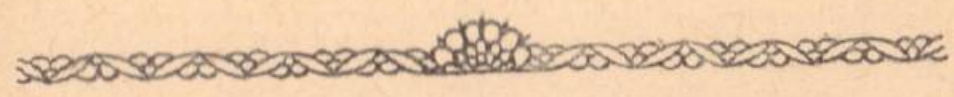

LEON

9 (44 925)
L-38

Լ Ե Ռ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍԸ ՀԱՏՈՐՈՎ

„Սովետական գրող“
Հրապարակչություն
Երևան 1983

Լ Ե Ռ

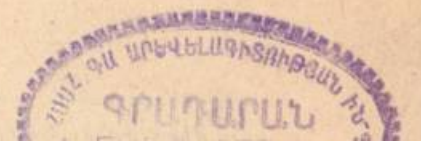
ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՅՈԹԵՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ

5461
1985

„Սովետական գրող“
Հրապարակչություն
Երևան 1983

Խմբագրական կոլեկտիվ՝ ԱՆԱՆԻԿՍԱՆ Բ. Հ., ՔԱՄՐԱԶՅԱՆ ՀՐ. Ս.,
ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ Զ. Ս., ՂԱԶԱՐՅԱՆ ՀՐ. Հ., ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ Մ. Գ.,
ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ Խ. Ե., ՕՀԱՆՅԱՆ Ս. Կ., ՏԵԼԵՔՅԱՆ Հ. Հ.:

Հատարի խմբագիր՝
ԱՆԱՆԻԿՍԱՆ Բ. Հ.

Գեղարվեստական
երկեր

Լեռ

Երկերի ժողովածու: 10 հատորով. — Եր.: Սովետ գրող.
1983. Հ. 7: Գեղարվեստական երկեր. 1983. 584 էջ.

Հատորն ընդգրկում է Լեռի գեղարվեստական ստեղծագործու-
թյունները, որոնք նախահեղափոխական հայ գրականության ուշագրավ
էջերից են: Դրանց մեջ գրողը թանձր գույներով ներկայացնում է
աշխատավորության սոցիալական կեղեքման և ընդլիզումի ահալիս-
տական պատկերները, արտացոլում ժողովրդական մասսաների պայ-
քարը իրենց քաղաքական անկախության համար:

4702080100 (1156)
L 705 (01) 83 83 «S»

ԳՄԴ 84. 21

Ap 1

Այս աշխատությունը կարելի է պատմական վեպ անվանել այն չափով, ինչ չափով ավանդությունը հնարավոր է պատմություն համարել:

Գրավոր պատմության վրա չէ հիմնված «Մեղիքի աղջիկը», այլ այն ավանդության վրա, որ պահել էր իր մեջ Ղարաբաղի Ավետարանոց գյուղը: Չգիտեմ՝ այժմ էլ պահվո՞ւմ է նա, բայց քսան տարի առաջ Շուշում իմ ձեռքն անցավ մի հաստ տետրակ, որ նոր էր գրվել Ավետարանոցում և շատ խառն, գռեհիկ, վայրիվերո ոճով, բայց երկար մանրամասնություններով պատմում էր այդ ավանդությունը:

Ես օգտվեցի նրանից իբրև մի չոր կմախքից, որ մի քանի հատ փաստեր էր տալիս:

Ավանդությունը մնաց ավանդություն: Բայց այս երկրորդ տպագրության մեջ ես հիմնովին փոխեցի ժամանակը լուսաբանող պատմական տեսությունները, որովհետև առաջին տպագրությունից հետո հրատարակվեցին շատ կարևոր պատմական նյութեր, որոնք միանգամայն կերպարանափոխեցին Ղարաբաղի՝ մինչև այդ հայտնի պատմությունը:

1904, գեղեմբեր:

Լ Ե Ո

Ա

Կեսօրն անցավ: Վիթխուրի ընկուզենին, որ միայնակ տարածել էր իր հինավուրց ճյուղերը մեծ բլրի գլխին, հսկայական շվաք գցեց դեպի արևելք: Դա նշան էր, որ պետք է նորից սկսել Վարդավառի խաղերը, որոնց ընդհատել էր հուլիսյան միջօրեի տոթը:

Բլրի ետևում, քչքչան առվակի աջ, բարձր ափին, տարածված էր մի մեծ բանջարանոց: Նրա կենտրոնում, ցածրահասակ թփերի մեջ, երևում էր մի գյուղական շինություն, չորս հատ անտաշ, ծուռ ու մուռ փայտե սյուների վրա հաստատված մի կտուր, որ ծածկված էր հողով: Այդ ծածկի տակից դուրս վրա հաստատված մի կտուր, որ ծածկված էր հողով: Այդ ծածկի տակից դուրս թափվեց աղջիկների և նորահարսների մի մեծ խումբ: Ամենքը հագել էին իրանց տոնական ամենագեղեցիկ շորերը: Միծաղը, ուրախ խոսքը գնում էր նրանց հետ: Կյանքի դարունը այդ օրը բացառիկ արտոնություն ուներ. ամենքը ջահել էին, միայն մի հատ հասակավոր կին կար, նա էլ չէր մոտենում խմբին:

Ճոճանակը պատրաստ էր, մի աղջիկ կանգնեց նրա մեջ և սկսեց ցույց տալ իր ճարակությունը: Նա արագ բարձրանում էր և արագ ծալում իր ծընկները, ցածրացնում, իր մարմնի ամբողջ ճկունությունը գործ էր դնում՝ առաջ և առաջ մղվելու համար: Չվանը հետզհետե մեծ և մեծ շրջան էր գործում, և, բոլոր շանցած, աղջիկը ետ ու առաջ էր թռչում ահագին բարձրության վրա:

Բայց աղջիկների և նորահարսների հասարակությունը այսօր զուր չէր բուրրովին առանձնացել: Կուսական խորհուրդներ կային:

Ահա մի նորահարս վերցրեց փայտը: Նա խփում է ճոճվող աղջկա մերկ ոտներին, իսկ մնացածները պահանջում են, որ նա արտասանե իր սիրած մարդու անունը:

Հարց ու փորձի ենթարկվածը շուտ չէ կատարում այդ պահանջը. նա դեռ դիմադրում է, լավ ծեծ է ուտում և ապա միայն հոգնած, կարմրած, սկզբում է պատասխաններ տալ: Ուրիշ կերպ նա չի կարող իջնել ճոճանակից և հանգստանալ: Նա նշանված է և տալիս է իր նշանածի անունը: Այդ դեռ շատ դժվար չէ: Ընկերուհիները սկսում են ավելի խոր գնալ նրա սրտի մեջ և ուզում են անպատճառ իմանալ ինչպես է, սիրում ու հավանո՞ւմ է նշանածին, թե՛ ոչ: Սրտի այդ բոլոր նվիրական գաղտնիքները դուրս են հանում անդադար հարվածները...

Հարցնում են և այնպիսիներին, որոնք դեռ նշանված չեն: Անունները տալ դրանք պարտավոր չեն, պետք է միայն նկարագրեն իրանց ցանկացածի դեմքը, հասակը, հագուստը և, եթե կարելի է, նույնիսկ պարապմունքը: Լսողները սկսում են գուշակել, թե ով է այդ անհայտ երիտասարդը, մի-մի

թվում են գյուղի նշանածացուններին, իսկ ճոճվող աղջիկը, որին միայն գրա-
կանապես հայտնի է, թե ով է իր սրտի տերը, շարժարում է հարցնողներին,
դիտմամբ ուրախում է տված անունները:

Ընկերներն առկ հավաքված էր այնքան ուրախությամբ, որ նույնիսկ չա-
փահես կիներ հեռվից նայում էր, ծիծաղում և երանի էր տալիս երջանիկ ջա-
հիլներին:

Հերթը հասավ մի բարձրահասակ աղջկա: Նա, ինչպես երևում էր, այս
տունի թագուհին էր. ոչ ոք նրա պես գեղեցիկ և հարուստ զգեստ չունեի: Նրա
կրծքի վրա փայլում էին երկու շարան ոսկի դրամները, մինչդեռ մյուսների
կուրծքը զարդարում էին արծաթ դրամներ:

— Հիմա մենք կսկսենք, — ձայն տվին այս ու այն կողմից:

Ամենքը ավելի մոտ եկան ճոճանակին, ավելի խիտ խմբվեցին: Ամեն
մեկն էր ուզում վերցնել ծեծելու փայտը: Տաքացած հուրիների պես ամբողջ
խումբն ուզում էր տանջել, ծեծել իր ընկերուհուն:

— Խնայել չկա, — ասում էր մեկը:

— Ինձ տվեք փայտը, — կանչեց մի հաղթանդամ աղջիկ, — ես ցույց կտամ,
թե ինչպես են մրմնջում մարդու ոտները: Աղջիկը լուռ էր. նրա հրաշալի ժպի-
տը համաձայնությամբ էր հայտնում: Եվ համարձակ բարձրացավ չվանի վրա:
Մետաքսե կարմիր թաշկինակը ետ սողաց, ընկավ նրա գլխից, բաց անելով
նրա սիրուն ճակատը, շքեղ, սաթի պես թուխ մազերը: Երկու անգամ ետ ու
առաջ գնաց ճոճանակը. աղջիկը եռանդուն ջանքեր էր գործ դնում. նրա դեմքի
վրա մի սիրուն դույն իջավ. լիքը թշերը ավելի ևս կարմրեցին, կարծես աշ-
խատում էին նսեմացնել թաշկինակի գույնը: Առաջին հարվածը իջավ նրա
ոտների վրա, և անողոր հարցը արտասանվեց պարզ կերպով.

— Ո՞վ է...

Ամենքը լռեցին: Աղջիկը իր փոքրիկ բերանի մի անկյունով կծեց գլխի
թաշկինակի մի ծալքը. նրա նուրբ շրթունքների միջից երևացին ձյունափայլ
ատամները, ժպիտը դարձավ մի սիրուն, մեղմ ծիծաղ, որ փոսիկներ կաղմեց
թշերի վրա, քիչ իջեցրեց երկար ու սրածայր թերթերունքները մի ջուխտ թուխ
աչքերի վրա, որոնք այդ կանոնավոր, կլորիկ դեմքի հրաշքն էին: Նա լուռ էր:

— Ո՞վ է, — կրկնվեց նույն հարցը:

Երրորդ, չորրորդ հարված: Բայց նա չի խոսում, պինդ կծում է թաշկի-
նակի ծալքը, ուսերը վեր է քաշում՝ հարվածների ցավը մոռանալու համար:

Նա գլուրաթեք էր, ճկուն: Չվանը կատաղի թռիչքներ էր գործում, կրկնա-
պատկելով իր թափը նրա ծնկների կծկումից: Երկու շարան ոսկիները հան-
դարտ չբխում էին, բախվելով նրա բարձր ու լայն կրծքին: Բարակ քամին
մի քանի փնջեր խլեց նրա մազերից և սկսեց հեղիկ կերպով խաղալ նրանց
հետ:

Նրա համառությունը չափ չէր ճանաչում: Բերանի մի անկյունով կծած
մետաքսը, կարծես, կապել էր նրա լեզուն: Բողոք չէր լսվում, հարվածները
ցնցում չէին առաջացնում: Այդ աղջիկը սկսել էր զարմացնել նույնիսկ իր
ընկերուհիներին: Խփողները այժմ երկուսն էին. փայտով զինվածի դիմացը
կանգնել էր մի ուրիշ աղջիկ, որ գործում էր գոտուց հյուսած լախտով:

— Բաղդասար... — հանկարծ, բոլորովին անսպասելի կերպով բարձրում
լսվեց աղջկա բարակ ձայնը, որ մի ակնթարթում փոխվեց մի հնչուն ծիծաղի:
Կարմրությունը ավելի ևս խտացավ, տարածվեց մինչև ականջների ծայրը,
կարծես արյունը հիմա դուրս կցայտեր:

— Սո՛ւտ է, — կանչեցին ներքևից:

— Սավա՛դ, — բացականչեց նույն ծիծաղը:

Այսպիսի անուն գոյություն չունեի: Նորից հարցեր, նորից մի շարք անուն-

ներ վերևից: Ծիծաղում էին ամենքը, և անդուստ ուրախությունը տալիս էր
ամեն մեկին ավելի խիտ պահանջող լինելու եռանդ: Իսկ նա, որ նազելով
ճոճվում էր և ծիծաղում, այդ բախտավոր, գեղեցիկ արարածը, որքան բավա-
րարություն էր գտնում իր չքնաղ համառության մեջ...

Բանն այն տեղին հասավ, որ այլևս չմնաց մեկը, որ չլսիկը նրան և
չհարցներ: Եվ նա տեղի տվեց, հայտնեց, թե այժմ ասում է: Տիրեց լուռություն,
բայց լսվեց մի տարօրինակ խոսք:

— Չունեմ, — ասաց նա:

Ծիծաղ, իրարանցում, դժգոհություն...

— Սո՛ւտ է, սո՛ւտ է... երեկ նա եկավ մեր գյուղը...

Այդպես էին ասում ընկերուհիները: Այլևս թաքցնելու կարիք չկար: Նա
երկու անգամ լուռ ետ ու առաջ թռավ և ապա, աչքերը ուղղելով դեպի վեր,
դեպի ընկուղենու խիտ ճյուղերը, ցած ձայնով, այս անգամ առանց որեւէ
ծիծաղի, արտասանեց.

— Ջալալ...

Ուրախության, հաղթության աղաղակները ողջունեցին այդ անունը: Աղ-
ջիկը կանգնեցրեց չվանը, ցած իջավ: Այժմ նա կերպարանափոխվել էր: Մի
լուրջ մարդ էր, որ լուռ հեռացավ, քաշվեց մի անկյուն, մնացածը թողնելով
մյուս աղջիկներին:

Բայց չկար մի տեղ, որ բոլորովին ծածկեր նրան այն սուր ու թափանցող
հայացքներից, որոնք ամեն կողմից ուղղված էին դեպի նրան: Հրապարակա-
կան խոստովանությունը այնքան էլ հեշտ չէր. աղջիկը դժվարությամբ էր
շունչ քաշում, զգում էր, որ իր սիրտը հանգստություն չունի, որ մի բան այ-
րում է նրան: Նա սկսեց կարգի բերել իր թաշկինակն ու մազերը: Ի՞նչ էր
նրա դրությունը. այդ ոչ ոք չգիտեր, բայց ամենքը երանի էին տալիս նրան:

Եվ հասկանալի է, թե ինչու Բախտավոր գեղեցկուհին մեկիքի աղջիկն էր...

Արեգակը շատ էր մոտեցել այն սարին, որի ետևում մայր էր մտնում: Մի
քանի հարց ու փորձ ևս, և կգա ամառնային երեկոն, բայց Ավետարանոցի
ծաղիկները դեռ չէին վերջացրել Վարդավառի բոլոր ծեսերը: Դեռ մնում էր
ամենահետաքրքրական բանը. դեռ այդքան մատաղ սրտերը սպասում էին,
թե ինչ պիտի ասե բախտը: Ամեն մեկը բացել էր իր նվիրական գաղտնիքը,
բայց... զուր չեն ասում. «Թո՛ղ քո սրտինը, տես ինչ է ասում բախտը»:

Մեկիքի աղջիկը հեռացավ ընկուղենուց և գնաց դեպի բլրի ստորոտը:
Նրան հետևեց հասակն առած կինը, որ մինչև այժմ հեռու էր պահվում: Նա
աղջկա դայակն էր: Տեսնելով, որ աղջիկը սկսեց դեռ ու դեռ գնալ և գեղեցիկ
ծաղիկներ հավաքել, պառավը կանգ առավ և հարցրեց.

— Ո՞ւմ համար են դրանք:

Աղջիկը չպատասխանեց, մինչև որ իր ձեռքում մի մեծ գույնզգույն փունջ
չկաղմվեց: Ապա, մոտենալով իր դայակին, ասաց.

— Մեր սափորի համար, որ դրած է աղբյուրի մեջ: Ես կծածկեմ նրան,
կղարդարեմ, կհամբուրեմ նրան, որ լավ բառ գուշակի ինձ համար: Ի՞նչ կլի-
նի, Մեհրի, ի՞նչ կասե նա ինձ: Վախում եմ, սիրտս հանդարտ չէ:

— Մի՛ վախիր, Մեհրին մատաղ լինի քո սիրուն աչքերին, — ասաց պա-
ռավը մայրական քնքշությամբ և բռնեց աղջկա ձեռքը: — Մի՛ վախիր, իմ
Գայանեն Վարանդայի երկնքում մի աստղ ունի, որի նմանը դեռ մարդ չէ
տեսել: Ի՞նչ պիտի ասե քեզ վիճակը, երբ դու ինքդ մեր ամենքի բախտն ես...

Եվ նորից ու նորից պառավը մատաղ գնաց իր սանիկին: Նրա ձայնը, որ
դյուրեմ էր մեկիքի երեխաներին դեռ մանկության առաջին տարիներից, այժմ
էլ արավ իր հրաշալի ներգործությունը: Գայանեն ժպտաց և լի վստահությամբ
ու հավատով նայեց այն տեղին, ուր խորհրդավոր սափորն էր գտնվում:

Այդ միջոցին մյուս աղջիկներն էլ եկան դեպի այն կողմը, որ Գայանեն ծաղիկ էր հավաքում: Պառավը սթափվեց, բարձրացրեց իր գլուխը, և այդ ժամանակ միայն նկատեց, որ արևը մայր մտնելու վրա է: Նա իսկույն հիշեց իր պարտավորությունը և, տանելով Գայանեին մի կողմ, ասաց.

— Օրը մթնում է, և մենք այստեղ չպիտի մնանք:

Աղջիկը ապշեց, համարյա ցնցվեց: Նա չէր կարծում, թե այդ բոլորին աշխարհում կլինի մի մարդ, որ կիսատ կթողնե այդ օրվա խաղերը:

— Իսկ վիճակը, — բացականչեց նա հուսահատված: Ապա բռնեց դայակի ձեռքը և, ցույց տալով արևմուտքը, ասաց.

— Դեռ արև կա. տեսնո՞ւմ ես, երեք-չորս շվանի երկարությամբ ճանապարհ ունի արեգակը, իսկ նրա մայր մտնելուց հետո սկսվում է մի կարճ-լիկ օր, շուքի, թարմության փոքրիկ օր: Տղամարդիկ ճրագավառին են տուն վերադառնում, իսկ մինչև այդ ժամը վերջացած կլինի մեր վիճակը:

Մեհրին սարսափեց վերջին խոսքերից:

— Մինչև ճրագավառ, — հարցրեց նա կոշտ ձայնով, — այդ չի լինի: Այստեղ ամենքը աղջիկներ են:

— Բայց մեր գյուղը շատ է մոտիկ, երկու թռչնքով կարելի է հասնել:

— Չէ՛, չէ՛, ժամանակը չար է... դո՛ւ չգիտես, դո՛ւ երեխա ես... Այժմ ցերեկն էլ մեր երկնքի տակ ապահով չէ: Գնանք, վիճակը տանն էլ կարելի է...

— Տանը Հարսնաղբյուր չկա...

— Զրից կարելի է տանել: Բայց այս ի՞նչ է... — Նա այլևս շարունակեց: Նրա աչքերը տեսան մի բան ու սարսափեցին:

Բանջարանոցի մյուս կողմում ահագին թեք լանջեր էր տարածել լեռնային բարձրությունը. դառիվալորի մեծ կեսը ծածկված էր անտառով, որի ստորին մասերը արդեն ընկղմվել էին երեկոյան ստվերների մեջ: Անտառից ցած սկսվում էր բաց, այժմ դեղնած խոտերով ծածկված տարածությունը, որ փոքրիկ ձորեր, խորդ ու փոսեր կաղմելով, գալիս իջնում էր առվակի վրա: Անտառի տակ երևում էր մի ձիավոր: Նա մի քանի քայլ գնում էր, բայց իսկույն ետ էր դարձնում ձիու գլուխը և դիմում էր դեպի այլ կողմ: Ինչպես երևում էր, նա դիմում էր այդ կողմերը:

Ամեն ինչ հասկացնել էր տալիս, որ դա մի վտանգավոր մարդ էր: Ապա նա, կարծես նոր նկատելով բլրի լանջին ցրված աղջիկներին, սկսեց դանդաղ կերպով դեպի ցած գալ...

— Սուրբ Գրիգորիս... — մրմնջաց պառավ Մեհրին... — Զիավոր այսպիսի ժամանակ...

Գայանեն մոռացավ ամեն ինչ. նա դգաց այն, ինչ զգում է փոքրիկ թռչունը, երբ հեռվում, ծմակների վրա երևում է բազեն: Վերջին տարիները նա մեծացել էր այդ վախերի մեջ. նրան միշտ ծածկում էին պատերի ետևում, նրա ականջում ինչ-որ բաներ էին շնչում: Եվ միակ նա չէր այդ գրույթյան մեջ. ամբողջ գյուղը ահ ու սարսափի մեջ էր: Եվ այժմ, երբ երևում էր վտանգը, նա սեղմվեց իր դայակի աջ թևին, կարծես այդ պահով ու թույլ կնոջից էր պաշտպանություն պահանջում: Զիավորը կաշկանդել էր երկուսին: Փոխանակ փախչելու, գլուխ ազատելու, նրանք կանգնել էին և նայում էին, թե ինչ կլինի...

Այդ միջոցին ձիավորը հանկարծ շուտ տվեց ձիու գլուխը, փոխեց իր ճանապարհը և գնաց դեպի բանջարանոցի ետևի կողմը: Զին այժմ արագ էր գնում: Փառք աստծու... բայց ի՞նչ ուրախություն: Բոպե շանցած՝ երևան եկավ մի ուրիշ ձիավոր, որ շտապով գնաց մյուսի առաջը: Նրանք կանգ առան, երևի խոսում էին:

Մեհրին իմացավ, որ բոլորն վճռական է: Նա կանչել էր վարանդայի բոլոր սուրբերին, այժմ ձայն բարձրացրեց, սկսեց կանչել աղջիկներին ու հարսներին. ասաց, որ ամեն ինչ պետք է թողնել ու փախչել: Աղջիկներն էլ տեսնել էին ձիավորներին, և նրանք էլ, հալածվող թռչունների նման, շտապով սկսեցին հավաքվել ու շարժվել դեպի այն տեղը, ուր կանգնած էր մեկիքի աղջիկը: Բայց ինչպե՞ս փախչել... փախչելու տեղ էլ չկար:

Հանկարծ Գայանեն ծիծաղեց և օձի բերանից ազատվածի նման բացականչեց բարձր ձայնով.

— Ոչինչ չկա. գնացեք, վիճակը պատրաստեցեք...

Մեհրին կթարախար սարսափից, եթե Գայանեն իսկույն շասեր նրա ականջին.

— Ես ճանաչեցի...

— Ո՞ւմ:

— Այն մյուսին, որ նոր եկավ...

Որքան Մեհրին լարեց իր տեսողությունը, մի բան հասկանալ չկարողացավ:

— Մեր գյուղի՞ց է, — հարցրեց նա:

— Ո՛չ:

Եվ Գայանեն նորից շտապեցրեց աղջիկներին ցած իջնել, պատրաստել վիճակի սափորը:

— Ես էլ ճանաչեցի, — աղաղակեց մի աղջիկ և վազեց դեպի ցած:

Մի ականթարթում անցավ ահը. նա մի փոթորիկ էր, որ հանկարծ կախվեց երկրի վրա և իսկույն էլի չքացավ: Տոնը խանգարված չէր. նորից սկսվեց թռչկոտոցն ու խոսքը: Պառավ դայակը մնացել էր ապշած: Նա չգիտեր, թե ինչ է կատարվում. նրա խորշոմած արևառ դեմքի վրա անշարժացել էր սարսափը, և նրա շրթունքները դեռ արտասանում էին. «Մուլը գալիս է, ի՞նչ կասեն»: Գայանեն չհեռացավ նրանից և ծիծաղելով հարցրեց.

— Հիմա է՞լ չես ճանաչում:

— Իմ աչքերի մեջ լույս չի մնացել, իսկ դու չես ուղում ասել, — պատասխանեց նա, — բայց իմ սիրտը կտրատվում է, և ես չգիտեմ ինչ կլինի, եթե...

Խեղճ կինը չկարողացավ շարունակել և լաց եղավ: Նա աղաչում էր փոքր ձանքից հեռու մնալ, փախչել, ազատվել: Գայանեն գրկեց նրան, իր դեմքը բոլորովին մոտեցրեց բարի դայակի դեմքին և հիացած արտասանեց.

— Նա՛ է, Մեհրի, նա՛ է...

— Ո՞վ:

— Չե՞ս հասկանում: Ես տվի նրա անունը այնտեղ:

Եվ նա ձեռքը մեկնեց դեպի ընկուղենին: Բայց Մեհրին ոչինչ չհասկացավ, այնքան շշկլվել էր:

— Էլի՞ չհասկացար: Լավ մտածիր, ինչո՞ւ էին ինձ ծեծում մեր աղջիկները:

Գայանեի ձայնը դողաց վերջին խոսքերի ժամանակ. նա չկարողացավ նայել իր դայակին և շուտ տվեց իր երեսը:

— Զալա՛լը, — բոպեական լուրջությամբ հետո բացականչեց Մեհրին և պինդ գրկեց Գայանեին:

— Այո՛... Նա գիտե, որ մենք այստեղ ենք... Նրա կնիքն էլ վիճակի սափորի մեջ է... Ինքն է ուղարկել:

Պառավը վերջապես հանգստացավ, սրբեց իր աչքերը, դրստեց գլխի շորը և ապա սկսեց մոլեգնաբար գգվել իր սանիկին, անթիվ անգամ մատաղ գնալ նրան:

— Ջալալը... — կրկնեց նա մի քաղցր ձայնով, մի սրբազան զգացմունքով, կարծես սուրբ Գրիգորիան էր դա, որին կանչում էր մի քանի բառեր։

— Այո՞, նա... այժմ մոռացել էի սարսափելի չէ, այժմ ո՛չ մի մոռացում, ո՛չ մի ծանր և ո՛չ մի սարսափ վտանգ չի բերի մեզ, չէ՞։

— Այո՞, Մեհրին քո ցավը տանե... բայց Աննա-Խաթունը...

— Մի՞թե նա չի հավատա, որ այդ երիտասարդը մենակ կարող է պաշտպանել ամենքին, այս բոլորին։ Օ՛, դու, երեխ, չես ճանաչում խաչենցուն։ Գնանք, էլ ի՞նչ հոգս ունենք, տարին մի անգամ է վիճակ լինում...

Նա ցած գնաց, և Մեհրին այլևս չհամարձակվեց իր շարագուշակ խոսքերով ու նախազգացումներով տխրեցնել սիրուն աղջկան, որ կամենում էր ուրախություն բաժակը մինչև վերջը խմել։

Բայց Գայանեն հանկարծ ետ դարձավ և խորհրդավոր ու ցած ձայնով ասաց.

— Լսի՛ր, Մեհրի։ Եթե սափորի մեջ գցած նրա կնիքը լավ գուշակություն չանե, դու չես թողնի, որ խաչենցին տխուր գնա այստեղից։ Իմաց կտաս նրան, որ ես գիտեմ, թե երկնքի որ կողմում է նրա աստղը. ամեն գիշեր ես տեսնում եմ նրան և իմանում եմ, թե ինչ է անում և ինչ է մտածում մեկիքի որդին։ Կասես միմիայն նրան. պահի՛ր այս բանը քո սրտում, ինչպես ես եմ պահում...
Եվ նա, պատասխանի չսպասելով, ծիծաղեց և վաղեց դեպի ցած։

Մեհրին նայեց նրան, նայեց և, ծանր հառաչանք հանելով սրտից, արտասանեց.

— Չափից դուրս բախտավոր ես, աչքիս լույս. դա վատ է, մեր աշխարհը չէ բնորոշում այդքան շատ բախտ։

Բ

Արեգակը մայր էր մտնում։ Առվակի ձորում այլևս արևի մի հատ շող չէր մնացել։ Մի սիրուն խորշ պատռել էր ձորի աջ կողմը. երկու մենավոր ծառեր, երկու սիրող ջուրերի նման, գրկել էին միմյանց, հովանավորում էին այդ փոքրիկ խորշը։ Իսկ նրանց արմատների մոտ, սև հողի մի բարձր շերտից դուրս էր թափվում հորդ աղբյուրը։ Այդտեղ էր ամեն տարի կատարվում աղջիկների և հարսների վիճակը։ Եվ այդ պատճառով էր՝ նա շարունակվում։

Երբ Գայանեն մոտեցավ, ամեն ինչ արդեն պատրաստ էր։ Աղբյուրի ակը, որ դրած էր մի փոքրիկ հողի սափոր, կորած էր կանաչ ճյուղերի, խոտերի և ծաղիկների տակ։ Ահա մի քանի հոգի նստեցին աղբյուրի գլխին. դրանք երգ ասողներն են, և դրանց մեջ է Գայանեն։ Վայրի շուշաններից և կարմիր պուտերից հյուսած փոքրիկ շարաններ պսակում են նրանց գլուխը։ Ահա յոթը տարեկան մի աղջիկ երեխա նստեց նրանց կողքին. դա վիճակ հանդիմ է։ Երեխայի գլխին գցում են մի կարմիր շոր, որ ծածկում է նրա դեմքը. բախտ բաժանողը չպիտի տեսնե ոչ մեկին. չէ՞ որ նրա հանած վճիռները սարսափելի պիտի լինեն շատերի համար, ինչպես գեղեցիկ և ուրախալի են լինելու ուրիշ շատերի համար։

Սափորը հանվեց աղբյուրից։ Նրա վրա էլ կարմիր շոր գցեցին, ծաղիկներ ցանեցին, և սկսվեց արարողությունը։

Երգողները հերթով մի-մի տուն երգ են ասում, մնացածները կրկնում են ջանգուղումները։ Ամեն մի երգից հետո փոքրիկ աղջիկը գցում էր իր ձեռքը սափորի մեջ, հանում էր մի իր. նրա տիրոջ բախտն այն էր, ինչ որ ասում էր երգի մեջ։

Առաջին գուշակությունները բախտավոր էին, ամենքը հրճվում էին։ Դա մի անկեղծ ընկերասիրություն էր. դա ցույց էր տալիս, թե ինչպես այս հանդիսավոր օրը միացրել էր ամենքին, մոռացնել տալով աղքատություն և հարստություն, նախանձ և շարակամություն։ Ամեն մեկն առաջարկում էր երգի այն տունը, որ իրան սիրելի էր, և եթե այդ երգից հետո պատահում էր, որ դուրս էր հանվում առաջարկողին պատկանող իրը, դարձանք ու հիացմունքը պատում էին ամենքին։ Այստեղ դուրս էին հրավիրվում սրտի բոլոր տենչանքները. մի տեղ թախիծ էր երևում, մի տեղ՝ երկյուղած ակնկալություն. մեկը հարցնում էր, թե կարելի՞ է հուսալ. կամ թե որքան դեռ պետք է տանջվել...

Կային և կատարյալ անբախտներ։ Ահա մի կարճահասակ աղջիկ առաջ անցավ և թելադրում է Գայանեին իր ուղած երգը։ Թուխ ու անհրապույր է նրա դեմքը, բայց ո՞վ գիտե, թե ինչն էր կան նրա սրտում։ Կարծես նա զգում է, որ լավ բան չի լինելու իր համար. կարծես տգեղության դրած վճիռը վաղուց հայտնի է նրան։ Ինչ-որ ծանր հուսահատություն է նստած նրա աչքերի մեջ, որոնք անթարթ հառած են սափորի վրա։

Իմ հայրն ու մայրն ի՞նչ անեն,
Ճակատիս ա՛յս էր դրած...

Գայանեն անուշ ու սրտառու կերպով վերջացրեց երգը։ Երեխան ձեռք է մեկնում այդ սև բախտի տիրոջը գտնելու։ Նա հանեց մի արծաթե կոճակ... Սուտ չէր վիճակը. կարճահասակ աղջիկը խլեց իր նշանը և հեռացավ ծառերի տակ։ Գայանեն վեր կացավ ու մոտեցավ նրան։

— Դու վշտացա՞ր, նախշուն, — հարցրեց նա։

— Իմ բախտն է, — պատասխանեց աղջիկը մի մռայլ ձայնով։

— Բախտը աստված է տալիս, բայց ո՞վ գիտե, այս սափորը այնքա՞ն իմաստուն է, որ ճիշտ հասկանա աստծու գործը։

— Միայն սափորը չգիտե, ես ինքս էլ գիտեմ...

— Դու ոչինչ չգիտես... Տե՛ս, ես մի վատ բան կերգեմ, և իմ մատանին դուրս կգա... Սա այդ զգում եմ։ Լսի՛ր։ Նա նստեց իր տեղը և իսկույն երգեց.

Վա՛յ, իմ սիրած բյուրյուր
Քաշեցին խանի դուռը։

Որքա՞ն էր ուղում նա սիրտ տալ իր անմխիթար ընկերուհուն, ընտրելով իր համար մի այդպիսի դաժան վիճակ... Ամենքը սարսափեցին։

— Ի՞նչ սիրտ ունես, ի՞նչ միտք ունես, — ասում էին լսողները և իրանց դժգոհությունն էին հայտնում։

Դուրս հանվեց կապույտ թելերով կապած մի արծաթի դրամ։ Ո՛ւմ էր պատկանում այդ սարսափելի բախտը։ Ոչ ոք չիմացավ։ Գյուղից շատերն էին իրեր տվել, բայց իրանք չէին եկել։ Մյուս օրը պիտի գային և իմանային, թե ինչ է գուշակել վիճակը։

— Հիմա մի ամենալավը, բայց ոչ ինձ համար, — ասաց Գայանեն և էլի երգեց.

Աղջիկ, մազերդ հյուսիր,
Թուղ երեսիս քսիր.
Ելնիր բարձիս վրա,
Բյուրյուրի պես խոսիր։

Երեխայի ձեռքում այս անգամ երևաց մի խոշոր, թանկագին քարի վրա փորած կնիք։ Հրաշք էր։ Գայանեն ճանաչեց այդ նշանը, գունատվեց և, մինչ-

գիւ ժնացածները հարցումիորձ էին անում, թե ումն է այդ կնիքը, նա վեր կացավ, հեռացավ: Մեհչիին նա գտավ առկալի մոտ, նստեց նրա կողքին և ձգեց նրա թևը: Ինչ դարմանալի զեմբ ուներ նա. նախ ժպտաց, բայց այդ ժպիտը վայրկենական էր, անցավ իսկույն, և աղքատ աչքերից երկու խոշոր արտասուք գլորվեցան:

— Ի՞նչ եղավ, — գոչեց Մեհրիբն և գրկեց նրան:

— Դու լսեցի՞ր, — հարցրեց նա հեկեկալով։

— Այստեղ ձայն չէ հասնում... Քո վրճա՞կն էր:

— Այդտեղ ձայն չէ հասնում... Քո վիճակը հիմա ինչպե՞ս է։
Գայանենն գլխով դրական պատասխանելու փոքր փորձ անում է, բայց
անգամ չուզեց արտասանել։ Իզուր դայակը գործի էր հրավիրում բոլոր աղա-
ջավոր ձեռքը։ Նա շուտով հասկացավ, որ մի բան իմանալ կարելի է միայն
Գայանեի ընկերուհիներից, ու վազեց աղբյուրի մոտ։ Այդտեղ նա հայտնեց,
թե ումն է կարմիր քարի վրա փորած կնիքը, իսկ վիճակ հանողները պատմե-
ցին, թե ինչ էր ասել սափորը։

ցին, թե ինչ էր ասել սովորը։
Ուրախ և հանգիստ էր պառավը, երբ նորից գնաց իր սանիկի մոտ։ Նա
այժմ չէր վս ննում այդ արտասուքներից, գիտեք, որ այս անգամ վիշտն ու
դժբախտութիւնը չէ արտասուք քամում... նրա ետեից եկան մի քանի աղ-
ջիկներ, շրջապատեցին Գայանին, և առկալի դառնալով ափը ներկայացնում
էր մի այսպիսի տեսարան։ Գայանեն երկու ձեռքով ծածկել էր իր դեմքը. նրա
առաջ նստած էր Մեհրին և խորին ուշադրութեամբ նայում էր այդ ձեռքերին,
սպասում էր, թե ե՞րբ բախտը կդադարեցնէ իր արտասուքները, իսկ մյուս
աղջիկները ամեն կերպ հարկադրում էին, որ Գայանեն բաց անէ իր դեմքը։
Գործում էին կանացի լեզուները, որոնք թաթախված էին հեգնութունների
ամենազառն թույնի մեջ, դրանք խայթում էին, ինչպես վարդերի մեջ թաքնված
փոքրիկ օձերը։ Բայց իզուր։

Ֆիդերիկ օձերը: Բայց իզուր:
Մեկի քի աղջիկը սիրել էր այդ դիրքը: Արդյոք ամաշու՞մ էր նա, թե՞ ուզում
էր ամբողջ ուշադրությունը մի տեղ հավաքել, որպեսզի լավ լսե և բմբռնե իր
սրտի բոլոր բաբախումները: Այդպիսի զարկեր, ջերմ ու անհասկալիս զարկեր,
այսօր էին հաստատվել նրա կրծքի տակ... Առաջին անգամ...
... անհիմա մի խումբ սուր ու փոքրիկ խայթեր,

այսօր էին հաստատվել նրա կրթիքի տակ... Առաջին անգամ
Բայց ինչ որ անկարող եղան անել մի խումբ սուր ու փոքրիկ խաչներ,
կատարեց մի հատ ձիավոր, որ հանկարծ թռավ ձորը, կարծես երկնքից ըն-
կավ: Լեզունքը մի ակնթարթում մոռացան խաչները: Բոլոր հեղինակները ճշա-
լով դեռ ու դեն փախան: Մեհրին մինչև անգամ չնայեց, որ տեսնե, թե այդ ինչ
գիշատիչ էր, որ վրա տվեց: Խելագարի պես նա հարձակվեց իր Գայանիի վրա,
ձգում էր նրան, քաշել, տանել էր ուղում: Միայն այդ ժամանակ աղջիկը բաց
արավ իր դեմքը և մի կատաղի հայացք գցեց ձիավորի վրա, որ մի գլուխ
իրան էր նայում և լուռ ծիծաղում:

— Այսօր ամենքը կուրացել են,— սառն և դժգոհ ձայնով բացականչեց Գայանեն:— Չե՞ք տեսնում, մեր Մանասն է:

Գայանեն։— Չե՞ք տեսնում, մեր Մանասն է։
 Ձիավորը անշարժ էր, ծիծաղում էր։ Բայց և այդպես, ոչ ոք չվերադար-
 ձավ։ Դատարկվել էր և Հարսնաղբյուրի գլուխը. ամենքը թաքնվել էին, միայն
 երեխան, որ իրեր էր հանում, մնացել էր իր տեղը նստած և ապշած այս ու
 այն կողմն էր նայում, շհասկանալով, թե ինչո՞ւ այսպես խաղն ընդհատվեց։
 Սավորը դրած էր նրա կողքին, դարձյալ մի հասարակ, խեղճ անոթ, թեև
 դեռ շրջապատված ծաղիկներով։ Նա մոռացել էր. նրան աչք դրածները այժմ
 մի բան գիտեին, որ լավում էր խեղդված, աղետալի շշուկների մեջ. «Մա-
 նասը... ծմակի մարդը»։

Նա՛, որին պատկանում էր այդ անունը, ձիուց ցած թռավ: Գետնի վրա երևան եկավ մի փոքրիկ մարմին, որ զենքերի մի մեծ ժողովածու էր կրում: Մեծ սուրբ ծեծում էր նրա ձախ ազդրը. շուխայի վրա կապած հաստ ու կա-

արույտ գոտուց կախ ընկած էին խենջարը, վառողամանը և մի ղույզ ատրճա-
նակ: Մորթն ահագին մի փափախ ծածկում էր այդ ժիր ու դյուրաշարժ մարդու
գեմքի վերի մասը, հաղորդելով այդ գեմքին մի ահարկու կերպարանք:

Կախ անելով հրացանը ձիու թամբից, փոքրիկ մարդը մի քանի անգամ էլ դես ու դեն նայեց, կարծես չգիտեր, թե ինչից սկսի, ապա զնաց աղբյուրի մոտ, շրջեց, ընկավ նրա վրա, ջուր խմեց և երբ նորից կանգնեց, սկսեց խոսել, դառնալով դեպի Գայանեն.

— Վախում են,— ասաց նա,— վախում են բրդից, որ Մահմեդին է պաշտում, վախում են և Մանասից, որ կնքված մարդ է, Ավետարանոցի հանգստաբանում ունի հոր, մարդերեղմանները: Բայց Գայանեն հո գիտե՞, թե Վարանդայի աղջիկները չպիտի՝ վախեն ծմակի մարդուց:

Նվ նա դանդաղ քայլերով մոտեցավ Մելիքի աղջկան, դուրս տվեց նրան։ Մեհրին պատմեց, թե ինչքան վախեցրել էր իրան և Գայանեին, երբ ցած էր գալիս ծմակից։ Բայց Գայանեն շտապեց հեռքել իր դայակի խոսքերը. նա բռնորովին շէր վախեցել։

— Ես գիտեմ, ես ճանաչում եմ Մելիք-Հուսիկին աղջկան, — պատասխանեց Մանասը: — Այսօր ուրախության օր է, և մի՞թե Վարանդայում նույնիսկ Վարդավառի օրն էլ պետք է վախել: Զէ՛, ուրախ լինե՛նք: Այնտեղ մի երեխա նստած է մի ամանի կողքին, որի մեջ ամեն մեկը մի նշան ունի: Բայց հիշե՛լ ես, Գայանե, որ Վարանդայի ծմակներում մի Մանաս կա, ի՞նչ է նրա բախտը...

— Դու նշան չունես այնտեղ, — պատասխանեց Գայանեն, — և ինչի՞ դ է վիճակը: Ծմակաների մեջ դու չես գտնի այն, ինչ որ գիտես մեր սահմորը:

Մանասը ծիծաղեց և ասաց.

— Այո՛, Մանասը հին է: Բայց մի՞թե այս ամանը միայն աղջիկներին է լսում: Մի՞թե չէ կարող մեր տղաների բախտն էլ գուշակել: Դուք պաշտում եք նրան, ծաղիկներով զարդարում եք, մոմեր եք վառում նրա առաջ: Մմակում մի սիրուն տղա կա, մի կատարյալ հրաշք: Մենք ավելի մեծ պատիվներ կտանք: Մառերը հասնում են երկնքին, իսկ նրանց արմատների մեջ խեղդվել ու քայքայվել է մի եկեղեցի, երևի, մի հին ճգնավորի հանգստարան: Այնտեղ լղհեմ ձեր սափորը: Եկեղեցին կտուր չունի. սեղանի վրա, այնտեղ, ուր մի ժամանակ ճգնավորները շոքած էին, այժմ մարդահասակ խոտեր և ծաղիկներ են բուսել: Աղբյուրը դուրս է գալիս աջ կողքից...

Ո՛չ Գայանենն, որ հաճությամբ լսում էր Մանասի շատախոսությունը, ո՛չ Մեհրին, որ այժմ հանդարտ էր և անպահով, և ո՛չ էլ այն աղջիկները, որոնք հետզհետե սիրտ էին առնում և մոտենում, չհասկացան, թե ինչ օգուտ կա այս խոսակցությունից: Մեկիքի աղջիկը պատահաբար նայեց ջուխտ ծառերին և տեսավ նրանց ետևում կանգնած երիտասարդին: Նա նայում էր, հիացած դիտում էր աղջկա բաց դեմքը: Մի ականթարթում Գայանեն երկու մատով ձգեց կարմիր թաշկինակի ծայրը, ծածկեց իր դեմքը: Շրջապատողները ծիծաղեցին, և այդ ծիծաղը ավելի ևս շփոթություն պատճառեց նրան: Իսկ դարանամուտ երիտասարդը այլևս ավելորդ համարեց ծածկվել, դուրս եկավ և մի քանի քայլ առաջ եկավ:

Դա Խաչենի մեկիքի որդին է՝ Զալալը:

— Հիմա հերթը քոնն է, բեկ, ես շատ խոսեցի,— ասաց Մանասը նու
ևս գնալով:

Բայց երիտասարդը չկարողացավ խոսել. նա ինքն էլ քաշվում էր այդ աղջիկներից:

— Մի՛ վախիր, բեկ,— շարունակեց Մանասը,— ամեն մեկը ա, դեն գի-

տե, թե ինչ բախտ է տվել երկիրնքը, և երջանիկ է, իսկ երջանիկ մարդը չի կարող անհոգի ու խիստ լինել...

— Եթե այդպես է, — առաջ Զալալը հանդարտ ու հեզ ձայնով, — թող ինձ ասեն, թե այս հոգեւոր ամանը քանիսին է այսօր լացացրել:

— Ես միայն մեկին ասեալ, որ լաց էր լինում, և դա Մելիքի աղջիկն է, Գայանեն:

— Ա՜հ, — շնչաց Գայանեն և բարկացած հեռացավ:

— Կարող ես, բեկ, բողբոջին համարալ ծմակի մարդու աչքերին...

Մեհրին տեսնելով, թե ինչպես է Գայանեն վրդովվում, կռացավ և շշուռ-շաց նրա տկանքին:

— Նրանք քեզ խոսեցնել են ուզում... դա նշանված տղաների համար կարգ է...

Բայց Գայանեն պատվիրեց նրան, որ Մանասին իր մոտ կանչե: Երբ ծմակի մարդը մոտեցավ, նա խիստ դժգոհությամբ հայտնեց և ասաց.

— Ի՞նչ գործ ունես աղջիկների մեջ. ի՞նչ տղամարդի տեղ է այսօր այս ձորը...

Մանասը կարծես սպասում էր այս հարցին, ուստի, իսկույն պատասխան տվեց.

— Ամբողջ օրը ես անտառից նայում էի ձեզ. այժմ էլ այնտեղ են իմ ընկերները: Մենք ձեզ պահպանում էինք: Տեսա ձեր խաղերը և հիշեցի այն ժամանակները, երբ ես էլ ջահել էի: Հիշում եմ մեր ժամանակը. այսպիսի վախեր չկային մեր երկրում, և երիտասարդները այժմյանների նման չէին, յուրաքանչյուրը՝ մի-մի կաղնի ծառ: Ամեն անգամ, երբ հարսն ու աղջիկ հավաքվում էին մի տեղ, երիտասարդի պարտքն էր հանկարծ երևալ նրանց մեջ, խառնակություն, իրարանցում գցել և հեռանալ իսկույն: Տեսա, որ այսօր չկա մի այդպիսի մարդ. մոռացա ինձ և եկա...

— Այն էլ ոչ մենակ...

— Այո՛, գալիս էի և պատահեցի մի ուրիշին, որ խոսեց այս ձորի, այս աղբյուրի մասին. երևում էր, որ նա էլ ձեզ մոտ գալ էր ուզում, բայց ամաշկոտ էր, ինչպես նորահարս: Առաջնորդեցի նրան...

— Բավական է, — ընդհատեց Գայանեն նրա խոսքը: — Հեռացե՛ք այստեղից. ի՞նչ եք այս աղջիկներին դես ու դեն ցրել: Դա ամոթ է...

— Դու երբեք մի խոսք չես ասել, որ Մանասը չկատարե: Բողբոջին հեռանա՛լ, կորչե՛ր:

Նվ տեսնելով, որ աղջիկը չէ պատասխանում, նա շարունակեց.

— Հասկանում եմ: Մութը գալիս է, իսկ ուր մութ կա, այնտեղ պատրաստ են գալն ու ավազակը: Թույլ տուր նստել այն բլրի վրա, ընկուզենու տակ: Դեռ չե՞ք վերջացրել:

— Ո՛չ, քիչ է մնում:

— Շարունակեցեք. մի թողնեք, որ սափորը իր փորում մի հատ գաղտնիք էլ պահե:

Նա կանչեց Զալալին, և երկուսը գնացին դեպի ընկուզենին: Բայց տոնը իսկապես փչացել էր, և դուր էին Գայանեի հանդիմանությունները: Ծիշտ է, երեխան նորից ծածկվեց կարմիր շորի տակ և շարունակեց իր պաշտոնը, ծիշտ է, մի քանի աղջիկներ դեռ սրտատրոփ սպասում էին, թե ինչ կապն իրանց նշանները, բայց խաղը այլևս կենդանություն չուներ: Շատերը մաց-կամաց հեռացան, տուն գնացին, որովհետև Մանասը, ինչ էլ ասեր ին՝ ծմակի մարդ էր, լավ զինված, ահ ու դող տարածող: Միծաղ չկար. վաղվոց ոստյունները դադարեցին: Երգողները շտապում էին, երգը սառն էր: Հող մեռել էր, շարունակվում էր ձևականությունը:

Նվ դրա գլխավոր պատճառը դարձյալ Գայանեն էր: Ահա նա առանձնացել է, նստել աղբյուրի դիմաց, մի փոքրիկ լանջի վրա: Ինչո՞ւ նա այլևս չէ կարողանում բռնել իր տեղը աղբյուրի գլխին. ինչո՞ւ նրա ձայնը այլևս չէ հնչում ջուխտակ ծառերի տակ: Այդ լավ դիտել Մեհրին, որ տեղավորվել է նրա կողքին և գործի է գցել իր դուրսի շշուռները: Մի աղջիկ վազեց, բեռեց Գայանեի մատանին, շտապով կրկնեց այն երգը, որից հետո նա դուրս էր եկել սափորից: Գա էլ մի դարձանալի երգ էր. ճիշտ, դրական պատասխան էր տալիս այն երգին, որ խաչենցու կարմիր կնիքն էր դուրս հանել: Բայց այս նոր վկայությունը այլևս ազդել չէ կարողանում. դիտել մելիքի աղջիկը, որ ուրիշ կերպ դուռնակել չէր կարող սափորը:

Նվ Մեհրին է, որ ճանաչում է իր սանիկի սիրտը. նա չէ սխալվում և ավելի ուժ է տալիս իր օրորող շշուռներին: Ահա նա դուրսեց. Գայանեն իր գլուխը թեքեց նրա ուսի վրա, անշարժացավ, լսել ու երազել է ուզում: Պառավր աշխարհային ճշմարտություններ է ներշնչում անփորձ ջահելին: Բավական է. օրեր կան դեռ, բախտի քաղցրությունը միանգամից ճաշակել չէ կարող մարդը. դա վեր է նրա սրտի ուժերից... Նվ հարկավոր են օրեր, երկար տարիներ... Նրանք պիտի անցնեն հանդարտ ու անշուշտ և ծծել պիտի տան այնքան երջանկություն, որքան երկիրքը գրել է վարանդայի աղջկա ճակատին: Իսկ այժմ... այսքանն էլ բավական է: Թող սիրտը կանգ առնե և սպասե մնացածին: Սպասողը երջանիկ է...

Լսում է Գայանեն այդ մեղմ ու անուշ խոսքերը. դա նույն ձայնն է, որ մանկության օրերում հրաշալի քուն էր բերում, ոսկի երազներով լի քուն: Դիմադրել նրա հմայքին չէ կարելի. Օ՛, անցած օրերը կարծես վերադառնում են, կարծես նույն սիրուն քունը իջնում է այժմ էլ, որ քաղցրացնե այսօրվա օրն էլ, ոսկեղօծե այսքան հուզմունքներն էլ...

Քուն չէ դա, բայց արթնություն էլ չէ: Կիսախուսի աչքերը նկատում են, որ վիճակը վերջացավ: Ահա հեռանում են մնացած աղջիկներն էլ, կարծես դրանք մշուշից են շինված և հալվում են այնպես, ինչպես սարերի գլխին չքանում են սպիտակ քուլաները, երբ արեգակը դուրս է գալիս մոր ծոցից: Սափորը մնաց մենակ. նա էլ դանդաղ, շատ դանդաղ կերպով հալվում է: Անցնում են րոպեներ: Աչքերը նորից բացվում են, տեսնել են սկսում. մեկը կամաց-կամաց հեռացնում է թմրությունը: Ո՞վ է դա:

Մառերի ետևից դուրս եկավ մի հերարձակ աղջիկ: Սարսափելի է նա: Վարդավառ չկա նրա համար. գզգզված շորեր, շոր ու սևացած դեմք, բաց ոտներ: Ապուշ է. նա ման չէ գալիս, այլ քարշ է ընկնում: Նրան դարձացնում է ամեն մի առարկա, որ երևում է նրա առաջ:

Մեհրին լսել է, Գայանեն սթափվում է և իր աչքերը չէ հեռացնում այդ տարօրինակ արարածից: Ահա նա կանգ առավ սափորի մոտ: Զարմացած է: Ոսկրացած ձեռքերով շոշափում է, և հանկարծ լսվում է մի մոնչոց: Միծա՞ղ է դա: Այո՛, նրա նիհար շրթունքները ետ են գնացել, բացել են լայն բերանը, և սպիտակ ատամները պսպղում են: Նա ետ է քաշվում, բայց նորից մոտենում է և նորից տնտղում իրը: Հասկացավ, որ սափոր է...

Մի քանի աղջիկներ նույնպես տեսել են այդ խեղճին, նստել են մոտիկ տեղ և նայում են. զվարճություն է դա, որովհետև ամենքը ժպտում են: Իսկ աղջիկը չէ նկատում նրանց: Նա կաթ-կաթ թափեց սափորի ջուրը, մի կողմ գցեց ծաղիկները: Հանկարծ մի ճնշված հեծեծանք, որ ավելի ոռնոցի էր նման, դուրս թռավ նրա կրծքից:

Սրկու քայլ հեռացավ, ընկավ ծնկների վրա, ինչ-որ բան է որոնում. հենքով ճանկատում է հողը և ածում է իր ծոցի մեջ: Այժմ նա լուռ չէ, բայց դյուր է երգում է այդ նվազած, խուպոտ ձայնը, թե ինչ-որ տարօրինակ ծես

է կատարում: Վերջացնելով այդ գործն էլ, նա նորից մոտենում է աղբյուրին, մի ձեռքով ջուր է վերցնում, մոտեցնում է բերանին, և դառն հեծեծաբները դուրս են թափվում այդ բերանից... նա լաց էր լինում...

Գայանեն վեր թռավ տեղից: Չէ՞ր կարելի իմանալ, թե ինչ էր նրան հարկադրողը — այդ լացը, թե՞ այդ խեղճին նայող աղջիկների բարձրաձայն ծիծաղը, մի անողորմ ծիծաղ, որ սարսուռ տարածեց լացողի մեջ և դողացրեց նրան:

Գայանեն վազեց գնաց աղբյուրի մոտ: Թշվառությունը մոտիկից ամելի ցավացրեց նրա սիրտը, իսկույն հալածեց նրա դեմքից այսօրվա բոլոր ուրախությունն հետքերը:

— Ո՞վ ես դու, — հարցրեց նա:

Աղջիկը նրան շարժանացրեց իր պատասխանին. անշարժ կանգնած էր, և նրա մարած աչքերը ինչ-որ բան էին որոնում աղբյուրի ջրի վրա:

— Քե՞ղ եմ ասում, խեղճ աղջիկ, ո՞վ ես, ինչո՞ւ ես այդպես, — նորից հարցրեց Գայանեն և մատով հրեց նրա ուսը:

Խոսքերը անպատասխան մնացին, իսկ մատը հարկադրեց ապուշին դուրս գալ այդ քնդարձացած դրությունից. նա նայեց Գայանեին, և նրա աչքերի մեջ վառվեց կատաղություն: Բայց Գայանեն չքաշվեց այդ հայացքից:

— Չե՞ս լսում, — նորից հարցրեց նա:

Ապուշը ցած նայեց:

— Ասա՛, ես կլսեմ քեզ. ասա՛, գուցե ցավիդ ճար անենք...

Այս անգամ վտիտ ու սեւացած դեմքի վրա երևացին ծամածռություններ, որոնք արտահայտում էին կատարյալ արհամարհանք... նա, որեմն, լսում էր, խուլ չէր: Իսկ եթե խելագար էր, այժմ գտնվում էր բուհական գրության մեջ, երբ մթազնած խելքը աղատվում է կապանքներից և սկսում է հասկանալ:

— Դու ինձ ճանաչո՞ւմ ես:

Մա մի հարց էր, որ մյուսների հետ առաջարկվեց պատահաբար: Վերջապե՞ս... աղջիկը ըմբռնեց այդ հարցը և գլուխը այնպես շարժեց, որ կարելի է հասկանալ, թե ճանաչում է:

— Բայց ինչո՞ւ չես խոսում...

Նա խուլ կերպով մոնջաց.

— Կորի՛ր...

— Աչքդ հանե՞լ եմ:

— Դու... բախտավոր ես:

— Դրա համար էլ ատո՞ւմ ես:

— Երկնքի կրակը բոլոր բախտավորների վրա:

Նա շուտ հոգնեց և նույն բուր, փայտացած դրության մեջ ընկավ: Ինչպե՞ս սարսափելի էին նրա հառաչանքները, որոնք անընդհատ դուրս էին գալիս այդ քայքայված ու խեղճ կաղմվածքից: Նա մեքենաբար վեր կացավ, գլուխը կախ հեռացավ և ոչ ոքին էլ չնայեց: Աղջիկները, որոնք լուռ նայում էին այդ տեսարանին, ազատ շունչ քաշեցին: Սկսվեց մի խուլ քրթմնջոց. ամեն մեկը իր տպավորությունն էր հաղորդում ընկերուհուն: Բայց Գայանեն լուռ էր. մեղամաղձոտ:

Անգութ հարվածը իջել էր այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ սիրուն և գեղեցիկ էր երևում այս աշխարհում: Անեծքը շանթաբար արավ նրան: Բախտավոր... և մի՞թե ճշմարիտ բախտը միայն օրհնության, միայն ժպիտների է արժանի. մի՞թե նրան չէ կարելի ատել և անիծել... Գայանեն այժմ ամաչում էր... ամաչում էր այդ աղջկանից, այդ ողբալի ցնցոտիներից և այդ ցավագար վտիտ մարմնից, որ կրում էր իր մեջ մի սարսափելի վիշտ: Բայց ի՞նչ էր այդ վշտի անունը...

— Նա նստեց, — քրթմնջաց աղջիկներից մեկը:

Դժբախտը նստեց ջուխտակ ծառերի տակ և նայում էր նրանց տերևներին:

— Խոսում է, — ավելացրեց մի ուրիշը:

Գայանեն ձեռքով նշան արավ, որ լռեն, և ինքը լարված ուշադրությամբ սկսեց լսել: Տարածվեցին կոպիտ ձայներ: Նա ասում էր.

— Ամոթ չմնաց... երեսս սե է, պլոկեցին տարան... և մի հատ ժանիք չունեի... պատառ-պատառ կանեի...

Տիրեց մեռելային լռություն:

Միայն քամու խուլ ու թեթև սոսափյունն էր, որ կարծես թե պատասխանում էր անօդակա՛ն խեղճին: Կարծես տերևներն էին նրա խոսակիցները. և երբ քամին անցավ, ու տերևները անշարժացան, նա շարունակեց.

— Ի՞նչ ես ամեն երեկո կանչում տերևների միջից՝ «սպանի՛ր»... Սև հողն էլ քեզ դադար չի տալիս... Տեսա սպանված վարաղը. լա՛վ էին նրա ժանիքները... ինձ տալին, մի հատն էլ բավական է... մեկը — մեծ, սուր ու պատռատա՛ղ...

Վայրկյան շանցած՝ խոսքերի տեղ նրա բերանից դուրս էր թռչում սարսափելի քրքիռ: Մի վայրկյան ևս, և տերևները իրանց սոսափյունով խլացրին նրա ձայնը:

Մի աղջիկ էր մոտենում Գայանեին: Նա քայլում էր մեծ զգուշությամբ, ահով, աշխատում էր ձայն ու ծպուտ չհանել: Նա արտասանեց խորհրդավոր, հազիվ լսելի ձայնով.

— Խե՛ղճ... նա միշտ խոսում է վարաղի մասին, կարծես վարաղի վրա էլ զո՛ւմ է:

Գայանեն նորից նշան արավ, որ լռեն: Բայց այլևս ոչինչ չսվեց: Աղջիկը խաթվածի պես հանկարծ վեր թռավ և երեսը դարձրեց դեպի սարը: Քամին խաղում էր նրա ցնցոտիների, խճճված ու անկարգ թափված մաղբի հետ. զզգված թշվառությունը մի վայրկյան էլ անշարժացավ երեկոյան կիսամթության մեջ և ապա սկսեց արագ քայլերով հեռանալ...

Նրան հետևում էին աղջիկների պլշած հայացքները: Եվ Գայանեն դեռ չէր կորցրել հեռացողին, երբ նրա ականջում հնչեց Մեհրիի ձայնը, որ հարցնում էր, թե երկա՞ր պիտի մի խենթ գրավե նրա ուշադրությունը:

— Նա խե՞նթ է, — հարցրեց Գայանեն՝ նայելով իր դայակին:

— Չե՞ս տեսնում:

— Դու ճանաչո՞ւմ ես:

Մեհրին մի քանի բառեր ծամծմեց իր բերանում, որպես թե պատասխանեց: Ուղիղ խոսել չէր ուզում: Եվ երբ Գայանեն շատ բռնադատեց, նա, փոխելով խոսքը, ասաց.

— Բոլորովին մթնեց... այժմ խոսք չպիտի լինի, տուն ենք գնում:

Նա ճանապարհվեց, և Գայանեն ու մյուս աղջիկները հետևեցին նրան:

Ընկուղենու տակ ավելացել էին շորս մարդիկ: Դրանց ուղարկել էր մեկի՞նքի կինը, որ սաստիկ անհանգիստ էր իր աղջկա վերաբերմամբ: Մանասը դեռ չէր վերջացրել մի ինչ-որ պատմություն, որի մեջ հաճախ հիշում էր մի Սուլեյման-բեկի անունը:

— Եվ այսպես, բեկ, Վարանդան չոքած է մի դահիճի առաջ, — ասաց նա — Աստծու առաջ ուխտ ենք արել, որ գերեզման չմտնենք, մինչև որ չխըմենք այդ շարագործի արյունը: Եվ մեր երկինքը խուլ չէ, այնտեղ նստած աստվածը լսում է, տեսնում է: Վա՛յ նրան, ո՞վ մեր լացով կուրախանա... Երբ մտնում ես գյուղը, մի կարծիր, Զալալ-բեկ, թե նա միշտ այդպես տխուր ու տրտում նստած էր իր տեղը: Ո՛չ, նա այժմ է միայն գլուխը դրել մի գա-

զանի ոտի տակ... Եթե Սուլեյման-բեկը դաշ է, մենք շնորհ ենք: Շատ համեստ եմ, ինչպես են շնորհ արտաբերում գայլին: Ով կարող է, թող իմ խոսքը հասցնե այդ գաղանին: Զուր է նա կատարում, զուր է շարժարում մարգկանց, որպեսզի մենք ձեռքից թողնենք մեր գործը: Ասացեք նրան, որ Մանասն ու իր գծերը չեն ընկճվի, եթե նույնիսկ մենակ իրանք մնան երկնքի տակ:

Նա վերջացրեց, հեծավ իր ձին և ասաց.

— Այժմ գնանք, ես ձեզ կտանեմ մինչև գյուղ:

— Ուրեմն ես ավելորդ եմ, — հարցրեց Զալալը:

— Շատ լավ ասացիր, բեկ: Ես հաստատ գիտեմ, որ Գալանեն քեզ հետ կրակի մեջն էլ կգնա: Բարի ճանապարհ, իմ բարևները տարեք մեկիքի կնոջը...

Մտրակը շառաչեց, ձին թռավ: Մի ակնթարթում փոքրիկ ձիավորը անհայտացավ մթության մեջ:

— Նա էլ գնաց դեպի այն կողմը, ուր խենթ աղջիկն էր գնում, — ասաց Գալանեն իր դայակին:

Բայց Մեհրին չպատասխանեց: Ամենքը ճանապարհ ընկան: Եվ Գալանեն մոտեցավ իր մի ընկերուհուն:

— Մի՞թե խենթը չէ վախենում, — հարցրեց նա:

— Խենթը չէ վախենում. ուրիշներն են խենթից վախենում:

— Բայց ես չվախեցա, Սառա. այնպես խեղճ աղջիկ էր, ես ամաչում էի նրանից:

— Ամաչում էի՞ր...

— Այն խոսքերը... Նա դժբախտ է, մենք՝ բախտավոր:

— Դա ամոթ չէ:

— Բայց ես ամաչում էի... հիմա էլ ամաչում եմ, որովհետեւ նա հիմա էլ աչքիս առաջն է:

Մեհրին մոտեցավ և կծու կերպով ասաց.

— Դու երեխա ես... ահա ինչու ես ամաչում:

— Ինչ էլ որ լինի, ես ուզում եմ մի անգամ էլ տեսնել նրան:

— Եվ չես տեսնի... Նա կորած է ծմակներում:

Այլևս խոսք չեղավ: Ժանապարհը կարճ էր, մութը գնալով թանձրանում էր: Հեռվից փայլփլեցին գյուղի ճրագները: Ի՞նչ էր տանում մեկիքի աղջիկը: Այլևս ժպիտ չկար նրա շրթունքների վրա:

Թշվառ աղջիկը այդ երեկո բաց չէր թողնում նրան, տանջում էր անդադար:

Պ

Մեր նկարագրածը 1732 թվականի վարդավառն էր. մի թվական, որ շատ նշանավոր էր մանավանդ վարանդայի Ավետարանոց գյուղի համար:

Այդ ժամանակ Ղարաբաղը, ինչպես և համարյա ամբողջ Անդրկովկասը, գտնվում էր օսմանյան տիրապետության տակ: Թուրքերը բոլորովին նոր նվաճողներ էին Ղարաբաղի կողմերում: Մի քանի տարի էր, որ Պարսկաստանը դարձել էր ներքին խռովությունների բույն և, օգտվելով այդ հանգամանքից, թուրքերը գրավել էին ամբողջ Ատրպատականը, Երևանը, Վրաստանը. մինչև Շամախի: Պարսիկները դիմադրելու ուժ և ժամանակ չունեին, բայց նրանց փոխարեն նվաճողների դեմ դենք բարձրացրին լեռնցի հայերը: Սյունիքում Դավիթ-բեկը և Ղարաբաղում հինգ հայ մելիքները արշավահեղ պատերազմներ մղեցին, երկար ժամանակ հաղթող հանդիսացան, բայց չկարողացան պահպանել իրենցի նախկին դրությունը, այսինքն՝ պարսից տիրապետությունը:

Սակայն ինչպես էր, որ հայերը դերադասում էին պարսից տիրապետությունը օսմանյան տիրապետությունից:

Այդտեղ կար մի մեծ խորհուրդ:

1699 թվականի գարնանը Սյունիքի և Ղարաբաղի լեռներում հայտնվեց մի զարմանալի, խորհրդավոր մարդ: Նա ճանապարհորդում էր ծածուկ: Հավաքեց երկրի կիսանկախ տերերին, հայ մելիքներին և յուզբաշխներին ու նրանց հայտնեց իր ուղիները:

Ճանաչեցին նրան: Օտարական, անծանոթ մեկը չէր, այլ նույն այս երկրից, ամենքին հայտնի իշխանական մի տոհմից: Եվ նա իր անվան հետ բաց արավ ժողովի առաջ մի վսեմ, մի սուրբ ծրագիր՝ հայրենիքի ազատությունը: Ինքը ոգևորված էր այդ մեծ գաղափարով և նրա համար կատարել էր մի երկար, դժվար ճանապարհորդություն: Եվ այնպիսի պարզ, գեղեցիկ կերպով բացատրեց նա իր ծրագիրը, որ լեռնցի հայ իշխանները վարակվեցին նրա ոգևորությամբ, միացան, սկսեցին գործել:

Խորհրդավոր ճանապարհորդը Իսրայել Օրին էր:

Ուղիղ քսան տարի առաջ նա հեռացել էր այս երկրից, հեռացել էր ու անհայտացել: Մոտիկ հարադատներն անգամ արդեն ընդմիշտ կորած էին համարում իրանց Իսրայելին, երբ նա հանկարծ երևան եկավ հայրենի լեռներում, իբրև մի սաստիկ շտապող, կարճ ժամանակ ունեցող հյուր:

Բարեկամների և ազգականների կարոտը չէր բերել նրան այստեղ, այլ այն վիթխարի գործը, որ ամբողջովին նրա ստեղծածն էր:

Քսան տարի նա ապրել էր Եվրոպայում: Ու պատմեց հայ մելիքներին և յուզբաշխներին, որ այդտեղ կա քրիստոնեության գաղափար, որ հանուն այդ գաղափարի ինքը դիմել է քրիստոնյա իշխողներին, ու սրանք խոստացել են իրանց զորքերով ազատել Հայաստանը պարսկական լծից: Նա ցույց տվեց և այդ հեռավոր, անծանոթ բարերարների պատկերները: Ազատությունը, որ այդպես անակնկալ կերպով բախում էր հայի դուռը, ոգևորեց ամենքին: Եվ մի ամիս հազիվ անցած՝ Իսրայել Օրին գնում էր նորից Եվրոպա, տանելով իր հետ մելիքների լիազորությունը, տանելով և նրանց պատգամավոր Մինաս վարդապետին:

Նա գնում էր նորից բանակցություններ սկսելու, գործը կազմակերպելու: Պժվարությունների հանդիպեց: Անցան տարիներ: Ղարաբաղը և Սյունիքը սպասում էին, իսկ Օրին հեռաստանից հույս էր ուղարկում: Նա բանակցություններ սկսեց և Պետրոս Մեծի հետ: Ռուսաստանի այդ հռչակավոր բարենորոգիչը առանձին հաճությամբ վերաբերվեց հայ պատգամավորներին և խոստացավ նրանց իր աջակցությունը:

Անցան էլի տարիներ, քաղաքական հանգամանքները արգելքներ էին դնում գործի առաջ, և Պետրոս Մեծի խոստացած արշավանքը ուշանում էր: Օրին մեծ փառքով դեսպան ուղարկվեց Պարսկաստան: Նա անցավ Շամախու վրայով, նորից տեսնվեց հայ մելիքների հետ, նորից վառեց հույսը նրանց մեջ: Պարսկաստանից վերադառնալիս էլ նա դարձյալ ոգևորեց ազատության սպասող հայերին:

Բայց այդ անխնայ, եռանդուն գործիչը չհասավ իր նպատակին: Ժանապարհի կեսին, Աստրախանում, նա մեռավ 1711 թվականին:

Մեռավ Օրին, բայց չմեռավ նրա գործը: Ղարաբաղի մելիքները շարունակեցին հարաբերությունները Պետրոսի հետ: Կայսրի խոստումները, խրատները միշտ վառ էին պահում ազատության կրակը լեռներում: Ղարաբաղը դարձավ ապստամբության բույն, հայերը պատրաստվում էին, անհամբեր սպասում էին, թե երբ հյուսիսի թագավորը իր զորքերով կգա իրանց օգնելու:

1722 թվին, Հիշատակ, երբ Պարսկաստանը ներքին երկպա-

Սակայն օգնությունը ուշանում էր։ Նա երբեք չէկալի։ Իսկ փոքրիկ Ղարաբաղը հետզհետե ուժասպառ էր դառնում անհավասար հերոսական կռիվի մեջ։ Թուրքաց ահազին բանակը, վերջապես, կոտրեց մի բուռն քաջերի համառությունը, և Ղարաբաղը, դրսից ոչինչ օգնություն չստանալով, գլուխ իջեցրեց օսմանյան սրի առաջ։ Սարը-Մուստաֆա փաշան բնակություն հաստատեց Գանձակում, իսկ իր զորքերի մեծ մասը ցրվեց նվաճված երկրի զանազան մասերում։

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Ղաթաբաղը ճարահատյալ հնազանդություն հայտնեց Մուստաֆա-փաշային, Վարանդայի տերը համաձայնեց ընդունել նոր կարգերը միայն այն պայմանով, որ օսմանցիներին իշխանությունը պայմանական լինի և ոչինչ հարկ չստացվի: Նրա համառությունը միացած էր քաջության հետ: Սարը-Մուստաֆա փաշան մի կերպ վերջացրեց այդ վեճը, երբ կարողացավ ստանալ Մելիք-Հուսեինից մի այլ զիջում. վերջինս թույլ էր տալիս, որ օսմանյան մի փոքրիկ զորաբաժին հաստատվի Վարանդայում: Թուրք հրամանատարը խոհեմություն համարեց չըդգռել անվեհեր իշխանին և սպասում էր աճող հանդամանքներին:

անհնարին բան է: Մեղիք-Հուսեինը համաձայնվեց և սպասում էր, ինչպես և թուրք փաշան, թե ինչ կրեւրեն հանգամանքները:

Եվ իրավ, երկրի բախտը կարծես գնաց մեկիքի հետ սև հողի տակ: Ամենամեծ ազնեան այն էր, որ Մեկիք-Հուսեինը չունեիր չափահաս ժառանգ: Նրա դավաճանների մեջ անդրանիկը աղքիկ էր — Գայանեն, իսկ տղաներից մեկը, Հովսեփը, մի թույլ և խեղճ երեխա էր. մնում էր երրորդը, Շահնազարը, բայց նա դեռ շատ էր փոքր:

Այժմ մեռնողի առաջ կար մի այլ մեծ հարց: Վարանդան առժամանակ որք ու անտեր էր մնում, մինչդեռ կար ահագին գործ՝ թուրքաց լուծը: Ընդհարումը սպասվում էր ամեն տարի: Ինչ վախճան կունենար նա — աստված միայն գիտեր: Բայց Վարանդան, եթե չկարողանար այդ գործի մեջ մեծ դեր կատարել, գոնե չպիտի ետ մնար իր հարևան երկրներից. դա Մելիք-Հուսեինի հաստատ ցանկությունն էր: Պետք էր ուրեմն ուժ տալ նրան և այդ պատճառով պետք էր նրան կապել հարևան մելիքությունների հետ: Հարավի կողմից Վարանդան արդեն կապված էր Դիզակի հետ. Դիզակի մելիքի քույրը՝ Մելիք-Հուսեինի կինն էր: Հյուսիսից Վարանդան խաչենի սահմանակիցն էր: Պետք էր կապ հաստատել խաչենի մելիքի հետ: Եվ ահա այդ կապը պիտի լիներ ֆայանեն՝ դառնալով խաչենի հարսը:

Մեկիքը այդ բոլոր մտքերը հայտնեց իր կնոջը, հասկացրեց, որ ինքը միայն այդքանն է կարողանում գտնել իր երկրի և իր տան երջանկության համար: Վերջը ավելացրեց.

22

Մի քանի օրից հետո այդ կրակոտ, հանդուգն իշխողը դնում էր գերեզման...

Դա առաջին հարվածն էր, որին իսկույն հետևեց երկրորդը, նույնպես սարսափելին: Սարբ-Մուստաֆա փաշան աղաւաղ շունչ քաշեց:

Այլևս հարկավոր չէր Վարանդայի վերաբերմամբ հետևել կեղծավոր բարեհաճության քաղաքականությանը, որի նպատակն էր չգրգռել անհնազանդ գաղանին: Փաշան իր մատենների վրա համրում էր, թե որքան օգուտներ է տալիս այդ մահը: Ամենից մեծը, իհարկե, այն էր, որ Ղարաբաղի հինգ մելիքությունների սերտ պաշտպանողական շղթան պատռվեց. Վարանդան մի բաց դուռն էր, որով կարելի էր հեշտ ներս մտնել և պառակտել, բաժան-բաժան անել երկրի ուժերը, զբիւլ նրանց համախմբելու կարողությունից: Դուռը բաց էր, և փաշան շտապեց ներս մտնել, քանի հարմար ժամանակն էր: Վարանդայում ավելացան օսմանյան զորաբաժինները. նրանք սկսեցին հարկ հավաքել:

Դիմադրության ոչ մի նշան չէր երևում: Բայց փաշան չէր հավատում այդ հնազանդության. զգուշությունը հարկադրում էր նրան ենթադրել, թե պատրաստվում է մի ապստամբություն: Առաջին պայմանն էր՝ մի երկաթե ձեռք ուղարկել այնտեղ, մի ձեռք, որ կարողանար ճնշել, խեղդել ամեն մի ապրտամբական միտք:

Այդպես մի մարդ կար նրա բանակում և կռվում էր Սուլեյման-բեկ: Փաշան նրան հանձնեց Վարանդայի կառավարությունը: Բեկը մի զորաբաժնի ղեկսն անցած՝ մեծ հանդեսով մտավ Վարանդա և բնակություն հաստատեց Ավետարանոց գյուղում, ուղիղ Մելիք-Հուսեինի տան դիմաց:

Բայց հաղթողների բոլոր այդ ցույցերը հուզմունք չառաջացրին: Ժողովուրդը անտարբեր էր, արգեն հաշտվել էր նոր դրության հետ: Նա տեսնում էր, որ ժամանակները փոխվեցին: Բարձրից, մելիքների տներից, շարժում չէ սկսվում, իսկ թե ինչպես եղավ, որ այնքան համառ դիմադրությունից հետո Ղարաբաղը հանկարծ քնեց ու համաձայնություն տվեց, դա մի հանելուկ էր, որը ոչ ոք չէր էլ փորձում լուծել: Եվ մինչդեռ զուրսը այդպես հանդարտ էր ու անշշուկ, ահա ինչ տեղի ունեցավ Ավետարանոցի ապարանքում:

Աննա-Խաթունը դեռ արտասուք էր թափում Մելիք-Հուսեինի դատարկ մնացած սենյակում, երբ լուր հասավ, թե թուրքաց մի մեծ զորաբաժին է գալիս Գանձակից և ուղղակի դիմում է դեպի Ավետարանոց: Սարսափելի վշտի մեջ մելիքի այրին մի հատ մխիթարություն էր գտնում — վառ պահել հանգուցյալի հիշատակը, սրբությունը կատարել նրա վերջին կտակը: Անտանելի էր իրականությունը սգի մեջ թաղված այրու համար. նա կխեղդվեր, եթե չհասկանար, որ ինքը պիտի շարունակե մեռածի գործը: Սիրտը շրջապատող սևերի մեջ գտել էր մի հավատ, որին երկրպագում էր մոլեռանդությամբ. նա սիրում էր ընդունել, որ գերեզմանը Մելիք-Հուսեինի համար լուկ մի կայարան էր, ուր նա պիտի կերպարանափոխվեր: Այդտեղից նա անցել է մի աշխարհ, որ շատ մոտ է Վարանդային, և ահա այդ աշխարհից նայում է, դիտում, թե ինչպես են կատարվում իր խրատները: Աննա-Խաթունը սրտով տեսնում էր նրան, զգում էր, որ նա երբեք, նույնիսկ մի ժամ էլ աչքաթող չէ անում իր տունը, իր երկիրը, ուստի տանջում էր իրան, որ կարողանա ճշտությամբ կատարել նրա ասածները: Այդպես միայն կարելի էր գրավել թանկագին մեռելի սիրտը և կապել նրան այս տան հետ:

Եվ ահա շարագուշակ լուր — գալիս են թուրքերը: Մելիքի այրին մոռացավ իր արտասուքները, իսկույն մարդ ուղարկեց իր եղբոր ետևից, իսկ ինքը մի ամբողջ գիշեր կեղեքում էր իր ուղեղը այն հրաշին հարցով՝ թե ինչ պետք է անել: Որքան և սրտոտ լինեի Դիզակի մելիքի քույրը, բայց իբրև կին մարդ

կույի գործերի մասին հասկացողություն չունեի: Եվ երբ եկավ Մելիք-Ավանը, տանջված, գունատված քույրը վաղեց նրա առաջ, մի ակնթարթում պատմեց թե իրողությունը և թե իրան տանջող մտքերը:

Դիզակի տերը ռառնասիրտ, ծանր մտածող մարդ էր: Բայց այս անգամ իր քրոջ աչքին անհոգի և անգութ մի մարդ երևաց, երբ հանգիստ լսեց այդ խոսքերը և իր դեմքի վրա ոչինչ փոփոխություն ցույց չտվեց: Աննա-Խաթունը վշտի, արտասուքների լեղվով էր խոսում. Վարանդան անվանեց որբերի երկիր:

Սգավորը ուզում էր, որ ամբողջ աշխարհը տեղից վեր կենա և միայն սգավորի ցավը ողբա: Բայց Մելիք-Ավանը ոչ զարմացավ, ոչ վիշտ հայտնեց, այլ բոլորովին պարզ և անխռով ձայնով պատասխանեց.

— Դա շատ բնական է... Անխելք կլինեի Մուստաֆա-փաշան, եթե ձեռքից թողներ այս հարմար միջոցը:

— Ավան, — հառաչեց քույրը:

Մելիքը նորից կրկնեց իր ասածները:

— Ինչո՞ւ չես ասում ամենքին, որ գնան ջուրը թափվեն:

— Թո՞ղ թափվեն... Ես ոչ ոքի ձեռքից չեմ բռնի: — Այդ պատասխանը հուսահատական էր այրու համար, և նա այլևս ասելու խոսք չգտավ: Այն ժամանակ Մելիք-Ավանը շարունակեց.

— Լացը, արտասուքը ոչինչ չեն շինի... ուղո՞ւմ ես, որ քեզ շուտեն, պիտի թելոք լինես, իսկ խելոք կլինես միայն այն ժամանակ, երբ կհասկանաս, թե ինչ է թշնամիք:

Նա բացատրեց, որ ամբողջ Ղարաբաղը ահագին կորուստ ունեցավ, ոչինչ անել չէ կարելի: Թշնամին եկել է և պիտի գա, ուրիշ կերպ չէ կարող լինել:

— Կարո՞ղ ես կանգնեցնել հեղեղը, որ գալիս է սարից և որի առաջ կանգնեցրած պատ չկա: Մեր պատը պատռվել է, և մենք ոչինչ չենք կարող տնել:

— Բայց ի՞նչ կլինի մեր օրը:

— Զգիտեմ, գուցե և շատ վատ: Պետք է նորից պատ շինել: Թշնամու դեմ կռվում են զրոսում. այդտեղ կրակ են կտրում, մեռնում են, որ շթողեն թշնամուն մոտենալ տանք: Բայց ի՞նչ կարելի է անել, երբ նա արդեն մտել է տուն և նստել է օջախի կողքին:

Եվ նա բոլորովին հերքեց դիմադրելու միտքը: Առանց ցավակցության, առանց խղճահարվելու ասաց, որ ժողովուրդը պիտի տանջվի: Ուրիշ ճար չկա, ամեն մեկը պիտի հասկանա, որ վատ փորձը ավելի աղետալի կլինի, որ մեծ զգուշություն է հարկավոր: Օրը օրին նման չէ. լինում է փոթորկալից օր, լինում է և պարզ ու գեղեցիկ օր: Պետք է սպասել, որ մեզ համար էլ կգա լավ օր. վաղ կլինի դա թե ուշ — միայն աստված գիտե:

Եվ երբ նա հեռացավ Ավետարանոցից, մելիքի կինը զգաց, որ ինքը և իր որբացած տունը բոլորովին ճակատուր են դարձած, ուժասպառ են և անօգնական: Այո՛, թեթև բան չէր Մելիք-Հուսեինի ժառանգությունը...

Օրեր, շաբաթներ անցան: Երկնքի տակ տեղի ունեցան շատ փոփոխություններ: Փորձանքների ժամանակն էր. նրանք լույս էին ընկնում ամեն օր, և ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ կլինի մյուս օրը:

Մելիքի տունն էլ շատ հարվածներ ստացավ. նրան արհամարհեցին, անպատվեցին: Բայց մելիքի կինը, այնուամենայնիվ, ջուրն ընկնել և խեղդվել չուզեց, ինչպես ուզում էր դժբախտության առաջին րոպեներում: Օր-օրի վրա նա սովորեց զնալ ճակատագրի հետ, տեսնել և լռել. սովորեց ընդունել հարվածները և պահել նրանց իր սրտի մեջ...

Նվ սովորեցնողը Սուլեյման-բեկն էր:

Մուստաֆա-փաշայի բանակում դա հայտնի էր իբրև ճշմարիտ, կրակոտ մուսլիման և իբրև վերին աստիճանի հաջորդակ կռիվող: Նա կրում էր իր մեջ մի հավատարմի թուր արժանավորությունները: Միրիայի ծովափնյա մի գյուղում էին մնացել նրա ծնողները, որոնք քրիստոնյաներ էին: Անշահահաս պատանի էր, երբ խլիքի հայրական տնից, որովհետև գյուղ եկած մի թուրք բնի հենց որ տեսավ նրան, իսկույն վճռեց, որ մեղք է, եթե շուն գլավորները այսպիսի տղային գլավոր պահեն:

Փոքրահասակ գերին մեծացած Ստամբուլի մի նեղ փողոցում ապրող յուլեմայի տանը և այնուհետև ուղարկվեց զորանոց՝ մարզարների փոխանորդին և ալլահի շուքին ծառայելու համար: Նա հանդուգն, անվախ մի զինվոր էր, ինչպես սարսափելի ենիշերիները, մանկությունից իսլամացրած այդ քրիստոնյաները: Բայց Սուլեյմանը առանց ձիու ապրել չէր կարող, ուստի մտավ հեծելազորի մեջ: Առաջին տարին ծագեց ենիշերիների սովորական ապստամբություններից մեկը. նա միացավ ապստամբներին և գտնվում էր առաջին շարքերում, որոնք խորտակեցին սուլթանի պալատի դռները և պահանջեցին, որ իսկույն իրանց հանձնվի մեծ վեզիրի գլուխը: Այդ պահանջը կատարվեց, բայց ապստամբության գլխավորները դահձի ձեռքը մատնվեցին: Դրանց մեջ էր և Սուլեյմանը. այնքան հանդուգն էր նա, որ նույնիսկ մտել էր սուլթանի կանանոցը, ուր և կախնալորվել էր: Բայց այդ կատաղի գլուխը չկտրվեց. ծերունի յուլեման, որ չէր մոռացել իր հոգեզավակին, բախշիշով ազատեց նրան և փախցրեց մայրաքաղաքից:

Մի քանի տարի նա թաքնվեց Ալբանիայի լեռներում, ուր մի մեծ ավազակային խմբի անդամ էր, ապա անցավ հունական կղզիները, բայց այդտեղ էլ նրա արկածախնդիր հոգին բավականություն չստացավ: Նա գնաց Եգիպտոս, այնտեղից անցավ Դամասկոս և նորից մտավ զորքերի շարքը:

Կարճ միջոցում լավ անուն հանեց Միրիայի անապատներում և Քրդստանի լեռներում կատարած արշավանքների ժամանակ: Պատմությունների առարկա դարձան նրա արկածները, քաջագործությունները, մանավանդ այն անգիթությունը, որ նա ցույց էր տալիս թշնամիներին կոտորելու ժամանակ: Նա ստացավ հարյուրապետի աստիճան և ուղարկվեց Բեյրութ: Այդտեղ, իր հայրենի երկրում, նա ցույց տվեց իր նախկին աղափրոհներին, քրիստոնյա սիրիացիներին, թե ինչ բան է իսլամացած քրիստոնյան: Տանջվողները այն աստիճան սաստիկ հառաչանքներ արձակեցին, որ Սուլեյման-բեկը ետ կանչվեց: Այժմ սկսվել էին պարսկական պատերազմները՝ բաց անելով նրա արկածախնդրությունների համար լայն ասպարեզ: Հաղթական զորքերի հետ նա հասավ Ատրպատական, ուր Մուստաֆա-փաշան ճանկեց նրան և պահեց իր մոտ:

Ահա թե ինչ անցյալ ուներ այն մարդը, որին հանձնված էր Վարանդան: Իր նոր պաշտոնը նա սկսեց շատ բարեհաջող հանգամանքների մեջ: Դեռ չէր տեսել իրան հանձնած սիրուն երկրի բոլոր կողմերը, երբ տեղի ունեցան մի քանի դեպքեր. կարծես դրանց սարքողները այն հրեշտակներն էին, որոնց երկրպագում էր բեկը և որոնց հովանավորությունն էր խնդրում իր աղոթքների մեջ...

Սյունիքի սարերում թափառում էր զիլանցի քրդերի սյուննի ցեղը, որի սիրած արհեստը, իհարկե, ավաղակությունն էր: Թուրք-պարսկական պատերազմների ժամանակ առաջ էր քաշվել իսլամական ուղղափառության հարցը. կռվում էին ոչ միայն երկու աղգեր, այլև մահմեդական երկու աղանդներ — սյուննի և շիա: Հաղթանակը օյունիներին էր պատկանում, և զիլանցիները,

որոնք պարսից տիրապետության ժամանակ բավականանում էին ավաղակության համեստ չափերով, այժմ, օսմանյան տիրապետությունը երկրի ամեն կողմերում հաստատվելուց հետո, երես առես: Նրանք այս անգամ էլ մեծ քանակությամբ հարձակվեցին Վարանդայի արևմտյան մասի հայ գյուղերի վրա և ասպատակեցին:

Վարանդան վաղուց սովորել էր այդ բռնություններին. նրա արևելյան մասը Արաքսի հովտում ապրող թափառականների սահմանակից էր. այդտեղ էլ անպակաս էին հանկարծակի ավարառությունները: Մեկիքները չկարողացան արմատախիլ անել ժողովրդական այդ մեծ ցավը. միակ միջոցը, որ գործադրում էին ասպատակների դեմ, անձնապաշտպանությունն էր: «Ակն ընդ ախան» — ահա այն օրենքը, որ միակ հասկանալին էր վայրենության, բռնությունների այս աշխարհում:

Նվ երկար ժամանակ այդ օրենքը այնպես արմատացել էր ժողովրդի մեջ, որ երբ տեղի էր ունենում որևէ ասպատակություն, իսկույն գյուղերը ինքնաբերաբար, չսպասելով հրավերների, ձիավոր և հետևակ խմբեր էին հանում իրանց միջից, ուղարկում էին ասպատակների ետևից, որպեսզի պատժեն նրանց և ետ խլեն կողոպուտը:

Այս անգամ զիլանցիների հանդգնությունը անօրինակ էր: Քիչ էր մնում, որ նրանք հասնին Ավետարանոցի սահմաններին: Նվ այս անգամ հայերն էլ սովորականից շատ էին զրգոված: Ասպատակության լուրի հետ միաժամանակ Ավետարանոց հասավ և այն լուրը, որ Մեկիքնեց Մանասը բազմաթիվ գյուղացիների գլուխ անցած՝ թեկ է ասպատակների ետևից: Սուլեյման-բեկն էլ իսկույն թռավ հայերի ետևից՝ տանելով իր հետ ձիավորների մի խումբ, որը ինքն անձամբ կազմել էր Գանձակի բանակում գտնվող քրդերից, զեյ-բեկներից և շերքեզներից: Դա այն խումբն էր, որ հենց առաջին օրից ահ էր տարածել Ավետարանոցի վրա. սարսափելի էր մանավանդ այն, որ Սուլեյման-բեկը այդ բաշխողներին կամքին չէր դիպչում և պահպանում էր նրանց, ինչպես իր աջ թևը:

Մի օր անցած՝ Վարանդայի լեռներում դանդաղ կերպով սկսեց տարածվել մի անսովոր պատմություն: Սուլեյման-բեկը հրամայել էր իր ձիավորներին հարձակվել հայերի վրա, որոնք վերադառնում էին արշավանքից՝ ետ խլած ապրանքների հետ: Հայերը շարժվեցին, երբ տեսան, որ երկրի կառավարիչը ասպատակների կողմն է, և փախան: Բայց մի փոքրիկ խումբ, Մեկիքնեց Մանասի առաջնորդությամբ, զատվեց փախողներից և ընդհարվեց բեկի մարդկանց հետ: Բախումը շատ սաստիկ էր: Բայց վերջը երկու կողմերն էլ, ծանր կորուստ կրելով, ետ քաշվեցին: Բեկի մարդկանցից սպանվել և վիրավորվել էին տասնհինգ մարդ: Կողոպուտի մեծ մասը դարձյալ մնաց զիլանցիների ձեռքում:

Բեկը դժգոհ վերադարձավ Ավետարանոց: Այդտեղ կանչեց գյուղի ծերունիներին, կայծ-կրակ թափեց նրանց գլխին և պահանջեց, որ գյուղը իրան հանձնեն Մանասին ու նրա խումբը: Եղելությունը նա ձևակերպեց այսպես: Վարանդան ապստամբվում է փաղիշահի դեմ, համարձակվում է սպանել նրա զինվորներին, ուստի պիտի կրե իր արժանի պատիժը: Այդ գործի մեջ ամենանշանավոր հանգամանքն այն էր, որ Մանասը երկար տարիներ ապրել էր Մեկիք-Հուսեյնի տանը, այդ տան անդամներից մեկն էր դառել և հենց այդ պատճառով էլ կոչվում էր Մեկիքնեց Մանաս: Նշանակում էր, որ Մեկիքի տունն է ասպատամբության գլուխ կանգնել:

Գյուղի տանուտերը բեկի կողմից գնաց Աննա-Խաթունի մոտ և պահանջեց, որ «ավաղակը», այդպես էր նա անվանում Մանասին, հանձնվի բեկին,

հակառակ դեպքում... Մնացածը չէր ասել բեկը, բայց ամենայնովին էր, որ ինքը գիտե, թե ինչ կանե հակառակ դեպքում:

Մեկիքի այրին դեռ չէր կարողացել մի բան հասկանալ, դեռ դեպքերը նրան այս վճռից ալիս վճռին էին տանում: Եվ հանկարծ նրա ամբողջ տունը դեմ առ դեմ կանգնած էր աղետի դիմաց: Առաջին միտքը, որ շարժվեց նրա գլխում, տխուր պատգամը լսելուց հետո, պաշտպանվելն էր, պինդ ամրանալը:

Զգուշություններ ձեռք առնելն էր. շրջապարիսպը ամուր էր, պետք էր հսկել, պինդ կողպել ամեն ծակ ու ծով: Բայց դա, իհարկե, մի թշվառ միտք-թարություն էր. որքա՞ն թաքնվում էր մի բարակ տերեխ ետևում, բայց մի՞թե որսորդն էլ այնքան խեղճ էր, որ կանգնե՞ր այս արգելքի առաջ: Երկար կլիներ Աննա-Խաթունի տանջանքը, եթե նրան անձանոթ մնար մի զգացմունք. դա բոլոր սարուկների բնազդն էր, որ սովորեցնում է մեղմացնել բռնությունը նրա սիրած անբարոյական միջոցներով: Եվ մեկիքի կինը՝ Երանգից որտեղ, փաթավեց այդ մտքին մի եռանդով, որ միայն զոհերին է հատուկ: Նա ինքն էլ մարդ ուղարկեց բեկի մոտ, հրաժարվեց Մանասից, ասաց, որ ինքը չէ էլ ուզում ճանաչել այդ ավազակին. իրան բեկին է մնում բռնել ավազակին, խաղաղացնել երկիրը: Իսկ մեկիքի տունը խորասուզված է սուգի մեջ, անպաշտպան է, չգիտե, թե ինչ է կատարվում դրսում: Նրա համար բավական են իր սեփական ցավերը:

Մնացածը լրացրեց կեղծիքը: Կեղծիք՝ դա ծանր ու անտանելի ցավ է շիտակ և անարատ բնավորությունների համար: Բայց բռնությունը և նրա դոհերը չէին ապրի միմյանց կողքին, եթե երկուստեք շիմանային խաբել միմյանց: Երանգու բարյացակամությունը, ծիծաղ՝ իրեն դիմակ արտասուքները ծածկելու համար — այդպես են նրանք հաշտվում միմյանց հետ: Մեկիքի այրին գիտեր, որ գերեզմանի խորքից իրան է նայում մի քաջ, հանդուգն մարդ: Բայց ի՞նչ արած: Ուժը հաղթում է, կոտորում է:

Մի քանի օրվա մեջ այրին խեղդեց իր սիրտը և սկսեց նույնիսկ ընծաներով շահել բոլորովն ժողովրդի սիրտը: Գոնե այս տեսակ գործերով նա ցույց էր տալիս, որ մեկիքի տունը երբեք ընդդեմ չէ, որ ամբողջ այս աշխարհը փաղիշահին պատկանե...

Մեկիք-Ավանը կատարյալ հավանություն տվեց իր քրոջ արածներին: Նա ինքն էլ մեջ ընկավ, հանգստացրեց բեկին, և ապա լուրջ կերպով ասաց.

— Այսուհետև դժվար չէ. դու, Աննա, սովորում ես...

Իսկ դեպքերը շարունակում էին իրանց աղետալի ընթացքը: Եռուտով Ատրպատականից լուր եկավ, որ Պարսկաստանում էլ հայտնվել է մի նշանավոր ավազակ, որ երևելի քաջագործություններ է անում: Դա Նադիրն էր, որին ապագայում վիճակված էր նստել Իրանի զահի վրա: Բայց այժմ այդ անունը — Նադիր, մի դրոշակ էր, որի շուրջը խմբվում էին Պարսկաստանի բոլոր պատերազմող ուժերը:

Նադիրը ոչ միայն կողոպտում էր, այլև մեծ հաջողությամբ կանոնավոր կռիվ էր մղում թուրք զորքերի հետ: Մուստաֆա-փաշան, հաղորդելով այս տեղեկությունը Սուլեյման-բեկին, հանձնարարում էր նրան զգուշ լինել, մանավանդ աչքից չթողնել Դիզակն ու Վարանդան: Երբեք չպիտի մոռանաս, — գրում էր փաշան, — որ գլավուրների համակրությունը անխնայ շիաների կողմն է, մենք այդ շների համար ժամանակավոր տերեր ենք: Վարանդան ու Դիզակը այնքան մոտ են Արաքսին, որ հեշտությամբ կարող են ձեռք մեկնել պարսիկ ավազակապետին:

Դրանք խոսքեր էին, որոնք ավելի կրակեցին Վարանդայի կառավարչին: Բայց փաշայից ավելի՝ բեկին դրոշմ էր Մանասը, որ հաստատվել էր ծակներում և այլևս չէր ուզում վերադառնալ իր խաղաղ պարապմունքներին: Նա-

դիրի և Մանասի ավազակությունների մեջ Սուլեյման-բեկը գտնում էր՝ եթե ոչ ուղղակի կապ, դոնե նմանություն:

Այստեղ էլ մի բուռն հայերն էին ջարդում թուրքերին, որովհետև կատարելապես անմատչելի էին Քիրսի լեռնային կիրճերում և մութ անտառներում: Նրանք չէին փախչում, չէին թաքնվում, այլ ամենահանդուգն կռիվներ էին վարում, այնպես որ Սուլեյման-բեկը մի քանի անգամ ջարդված տեսավ այն վերաբաժինները, որոնց ինքն էր ուղարկում ավազակների դեմ:

Իսկ մի անգամ ինքը անձամբ տարավ դիմորներին: Նա նոր չպիտի սովորեր հանդուգն արշավանքների: Զինվորները մաղցում էին սեպացած ժայռերի վրա, իջնում էին մութ անդունդները: Բայց և այդպես, ոչինչ հաջողություն: Գլխիկոր վերադարձան Ավետարանոց:

Այդ օրը համբերության բաժակը բոլորովին լցվել էր. բեկը թողեց լեռներն ու ժայռերը և իր ամբողջ կատաղությունը դարձրեց Վարանդայի ժողովրդի դեմ: Անմեղ մարդիկ չկային այդ երկրում. ամենքը մեղավոր էին ոչ միայն այն պատճառով, որ այդպիսի հանդուգն ավազակներ են հանում իրանց միջից, այլև այն պատճառով, որ նրանց էր այս գեղեցիկ, առատ աշխարհը:

Ամենից առաջ հալածանքների ենթարկվեցին Մանասի ընկերակիցների ծնողներն ու մոտիկ աղականները, բայց շուտով նույն դաժնությունները ճաշակեցին և այնպիսիները, որոնք չէին էլ ճանաչում ավազակներին: Ամեն տեղ տարածվեց այրող կրակը. չմնաց այնպիսի մի խուլ անկյուն, որ չզգար մորմոք: Բեկը թռչում էր գլուխից գլուխ, որպեսզի ապշեցնե ամենքին իր ահարկու ուժով: Օսմանյան զինվորը դարձավ երկրի լիազոր տերը. ոչ ոք չէր համարձակվում գանդատ բարձրացնել, որովհետև գանդատվել առանց վկայի, նշանակում էր վիզը գցել օդակի մեջ, իսկ մուսլիմանի դեմ վկայել կարող էր միմիայն մուսլիմանը:

Կարծես բավական չէին օսմանյան զինվորները, և ահա նրանց գործին մասնակցեցին համար Սլունյաց երկրից հրավիրվեցին զիլանցի քրդերը: Նրանցից կաղմվել էին ձիավոր խմբեր, որոնք որպես թե ծառայում էին փաղիշահին: Այդ վայրենիները երևում էին ամեն տեղ. մորեխի պես տարածվել էին դյուղերում, ծծում էին բնակիչներին: Առատ ավարի լուրը քաշում, բերում էր նոր և նոր խմբեր, որոնք փոխարինում էին կշտացածներին:

Բայց տնտեսական հարստահարությունը դեռ թշվառության ծայրը չէ. մարդը սովորում է ապրել մուրացիկի նման և շատ գոհ է լինում, եթե գոնե այդպես կարողանա հանգստություն գտնել: Այդ երջանկությունից էլ զրկված էր Վարանդան: Նրա երկնքի տակ հաճախ լսվում էին հեծեծանքներ. դրանք դուրս էին գալիս անպատված կանանց և աղքիկների կրճերից:

Ոչինչ չէր մնում. կրոն, եկեղեցի, ընտանեկան պատիվ — ամեն ինչ անարգված էր, ոտի տակ տված: Այդպես էր ուզում Սուլեյման-բեկը, այդքանը հարկավոր էր նրան, որ ոչնչացնե այդ հարուստ երկրի նյութական անկախությունը, կոտրե նրա հպարտ մեջքը և պատրաստե սարսափների մի միջավայր, ուր անհնազանդության, հակառակության ամեն մի միտք պիտի ոչնչանար: Եվ նա, կարծես, հասնում էր այդ նպատակին: Տարի շանցած՝ Վարանդան անապատի տեսք էր ստացել: Գյուղերը աննկատելի կերպով դատարկվում էին. մարդիկ փախչում էին այդ դժոխքից:

Դրանք թույլերն էին և շուտ հուսահատվողները: Մնում էր ժողովրդի այն մասը, որ հոժար էր տանջվել իր քաղցր հողի վրա: Նա նստած էր և դարմանալի օրինակներ էր ցույց տալիս: Նա դիմանում էր, ամեն ինչ տեսնում էր, բայց գթություն հացեղ, սողալ տանջողի ոտների տակ՝ չգիտեր: Լեռնցին պահվել էր այդ տեսակ մարդկանց մեջ: Սուլեյման-բեկը կարծում էր, թե երկաթե ձեռքերի մեջ մզվող ժողովուրդը վերջի վերջո կհուսահատվի և կգնա

սարերը, ինքն իր ձեռքով կրճեն ավագաններին. նա այդպես էլ պահանջում էր, խոստանալով պարգևներ, հովանավորություն:

Ոչ որ, սակայն, չշարժվեց իր տեղից, քնդհակառակն, ժողովուրդը իր տառապանքների մեջ մխիթարություն էր գտնում, երբ մի-մի լսում էր, թե ինչպես Մանասը պատժում է երկրի արնախում թշնամիներին: Հոգ չէր, եթե նրա սպանած մի մարդու փոխարեն տուժում էին տասնյակ անմեղներ: Վրե-ծը, որքան և թույլ լիներ ու աննշան, դավաջնում էր տապալկվող սրտերը:

Միմյանց դեմ կանգնած էին երկու ախոյաններ. մեկը ուժեղ, կատաղի և գիշատիչ, մյուսը արդեն պլուկված, միզը ճկած և անզուժ հարվածներից շքշ-կրված:

Վերջինս, խեղճը, շնջալով պատմում էր, թե ինչպես աշխարհը դեռ բո-լորովին չէ փշացել, որովհետև դեռ կարելի է հարյուր հարվածին պատասխա-նել զոռն մի հարվածով:

Մանասի գործերը մի-մի ահագին քաջություն էին համարվում. ժողո-վուրդը առասպելական սիրուն գույներով էր զարդարում իր հերոսին:

Այսքան արհամիրքների մեջ միայն մեկիքի տունն էր անփորձ մնում: Ավետարանոցի ամենաբարձր տեղում կանգնած այդ ահագին շինությունը կարծես աշխատում էր կուշ դալ, աննկատելի մնալ, մոռացնել տալ իր գո-յությունը: Եվ իրավ, բեկը բոլորովին աչքաթող էր արել նրան...

Ե

Հենց այդ հանգամանքն էր, որ խոսակցության առարկա էր դարձել եր-կու կանանց մեջ Վարդավառից երկու օր անց, կեսօրից հետո: Ամառային օրվա այն ժամն էր, երբ ամեն ինչ թուլացած անշարժանում է արեգակի այ-րող ճառագայթների տակ, երբ ճանճն անգամ տղղոց չէ հանում:

Երևի տոթը չէր, որ հարկադրում էր երկու կանանց խոսել կամացուկ, համարյա շնջալով: Տոթը մնացել էր սենյակներում, իսկ նրանց այդ տեղից դուրս էր հանել այն զով շվաքը, որ ամեն օր այդ պահին արձակում էր Մելիքի տունը իր հյուսիսային կողքին կպած մի ցածրիկ կտուրի վրա: Երբեմն հյու-սիսից մի մեղմ քամի էր հասնում այդ հովանոցին, և մենավոր խոսակցները խորին բավականությամբ ծծում էին նրա զովությունը:

Ոչինչ չէր արգիլում նրանց մեղմ զրույցը: Տան հաստ ու ամուր շրջապա-րիսպը խնամքով առանձնացնում էր նրանց դրսի աշխարհից. նույնիսկ հյու-սիսային մեծ դռների մոտ, շվաքում պառկած ահագին շունը դեպի նրանց էր դարձրել իր կիսախուփ աչքերը և կարծես հասկացնում էր, որ ինքն էլ իր մի-ջոցներն է գործադրում, որպեսզի այդ խոսակցությունը հանգիստ և անընդ-հատ լինի:

Խոսողներից մեկը խոշոր կազմվածքի տեղ մի կին էր: Վայելուղ զգեստը, աղնիվ ձևերը առաջին անգամից թելադրում էին տեսնողին, որ դա Աննա-Խա-թունն է: Բայց կար և մի պերճախոս վկա, որ այդ մասին ոչինչ կասկած չէր թողնում. դա դառը վիշտն էր, որ տարածված էր նրա ամբողջ դեմքի վրա և հազորդում էր լեռնային պարզ և կազմվածքի խոշոր դիմադներին մի ցավեց-նող, կարեկցություն շարժող արտահայտություն: Եվ այդ մարմնացած վիշտը այնպիսի լրջությամբ էր զբաղված իր խոսակցի հետ, որ կարծես եկել էր բոպեն, երբ պիտի վճուխը ամբողջ տան, նույնիսկ ամբողջ զավառի վիճակը:

Մյուսը ամբողջովին սևերի մեջ էր, մի գույն, որ կրոնավորների սեփա-կանությունն է: Եվ իրավ, նա կույս էր, մեկը այն կույսերից, որոնց բնակու-թյան և մշտական աղոթքների տեղը Ավետարանոցի կուսանոցն էր, մի փոք-

րիկ եկեղեցի, որ շինված էր բարձր ժայռի վրա, Մելիքի տան հարավային կողմում:

Տարիքով այդ կույսը շատ մեծ էր Մելիքի կնոջից. նրա սև զլխաշորի տակից երևում էին թանի պես սպիտակ մազերը: Նրան կոչում էին Հեղինե:

Վանական կյանքը երկար տարիների ընթացքում շտկել ու հարթել էր նրա փոքրիկ ու գունատ դեմքը, որի վրա կյանքի բոլոր հանգամանքների մեջ անշարժ էր մնում հեղ և անխռով բարեպաշտության կնիքը: Այդ դեմքը ամեն տեղ լուռ ու մունջ քարոզում էր խունկի և պաղատանքների աշխարհի իմաստությունները. սեփական անձի նվաստացում, հլու հնազանդություն ճա-կատադրի կամքին և սառն ատելություն դեպի աշխարհային զվարճություն-ները: Այդ էր պատճառը, որ նա բոլոր վշտահարների սփոփիչն էր, բոլոր փշրված սրտերի հուսատուն:

Բայց միայն տարիներն ու պաշտոնը չէին նրան այդքան հեղինակություն տալիս: Նա էլ ազնվական ծագում ուներ. Վարանդայի մեկիքների տոհմից էր, և Մելիք-Հուսեինի կինը նրա մեջ տեսնում էր նաև այդ տոհմի ավագ ներկա-յացուցիչներից մեկին: Նեղն ընկած տղամարդիկն էին դիմում նրա սառն, բայց հանգստացնող խորհուրդներին, որ մնաց մի կին, որի վրա ծանրացած էին այնքան հոգսեր:

Աննա-Խաթունը ամեն օր տեսնում էր նրան իր մոտ, ականջ էր դնում նրա ասածներին և մխիթարություն էր գտնում: Բայց այս անգամ խոսակցու-թյունը ուրիշ կերպարանք ուներ, և Հեղինեն, կարծես, մոռացել էր իր գրքերը, որոնցից այնքան սիրում էր վկայություններ, ամբողջ պատմություններ բերել:

— Ո՛չ, մեծ անզուշություն էր,— արտասանեց նա մի սառն, նույնիսկ անողորմ խստությամբ:

Նա նորից վերադառնում էր այն առարկային, որ այդ օրը բավական հուզել էր երկուսին: Աննա-Խաթունը նորից սկսեց պաշտպանվել: Նա վախե-նում էր այդ դառն վճուխ, ուզում էր, որ հերքված լինի Հեղինեի այն միտքը, թե ինքը կարող է սխալ կերպով կարգադրել իր տան գործերը:

— Ես երեխա չեմ,— ասաց նա հետզհետե տաքանալով:— Գայանեին ես, իհարկե, բաց չէի թողնի, եթե այդ բեկը այն օրը մեր գլուղում լիներ, աստ-ված ողորմություն արավ իմ խեղճ որբին: Շաբաթներով Գայանեն սպասում էր Վարդավառին: Իսկ վերջին շաբաթը... Դու լավ չես տեսել նրան, ուստի չես հավատա, եթե ասեմ, որ գիշերները արթուն էր մնում և աղոթքներ էր կարդում... Նա, որ մինչև այժմ չէ իմացել, թե ինչ է անքնությունը: Նա հա-մարյա ծոմ էր պահում — կուսական մի ուխտ... Եվ այդ բոլորը այն հույ-սով, թե երկինքը ցույց կտա նրա բախտը: Քանի՜ անգամ խեղճ երեխան իմ վզին փաթաթվեց, համոզում էր, որ այս տարի շարգիլեմ Հարսնաղբյուրի ձորը զնալ: Անցյալ տարի սգավոր էինք, իսկ հիմա՛:

Այրին խորը հառաչեց, այդ հարցին միջանկյալ պատասխան տվեց, թե ոուզը միշտ կա, և ապա շարունակեց առաջվա եղանակով.

— Իմ սիրտը տակն ու վրա էր դառնում... Ո՛չ ես, ո՛չ դու և ո՛չ մի ուրիշը այս տան մեջ մինչև այսօր չենք համարձակվել խոսել նրա մոտ, թե ինչ վտանգ է սպառնում մի սիրուն եղնիկի, որ ընկնում է գաղանների աշ-խարհը: Իհարկե, նա պիտի իմանար, որ եղնիկը ինքն է, իսկ գաղանները մեր այժմյան տերերն են... Դա կլինի մի անզուժ հարված, որ կփշրեր նրա սիրտը: Ես եմ ճանաչում, թե ինչ սիրտ է դա: Կիսատ-պուտ աղնարկներ՝ ահա ինչ կար մեր ձեռքում: Բայց երեխան մի որոշ բան չէր հասկանում այդ բո-լորից...

Դժվար, նույնիսկ անհնարին բան է, որ մի անմեղ ու միամիտ արարած հասկանա և հավատա, թե աշխարհում այսքան դժգոհ, այսքան զարհուրելի

մտքեր կան... Նա ուզում էր վարդապետ գնալ, և ով կարող էր արգելել, որ նա իմանա իր բախտը, մանավանդ այն օրից, երբ նրան էլ հայտնի դարձավ, որ խաչենցին մեր փեսան է։ Ես խոստացա թույլ տալ. և ի՞նչ հրաշք։ Ուրբաթ երեկոյան բեկը գնաց Ամարաս, տանելով իր հետ մարդակեր ձիավորին, դրանցից մի հատ էլ չէր մնացել Ավետարանոցում։ Դու գիտես, թե ինչու նա այնպիսի պատրաստությամբ գնաց...

— Գիտեմ,— պատասխանեց Հեղինեն,— այսօր սարսափելի լուրեր հասան Սոս գյուղից. բեկը խեղդում է ամբողջ ժողովուրդը։ Եվ այդքան դժբախտությամբ մի աղջկա պատճառով։

— Այո՛, բայց մեղադրել ժողովուրդը՝ անգթություն կլիներ։ Նա գիմացել էր ամեն տեսակ ցավերի, բայց չկարողացավ տանել, երբ օրը ցերեկով մի գինվոր դուրս քաշեց մի աղջկա իր հոր տանից... Ինչեկեց, կիրակին լուսացավ։ Դեռ արեգակ չկար, դեռ լուսաստղը բոլորովին չէր անհետացել երկնքում, իսկ Գայանեն պատրաստ էր։ Հագել էր ամենալավ շորերը, դարդարվել էր. տեսներ նրան, կասեիր, թե մի աղջիկ է դա, որ պատրաստ է պսակի գնալու... Ես մայր եմ, բայց դու էլ կասիր՝ թող գնա։ Նա չէր խոսում. նա պարտավոր էր անխոս գնալ աղբյուրի մոտ, անխոս հավաքել առավոտյան ցողը և ածել բախտի սափորի մեջ։ Ես օգուտ քաղեցի այդ անխոսությամբից և մարդ ուղարկեցի տանուերի մոտ, երբ նրանից լուր ստացա, թե բեկը դեռ չէ վերադարձել, Մեհրիին նշան արի, որ կարող է գնալ Գայանեի հետ։ Իսկ ինքս ամբողջ օրը հսկում էի այստեղ։ Թշվառը շուտ է հնարներ գտնում. ես գիտեի, թե ինչ պիտի անեմ, եթե հանկարծ մեղ տանջողը գա... Եվ փառք ասածս, նա չեկավ, այսօր էլ դեռ չկա։ Կեսօրից հետո ես Ջալալին ուղարկեցի դեպի Հարսնաղբյուրը, իսկ երեկոյան, երբ ամենքը տանն էին, ես մտածում էի և ասում՝ որքան զղվելի է խեղճ մարդը...

Նապաստակը վախկոտ է, բայց գոնե հանգիստ քնում է, երբ թշնամին չկա։ Իսկ մենք դողում ենք ամեն ժամանակ, որովհետև կասկածները օձերի նման կուտակված են մեր մեջ։ Ով գիտե, գուցե օսմանցիներից ոչ մեկն էլ վատ միտք չունի մեր մասին... Բայց մենք բավական չենք համարում մեր հաստ պատերն ու փականքները։

Մի՞թե այսքանն էլ բավական չէր արդարանալու համար։ Աննա-Խաթունը այս հարցն էր տալիս, նայելով իր դատավորի աչքերին։ Բայց ալեղարդ կույսը գլխով բացասական նշան արավ։ Նա, այնուամենայնիվ, չէր հավանում։

— Փորձանքը ոչ օր է ճանաչում, ոչ՝ գիշեր,— պատասխանեց նա իր սովորական հեղուկությամբ,— փորձանքը գալիս է ամեն ժամ, բայց մանավանդ այն ժամանակ, երբ դու նրան չես սպասում։ Բեկը գնացել էր, ասում ես։ Շատ լավ։ Իսկ Մանասը։ Եթե բեկն իմանա, որ նա էլ եղել է այնտեղ...

— Ոչինչ չի իմանա,— ասաց այրին և ձեռքով մի շարժում գործեց, որ ցույց էր տալիս, թե այդ կողմից ինքն ապահով է։

— Մանասը եղել է իրիկնասպահին, և ոչ ոք նրան չէ տեսել։

— Տեսել են այնքան աղջիկները։

— Նրանք ծագում չեն հանի։

— Աստված տա։ Բայց մի մոռանա, թե ինչ ժամանակներում ենք ապրում։ Նեղը ծնվում է. այժմ թուփն էլ, խոտն էլ, քարն էլ լրտեսում են։ Մի բերանը չէ կարողանում գաղտնիք պահել, ինչպես կպահեն տասը, քսան բերանները... Ես գիտեմ, որ այժմ ամբողջ գյուղը պատմում է, թե ինչպես եկավ Մեկիքենց Մանասը, ինչեր ասաց...

Դա բոլորովին ուրիշ հանգամանք էր. Աննա-Խաթունը չէր էլ մտածել, թե կարող է այդպիսի բան պատահել։ Նա շփոթվեց, պատասխան գտնել չկարողացավ։ Այո՛, բեկը խնայել չգիտեր, երբ գործը վերաբերում էր Մանասին։

Տիրած ծանր լռության մեջ Հեղինեն, նորից ապացուցված համարելով իր մեղադրանքը, էլի կրկնեց.

— Սխալ բան էր... դու չպիտի ուղարկեիր։

— Սխալ չկար... հանկարծ մի բուռն շեշտով արտասանեց մեկիքի այրին, և նրա տխուր աչքերի մեջ ցուլաց ինքնապաշտպանության եռանդը։

Նա ոչ մի գիշում չէր ուզում անել այն կետի մեջ, թե ինքն իր տան դժբախտության կարող է նպաստել նույնիսկ անգիտակցաբար։

— Ինչ սխալ է,— շարունակեց նա,— թող իմանա, թող կատաղե։ Գիտե՞ս ես ինչ կասեմ։ Մանասը եկել էր մեր աղջիկներին պահպանելու, որովհետև վարանդայում ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ ապահով չէ քրդերի, թուրքերի և հազար ու մի ուրիշ տեսակ շների ձեռքից։ Ահա ինչ կասեմ։

Կինը պարտություն չգիտե, երբ պաշտպանում է իր պատվը։ Մեկիքի այրին մի ակնթարթում բոլորովին այլակերպվեց. նրա աչքերը կրակոտ էին և հաղթություն էին քարոզում։ Բայց նա մոռացել էր, թե երբ է խոսում և՛ ում մասին։ Հեղինեն շտապեց վերականգնել իրական ճշմարտությունը և ասաց.

— Այո՛, ո՞վ չգիտե, որ այդպես է։ Դու կասես անօրենին, չէ՞։ Բայց նա քեզ չի հարցնի, որովհետև անօրեն է... Մանասը պաշտպանում է մեզ զանազան շներից, իսկ դրանցից մեկն էլ ինքն է, բեկը. ուրեմն այն, ինչ որ պաշտպանություն է մեզ համար, հանցանք է նրա աչքում։ Շներին, գայլերին և ուրիշ պատառոզներին ատելի է պաշտպանության միտքը, նրանք մի բան գիտեն — ով խլում է նրանց պատառը, հանցավոր է և պիտի գզգզվի...

Բայց այդ առարկությունը ավելի ևս բորբոքեց Աննա-Խաթունին։ Ինչո՞ւ է այդպես։ Ինչո՞ւ պիտի պատառը չբողոքի իրան կլանող բերանի դեմ։

— Եվ, վերջապես, այս ի՞նչ ցավ է,— բացականչեց նա, մոռանալով, որ խոսակցությունը ամբողջ ժամանակ ցած ձայնով էր կատարվում։— Ամբողջ գյուղը այնպես չէ վախում, ինչպես՝ մենք. բոլոր նորահարսներն ու աղջիկները դուրս գնացին, իսկ մենք՝ մենք այդ իրավունքն էլ չունենք...

— Մի՞թե զարմանում ես և կարծում ես, թե ուրիշ... հարեց Հեղինեն և իր ծանր հայացքով երկու անգամ շափեց իր խոսակցին, հասկացնելով, թե ինքը չէր սպասում այդքան միամտություն մի կնոջից, որին մի ամբողջ երկիր է հանձնված։

— Մի՞թե զարմանում ես և կարծում ես, թե ուրիշ կերպ կարող էր լինել։ Վարանդայում հազար աղջիկներ կան, որոնք միմյանց նման են, բայց մեկիքի աղջիկը մի հատ է և ոչ ոքի նման չէ։ Ժողովուրդը մեկիքից ցած է, ժողովուրդը պիտի ցած լինի և նրա աղջկանից, նրա ամբողջ ընտանիքից։ Սա ասածու օրենքն է. և նայիր, աշխարհը ուրիշ պատվիրան չէ էլ ճանաչում։ Թագավորները վեճ են ունենում իրար մեջ, բայց նրանք մենակ չեն գնում միմյանց դեմ կռվելու. դա նրանց ժողովուրդների պարտքն է. արյուն թափողը, հազար ու մի զրկանք կրողը հարկատուներն են։ Եթե ժողովուրդը հարկ է տալիս, որ իշխանավորը իր փառքի համեմատ ապրե, նույն ժողովուրդը պարտավոր է իր վրա վերցնել այն բոլոր տանջանքները, որ բերում է օտարերկրյա հաղթողը... Լսե՛լ ես այն հեքիաթը, որ պատմում է, թե ինչպես մի հրեշ զև օրական յոթն աղջիկ էր կլանում, բայց էլի գոհ չէր, որովհետև իր ուղածը թագավորի աղջիկն էր։ Եվ ի՞նչ, թագավորի աղջկան տվին, բայց միայն այն ժամանակ, երբ ամբողջ երկրում այլևս մի հատ աղջիկ չէր մնացել՝ անկուշտ բերանը զցելու համար։ Կարգն այս է։ Այժմ, երբ մեր երկրում լույս է ընկել նույնպիսի հրեշ, ժողովուրդը նույնը պիտի անե...

Նա կանգ առավ, որովհետև նրան այնպես թվաց, թե մեկիքի այրին պարզ չէ հասկանում այդ խոսքերը։

— Հասկանո՞ւմ ես,— ասաց նա։

Աննա-Խաթունը լավ էր հասկանում. աչքով նա լսում էր կույսին հանդիսատ կերպով, նույնիսկ բավականութեամբ:

— Կրկնում եմ, աշխարհը չէ կարող դուրս գալ աստվածային օրենքներից: Բայց օրենքները միմիայն ժողովրդի համար չեն գրված, և աշխարհի վրա ոչ ոք մեղավոր չի լինի, թե ինքդ գնաս և քո հոգսը կամքով հրեշի բերանն ընկնես: Դու գիտես, որ մեր երկրի պատիվը քո տանն է դրած. այստեղից է դուրս գալիս ժողովրդի ուրախությունն ու գառնությունը: Շատ զգույշ պիտի լինի այս տունը... Մառի ամենաբարձր ճշգրիտ ժաշկում հասած պտուղը շատ դրավիչ է լինում, կարծում են, շունեն ցած ճյուղերի պտուղները: Դե, իհարկե, ճիշտ չէ. ցած ճյուղերի վրա եղածները շատ անգամ ավելի գեղեցիկ և համեղ են լինում: Բայց ինչո՞ւ աչքը միշտ վերեն է նայում, և ավարժակր ամենից շատ դրդողը վերեկն է, որովհետև նա բարձր է ամենից, անմատչելի է: Այսպես է և քո տունը: Բարձր ես, ուրեմն և ավարժակր ես: Եվ որպեսզի ամեն մի պատահածի բերանը չընկնես, պիտի արհեստագործական միջոցներով ամրապնդես քո բարձրության վրա, ավելի անմատչելի դառնաս:

Պատասխան չեղավ. բարձր ճյուղի պտուղը լուսնյակն պահպանեց:

Կարճ միջոցից հետո կույսը էլի խոսեց: Եթե բավական չէ այսքանը, նա կբերե ուրիշ օրինակներ, ուրիշ խոսքերով կապացուցանե, թե ինքը լավ է հասկանում աշխարհի օրենքները: Թող Աննա-Խաթունը լավ իմանա, որ ինքը, կույսը, թեև մաղերը սարսափեցրել է աշխարհից հեռու, վանքի պատերի մեջ, բայց տեսել ու լսել է շատ բան, կարդացել է ավելի շատ, և երկար մտածել է կարդացածի վրա:

Բայց ավելորդ էին այդ բացատրությունները: Մեկիքի այրին արդեն զինաթափ էր դարձել: Գիտեր, որ շատ ճիշտ է ծառի և հասած պտուղի օրինակը: Եվ հայտնեց իր շնորհակալությունը, ավելացնելով, որ մահկանացու մարդը առանց սխալների չէ, մանավանդ, երբ մենակ է, իսկ ժամանակը՝ այսօրան շար:

— Եղածը եղել է, պրծել, — հառաչեց նա, — այսուհետև աստված է մեր հույսը:

— Անպատճառ, — հաստատ կերպով արտասանեց Հեղինեն, — աստծու փեշը երբեք չպետք է բաց թողնել:

Այժմ նա, իր մեղադրանքը հաստատելուց հետո, փոխեց իր դերը և սկսեց սիրտ տալ իր խոսակցին:

— Երկար չեն քո ներդրման օրերը: Գայանեն այստեղ հյուր է և երբ դուրս կգնա այս տանից, դու ազատված կլինես ահագին ցավերից:

Եվ նա խոսք սկսեց հարսանիքի մասին: Ինչո՞ւ չեն վերջացնում, ինչո՞ւ են այսքան հետաձգում:

Նա, իբրև մեկիքի տան մոտիկ բարեկամ, լավ գիտեր բոլոր հանգամանքները: Կես տարի առաջ, բարեկենդանի առաջին օրերում, տեղի ունեցավ Գայանեի և Զալալի նշանադրությունը:

Այդքան անշուք ու խեղճ հանդես չէր տեսել նույնիսկ վերջին աղքատի խրճիթը Ավետարանոցում: Դրսից եկել էին միայն փեսացուն, նրա մայրը և Մեկիք-Ավանը: Քահանան օրհնեց մատանին, Աննա-Խաթունը արտասուք թափելով ընդունեց շնորհավորությունները և համբուրեց իր փեսայի ճակատը:

Մեկիք-Ավանի կարգադրությամբ էր նշանադրությունը այսքան լուռ ու մունջ, համարյա տխուր: Նա չէր թույլ տվել, որ խաչենի մեկիքը գա իր որդու ուրախության, որպեսզի աղմուկ չլինի, և Սուլեյման-բեկը ոչինչ չիմանա: Անշուք, աղքատիկ նշանադրությունը մի նոր ցավ դարձավ Աննա-Խաթունի համար: Բայց ի՞նչ կարող էր անել:

Հարսնախոսություն պայմանների վրա վեճ չեղավ: Աննա-Խաթունը չէր

զրկի Գայանեին, հոր սիրած ու պաշտած աղջկան, ինչպես վայել էր վարանդայի մեկիքին, նա առատ, նույնիսկ չափազանց առատ բաժինը նշանակեց: Իր կողմից Զալալի մայրը պատասխանեց նույնպիսի առատաձեռնությամբ: Կարգ էր, որ փեսան իր աներոջը մի հայտնի տուրք պիտի տար և ապա այսակվեր: Այդ տուրքը միևնույն ժամանակ ցույց էր տալիս, թե փեսան ինչպես է գնահատում իր նշանածին: Խաչենի մեկիքի կինը այնպիսի մի գումար առաջարկեց, որ Աննա-Խաթունը միանգամայն գոհ մնաց: Գայանեին շատ բարձր էին գնահատում. այդպիսի գին չկար մեկիքների ընտանեկան ավանդությունների մեջ:

Բայց հարսանիքը հետաձգվեց, որովհետև հարսնախոսության մի այլ պայմանը հեշտ չէր կատարել: Խաչենում այդ ժամանակ խոռվություններ էին սկսվել Մեկիք-Գրիգորի և նրա կրտսեր եղբոր մեջ:

Վերջինս պահանջում էր խաչենի մի նշանավոր մասը և սպառնում էր վեճը կռվի հասցնել, եթե իր եղբայրը հոգար կամքով չտա իր ուղածը: Այդ նպատակով էլ նա հարաբերություն էր սկսել վրաց մի հայտնի ազնվականի հետ, որ մեծ նշանակություն ուներ վրաց ազդեցիկում: Ղարաբաղի մնացած մեկիքները սաստիկ հակառակ էին մեկիքի եղբորը, որ բացարձակ անիրավություն էր գործում և ձգտում էր խել Մեկիք-Գրիգորից խաչենի իշխանությունը:

Նրանք կարող կլինեին զսպել այդ ըմբոստին, եթե Մեկիք-Ավանը չնախատեսեր, թե ինչ վտանգ կա այդ կողմից: Նա նկատել էր, որ մեկիքի եղբայրը ուղում է բարեկամանալ օսմանցիների հետ, իսկ դա մի նոր աղետ կդառնար Ղարաբաղի համար: Թեև օսմանյան տիրապետությունը տարածված էր ամեն տեղ, բայց հայերից ոչ ոք դեռ չէր փորձել անցնել նրանց կողմը, և Սարը-Մուստաֆա փաշան իզուր էր աշխատում աջակցություն որոնել դանազան կողմերի հայերի մեջ:

Խոհեմությունը պահանջում էր չգրգռել անբավական տարրերը: Այդ պատճառով գերակշիռ հանդիսացավ երկու եղբայրներին հաշտեցնելու միտքը: Մեկիքները այդ գործը հանձնեցին Երիցմանկանց վանքի ներսես կաթողիկոսին: Իրերի այդ դրությունը մեջ Աննա-Խաթունը չէր կարող անտես առնել այն հանգամանքը, որ Մեկիք-Գրիգորը գուցե հարկադրված կլինի կամ կատարել իր եղբոր պահանջը, կամ, պաշտպանելով իր իրավունքը, ներքին երկպառակությունների մատնել խաչենը:

Երկու դեպքում էլ անկատար էր մնում Մեկիք-Հուսեինի կտակը. երկու դեպքում էլ Գայանեի հարսանիքը չէր կարող պաշտպանողական կապ հաստատել վարանդայի և խաչենի մեջ, ուստի Աննա-Խաթունը պայման դրեց, որ հարսանիքը կատարվի միայն այն ժամանակ, երբ վերջնական հաշտություն կկայանա երկու եղբայրների մեջ:

— Շո՞ւտ կլինի այդ հաշտությունը, — հարցրեց Հեղինեն:

— Հայտնի չէ, գոնե Զալալը չէ հասկանում, թե ինչեր են կատարվում: Ներսես կաթողիկոսը, ինչպես երևում է, շատ չէ շտապում: Ինչպես ասում են, նա իր հաշիվներն ունի: Եվ դա շատ հավանական է:

— Հաշիվներ՞:

— Այո՞: Ինձ ասացին, որ նա աշխատում է իր քրոջ աղջկան դարձնել խաչենի մեկիքի հարսը:

— Այսինքն՝ Գայանեի տե՞ղը:

— Իհարկե: Այդ բանը գիտեն շատերը, որոնց թվում և մեկիքը:

— Զալալն է՞լ գիտե:

— Հաստատ չեմ կարող ասել: Պետք է խոստովանեմ, որ նրա սիրտն այստեղ է, այդ պատճառով էլ չափազանց շուտ-շուտ է գալիս մեր տունը: Եթե ծեծես էլ, մեր տանից չի հեռանա:

— Եվ Գայանեն էլ, իհարկե...

— Ավելորդ է ասել: Հարցրու Մեհրիին, թե ինչեր են տեղի ունեցել Վարդավառի օրը: Երբ նա պատմում էր, իմ արտասուքները թափվում էին: Ե՛հ... ջահիլության օրերում սրբացած... հոր փայտաշանքը չկա... և օտար երիտասարդն է... նրա ուրախությունը:

Մայրը այստեղ էլ չկարողացավ պահել իր արտասուքները: Հեղինեն բռնեց նրա ձեռքը, սկսեց մեղմ խոսքերով մխիթարել: Աստված ողորմած է... Նա չի թողնի, մեկիքի փոխարեն նա ինքն է այժմ որբի հայրը: Արտասուքը արտասուք կրերի... Ինչո՞ւ սուգ խառնել երկու նշանածների ուրախության մեջ...

— Ի՞նչ անեմ, — հառաչեց այրին: — Մի օր, միայն մի օր խեղճ որբու ուրախացավ, և մենք ամենքս հավատացած ենք, որ այդ ուրախությունից դժբախտություն պիտի դուրս գա... Մի՞թե այդքան օտարոտի, այդքան հաղվագյուտ բան է եղել ուրախությունը իմ երեխաների համար...

Կույսը հասկացավ, որ դժվար է, անհնարին է պատասխանել այդ հարցին, ուստի փոխեց խոսքը և իր կողմից հարցրեց.

— Իսկ եթե Ջալալը կամենա տանել իր հարսին, չսպասելով, թե երբ կվերջանան տան վեճերը, դու ի՞նչ կասես...

— Նա խոսքի մեջ մի-մի հասկացնել է ուզում այդպիսի բան: Բայց Մեկիք-Հուսեինի աղջիկը դեռ մայր ունի, դեռ այնքան չէ անբախտացել, որ անտերությունից ընկնի մի տուն, ուր կոխվ ու հաշտյանք է տիրում:

— Բայց այդ պատմությունը վերջ չի ունենա: Գոնե պետք է ասել, որ Ներսիս կաթողիկոսի փոխարեն մի այլ միջնորդ նշանակվի:

— Ո՞վ պիտի ասե, ե՞ս, — վրդովված բացականչեց Աննա-Խաթունը: — Այդ էր պակաս, որ ես սկսեի շտապեցնել, հնարներ գտնել, թե ինչ է... շուտ հաջողվի մի գործ, որից օգտվում են միայն խաչենցիները: Ի՞նչ կասեն խաչենցիները: Կասեն Վարանդան վախում է, չի կարողանում պահել մի աղջիկ, աղաչում է, որ շուտ տանեն, ազատեն նրան: Այս կլինի նրանց խոսքը... Իսկ ես չեմ թողնի, որ իմ աղջիկը իբրև ողորմություն գնա մի օտար երկիր. աղաչելով ուզել են, աղաչելով էլ պիտի տանեն: Ի՞նչ կասե Ներսես կաթողիկոսը: Նա, իհարկե, չէ մոռացել, որ Մեկիք-Հուսեինը մի անգամ ասել էր նրա ճակատին. «Քանի կա Ծալի կաթողիկոսը, դուք ամենքդ ոչինչ եք»: Այժմ նա կասե, թե այդ մարդու կինը իր դեմ հնարներ է գործ գնում, որ պեսղի Ջալալը չուզե իր քրոջ աղջկան... Սա մեծ ամոթ է ինձ և իմ ժողովրդի համար...

— Շատ ճշմարիտ է, բայց մոռանո՞ւմ ես Մեհրաբի տունը...

Այդ տանն էր բնակվում Սուլեյման-բեկը: Այս անգամ Հեղինեի խոսքը տպավորություն չգործեց: Աննա-Խաթունը կրակ կտրածի նման ասաց.

— Ես կպահեմ իմ երեխային... Նա պատի ծակից դուրս եկած չէ: Հիշո՞ւմ ես քո ասածը: Մենք ծառի կատարին բուսած պտուղ ենք... ամեն մի պատահած մարդ, լինի նա խաչենցի, թե մի ուրիշ երկրից, չի կարող հեշտությամբ մոտենալ այդ պտղին:

Այդ միջոցին կտրի վրա երևաց մի փոքրահասակ, վտիտ տղա: Նա սաստիկ կաղում էր և հաղիվ էր տանում իր թևի տակ դրած մեծ գիրքը: Աննա-Խաթունը և Հեղինեն ուշադրություն չդարձրին նրա վրա և շարունակեցին իրանց խոսակցությունը: Կաղիկ տղան էլ նրանց շարժանքներից իր ուշադրության հասնելով Հեղինեին, նստեց նրա ծնկան մոտ և իսկույն բաց արավ իր գիրքը: Մի ակնթարթում ընթերցանությունը կլանեց նրան, չնայած որ նրա ականջների մոտ հնչում էր երկու կանանց շշուկը:

— Բայց ի՞նչ է լինելու մեր վերջը, — հարցրեց Հեղինեն:

Աննա-Խաթունը վեր քաշեց ուսերը, մի պատասխան տվեց, որ կատարյալ անհասկացելի էր և հուսահատություն էր:

— Ի՞նչ է անում Մեկիք-Ավանը:

— Ոչինչ:

— Եվ չէ՞ խոսում...

— Խոսում է, բայց շատ քիչ: Երկու, երեք բառ կասե, ինչպես ուզում ես հասկացիր: Վերջին ժամանակներում ես համարյա չեմ ձանաչում իմ եղբորը: Անդադար դես ու դեն է քշում իր ձին. մի օր Գյուլստան, մյուս օրը Զրաբերդ, այնտեղից Գանձակ...

— Գանձակ էլ է գնում:

— Այո՛, փաշան նրա հետ բարեկամ է:

Հեղինեն ժպտաց և ասաց.

— Էլ ինչո՞ւ ենք շատ մտածում: Սուլեյման-բեկը, ինչ որ էլ լինի, չի համարձակվի վատություն անել նրա քրոջը:

— Ընդհակառակը, ինքը, Ավանն է, որ միշտ ինձ զգուշացնում է, ասում է, որ չպետք է հավատալ թուրքին: Երևում է, որ խեղճ եղբայրս հավիում-մաշվում է մի մտքից, թե ի՞նչ պիտե նա, ինչո՞ւ այդքան սակավախոս է դարձել, նույնիսկ կոշտ ու կոպիտ՝ ոչ ոք չի հասկանում: Տանն էլ նա այդպես է. նույնիսկ երեխաների հետ այնպես չէ վարվում, ինչպես առաջ: Ես, ճշմարիտն ասած, նրանից լավ բան չեմ սպասում, նա ինձ մտատանջություն է պատճառում իր գաղտնի հոգսերով...

— Բայց հո տեսնո՞ւմ է, թե ինչեր են կատարվում մեզ մոտ:

— Ամեն ինչ գիտե: Դու կարծում ես, թե Դիզալը շա՞տ լավ դրություն մեջ է... Սուլեյման-բեկը այնտեղ էլ է հասցնում իր թաթը: Բայց Ավանը անտարբեր է և իր երկրի վերաբերմամբ: «Դա բնական է» — ուրիշ պատասխան նա չունի, երբ լսում և տեսնում է մի նոր դժբախտություն... Ինչ ուզում է՝ թող անի, միայն թե ինքը ողջ լինի: Ես վախում եմ... Հոգսերը սարեր են խորտակում. ի՞նչ կլինի իմ օրը, եթե նրա գլուխն էլ մի բան գա: Մինակ նա է մնացել:

— Ի՞նչ մտքեր ես անում, — տհաճությամբ պատասխանեց Հեղինեն: — Ուրիշ բան չկա, նա, երևի, կորցրել է հույսը, և այդ պատճառով տխուր ու տրտում է: Մտածի՛ր հե՛շտ բան է... Ղարաբաղը ընկավ, այլևս վեր կենալու հույս չկա: «Հովիվը զարկեցին, և ուխարները փախան»... Կատարվում է Սուրբ գրքի խոսքը:

— Երանի՛ մեղ, երանի՛ մեզնից հետո եկողներին, — լացակումած հառաչեց այրին: — Հովսեփ, ի՞նչ լավ օրեր են գալիս քեզ համար...

Վերջին խոսքերը նա ուղղեց կույսի մոտ նստած տղային, որ իր որդին էր: Հեղինեն միայն այդ ժամանակ ուշադրություն դարձրեց փոքրիկի վրա և, ձեռքը դնելով նրա ուսին, մի բան ասաց:

Երեխան, դա հասակ առած երեխա էր, բաժանվեց իր գրքից և բարձրացրեց իր մարած աչքերը, մի անտարբեր և բութ հայացք գցեց իր մոր վրա և ապա վիզը ծռեց ու զլխով դրական պատասխանի նշան արավ: Նա հայտնում էր, որ պատրաստել է իր դասը: Այդ ժամանակ երկու կանայք ընդհատեցին իրանց խոսակցությունը, և լռության մեջ երեխան սկսեց թույլ և նվաղ ձայնով կարդալ:

Աննա-Խաթունը անդրադեմ էր և ոչինչ չէր հասկանում Հովսեփի կարգացածից: Բայց և այդպես, նա էլ խորին ուշադրությամբ ականջ էր դնում, միևնույն ժամանակ աչքը չէր հեռացնում երեխայից: Շատ անգամ էր նա այդպես լուռ ու մունջ մտածել իր անդրանիկ արու զավակի մասին, բայց

այսօր, մանավանդ այնպիսի խոսակցությունից հետո, մի առանձին հոգս էր պատճառում նրան այդ երեխայի ապագա բախտը: Ինչ կլինի նա: Օրենքով նրան էր պատկանում Վարանդայի մեկիստիկոնը: Բայց նա չէր ինչպե՞ս կհաս-վատար, որ դա երեխա չէ, այլ տասնակնց տարին անցկացրած մի պատանի: Այդ հասակում լեռնցիկն աղամարդի հատկություններ է ստանում. գնում է ծմակը, դիշերներ է անցկացնում դրսում, կարող է մի տուն կառավարել: Իսկ Հովսեփը... կարծես ժամանակը ոչինչ չէր ավելացնում նրա վրա: Նա նույնն է, ինչ որ էր առաջ: Սուլեյման-բեկի կառավարության ժամանակամիջոցը ոչինչ հետք չէր թողել և չէր կարող թողնել, քանի որ նա տանից չէր դուրս գալիս, ապրում էր իր մեկուսացած անկյունում: Այդպես էր նա Մելիք-Հուսեյնի ժա-մանակ:

Բնական աբաղը, մի ասի կարճությունը, որ հարկադրում էր սաստիկ կաղալ, կարծես ամառնեցնում էր նրան. և մարդկանց հասարակությունից փա-խած՝ նա մի առանձին աշխարհ էր գտել իր համար: Դա գիրքն էր, որի վրա դասեր էր առնում կույս Հեղինեից: Ուսումն էլ դժվարությամբ էր մատչելի դառնում: Ամբողջ տարիներ նա եռանդով, կատարյալ ինքնամոռացությամբ նվիրված էր գրքերին: Հեղինեն, որ Ավետարանոցի և նրա շրջակա գլուղերի համար երկար տարիներ վարժուհու պաշտոն էր կատարել իր վանքում, չէր հիշում մի այլ աշակերտ, որ այդքան դժվարությամբ սովորած լիներ կար-դալը: Եվ պետք էր առանձին եռանդով գործադրել մանկավարժական բոլոր խմաստությունները, որպեսզի կարելի լիներ մտցնել այդ փոքրիկ, բայց կարծր գլխի մեջ գիտության սերմերը: Մելիք-Հուսեյնը ընդունում էր, որ գիտության առաջ ամենքը հավասար են, և որ իր որդու միսն էլ պատկանում է Հեղինեին, իսկ իրան մնում է ոսկորը:

Կուսանոցի փոքրիկ խուցը, ուր անցավ Հովսեփի աշակերտության առա-ջին տարին, ականատես էր, թե ինչպես Հեղինեն ամենայն բարեխղճությամբ, շմուռնալով որևէ մանրամասնություն, ծնծում և տանջում էր երեխային, որ շարություն չէր անում և մեղավոր էր միայն նրանով, որ դժվար էր հասկա-նում իր դասերը: Եվ, սակայն, ծնծը նրան առաջ չէր տանում: Տարիներ ան-ցան, երեխան դանդաղ կերպով առաջադիմում էր, որքան թույլ էին տալիս իր սահմանափակ ընդունակությունները:

Եվ, որովհետև ծնծը շարունակվում էր, ուշադրություն չդարձնելով նրա ջանասիրության վրա, ուստի նրա մեջ հաստատվեց մի խորին անտարբերու-թյուն դեպի ամեն մի բանություն, ամեն մի տանջանք:

Նա կարող էր տանել ավելի խիստ պատիժներ, այնպիսիները, որոնք չկային կույսի ծրագիր մեջ, իսկ ձանձրանալ նրանցից, հեռացնել իր մարմնի ցավող մասերը հարվածների տակից — դա անհնարին էր նրա համար, չկար նրա բնության մեջ: Այդ դանդաղկոտության, այդ անտարբերության մեջ նա յուրացնում էր հաստատ գիտություն. ինչ-որ այնպիսի դժվարությամբ մատ-չելի էր դառնում նրան, այլևս չէր մոռացվում: Տարիներ շարունակվեցին նրա տանջանքները, բայց տարիներից հետո նա ամենալավ գրագետն էր գյուղում: Հեղինեն դեն դրեց ծնծը այն ժամանակ, երբ Հովսեփը զրկվեց հորից: Միև-նույն բախտին ենթարկվեց և կուսանոցը, որի համար Մելիք-Հուսեյնը մի խնամատար հայր էր: Հեղինեն, իբրև կուսանոցի մայրապետ, որբացած ան-վանեց իրան և իր դառն արտասուքները խառնեց Աննա-Խաթունի արտասուք-ների հետ: Վշտի այդպիսի արտահայտություն դեռ երբեք չէր ցույց տվել պա-ռավ մայրապետը:

Եվ այնուհետև, երբ արտասուքները, տեղի տվին հանգուցյալի հոգու փր-կության համար կատարվող աղոթքներին, Հովսեփը Հեղինեի առաջ այլևս աշակերտ չէր, այլ հույակապ իշխանի անօգնական որբ, որին պետք էր խնա-

մել և պահպանել, թեև վարժապետական խմաստությունը երբեք չէր դադա-րում քարոզել, որ չէ կարելի խելք և մարդկություն սովորեցնել առանց ծնծի ու տանջանքների:

Այժմ էլ, երբ վերջացավ ընթերցանությունը, նա հաճությամբ, առանց շարանալու, ուղղեց իր աշակերտի սխալները և սկսեց հարցեր տալ: Հովսե-փը, խրախուսվելով նրա գլխի շարժումներից, որոնք հավանություն էին հայտ-նում, պատասխանում էր անսխալ:

Գովեց և մայրը: Դրանից ավելի վարձատրություն չէր կարող լինել խելճ երեխայի համար. այդ էր վկայում նրա ընկճված, վախկոտ դեմքը, որի վրա հանկարծ փայլեց հոգեկան բավականություն, մի երևույթ, որ շատ քիչ էին նշմարում նրան շրջապատողները:

Դասը շատ լավ վերջացավ: Այնուհետև Հովսեփի համար միևնույն էր, թե ինչ կասեն իր մասին: Եվ նա իր սովորական անտարբերության մատնվեց, կուչ եկավ, ինքն իր մեջ ամփոփվեց, երբ նրա մայրը նորոգեց ընդհատված խոսակցությունը:

— Ժամանակը իր դժբախտ որդիներն է ծնեցնում, — ասաց Աննա-Խա-թունը, — Վարանդային այժմ հենց այն է պակասում, որ մի այսպիսի երեխա լինի մեկիքի ժառանգը: Երեակայի մի երկիր, որի հույսը մեր Հովսեփին է...

— Ոչ ոք հույս չէ դրել նրա վրա, — պատասխանեց կույսը ծիծաղելով, — ամենքը գիտեն, որ նա այս աշխարհից չէ, ուստի ասում են. «Մելիք-Հուսեյնը վարդապետներից փախչում էր, բայց վարդապետացու ժառանգ թողեց»:

— Ցավն այն է, որ նա վարդապետ էլ չէ կարող դառնալ:

Աննա-Խաթունի այս խոսքերը դեռ չէին վերջացել, երբ երեխան հանկարծ սկսեց վեր կենալու ջանքեր անել: Հեղինեն օգնեց. նա ոտի կանգնելով, մի ակնթարթում գրկեց իր ահագին գիրքը և երեսը դարձրեց երկու խոսակցու-նից. նա հեռանում էր՝ իր ուժերից վեր ճիգեր թափելով, որ իր կարճիկ ոտը գործն արագությամբ, բայց այդ աշխատությունը շփոթեցնում էր նրան, և նա ավելի ևս սաստիկ էր օրորվում, ծովում էր այս և այն կողքի վրա:

Այրին և Հեղինեն բոլորովին անտարբեր մնացին. ոչ ոք չուզեց անգամ կասկածել, թե գուցե երեխայի ինքնասիրությունը վիրավորված է, և նա բո-ղոքում է այդ խոսքերի դեմ: Ամբողջ տան շուրջը չկար մեկը, որ ենթադրեր, թե նրա մեջ կա ինքնասիրություն. ոչ միայն հարազատ մայրը, այլև տան ծառաները սովոր էին կոպտությամբ վարվել նրա հետ, ընտրություն չանել նրան ուղղած խոսքերի մեջ... Դա մի մոռացված, երեսի վրա գցած փոքրիկ մարդ էր:

Օրը վերջանում էր: Հսկայական ստվերները արագ ծածկում էին լեռնա-յին երկիրը: Ավետարանոցը լուռ էր. երեկոյան զովությունը նրա մեջ կեն-դանություն չտարածեց: Այստեղ քիչ մարդիկ էին մնացել. ամբողջ գյուղը գտնվում էր կալերում, ուր աշխատում էր անընդհատ, թեև հաստատ չգիտեր, թե ում համար է աշխատում:

Դեռ երկար լսվում էին մեկիքի կնոջ գանգատները: Սիրտը, որի մեջ բուն է դնում վիշտը, մի անհուն ծով է, և որքան նրա տեղը աշխատում է դուրս թափել փրփրած, կատաղած ալիքները, այնքան ավելի է զգում, որ իր լեզուն խոսելու շատ բան ունի:

Հեղինեն վերջ տվեց այդ գանգատներին, հայտնելով, որ տուն վերադառ-նալու ժամանակն է:

— Մենք էլ ապահով չենք, — ասաց նա ոտքի կանգնելով, — անօրեննե-րը, իհարկե, չեն մոռանա մեր վաճառքն էլ... Ուր որ նայում ես, զգուշություն է հարկավոր: Իսկ ես որքան նստեցի այստեղ: — Ապա, մի ընդհանուր եղբրակացու-

թյուն անելով այդ օրվա խոսակցությունից, նա հանձնարարեց Աննա-Խաթունին ամենի խիստ հակողություն, խնդրեց մտածել միայն Գայանեի մասին:

— Կիրակի օրվա դեպքերը... Ես չեմ մոռանում... Իմ պարտքը կլինի օր ու գիշեր երեսոս քարերին քսել և աղաչել... Աստված գուցե և խղճալու է մեզ...

Աննա-Խաթունը լուռ ու մտախոհ գնաց նրա հետևից: Բակում, սրահի սյուների ետևից, դուրս եկավ Գայանեն: Նա կարծես սպասում էր կույսին, կարծես մի բան պիտի ասեր նրան: Սիրուն աչքերի մեջ բորբոքվում էր մի պերճախոս հարցախնդրություն, բայց աղջիկը լուռ էր, սպասում էր, որ ինքը, կույսը խոսք սկսե:

Եվ Հեղինեն կանգ առավ: Առաջին անգամից կարելի էր իմանալ, թե որքան շատ էր նա սիրում մեղիքի աղջկան: Նա՝ քաղցր ժպիտը բերանին, նշանով կանչեց աղջկան, երկու ձեռքով բռնեց նրա գլուխը և, հանդարտ համբուրելով ճակատը, ասաց.

— Մեր խոսակցությունը շատ երկարեցավ, և ես ուշացա. գնա տուն, իսկ քո դասը կմնա առավոտյան...

Այդ խոսքերը այնքան անսպասելի էին, որ Գայանեն, հակառակ իր սովորության, չհամբուրեց իր վարժուհու ձեռքը...

2

Ավետարանոցի հարավ-արևելյան ծայրում, ուր գյուղը վերջանում էր՝ թողնելով իր և գետակի ձորի մեջ մի երկար ու նեղ դառիվայր, երևում էր մի բոլորովին քայքայված փոքրիկ շինություն: Նա տան նմանություն չուներ, չէր շինված մշտական բնակության համար. առանձնացած էր, թեքված դեպի ձորի կողմը: Եվ եթե գյուղից դեպի այդ կողմը գնում էր մի բավական բանով ճանապարհ, որ ուղղվում էր խիտ կածուկների մեջ, դրա պատճառն այն էր, որ խղճով շինության կողքին բարձրացած էր գյուղի աղբանոցի ահագին թումբը:

Երեկ մի անհայտ ժամանակ գյուղացիներից մեկը կառուցել էր այդ շինությունը հովիտների համար, և, երեկ, կածուկներով պատած դառիվայրը մի տեղ էր, ուր գիշերում էին նրա հոտերը: Այժմ փարախից ոչ մի հետք չէր մնացել, իսկ հողաշեն տնակը ոչնչանալու վրա էր:

Երեք կողերով նա խրվել էր աղբանոցի մեջ, բայց այդ հենարանների օգնությամբ էլ հազիվ էր կարողանում դիմանալ իր ծոված կտուրի ծանրության. միայն առջևից, գետակին նայող կողմից, ուներ ճիպտներից հյուսած մի պատ, որ սակայն սկզբից կիսատ էր մնացել, չէր հասել առաստաղին: Շենքի հնությունն վկա էր և այն, որ ճիպտները փոշիանալու վրա էին և կամաց-կամաց թափվում էին, բաց անելով նոր և նոր ծակեր:

Չմեղը ոչինչ արգելք չէր այդ պատը, և ձյունը ներս էր թափվում ու կուտակվում: Այդ ժամանակ տնակը, իհարկե, բոլորովին ամայի էր: Բայց երբ դադարում էին գարնան հեղեղները և ամառվա չոր հողանակը կամաց-կամաց իր իրավունքների մեջ էր մտնում, գալիս էր և տնակի բնակիչը:

Բարձրահասակ վարդի բույսերի մեջ, որոնք սիրում էին փարթամ հասակ քաշել աղբանոցի ստորոտներում, երևում էր մի պառավ կին, որ բնակություն էր հաստատում հողի ծածկի տակ մինչև աշնան առաջին ամսի վերջը, մինչև այն ժամանակ, երբ բոլոր զեռունները, ինչպես ասում է ժողովուրդը, ծակ են մտնում, այսինքն՝ ձմեռվա բնակարանների մեջ են թաքնվում: Այդ ժամանակ պառավն էլ թողնում էր իր ամառանոցը և անհայտանում էր, որպեսզի մի տաք անկյուն մուրա Ավետարանոցում կամ շրջակա գյուղերից մեկում:

Դա անտուն, անտեղ արարածներից մեկն էր, ապրում էր երկնքի թրու-

շունների պես. ոչ վարում էր, ոչ հնձում, բայց մի կտոր հաց ուներ — մեկը այն մարդկանցից, որոնց մոռանում է մահը և որոնք ապրում են ամեն տեսակ նեղությունների մեջ ու, կարծես, ծանր հանգամանքներից են ուժ ու կենսունակություն քաղում իրանց համար:

Շերեկները պառավը քիչ էր այցելում իր անօրինական բնակարանը: Այդ ժամանակ մի փոքրիկ աղջիկ, որի մարմինը հազիվ էր ծածկում կեղտոտ, անթիվ կարկատաններով պատած մի շապիկ, սկսում էր թավալվել աղբանոցի բարձր լանջերի վրա: Նա պառավի անբաժան ընկերն էր:

Ո՞վ էր դա: Ինքը պառավն ասում էր, թե իր աղջկա թոռն է, որբացել է վեց ամսական հասակում, այն օրից մնում է իր մեծ տատի մոտ և այլևս մի ուրիշ բան չունի աշխարհում: Բայց թե որտեղի՞ց էր ինքը՝ այդ մեծ տատը, ո՞ր էր մնացել նրա տունը, այդ մասին հաստատ բան հայտնի չէր:

Եվ ոչ ոք էլ մանրամասն հարց ու փորձ չէր արել: Ի՞նչ կարիք կար: Ամեն տեղ հայտնի էր, որ Փերին (այսպես էր պառավի անունը) ձրիակեր մուրացկան չէ, այլ, ընդհակառակն, հարկավոր մարդ է: Նա հաց ստանում էր իր արած ծառայության փոխարեն:

Ի՞նչ էր նրա արածը — նստել հիվանդի կողքին, լուռ ու մունջ նայել, դրստել նրա բարձր, ծածկել ճակատը, դարմանալի տոկունությամբ քշել ճանձերը. ցավալի ձայնով շշնջալ տանեցիների հետ, երբ հիվանդի դրությունը անհուսալի էր դառնում, ախ ու վախ անել և դրա հետ ծեծել իր ծնկները իբրև մեղեդի ամենամոտիկ ազգական, ապա, երբ մահը տանում էր իր զոհին — ամբողջ օրերով սուգ կանչել, լացացնել ոչ միայն ազգականներին, այլև օտարներին: Սրանք էին Փերիի պարապմունքները:

Ուրախության հետ նա գործ չուներ: Այնտեղ, ուր կատարվում էր կամ հարսանիք, կամ կնունք, կամ հասարակ խնջույք, Փերին չէր երևում և եթե հազարից մի անգամ երևար էլ, մի կտոր հաց կխնդրեր մուրացկանի նման և իսկույն կհեռանար, չկարողանալով շնորհավորել, բարի ցանկություններ հայտնել: Սգատում... այդտեղ նա տեղ էր: Ղեկավարում էր, բարկանում էր, հրամաններ էր տալիս, երբեմն նույնիսկ նեղանում էր ու հեռանում: Իր բաժին հացն ու եփվածքը նա սգատներից չէր խնդրում, այլ ուղղակի պահանջում էր:

Ամեն ժամանակ, իհարկե, սգատում չէր լինում, բայց Փերին պարասպմնալ չէր սիրում: Համարյա օր չէր լինի, որ նա չգար հանգստարան, իսկ այդտեղ օր չէր լինի, որ կանանցից մեկը շայցելեր իր համար թանկագին գերեզմանը, որպեսզի խոսե նրա հետ, հառաչանք և ողբ թափե նրա քարերի վրա: Փերին, շատ անգամ առանց հրավերի, մոտենում էր լացող կնոջը, խլացնում էր նրա ձայնը իր խոպոտ հեծկլտանքներով... Ի՞նչ այրող խոսքեր էին թափվում նրա բերանից, ի՞նչ երգեր էր նա հյուսում: Սգավորը ինքն իրան կեղեքում էր, իսկ պառավը յուղ էր ածում նրա այրող կրակի վրա: Եվ երբ գալիս էր ժամանակը, նա վերջ էր դնում արտասուքներին, բռնում էր սգավորի թևից ու տանում էր դեպի տուն: Այժմ նա սփոփում էր՝ գովելով հանգուցյալին: Նրա համար լավ էր ամեն մի մարդ, որ պառկած էր հողի տակ, ամեն մեկին հերոսացնում էր, ամեն մեկին անվանում էր թագավոր, լուսնյակ, առյուծ... Քիչ չէր պատահում և այն, որ նրան որոնում էին գյուղի մեջ. տանը մենակ մնացած մի որևէ սգավոր խնդրում էր գալ և լացացնել իրան:

Այդպես էր ապրում փլված տնակի ամառային բնակչուհին:

Մահվան երգչուհին էր նա, և ամենքն էին խոստովանում՝ տաղանդավոր երգչուհին: Այդ տխուր պաշտոնը նրան չէր հեռացնում մարդկանցից. նրա հետ հաշտվել էին, ինչպես հաշտվում են գերեզմանի հետ:

Երեկո էր: Պառավը այսօր շուտ էր տուն վերադարձել և նստած էր իր տնակի առաջ: Նրա գոգում պառկած էր կիսամերկ երեխան, իսկ երկու քայլ

հետո, պատի պես ցցված դառնվալի տակ, վշտում էր գետակը, նրա փոքրիկ ալիքները ծածկում էին վերջապագայի կարմիր գույներն մեջ, որոնք թափվում էին երկու դառնալից կաղնիների աբանքով: Ամառային երեկոն իր բոլոր հմայքներով հանդարտ իջնում էր և ամենից առաջ սկսել էր կախարդել այն մեծ ձորը, որ լայնասիրտ բնությունը բացել էր այս փոքրիկ գետի համար: Նրա մյուս ափը բարձրանում էր, կաղնիում անտառապատ բլուրների մի շղթա: Այդտեղից, ծմակի միջից, տարածվել էին շինական երեկոյի մեղեդիները. բառաշում էին կովերը, մկկում էին ալծերը, հաշում էին նրանց պահապան շները, կանչում էր հովիվը: Իսկ այս կողմին, դատարկ տնակի մեջ, ծղրիզը սկսել էր իր գիշերային երգը:

Փերին լուռ ու մենակ էր այդ կախարդական ձայների, երգերի, սոսափյունների մեջ: Նա նայում էր երեխային, նայում էր և իր չորս կողմը ու գանդաղ, շատ դանդաղ կերպով, կարծես օրինակ վերցնելով անուշ քամու տակ կանգնած բույսերից, օրորվում էր, որպեսզի օրորեր իր գոգում ընկած խեղճ երեխային: Երբեմն նա տանում էր իր ռակրոտ մատները, խրոտ էր փոքրիկ, խճճված մազերի մեջ և սկսում էր կամաց-կամաց քորել: Դա գզվանք էր, և երեխան, որ սովոր էր ամեն երեկո այդպես քուն մտնել, արգեն բաց ու խուփ էր անում իր աչքերը: Տատը երբեմն մոտում էր ինչ-որ տխուր, շատ տխուր եղանակ, չէ՞ որ նա ուրախ բան չգիտեր, և նրա այդ խեղդված սուգը խառնվում էր ջրի ու տերևների թեթև աղմուկի հետ, կորչում էր ձորի խորշերում:

Ահա նա լռեց. երեխան քնել է: Ծղրիզը ավելի բարձր ձայնով է երգում, կարծես կանչում է տնակի բնակչուհուն: Բայց պառավը դեռ մի շատ կարճ լիկ երեկո ունի աստղերի տակ:

Քնած երեխան ախորժալի տաքությամբ է տաքածում նրա գոգում, սակայն նա անշարժ է, կարծես քարացած: Նրա պես է և ամբողջ բնությունը, սկսած չոր ճյուղերից մինչև ամենի սարերը: Օրվա այդ պահին, կարծես, զգալու ընդունակություն են ստանում, բայց իսկույն քարանում են հիացմունքից ու այդպես դիտում են գիշերվա խորհրդավոր ընթացքը: Թվում էր, թե պառավն էլ այդ կախարդված առարկաներից մեկն է... Ահա մի ուրիշ հրաշք էլ կաշկանդեց այդ կախարդվածներին. երկնքի արեմտյան անկյունում շողշողաց լուսնի բարակ մանդաղը. նա նայեց յուրաքանչյուր տերևի ետևից և ինչպե՞ս էր ծալում...

Միաժամանակ ձորի մեջ երևան եկավ և մի այլ առարկա, բայց շարժուն և ոչ թե կախարդված:

Նա սովերի նման սլացավ, անցավ գետակը. նա գալիս էր գետի պառավի բնակարանը: Փերին ոչ մի շարժում չգործեց, թեև տեսավ եկողին: Իսկույն հասկացավ, որ դա մարդ է, իսկ մարդը, ինչ էլ լինի, չէր կարող վնասել անտուն, անտեր պառավին: Եկողը բարձրացավ ձորից և իսկույն նստեց Փերիի կողքին: Այդ ժամանակ միայն իմացավ պառավը, որ հյուրը մի գլխաբաց աղջիկ է:

— Չե՞ս վախում, — հարցրեց նա:

Այդպես կորած անկյունում գիշերողը չէր կարող վախկոտներից լինել: Պառավը այդ ուղեց հասկացնել էր կուռ անգամ թոթովելով իր ուսերը:

— Չե՞ս վախում... ես վախեցնող եմ... երեխաները փախչում են իմ առջևից, որովհետև ես սարսափելի եմ...

Այդ խոսքերին հետևեց մի վայրենի, անմիտ ծիծաղ, որ սարսուռ է աղղղում: Դա նույն աղջիկն էր, որ այնքան դարձացրեց Գայանին Վարդավառի օրը:

— Ինչո՞ւ չես վախում, հը՞, — բացականչեց նա, բռնելով պառավի թևը, — դու էլ ինձ նման ե՞ս, հա՞...

— Ես քեզ չեմ ճանաչում, — վերջապես պատասխանեց Փերին:

— Ճանաչում ես... Պլուկված, խաչտառակված մի աղջիկ կա, այդ ես եմ...

Նա հանկարծ փոխեց խոսքը, ձեռքը տաքավ իր ծոցը և մի բուռ պտուղներ հանելով, ածեց քնած երեխայի գոգը:

— Քեզ համար է...

Նրա ձայնը ալժամ խուլ էր և դողդոջուն: Մամկից էր քաղել պտուղները: մի քանի բուռ էլ հանեց և շարունակեց.

— Ես էլի կրեմս: Ապա մի վայրկյան կանգ առավ, կարծես ուզում էր խոսքեր գտնել: Ձեռքը քսեց ճակատին և արասանեց մի խեղճ աղաչավոր ձայնով:

— Ինձ համար մի երգ ասա, մի սուգ, որ այս գիշերից էլ սև լինի... Դու լավերը գիտես, բնաբեր ամենից խիստը, որովհետև ես լաց լինել եմ ուզում:

Փերին խսկույն պատրաստվեց: Նրա գլուխն սկսեց ծանր կերպով տատանվել. դա նշան էր, որ գալիս են արտասուքները: Բայց նա չգիտեր, թե ո՞վ և իրան այցելուղը, ինչ վիշտ ունի և որտեղից պիտի սկսել:

— Սկսիր այն տեղից, ուր կանգնած է նշանված աղջիկը, — ասաց տաքածամ աղջիկը, — ասա՛, որ այդ աղջիկը անբախտ էր, որովհետև շատ երջանիկ էր... Գիտե՞ս դու, տեսե՞ր ես... սև բեղերը ոլորող մի երիտասարդ գալիս էր այն տունը, ուր այդ աղջիկն էր ապրում իր մոր հետ: Նաղլու... աղջկա անունը... այդ ես եմ: Մարիամ... մայրս... մի երեկո... սև, սև երեկո էր... Նաղլուին տեսնելու էին գնում ոչ թե թուխ բեղերով երիտասարդը, այլ երկու գեներ, որոնց մեք կողմի մարդիկ, կեղծավորները, թուրք են անվանում: Ես որք եմ... Գոհն ատամներս սուր լինեին... Ինչո՞վ պատռեմ, ինչո՞վ ծվատեմ նրանց... Ա՛հ, իմ միսը պղծեցին նրանք, և ես չկարողացա նրանց միսը թել-թել քաշել: Հետո միայն, երբ անցել էր սև գիշերը, ես տեսա մի վաղաղ, որ ուներ սուր ժանիքներ... Լավ տտամներ... Բայց մենք չունենք...

Նորից էլի այդ ժանիքները խառնեցին նրա խելքը, նորից նրա պատմությունը դարձավ անկապ:

Փերին հաղիվ էր կարողանում մի բան հասկանալ այլ խառնափնթոր պատմվածքից: Նա իմացավ, որ այդ գիշեր Նաղլուի տանը կատարվել էր մեկը այն գաղանթություններից, որոնք այնքան սովորական էին դարձել վերջին ժամանակները: Բայց ոչ նշանված աղջիկը, ոչ նրա մայրը չէին կարողացել անհայտության քող գցել այդ դժբախտության վրա: Մայրը վաղել էր իր փեսայի ետևից: Փեսան եկել էր, և կոխել նրա ու երկու գաղանթների մեջ շուտ կվերջանար ու լավ կլիներ այդ տան պատվի համար, եթե հարևան տանը քնած գիշերները դուրս չթափվեին: Նրանք օգնեցին իրանց ընկերներին, և նշանված երիտասարդը ընկավ տան շեմքում. զինվորի սուրը շատ խոր էր մտել նրա կրծքի մեջ:

— Արեգակը ծագեց, թռչունները երգեցին, — ասում էր Նաղլուն իր խառն պատմվածքների մեջ, — էլի լավ էր աշխարհը... Միայն մեր տանը մահ և խաչտառակություն: Եկան, շատերը հավաքվեցին և լաց էին լինում միայն նրա համար, տղամարդի համար: Իսկ ինձ վրա մի կաթիլ էլ չգցեցին: Նրան թաղեցին, իսկ ինձ... Ես մնացի... Եվ ինձ, տե՛ր աստված, մեռած չեն համարում...

Վերջին խոսքերը դարձյալ գրգռեցին նրա սարսափելի քրքիջը. նրա ձայնը էլի խեղդվում էր վայրենի կատաղությունից...

Բավական էր: Պառավը արձակեց իր սրտի կապերը: Սկզբում դեռ խեղդված ու մեղմ էին նրա հեծկտանքները, կարծես նա շարունակում էր օրոր

կարգալ իր անբախտ որդուկին: Բայց ինչպես կրակը ման է գալիս. դալար ճյուղերի տակ և հանկարծ բռնկվում է, երբ շոթ, այրեցող նյութեր է գտնում, այնպես էլ պառավի ձայնը բարձրացավ, երբ հասավ դեպքերը պատմելու բույնին:

Ողբերը ուժգին հոսանքով դուրս էին թռչում, գալարվում էին խաղաղ օդի մեջ, ունում էին, խոխուռում: Ման, շատ ծանր էին նրանք, դեպի բարձր չէին գնում, այլ ընկնում էին թշվառ հողի վրա, քարշ էին ընկնում լավով, հառաչելով... Նա միայն սև բեղերը ոլորող երիտասարդին չէր ողորում, որ գերեզմանի մեջ է. ցավում, խորովում էր նշանված աղջկա համար, անիծում էր դեերին, պիտոթյուն էր հայցում: Մարդիկ անգույն էին, գունե երկինքն օգնեք... Մի՞թե նա էլ չէ տեսնում, որ երկրի վրա թափառողը չափահաս աղջիկ է, անպատիվ, աներես, խայտառակ... Նրանից փախչում են, ինչպես սև ժանտափտից, և չկա մեկը, որ զովացնե նրա տապալիված շրթունքները: Մարդիկ սովորեցին իրանց քույրերի և երեխաների խայտառակության...

Նվ դոհերը շատ են, ամեն տեղ. նրանք խեղդում են ամոթի մեջ...

Միտթյան միջից մի ամբողջ թաքնված աշխարհ նայում էր այս խեղճ տնակին, լսում էր այս թունալից հառաչները: Հեռից, ծավալների ծոցից, բուն սկսեց ձայնակցել պառավին... Կաղնիները այժմ ինչպես ծանր ու տխուր կերպով են օրորում իրանց տերևները, կասես նրանք էլ են սուգ անում:

Իսկ Նազլուն կպել է պառավի կողքին և չէ համարձակվում շարժվել: Նրա ջանքի է նա. անձայն արտասուքները հեղեղի նման թափվում են նրա աչքերից:

— Ախ, լավ է... ինչքան լավ... — բացականչում է նա ամեն անգամ, երբ պառավը ընդմիջում է ողբը՝ շունչ քաշելու համար:

Նրա մեջ կատարվում էր մի դարմանալի փոփոխություն. շնչված գլուխը թեթևանում էր, այնտեղ մի տեսակ թարմացնող պարզություն էր վառվում: Նա հանդարտվում էր: Թվում էր, թե Փերին զգում էր այդ և հենց դրա համար է, որ ձանձրանալ չգիտե:

Նրա վրա մի առանձին ոգևորություն էր եկել, կարծես այստեղ, ուր սիրում էր նա մենակ ապրել, ուր ջրերն ու տերևները օր ու գիշեր խուլ պաշար են մղում իրանց մեղմ քրթմնշյուններով — այստեղ նրա սիրտը ավելի զգացված, ավելի կրակոտ է դարձել: Նա նայում էր իր գրկում հանգստացած վտիտ երեխային և հասկանում էր, թե ինչու է նրա քունն այնքան քաղցր. փոքրիկ դժբախտն էլ ծծում է այս արտասուքների, այս հեծեծանքների դառնությունը... ամենալավ քաղցրությունը ցավերի աշխարհի մեջ...

Լուսինն անցավ, կարծես նրան հանկարծ կլանեց մի սև վիշապ: Մութ է, աստղերն են այժմ, որ ձայնում են վերևում: Մղրիղը դադարեցրել է իր երգը: Փերին վեր է կենում, ներս է տանում երեխային: Նազլուն նրա հետ է:

— Ի՞նչ դառավ հետո, — հարցրեց պառավը, երբ հեկեկանքները դադարեցին, և նա խոսելու կարողություն ստացավ:

Նվ Նազլուն սկսեց հանդարտ ձայնով.

— Նույն օրը տարան իմ մորը և նշանածիս հորը: Դատաստան պիտի լինեք. դրսում, կովի մեջ, սպանվել էր մի թուրք, և դեռ մենք մեղապարտ էինք... Իբրև թե խայտառակություն չէր, որ կատարվեց այդ գիշեր, այլ սարքած դավադրություն... Մայրս ինձ ազատելու համար չէր վաղել, օգնության կանչել, այլ զինվորներին սպանել տալու համար... Նվ մեղավորը մենք ենք... Օ՛, էլի լաց լինել եմ ուզում...

Հեկեկանքները խեղդեցին նրան: Փերին շտապով փաթաթեց երեխային ինչ-որ փալասների մեջ, որ պահում էր իրան հայտնի անկյունում, և նստեց: Լաց էր խնդրում աղջիկը, և նա այս անգամ էլ չմերժեց. նա մերժել չգիտեր:

Թանձր խալարի մեջ նրանք չէին տեսնում միմյանց. Նազլուն շոշափելով գտավ նրան, տարածվեց հողի վրա և այս անգամ գլուխը դրեց նրա ծնկանը: Այսպես հեշտ էր արտասուք թափել...

Աստղերը ծանր հառաչանում էին իրանց գիշերային ճանապարհին, դուրսվումը գնալով սաստկանում էր: Փերին լռեց, բայց աղջիկը ընկած էր անշարժ: Նա քնել էր...

«Խեղճ»... մի քանի անգամ շնչաց պառավը, բայց սիրտ չարավ շարժել իր ծունկը, խանգարել այդ խոր քունը:

Իսկ երբ քունը սկսեց իրան էլ հաղթահարել, այն ժամանակ նա ամենայն զգուշությամբ վերցրեց այդ գլուխը, դրեց իր կողքին, շոթ հողի վրա, իսկ ինքը կուշ եկավ երեխայի մոտ:

Բայց այս երեկոն սկիզբն էր:

Նազլուն սովորեց. ոչինչ չէր կարող հեռացնել նրան այն միտթարությունից, որ տալիս էր այդ քայքայված տնակը: Նվ աղբանոցի մենավոր բնակչուհին հակառակ չէր այդ այցելություններին:

Նրանք սովորում էին միմյանց. երկու սիրտ ձորի գլխին միացնում էին ողբի երեկոները, օրոնք դառն արտասուքներից հետո բերում էին անվրդով քուն: Նազլուն կամաց-կամաց խելքի էր գալիս: Ի՞նչն էր այդ հրաշքի պատճառը. արդյո՞ք զովացնող արտասուքները, պառավի մտերմությունը, խաղաղ քունը, թե՞ գետակի ձորը իր գիշերային սքանչելի համերգներով:

Ցերեկները աղջիկը շարունակում էր թափառել կալերի մոտ, ծավալներում, ուր պտուղներ էր հավաքում պառավի և երեխայի համար: Բայց կատաղության բույնական բռնկումները այժմ համեմատաբար քիչ էին երևում, և այժմ նրան ավելի հաճախ կարելի էր տեսնել գյուղում: Փերին այնքան մտերմացել էր, որ կարողանում էր խոսեցնել նրան: Նույնիսկ տկլոր Մարթան՝ փոքրիկ աղջիկը, չէր վախենում նրանից, մեկնում էր նրան իր վտիտ ձեռքերը, իսկ մի անգամ մտավ նրա գոգը և այնքան լավ զգաց իրան այնտեղ, որ նայեց նրա դեմքին, մատով մի քանի անգամ հրեց նրա ծնոտը, միանգամից արտասանեց իր բոլոր իմացած բառերը և վերջը, հրճվանքի ծայրագույն աստիճանին հասնելով, բաց արավ իր ահագին բերանն ու ծիծաղեց...

Առավոտները, նախքան միմյանցից բաժանվելը, Փերին ու Նազլուն նըստում էին տնակի առաջ, այնտեղ, ուր առաջին երեկոն Նազլուն պատմեց իր ցավը: Կաղնիների թանձր շուքը երկարացնում էր հանգստության ժամերը:

Բայց մի օր Փերին սովորական ժամից էլ երկար նստեց. շուքը վերջանում էր, իսկ նա տեղից չէր շարժվում: Այդ օրը Մարթան մի հաղվադեպ երեկոյթ էր ներկայացնում: Նա բարձրացել էր աղբանոցի լանջի վրա և, երևի, զգալով, որ երեք այդքան բարձր չէր գնացել, մի շարք ուրախություններ էր կատարում. կանչում էր իր բարակ ու սուր ձայնով, խոսում ու վիճում էր մեկի հետ, որին երևակայում էր օդի մեջ կանգնած, թավալվում էր փափուկ աղբի վրա և անդադար ծիծաղում էր: Տխուր ու անձայն ծիծաղով հեռվից նրա ուրախությունը մասնակցում էր պառավը, որին վաղուց հմայել էր այդ տեսարանը: Մարթան այդքան ուրախ և կայտառ...

Մինչև այժմ գիտեք տատը, որ իր արհեստը թույն է թափել խեղճ երեխայի մեջ: Նրբ ինքը նստում էր սուգ կանչելու, Մարթան հեռանում էր, կարծես գիտեր, որ չէ կարելի խանգարել տատին: Նա չէր մոտենում ուրիշ երեխաներին, իսկ եթե սրանք գնում էին նրա մոտ, բոլոր շանցած նա այնքան էր նեղվում, որ սկսում էր լաց լինել: Նա սիրում էր մենակություն, խաղում էր հանդարտ, առանց աղմուկի: Բայց այսօր նա բոլորովին փոխվել է:

Մի՞թե պատճառը Նազլուն էր: Փերին մի-մի նայում էր իր առջևը նըս-

տած աղջկան, բայց չէր համարձակվում այդ հարցը տալ նրան: Մազլունը լուռ էր, երեսը դարձրել էր դեպի ձորը:

Նրա աչքերի առաջ էլ կատարվում էր այս ձորի համար մի անսովոր բան: Ինչ-որ տեղից վազելավազ ձորը մտան երեք տղաներ: Թվում էր, թե նրանք խաղում էին, բայց շուտով հայտնի դարձավ, որ նրանց մեջ սկսվել է կռիվ: Մեկը բաժանվեց և սկսեց փախչել, իսկ մյուս երկուսը միաբանված էին նրա դեմ, և նախքան փախչողը կարողացավ մի քիչ հեռանալ, լախտի հարվածները թափվեցին նրա մեջքին:

Անդուր էին այդ հարվածները. փախչողը, չնայած որ չափ էր ու դանդաղաշարժ, մի հուսահատական թռիչք գործեց և անցավ դեռավոր վրայով: Բայց երբ տեսավ, որ ջուրն էլ չկանգնեցրեց հալածողներին, հավաքեց իր վերջին ուժերը և սարսափահար վազեց ուղիղ դեպի աղբանոցը: Ուրիշ ճանապարհ չէր գտնում, մինչև անգամ չնկատեց երկու կանանց, որոնք կարող էին իր պաշտպանը լինել:

Գլուխը վերցրած՝ նա սկսեց վազել դեպի բարձր: Կարմրած գեմքի վրա նկատվում էր սարսափելի դայրոյթ, բարկությունից նա կծոտում էր իր շքերթները, հագվել էր պահում լացը:

Հալածողները կանգ առան ձորի գլխին. այժմ նրանք և ծիծաղում էին, և փախցնում էին նրան իրանց աղաղակներով:

— Նտեից մեկիքի որդուն էր նման,— ասաց Փերին:— Կարծես Շահնազարն է:

Նազլուն համարյա չսեց այդ խոսքերը: Նրան համարում էին փախչողի տանջանքները: Խեղճ տղա, ամեն շարժարանք հանձն էր առնում, միայն թե կարողանա շուտ բարձրանալ աղբանոցի գլուխը և աղատվել: Քրտինքը ծլում էր նրա դեմքից, ծնկները ծալվում էին, իսկ աղբանոցի փխրուն լանջերը չէին թույլ տալիս, որ ազատ փախչե. նրա ստները սահում էին, ետ ու ետ էին գնում: Այդ ժամանակ նա գործի դրեց իր ձեռքերն էլ. շորեքթավ տալով բարձրացավ: Որքան վախկոտ էր...

Այդ տանջանքների մեջ տղան տեսավ Մարթային և կանգ առավ: Երեսխան չէր էլ նկատում անծանոթ տղային, անքան համարում էր իր երեսակայական ասոցյանով, որի հետ վիճում էր շարունակ:

— Նա է... Շահնազարն է,— հաստատապես ասաց Փերին:

— Խեղճ,— բացականչեց Նազլուն,— տես ինչպես է ուզում ձեռքը մեջքին քսել. երևի ցավում են ծեծած տեղերը...

Ենթադրությունը ճիշտ էր. Շահնազարը շփում էր իր թիկունքը, որ ջարդվածի նման էր: Ցավը սաստկացավ, և նա սկսեց խուլ կերպով ոռնալ:

— Խեղճ,— նորից արտասանեց Նազլուն:

Բայց «խեղճը» մի սարսափելի բան արավ: Հանկարծ հեռացրեց ձեռքը ցավեցնող տեղերից և ոռնալով հարձակվեց Մարթայի վրա: Մի ակնթարթում բռնեց նրա մազերից և ցած գլորեց նրան: Միայն մի սրտապատառ ճիչ կարողացավ արձակել Մարթան և գլխի վրա ցած գնաց:

Փերին խաթմվածի նման վեր թռավ, բայց սարսափը իսկույն կաշկանդեց նրա լեզուն ու ոտները: Ձեռքերը տարածեց օդի մեջ, կարծես ուզում էր հեռվից գրկել գլորվող երեսային:

— Մարթա... Մարթա...— գոռաց նա սարսափելի ձայնով, և ձեռքերով խփեց իր գլխին:

Այդպես չէր Նազլուն, սակայն որքան և արագ վազեց նա, դարձյալ չկարողացավ օգնել. երեսան դարնվեց մի քարի և ապա, մորթած հավի պես, ընկավ բարձրահասակ բույսերի մեջ:

Նրանց վերցրեց Նազլուն, և առաջին բանը, որ ընկավ նրա աչքին, արյունն էր, որ հոսում էր խճճված մազերի միջից: Մի ցուրտ դարդանդ վաղեց նրա միջով... Նա կատաղեց: Իսկ Փերին հագվել կարողացավ երկու քայլ փոխել խեց երեսային նրա ձեռքերից ու սեղմեց իր կրծքին...

Մահվան խեղճ երգիչը գլուխ էր կորցրել. նա էլ այժմ չգիտե թե ինչ անե, ինչպես չգիտեին հարջուրավոր մայրեր ու տատեր, որոնց ինքն էր խրատում, հասկացնում, մխթարում...

Իսկ Շահնազարը: Չարմանալի էր. մինչդեռ նրան հալածողները, տեսնելով երեսային ցած ընկնելը, փախան, ձորը մտան, նա կանգնած էր իր տեղը և անշարժ դիտում էր իր կատարած շարագործությունը: Կարծես կիսամեռ երեխան բավականություն էր պատճառում նրան:

— Մեռնում է,— ճշաց Փերին և մի քանի անգամ կանչեց Նազլուն:

Բայց աղջիկը փախավ, շուգեց տեսնել, թե ինչպես են մեռնում: Փախավ դեպի բարձր, դեպի այնտեղ, ուր կանգնած էր Շահնազարը: Չարագործը նոր հասկացավ Նազլուի դիտավորությունը, փորձեց փախչել, բայց վախը բոլորովին կաշկանդեց նրան և մի ակնթարթում նա աղջկա ձեռքին էր:

Առաջին վայրկյանում Նազլուն ոչինչ չաբավ, միայն սկսեց դեպի ցած քարշ տալ նրան:

— Թող,— գոռում էր բռնվածը մի կատաղի ձայնով, որ ցույց էր տալիս, թե որքան հանդուգն է նա:

Եվ երբ տեսավ, որ ուշադրություն չեն դարձնում գոռոցների վրա, սկսեց սարսափելի հայհոյանքներ թափել: Սովորաբար նա այս ղենքով էր փախուստ դարձնում խեղճ, աղքատ կանանց, երբ կամենում էր ցույց տալ նրանց իր քաջությունը: Բայց այս անգամ այս միջոցն էլ չօգնեց: Ընդհակառակն, Նազլուն ետ դարձավ և բռնելով նրա ականջը, խորին զզվանքով քաշեց:

— Այս դո՛ւ արիք, փչացած,— ասաց նա, ցույց տալով երեսային, և ավելացրեց.— եթե Մարթան մեռնի, դու այստեղից կենդանի չես հեռանա:

— Շատ լավ արի,— բղավեց Շահնազարը լացողի ձայնով,— հապա ինչո՞ւ էին ինձ հալածում... ես կրակ էի ընկել և սիրտս հովացրի:

Չարագործության նպատակը սարսուռ ազդեց Նազլուն և մի լավ ապտակ իջեցնելով նրա կարմրած ու լիքը դեմքին, աղջիկը փշշաց միմյանց սեղմած ատամների միջով:

— Զզվելի լավոտ... ես քեզ կխեղդեմ, եթե երեսան...

Սարսափելի էին նրա աչքերը. կատաղությունից կապտած շրթունքները կծկվում էին: Շահնազարը վախեց և գործի դրեց իր վերջին ղենքը:

— Թող ինձ, ես մեկիքի տղան եմ,— ասաց նա հպարտությամբ:

Դա ավելի վատ հանցանք էր: Նազլուն նորից խփեց նրան և ավելի անգթաբար քարշ տվեց իր ետևից:

— Գիտեմ, միամիտ եղիր,— խոսեց նա դողալով,— և եթե քո հայրը մեկիքից վեց աստիճան էլ բարձր լինի, դու իմ ձեռքից չես պրծնի...

Այդ խոսքերից հետո մեկիքի տղան սկսեց լաց լինել: Լաց եղավ և Մարթան: Ինչպես էր Փերին հասկացել, որ ջուր պետք է սրսկել: Հենց առաջին անգամից ջուրը հրաշք գործեց: Երեսան բաց արավ աչքերը, սկսեց դողալ: Բախտը օգնում էր Շահնազարին: Բայց այդ միջոցին ձորից դուրս եկան նրան հալածողները և խնդրեցին, որ շարագործի դատաստանը իրանց հանձնեն:

— Մենք կիմանանք,— ասաց մեկը,— դա միշտ այդպես է:

— Վախկոտ,— գռչեց մյուսը խորին արհամարհանքով:

Փերին չգիտեր էլ, թե ինչ են անում իրան շրջապատողները: Բավական էր, որ Մարթան շունչ էր քաշում, և տատը կամաց-կամաց հանգստանում էր, մինչև անգամ սկսեց կամացուկ սուգ ասել...

Բայց նազլուն ուրիշ կերպ էր հասկանում: Չարագործությունը զգվելի պատճառաբանություն ուներ: Մի՞թե աստված մարթաներին ստեղծում է այն մտքով, որ բախտավորները տանջեն նրանց, երբ իրանք տանջվում են իրանց նմաններից: Ո՛չ, այդպիսի օրենք չկա, և չէ կարելի արձակել այդպիսի հանցավորին: Բայց ի՞նչ անել: Երկու տղաները շարունակում էին իրանց պահանջը, իսկ հանցավորը խղճալի ձայնով աղաչում էր, որ իրան ազատեն նրանցից:

— Նրանք երկու հոգի են, ինձ կապանեն,— կանչում էր մեկիքի տղան և խոշոր արտասուքներ էր թափում:

Դա ճիշտ էր, ուստի տղաներից մեկը հայտնեց նազլունին, որ ինքը կհեռանա, տուն կգնա, թողնելով իր ընկերին: Շահնազարը այդ առաջարկությունն էլ չընդունեց: Այժմ նա մի գլուխ խնդրում էր, որ իրան տանեն իր մոր մոտ:

— Դա դրսումն է հավի ճուտ,— հեղձությամբ ասաց նույն տղան,— իսկ իրանց տանը առյուծ է դառնում: Չհավատաս, այնտեղ ինքը կսկսե քեզ խեղդել: Կկանչե ծառաներին...

— Ես սրան կտանեմ ուղիղ իր մոտ մոտ,— ասաց նազլուն:

— Մայրը որդուն է պաշտպանում:

— Հիմա՞ էլ կպաշտպանե:

— Ամեն ժամանակ պաշտպանում է...

— Օ՛հ, դա դարձուրելի կլինի... տեսնենք: Բախտավորներին ցույց կտամ, թե ինչ է նրանց պտուղը...

Փերին էլ համաձայն էր, որ պետք է Մարթային տանել, ցույց տալ Մեկիքի կնոջը:

— Ես կասեմ, որ այս արյունը դուր չի անցնի... թեև խեղճ ենք, բայց արյուն է սա... թող հատուցում տա...

Աղքատը գիտե իր իրավունքի տեղը. գիտե, որ իր արյունը գին ունի, և այդ գինը պահանջելու համար նա կարող է նույնիսկ թագավորի մոտ գնալ: Փերին արդար կարգ էր համարում, որ Մարթան չզրկվի իր արյան գնից:

Քիչ անցած՝ նրանք ճանապարհ ընկան: Նազլուն դնում էր առջևից, տանելով Շահնազարին, իսկ Փերին խտտել էր Մարթային: Երեխան ուշադրություն չէր դարձնում նրա քաղցր պաղատանքների վրա և ձայն չէր հանում: Նա շարունակ դողում էր, ինչպես մի ծիտ, որին նոր էին ազատել բազելի ճանկերից...

է

Գայանեն հաջողություն չունեցավ և Հեղինեի մոտ: Պառավ կույսը սկզբում քաղցր էր խոսում, բայց երբ Գայանեն վերջացրեց իր պատմությունը խեղճ, խելագար աղջկա մասին, նա կիտեց իր սպիտակ հոնքերը, հանդիմանեց և մի երկար ու խիստ խրատ կարգաց:

Աշխարհը առանց խեղճերի չէ լինում: Անբախտ մարդիկ նրա համար են ծնվում, որ բախտավորները տեսնեն ու փառք տան աստծուն: Տեսե՛՛ր է Գայանեն, որ թոնրում թխած հացերը միատեսակ լինեն: Ո՛չ, մեկը շատ լավ է լինում, մյուսը՝ քիչ լավ, երրորդը այրվում է, անպետքանում, չորրորդի կեսն է միայն դուրս գալիս: Աշխարհն էլ մի թոնիր է: Բայց ի՞նչ գործ ունի Գայանեն՝ թե ո՞վ ինչպես է: Դա մեծերի բանն է: Նրանք կտեսնեն, ողորմություն կտան, ինչպես հրամայել է աստված: Մոռանում է Գայանեն, որ ամեն ինչ աստծու կամքով է կատարվում: Բայց մանավանդ մոռանում է, որ ինքը մի աղջիկ է, պիտի ապրի իրրե աղջիկ:

— Ի՞նչ է աղջիկը:

Այսպիսի հարց էր տալիս Գայանեն մի օր իր դայակին: Մեհրին ծիծաղեց, բայց աղջիկը հասկացրեց, որ ծիծաղեցնելու համար չէր հարցնում:

Արևը ցույց էր տալիս, որ վաղուց վերջացել է առավոտյան ժամապահությունը, ուրեմն կույսը շուտով կգար: Եվ սակայն Գայանեն կիսատ թողեց իր դասը, որ պատրաստում էր, փակեց գիրքը և նորից կրկնեց հարցը.

— Ի՞նչ է աղջիկը, ասա՛, Մեհրի:

— Աղջիկը... դա մի կարմիր խնձոր է, որին նախշում են և ուղարկում են մի լավ, շատ լավ տղամարդի...

— Կարմիր խնձոր... լավ խոսք է... էլ ուրիշ ոչի՞նչ:

— Ոչինչ: Նրան հոտոտում են, պահում են անդուլի մեջ, և նա մնում է կարմիր, սիրուն, աչքի լույս:

— Բայց գիտե՞ս, Մեհրի, որ կարմիր խնձորը մի միտք ունի իր մեջ...

— Էլի՞ միտք... Բավական է, ո՛րքան միտք արավ իմ կարմիր խնձորը, մեռնիմ նրա սիրուն թշերին...

— Չէ՛, չէ՛, այդ չէ:

— Հապա ի՞նչ է:

— Կարմիր խնձորը նկարել է ուզում:

Պառավը ոչինչ չհասկացավ:

— Չգիտե՞ս ինչ է նկարելը...— ծիծաղելով հարցրեց Գայանեն և, բաց անելով իր կողքին դրած մեծ Սվետարանը, ցույց տվեց նրա մեջ նկարած դույնդույն պատկերները:

— Հա՛, դրանցից եկեղեցում էլ կան,— արտասանեց պառավը ջերմեռանդությամբ և երեսին խաչ հանեց:

— Կան, ես մոռացա այնտեղից սկսել... Ահա ասում եմ՝ նկարել, ինչպես այս պատկերներն են նկարել:

— Հետո՞:

— Գեղեցիկ բան է, չէ՞:

— Սուրբ բան է...

— Ես շատ եմ սիրում: Մի քանի օր է, ես նայում եմ, նայում, և սիրտս շատ է ուզում վերցնել ու նկարել: Դժվար է, ի՞նչ խոսք... Բայց ես գիտեմ, որ անկարելի չէ. օրինակ՝ ինչո՞ւ ես չեմ կարող օրինակել այս պատկերը:

— Ինչո՞ւ չես անում:

— Ամենից առաջ հարկավոր են դույներ: Մեր տանը մի քանի տեսակ կան, բայց դրանք քիչ են: Երկրորդ...

Նա կանգ առավ, չէր վստահանում շարունակել:

— Ի՞նչ,— հարցրեց դայակը:

— Ես օրինակել չեմ ուզում, այլ նայել ու այնպես նկարել: Տեսնում եմ, օրինակ, քեզ և նկարում եմ քո պատկերը դույնդույն թանաքներով...

— Դու, ուրեմն, սուրբի պատկեր չես նկարում...

Մեհրի այս խոսքերը արտահայտում էին մի տեսակ երկյուղ:

Գայանեն էլ երկյուղ չգաց, ուստի պատասխանեց դժվարությամբ, համարյա ամաչելով.

— Ո՛չ, ես ուզում եմ նկարել կենդանի մարդկանց...

— Դա մեղք է:

— Մե՛ղք...

— Այո՛... կենդանի մարդկանց պատկերները չեն դնում եկեղեցում և դռների մեջ:

Գայանեն կանգ առավ, մտածության մեջ ընկավ: Բայց հանկարծ գտավ ելքը:

— Կհարցնեմ մայր Հեղինեից, կթե կարելի լինի...

— Բոլորովին չհարցնեա՛ւ նա կարկանատւ. նա ինքն էլ քեզ կտես, որ պատկերը սուրբի պատկեր պիտի լինի... Մնացածը աստատեալական է։

— Սատանայական... — բացականչեց աղջիկը, լայն բաց անկողնի վրա աչքերը։

Նա ապշած էր, բոլորովին չէր հասկանում այդ նոր բանը։

— Այո՛, մի՞թե չես հասկանում, որ ինչ որ աստծունը չէ, աստանային է պատկանում։

— Բայց ես ոչ եկեղեցու համար եմ ուղում նկարել, ոչ էլ գործի համար։

— Հապա՛ տ'ւմ համար։

— Ինձ, քեզ, մայրիկի, Հովսեփի և ուրիշների համար։ Կնայենք, կտեսնենք։

— Եվ ի՞նչ։

— Ա՛խ, Մեհրի... գեղեցիկ բանը ինչի՞ համար է... Ինչո՞ւ դու գովում ես Սանդուխտին, որ այնպիսի գեղեցիկ ծաղիկներով գորգեր է գործում։ Գիտե՞ս, գուցե չկան։ Օրինակ, ես ուղում եմ մի գույն, որ այն մեք տեսած աղջկա գեմքը նկարեր։

— Էլի նա՛։

— Միտքս ասում է, որ միայն նրան կարող եմ լավ նկարել։ Այժմ էլ նա աչքիս առջևն է։

— Ա՛խ, Գայանե, դու կարող ես մարդ սպանել, — հանկարծ բացականչեց Մեհրին մի այնպիսի խիստ եղանակով, որ մինչև այդ անծանոթ էր Գայանեին։ Այդ ձայնի մեջ դայակը խառնել էր բարկութունը դառն գանգատի հետ։

— Ի՞նչ ես քեզ համար ցավ շինել այն գծին...

Աղջիկն շտապեց հանգստացնել պառավին. նա ծիծաղեց ու նրա գիրկն ընկավ։

— Ցավ, — ասաց նա։ — Ես ցավ չունիմ... Ես... կարմիր խնձոր եմ։ Բայց տե՛ս, Մեհրի։ Ես շատ փորձեր արի և ոչ մեկն էլ չհաջողվեց։ Զեմ հավանում։ Սրանք բոլորովին այն չեն, ինչ ես եմ ուղում։ Զարմանալի է...

Այդ խոսքերի հետ նա համարյա գողալով բաց արավ մի քանի կտոր թղթեր, որոնց վրա երևում էր մի մարդու նկար, ապա խորին երկյուղածությամբ նայեց Մեհրին, ինչպես նայում է աշակերտը, որ իր ստեղծագործությունը հանում է խտապահանջ ուսուցչի հայացքի առաջ։ Եվ կարմրելով, շփոթված, նա շարունակեց թղթովել։

— Զարմանալի՛ է. քանի գրիչը չեմ վերցրած, ինձ թվում է, թե ամեն ինչ կարող եմ շատ հեշտ նկարել։ Բայց...

Պառավի գեմքը ցուրտ էր, անհրապույր։ Նա շուտեց էլ երկար նայել, միայն նրա շրթունքի վրա անցավ մի թեթև շարժում, որ հեգեություն էր արտահայտում։ Աղջիկը հառաչեց և խորտակված ձայնով ասաց.

— Անհաջող է, մայրիկն էլ է ասում... նա էլ կրկնեց քո խոսքերը։

Մեհրին լսելով, որ Մելիքի կինն էլ համաձայն է իր հետ, հպարտացավ և, դեն հրելով թղթերը, պատասխանեց.

— Ասում էի... հիմարություններ են։

Նա չիմացավ, թե ինչ խիստ հարված տվեց իր սանիկի սրտին։

Ու չհասկացավ և այն, թե ինչո՞ւ Գայանեն հանկարծ բորբոքվեց, ինչո՞ւ, արտասուքը սրբելով, հավաքեց իր թղթերը, միևնույն ժամանակ կարծես ինքն իր հետ խոսելով, ասաց.

— Դու է՛լ, Մեհրի... դու է՛լ կարգին խոսք չունես։ Շատ լավ։ Ամենքն ուղում են ինձ հուսահատեցնել. բայց ես չեմ հուսահատվի, ես գիտեմ, որ կարող եմ... օր ու գիշեր մտածել եմ... իմ սիրտը կպել է, և ես կսովորեմ։

— Ա՛հ, ինչպես է հառաչում, — ասաց Մեհրին խիստ զղջացած, — կարծես թե աշխարհը կքանդվի... Թող այդ բաները, ցավդ տանեմ. ես լավ խոսք ունեմ քեզ համար, այն էլ ի՞նչ խոսք...։

Եվ երբ Գայանեն բարձրացրեց իր խոնավ աչքերը, նա ծիծաղելով արտասանեց.

— Ես ասացի...

— Ի՞նչ ասացիր։

— Առաջ հարցրու, թե ո՞ւմ, ասացի նրան։

Գայակի խորհրդավոր, փորձիչ հայացքի առաջ աղջիկը կարմրեց, ինչպես հանցանքի տեղը բռնած մի երեխա։ Իսկույն հասկանալի դարձավ, թե ո՞վ է «նա»։

— Հիշո՞ւմ ես՝ ինչ պատվիրեցիր ինձ Հարսնաղբյուրի մոտ... Դու գիտես, թե ո՞ւր է նրա աստղը, դու շուտեցիր, որ նա հուսահատված՝ դնա, եթե վիճակը...

— Դա խոստովանանք էր, — վրդոված ձայնով թղթովեց Գայանեն։

— Այո՛... իմ երեխան սուտ չէ խոսում։ Բայց ի՞նչ ծածկեմ մեղքս... Զպահեցի խոստովանանքդ։

— Ինչո՞ւ. մի՞թե վիճակը...

— Վիճակը խոսեց, շատ լավ խոսեց, և ես պիտի լռեի։ Բայց ներիր։

Մեհրին շկարողացավ լուռ մնալ. նրա սիրտը կճաքեր, եթե հարմար միջոց չգտներ և չհայտներ «ներան», որ զուր հնթադրություններ չանե, զուր շտանջե իրան այն հարցով, թե որքան իմաստուն է վիճակը։ Ինչո՞ւ հազար ու մի միտք անել, երբ իմ լեզուն կարող էր հաստատն ասել, երբ նրա որոնածը իմ ձեռքի մեջ էր...

Աղջիկը այլևս չբողոքեց։ Նա, ուրեմն, համաձայն էր։

— Քո ասածները նա լսեց, իհարկե, մեծ ուրախությամբ, բայց քեզ պես կարմրեց, քեզ պես շփոթվեց. առաջին անգամ շկարողացավ խոսել, քեզ պես ամաշում էր։ Երկուսդ նման եք, ինչպես միջից կիսած մի նուռ։ Նա շուտով հասկացավ, որ Գայանեն իր Մեհրից ծածուկ բան չունի, և վերջապես նայեց իմ դեմքին։

Պառավն աշխատում էր շատ համ ու հոտ մտցնել իր պատմության մեջ, խոսում էր գանգաղ, իսկ երիտասարդի պատասխանը հայտնելուց առաջ կանգ առավ։ Նրա աչքերը կուլ գնացին այն կնճիռների մեջ, որ կազմեց ժպիտը, խորին հիացմունքի հայտարարը։

Գայանեն մի կողմ էր թեքել իր դեմքը, իսկ աչ ձեռքը բարձրացրել էր, պահում էր դեմքի մոտ, կարծես պատրաստվում էր պաշտպանել նրա քնքուշ կաշին մի ջերմությունից, որ պիտի գար այրեր նրան։

— Այս խոսքերն ասաց. «Հավատում եմ, բայց ասա Գայանեին, որ գոհ չլինի իր սրտից. նա քիչ բան գիտե, շատ քիչ, եթե գոնե մի ժամ, մի րոպե հասկանար, թե ինչեր է տանում իմ սիրտը, ինձ մենակ չէր ուղարկի Խաչեն։ Այնտեղ ես չեմ ապրում, իսկ այստեղ սպասում եմ, թե կապրեմ»։ Այսպես ասաց ու գնաց։

Աղջկա ձեռքը հանդարտ իջավ դեմքի վրա։ Երևում էր, որ Մեհրիի հաղորդած կրակը արհամարհեց ամեն մի արգելք և տեղ հասավ։

— Ահա ինչն էր կան քեզ համար, աչքիս լույս, ապրի՛ր, վայելի՛ր, բախտավոր եղի՛ր, աշխարհը քեզ պիտի նայե նախանձով, բայց դեռ դու ես, անմեղ երեխա, աչք դնում աշխարհին և ուղում ես իմանալ, թե ինչ կա այնտեղ։ Ոչինչ չկա, ոչինչ։ Ամեն ինչ շատ է ցած ընկած, շատ է դատարկ, ոչ որ արժանի չէ, որ դու նրան նայես... Նկարել ես ուղում. նայիր, թե ինչ կա առջևդ, տես ինչն է քեզ վայել։ Նկարիր խաչենցուն...

— Ինչ ասացի՞ր,— ասողած բացականչեց Գայանեն։ Նա հանկարծակիի եկածի նման էր։ Բայց մի վայրկյանում հասկացավ դայակի միտքը։

— Մի՛ ափիւր այդպիսի բան, դու սրբապաշտութիւն ես կատարում,— ասաց նա մի կրակոտ ջերմեռանդութեամբ։— Գիտես թե եղե՞լ է մեկը, որ հնարած լինի այնպիսի գունդեր... Ո՞վ է սրել այն գլուխը, որ կարողանա գլուխ բերել այդպիսի մի հանդուգն միտք։ Ես ծոցի ջրակ էի ուզում գործել նրա համար։ Շատ բան գիտեմ ասեղնադործութիւնից, չէ՞։

— Օ՛, ոսկի եմ մատենեղ, դու մի հատն ես մեր երկրում։

— Մի՛ գովիր. ես սկսեցի, բայց տեսա, որ ոչինչ չգիտեմ, չգիտեմ մի բան, որ արժանի լինե՞ր նրան։ Եվ դեմ գցեցի... Ի՞նչ եմ ես, որ նրան վայել մի գործ կարողանամ ստեղծել մաքիս մեջ։ Այդ անկարելի է։ Չէ՞ որ ես...

Եվ բռնելով պառավի գլուխը, բերանը մտնեցրեց նրա ականջին ու վերջացրեց մի զմայլմունքով, որ շնչացաւ։

— Նա ամենագեղեցիկն է երկնքի տակ...

Մեհրին սկսեց համբույրներ դրոշմել նրա ճակատին։ Ոգևորվեց, տաքացավ և նա։

— Բայց մի բան ինձ զարմանալի է թվում,— ամբողջացրեց Գայանեն, ազատվելով նրա գգվանքներից,— ինչո՞ւ նա միշտ այստեղ չէ լինում։

Նրանք նայեցին իրար։ Մեհրին խզճահարմեց, հասկացավ, թե ինչն է մտատանջութիւն պատճառում ջահել աղջկան։ Այո՛, հասկանալի է. ուրիշ ի՞նչ ցանկութիւն կարող է ունենալ մի նշանված աղջիկ, որ աշխարհի մեջ միայն իր փեսային է տեսնում։ Ասածու գործերը այդպես հրաշալի են։ Խաչենցին տասը սարերի ետևից եկել է, և մի հտտ օրհնած մատանին այսպես կապել է երկուսին։ Բայց աստված համբերութիւն էլ է հրամայել... Կանաչ-կարմիր պսակը հեռու չէ...

— Ոչ, ես այդ չեմ ասում,— ընդհատեց Գայանեն,— եթե նա այստեղ լիներ, մենք դուրս կգայինք տանից։ Գեղեցիկ է մեր երկիրը, բայց լցված է վախով։ Ամառն անցնում է, շուտով Աստվածածին կլինի, բայց ի՞նչ ենք տեսել... Կանաչները դեղնեցին, ծաղիկները թառամեցին, երկար սպասեցին մեզ, չիմացան, որ մենք վախում ենք։ Մի՞թե նա այդ չէ հասկանում. մի՞թե չգիտե, որ եթե ինքը այստեղ լինի, մենք չենք վախենա...

— Միամիտ աղունակ...— նա երեխայի հասկացողութիւն ուներ դրա մասին։ Եվ Մեհրին երբեք չէր էլ համարձակվել հասկացնել ամեն բան։

Անգոր էր նրա լեզուն, ինչպես և ամեն մի լեզու ամբողջ տան մեջ։ Այդ տկարութիւնը նա նորից փաթաթեց գգվանքների մեջ, սկսեց կամաց-կամաց հեռացնել աղունիկին դրա աշխարհից։ Այո՛, անցել են ազատութեան օրերը... Գայանեն այժմ ազատ աղջիկ չէ, որ դուրս գնա ու ներս մտնի, երբ կկամենա։ Ո՛չ, հարսնացուների համար սահմանված են խիստ օրենքներ. պետք է թաքնուվել, շերեւել մարդկանց աչքին։ Հարսնացուի տեղը պուճախն է, իսկ գործը՝ լուռ սպասելը...

Նորից Գայանեն դգաց, որ դայակը ծոռւմ է իր լեզուն. նորից նա հասկացավ, որ պատճառները հնարած են։ Բայց այս անգամ էլ նա մի բան չասաց, որ հասկացներ, թե ինքը միամիտ երեխա չէ, այլ վերջ դրեց խոսակցութեան ու դուրս գնաց, արտասանելով քթի տակ։

— Կարմիր խնձոր...

Ամառվա օրը տաքացել էր։ Աղջիկը նստեց փաթեթիկ պատշգամբի շուքում։ Ներքեի հարկի մեծ սրահում լսվում էին վիճաբանութիւններ։ Աննա-Խաթունը գլուղացիներին հարց ու փորձ էր անում տնտեսական գործերի մասին։

Բազմաթիւ դառն գանգատների մեջ նա աշխատում էր անցկացնել իր միտքը, որ մարդիկ չմոռանան մեկիքի տունը և հնար գտնեն հողային տուր-

քերի գոնն մի մասը տալու։ Բայց հակաճառողները այնպիսի զորեղ փաստեր ունեին, որ այբին հետզհետե կորցնում էր համոզելու կարողութիւնը։

Գլուղացիներից ոչ ոք չէր ուրանում, որ վերջին տարիները մեկիքի տունը բոլորովին մոռացվածի պես է, որ նա զրկվել է իր հասութիւններից։ Ո՞վ չէ հասկանում, որ մեկիքի հարստութիւնը գլուղացիների տված տասանորդն է։ Մարդ չկա, որ մոռացած լինի, թե մեկիքն է երկրի տերը, հասարակաց հայրը։ Բայց և երբեք չէ եղել, որ գլուղացին քաղցած մնա, երբ մեկիքի հորերը լիքն էին։

— Գիտե սուրբ Գրիգորիսը, վկա է սուրբ Ղևոնդիկը, որ մեղքը մերը չէ,— ասում էր մի հաղթանդամ ծերունի։

— Մեղանում շունչ չէ մնացել, կսեւ ենք ստրկութիւն, գերութիւն, լսել ենք հին-հին պատմութիւններ՝ սովի, ժանտախտի, մարախի մասին, բայց այսպիսի գրութիւն երբեք, երբեք չէ եղել մեր աստղերի տակ։ Երկինքը չէ վնասել մեր արտերն ու անդաստանները, բայց մենք տկուր ենք, մեր շապիկն անգամ մեզ չէ պատկանում։ Օր ու գիշեր, շարունակ, անընդհատ, մեզ պլուկում են. սա չափազանցութիւն չէ։ Դու պետք է տեսնես, թե ինչ ամեհի գաղաններ են լույս ընկնում մեր գլուղերում. կշտացնել նրանց անկարելի է դարձել, որովհետեւ մեր տների մեջ այլևս չկա մի նվիրական պուճախ, ուր կարելի լինի մի բան թաքցնել։ Եվ մենք տուն էլ չունինք. տները պատկանում են ղինվորներին, իսկ մենք նրանց ծառաներն ենք. ինչ ծառաներ, անասունն էլ լավ է մեղանից, որովհետեւ չէ հասկանում, իսկ երբ շատ է տանջվում, ընկնում է ու սատկում։ Գոնե ղինվորներին հանին մեր տներից, պահին մի առանձին տեղ և մեզ հարկադրին կերակրել նրանց։ Ոչ, ամեն մի տան նրստացրել են, և նրանք կտրում են մեր կոկորդը բութ դանակով. չեն սպանում, այլ պահում են կիսամեռ, որ լավ խորովեն մեր տան մեջ, մեր կրակի վրա։ Վերջապես, մեր ցավերը մեր սարերից էլ բարձրացան. էլ ո՞ւր գնանք...

Քանի՛ այսպիսի մրմունջներ էին լսվում Մեկիքի սրահում։ Աննա-Խաթունը չէր էլ փորձում սփոփել գանգատողներին, սփոփել նույնիսկ մութ բառերով, նույնիսկ այն հավիտենական խոսքերով՝ թե աստված ողորմած է։ Ի՞նչ հարկավորութիւն կար։ Այլևս գոյութիւն չունեի մի սփոփանք, որ աղ-դեր, ինչպես այլևս արտասուք չէր քամում կատաղութեան ծայրին հասած թշվառութիւնը։ Ո՛չ մի պեքճախոսութիւն, ո՛չ մի ողբ չէր կարող հասկացնել տալ այնպիսի մի բան, որ հայտնի չլինե՞ր այրված, մոխիր դարձած սրտերին։ Եվ Մեկիքի այբին աշխատում էր շարժարձել այդ մոխիրների տակ թաղված կաժերը, ընդհակառակն, ջանք էր գործ դնում, որ խոսակցութեան նյութը մնա նույնը՝ տնտեսական գործերը։

Հաջողութիւն նա, իհարկե, չունեցավ։ Մերկ ժողովուրդը մերկ ժայռ է, ի՞նչ կարելի է ստանալ։ Մնում էր մխիթարվել միայն նրանով, որ գոնե անվնաս է Մեկիք-Հուսիկին թողած մեծ տնտեսութիւնը, որ մինչև այժմ բավարարութիւն էր տալիս տան բազմաթիւ պահանջներին։ Զարմանալի էր, որ արհամիրքների, կողոպուտների այդ տարիներում մի առանձին բախտ հովանավորում էր այդ տնտեսութիւնը. նույնիսկ գաղանները չէին պատռում մի հատ ոչխար կամ կով։

Բայց Վարանդայում տեսական ոչինչ չկար։ Աննա-Խաթունի առաջ կանգնած էր օրհասական այն հարցը՝ թե մինչև երբ կշարունակվի այդ բարօրութիւնը, և արդյոք ժամանակը չէ՞, որ նրա տանն էլ հասնի կողոպտելու հերթը...

Գայանեն համարյա ոչինչ ուշադրութիւն չէր դարձնում այդ խոսակցութիւնների վրա, թեև դրանք երբեմն ընդունում էին աղմուկի ձև։ Նրա միտքը նորից գրավել էին լեռների կույտերը, որոնք անկարգ ցրված էին Ավետարանոցի հարավային կողմում։ Կային և հարթավայրերի տեսարաններ, որոնք

տարածված էին դեպի հյուսիս և արևելք, բայց դրանց աչքի ու գեղնացրել էր արևը. այդտեղ էին արտերը, որոնց տները արշուն-արտասուք էին թափում Աննա-Խաթունի մոտ, արտեր, որոնք այժմ արեգակի տակ վհատություն ու մեռելություն էին քարոզում:

Ուրիշ բան էին հարավային լեռները. միայն նրանց հսկա լանջերի վրա փռված կուսական անտառներն էին, որ անտես էին անում եղևնի կռակը և շարունակում էին փայլեցնել նրա տակ իրանց հրաշալի կանաչները: Այդտեղ էր Մանասը: Նրանցից զանգատներ չէին լսվում. նրա գործը լավ էր այդ զարհուրելի բարձրությունների վրա, ծառաստանների մոլթ խորշերում:

Ի՞նչ տարօրինակ հակադրություններ է սիրում երկիրը. մշակված արտերում հեծեծանքներ են լսվում, թեև այդտեղից է գալիս հացը, մարդու երջանկության աղբյուրը, իսկ այնտեղ, ուր ոչինչ չէ տնկվում մարդու ձեռքով, ուր վայրի զազանները պատռում են, արյուն են լալիում, այնտեղ մարդու զանգատը չէ լսվում:

Ինչո՞ւ է այսպես...

Արեգակը բարձրանում էր. հարցը մնում էր հարց: Գյուղացիների մեծ մասը հեռացել էր, սրահում մնացել էին երեք հոգի, որոնք դեռ խոսում էին Աննա-Խաթունի հետ:

Հանկարծ դրանք էլ լռեցին: Բացվեցին դռնի մեծ դռները, Շահնազարը կատաղած ներս ընկավ, իր ետևից քաջ տալով զոգզված աղջկան, որ, այնուամենայնիվ, պինդ բռնած էր պահում նրա փեշերը: Հետո երևաց պառավ Փերին՝ երկու ձեռքով գրկած երեխային, վշտահար, արտասուք թափելով: Աղմուկը սաստկացավ, երբ դուռը նորից փակվեց: Շահնազարը մոնչում էր, ոստոստում, բարկությունից պատռվել էր ուզում:

Առաջին վայրկյանում Գայանեն չէր հավատում իր աչքերին և դեռ հարցնում էր՝ նա՞ է արդյոք:

Ապա տեղից վեր թռավ և ցած վազեց:

Ը

Տեսարանը փոխված էր, երբ նա հասավ բակը:

Շահնազարը արդեն բոլորովին ազատ էր: Մայրը տեսնելով նրա դուրս գալը, բարկացավ, մի ակնթարթում խլեց Նազլուի ձեռքից նրա փեշերը և կռախտ կերպով դեն հրեց այդ աղքատ աղջկան: Դա առիթ էր, որ Շահնազարի կատաղությունը կրկնապատկվի: Եվ նա բղավում էր, լաց էր լինում, սոսկալի հայհոյանքներ էր թափում, մեծ-մեծ քարեր էր փորձում վերցնել, որպեսզի ջարդե մարդկանց:

Նրա կատաղությունը ամբողջովին Նազլուի դեմ էր. Փերին զգացել էր նոր վտանգ և գտել էր ամենից ապահով անկյուն, թաքնվելով Աննա-Խաթունի կողքին: Գյուղացիները, որոնց միացավ և մեղիքի ծառան, աշխատում էին խանգարել Շահնազարին, խլում էին նրա ձեռքից քարերն ու փայտերը: Աննա-Խաթունն էլ օգնում էր, բայց նրա բարկությունը, հորդորները, նույնիսկ աղաչանքները չօգնեցին: Ամեն մի դիմադրություն ավելի բորբոքում էր նրան: Նազլուն քաշվել էր սրահի ծայրը, հենվել էր պատին, ձայն չէր հանում. նա պաշտպանվում էր իբրև մի հոգնած գալլ, որին արդեն շրջապատել են շարացած շները. պաշտպանվում էր իր կատաղի հայացքներով, երբեմն նաև սպառնական դիրք բռնելով դեպի հարձակվողը:

Իսկ Գայանեն: Նա էլ փորձեց հանգստացնել իր եղբորը: Մի քանի անգամ գնաց դեպի նրան, հայտնեց, որ ինքը դեպի նրա կողմն է, կծու խոսքեր ասաց Նազլուին:

Նա չէր կեղծում: Շահնազարը ամբողջ տան սիրելին էր. ինչ որ էլ լիներ, նա էր այդ տան տերը, նրա ապագայի հույսը. Մեղիք-Հուսիկներ ուրիշ որդի չունեն, որ լավ լինելի թե՛ Հովսեփից և թե՛ Շահնազարից:

Բայց կատաղությունը այնպես էր կուրացրել շար տղային, որ նա նույնիսկ իր քրոջը չճանաչեց, մինչև անգամ նրա դեմ դարձրեց եռոտանի կասկալան, որ ճանկել էր թոնրատանը և ուզում էր խփել Նազլուի գլխին:

Տեսնելով այդ բանը, ծառան զոռով խտտեց նրան, ուշադրություն չդարձնելով այն հարվածներին, որոնք սկսեցին թափվել իր գլխին, ու հեռացրեց տանից: Պարիսպների ետևից էլ գալիս էր Շահնազարի բղավոցը: Հենց որ բակում քիչ հանգստություն տիրեց, Աննա-Խաթունը և Նազլուն դիմավորեցին միմյանց կոշտ հարցերով.

— Ի՞նչ արիր,— հարցրեց առաջինը:

— Ինչո՞ւ խլեցիր,— ասաց մյուսը:

— Դու իմ տանը... իմ երեխային...

— Հոյակապ տուն է, արժե, որ նրա մեջ լինի մի այդպիսի տանու առյուծ:

— Դու ծաղրում է՞լ ես... ճանաչո՞ւմ ես:

— Ճանաչարհին գիտեի, որ գնում եմ Մեղիքի կնոջ մոտ:

— Իսկ դու ի՞նչ ես... դու քանի՞ գլուխ ունես, քաղցած գիծ, որ բռնում ես Մեղիքի տղային ու ձեռք ես բարձրացնում նրա վրա:

— Իրավունք չունեի, հա՞...

— Ոչ մի հարկատու իրավունք չունի:

Նազլուն լուռ գնաց դեպի Փերին և ասաց նրան.

— Այստե՞ղ էինք մենք դատաստանի գալիս:

Պառավը չլսեց այդ խոսքերը: Մարթան նորից փակել էր իր աչքերը, և նորից Փերին չէր հասկանում, թե որտեղ է ինքը:

— Փա՛կ աչքեր,— շարունակեց Նազլուն,— ո՞ր քունն է դա, մի՞թե երկարը...

Առ նորից դիմեց Մեղիքի կնոջը.

— Ես գնում էի, հեռանում էի քեզանից, բայց ո՞վ գիտե, գուցե երկարն է երեխայի քունը. և չեմ հեռանա, այնքան անողորմ եմ: Լսի՛ր: Երկու տղա ծեծում էին քո որդուն: Նա փախավ, այդ քաջությունից, կարող ես փառք տալ աստծուն, շատ ունի: Փախչողի առաջ ամեն ինչ ճանապարհ է, և այս անգամ քո որդու ճանապարհը աղբանոցն էր: Այդ ճանապարհին... ո՞չ, ճանապարհին չէր, այլ բավական հեռու, ընկած էր այս երեխան, որին աստված մի շապիկ է միայն տվել: Նա ծիծաղում էր ինքն իր համար. արև կար, զով կար, ջուրը գնում էր, ծառերը օրորվում էին, ինչո՞ւ ուրախ չլինեիր: Տղադ տեսավ նրան և ինչ արավ. ասա՛, եթե նրան ճանաչում ես... օ՛, դու լո՞ւմ ես, ուրեմն լսի՛ր: Ցած գլորեց երեխային աղբանոցի գլխից: Հեշտ էր այդ բանը, ինչպես հեշտ է մատով ճանճ ջարդելը: Երեխան ընկավ քարի վրա, գլուխը պատռվեց:

Նա վերջին աստիճանի զգուշավորությամբ վերցրեց Մարթայի գլխին գցած շորի կտորը. երևան եկան թուխ գանգուրները, որոնց մեջ դեռ չէր շորացել արյունը:

Աննա-Խաթունը, որքան և գրգռված էր, չկարողացավ երկար նայել այդ ցավալի տեսարանին, որ ներկայացնում էր փոքրիկ գլուխը: Իսկ Գայանեն մոտ վազեց, կռացավ երեխայի վրա, իր մատները քսեց նրա ճակատին և մի քանի փաղաքշական խոսքեր ասաց: Անմխիթար Փերին, այնուամենայնիվ, մրմնջում էր.

— Աչքերը չէ բաց անում... չէ՞...

— Բայց դա բոլորը չէ,— շարունակեց Նազլուն տխրած լուռության մեջ:—

Որքան թեթևություն կլինի թե երկրի և թե երկնքի համար, եթե հանցաբոր, հանցանք գործելուց հետո, կարողանար գոնե երկու հատ արտասուք կաթնց-նել, զղջման արտասուք: Քո տղան չէ զղջում, գիտե, որ լավ բան է արել և շատ լավ բան. նա չէ ծածկում, որ իրան ծեծողները վրեժը հանեց այս մա-նուկից: Սրա գլուխը ջարդվեց, որպեսզի քո տղայի սիրտը հովանա... Այժմ դատաստան արա...

Խիստ, անգութ պահանջ էր: Նազլուն այդ բոլորին հպարտ էր, արհամար-հող և մի առանձին բավականություն ու հանգստություն էր գտնում մեղա-գրողի դերի մեջ: Այս բախտավոր կնոջ և ամբողջ այս բախտավոր տան ճա-կատին շարունակում այսպիսի ստոր ոճրագործության մեղադրանքը, նա մի քանի քայլ ետ գնաց և լուռ դիտում էր, թե ինչ կլինի հետևանքը:

Երբեք մեղքի դուռը այսպիսի գանգատ չէր եկել: Նա ճիշտ էր, անհեր-քելի. Աննա-Խաթունը պատրաստ էր ասելու, թե այո, ո՞վ է պնդում, որ դա վատ բան չէր. ի՞նչ մեղք ունեք խեղճ երեխան... բայց նա չխոսեց:

Նրա սիրտը սկզբից էր տակնուվրա եղել. նրա մեջ խոսում էր մի մոր ինք-նասիրությունը, մանավանդ իրականության այն կողմը, որ այսպիսի դժբախտ ժամանակներում դարձյալ մեղքի շար ու անգութ դավակն է իր հոր օջախի սյունը: Հպատակը արդարություն է հայցում, լալով խնդրում է ուշադրություն, ողորմություն: Իսկ այստեղ այնպիսի խոսքեր են լսվում, որոնք չէ կարող կուլ տալ նույնիսկ այդ աղքատ հավասարակից մարդը: Դա հանդգնություն է, դա մի նոր ապացույց է, որ նույնիսկ մութացկանները մոռացել են իշխանական տան պատիվը:

Արդյոք այս աներեսությունը ուրիշից չէ՞ ներշնչված: Մեղքի այրին մի վայրկյան կարծեց, թե թուրքերն են այսքան կատաղեցրել մութացկաններին. չէ՞ որ նրանք մեղքի բնականորեն նվաստացնելու համար միջոց չեն խնայում...

Կարծես միևնույն մտքերն էր անում և Գայանեն: Նա նայեց Նազլուի դեմ-քին և զրդոված ձայնով արտասանեց.

— Բայց և այդպես, դու իրավունք չունես ծեծել մեր երեխային:

— Մայր ու աղջիկ միմյանց վրա են,— պատասխանեց Նազլուն, նորից առաջ գալով:— Վերջացնենք. ինչ որ եղավ, անցել է, պրծել: Այժմ մի բան ասացեք, և ես կգնամ: Տեսնում եմ, որ տանու առյուծը մեծ հարգանքի մեջ է այստեղ. ամեն ինչ պաշտում է նրան: Նրան մեծացնում եք, որ մեղք դառ-նա, հա՞...

Դարձյալ նա կծեց, դարձյալ մեղքի այրին կրակ բնկավ: Նա էլ գործա-դրեց նույն հեգնական եղանակը և ասաց.

— Ասենք թե այդպես է, դու համաձայն չե՞ս:

— Դուք ինձանից համաձայնություն չեք հարցնի, բայց կպահանջեք, որ աղոթք անեմ մեր իշխանի համար: Դա իմ պարտքն է, կխնդրեմ, որ երկինքը հազարներով թափե մարթաներին մեր երկիրը: Նրանք բախտավոր չեն լինի, և հարկավոր էլ չէ, որ լինեն, միայն թե մեղքը միշտ հովացնե իր սիրտը:

— Անամո՞թ...— շնչաց այրին խորին զզվանքով:

Բայց նրան և մյուս լսողներին շամփրեց աղքատ սուր քրքիջը:

— Անամո՞թ,— կրկնեց նա և, զսպելով իր սարսափելի ծիծաղը, գլուխը կախ արավ ու շարունակեց,— դա շատ թույլ խոսք է, դա իմ ամբողջ անունը չէ: Ինձ վրա չկա միս, որ ամաչել, կարմրել իմանա. համարիր, որ ես դուրս եմ եկել գերեզմանից, ուր իմ ոսկորները սկսել էին փտել. դուրս եմ եկել, մեռած եմ, մարդկանց շարքից ջնջված... Քեզ ի՞նչ օգուտ... եկել եմ, որ ասեմ... Մի՞թե իմ անամոթությունը կմոռացնե այս բանը...

Նա նորից ցույց տվեց երեխային:

— Սուրբ Ղևոնդիկ, համբերություն տուր,— աղաղակեց Աննա-Խաթու-նը, անօգնականի պես նայելով իր շուրջը:— Ի՞նչ անեմ:

Այդ հարցը նա տալիս էր ներկա եղողներին: Բայց ոչ ոք չգիտեր, թե ինչ պիտի անե նա: Գյուղացիներից մեկը հեռացել էր, մնացած երկուսը կանգնել էին հեռու և զարմացած նայում էին:

Չարմացած էր և Գայանեն: Ինչեր է ասում այդ աղջիկը: Եվ ո՞վ է ասում, թե նա խենթ է: Տես ինչպես նորից նրա աչքերի մեջ ցուլաց վրդովմունքի ար-տահայտությունը. տե՛ս, նա էլի մի քայլ արավ դեպի առաջ և էլի բացավ իր բերանը:

— Այդ հարցին ես պատասխան կտամ,— ասաց նա:

— Ինչ անե՞լ: Քեզնից չեն պահանջում, որ սարեր վերցնես ու տեղա-փոխես: Նայիր երեխային: Մոր արգանդն է մեծացրել նրան, ցավելով լույս աշխարհ է բերել, տալով նրան կարմիր արյուն, և որքա՞ն կարմիր: Քո տղան հանեց այդ արյունը, որ քեզ ցույց տա, թե վտիտ, հացի կարոտ, աղբերի վրա թափալվող մարմնի մեջ էլ վազում է արյուն: Մի դատիր այժմյան տեսքով. այժմ արյունը չորանում է, սեպեցել է: Եթե քո որդուն ծեծողներն էլ քիչ ար-յուն հանեին նրա շաղ, բամբակի մեջ պահած, հարյուր ձեռքով զգված մարմ-նից, այն ժամանակ դու չէիր կարող հաստատել, թե քո որդին ավելի կարմիր արյուն ունի: Հավատա ինձ, այդ երեխան զարմանալի կարմիր արյան տեր է. ինքս տեսա, մի քիչ էլ եթե մուգ լինեք, այլևս կարմիր չէր ասվի, այլ թուխ... Այժմ էլ չես իմանում, թե ինչ պետք է անել...

Նա լռեց, բայց նրա բարակ ու սուր շրթունքների վրա նստած հեղնական ժպիտը շարունակում էր նույն հարցը. մի՞թե չես հասկանում:

Աննա-Խաթունի համբերությունը սպառվեց: Այդքան էլ աներեսությո՞ւն:

— Ո՞վ ես, ի՞նչ ես ուղում,— աղաղակեց նա:

Նազլուն շարունակ ժպտում էր:

— Եթե այդ օձի լեզուն չպահես, ես այն բոլորին կուղարկեմ քեզ... Թուր-քերի մոտ... անամո՞թ...

Նա ինքն էլ զգաց, թե չափազանցություն էր այդ սպառնալիքը, որ ար-տասանեց մի առանձին պարզություն, առանձին խիստ շեշտով: Դա ցույց էր տալիս, որ նա հասել է հուսահատության ծայրին:

Բայց որքան մեծ եղավ նրա զարմանքը, երբ Նազլուն կատարյալ ան-տարբերությամբ լսեց այդ սպառնալիքը, մինչև անգամ չթողեց իր ժպիտը, որ այժմ ավելի թունալից էր և արտահայտում էր լիովին դիվական հեգնություն: Նա պատասխանեց նույն սոսկալի սառնությամբ.

— Ես նրանց մոտ եղել եմ... Սա ամոթ է, բայց մի ամոթ, որ մեր ամ-բողջ երկրի վրա է ընկած: Դեհ, որոնց ամենքը, կեղծավորներ՝, մարդ, թուրք են անվանում, սարսափելի են նրանց համար, որոնք չեն սպասում նրանց... Ձեզ համար... Ի՞նչ ես ուղարկում թուրքերի մոտ. ուղարկելը ավե-լորդ նեղություն է: Այս հաստ պատերից դուրս ամեն ինչ նրանց ձեռքումն է: Այնտեղ, ուր վերջանում են ձեր դռները, սկսվում է մեր՝ անամոթներիս աշ-խարհը, մի բաց ու արձակ տեղ, ուր մի շուտ անգամ չկա, որ մենք վերցնենք ու կոխենք մեր տերերի աչքը: Իսկ այստեղ հաստ պատեր, աշտարակներ, ահագին փականքներ... Այստեղ դուք մտածում եք, հսկում եք օր ու գիշեր, վախում եք, իսկ դրսում... Մենք այրվում ենք, գիտենք, որ մի կտոր քար, մի երկաթ չի վեր կենա մեզ պաշտպանելու... Դիտենք, որ մեղանից բարձր երկինք կա, որին մեր ձայները չեն հասնում:

Բարկացած ժամանակ այրին մի կատարյալ տղամարդ էր: Նրա աչքերը բորբոքվեցին, ճակատի վրա կուտակվեցին սպառնալից կնճիռներ:

— Լեզուդ պապանձվի...— ճշաց նա մի սարսափելի ձայնով և դնաց դե-

պի Նազուկում:— Դո՛ւրս, աներե՛ս բռնա...— դուռաց նա և մեկնեց իր ձեռքերը, կարծես ուզում էր ճանկերով պատուել նրա դեմքը:

Բուպեն վճռական էր: Գայանեն մի ցնցում դգաց և առաջ վազեց: Մի աներևակայելի կարճ միջոցում նրա մեջ հարց ծագեց, թե ում օգնել: Նա մոտեցավ իր մորը, նրան էր ուզում բռնել, օգնում էր սարսափելի աղջկան: Բայց այդ միջոցին մի ուրիշը բռնեց նրան ու հտ քաշեց:

Կույս Հեղինեն էր դա, որ մի ակնթարթում կանգնեց մեկիքի կնոջ և նրա ախոյանի մեջտեղ:

Պառավ վանականի վրա չէր մնացել սովորական հեղությունը: Նրա դեմքը թխպած էր, իսկ կիտած հոնքերը, միմյանց սեղմած կնճռոտ շրթունքները ցույց էին տալիս, որ նա, ինչպես ասում են, հանել էր իր փշերը:

Աննա-հաթունը հտ գնաց, բայց կատաղի հուղմունքը նրան չէր թողնում, կցկտուր մրմունջներ էր հանում:

— Օ՛, երեսը... Տե՛ր աստված... աշախիսի երե՛ս...

Ապա Հեղինեն նայեց Նազուկին: Մա տհաճությամբ շուտ տվեց իր դեմքը և սկսեց դանդաղ քայլերով հեռանալ: Բայց Հեղինեն էլ քայլեց նրա հետ:

— Որբի համար դատաստան չկա... այս աշխարհը կքանդվի,— բացականչեց Նազուկը:

Հետո, դառնալով դեպի Հեղինեն, նայեց նրան, կարծես ուզում էր ճանաչել, և ավելացրեց.

— Սա էր... Այն առաջնորդը, երբ ես սրտաճաք, պատռված փախչում էի, աստծու խաչը երևաց աչքիս. ինչպես լավ էր նայում նա, կանչում էր ինձ... Վազեցի վանք. սա էր, որ ինձ դուրս արավ և ասաց, որ կորչեմ այդ տեղերից, որովհետև կարող եմ նրանց վնասել... աշախիս՝ բոլոր բախտավորներին... Պինդ պահվեցեք, բախտավորներ, չքսվեք դժբախտներին...

Հեղինեն հասավ նրան, մի քանի անգամ բռնեց խոթեց նրա գլուխը և տևեց: Իսկ նա հտ էլ չնայեց, այլ արագացրեց քայլերը և շտապով հեռացավ: Դռները նրա ետևից փակեց ինքը, Հեղինեն:

— Ես զարմանում եմ քո խելքի վրա,— ասաց նա, վերադառնալով Աննա-հաթունի մոտ:

Հանդիմանությունը անխնա պիտի լիներ: Բայց նա հանկարծ կտրեց իր խոսքը և, մոտենալով Գայանեին, որ դեռ պլշած նայում էր դռներին, կարծես դեռ տեսնում էր աղջկան, քաշեց նրա թևը և հրամայեց զնալ տուն: Այս անգամ էլ շմոռացվեցին սովորական հանդիմանությունները, թե նա խառնվում է ամեն գործի մեջ, մոռանում է, որ ինքը աղջիկ է, մի ժամանակավոր ավանդ այս տան մեջ: Հետո կույսը գնաց Փերիի մոտ, նրան էլ հանդիմանեց, հասկացրեց, որ աշխարհը չէր քանդվի, եթե երեխայի գլուխը քիչ էլ ավելի պատրվեր:

Փերին այժմ նստած էր հողի վրա և լաց չէր լինում, որովհետև Մարթան մի-մի բաց էր անում իր աչքերը: Նա լսեց Հեղինեի բերանից և հուսադրական խոսքեր: Ոչինչ, կանցնի, պետք է լվանալ արյունը, դեղ դնել վերքի վրա: Թող այժմ Փերին զնա խոհանոց, մի կտոր բան տա երեխային, մնացածը կկարդադրե ինքը, կույսը:

Թե Փերին և թե Գայանեն կատարեցին նրա պատվերները: Եվ միայն այդ ժամանակ նա շարունակեց իր կիսատ թողած խոսքը:

— Այո՛, շատ եմ զարմանում. օձիքդ դրել ես մի լիբբ մուրացկանի ձեռքում՝ խոսում, վիճում ես, կարծես նրա բնկերն ես: Ծանաչո՞ւմ ես՝ ո՞վ է նա: Անօրենները պղծել են նրան, և այդ օրից նա դեն է գցել ամբողջ...

Այրին զայրույթից խոսել չկարողացավ. նա միայն տխուր կերպով շարունակեց գլուխը, կարծես ասում էր կույսին. «Հե՛շտ է ասելը»:

Բայց ի՞նչ դժվարություն կար. հո տեսա՞վ Աննա-հաթունը, թե ինչպես շուտ վերջացավ ամեն բան: Ժամանակները այնպես չեն, որ դեռ ամեն մեկին ականջ դնես, խոսք հասկացնես: Գլուխ պահելու ժամանակներ են. ով խեղճ է, հեշտ մոլորվող, նրա գլուխը կուտեն ազդամներն անգամ...

— Չեմ ուզում, որ անեծք լինի,— վերջապես ասաց այրին:— Իմ տունը կքանդեն այդ ազդամների կոնչոցները:

Հեղինեն խոսք շունեղ դրա դեմ: Կղերը նախապաշարմունքների հզոր պաշտպանն էր. նա ինքն էլ հավատում էր, դրանց վավերացնում էր իր գրքերի խոսքով: Իսկ Ավետարանոցի միանձնուհին կատարյալ ֆանատիկոսություն էր հասցրել իր հավատը նախապաշարմունքների վերաբերմամբ: Ուստի նա հաստատեց մեկիքի կնոջ ենթադրությունները: Այո՛, անեծքը շորացնող է: Գրքերը լիքն են անեծքի գործած ավերմունքների նկարագրություններով: Անեծքի սկիզբը աստված գրեց, երբ Ադամն ու Եվան մեղանչեցին: Եվ հենց այդ է պատճառը, որ եկեղեցու պաշտոնյան աշխարհի հզոր իշխաններին տապալում, ոչնչացնում է իր անեծքով: Դա մի դեմք է, որից սարսափում են երկիրն ու երկիրը:

Եվ կույսը երկար բացատրում էր այդ բանը, ցույց էր տալիս, թե ինչպես Աննա-հաթունը կարող է ազատ պահել իր տունը ամբողջ անեծքներից:

Իրիկնադեմին մեկիքի դռներից դուրս եկավ Փերին: Այժմ նա հուսահատ չէր. լիովին վարձատրություն էր ստացել, և Մարթան էլ լավ էր: Երեխային առաջին անգամից զժվար էր ճանաչել. նրան հագցրել էին նոր շորեր: Տատի գրկում հանգիստ պառկած, նա շուտ-շուտ բաց էր անում իր անկենդան աչքերը, տխուր ու թույլ կերպով ժպտում էր, և բռնելով իր նոր շապիկը, ցույց էր տալիս տատին:

— Հա՛, հա՛, քոնն է, մատաղղ լինեմ, քոնն է, տեսնո՞ւմ ես ինչ լավն է,— ամեն անգամ կրկնում էր տատը և ավելացնում.— Հիմա մենք հաճախ կգնանք Մեկիքի տունը. ամեն օր կգնանք, եթե կամենանք:

Երեխան ավելի ուրախանում էր, իսկ մի-մի այնքան սաստկանում էր նրա հիացմունքը, որ մոռանում էր իր թուլությունը, թևը մոտեցնում էր բերանին և համբուրում էր նոր շորը: Փերին կանգ էր առնում, որ լավ համբուրե նրա ճակատը և արտասուքն աչքերին՝ արտասանում էր.

— Խելո՞ք երեխա... խելքի՞դ մատաղ...— Ու շարունակում էր քայլել դեպի իր տնակը:

Այս անգամ սովորականից շատ երկարեց Փերիի և Նազուկի երեկոն աստղերի տակ: Բայց անհամեմատ շատ երկար էր այն երեկոն, որ անցկացրեց Գայանեն: Քունը չէր մոտենում նրա աչքերին, որովհետև դրանց առջև բացվում էր նոր աշխարհ — իրական աշխարհը, որ ապրում էր, շունչ էր քաշում մեկիքի փառավոր ամբոցի շուրջը:

Օգոստոսի կեսին սարերում արդեն աշուն է: Գալիս են ցուրտ գիշերներ և ցած են քշում խաշնարած ժողովուրդը, որ նոր էր բարձրացել գագաթների վրա, որպեսզի չզրկե իր հոտերը այնտեղի փափուկ կանաչներից, հրաշալի ջրերից:

Գիշեր էր, հարավի մութ գիշերներից մեկը:

Լեռնային Վարանդան ոչ մի տեղ այդ ժամանակ այնքան ահարկու չէ, ինչպես Տումի գլուխի շրջականերում:

Քիրսի շղթան, ոչ մի տեղ չբաժանվելով իր կուսական անձայր անտառ-ներից, այստեղ կտրատվում է, ներկայացնում վայրենի պարի տեսարան. աջ ու ձախ, դեպի ամեն կողմ, գցում է ոտները, ճյուղեր, բաղուկներ, թի-կունքներ ու լանջեր, կուտակելով այդ բոլորը ահռելի ձորերի մի աներեւակա-յելի խառնուրդի մեջ այնպես, ինչպես սիրելի է եղել իր սանձարձակ քմա-հաճության:

Ցերեկն անգամ, երբ պարզ երկնքի մեջտեղը մեխված արեգակը ողողում է ամեն ինչ լույսի և ջերմության մեջ, այս կողմերում բռնված է անլույս թագավորությունը. նա թանձր սովերներ է խիտ անտառների մեջ, կիսամթու-թյուն է անթիվ ծուռ ու մուռ խորշերում, կատարյալ խավար է նեղ, անողորմ կերպով սեղմված կիրճերում: Եվ երբ անցնում է լուսատուն, բոլոր բաց և ծածկված անկյուններից հաղթական հոսանքով դուրս է սողում մութի թագա-վորությունը, արագ կաղմվում է, խտանում, տարածվում է ու կլանում բո-լոր լեռնային տիտանները, կախ է ընկնում երկնքից և սովորականից առաջ վառում է նրա անհամար ճրագները...

Այսպես է լեռնային քառսի գիշերը...

Արևմուտքը դեռ բոլորովին չէր ընկղմվել համատարած խավարի մեջ. այնտեղ դեռ կար վերջալույսի աղուտ, մահամերձ շառավիղը, որ հաղիվ նըշ-մարելի ցուլքեր էր տարածում երկնքի ծայրում և նրա մի կտորը պահպանում էր խավարի կլանող անդունդներից: Այդ մարող լույսերի մեջ ցցվել էր Դիզա-փայտի վիթխարի մարմինը:

Դա Քիրսի արբանյակը չէ. տիրապես անջատվել է, նստել լեռնաստանի մեջ, և ոչ մի հսկա այս կողմերում չէ հասնում նրա բարձրության: Իր փա-ռահեղ առանձնությունը նա միայն ամպերով չէ զգվում, որոնց այնքան սի-րում է փաթթել իր ժայռոտ կատարներին. նա որոշվում է և իր արտաքինով: Հատում է անտառը. դրա փոխարեն նա շռայլության հասնող առատությունը վարդարում է իր մարմինը կանաչ, ծայրահեղ կանաչ խոտերով և ամեն գույ-ներ ցուլացնող ծաղիկներով: Դիզափայտ — դա երկրից մինչև երկինք բարձ-րացած մի անհուն ծաղկանոց է...

Նրա արևելյան լանջերից բավական հեռու, այնտեղ, ուր չքանում է ծա-ղիկների ծածկոցը, և անտառները նորից խլում են հողը ու աստիճանաբար ցած են գնում դեպի Տումիի գետակը, մի թեք ու ընդարձակ դաշտավայրի վրա, երևում էին կրակներ:

Բոցերի մի մեծ խումբ էին դրանք, ցրված զանազան կողմերում և հեռ-վից սիրուն տեսարան էին ներկայացնում: Մինչդեռ մեկը հանկարծ բռնկվում էր, բարձրանում, մյուսը նվազում էր, ցած ընկնում, երբեմն նույնիսկ անհե-տանում: Եվ այսպես փոփոխաբար: Կրակը անդադար լսվում էր չոր նյութերը և անդադար նոր ու նոր պաշարներ էր պահանջում իր դալարուն լեզուների համար:

Հովվական այդ խարույկների շուրջը գիշեր էր անցկացնում թափառա-կան քրդերի ոչ այնքան խոշոր մի հատված: Երեք գիշեր էր, որ նա այսպիսի հրավառություն էր սարքում երկնքի տակ: Նա վերջացրել էր իր գործը սարե-րում և այժմ դանդաղ կերպով ցած էր գնում դեպի իր ձմեռանոցը:

Խարույկների մոտ երևում էին թաղիքե բազմաթիվ վրաններ, որոնց տակ ամբողջ թափառական համայնքը ընկղմված էր խոր քնի մեջ: Դրսում այդ քնի պահապաններն էին մի քանի հատ շներ, որոնք երես առնելով համատարած անտերությունից, մեծ վստահությամբ որոնում էին ոսկորներ, իրանց տերերի թողած պատանները:

Այդպես չէր վրաններից քիչ հեռու, ձորի լանջերի վրա: Այնտեղ պահա-պան էին ահագին գամփոններ, որոնք պատանների ետևից չէին ընկած, այլ

անկաշառ պահապանի աշարշուրյամբ՝ գրավել էին այն բոլոր անցքերը, որոնք շրջապատող մութ աշխարհից այստեղ կարող էին բերել թշնամիներին: Իսկ այդտեղ խմբված էր համայնքի ամբողջ հարստությունը — ոչխարի ու տավարի հոտեր, ձիերի մի մեծ երամակ: Սրանք վաղուց վերջացրել էին արա-ծելը և այժմ հանգստանում էին, կարծես խորին ուշադրությամբ ականջ էին դնում, թե ինչեր է խոսում մութ գիշերը:

Նույնպես ուշադիր, նույնպես զգույշ էին և հովիվները՝ թե քնածները և թե նրանք, որոնք հերթով արթուն պիտի մնային: Յուրաքանչյուր խշրտոց, յուրաքանչյուր կասկածելի ձայն, որ խորին լռության մեջ բարձրանում էր որևէ խորհրդավոր քայլի գլորած փոքրիկ քարից, հարկադրում էր նրանց գլուխ բարձրացնել, նայել և ականջ սրել:

Այդպիսի ձայներով ու շշուկներով էր հովիվը ճանաչում իր անհաշտ և աներես թշնամիներին: Գիտեր նա, որ թափառականների ետևից անխուսա-փելի, որպես ճակատագիր, գնում է երկնային պատիժը: Այդ պատիժը գայ-լերն են, որոնք անքուն և անխոնջ, հետադուտում են ամեն մի ափ հողը, որ-պեսզի ձեռքից չփախցնեն հարմար ժամը, երբ կաքելի կլինի կամ հանդուգն հարձակում գործել, կամ թե գողի պես հափշտակել որսը: Եվ ամեն անգամ, երբ գիշերը իր անհասկանալի շրշուկներով փորձում էր պահապանների արթ-նությունը, թե շորքոտանի պահապանները և թե նրանց տերերը գիտեին, որ շրջակա բարձրությունների գլխից այժմ նայում են բազմաթիվ աչքեր, որոնք վառ ճրագների են նման:

Բայց այս գիշեր շորքոտանի գիշատիչները չէին վաղվում այն բարձրու-թյունների վրա, որոնք հյուսիսարևելյան կողմից նայում էին Դիզափայտի լանջերին: Գայլերը չքացել էին, երեւի մի բան գիտեին:

Եվ իրավ, միայն նրանց աչքերն էին կարող որոշել, որ այդտեղ ինչ-որ մարդիկ էին գտնվում, շարժվում էին պապանձված, կատվի անձայն քայլերով:

Ամենից բարձր տեղում, մի ժայռոտ խութի վրա, երկու մարդ պառկած էին և դիտում էին աստղերը: Դրանք էին միայն, որ խոսում էին, բայց այդ խոսակցությունը ավելի բարձր չէր, քան օդի ամենահեղ հոսանքը, որ երբեմն խաղացնում էր խոտի թերթերը: Երեւի այդ էր պատճառը, որ նրանք շատ մո-տիկ էին պառկած, համարյա միմյանց կպած:

Նրանց խոսքը աստղերի ճանապարհի մասին էր:

Չափվում, որոշվում էր այն տարածությունը, որ անցնում էին գիշերվա այդ պսպղուն աչքերը: Եվ երբ երկուսի կարծիքները համաձայնում էին միմ-յանց հետ, խոսքը ընդհատվում էր, յուրաքանչյուրը նայում էր երկնքին:

Աստղերը այս գիշեր դանդաղաշարժ էին երևում. մանավանդ ծանր էր մի խմբի ընթացքը արևելքից դեպի երկնքի մեջտեղը, ուր ընկած էր Հարդագողի ճանապարհը:

Պառկածներից մեկը կորցրեց իր համբերությունը և նստեց: Ցածրում ամեն ինչ հանգստացել էր, կարծես գետակն անգամ քնաթաթախ ձայն էր հանում: Խարույկները մարելու վրա էին, ալյուս ոտքի կանգնած մարդ չէր մնացել, որ փայտ մատակարարեր. վրանները հաղիվ էին նշմարվում նրանց թույլ լույսերի շրջանում: Մեռելությունը համատարած էր:

— Ժամանակն է, տերտեր, — ասաց նստածը:

Նա, որ պիտի տերտեր լիներ, լուռ վեր կացավ և մի խոսք փնթփնթաց:

— Շուտով այնտեղ կրակ չի մնա, և մենք չենք իմանա դեպի ուր գնանք:

Պատասխանը համոզիչ էր: Տերտերը ոտքի կանգնեց իր ընկերի հետ միա-սին:

— Սկսիր այս կողմից, — ասաց վերջինս, — սկսիր թագավորի գերեզմա-նի մոտից:

Տումի գլուղից բարձր, տարի գլխին, գտնվում էր մի հնադարյան գե-
րեղման — միապաղաղ և խոշոր մի քար, որի վրա գիր ու հիշատակություն
չկար: Բայց ժողովուրդը չէր մոռացել, թե ինչ է դա: Նա գիտեր, որ քարի տակ
թաղվածը մի թագավոր է, որի անունն է Գագիկ: Այդ գերեղմանի մոտից պի-
տի սկսեք քահանան:

Սակայն նա չէր շտապում: Ձեռքը կոխեց ծոցի մեջ, գտավ փոքրիկ տու-
փը, դուրս հանեց, նորից դրեց տեղը: Հետո շոքեց մի ծնկան վրա և սկսեց
իր տրեխների վրա պնդացնել թաղմ ճյուղից ուղորած կապը, որի օգնությամբ
լեռնցին հեշտ կարողանում էր ցած գնալ շոր զառվալյրով՝ առանց սահելու և
ընկնելու:

— Շո՛ւտ, տե՛րտեր, օրը բացվեց, — ասաց քահանայի ընկերը մի ձայ-
նով, որ վկայում էր, թե նա իսկ որ շատ էր շտապում:

— Համբերի՛ր, օրհնած, — վերջապես խոսեց քահանան: — Ինձ միշտ սո-
վորեցրել են շտապել և ասել են, որ դա հաջողության մեծ կեսն է:

— Խոսքի ժամանակ չէ, տնա՛շեն, մենք ուշանում ենք: — Քահանան փո-
խանակ պատասխանելու՝ նորից հանեց փոքրիկ տուփը:

— Օրհնա՛լ լինի իմ ծովսը, — ասաց նա: — Փոքր է, տուն-տեղ չունի,
մկրտություն ու պսակ չէ կատարում, բայց մեղքեր քաղել գիտե: Իմ ծխի մեջ
դու առաջինն ես, Մանաս, քեզանից էլ կսկսեմ:

Նվ նա մի խիստ ձայնով ավելացրեց.

— Վերցրու փափախդ:

Մանասը իսկույն վերցրեց:

— Ասա՛ մեղա ասածու:

— Մեղա ասածու:

— Բավական է:

Նա երկու մատով տուփից հանեց հաղորդությունը և, դնելով Մանասի
բերանում, ասաց.

— Աստված ընդունելի անե: Քո մեղքերը այնքան ծանր են, որ հաղվել
այս գիշեր քաղես:

Նա սլացավ դեպի ցած, չիմանալով, թե իր կատարած խորհուրդը ինչ
տպավորություն թողեց իր ընկերի վրա:

Իսկ այդ տպավորությունը դարձանալի էր, մինչև այժմ՝ անծանոթ:

Մանասը իր կյանքում մի առանձին եկեղեցասիրություն չէր ցույց տվել:
Նա մեկն էր այն գյուղացիներից, որոնք եկեղեցու մոտով անցնելիս և ժամեր-
գություն լսելիս միայն խաչ են հանում երեսներին և դրանով վերջացրած են
համարում իրանց պարտավորությունները: Եկեղեցու պաշտոնյաների վերա-
բերմամբ նա, իբրև ժողովրդի մարդ, սաստիկ նախապաշարված էր: Նա գի-
տեր, որ եկեղեցին սրբություն է, որ յուրաքանչյուր հայ քրիստոնյա երեք
անգամ լինում է այնտեղ — ծնված ժամանակը, պսակվելիս և մեռնելուց հե-
տո, բայց կատարելապես հավատում էր, որ քահանայի կամ վարդապետի
պատահելը դժբախտության նշան է, որ դեերը և սատանաները ամենից շատ
սիրում են նրանց կերպարանքն ընդունել:

Այժմ ինչպես էր, որ նրա խորհրդակիցը, նրա կողքին պառկածը մի քա-
հանա էր. ինչպե՞ս էր, որ նա ինքն էր շտապեցնում այդ քահանային:

Պատճառը պարզ էր. այդ քահանան էլ նրա ընկերն էր:

Նա վաղուց թողել էր խուճկն ու բուրվառը, և նրա ծովսը ծավալներում
բույն դրած ավազակներն էին: Դեռ ցերեկ էր, երբ նա հայտնեց, որ գիշերը,
որոշ ժամին, ինքը պիտի հաղորդեք բոլոր տղերանց: Մանասը տվեց իր կա-
տարյալ համաձայնությունը: Նվ այժմ, երբ նա ինքը եղավ տերտերի ծխի

մեջ առաջինը, որից պետք էր սկսել, հասկանալի դարձավ, թե ինչ բան է
եղել եկեղեցու խորհուրդը:

Թնության այս ահավոր բարձրության գլխին, կեսգիշերային ժամին, ըն-
կեր քահանայի մատները մի թեթև հուզմունք, սրբազան մի երկյուղ գցեցին
նրա մեջ: Կարծես սիրտը դողաց. թվում էր, թե աստղերը այժմ այնքան հե-
ռու չեն, և ամեն մի թուփ, ամեն մի խոտ հարցեր էր տալիս: Մե՛ղք:

Պարզամիտ լեռնցու մեջ այս խոսքը այժմ մի անսովոր խիստ արձագանք
տվեց: Արդյոք Մանասը մեղավո՞ր է: Այս էին, կարծես, հարցնում ամենքը:

Մեղավո՞ր: Դիտեր նա, որ եթե այդ ժամին Սուլեյման-բեկը կանգնած
լիներ իր կողքին, առանց տատանվելու իսկույն կասեր՝ այո՛, մեղավոր է,
ավազակ է: Նա գիտեր, որ ինքը մեղավոր է գաղան տիրողի հասկացողու-
թյունների առաջ: Նվ միայն ինքը չէր այդպես. մահապարտ մեղավոր էր ամեն
մեկը, ու չէր հպատակվում տիրող անօրինության: Դա արդեն հասկանալի
էր երկու կողմին՝ թե բռնակալներին և թե նրանց անլեղու դոճերին: Բայց ի՞նչ
են ասում իր եկեղեցին, իր աստվածը. չէ՞ որ նրանք այժմ տեսնում են, դի-
տեն ամեն ինչ: Իսկ ի՞նչ կասն նրանց պաշտող ժողովուրդը, երբ վաղը վեր-
ջացած կլինի գործը: Արդյոք հաշտ կլինի՞ Մանասի հետ, թե կանիծեն նրան
էլ, նրա գործն էլ:

Բայց ի՞նչ գործ էր դա:

Թափառականների այն համայնքը, որ իջևանել էր ցածրում, այժմ քնած
գաղանների մի ոհմակ էր: Արյան ծառավը երբեք չէր հագնում նրա մեջ.
երբեք նա չէր իմացել, թե ինչ է խնայելը, ինչ է ուրիշի կյանքը, սեփականու-
թյունը:

Իսկ այն ժամանակից, երբ այս լեռների վրա տարածվեց օսմանյան
օրենքը, ցեղապետ Հասանը դարձավ զարհուրելի անուն, չէր կարելի ասել, թե
բորենի, վազրի անունը այնքան սարսափ էր ազդում, որքան Հասանը, թեև
դա մարդու անուն էր: Նրան շոյում, փափայում էին թուրքերը. հեռու չէր
այն ժամանակը, երբ, ինչպես ասում էր այդ շեյխը, ամբողջ գավառը հալա-
տակված կլինի իրան և հարկ կտա ոչ միայն թագավորին, այլև՝ իրան: Նա
հաճախ գնում էր Ավետարանոց և վերադառնում էր ավելի կատաղած, ավելի
անգութ դարձած:

Դադանիք չէր, որ Սուլեյման-բեկը նրան շարժում էր, բորբոքում: Բայց
ի՞նչ էին ուզում այդ երկու գաղանները, չէ՞ որ հայերը հլու-հպատակ էին,
տալիս էին ինչ որ ունեին:

Այդ հարցը շատ լավ պարզում էր Տեղ-Սողոմոնը՝ Մանասի ընկեր քա-
հանա: Նա փախստական էր, Զանգեզուրի խնձորենի գյուղից: Նրա պատմու-
թյունները Մանասը լսում էր հափշտակված:

Իրերի գրությունը միևնույնն էր բոլոր կողմերում:

Քրդերի ահագին բազմություն ապրում էր և Սյունյաց աշխարհում: Դա-
վիթ-բեկի մահից հետո թուրքերը, տիրելով երկրին, արձակեցին քրդերի սան-
ձը: Ի՞նչ միտք ունեւ այս անգթությունը: Պետք էր քանդել, ոչնչացնել ամեն
ինչ, պետք էր արյուն և արտասուք տարածել ամեն տեղ, որպեսզի հասկաց-
վի, թե փաղիշահի ուժը զարհուրելի է, անխախտելի:

Նվ ի՞նչ: Չորս տարի է անցել Դավիթ-բեկի մահից, և ամբողջ Սյունիքը
մահացել է սարսափից: Երկյուղը՝ դա ստրուկներին անասնացնելու ամենալավ
միջոցն է: Նվ միայն անասնացած ստրուկներն էին կարող շորս տալով մեջ
մոռանալ Դավիթ-բեկին, մոռանալ նրա գործը, բայց այդ դեռ ոչինչ: Անաս-
նությունը այն աստիճանին հասավ, որ երբ Դավիթ-բեկի հերոսներից մեկը,
Մխիթար սպարապետը, հավաքեց երկրի ցրված ուժերն ու սկսեց հալածել
թշնամիներին՝ նորից պարզելով աղատության դրոշակը, ինքը՝ ժողովուրդը:

այդ սարսափահար ստորուկը, բռնեց այդ մարդուն, կտրեց նրա հանդուգն գլուխը և տարավ թաղի գլխի փաշայի մոտ:

Տեր-Սողոմոնը ներկա էր ստորուկների այդ եղեռնագործության: Ո՛չ աղա-
շանքները, ո՛չ խրատները, ո՛չ եկեղեցականի անեծքները, ոչ նույնիսկ խաչն
ու ավետարանը — ոչինչ չկարողացավ ազդել փշացած արյան վրա, որ վաղու՜մ
էր այդ մարդկանց երակներում: Մարդիկ, որոնք ցած ու ստոր կերպով թափել
էին այդ առյուծի արյունը, երբ նա քնած էր, պատրաստ էին թափել և իրանց
քահանայի արյունը: Տեր-Սողոմոնը փախավ և տարիներ անցկացրեց աս-
տանդական, չկամենալով վերագառնալ իր անարժան հոտի մոտ:

Սյունյաց աշխարհը կորած էր. այնպիսի մի ժողովուրդ ինքն էր փորել
իր գերեզմանը:

Մնում էր միայն Ղաթարադը. և ահա այդտեղ էլ գործ էին դնում նույն
միջոցը: Իր թափառումների ժամանակ Տեր-Սողոմոնն իմացել էր, որ Վա-
րանդայի լեռներում բույն են դրել մի բուռն գժեր, և եկել էր նրանց մոտ, հով-
վում էր այդ փոքրիկ ծովը:

Բայց միայն այդ հանգամանքը չէր, որ թելադրել էր մի բուռն գժերին
սկսել այս գիշերային գործը: Նույն այդ Հասանն էր, որ մի տարի առաջ հար-
ձակվել էր հայ գյուղերի վրա և տարել էր մեծ ավար: Մենք տեսանք, թե ինչ-
պես Մանասը ընկավ նրա ետևից, ետ խլեց ավարը, բայց Սուլեյման-բեկը
անցավ գիլանցիների կողմը և օգնեց, որ նրանք կռվին խլեն ավարը ու տա-
նեն: Կովի մեջ կոտորվել էին բավական մարդիկ. հարյուրավոր ընտանիքներ
աղքատացել էին. ինքը, Մանասը, փախստական էր դարձել, իսկ Սուլեյման-
բեկը այն օրվանից ավելի բացվել էր և դարձել երկրի հոգեհոս հրեշտակը:
Այրված սիրտը վրեժ էր պահանջում: Ահա ինչու այն գիշեր սարի գլխից զի-
լանցիների վրաններին գալլեր չէին նայում, այլ՝ զինված մարդիկ:

Ամբողջ երեք օր Մանասը պատրաստել էր իր մարդկանց: Ամեն բանի մեջ
գործադրվում էր Տեր-Սողոմոնի ծրագրերը: Նա էր մտցրել այսքան կարգ, զգու-
շություն: Նա էր նախատեսել ամեն մի դեպք, որ կարող էր խանգարել գիշե-
րային հարձակումը: Եվ ահա այժմ, երբ ժամը հասել էր, և նա գնաց մյուս
տղաներին էլ հաղորդելու, այս լուռ ու խորհրդավոր ժամին Մանասը զգաց
այն, ինչ որ մինչև այժմ անծանոթ էր նրա սրտին:

Նա վախ կամ զղջում չէր զգում. նա անձնուրացություն էր, որ գնում էր
զոհվելու և միայն այն էր ուզում հասկանալ, թե ինչպես կընդունվի այդ զոհը
վերևում, աստղերի աշխարհում, և ներքևում, վրդովված մարդկության մեջ:

Հանկարծ նա ցնցվեց: Կարծես մի ահագին հարված էր այն ձայնը, որ
մթության մեջ կորած մի հեռավոր անկյունից հասավ նրա ականջին:

Դա մի առաձգական, զաղանային ձայն էր, սկզբում խալոտ և թանձր,
հետո նա բարձր, սուր ու բարակ ելեկներ արավ և տարածվեց հեռու, հեռու,
ծմակների վրա: Գիշերային բնությունը իր լռությամբ հնազանդություն էր
հայտնում այդ աղբյուրախառն ու միևնույն ժամանակ սպառնալից կատաղի
հրավերին:

Ունում էր գալլը: Նա կարծես հասկացնում էր, որ եթե Մանասը ուշանա,
ինքը կգնա դեպի ձորը, ուր այնքան մասցուններ կան, կփորձե ավատել իրան
հանդիպողներին և, եթե չհաջողվի էլ գազանային որսը, մեծ աղմուկ կզցե
շների և հովիվների մեջ:

Մանասը հասկացավ, որ այդպես է: Եվ թողնելով բոլոր մտքերը խուժի
գլխին, շտապով երեսին խաչ հանեց ու կորավ խավարի մեջ...

Իսկ երկնքի աստղերը, որոնց հայտնի շեն երկրի հոգսերն ու վշտերը,
դանդաղ ու շափավոր ընթացքով առաջ էին գնում: Ո՛ւր էր վերջանում նրանց

ճանապարհը: Այդ գիտեր միայն մի բան, որ սկսվեց երկրի վրա: Բնության
մեջ տեղի էր ունենում մի մեղմ փոփոխություն:

Կարծես մի ինչ-որ նոր դրություն էր գալիս, հասնում էր շտապելով,
որպես թե սպասելով իր հերթին: Որտեղի՞ց էր այն հրաշալի գովությունը, որ
իջավ սարերի վրա և սկսեց մրսեցնել: Կարծես ինչ-որ անհայտ դուներ լայն
բացվեցին, և այնտեղից դուրս եկավ մի կենդանարար շունչ, որ ընկավ օդի
մեջ, հաղորդեց նրան թարմություն և թեթևություն:

Գիշերվա կապանքները թուլանում էին. խավարասեր թռչունները, ծանր
թափահարելով իրանց թևերը, շտապ պտույտներ էին գործում, երևի վերջաց-
րած էին համարում գիշերային ճանապարհորդությունը և այժմ մոտենում
էին իրանց բույներին: Համատարած թուխ գույնը նոսրանում էր: Լուսաբացի
կարապետները թռչում էին միմյանց ետևից. ինքը՝ լույսը, շատ հեռու չէր...

Համբ, բայց հաստատ քայլերով, շտապելով, բայց և ոչ ետ մնալով, սա-
րի լանջն ի վար գնում էին մարդիկ: Ամենքին ղեկավարում էր վերին աստի-
ճանի լարված ուշադրությունը: Քայլը չափված էր, բոլորովին անձայն: Նույն-
իսկ թիփերի մեջ քնած վախկոտ կենդանիները շիմացան, որ իրանց մոտով
անցնում են մարդիկ, և դրանցից ամեն մեկը ձեռքին բռնած ունի մի հրացան:
Ամեն ինչ օգնում էր իջնողներին, ամեն ինչ ծածկում էր այդ շարժողությունը,
խաբում էր, քողարկում:

Ետևում մնացին մեծ ու փոքրիկ ձորերը, փոսերը, թումբերը: Մնում էր
մի դառիվեր ևս, և այնուհետև ծուռ ու մուռ քարափն էր, որ պայտաձև կիսա-
շրջան էր տալիս, սեղմելով գետակի ձորը: Այստեղից շատ մոտ էին վրան-
ները, որոնց տուփ հաղիվ պլպլում էին խաբուկները, կարծես նրանց էլ
կաշկանդել էր քնի թմրությունը, որ այնքան սաստկանում է լուսաբացից
առաջ:

Գետի փոփրած ալիքները կլանեցին մի քանի քարեր, որոնք վերևից ըն-
կան: Մարդիկ հասել էին նշանակված տեղը, այժմ ավելորդ էր զգուշությունը:
Բոպե շանցած՝ պսպղացին կայծակներ, հարյուրավոր թնդուններ լավեցին:
Մուխը շերեաց, մութը դեռ թանձր էր ձորի մեջ: Հարյուրավոր արձագանքներ
դես ու դեն վազեցին մեռած ծմակներում, տարածեցին դղրդոց, սկսեցին ճոթ-
ուտել նրանց խուլ ծոցերը, կարծես կտրատում էին դարավոր բները, հսկա
հյուղերը: Միաժամանակ շները ահեղի աղմուկ բարձրացրին, որի հետ շու-
տով խառնվեց կոտորվող մարդկանց վայնասունը: Լեռնային վեհափառ լռու-
թյան անկյունը մի ակնթարթում դժոխքի փոխվեց: Կարծես պատուկից գետի
ձորը, և անհամար դեղեր ծածկեցին շրջակաները: Հրացանաձգությունը գնա-
լով սաստկանում էր: Մարդ ու անասուն խառնվել էին, արյունահեղությունը
անգութ էր, անխնա...

Եվ երբ արեգակը երևաց Տողի հսկայատիպ սարի գլխին, ծառերի երկա-
րածիգ շուքերը աչ ու ձախ շերտեր գցեցին մարդկային վրեժի դարհուրելի
պատկերի վրա:

Դաշտավայրը, ուր այդ գիշեր մարդիկ էին ապրում, այժմ ներկայացնում
էր մահ և ոշնություն: Վրաններից մնացել էին մոխրի կույտեր. դրանց մոտ,
դրանցից հեռու, խոտերի մեջ, ծառերի տակ փոված էին դիակներ և անշարժ
քարացած աղբերով նայում էին ծիծաղկոտ, գեղեցիկ երկնքին, նայում էին
զարմացած, ապշած:

Դարձյալ փափուկ ու սիրուն էր վաղորդյան աշխարհը. մահը անցել էր,
և այստեղի մշտական բնակիչները դարձյալ շարժվում էին, ձայն էին հանում,
վաշելում էին կյանքի բարիքները: Ոչ ոք չէր հասկանում, թե ինչ պատահեց
և ինչու, ոչ ոք չգիտեր, թե արդյոք աղատվեցի՞ն մարդիկ գիշերային կոտո-
րածից:

Այսանքը տարավ իր հուժկու հոսանքը դիակներին վրայով. մոտիկ մի ծառի վրա մի ինչ-որ ժիր թռչուն տաքացած, անդադար երգում էր իր առա-վոտյան մեղեդին...

Բայց հրանոթը դեռ չէր լռել: Նա այժմ թնդում էր բարձրերում, հյուսիսային լեռների լանջերում: Այդտեղ դեռ շարունակվում էր կռիվը: Մանասը իր մարդկանցով ետ էր քաշվում. այժմ նրա դիմաց կանգնած էին թուրք զին-վորները: Դրանք Տումի գյուղում ապրողներն էին:

Հրացանների ձայնը այնտեղ չէր հասել, բայց շուտով մի քուրդ վազեց գյուղը և սարսափելի բանեք պատմեց հարյուրապետին: Թուրքերը օգնության վազեցին, բայց այլևս ուշ էր: Ամեն ինչ վերջացնելով, Մանասը նահանջում էր: Նա թույլ չտվեց, որ թուրքերը մի քայլ մոտենան, որևէ հաջողություն ձեռք բերեն: Տոկուն և անխուժ, ինչպես շրջապատի ժայռերը, հարձակվողները քայլ առ քայլ ետ էին քաշվում, դիմելով միշտ դեպի բարձր և բարձր...

Հրացանների աղմկալից պայքարը հեռանում էր դանդաղ կերպով: Նա թուլացավ, նա ուշ վերջացավ: Արեգակը շատ էր բարձրացել, այրում էր, երբ օդի մեջ չբացավ վառոդի ծխի վերջին քուլան: Նորից ամեն ինչ մատնվեց լուսվան: Հայերը անցան սարի մյուս կողմը: Ուրախ էին նրանք, բարձր ձայ-նով խոսում էին, ծիծաղում, համբուրում էին միմյանց:

Այդ ժամին նրանք չգիտեին, թե ինչ են թողել ճանապարհին:

Բարձր ու լերկ դառիվայրի վրա, երկու վտիտ թփերի մեջ, ընկած էր մի տղամարդ: Նրա մի ոտը ջարդված էր, և արյունը լճակ էր կազմել մանր խճե-րի մեջ: Ներքևում, քարերի վրա, երևում էին արյունոտ հետքեր, վիրավորը երկար տեղ էր քարշ ընկել, բայց այստեղ նրա ուժը սպառվել էր:

Իզուր նա երեսի վրա ընկած փորսոդ էր տալիս, իզուր նրա մատները ճանկում էին հողն ու քարերը. առաջ գնալ նա այլևս չկարողացավ, կարծես սարեր էին դարսել նրա մեջքի վրա, և նա ուշաթափված՝ ընկավ ու անշար-ժացավ:

Անցան րոպեներ: Վիրավորը բաց արավ աչքերը, նորից սարսափելի ջանքեր գործ դրեց, խուլ հառաչանքներով աղմկեց շրջակայքը: Նա միայն կարողացավ շուտ գալ մեջքի վրա և նորից ուշաթափվեց: Մոտիկ տեղով անց-նող նապաստակը տեսավ նրան և սարսափահար փախավ դեպի ցած: Ներքևից պատահական մի քամի եկավ, շարժեց թփերի տերևները, քսվեց նրա դեմքին ու թռավ, անհայտացավ: Նրա զովությունը բացեց արնաքամ մարդու աչքերը: Մթնած խելքը չկարողացավ մի բան հասկանալ. ամեն ինչ՝ սար, ձոր, երկինք, արեգակ, խառն էին, շարժվում էին, փախչում էին դեպի ինչ-որ կողմ: Բերանը հնոց էր դարձել, այրվում էր, լեզուն չէր շարժվում, իսկ աչքերի կողքերը ծանր էին, անշարժ, որպես փայտի տախտակներ:

Վերջին անգամ նա մի թույլ շարժողութուն գործեց, բերանը բաց արավ: Վերջին անգամ մի ցավալի, օրհասական աղաղակ դուրս թռավ նրանից, և արեգակը սկսեց խաշել նրա բաց դեմքը...

Երկու ժամ անցած՝ մի խոր ձորի մեջ, որ բավական հեռու էր մեր նկա-րագրած տեղերից, երևացին երկու հետևակ մարդիկ:

Դուրս գալով ծառերի միջից, նրանք իջան այն փոքրիկ կածանի վրա, որ գալիս էր վերևից, կտրում ձորը, անցնում բլուրների լանջերով. նրա կողքին, մոշի թփերի տակ, հոսում էր փոքրիկ աղբյուրը: Երկուսն էլ մոտեցան, երկուսն էլ խմեցին: Այա միմյանց բարի ճանապարհ մաղթելով, բաժանվեցին:

Մեկը գնաց դեպի հարավ: Նա լուր էր տանում Մելիք-Ավանի Տոդ բերդը: Իսկ մյուսը բռնեց նրան հակառակ ուղղութուն և սկսեց արագ քայլել դեպի սարերը:

Ժ

Համարյա միաժամանակ երկու հակառակ կողմերից Ավետարանոց մտան երկու սուրհանդակներ:

Մեկը աղբյուրի մոտ մեր տեսած հետևակ գյուղացին էր: Այժմ նա հանել էր շուխան, փափախը դրել էր թևի տակ. նշանակում էր, որ նա թեթևանալու պետք էր զգում, որպեսզի շուտ շնորհեն: Լեռնցու հաստատ քայլերով նա ան-ցավ գյուղի արևելյան ծայրից, իր ձեռքի փայտով պաշտպանվելով շներից, որոնք մի ակնթարթում նկատել էին անծանոթ մարդուն ու ընկել էին նրա ետևից:

Նրան տեսան շատերը, բայց նա ցույց տվեց, որ իր ճանապարհորդու-թյունը այս գյուղում չափտի վերջանալ, մի բուպեում հասավ հյուսիսային լանջի վայրին, կանգ շառավ գյուղի վերջում և շարունակեց իր ճանապարհը դեպի հյուսիս. կարելի էր կարծել, որ նա գնում է մի ուրիշ գյուղ և շտապում է ժամանակին տեղ հասնել:

Բայց, երբ բավական հեռացել էր գյուղից, դուրս եկավ ճանապարհի վե-րի մասը և, թեքվելով դեպի ձախ, գնաց դեպի լեռնային բարձրավանդակի գլուխը: Այդտեղ նա նորից երեսը դարձրեց դեպի Ավետարանոցի կողմը և սկսեց այս անգամ հանդարտ և զգույշ քայլել, շուտ-շուտ նայելով իր շորս կողմը, կարծես աշխատելով, որ ոչ ոք չնկատե իրան: Բարձրավանդակը եր-կար շղթայի նման ձգվում էր դեպի հարավ և վերջանում էր գյուղի մեջ բարձր ու լերկ ժայռերով, որոնց գլխին շինված էր մելիքի տունը: Գյուղացին, ուրեմն, գնում էր այդ տունը:

Մյուս սուրհանդակը այդքան զգուշութունների կարիք չուներ: Նրա տանջ-ված ձին կանգ առավ նոր շինված մի մեծ տան առաջ, որ բարձրացած էր գյուղական խրճիթների մեջ, ժայռի արևելյան ստորոտի մոտ, երեսը դարձրած դեպի մելիքի տունը: Առաջին խոսքը, որ նա լսեց բակը մտնելիս, այն էր, թե բեկը առավոտյան նամաղից հետո գնացել է որսի:

Սակայն նա զուր չէր այնքան շտապել: Ավետարանոցում մի ժամ առաջ հայտնի դարձավ, որ պատահել է ինչ-որ սարսափելի բան: Սուրհանդակը, իբրև հարազատ թուրք, չէր կարողացել անխոս մնալ ճանապարհին. իր կա-տաղությունը չէր ծածկել ամեն անգամ, երբ հանդիպել էր գյուղացիին և սուրբ պարտք էր համարել սպառնալիք կարդալ ամենքին: Իրողությունը նա չէր պատմել. նրա կցկտուր խոսքերը բերվեցին գյուղ, և այդտեղ հավաքվեցին միասին:

Ճշմարիտ էր, սուրհանդակը աղետալի լուր էր բերում: Այդ հաստատեց ծերունիների անժամանակ ժողովը, որ գումարվեց եկեղեցու դռների առաջ: Զանազան ծայրերից մարդիկ գնում էին դեպի այդտեղ, հարյուր ու մի են-թաղություններ անելով: Ամեն մի կասկած վերացրեց տասնապետ Ահմեդը, որ դուրս եկավ բեկի դռներից և իր ձին քշեց դեպի արևմուտք: Անտարակույս, նա տանում էր բեկին այն լուրը, որ բերել էր սուրհանդակը. շատերին էր հայտնի, որ բեկը որս է անում արևմտյան բարձրությունների անտառներում:

Գյուղը կամաց-կամաց տակնուվրա էր դառնում: Այլևս անկյուն չկար, որ չսվեր փափսոց ինչ-որ վերահաս վտանգի մասին: Բայց ի՞նչ վտանգ էր: Ան-հայտությունը ավելի սաստկացնում էր տագնապը: Եկեղեցու դռան ժողովը ստվարանում էր, խոսակցությունը տաքանում էր, բազմաթիվ ենթադրու-թյունների մեջ անհայտ վտանգը հրեշավոր կերպարանք էր ընդունում:

Մեկն առաջարկեց մարդ ուղարկել մելիքի տունը. գուցե այնտեղ մի բան գիտեն: Բայց այդ միտքը չընդունվեց:

— Հարկավոր չէ,— ասաց մեկը,— ժամանակը չար է, ո՞վ գիտե, թե ի՞նչ դուրս կգա դրանից: Ինքք, մեկիքի կինը, միշտ այն է ասում, որ իր անունն անգամ չտան գյուղի մեջ...

— Երևի թաքնվել է ուղղում:

— Ուրիշ ի՞նչ կարող է անել մի կին,— մեջ ընկավ երրորդը:— Մեծ բան է, եթե նա կարողանա պահել իր գյուղը:

— Եվ իր աղջկա գյուղը,— ավելացրեց մյուսը, վեր կենալով իր տեղից ու առաջ գալով:— Կսեցի՞ր ինչ աստանա է եկել մեր գյուղը:

Ոչ որ չպատասխանեց: Երևում էր, որ ամենքն էին իմացել, երևում էր և այն, որ ոչ որ սիրտ չունեի այդ սատանայի մասին խոսելու:

— Փորձանք փորձանքի ետեից... Մեր վերջը եկել է...

— Հա՛, ճշմարիտ է,— հաստատեց այդ հուսահատական խոսքերն ասողի մոտ նստածը և նայեց նրա տխուր, մռայլ դեմքին:

— Բայց ինչո՞ւ մեկիքի կինը չէ փախչում:

— Նա իր ժողովրդից հեռանալ չէ կարող, և ո՞ւր գնա... որտե՞ղ է լավ, որտե՞ղ է հանգիստ:

— Գոնե փախցնե աղջկան...

— Մենք էլ աղջիկներ ունենք, չէ՞: Իմ տանը չորս հատ կան:

Այսպես խոսողը մի աղքատ մարդ էր: Նրա ողորմելի շորերը ցույց էին տալիս, որ նա, իրավ, չորս աղջկա հայր է:

Վեճ սկսվեց աղջիկները փախցնելու մասին: Մի քանիսները պնդում էին, որ մեկիքի աղջիկն էլ այս երկրի աղջիկներից մեկն է, իսկ շատերը այն կարծիքին էին, որ նրա բանը ուրիշ է, նա մի հատ է և պիտի մյուս աղջիկների նման չլինի:

— Է՛, ինչե՞ր եք խոսում,— բացականչեց մի բարակ ձայն:

— Ամենքս էլ միենույն ենք: Երբ օձը բարձրանում է ծառի վրա և գլուխը տանում է դեպի թռչունի բույնը, թե ճտերը և թե նրանց հայրն ու մայրը քարանում են, կապվում, շարժվել ու փախչել չեն կարողանում, իսկ օձը կլանում է նրանց: Մենք ամենքս թռչունների դուստրյան մեջ ենք. օձը կապել է մեր ոտները, թե չէ՝ փախչելը դժվար չէ:

Վեճին վերջ տվեց այդ օրինակը. լսվեցին անձար հառաչանքներ: Այդ ժամանակ եկավ ծերունի քահանան և սկսեց պատմել, թե ինչպես են ջնջվել քուրդ Հասանն ու նրա ցեղը: Հետևակ սուրհանդակը մեկիքի տանից գնացել էր քահանայի մոտ և նրան էլ հաղորդել էր իր բերած լուրը:

Պատմությունը սարսափելի տպավորություն գործեց ամբոխի վրա: Տիրեց մեռելային լռություն. յուրաքանչյուրը խորհրդակցում էր իր հետ, կշռում և դատում էր, թե ինչ կլինի այսուհետև:

— Այժմ կսկսվեն,— տխուր ձայնով ասաց քահանան,— ավելի խիստ կսկսվեն մեր տանջանքները: Մանասը արավ, իսկ ո՞վ է պատասխանատու: Իհարկե մենք...

Լռությունը շարունակվեց և այս անգամ:

— Մանասը սարերում է, իր գլուխը լավ է պահում, բայց չէ հասկանում, որ այսքան ժողովուրդը անմեղ է և պիտի տանջվի իր պատճառով... Դա անասովածություն է...

Այդ խոսքերը հուսահատություն չտարածեցին: Ամբոխը, որ սովորաբար սիրում է ողբալ իր դրությունը և պահանջում է, որ ամենքը մասնակցեն իր ողբերին, այժմ տարօրինակ, նույնիսկ անտեղի համարեց քահանայի սև գուշակությունները: Մի մարդ համարձակվեց թույլ, ամաչկոտ ձայնով գովել Մանասին:

— Հասանը չկա՞...

Որքա՞ն անկեղծ, իստակ մանկական հրճվածք կար այդ բացականչությունից: Նա բացավ և մյուսների լեզուն: Սկսեցին խոսել, և զարմանք... ամենքն էլ մի տեսակ էին խոսում:

Ճնշված, ահաբեկված ամբոխը, որ քիչ առաջ իր սրտի հառաչանքներով հաստատում էր, թե ինքը օձի շունչից կաշկանդված թռչուն է, տաքացավ, շարժվեց. դեմքի վրա կենդանություն երևաց, աչքերի մեջ փայլեց բավարարություն ստացած մարդու գոհունակությունը: Խոսքը, դատողությունը շուտով ընդհատվեց. մարդիկ նստեցին քահանային, իրանք տեղավորվեցին նրա շուրջը, ինչպես ոչխարների հոտը պառկում է հովվի շուրջը, որ լսե նրա սրինգը: Նորից պատմել էին տալիս Մանասի արածները, լսում էին խորին ուշադրությամբ:

Վերջապե՛ս դատաստան եղավ. վերջապե՛ս արդարությունը հաղթանակ տարավ... Վրդովված հոգին, այրված սիրտը համակվեց վրեժի զգացմունքով, որ խեղդեց, ոչնչացրեց ամեն երկշտություն... Կարծես այնուհետև հեշտ էր մեռնել, կարծես այնուհետև այնքան դառն չէին լինի տանջանքները:

— Երկիրը կհանգստանա, փառք ասածու,— գոչեցին բազմաթիվ բերաններ...

Կհանգստանա՞... Դա չափազանցություն էր, դա երազ էր. կհանգստանա... Իսկ նա՞...

Դյուղը մտան որսորդները: Առջևից վազում էր մի մարդ, շրջապատված բարակներով: Ծնեքը հոգնած չէին, կախ չէին արել իրանց լեզուները, կարծես նոր էին որսի գնում: Հետո իր սև նժույգի վրա գալիս էր Սուլեյման-բեկը, իսկ նրան հետևից հետևում էին մոտ տասը ձիավորներ. երեք հոգի տանում էին բազաները, որոնք անհանգիստ թրթռում էին նրանց ձեռքերի վրա և թեթև աղմուկ էին տարածում իրանց ոտների կապած բոժոժներով: Ոչինչ չէր մոռացված, իշխանական որսի բոլոր պատրաստությունները տեսնված էին, բայց երևում էր, որ որսորդները բախտ չէին ունեցել: Միայն երկու ձիանների թամբերից կախ էին ընկած մի քանի հատ կաքավներ: Ուրիշ որս չկար:

Արդյոք այդ անհաջողությունն էր պատճառը, թե տառնապետ Ահմեդի տարած լուրը, բայց բեկը այժմ սովորականից ավելի մռայլ ու դժգոհ էր երևում:

Երկու պատճառներն էլ, երևի, ազդել էին: Արևելքում որսը իշխանական փառքի մեծ նշաններից մեկն է: Ավետարանոցը վաղուց սովոր էր այդ նշանին: Մեկիքների որսորդական հանդեսներից շատերը այնքան շքեղ էին, որ չէին մոռացվել. նրանց պատմությունը անցել էր որդուց որդի: Ի՞նչ խնջույքներ էին կազմվում մանավանդ ձմեռը, երբ ամբողջ գյուղը պարապ էր լինում:

Ժողովուրդը գնում էր տեսնելու որսորդների հարվածների հաջողությունը: Մեկիքի տան մեծ սրահում օրերով ցույց էին հանվում այդ հարվածները. վարազներ, ահագին եղնիկներ, լեռնային այծեր, երբեմն նույնիսկ անտառների թագավոր արջը. թափված էին լինում սրահի մեջ. ամեն մեկը ցույց էր տալիս, թե ինչ դիրքի մեջ, ինչպիսի հարվածից է սպանվել: Երբեմն որսը այնքան առատ էր լինում, որ գյուղի կեսը բաժին էր ստանում...

Այժմ այդպիսի բաները ավանդությունների կարգն էին անցել. ժողովուրդը հեռվից էր նայում Սուլեյման-բեկի որսերին, որոնք հաճախ էին տեղի ունենում: Բեկը թեև գիտեր, որ գյուղացիները շներին էլ պիղծ են, բայց, իբրև իշխանավոր, հարկ էր համարում ցույց տալ իր ձեռքի հաջողության նշանները իր անհավատ հպատակներին:

Սովորաբար, երբ նա վերադառնում էր որսից, երկու ձիավորներ, որոնք տանում էին որսած կենդանիները, գյուղը մտնելուն պես հանդարտ էին գնում.

առջևից անցնում էր մի այլ ձիավոր, որ հանդիպած գլավորին հրամայում էր «մոռոտառ շանկը»: Եվ իրավ, ամեն մեկը պարտավոր էր հեռու պահվել, չդիպչել որսին, որպեսզի չպղծեն նրան: Մեղք չէր միայն նայելը:

Իսկ այսօր ամենքը շտապով անցան: Բեկը իր աչքերը դարձրեց դեպի եկեղեցու կողմը. այնտեղ հավաքվածները արդեն ոտքի վրա էին, սկսեցին մինչև գետին խոնարհվել և ողջուններ տալ, որոնց պատասխանելը արժան չհամարեց գոռոզ, ինքնակալ մուսլիմանը:

Սիրիական արեգակը անջնջելի հետքեր էր թողել նրա խոշոր դեմքի վրա: Նա համարյա թուխ էր, ներկայացնում էր այրված անապատների բարեկազմ, խոշոր տղամարդկության տիպը: Խնամքով ածիլած կլոր ծնոտը, լիքը այտերը, գեր շրթունքները, որոնց վրա իջել էին շատ հաստ, երկար ու սրածայր բեղերը, նրա տափակ քիթը իր լայն ծակերով առաջին անգամ տեսնողի մեջ գործում էին մի խիստ տապալորություն, որ շուտ չէր մոռացվում: Բայց այդ մարդու ամբողջ ուժը, եռանդը, ամբողջ հոգեկան կարողությունը հայտնադործվում էին դեմքի վերին մասերում. մի զույգ թուխ աչքեր և նրանց վրա հաստ, նույնպես թուխ հոնքեր՝ այստեղ էր վարանդայի պատիժը, այստեղ էր նստած Սուլեյման-բեկը: Դեմքի ընդհանուր թուխ ֆոնի վրա մի ուրիշ գույն, որ թխություն հակապատկերն է, սարսափելի պսպղումներ էր անում. դա աչքերի սպիտակուցն էր:

Նրբ անհանգիստ էին այդ աչքերը, իրանց բույներն մեջ պտտվում էին արագությամբ, սպիտակուցը փայլատակումներ էր անում, ահավոր փայլատակումներ: Իսկ երբ նրանց վրա իջնում էին հաստ հոնքերը կամ, ավելի ճիշտ ասած՝ հոնքը, որովհետև նրա հոնքերը չէին բաժանվում միմյանցից, այլ, ընդհակառակն, ավելի հաստ գծով միանում էին քթի վերջավորության վրա, այդ ժամանակ սիրիացիներ կեղծաբանում էր կեսցիչերային մի փոթորիկ, որ ընկնում է սեպուլյր ամպերից:

Որքան կոռով, հանդուգն, գազանային վայրենություն էին ցույց տալիս դեմքի այդ երկու մասերը՝ աչքերը և հոնքերը:

Կարծես միայն այդ ընդունակությունն ունեին նրանք. կա՞ր այդ դեմքի համար ուրախ, մեղմ, թախծալի, ցավազար արտահայտություն՝ դժվար էր ասել: Ամբողջ հասակն էլ համապատասխանում էր այն տապալորության, որ թողնում էր դեմքը. դա մի ուղիղ, հպարտ, միջակ մարմին էր, որի հաստությունն ու բարձրությունը շատ վաշխուղ ներդաշնակություն էին կազմում: Մանավանդ լավ էր բեկը իր ձիու վրա, որ Ղարաբաղի ազնվագույն տեսակիցն էր և այժմ խրոխտ քայլեր էր անում:

Ամբողջ այրական բարեկազմության, պարթև ու վայրենի գեղեցկության երկրպագուն է, մանավանդ, երբ այդ գեղեցկությունը ներկայացնում է խըստապարանոց իշխանություն, անողոր ռոժ, կտրուկ հրաման:

Որքան և Սուլեյման-բեկի կազմվածքը օտար լիներ լեռնային երկնքի համար, որքան և տեղական հասկացողություններին հակառակ լիներ այդ թուխ մարդու գեղեցկությունը, բայց այդ պողպատը, այդ կայծեր արձակող բնավորությունը սարսափի հետ միասին տարածում էր և մի այլ տեսակ զգացմունք, որ միայն հիացմունքից կարող է առաջանալ: Բռնությունը տևողական է լինում մանավանդ այն ժամանակ, երբ բռնակալը հեղեղություն չէ պատճառում իր անկանոն կազմվածքով, իր բնական պակասություններով: Սուլեյման-բեկը այդ կողմից շատ բախտավոր էր...

Նա իջավ ձիուց և մտավ տուն: Դա մի ընդարձակ շինություն էր, որ նոր էր վերջացրել բեկը՝ տալով նրան թուրք ազնվականի պահանջած բոլոր հարմարությունները: Այդ տունն էլ ցույց պիտի տար տեղացիներին, որ Օսմանյան տիրապետությունը հաստատ է նստած և չի էլ մտածում, թե կարող է

մի օր հեռանալ այդտեղից: Մնում էր, որ գյուղի մեջ բարձրանա և մուսլիմանների կոթողը՝ մզկիթի մինարեն:

Դրա մասին էլ մտածում էր բեկը: Օսմանյանները սովորություն չունեին նոր նվաճած երկրում իսկույն մզկիթ կառուցանել. առաջին անգամ նրանք բավականանում էին քրիստոնյաների եկեղեցիները մզկիթի վերածելով: Բեկը մտածում էր միևնույնն անել Ավետարանոցի եկեղեցու հետ. գլավորների համար բավական էր և կուսանոցը, որ շինված էր ժայռի գլխին, մեկիքի տանից ցած:

Տան մեջ իսկույն նկատելի եղավ իրարանցում: Բեկը արդեն ուներ գործողության ծրագիր: Կանչեց սուրհանդակին, նորից հարցուփորձ արավ: Հարկավոր էին զորքեր. նա իսկույն հրամաններ ուղարկեց մերձակա գյուղերը և ապա դուրս եկավ բակը, ուր արդեն փռված էին գորգեր և օթոցներ: Նա շոքեց նամակի, իսկ երբ վերջացրեց, նստեց բարձի վրա և ղեկան պահանջեց:

Այդ միջոցին հանդարտ քայլերով մոտ եկավ մի բարձրահասակ և շատ բարակ թուրք: Հագուստը ցույց էր տալիս, որ նա զինվոր չէ, այլ պատկանում է վաճառական դասակարգին, իսկ շարժողություններից երևում էր, որ հասարակ վաճառական չէ: Մահմեդական աշխարհի ամենանորը քաղաքավարական ձևերով նա ողջուն տվեց՝ խոնարհվելով մինչև գետին, աջ ձեռքը դիպրեց գորգին և ապա դրեց իր բերանի ու ճակատի վրա: Հետո, մի քանի քայլ առաջ գնալով, նորից խոնարհվեց և այս անգամ մատների ծայրով բռնեց բեկի ղեկատու քղանցքը և համբուրեց:

Դա ամենաբարձր պատիվն էր, որ հասարակ մարդը տալիս էր իշխանության ներկայացուցչին, հասկացնելով, որ ինքը նրա առաջ հող ու մոխիր է: Այդ ծառայական ծեսից հետո նա նորից վերադարձավ իր տեղը, փոքրավորի պես կանգնեց գորգի ծայրում:

Բեկը նրան ճանաչում էր: Երեք օր առաջ նա հասել էր Ավետարանոց, բերելով իր հետ հանձնարարականներ Կ. Պոլսից: Նրա անունն էր Քյոսա-Մուխտար: Իր կողմից պատշաճավոր քաղաքավարությամբ պատասխանելով ողջուններին, բեկը հրավիրեց նրան նստել և առաջարկեց իր նարգիլին:

— Ենթոհ չափազանց մեծ է, էֆենդի,— խոսեց Քյոսան.— ծառադ, հավատացի՛ր, այդքանին արժանի չէ: Ինձ համար արդեն մեծ բախտ է քեզ մոտ նստելը...

Շողոքորթությունը անկեղծ էր երևում, այնքան այդ մարդը կարողանում էր լավ գործածել իր խոնարհ, մեղմ ձայնը: Բեկը իսկույն ընկավ այդ ձայնի իշխանության տակ և նորից կրկնեց իր առաջարկություն: Այդ ժամանակ միայն նա վերցրեց նարգիլն իրեն և մի սրբություն, փոխեց իր կերպարանքը, դարձավ հիացած, այս աշխարհից վերացած մի մարդ և սկսեց ծծել երկար խողովակի ծայրը:

Դա շորացած, ձգված մի կազմվածք էր, որին արդեն կոացրել էր ժամանակը: Երկար ու նեղ դեմքի վրա մազ չէր երևում. կաշին կարծես այրված էր եռացող ջրի մեջ: Այտերի դուրս ցցված ոսկորները վկայում էին, որ այդ մարմինը կաշիով և շոր ջղերով ծածկված մի կմախք է. կար մի առանձին արտահայտություն այդ կմախքի ամբողջ էություն մեջ, որ հայտնում էր, թե դա հարեմների խորքում հեշտասիրության մատուցված մի զոհ է: Դուրս էր ընկած և նրա նեղլիկ ճակատը. դրա և այտերի մեջ խոր էին ընկել երկու ոսկորոտ փոսեր, որոնց բաժանողը տափակ քիթն էր. փոսերի հատակից նայում էին մի ջուխտ աչքեր, որոնց մեջ դեռ պլպլում էր աղոտ, մարող լույսը:

Կարծես ընդհանուր ավերմունքից ազատ էին մնացել միայն շրթունքները, որոնք համեմատաբար հաստիկ էին, կարմրած, չէին կարողանում ծածկել գեղնած ու նոսր ատամների երկու շարքը: Նրանք ցույց էին տալիս, որ այդ

մարդու մեջ փորձել էին միանալ խափշիկ և մոնղոլ ցեղերը, բայց դուրս էր եկել մի վաղաժամանակ թառամած խառնուրդ:

— Այսօրվա որսը անհաջող էր, էֆենդի,— ասաց նա, վերջացնելով նարգիլի ծխակատարությունը:

— Անհաջող,— պատասխանեց նա իր թանձր կոկորդային ձայնով:— Զարմանալի էր. կարծես անտառի բոլոր բնակիչները խոսք էին տվել մեր առաջը դուրս չգալ:

— Լսեցի, այո՛: Երևում է, որսը դժվար է այստեղ...

Բեկը ժպտաց իր հաստ բեղերի տակ և մի առանձին եղանակով, որ բահահաճ հովանավորության նշան էր, հարցրեց.

— Քո ո՞րսն էլ վատ էր...

Նա խոսում էր մի արարածի հետ, որի արհեստը կարոտ էր իր նման իշխանավորների խնամքին ու հոգատարության:

Կ. Պոլիսն էր այդ տեսակ առետրականներ ուղարկում ամեն տեղ, ուր կային օսմանյան դորքեր:

Կ. Պոլիսը բավական չէր համարում, որ այնքան երկրներ իր իշխանության տակ են մտնում, նա հավաքում էր և այդ երկրների մեղքն ու կարագը՝ իր բերանը քաղցրացնելու համար: Եվ յուրաքանչյուր Քյոսա-Մուխտար հարկավոր մարդ էր. նրանից լիանում էին թե՛ Ստամբուլի մեծամեծները, թե՛ զանազան երկիրների կառավարիչները և թե՛ զինվորները: Այս էր պատճառը, որ Սուլեյման-բեկը, չնայած իր ներքին հուզմունքներին, աշխատում էր ուշադրությամբ վերաբերվել իր ալլանդակ հյուրին:

— Քո հովանու տակ ավելին հարկավոր չէ, էֆենդի,— պատասխանեց Քյոսան:— Մեր զինվորները, ալլահը նրանց երկար բազուկներ տա, վատ չեն գործում:

— Եվ այժմ քանի՞սն ունես:

— Հեշտ չէ դրան պատասխանելը: Երբեմն լինում են քսանը, որոնք մի հատ էլ չարժեն: Լինում է և հակառակը. ճանկ է ընկնում մի հատ ալլախին, որ հարյուրի գին ունի:

— Հիմա քեզ մոտ ո՞րն է, քսա՞նը, թե մեկը:

Վաճառականի մեջ կասկած հարուցեց այդ հարցը: Նա պարտավոր էր ոչ միայն շողորթություն իմանալ, այլև լինել սաստիկ խորամանկ: Խնդրելով բեկի աջակցությունը, նա չափաի թույլ տար, որ համեղ կտորը ձրի ընկնի բեկի բերանը: Եթե յուրաքանչյուր զորապետ, որի վիճակում գործ է տեսնում վաճառականը, լավ պատառներ կլանե, այն ժամանակ ի՞նչ կմնար Ստամբուլ ուղարկելու: Մուխտարն ասաց.

— Մի՞թե իմ խոսքերը պարզ չեն, էֆենդի: Եթե այդպես է, ես ուրիշ կերպ կխոսեմ: Երեք օր առաջ, երբ գալիս էի այս կողմերը, ինձ հիացնում էին անտառները, սարերը: Որքա՞ն ծաղիկներ, ի՞նչ զովություն և ջրե՛ր, ջրե՛ր... Գեղեցիկ է այս երկիրը: Եվ անհնարին է, որ այսպիսի տեղերում չլինեն լեռան եղնիկներ, սև ու կապույտ աչքեր: Դրանց գտնելը դժվար է. պիղծ գլավորները, նզովվեն նրանք, գիտեն լավ թաքցնել, պահել: Պետք է քո հաճությունը լինի, որ դուրս բերվեն:

Նրա հաստ շրթունքների վրա երևացին աղաչավոր ծալքեր, և նրա ամբողջ դեմքը ցանկություն, տենչանք էր հայտնում: Բեկի դեմքը հուսատու էր, կարծես ասում էր, որ ինքը միշտ պատրաստ է:

— Կարսի ճանապարհին ես մի հիանալի բան տեսա,— բացականչեց Մուխտարը, ձեռքը անցկացնելով շրթունքների վրա, կարծես կամենալով սրբել նրանց խոնավությունը:— Մի հիանալի՝ բան: Տանում էին երկու տղա երեխաներ, քեզ պես մեծերին վայել երեխաներ... Բոլորովին ծախված, վեր-

ջացած ապրանք էր. կարծեմ Ստամբուլ չհասնե, էրզրումում կամ Տրապիզոնում անպատճառ կխլեն...

— Որտեղի՞ց էին տանում:

— Կարծեմ Գանձակի կողմերից. հաստատ չիմացա: Եվ ինչպե՞ս էին գտել:

— Գուցե ենիչերիների համար...

— Ո՛չ, երեխաները փափուկ, սիրուն էին. մեղք է նրանց զինվոր տալ: Ասում եմ, որ քեզ պես էֆենդիներին վայել բաներ էին... Այնուհետև ես մտածում էի. մի՞թե այն կողմերում, ուր Սուլեյման-բեկն է իշխում, չե՞ն լինի այսպիսի անգին գոհարներ...

— Կլինեն, պետք է միայն գտնել... Դա քո գործն է:

— Այո՛, եթե բախտ լինի...

Այդ բացականչությունը զգվելի էր նույնիսկ Սուլեյման-բեկի համար: Նա սառն էր պոկվում պատասխանեց.

— Եթե չգտնես էլ, քո Մուրադ-աղան քաղցած չի մնա...

Բայց Քյոսան այդ խոսքերը իր համար նոր զենք չի նեց:

— Մի՞թե, էֆենդի, դու կարծում ես, թե իմ տերը այդ չգիտե: Բայց նա ի՞նչ կարող է անել: Ի՞նչ անե Մուրադ-աղան, երբ հանկարծ Փաղիշահի «կրդլար աղասին» պահանջում է այսքան և այսքան ապրանք: Այդ դեռ Փաղիշահը, թող ալլահը նրա մի օրը հազար դարձնե: Ստամբուլում քանի երեկի փաշաներ կան, էֆենդիներ, վաճառական պատվելիներ կան: Ամենքը պահանջում են...

Բեկը ոչինչ չգտավ դրա դեմ խոսելու: Իսկ Մուխտարը շարունակեց շլացնել նրան.

— Մեծ մարդկանց գոհացնելը առհասարակ շատ դժվար է, էֆենդի: Իսկ այժմ բոլորովին դժվարացել է: Քանի տարի է, ահա, նրանց մեջ սովորություն է դարձել հեռվից, անծանոթ տեղերից բերել տալ: Սրանից մի քանի տարի առաջ ես տեսա այսպիսի բան. Մինան փաշայի զորքերը քանդել էին լեհական երկու գյուղ, կոտորել էին անհավատներին: Ասում էին, որ այդտեղի կանայք շատ գեղեցիկ են: Ռիզա-փաշան, հո ճանաչում ես, բե՛կ, մեծ Ռիզա-փաշան, սադրազամի փեսան, սաստիկ ցանկանում էր այդտեղից մի կին ունենալ: Մեծ գումար էր առաջարկում մանավանդ աղջկա համար: Մուրադ-աղան, իմ տերը, չէր կարող անտես անել փաշայի բաղձանքը: Մարդ ուղարկեց, երկու թե երեք ամսից հետո բերին մեկին: Որքա՞ն ճանապարհ էր անցել... Այսպես է մեր գործը:

— Կա՞մն էր,— հարցրեց բեկը:

— Եթե ինձանից ես հարցնում, էֆենդի, ես չեմ համարձակվի ասել վատ էր, եթե Ռիզա-փաշան այդ չէ ասում: Ես ոչինչ մարդ եմ, ինչպե՞ս կասեմ, թե ձեզ պես երեկները չեն հասկանում... Ասոված հեռու պահե ինձ այդ անխելությունից: Բայց Մուրադ-աղան ասում էր, թե ինքը մի չերքեզուհու մի հատ աչքը չէր փոխի այդ կնոջ հետ: Ասում էր, որ դա մի հաստ ու կոպիտ գյուղացի կին էր: Սակայն փաշան շատ հավանեց, որովհետև կինը շատ կատաղի էր. նրա աչքերը լցված էին կայծակներով: Մորթել էին նրա երեխային, և նա այդ բանը չէր մոռանում, ինքն իրան սպանել էր ուզում: Փաշան վերցրեց. և այն օրը, երբ նա կմոռանա երեխային, կհանդարտվի, կդառնա մի սովորական կին, նրան դուրս կանեն հարեմից, որ գնա լվացք անելու: Կատաղած հուրին, ասում են, ուրիշ բան է լինում...

— Հը՛մ... Ստամբուլում լավ են ապրում...

Սուլեյման-բեկի այս խոսքերի մեջ լավում էին նախանձ և գանգատ: Քյոսան շտապեց շահագործել դրանց.

— Հրամանքդ ճիշտ է, էֆենդի: Աշխարհումս մի հատ Ստամբուլ կա, աշխարհիս գոհարը մի հատ է: Մարգարեն իր ամենալավ ծառաների համար է պատրաստել այդ գոհարը: Ո՞վ չգիտե, որ դու էլ այդ ծառաներից ես: Այո՛, էֆենդի, դու էլ կլինես այնտեղ և ինչպե՞ս կլինես: Քո ապարանքը ուրիշներից ցածր չի լինի, և դու Մուրադ-աղային պակաս հրամաններ չես ուղարկի: Եթե հարցնես, կասեմ, որ ամենքն են այսպես խոսում: Ահա հերթը հասել է այս կողմերին: Կարսում ես նամակ ստացա. ինքը, Մուրադ-աղան, գրում է, որ այժմ պահանջում են այս կողմի ապրանք, և պատվիրում է ինձ, որ անհապաղ դիմեմ քո օգնության: Ես չգիտեմ, էֆենդի, թե ինչո՞ւ է այդպես գրված. մարգարեն ինձ չէ տվել նորը խելք, մտքեր գուշակելու շնորհք. ես միայն մեծերի ծառան եմ: Բայց նույնիսկ իմ մութ հասկացողության համար էլ պարզ է, որ Մուրադ-աղան, ցույց տալով ինձ քո դուռը, երբեք իր մտքով չէր անցկացնի, թե պարտավոր չէ քեզ շնորհակալություն անել: Եվ նա կարող է անել այնպիսի բան, որ միանգամայն վայել լինի քո անվան, քո փառքին: Հարկավոր չէ, որ հիշեցնեմ քեզ, թե Փաղիշահի «կղար աղասին» նրա հետ եղբոր պես է, այդ դու ինձանից լավ գիտես: Եվ եթե Մուրադ-աղան կամենա քո մասին երկու-երեք խոսք հասցնել Փաղիշահի կամ սաղրազամի ականջին, դա կլինի նրա համար մի շատ հեշտ բան:

Գաղաններ որսալու համար այնքան ուժ չեն գործադրում, որքան՝ հնարագիտություն: Զարմանալի չէ, երբ ամենի վագրին զսպողը շատ անգամ լինում է թույլ, բայց ճարպիկ մարդ: Զարմանալի չէր, որ այժմ այս վտիտ, չրնչին մարդը բռնել էր բեկի սրտի լարերը և գլորում էր նրան իր անտեսանելի ցանցի մեջ: Արյունուշտ սիրիացին պարզ տեսավ իր օգուտը: Նա այնքան միամիտ չէր, որ չհասկանար, թե ալլահի հարազատ զավակը պիտի վայելե աշխարհի բոլոր բարիքները:

Եվ նրա առաջ միայն այժմ չէր բացվում Ստամբուլի կախարդական աշխարհը. իր բոլոր արկածախնդրությունների մեջ նա աչք դրած էր փառքի և հարստության: Նա հավատացած էր, որ Քյոսա-Մուխտարի խոսքերի մեջ կա ճշմարտություն: Հարեմները մահմեդական աշխարհի կառավարիչներն են. նրանց մեջ գործողներն են մարդկանց բարձրացումը և ցած գլորումը: Այդ պատճառով նա մեծ հաճությամբ լսեց իր խոսակցից հետևյալը.

— Մառադ իր սուրբ պարտքը կհամարե գրել Մուրադ-աղային, որ Սուլեյման-բեկի նման իշխան ես ոչ մի տեղ չեմ տեսել, և որ նրա բարեբարությունները շատ մեծ են:

— Բայց...

Մուրադ-աղայի գործակատարը այնպիսի ճարպիկներից էր, որոնք երկաթը տաք ժամանակ են ծեծում: Նա չթողեց, որ իր լեզվի արածը թուլանա. ձեռքը խփեց իր կրծքին և զարմացած բացականչեց.

— Ի՞նչ ես հրամայում, էֆենդի, ես փոքրավոր եմ... Ասես, շասես, ինձ համար միևնույն է, գիտեմ ինչ պիտի լինի հրամանդ. դու, իհարկե, կարոտ չես մեր բարեխոսության. դու մի թուր ունես, որ կպատրաստե քեզ համար ամեն ինչ... Բայց ես պարտավոր եմ. թեկուզ էգուց ինձ կախել տաս այս ժայռից, ես էլի չեմ վախի, կգրեմ...

Բեկը նորից ուղեց խոսել, բայց նա նորից ընդհատեց: Այժմ նա սկսեց աղաչել ավելի խոնարհ, ավելի ստոր եղանակով.

— Շնորհ արա, էֆենդի, ես քո ոտները կհամբուրեմ, շնորհ արա ծառայիդ և այս մասին այլևս խոսք մի ասա:

Նա տարավ կատարյալ հաղթություն. Սուլեյման-բեկը գլխով հավանություն նշան արավ: Ապա պատմեց այդ օրը իրան հասած լուրը, բացատրեց, թե ինչ է ուզում ինքն անել: Ամբողջ ժամանակ Քյոսա-Մուխտարի դեմքը ծա-

մածություններ էր կատարում, արտահայտելով միշտ, կատաղություն, սարսափ և աղաչանք:

— Ալլահ, ալլահ, — բացականչեց նա մի ողորմելի ձայնով, որ կրակ զցնց բեկի մեջ: — Շուն գլավուրը համարձակվի՞ ձեռք բարձրացնել ուղղահավասների վրա... Ստամբուլը, էֆենդի, կղարմանա, կբարանա. մի տեղ լինի Սուլեյման-բեկը, և այնտեղ մի հատ մուսլիման սպանվի... Ես չեմ հավատում... Դու կտեսնես, որ այդ լուրը սխալ է... Անկարելի է, որ այնտեղ այդպիսի բան պատահե...

— Լուրը սխալ չէ, — ասաց բեկը թուլեական լռությունից հետո: — Եվ ես ցույց կտամ այդ շներին...

Նրա հոնքերը ցած գնացին, աչքերը փայլատակեցին. կատաղություն բորբոքվեց, սկսեց եռ գալ: Քյոսան լռեց, նա իր անելիքն արել էր. կայծը մոտեցրել էր վառողին և այժմ թույլ տվեց, որ փոթորիկը կատարյալ աղատությունը գործե...

— Մինչև այժմ ես մտածում էի ավազակների մասին, որոշել էի նրանց ոչնչացնել: Բայց հիմա փոխում եմ այդ միտքը: Վաղը կբանդեմ մի քանի գյուղեր... Ես ցույց կտամ, թե ինչ բան է մուսլիմանի արյուն թափելը: Ինչ որ կազատվի մեր սրբերից, քեզ եմ տալիս, հավաքիր...

Նա լռեց, աչքերը ցած ուղղեց. նրա շնչառությունը այժմ լսելի էր, կուրծքը նկատելի կերպով բարձրանում էր և ցածրանում: Քյոսան շնորհակալություն չհայտնեց: Նա այժմ Մուրադ-աղայի գործակատարը չէր, այլ մի վրդովված մուսլիման.

— Հասկացա՞... — բացականչեց նա մի զզվելի ձայնով, որ հատուկ է մատնիչներին: — Ուրեմն այդ էր պատճառը, որ անհավատները այսօր հավաքվել էին իրանց եկեղեցու դռանը և լսում էին իրանց քահանայի պատմությունը... Հեռվից տեսա... շատ բավական էին, նույնիսկ ուրախ:

Բեկը նայեց նրա դեմքին և ցույց տվեց, որ ինքն էլ հասկացավ:

— Ես էլ տեսա, — ասաց նա: — Վաղը, նախքան մեր գնալը, այդ եկեղեցին փակված կլինի, իսկ շները՝ բանտարկված: Ահմեդ...

Տասնապետը վազեվազ մոտեցավ և լսեց բեկի հրամանները...

— Ալլահի բարիքները օր ու գիշեր անձրևի պես քո գլխին թափվեն, էֆենդի: Ալլահը մեզ միշտ քո շուքում պահե, քո մի օրը հաղար դարձնե, — մեղմ, աղոթքի ձայնով արտասանեց Մուխտարը, երբ Ահմեդը հեռացավ: — Դու շնորհ արիր, մեզ ընծայելով թրից ազատվածներին: Բայց ինչո՞ւ ես ազատում, հրամայի՞ր, որ ամենքին ջնջեն: Մուսլիմանի սուրբ գործի համար ոչինչ չէ կարելի խնայել. թող Մուրադ-աղային այս անգամ ոչինչ չհասնի, միայն թե քո արդար բարկությունը լիովի հատուցում ստանա...

Եթե Սուլեյման-բեկը բարձր շրջանի հարեմական փշացած կյանքին ծանոթ լիներ, քսկույն կնկատեր, որ իր հյուրը՝ այդ թուլեին էլ առևտուր է անում, որ նրա խոսքերը վաճառականի խորամանկությամբ արտասանվեցին: Վաճառականը վտանգի էր ենթարկում իր շահերը, կամենալով ավելի թեթև գնով պրծնել: Եվ երբ տեսավ, որ բեկը շնկատեց իր ետին միտքը, այլ լռեց և մտածմունքի մեջ ընկավ, նա գոհության մի թեթև ժպիտ հանեց իր հաստ շրթունքների վրա և դրանով տոնեց իր այդ հաղթությունն էլ:

Ընթերցողը հասկացավ, թե ինչ արհեստ ուներ Քյոսա-Մուխտարը: Նա գործակատար էր, որ Կ. Պոլիսի խոշոր գերեվաճառներից մեկի, այն է՝ Մուրադ-աղայի հանձնարարականներով ման էր գալիս զանազան կողմեր և ռապրանք էր ուղարկում Կ. Պոլիս՝ մեծ վաճառանոցի համար: Տեսանք, թե ինչ ապրանք էր դա. կանաչք, աղջիկներ, տղաներ, երիտասարդներ, մի խոսքով՝

մարդկության գեղեցիկ, առողջ ծագիկները: Նրանք ծախվում էին հրապարակում:

Գերեվաճառությունը այն ժամանակ բացարձակ էր. Կ. Պոլիսը այդ առևտուրի ամենամեծ կենտրոնն էր, որ «ապրանք» էր մատակարարում մահմեդական աշխարհին՝ սկսած Բոսնիայից մինչև Արաբիա և Տրիպոլիսից մինչև Հնդկաստան: Ահազին պետության բոլոր ծայրերից ամբողջ կարավաններ էին գնում դեպի մայրաքաղաք: Այդտեղ հավաքվում էին աշխարհի շոքա կողմից ամեն տեսակ հեծեծանքներ, արտասուքի ամբողջ գետեր: Եվ այդ գետերից ուղղահամա մուսլիմանը վերցնում էր իր երկրավոր դրախտի, իր հարեմների զարդարանքները: Դրանից էր նա քաղում իր զգայնական երջանկությունը, իր վավաշոտ հեշտասիրության բուռն կրքերը այդ դժբախտ մարմինների ծովի մեջ էր թաղում: Վաճառողը գտնում էր ապրանքը, աշխատում էր թանկ գնով ծախել:

Շուկան միշտ բանուկ էր. նրա դատարկ տեղերը լցնում էին քյոսա-մուխտարները, որոնք ման էին գալիս աշխարհի բոլոր կողմերը: Խաղաղ ժամանակը, երբ չկար կողոպուտ, ավերում, նրանց բանը դժվարանում էր: Յուրաքանչյուր տուն մի շաք միջոցներ գիտեր՝ իր անդամներին Կ. Պոլսի վաճառանոցից ազատելու համար: Նա թաքցնում էր ջահելներին, ալլանդակում էր նրանց դեմքը և, վերջապես, ամեն ղենքերով կոպում էր առևանգողների դեմ: Ուրիշ բան էր կոխվել. գինվորները իրանք էին ապրանք գտնում և վաճառում էին չնչին գնով: Հասկանալի է, թե ինչու այնքան գոհ էր Քյոսա-Մուխտարը: Մյուս օրը մի ամբողջ արշավանք պիտի սկսվեր, որ նշանավոր շահ էր խոստանում: Միևնույն ժամանակ նա հաշվում էր, որ մի հարվածով երկու նապաստակ սպանեց: Եթե բեկը մի քիչ փորձված մարդ լիներ և քիչ հավատ ընծայեր իր լսած շողոքորթություններին ու Մուրադ-աղայի հրաշագործ միջնորդություններին, այն ժամանակ հարկավոր կլիներ երկու քսակ ոսկիներն էլ տալ նրան: Իսկ այժմ... բավական էր և մեկը: Մուխտարը հանեց իր ծոցից մի քսակ միայն, մոտեցավ բեկին, ավելի ևս ծալեց իր կոր մեջքը և նորից համբուրելով նրա զգեստի քղանցքը, ասաց.

— Մեզ համար կարգ է, որ քեզ պես մեծ իշխանների դռնով շահարձակվենք մտնել առանց նվերի: Մառադ լավ գիտե, որ դու, էֆենդի, ոսկի գահերի ես արժան: Բայց այս անգամ ների՛ր: Սա մի չնչին նվեր է իմ տիրոջ կողմից: Մնացածը... վկա է ալլահը, նա չի մոռանա:

Բեկը այդքանն էլ չէր սպասում. մի ազահ հայացք գցեց քսակի վրա, ապա նայեց Մուխտարին, գլխով հավանության նշաններ արավ և, տեսնելով, որ նա նույն քաղաքավարական ձևերով հրաժեշտի ողջույն է տալիս, ժպտաց, հաջողություն մաղթեց նրան:

— Հաջողություն և քեզ, էֆենդի, հազար հաջողություն: Իմ ասելը ավելորդ է, որովհետև հաջողությունն է քո մայրը... Բայց ծառաները պարտավոր են աղոթել: Մի բան էլ եմ խնդրում...

— Ի՞նչ կա:

Մուխտարը մոտեցավ և մի խորհրդավոր եղանակով ասաց նրան.

— Բնական է, որ երբ մտնում ես մի պարտեզ, ման ես գալիս, որ գտնես վարդերի թագավորին: Այս ժայռի գլխին մեկիքի տունն է: Այնտեղից տանել կարելի է... Քո կամքը լինի:

— Ի՞նչ տանել:

— Այստեղ, գինվորների մոտ տեսա տղային: Վատ չէր...

Բեկը առանց տատանվելու պատասխանեց.

— Ո՛չ, այդ անկարելի է... Ինձ Մուստաֆա-փաշան հրամայել է ձեռք չտալ այդ տան: Նա բարեկամ է մեկիքի կնոջ եղբոր հետ: Եվ բացի դրանից...

Նա քիչ կանգ առավ, կարծես վճռում էր, թե կարելի է այդ մարդուն հայտնել ամեն ինչ: Բայց հետո ավելացրեց.

— Նա մեզ հարկավոր է...

— Զինվորացո՞ւ... Հասակն անց է: Միշտ գլավոր կմնա:

— Ո՛չ, նա մեզ տեղեկություններ է հաղորդում:

Մուխտարը վերջին անգամ ողջույն տվեց ու հեռացավ: Դրսում վաճառականի ազահությունը գրգռեց մի տեսարան: Տասնապետ Ահմեդը նստած էր ցանկապատի տակ, իսկ Շահնազարը խաղում էր նրա հետ: Մոտենում էր ետևից, խփում էր և սաստիկ ծիծաղելով փախչում էր հեռու, ապա նորից վերադառնում, նորից սկսում: Նրա առողջ կազմվածքը, կարմիր թշերը ցույց էին տալիս, թե ինչ զգալի հարված հասցրեց բեկը Մուրադ-աղայի շահերին՝ պաշտպանելով այս տղային:

Գործակատարը ափսոսաց, բայց ի՞նչ կարող էր անել: Նա տեսավ, թե որպիսի համբերությամբ է ծերունի գինվորը վերաբերվում մեկիքի որդու շարություններին: Ահմեդը լուռ ու մունջ էր, չէր շարժվում, մինչև իսկ չէր նայում Շահնազարին, իր մեջքը նա դրել էր վերջինիս տրամադրության տակ, իսկ ինքը քարային անտառերով շարժվում էր իր առջև, կարծես խոր մտածությունների մեջ էր: Տեսարանը, այո՛, ազահություն էր գրգռում, բայց միևնույն ժամանակ ցույց էր տալիս, որ ազահության առարկան ճշմարիտ որ հարկավոր էր բեկին:

ԺԱ.

Տանջանքների մեջ գուցե ոչ մեկը այնքան հոգեմաշ չէ, ինչպես այն մարդը, որ անդադար սպասում է մի ահավոր դժբախտության: Սպասում է օրերով, ամիսներով, սպասում է մի զարմանալի համառությամբ, հնարավորություն չունենալով ոչ մի ժամանակ՝ թե ծիծաղի և թե հառաչանքների մեջ, մոռանալ, որ կա այդ հարվածը, անխուսափելի է, պատրաստվում է ամեն ժամ, ամեն րոպե:

Այդ դրությունը սպառել էր Աննա-Խաթունի համբերությունը, հոգեկան բոլոր ուժերը: Ոչ ոք, նույնիսկ նրա հարազատ եղբայրը, չգիտեր, թե ինչ է կատարվում այդ կնոջ մեջ, ինչ մորմոք է զգում մի մարդ, որ կաշկանդված է, նստած վառ ածուխների վրա և սպասում է անթարթ աչքերով, լարած իր բոլոր զգայարանները:

Տեսնում էին, որ նրա դեմքը օր օրի վրա գունատվում է, որ աչքերի տակ խոր փոսեր են գոյանում, բայց չգիտեին, որ դրանք ներքին տագնապի թույլ նշաններն էին: Մայրական սիրտը երբեք չէր դավաճանում կոշման. նա պինդ փակել էր իր պատերի մեջ միայն իրան հայտնի զգացմունքը, տանջվում էր լուռ, նահատակի համբերությամբ:

Բայց նա էլ մարդ էր, նա էլ հոգնել գիտեր: Վերջին օրերում հաճախ էին գալիս այնպիսի րոպեներ, երբ նրան թվում էր, թե աստծու ողորմությունը կլիներ, եթե միանգամից կատարվեր վերջանար այն, ինչ որ պիտի լիներ: Լավ թե վատ՝ այդ միևնույն է: Նույնիսկ վատն էլ կզոհացներ սիրտը, միայն թե վերանար այն մեղկ սուրբ, որ կախված էր սպասողի գլխին: Այո՛, երանի նրանց, որոնք ստացել են իրանց բաժինը դժբախտության բաժակից և այլևս չեն սպասում: Աննա-Խաթունն էլ ուզում էր այդպիսիներից մեկը լինել:

Բայց դա, իհարկե, մեկն էր այն բազմաթիվ սխալներից, որոնք հատուկ են տանջվող սրտին: Մի սխալ, որ միայն այն ժամանակ կանգնեց աչքի առաջ, երբ ներս մտավ Մանասի սուրհանդակը:

Ավագակապները կարեոր էր համարել իսկույն լուր հասցնել մեկիքի կնո-
ջը և Ավետարանոցի ավագներին իր հանդուգն քաջագործության մասին, որը
պիտի հաներ բոլոր մարդկանց սրտերում ցցված փուշը: Լրաբերը դեռ ճա-
նապարհին գիտեր, որ իրան սպասում է Աննա-Խաթունի անկեղծ խնդակ-
ցությունը: Իսկ Մանասի գծերը սպասում էին, թե ինչ ընծաներ կուղարկե
մեկիքի տունը, որովհետև հին կարգ էր մեկիքների համար՝ երբեք առանց
վարձատրության չթողնել ամեն մի քաջություն, որից օգուտ ունեւ երկիրը:

Այրին սկզբում զարմացավ, ապա նա համարյա չէր համարում, հար-
ցեր էր տալիս, մինչև անգամ երգվեցրեց լրաբերին: Գուցե առժամանակ նա
էլ հիացավ, գուցե նրա սրտի մեջ էլ անցավ մի զովարար հոսանք: Բայց
երբ վերջացավ սարսափելի պատմությունը, տեղից վեր կացավ ավելի սար-
սափելի իրականությունը և ճնշեց նրան: Նա զգաց, որ այժմ եկել-հասել է
այն ժամը, որին ինքը սպասում էր, որին երանի էր տալիս:

Դա մի դառն, հուսահատ ճշմարտություն էր, որին նա չկարողացավ նա-
յել: Այժմ միայն նա հասկացավ, թե ինչ վատ բան էր ուզում ինքը, այժմ
պարզվեց, թե ի՞նչ անհրապույր դժոխային միտքն էր նա համարում աստծու
ողորմություն: Ո՛ր, վառված ածուխների վրա կյանքն էլ կյանք է, իսկ յու-
րաքանչյուր կյանք լավ է, քանի գոյություն ունի երկնքի տակ:

Նա սառն, համարյա թշնամական կերպով դաբձավ սուրհանդակին և
ասաց.

— Ասում ես՝ Մանասը գոհ է, հա՛:

— Մի՞թե դու գոհ չես, մեկիքի կին,— պատասխանեց նա:

— Ե՛ս...

— Ամեն օր մեր մարդկանց հալածում, տանջում են: Մի օր էլ մենք...

— Վրեժ է, խոսք չունեմ, մի անգույն վրեժ, որ միայն չափից դուրս
կատաղած հակառակորդին է վայել: Հետո՞:

— Հետո՞,— զարմացած կրկնեց սուրհանդակը:

— Հետո՞ ինչ... Այն, որ այդ վրեժը կդառնա մի նոր, ավելի ահավոր
վրեժխնդրության առարկա: Ո՞վ պիտի այժմ կանգնեցնե թուրքին, ո՞վ կհա-
կացնե նրան, թե հայերի վրեժը աշխարհի օրենք էր, կատարվեց ու վերջացավ
և այսուհետև երկու կողմերը հավասարապես բավարարվում են ստացել,
ուստի այլևս պետք չէ միմյանց միս կրծել: Ո՞վ պիտի կատարե այսպիսի դա-
տավորի պաշտոնը. ասա ինձ, կա՞ մեկը...

— Չկա,— շփոթված ձայնով պատասխանեց լրաբերը:

— Ուրեմն Մանասի գործը միայն այն լավությունը կունենա, որ կշտա-
պեցնե օրհասական ժամը. մի ժամ, երբ այս երկիրը բոլորովին քարոքանդ
կլինի... Մինչև այժմ շները առիթ էին որոնում. հիմա առիթը տվեց Մանասը:
Բայց մի՞թե դա լավություն է...

— Նա ինձ չի հավատա, եթե պատմեմ քո ասածները:

— Թո՛ղ հավատա... Թո՛ղ իմանա, որ գերիներին, ծառաներին, ան-
պաշտպան ոչխարներին չէ տված վրեժի իրավունք: Նա պիտի հանգիստ թող-
նե այս խեղճ մարդկանց, թույլ տա, որ ամեն մեկը իր գոթախտ գլուխը պա-
հե, ինչպես կարող է: Դա միակ բարերարությունն է, որ կարելի է անել այ-
ժմյան ժամանակ...

Սուրհանդակը շուտ տվեց իր դեմքը, ուզում էր հեռանալ:

— Սպասի՛ր,— ասաց Աննա-Խաթունը,— շմոռանա ասել մանավանդ
այս խոսքերը: Ես շատ խնդրում եմ, որ այսուհետև ինձ մոտ լրաբերներ չու-
ղարկե Մանասը: Ի՞նչ հարկ կա: Ի՞նչ եմ ես: Ես էլ մի մարդ եմ, որ աշխա-
տում է պահպանել իր գլուխը և ոչ միայն իրը, այլև իր երեք երեխաներինը:

Ինձ պես մարդուն օգնություն կանե Մանասը, եթե ցույց չտա, թե ինձ ճանա-
չում է... Վաղը կիմանան, որ դու եկել ես այստեղ և...

Խոսքը նա կիսատ թողեց, հրամայեց լրաբերին հեռանալ ամենամեծ
զգուշությամբ, այնպես, որ ոչ մեկի ուշադրությունը չգրավե: Չմոռացավ
պատվիրել և այն, որ ճանապարհին մարդու հետ չխոսե: Այսպես մեկիքի
տունը բոլորովին մերժեց Մանասին: Աննա-Խաթունը, լավ հասկանալով, թե
ինչ է անում, կտրեց այն բոլոր հարաբերությունները, որոնք դեռ մնում էին
այս տան և Մանասի մեջ: Կարո՞ղ էր ծմակի մարդը սպասել, որ իր ամենա-
մեծ գործը առաջին անգամից կդատապարտվի հենց այն տանը, որին ինքը
նվիրված էր ամբողջ սրտով:

Զարմանալի էր նրա բախտը: Քանի որ մանր գործեր էր կատարում,
ամենքը ուրախանում էին, գոհ էին, թեև նրա վնասած մի մարդու փոխարեն
վնասվում էին մի քանի հայեր: Իսկ այժմ, երբ խոշոր էր նրա գործը, հե-
տևաբար և ավելի խոշոր վնաս պիտի պատճառեր երկրին, լսվում էին դժգո-
հություն ձայներ:

Ինչո՞ւ էր այդպես:

Աննա-Խաթունը, կարծես, լսում էր այդպիսի հարց Մանասի բերանից,
ուստի սուրհանդակի գնալուց հետո նա առանձնացավ, խորհրդի հրավիրեց իր
միտքը: Եվ այն ժամանակ, երբ Քյուսա-Մուխտարը կատաղության բոց էր
արծարծում իսլամացած սիրիացու մեջ, նա այսպես էր դատում:

Մի համաճարակ ախտ, դիցուք մի սև ժանտախտ, մոտեցել է մի երկրի
և ուզում է անգթություններ գործել այնտեղ: Բայց նա կանգ է առնում սահ-
մանի վրա, դուրս է կանչում ամբողջ ժողովուրդը և առաջարկում է նրան
պայմանավորվել իր հետ: Նրա անդառնալի վճիռն է՝ ջնջել ժողովրդի այսինչ
մասը և այժմ դնում է պայման՝ կամ միանգամից կոտորել այդքան բազմու-
թյունը, մի կամ երկու օրում մի ահեղ հարվածով վերջացնել ամեն ինչ ու
հեռանալ, կամ թե գործել դանդաղ ու անշշուկ, մահացնել անհատներին
առանձին-առանձին, վերջացնել գործը ամիսների ընթացքում: Ի՞նչ կասե ժո-
ղովուրդը: Իհարկե, առանց տատանվելու, առանց երկար մտածելու կընդունե
վերջին պայմանը: Հասկանալի է, թե ինչու Մարդու համար մի օրվա կյանքն
էլ մեծ գին ունի...

Այո՛, հզոր փաստեր ունեւ ապրելու ցանկությունը: Նա դեմ էր Մանա-
սին, որովհետև աշխարհի իշխան էր և տիրաբար քարոզում էր, թե կյանքը
կյանք է՝ թեկուզ առանց շապիկի, թեկուզ քաղցած, ամոթահար, վիզը ճկած:
Կար, ճիշտ է, և մի այլ փոքրիկ բան, որ այդ իշխանի թշնամին էր: Նա սրտի
մի նեղ ու աննշան խորշն էր. այնտեղ էր Մեկիք-Հուսեյնի վերջին ձայնը,
այնտեղ ընկնում էր նրա հայացքը մյուս աշխարհից:

Չէր կարելի ասել, թե փոքրիկ խորշը բոլորովին մոռացության էր մատ-
նված. նա դեռ թրթրում էր, բայց մեղմ, համեստ ու հեղ էր: Կույս Հեղինեն
նրա մեջ կաթեցրել էր ցուրտ ջուր, և նա այլևս չէր տաքանում, իսկ Սուլեյ-
ման-բեկը վավերացրել էր կույսի գործը: Եվ այդպես լավ էր. լավ էր հետա-
ձգել, լավ էր մի ավելորդ օր ևս անցկացնել այս աշխարհում:

Ահա վերջացավ մի այդպիսի օր: Ընտանիքը հանդարտ վերջացնում էր
ընթրիքը: Սեղանի վրա տիրում էր խորին լռություն: Այս երեկո ամենքը հա-
մակված էին մի տխրություն:

Եթե Աննա-Խաթունը չէր խոսում, համարյա ուշադրություն չէր դարձնում
իր մոտ նստածների վրա, դա դեռ հասկանալի էր, որովհետև ո՞վ էր նրա
չափ մտածում: Բայց ի՞նչ էր լսել Գայանեն. մի՞թե նրան էլ հուզում էին մոռ-
մաբերը: Մեհրին ոչինչ չէր հասկանում նրա թախծալի դեմքից, անշարժ

շրթունքներից և հարցական հայացքներ էր ուղղում թե՛ նրան և թե՛ մորը, բայց ոչ մեկն էլ չէր պատասխանում այդ հարցումներին:

Պառավի կողքին կուշ էր եկել Հովսեփը: Անկարելի էր տեսնել, թե սա այժմ մյուսներից է վերցրել իր անտաքներ, տխրագին արամադրությունը, ընդհակառակն, ուղիղ կլիներ ենթադրել, որ մյուսներն են այս անգամ համակերպվել նրա հոգեկան անփոփոխ դրսևության: Միայն Շահնազարն էր, որ դարձյալ անհանգիստ էր ու շար. նա խառնում էր սփռոցի վրա դրած իրերը, պահանջում էր մեծ բաժին, շարշարում էր իր մեծ եղբորը, շթողներով, որ նա ուտե այն, ինչ ինքը չէր ցանկանում: Այդ բոլոր քմահաճությունները կատարվում էին անխափան: Ոչ ոք սխառ չունեի նրա հետ խոսելու, նրան խրատելու:

Շտապով ներս ընկավ սպասավորը կինը, սկսեց շտապով հավաքել սրբոցը, կարծես ուզում էր փախչել: Եվ կարծես իր այդ տարօրինակ վարմունքը արդարացնելու համար էր, որ նա կիսաձայնով ասաց.

— Դրսում ինչ-որ տարօրինակ ձայներ են գալիս:

Ամենքը, բացի Հովսեփից, մի ակնթարթում դուրս թռան: Առաջնորդը Աննա-Խաթունն էր, որ այսպիսի դեպքերում տղամարդի սիրտ ուներ:

Կարծես օդն էլ հասկանում է, թե ինչ է անսովոր զժբախտությունը: Լսվում էին խառն ձայներ. հեռվում մի սուր ճիչ մարեց, շները կսկծալի հաշոց բարձրացրին, և ապա տիրեց կարճ լռություն: Այդ բոլորը կարող էր գյուղական առօրյա աղմուկի մի կտոր լինել, բայց օդը ինչ-որ շարագուշակ բան էր իրանից ավելացնում այդ ձայների վրա: Դիշերային խավարի մեջ սիրտը բռնում էր օդից այդ առանձնահատուկ նշանները և միանգամայն անսխալ գործում էր՝ փոխարինելով տեսողությանը:

Բույն շանցած՝ մի այլ շարագուշակ ձայն տարածվեց, այս անգամ բոլորովին մոտիկ տեղ, տան բակում: Մեկը բախում էր դրսի դուռը:

Առաջին վայրկյանում Աննա-Խաթունը այնքան զլուխը կորցրեց, որ չկարողացավ այլևս պահել այն հառաչանքը, որ այնքան ժամանակ փակել էր սրտի մեջ: Նա չիմացավ, որ Գայանեն արդեն դողում է գիշերային ձայներից, և բոլորովին պարզ կերպով մրմնջաց մի սարսափելի բառ.

— Սկսվեց...

Դա մի աղաղակ էր, որ դուրս էր թռչում ինքնըստինքյան, անգիտակցաբար: Նորից կրկնվեց բախոցը: Մառան վազեց դռների մոտ: Լսվում էր միայն նրա ձայնը. նա հարց ու փորձ էր անում:

— Ո՞վ է, Թևոս, ի՞նչ է ուզում, — կանչեց ալբին: Այդ անհամբերությունը ցույց էր տալիս, որ նա արդեն պատրաստ է ամեն մի հարվածի դեմ զնալու: Թուլությունը չբացավ, որովհետև վտանգը շատ մոտիկ էր երևում: Բայց ծառան խեղճ չպատասխանեց: Բավական առաջ գալով, նա հանդարտ ձայնով ասց.

— Կույս Հեղինեն խնդրում է բաց անել...

— Կույս Հեղինեն... Դու լա՞վ ես ճանաչում նրա ձայնը:

— Նա է: Ասում է շատ հարկավոր գործ կա:

Տիրեց վայրկենական լռություն: Դա հարկավոր էր թուլասրտության վերջին նշույլը ոչնչացնելու համար: Բակի մեջ հնչեց այդ կնոջ տխրական, խրոխտ ձայնը.

— Բա՛ց արա:

Եվ ինքը ցած գնաց, հրամայելով Մեհրիին ու Գայանեին, որ ներս գնան:

— Զվախե՛ք, — ավելացրեց նա ներքեից, — գնացեք տուն: Թևոս, մի ճրագ բեր:

Հեղինեն էր, այո՛, բայց մենակ չէր: Հենց որ դռների փեղկերից մեկը ետ գնաց ու մի նեղ ճեղք բացվեց, նա շտապով ներս մտցրեց երկու փա-

թաթված կանոնց, ապա ինքը մտավ: Մառան դուռը փակելուց հետո կույսի հրամանով ճրագը դրեց սրահում ու հեռացավ: Այն ժամանակ Հեղինեն հարցրեց.

— Ո՞ր կարող ենք տեղավորել սրահը:

Նա թույլ չավեց, որ Աննա-Խաթունը մի այլ հարց տա, իմանա որևէ պատճառ: Խոսքը միմիայն թաքցնելու տեղի մասին էր:

Եվ այդպիսի մի տեղ գտնելը երկար շտուկեց. դա մի փոքրիկ սենյակ էր, որ գտնվում էր սրահի տակ և մի ժամանակ մեկիցի բանտն էր: Ինքը Հեղինեն ներս տարավ իր բերած կանոնց, նրանց օգնությամբ տեղ պատրաստեց մի կարճ միջոցում, իսկ մեկիցի կինը պատվիրեց, որ վերելից անկողին ու կարպետներ բերեն:

Ամեն ինչ վերջացնելով, Հեղինեն ճրագը թողեց այնտեղ, ինքը դուրս եկավ և, դուռը կողպելով, բանալին հանձնեց Աննա-Խաթունին:

— Քեզ եմ տալիս, — ասաց նա, — լա՛վ նայիր, շուտ-շուտ տեղեկացիր, թե ինչ են ուզում: Բանալին ծառաների ձեռքը շտապ. աշխարհը մեղքերով լցված է...

Նրանք սկսեցին ավելի հանդարտ ձայնով խոսել:

— Ուրեմն սկսվե՛ց, — ասաց Աննա-Խաթունը:

Պառավ կույսը այժմ միայն բաց արավ իր հուզված սրտի դուռը: Նա պատասխանեց դառն կերպով.

— Վաղուց էր սկսված. այժմ սկսածը սաստկացավ...

— Ի՞նչ աղաղակներ էին...

— Զիմացա՞ր... Տեր-Մարութի տունը թալանվեց: Նրան բռնեցին տաբան բեկի մոտ, երեսաները այս ու այն կողմ փախան: Նրա մեծ աղջկան փախցրին... Տե՛ր աստված...

Տասնապետ Ահմեդը հայտնի էր ամբողջ Ավետարանոցին: Սովորաբար, երբ նա մենակ էր ման գալիս, ոչ ոք նրանից չէր վախենում: Խաղաղ, նույն-իսկ բարեհոգի թուրք էր Ահմեդը. նա ինքը դեմ չէր, որ նույնիսկ երեսաներն էլ ծիծաղեն իր վրա, շարշարեն իրան: Սիրում էր այդպիսի բաներ: Բայց ավելի շատ սիրում էր կրկնել.

— Ինձ օնբաշի Ահմեդ կասեն:

Այդ բանը նա ցույց էր տալիս այն ժամանակ, երբ բեկի հրամաններն էր կատարում, այն էլ ոչ թե մենակ, այլ բեկի բաշիրողունների հետ միասին: Այդ դեպքերում նա իսկ որ սարսափելի զինվոր էր: Սարսափելի էր մանավանդ այժմ, երբ, ավելորդ համարելով մինչև առավոտ հետաձգել բեկի հրամանը, գնացել էր Տեր-Մարութին հասկացնելու, որ իրան օնբաշի Ահմեդ կասեն:

— Խե՛ղճ Տեր-Մարութ, — մրմնջաց Աննա-Խաթունը: Բայց ցավակցությունը կարճ տևեց: Նա հիշեց ուրիշ բան և ավելացրեց.

— Բավական բարձրից են սկսել:

— Այո՛, — հաստատեց Հեղինեն: — Ես հենց այդ պատճառով շտապեցի փախչել երկու կույսերին: Նրանք ամենից ջահելներն են, իսկ մեր վանքը շատ էլ ամուր չէ: Շրջապարիսպը, ճիշտ է, շատ պինդ է, բայց այս երեկո ինձ հանկարծ սկսեց վախեցնել նրա վերելի՝ հյուսիսային մասը: Այդ կողմում քարերը խախտված են երևում... Հիմա որ հանգստացա՝ նրանք այստեղ ապահով են:

— Ապահով... —

— Իհարկե... Այստեղ մտնելը հեշտ չէ:

— Ո՞վ պիտի արգելի:

— Պատերը, աշտարակները, դռները, կաղաքները: Լեւոյս գառնա Մեղիք: Հուսիսի հոգին... Քո տունը երկաթի սնդուկ է:

— Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե գան և դռնից կանչեն, որ բաց անենք այդ սընդուկը:

— Ո՞վ պիտի գա:

— Հենց նույն օնքաշի Ահմեդը:

— Լուռ ու մունջ նստիր տեղդ, ոչինչ պատասխան մի տուր: Փառք աստծու, ի՞նչդ է պակաս: Քառասուն օր էլ եթե փակված մնաս, պաշար կունենաս:

— Բայց վե՞րջը:

— Վե՞րջը, մեկ է՝ աստված: Եթե նա գտնվի է, որ այս ամբողջ աշխարհը պիտի քանդվի, ոչ ոք չէ կարող մաղի շափ դիմադրել այդ կարգադրության: Սաղմոսն ասում է. «Եթե տերը չէ շինում, դուք են աշխատում գործողները»:

Աննա-Խաթունը բավականացավ այդ բացատրություններով: Ուր որ կար աստծու կամքը, այնտեղ ոչինչ էր մարդու խելքն ու դատողությունը: Նա փառք տվեց այդ կամքին, ապա պատմեց Մանասի մասին, թե ինչ էր ասել նրա սուրհանդակը և ինչ էր պատասխանել ինքը:

Կույսը հավանություն տվեց. խիստ դատապարտեց Մանասի արածը: Նա էլ նույնը կրկնեց, ինչ ասել էր մեղիքի կինը: Այժմ երկուսը բոլորովին համամիտ էին. նրանք, վերջապես, միացան մի կետի վրա, թե մինչև այդ հակառակ կողմերում էին կանգնած: Հեղինեն դո՛ւ էր: Այդ երեւաց նրա խոսքերից, որոնց սովորաբար գործ էր ածում իբրեւ հրաժեշտի ողջույն, երբ հեռանում էր անհոգ սրտով:

— Մեր մեղքերի համար է, — ասաց նա, — ձեռքը թափ տալով, և քայլեց դեպի դռները:

Ճանապարհին նա մի անգամ էլ հիշեցրեց Աննա-Խաթունին իր նախկին պատվերը կույսերի մասին, նույնից խնդրեց լավ պահել նրանց, բանալին շտալ ուրիշին:

— Մեղքերի ծով է մեր աշխարհը, իսկ նրանք ջահիլ են... Առհասարակ աշխատիր, որ շատ մարդիկ չմտնեն այստեղ:

Այրին խոստացավ կատարել այդ բոլորը. նրա ձայնը հաստատ էր, վրձնական: Եվ միայն այդ ժամանակ Գայանեն պոկ եկավ իր տեղից ու մտավ իր սենյակը:

ԺԲ

Մոր հրամանը նա չէր կատարել... Սա առաջին անգամն էր: Նա լավ տեսավ, թե ինչպես թաքցրին երկու կույսերին, լսեց իր մոր և Հեղինեի ամբողջ խոսակցությունը՝ ուշադրություն չդարձնելով Մեհրի թախանձանքների վրա, մինչև իսկ երկու անգամ դեն հրելով նրան: Ի՞նչ կարող էր անել դայակը. նա զարմացած էր այդ անօրինակ դիմադրությունից, ուրիշ իշխանություն էլ չուներ, որ հարկադրեր: Եվ կա՞ր արդյոք այդպիսի իշխանություն:

Չեթի ճրագը, որ դրած էր բարձր ճրագակալի վրա, դժգույն, կարմիր լույս էր թափում գորգերով զարդարված սենյակի մեջ: Նրա առաջ նստած էր Գայանեն, լուռ, հայացքը բեռնած սենյակի դռներին: Մեհրին մի քանի անգամ փորձեց մոտենալ նրան, բայց ի՞նչ զարմանալի բան... այժմ նրան դեն էր հրում մի տարօրինակ, մինչև այժմ անծանոթ զգացմունք:

Կարծես մի ժամում նրանք օտարացել էին միմյանցից. կարծես այժմ միայն հայտնի դարձավ, որ մեկը Վարանդայի իշխանի աղջիկն է, իսկ մյուսը՝ մի խեղճ, անտոհմ գեղջկուհի, որ կյանքի կեսը անց էր կացրել այս տանը, ծառայել էր և փոխարենը մի կտոր հաց կերել: Տարբերությունը շատ մեծ

էր. նա այժմ ցույց էր տալիս, որ ծառայի պատշաճ տեղը տիրուհուց հեռու լինելն է:

Ինչպե՞ս էր, որ այս հանգամանքը այժմ միայն հայտնի դարձավ, այսպես հանկարծակի և այսքան պարզ: Ահով շղջապատված հոգիները որոնում են միմյանց, կաշում են իրար, տաքացնում, փոխադարձ խրախույսներ հաղորդում միմյանց: Անհասկանալի՝ երևույթ. հենց այդպիսի ժամանակ, երբ դրսի աշխարհը սարսուռ է զգում գիշերային հուսահատական ձայներից, տարիների մտերմությունը ոչնչանում էր դայակի և սանիկի մեջ: Նրանք բաժանվում էին այս երկուդալի բոպին, մինչդեռ, երկար անցյալին նայելով, սանիկը հենց այժմ պետք է սեղմվեր դայակի կրծքին և հանգստություն պիտի որոներ նրա փաղաքշանքների մեջ: Մեհրին շատ լավ զգաց, որ այժմ իր կտրվածքն ու փաղաքշանքները ոչինչ են:

Երբեք նա այդպիսի դեմք չէր տեսել Գայանեի վրա: Դա այժմ տիրություն հրեշտակը չէր, որին մի ժամանակ մխիթարում էր պառավը: Շատ հեռու չէ գնացել այդ ժամանակը: Վշտի, սուգի այն սև օրերում, որոնք խեղդում էին այս տունը Մեղիք-Հուսիսի մահից հետո, նա մի կատարյալ հրեշտակ էր, ամբողջապես թաթախված հառաչանքների, արտասուքների մեջ: Անհայր որբը այն ժամանակ ուրիշ բան էր. իր տեսքով շարժում, քանդում էր մարդու սիրտը, արտասուք էր հանում նույնիսկ օտարի աչքերից: Ոչ մի որբ նրա պես չէր հասկացրել տեսողին, թե որքան անգույթ է մահը:

Իսկ ա՞յժմ: Դարձյալ գունատ է գեղեցիկ դեմքը, դարձյալ լուռ ու մտախոհ է նա, իսկ ամբողջ կաղմվածքը չէ թաքցնում, որ ընկել է ինչ-որ սարսափելի ծանրության տակ: Բայց նմանությունը հենց այդքանով էլ վերջանում էր: Կային նոր գծեր. դրանք նոր կերպարանք էին հաղորդել նրա դեմքին:

Վառվել էր մի ուրիշ լույս հրաշալի աչքերի մեջ: Մեղմ ու հեղ, բայց գրավիչ, թախծալի էին այդ նոր ճառագայթները. կարծես աստղերի շողերն էին դրանք, որոնք ընկել էին աչքերի մեջ և չէին կարողանում դուրս գալ անհատակ խորությունից: Երբեք Գայանեն այդպես չէր նայել այս աշխարհին: Կարծես նա գտնվ էր մի նոր, ուրիշ աշխարհ. նրան էր նայում, զգում էր, մտածում, գառում: Ի՞նչ էր դա՝ այդ աշխարհը: Թվում էր, թե այնտեղից խոսում էին սրբերը. և խոսքը երկրավոր չէր, այլ ինչ-որ խորհրդավոր ուխտի մասին էր: Թվում էր, թե հենց այդ էր պատճառը, որ Գայանեն այնքան անմատչելի էր երևում, այնքան բարձր, ցուրտ:

Սիրտը, այո՛, կույր չէ, բայց նրա տեսածը շատ անգամ մոլթ է, ծածկված ինչ-որ նուրբ շղարշով, որ չէ ցույց տալիս բոլոր խորությունները, բոլոր եռացող անկյունները: Մեհրի սիրտը չէր տեսնում, թե ինչ մեծ անբավականություններ է համակված Գայանեի սիրտը: Նա անբավական էր ոչ միայն իր պառավ դայակից, այլև այն փոքրիկ աշխարհից, որ ամփոփված էր մեղիքի ամբողջում:

Փակված միջավայրի, երկաթե ապահով սնդուկի ծանրությունն էր նրա վրա ընկած: Նա ուզում էր լայնարձակ տարածություն: Մինչդեռ ուրիշները դրսից գալիս էին այս ամբողջի մեջ՝ թաքնվելու պատրաստվող ահեղ փոթորիկից: Գայանեն ուզում էր դուրս գալ՝ ոչնչացնելով այդ բոլոր փականքները, բոլոր արդելքները: Դուրս գալ... Բայց ո՞ւր: Այնտեղ խավար է, արհավիրքներով լի. այնտեղ շատ են գազանները. վիշապներ, յոթն գլխանի ճիվաղներ սողում են, սպասում են, ամենհի են, անհաղթելի:

Ո՞ւր գնալ, ի՞նչպես գնալ: Այստեղ Գայանեն կանգ է առել, չգիտե: Այստեղ նա դողում է...

— Դու վախո՞ւմ ես, — հանկարծ տաքածվեց սենյակի լուսնյա մեջ մի խոնարհ, ճնշված շշուկ:

Նա բարձրացրեց գլուխը, նայեց: Խեղճ, բարեհոգի դայակն էր դա, որ կուշ էր եկել պատի տակ, խոնարհ, աղերսալից, ոչնչացած: Նա դանդաղ կերպով շարժեց իր գլուխը. դրական պատասխան էր տալիս... Այո՛, վախում էր...

Ու Մեհրին շտապեց օգնության հասնել: Հեղուկ դործի գցեց, էլի նույն Մեհրին էր: Նորից հավատաց իր խոսքի ուժին, նորից մտավ իր պաշտոնի մեջ և իր նեցուկ դարձրեց անցյալը, իր ծառայությունները, իր երախտիքը: Թեև խոսում էր մի կերպ, քաշվելով, մի տեսակ անմատչելի միջավայր, կարծես սպասում էր ամեն բանի, թե սանիկը կընդհատե, բայց պառավական ձայնը հաստատ էր, անկեղծության, անձնվիրության և սիրո շեշտերով ամրացած:

— Թո՛ղ բարի հրեշտակները քեզ պահպան լինեն, թո՛ղ աչքերն ու խաչերը քո թևը, քո թիկունքը դառնան: Աղաչում եմ Ամառասի Սուրբ Գրիգորիսին, Դիդափայտի լուսաթափախ նահատակներին, մեր Սուրբ Ղևոնդիկին, մեր երկրի բոլոր խաչերն եմ կանչում և աղաչում, որ քո բոլոր ցավերն ինձ տան: Թող ինձ վրա ընկնի այն, ինչ որ քեզ պիտի հասնե: Ես վերջացրել եմ ամեն բան, ոտս գերեզմանում եմ դրել. ուրախությամբ, փառք տալով կտանեմ քո բոլոր ցավերը...

Այդ նախերգանքից հետո պառավը փոխեց իր ձայնը և սովորական եղանակով շարունակեց.

— Ինչո՞ւ ես այդպես, ինչո՞ւ ես իմ սիրտը արշուճում լցնում, Գայանե: Ի՞նչ եմ տեսնում՝ դու փոխվել ես, քեզ դժվար է ճանաչել: Դու վախում ես և լուռ ես մնում... Իսկ քո Մեհրի՞ն... քաբանա՛ Մեհրին, հարյուր ու մի մրտաքեր է անում այստեղ: Վախում ես... Բայց գիտե՞ս ինչքան կան ինձ մոտ քո վախը փարատելու համար: Օ՛, մի՛ վախիր, եթե բավական չեն քեզ շրջապատողները, միտդ բեր, թե ո՞րքան հաստ ու ամուր պատերի մեջ ես նստած: Լսեցի՞ր կույս Հեղինեի խոսքերը: Երկաթե սնդուկ... Հե՛շտ է երկաթե սընդուկը բաց անել: Բայց Հեղինեն չգիտե, որ այս երկաթե սնդուկի մեջ դրած է մի ուրիշ, ավելի պինդ երկաթե սնդուկ: Դու էլ չգիտես և չպիտի իմանայիր, եթե այդքան վախեցած չլինեիր: Ես կպատմեմ այդ դարմանալի դադունիքը, բայց դու էլ գաղտնի պահես:

Նա մոտեցավ Գայանեին, ձեռքը դրեց նրա ուսի վրա և ցած ձայնով շարունակեց.

— Քո պապը իմաստուն էր... իր ձեռքով շինել է տվել մի ստորերկրյա սենյակ, մի դարմանալի թաքստարան՝ նեղ օրերի համար: Որտե՞ղ է նա, ինչպե՞ս են մտնում այնտեղ, երկնքի տակ միայն մեկին է հայտնի: Ասում են, որ շինողը՝ մի պանդուխտ պարսիկ, չէ դուրս եկել հողի տակից, ասում են, որ նա սպանվել է այդտեղ, որպեսզի գաղտնիքը միայն պապը իմանա: Նա մեռնելիս հայտնել է հորդ, կարդ գնելով, որ միայն մեկիքն իմանա, թե ուր է սենյակը և ինչպես կարելի է այնտեղ դնալ: Հայրդ, լուսահոգին, սրբության մարմինը այդ պատվերը և ինքն էլ մորդ հայտնեց իր իմացածը: Այժմ մոռացվել է այդ բանը: Բայց մի ժամանակ շատ տեսակ պատմություններ էին անում մեկիքի դռանը: Այն ժամանակ այսպես չէր ձեռք տունը. պապդ կենդանի էր, օրական հարյուր և ավել մարդ էր մտնում այստեղ. ես դեռ չահել էի. ի՞նչ լավ կլինեք, տեղ աստված, եթե այն ժամանակ մեռնեի... Ասում էին, թե շատ հրաշալի է այդ սենյակը, թե նա գտնվում է հյուսիսային դռների տակ. մոտքը, ասում էին, պարսպի մեջ է և ծածկված է քարովրի պատով: Մի նեղ ու երկար անցք սենյակից տանում է հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, կրտրելով թումբերի տարածությունը. դա ջրի ճանապարհն է, միևնույն ժամանակ և փախչելու ճանապարհը: Ուր-մոլոր պտույտներ անելով հողի տակ, նա դուրս է գալիս մի ձորի մեջ, ուր հոսում է մի վտակ: Երկու ապառաժ

տարեր կան ջրի ափին. դրանց մեջտեղ երևում է դռների նման մի նեղլիկ խոռոչ. դա է, ասում էին, ճանապարհի վերջը...

— Դու տեսե՞լ ես, — հանկարծ հարցրեց Գայանեն:

Այդ հարցը ցույց էր տալիս, որ նրան հետաքրքրում է պառավի պատմությունը: Եվ Մեհրին ուրախացավ. վերջապես նրան հաջողվեց կոտրել աղջկա համառությունը:

— Զե՛, ցավդ տանեմ, — ասաց նա, — ես չեմ տեսել, բայց տեսնողներն էլ, հավատացիր, ոչինչ չեն իմացել: Ուրիշները հակառակն էին պնդում. սենյակը, ասում էին, այդտեղ չէ, այլ փորված է ժայռերի մեջ, կուսանոցի տակ: Գեաթի ձորի կողմից կուսանոցի ժայռի վրա երևում է ինչ-որ ծակ. ասում էին, թե դա սենյակի պատուհանն է, իսկ ջրի ճանապարհը սանդուղքներով է, որոնք ահագին բարձրությունից ժայռի միջով իջնում են գետի վրա... Այս պատմությունը հաստատում է, որ ոչ ոք ոչինչ չգիտե...

— Զարմանալի է... — ասաց Գայանեն, նորից կախ անելով իր գլուխը:

— Եվ դու դեռ վախում ես, — հաղթական ձայնով բացականչեց Մեհրին: — Միամիտ երեխա, դու կարծում ես, թե դու էլ նրանցից մե՞կն ես, որոնք ապրում են դրսում, խրճիթների մեջ: Ամեն անգամ, երբ սիրտդ վախ է դդում, իսկույն միտդ բեր, որ դու մեկիքի աղջիկն ես, մեր ամենքի ուրախությունը, մեր բախտը: Եթե երկրի վրա եղածները քիչ լինեն, մեր աղոթքները, մեր պաղատանքները կհասնեն երկնքին, և նա չի թույլ տա, որ անբախտությունը մոտենա քեզ: Մի՛ վախիր, Գայանե, ուրախ պահիր սիրտդ, հանգիստ պահիր քեզ, իմացիր, որ եթե քո երեսի վարդերից մեկը թառամե, Մեհրին չի ապրի, Մեհրին, քո շունը...

Խե՛ղճ պառավ: Երբեք նրա համար այսքան դժվար չէր եղել գրավել իր սանիկի սիրտը:

Նրան անակնկալ կերպով խանդարեց Աննա-Խաթունի գալուստը: Այրին դարմանք հայտնեց, որ Գայանեն դեռ չէ քնել: Զուր էր նա աշխատում ցույց տալ, որ այժմ ինքը անհոգ է և հանգիստ, նրան մատնում էր ձայնը, որի մեջ անջնջելի էր մնացել մի դառն, խղճալի շեշտ:

— Ի՞նչ կա, որ չեք քնում: Ի՞նչ էիք խոսում, Մեհրի, — հարցրեց նա այդ ձայնով:

Գայանեն ընդհատեց իր շնչառությունը, սպասում էր, թե ինչ կպատասխանե դայակը: Որքան գոհ մնաց նա, երբ պառավը, զսպելով իր ձայնը և ջանք դորձ գնելով, որ չհայտնե իր հոգեկան դրությունը, ասաց.

— Ոչինչ, մեկիքի կին. սովորաբար, երբ երեխան քիչ վախեցած է լինում, ես պատմություններ եմ անում: Այժմ էլ...

— Նա վախեցած է... Ես այդ գիտեի. նա երեխա է և ծախ սիրտ ունի: Բայց ոչինչ չկար, դատարկ բան էր... Ես էլ կարծում էի, թե վատ բան է պատահել գլուխում... Հեղինեն պատմեց... Նա պատժել էր իր երկու կույսերին և փակեց նրանց մեր հին բանտի մեջ...

Սուտը, կարծես, այրեց նրա շրթունքները: Նա չգիտեր, որ Գայանեն լսել էր ամեն ինչ, բայց և այդպես, որպիսի՞ դժվարություններ արտասանեց այդ խոսքերը. կեսը կուլ տվեց, շտապում էր անցնել և այլևս հույս չդնելով խոսքերի վրա, մոտեցավ իր աղջկան, սկսեց զգվել նրան, համբույրներ դրոշմել նրա ճակատին: Գայանեն սառն ու անտարբեր շմնաց մայրական փաղաքանքների տակ. նա մինչև անգամ ժպտաց, նայելով մոր դեմքին:

Բայց ի՞նչ ժպիտ էր դա... Նա խղճում էր իր մորը, ինչպես խղճում էր Մեհրիին, որ պապանձվել էր և դողում էր այն մտքից, թե Աննա-Խաթունը ամեն ինչ փչացրեց իր հնարած պատմությամբ:

— Ինչո՞ւ ես վախում... դու ոչնչից և ոչ ոքից չպիտի վախեն, քանի կենդանի է քո մայրը,— ասում էր այրին, շոյելով նրա սիրուն ճակատը:— Դու չես վախի, դու այժմ չես վախում, այնպես չէ՞:

Գայանեն հաղանության նշան արավ: Նորից նա խղճաց իր մորը:

— Վախի դեմ ամենալավ միջոցը քունն է: Վեր կաց քնիր, այն ժամանակ կիմանամ, որ դու իմ խելոք երեխան ես:

Աղջիկը շտապեց ցույց տալ, որ խելոք երեխա է: Նա վեր կացավ, տախտից հանեց իր անկողինը, փռեց գորգերի վրա: Նվ երբ ամեն ինչ վերջացրեց, շտապով հանեց իր շորերն ու անհայտացավ վերմակի տակ:

— Դո՛ւ էլ քնիր, Մեհրի,— պատվիրեց մայրը և, դուրս գալով սենյակից, դուռը կողպեց:

Մեհրին այժմ ամոթահար էր, լուռ: Նա համարյա դողաց, երբ մեղիքի կնոջ հեռանալուն պես Գայանեն, շարաճճի երեխայի նման, մի ակնթարթում ետ գցեց վերմակի ծալքը, բաց արեց դեմքը, որ այդ րոպեին անողորմ ծիծաղկոտ էր, և ասաց.

— Զրազր թո՛ղ մնա. բարձրացրո՛ւ պատրույգը:

Նա վեր կացավ, երեսը դարձրեց դեպի լույսը և, թիկն տալով բարձին, հանեց իր մերկ թևը, գլուխը դրեց ձեռքի վրա: Պատավր անխոս կատարեց նրա հրամանը: Զրազր բոցը մեծացավ, ավելի առատ լույս թափեց սենյակի մեջ:

— Այժմ լավ է... Վախի դեմ ամենից գեղեցիկ միջոցը լույսն է:

Մեհրին նստեց իր անկողնի մեջ, չհանկուղ իր շորերը: Նա էլ նայեց ճրագին, թեթև հոգոց արձակեց և գլուխը կախ արավ: Նրան երկար նայում էր աղջիկը, կարծես նոր էր տեսնում:

— Դու չե՞ս խոսում,— հանկարծ հարցրեց նա:

— Ի՞նչ խոսեմ,— վշտալի ձայնով պատասխանեց Մեհրին:

Նա այժմ բոլորովին ուժաթափ էր դարձել:

— Խոսի՛ր, շարունակի՛ր... սիրտ էիր տալիս, որ չվախենամ:

Դա հեղձություն էր: Դայակը պատասխանի փոխարեն վեր քաշեց իր ուսերը:

— Ինձ մի անուն ասա, Մեհրի: Ի՞նչ անուն ունի նա, որ վախից սկսում է ուրիշին սիրտ տալ: Նա ինքը սաստիկ վախում է, հարկավոր է, որ նրան սիրտ տան, բայց չէ՞, նա ինքն է ուրիշին խրատում, որ չվախենա: Գիտե՞ս այդ անունը:

— Է՛հ, սեանա Մեհրիի ծնված օրը... Մեհրին ոչինչ չգիտե...

Այլևս խոսքեր չէին դուրս գալիս պառավի բերանից, այլ հեծեծանքներ: Գայանեն ծիծաղեց և, կախ ընկնելով դեպի նրա կողմը, հանդարտ ձայնով արտասանեց.

— Ասա ինձ մի խոսք և դու կհասկանաս իմ բոլոր մտքերը:— Մեհրին մի ճնշված, ողորմելի հայացքով հարց տվեց նրան, թե դա ի՞նչ խոսք է:

— Մի կարճ խոսք: Դու պիտի ծածուկ պահես այն, ինչ կլսես ինձնից: Խոստանո՞ւմ ես:

— Խոստանում եմ,— իսկույն, առանց տատանվելու, պատասխանեց նա:

— Երգվի՛ր: Ծածուկ ամենքից, հասկանո՞ւմ ես: Եթե պինդ պահես երգումդ, իմ սիրտը կտեսնես, թե չէ՝ երեսս էլ չես տեսնի:

Որքան սիրուն էր սիրտ ցույց տալու խոստումը, այնքան խիստ էր սպառնալիքը: Չտեսնել նրա երեսը: Բարի դայակի մեջ տարիների ընթացքում մայրական զգացմունք էր հաստատվել դեպի այդ աղջիկը: Նվ այդ զգացմունքը, մանավանդ այժմ, այս օտարոտի երեկոյին, ցանկանում էր տեսնել նրա սրբությունը: Նա երգվեց բոլոր սուրբերի անունով:

— Հիմա խոսում եմ, Մեհրի: Բաց լինենք և համարձակ, թեև ինձ չեք թույլ տվել լինել համարձակ: Ես, սակայն, արձակ համարձակ էի իմ մեջ. այս տախտակի տակ մի ամբողջ աշխարհ կա, ուր ես բոլորովին ազատ եմ: Նա ձեռքը դրեց կրծքի վրա:

— Ա՛հ, գիտե՞ս այժմ ինչ է ասում իմ այս աղետ աշխարհը: Նա ասում է, որ դուք վախկոտներ եք... դո՛ւ, մայրիկը, մայր Հեղինեն: Որքա՞ն վախկոտ: Դուք ինձնից ծածկում էիք... Բայց այժմ իզուր է, այժմ առանց ձեզ էլ ես գիտեմ, ամեն ինչ գիտեմ...

Մեհրին լայն բաց արավ իր աչքերը: Նա ապշած էր: Նվ հաղիվ կառուցավ ասել.

— Ի՞նչ գիտես:

— Օ՛, շատ բան: Ես, օրինակ, գիտեմ, որ մեր երկիրը այժմ մի դժոխք է: Գիտեմ, որ Վարանդայի աղջիկները մի-մի նաղլուներ են: Հիշի՛ր, Մեհրի՛, Վարդավառի օրը, այն ժամանակ, երբ մենք բախտ էինք ուրոնում, երբ մենք ուրախությունից տրաքվում էինք, նա, խեղճ աղջիկը, ոռնում էր ծառերի տակ: Երկրորդ անգամ նրան տեսա այստեղ, մեր բակում: Նրան վռնդեցին, որովհետև նրա լեզվից թո՛ւյն էր ծլում: Ամենքդ, դու էլ, խենթ էիք անվանում նրան: Եթե անբախտությունը խենթություն է, նա, ուրեմն, ամենամեծ խենթն էր մեր երկրում: Նրա բերանից խոսքեր չէին թափվում, այլ կրակի կտորներ, բայց այրել չէին կարողանում, և ինչպե՞ս չխենթանար: Նա տապալվում, գալարվում էր իր ցավից, մարդիկ ծաղրում էին այդ պարը, երես էին դարձնում նրանից, կարո՞ղ էր նա չխենթանալ: Խենթ էր, որովհետև աղաղակում էր... Բայց եթե խելք ունենար, կլոեր, չէ՞: Ա՛հ, այդ ի՞նչ, ի՞նչ խելք է... Այսօր լուռ ու մունջ ման կգար, ոչ ոք ոչինչ չէր իմանա, և նրա նշանածն էլ չէր սպանվի: Երջանիկ մարդ կլիներ... Խենթ նաղլու: Մի հատ մարդ կա, որ անպատվությունը չէ ուզում տանել, որ կանչում է մարդկանց և աստծուն, և նա խենթ է: Այդպես է մեր երկիրը... Դու, իհարկե, գիտես նրա պատմությունը:

Մեհրին հայտնեց, որ գիտե:

— Բայց ինչո՞ւ ծածկում էիր ինձնից, ինչո՞ւ գոնե երկու խոսք չէիր ասում, երբ ես հարցնում էի, թե ինչ աղջիկ է...

— Որովհետև առհասարակ բոլոր այդպիսի թշվառների մասին դու ոչինչ չպիտի իմանայիր:

— Օ՛, իհարկե... մեղիքի աղջիկ եմ ես... Դու կարմիր խնձոր անվանեցիր այդ աղջկան, մայր Հեղինեն՝ ժամանակավոր ավանդ այս տան մեջ, իսկ իմ մայրը՝ ծտի սիրտ ունեցող երեխա, մի փոքրիկ երեխա... Ինչպե՞ս նաղլուն շանվաներ ինձ բախտավոր... Ինչպե՞ս կլինի, որ այդ բախտավորը խոսե, մտածե թշվառների, տկլորների մասին... բախտավոր...

Նրա բերանից դուրս թռավ մի թույլ ու կարճ ծիծաղ, որ թունալից սլաքների տարածեց ամեն կողմ: Դրանից պաշտպանվելու համար էր, որ Մեհրին ասաց.

— Ժամանակն է այդպես, մեղ մի՛ մեղադրիր:

— Ժամանակը, այո՛: Լսիր այժմ նաղլուի պատմությունը. դա ժամանակի պատմությունն է...

Նվ լսեց պառավը: Նրան սարսուռ պատճառողը այդ պատմությունը չէր, որ սովորական կարելի էր համարել, այլ այն, որ այդ պատմությունը այդքան մանրամասն հայտնի է Գայանեին:

— Նաղլուները շատ են մեր մեջ,— այդպես վերջացրեց աղջիկը:

— Բայց ինչո՞ւ այդպես պղծել ես աշքեցոյ, ինչո՞ւ այդքան դարձացած ես Հասկանում եմ քեզ, Մեհրի... Երեկ, անցյալ օրը, շաբաթներ, ամիսներ առաջ դու այդպիսի պատմութիւններ էիր լսում, բայց այսքան չէիր սարսափում։ Թո՛ղ, — ասում էիր դու, — ինչ ուղում է լինի, միայն թե իմ Գայանեն չիմանա։ Եվ դու երջանիկ էիր, որ քո կարմիր խնձորը միամիտ է, անտեղյակ... Այժմ տեսնում ես, որ մեր երկաթե սնդուկն էլ չկարողացավ դիմանալ դրսի ձայներին. հառաչանքները ծակեցին և նրա պատերն ու ներս մտան...

— Մի իմանա՛մ, թե ո՞վ պատմեց քեզ այդ բոլորը, — լացախառն ձայնով արտասանեց Մեհրին։

— Գաղտնիք չկա. Փերին...

— Լալկա՞նը։ Պապանձով՝ նրա լեզուն։ Երա համար էք, որ մտավ այստեղ։ Ես նրան...

— Դու ոչինչ չես անի նրան, — հրամայողական ձայնով ընդհատեց Գայանեն։ — Նա իր ողբերով մխիթարում է բոլոր նաղլուներին։ Երկու օր է, չեմ տեսնում խեղճին։ Երեւի գործ շատ ունի... Եթե կարողանում ես, Մեհրի, գտիր մի քանի Փերիներ էք, որ գնան, ման գան ամեն տեղ։ Օ՛, քանի Փերիներ են հարկավոր Վարանդային...

Նրա ձայնը դողաց։ Որքան վիշտ, որքան տխուր ելեւջներ կային այդ քնքուշ, բարակ ձայնի մեջ։ Հաղթելով այն խռնոցտը, որ հանկարծ կանգնեցրեց լեզուն, աղջիկը շարունակեց.

— Բայց ո՛չ, դու այդ էլ չես անի... Ես քեզ չեմ մեղադրում, գիտեմ, որ ոչ ոք չի անի։ Մի բուռը ջուր ամեն մեկը կարող է վերցնել ու տալ տապկըվողներին, բայց քանի՞ան են վերցնում։ Մնում է, որ այրվողը ինքը որոնի ու գտնի։ Ես մի պատկեր էի ուզում նկարել։ Վերեից մեկը իմ սրտի մեջ կաթեցրել էր մի այդպիսի տենչանք։ Եվ նա ինձ ցույց էր տալիս Վարդավառի օրը տեսած աղջկան. այն ժամանակ աղջիկը ինձ համար մի խեղճ էր, որ քանդել էր իմ սիրտը, այն ժամանակ նա դեռ նազլու չէր։ Որպիսի՝ սիրով, որպիսի՝ հույսերով սկսեցի այդ գործը։ Նա ինձ հանգստութիւն էր տալիս, նա ասում էր իմ տկանքին. «Մի՛ վախի՛ր, այլևս այն աղջիկը չէ կարող քո դեմքին շարտել «բախտավոր» անունը։ Եվ երբ ես տեսա, որ չեմ կարողանում իմ ուղածի պես կատարել այդ գործը, երբ տեսա, որ մենակ եմ և շատ խակ, գնացի օգնութիւն, խորհուրդ որոնելու։ Ոչ ոք մի հատ քաղցր խոսք չունի ինձ համար։ Վերջին հույսս դու էիր, բայց դու էլ կրկնեցիր միևնույն խոսքերը՝ թե ես երեխա եմ, թե աղջիկը չպիտի այդպիսի բաներ իմանա, որովհետեւ նա կարմիր խնձոր է միայն և ուրիշ ոչինչ. դու մինչև անգամ սատանաների անունով վախեցրիր ինձ։ Զգիտեմ ինչու այն օրը շատացի քեզ. «Բավական է, վերջապես, քիչ էլ ուրիշ խոսքեր սովորեցնեք»։ Չստացի, երեւի, այն պատճառով, որ չէի կարող խոսել առանց արտասուքների, իսկ ձեզ մոտ լաց լինել, կնշանակեր ձեզանից էլ վախկոտ լինել, կնշանակեր հաստատել, որ ես ճշմարիտ որ երեխա եմ... Նույն օրը, երբ դու ասացիր ինձ այդ խոսքերը, Վարդավառի գողգոված աղջիկը դարձավ նազլու։ Ես իմ գործը սկսեցի. մենակութիւնս մեջ ինձ օգնում էին իմ արտասուքները. դրանք հրաշագործ էին, դրանց միջոցով մի ներքին ձայն սկսեց խոսել ինձ հետ, դարձավ իմ ուսուցիչը, իմ դեկավարը։ Հասկացա՛ իմ նկարած պատկերը ձեզ համար չէր, դուք նրան չեք տեսնի, այլ...

Նորից մի ինչ-որ ծանր բան արգիլեց նրան առաջ տանել իր խոսքը։ Նա նստեց անկողնի մեջ. նրա հաստ ծամը ուսի վրայով ընկավ կրծքի վրա, ծալվեց գոգի մեջ։ Զեռքը դնելով դայակի թևի վրա, նա մի թեթև հոգոց հա-

նեց, կարծես դրա հետ կուլ տվեց այն ծանրութիւնը, որ արգիլում էր խոսել և ապա ասաց.

— Ես իմացա, թե ո՞ւմ համար է պատկերը... Այսպես վերջացավ այդ գործը, Մեհրի։

Իր անունը լսելուն պես պառավը կարծես սթափվեց մի շշմեցնող տպավորութիւններից և պատասխանեց.

— Ես չգիտեմ, թե ինչ ասեմ քեզ, Գայանե, ես չվարած եմ, իմ խելքը կարծես գնում է...

— Ծշմարիտ, դու խոսել չես կարող, բայց դուր ես կարծում, թե քո խելքն է այդպես մեղավոր։ Ո՛չ, դու խոսքեր չունես, Մեհրի։ Ի՞նչ պիտի ասես, չէ՞ որ ես գիտեմ քո բոլոր խոսքերը. տարիների ընթացքում դու միևնույն բաներն էիր կրկնում, բայց այժմ, այսուհետեւ, չես կարող նույնը ասել, դու ինքդ կամաչես քո իմացածից։ Ուրեմն կմնա, որ դու լսես ինձ։ Օ՛, հավատացի՛ր, ոչ ոք ինձ չէ սովորեցրել, ոչ ոք չէ ցույց տվել այն տեղը, ուր այժմ գտնվում եմ ես։ Խոստովանում եմ՝ կար մի բան, որ օգնում էր ինձ, մի բան, որ այն էր միայն ասում՝ թե ես մենակ չեմ, առանց նեցուկի չեմ։ Ի՞նչ էր դա։ Անունը չգիտեմ, բայց եթե երազներ ասեմ, չեմ սխալվի։ Երազներ։ Դու երբևիցե բաց աշքերով տեսե՛ր ես երազ. երբևիցե պատահե՛ր է քեզ լինել մենակ և զգալ, որ մեկը քեզ հետ է, ման է գալիս քեզ հետ, տեսնում է քեզ ամբողջովին, խոսում է, բայց ինքը մարմին չէ, երևույթ էլ չէ։ Հապա ի՞նչ է, կհարցնես դու։ Զգիտեմ, երեւի մի շունչ, գուցե մի թեթև գողոց։ Զգիտեմ նաև, թե ինչպես էր նա գալիս։ Կարո՞ղ ես իմանալ, թե ամառային առավոտի շունչը ի՞նչ ձանապարհով է գալիս և ո՞ւր է գտնվում։ Նա էր, որ սովորեցրեց ինձ մի քանի հրաշալի բաներ, — շարունակեց Գայանեն մի վայրկյան լռելուց հետո, — սովորեցրեց, թե ատելի է այս վախկոտութիւնը, վատ ու անարժան բաներ են այս հաստ պատերը, երկաթի սնդուկները։ Որքա՛ն անուշ, որքա՛ն արեցնող էին նրա մեղմ թելադրութիւնները։ Բայց մի կարծիր, թե նա միայն շոյել, գուրգուրալ գիտե։ Նա ինձ ծաղրում, տանջում էր այսօր, այս երեկո։ «Տե՛ս, տե՛ս», — ասում էր նա և ինձ ամաչեցնում, երբ մայրիկը դատապարտում էր Մանասին, իսկ մայր Հեղինեն թաքցնում էր իր կույսերին այն պատճառով, որ վանքի պատերի մի քանի քարերը խախտված են երևում։ «Տե՛ս», — ասում էր, — մեծերը, ուժեղները պինդ տեղեր են որոնում, ուրեմն մոտ է սառսափելի փոթորիկը. դրանք անհատներ են, հինգ թե տասը հոգի, և կգտնեն»։ Եվ ապա հարցնում էր. «Իսկ ի՞նչ անեն հարյուրները, հազարները, ի՞նչ անեն նրանք դրսում, բաց ու արձակ դաշտի մեջ»... Նա ինձ տանջում էր, երբ դու պատմում էիր ստորերկրյա սենյակի մասին։ Սենյակը գեղեցիկ միջոց էր դազաններից ազատվելու համար։ Եվ ես ասում էի ինձ տանջողին. «Ինչո՞ւ չէ, եթե այդ ստորերկրյա անցքերում տեղավորվեն Վարանդայի բոլոր աղջիկները, ես էլ կլինեմ նրանց հետ»։ Բայց դա ըստական պատրանք էր։ Ինձ տանջողը ծիծաղեց ճրագի ետեից։ Հասկացա, թե ի՞նչ է ասում նրա դառն ծիծաղը. բոլոր աղջիկները չեն տեղավորվի... Իմ պապը, որքան էլ իմաստուն լինի, երբեք չէր էլ մտածի այնքան լայնարձակ տեղ պատրաստել, որ իր երկրի բոլոր աղջիկներին թաքցնի այնտեղ։ Խեղճ պապ։ Եթե նա այսօր կենդանի լինի, Մեհրի նման կասեր. «Ինչո՞ւ ես վախենում, կարմիր խնձոր, տես քեզ համար ինչ տեղ եմ պատրաստել»։ Եվ նա նույնպես կդայրանար, եթե ես ասեի. «Տե՛ս, պապիկ, ինձ պես կարմիր խնձորներ շատ կան, ահա՛, որքան շատ, չե՞ս խղճում նրանց»։ Ահա, Մեհրի, այսքան դարձանալի է այն շունչը, իմ երազների աներևույթ հոգին։ Ի՞նչ է ուղում նա։ Արդոք ա՛յն, որ ես թողնեմ այս երկաթի սնդուկները ու գնամ իմ քույրերի մոտ...

— Գայանե... Գայանե... ինչն՞ր ես ասում... — Մեհրին լաց էր լինում. նրա թևը դողում էր Գայանեի ձեռքի տակ: Բայց որքա՞ն փոխվել էր մեղքի աղբիլը: Նա այլևս չսղճահարվեց, նրա խոսքը հոսում էր աղբյուրի նման, դարձյալ դառն էր, լի անողորմ հեղնություն:

— Սպասի՛ր, — ասաց նա, — դեռ այստեղ եմ ես: Կարծում եմ, թե այն-քան հե՞շտ է այս պատերից դուրս գնալը: Ուր էր, եթե ես ամեն ինչ հասկացած լինեի: Դա կլիներ իմ տանջանքների վերջը: Մինչդեռ այժմ միայն սկիզբն է, դեռ ամենագովարը կանգնած է առջևս: Իմանալ, որ մենակ փակվելը վատ է, դեռ շատ քիչ է: Հետո՞: Այդ «հետոն» է մութ, դժվար...

— Դու կքանդես այս տունը, հարյուր տարվա տունը, — բացականչեց պառավը հեծեծանքների մեջ:

— Կամա՛ց, Մեհրի, մի՞թե դու ուզում ես աղմուկ բարձրացնել...

— Ի՞նչ անեմ... սարսափում եմ քո լեզվից:

— Սարսափո՞ւմ ես...

Նա ծիծաղեց և, դեն հրելով նրա թևը, երեսը դարձրեց, ասելով.

— Ավելորդ է, ուրեմն, շարունակելը: Մոռացի՛ր լսածդ, քնի՛ր, արտասուքներդ կարեք բարձր: Վերջացավ, այսուհետև հանգիստ կլինես:

Ծերությունը երկրորդ երեխայություն է: Որքան էլ ծանր լինեք այդ սպառնալիքը, սակայն Մեհրիի համար շատ էլ հեշտ չէր կանգնեցնել իր արտասուքները: Նա միայն այն ժամանակ լռեց, երբ տեսավ, որ Գայանեն դարձյալ պառկել էր իր տեղը:

— Չե՞ս խնայում մեզ, Գայանե, — հարցրեց նա:

— Դուք էլ ինձ չեք խնայել:

— Բայց ո՞րն է մեր հանցանքը: Մի՞թե այն, որ քո երջանկությունը, քո բախտն ենք պաշտել: Թե այն, որ պատրաստ ենք քո բոլոր ցավները մեզ վրա առնել: Ո՞րն է, ասա՛, աղաչում եմ: Վատ ենք մենք... բայց ո՞րն է լավը...

— Ամենից լավը աղմուկ չբարձրացնելն է: Իմացի՛ր, դրանով ինձ չես վախեցնի: Ոչ ոք ինձ չէ կարող այժմ հարկադրել կամ խրատել այնպես, ինչպես մինչև այժմ էր խրատում: Հո գիտես, որ մի բարձր ժայռ է մեր տան հիմքը: Ամեն ժամանակ այդ ժայռը մահ ունի պատրաստած ամեն մեկի համար, ով կկամենա ցած գլորվել: Նա ինձ կօգնե, որ ցույց տամ ձեզ, թե անցածը անցել է, այլևս չի վերադառնա: Իմ մեջ միշտ կգտնվի այնտեղից ընկնելու քաջությունը: Հասկանո՞ւմ ես:

— Դեռ ո՛չ բոլորովին: Դու ինքնագլուխ ես համարում քեզ: Բայց մոռանում ես, որ վաղը կգա քո տերը և ձեռքիցդ բռնած կտանե քեզ:

Մի կարճ, շատ կարճ լռություն տիրեց: Գայանեն նորից նստած էր, և այս անգամ նրա աչքերի մեջ մարեց հեղնության կծու կրակը: Պառավը չէր հավատում իր աչքերին. դարձյալ երևան եկավ շնորհալի Գայանեն, դարձյալ այդ թարմ մարմնից, որ իր սքանչելի գծադրությունները այժմ մի հատ շափիկով էր վարագուրել, տարածվեց մեղմության, վայելչության բուրմունք:

— Այո՞, նա կարող է գալ, — ասաց նա զվարթ ձայնով: — Եվ շա՛տ լավ, ես սպասում եմ նրան:

Առաջին անգամն էր արտասանում մի այդպիսի խոսք: Սպասում է: Դա համարձակություն էր, վայել չէր մի նշանած աղջկան, որին օրենքը հրամայում էր ծածկել կրծքի տակ իր բոլոր տենչանքները:

Այժմ Մեհրին չէր հավատում իր ականջներին էլ: Անհնարին էր, որ Գայանեն ձիշտ հասկացած լինեք իր ասածի միտքը, ուստի ասաց.

— Գիտե՞ս, իմ խոսքը Զալալի մասին է...

Եվ որքան մեծացավ նրա դարմանքը, երբ Գայանեն հանգիստ կերպով հաստատեց այդ բանը:

— Այո՛, այո՛, Զալալի...

Մինչև անգամ նշանածի անունն էլ տվեց... Հրաշալի էր այդ արտասանությունը, բայց համարձակությունն էլ այն աստիճան անօրինական էր, որ Մեհրին դարմանքից իր մատը կծեց:

— Թո՛ղ գա, — շարունակեց նա, ուշադրություն չդարձնելով պառավի զարմանքի վրա: — Աշխատիր հեռվից տեսնել նրան, Մեհրի, իմացի՛ր, թե երբ նա կմոտենա գյուղին, բարձրացիր թումբի գլուխը և նայի՛ր, տես ինչպես է գալիս:

— Ինչո՞ւ:

— Դու կտեսնես մի հրաշալի ճանապարհ: Դա այն չէ, որ նրա ձիու ոտների տակ է փռված: Ո՛չ, դա մի ուրիշ ճանապարհ է: Երանի՛ քեզ, եթե ես էլ տեսնեի...

— Ի՞նչ է նշանակում դա:

— Ես քեզ ասում էի, որ ինձ հետ ման եկողը, ինձ խոսացնողը՝ նա, որ մերթ հիացնում է ինձ և մերթ տանջում, մի շունչ է, գուցե մի դողոց: Ինչպե՞ս է նա գալիս... Այդ դու կիմանաս, երբ հեռվից կտեսնես, թե ինչպես է գալիս խաչենցին:

Նա նայեց դայակին, տեսավ նրա միամիտ, անհասկացող դեմքը: Եվ հանկարծ փաթաթվելով նրա վզին, ասաց մի բորբոքված խանդով.

— Հասկացի՛ր, հասկացի՛ր, խեղճ Մեհրի... Այդ շունչը, որ ինձ հետ է, նրանից է գալիս...

Ոչինչ չխոսեց Մեհրին. միայն խիստ կծկվեցին նրա բազուկները, և նա պինդ սեղմեց իր գրկի մեջ այդ աղջկան, որին կարծես նոր էր գտնում: Բացվեց նրա սիրտը. երկար նրա թռչնած դեմքը քսվում էր այդ փափուկ դեմքին, երկար նա ման էր ածում իր դողդոջուն շրթունքները սիրուն դիմադեղի վրա, հոտոտում էր, մխիթարվում: Աղջկան, խանդադատանք, խնդակցություն միասին ալեկոծում էին նրա սիրտը: Գայանեն հաղիվ կարողացավ ազատվել այդ գործվալից գրկից: Նա խոսել էր ուզում, և նրա շրթունքները հրաշք էին գործում:

— Սիրում եմ նրան, ինչո՞ւ ծածկել, — արտասանեց նա մի մաքուր, սրբազան ջերմեռանդությամբ: — Այսօր իմ սրտի խորհուրդներն եմ քեզ հայտնում, Մեհրի, և ես հանցավոր կլինեմ նրա առաջ, եթե չասեմ, որ այդ խորհուրդների մեջ ամենից մեծը սերն է...

Նրա կուրծքը ծանր կերպով բարձրացավ, հազիվ լսելի մի հոգոց դուրս թացրեց և ապա էլի ցածրացավ: Նա երկու մատով հեռացրեց ճակատի վրա ընկած մազերը և երկու աչքերը բարակ հոնքերի տակից հառեց ճրագի վրա, որ այրվում էր աշխույժով և կարծես մի առանձին հաճությամբ էր կատարում իր ծառայությունը:

— Այո՛, սիրում եմ... վկա է այս սիրտը, վկա են աստծու այն բոլոր սրբազան գործերը, որոնք խորհուրդներ հասկանալ են կարող: Իմ անքուն գիշերներ, իմ երկար երազներ, դուք էլ վկա եք: Սիրել, պաշտել, որքա՞ն խոր, ծածուկ, անլեզու բան է դա...

Արդյոք կհասկանա՞ս, Մեհրի: Ահագին տարածություն է բաժանում մեզ... Այստեղից հաչեն... Մի ամբողջ օրվա ճանապարհ է դա: Սարեր ու ձորեր անթիվ են. ի՞նչ ահագին բարձրություններ, ի՞նչ ահագին խորություններ: Միակ ուղիղ, հարթ ճանապարհը երկինքն է, և այնտեղով է իմ սիրտը գնում դեպի նրան: Գիշերը աստղերն են իրանց ժպիտներով ուղեկցում, իսկ ցերեկը արեգակն է կանգնած, որ չէ այրում ճանապարհորդին, այլ տաքացնում է:

Բայց միշտ պարզ ու ժպտուն չէ կապույտ հարթութիւնը. և մութն ու մրրիկն էլ չեն կանգնեցնում ախտաւոր ճանապարհորդին: Կայծակները շոյում են նրան, փոթորիկները նրա ուղեցոյցներն են: Նրա համար դժվարութիւն չէ ծնել աշխարհը, նա գնում է հասնելու, և ո՞վ է կարող արգելել նրան:

— Աստված ինքն է տանում, աստված ինքն է օրհնում, — մրմնջած Մեհ-րին: — Մեռնե՛մ նրա մեծութեան... Բայց գիտե՛ս, Գայանե, նա էլ դեպի մեր կողմերն է գալիս, նա էլ ուխտաւոր է:

— Ինձ պե՞ս... Երանի՛ք ընդ, Մեհրի, որ գիտես, թե ինձ պես է: Ես չգիտեմ, ես այդ չեմ զգում: Մի՞թե նա էլ չէ զգում, որ ես գնում եմ ու նայում: Նայում եմ հեղից: Ինչպե՞ս են քո աչքերը, Մեհրի: Նա ինձ այնքան բարձր, այնքան մեծ է երևում: Որքա՛ն հեռու է նա մեզից, հասարակ մարդկանցից: Եվ կարելի՞ է նրան հասնել: Ո՛չ, ինչո՞ւ հասնել. նա լավ է այդպես, այդքան բարձր, այդքան անհասանելի: Եթե հնարաւոր լիներ նրան հաճախել, այն ժամանակ կարելի կլիներ կատարել և մի մեծագործութիւն, այսինքն՝ իմա-նալ, թե ինչ պիտի անել այս երկաթի անդուկի դռներից դեմը: Ես ինքս, մե-նակ, լուկ նրա տված երազների աջակցութեամբ, գնացի մինչև այդ դռները. ավել չկարողացա, որովհետեւ ի՛նչ եմ ես նրա հետ համեմատած: Այժմ կանգ-նած եմ այդ դռների մոտ. գիտեմ, որ վախկոտներ են ապրում այստեղ, գի-տեմ, որ հազարավոր քույրեր տանջվում, խորովվում են ու կանչում են իրանց մի քրոջը, որ կանգնած է ամբոյցի դռների մեջ և չէ իմանում, թե ինչ անել: Ես սպասում եմ նրան, կանչում եմ: Թող գա, թող շտապել, բռնել իմ ձեռքից և դուրս հանել տանջվող աշխարհի մեջ... Օ՛, ե՞րբ կգա...

Դարձյա՛լ նույն խոսքերը... Նա չէ մոռանում, նա դուրս գալ է ուզում և որքա՛ն ատում է այս ամբոյցը: Բայց այս անգամ սարսափելի չեն նրա խոս-քերը: Նա մենակ չէ, նա առանց իր նշանածի քայլ չի փոխի: Եվ, փա՛ռք աստ-ծու... Գուցե Աննա-Խաթունը քիչ հակառակվի, ասելով, թե իր դրած պայ-մանը չէ կատարված: Բայց ի՛նչ կարելի է անել, երբ աղջիկը այլևս չէ ուզում մնալ: Մեհրին համարձակ, անկեղծ սրտով հավատացնում էր Գայանեին, որ նա կարող է ապահով լինել, թե իր բաղձանքը կկատարվի:

— Նա կգա, անպատճառ կգա, — ասում էր նա:

— Բայց ե՞րբ... Աղջիկը նա շատ չի՞ ուշանա: Խե՛ղճ, անբախտ Մար-գարիտ: Հիշո՞ւմ ես նրան վիճակի ժամանակ. համեստ, ծանրաբարո, բն-կերասեր և ամոթխած. տե՛ր աստված, նա ամաչում էր ամեն մի երեխա-յից... Այժմ գաղանները խլեցին, տարան նրան. ո՞ւր... Իսկ մայրիկը ասում է, թե ոչինչ չկա: Մի՞թե այդքան չնչին է Մարգարիտը: Եվ ի՛նչ լավ բախտ էր գուշակել վիճակը նրա համար, եթե իմանայիր, Մեհրի: Այսօր ամեն ինչ սուտ է... Նա ոչինչ է, հա՛, Մեհրի:

— Ո՛չ, ինչո՞ւ է ոչինչ, նա էլ աստծու հոգին է:

— Հապա ինչո՞ւ մեկը նրա համար լաց չէ լինում, ինչո՞ւ մի հատ ամի-սոսանք, մի կտոր ցավակցութիւն չկա...

Աղջիկը լուց, իսկ մնացածը շարունակեցին նրա արտասուքները, որոնք ծլլացին, նրա գոգը գլորվեցին: Մի թուլութիւն գրկեց նրան, կանացի բնու-թիւնը գերակշռեց, և նա ընկավ Մեհրիի ուսին: Այժմ գայակը գիտեր, թե ինչով կարելի է նրան սիրտ տալ, մխիթարել. նա շարունակ խոսում էր Զա-լալի գալու մասին: Ոչինչ դժվարութիւն չկա այդ բանի մեջ: Ինքը՝ Զալալը, պատրաստ է այստեղ լինել թեկուզ ամեն ժամ, ամեն րոպե: Միայն իմաց տալ նրան: Բավական է, եթե Աննա-Խաթունը նույնիսկ մի երեխա ուղարկել, մյուս օրը նա այստեղ կլինի:

Հանկարծ Գայանեն բարձրացրեց իր գլուխը, մի հայացքով չափեց պա-ռավի բարի գեմքը, կարծես փորձում, վերլուծում էր նրան:

— Դու ինձ սիրում ես, Մեհրի, չէ՞, — հարցրեց նա:

— Նո՛ր ասեմ...

— Բավական է այդքանը: Ուղո՞ւմ ես ինձ հետ լինել:

— Մինչև գերեզման:

— Շա՛տ լավ: Ինձ համար մի բան արա, իմ Մեհրի, և կլինես իմ մայ-րը, իմ քույրը: Դու ինքդ իմաց տուր Զալալին, որ գա: Իմաց տուր այնպես, որ ոչ ոք չհասկանա: Ամեն ինչ իմ մորից ծածուկ պիտի լինի. նա ոչինչ, ոչ մի բան չպիտի իմանա, լսո՞ւմ ես:

Մեհրին գլխի շարժմամբ պատասխանեց, որ լսում է:

— Որ նա գա և շատ, թե իրան կանչել են այստեղից: Որ նա պահե այդ գաղտնիքը:

Մեհրին դարձյալ շարժեց իր գլուխը:

— Այդ դեռ բավական չէ: Դու պիտի այնպես անես, որ նա տեսնվի ինձ հետ, խոսե, և դարձյալ ոչ ոք չիմանա: Զարմանո՞ւմ ես, օրենք չէ՞: Բայց մի-թե օրենք է այն դրութիւնը, որի մեջ գտնվում ենք: Մենք ոտի տակ կտանք շատ այդպիսի կարգեր: Կարո՞ղ ես այս բոլորն անել ինձ համար:

— Կարող եմ, եթե դու մի նամակ գրես...

Գայանեն տարածեց իր թևերը, պինդ գրկեց պառավին և նրա հետ ըն-կավ իր անկողնի մեջ...

Ճրագը օրհասական պլպլոցների վրա էր: Պատրույգը վերջացել էր:

ԺԴ

Աղբանոցի տնակը վաղուց էր մերկացել իր ամառային զարդերից: Բարձ-րահասակ վայրի բանջարները վաղուց էին շորացել և այժմ փտում էին հողի վրա՝ պատահարների կամքին թողնելով հինավուրց օթեանի երկու կողերը և քայքայված մուտքը: Կանաչները գնացել էին: Երկու կաղնիները ջրի ձորում օր ու գիշեր թափում էին կանաչ-կարմիր տերևների կույտեր, շտապում էին մերկացնել իրանց հսկա ճյուղերը: Աշնանային քամին շրջապատի մեռելու-թյան մեջ միայն շոր ճյուղեր, թափառական տերևներ էր գտնում իր ցավա-լի, ողբաձայն շրջուկները տարածելու համար. երբեմն էլ հարձակվում էր տնակի կտուրի վրա, դողոց էր գցում մեռած խոտերի մեջ, կարծես մրսեց-նում էր ամենքին:

Այս անգամ Փերին սովորականից շատ երկար մնաց իր խղճուկ բնա-կարանում: Պատճառը միայն այն չէր, որ շոր ու տաք ամառվան հաջորդել էր պայծառ ու մեղմ աշունը, երբ պարզ երկինքը երկար հիացնում է ամբողջ աշխարհը իր քաղցրիկ արևով:

Կար և մի ալ պատճառ: Այժմ նա ինքնագլուխ չէր, այժմ նա կատարում էր մեկի պատվերները: Նա հաճախ ճանապարհորդութիւններ էր անում դե-պի շրջակա գյուղերը և ամեն վերադարձին գնում էր մեղիքի տունը:

Վերջին ճանապարհորդութիւնը մի ամբողջ շաբաթ տևեց:

Ավետարանոցից նա դուրս գնաց Մարթայի և Նաղյուի հետ, ուղևորվեց դեպի արևմուտք: Այժմ թե պառավը և թե նրա երկու ընկերակիցները ան-դործ մուրացկանների տեսքը չունեին: Նույնիսկ Մարթան քայլում էր կայ-տառ, կարծես հասկանում էր, որ դորժը այդպես է պահանջում:

Դարձյալ տխուր և կատաղի էր Նաղյուն: Զարգված սրտերի ամենալավ բուժիչը առհասարակ ժամանակն է համարվում, բայց այդպես է նա այն դեպքում, երբ դաժան բախտը ձեռք է վերցնում իր զոհից: Իսկ Նաղյուի ճա-կատին գրված էր միշտ լինել անողոր թշվառութեան ճանկերի մեջ:

Երկու շաբաթ առաջ՝ Սուլեյման-բեկի բանտից մի դիակ հանեցին. դա

Ճնրունի Ասարենն էր, Նաղլուի նշանածի հայրը: Թուրքի արդարադատությունը պատրաստվում էր պատժել աչդ մարդուն, որովհետև նա չէր արգելել իր որդուն վաղել իր հարսնացուին օգնության: Նա, ինչպես տեսանք, Նաղլուի մոր, Մարիամի մեղսակիցն էր: Բանտի տանջանքներից նրան ազատեց մահը:

Իսկ Մարիամը: Դիակի հետ բանտից մի շշուկ դուրս եկավ, որ սկսեց պատել ու պատմել, թե Մարիամը չկա: Ո՛ւր էր կորել, ի՞նչ էր եղել՝ դա բանտի գաղտնիքն էր: Գուցե նրան էլ ազատել էր մահը, գուցե և կենդանի է, բայց հեռացրել են այս կողմերից: Վերջին ենթադրությունը անհավանական չէր, քանի որ Մարիամը դեռ ջահիլ էր, նույնիսկ գեղեցիկ:

Իզուր Նաղլուն ամեն օր գնում էր բեկի դուռը և ամեն մի պատահողից պահանջում էր ասել, թե ուր է իր մայրը: Նրա կատաղությունը ոչ ոքին չէր դալարացնում, որովհետև ամբողջ գյուղը անվանում էր նրան խենթ աղջիկ: Միայն տասնապետ Ահմեդը, որ մի առանձին հաճություն ուներ դեպի խենթերը, խոսում էր նրա հետ, մեծ բավականությամբ ծիծաղում էր, մինչև անգամ մատի ծայրը դիպցնում էր նրա ուսին և կրկնում իր սովորական խոսքերը.

— Ինձ օնբաշի Ահմեդ կասեն...

Մի-մի անգամ բարեհոգի թուրքը մեկնում էր իր ձեռքը դեպի հյուսիս, խաղացնում էր մատները, հասկացնելով, թե շատ հեռու տեղ է իր ցույց տվածը և ավելացնում էր.

— Այնտե՛ղ է... նրան չես տեսնի:

Նաղլուն չէր հավատում և հուսահատությունից կատաղած բարձրացնում էր իր բռնեցքը, ասում էր՝ սպառնալով Ահմեդին.

— Ես քո հոգին կհանեմ...

Տասնապետը ավելի մեծ ախորժակով էր ծիծաղում, ավելի լայն էր բաց անում իր բերանը, այնպես որ պսպղում էին նրա բոլոր ձյունափալ առամները:

Այս տեսարանը ճշտությամբ կրկնվեց և այժմ, երբ Փերին ու Նաղլուն հասան աղբյուրին: Ահմեդը, որ նստած էր քարի վրա, կանչեց նրան: Տասնապետը այժմ մենակ չէր. նրա կողքին կանգնած էր Քյոսա-Մուխտարը:

— Արի՛, արի՛, — ասաց Ահմեդը, նույն երջանիկ ժպիտը բերանին, — չե՞ս ուզում քո մոր մոտ գնալ:

Աղջիկը կանգ առավ, իսկ տասնապետը, ցույց տալով իր ընկերին, ավելացրեց.

— Սա է տարել քո մորը, սա քեզ էլ կտանե...

Եվ էլի ծիծաղեց: Այդ ծիծաղը սաստիկ խաբում էր Նաղլուին, թույլ չտալով հասկանալ, թե ո՞րն է կատակը և ո՞րը՝ իրողությունը: Այս անգամ նրա մեջ կասկած չմնաց, որ Ահմեդը կատակ է անում: Անկարելի էր, որ նրա մոտ կանգնած այլանդակ մարդը լիներ իր մոր տանողը: Եվ նա շարունակեց իր ճանապարհը՝ ուշադրություն չդարձնելով Քյոսա-Մուխտարի վրա, որ նույնպես շարժանացրեց նրան իր ուշադրության:

Բայց այդպես չէր Նաղլուն մի շաբաթից հետո, վերադարձի ժամանակ: Նա և Փերին շրջապատված էին մի տարօրինակ, մի սարսափելի բաղմոնությամբ: Եվ այժմ նա հասկանում էր տասնապետ Ահմեդի խոսքերը, դիտեր, որ դրանց մեջ կատակ չատ քիչ կար. հասկանում էր մանավանդ, թե ինչ էր եղել տասնապետի այլանդակ ընկերը:

Եթե երկուսը՝ Ահմեդը և այն շորացած դևը, այժմ էլ նստած լինեին աղբյուրի մոտ, Նաղլուն ուրիշ կերպ կխոսեր: Բայց ոչ ոք չէր երևում այդտեղ, ոչ ոքին նա բան չասաց և ուղիղ գնաց դեպի աղբանոցի ձորը: Այդ օրը հինավուրց տունը օթևան տվեց շատ դժբախտներին:

Դա աշխանային մոռաց օրերից մեկն էր: Առավոտվանից երկինքը պատած էր գորշ ամպերով. սարերի վրա ձգվել էր մշուշի մի անհուն ծով: Մառախլապատ, անլույս օրվա խոնավությունը նստել էր ամեն տեղ, իսկ ցուրտ քամին թեև շատ մեղմ էր, բայց սառցրել էր այդ խոնավությունը և փայտացնում էր մարդու քիթ ու պոռնգը: Չնայած այդպիսի եղանակին, Ավետարանոցը մի առանձին կենդանություն էր ստացել. նա դուրս էր թափվել և տեղափոխվել էր կտուրների վրա, ցանկապատերի ետևում: Շրջակա գյուղերից դալիս էին խումբ-խումբ գյուղացիներ. դրանց ջրում բերում էին Սուլեյման-բեկի ձիավորները: Մարդկանց կույտերը խտանում էին մանավանդ բեկի տան մոտ, իսկ մեկիցի տան հյուսիսային կողմում՝ բարձր թումբի լանջերը սեացել էին մարդկանց բաղմոնությունից:

Ամենքը սպասում էին. ամենքի աչքերը ուղղված էին դեպի բեկի տան մոտ եղած լայնարձակ հրապարակը, որի մեջտեղում տնկված էր մի բարձր, սրածայր և հաստ ձող:

Մարդակեր բարբարոսության այն ժամանակներում երեխան էլ դիտեր, որ շուտով հրապարակի մեջ մի մարդ կհանվի ցցի վրա: Դա ամենազարհուրելին էր սպանության բոլոր եղանակների մեջ, որ մարդը հնարել է մարդու համար, և շատ հաճախ չէր դորժադրվում: Ամենքը հասկանում էին՝ պատժվողը մի շատ նշանավոր ոճրագործ պիտի լիներ:

Ասում էին, որ բեկին վերջապես հաջողվել էր ձեռք գցել Մանասի մարդկանցից մեկին և այժմ նրա վրա պիտի թափեր իր ամբողջ կատաղությունը: Նա հավաքել էր այսքան բաղմոնություն, որ ցույց տա, թե ինչպես ինքը դիտե պատժել. մինչև անգամ հրավերներ էր ուղարկել Մելիք-Ավանին, մի քանի թուրք ու քուրդ բեկերի: Միայն հայ մելիքն էր անտես արել իրան հասած հրավերը:

Բայց ամբոխը մի առանձին տազնապի մեջ չէր: Անհոգի, ցուրտ մի դանդաղ էր նա և մինչև անգամ անհամբերության նշաններ էր ցույց տալիս: Լուր էր պտտում, որ ցցի հանվողը թեև Մանասի մարդկանցից է, բայց անհայտ օտարական է, վարանդացի չէ, եկել է մի հեռու տեղից: Օտարը օտարին կարեկից չէ. այս անողորմ օրենքը այժմ ամբոխի մխիթարությունն էր: Գոհե իմանում էին, որ սպանվողը օտար է, ուրեմն կարելի էր նայել առանց ցավակցության, առանց լացի, նայել այնպես, ինչպես փողոցում հավաքվածները դիտում են, թե ինչպես ընկած ձին կամ եղը փչում է վերջին շունը:

Ժամանակն անցնում էր, իսկ սպասողների համբերությունը գնալով սպառվում էր: Լեռնային քմահաճ բնությունը սկսեց մի քանի զարմանալի փոփոխություններ. մշուշը չքացավ լեռներից, երկնքի ամպերը հանկարծ ծվեն-ծվեն դարձան, և արեգակը մի քանի տեղ ճառագայթներ թափեց խոնավ ու սառած երկրի վրա:

Կարծես հենց դրան էր սպասում Սուլեյման-բեկը: Նա դուրս եկավ տանից, ծալապատիկ նստեց դորդերի վրա առանձին պատրաստած տեղը, իսկ նրա շուրջը բաղմեցին պատվավոր հյուրերը: Ամեն տեղ տիրեց մեռելային լույություն. մարդիկ չէին համարձակվում նույնիսկ շունչ քաշել:

Բեկը կարգադրություններ արավ, բայց այսօր նա չափից դուրս դանդաղ կոտ էր, կարծես վճռել էր անհամբերությունից ճաքեցնել այդքան մարդկանց: Նրա թիկնապահներից մի քանիսը դես ու դեն վազեցին, նորից վերադարձան և ինչ-որ բան ասացին: Անցան ծանր բոլորներ:

— Բերո՛ւմ են, — վերջապես լսվեց մի խեղդված շշուկ, որ սկսեց ավելանալ նման ման գալ նայողների կույտերում:

Գլուխների ծովը երեքաց, ամեն մեկն աշխատում էր հարմար տեղ բռնելու Տան հտեից մի քանի մարդիկ երևացին, և անհամար աչքերը վերջապես տեսան հանցավորին:

Նա չէր քայլում, այլ քարշ էր ընկնում ծնկների վրա, որովհետև նրա աշ ոտը բոլորովին չէր գործում: Առջևից գնացողը ձգում էր նրա վզից կապած շղթան, և նա զարհուրելի ջանքեր էր գործ դնում, որ կարողանա ավելի արագ շարժվել: Մեռելային գունատությունը նստել էր նրա դեմքին, որի վրա երևում էր մի նոսր մորուք:

Դեռ տեղը չհասած՝ նա արդեն մեռած էր. կարծես նրան դուրս էին քաշել մահվան անկողնից:

Այդ հանգամանքը դարձանք պատճառեց հանդիսատես հյուրերին. հիասթափումն ընդհանուր էր:

— Սա մեռնելու վրա է, — ասացին մի քանիսները:

— Չողի ծայրին չի հասնի, կես ճանապարհին հոգին կտա:

Կալանավորը կարծես խիստ դժգոհ էր այդ վկայություններից: Բարձրացնելով իր գլուխը, նա նայեց շորս կողմը, տեսավ ահագին բաղմունքներ և, ընդունելով արհամարհող մարդու հպարտ դիրքը, ասաց՝ աչքերը բեռած բեկի վրա:

— Հանգիստ եղիր, ես չեմ խանգարի քո այս մեծ հանդեսը... Իմ մեջ դեռ ուժ կա, կարող եմ, եթե ուզեմ, ընդ զվարճացնել, երկար մնալ ձողի գլխին:

Նա հասավ իր նպատակին. նա հասկացրեց, որ սպանության հանդեսը կորցնում է իր նշանակության մեծ մասը: Ամենաանգույն շարագործներն անգամ այսքան հանդարտ ու անտարբեր չէին մոտենում այս տեսակ մահվան: Նույնիսկ այնպիսի գաղաններ, որոնց համար մարդասպանությունը զվարճություն էր, գոգում էին ցցի դիմաց: Շատերը այնքան թուլանում էին, որ սկսում էին գթություն հայցել, իսկ շատերը այնքան դաշտանում էին, որ կատաղած այս ու այն կողմ էին ընկնում, հայհոյանքներ էին թափում ամենքի վրա: Թե աղաչանքները և թե կատաղությունը, սակայն, միևնույն միտքն էին հայտնում, նրանք հավասար չափով ցույց էին տալիս, թե որքան սոսկալի բան է ձողի գլխին սպասող մահը:

Իսկ այդ ջարդված, կիսամեռ մարդը գոնե մի հատ ցնցումով չհայտնեց, թե իր մեջ էլ կա երկյուղ: Նրանից երկու քայլ հեռու գտնվող ձողը ոչինչ տպավորություն չէր գործում նրա վրա: Նույնիսկ նրա վզին անցկացրած շղթան բոլորովին ավելորդ էր. ոչինչ նշան չկար, թե նա զսպում է այդ մարդու մեջ որևէ կիրք:

Սուլեյման-բեկը, սակայն, ուշադրություն չդարձրեց այդ արհամարհանքի վրա: Նա մի սարսափելի ձայնով ասաց՝ ցույց տալով ձողի ծայրը.

— Այնտեղից քո մարմինը կընկնի քեզ պես շների առաջ. քո մի հատ ոսկորն էլ չի ազատվի շների բերանից:

Դատապարտվածի գունատ դեմքը քարացածի էր նման և երևան չհանեց ամենաթեթև ջղաձգություն անգամ:

— Եթե աղաչես, ես քեզ մի ողորմություն կանեմ, — շարունակեց Սուլեյման-բեկը, — ձողի վրա քո երեսը դարձրած կլինի դեպի եկեղեցին, ուր դու հագնում էիր ծաղրածուի շորեր և ծեսեր էիր կատարում: Գուցե քո պիղծ հավատի մեծերը զան և ազատեն քեզ իմ ձեռքից: Ուզո՞ւմ ես, անհավատ շուն:

Անպատասխան մնաց և այդ հայհոյանքը, որ արտասանվեց կարծես միայն այն մտքով, որ շրջապատողները հասկանան, թե սպանվողը եկեղեցու պաշտոնյա է:

Եվ իբրև, դա տեղի Սողոմոնն էր: Լեռան լանջին ընկած արնաքամ վիրավորը, որին չէին նկատել Մանասի մարդիկ, այդ անվախ քահանան էր: Արշավանքից վերադարձող թուրք ղինվորները գտան նրան անզգա դրություն մեջ և տարան իրանց հետ:

Ամբողջ երեք շաբաթ նրա երկաթի կազմվածքը, ոչինչ համարելով արյան այնքան կորուստը, մաքառում էր ղինվորի մահվան դեմ, և հաղթեց նրան, բայց հաղթեց, որպեսզի մատնվե մի ավելի սարսափելի մահվան:

Սուլեյման-բեկին հասածը քահանայի կմախքն էր, բայց նա շտապեց այդ կիսամեռ մարմինը սպանել հրապարակի վրա: Նա վրեժ էր հանում Մանասից, իսկ վրեժի զգացմունքը այս դեպքում կատաղության աստիճանին էր հասցնում այն, որ ձեռք ընկածը մի հոգևորական էր, հակառակ, անհաշտ կրոնի մի ներկայացուցիչ:

Մահճակալանությունը դարերի ընթացքում այդ ներկայացուցիչներին չէր խնայել... Երևի վրեժի ամբողջ զովությունը ծծելու համար էր, որ նա աշօր չէր շտապում: Ինչպես կատուն մի առանձին հաճությունը նախ խաղում է իր ճանկերի մեջ ընկած որսի հետ և ապա միայն խեղդում ու ոչնչացնում նրան, այնպես էլ սիրիացին դեռ երկար զննում էր իր զոհին: Ի՞նչն էր այդքան գրավել: Գրսից՝ ոչինչ. նա ընկած էր հողի վրա, առանց ուրիշի օգնության չէր կարող կանգնել, շարժվել: Նա հիվանդ էր, շատ թույլ...

Չկար ավելի զզվելի տմարդություն, ինչպես այդ հիվանդից վրեժ հանելը: Նույնիսկ բոլոր գաղաններին չէ հատկացրած այդքան փոքրոգություն: Դա բորենու հաճություն էր, որով նա մոտենում էր գերեզմաններին, փորում էր ու դիակներ պատռում: Բայց հանդիսականներից ոչ ոք չէր զգում այդ ստորությունը: Բեկին շրջապատողները նույն բորենիների գասից էին, նույնիսկ այստեղ էլ, այսպիսի հանգամանքների մեջ էլ, շողոքորթություններով էին գրգռում նրա ախորժակը:

Իսկ ամբողջ գիտեր իր բանը. սպասում էր վերջին գործողության: Երկինքն անգամ անտարբեր էր դեպի աշխարհային վատությունը: Նա կամաց-կամաց պարզում էր իր դեմքը, կարծես ուզում էր ավելի փայլուն, ավելի դուրեկան լուսավորություն հաղորդել պատկերին: Ամպերը ճեղքվում էին, հեռանում միմյանցից. արևը լայն ու մեծ շերտեր էր տարածել լեռների վրա, որոնց սև ու խոնավ մարմինները դեռ շարունակում էին ծխալ, բարձրացնելով գոլորշիների խիտ ամպիկներ. կարծես հարյուրավոր անտեսանելի քրմեր խորհրդավոր զոհեր էին մատուցանում և նրանց ծուխը ուղարկում էին դեպի երկինք, դեպի ինչ-որ գերագույն էակ, ինչ-որ անհասկանալի, տարօրինակ աստվածություն...

Կենսատու, փայլուն շերտերից մեկն էլ ընկավ գետնատարած մահապարտի վրա: Բայց երկնքի շնորհն էլ նա չուզեց նկատել. ոչինչ ազդեցություն չարին նաև տաք, փաղաքշող ճառագայթները:

Բեկը, վերջապես, նշան արավ:

Մի խումբ մարդիկ թափվեցին քահանայի վրա և բարձրացրին... Գործողությունը կատարվեց մի զզվելի դանդաղկոտությամբ: Եվ երբ դահիճները, վերջապես, մի կողմ քաշվեցին, փայտի սուր ծայրին շամփրած մարդը տիրեց ամբողջ շրջապատի վրա, նվաճեց, սառցրեց բոլոր լեզուները: Բայց որքան էլ մեռած ու անշարժ լինեի մոռնիների այդ անապատը, ձողի վրայից մի հատ մրմունջ, մի հատ տնքոց չլսվեց օդի մեջ:

Կապած ձեռքերը սեղմված էին նրա մեջքին, աշ ոտը փայտի նման կախ էր ընկել: Այժմ էլ այդ ոտը փաթաթված էր հնամաշ շորերի մեջ: Դա դահիճների մոռացկոտության նշան չէր. այժմ էլ դավաճան գնդակի պատճառած մեծ վերքի վրա դեռ գործում էր սպեղանին: Նա խել էր այդ մարդուն

հանգիստ մահվան գրկից և այժմ էլ պիտի շարունակեիր իր պաշտոնը, որպեսզի ցցի մահը կատարեի իր սոսկալի գործը որքան կարելի է դանդաղ կերպով:

Ծանր բույաններ անցան: Դեռ ամենքը սպասում էին: Չկային տանջանքներ, բայց պիտի անպատճառ լինեին: Հո երեխա չէր Սուլեյման-բեկը, որ այսքան մարդ հավաքեց սոսկ այն նպատակով, որ ցույց տա, թե ինչպես է ցցի վրա խրվում մի կտոր միս: Այս միտքը բեկի շրջանում էր պտտվում: Իսկ դեմքը, բազմության մեջ, խոսում էր բազմության տրամաբանությունը: Տանջանքներ չկան, ուրեմն ոչ ոք չէ կարող ասել, թե վերջացել է տեսնելու պարտականությունը:

Բայց տանջանքներ կային, վաղուց էին սկսվել, միայն համր էին և անտեսանելի:

Հյուսիսում մարմնի մեջ ոտքի էր կանգնել ամբողջ կամքը, մի պողպատի ձուլվածք, որ միշտ առաջնորդում էր այդ անվահներ մարդուն: Նա հպատակության էր կանչում մարմնի բոլոր մասնիկները, որոնց վերաբերմամբ երբեք ընթերցվում չէր իմացել: Բայց մարմինը մարդկային մարմին էր. նա կծկվում էր հարյուրավոր տեղերից, իր բոլոր ջղերը պաղ օձեր էին դարձրել, որոնք գալարվում էին, ձգվում, տարածվում տենդային ցնցումներ:

Նրկու հակադիր ուժեր՝ մարմնի բնությունը և պողպատի կամքը, միմյանց զիջումներ չէին անում, ու տանջանքները ավելի անգույն էին: Այս մրցումը հավաքվել, կենտրոնացել էր դեմքի վրա: Այստեղ երևում էր լուռ փոթորիկը, տեղի ուներ մի ալեկոծում, որ եթե ձայն ունենար, կղղղապես գետի ամբողջ ձորը...

Տեսան այդ դեմքը... Բեկը առաջիններից մեկն էր: Նրա ճակատի կրնձիւնները դրսևանում էին, մի քիչ հանգստացավ այդ թխպած կերպարանը: Չհամարձակվելով խոսել, նա խոնարհվեց դեպի իր կողքին նստածը և մատով ցույց տվեց սպանվողի դեմքը, ուր ամեն ինչ տակն ու վրա էր դառած և կարծես հարյուրավոր տեղերից ճաքճեղ էր ուղում:

Ամբոխն էլ տեսավ: Իսկ նահատակը շտեմալ մարդկային հետաքրքրության այդ զգվելի անհամեստությունը, այլ զգաց իր այրվող սրտով և շտապեց թաքցնել իր դահիճների մխիթարության այն վերջին նշանն էլ: Նա ետ գցեց իր գլուխը. դեմքը այլևս աշխարհին չէր երևում, հառած էր երկնքին: Մարմինը հետզհետե թուլանում էր. նա առանց այդ էլ քաջքայլած էր. ցցի սուր ծայրը պատռել էր նրա փորոտիքը և մի ագահ, ամենակույ կրակ սովորականից շուտ բռն էր դնում վերքերի մեջ: Շատ էր շտապել Սուլեյման-բեկը:

Արեգակը անցնում էր կեսօրվա տեղից: Նրան դիմավորում էր ահեղ մրցության դաշտը: Սարերը կռիվ էին հայտարարել արևին: Նրանք այժմ ծխում էին մոլեգնաբար, հավաքում էին իրանց բոլոր մշուշները և մեծ-մեծ հորձանքներով ուղարկում էին դեպի երկինք, կարծես խոսք էին տվել միանգամից կլանել հրեղեն գունդը և նրա համատարած ոսկի շողերը: Գոլորշիների եռացող ծովը արագ տարածվում էր, գրավելով երկնքի բոլոր բաց տեղերը: Նա կանոնավոր պատերազմ էր մղում. գալարուն, թեթևաշարժ հոսանքները առաջապահ գնդերի պես գրոհ էին տալիս և արդեն անցնում էին արեգակի վրայով, իսկ նրանց ետևից գալիս էին դանդաղ և միաձուլվող կուտակումները: Խոնավ երկրի երեսին վազում էին նրանց սովերները: Սակայն արևելքը այդ միջոցին սքանչելի խաղաղություն էր ներկայացնում, այնտեղ երկնքի ծայրը պարզվում էր, այնտեղից ամպերը համընթաց լողում էին դեպի արևմուտք, դեպի կուլի դաշտը: Օրվա մնացորդը պատկանում էր մառախուղին:

Հանկարծ փայտի ծայրին շամփրված մարդը մի սաստիկ ցնցում գործեց

և դարձյալ խլեց ընդհանուրի ուշադրությունը: Նա լարեց իր բոլոր ջղերը, զարհուրեցի հաստատակամությամբ ձգեց իր կծկված իրանը, ուղղվեց և կուրծքը շուտ տվեց դեպի արևելք:

Դա մեռնողի ծայրահեղ հանդգնությունն էր, որ ահ տարածեց մինչև իսկ Սուլեյման-բեկի շրջանում: Հանդգնություն՝ այդ զարհուրելի դրության մեջ անգամ... Այսպես են մեռնում հսկաները:

Թեև այդ շարժմամբ նա կոտորեց իր փորոտիքը, բայց էլի ձայն չհանեց: Կարծես բավական էր, որ այժմ նայում էր երկնակամարի պայծառ ծայրին. ուղեց առաջ տանել իր աչ թևը, բայց տեսնելով, որ նա պինդ կապված է, երեք անգամ գլուխ տվեց անհուն բարձրության:

Ամբոխի վրա այժմ բռնացավ մի գերբնական ահ: Ամեն մեկը դողաց, երբ օդի մեջ հաստատ ու անշփոթ ձայներ տարածվեցին:

— Ազատի՛ր մեր երկիրը...

Նա աղոթում էր. նա խոսում էր երկնքի հետ: Դա վերջին քահանայագործությունն էր, որ բարիք էր աղերսում աշխարհի համար: Ապա նա թուլացավ ու գլուխը կախ գցեց աչ ուսի վրա: Այլևս կծկումներ չկային: Մահը հանդարտ վերջացնում էր իր գործը...

Այս անգամ էլ ամբոխը անշարժ էր: Այժմ նրան շղթայել էր գերբնական ահը: Այս վայրկյանից ցցի գլխին նստածը նրա սուրբն էր: Ամբոխի առաջ այլևս մարդ չէր, այլ պաշտելի ոսկորներ:

Մոմի լույսերով և խունկի ծխով, ջերմեռանդ համբույրներով և սրտի հառաչանքներով նա կիսառաբաներ ոսկորների ամեն մի կտոր և կուղարկեք նրան երկնքի դահի առաջ՝ ցավազար, տանջվող աշխարհի համար բարեխոսելու: Բռնության դոհերը միշտ ամբոխի սրբերն են դարձել. դա արդար օրենք է...

Հասավ այդ օրենքի ամենահանդիսավոր նվիրագործման րոպեն. մարդկանց կույտերի մեջ մի սրբազան ողբ սկսվեց: Նա անձայն էր առաջավոր խմբերի մեջ, բայց խուլ հեկեկանքներ դարձավ, երբ անցավ շարքից շարք, կամուրջներ գցեց կտուրների վրայով, մինչև անգամ դիմեց դեպի բարձր, դեպի մեկիքի տան մեծ թումբը. նա շոշափեց բոլոր աչքերը, որոնք նայում էին սպանության...

ԺԵ

Միաժամանակ երևան եկավ մի ուրիշ հրաշք:

Դա երկնքից նահատակի վրա կաթող լույս չէր, դա փայլատակում չէր, ոչ արևի խավարում և ոչ առհասարակ որևէ գերբնական երևույթ, որ պիտի վավերացներ ամբոխի վճիռը և հաստատներ, թե երկինքն էլ ընդունում է, որ սուրբ է այդ դոհը:

Դա մեկիքի աղջիկն էր, որ կանգնած էր ամբոցի պարսպի վրա...

Տեսել էր նա ամեն ինչ: Լսել էր աղոթարանին ուղղած աղաղակը:

Բարձր և ուղղաձիգ է այն ծայրը, որ բնությունը տնկել է Ավետարանոցի մեջ իբրև մի փոքրիկ միջնաբերդ. բարձր էր և այն շրջապարիսպը, որ պսակում էր միջնաբերդի գլուխը: Այդ կրկնակի բարձրության վրա Գայանեն մենակ էր, անշարժ կանգնած, բարձրահասակ, տասնևութ տարիների մի ծաղկափթիթ ստեղծագործություն:

Ներքևից, գլուղի միջից, հրաշալի օդային երևույթ էր այդ դիրքը. գլուխը քիչ կոբացրած, մտախոհ, ամբողջովին հայացք դարձած: Ամեն ինչ՝ օդը, բարձրությունը, արեգակի դժգույն լույսերը, որոնք արագ փոխանակվում էին

ամպերի փախչող ստվերների հետ, շրջապատող հանգամանքները, դյուրա-
կան գեղեցկություն էր թափում նրա վրա:

Թվում էր, թե բազմաշարք երկրի արդարությունը այլևս ջախջախված,
արնաքամ դիակ չէր, թվում էր, թե նրան հաջողվել է դուրս գալ մարդկանց
ոտների տակից, թողնել արհամարհանքների միջավայրը և բարձր գնալ: Եվ
ահա նա հաստատվել է անմատչելի պատվանդանի վրա և հանդես է բերել
իր ամբողջ շքնաղությունը. անգույն և անողոր, ինչպես վայել է անպատված
սրբության, նա նայում է դեպի ցած, տեսնում է և զգում: Թվում էր, թե այժմ
նա պիտի դատե, պիտի հաշիվ և պատասխան պահանջե շարագործների այս
հանդեսից:

«Ի՞նչ արիր...»: Այս հարցն է, որ գալիս է բարձրից, այդ զարմանալի
էակից:

«Ի՞նչ արիր...»:

Արդար հարց: Բայց լուռ է ցածրում փռված աշխարհը. պատասխան չու-
նի հանցավորը...

Եվ արդարությունը վրդովված է. միայն երկինքը կարող է իր կրակներով
այդքան զայրույթ դարձնել և տալ իր ընտրածին: Գայանեն վառված է, պատ-
րաստ է ոչնչացնել հանցանքի տեղը կանգնած այն ամբողջ բազմությունը:
Ոչնչացնել, այո՛, արժանի են ամենքը, մեղավոր են ամենքը: Նա ոչինչ չէ
խնայում, բայց զենք ու հրանոթ չէ տված նրան իբրև գործիք արդարության:
Դարձյալ ամեն ինչ թողնված է նրա հրեշտակային դեմքին. դա է նրան
տված:

Եվ գործի է դրված այդ զենքը. նա այնպես կնճռոտել է հոները և շեր-
թունքները միմյանց սեղմել, որ թույն է կաթեցնում վարդագույն կաշու յու-
րաքանչյուր խորշից: Մի ջուխտ կայծակներ անընդհատ հոսում են աչքերից
և անդադար ճաթում են բազմության գլխին:

«Ի՞նչ արիր...»:

Ուրիշ խոսք չկա. այս են հարցնում նրանք ամեն մեկից, չեղանելով
նույնիսկ անհասկացող երեխաներին:

Շատ էին հարցաքննության ենթարկվողները, և երկար թափառում էին
կայծակները...

Ոչինչ պատասխան. նրանք վերադառնում էին հանդեսի կենտրոնը, ուր
զահիճները դեռ իրանց զոհի հետ էին:

Մի անգամ էլ ջուխտակ շանթերը բարձրացան ցցի գլուխը, սահեցան
անկենդան դիակի լանջերով, ապա ցած թռան և մոլեղնաբար փաթվեցին
թուրք զորապետին:

Այս անգամ նրանք երկար կանգ առան այդ կոշտ ու վայրենի մարմնի
վրա. և այս անգամ էլ սիրիացին անդետ չմնաց: Նա էլ դարձրեց իր դեմքը
այնտեղ, ուր ուղղված էին բազմաթիվ հայացքներ, նայեց և... առաջին վայր-
կյանից տեսավ անասելի զղվանքի, ատելության տարափը, որով նրան հե-
ղեղում էր անձանոթ, բայց սքանչելի դեմքը:

Սիրիական արյունը անհանգիստ հեղուկ է. նրա յուրաքանչյուր կաթիլը
կրակ ընկավ մի ակնթարթում: Երկու կայծակները նրան էլ մոտեցրին այն
հարցը, որ ման էին ածում աջ ու ձախ: Բայց նա չհասկացավ. նա երբեք
չէր ճանաչել հաշիվ ու պատասխան պահանջող հարցերը:

Զղվանքը ոչնչացնող, պատժող չէր. գեղեցիկ աղջիկը բռնակալներին չէ
պատժում: Ընդհակառակն, նա մի թեժ կրակ էր, որ գլորվեց, ընկավ բռնա-
կալի սրտի այն կողմը, ուր ամբարված էին անասնական դյուրավառ կրքերը:
Այդտեղ հրգեհ թռնկվեց, որ կայծեք ցայտեցրեց դեռ ու դեն: Վճիռը թուլեա-
կան էր...

Երկու հայացքների մրցությունը կարճատև էր: Բեկը իր սարսափելի
սպիտակուցներին հանգիստ էր տվել: Տեղ-Սողոմոնը հանել, տարել էր նրանց
ամբողջ կատաղությունը, և այժմ հպարտ ու ինքնաբավական հայացքը տրո-
փանքի կրակն էր արժարժում իր մեջ:

— Ո՞վ է այն աղջիկը,— բացականչեց բեկի հյուրերից մեկը:

— Ո՞ւմ աղջիկն է,— հարցրեց մյուսը:

Սկսվեց խոսակցություն: Տանտերը քիչ էր խառնվում. նա լավ էր հա-
մարում լսելը և նայելը: Արաքսի ափին ապրող մի երիտասարդ բեկ հա-
վատացնում էր, որ այդպիսի մի գանձ ունեցողը հենց այժմից կարող է հա-
մարել իրան մարգարեի դրախտում: Նրա դրացի և հասակակից մի այլ բեկ
բողոքովին համաձայն էր, որ այդպես է, բայց ավելացնում էր, որ գանձը
դժվար տեղերում է լինում թաղված, ուստի այս մի գանձին տիրանալն էլ
հեշտ չէ:

— Ինչո՞ւ,— զարմացած հարցրեց Սուլեյման-բեկը:

— Չե՞ս տեսնում. նա հպարտ է ինչպես մի փերի, իսկ այդ ամբողջը,
երևի, շատ լավ է պահպանում նրան... կարծես թե երկու թագավորության
տեր հայր ունի...

— Եթե Մելիք-Հուսեյնի աղջիկն է, ուրեմն հայր չունի:

— Ի՞նչ ասացիր, Սուլեյման-բեկ. դու ուրեմն չգիտե՞ս էլ, թե ով է նա:
Բեկը հարկադրված եղավ խոստովանել այդ բանը:

Երկու հասակակից երիտասարդները ծիծաղեցին, չկարողանալով պա-
հել իրանց զարմանքը:

— Միշտ այդպես է,— ասաց մեկը,— ամենալավ որսորդը արծիվն է.
բայց նա, ասում են, իրենից մոտ գտնվող որսը չէ տեսնում: Այդպես էլ Սու-
լեյման-բեկը...

Այդ հաճուխոսությունը բեկին շատ դուր չեկավ. նա չէր ուզի այս ան-
գամ նույնիսկ արծիվ դառնալ և աչքից զցել այսպիսի որսը:

— Գիտե՞ք ինչ կասեմ ես,— մեջ մտավ մի հասակավոր թուրք, ըստ
երևույթին մի խան, որի մեջքին փաթաթած էր Քիրմանի թանկագին շալ:—
Վկա է մարգարեի մորուքը, այդպիսի կատաղածներից վայելչություն չի լի-
նի: Ընտանիքը մի խաղաղ պարտեզ է և ոչ թե կովի ասպարեզ:

Նա ընդհանուր հեգնություն առաջ բերեց իր այդ մտքով:

— Դու, Շերիֆ-խան, ծերացել ես և հանգիստ ապրել ես սիրում: Բայց
չգիտե՞ս միթե, թե ինչ զվարթություն է վայրենի ձին զսպելը, հնազանդեց-
նելը:

— Այո՛, — հաստատեց Սուլեյման-բեկը:— Ստամբուլում ահագին արծեք
ունեն կատաղի հուրիները. այնտեղի մեծամեծները ահագին փողեր են ծախ-
սում՝ այսպիսի գլավուրներ ձեռք բերելու համար...

— Ծիշտ է, ճիշտ է,— ասացին ամենքը:

Շերիֆ-խանը լռեց, որովհետև Ստամբուլը այնպիսի հեղինակություն չէր,
որ կարելի լիներ նրա դեմ վիճել:

Իսկ նա, որ այս խոսակցության նյութն էր, շարունակում էր բարձրից
իր զղվանքը թափել:

Խեղճ. նա չգիտեր, թե ինչ գնահատություն էր գտնում իր սրտի սրբա-
դան, մաքուր զգացմունքը այն շրջանի մեջ, որին ատելու, արհամարհելու
համար դուրս էր եկել այդ սարսափելի ժամին:

Նա միամիտ էր լեռնային եղնիկի նման: Հենց այդ էր պատճառը, որ
նույն Հեղինեն, Աննա-Խաթունը և ամենքը աշխատում էին սովորեցնել նրան
նույն եղնիկի զգուշությունը: Նրանք գիտեին, որ բոլոր գիշատիչները միև-
նույն են՝ ինչ կաշվի և կերպարանքի մեջ էլ լինեն, ուստի քարոզում էին, որ

որսի համար մի փրկութիւն է ստեղծել աշխարհը՝ թաքնվելու Ուրիշ ոչ մի բան չէր օգնի. և խեղճ է այն հղիները, որ կուլի է դնում գալլի դեմ:

Մի աղապիսի կուլի ներկայացնում էր Գայանեն թուրք զորապետի դիմաց: Բայց աղապիսի երևում էր հեռվից նայողին: Ինքը, աղջիկը, այնքան ոգևորված էր իր կուլով, որ բաժարար չէր համարում իր միակ զենքը և այն թույնը, որի մեջ նա եռանդով թաթախում էր այդ զենքը: Իսկ թույն պատրաստում էին նրա համար այն ահեկի անցքերը, որոնք տեղի ունեցան վերջին շաբաթներում...

Այն ժամանակ, երբ Գայանեն կանգնած էր պատի գլխին, նրանից քիչ հեռու, ձախ կողմին, դառնալի լանջերին կային տեսարաններ, որոնք քարեր էին լացացնում: Սառն, քարքարոտ հողի վրա թափված էր այն սարսափելի բազմությունը, որ առաջնորդներ իրանց հետ բերել էին Փերին ու նազուն:

Այդտեղ երևում էին ծծկեր երեխաներ, որոնց մերկ մարմնի վրա փտում էին օսմանյան զենքերի պատճառած վերքերը. անհայր ու անմայր որբերի մի մեծ թիվ մեռնում էր սովից և ցրտից: Իսկ ի՞նչ էին անում մայր ունեցողները: Ահա այն կողմը, ամենից հեռու, մի կին էր երևում. նա պատառտել է իր բոլոր շորերը, ծածկել է նրանց կտորներով իր փոքրիկ երեխային, բայց մանուկը դարձյալ դողում է: Եվ այլևս ճար չունի խեղճ մայրը, որի շուրջ չգիտե նրան տաքացնելու համար, այլ միայն շուտ-շուտ համբուրում է նրան, կաթեցնելով իր աչքերից խոշոր արտասուքներ...

Ահա դրանք են Գայանեի կողմնակիցները: Սուբյեման-բեկը իր հյուրերի հետ վճիռ էր կայացնում կատաղած հուրի մասին: Իսկ այստեղ այսքան թշվառներ, այսքան մերկ, փայտացող մարմիններ... Ի՞նչ էին ասում նրանք Գայանեին:

Խոսք չէր դուրս գալիս նրանց բերաններից, բայց տանջանքները հարյուրավոր լեզուներից էլ պարզ հասկացնում էին, որ հուրիի ամբողջ կատաղությունը քիչ է, շատ շնչին, և այս զարհուրելի դժբախտության մեջ ոչինչ, ոչինչ մխիթարություն չի տա...

Ոչինչ մխիթարություն չէր տալիս և Փերին, թեև այս անգամ պակաս եռանդով չէր կատարում իր գործը: Նա նստած էր դժբախտների շարքում և իր ամբողջ շնորհքը գործ էր դնում, որ արտասուք գրգռե այդ ուշակորույս բազմության մեջ, լավ իմանալով, որ բացի դրանից մի ուրիշ միջոց չկա, մի միջոց, որ ծվատած սրտերին գոնե աննշան թեթևություն տար:

Բայց իզուր. ոչ ոք նրան չէր հասկանում և ոչ ոքի մեջ այլևս արտասուք չէր մնացել: Այդ բոլորին եթե դեռ կար մի բան, որ կարող էր շարժել արյունոտ սրտերը, դա անասնական այն հրճվանքն էր, որ հայտնի է միայն սովածներին, և որը դուրս էր հանում մի կտոր հացը:

Հա՛ց... Նա էր այս զարհուրելի մարդկանց տանջող երազը. նա էր կարող թացություն տալ նրանց բորբոքված, ապուշ աչքերին: Իսկ Փերին սուգ է ասում, հիշում է անցյալ օրերը, հիշում է աղետները, ողբում է կորածներին... Կրակոտ պատմություններ են, բայց նրանց լսողները քարեր են. քարեր՝ թափված շրջակայքում, երկնքի տակ, և քարեր՝ ամփոփված այս մարդկանց սրտում: Հա՛ց...

Եվ պառավի լացը կարծես միայն Գայանեի համար է, կարծես այդ սուգն է, որ շարունակ հասկացնում է մեկիքի աղջկան, թե պետք է, դեռ շատ պետք է թանձր թույն, ատելություն ու անեծք թափել այս անբախտ աշխարհի վրա: Եվ չէ կշտանում Գայանեն իր կուլից, չգիտե, թե երբ կվերջանա դժբախտների, զրկվածների թույնը:

Արեգակը վերջնականապես թաղվեց ամպերի մեջ. սարերի գլխից մշուշը կատաղի արշավանքներ սկսեց դեպի ահագին ձորերը: Կախվեց մութ ու անգույն օրը. ասեղի ծայրերի մեծությունը կաթիլներ սկսեցին մաղվել ցուրտ օդի մեջ: Մարդկանց գծագրությունները այլևս պարզ չէին երևում: Տեղ չէին հասնում և Գայանեի բարկության շանթերը...

Այդ միջոցին մի ձեռք դիպավ նրան, և մի հեղ ձայն արտասանեց.

— Ժամանակ է...

Մեհրին էր: Նրան չհաջողվեց իսկույն իր վրա դարձնել Գայանեի ուշադրությունը, որին ներքևում փռված տեսարանը բոլորովին գերել էր...

— Գնա՛նք, Գայանե, մայրդ հիմա կվերադառնա, — նորից խոսեց Մեհրին:

— Այդքան շուտ, — հարցրեց աղջիկը, աչքը չհեռացնելով մահվան պատժի հրապարակից:

— Ամենքն են գնում:

Իրավ, հանդեսը վերջացել էր: Փողոցները, կտուրները դատարկվում էին, շատ խմբեր արդեն հեռանում էին Ավետարանոցից:

— Այո՛, գնում են ամենքը, մնում է միայն նա...

Մեհրին հասկացավ, թե ում մասին է խոսքը: Եվ խորը հառաչելով, ասաց ջերմեռանդությամբ.

— Նա նահատակ է:

— Օ՛, նահատակ... Բայց ի՞նչ էլ լինի նա, այս մարդիկ արժանի են երկնքի կրակներին: Դու տեսա՞ր ամեն ինչ... Նա չէի ուղի հեռանալ այստեղից, մինչև որ արդարություն չլինի: Մի՞թե ոչ ոք չպիտի պատժվի, մի՞թե ամենքը լուռ ու հանգիստ կդնան իրանց տները և դեռ կպատմեն՝ ինչ որ տեսան ու լսեցին:

— Այո՛, կդնան, հոգի՛ս, կասեն էլ: Ո՞վ է աշխարհի տերը, ո՞վ պիտի արգիլե, եթե վաղը մի ուրիշին էլ այդպես անեն:

Մեհրին այժմ ուրիշ տեսակ էր երևում: Կարծես նա հաշտվել էր մի նոր դրության հետ և այդ պատճառով խոսում էր այնքան համարձակ. նա այլևս կարիք չէր զգում կիսատ, անորոշ խոսքեր արտասանելու, քնացնելու: Եվ նա չզարմացավ, տեսնելով Գայանեի այլայլված, թունալից դեմքը. գիտեր, որ հենց այսպես էլ պիտի լինի:

Առանց նրա խորհրդի և, որ գլխավորն է, առանց նրա աջակցության չէր Գայանեն իրագործել իր միտքը, հանկարծ դուրս գալով աշխարհի առաջ: Մի ամբողջ օր ու մի ամբողջ երեկո երկուսը միասին խորհրդակցել էին, պատրաստել էին այդ գործը, որ անհնարին կլիներ, եթե Մեհրին տեղյակ չլիներ տան բոլոր հանգամանքներին:

— Գնա՛նք, — էլի կրկնեց նա:

— Բայց ի՞նչ տանենք մեզ հետ: Մխիթարություն չկա, Մեհրի: Իմ սիրտը այժմ ավելի սև է, ավելի ցավազար: Ա՛հ, ինչ մոռալ օր է, տեր աստված, ի՞նչ դժոխսին օր...

Մեհրին ձգեց նրա թևը, և երբ երկուսը մի քանի քայլ գնացին պարսպի վրա, ասաց.

— Մեհրին թույլ չի տա, որ դու աղապիսի տխուր խոսքեր ասես: Լսիր, ես տանը պիտի քեզ ասեի. այս երեկո... դու նրա հետ կլինես:

— Ի՞նչ ես ասում, — բացականչեց Գայանեն, կանգնեցնելով պառավին և ուշադրությամբ նայելով նրա աչքերին:

Մի ակնթարթում այլակերպվեց այդ տխուր ու հուսահատ արարածը: Բայց այդ փոփոխությունը հեշտությամբ կատարվեց: Աղջիկը չգիմացավ ներքին ցնցումներին, և նրա աչքերից զլորվեցին արտասուքներ...

— Կատա՞կ էր, — հարցրեց նա լացի միջից։

— Ո՛չ, սուրբ Գրիգորիսը վկա, — շտապեց հավատացնել Մեհրին։ — Այսօր առավոտցան, երբ նա գնում էր, ես մոտեցա, որպես թե ուզում եմ խորշինը տալ նրան։ Բայց մինչև խորշինը ինձանից ստանալը նա լսեց իմ բերանից մի քանի խոսք, որոնց միտքը իսկույն հասկացավ. ես այդ իմացա նրա ժպիտից և գլխի շարժումներից։ Նա գիտե, որ այսօր երկուցան ես պիտի հայտնեմ նրան քո կողմից մի շատ կարևոր գաղանիք։ Եվ եթե քեռիդ այս գիշեր չպահեն...

— Նա չի մնա, — ընդհատեց Գայանեն, — նա դիտե...

Եվ ինքն իր խոսքը ընդհատելով, Մեհրի հետ ցած իջավ։

Բուպե շանցած՝ նրանց տեղը բռնեց մշուշի մի թանձր կույտ, որ իսկույն փաթաթվեց միջնաբերդի ժայռին, կլանեց նրան և ապա ցած գնաց, քարշ ընկավ գյուղի փողոցներում։ Լեռնային ջրոզող, մառախլապատ օրը մեռելու-թյուն տարածեց ամեն տեղ...

Այդ մեռելությունը կարծես շատ հաճելի էր մի մարդու համար, որ կանգնած էր բեկի տան հարևան մի կառույցի վրա։

Վաղուց էր նա այդտեղ, այն ժամանակվանից, երբ բեկի հյուրերը խոսակցություն էին սկսել Գայանեի մասին։ Այժմ նա դեռ չէր փոխել իր դիրքը, դեռ նրա դեմքը դարձրած էր դեպի մեկիքի տունը, նայում էր մշուշի կույտե-րին, կարծես սպասում էր, թե երբ գեղեցիկ աղջիկը նորից կերևա այնտեղ։

Մտախոհությունը մի տաքնապալից հուզմունք էր պատկերել նրա դեմքի վրա. մի առանձին եռանդով նրա ոսկրոտ մատները ետ ու առաջ էին դարձ-նում փոքրիկ համրիչի հատիկները։ Երբեմն նա նայում էր նրանց, և նրա հաստ շրթունքները արտահայտում էին կամ երկյուղ, կամ համարձակու-թյուն։ Վերջապես նա համրիչը գցեց իր գրպանը, մի անգամ էլ կաշտապի հայացք ուղղեց դեպի միջնաբերդը և արագ քայլերով ցած գնաց։

Դա Քյոսա-Մուխտարն էր։ Այսօր նրա հաշիվները բոլորովին խառնը-վել էին։

Մի բան միայն հասկացավ նա. այն, որ այդքան հեշտ չէ իրան տանջող հաշիվներին միանգամից վերջ տալ։ Պահանջվում էր դեռ շատ նրբամտու-թյուն, բայց մանավանդ մեծ պատրաստություն։ Այլապես չէր կաշանա մեծ վաճառքը։

Նա էլ անհայտացավ գյուղի ինչ-որ անկյունում։ Այնուհետև դասում մնա-ցին միայն շները, նույնպես և մի քանի հատ անտեր, վերքերով պատած ու մերկ երեխաներ։

Սրանք մոլորվել էին իրանց բախտակիցների սոսկալի խմբից և այժմ թափառում էին սովերների նման, դանդաղ ու անզգա...

ԺԶ

Աննա-Խաթունը այդ օրը չմնաց իր տանը։ Պատճառները մի քանիսն էին, բայց գլխավորը՝ կույս Հեղինեն էր։

Մեկիքի այրին կատարյալ այրական դիմացկանություն ցույց տվեց և այն աղետների մեջ, որ նախատեսել էր Մանասի սուրհանդակի հետ ունեցած խոսակցության ժամանակ։ Սուլեյման-բեկը քանդել, հողին էր հավասարեց-րել երեք գյուղեր, որոնք գտնվում էին Մանասի բնակության մոտերքում։

Այդ գաղանությունը պատճառարանված էր թուրքական նուրբ խորա-մանկությունով. որպես թե այդ գյուղերն են օգնություն տալիս ավազակնե-րին, պահպանում են նրանց և հարկ եղած ժամանակ միանում են նրանց հետ ու միասին կուլում։ Վերջին կոտորածը Տումի գյուղի շրջականներում, որ-

պես թե, տեղի չէր ունենա, եթե այդ գյուղերը չմասնակցեին Մանասի ար-շավանքին։

Մարդու աչքը, որքան էլ սովոր լինեիր բռնության հրեշային գործերին, չէր կարողանում հաշտվել այն իրականության հետ, որ ներկայացնում էին բարբարոսների կատաղության մատնված երեք թշվառ գյուղերը։ Գոժկան-ներ եկան, որ մեկիքի տանը հայտնեն եղելությունը։ Նրանք միաբերան վկա-յում էին, թե չէ կարելի հավատալ աչքերին։ Դրանից ավելի սարսափելի նկարագրություն չէր կարող անել լեզուն։ Նշանակում էր, որ սիրտը ավելի լավ է համարում թերահավատ լինել, սփոփվել նրանով, թե աչքերը չափա-զանցում են, բարբարոսությունը ավելի մեղմ չափերով է կատարված, քան ընդունել, թե հնարավոր է այնպիսի մի դժոխք երկրի վրա...

Աննա-Խաթունը ցավում էր, խոստովանում էր, որ աղետը իր ենթադրա-ծից տասնապատիկ ավելի է և այդքանով էլ բավականանում էր։ Նա մեր-ժեց գարի կամ կորեկ փոխ տալ կոտորված ժողովրդի մնացորդին, որ ոչինչ չունեիր, որ մերկ ու քաղցած դուրս էր շարտվել աշնանային երկնքի տակ...

Այդպես նա վարվում էր կույս Հեղինեի խորհուրդներով։ Կտրվել աշ-խարհից, փակել աչքերը և խցել ականջները՝ ահա ինչի մեջ էր նա գտնում փրկությունը։ Որքան սաստկանում էր դժբախտ երկրի վրա հավաքված փո-թորիկը, այնքան անսիրտ էին դառնում այս երկու կանայք։

Մաշրապետը, մանավանդ այժմ, անողորմ կերպով շահագործում էր իր քարոզած իմաստություններից մեկը՝ հլու հնազանդություն ճակատագրի կամքին։ Բոլոր դիմողների, աղերսողների համար նրա պատասխանը մեկ էր. աստծու կամքն է. ամեն փորձանք մեր մեղքերի համար է գալիս, ոչ ոք չէ կարող ջնջել այն, ինչ գրված է ճակատի վրա...

Նա մեծ ուշադրություն չդարձրեց այն լուրի վրա, որ մի քանի օր առաջ սկսեց պտտել, թե Մանասի մարդկանցից մեկը պիտի ցցի հանվի։ Բայց երբ պատժի ժամանակին երկու օր էր մնացել, Հեղինեն հանկարծ սկսեց չծած-կել, որ բեկի դիտավորությունը վրդովմունք է պատճառում իրան, որ սպա-նություն այդ եղանակը անաստվածություն է, որ ինքը, պառավ կույսը, այդ օրը կշռե սեղանի առաջ և արտասուք կթափե։ Այդ անհանգստության, այդ բողոքների պատճառն այն էր, որ հաստատապես հայտնի դարձավ, թե սպանվողը մի քահանա է։

Հեղինեն նրան չէր տեսել, նրա անունը չէր լսել, բայց բավական էր, որ նա քահանա էր, կարգավոր մարդ։ Ենթարկել եկեղեցու պաշտոնյային այդպիսի անարգ, ամոթալի մահվան, նշանակում էր անպատվել եկեղեցին, անարգել նրա կանոնները, նրա սրբազան ծեսերը։ Եկեղեցին առանձին կարգ էր սահմանել քահանայի թաղման համար։ Հեղինեն հուզված, բորբոքված հի-շում էր այդ կարգի բոլոր մանրամասնությունները և ապա խորին վրդով-մունքով մտաբերում էր, որ թուրքերը սովորություն ունեն ցցի վրա սպան-ված մարդուն զցել շների առաջ...

Պատժի նախընթաց օրը նա գնաց Աննա-Խաթունի մոտ և բոլորովին հուսահատեցրեց նրան իր անսովախերով, իր տխուր բացականչություններով։

— Էգուց եկեղեցու համար սե օր է, — ասաց նա. — Էգուց սուգ պետք է անել... Տե՛ր աստված, օծված քահանան շների առաջ... Ո՛ր մեղքերի հա-մար ես մեզ այս սարսափելի պատիժը տալիս, աստված...

Այս բացականչությունը ավելի ևս հուղեց, քրքրեց նրա սիրտը, և նա լաց եղավ։ Աննա-Խաթունը ամոթահար էր նրա առաջ։ Արտասուքներ պա-ռավ կույսի աչքերում... Նա սկսեց մխիթարել նրան և վերջապես ասաց, որ ինքն էլ վաղը կլինի նրա հետ։

— Ես չեմ իմանում, թե ինչ կլինի դրանից հետո աշխարհի հետ, — շա-

րունակում էր կույսը հուսահատության վերջին ծայրին հասած:— Այսօր էլ լաց եղա, կուրծք ծեծեցի, աղաղակեցի, եթե աստված չլսե մեզ և չազատե իր օծյալ պաշտոնյային, մեծ դժբախտություն կլինի:

Մեկիքի կնոջ համար սովորություն էր շուտ-շուտ, շաբաթը դռնն մեկ անգամ, մտնել կուսանոց: Այդ վանքի գավթում էր թաղված Մեկիք-Հուսեփը: Սրտամաշ տխրության բուսանքներն այրին այնտեղ էր մխիթարություն գտնում, արտասուքով թացացնելով գերեզմանի սրբատաշ քարը: Նա ինքն էլ հավատաց, որ վաղը տխուր ու սգալի օր կլինի: Ուստի շատ պատշաճ էր համարում այդ օրն էլ թրջել թանկագին գերեզմանը:

Բացի դրանից կար և մի այլ հանգամանք: Վաղը, երբ մեծ բազմություն կհավաքվեր գյուղում, մեկիքի տունը կատարելապես լուռ կլիներ և դատարկ: Նա ոչ մի բանով չէր ցույց տա, թե ինքը հետաքրքրվում է կամ չէ հետաքրքրվում բեկի գործերով: Այդ դեպքում պետք էր տանել և Գայանին: Բայց Աննա-Խաթունը մտաբերեց, որ կույս Հեղինեն պիտի լաց լինի, կուսանոցում խոսքուղրույց կլինի սպանվող քահանայի մասին: Եվ բացի դրանից, որքա՞ն հարմար կլիներ այդպիսի մի օր դուրս հանել աղջկան, տանել թեկուզ կուսանոց: Մի կողմ թողնելով ճանապարհը, կուսանոցի հարավային և արևելյան կողմերը բոլորովին բաց են, չունեն պարիսպներ: Աննա-Խաթունը վճռեց թողնել Գայանին տանը, Մեհրիի հսկողության տակ: Իսկ Զալալը, որ դրանից մի օր առաջ էր եկել և չէր հայտնում, թե ինչու է եկել, կգնար Տող, Մեկիք-Ավանի մոտ: Այդպիսով երիտասարդը պարտավորված չէր լինի գնալ Սուլեյման-բեկի մոտ իբրև հանդիսական և լուրեր կրեբեր Մեկիք-Ավանից:

Երբ նա վերադարձավ կուսանոցից Շահնազարի հետ, մութը հասնելու վրա էր, իսկ Զալալը դեռ չէր եկել Տողից: Նա ներս մտավ, Գայանեին ոչինչ չասաց, թե ինչ էր տեսել և լսել վանքում: Սովորականի պես նա հանգիստ էր երևում: Բայց երբ երեկոյան դուռը ծեծեցին, և հայտնի դարձավ, որ Զալալը վերադարձել է, Աննա-Խաթունը շփոթեց իր դժգոհությունը և սկսեց հանդիմանել իր փեսային, որ նա ճանապարհ է եկել այսպիսի ժամանակին: Մի՞թե չէր կարելի կամ քիչ շուտ ճանապարհվել, կամ թե այս գիշեր մնալ Տողում:

Զալալը հարկավոր էլ չէր համարում պատասխանել, արդարացին էր ան: Նա միայն ծիծաղում էր՝ ծիծաղ և հիացմունք պատճառելով Գայանեին և Մեհրիին, որոնք միայն գիտեին տարածված վերադարձի պատճառը:

Խավար, անձրևային գիշեր էր: Քունը վաղուց հանգստացրել էր ամենքին, դրսում նույնիսկ շան հաշոցի ձայն չէր լսվում: Մեհրիին կամացուկ մտավ Գայանեի մոտ և նշան արավ, որ հետևե իրան:

Աղջիկը բոլորովին պատրաստ էր, հագել էր իր գեղեցիկ շորերը, ճիշտ այնպես, ինչպես Վարդավառի օրը: Անձայն քայլերով դուրս եկան նրանք, իջան ցած:

Ներքին հարկի մեծ սենյակը, որ շինված էր բանտի վրա, բոլորովին դատարկ էր. այնտեղ էր մեկիքը իր հպատակների վեճերը վճռում: Սենյակի վերին ծայրում, անկյունի պատուհանում դրած էր ճրագը: Մեհրիին ներս մտցնելով Գայանեին, ինքը մնաց դրսում: Բույս չանցած՝ եկավ և Զալալը:

Առաջին անգամն էր, որ նրանք տեսնվում էին առանձին, առանց վկաների: Լեռնաբնակ ժողովրդի համար խորթ էր այն օրենքը, որ արգելում էր փեսային ու հարսին խոսել միմյանց հետ մինչև պսակը, բայց մեկիքների տներում պարսկական ճոխության հետ ընդունված էին նաև Պարսկաստանի աղնվական դասակարգի հասկացողությունները կանանց մասին. դրանք հետըզհետ մտնում էին և հասարակ ժողովրդի մեջ: Գայանեն ու Զալալը շատ

լավ գիտեին, որ իրանք խախտում են այդ օրենքներից մեկը, այն էլ այսպիսի մի տեղ, կենդանի խավարի և պառավ դայակի հովանու տակ:

Իբրև հանցավորներ, նրանք առաջին վայրկյանները լուռ էին, մինչև իսկ սառն. ամեն մեկը զննում էր սենյակի տվող պատերը, երբեմն երկշոտ հայացքներ գցելով դիմացինի վրա: Նրանք միմյանց մոտենում էին, միմյանց սովորում էին դանդաղ կերպով: Երկուսին էլ փշրում էր կուսական ամոթխածությունը, երկուսի մեջ գործում էր միևնույն դողոցը, որ առաջանում էր մի անժամոթ, սրբազան զգացմունքից:

Ճրագի առաջ, երկու հակառակ կողմերից առաջ եկան, հանդիպեցին երկու՝ միմյանց հակառակ գեղեցկություններ: Մեկը կանացի էր, դաշտային հարավի կրակոտ ներկայացուցիչը, որի դարձերը բնության համարձակ ձեռքով գծագրված էին գլխավորապես կարմիր և թուխ գույների միջոցով: Իսկ մյուսը, խաչնցին, ներկայացնում էր ամպերի մեջ խրված անտառապատ լեռների բարձրությունը, ուր բնությունը սիրում է մեղմություն, քնքշություն, ուր գույները ավելի պարզ են, ջերմությունը՝ ավելի չափավոր. նրա կաշին սպիտակ էր, մաղերը խարտյաշ, աչքերը փոքրիկ, կապույտ և վերին աստիճանի զգայուն: Նրբակազմ տղամարդկության միջակ հասակի նշաններից ոչ մեկն էլ բնությունը չէր զլացել այդ մարդուն:

— Դու ինձ կանչել էիր, Գայանե, — վերջապես խոսեց նա մի անշափ համեստ ու շփոթված ձայնով, որ կարծես հալվում էր ներքին մի ջերմությունից:

— Այո՛, — համարյա շշնջաց Գայանեն, ջանք գործ դնելով, որ ազատ ու համարձակ նայե իր փեսայի դեմքին:

— Եվ ես եկա, քո նամակը այստեղ է (նա ցույց տվեց իր ծոցը): Եկա և այժմ, այս մոթին, որովհետև գնալիս Մեհրին հայտնեց, որ պիտի գամ...

— Շնորհակալ եմ, — պատասխանեց Գայանեն և լռեց, ինքն էլ զգալով, որ մի թանձր, մի ջերմ կարմրություն ծածկեց իր ամբողջ դեմքը:

Խոսակցությունը դեռ չսկսված՝ վերջացածի էր նմանվում. այնքան դժվար էր ընկճել տեսակցության առաջին ժամը, որ տրամադրում էր լուռ նայել միմյանց, լուռ ահանջ դնել սրտի զարկերին, բուն զգացմունքներին: Բայց Զալալը, իբրև տղամարդ, շուտ կարողացավ հաղթել այդ դժվարությունը և ասաց.

— Այժմ պատմիր, Գայանե: Նամակը, որ դու գրել ես Մեհրիի անունից, ինձ հայտնեց, որ դու գաղտնիք ունես և պիտի պատմես ինձ: Գաղտնիք... Դրա պես դարմանալի բառ չկա... Ես հանգստություն չունեի. երկար ու անվերջ էին այս քանի օրերը ինձ համար: Այժմ ես լսում եմ քեզ:

Ո՛ւր էր, թե Գայանեն էլ այդքան հաստատ ձայն ունենար և կարողանար այդքան երկար խոսել: Նա նման էր մի երեխայի, որ վճռական բույսին կորցնում է բացատրելու ընդունակությունը, բայց իր սիրուն աչքերի միջոցով իմաց է տալիս, որ ասելու բան ունի, միայն չէ կարողանում ասել:

Այս սրտառու պատկերին Զալալը նայում էր հիացած, շարունակ ժպտալով: Դեռ ամոթխած, անհամարձակ էր երիտասարդի դեմքը, բայց այդտեղից արդեն նայում էր այն մարդը, որ գիտե ասպհովապես, թե ինքը շատ երջանիկ է:

Նա համարյա չնկատեց, թե ինչպես Գայանեն հանեց մի թղթի կտոր և մեկնեց դեպի իրան: Նա բռնեց թուղթը ճրագի առաջ և տեսավ նրա վրա նկարած պատկերը:

— Ի՞նչ է սա, — հարցրեց երիտասարդը:

— Մի աղջիկ, — պատասխանեց Գայանեն հաղիվ լսելի ձայնով:

— Ես այդ տեսնում եմ, բայց ինչացո՞ւ է...

— Ես նկարեցի... քեզ համար:
Վերջին խոսքերը երկուսի մեջ եւ միեւնոյն հուզմունքը գործեցին. երկուսն էլ շահամարձակեցին նայել միմյանց:

— Զգում էի, որ այդպէս էլ պիտի լինի, — ասաց Զալալը, — քո շնորհքը խելոյն է աչքի դարձնում:

— Հավանո՞ւմ ես:

— Հավանե՛լ... ինչ է նշանակում դա: Հիմա՛լ... այսպէս է ամեն մի բան, որին դիպչում է քո ձեռքը, որին դու հաղորդում ես մի ասանձին շունչ:

— Ես գիտեի, որ միայն դու կհասկանաս այս բանը, — արտաստեց Գայանեն, և կարծես մի մեծ ծանրութիւն ընկալլ նրա ուսե-
րից: — Ուրիշներն էլ են տեսել պատկերը, և... չեն հաւանել: Իհարկե... Հա-
վանելու համար պետք է հասկանալ համեմաբանաբար: Իսկ հասկանալ կարող
է միայն նա, ով օր ու գիշեր քո մասին է մտածում, որի աչքից դու չես հե-
ռանում ոչ մի ժամ, ոչ մի րոպե...

Նա նորից նայեց պատկերին: Թղթի երեսից նրան մտիկ անողը մի խեղճ
աղջիկ չէր, այլ գծեր, որոնք վկայում էին, թե Գայանեի մատների գործն
են, գույներ, որոնք Գայանեի շնչի ջերմութիւնն էին ցույց տալիս:

Պատկերը կորչում էր, նրա տեղը նստել էր նկարողը: Երիտասարդը դան-
դաղ կերպով ծալեց թուղթը, տարավ դեպի իր ձեռքը: Իսկ Գայանեն դեռ չէր
գտնել այն եղանակը, որով պետք էր սկսել: Նրա մեջ էլ մրցում էին պատ-
կերն ու նկարողը. պատկերը անհետանում էր, իսկ նկարողի հրճվածքը հարց-
նում էր. մի՞թե բավական չէ այդքանը, մի՞թե սրտի համար ամենամեծ, վերջ-
նում էր. մի՞թե բավական չէ այդքանը, որ սիրում և տեսնում է, որ իրան էլ են
սիրում: Եվ մի՞թե այժմ այդ երջանկութեան մասին դեռ կասկած կա:

Զալալը իր կողմից հաստատեց, որ չկա: Նա հանկարծ ասաց.

— Այժմ իմացա քո գաղտնիքը, Գայանե: Հասկանում եմ... Քո ձեռքով
պիտի տալիք, քո խոսքերին պիտի արժանացնելիք... Շնորհակալ եմ. այժմից
երկու բան կլինեն ինձ հետ, որոնք ցույց կտան, թե դու ինձ հետ ես. նամա-
կը և պատկերը... Կարո՞ղ ես հասկանալ, թե որքան շնորհակալ եմ քեզա-
նից...

Սիրող սրտերին հատուկ չէ երկար կանգ առնել մի կետի վրա. նրանց
համար չկան երկար պատմութիւններ, մեծ հարցեր: Զալալը թողեց պատ-
կերը, այժմ խոսք սկսեց մանր-մունր, առօրյա, անզույն բաների մասին:
Նա ուզում էր մանրամասնութիւններ իմանալ Գայանեի կյանքից. պատմում
էր, թե ինքն ինչպէս է օրերն անցկացնում: Գայանեն, վերջապէս, սթափվեց:

— Այդպիսի խեղճեր շատ կան, — արտաստեց նա հանկարծ, անսպա-
սելի կերպով և մի խղճուկ ձայնով:

Խոսքը անտեղի էր: Զալալը ուշադրութիւն չդարձրեց, շարունակեց իրա-
նը: Բայց Գայանեն շուտ ընդհատեց նրան:

— Գիտե՞ս, այդ աղջիկը այժմ էլ կենդանի է, նրան ես չեմ հնարել:
Առաջին անգամ ես նրան տեսա Վարդավառի օրը, վիճակի ժամանակ... երբ
դու էլ եկար... Ինձ ոչ ոք չէր ասում, թե ով է նա, ինչու այնքան խեղճ է,
զգգոված, ինչու է այնպէս լաց լինում... ոչ Մեհրին, ոչ մայրիկը, ոչ կույս
Հեղինեն... ամենքը նրան խենթ էին անվանում... Իսկ ես իմացա, թե ով է նա:

— Ո՞վ է:

— Առաջ նա մի հատն էր այն խեղճերից, որոնք դուրս են գալիս մարդ-
կանց մեջ, չեն թաքնվում, չեն ծածկում իրանց դժբախտութիւնը... Բայց
այժմ նա մի հատ չէ, նրա պէս հարյուրները կան:

— Իսկ ես այնպէս կարծեցի, թե մի նշանավոր տան աղջիկ է, որ հան-

կարծ ընկել է դժբախտութեան մեջ և այդ պատճառով է քեզ այնքան հե-
տաքերել:

— Ո՛հ, միայն խեղճերն ու անպաշտպաններն են այդ օրում:

— Աշխարհի մեջ ամեն տեսակ բան լինում է...

— Ամեն տեսակ: Հո՞ւ ո՛չ մի մեծ, ո՛չ մի ուժեղ մարդ չէ կարող պարծե-
նալ, թե վաղը նա չի լինի նույնը: Լինո՞ւմ է, որ մեծերն էլ ոչնչանան ճիշտ
այնպէս, ինչպէս խեղճերն են ոչնչանում:

— Շատ է պատահում: Մահը ոչ ոքի չէ խնայում:

— Լինո՞ւմ է, որ թույլը գլուխ է բարձրացնում, ջարդում է իր շղթա-
ները և աղաւթում բանտից: Որ արդարութիւնը ուժեղանում է, իսկ շարը
խորտակվում:

Զալալը այդ հարցերին դրական պատասխան էր տալիս, չհասկանալով,
թե ինչ մտքով են նրանք արտաստելում: Նա աշխատում էր հեռացնել Գայա-
նեին այդ տեսակ բաներից, մեջ էր գցում իր հարցերը, բայց նա համառ
էր և տեղի չէր տալիս:

— Ասա ինձ և մի բան: Ինչպե՞ս է մի տուն, որ լցված է վախկոտներով:
Նա, օրինակ, գտնվում է արշալան և արտասուքների աշխարհում. նրա կողքին,
նրա պատերի տակ հառաչանքներ են լսվում, գաղանները խեղդում են մարդ-
կանց, որոնք օգնութիւն են կանչում: Բայց լուռ ու խուլ է տունը, որովհետեւ
վախկոտներ են ապրում այնտեղ: Ինչպե՞ս է այդ տունը:

— Վախկոտութիւնը առհասարակ վատ է, ուր և լինի:

— Վատ: Օ՛հ, ինչպէս լավ ես խոսում դու: Հիմա մի ուրիշ բան: Ահա
այդ տան մեջ եղավ մեկը, որ հասկացավ, թե վատ է վախկոտութիւնը, և
որին ահա ասացին, թե այ՞ո՛ւ, վատ է: Եվ նա չէ վախում, ուրեմն պիտի դուրս
գնա, տեսնե սգավոր աշխարհը, ման գա նրա մեջ: Բայց մենակ է նա, ուժ
չունի. հասել է տան դռներին, այլևս չգիտե, թե ինչ անե, դեպի ուր գնա:
Դրսում խավար է երևում նրա աչքերին, որովհետեւ անփորձ է նա. պետք է
ուղեցույց, պետք է մի ուժեղ ձեռք, որի վրա նա հենվի: Եվ նա կանչում
է այդ ձեռքը, ընկերի, պաշտպանի ձեռքը: Ի՞նչ կլինի:

— Չգիտեմ ինչ կլինի: Ընկերից է կախված:

— Բայց կգա նա:

— Անպատճառ, եթե լավ ընկեր է:

Գայանեն մի քայլ առաջ գնաց և բռնելով նրա ձեռքը, համարձակ ասաց.

— Սա է այն ձեռքը, իսկ ես մենակ եմ, Զալալ...

Այդ հպարտութիւնը կայծեր լցրեց երիտասարդի մեջ. մի ակնթարթում
նա հարձակվեց աղջկա վրա և գրկեց: Լուռ մի վայրկյան էր դա, երբ ինքը՝
Գայանեն էլ ընկավ մի կրակոտ հոսանքի մեջ: Նա հրճվանքով անձնատուր
եղավ այդ հոսանքին, թույլ տվեց, որ սիրով վառված սիրտը դգա, հուզի
այդ գրկի մեջ:

— Դո՛ւ, դո՛ւ, Գայանե, — ասում էր նա, համբույրներ թափելով նրա
ղեմքին, — մի՞թե ես մեռած եմ, որ դու այդպէս լինես...

Եվ այդ առաջին կրակ համբույրների տակից աղջիկը պատասխանեց.

— Դրա համար կանչեցի քեզ:

— Օ՛հ, ես քեզ կտանեմ, կհեռացնեմ բոլոր վախկոտներից. ես չեմ թող-
նի, որ խավար երեւա քո աչքերին: Բարձր, շատ բարձր մի տեղ կտանեմ քեզ,
ամպերի տակ, որ քարայծն էլ չէ համարձակվում ոտ դնել: Քեզ այնտեղ
կապահեմ ես, բարձր ու աղատ, անհոգ և ուրախ: Քոնք կլինեն լեռան բոլոր
եղնիկները. արծիւը պտույտներ կանն քեզանից ցած, դու կտեսնես, թե ինչ-
պէս են աստղերը դուրս գալիս իրանց օթեկաններից, և ինչպէս է ծնվում եր-
կրնքի ամպը: Իսկ ես քո կողքին կլինեմ միշտ, ամեն օր, ամեն ժամ:

— Հետո՞:

— Մեր երջանկությունը մեզանից կլինի. ոչ ոք չի համարձակվի խանգարել մեր անդորրությունը, մարդու աչքը այն տեղին չի հասնի: Գու՛ր չես տեսել խաչներ: Այնտեղ սարեր կան, որոնց նայելն անգամ ապրամիտ է: Մենք նրանց վրա ենք ապրում...

Գայանեն մի քայլ ետ կանգնեց: Համբույրները դեռ այրում էին նրան, բայց նա զգաց, որ կրակոտ, հաճելի հոտանքը հեռու է տանում, ուզում է ծածկել, ուզում է կլանել աշխարհի բոլոր գործերը:

— Մի՞թե պակաս է վարանդան,— ծիծաղելով հարցրեց նա:— Այստեղ սարերը չեն միայն, որ կարող են մեզ թաքցնել: Մեր ստաների տակ, մշտական խավարի գրկում, կա մի ամբողջ ապաստարան, ուր չեն մտնում նույնիսկ չղջիկները. չորս կողմը, վերեւից, ներքևից, միապաշար ծալք է: Բայց ոչ սարը, ոչ հողի տակը իմ ուղածները չեն: Կյանք եմ ուզում. նա այդ տեղերում չէ գտնվում:

— Հապա ո՞ւր է:

— Այնտեղ, ուր մարդիկ են ապրում, ուր արտասուք է թափում զրկվածը, ուր ծիծաղում է երեխան, ուր տնքում է հիվանդը: Նթե լսես ինձ, պատմություններ գիտեմ ես, որոնք կարող են քո սարերը ճաքեցնել: Եվ նրանց ոչ ոք չէ հնարել: Մի խեղճ պառավ կա մեր գյուղում. նա գնում է, ման է գալիս, մտնում է ամեն տեղ և գալիս է, պատմում ինձ իր տեսածը: Ա՛հ, Զալալ, դժբախտ է մեր երկիրը. լցրու մեր բոլոր ձորերը արտասուքով, և նրանք մի օր չեն դիմանա այսքան թշվառություն: Տար ինձ այնտեղ, այդ դու կարող ես:

Երիտասարդի գեմքի վրա երևաց զարմանք, խառն մի թեթև հեղուկության հետ:

— Ի՞նչ պիտի անես այնտեղ:

— Ե՛ս... Ես կլինեմ հարյուրավորներից, հազարավորներից մեկը, կապրեմ ապրողների հետ, կտանջվեմ տանջվողների հետ: Գու՛ր այս կողմից բուրդովին ապահով եղիր. ոչ գանգատ կլսես իմ բերանից, ոչ արտասուք կտեսնես իմ աչքերում: Արա այնտեղ ինչ որ լավ է, ինչ որ խեղճերի, թշվառների ցավերին դարձան կղանա: Գու՛ր գիտես ինչ պիտի անես: Ես՝ քեզ հետ. ես՝ քո թևը: Առանց քեզ ես ոչինչ եմ, բայց քեզ հետ՝ մեր սերը ինչե՛ր չի անի...

Երիտասարդը միանգամից ոչինչ չգտավ պատասխանելու: Քիչ միջոց մտածեց և ապա խոսեց, անպատասխան թողնելով Գայանեի ասածների այն մասը, որ իրան էր վերաբերում:

— Տարօրինակ ցանկություն,— ասաց նա,— ես չեմ տեսել, որ մեկը թողնե հանգիստ ու ապահով անկյունը և ինքնակամ գնա վտանգների մեջ:

— Ես ավելին կասեմ. վտանգների տեղից ամենքն են ուզում փախչել, բայց ո՞ւմ է հաջողվում այդ: Միայն նրանց, որոնք առանց այդ էլ ունեն ապաստան, թաքնվելու տեղ: Մի երեկո մեր գյուղում աղմուկ ընկավ. տարան Տեր-Մարութին և փախցրին նրա աղջկան: Կույս Հեղինեն այդ ժամանակ մտածեց և նրան այնպես թվաց, թե վանքի պատերի մի քանի քարերը խախտված են երևում. վերքերից իր երկու կույսերին, բերեց մեր տունը, փակեց այստեղ մի մուկ սենյակում: Բայց ամիսներ առաջ. մի աղջիկ, անհայր և անմայր մի խեղճ, տանջված, անպատված, վազել էր դեպի վանքը, որ այնտեղ հանգստացնե իր պատվով սիրտը: Եվ ի՞նչ... նույն կույս Հեղինեն դուրս շարտեց նրան: Ինչո՞ւ է այսպես: Ինչո՞ւ, վանքի կույսերը Տեր-Մարութի աղջկանից լավ են: Տեսե՞լ ես երբեք, որ արեգակը կամ լուսինը ուրիշ գույնի շողերով լուսավորեն նրանց, որոնք լավ են համարվում. տեսե՞լ ես,

որ աղբյուրը խեղճի համար ուրիշ տեսակ ջուր բերե, իսկ բախտավորի համար՝ ուրիշ տեսակ... Ա՛հ, դու չգիտես, թե ինչեր են լսում իմ ականջները այս վերջին ժամանակները: Թո՛ղ, ասում են, աշխարհը քանդվի, միայն թե Գայանեին ոչ ոք ձեռք չտա, որովհետև նա Մելիք-Հուսեինի աղջիկն է: Անցյալ օրերը մարդիկ եկան, խնդրում, աղաչում էին գարի կամ կորեկ տալ սովածների համար... Գիտե՞ս ինչ սովածներ են դրանք. վաղը գնա գյուղամեջ, կտեսնես նրանց ցանկապատերի տակ. մերկ դիակներ և ոչ թե մարդիկ... Եվ շուրջին՝ դարձյալ իմ պատճառով. թուրքերը կարող են իմանալ, վրեժ կհանեն մեզանից, կվնասեն ինձ: Բայց եթե տեսնես՝ ինչպես ամեն ամիս մեր հորերից ցորեն ու գարի են տալիս թուրք զինվորների համար, որոնք այս օրի են հասցրել մեզ... Միշտ առատ են նրանց համար, միշտ մի քանի շափ էլ ավելի են տալիս... օ՛հ, ազատիր ինձ այս անարդարությունից...

Նրա ձայնը ընդհատվեց, աչքերի մեջ պսպղաց արտասուք: Զալալը դարձյալ հարձակվեց. ուզում էր բռնել նրան, պահել, սիրտ տալ: Ու մի թեթև զրկելով նրա իրանը, նայեց նրա աչքերի մեջ սաստիկ հուզված և ասաց.

— Բայց ես ի՞նչ անեմ, Գայանե, ասա՛, մի տանջիր. թող հավատամ, որ քանի ես կենդանի եմ, քո աչքերի մեջ արտասուք չի երևա... Ամենից արդար ու հեշտ միջոցն այն է, որ ես վերցնեմ քեզ ու տանեմ: Բայց չես ուզում...

— Իսկ այս երկիրը...

Զալալը հեղձորեն ծիծաղեց, հասկացնելով, որ ինքը բոլորովին չի հասկանում, թե այդ ինչ առարկություն է:

— Թողնել արյուն-արտասուքը ու գնա՛լ... Կսե՛լ ես. ասում են այստեղ լույս է ընկել մի այլ գազան, որ գողանում է մեր աղջիկներին ու հարսներին և տանում է հեռո՛ւ, հեռո՛ւ... Ստամբուլ, ուր և ծախում է... Ո՛չ, քարերը, թփերը, ձորերը կկանչեն իմ ետևից, կանիծեն ինձ, եթե ես գնամ...

— Երևում է, որ դու շատ ես անփորձ, Գայանե,— պատասխանեց Զալալը մի փոքր սառն, թեթև խորատական եղանակով:— Գու՛ր կարծում ես, թե դրսի բաներն էլ այնպես լավ գիտես, ինչպես գրելը, շնորհալի ասել-խոսելը, ասեղնագործելը... Գու՛ր չգիտես շատ բան: Ո՛չ դու, ո՛չ մի ուրիշը, ո՛չ ես՝ չենք կարող մի բան անել: Երեսայություն կլինի կարծել, թե մի կամ երկու, հինգ կամ տասը մարդ կարող են վերացնել այս ցավերը: Ուժը այնտեղ է, նրանց կողմը. եթե այստեղ, մեր կողմը լիներ, մենք այսպես չէինք լինի, իսկ նրանք այնպես: Ուժի դեմ ուժ է հարկավոր և՛ ոչ թե՛ խոսք: Գանձակի և Ղարաբաղի կողմերում քառասուն հազար թուրք զինվոր կա, ինչ ուզում ես ասա՛... Քառասուն հազար...

Գայանեի հայացքի մեջ Զալալը ահ նկատեց և նորից կրկնեց.

— Քառասուն հազար...

ԺԷ

Աղջիկը հուսահատությունով կախ արեց իր գլուխը: Թիվը ճնշող էր, սոսկալի: Եվ երբ նա նորից նայեց, տեսավ, որ Զալալի գեմքը փայլում է դուրսնալուծությունից: Այդ հանգամանքը ավելի ևս թուլացրեց նրան:

— Բայց դո՞ւ ինչ ես ասում,— հարցրեց նա:— Ես, այո՛, անփորձ եմ, խոստովանում եմ քո առաջ, ես երեխա եմ, ինձ տանն էլ երեխա են անվանում, բայց այնտեղ ես այդ անունը ինձ վրա չեմ վերցնի. այնտեղ ամենքը վախկոտներ են. իսկ դու... քեզ մոտ, այո՛, մեղք չէ երեխա լինելը: Ասա, ի՞նչ կլինի:

Զալալը, ավելի ևս սիրտ առած՝ պատասխանեց.

— Նախ մեր գործը չէ իմանալ, թե ինչ կլինի և ինչ պետք է անել Երբ մի տան մեջ լինում են մեծեր, փոքրերը չպիտի կարծեն, թե իրանք մեծերից լավ են հասկանում այն, ինչ պետք է անել: Այսպես և մենք: Ղարաբաղում մեկիքներ կան, որոնք ամեն ինչ տեսնում են, հասկանում և եթե մեզանից խորհուրդ չեն հարցնում, այդ չէ նշանակում, թե չգիտեն իրանց գործը: Երկրորդ՝ եթե հարցնեն ինձանից, ես կասեմ, որ ուրիշ ճար չկա, թող ով ինչպես ուզում է՝ պահե իր գլուխը...

— Ա՛հ, մի ասի՛ր այդ խոսքերը, — բացականչեց Գայանեն մի հուսահատ ձայնով, — դրանք քո խոսքերը չեն, քեզ չեն սաղում, դրանք մեհրիների, կույս հեղինակների խոսքերն են...

— Խեղճ խոսքը կարող է ասել ամեն մեկը:

— Բայց նրանք վախկոտներ են...

— Վախկո՛տ, — արտասանեց Ջալալը մի կծու հեղինակությամբ և ծիծաղեց: — Եթե մեկը չէ ուզում մերկ ձեռքերով հարձակվել առյուծի կամ վագրի վրա, նա վախկոտ չէ, այլ խելոք մարդ...

Գարձյալ կապվեց Գայանեի լեզուն, դարձյալ անողորմ ճշմարտությունը խելեց նրա գեները և մի ծանր ու խոր լռություն տարածեց նրա վրա:

Նա, ուրեմն, համաձայն էր, անձնատուր էր լինում: Եվ Ջալալը, որ սկզբից այդ մասին որևէ կասկած չուներ, մի հանգիստ, հեղինակավոր եղանակով շարունակեց իր խրատները:

Նա նորից և նորից կրկնեց, թե Գայանեն չէ հասկանում շատ բան: Քաղցր խոսքերով, վկա կանչելով իրանց սերը, հավատացրեց, որ եթե հնարավոր էլ լինի երկիրը ազատել այդքան աղետներից, դա մի հակառակ հորձ կլինի, որը չէ կարող կատարել մի աղջիկ, որքան և սրտոտ, նույնիսկ անվախ լինի նա:

— Մի անկարգ, վայրիվերո բան չէ մեր աշխարհը, — ասաց նա: — Այստեղ ամեն մեկն ունի իր տեղը, իր շափը: Ծիծաղ է հարուցանում նա, ով դուրս է գալիս իր շափից, ինչպես ծիծաղ է հարուցանում տասը տարեկան երեխան, երբ ճգնում է ապացուցանել, թե ինքը կարող է կատարել երեսուն տարեկան տղամարդու գործը: Մի գրույց կա, որ պատմում է, թե ինչպես մի կարճիկ մարդ, կամենալով ցույց տալ իր ահագին ուժը, ամբողջ երկու շաբաթ աշխատում էր չվանով պոկել ժայռի ահագին բեկորը, որ ցցված էր սարի ծայրին: Զիշտ որ նա ուժեղ էր, երկու մատով ոլորում էր պղնձի պնակը: Բայց պոկել ժայռը նա չկարողացավ, և մի օր չվանը կտրվեց, նա ցած ընկավ ու հոգին փչեց: Այսպես է և ամեն մի կռիվ, որ մղվում է ճակատագրի դեմ: Ի՞նչ ես կարծում, Գայանե, եթե այս երկրի ճակատագիրը այսպես չլիներ, կարո՞ղ էին թուրքերը այստեղ մնալ:

Այժմ նա սկսեց բացատրել իր այս վերջին միտքը: Օրինակ բերեց Սուլեյման-բեկին: Եթե չլիներ ճակատագիրը, նա այդպես անպատիժ չէր մնա, մի որևէ փորձանք ինքն իրան կգար և վերջ կդներ նրա կյանքին. ժայռի տակով անցնելիս՝ մի քար կընկներ նրա գլխին, կամ օձը կկծեր, կամ ձիուց վայր կընկներ. չլինի ճակատագիրը, ագռավն անգամ կկտցահարե նրա աչքերը...

Նա հասկացնում էր այս ամենը մի ուշադրությամբ, մի հոգատարությամբ, որ միայն մեծին, ծնողին է հատուկ: Խնդրում էր չմոռանալ, աչքի առաջ առնել բոլոր հանգամանքները, ձեռք վերցնել վտանգավոր մտքերից, որոնել խաղաղ, հանգիստ անկյուն, որովհետև աշխարհը այսպես եկել է, այսպես էլ կերթա: Վերջը սկսեց նույնիսկ աղաչել...

Մոռա՛լ ու անբնակ սենյակում այդ ձայնը հնչում էր մեղմ կերպով, ճրգ-

նում էր համոզել, դառնալ անսխալական, անհերքելի: Գայանեն լսում էր, թույլ տվեց, որ նա ասե ամեն ինչ, բաց անե իր ամբողջ հոգին:

Այդ խրատներից, այդ աղաչանքներից գերեզմանային մի ցրտություն գոյացավ, որ մտալ աղջկա սիրտը, քսվեց նրան ամեն կողմից և մի խղճալի, անհրապույժ տպավորություն տարածեց այնտեղ, մի քայքայիչ անհույսություն: Տաքինեցի համառ աշխատությամբ կառուցած ահագին շինությունը հեշտությամբ քանդվում է մի քանի օրում, բայց ոչ մի դործիք խոսքի նման ամերիչ չէ:

Ջալալը չէր հեթադրում, թե իր խոսքը այստեղ կարող է քանդող լինել: Նա շատ էր հավատարացած, շատ ապացույցներ ուներ, որ ամուր է, անխորտակելի է իր նվաճած տեղը այդ սիրուն, քնքուշ արարածի սրտում: Եվ նա ոչ մի կասկած չտարավ, երբ Գայանեն հանկարծ ընդհատեց այդ խրատներն ու ասաց մի շատ համարձակ ձևով.

— Դու շատ հեռու գնացիր... Այդքան հեռու չէին գնացել մեր տան խրատներն անգամ: Ո՞վ ասաց քեզ, թե ես մեծագործությունների ետևից եմ ընկել. ո՞վ ասաց, թե ես չվանով ահագին ժայռ եմ ուզում պոկել... ազատել երկիրը, ջնջել նրա ճակատագիրը... Ո՞վ ասաց այս բաները: Ես էի, որ հենց սկզբից ասացի, թե ոչինչ եմ առանց քեզ, թույլ եմ և առանց քո օգնության չեմ կարող գնալ դուրս սև աշխարհ: Ես էի, որ ընդունեցի, թե այո՛, մի երեսուս եմ քո առաջ... Մի՞թե չհասկացար, ես շատ պարզ ասացի, որ մեծ գործերը քեզ եմ թողնում: Օ՛հ, ես հավատում էի, որ դու ընդունակ ես ամեն մեծ գործ կատարելու: Իմ աչքին դու երևում էիր մի հսկա, որի մեծության չէ կարելի հասնել: Բայց այստեղ, երբ հիացած լսում էի քեզ, մի քանի խոսքեր դուրս եկան քո բերանից. դու ասում էիր, որ այս թշվառության դեմ ոչ ես, ոչ ուրիշը և ոչ դու, ինչո՞ւ դու ամենից հետո, չէ կարող մարտնչել:

Նա մի վայրկյան կանգ առավ, սպասում էր պատասխանի, բայց երիտասարդը չկարողացավ պատասխան հասցնել այդ կարճ միջոցում: Եվ Գայանեն ավելի մեծ համարձակությամբ շարունակեց.

— Թող այդպես լինի, այլևս չսոսնաք մեծագործությունների մասին, բանի որ նրանք մեզ համար չեն: Ամեն օր տեսնում եմ դժբախտների, որոնք իմ սիրտը կտոր-կտոր են անում, հալածում են ինձ իրանց զարհուրելի տեսքով, իմ երեսին են խփում իմ հանցանքը, որ ամենածանր հանցանքն է այժմյան ժամանակ. դա այն է, որ ես բախտավոր եմ, միակ բախտավորը մի ամբողջ երկրի մեջ: Մի՞թե դրանից ծանր վիշտ կարող է լինել: Եվ ես ուզում եմ գնալ, ապրել դրսում, այն թշվառների մեջ: Սա մի վառ ցանկություն է, իմ ուխտն է: Ո՞վ սովորեցրեց: Ա՛յն, որ երկնքի տակ արդարություն պիտի լինի. ա՛յն, որ հավասարությունը հարկավոր է թշվառության մեջ: Դրությունն այնպես է, որ ով չէ տանջվում, նա, ուրեմն, տանջողներից է: Ահա թե ինչու իմ ցանկությունը այնքան բուռն է: Դու տարօրինակ անվանեցիր այդ ցանկությունը: Բայց մի՞թե չկան ուրիշ տարօրինակ ցանկություններ. մեկը ուզում է խեղդվել ջրի մեջ, մյուսը սարի բարձրությունից ընկնել է երազում: Ասա՛ ինձ. դու ինձ հե՞տ ես այս տարօրինակ ցանկության մեջ, միասին ձեռք ձեռքի տված...

— Ես իսկույն կասեմ...

— Սպասի՛ր. ես զգում եմ, թե ինչ պիտի ասես, բայց նախքան դու կպատասխանես, լսիր, թե ինչ եմ ավելացնում իմ ասածների վրա:

— Տեսա՞ր, թե որքան համեստ, փոքրիկ բան է իմ ցանկացածը, — ասաց նա մի խոր ու երկար հոգոց հանելով: — Բայց ես աղջիկ եմ... ինձ համար ամուր բանտ է մեր այս տունը: Ինձանից ծածկում են ամեն ինչ, ինձ խորում են... Եթե տեսնեիր, թե ինչ ստեր են հնարում խաբելու համար: Քանի՛

աշքեր են հսկում, որ իմ գույնը չթաշի, որ տխրությունը չմաշե ինձ. նույն-
իսկ արտասովոր իրավունք չեն տալիս, որովհետեւ մարդ չեն համարում ինձ,
գոնե մի այնպիսի մարդ, ինչպես է մեղ Հովսեփը: Դու ես իմ հույսը. դու
կվերես իմ շղթաները. և այդ հեշտ է քեզ համար, բավական է, որ կամենաս:
Դուցն այդ բարեբարությունը դու գծախսություն ես համարում քեզ հա-
մար, բայց չես ուզի, որ քո փոխարեն ես լինեմ բախտավոր: Իմ սիրտը հա-
վիտյան պարտական կլինի քեզ, որովհետեւ երբեք, երբեք չի մոռանա քո
տված զոհը... Եվ ես, հավատացիք, ոչ մի ժամանակ չեմ կարող երախտա-
հատույց լինել քեզ: Այժմ ասա, խղճո՞ւմ ես ինձ, կարո՞ղ ես անել՝ եթե ոչ
քեզ համար, գոնե ինձ համար:

Պատասխանը պատրաստ էր. նա արտասանվեց իսկույն, մի վճռական,
նույնիսկ խիստ եղանակով.

— Ո՛չ... Ես չեմ անի և թույլ էլ չեմ տա, որ դու էլ անես...

Լեոնցին կոշտ և դյուրարժեք էր ամեն տեղ, ուր նրա այրական ինք-
նասիրությունը հանդիպում է համառության, ուր նրան թվում է, թե կարող է
անհասկացող երևալ: Այդ հատկությունը տոկուն է մանավանդ այն դեպքում,
երբ նրա առաջ կանգնած է թույլ էակը, որին նա սիրում է:

— Դու նեղացար, դու այժմ երես ես դարձնում ինձանից,— շարունա-
կեց նա:— Դու խոսում ես զոհվելու մասին: Թող քո մտքերը, լսիր ինձ. արի
դնանք այնտեղ, ուր ես եմ ուղում, և դու կտեսնես, թե ինչպես ես գիտեմ
զոհվել քեզ համար: Թող մեկը համարձակվի մոտենալ քեզ, նույնիսկ վատ
միտք անել քո մասին... այն ժամանակ կտեսնես ինձ: Բայց ի՞նչ... Դու չես
ուղում երջանիկ կյանքը, այլ քաշում ես ինձ դեպի սովի ու մերկության
աշխարհը: Գիտե՞ս, որ ամբողջ հինգ ամիս է, մեր տանը հարսանիք է պատ-
րաստվում: Չես տեսել և չես կարող հասկանալ, թե իմ մայրը որպիսի ուշա-
դրությամբ, որպիսի սիրով շինում-սարքում է այն ամենը, ինչ որ հարկա-
վոր է իր հարսին: Հայրս նրանից պակաս չէ: Նրանք երկուսով օրեր են համ-
րում, սպասում են, կարոտ են իմ բախտին: Ինձ տունուտեղ է հարկավոր. ես
նոր պիտի հասկանամ համ ու հոտ: Ես մեկից երկուս եմ, ինձ են նայում հա-
ղարավոր մարդիկ, նախանձում են, երանի են տալիս: Իսկ դու ասում ես,
թե լավը դա չէ, լավը կամավոր աղքատությունն է: Ծիծաղելի՛ բան... Եվ
առհասարակ ինձ թվում է, թե քեզ կախարդել է մի շար վհուկ: Կուզի իմա-
նալ՝ ով է տարել խելքդ: Եվ տարել է այնպես, որ դու մինչև անգամ բան-
տարկություն ես համարում այն, որ քեզ պահում-պահպանում են, չեն ուղում,
որ քո մայրը ծովի, որ քո սիրտը կուշ գա երկյուղից: Վկա է պատված, այդ-
քան խակ ջահելություն ես չեմ տեսել: Մի՞թե ես էլ չպիտի նույնն անեմ, ինչ
որ անում է քո մայրը: Իմ միակ բախտը, իմ միակ երջանկությունը կլինի
տեսնել քեզ միշտ ուրախ, միշտ թրթռուն, միշտ ծիծաղկոտ... Դրա համար
ես կյանքս էլ չեմ խնայի...

Տագնապը նոր չէր սկսվել: Ծանր, շատ ծանր էին երիտասարդի խոս-
քերը. նրանք մի ինչ-որ անախտժ, շշմեցնող աղմուկ հարուցին Գայաննի
ականջների մեջ և սառույց կտրած քարերի նման մի-մի ընկան նրա սիրտը,
հարվածելով, ցավեր պատճառելով:

Այլևս ոչ մի հաշիվ չտալով ինքն իրան, այդ սիրտը դգաց մի տենդա-
յին ինքնամոռացությամբ պաշտպանելու, դիմադրելու բռնու ցանկություն.
այդքան փութկոտ էր քայքայման գործողությունը: Ո՛ւր կորավ նախկին
վճռականությունը, ո՛ւր մոռացվեց ամոթխածությունը: Դրանց փոխարեն
դուրս էր վազում դառն հեղնությունը, իբրև մի կծու ծուխ, որ բարձրանում
է փլատակների տակից:

Որքան և անհանդուրժելի էր ցավը, բայց նա ասաց մի վերին աստի-
ճանի սառն, թեև այրող մեղմությամբ, որ միայն կնոջն է տված.

— Շնորհակալ եմ... Գոնե անկեղծ էիր դու, ոչինչ չծածկեցիր խարուսիկ
ժամածություններով, դատարկ խոստումներով չմոլորեցրիր: Հասկանալի է
այժմ այն, ինչ որ դու անվանում ես երջանկություն և պատրաստել ես ինձ
համար: Լավ ուտել, խմել, լավ հագնվել, երբեք ախ չթաշել, երբեք հոնքեր
չկիտել... Այս բոլորը երջանկություն է: Իսկ եթե լինի մեկը և ասե քեզ, թե
երջանկության գործերից չէ կարելի վոնդել սիրտը, որ նույնպես կերակուր
է պահանջում, նույնպես սիրում է զարդարվել, դու, իհարկե, կասես, թե
սրտի ուզածն էլ ուրիշ բան չէ, եթե ոչ առատություն, հարստություն և ան-
հոգություն... Այսպե՞ս է:

— Իհարկե...

— Օ՛... իհարկե...

Դա մի ցավազար, մի սուր հեծեծանք էր, որ դուրս թռավ նրա բերանից,
և այնքան ուժեղ ու ցնցող էր, որ նա երերաց ամբողջ մարմնով:

— Ո՛չ մի գիշում, ո՛չ մի բավարարություն,— ասաց նա:— Դու անողոր
ես, իմ աղաչանքը զուր էր... Բայց էլ ի՞նչ անեմ: Եթե սկսեմ գանգատվել,
եթե ասեմ, որ իմ վիշտը դառն է, դու չես զղջա, դու կպատասխանես՝ ճա-
կատագիր է, ի՞նչ արած: Ճակատագրով դու շատ գեղեցիկ ես բացատրում
ամեն ինչ... Երեխան լաց է լինում՝ ճակատագիր է, որբանում է՝ ճակատագիր
է, կտոր-կտոր է արվում կամ թե գցվում է կրակի մեջ՝ ճակատագիր է...
Աշխարհի բոլոր անքննելի բաները հասկացել ես՝ ճակատագիր է... չկա մե-
ղավոր և արդար մարդ, կա ճակատագիր: Սուլեյման-բեկն ի՞նչ անի, մե-
ղավորը ճակատագիրն է... Քո ճակատագիրը, խոստովանիր, շատ է բարե-
հաճ, կակուղ և խելոք: Նա էր, երեխ, որ այսօր առավոտյան ասաց քեզ.
«Հենացի՛ր Ավետարանոցից»: Եթե չասեր, դու այստեղ կտեսնեիր սարսա-
փելի բաներ: Իմը այդքան ողորմած չէ. ոչինչ չէ ուղում թաքցնել, ամեն վա-
տություն ցույց է տալիս ծայրեծայր: Դրանից է, որ ես զարհուրելի պատ-
մություններ գիտեմ և խոսում եմ այնպես, որ դու կարծում ես, թե ինձ կա-
խարդել են վհուկները: Ո՛չ, իմ վհուկը իմ սիրտն է... Այդ Սուլեյման-բեկը,
որից դողում է աշխարհը, մի ցածահոգի, ստոր անասուն է: Նա այսօր սպա-
նեց մի հիվանդ, կիսամեռ մարդու, սպանեց հրապարակով, մեր աչքի առաջ:
Նրա աչքերը տրաքվում էին հրճվանքից: Իմ ճակատագիրը ցույց տվեց վա-
տության ամենազղվելի մասն էլ. ես տեսա նրա աչքերը...

— Նա քեզ տեսա՞վ,— շտապով և վրդովված ընդհատեց Զալալը:

— Եթե կույր չէր, տեսավ:

Զալալը ձեռքը թափ տվեց հուսահատական կերպով. այժմ նրա դեմքի
վրա երևում էր կատարյալ երկյուղ:

— Իսկ ո՛ւր էր քո մայրը, ի՞նչ էր մտածում, որ քեզ թույլ տվեց:

Նա նեղացած էր, նրա ձայնը վիշտ ու գանգատ էր հայտնում:

— Դու վախենո՞ւմ ես,— սառն լրջությամբ հարցրեց Գայանեն:

— Վախե՞լ... ինչո՞ւ վախել: Բայց ապահովության համար ամենից լավ
է չերևալ գաղափի աչքին:

— Բայց չէ՞ որ դու այստեղ ես...

— Շատ էլ այստեղ եմ. ինչո՞ւ երևալ, ինչ հարկավորություն կար...

— Մի խուսափիր պատասխանից, դու վախենում ես, դու չես կարող նրա
առաջը դուրս գալ:

— Եվ դարմանալի չէ. ամբողջ երկիրը չէ կարողանում դուրս գալ, իսկ
ես մի մարդ եմ:

— Քառասուն հազար զինվոր... չէ՞:

Գայանեն ծիծաղեց, իսկ նա աչքերը ցած գցեց, կարծես ամաչեց:

— Պետք է դուրս գայիր, որ իմանայիր, թե ինչպես է քեզ պես հարյուրավոր ջալալների դրությունը... Թե՛ կարծում ես, որ մենակ դու ես ջահիլ, մենակ դու ես ուղում տուն-տեղ ունենալ:

— Ի՞նչ գործ ունեմ ես նրանց հետ, — հանկարծ պատասխանեց նա մի հպարտ և բարձր եղանակով: — Ես նրանց ընկերը չեմ: Իմ հայրը մի ամբողջ երկրի տեր է, ես պատիվ ունեմ, անվան տեր եմ: Վախե՛լու բան ես չունեմ, բայց չեմ ուղում, որ իմ պնդանք խոսքի առարկա դառնա: Դու չպիտի դուրս գնայիր:

— Դո՛ւ չէիր, ուրեմն, այն ձայնը, որ գիշեր-ցերեկ շշնջում էր իմ ականջին մի հրաշալի պարզությամբ. «Գնա՛, մի՛ վախիր»: Քեզանի՞ց չէր այն թեթև շունչը, որ ինձ թելադրում էր այնքան դարձանալի, այնքան ցավեցնող ճշմարտություններ: Ես, ուրեմն, մոլորված էի, կարծելով... Բայց ո՛չ, ինչո՞ւ մեղք գործել. ես չէի կարծում, այլ հավատացած էի իմ ամբողջ սրտով, թե ամեն ինչ, որ գեղեցիկ է, արդար, անուշաբույր, այդ դու ես... Ների՛ր...

Տխուր, շատ տխուր ձայնով արտասանած այդ խոսքերը ընդհատեց մի տարօրինակ ծիծաղ, որ թե՛ հեծեծանք էր և թե՛ քրքիշ, և ցնցումներ տարածեց նրա մարմնի մեջ:

— Ների՛ր, դու չէիր... Այժմ հանգստացի՛ր, ես... սխալված էի: Օ՛հ, ի՛նչ դառն, ի՛նչ անողորմ սխալ... Իրավունքը, իհարկե, քոնն է, և դու մեղավոր չես, եթե չես լսում իմ աղաչանքը: Բայց ո՞վ էր նա, ո՞վ էր ինձ տանջողը, ինձ հիացնողը: Ես կորոնեմ նրան և... կգտնեմ, անպատճառ...

Եվ նա բարձրացրեց աչքերը, մի թախծալի, խոնարհ հայացք ման ածեց դատարկ սենյակում, կարծես այդտեղ էր որոնում իր ուղածին, որոնում էր անձկությամբ:

Ջալալը չհասկացավ նրան: Նա էլ նայեց և այնպես կարծեց, թե նրա զղջումը այժմ կատարյալ է: Այդ խոսքերը, այդ հոգեցնելը և թափառող հայացքը նրա համար ապացույց էին, որ Գայանեն ազատվում է վհուկների կախարդանքից:

Ուրիշ կերպ երիտասարդը չէր հասկանում այս տարօրինակ տեսակցության պատճառները. նա այժմ էլ, ինչպես և ամբողջ խոսակցության ժամանակ, չէր հավատում, թե աղջիկը չէ խոսում ինչ-որ դարձանալի երազների աղդեցության տակ: Նա զգաց, որ խոսակցության վերջն է և շտապեց քաղցրացնել հրաժեշտը մեղմ, փաղաքշական եղանակով:

— Ասում էի քեզ, Գայանե, որ մոլորված ես, ասում էի, որ քո խելքը տարել են... Հենց այդ պատճառով էլ ավելացրի, թե ես չեմ թույլ տա քեզ անել այն, ինչ ուղում ես՝ չհասկանալով: Եվ իրավունք ունեմ արգելելու... Մի մոռանա, որ դու խաչենի մեկիքի հարսն ես և Վարանդայի մեկիքի աղջիկը: Այն տունը, որից դու պիտի հեռանաս, և այն տունը, ուր դու պիտի մտնես, հաղարավոր հպատակներ ունեն. դրանք քո ծառաներն են և ոչ թե քեզ հավասար մարդիկ, պիտի հնազանդվեն, պաշտեն քեզ, պատկառանք զգան... Նրանց և քո տեղերը երբեք միմյանց հետ չեն խառնվի: Ուր կա տեր, այնտեղ կան և ծառաներ: Եթե չես ուղում, որ տերն ու ծառաները ջոկվեն միմյանցից, նախ քանդիր այս տունը և մեր տունը, ոչնչացրու հարյուրավոր տարիների կարգերը... Հպատակները տանջվում են միշտ. նրանք են վարողը, քրտնողը, լացողը: Կարգն այն է, որ մեկիքը կնայն նրանց, ողորմություն կտա: Դու էլ, եթե ուղում ես, մի քանի բեռն ալյուր տուր այստեղի թշվառներին, ո՞վ կրոնն քո ձեռքը... Կամենո՞ւմ ես, վաղը ես մարդ կուղարկեմ, որ մեր տանից բերեն: Բայց ինչ որ էլ լինի, — շարունակեց նա, չստա-

նալով Գայանեից ոչ մի պատասխան, — ես հասկանում եմ, որ քեզ այլևս երկար չէ կարելի թողնել այստեղ: Արհավիրք, վախ, կոտորած, ամեն ինչ կա աչա երկրում: Մեր խաչենը, մի՛ վախիր, որքան էլ վատ օրում լինի, իր մեկիքի հարսի համար հանգիստ ու ապահով անկյուն կունենա: Ուրեմն թողնենք այդ խոսքերը, Գայանե. այժմ խոսենք ուրիշ բաների վրա. չէ՞ որ մենք կարող ենք միմյանց շատ ուրախացնել... Որքա՞ն հեշտ է մեզ համար միմյան լույսը քշիշալ...

Նա ինքը ընդհատեց իր խոսքերը, հանկարծ ամաչելով այդ աղջկա հպարտությունից, քարային անտառբերությունից: Այժմ այդ հրաշալի աչքերից նայում էր օտարը, որ անխնա թաղել էր, վերջացրել ամեն ինչ:

Եվ անտեղի, դատարկ ու ողորմելի էին այդ բոլոր քաղցր խոսքերը, փաղաքշանքները: Գայանեն այժմ անդուժ հրեշտակ էր. նրա կուսական, վսեմ, երկնային վրդովմունքը պարզ ցույց տվեց, որ այժմ այդ մարդու քնքշությունները միայն խոցոտել, վերքեր բանալ են կարող...

— Մենք միմյանց չենք հասկանա... Երբե՛ք...

Ասաց հպարտ աղջիկը և դնաց դեպի դուռը:

Ջալալը անշարժ շմնաց: Դեռ դռներին չհասած, ճրագի կիսալույսերի շրջանում, երկու ձեռք հանկարծ գրկեցին Գայանեին և սկսեցին սեղմել... Կսկեցին մի քանի կիսատ խոսքեր, ինչ-որ այրող հնչյուններ: Ուժ էր գործադրվում. հրատապ, ընդհատվող շունչը ձգտում էր նորից մոտենալ նրա դեմքին: Բայց այժմ միայն մրցություն կարող էր լինել երկու երիտասարդ ուժերի մեջ. գիրկը աշխատում էր ետ ու ետ տանել իր սեղմած փափուկ մարմինը, բայց սա մի դարձանալի դյուրաթեքությամբ և ճկունությամբ դուրս էր սողում, կարծես ազատվում էր օձի պաղ և ուժեղ օղակներից: Հաղթությունը աղջկան էր պատկանում, և նա մի ակնթարթում անհայտացավ խավարի մեջ: Խաչենի մեկիքի որդին մենակ էր սենյակում: Նայեց ճրագին, կարծես նրա հետ էր խոսում:

— Կատարյալ կայծ ու կրակ... Որքա՞ն հրաշալի է բարկության ժամանակ... կայծակներ թափող հրեշտակ են ասում: Ահա՛ նա...

Երեսը դարձրեց դեպի դուռը, սպասում էր: Անցան լուռ վայրկյաններ: Ոչինչ ձայն չլսվեց, իսկ աշնանային խավար գիշերը նայում էր նրան դռից և իր ցուրտ ու մուռն լեզվով հասկացնում էր նրան, որ դուր է սպասելը, բոլորովին դուր:

— Դե՛հ, կրակ աղջիկ, պատրաստվի՛ր... Ես վաղը ևեթ կսկսեմ: Այլևս ոչ մի զիջողություն իմ կողմից... Կտանեմ քեզ, որ այդ բոլոր կրակներդ ու կայծերդ ամփոփեմ իմ գրկի մեջ...

Նա վերցրեց ճրագը: Նրա կապույտ, դգայուն աչքերի մեջ հրդեհվել էր տենդային կրակը...

ԺԸ

Պատի խորքում, մի փոքրիկ, քառակուսի պահարանի մեջ, Տիրամայրը նայում էր երկնքին: Երկու դեղին մոմեր, որոնք կպած էին պահարանի աջ ու ձախ պատերին, հեղ ու դողդոջուն բոցերով լուսավորում էին նրա վշտալի դեմքը: Երկուսն էլ, փոքրիկներին հատուկ աշխուժով, ճիգ էին թափում սրբել, ոչնչացնել փոքրիկ սավերները, որոնք շարաճախների նման թրթռում էին, ոստոստում այդ հրաշալի հայացքի և նրա առաջ բացված երկնային ճանապարհի վրա:

Սենյակի անկյուններում հավաքված կիսամթությունը հետզհետե խտանում էր, տալով սենյակին վանական խուցի կերպարանք: Բայց դա խուց

չէր: Տիրամօր ճրագները դիմացի արտի ճակատին երեւն էին հասնել մի քանի առարկաներ, որոնք գործ լուսնն վանքերի խաղաղ պատերի հետ: Դրանք ղենքեր էին. մի մեծ սուրճ արծաթապատ պատյանի մեջ, վառոդաման, երկու փոքրիկ խննջար...

Պահարանի տակ, գետնի վրա, ալալում էր երբեք փոքրիկ ճրագը, բայց նա լայն ու արծակ ապարեղ շուներ իր լուսնի համար: Նա ամփոփված էր մի անձուկ տեղ, հաստ դրքի կողքին, լույս էր տալիս դեղնած էջերին և այն խոնարհ ղենքին, որ կախվել էր նրանց վրա:

Մեկաշոր, մեջքից ծալված մի կին, ամբողջապես կորած սևերի մեջ, կարգում էր խողին ջերմեռանդությամբ: Միայն նրա սուր շրթունքներն էին շարժվում, ձայնը անընդհատ էր, միանման, ինչպես խոր ձորի հատակում կորած աղբյուրի գլխոցը գիշերվա լուսնյան մեջ: Երբեմն սրտի խորքում ամբարվող վիշտը բարձրացնում էր նրա կտրծը, և շրթունքների քրթմնջուներ ընդհատվում էր մի սուր, լալագին հառաչանքից, որին հետևում էր հավատացողի ջերմեռանդ բացականչությունը.

«Մեղա՛ստածու...»:

Այդ ժամանակ ծնկների վրա բարձրանում էր մի խորտակված, սգավոր արարած, նայում էր Տիրամօրը և ձեռքը զարնելով կտրծին, շնչում էր կտրված ձայնով՝ «Մեղա՛»... Եվ ապա, երբ ընթերցանությունն ընդունում էր իր սովորական ընթացքը, նա նորից ընկնում էր ծնկների վրա, նորից կուշ էր դալիս խավարի մեջ և լսում էր:

Աննա-Խաթունն էր այդ խեղճ արարածը:

Ավելի հանգիստ, ավելի անխուլ էր Գայանեն, որ պառկած էր նրա մոտ, անկողնի մեջ: Ողբ, հառաչանք և երկյուղ չէր պատճառում նրան այս վանական սարքովարդը, այլ մի խաղաղ, հեղ անդորոթյուն: Նվիրական պահարանը ուղիղ նրան էր նայում, և նա ինքն էլ չէր կարողանում բաժանվել սրբազան պատկերից, որ դրած էր երկու մոմերի ետևում:

Որքա՛ն սիրելի, որքա՛ն մխիթարական էր Տիրամայրը: Նրա ղեմքի վրա կուտակված էին ծանր տառապանքներ. դա ամբողջ աշխարհն էր:

Բայց դաժան, ցավոտ աշխարհի մեջ այն ի՞նչ հրաշալի ճառագայթ էր, որ հոսում էր Տիրամօր աչքերից: Մի մոր աչքեր են դրանք, որոնք նոր են տեսել անմեղ զոհի արյունը, տեսել են, թե ինչպիսի դարձուրելի ոճիր գործեցին մարդիկ, սպանելով այդ զոհի հետ բոլոր խեղճերի, բոլոր հալածվածների դատը:

Նկարչի վրձնին գեղեցիկ կերպով հաջողվել էր կտավի վրա անցկացնել այդ աղետալի թուպն: Նա չէր գծագրել ամբողջ պատմությունը, չէր դուրս բերել բոլոր գործող անձինքներին: Ո՛չ, ճրագների ետևից նայողը միայն այդ ղեմքն էր, որ և ամբողջ պատմությունն էր:

Մայրը Գողգոթայի վրա է, կանգնած է բարձր խաչի պատվանդանի մոտ: Վերևում՝ բևեռված որդին է: Զորս կողմում միտում են մարդիկ, որոնք ղեռ չեն կշտացել շարագործությունից, ղեռ համություն կեղեքում են նահատակին: Օ՛, այդ մայրը պատրաստ է մի վայրկյան լռեցնել իր սրտի մորմոքները, կանգնել բազմության առաջ, խոսել, աղու ձայնով բողբոջել: Բայց անդոր և համեստ մի կին, նա ընկճված է, կոբաղուխ: Այնտեղ է ուժը, շարագործների մոտ. նրանցն է իշխանությունը...

Եվ նրա սիրտը պատրաստ է պատուխել տաճնապից, բայց հանկարծ լսվում է վերևից հեղ ձայնը. «Ո՛վ կին, ահա քո որդին»: Եվ ապա, դարձնելով աչքերը իր սիրած աշակերտի վրա, նահատակն ավելացնում է. «Ահա քո մայրը»:

Ո՛չ վրդովմունք, ո՛չ դառնություն, ո՛չ դանդաղ այդ ձայնի մեջ: Հրաշքը տեղի է ունենում և այդ կնոջ, այդ մոր սրտում. նա հասկանում է, թե ինչն է արդարության զոհի ուժը, գիտն, որ յուրաքանչյուր սուրբ գործ թաթախված պիտի լինի աշխարհի արտասուքների և արյան մեջ: Մայրը առաջինն էր, որ դավանեց այդ ճշմարտությունը և այդ թուպից տանում է իր հետ իր վրձ-տերը: Այն թուպից է երկնային ճառագայթը Տիրամօր աչքերում, այն թուպից է նա նայում այդպես, դեպի բարձր, դեպի երկինք, նայում է, չէ կշտանում, հափշտակված է, կարծես այժմ էլ լսում է հրաշագործ ձայնը և պատասխանում է նրան. «Այո՛, որդի, ես լաց չեմ լինի, որովհետև դու զոհ ես»:

Եվ նրան՝ առանց սուգի, առանց երկյուղի, բայց ջերմ սիրով, նայում է Գայանեն, և որքան շատ է նայում, չէ կշտանում:

Նա հիվանդ չէր, բայց նրան պառկեցրել էին անկողնում: Դրանով էին առաջժմ վերջացել նրա վրա գործադրած մի շարք բռնությունները:

Առաջինը սկսվել էր այն գիշերից հետո, երբ նա և Զալալը տեսնվեցան միմյանց հետ, բայց արին իրանց սրտերը: Գեռ նոր էր լուսացել այդ գիշերը, ղեռ վաղ առավոտ էր, բայց Աննա-Խաթունը արգեն գիտեր ամեն ինչ: Նա թռավ իր աղջկա մոտ, հարձակվեց նրա վրա, գործի գցելով իր բոլոր ղենքերը՝ հանդիմանություն, անկեղծ, արտասուք, նույնիսկ հայհոյանքներ և մինչև իսկ բռնեցներ...

Հանդուգն աղջկա բոլոր արարքները կարելի էր տանել, բայց այն, որ նա դուրս էր եկել, երևացել բեկի աչքին, կատաղության վերջին աստիճանին էր հասցնում խստապահանջ մորը: Մեհրիին նա աչքից գցեց, ուղղակի հրամայեց կտրել: Բայց այդքան հեշտ չէր վերջացնել գործը Գայանեի հետ: Մի քանի անգամ սպառնաց փակել նրան մութ սենյակի մեջ, օրերով զրկել հացից: Մի քանի անգամ էլ նրա լեզուն կապվեց, խիստ խոսք չգտավ արտասանելու, և նա մնաց կանգնած. ղողում էր, ուղում էր իր աչքերը պայթեցնել, շարտել նրա ղեմքին...

Գայանեն դիմանում էր այդ բոլորին, նույնիսկ դիմադրում էր, մի-մի էլ պատասխանում էր: Բայց հանկարծ մեջ նետվեց մի անակնկալ, սարսափելի հանգամանք. մայրը հայտնեց, որ բոլոր տեղեկությունները իրան հաղորդել էր... Զալալը:

Նա պատմել էր ամեն ինչ, որ տեղի էր ունեցել գիշերային տեսակցության ժամանակ. չէր թաքցրել ոչ մի մանրամասնություն, ոչ մի խոսք: Առանց այդ էլ Գայանեն փշրվածի էր նման, հոգնած էր, հուսահատ, այդ պատճառով կանգնած էր անկյունում, հենվել էր պատին և այդպես պաշտպանվում էր:

Զալալի արարքը կապեց նրա լեզուն, թույլ շտվեց մի խոսք անգամ արտասանել: Նա թուլացավ, ընկավ ծնկների վրա, ձեռքերով ծածկեց իր ղեմքը, որի վրա իջել էր մեռելային գունատություն: Մի ինչ-որ տաք բան, եռացող հեղուկի նման, նախ ցած վազեց նրա մեջքով, ապա խեղդեց կոկորդը, խփեց դլխին ու պտույտներ գործեց այնտեղ... Նա վայր ընկավ:

Զղային դողոցը սաստիկ ցնցում էր նրան...

Առաջին վայրկյաններում չղադարեց մոր անեծքների տարափը:

Աննա-Խաթունը մինչև անգամ գոհ էր, որ իր խոսքը այդպես սաստիկ աղդեց: Բայց հանկարծ կատաղության մեջ գլուխ բարձրացրեց մոր զգացմունքը. նա մոռացրեց ամեն ինչ, հասկացրեց, որ այդ դիակը Գայանեն է: Եվ մի ակնթարթում հայհոյանքները տեղի տվին փաղաքշանքներին: Աննա-Խաթունը գրկեց նրան, բարձրացրեց, իր ղեմքը քսեց նրա ղեմքին:

Բայց ոչ գգվանքները, ոչ հուսահատ աղաղակները աղդեցություն չարին.

աղջիկը դողում էր, արտասանում էր անկապ խոսքեր: Հարկավոր եղավ մարդ կանչել:

Սովորական ժամին եկավ և կույս Հեղինեն: Նա գլուխը դողացնելով լսեց ամեն ինչ, դալարացավ, անխնայ աշխարհը, անխնայ մարդկանց: Այդ հուզված դրություն մեջ նա չնկատեց, որ Գայանեի վրա գործադրվում են մի շարք բժշկական միջոցներ. շուր էին արսկում դեմքին, շփում, ձգվում էին մարմինը, բղավում էին ականջների մեջ, ուզում էին դուռով բաց անել բերանը: Նա դադարեցրեց այդ բոլոր գործողությունները, հրամայեց ամենքին հեռանալ և պահեց միայն Աննա-Խաթունին: Ապա երկու հոգով փոխեցին անկողինը և Գայանեին պառկեցրին նրա մեջ:

Դա բարեբար միջոց էր. հիվանդին միայն հանգստություն էր հարկավոր, և բոլոր չնցած՝ նա ընկավ խոր քնի մեջ: Հեղինեն շոքեց նրա գլխի մոտ, ձեռքը դրեց ճակատին և սկսեց հանդարտ կերպով ինչ-որ աղոթք մղմնջալ: Այդ բոլորից նա ձեռք առավ բոլոր կարգադրությունները այդ տան մեջ: Աննա-Խաթունը ինքը տվեց կատարյալ իրավունք. նա լուռ էր, գլուխը կորցրած, կուչ եկավ իր աղջկա կողքին և սկսեց ինքն իրան տանջել, կեղծքել...

Նույն օրը երեկոյան Գայանեն բաց արավ աչքերը, մինչև անգամ խոսեց: Իսկ Հեղինեն կատարեց մի գործ, որ ահով լցրեց ամբողջ տունը և ցույց տվեց, թե որքան ծանր են բարդված հանգամանքները, միևնույն ժամանակ, թե որքան մեծ է կուսանոցի սերը դեպի մեկիքի ընտանիքը: Հեղինեն բերեց Տիրամոր պատկերը, դրեց պատի մեջ շինված պահարանում, նախապես ծածկելով այդ տեղը մետաքսե թաշկինակներով:

Դա կուսանոցի ամենանշանավոր սրբությունն էր: Քսանեհինգ տարի այդ օրից առաջ Իսրայել Օրիի թղթաբերը Գանձասարի վանքում հայ մեկիքներին հանձնեց ազատություն ավետող մի թուղթ և նրա հետ այս պատկերը, որ Օրիին նվիրել էր Բավարիայի իշխաններից մեկը: Թուղթը ուրախացրեց, իսկ պատկերը հիացմունք պատճառեց:

Տիրամայրը գեղեցիկ Գանձասարին էր սաղում, բայց Մելիք-Հուսեինը խնդրեց ընծայել Վարանդայի կուսանոցին, և ոչ ոք չընդդիմացավ նրան: Քսանեհինգ տարի Տիրամայրը աշխարհից հրաժարված կույսերի պաշտամունքի առարկան էր, արգեն նա հայտարարվել էր հրաշագործ և այդ պատճառով էլ բազմաթիվ ուխտավորների ունեք գլուխի մեջ:

Այժմ նա, բոլոր վշտացածների մայրը, պիտի ողորմություն աներ մեկիքի աղջկան: Հեղինեն շոքեց նրա առաջ, կարգաց Ավետարանի բժշկության գլուխները, ապա անցավ նարեկի ամենազորավոր տեղերին: Նա որոշել էր երեք օր պահել Տիրամոր պատկերը հիվանդի մոտ:

Երկրորդ օրը Գայանեն, հակառակ իր կամքին, մնաց անկողնում: Աննա-Խաթունը նրա մոտ էր, արտասուք և աղաչանք չէր խնայում իր աղջկա «քարացած սիրտը» կակղացնելու համար: Իզուր նա աշխատում էր Զալալի անունը հաշտեցնել աղջկա ականջների հետ: Մի անգամ նա անդգուշություն ունեցավ հայտնելու, որ երիտասարդը շատ է տանջվում, շատ է խնդրում, որ իրան թույլ տան տեսնել Գայանեին, իմանալ նրա դրությունը: Աղջկա հանգիստ դեմքի վրա երևաց մի հիվանդոտ, տանջող ծամածռություն, որ սարսափ և հուսահատություն էր ցույց տալիս, և մորը այնպես թվաց, թե նորից սկսում է երեկվա ուշաթափությունը: Նա հարկադրված էր հանգստացնել նրան, հավատացնելով, որ Զալալի ցանկությունը չի կատարվի, բայց որքան արտասուք ծլացին դրա փոխարեն նրա աչքերից... Այդքանը քիչ էր. դրսից եկան նոր ցավեր: Բեկը խոսեց էր մեկիքի տան մասին, հանկարծ սկսեց էր դժգոհություն հայտնել, որ այդ տունը շատ հպարտ, փակված է մնում, չի ճանաչում երկրի կառավարչին և մեծարել չգիտե:

Լուրը բերել էր Շահնազարը. նա պատմեց հաճություններ, ուրախ էր, ասում էր, թե շուտով ինքը՝ բեկը, կգա իրանց տունը: Աննա-Խաթունը միայն այդ ժամանակ հասկացավ, որ մեկիքի տունը փակված չէր, այլ մոտիկ հարաբերություններ ունեք նրանց հետ, որոնցից այնքան վախենում էր... Այդ աղան... միշտ գնում էր զինվորների մոտ, բայց հասկանում էր, որ ոչինչ չպետք է խոսել...

Եվ նա հանկարծ խելագարի նման հարձակվեց, բռնեց Շահնազարին. բայց կատաղություն չկար նրա մեջ. նա չխփեց, վատ խոսք չասեց... Սկսեց արտասուքներից դողացող ձայնով աղաչել նրան, որ ոչինչ չասե տան մասին, չասե, թե ով կա այստեղ և ինչ են անում... Նա չհամարձակվեց հարցնել, թե արդյոք մինչև այդ օրը Շահնազարը որևիցե բան ասե՞լ է, թե ոչ... Այդ հարցի պատասխանին նա չէր դիմանա, ուստի խնդրում էր, սաստում էր միայն ապագայի մասին: Թշվառ կին: Նա դեռ հույս ուներ, դեռ խաբում էր իրան...

Երեկոյան Հեղինեն չկարողացավ պահել իր դարմանքը, երբ տեսավ մեկիքի կնոջը. նա էլ հիվանդ էր, երկու օրվա մեջ բոլորովին հալվել էր: Իսկ երբ նրա բերանից լսեց, թե ինչ լուր է բերել Շահնազարը, ոչինչ խոսք չգտավ, այլ շտապեց շոքել պատկերի առաջ: Այս անգամ շատ երկար էր նրա ընթերցանությունը, իսկ խղճալի հառաչանքները, մեղաները ավելի հաճախ էին ընդհատում նրա միանման աղաչվող ձայնը:

Երրորդն էր այն երեկոն, երբ մենք առաջին անգամ տեսանք նրան այդ դրություն մեջ: Երրորդ երեկոյին էլ պիտի վերջանար նրա բժշկությունը: Նա տեսավ, որ Գայանեն աչքև ցավ չուներ, թեև շատ գունատ էր և տխուր: Պաշտոնն սկսելուց առաջ նա առանձին խոսակցություն ունեցավ Աննա-Խաթունի հետ: Նախ ասաց, որ մեկիքի կինը այս անգամ ավելի հիվանդ, շորացած ու ջարդված է երևում, հասկացրեց, որ դա լավ չէ, որ մի ամբողջ տուն նրան է նայում: Հետո պատմեց, որ Զալալը իր մոտ էր, սաստիկ զանգատվում էր, պահանջում էր վերջացնել: Նա աչքև չի թույլ տա հետաձգել մի գործ, որ ընդամենը մի կամ երկու ժամում կարելի է վերջացնել: Այստեղ հարսանիք չէ ուզում, այլ միայն իր հարսն է պահանջում. մնացածը, ինչպես կարգ է, կկատարվի հաշտեցում: Նա համարյա լաց էր լինում, զանգատվում էր, որ իրան ոչ ոք չէ խղճում, չէ ուզում իմանալ, որ ինքը հանգստություն չունի, օր ու գիշեր ոչ մեռած է, ոչ՝ կենդանի, մի՞թե նրա հասակին վայել է տղաություն...

Վերջին խոսքերի հետ Աննա-Խաթունը համաձայնեց լուռ արտասուքների անընդհատ շիթերով: Իսկ թե կարելի էր շատ շուտ վերջացնել հարսանիքը, դրա մասին նա չէր էլ մտածում: Վարանդայի պատիվը, մեկիքի տան ինքնասիրությունը չէին մոռացվում նույնիսկ այս դրություն մեջ: Ո՛չ, ինչո՞ւ խոսել հարսանիքի մասին... Այժմ բավական էր և այն, որ ամենքը, բայց մանավանդ թուրքերը իմանան, թե Գայանեն տեղ ունի, նշանված աղջիկ է: Բայց ճիշտ էր դա: Նույնիսկ եթե չլինեին արգելքները, եթե հարսանիքը կարելի լիներ կատարել վաղը կամ մյուս օրը, ի՞նչ անե մայրը, քանի որ Գայանեն չէ էլ ուզում լսել Զալալի անունը:

Հեղինեն ոչինչ չասաց, բայց իր մտքում վճռեց գործադրել վերջին միջոցը և մտավ Գայանեի սենյակը:

Երկա՛ր ու երկար կարդալուց հետո նա վեր կացավ և նշան արավ Աննա-Խաթունին: Սա իսկույն դուրս գնաց սենյակից:

Ենթի մոտ նրա ոտների տակն ընկավ մի կին, որ անդադար լաց էր լինում: Նա իսկույն ճանաչեց, թե ով է դա և, ուշադրություն չդարձնելով խեղճի վրա, անցավ գնաց, բայց նրա հետ մյուս սենյակն ընկավ Մհերին: Նա

էր այդ խեղճ կինը, որ երեք օր վնասված էր այս սենյակներէից, ուր անց էր կացրել իր կյանքի մեծ մասը, այժմ նա ապրում էր թոնրատանը:

Նա էլ էր կուշ եկել, թշվառացի: Անդադար արտասուք թափելով, թողութուն էր աղաչում:

— Ների՛ր, մեղիքի կին, ների՛ր, ինչպես ներում ես քո դառն շներին... Մեհրին չի տանի այս ցավերը...

Նա գիտե, որ ինքն է այս բոլորի պատճառը:

Սաստիկ զղջացած խոստովանում էր իր հանցանքը, խփելով իր գլխին, կրծքին, անթիվ անգամ մեղա կանչելով: Իսկ մեղիքի կինը լուռ էր, այս անգամ սիրտ շունեցավ կրկնելու պառավի հանցանքը:

— Ի՞նչ աներ Մեհրին, — շարունակեց պառավը, — ես չիմացա, թե այսպես կլինի վերջը... Աշխարհը փոխվել է, մեղիքի կին, իսկ ես կարծում էի, թե չէ փոխվել... Ջահիլները հիմա ուրիշ սիրտ ունեն. ինչե՛ր են ասում, տե՛ր աստված, ի՞նչ բաներ... Ների՛ր... Մեղիքի գերեզմանի համար ներիր...

Նա առաջ գնաց, ուզում էր շոքել, համբուրել Աննա-Խաթունի ոտները, բայց սա թույլ չտվեց և ինքն էլ արտասվելով պատվիրեց պառավին, որ լաց չլինի:

ԺԲ

Այդ միջոցին Հեղինեն վերջացրեց իր գործը: Արծաթապատ Ավետարանը դնելով Տիրամոր պատկերի առաջ, վառեց նոր մոմեր, մետաքսյա թաշկինակը կիսով չափ կախեց պահարանի առջևից: Եվ ապա, մոտենալով Գայանեին, բռնեց նրա ձեռքը, օգնեց, որ նա վեր կենա ու նստե անկողնի մեջ: Մի վերին աստիճանի ցուրտ ձայնով նա հրամայեց.

— Չոքի՛ր:

Գայանեն դուրս եկավ անկողնից ու շոքեց գորգի վրա:

— Կարդա «Անկանխմբը»:

Նա հանդարտ, վշտալի ձայնով կարդաց: Կույսը շոքեց նրա կողքին և, ձեռքը պարզելով դեպի պահարանը, ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես Սուրբ աստվածածինը: Քսանեհինգ տարի է մեր վանքում, և ոչ ոք չէ տեսել, որ նա շօգնե իրան դիմողներին: Նա գթառատ մայր է, ողորմած բարեխոս: Կույրերին, կաղերին բժշկում է, մխիթարում է սգավորին: Տեսնո՞ւմ ես ինչպես է նայում երկնքին: Նա միշտ այնտեղի հետ է խոսում, և հրեշտակները բերում են վերելից նրա բարեխոսությունների պատասխանը: Բայց մի կարծիր, թե բարերար և ողորմած է նա անխտիր ամենքի համար: Ո՛չ, մեղավորը չպիտի համարձակվի մոտենալ նրան: Բոլոր վատերի, բոլոր չարերի, անհնազանդների համար ոչ մի բարի խոսք չունի նա, այլ, բնականապես, պատիժ և տանջանք է բերում երկնքից: Նա՛ քեզ էլ կպատժի... Ո՛հ, սարսափով եմ նայում քեզ, իմ խեղճ Գայանե: Դու չարի ետևից ես գնում, քո հոգին խել են դներ... Դու տանջում ես քո մորը. տեսար նրա արտասուքները: Դա ծանր, զարհուրելի մեղք է. դու չես լսում քեզանից մեծերին... Բոլոր գրքերը՝ Աստվածաշունչը, Ավետարանը, հայրապետների գրվածքները, վա՛յ են տալիս քեզ պես որդուն... Հասկանո՞ւմ ես...

Գայանեն նայեց նրա դեմքին և հասկացրեց, որ լսում է, խորին ուշադրությամբ և ակնածությամբ է լսում:

— Եվ Տիրամայրը քեզ անպատիժ չի թողնի, — շարունակեց նա, երկու խոսքով այդ ուշադրությունը գովելուց հետո: — Նա քեզ առողջացրեց, նա խնդրեց երկնքից, որ քո ցավերը կորչեն, որպեսզի դու խելքի գաս: Այն ի՞նչ ուշաթափություն էր, որ եկավ քեզ վրա երեք օր առաջ: Չե՞ս հասկանում:

Մատանան մտել է քո փորը, բայց սրբերը քեզ խնայեցին, հալածեցին չարին: Այժմ դու պիտի զղջաս, պիտի ապաշխարես... Աղաչի՛ր Տիրամորը, որ նա քեզ ողորմություն անե: Պա՛հը պահիր, օրերով ծով պահիր, կուրծքդ ծեծիր, արտասուք թափիր, ասա՛ մեղա՛, մեղա՛... Թե չէ, սարսափելի ցավեր կգան քեզ վրա... Բոլոր սրբերը երես կդարձնեն քեզանից, և դներ կտանջեն քեզ, կայրեն, կխորովեն... Անհնազանդ որդի... Դու մեղավոր ես, քո հանցանքին չափ չկա...

Նա շոքեց առաջ գնաց, տանելով իր հետ Գայանեին: Նվիրական պահարանը մոտեցրեց ավելի խոր և աղդու տպավորություն էր գործում. ճրագներ լույս էին հանում, բոցերը կարծես ինչ-որ սրբազան, երկնային բաներ էին պատմում: Տիրամայրը կարծես շունչ էր քաշում:

Այդտեղ Գայանեն կույսի հրամանով յոթն անգամ ծունր դրեց և ամեն մի ծնրադրությունից հետո շոքեց մոտեցավ Ավետարանին ու համբուրեց: Հեղինեն իր պաղ ու ծանր ձեռքը դրեց նրա գլխին, կարդաց մի աղոթք, որի մեջ աղաչանքներ էր անում կորած հոգու փրկության համար: Դրանից հետո նա շարունակեց իր գործը:

— Այժմ աղոթիր, — ասաց նա, — աղաչի՛ր, լա՛ց եղիր, Տիրամայրը քեզ կսե: Ժամանակ մի կորցնիր, քանի քո գլխին չէ ընկել աստուծու արդար բարկությունը:

Մեղավորը ձայն չհանեց, նա միայն դիտում էր պատկերը և ըմպելած էր:

— Եթե խոստովանես քո մեղքերը, շանիծես քեզ և երդումով չհաստատես, որ ձեռք ես վերցնում չար սատանայից, ես ինքս կանիծեմ քեզ... Ես, լսո՞ւմ ես... Ամենևին չեմ խնայի. կշոքեմ այստեղ, Տիրամոր առաջ, երեսս հողերին կքսեմ, արտասուք կթափեմ և կանիծեմ քեզ, կշորացնեմ... Խնայիր քեզ, խնայիր այդ հասակը... Դու գիտես, թե որքան եմ սիրում քեզ. հարազատ որդին էլ այնպես չի լինի, ինչպես դու ես ինձ համար: Բայց իմ անեծքից հետո դու կդառնաս պիղծ, գարշելի. քեզանից կփախչեն, քո երեսը տեսնել չեն ուզի... Եվ դու կհալածվես, մենակ ու անիծված կլինես աշխարհի մեջ... Ուղո՞ւմ ես այդ օրին հասնել:

Նա մատներով բռնեց նրա ծնոտը, դարձրեց երեսը դեպի իր կողմը և սկսեց փորձել նրան իր անողորմ հայացքով, որի մեջ հանդես էր եկել եկեղեցու պաշտոնյա ամբողջ իշխանությունը:

Միայն քարը կարող էր անտարբերությամբ տանել այդ հայացքը: Գայանեն կարծես երկյուղ զգաց, կարծես կակղում էր: Հանկարծ նա խոսեց.

— Ես այսօր շատ մտածեցի, — ասաց նա համեստությամբ, մի մեղմ եղանակով, որի մեջ պարունակում էր անսահման խղճահարգություն: — Մտածում էի այնքան որբերի մասին և հարցնում էի, թե ի՞նչ կլինի... Ոչ մեկը հայր կամ մայր չունի, ոչ մեկի մարմինը ծածկված չէ: Գառնուկներ են նրանք, բայց ոչ կայտառ ու ժիր գառնուկներ, որոնք այնքան սիրելի են մարդկանց: Ո՛չ խոսում են, ո՛չ ժպիտ ունեն, ո՛չ էլ արտասվել գիտեն. նույնիսկ չեն զգում քաղցածություն և հաց ուզել չեն իմանում: Միայն որբեր չեն նրանք... ո՛չ... չկա փոքրիկ ու վտիտ մարմին, որի վրա վերքեր չլինեն... Տեսել եմ մեկին, որ շորս տարեկանից ավելի չէր լինի. նրա ոտը ջարդված էր. մի ուրիշի ուսը ծակել էր քրդի նիզակը. կար և մեկը, մի ծծկեր երեխա, բայց լավ է, որ ես չտեսա նրան, ասում են, հրացանի գնդակը մնացել է նրա աջ թևի մեջ... Կմեռնեն, ամենքը կմեռնեն... փողոցներում, ցանկապատների տակ, շների առաջ... Ի՞նչ կլինի այդ կրակը...

Նա խառնվեց, կուլ տվեց արտասուքները: Եվ ապա դարձավ դեպի պատկերը, իսկ ձայնը իջավ ստորին աստիճանի վրա:

— Ի՞նչ կլինի... Տիրամայրը նայում էր երկնքին, բայց թվում էր, թե ինձ հետ է խոսում։ Բոլոր թշվառների, բոլոր վիրավորների մայրը նա է։ Ինչպե՞ս, նա լինի այստեղ, և այդպիսի որբեր մնան փողոցում։ Նրա վանքում տեղ շատ կա, և հացն էլ անսպառ է։ Պատասխարել փողերիկ թշվառներին այնտեղ, պահպանել, մեծացնել։ յուրաքանչյուր կույս կդառնա մայր, յուրաքանչյուր խուց մանուկ-նահապտակների պաշտպանը կլինի ցրտից, անտեղությունից և մահից։ Ի՞նչ հրաշալի էր այս միջոցառումը։ Զգիտեմ, Տիրամայրն էր այդ բոլորն ասում, թե ինձ էր այդպես թվում...

— Սպասի՛ր, — ընդհատեց Հեղինեն, կենտրոնացնելով իր դեմքը։ — Դու, ուրեմն, ոչի՞նչ ես համարում իմ այնքան խոսքերը։

— Ինչպե՞ս կարող եմ ոչինչ համարել։ Ո՛չ, ես հավատում եմ, որ Տիրամայրը բոլոր թշվառների մայրն է։ Հավատում եմ, որ դու կարող ես անիծել՝ ում կամենաս և երբ կամենաս։ Ես խոնարհ եմ, հնազանդ և միայն աղաչում եմ, մայր։ Մի՞թե որբերի համար աղաչելը մեղք է...

— Մեղք չէ, ո՛չ... Բայց մեղք է, երբ փողերավորը ընդդիմանում է իր մեծին, համառությամբ հարկադրում է կատարել այն, ինչ որ մեծը բարի չէ համարում...

— Ես չեմ հարկադրում. ի՞նչ ուժ ունեմ, որ հարկադրեմ, ես կուշ եկած եմ իմ անկյունում, ուզում եմ նայել, տեսնել, թե ինչ կանեն մեծերը...

— Ապրե՛ս, որդի։ Խոսի՛ր այդպես, և ես կբացատրեմ ամեն ինչ։ Բարերար աստվածը նայում է վերեկից և տեսնում է թե՛ որբին և թե՛ աղքատին։ Լավը այն է միայն, ինչ որ կամենում է աստված։ Եթե նա չուզե, որ այդ որբերը ապրեն, ես, դու, մի ուրիշը ի՞նչ շնորհ եմք, որ ասենք. «Չէ՛, աստված, մենք ուզում ենք, որ նրանք ապրեն...»։

— Այո՛, ոչ ոք չէ կարող այդքան հանդուգն լինել։ Բայց աստված դե՞մ կլինի, եթե որբերին պահեք վանքում։ Կյանքը և մահը, այո՛, աստծու ձեռքին են, իսկ մի կտոր հացը մարդն է պահում իր ձեռքում։ Ասա՛, մայր, աղաչում եմ, մի՛ բարկանար, սովորեցրո՛ւ ինձ...

Նա համարյա արտասվելով թախանձում էր կույսին լինել ողորմած, խոսել հանդարտ, քաղցրությամբ, չվախեցնելով։ Եվ Հեղինեն, վերջապես, տեղի տվեց այդ թախանձանքին։

— Նախ իմացիր, որ հանդուգնություն գործեցիր՝ ասելով, թե աստծու ձեռքին չէ մի կտոր հացը, այլ՝ մարդու ձեռքին։ Այդ պատճառով երեք անգամ ասա՛՝ «Մեղա՛ աստծու»։

Գայանեն խսկույն կատարեց այդ հրամանը։

— Այժմ լսի՛ր։ Լավ կլինե՛ր, իհարկե, եթե բոլոր որբերին պահեին վանքերում, եթե եկեղեցին դառնար ամենքի հայրն ու մայրը։ Բայց դա անկարելի բան է։ Ինչպե՞ս են պահել վանքերը մեր երկրում։ Եկել են շատ բռնավորներ, կոտորել են շատ մարդկանց, հիմնահատակ են արել շատ գյուղեր, տարել են հազարավոր գերիներ, իսկ վանքերը կանգուն են մնացել։ Ինչո՞ւ։ Որովհետև վանքերը բռնավորների դեմ չեն գնացել, իսկույն հնազանդվել են. եպիսկոպոսները, վարդապետները լաց ու պաղատանքով գնացել են նրանց առաջ, ողորմություն են հայցել և պահել են սուրբ տաճարները։ Երկիրը քանդվել է, մարդիկ բնաջինջ են դարձել, բայց աստծու եկեղեցին մնացել է կանգուն։ Եվ ուրիշ կերպ չէր կարող լինել. ժողովուրդը եկեղեցու ծառան է։ Եղել են, ճիշտ է, և այնպիսի վանքեր, որոնք հակառակվել են, փորձել են ժողովրդի կողմը լինել, պահպանել նրան։ Եվ ի՞նչ։ Տեսնո՞ւմ ես մեր լեռներում քանի ավերակ վանքեր կան... Դրանք այդ անհնազանդ վանքերն են։ Աստծու քանդված տները այժմ էլ արտասուք են հանում տեսնողի աչքերից։ Այսպես է աշխարհի կարգը։ Մենք մարդկանց հետ գործ չունենք, մենք

հոգիների համար ենք աղոթում։ Որբեր շատ կան, դու ճիշտ ես ասում, բայց նրանք անցավոր են, իսկ վանքը պիտի մնա։ Տիրամայրը պիտի տեղ ունենա, միշտ ձեթը վառ պիտի լինի նրա առաջ... Թող աստված ողորմություն անե բոլոր որբերին, բայց եթե դա աստծու կամքը չէ, ի՞նչ պիտի անենք։ Մենք կաղաչենք, կպաղատենք, որ աստված այդ բոլոր փողերիկներին իր արքայության մեջ ընդունե Բեթղեհեմի մանուկների շարքում։ Այժմ հասկացա՞ր։

— Հասկացա, մայր, բայց մի բան մոլթ մնաց։ Աստծու տան համար դո՞ւ էլ կգնաս բռնավորին աղաչելու։

— Իհարկե, ո՛րդի, դա իմ պարտքն է... Բայց փառք աստծու, այդ սև օրին գեռ չենք հասել։ Մի ժամանակ խոսք կար, թե անօրենք ուզում է գյուղի եկեղեցին... ո՛հ, աստված... մզկիթ դարձնել։ Եվ, ո՛վ դիտե, գուցե սուտ էլ չէ... Արդեն փակել է եկեղեցին, քանի օր է՝ ժամասացություն չկա։ Վայ մեր գլխին, եթե անօրենք իր ուզածն անե... Ահա այն օրը, լա՛ց եղիր, գլուխդ ծեծի՛ր... աստված կտեսնե քեզ և ողորմություն կանե...

Լացը խեղդեց նրա ծայրը։ Բայց արտասուքներ չերեացին պառավի դեմքի վրա. զրանց փոխարեն դառն հուսահատությունը ալլալեց նրան։

— Այսպիսի ցավեր կան, — հռոչեց նա, — իսկ դու, խեղճ երեխա, ի՞նչ մտքերի վրա ես...

— Մի բան էլ եմ ուզում իմանալ, մայր, — ասաց Գայանեն համարյա վախենալով, — կասե՞ս ինձ։

Հեղինեն գլխով հավանության նշան արավ։

— Ժողովուրդ չեղած տե՞ղն էլ պիտի հաստատ մնա աստծու տունը։

— Ամեն տեղ, ամեն տեղ, — ասաց կույսը։ — Աշխարհի մեջ ամեն ինչ անցավոր է, միայն եկեղեցին է հավիտենական։

Տիրեց լուռություն։ Գայանեն թեքեց իր գլուխը դեպի կույսի կողմը, հոգուց հանեց և էլի իր հանդարտ հայացքը դրեց պատկերի վրա։ Իսկ նրան քննում էր Հեղինեն։ Ոչինչ չգտավ նա այդ գունատ ու անդորր դեմքի վրա, որ ցույց տար համարձակության, հանդգնության նշան։ Նրա սրտի մեջ շարժվեց կարեկցության նման մի բան, և դնելով իր ձեռքը նրա ուսին, ասաց իր սովորական հեղ ձայնով։

— Դու միշտ խելոք էիր և շուտ հասկացող. չգիտեմ ինչպես եղավ, որ այն պղծված, անամոթ աղբիկը թունավորեց քեզ և զքեց սատանաների ճանկը։ Այժմ դու նույն Գայանեն ես դառնում, որին ես սիրում էի։ Ապաշխարիր, թողություն խնդիր աստծուց, որ այնքան տանջեցիր քո խեղճ մորը։ Հնազանդ եղիր, լեզուդ պահիր, սուսուփուս նստիր տեղդ և մտքումդ միշտ աղաղակիր. «Աստված, դու պահիր իմ մեծերին»։ Խոսք տալի՞ս ես։ Ասա՛ այո՛, տալիս եմ...

Պատասխան չկար։

— Ասա՛...

Լուռությունը շարունակվեց։ Նա էլի բարկացավ, էլի բռնեց աղբիկա ծնոտից և վեր քաշեց գլուխը, հարկադրեց, որ ուղիղ իրան նայե։

— Ասա՛՛ այո՛, խոսք եմ տալիս։

Լավեց աղբիկա հրաշալի, մանկական թոթովանքը.

— Ես սիրում եմ իմ մայրիկին, սիրում եմ մեր տունը, ամբողջ վարանդան։

— Շատ ապրես, շատ օրհնյալ լինես։ Ասա, որ դու այլևս չես խոսի դրսիների մասին։

— Սիրում եմ ամենքին...

— Վնաս չունի, ասա՛, որ չես հակառակվի քո նշանածին...

— Այդ... մի՛ ասիր...

Նվ նա ընկավ կույտի գիրկը:

— Ի՞նչ, ի՞նչ...

Հեղինեն դեն հրեց նրան և ասաց.

— Մինչև չասես, ինձ չմոռենա:

— Խոստովանում եմ, մայր, ես մեղավոր եմ... Այդ մեկը չեմ կարող...

— Այդպե՞ս ես սպանում քո մորը, հանդուգն աղջիկ... Այնքան մոռացել ես քեզ, որ մինչև անգամ ինձանից չես ամաչում... Ի՞նչ խոսքեր են դուրս գալիս քո բերանից... Հեռո՛ւ ինձանից, հեռո՛ւ...

Որքա՛ն նա կատաղեց, երբ Գայանեն խեղույն աչդ հրամանն էլ կատարեց, մնալով ծնկների վրա, նա քիչ հեռացավ կույտից, մեջքը դարձրեց դեպի նրան և գլուխը կախ արավ:

— Լսի՛ր, ես քեզանից բացատրություններ չեմ ուզում: Ես բավական փորձված եմ, իմ մաղերը սպիտակել են, իսկ քո շրթունքների վրա դեռ չէ շորացել քո մոր կաթը: Աստծու օրենքով դու նշանված ես այն տղամարդի հետ և պարտավոր ես հետևել նրան, հնազանդվել, որովհետև նա է քո տերը: Հայր, մայր, աղգական ոչինչ են այն բույսից, երբ մատանին օրհնվում է: Մի՛ կարծիր, թե ամեն անգամ քո քեֆը, քո ցանկությունը կհարցնեն. դու աղջիկ ես, իսկ աղջիկը մի տղայի է պատկանում: Քո բախտից է, որ լավ, շատ լավ տղայի ես արժանացել, բայց եթե վատ էլ լիներ, դարձյալ դու պարտավոր ես հնազանդվել նրան: Աստծու արգար դատաստանը քո աստանալությունների համար կարող է պատիժ և տանջանք դրել քո ճակատին. կարող է խտացնել քո ամուսնու սիրտը, խել քո ամբողջ բախտը... Նվ ի՞նչ պիտի անես: Պիտի շարշարվես, տանջվես լուռ ու առանց դժգոհության. դու աղջիկ ես: Ականջդ բաց և լավ լսիր. ոչ ոք քեզ չի խնայի. քո նշանածը բոլորովին չէ ուզում ձեռք վերցնել իր իրավունքից. և որքան դու շատ հիմարություններ անես, այնքան նա խիստ պիտի ցույց տա, որ քո տերն է: Հավատա ինձ, ես խոսում եմ նրա կողմից, գիտեմ նրա միտքը: Նա քեզ գոռով կտանե, և քո մայրը չէ կարող և չէ էլ ուզում խել քեզ: Ուրեմն, հնազանդվիր... Շողոքորթ դառը, ասում են, երկու մոր ծիծ է ծծում, իսկ վատ, կոպարար մարդը ընկնում է աշխարհի աչքից, այնպես որ ափսոսում են նրա կերած հացն անգամ: Դու այժմանից աշխատում ես վատ երևալ քո նշանածի աչքին. այդ ո՞ւր կերթա: Մտածիր, մինչև մահդ դու նրանն ես: Գրեքի մեջ ասված է. «Ով չէ լսում ականջով, նա կլսե թիկունքով»: Հասկանում ես միտքը: Կինը տղամարդի փոքրավորն է, իսկ փոքրավորին խրատում են նախ խոսքով, ապա և ծեծով...

— Թո՛ղ այդպես լինի,— հանկարծ ասաց Գայանեն քթի տակ, չփոխելով իր դիրքը:— Աշխարհի մեջ միայն այդ կարգը չէ. կա և մահ... հարյուր ու մի ժայռեր պատրաստ են և հեշտ կազատեն...

— Ի՞նչ, ի՞նչ,— բացականչեց Հեղինեն ոտքի կանգնելով:— Դո՛ւ ասացիր այդ խոսքերը... Անամո՛թ...

Նվ բռնելով նրա ականջից, չորեչոր առաջ քաշեց, մինչև որ նրա գլուխը կպցրեց պատին:

— Լսի՛ր այդտեղ, քարացի՛ր... դու ինձ անպատվեցիր, անարդեցիր իմ սպիտակ մազերը... Խնդրել եմ կամակատար Աստվածածնից, որ այս գիշեր ցույց տա քեզ, թե ի՞նչ է քո պատիժը: Մինչև առավոտ էլ քեզ ժամանակ եմ տալիս: Էգուց կտանեմ պատկերը, բայց իմացիր, որ այս դռներից դուրս գալուց առաջ Տիրամայրը կանիծե քեզ... Նա համբուլեց պատկերը և Ավետարանը, երեսին խաչ հանեց ու դուրս գնաց:

Անցավ բավական ժամանակ: Գայանեն ճակատը չէր հեռացնում պատից. այդպես լավ էր, այդպես նա հեշտությունը էր տանում իր վրա ընկած

ծանրությունը: Ոչ ոք չէր խանգարում նրան, և դառն վիշտն անարգել սեղմում էր նրա կոկորդը, գրգռում էր հուսահատության արտասուքները...

Հանկարծ նրա ականջին հասան ինչ-որ տարօրինակ ձայներ. կարծես մեկի՛ն խեղդում էին պատի ետևում: Մի քանի խոխոռոց, ծանր տնքոցներ, ինչ-որ ջարդվող բանի խուլ աղմուկ, և տիրեց լուռություն...

Գայանեն բարձրացրեց գլուխը, սկսեց ականջ դնել: Բույն շանցած՝ ձայները կրկնվեցին, բայց այս անգամ պատից քիչ հեռու, մի խոր տեղ: Նվ այս անգամ տնքոցները առաձգական էին, ավելի խոր և հուսահատ. նրանք պարզ ցույց էին տալիս, որ մի անհավասար կռիվ մոտենում է վախճանին, և կրուկողներից մեկը ձեռքից գնում է...

Կայծակի արագությունը տեղից վեր թռավ աղջիկը և առանց մի վայրկյան մտածելու՝ դուրս վազեց: Այդտեղ միայն հասկացավ, որ կռիվը տեղի ունի հարևան սենյակում, ու հուսահատ կերպով հարձակվեց դռան վրա: Մի ակնթարթում նա կանգ առավ շեմքում, բայց այդքանն էլ բավական էր ամեն ինչ տեսնելու և հասկանալու համար:

Շահնազարը խեղդում էր Հովսեփին: Նա կատաղել էր, նրա աչքերը լցվել էին արյունով, անդադար հարձակվում էր, հարվածներ հասցնում, չորում էր Հովսեփի սրտին, ձեռքերով սեղմում էր նրա կոկորդը: Դեռ երեխայության հասակում երևում էր ապագա եղբայրասպանը:

Իսկ խեղճ կաղը ընկել էր մեջքի վրա, չէր կարողանում պաշտպանվել, այլ իր փոքրիկ ուժերը անխնա գործ էր դնում, որ գոնե կուշ գա կրծքի վրա և վեր կենա, բայց այն ամենը, ինչ որ նա գլուխ էր բերում աղքատ տանջանքների, Շահնազարը ունիացնում էր բոլանցքի մի հարվածով: Այն ժամանակ Հովսեփը սկսում էր հուսահատությունը շարժել իր ձեռքերը և դալարվելով իր եղբոր շաղ մարմնի տակ, օրհասական խոխոռոցներ ու տնքոցներ էր արձակում...

Կարծես կրակ թափվեց Գայանեի գլխին: Մի թռիչքով նա հասավ Շահնազարին, բռնեց, ետ քաշեց և բարկացավ նրա վրա: Փչացած երեխաները առհասարակ ունեն տան մեջ մեկին, որի խոսքին են միայն ականջ դնում, որից քաշվում են: Եթե մեկի՛ն տանը կա այդպիսի մեկը Շահնազարի համար, դա Գայանեն էր: Բայց և այդպես, նա չդադարեց, ընդհակառակը, այժմ ավելի տաքացավ և սկսեց աչք ու այն կողմը վաղվել, իր գործը շարունակելու նոր փորձեր անել: Գայանեն ուշադրություն չդարձրեց նրա վրա. կռացավ, խտրեց Հովսեփին և վերցնելով, տեղավորեց իր կրծքի վրա, երկու կոների մեջ:

— Մի՛ վախիր, ես եմ, Գայանեն,— մի քանի անգամ կրկնեց նա և սկսեց մինչև անգամ օրորել նրան:

Խեղճ երեխայի մեջ միայն մի թույլ շունչ էր մնացել, որ դժվարությամբ էր գնում-գալիս: Դեմքից գլուխը էր բարձրանում, ամբողջ մարմինը կրակ լնկածի էր նման:

Այդ վտիտ, դեռ չամրապնդված կաղմվածքը ցույց էր տալիս, թե որքան իր կարողությունից վեր էին այն ջանքերը, որ նա գործադրում էր իր շար եղբոր դեմ. նա ամբողջապես քրտնել էր և դողում էր, անընդհատ ցնցումներ գործնելով... Բայց որպիսի՞ դաբմանք. նա մի կաթիլ արտասուք էլ չէր կաթեցրել:

Այժմ, երբ նա ապահով էր իր քրոջ գրկում, երբ, վերջապես, համարձակ բաց արավ իր տխուր աչքերը, իսկ ծանր շնչառությունն սկսեց կամաց-կա-

1 Ավետարանը պատմում է, որ երբ Հովսեփը, իբրև Մեկի-Հուսեփի մեծ որդին, մեկի՛ր դարձավ, Շահնազարը մի գիշեր մտավ նրա սենյակը, իր ձեռքով սպանեց նրան, կոտորեց նրա ընտանիքը և այդպիսով ձեռք գցեց մեկիությունը:

մաց կանոնադրվել, նա չհայտնեց ցավ կամ դանդաղութիւն թույլ կազմվածքի, իր փոքրիկ կարողութեան հշու ստորակ, նա սովորել էր ցույց տալ, որ եթե շունի հակառակվելու ուժ, գոնե կարող է արհամարհել... Այդ էր նա հասկացնում Գայանին, նայելով նրա աչքերի մեջ: Իսկ Շահնազարը չէր ուզում այդպես հեշտ ձեռքից թողնել իր զոհը: Տեսնելով, որ Գայանեն տանում է Հովսեփին, Շահնազարը կպավ նրա շորերին, ձգձգում էր, աշխատում էր արդիւնել, մինչև իսկ փորձեց կծել նրա ոտը: Գայանեն, վերջապես, չհամբերեց և ոտով խփեց նրան: Չարաճճին խկույն ձեռք վերցրեց, գոռալով վազեց մոր մոտ:

Գնելով Հովսեփին իր անկողնի մեջ, տղիկը մոռացավ ամեն ինչ, և միայն սիրտ էր տալիս, հանգստացնում էր խեղճին: Այս երեկո զարմանալի էր նրա քնքշութիւնը, նրա սերը դեպի իր եղբայրը: Կարծես այժմ միայն նա զգաց, թե որքան հանցավոր էին տնեցիները այս թույլ մարդու առաջ, թողնելով նրան մենակ, անօգնական: Նա, կարծես, ուզում էր մի ժամում քաղել ամենքի հանցանքները: Մի քանի անգամ համբուրեց նրա դեմքը, արտասանեց քաղցր, համակրական խոսքեր, խոստացավ նրա պաշտպանը լինել:

Բայց Հովսեփը փոխանակ հանգստանալու՝ սկսեց լաց լինել: Խեղճ երեխա... Առաջին անգամն էր, որ նա արտասուք էր ցույց տալիս իր մերձավորներին, որովհետև առաջին անգամն էր տեսնում քնքշութիւն, կարեկցութիւն. ցավերը չէին այդ արտասուքների պատճառը, այլ շնորհակալութեան զգացմունքը:

Քույրը այդ շատ լավ հասկացավ և այնքան խղճահարկեց, այնքան հուզվեց, որ հազիվ կարողացավ պահել իր արտասուքը:

— Ինչու էր ծեծում,— հարցրեց նա տխրութեամբ:

— Չգիտեմ:

Դա Հովսեփի սովորական անտարբեր պատասխանն էր: Բայց այժմ նա սովորական դրութեան մեջ չէր. նույն զգացմունքը, որ արտասուք հանեց նրանից, շտապեց ավելացնել մի ողբալի եղանակով.

— Նա միշտ այդպես է, միշտ ծեծում է, երբ նեղացած է մի բանից...

Նրանք մենակ մնացին: Աննա-Խաթունը այդ ժամանակ խորհրդակցում էր կույս Հեղինեի հետ: Իսկ աղջիկը, սրտից բխող շնչոցներով իր տանջված եղբոր աչքերին քուն բերելուց հետո, չհեռացավ անկողնից, այլ, հենվելով բարձին, երկար նայում էր այդ փոքրիկ, վախտ դեմքին:

Նա դեռ չէր կշտացել. ուզում էր դեռ երկար, շատ երկար շարունակել, ուզում էր, որ Հովսեփը քնի մեջ էլ խմանա, որ քույրը իր պաշտպանն է, այլևս թույլ չի տա, որ մարդիկ արհամարհեն նրան: Պաշտպանել... Այժմից իսկ, խիստ, քաջաբար պաշտպանել մարդուն: Միշտ այդ միտքն էր նրան հափշտակել: Եվ ահա դեպք... Այստեղ, ձեռքի տակ, այս տան մեջ: Ինչպե՞ս չէր նկատել մինչև այժմ...

Այդ բուն ոգևորությունը մի քաղցր, մի հուսատու արտահայտություն դրոշմեց Գայանեի դեմքի վրա: Երեք օրվա տանջանքները անցած էին երևում, այժմ նա փշերի վրա չէր ընկած. այժմ հարմար ու հանգիստ էր նրա տեղը: Հովսեփը մի առանձին թեթևություն էր ներշնչում նրան: Այդ փոքրիկ մարմնի դողոցը, քրտինքը, վերջապես արտասուքները ուժ էին տալիս, մեծացնում, ամրացնում էին մենակ, անարգված աղջկան:

Խեղճ Հովսեփ... Միայն այն պատճառով, որ թույլ է նա, շունի ուժ, դիմադրելու, պատժելու ընդունակություն, նրա վրա բռնանում է նույնիսկ եղբայրը, կրտսեր եղբայրը: Բավական է խեղճ լինել, և խկույն պատրաստ է բռնությունը. նա ծնվում է նույնիսկ հայրական օջախում, նույնիսկ հարազատների ծոցում: Հարկավոր էլ չէ, որ խեղճը ունենա նախանձիկի դիրք, լինի

կատարելապես անվնաս. խեղճություն և բռնություն, դրանք երկվորյակներ են, մեկը մյուսի համար է սպեղծված, մեկը անկարելի է առանց մյուսի:

Մի՞թե բռնավորը միայն նա է, ով անշափ ուժեղ է, ով կեղեքելու բոլոր հարմարություններն ունի և ոչ ոքից չէ վախենում: Իհարկե ոչ: Բռնակալ է թե՛ Սուլեյման-բեկը և թե՛ շնչին Շահնազարը: Երկուսն էլ հավասարապես զգվելի են:

Մի՞թե տանու առյուծ չէ և կույս Հեղինեն: Ի՞նչ ուժ ունի նա: Քար դնել սրտում, հագնել սև շորեր, վախեցնել աղոթքի գրքերով, սրբերի անունով, ահա թե ինչպես է նա բռնանում: Եվ որքան հպատակներ ունի: Ամենքը խոնարհվում են նրա առաջ, որովհետև ամենքի համար նա միջնորդ է երկրի և երկնքի մեջ: Նա հրամայում է, արգելում է, հավաստիացած լինելով, որ իրան է ալած աշխարհի շարն ու բարին հասկանալու արտաբերությունը: Եվ ինչպե՞ս է հասկանում: Եթե, ասում է, ոչնչանա ամբողջ աշխարհը, փուլթ չէ. բավական է, որ կենդանի մնան երկնքի հավատարմատարները, նրանք օր ու գիշեր կաղթեն, որ բոլոր կոտորվածների, բոլոր արյուն-արտասուք թափողների հոգիները գտնեն երկնքի ճանապարհը: Որքերին հաց չէ հարկավոր, այլ Բեթղհեմի մանուկների երկնային խումբը, իսկ այդ խմբի մեջ նրանք չեն մտնի առանց խուկի ծխի: Մարդը մեռնող է, նրան հարկավոր չէ այս աշխարհը, տեղանք, անմահը միայն քարն է, երբ դարսվում է հոգիների փրկության և հոգի փրկողների համար, ուստի հարկավոր է բռնակալների ոտները համբուրել ոչ թե մարդու մարմնի համար, այլ նրա հոգու խնամակալների համար...

Ինչո՞ւ են լավ այս տանու առյուծները դրսի վայրերի, իսկական առյուծներից:

Գայանեն զանազանություն չէր գտնում: Դրսինք քանդում էր, ավերում, իսկ մյուսը, որ նստած էր ներսում՝ ապահով պատերի ետևում, ասում էր՝ հեռու մնանք, գործ չունենանք, սուր բարձրացնողը սրով էլ կընկնի: Եվ երբ խոսք է լինում այդ խրատի դեմ, նա կատաղում է, օգնության է կանչում աղոթքները, սրբությունները, նրանց կողմից սպանում է պատիժ, տանջանք...

Մի, միևնույն են դրսիները և ներսիները, ամենքը մի անուն ունեն՝ բռնակալ:

— Միամիտ, սիրելի Հովսեփ, դու կարծում ես, թե քո կաղությունն է պատճառ, որ քեղ տանջում են, չմտածելով, որ դու էլ մարդ ես... Մի՞թե չես տեսնում քո քրոջը. ահա նա ոչինչ պակասություն չունի, թույլ չէ, բայց ճվլում է ավելի խիստ բռնության տակ:

Նա լուռ խոսում էր եղբոր խղճով, անմեղ դեմքի հետ, տեսնում էր, թե ինչպես խոր քունը կամաց-կամաց կաղդուրում է նրան, ջնջում է տանջանքների հետքերը: Եվ նա ինքն էլ կաղդուրվում էր: Կա գործ, ամեն տեղ կա: Ամեն մի անկյունում մարդը, տանջվող, ճնշվող մարդը...

Հանկարծ նրա մտքի առաջ կանգնեց մեծ, սրածայր ցիցը և նրա վրա նստած քահանան: Նահատակը... Նա էլ եկեղեցու պաշտոնյա էր, նրան էլ հանձնված էր կապելու և արձակելու իրավունքը: Բայց ի՞նչ պատմություններ էր բերել Փերին ազդեցական մասին:

Ուր որ կա տաղապանք, ուր որ հեծեծում է հարստահարվածը, ուր շահալու է ստորուկի շղթան, այնտեղ երկնքի բոլոր սրբությունները վրդովված են: Երկինքը երբեք չէ հովանավորել մարդու շարագործություններին. երկինքը արդարության տեղն է, իսկ արդարությունը այն է, երբ գերին իր շղթաները կքծռտում է ատամներով, և մարդը իր պարտքն է համարում լավ մեռնել, եթե չէ կարող լավ ապրել:

Եվ քահանան միայն խոսել չգիտեր. նա ինքն էր դրդում մարդկանց, ինքն էր տանում, գնալիս՝ ամենից առաջ, վերադառնալիս՝ ամենից հետո, այսպես էր նա հասկանում իր պաշտոնը: Կարող էր մի Հեղինե փոխարինել նրան: Նրբեք. նա պատերի ետևում լացող է և պահանջում է, որ նախ ամենքը մեռնեն, ապա միայն ինքը...

Մտքերը վերջ չունենին, մեկը մյուսից հրատապ, մեկը մյուսից պարզ: Նրանց թելը կտրեց Տիրամոր մոմերից մեկը, որ վերջացել էր և հանկարծ ցած թռավ մի փոքրիկ կայծակի նման: Գայանեն վեր կացավ, վերցրեց ընկած կտորը:

Ամբողջ սենյակին այժմ մի հատ ճրագ էր լույս տալիս. բայց այն փոքրիկ շրջանի մեջ, որը նա իր դրդողուն բոցով խլում էր գիշերվա խավարից, դարձյալ սքանչելի էր վշտահար Աստվածամայրը:

Գարձյալ հափշտակված է նրա երկնային հայացքը: Նրան չէին վրդովել այն մտքերը, որ անում էր աղջիկը իր եղբոր գլխատակին. ընդհակառակն, թվում էր, թե նա ավելի բարեհաճ է, ավելի համակիր: Թեև գիշեր էր, այն ժամը, երբ Հեղինեն հույս ուներ, թե կկատարվի իր սարսափելի խնդրվածքը, բայց քաղցրիկ ու մեղմ դեմքը իր դառն վշտերի անունով վկայում էր, որ ինքը երբեք չի պատժի, չի բռնանա... Ո՛չ, նա, որ այնքան այրվել է մարդկանց անարդարությունից, բռնությունից, միշտ մայր կմնա, մի գթառատ, ցավալից մայր...

Եվ հրաշալի մի վայրկյան իջավ սուրբ պատկերի առաջ: Գայանեն ջերմեռանդ ուխտավորի նման կանգնած էր լուռ, հիացած, սքանչելի իր մենակության մեջ, իր լուրջ, գեղեցիկ դեմքով: Դեղին մոմը, որ նա վերցրել էր վառելու, անշարժացել էր նրա ձեռքի մեջ, որ դրած էր կրծքին:

Բոլոր որբերի, բոլոր սգավոր նորահարսների, ամոթահար աղջիկների հետ քեզ եմ դիմում... Մարդիկ անսիրտ են, դու եղիր մեզ հետ, մայր...

Եվ իսկույն նրա դեմքի վրա փայլեց հույսի շքնաղ ծախտը: Նա արդեն հասկանում էր. Տիրամայրը չմերժեց այդ աղաչանքը: Մոմը կպցնելով պատին, նա գլուխը մտցրեց պահարանի մեջ, և նրա շրթունքները սեղմվեցին Տիրամոր ոսկեզօծ շրջանակին...

Ի

Նույն երեկոյան Ավետարանոցը ղինվորական մեծ բանակ էր դարձել: Զիավոր և հետևակ ղինվորներ, ենիչերիներ, բաշիբոզուկներ լցվել էին փողոցները, տները. տեղ չկար այլևս. ամենքին տեղավորել չկարողացան: Գյուղի ետևում, հյուսիսային հարթությունների վրա, վառված էին բազմաթիվ խարույկներ, որոնց շուրջը հավաքվել էին ղինվորների ստվար խմբերը:

Դա մի ամբողջ զորաբաժին էր: Խառնիճաղանջ բանակի երեկոն չափազանց աղմկալի էր. մարդկանց աղաղակները խառնվել էին ձիանների խրխրնջոցների հետ, և երկար տարածության վրա միայն բանակի ժխորն էր տիրում:

Նոր էր տեղ հասել այդ ահավոր ուժը: Նա գալիս էր Գանձակի և Գյուլբստանի կողմերից, անցել էր բավական ճանապարհ, որի երկարությամբ շարված էին բազմաթիվ հայ գյուղեր: Ամեն տեղ, ուր հայտնվում էր բանակը, բարձրանում էին բնակիչների հեծեծանքները. կողոպուտը, հարստահարությունները գնալով ահագին չափեր էին ընդունում: Զինվորներին տրված էր կատարյալ ազատություն. գլխավորները մասնակից էին ղինված խուժանի բարբարոսություններին: Դա նշան էր, որ բանակը գնում է կովի:

Եթե կար մի բան, որ քիչ թեթևացնում էր այդ դժբախտությունը, այն էր, որ զորքը շտապում էր, երկար կանգ չէր առնում: Այժմ էլ Ավետարանո-

ցի գետի ձորը լցված էր շրջակա գյուղերից հավաքած գրասաներով, որոնք լուսաբացին պիտի տանեին զորքի ծանրոցքը: Հայտնի էր, որ բանակը շտապում է դեպի Արաքսի ափը:

Առավոտից Սուլեյման-բեյը զբաղված էր իր բազմաթիվ հյուրերին ընդունելու պատրաստություններով: Բանակի գլխավորները հասան կեսօրին և իջան բեկի տանը. նրանք բերել էին Սարը-Մուստաֆա փաշայի բերանացի հրահանգները: Փաշան միանգամայն հավանություն էր տալիս բեկի արածներին, ասում էր, որ նա բոլորովին ճիշտ է հասկացել, թե ի՞նչ պետք է անել, և վերջապես նորից հանձնարարում էր լինել զգույշ և խիստ՝ նկատի առնելով Պարսկաստանի ղեպերը:

Գլխավոր հրամանատարի հավանության արժանացած զործր երեք գյուղերի հիմնահատակ կործանելն էր: Եվ այն ժամանակ, երբ բեկը լուր էր ուղարկում Մուստաֆա-փաշային իր այդ քաջագործության մասին, հայտնի չէր, թե ի՞նչ են Պարսկաստանի ղեպերը: Մյուս օրը Ավետարանոց հասան մի խումբ ձիավորներ, որոնք գալիս էին Ատրպատականից: Նրանք Գանձակ էին տանում բավական տխուր լուրեր:

Նաղիրը, որին դեռ շարունակում էին ավազակ անվանել, նոր և նշանավոր հաղթություն էր տարել. օսմանցիները ստիպված էին ետ քաշվել մի քանի կարևոր տեղերից: Նաղիրը, սիրտ առնելով այդ հաջողությունից, առաջ էր գնում ահագին բանակի հետ: Մի շարք պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առնելով, Ատրպատականի հրամանատար փաշան օգնություն էր խնդրում Մուստաֆա-փաշայից, որովհետև Թավրիզին շատ մեծ վտանգ էր սպառնում. միաժամանակ նա մարդ էր ուղարկել և Վանի փաշայի մոտ:

Մուստաֆա-փաշան իսկույն կատարեց իր պաշտոնակցի խնդիրը: Նա կտրելի համարեց իր հրամանատարության տակ գտնվող զորքերից մի բավական նշանավոր բաժին անջատել: Զգուշության համար այդ բաժինը հանվեց միայն Գանձակի և Գյուլբստանի գյուղերից, ուր կատարյալ խաղաղություն էր տիրում և ուր ավելի խիտ էին զորքերի փոքրիկ հատվածները: Երկաթի լուծի տակ խեղդվող երկրի համար այդ տեղափոխությունը մի առանձին թեթևություն չէր: Միևնույն էր, թե ահագին ժայռից ընկնում էր մի ահագին բեկոր: Ժայռը, իհարկե, փոքրանում էր, բայց նրա տակ ճխլվածների համար ծանրությունը նույնն էր մնում:

Այդ միտքն էր հայտնում Պարսկաստան գնացող բանակի գլխավորը, ալեղարդ Ֆեհմի-փաշան: Դա մի շատախոս և պարծենկոտ մարդ էր: Սուլեյման-բեկը, այնուամենայնիվ, լսում էր նրան խորին ուշադրությամբ: Երկար ժամանակ հեռու մնալով ղինվորական կենտրոնից, նա սաստիկ հետաքրքրվում էր, թե ի՞նչ կարծիքներ և ծրագրեր ունեն ղեկավարող մեծերը: Խոսակցության մասնակցում էին և երկու բեկեր, որոնք փաշայի օգնականներն էին:

— Ո՛չ, այս կողմերում մենք շատ պինդ ենք նստած,— ասաց Ֆեհմի-փաշան:— Գլխավորն այն է, որ ուժեղ հակառակորդներ չունենք մեր սահմանների վրա: Դադստանի խաները և շամխալները մեր կողմն են: Վրաստանում մարդ չկա, որ չդողա մեր անունից: Մի քիչ երկյուղ կար Ռուսաստանի կողմից, բայց շեկ գլխավորները այժմ բոլորովին ձայն չեն հանում. նրանք պայմանով պարտավորվել են հաշտ մնալ մեզ հետ. դեռ երկար ժամանակ նրանք չեն մոռանա մեր տված շարդերը: Զորս կողմում ուժ չկա մեզ դեմ: Իսկ ինչ վերաբերում է ներքին խլրտումներին, դրանք դատարկ բաներ են...

— Դատարկ, իհարկե,— հաստատեց Սուլեյման-բեկը:

— Բոլորովին դատարկ,— կրկնեց Ֆեհմի-փաշան:

— Եվ ճշմարիտ, շատ ողորմելի կլինի մի զորք, որ նվաճելով մի երկիր, տարիներ նստելով նրա մեջ, հանկարծ տեղի տա, հաղթվի իր հպատակներից և փախչի: Եթե մենք այդ օրին հասնենք, ես իմ ձեռքով կկտրեմ այս թևը և կերթամ ողորմություն հավաքելու:

Նա ցույց տվեց իր աջ թևը, ծիծաղեց, ուսերը շարժեց և միանգամայն պարզ կերպով հասկացրեց, թե որքան ծիծաղելի, որքան անհեթեթ է թվում նրան այդպիսի միտքը:

— Եվ վերջապես ի՞նչ են տեղացիները, որ կարողանան մարդ վախեցնել,— խոսեց Վելի-բեկը, փաշայի օգնականներից մեկը:— Ես զարմանում եմ, որ մենք մինչև անգամ ուշադրություն ենք դարձնում դրանց վրա: Եթե տասը տարի պատրաստվեն, կարող են դիմանալ մեր մի հատ աքացիին:

— Հենց ա՛յդ ասա, բայց ի՞նչ են անում... ահագին զորք են հանում Պարսկաստան՝ ինչ-որ ավազակի դեմ,— դժգոհությամբ ավելացրեց մյուս բեկը:

Փաշան անուշ ժպիտներով համաձայնեց ամենքի հետ և հետո ասաց.

— Ճշմարիտ է, այդպես է... Հասան-փաշան, ինչո՞ւ թաքցնենք, մի վախկոտ, ծուլ մարդ է. նրան վայել էր թուխս դալ հարեմի մեջ և օր անց-կացնել իր աքաղաղների ու կապիկների հետ: Հո՞ գիտեք, թե որքան է նա սիրում աքաղաղներ կռվացնել: Նա իմ ընկերն է, ես լավ եմ ճանաչում: Մի անգամ նա ուներ հինգ կապիկ. մեծ փող էր տվել, առել և ամբողջ օրը ծիծաղում էր, տեսնելով նրանց հանաքները:

Երկու բեկերը սկսեցին հաստատել Հասան-փաշայի կատարյալ անպիտանությունը: Նրանք գիտեին, որ Ֆեհմի-փաշան սաստիկ թշնամություն ունի նրա հետ և ամեն կերպ աշխատում է բռնել նրա տեղը:

— Նադիրը մեր ձեռքից չի պրծնի. դա այնքան պարզ բան է, ինչպես այն, որ հիմա երեկո է, և մենք Սուլեյման-բեկի հյուրերն ենք,— շարունակեց փաշան ավելի սանձարձակ պարծենկոտությամբ:— Հասան-փաշան իրան էլ կտեսնե, մեզ էլ: Բայց, որդի՛ք, մի սխալ կա ձեզանում: Մի՛ մոռանաք, որ Մուստաֆա-փաշան ուրիշ մարդ է... Ա՛...:

Նա մատը բարձրացրեց, բերանը բաց թողեց. հիացմունք և պատկառանք էր ցույց տալիս իր ամբողջ դեմքով:

Երկու բեկերը այժմ էլ սկսեցին փառաբանել իրանց հրամանատարին, Սուլեյման-բեկը նրանցից ետ շմնաց: Ոչ ոք, իհարկե, չէր մոռանում, որ Մուստաֆա-փաշայի բարեհաճությունից է կախված իր բախտավորությունը: Եվ ամեն մեկն աշխատում էր որքան կարելի է պերճ շողոքորթություններ արտասանել, հույս ունենալով, որ դրանցից մեկնումեկը կհասնի նրա ախանջին:

— Նա խելք է, որդի՛ք, քաջություն է... Մենք մի տարժա ընթացքում չենք հասկանա այն, ինչ նա կարող է ըմբռնել մի ակնթարթում: Մի ահագին երկիր նվաճեց նա, Ատրպատականից սկսած մինչև Դաղստան, և մի՞թե չէ հասկանում, թե ինչ պակասություններ կան: Սպասեցե՛ք, ամեն ինչ կդրստվի: Մեր այս բանակը, Սուլեյման-բեկ, երբ ալլահի կամքով կվերջացնե իր գործը Պարսկաստանում, կվերադառնա և կմնա այստեղ, քո ձեռքի տակ: Մի քանի, թեթև գործեր կան:

Հանկարծ նա ընդհատեց իր խոսքը մի բարձր ծիծաղով, որ բոլորովին ալլափոխեց նրա կերպարանը: Աչքերը անհայտացան կարմրած կուպրի մեջ, լայն բացված բերանում երևացին մի քանի հատ դեղնած, միմյանցից հեռու կանգնած ատամները, կզակը ցնցվում էր անզուսպ հեգնությունից:

— Այստեղ էլ կա ավազակ, մի ինչ-որ գյավուր, հա՛... Ասում են, թե նա միտք ունի օսմանյան պետությունը ամբողջովին կործանելու:

Միծաղը վարակեց ամենքին և երբ վերջացավ, փաշան լուրջ կերպով շարունակեց.

— Մի օրը բավական է, որդի՛, ավելի ժամանակ գործ դնելը մեղք է. կոշնջացնես աղվեսի բույնը. մի՛ վրդովվիր, եթե ալլահը օսմանյան առյուծների առաջ մի-մի էլ աղվեսներ է հանում... Իհարկե, նրան կրոնես, ինչպես բռնում են միանը, բայց կուղարկես Գանձակ, որովհետև Մուստաֆա-փաշան ուզում է տեսնել նրան: Հիմա անհարմար է, սարերում արդեն ձմեռ է, այս էլ գիտե փաշան... Ասաց, որ պատրաստ լինես զարնան: Այն ժամանակ էլ կվերջացնենք բոլոր հաշիվները այստեղի մեկիքների հետ...

— Վաղո՛ւց էր հարկավոր,— բացականչեց Սուլեյման-բեկը սաստիկ ոգևորությամբ:— Ես չգիտեմ, թե ինչու են պահում այդ մեկիքներին: Քանի նրանք կան, ռայան մեզ չպիտի ճանաչե: Տողի Մելիք-Ավանին տեսնողը կասե, թե օսմանցիները նրա հպատակներն են: Հպարտ, գոռոզ, մեզ չէ ուզում նայել, չգիտեմ ինչից է այդքան փքվել: Քանի՞ անգամ եմ ուղեցել ցույց տալ նրան, թե դատարկ, ոչինչ բան է նա: Ասում են, թե շատ քաջ մարդ է: Թող ինձ էլ ցույց տա այդ քաջությունը...

— Ամա՛ն, Սուլեյման-բեկ,— աղաղակեց Ֆեհմի-փաշան և ձեռքը դնելով բերանի վրա, ցույց տվեց, որ չպետք է այդպիսի բաներ խոսել:— Քնացրո՛ւ, որդի՛, փափուկ բարձեր դիր գլխատակին, որ ոչինչ չհասկանա... Բանը արեաք է լինի հանկարծակի, անսպասելի կերպով:

— Ասելը հեշտ է, բայց կուղեի տեսնել, թե մի ուրիշը ինչպես կհամբերեր, եթե իմ տեղը լիներ: Այս անհավատները, շնայած որ քոտոտ շներ են, քիչ բան են համարում այն, որ թողնում ենք ապրել երկնքի տակ: Ինչպե՞ս չկատաղես: Այստեղի մեկիքի տանը ոչ ոք չկա. մի կին է միայն, բայց ի՞նչ կին... Կհավատա՞ս, այն ավազակը սրա հրամաններով է շարժվում...

— Ի՞նչ ես ասում,— բացականչեց Վելի-բեկը:

— Հաստատ բան եմ ասում: Զիլանցիների կոտորածի մասին նա ինձանից շուտ լուր ստացավ: Ավազակը մարդ էր ուղարկել նրա մոտ, չգիտեմ ինչ նոր հրամաններ է ուղարկել այդ կինը ավազակին. այսքանը հայտնի է, որ լրաբերին նա ետ է դարձրել մեծ զգուշություններով, որպեսզի ոչ ոք չիմանա: Եվ իրավ, մենք չիմացանք:

Վելի-բեկը այժմ բոլորովին կատաղեց և, ընդհատելով Սուլեյման-բեկին, դրականապես ասաց, որ ինքը չէ հավատում:

— Ինչպե՞ս չհավատալ,— պատասխանեց Սուլեյման-բեկը,— այս ամենը մեզ պատմել է մեկիքի կնոջ որդին, մի զղվելի տղա, որ միայն այդ շներին է արժանի...

— Ես կհապեի այդ կնոջը և կտայի մեք զինվորներին,— բացականչեց Վելի-բեկը:

Իսկ նրա ընկեր Սուլեյման-բեկը ավելացրեց.

— Ապա կմերկացնեի և հրապարակում այնքան ծեծել կտայի, որ կսատկեր...

Ֆեհմի-փաշան, որ առժամանակ լսում էր ջահիլներին, անհամբերությամբ ձեռքերը միմյանց դարկեց. ամենքը լռեցին, իսկ նա ասաց.

— Քնացրո՛ւ, որդի՛, ամբողջ ձմեռ թող լավ քնեն: Մուստաֆա-փաշան քանի՞ անգամ կրկնեց այս հրամանը. նշանակում է, նա շատ լավ գիտե, թե ինչ պետք է անել: Վկա է մարդարեն, նա իր մատների պես է ճանաչում բոլոր գյավուրներին, հասկանում է, որ ոչնչացնել ամենքին միևնույն է, թե մի բուռը ջուր խմել: Բայց ձմեռ է գալիս, մեք զինվորները ցրված են գյուղերում, միմյանցից հեռու են: Գարունը... հա՛, այն ժամանակ ինչ ուզում ես: Եվ վստահ եղիր, որդի՛, դու կլինես այդ գործի գլխավորը: Ես չեմ վերա-

դառնա, Ատրպատականից ուղղակի կերթամ Տրապիզոն: Եվ գիտեմ, իմ տեղը կրոնես դու. այստեղ ամեն ինչ վերջացնելուց հետո դու փաշա ես:

Սուլեյման-բեկը մեծ բավականությամբ լսեց ծերունի փաշայի վերջին խոսքերը: Խոսակցության առարկան մի կողմ մնաց. այժմ բեկը եռանդով շնորհակալություններ էր հայտնում, անթիվ բարիքներ էր ցանկանում իր մեծերին:

Փաշան շողոքորթություններից հավիտյ մարդ էր. նա շարունակ հավատացնում էր, որ իր խոսքը հաստատ է, մինչև անգամ վկա կանչեց իր սպիտակ բեղերը: Նրա օգնականները նոր էին լսում այդ լուրը. նրանք Սուլեյման-բեկից պակաս չուրախացան, և հիացման, գովասանքների վերջ չկար:

— Միայն պետք է Մուստաֆա-փաշայի աչքին լավ երևալ: Քնացրու, որդի: Հո այստեղ էլ մենք չպիտի պատերազմ մղենք. բավական է մեր զորքերի մի փոքրիկ զրոսանք... Իհարկե, սա չէ նշանակում, թե էգուցվանից դու կնիկ պիտի դառնաս: Ալլահը շահե: Ռայան էլի բռնե է. եղիր խիստ, հսկի՛ր, բայց մեծերը թող քնեն, այնպես իմանան, թե մենք գործ չունենք նրանց հետ: Թո՛ղ... Փոթորկից առաջ միշտ հանգստություն է տիրում:

Այդ միջոցին երկու մարդ ներս բերին ընթրիքը. պղնձի մեծ մատուցարանների վրա կուտած էր փլավը, իսկ նրա շուրջը շարված էին խորոված փասիաններ: Տանտերը ներողություն խնդրեց, աղաչեց, որ քիչ չհամարեն իր համեստ ընթրիքը և վերջ տվեց խոսակցության, հայտնելով, որ ինքը երբեք չի հանդգնի դուրս գալ Մուստաֆա-փաշայի հրամաններից:

Մինչդեռ մեծերը ուտում էին, դրսում ամբողջ գյուղը կնդեբվում էր զինվորների ձեռքով: Խուզարկվում էր ամեն մի անկյուն. ինչ որ գտնվում էր՝ տիրոջը չէր:

Դյուղից դուրս, խարույկների մոտ, հավաքվել էին բավական թվով ոչխարներ, այծեր, երինջներ, բայց չնայած որ գյուղից խլած պաշարը այդքան առատ էր, մինչև կեսգիշեր շարունակվում էին բնակիչների տանջանքները:

Պահանջը միայն ուտելիքներին չէր վերաբերում: Ամբողջ աշխարհը գիտեր, որ երբ ալլահի զինվորները ոտ են դնում մի գյուղի մեջ, գյուղացիները պարտավոր են իմանալ, որ իրանց հարստությունը, իրանց բոլոր գեղեցիկ բաները պատկանում են նրանց: Ալլահի զինվորները պիտի կշտանային և կշտանալուց հետո պիտի քեֆ անեն գյուղացիների կանանց և աղջիկների հետ:

Սակայն այս գիշեր նրանք բախտ չունեին: Ավետարանոցի մարագներում, թոնիրների մեջ և հարյուր ու մի անանուն պուճախներում թաքնվել էին հարսները, աղջիկները, նույնիսկ ջահիլ տղաները. տներում չէր մնացել գեղեցկություն, որ գազանային կիրք գրգռեր:

Շատերը հեռացել էին գյուղից, ծածկվել էին կալերի մոտ, ձորերում, քարերի մեջ: Աշնանային գիշերը ցուրտ էր, բայց նրանք մի սարսափելի համբերությամբ սպասում էին՝ անշարժ, քարացած, իրանց շունչով տաքացնում էին սառած ձեռքերը: Այդ էր պատճառը, որ Քյոսա-Մուստաֆա շարունակ վազվզում էր, բայց օգուտ չէր ստանում:

Որսկան շան հոտառությունը այս անգամ կատարյալ տանջանք էր դառնել Ստամբուլի մեծ վաճառանոցի ներկայացուցչի համար: Նա գիտեր, որ պիտի լինի որս, ճանաչում էր յուրաքանչյուր տուն, ուր «լավ կտորներ» կային: Այս գիշեր նա շատ առատաձեռն էր, անդադար պարպում էր իր գրքապանները, փող էր բաժանում զինվորներին և ուղարկում էր նրանց իր նշանակած տները:

Բայց ամեն տեղ միևնույն էր կրկնվում: Նա մտնում էր դրսում, ծածկվում էր, իսկ զինվորները ներս էին մտնում, ջարդում էին տան մեջ եղած-

ներին, բայց սրանց բերանը չէր բացվում. և ոչ ոք տեղից չվերկացավ, որ իր գլուխը աղատելու համար ցույց տա թաքցրած գանձը: Մի քանի տներ, ուր կային շատ լավ կտորներ, այդ գիշեր մի քանի անգամ ենթարկվեցին զինվորների բռնության, բայց էլի դիմացան, պինդ պահեցին իրանց գաղտնիքը:

Մուստաֆա զմլում էր այդ՝ նմանը շտեմնված անհաջողությունից. յուրաքանչյուր դրուշ, որ նա տալիս էր զինվորներին, ավելի և ավելի գրգռում էր նրա ագահությունը: Նա պատրաստ էր ընդունել նույնիսկ ավելի աննշան որս: Բայց ովքե՛ր էին մի-մի դուրս գալիս նրա առաջ: Այս կիսամեռ դժբախտները, որոնք աղատվել էին երեք գյուղերի կոտորածից և եկել էին հաց որոնելու:

Դրանք չէին թաքնվել, և ի՛նչ հարկավոր էր: Երբ մարդը ցավերի անդունդն է գլորվել, նա այլևս կիրք չէ շարժում: Մարդու մարմինը ուտելու, զղզղելու կտոր է միայն այն ժամանակ, երբ ծածկված է վայելուչ հագուստի տակ, իսկ երբ նա բաց միս է, և արևը, քամին ու ցուրտը անարգել շոշափում են նրան, դրոշմելով նրա վրա մուգ-դեղին պղնձի գույն, այն ժամանակ նա միայն զզվանք է պատճառում...

Բայց մեծ է ուղղահամատների մարգարեն. ավելի մեծ է ուղղահամատների ալլահը, իսկ այս աշխարհում մարգարեի ստրուկը և ալլահի ստվերը փաղիշահն է: Նրա զորքերը դեռ երկար ճանապարհ ունենին. դեռ շատ գյուղեր կային նրանց առաջ, և Մուրատ-աղայի խոնարհ սպասավորը հույս ուներ, որ գյուղացիները ամեն տեղ այնքան զգույշ և խորամանկ չէին լինի, ինչպես Ավետարանոցում:

Այդ հույսով էլ նա մյուս օրը ճանապարհ ընկավ զորքերի հետ:

Առավոտ էր. դեռ արեգակ չկար: Ավետարանոցից դեպի հարավ տանող ճանապարհը երկար տարածության վրա բոլորովին սևացած էր. նա շատ էր նեղ ու անձուկ, և մարդկանց անհամար խմբերը կուտակվում էին միմյանց վրա, սաստկացնում էին իրարանցումը. բանակի աղմուկը լցրել էր բոլոր ձորերը և խուլ արձագանքներ էր տալիս սարերում:

Մուստաֆա այդ արևկոծված ծովի մեջ հեշտությամբ դտավ իրան հարմար տեղ. դա վերջապահ խումբն էր, որի հետ գնում էր Ֆեհմի-փաշան: Այդտեղ էր և Սուլեյման-բեկը: Երբ, վերջապես, բավական հեռացավ բանակի ժխորը, և հրամանատարը ճանապարհ ընկավ, Մուստաֆա առաջ քշեց իր ձին և ամեն կերպ աշխատում էր արժանանալ փաշայի ուշադրության: Բայց փաշան այս առավոտ միայն Սուլեյման-բեկին էր տեսնում:

Երկուսն էլ հիացած էին միմյանց վրա: Բեկի հիացմունքը սկսվել էր երեկ երեկոյան, այն բուրբից, երբ ծերունի փաշայի բերանից լսեց, թե ինչ փառք է իրան սպասում:

Իր որդիական հարգանքը և շնորհակալությունը նա հայտնեց նրանով, որ ընծայեց փաշային իր սեփական գեղեցիկ նժույգը: Իսկ առավոտյան, ճանապարհ ընկնելուց առաջ, մատուցեց նրան մի քսակ ոսկի, այն, որ ստացել էր Քյոսա-Մուստաֆայից: Եվ փաշան չէր կշտանում նրա հետ խոսելուց: Երկար ճանապարհ գնացին նրանք, բայց քաղցր խոսքը անհատնում էր: Վերջապես եկավ և հրաժեշտի ժամը:

Խումբը կանգ առավ, իսկ Ֆեհմի-փաշան ոչինչ պատիվ չխնայեց իր «որդուն»: Վերջը նա բացականչեց.

— Այժմ ալլահը քեզ հետ, Սուլեյման-փաշա:

Դա շափաղանցություն էր: Որքան դուրեկան և ցանկալի լինեք այդ տիտղոսը, որ առաջին անգամն էր կաշում Սուլեյման անվան, բայց բեկը շփոթվեց, կարծես վիրավորանք զգաց:

— Մի նեղանար, որդի, ես երեխա չեմ և շատ լավ գիտեմ, թե ինչ եմ ասում: Ինձ համար մեծ բախտ է այն, որ ես առաջին անգամ, այսքան մարդկանց մեջ, քեզ անվանում եմ փաշա: Այն ժամանակ, երբ ամենքը կանվանեն քեզ այդպես, ես հեռու կլինեմ այս տեղերից, նստած իմ տանը՝ ծովի ափին: Ուրեմն էլի ասում եմ՝ ալլահը քեզ հետ, Սուլեյման-փաշա...

ԻՍ.

Բեկի հետ վերադառնում էր նրա միակ թիկնապահը՝ տասնապետ Ահմեդը: Բայց հանկարծ փաշայի խմբից բաժանվեց Քյոսա-Մուխտարը և ձիու գլուխը ետ դարձրեց:

Նա փոխեց իր միտքը. այժմ նրա տկուր դեմքի վրա երևում էր կատարյալ տհաճություն:

Նրկար ժամանակ նրա ձին գնում էր Ահմեդի ձիու հետ, բայց նա չէր խոսում, մինչդեռ ծերունի գինվորը հաճախ դիմում էր նրան: Չկարողանալով թաքցնել իր ներքին դժգոհակությունը, նա հիացած նայում էր բեկին և ասում.

— Փաշա՛... նա ծնված է փաշայություն համար...

Բարեհոգի գինվորի այդ անկեղծ տիրասիրությունը, վերջապես, այնքան ձանձրացրեց Մուխտարին, որ նա ստիպված եղավ առաջ ընկնել. բեկի և Ահմեդի մեջ բավական տարածություն կար, և այդ տարածության կեսում պահվում էր Մուխտարի ձին:

Իսկ բեկը շատ քիչ էր ետ նայում: Փառասիրությունը, որ հատուկ է այդպիսի կատաղի բնավորություններին, լիովին հագուրդ էր ստանում նրա առաջ բացված մոտիկ ապագայից, վառում էր նրա մեջ հպարտության կրակները: Իսկ վերելից արեգակը թափում էր նրա վրա վերին աստիճանի ախորժալի լույս:

Օրը թեև պարզ, բայց ցուրտ էր: Ճանապարհը անցնում էր ծովափերի միջով, որոնք դեռ բոլորովին չէին շորացել վերջին անձրևներից: Մի-մի, երբ ճանապարհը բարձրանում էր թովմբի գլուխը կամ դուրս էր գալիս մի բաց տեղ, լեռնային աշխարհը իր հարցուրավոր հսկայական տեսարաններով փրվում էր աջ ու ձախ, գեղեցիկ, պայծառ լույսերով ողողված: Հեռու, հեռու ընկած էին սարերի շղթաները, որոնք արդեն ծածկված էին ձյունով: Այդ ձյունեղեն բարձրություններն էին այսպես ցրտացնում աշնան վերջի այս պարզ օրը և այնքան քաղցրացնում էին արևի ջերմությունը:

Մի տեսակ ծուլություն, դանդաղություն էին թափում առատ և մեղմ ճառագայթները. և բեկի ձին քայլում էր հանդարտ, կարծես ինքն էլ զգում էր, թե որքան հաճելի է այդ արևի մեջ երկա՛ր, երկա՛ր մնալը: Նրբամիտ ճանապարհի վրա երևում էին գլուղացիներ, հատ-հատ կամ խմբերով: Հենց որ նրանք նկատում էին եկող ձիավորին, խայթվածի պես վազում էին դեպի իրանց էշերը և ջուխտ ձեռքը դնելով նրանց դավակի վրա, հրում էին, մի ակնթարթում հեռացնում ճանապարհից, իսկ իրանք կանգնում էին նրանց կողքին, ձեռքերը դնում էին իրանց կրծքին և խոնարհ գլուխ էին տալիս բեկին:

Մի մեծ ձորի կողքին իջնելիս նա ետ նայեց, տեսավ Մուխտարին և կանչեց.

— Ինչո՞ւ չգնացիր:

Մուխտարը ձին առաջ քշեց, հասավ նրան:

Մի ակնթարթում նա ալլափոխվել էր. ալլես վնասներ հաշվող և մեծ

լիտանգի սպասող վաճառականի տրամոթյունը չէր նրա դեմքի վրա, այլ փոքրավորի սովորական շողոքորթ կերպարանը:

— Ինչո՞ւ վերադարձար, — ասաց բեկը, — այնտեղ, դորքի մեջ, քո բանը լավ կլիներ:

— Ահհարմար էր, էֆենդի:

— Ինչո՞ւ:

Մուխտարը մի լիրբ ժպիտով պատասխանեց.

— Ես նոր հասկացա մի հասարակ ճամարտություն. ոչ ոք ձեռքից բաց չէ թողնում փասիանը, որ ծտեր բռնե:

— Փասիա՞նը... Ի՞նչ է դա նշանակում:

Պատասխանի փոխարեն նա ցույց տվեց Ավետարանոցի կողմը և դեմքի մի շարք ճարտար ծամածռություններով հասկացրեց, թե ով է փասիանը:

Բեկը շարժվեց թամբի վրա, մի խիստ հայացք ուղղեց դեպի իր խոսակիցը, իսկ նրա ձին, զգալով իր տիրոջ անհանգստությունը, գնաց արագ քայլերով.

— Ի՞նչ... Դու է՞լ տեսար նրան:

— Միայն կույրը չի տեսնի այնպիսի բանը...

— Բայց լավ էր, եթե դու այս դեպքում կույր լինեիր:

— Ինչո՞ւ, էֆենդի:

— Նրան տեսնելուց օգուտ չկա:

— Այդ ալլահը գիտե:

— Ո՛ր, ես էլ գիտեմ: Նա քոնը չէ: Նա իմն է...

Քյոսա-Մուխտարը վաղուց սպասում էր այդ սարսափելի խոսքերին: Այդ պատճառով գլուխը շկոքրեց, այլ իսկույն հանգիստ ձայնով արտասանեց պատրաստ պատասխանը.

— Նա քոնն էլ չէ, էֆենդի, նա նշանված աղջիկ է...

Բեկը և՛ ծիծաղեց, և՛ բարկացավ: Նրան արդեն շարացնում էր այն հանգամանքը, որ այդ մարդը գիտե ամեն ինչ:

— Նշանված, — կրկնեց նա: — Ո՞վ ասաց:

— Նրկու օր ես քաղչ եմ եկել ամրոցի պատերի տակ և հաղիվ այդքանն եմ իմացել:

— Բայց իմացե՞լ ես և այն, որ եթե Սուլեյման-բեկն ուզե, նշանածը մի կողմը կմնա:

— Նրկա չեմ, էֆենդի, որ այդքան բանն էլ չհասկանամ: Բայց դու չես անի այդ բանը:

— Ինչե՛ր ես ասում...

— Հասկանալի է: Դու այս երկրի գլխավորն ես և չպիտի գործես անարդարություն...

— Անարդարություն է, եթե ես մի հատ աղջիկ առնեմ գյավուրներից:

— Ալլահը չանե: Եթե հինգը, քսանը առնես, անարդարություն չէ, էֆենդի: Այն աղջիկը պիտի շատ բախտավոր համարե իրան, եթե քո հարեմում աղախին դառնա. դու և նա՝ նշանակում է երկինք և երկիր: Բայց չես ճանաչում գյավուրներին: Այդ անհավատ շները շատ մեծ կարծիք ունեն իրանց մասին. գլուխդ կցավացնեն, կգնան Գանձակ, կդանդատվեն, լաց կլինեն, մինչև որ փաշայի զահլեն կտանեն: Ուժով, իհարկե, ոչինչ չեն համարձակվի անել, բայց շան պես դոներ մաշելով, աղաչելով մի բանի կհասնեն: Էֆենդի, ես չեմ հասկանում, թե ինչո՞ւ այդ շները մնում են աշխարհում: Ուրիշ բան կլինի, եթե աղջիկը Մուրադ-աղայի ապրանքը դառնա: Ես կկորչեմ այս կողմերից, օր ու գիշեր կփախչեմ, իսկ դու մի մարդ կուղարկես ամեն կողմ, ինձ փնտրել կտաս և, իհարկե, կասես, որ ոչինչ չեղավ: Ժամանակ կանցնի,

և ամեն ինչ կմոռացվի. աղջիկը կտանք մի մեծ մարդու, գուցե նույնիսկ փաղիշաճին, կիմանան ամենքը, որ դու ես ուղարկել... Եվ փոխարենը դու կստանաս...

Նա չհամարձակվեց հայտնել դեմը, որովհետեւ բեկը սաստիկ վրդովված, բռնեց իր սրի կոթը և ձիու գլուխը դարձրեց դեպի նրա կողմը: Այդ առևտուրը դիպավ նրա կրքերին, որոնք այրվում էին նրա մեջ այն քաղցր, երբ տեսավ Գայանեին: Նրա աչքերը սոսկալի էին. աչք ընկնելին նրա մեջ գործում էր այն հանգստությունը, որ մի ժամանակ տարել էր նրան մինչև սուլթանի հարեմը: Եվ եթե այժմ նրա առաջ կանգնածը ինքը, ուղղահայեացի խալիֆը լիներ, նա դարձյալ չէր կարող զսպել այդ կրքերը:

Նա մոռաց, ինչ-որ հայհոյանք արտասանեց: Իսկ Մուխտարը չփախավ, այլ, ընդհակառակն, ցույց տվեց, որ իր շահը հասկացող վաճառականը վստահավոր ժամին նույնպես անձնազոհ է և անվախ, ինչպես բարեխիղճ զինվորը պատերազմի դաշտում:

— Խի՛ր, էֆենդի, մի՛ խնայիր, եթե ծառադ մեղավոր է,— ասաց նա մի զարմանալի վճռական ձայնով և շարունակ նայելով բեկի աչքերին:— Իմ վիզը կտրելը նույնքան դժվար կլինի քո սրի համար, որքան մի ծառի վիզը կտրելը: Բայց գոնե իմ տերը կիմանա...

— Մտի վիզ, բայց կաշաղակի հանգստություն,— նորից մոնչաց բեկը: Իր կատաղությունը նա թափեց իր գեղեցիկ ձիու վրա, մտրակի մի սաստիկ հարված իջեցնելով նրա կողքին: Ձին առաջ նետվեց, բայց նրան պահեց սանձը, որ մի ձեռքով բռնած էր ձիավորը: Եվ նա դեսուդեն ընկավ, պտույտներ գործեց, աշխատելով գտնել հարմար րոպեն, երբ կարող էր նետի պես թռչել:

Սիրուն արևի տակ այդ տեսարանը հիացում էր պատճառում տասնապետ Ահմեդին, որ հեռվից դիտում էր երկու ախոյաններին և մեղմ ծիծաղում: Կատուն կռվում էր գայլի դեմ. հին զինվորի մեջ հրճված արտասուք գրգռողը գայլն էր, այն համարձակ, կորովի տղամարդը, որի յուրաքանչյուր շարժվածքը, որի ձիու զսպված կատաղությունը կարող էր արժանապես գնահատել միայն նա, ով մազերը սպիտակացրել է կռիվների մեջ:

Բայց կատուն էլ պակաս չէր. այդ շորացած կմախքը, որ կարծես կփրշրվեր մի հատ հարվածից, զիջողություն չէր անում, այլ գնում էր իր դաժան հակառակորդի դեմ:

Տարօրինակ հակառակորդներ. մեկի հայացքը կրակ էր թափում, իսկ մյուսը հակադրում էր այդ կրակին հարեմական մեղկությունից հանգած մի խեղճ հայացք...

Եվ ի՞նչ զարմանալի առիթներից է առաջանում պայքարը մարդկանց մեջ. վեճը մի հատ որսի վրա էր, որ դեռ չէր էլ բռնված: Վիճողներից մեկն ուզում էր նրան իր սեփական անձի հաճույքների համար, իսկ մյուսը աշխատում էր խել, տանել ուրիշների համար, ներկայացնում էր անհայտ, պատահական մարդկանց կրքերը, ախորժակը: Երկուսն էլ հափշտակողներ էին. մեկը՝ համարձակ, ուժեղ, ուղիղ հարձակվող, իսկ մյուսը՝ ստորաքարշ էր, թաքնվող, բայց աներես. կարողությունից զուրկ, բայց հենված մեծավորների հեղինակության... Ո՞վ կհաղթեր:

Ճանապարհը շարունակ դեպի բարձր էր գնում: Բլուրների ետևից դուրս եկավ Ավետարանոցը, նա հանդարտ տաքանում էր արևի տակ. երդիկների ծուխը մի նուրբ կապույտ շղարշի պես անշարժացել էր նրա վրա, խաղաղ ու մաքուր օդի մեջ:

Բեկի ձին այժմ մոռացել էր իր կերած հարվածը և զգալով, որ իր տերը այլևս կատաղած չէ, քայլում էր հանդարտ: Քյոսա-Մուխտարը մի զարմա-

նալի աներեսությամբ նորոգեց խոսակցությունը. նա լավ իմացավ, որ բեկը զիջում է:

— Գոնե իմ տերը կիմանա, որ ես զոհվեցի նրա համար... Բայց ոչ, ինչո՞ւ նրա համար... Նա չէ ուղարկել ինձ այստեղ. նրան պատվիրել են ուղարկել, թող իմանան պատվիրողները, և այնուհետև...

— Ի՞նչ պիտի անեն,— հարցրեց բեկը հպարտությամբ:

— Այն ժամանակ, էֆենդի, փաշայություն շուտ կստանաս, շատ շուտ: Նրա բախտն էր, որ բեկը երեկվանից անձնատուր էր եղել փաշա դառնալու մտքին, աչք պատճառով նա թեև տեսավ Մուխտարի լիրբ ծիծաղը, բայց պահեց իրան: Կատուն կապեց գայլի բերանը. նա մի ակնթարթում հասկացավ, որ բռնել էր գայլի կոկորդից և սկսեց ավելի խոր խրել ճանկերը:

— Ֆեհմի-փաշայի խոսքը հաստատ էր, էֆենդի,— ասաց նա:— Այստեղի համար վճռված բան է, որ դու փաշա ես: Իսկ Ստամբուլը: Դու լավ գիտես, որ այնտեղ ոչինչ չի լինի առանց միջնորդի, առանց բարեխոսի և ընծաների: Այնտեղ բարեկամ և հովանավոր չունես, իսկ վնասել քեզ կարող է ամեն մեկը. բավական է, որ իմաց տան, թե դու մահվան դատապարտված էիր և փախել ես բանտից, իսկ այստեղ թույլ տվիր, որ կոտորեն մուսլիմաններին... Մի հատ բարեկամ ունես միայն, և դա Մուրադ-աղան է, բայց ի՞նչ արած, նրան չես ուզում...

— Ո՞վ ասաց...

Այս հարցը ցույց տվեց, որ բեկը նորից ընկել է այդ մարդու ցանցի մեջ:

— Ուրիշ ի՞նչ պիտի հասկանա նա, եթե լսե, որ դու սպանեցիր նրա ծառային, որ քո ծառան էլ է...

— Ո՛չ, ես քեզ չեմ դիպչի, միամիտ մնացիր... Բայց այն աղջիկը իմն է: Դու գտիր ուրիշներին, հո այս երկիրը չէ քանդվել: Սպասիր մինչև գարուն և տես ինչ լավ գործ կունենաս: Գարնանը մենք պիտի ոչնչացնենք ամեն ինչ: Ռայան մեր ոտների տակ կլինի. Դիզակն ու Վարանդան ինձ են հանձնված. գլավորներից մի հատ մեծ մարդ, մի հատ մեղիք չի մնա...

Նա հանկարծ լռեց, հանկարծ հասկացավ, որ չպիտի հայտնեք այս մարդուն այն, ինչ որ Ֆեհմի-փաշան հաղորդել էր իրեն գաղտնիք:

Մուրադ-աղայի բարեկամությունը վաստակելու համար այդքանն էլ բավական էր. զգուշությունը հարկադրեց կանգ չառնել ծրագրի մանրամասնությունների վրա: Բայց Քյոսա-Մուխտարի ականջներին հարկավոր չէին երկար ու բարակ բացատրություններ, նա իսկույն հասկացավ և բացականչեց.

— Ողորմած է ալլահը և միակն է նրա մարգարեն, անհավատներից շուտով մի հատ էլ չի մնա:

Նա դարձրեց երեսը դեպի երկինք, կարծես հանկարծ փոխեց խոսքը.

— Գոնե մի շնորհ արա, էֆենդի:

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Մափսի աչք աղջկան Մուրադ-աղայի վրա: Այսինքն՝ առաջ քոնը լինի, հետո՝ մերը: Գինը՝ որքան ինքդ կուզես...

Այս առաջարկությունը Մուխտարը արավ մի կատարյալ հանգստությամբ: Նա գիտեր, որ թուրք պաշտոնյաներին խորթ չէ այդ տեսակ առևտուրը, գիտեր, որ ոսկին շատ անգամ է կուրացնում նրանց և զրկում նույնիսկ անձնական հաճույքներից: Բայց չիմացավ, որ բոլոր մարդիկ մի տեսակի չեն:

Սուլեյման-բեկին չէր կարելի առաջարկել այդպիսի առևտուր: Նա իր հայրենի բնությունից և երկար տարիների արկածախնդրական թափառումներից ստացել էր մի ահագին անձնասիրություն, որ հավասար էր նրա մեջ եղած քաջության և անվաստության: Վայրենի, անսանձ հակումների գերի, նա երբեք չէր հաշտվել այն մտքի հետ, թե տղամարդը կարող է ծախել իր

Այսպես էր դատում ամբողջ պատերի տակ, կորած անկյուններում:
Փերին ականջ չէր դնում այդ փսփսոցներին: Բայց, եթե ավելի պարզ
լինեք մարդկանց խոսքը, եթե գտնվեին այնպիսիները, որոնք առանց քաշ-
վելու, առանց վախենալու ասեին այն, ինչ հասկացնել էին ուղղում կիսատ-
պատ ակնարկներով, պատալը դարձյալ չէր հասկանա, թե ինչու մեկիքի
դռները փակվեցին իր առաջ:

Այդ բանը տեղի ունեցավ հանկարծ, անսպասելի կերպով, չնայած որ
Փերին հասկացնում էր, թե մի խումբ խեղճեր կոչնչանան, եթե Գայանեն
չիմանա նրանց ցավերը:

Զուգեցին լսել, մարդիկ քարացել էին... Իսկ աղբանոցի տնակում միմ-
յանց վրա թափվել էին անտեր որբեր, կիսամեռ մայրեր, վշտից ցնդված պա-
ռավներ: Եվ դրանց հույսը Փերին էր, նա՛, որ ապրում էր ուրիշի տված
հացով:

Ի՞նչ անել նա: Գանակը հասավ ոսկրին. նա գնաց գյուղ, խնդրեց, աղա-
չեց՝ չլսեցին: Գնաց մեկիքի տուն՝ դռները փակեցին...

Արևը վերջանում էր, իսկ երեկոն սառցնող շվաքներն էր տարածում,
երբ աղբանոցի բնակիչները վերադարձան գետի ձորից:

Բուժ ու անզգա թշվառությունը կանգ չառավ. նա մրսում էր, վազեց
դեպի բարձր, ցրվեց աղբանոցի լանջի վրա: Ամեն մեկն սկսեց իր համար մի
կտոր արև որսալ: Արևի դժգույն շերտերը, որոնք դեռ մնում էին այդ բարձ-
րության վրա, մի ակնթարթում բաժան-բաժան դարձան, մերկ մարմինները
ազահուծյամբ կլանում էին երկնքի աղբատիկ ջերմությունը, վայելում էին
հաճելի վայրկյաններ:

Բայց միայն վայրկյաններ, որովհետև արևը անխիղճ էր, շտապով հա-
վաքում էր իր ճառագայթները և դեպի բարձր էր գնում: Նրա հետ վազում
էին և մերկերը. շուտով ամենքը հավաքվեցին թումբի գլխին, ուր մի փոք-
րիկ, կարմրագույն շերտ մնաց. նա դանդաղկոտ էր, չէր մարում, որքա՛ն
գրավիչ էր... Տեղի ունեցավ մի իրարանցում. ամեն մեկն աշխատում էր շատ
արև խել՝ կանգնելով լավ տեղում: Բայց այստեղ էլ իրավունքը ուժեղին էր
պատկանում. և զրկվածների հեծեծանքները դեռ չէին վերջացել, երբ կարմ-
րագույն շերտի վերջին շողերն էլ վերացան, կորան, իսկ համատարած ստվե-
րը սկսեց սառցնել ամեն ինչ, որ ընկած էր երկնքի տակ:

Մերկությունը ցած իջավ. նա էլի դողում էր, էլի կարոտ էր տաքության...

Եվ այժմ, երբ նույնիսկ արևի մի հատ շողի շափ փոքրիկ բան էլ չկար,
որ մխիթարեր, շուրջ նրանց, կես ժամ առաջ կատարված գործը կամաց-
կամաց գլուխ բարձրացրեց, ընդունեց մի զարհուրելի ուրվականի կերպա-
րանք, որ ահ ու սարսափ էր տարածում: Ամենից շատ նա տանջում էր Փե-
րին:

Կես ժամ առաջ տնակի բնակիչներից կաղմվեց թաղման հանդես, որ
լուռ, զգուշությամբ, կարծես, մի մեծ հանցանք գործելով, մի դիակ տա-
րավ դեպի ձորը:

Դադաղի պաշտոն կատարում էր կապերտի մի փոքրիկ կտոր, որի մեջ
գիշերը Փերին փաթաթում էր Մարթային: Իսկ մեռածը երկար հասակի տեր
կին էր: Վեց հոգի բռնել էին կապերտի ծայրերից, գնում էին, իսկ դիակը
ծանր կերպով երերում էր. ցնցոտիները, որոնք չէին ծածկում նրա ամբողջ
մարմինը, քարոզում էին, որ դա կոտորածից ազատվածներից մեկն է: Կա-
պերտի երկու ծայրերից կախ էին ընկել նրա գլուխն ու ոտները, որոնք փայ-
տի կտորների պես ճռճվում էին:

Դա այն կինն էր, որ անզաղար խորովվում էր ցավերի մեջ, որի աչքերին
ջուրն չէր մոտենում: Դեռ ջահիլ էր նա. թուրք զինվորի ձին նրան կոխկոտնել

էր այն միջոցին, երբ նա ծունկ չորած՝ աղաչում էր կոտորողներին՝ խնայել
իր երեխային: Երեխան սրի մի հարվածով երկու կես դարձավ, և այդ բոլորը
տեսավ մայրը, թեև արդեն ջարդված, արնաթաթախ դիակ էր: Եվ լավ եղավ.
դռնն այդպես Անուշն ազատվեց իր երեխայի դահիճների ձեռքն ընկնելուց:

Նա մեռավ երեկ. ոչ ազատ անկյուն կար, ուր ընկներ դիակը, ոչ մի շորի
կտոր, որ ծածկեր տանջանքների մեջ սառած դեմքը: Նրա շուրջը, մի անձուկ
տեղ, ապրում, շարժվում էին նրա նմանները, որոնք դիպում էին նրան,
անզաղար կոխ էին տալիս նրա ձեռքերը, ոտները, նույնիսկ դեմքը:

Դիակը հանգստացավ այն ժամից, երբ ամենքը կուչ եկան, սկսեցին
աշխատել, որ իրանք իրանց տաքացնեն ու այդպես քնեն: Բայց դա մի սոս-
կալի գիշեր էր. քամին հեծեծում էր դրսում, խոսում էր կաղնիների ոստերի
հետ. նա բերում էր մուժ սարերի, անտառների և ձորերի ձայները, որոնք
առում էին, թե այդ դիակը անմաքուր է. ոչ մոմ է վառվել նրա վրա, ոչ
աղոթք է կարդացվել:

Առավոտյան Փերին վազեց մարդկանց աղաչելու, բայց լսող չգտավ.
մարդիկ բոլորովին քարացել էին... Քահանա էլ չկար. խեղճ Տեր-Մարութը
դեռ բանտումն էր, իսկ մյուս քահանան գնում էր հարևան գյուղը՝ ջորի առ-
նելու...

Ճար չկար. Փերին վերցրեց բահն ու բրիչը, գնաց գետի ձորը, մի փա-
փուկ, ավազոտ տեղ գտավ, ուր դժվար չէր խոր փոս փորելը: Նազուն օդ-
նում էր նրան, Մարթան գոգը լցնում էր հողով և դուրս թափում: Երբ արե-
զակը ցույց տվեց, որ շատ շուտով պիտի հեռանա, բոլոր շափահասները
զգացին, որ մոտ է գիշերը իր սարսափներով և քամու շարագուշակ ձայնե-
րով, ուստի հոժարությամբ տարան թաղեցին իրանց անբախտ ընկերուհուն...

Բայց թաղումն էլ չազատեց: Այժմ, երբ թարմ գերեզմանի վրա իջնում
էր առաջին գիշերը, նախապաշարմունքները սկսեցին ավելի անողորմ կեր-
պով տանջել ամբոխի մարդկանց: Նրանք հասկանում և հասկացնում էին
միմյանց, որ Անուշն այսուհետև կսկսի վրեժ հանել:

Կենդանի ժամանակն էր նա այնքան խեղճ, անլեզու, այնքան տանջվում
էր, աղաչում էր: Մտնելով հողի տակ, նա դարձավ մի կատաղի, անողորմ
ուրվական. ալլես նա չէ մրսում, չգիտե քաղցածություն. այժմյանից սկսած
ամեն գիշեր դուրս կգա գերեզմանից, կթափառե ձորում, կբարձրանա դեպի
գյուղը, որոնելով ավերակ, հին շինություններ և ուր որ մարդ տեսնե՝ կսկսե
լարլարել նրան, պահանջել իր պատանը, իր բաժին օրհնությունը, խունկն ու
մոմը: Եվ ո՞վ կարող է ազատվել նրանից. ամենի գաղանն էլ նրա համար
ոչինչ է: Այդպես նա կտանջե իրան և ուրիշներին, մինչև որ պատան չհագ-
ցվի նրան, մինչև որ խաչ չդրվի նրա կրծքին:

Փերին ամենից շատ էր վախում. այժմ նրա ձեռքերը այրում էր բրիչը,
որով գերեզման էր փորել, իսկ Մարթայի կապերտը, որ ընկած էր նրա կող-
քին, դարձել էր մի անկուշտ վիշապ, որ ուղղում էր կլանել նրան:

Մռալ ու հուսահատ էր այդ փոքրիկ անկյունը, ուր այնքան շատ դժ-
բախտություն էր հավաքված: Մութը գալիս էր... Քաղցածությունը, ցուրտը
մոռացված էր, ամեն մեկը դողում էր այն երկյուղից, որ մեռածը կգա, կխեղ-
դե իրան, իսկ կյանքից բաժանվել չէր ուղղում ոչ ոք, որովհետև ամենքը կի-
սամեռ էին: Փոքրիկ երեխաներն էլ կարծես մի բան հասկանում էին. նրանք
էլ լուռ էին, հաց չէին ուղում, ցրտից չէին ոռնում...

Այդ սև ժամին ներս ընկավ Նազուն, որ անհետացել էր թաղումից առաջ:
Ուրախ ու ծիծաղկոտ էր նա. նմանվում էր մի մարդու, որ չէ կարողանում
մեռնակ տանել սրտի մեջ ամբարված քաղցրությունները: Կիսամթության մեջ
խկույն գտնելով Փերին, չոքեց նրա կողքին, սկսեց շարժել նրա ուսը և

Հանկարծ լաց եղավ, բայց լացին հաջորդեց նույնպես անակնկալ ծիծաղ, և այդ ժամանակ նա հայտնեց, որ իր մայրը գտնվել է Վերջապես...

Վերջապես բախտը խղճում էր այդ աղջկան: Նա շատաց, թե ո՛ր և ո՛ւմ մոտ է մայրը, նա միայն հրճվում էր, հավատացնում, որ նա կենդանի է, կորած չէ: Յույց պիտի տալին առավոտյան, ասել էին, որ պետք է սպասել այս գիշեր, բայց ինչպես անցկացնել այդ ծանր, անվերջ գիշերը: Խոստացել էին անպատճառ առավոտյան... Եվ դա ճիշտ էր, այժմ ոչ ոք չէր խաբում նրան, այժմ նա խենթ չէր համարվում, և նրա հետ խոսում էին ոչ թե զվարճանալու, ծաղրելու համար, այլ լրջությամբ, կատարյալ ուշադրությամբ...

Ա՛հ, նա էլ, վերջապես, հարկավոր եղավ մարդկանց... Առաջին անգամն էր, որ Փերին մասնակցում էր այդ զգայուն, տանջված աղջկա ուրախության: Որքան սուր և ցավեցնող էր Նազլունի վիշտը ամիսների ընթացքում, այնքան այժմ բուռն ու անզուսպ էր այս ուրախությունը, որ հանկարծակի խփել էր նրա սրտին, դողացնում էր, ծիծաղը շաղախում արտասուքների հետ:

Այժմ հավատ էր երևում այդ կծու, մաշված, միշտ անհույս դեմքի վրա. նա գիտեր այժմ, որ երկինք կա, որ սևին միշտ սև չէ հաջորդում: Եվ պառավը ճիշտ մայրական անկեղծությամբ խնդակցում էր նրան: Մինչև այժմ միայն թշվառությունն էր Փերին կապում մարդկանց հետ. այժմ, առաջին անգամ, ուրախությունը ցույց էր տալիս, որ ծիծաղն էլ ամուր կապ է, երբ թարգման է դառնում երկու սրտերի անկեղծության:

Եվ այժմ մի կողմ մնաց պատան պահանջող մեռելը: Երբ գիշերը խնց տնակի բոլոր դժբախտներին օրվա իրական դժոխքից ու տարավ հիվանդոտ, խեղդող երազների դժոխքը, Փերին մնաց արթուն, Նազլունի ուրախությունն էր ճաշակում:

Քամին փչեց գետի կողմից, շարժեց կաղնիների ճյուղերը, քսվեց հողին, քսվեց աղբի կույտերին, սուլեց հինավուրց պատերի անթիվ ծակերում: Նա բերում էր նույն դարհուրելի ձայները. սնոտիապաշտությունը նորից հաղկեց պառավին:

Թվում էր, թե մեկը նայում է տան բոլոր ծակերից, ներս է մտցրել իր երկար, շատ երկար ձեռքը, տարածել էր ոսկրացած մատները, բռնել, խեղդել է ուղում:

Մի՞թե դա Անուշը չէ... Դարձյալ տանջված է նա, դարձյալ մերկ. շորերի ծվենները, որոնք նրա հետ գերեզման մտան, այժմ դողում են գիշերվա քամուց, բայց նա կուշ չէ եկել, այժմ չէ մրսում: Նա կատաղի է, անխնայ: «Ինչո՞ւ այնպես թաղեցիր ինձ», հարցնում է քամին բոլոր ծակերի մեջ: Աշխարհը անսիրտ էր, և ահա այդ խեղճ կինը պատիժ դարձավ և ամեն տեղ կհասնի ու իր ոսկրոտ մատներով կխեղդե... Եվ նա հեծեծում է, ասում է, որ այդպես ինքը չի մնա իր փոսում:

Քամին մի ուժգին հարձակում էլ գործեց, բերելով իր հետ ջրի ձայները, կարծես հարյուրավոր ոգիներ այնտեղից հաստատում են, որ ճիշտ է ասում խեղճ Անուշը: Եվ պառավը կծկվում է, զգալով, որ սարսափելի ձեռքը, շոր ջղերով միմյանց կպած ոսկորների հինգ ցուրտ շարաններ, բռնում է իր կողորդը: Բայց այդ միջոցին նա լսեց իր աջ կողքին մի թեթև հառաչանք, որին հետևեց ձիգ հորանջոցը: Նազլուն էր. նա էլ արթուն էր...

— Ինչո՞ւ չես քնում, — դողալով հարցրեց Փերին:

— Նա մեռած չէ, նա կորած չէ, — պատասխանեց աղջիկը:

Հանգիստ, վստահ էր այդ ձայնը: Քամու տխուր ողբերի մեջ նա սիրտ տվեց խեղդվողին: Սկսվեց երկու արթուն մարդկանց մեղմ շփոթություն:

Փերին հասկացնում էր, որ դուրսը այժմ ամբողջովին պատկանում է պատան պահանջող ուրվականին: Բայց Նազլուն ոչինչ չգիտեր և չէր ուզում իմանալ, բացի այն բանից, որ կա իր մայրը, որ իրան խոստացել են, և այդ խոստումը հաստատ է: Այլևս չեն խաբում, որովհետև այժմ ինքը հարկավոր է մարդկանց... Պառավն էլ գնաց նրա սրտի ետևից, մոռացավ ուրվականը:

Հույսը բացվելուն պես Նազլուն անհետացավ, չկարողանալով մի բառ անգամ արտասանել: Փերին էլ չհամբերեց, գնաց մի նոր փորձ անելու միջոցի դռների առաջ:

Գոնե այս անգամ հաջողվեց... Շատ և շատ բան պիտի հաղորդեր Փերին. քանի՞ օր է նա չէր մտել Գայանեի մոտ, չէր պատմել աշխարհի ցավերը: Պետք էր տնակի դժբախտներին ուղարկել ուրիշ գյուղեր, բաժանել ատուվածասերների մեջ: Մեկիքի աղջիկը այնքան բարի էր, այնքան ողորմած, որ անպատճառ լաց կլիներ, եթե իմանար, որ Անուշը առանց պատանի և առանց քահանայի գնաց հողի տակ... Բայց հետո որքա՞ն կուրախանար, լսելով, որ Նազլունի մայրը գտնվել է:

Այն ժամանակ, երբ Փերին վերադառնում էր, դարձյալ չհասկանալով, թե ինչու այդքան պինդ են փակում մեկիքի դռները իր առաջ, Գայանեն գրգռվում էր Մեհրիբին, լացացնում էր նրան: Խեղճ դայակին ի վերջո հաջողվել էր իր արտասուքներով տաշել մեկիքի կնոջ սիրտը, արժանանալ կատարյալ թողություն: Այժմ առաջին անգամն էր մտնում Գայանեի մոտ:

— Քեզ էլ տանջեցին, խեղճ Մեհրիբ, — ասում էր Գայանեն, գրկելով նրան: — Ա՛հ, որքա՞ն ես արտասվել... Մոռացի՛ր ամեն ինչ, այժմ մենք դարձյալ միասին ենք և կխոսենք... Շատ բան կա խոսելու. այս քանի օրերը ես շատ բան տեսա...

— Օ՛հ, խոսի՛ր, Գայանե, քանի՞ օր է, ես կարոտ եմ քո ձայնին: Բայց աղաչում եմ, խոսիր այնպես, որ ես կարողանամ լսել: Ամիսներ, տարիներ առաջ դու գիտեիր խոսել. վերադառնանք այն ժամանակներին: Իսկ եթե կսկսես նորերը, այն, ինչ որ կար վերջին շաբաթներում, ես քեզ չեմ լսի...

— Որովհետև արգիլել են քեզ:

— Չեն արգիլել, բայց ես այլևս գաղտնիք պահել չեմ կարող...

— Ի՞մ գաղտնիքները... Նրանք շատ ծանր էին քեզ համար, խեղճ Մեհրիբ:

— Ո՛չ. քո մայրը ինձ ներեց այն պայմանով, որ ինչ լսեմ քո բերանից, խսկուն պատմեմ նրան: Ես երգվել եմ...

Արտասուքները նորից երևացին նրա աչքերում, որ ցույց տան, թե ինչքան ծանր էր այդ երդումը: Բայց Գայանեն ծիծաղեց. նա այժմ չէր վրդովվում:

— Գաղտնիք... ծիծաղելի խոսք՝ խաբված սրտի համար, — ասաց նա: — Այլևս չկա այդ խոսքը, մի՛ վախիր, Մեհրիբ: Նրազը, նույնիսկ երկարատև երազը, անցնում է. այն էլ երազ էր, ինչ դու գիտես — և անցավ... Անցավ իրեն մի մեծ գաղտնիք: Անարգված է սերը. սիրտը այլևս կարոտ չէ աշխարհի դատաստանին, նա ինքն արդեն արձակել է իր վճիռը...

— Բայց ինչո՞ւ այդպես...

— Մի՛ ընդհատիր ինձ, Մեհրիբ: Ինձ հարցումի՞րձ չէ հարկավոր. ինչացո՞ւ է նա. ի՞նչ պիտի ինձ հասկացնես, խեղճ պառավ... Ամբողջ մի շաբաթ ես որոնում էի մի ականջ, որ ինձ լսելու հոժարություն ունենար: Խեղճ մայրիկ, որքան տանջվում է: Երբ խոսելու հերթը ինձ է գալիս, նա կատաղում է, չէ թույլ տալիս, որ ես էլ ասեմ իմ հասկացածը: Նա գիտե, որ խոսքի հերթ տալ ինձ՝ կնշանակե երես տալ. մինչդեռ ինձ խրատել է հարկավոր... Անիծված օրերն: Նա մայր է և պիտի հարկադրե, բայց ես ճանաչում եմ, թե ինչ

մայր է նա, և գիտեմ, որ նա շատ է ուզում հասկանալ իմ մտքերը: Ահա ինչու նա երգվեցրեց քեզ... Լսիր, ես կպատմեմ քեզ իմ դարմանալի երազը. նա քո ուզած ժամանակին՝ անցյալին է վերաբերում: Բայց նախ իմացիր, թե ինչն էր տեղի ունեցան այս սենյակում, երբ դու բացակա էիր...

Նրանք նստած էին սենյակի մեջտեղը, կլոր երգիչի տակ: Արևը ճանապարհ բաց անելով կիսաբաց դռան ճեղքից, մի լայն շերտ էր փռել նրանց առաջ: Գայանեն պատմում էր հանդարտ, առանց կրքի, չէր շտապում. նրա ձայնի մեջ չէր լսվում շարժարված մարդու գանգատը:

ԻԳ

— Կույս Հեղինեն աղաչեց Տիրամորը, որ այդ գիշեր ինձ ցույց տա, թե ինչ սարսափելի պատիժ կա ինձ համար, — ասաց նա, վերջացնելով երեք օրվա պատմությունը: — Ես պառկեցի. Հովսեփը քնած էր իմ կողքին և իր շունչով տաքացնում էր ինձ: Աչքս փակելուն պես սկսվեց մի երկար երազ:

Ի՞նչ եմ տեսնում: Տարիները ետ են գնացել. ես երեխա եմ, Մեհրին հեքիաթներ է պատմում. մեր երկիրը չգիտե, թե ինչ է թշվառությունը:

Միտում ժամանակ: Ամառ է: Մեր ամբողջ գյուղը գտնվում է կալերում. մենք էլ այնտեղ ենք: Հայրս տանը չէ, էլի գնացել է Գանձասար: Ես, Հովսեփը, նույնիսկ Շահնազարը գիտենք, որ Գանձասարը մի սիրուն վանք է, հեռու մեր կողմերից, սարի գլխին, ծմակների մեջ: Ասում են, որ մեկիքները այնտեղ են հավաքվում, շուտ-շուտ խորհուրդ են անում, բայց թե ի՞նչ կա — մենք այդ չգիտենք:

Ամառվա ահագին օրը լուսանում ու մթնում է այնպես, որ մենք չենք նկատում. միայն կեսօրն է մեզ հանգստացնում, որովհետև շատ տաք է: Իսկ մյուս ժամերին մենք կամ կալերի մեջ ենք, կամ վազվզում ենք գետի ձորում, կամ խաղում ենք անտառներում: Երբեմն Մեհրին գտնում է մեզ, բարկանում է, անիծում, իսկ մենք ծիծաղում ենք և ավելի բարկացնում նրան...

Գալիս է երեկոն: Մեր կալը ամենից մեծն է և գտնվում է շատ բարձր տեղ: Նստում ենք մեր տնակի առաջ և նայում ենք: Միմյանց ետևից հազարավոր աստղեր են վառվում երկնքում. իսկ նրանց տակ կալերի երեկոն է իր փոքրիկ ճրագներով: Մարդիկ հավաքում, կուտում են, վերջացնում են օրվա աշխատությունները: Առա՛տ է բերքը. հանդարտ, ախորժալուր խոսակցությունը գիշերվա անդորրության մեջ այդ քաղցր իրողությունն է պատմում:

Մթնոթյան մեջ մի աննկատելի շարժում է տեղի ունենում: Երբեմն հեռվից գալիս է ուշացած գյուղացու ձայնը, իսկ երբեմն կալերի ճրագներից բաժանվում է մեկը, սկսում է թափառել մութ տարածություն մեջ: Կարծես դա մի դյուրական լույս է, որ ման է գալիս իր համար, զվարճանում է, խաղեր է կատարում: Ահա նա կորավ, բայց իսկույն էլի հանդես եկավ մի անսովոր պայծառությամբ. մերթ ժանր ու չափավոր ընթացքով, մերթ սաստիկ շտապելով գնում է, կանգ է առնում մի տեղ և շրջաններ է գործում. ապա էլի արդեն գալիս այդ կախարհված շրջանից և դարձյալ գնում է թափառելու: Փոքրիկ բոցը ինքնագլուխ չէ. նա լուսավորում է մի ինչ-որ բան որոնողի ճանապարհը: Երբեմն որոնողը անոթոջ ձայներ է արձակում, և նրան պատասխանում են կալերից:

Իսկ մոտիկ մի տեղ, խավարի կլանած մի անկյունում, քնած է աշխատավորը, և քամին, որ քիչ առաջ բաժանում էր հատիկները հարդից, այժմ

տանում է մշակի հսկայական խոմփոցը, քսում է խորձերին, տարածում է ամեն տեղ, ուր նրա ձեռքերի պտուղներն են թափված...

Ահա վերջացավ ընթերցող բոլոր կալերում. մածունի ամանները դատարկվել են, և կանաչ գիտեն, որ մյուս օրը հաց պետք է թխել. բաց է ամենքի ախորժակը. ուտում են և անհոգ են. փառք աստծու, սար ու ձոր լցվել է, այնքան տվել է երկինքը: Ժրագները հանգցնում են միմյանց ետևից. խորձփոցն այժմ գալիս է ամեն մի կալից:

Բայց մենք դեռ չենք քնում. մայրիկը դեռ պիտի պատվերներ տա ծանոթներին, թե ով ինչ պիտի անե մյուս օրը: Մեհրին արդեն պատրաստել է անկողինները և մեզ կամաց-կամաց քշում է դեպի քուն:

Կալի միջով անցավ մի փոքրիկ ստվեր. Մանասն է:

Նա միշտ ուշ է գալիս: Հրացանը կախում է սյունի ճակատից, գոտուց արձակում է քուրն ու ատրճանակները, և այնուհետև նա մեր ընկերն է:

Մեհրին մոռանում ենք. էլ նա չկա մեզ համար, այժմ Մանասը պիտի պատմություններ անե, որ լսենք: Եվ շրջապատում ենք նրան, տանջում ենք... Նա միայն ժպտում է, ուրախ է մեզանով: Որքա՛ն բարի է նրա փոքրիկ չեղոտ դեմքը: Ինչու՞ մարդիկ վախենում էին նրանից. ինչու՞ նրան համարում էին կոշտ ու բռի: Նա ոչինչ չունեիր այս աշխարհում. մենակ էր, և նրա տունն ու ազգականները մեր ընտանիքն էր: Նա այնքան սիրում էր մեզ. այդ անհրապույժ մարդու մեջ, որի ընկերներն են հրացանն ու ձին, մի քնքրություն կար, որ միայն ծնողի մեջ ես տեսնում...

Գոմի մաքուր, սպիտակ կտուրի վրա, պարզ, աստղադարձ երկնքի տակ, փռված են մեր անկողինները: Ամենքն արդեն տեղավորվել են: Մեհրին վաղուց ննջել է, իսկ նրա մոտ, մեծ անկողնու մեջ, հանգիստ ու դադար չեն գտնում մեկիքի երեխաները:

Եվ ինչպե՞ս գտնեն: Մանասը պառկած է նրանց մոտ և ուզում է այս գիշեր լուռ մնալ: Բայց գիտեն երեխաները, որ սովորաբար այդպես է Մանասը. հեշտ չէ սկսում, որովհետև նրան պետք է լսել մինչև վերջը: Նրա պատմությունները Մեհրի հեքիաթները չեն, որ կարելի լինի սկսել ու կիսատ թողնել: Հովսեփն անգամ ետ չէ մնում իր քրոջից ու կրտսեր եղբորից. ցերեկը նա տանն էր, դուրս գալ չէ սիրում, իսկ այժմ, վերմակի տակ, ուրախ է, ինչպես աստծու խաղաղ աշխարհը, և նույնպես թախանձում է, նույնպես անհամբեր սպասում է Մանասի խոսքին:

Իսկ Մանասը երբեմն ինչ-որ բան է մոմում, հետո երկար լուռ է, հույս ունի, որ քունը շուտով կլեցնե երեխաներին: Բայց իզուր: Երեք զույգ աչքեր համրում են աստղերը: Երեքի լսելիքին անհայտ չէ մնում գիշերային ոչ մի ձայն: Կալերի կողքին որոճում են եղները. դա մի ներդաշնակ շշնջյուն է, որ գիշերը խնամքով տարածում է ամեն տեղ: Հնձած հացաբույսերի, ծաղիկների և խոտերի անուշահոտությունը զմայլեցնում է մարդուն: Ահա երկնքի ծալքում փայլեց վար ընկնող աստղը, լույսի անձրև թափելով սարերի գլխին: Ծները հաչեցին. երկնքի երևույթը տարօրինակ էր նրանց համար: Եվ նորից նույն խոսքերը. «Մանաս, շո՛ւտ արա, սկսի՛ր»: Ահա, վերջապես, համառ տղամարդը հաղթվեց համառ երեխաներից: Նա շուտ է գալիս մեջքի վրա և հարցնում է.

— Պատմե՛լ եմ Ղանլու-Ջամանի մասին...

Մենք չենք լսել այդպիսի անուն: Նա սկսում է: Պատմում է հանդարտ, ծանր կերպով, կարծես ահամա: Անցած բաներ են, արյունահեղ գործեր:

Կատաղի է Ջամանը. մարդիկ զուր չեն նրան անվանում արյունարբու՝ Ղանլու: Իրանն է նրա հայրենիքը, բայց նա թռչող մի կայծակ է. մի ոտը՝ Հերաթ, մյուս ոտը՝ Ղանդահար. մի տարի նրա ձայնը գալիս է Բաղդադի

կողմերից, մյուս տարի նա Հնդկաստան է: Ամեն տեղ թախանում է նա, ամեն տեղ նրա առջևից փախչում են մարդիկ: Հրաշալի է Հնդկաստանը. այնտեղ է խունկի ծառը, այնտեղ օձերի աչքերը տեղին քարեր են, այնտեղ ոսկի պալատներ են շինված, որոնց մեջ մարդու պես խոսող թռչունները ծիծաղում են, կանչում: Հանկարծ Մանասը կանգ է առնում և հարցնում է.

— Հը՛, ի՞նչ կա, լսո՞ւմ եք, թե՞ քաղցր քուն է եկել...

Ոչ ոք չէ քնել. և Մանասը առաջ է գնում: Ղանու-Ջամանը անցել է Արաքսը, Վարանդան ահ ու դողի մեջ է: Արշավանքը սպասվում է Ամարասի կողմից: Բայց դեռ չկա ոչ մի նշան, և ժողովուրդը արդեն թողել է գլուղերը, լեղապատառ փախչում է դեպի Ավետաբանոց: Դժբախտությունը միանգամից է գալիս, միաժամանակ լուր է ստացվում, որ լեզգիները մի մեծ արշավանք են սկսել դեպի Ղարաբաղի կողմերը:

Գլուխ է կորցրել ամբողջ երկիրը, բայց մի հատ մարդ կա, որի համար սարսափելին միմիայն խեղճ մեռելն է: Դա Մելիք-Շահնազարն է: Շտապով մարդ է հավաքում բոլոր կողմերից, կաղմում է մի մեծ խումբ. մի մասը ուղարկում է լեզգիների ճանապարհը կտրելու, մյուս մասը ինքը տանում է Ջամանի դեմ:

Օրեր են անցնում. մելիքը լուռ ու մունջ հետևում է արնախումբին. հարմար տեղ և հարմար ժամանակ է որոնում: Մի երեկո նա ուշ վերադարձավ իր մարդկանց մոտ և հրամայեց ձի նստել:

Սև-սև ամպերը կուտակվել էին երկնքի վրա. մութ էր, այնպիսի մութ, որ մատդ մարդու աչքը կոխելի, չէր տեսնի: Գնում են, բայց գիտեն, որ անձրև պիտի լինի: Ջիւղների ոտների տակից կայծեր են թռչում, հեռվից որոտի ձայն է գալիս:

Սարի լանջին կրակ է երևում. դա Ջամանի բանակն է:

Գնում են, գնում, միայն մելիքը գիտե, թե ուր է տանում իր մարդկանց: Փչեց ուժգին քամին, ծմակը ճարճատում է, ցուրտ է գալիս. սկսվում է ամառային փոթորիկը, սարերում գոռում է որոտը, կայծակներն են, որ լույս են տալիս ձորերին: «Տղերք, սանձ շարժեցեք», ասում է մելիքը: Պետք է մինչև անձրևը տեղ հասնել:

Շտապով փաթաթում են հրացանների կայծահանները, որպեսզի չթրջվեն: Այդտեղ հայտնվում է, որ հրացան չպիտի պայթն. սրերով, անշշուկ, հանկարծ, առանց նախազգուշացնելու: Այստեղ Մանասը կանգ է առնում. մտաբերում է այդ սարսափելի ժամը, և ապա, թողնելով պատմությունը, նորից հարցնում է.

— Քնեցի՞ր:

Միայն մի ձայն է պատասխանում նրան, միայն մեկն է արթուն.

— Դո՛ւ ես, Գայանե... Աղջիկը պիտի քնե, և տղաները պիտի լսեն, իսկ այստեղ հակառակն է:

— Ես լսում եմ, Մանաս, ես մինչև լույս չեմ քնի. պատմիր...

— Չքնես, թող պատմեմ սրտումս հավաքվածը: Այլևս չեմ կարող պահել: Մանասին խոսեցրին, և իրանք քնեցին...

Եվ նա շարունակում է. բայց ինչպե՞ս...

Կարծես նա հիմա էլ այնտեղ է, այն մութի մեջ, կայծակների տակ: Նրա ձայնը դողում է, նա չէ կարողանում պառկած մնալ և նստում է:

Ինչե՛ր է տեսել նա... Դեերն են միայն այդպես կոչվում. սուրը հարվածում էր սրին, կայծեր թռցնում. ոչ ոք չգիտեր թե ում հետ է բռնված. դիմադրությունը երկու կողմից սարսափելի էր: Ջամանը իսկ որ գազան էր, ամենհի գազան, բայց վարանդացին կոպել գիտե:

Սկզբում ավազակի խարույկը լուսավորում էր կովի տեղը, բայց նա

շուտ չքայտվե: Սկսվեց հեղեղը. նրան չէին նկատում կովոդները, բայց նա փութացրեց վարանդացիների հաղթությունը: Մանասը ինչ-որ սաստիկ հարված բնորոշելով ձախ ականջի վրա, գլորվում է խլացած. այն ժամանակից նրա ականջը լավ չէ լսում: Ուշքի է գալիս շատ ուշ, այն ժամանակ, երբ ամեն ինչ հանդարտված էր, կովի չկար, անձրև չկար, երկինքը պարզ էր, և լուսնի եղջյուրը երևում էր աղոթարանում. լուսաբաց էր: Ցնաթաթաթա նա դուրս է սողում դիակների տակից և փորսոզ է տալիս, որովհետև թուլացել է նրա մի ոտը, գլուխը ծանր է, վիզը կոտրվել է ուղում: Այդպես նա ճանապարհ է գնում. մի քանի տեղ ուշաթափվում է, ցած գլորվում, հետո էլի ուշքի է գալիս և սողում: Մինչև կեսօր հաղիվ է գտնում ընկերներին. նա մոռանում է իր վերքերը, երբ լսում է, որ մելիքն էլ է վերադարձված, թեև թեթև կերպով: Լուր են բերում, որ սպանվածների մեջ է և Ջամանը: Մելիք-Շահնազարը ձի է հեծնում, ոչինչ համարելով իր վերքը. ուղում է իր աչքով տեսնել արնախումբի դիակը: Եվ նույն օրը նա իր մարդկանց տանում էր լեզգիների դեմ...

— Ա՛հ, օրհնվի՛ հոգիդ, մելիք,— բացականչում է Մանասը և նայում երկնքին.— դու այդտեղ ես, այդ վառ աստղից նայում ես մեզ:

Եվ լուռ է: Լուռ է և նրա ունկնդիրը: Բայց հանկարծ նա դառնացած հարցնում է.

— Դու է՛լ քնեցիր. դու է՛լ, Գայանե:

Վերմակը ետ է գցվում, Գայանեն նստում է անկողնում և խնդրում է ցույց տալ, թե ո՞րն է այդ աստղը:

— Տեսնո՞ւմ ես այն մեկը, երկնքի մեջտեղ, որ ուղիղ մեզ է նայում. կարծես այդուղ խորձ լինի... Նա է մեծ մելիքի աստղը:

Աղջիկը մի նոր աստղ էլ ճանաչեց: Մանասը գիտեր երկնքի ամբողջ երեսը կարգալ. ուրիշ աստղեր էլ էր ցույց տվել մինչև այդ: Մեծ-մեծ, անվախ մարդիկ անցել են մեր աշխարհից, բայց նրանց անունը պահում են աստղերը և այնտեղից պատմում են երևելի գործեր:

— Մարդիկ կային մի ժամանակ, այժմ են թղուկները շատացել: Գոնե դու, Գայանե, մի մոռանար մեծերին...

— Նա կպատմե իր թոռներին,— հանկարծ լսվում է Աննա-Խաթունի ձայնը: Մայրս լսել էր ամբողջ պատմությունը. նա էլ քնած չէր: Եվ այժմ նրա ու Մանասի մեջ խոսակցություն է սկսվում այդ անցքի մասին:

Աննա-Խաթունն ուղղում է մի քանի անճշտություններ, ավելացնում է մի քանի մանրամասնություններ, որոնք մոռացվել են Մանասի հիշողության մեջ: Եվ սա խոստովանում է, որ մելիքի կինը իրանից լավ տեղյակ է, որ ինքը շատ բան մոռացել է, թեև մասնակցել է մեծ մելիքի գիշերային արշավանքին: Նա գովում է իմ մորը, իսկ ես հիշում եմ, թե ինչպես իմ հայրը տեսնում էր հաճախ. «Դիզակի արյունը կանանց համար չէ ստեղծված, ինչպե՞ս դու աղջիկ ծնվեցիր»: Համարյա միևնույնը կրկնեց և Մանասը: Նա ասաց.

— Աստված Դիզակի և Վարանդայի տոհմերի գեղեցկությունը, խելքը տվել է Գայանեին, ապա բաժանել է՝ խելքը տվել Հովսեփին, իսկ գեղեցկությունը՝ Շահնազարին, բայց երկուսին էլ զրկել է ձեր արյունից. այդ պատճառով մեկը ոչինչ է իր խելքով, մյուսը՝ իր գեղեցկությամբ:

Դրանք Մանասի սիրած խոսքերն էին, որոնք կրկնվել էին շատ անգամ: Մանասը երբեք չէր թաքցնում իմ ծնողներից, որ ինքը շատ դժգոհ է նրանց երկու որդիներից: Այս անգամ էլ մայրս հաստատեց, որ այդպես է:

Ահա երկուսն էլ լռեցին: Գիշերն անցնում է արագ, և կալերում քնածների խռմիփոցն ու որոճող եղների միանման ձայնը քամին իզուր է մոտեցնում մարդկանց ականջներին: Այլևս լսող չկա:

Միայն Գայանեն է արթնում: Նոր աստղը, որ հայտնեց իր անունը, դերել է նրան, բայց դեռ քանիսն են կան, որ չեն սկսել իրանց պատմությունները...

Եվ մենակ երկինքը չէ Մանասի գիրքը: լեռները, ձորերը նույնպես խոսում են նրա լեզվով: Ինչ որ զարմանալի է, ինչ որ մեծ է այդ երկրում, լինի դա անդունդի վրա կախված մի քերթ, թե նեղ խոռոչում դղրդացող մի գետակ, կամ հինավուրց մի հսկա ծառ, որ իր հուժկու արմատներով պատռտել է քարափի կուրծքը — ամեն մեկն ունի իր խոսքը, իր հերոսական պատմությունը... Շատ-շատերը հին, կորած ժամանակներից են մնացել, բայց քիչ չեն և նորերը, այնպիսի անցքեր, որոնց ականատես վկաները դեռ կենդանի են:

Եվ այդ հրաշալի պատմությունները խոսում են, ծանրանում Գայանեի վրա. նրանք փակում են նրա աչքերը...

Այն ժամանակվա Գայանեն քնում է, Մեհրի, իսկ այժմյանը՝ դարթնում է: Երազը վերջացել էր, ափսոս, նա երկար պիտի շարունակվեր, օրերով...

— Ա՛հ, Մեհրի՛, գեղեցիկ բան էր ապրել այն ժամանակներում: Հիշո՞ւմ ես, ինչպես էին անցնում օր ու գիշեր, ձմեռ ու ամառ: Ես փակեցի աչքերս, կանչում էի ուրիշ պատկերներ. հո միայն կալերի այն աստղադարձ գիշերը չէր, երբ Մանասը պատմում էր Ղանլու-Ջամանի մասին: Հիշո՞ւմ ես, իմ հայրը ահագին տեղ ուներ Մանասի մյուս պատմությունների մեջ, որոնք վերաբերում էին օսմանցիներին, այժմյան օսմանցիներին. չէ՞ որ մի ժամանակ մենք նրանց ոտների տակ չէինք: Հիշո՞ւմ ես ինչեր է արել հայրս: Հիշո՞ւմ ես, ինչպես էր պատմում Մանասը: Հիշո՞ւմ ես, ինչպես էր նա վարվում օսմանյան զինվորների հետ, որոնք մի-մի գալիս էին մեր գյուղը և ալյուր էին խնդրում մեր տանից: Ամենքս էինք նրանց ծաղրում, ինչպես ծաղրում են տկլոր բոշաներին: Այդ օրերը... Ես դրանց էի կանչում, բայց իզուր. նրանք չվերադարձան: Ես վեր կացա: Աղոթարանում վառվել էին կարմիր կրակները, և նրանց ցնցուղները վաղուց խաղում էին մեր պատի վրա: Բաց արի դուռը. արշալույսի մի մեծ կտոր ընկավ պահարանի վրա, և Տիրամայրը, օ՛, մի դարմանար, ժպտաց. մի ակնթարթում հայտնվեց այդ երեվոյթը և անհետացավ, կարծես կայծակի մի շողշողոց էր: Բայց ես տեսա, ես ինքս էլ ծիծաղկոտ էի: Եվ մի՞թե միայն ես: Ծիծաղում էր ամբողջ առավոտը, որ գալիս էր աղոթարանից. հրեշտակային ժպիտի պես մարեց վերջին աստղը, երբ նրան էլ հասան արևելքի կրակոտ շողերը: Մեր մեծ շունը դանդաղ ման էր գալիս բակում, հանկարծ նայեց ինձ և, հավատացիր, Մեհրի, շունն էլ գիտե ծիծաղել. մեր պարիսպները, դրսի սարերը, երկինքը, երկիրը... ամենքը կարծես իմ երազն էին տեսել, և չկար մի բան, որ տխուր ու դժգոհ լինեի այդ ժամին:

Հեղինեն եկավ. նա էր միայն, որ չգիտեր խնդակցություն: Իմ պատասխանը կարճ էր և հեշտ, բայց նա երկար փոփոցեց, շատ խոսեց՝ չգիտեմ թե ինչ. երևի անիծեց ինձ, հայհոյեց: Ապա տարավ Տիրամորը... Անխի՛ղճ մարդ, գոնե թույլ տար համբուրել նրա ողորմած դեմքը... Նա չէր լսել Հեղինեին. նա ինձ տվեց այդ երազը...

Գայանեն վերջացրեց, բայց հափշտակված Մեհրին դեռ չէր կշտացել, սպասում էր շարունակության:

Անցյալը... Պառավն էլ գիտեր մեծարել նրան իր սրտի բոլոր կրակներով: Մի ժամանակ էր դա... Ապրում էին մարդիկ, և ծիծաղ, գոհություն կար աշխարհի մեջ: Հիշողությունների մի փոթորիկ բարձրացավ նրա մեջ ու բաց արավ նրա բերանը: Ժամանակը թռչում էր, իսկ նրանք դարձնում էին տարիների տակ թաղված դեպքեր, հոգի և կենդանություն էին տալիս նրանց

և խոսեցնում էին՝ խնամքով վերականգնելով բոլոր մանրամասնությունները: «Հիշո՞ւմ ես»: «Այո՛, իսկ դու հիշո՞ւմ ես»...

Բայց նրանք հաճախ վերադառնում էին և ներկային. հիշողությունները դուրսկան են, երբ շփվում են իրականության հետ, երբ անցած-գնացածը և այսօրը կողք կողքի են տված: Եվ Գայանեն հարց էր տալիս Մեհրիին. — Ի՞նչ կլինի, եթե Մանասը հանկարծ իջնե սարերից, տեսնե ամեն ինչ. արդյոք այժմ էլ նա կհավանե միայն Գայանեին:

Այդ փոքրիկ, շեշտ մարդը ինչպե՛ս ասում է վախկոտներին: Ա՛խ, եթե նա իմանար այն, ինչ իմացել է Գայանեն... Մանասն էլ մեծ կարծիք ուներ խաչենցու կապույտ աչքերի վրա: «Դեռ երեխա է, բայց արդեն երևում է գալլի ճառը», ասում էր նա տարիներ առաջ: Նա ոգևորվող է, գովել գիտե, բայց գիտե և զգվել այնպիսիներից, որոնք գալլի մորթի ունեն հագած, իսկ ներսից նապաստակներ են: Պատմել Մանասին ամեն ինչ... Օ՛, որքան շատ բան կա Գայանեի սրտում:

Եվ Մանասը էլի մեղմ կերպով կծիծաղեր իր նոսր բեղերի տակ, դարձյալ կհիանար Գայանեի վրա և կասեր, որ նա Մելիք-Հուսեինի աղջիկն է, իսկ Աննա-Խաթունը չէր ասի, թե նա սխալվում է...

Մեհրին վերացած էր. ի սեր այդ հիշողությունների, համարյա անգիտակցաբար, հաստատում էր Գայանեի յուրաքանչյուր խոսքը: Դարձյալ նա մոռացել էր ամեն ինչ և ուրախությամբ ականջ էր դնում, հավանություն էր տալիս:

Ահա Գայանեն պատմեց, թե ինչպես անցյալը ներկա դարձավ, ինչպես ինքը՝ Մելիք-Հուսեինի աղջիկը, փոխվեց, մտավ տան պուճախը: Դեռ նոր էր նա որբացել, դեռ Մանասը նոր էր սարերը քաշվել, երբ նա, աշխարհից անտեղյակ, միամիտ մի աղջիկ, սկսեց հավատալ իրան շրջապատողներին: Նա սիրում էր և չէր կարող չհավատալ: Սերը նրան նվաստացրեց մեկի առաջ, հասկացրեց, որ անձնական բախտը աշխարհի գոհարներից ամենամեծն է: Նա սիրում էր, և երբեք չէր թույլ տա, որ մի ուրիշը հավասար լինի իրան. ոչ ոք չէր համարձակվի ասել, թե հասկանում է սերը նրա շափ, թե ունի նրա սրտի ջերմությունը: Նա ճանաչում էր իրան և իր երջանկությունը չէր տա ոչ ոքին...

Բայց եկավ փորձանքը, սերը չգիմարավ փորձանքին: Սերը խաբել էր, էլ ինչո՞ւ վախել...

Եվ այժմ նրա մեջ մի բան փշրվել էր, նրանից մի բան պոկ էր եկել ցավով ու կսկիծով, բայց այդ բոլորը հարկավոր էր, որ ձուլվի մի բոլորովին ուրիշ Գայանե... Նա այժմ մերժել սովորեց. մերժեց սերը, մերժեց ծնողին, անտես արավ նույնիսկ եկեղեցու խրատը: Այժմ նա ինքը պիտի երկյուղ ներշնչե, որովհետև կարող է դեռ ուրիշ շատ բաներ էլ մերժել...

Բայց քաղցր հիշողությունների դուրս կանչած խոստովանությունները հանկարծ ընդհատեց դուռը, որ մի սաստիկ հարվածից շուտ եկավ կրունկի վրա և շառաչմամբ դարնվեց պատին: Երևաց Աննա-Խաթունը. նա նման էր օգնություն կանչող մարդուն. կարծես դրսում ինչ-որ աղետ էր պատահել:

Գայանեն վազեց օգնության, հարցրեց՝ թե ինչ կա, բայց մինչև պատասխան ստանալը ետ քաշվեց, հասկանալով, որ ինքն է պատճառը, իր վրա է կատաղել մայրը: Դարձյալ նույնը... Նա շուգեց այլևս խոսել, բայց Աննա-Խաթունը ասաց մի ցած ձայնով, կարծես վախենալով, թե իրան կլսեն.

— Այս օրին էիր սպասում, հա՛... գնա՛ այժմ...

Նա շարունակեց. Շահնազարը, որ կանգնած էր նրա ետևում, գլուխը ներս մտցնելով՝ բացականչեց.

— Սուլեյման-բեկը... գալիս է:

Մեհրին կպավ պատին, կարծես ուզում էր մտնել նրա մեջ, իսկ աղ-
ջիկը, մի ծանր հարված գգալով իր ներսում, երեսը դարձրեց դեպի պատը:

— Նա մենակ չէ,— շարունակեց շարաճճին,— նրա հետ են Ահմեդը և
չորս ձիավոր շերքեղներ, իսկ տանուտեր Օհանը վազում է ոտով, ամենից
հետո...

Տանուտերի անունը նրան ծիծաղ պատճառեց, և նա ցած գնաց, որ
տեսնե, թե ինչպես է վազում Օհանը: Ներքևից նա կանչեց.

— Եկա՛ն... Բայց թևոսը չէ ուզում դուր բաց անել:

Այդ խոսքերը սթափեցրին Աննա-Խաթունին. մի ակնթարթում նա գնաց,
հրաման տվեց ծառային, բարկացավ նրա վրա: Իսկ երբ եկողները ներս
մտան, նա կատաղությունից սեղմեց իր բռունցքները և, նորից կանգնելով Գա-
յաննի շեմքում, խփեց իր կրծքին ու ասաց.

— Բայց ես բաց աչքով չեմ տեսնի քո խայտառակությունը, աներես
աղջիկ... Ես կընկնեմ այս ժայռից, այնուհետև ազատ ես:

Նա հեռացավ. տանտիրոջ պարտավորությունները կանչում էին նրան:

Սենյակում բռնացավ մի անտանելի լռություն. կարծես առաստաղը մի
ակնթարթում հսկայական գերեզմանաքար դարձավ:

Դրսից լավեցին ձիանների խրխնջոց, տրոփումներ և դրանց հետ ինչ-որ
վայրենի, սաստող աղաղակներ: Ապա լսելի դարձավ, թե ինչպես մի քանի
ոտներ բարձրանում են սանդուղքներով դեպի վերին պատշգամբը: Այդ ծանր
քայլերը մեռելություն էին բերում մեկիքի տունը. օդը երկաթի պես ճնշում
էր: Իսկ Մեհրին հանկարծ քաշեց դռան ետևի փականքը, պինդ կողպեց: Ձայ-
ները լռեցին, բայց սենյակը ավելի նեղ ու անձուկ դարձավ. կարծես հաստ
պատերը դանդաղ կերպով գնում էին իրար դեմ, խոսք էին տվել ճխլել, տա-
փակացնել ամեն ինչ, որ գտնվում էր մեջտեղ...

Գայանեն այլևս չգիմացավ. արյունը թնդում էր նրա քունքերի վրա,
աղմկում էր ականջների մեջ... Կարմրած, տաքացած, նա գնաց, ետ քաշեց
փականքը և դուր բաց արավ:

— Այլևս դուր են փականքները, իմ խեղճ Մեհրի,— ասաց նա:

Դրսի օդը հանգստություն բերեց: Եվ այդ ժամանակ նա պատասխանեց
իր մոր վերջին խոսքերին.

— Խեղճ իմ մայր... Դու չվախեցիր քո սպանալիքներով. դու չես
սպանի քեզ, այդքան հեշտ չէ ազատվելը: Այժմ են սկսվում քո իսկական ցա-
վերը, բայց դու պարտքեր ունես, պիտի հատուցանես. դու պարտավոր ես
ամենքիս պաշտպանել անհավասար կռվի մեջ...

ԻԴ

Ընդունելությունը տեղի ունեցավ պատշգամբում: Սիրուն արև էր. բեկն
ուղեց դրսում մնալ և բազմեց գորգերի վրա: Նրա թիկնապահները մնացել
էին ներքևում. խոսակցության ներկա էր միայն տանուտեր Օհանը, որ թարգ-
մանի պաշտոն էր կատարում, երբ Աննա-Խաթունը դժվար էր հասկանում
բեկին կամ չէր կարողանում թուրքերեն լեզվով հասկացնել իր միտքը:

Նա կանգնել էր տանուտերի մոտ, նայում էր սիրիացու թուխ, հանդուգն
դեմքին և սառնասիրտ պատասխաններ էր տալիս: Գայանեն չէր սխալվել.
դռնե բեկը չէր նկատում, որ մեկիքի կինը հուզված, անբավական լինի: Վա-
րանդալի տիկինը պատվավոր էր, նույնիսկ հպարտ: Որտեղից նա վերցրեց
այդ քաջությունը:

Թեև բեկը սկզբից իրան հյուր էր անվանել, բայց այդպիսի աներես հյուր
դեռ չէր տեսել մեկիքի տունը:

Անշափ գոռողությունը, խառն մի կծու արհամարհանքի հետ, որ միայն
մահմեդականն է կարող ցույց տալ իր հպատակ պիղծ գյավուրի տանը,
կաթում էր նրա յուրաքանչյուր շարժվածքից, իսկ նրա կատաղի աչքերին ու
ահարկու հոնքերին տալիս էր մի արտահայտություն, որ արհամարհված գյա-
վուրի մեջ միայն զղվանք կարող էր ծնեցնել:

Առանց քաշվելու, համարձակ, իբրև ամեն ինչի տեր, նա դիտում չր
ամրոցի ներքը, մանրամասն իմանում էր, թե յուրաքանչյուր դուռն ինչ նշա-
նակություն ունի, ինչ կա վերևում և ներքևում: Դա անմեղ հետաքրքրություն
չէր, այլ կատարյալ հարցաքննություն. կարծես պատերազմի ժամանակ հա-
կառակ բանակից հաշտության պատրվակով եկած մի զինվորական էր, որ,
օգուտ քաղելով հանգամանքից, զննում, ուսումնասիրում է թշնամու բերդի
դիրքը, ամրությունները, նրանց թույլ և ուժեղ կողմերը: Այդ աներեսությունն
էր այնքան սիրտ տալիս Աննա-Խաթունին:

Հաշտվելով իր դրության հետ, մի անպաշտպան խեղճի դրության հետ,
նա, ինչպես այդ հատուկ էր Դիզակի արյունին, մի բուսեղ ընդունեց իր
պատիվը հասկացող, գլուխը բարձր պահող զոհի դիրքը: Մեկիք-Ավանի քույ-
րը երբեք օտարների առաջ թուլություն, երկյուղ չէր ցույց տա:

Նա պահպանեց իր հանգստությունը և այն ժամանակ, երբ Սուլեյման-
բեկը հանկարծ հարցումիորձ սկսեց մեկիքի տանը ապրողների մասին: Այրին
պատասխանեց, որ բացի Շահնազարից, կա և մի անդամալուծ տղա:

— Իսկ աղջի՞կ,— հարցրեց բեկը, լիրբ հայացք գցելով նրա վրա:— Մե-
կին ես տեսա, լավն էր...

— Նա մեղ չէ պատկանում, նա տեր ունի,— շտապով ընդհատեց Աննա-
Խաթունը, որպեսզի չսես այդ խոսքերի շարունակությունը,— նա նշանված
է. վաղը, մյուս օրը կպսակվի:

— Ձեր եկեղեցո՞ւմ:

— Իհարկե: Նրա նշանածը Խաչենի մեկիքի որդին է:

— Այն տղա՞ն, որ ման է գալիս գյուղում:

Դրական պատասխանը Աննա-Խաթունի փոխաբեկ տվեց տանուտերը:
Բեկը, ինչպես երևում էր, առանց այդ էլ գիտեր, թե ո՞վ է նշանածը: Մեկիքի
կինը պարզ նկատեց, որ նա հոնքերով ու բերանով մի արհամարհական
ծամածոություն գործեց: Չափազանց չնչին մարդ էր նրա հակառակորդը:

— Այդ լակոտը արժան չէ քո աղջկան,— ասաց նա քիչ լուռ մնալուց
հետո:— Ինչո՞ւ ես շտապում:

— Շտապեցնողը Խաչենի մեկիքն է. նա ամեն շաբաթ մարդ է ուղար-
կում՝ պահանջում է շուտ վերջացնել: Նա ասում է, որ հարսանիքը պատ-
րաստ է, հյուրերին հրավեր է գնացել. շատ մեծ մարդիկ են կանչված:

— Շա՞տ է սիրում իր որդուն:

— Այո՛, որդուն և հարսին...

Այդքանն էլ չօգնեց: Բեկը չգիտեր, որ մեկիքի կինը չափազանցում է,
բայց բարձրացրեց իր ձեռքը, արգելման նշան արավ:

— Ես կփակեմ ձեր բոլոր եկեղեցիները, որ ոչ մի գյավուր շուն չհա-
մարձակվի պսակ կատարել: Իսկ այն լակոտին՝ ասա, որ կորչի այստեղից:
Պսակն արգելվում էր, բայց ինչո՞ւ: Պատճառը չհայտնեց բեկը: Եվ հար-
կավոր էլ չէր. աղջկա մայրը արդեն հասկացել էր ամեն ինչ:

Այլևս ոչ մի կասկած, ոչ մի հանգամանք, որով կարելի լիներ խաբվել:
Կայծակը տրաքեց նրա գլխին, աչքերի առաջ ինչ-որ սև շրջաններ երևացին,
և նա վար պիտի ընկներ, հոսահատ աղաղակ պիտի արձակեր, եթե մի լավ
մայր չլիներ:

Տաղնապի վճռական րոպեին հրաշալի է մայրը. հրաշալի՝ անձնագործու-
թյան այն դգացմունքը, որ տանում է նրան դաշլի առաջ, պողպատ է թափում
նրա մերկ բազուկների մեջ, որոնց և խորում է գազանի բերանը՝ զավակն
ազատելու համար: Հրաշալի էր Աննա-Խաթունը, երբ գունատված, համարյա
շնչասպառ, բայց առանց դժվարության, նույնիսկ հպարտությամբ, պատաս-
խանեց.

— Դա մեր գործը չէ. Մեղիք-Հուսեինը սկսել է իր ձեռքով և մեղ հրա-
մայել է վերջացնել. նրա կամքը սուրբ է մեղ համար:

— Ես վաղուց գիտեմ, որ դու շարունակում ես քո մարդու գործերը.
առաջին նշանն այն է, որ դու էլ թշնամի ես մեղ...

— Թշնամի՞...

Աննա-Խաթունը մինչև անգամ ծիծաղեց: Եվ իրավ, այդ անունը, որ
տվեց բեկը, միայն ծիծաղ, մի տխուր ծիծաղ կարող էր հարուցանել նրա
մեջ:

Թշնամի՞... Ի՞նչ է նա, ի՞նչ ուժ ունի, որ թշնամի անվանվի, այն էլ օս-
մանցիների թշնամի... Բայց այս ճշմարտությունը համոզել չէր բեկի հա-
մար. ընդհակառակը, նա ավելի մրոտեց իր հոնքերը և ավելի ցուրտ եղանա-
կով ասաց.

— Խարում ես... Ով ավագակ Մանասի կողմնակից է, նա մեր թշնամին
է, իսկ դու հարաբերություն ունես ավագակի հետ:

— Մանասը մեր տան ծառան էր մի ժամանակ, հետո կորավ, զնաց
սարերը, ինչ-որ հիմարություններ սկսեց, և ես ձեռք վերցրի նրանից. մինչև
անգամ չգիտեմ՝ կենդանի՞ է նա, թե մեռած...

— Չգիտես... Բոլոր գյավուրները վախկոտ նապաստակներ են և սուտ
են ասում: Մանասի սուրհանդակը քեզ մոտ էր, խոսում էր քեզ հետ, և դու
ասում ես, թե չգիտես...

Այրին մի ակնթարթում հաղթահարված էր և լուռ ու ամթահար մնաց:
Տեր-Մարութը... Այդ անունը կաթակի պես անցավ նրա մտքով. բանտարկ-
ված քահանան, ուրեմն, պատմել էր սուրհանդակի մասին: Եվ այժմ ի՞նչ
ասել, մի՞թե ուրանալ...

Հանկարծակիի եկած մարդը սուտն էլ չէ կարողանում շուտ գտնել, որ-
պեսդի ընդհատե իր լուրջությունը, որ այսպիսի հարցաքննության ժամանակ
հանցանքի ամենապարզ նշան է: Բեկն իր սարսափելի հայացքը տնկեց նրա
աչքերի մեջ և թույլ չտվեց, որ խեղճ կինը ուշքի գա:

— Եվ դու խրատներ էիր տալիս քեզ մոտ ուղարկած մարդուն, դու պատ-
վիրեցիր նրան հեռանալ այնպես, որ մենք չտեսնենք:

Այս խոսքերը ավելի սաստկացրին մեկիցի կնոջ հուզմունքը. Տեր-Մարու-
թը մեղ շուններ, որովհետև նա չգիտեր, թե ինչպես է ճանապարհվել սուր-
հանդակը: Ուրիշ մարդ էր պատմել բեկին, մի մարդ, որ այս տանից էր: Ո՞վ
էր լուր տարել: Աննա-Խաթունը նայեց բակին, տեսավ, որ Շահնազարը խա-
ղում է տասնապետ Ահմեդի ծուլը և անշարժ մարմնի հետ. և չկարողանալով
զսպել իր դաշրույթը, աչք ձեռքով ճանկ արավ իր որդուն, գետինը կոխեց
նրան: Դա մի նոր դեմք էր Սուլեյման-բեկի համար, որ զգվելով ծիծաղեց
և ասաց.

— Անիծված գյավուրներ, ամենքդ փշանալու սերմեր եք: Այլահը վկա,
մեղք է ձեզ լավություն անելը: Արժեք, որ դու իմանալիս իմ ձեռքի զորու-
թյունը, արժեք, որ ցույց տալիս քեզ, թե օսմանցին չէ կարող խաղալիք
դառնալ կանանց ձեռքին: Բայց, տեսնո՞ւմ ես, քեզ խղճում եմ, մինչև ան-
գամ հյուր եկա քո տունը. պատճառն այն է, որ դու այնքան լավ աղջիկ
ունես... Փախցրու այն լակոտին. լսո՞ւմ ես...

Դարձյալ այդ սարսափելի հանգամանքը, դարձյալ աղջիկը:

Աննա-Խաթունը էլի մայր դարձավ, և նրա լեզուն ազատվեց կապանք-
ներից: Ի՞նչ խոսքեր են դրանք: Եթե մեկը պատմել է Մանասի ուղարկած
մարդու մասին, նա պիտի պատմեր և այն, որ մեկիցի կինը դատապարտեց
Մանասի արածները, հրամայեց, որ այսուհետև իր տունը մարդ չգա: Մի՞թե
սա հանցանք է...

Նա երկար կանգ առավ այդ հանգամանքի վրա, մի քանի անգամ կրկնեց
իր ասած խոսքերը: Բեկը լսեց, բայց վերջը գլխով բացասական նշան արավ.
նա մտավ էր իր կարծիքին: Հանցանքը հաստատված էր, և հաստատողը այն
հանգամանքն էր, որ սուրհանդակը ծածուկ էր հեռացել այստեղից: Մածուկ
աջակցություն... Բայց օսմանյան առյուծները քնած չեն. պետք էր պատժել,
եթե բեկը շուգենար բարերարություն անել:

Սակայն թուրքը ձրի բարերարություն անել չգիտեր: Տեղից վեր կենալով,
որ դնա, բեկը նշանակեց և վարձատրությունը: Նա հայտնեց, որ ինքը շու-
տով էլի հյուր կգա և ավելացրեց.

— Բայց այն ժամանակ դու պիտի ցույց տաս քո աղջկան...

Զիանները նորից իրար խառնվեցին, տրոփյունները, սաստող աղաղակ-
ները մի րոպե աղմկեցին լուռ ամրոցը: Իսկ խեղճ մայրը այլևս ոչինչ չէր
զգում. նա նստել էր գորգի վրա, աչքը ձգել էր արևելյան սարերին, բութ ու
անզգա կերպարանք էր ստացել: Ի՞նչ էր այդ բոլորը. մի՞թե երազ չկար այդ
տեսածի և լսածի մեջ, մի՞թե թուրքը հանաք չէր անում: մի՞թե նրա միտքը
այն չէր, որ տանք մի կնոջ և զվարճանա... Բռնության դոհը դեռ այնքան
թշվառ չէ, երբ բոլորովին անմեղ է տանջվում, բայց այդ տանջանքը անտանե-
լի է դառնում մանավանդ այն ժամանակ, երբ նրա վրա զոռով հանցանք
են բարդում, երբ փորձում են զրպարտություններով հաստատել, թե նա ար-
ժան է տանջանքի, իբրև արդար պատժի...

Հենց որ հեռացան, կորան այն քայլերը, որոնք ամրոցի մեջ տարածել
էին մեռելություն, Գայանեն, առանց ուշադրություն դարձնելու Մեհրիի վրա,
զուրս գնաց իր սենյակից: Նա ուղիղ դիմեց իր մորը, շոքեց նրա կողքին և
հայտնեց, որ պետք է այժմ բացարձակ խոսել, շթաքցնելով ոչ մի բան: Սա-
կայն մոր դրությունը այնպես չէր, որ կարելի լիներ պահանջներ անել:

— Մի՛ վախիր, մայրիկ, — ասում էր նա և գգվում, սիրտ էր տալիս նրան:
Ավելորդ չէր նրա աշխատությունը: Մայրը, վերջապես, երեսը դարձրեց
զեպի նրան, բայց չիմացավ, թե ինչ խոսե:

— Մի՛ վախիր, ինչ եղել է, ասա՛... Ինչո՞ւ ես վախում...

Ինքը՝ աղջիկը, չէ վախում. նա գիտեր արդեն, թե ինչ կարելի է անել:
Մայրը բացասական նշան արավ իր գլխով և հանդարտ մրմնջաց.

— Այժմ ուշ է...

Ապա նայեց տան պատերին, կարծես զննում էր, թե որքան դիմացկուն
են նրանք, և հանկարծ աղաղակեց.

— Տունս քանդվո՞ւմ է...

Երկու կաթիլ արտասուքները, որոնք ընկան նրա աչքերից, հաստատու-
յին այդ հանգամանքը: Բայց Գայանեն կանգ չառավ, այլ նույն հաստատ
ձայնով շարունակեց սիրտ տալ.

— Մի՛ վախիր, ոչինչ չի լինի...

Սանդուղքի վրա լավեցին քայլեր, որոնք խլեցին երկուսի ուշադրությունը:
Գայանեն տհաճությամբ նկատեց, որ գալիս է տանուտեր Օհանը:

— Ի՞նչ կա, — հարցրեց նա մի խիստ ձայնով:

Տանուտերը մոտ եկավ, իր սովորական հանդարտ եղանակով հայտնեց,
որ մեկիցի կինը մոռացել է ամենազխալորը:

— Բեկին և նրա մարդկանց պետք էր քննադատել տալ,— ասաց նա:

— Ինչո՞ւ,— բացականչեց Գայանեն, հանկարծ բարկանալով:

— Կարգ է... Նա շնորհ է բերել ձեր տունը իբրև հյուր, և դրա համար քննադատել պիտի տաք:

— Ո՞վ դրեց այդ կարգը...

— Կարգ դնողին չեմ տեսել, բայց կարգը կա... Իմ պարտքս համարեցի հիշեցնել. նա անպատվություն կհամարե. նա առանց այդ էլ կատաղած է...

— Ո՞ւմ վրա, այս խեղճ կնո՞ջ վրա... Թո՞ղ կատաղի. մեր ո՞չ մի քննադատ չէ կարող նրա սիրտը շահել:

— Դուք գիտեք... Բայց կարգ է, և այդ կարգից անցյալ տարի դուրս չեկավ նույնիսկ քո քեռի Մելիք-Ավանը, երբ բեկը գնաց նրա մոտ:

Աննա-Խաթունը մինչև այդ խորին բավականություն լսում էր իր աղջկա ասածները. լավ էին նրանք, սիրտ էին զովացնում. ինչպե՞ս նա համարձակ է, ինչպես հանկարծ խելքի եկավ: Բայց երբ լսեց, որ իր եղբայրն էլ զանց չէ արել աշխարհի կարգը, վճռական կերպով ասաց.

— Մենք էլ, ուրեմն, պարտավոր ենք:

— Ո՞չ, պարտավոր չենք,— ավելի դրական կերպով պատասխանեց Գայանեն:— Իմ քեռու մոտ նա հյուր էր, իսկ այստե՞ղ: Նա քանդեց մեր աշխարհը, կոտորեց մեր ժողովրդի մեջքը. արյուն, արտասուք, աղքատություն տարածեց ամեն տեղ: Նա կոտորեց երեխաներին, տարավ աղջիկներին: Եվ դեռ այժմ էլ չէ կշտացել: Եթե այս բոլորը կատարած լիներ Գիզակում, իմ քեռին նրան քննա չէր տա, այլ սուր կհաններ նրա դեմ: Մելիք-Ավանը տղամարդ է, իսկ մենք՝ խեղճ գառներ: Եվ քո բեկը, Օհան, գալլ է այդ գառների մեջ: Ասա, գալլը գառների մոտ հյուր գնո՞ւմ է:

Տանուտերը չպատասխանեց նրան, այլ ուղղակի դիմեց մեկիքի կնոջը, սկսեց նրան հասկացնել:

— Գայանեն ջահիլ է, մի՞թե Աննա-Խաթունն էլ չգիտե, որ վատ բան է, տեսնված չէ, որ թուրք բեկը առանց «խալաթի» մնա: Օհանը իր համար չէ ուզում, որ ուրիշ կարծիքներ անեն: Օհանը բեկի համար էլ չէ աշխատում, այլ Մելիք-Հուսեինի տան համար. և հենց այդ պատճառով շտապեց հիշեցնել, քանի ուշ չէ, թե որն է աշխարհի կարգը: Անկեղծ խոսելով, չպետք է թույլ տալ, որ շունը հաշե. դրա համար հարկավոր է պատաններ գցել նրա բերանը...

— Բայց շունը չի կշտանա. որքան շատ տաս, նա էլի շատ կպահանջե:

— Մեր բանը այդպես է դառել, մեկիքի աղջկիկ. ուրիշ ի՞նչ ճար ունենք: Դու չլսեցիր, թե ինչեր խոսեց նա այստեղ: Եթե լսեիր...

— Ավելի վատ: Չեմ լսել, բայց տեսնում եմ, որ իմ մորը շատ է վախեցրել: Այսքան տանջել, արհամարհել և դեռ քննա՞ ստանալ: Ամո՞թ է... ամոթ տվողի համար, ամոթ և ուղողի համար. քեզ համար էլ մեծ ամոթ, Օհան. դու քեզ համար չես ուզում, դու վախեցնում ես կանանց. ինչպե՞ս չամաչեցիր...

— Մեղը ձեր վզին,— հառաչեց տանուտերը և ավելորդ համարելով շարունակել այդպիսի խոսակցություն, սկսեց իջնել սանդուղքներից:

Ծանր էր նրա հառաչանքը, բայց երբ նա սկսեց քթի տակ ինչ-որ բան փնթիփնթալ, Աննա-Խաթունը ալիս չդիմացավ. վեր թռավ տեղից, կանչեց Օհանին, որ կանգնե: Ինչո՞ւ մեղը թողնել այս տան վրա. թո՞ղ տանեն, թո՞ղ լափեն, միայն թե մեղավորը մեկիքի տունը չլինի:

Բայց Գայանեն հանաք չէր անում. բռնելով մոր թևից, նա հարկադրեց շարժվել. և մայրը վերջապես տեղի տվեց, նորից նստելով նրա կողքին: Տանուտերը հեռացավ:

— Այժմ ասա՛,— նորից շարունակեց Գայանեն իր թախանձանքը, երբ երկուսով մենակ մնացին:— Դու ջարդված ես, սպանված: Այստեղ մի բան պատահել է: Ի՞նչ կա, ի՞նչ էր նա ուզում...

— Քե՞զ, իմ խեղճ երեխա, քե՞զ, իմ անտե՛ր որբ,— հանկարծ հառաչեց մայրը, դողալով ջղային ցնցումից և ջուխտ ձեռքերը դնելով նրա վրա, կարծես պաշտպանում էր նրան...

— Ի՞նչ...

Կակծալի էր այդ հարցը, նա դուրս թռավ իբրև մի ցավալի հառաչանք և հանգստություն պատճառեց տանջված մորը: Թեև կարճ բացականչություն էր, թեև աղջիկը լռեց, բայց մայրը մի հրաշալի վայրկյանի մեջ էր. զգում էր, որ Գայանեն հասկացել է, թե ինչ վտանգ է սպառնում և ուզում է աղատվել:

Եվ նա շտապեց պատմել ամեն ինչ, պատմել բարեխղճությամբ, չծածկելով ոչ մի բան: Ա՛հ, մեծ է վտանգը. նա այսօր կամ վաղը ներս կմտնե: Բայց դեռ ժամանակ կա. դեռ կարելի է աղատվել:

— Շտապի՛ր, շտապի՛ր, Գայանե. ժամանակ մի կորցնիր, աչքիս լույս: Շտապել, հեռանալ... Թող այնուհետև քանդվի ամբողջ աշխարհը, թող մնացողները խորովվեն օձի բերանում... Ամեն ինչ կարելի է տանել, միայն Գայանեն աղատվի...

Առաջին անգամն էր նա այդպիսի լեզու գործածում իր աղջկա մոտ: Սոսկալի՛ պարզություն: Առանց դժվարության նա հայտնում էր, որ թուրքի երկրում ամենամեծ դժբախտությունը գեղեցիկ աղջիկ լինելն է:

Մինչև այժմ նա չէր համարձակվում արտասանել այդ ճշմարտությունը, մինչև այժմ նա խեղդում էր իրան, օր ու գիշեր պաշտպանում էր իր Գայանեին՝ վարանդայի հրեշտակին: Այժմ... օ՛, մայրը չէր գանգատվում. նա դրժգո՛հ չէ, նա մոռանում է, թե ինչից առաջացավ այսօրվա դժբախտությունը. նա ներում է իր աղջկան...

— Միայն շտապիր, Գայանե. տեսնո՞ւմ ես որքան անճար ենք մենք...

Նա շտապեցնում էր. ա՛խ, եթե կարելի լիներ այդ բոլորին թեք կայցնել նրա մեջքին, հանել բարձր օդի մեջ... այնտեղ չկա խաչատառակություն, այնտեղ թուրքը իշխող չէ...

Սակայն աղջիկը չէ շտապում, թեք չեն տրվում նրան: Մի ծանր զգացմունք բեռնել է նրան գետնին: Կուտական սիրտը տակնուվրա է եղել թուրքի լիրբ առաջարկությունից: Ինչպե՞ս... Ատել անդադար, ատել կատաղի, անսահման, և դարձյալ թշնամի չհամարվե՞լ: Ի՞նչ անբախտություն, տե՛ր աստված: Մի՞թե այս թուրքը չպիտի համկանա և աչն, որ թշնամուն ոչնչացնել է հարկավոր, և որ դա օրենք է:

Թշնամի, անհաշտ թշնամի... Այս բռնիտն է ուզում կույսի վիրավորված, խաբված սիրտը:

Բայց ինչպես պարզ և մանրամասն է խոսում մայրը: Նա դադար չգիտե, կարծես հասկացել է, թե ինչ մտքեր կան աղջկա մեջ և հերքում է նրանց: Ահաբեկված, արնաքամ երկրի ցավերը լեռներ են կազմում. մի՞թե չգիտե, որ ինքն էլ մի աղջիկ է միայն: Աստված այս երկրին մի քաջ, երևելի տղամարդ չէ տվել, որ ոչնչացնե լեռնացած ցավերը, ոտքի կանգնեցնե արտասուքի մեջ խեղդվող ժողովուրդը: Աստված տվել է մի գեղեցիկ աղջիկ միայն, և ինչ կարող է անել աղջիկը: Նրան չեն հարցնի, թե ինչ են ուզում, նրան կտանեն, կխաչատառակեն և նույնիսկ ա՛յդ դեպքում էլ ոչ ոք ձայն չի հանի... Մի՞թե չէ հիշում Գայանեն, որ այս երկրում բոլոր աղջիկները նազուներ են, մարդարիտներ են: Տարան հարյուրներին, կտանեն և մեկին: Իսկ մայրը, մայրը... նա չի դիմանա, նա կխեղդվի...

Իրողութիւններ են դրանք, որոնք հանկարծ լուսամտրեցին Գայանեի միտքը: Նա հասկացաւ, որ այժմ է ինքը միանում իր անթիվ դժբախտ քույրերի հետ: Ինչու՞ թշնամի համարվելու բախտը վայելն մենակ: Այս երկնքի տակ ծնված բոլոր աղջիկները միևնույն են: Մի՞թե ինքը չէր, որ ուզում էր դրանցից մեկը լինել առանց արտոնութիւնների, առանց պաշտպանների... Եվ, ընդհատելով իր խեղճ մոր աղաչանքները, նա ասաց մի սոսկալի հանգրստութեամբ.

— Մի՞թե բավական չեմ ես, որ դեռ ընծա էլ է ուզում...

Մայրը կանգ առաւ և սկսեց աղաչել, որ նա բացատրե անյայտ խոսքերը: Գայանեն կրկնեց նույն հարցը:

Անտանելին այն էր, որ նա այժմ հուզված չէր, ինչպես կես ժամ առաջ, երբ հանդիմանում էր Օհանին. կարծես փոխվել էր ժամանակը, իսկ խոսքը այժմ վերաբերում էր մի սովորական, չնչին գործի:

— Դու... հոժա՞ր ես,— հարցրեց նա ահագին դժվարութեամբ:

— Ո՛չ: Բայց նա ուզում է... Կարո՞ղ ես ընդդիմանալ...

— Փախի՛ր...

Մայր ու աղջիկ նորից անջատվեցին միմյանցից: Դարձյալ համառ է աղջիկը, դարձյալ մայրը չէ հասկանում նրան:

— Փախելը ազատվել չէ,— պատասխանում է Գայանեն.— գալի՛ր բերանից փախչողը արջի բերանն է ընկնում...

— Գնա՛ Տող, քեռուդ մոտ...

— Ի՞նչ օգուտ. թուրքի ձեռքը այնտեղին էլ կհասնի: Քեռին կարո՞ղ է ընդդիմանալ. եթե կարողանա՝ այստեղ էլ կընդդիմանա:

Դա ճիշտ էր: Աննա-Խաթունը համարյա բոլորովին կտրել էր հույսը իր եղբորից: Մելիք-Ավանը, ճիշտ է, ոչինչ անել չէ կարող, նա ինքն է առում, որ չէ կարող: Վերջին ժամանակ նա բոլորովին թաղվել է մոռալ հուսահատութեան մեջ, անդադար ճանապարհորդում է, դիտում է, ախանջ է դնում, բայց լուռ ու խուլ է մնում. և ո՞վ գիտե, գուցե նա չդարմանա, երբ լսե, որ Սուլեյման-բեկը տանում է Գայանեին: Ո՛չ, միայն մի ելք կա և այդ՝ կույս Հեղինեի առաջարկած միջոցն է:

— Դու աղջիկ չպիտի մնաս,— շնչաց մայրը, նայելով իր շորս կողմը, ինքն իրանից զզվելով. և երբ տեսաւ, որ իրանց լսող չկա, շարունակեց.— Ա՛խ, հասկացիր, Գայանե, քանի որ դու աղջիկ կմնաս և այն էլ ազատ աղջիկ, քո գինը շատ մեծ կլինի այդ անօրենների աչքում: Հասկացիր, որ դու նշանված ես: Աստված մի լավ ճանապարհ է պատրաստել, որ փախչես, ազատվես: Փորձված, խելոք կնիկ է կույս Հեղինեն. չլսեցինք, նա խռովեց մեղանից: Պետք է կանչել նրան. ես այժմ համաձայն եմ: Թող խաչենցիները ինչ ուզում են ասեն, թող կոտորվի մեր անունը. սրանից ավելի սև օր չի լինի...

Այդ վիշտը պակաս չէր տանջում մելիքի կնոջը: Զուհեւ տոհմային հպարտութիւնը և խաչենում խոսքի առարկա դառնալ... Բայց ի՞նչ արած: Քար ճխտել սրտին՝ միայն աղջկան ազատելու համար... Ո՞վ կդատապարտե այսպիսի մորը: Ո՛չ, թող տանեն, թող նույնիսկ փախցնեն...

— Իսկ ես աղջիկ մնալ եմ ուզում, մա՛յր, մի վարանդացի աղջիկ: Ես ոչ ոքից լավ չեմ, և ոչ ոք պարտավոր չէ մտածել, որ ես մենակ ազատվեմ, լինեմ մի հատիկ բախտավորը այս դժբախտութիւնների մեջ: Այստեղ եմ ես, ձեզանից մեկը: Փախելը մեծ ամոթ կլինի Մելիք-Հուսեյնի աղջկա համար: Եվ ոչ ոք չի համարձակվի փախցնել նրան:

Նրա աչքերը լի են հպարտութեամբ, ձայնը չէ դողում, ամուր ու անխախտ է նա իր վճռականութեան մեջ: Հանկարծ բռնկվում է որդիական սիրտը: Որքան քնքուշ է այդ աղջիկը, երբ խղճում է իր մերձավորին, որքան

սիրում է իր մորը: Նա մոտ է նստում, բռնում է բազմաշարժար կնոջ թևը, սեղմում է իր կրծքին և ինչպես է փայփայում: Խեղճ մայրիկ, խեղճ...

Մայրը հեռու է մնում այդ գգվանքից: Նրա մեջ ծագել է մի դաժան միտք, որ կազմվել է աղջկա պատասխանից, և այդ միտքը նա չէ կարողանում պահել: Նրա դեմքին պատեց մեռելային գունատութիւն, խոշոր շրթունքները հանկարծ անշարժացան, կարծես շորացել են, տապալկվել: Եվ նա, վերջապես, արտասանում է մի տարօրինակ ձայնով, փայտացած շրթունքների միջով.

— Նշանակում է... դու ուզում ես թուրքին...

Ոչինչ չշարժվեց, ոչ մի ձայն չլսվեց իբրև պատասխան: Գայանեն բաց թողեց իր գրկած թևը, մի նշանով չհերքեց այդ ծանր ամբաստանութիւնը: Զարհուրելի՜ լուսթյուն: Կարծես ամեն ինչ քարացել է, որ ցույց տա, թե այժմ, նա չէ սխալվում...

Եվ Աննա-Խաթունն էլ ընկաւ այդ լուսթյան մեջ: Նա, կարծես, հանգրստանում էր, աչքերը ուղղեց դեպի երկինք: Կամաց-կամաց նրան հափշտակեցին ինչ-որ տարօրինակ տեսիլներ. թանձր ստվերներ թրթռացին նրա աչքերի առաջ. երկինքը պոկ եկավ իր տեղից, թռավ դեպի վեր, կծկվեց. որքա՛ն փոքր է նա, ձեռքով կարելի է ծածկել: Սարերը սաստիկ թափով աջ ու ձախ գնացին, ետ են մղվում, մանրանում են: Նա մեջքի վրա ետ ու ետ թեքվեց, թուլացաւ, ընկաւ գորգի վրա: Այժմ ոչինչ չէ երևում, բայց կարծես գետ է հոսում մելիքի բակում. ջրերը ցուրտ չեն, եփվում են անդադար և վշշում... Մե՛ծ գետ է. նա բարձրանում է, երկրորդ հարկն է հասնում. ամեն տեղ լցրեց նա: Եվ այդ վշշոցների մեջ մի խոր անդունդ դեպի ցած է քաշում մելիքի կնոջը: Նա գնում է, թողնելով իր թևը մեկի գրկում: Մեկը սաստիկ ցնցում է նրան, թափահարում է, աշխատում է ուշքի բերել:

— Մի՛ վախիր, մայրիկ,— ասում է նա,— Մելիք-Հուսեյնի աղջիկը չի կոտորի իր հոր անունը. նա գիտե, թե ինչ կանե. մի վախիր, սիրելի, խեղճ մայրիկ...

Բայց նրա ձայնը տեղ չէ հասնում: Աննա-Խաթունը բոլորովին հանգրստացաւ. նրա աչքերը լայն բացվել են, շուռ են եկել սպիտակուցի վրա, կապտած շրթունքները բաց են թողել երկու շարք ատամները, որոնք սոսկալի ուժով սեղմվել են միմյանց...

ԻԵ

Դեռ արևը մայր չմտած՝ ամբողջ գյուղը գիտեր բեկի այցելութեան նպատակը: Բավական էր, որ այդ այցելութեան ներկա էր Օհանը, նույնիսկ Փերիի տնակում էլ հայտնի դարձաւ այն, ինչ լսել և տեսել էր տանուտերը: Բայց միայն այդքանը: Իսկ ի՞նչ էր եղել Օհանի հեռանալուց հետո: Հայտնի չէր. ամբողջ գյուղ միայն կուսանոցը գիտեր օրվա անցքերի շարունակութիւնը:

Մեհրին իրիկնապահին իջաւ կուսանոց: Աննա-Խաթունը ուշքի էր եկել Գայանեի և միայն Գայանեի ջանքերով, բայց թեև մեծ էր նրա խնամքը, թեև դրանով նա ցույց տվեց, որ իր մոր համար չէր խնայի իր կյանքն անդամ, Աննա-Խաթունը խնդրում էր, որ կույս Հեղինեն դա իր մոտ, խելք և ուղղութիւն ցույց տա: Լսել աղջկան, մանավանդ հավատ ընծայել նրան, որ չէ սարսափում թուրքի ձեռքն ընկնելու մտքից, նշանակում էր խաբվել: Հարկավոր էր կույսի աջակցութիւնը, հարկավոր էր վճռական գործողութիւն...

Սակայն այլևս ուշ էր: Երեկոյան ցուրտ ստվերների մեջ մայրապետը երևում էր շշուկածի պես, կարծես չէր հավատում, թե իր ոտների տակ հող

կա: Փակո՞ւմ են եկեղեցիները... Նա դողում էր, որովհետեւ բարձր պատերի քարերը խախտված էին երեսում, որովհետեւ միաձուլ քարային զանգված չէր շրջապարիսպը և այնքան բարձր, որ ոչ մի մարդ չկարողանա հասնել նրա գլուխը:

Կույսերը գիշերային հսկումի պատրաստություն էին տեսնում. այժմ կուսանոցը կարող է միայն լաց լինել, և այդ պարտքը նա կկատարեն ջերմե-
ռանդությունը: Իսկ Աննա-Խաթունը... թող անեն, գործեն, ձեռքերը ծալած նստել չէ կարելի: Պետք է փրկանք տալ առանց սահարկություններ անելու, պետք է շահել անօրենիք, կուրացնել նրան: Ինչո՞ւ են լռել մարդիկ, ինչո՞ւ չեն աղաչում բեկին, որ ներեն, ողորմած լինի: Թող մեղա գան, թող խոստա-
նան, որ հլու, անձայն հպատակ կլինեն:

Իսկ երբ Մեհրին պատմում է, որ Գայանեն շթողեց ընծա տալ բեկին, կույսը կուշ է գալիս ամթից և դայրույթից, անիծում է և աղաղակում. «Մե-
ղա՛, մեղա՛, խայտառակվեցանք, տե՛ր աստված»: Եվ ավելացնում է, որ ինքը ոտք չի դնի մեկիքի տանը, ուր այգալիսի աղջիկ կա:

Վանքի դռները խնամքով փակվեցին: Աննա-Խաթունը սարսուռ է զգում Մեհրիի պատմությունից և գլուխ է պատռում, թե ինչ անել:

Ա՛հ, ի՞նչ օգնություն է ուղարկում աստված: Հանկարծ ներս մտավ Զա-
լալը: Նա թեթևություն մտցրեց մոռյլ սենյակի մեջ. այժմ նա հուսահատ
զանգատավոր չէր, այլևս շխտեց իր կրած գրկանքների մասին, շասաց, որ
ամենքը անսիրտ են, թույլ են տալիս, որ ինքը տխուր լինի այնպիսի ժա-
մանակ, երբ ամենաներշնիկ մարդը պիտի համարվի: Այժմ համարձակ էր
նա, վստահ իրեն մարդ, որ արդեն գտել է դժվարությունից դուրս հանող ճա-
նապարհը: Տեսնելով Գայանեին, նա ծիծաղեց, կարծես հասկանում էր, որ
այժմ ինքը ուրիշ մարդ է: Եվ երբ Գայանեն իր արհամարհանքը ցույց տալու
համար ձեռքով մի շարժում գործեց և ապա նստեց իր մոր ետևում ու երեսը
դեպի պատը դարձրեց, երիտասարդը դիմեց Աննա-Խաթունին:

— Այս գիշեր կամ երբեք, լավ մտածիր, մեղիքի կին, — ասաց նա: —
Վաղը ինձ այստեղ չես տեսնի. ես լսեցի, թե ինչ է ասել բեկը իմ մասին,
իսկ ես քո աղջկա պես հսկա փահլևան չեմ, որ մենակ դուրս գամ բոլոր
օսմանցիների դեմ: Այս գիշեր երկինքը մեր հովանավորն է: Ես իմաց էի տվել
իմ հորը, թե ինչպես ինձ այստեղ շարշարում են: Այսօր Ավետարանոց հա-
սան երկու քաջ խաչենցիներ. մեկը Վաղահասի տանուտերն է, մյուսը մեր
ջորեպան Ավագը, որին Արջ են անվանում: Նրանց ուղարկել է հայրս, պատ-
վիրելով, որ անպայման վերջացնեն այս գործը: Վաղահասի տանուտերը
պիտի դար քեղ մոտ և ասեր իմ հոր կողմից, որ չպետք է շատ էլ աղանջ դնել
աղջկան. խաչենք այստեղ մի ավանդ ունի, վաղ թե ուշ, նրան պիտի տա-
նենք: Բայց ես շթողեցի, որ նա գա, երկուսին էլ թաքցրի. ոչ ոք չպիտի իմա-
նա: Եթե երկու հավատարիմ մարդ էլ քո կողմից լինեն, մեղիքի կին, այս
գիշեր մենք ապահով կգնանք... Մերոնք բոլորովին պատրաստ են:

Խաչենցու համարձակությունը բարերար աղդեցություն արավ Աննա-
Խաթունի վրա: Առանց երկար մտածելու, նա նշան արավ, որ Մեհրին դուրս
գնա, և ապա բռնեց Գայանեի թևից, հարկադրեց, որ իրան նայե ու ասաց.

— Մեր կողմից կլինեն Թեոսը և Թոփալ-Մատուրը. երեք Մատուրը այժմ
տանն է:

— Վաղը մենք խաչեն կհասնենք, — ասաց Զալալը, — Քարագլուխ գյու-
ղում մեղ սպասում են երկու քահանաներ. նրանք կկատարեն մեր պսակը:
Հայրս այդպես է կարգադրել: Եվ դա խելոք կարգադրություն է, մեղիքի կին:
Իմ հայրը, իհարկե, չէր ուզի, որ անպսակ հարս մտնե իր դռնով:

Ի՞նչ խոսք. Աննա-Խաթունը գիտե, որ ուրիշ կերպ չէ կարելի: Աղջկա
մառնների պատիվն էլ նույնն է պահանջում: Գոնե ճանապարհին, գողունի,
ձածուկ կատարվի պսակը: Անճարություն է... Եվ մոր սիրտը փղծկաց: Ար-
տասունքները կուշ տալով, նա երկու բառով հասկացրեց փեսային, որ այսպիսի
հարսանիք կարող է տանել միմիայն այն մայրը, որ վճռել է ամեն ինչ զո-
հել իր երեխայի համար: Մանր զոհողություն, մայրը գերեզմանում էլ չի
մոռանա այդ տխուր երեկոն:

Զալալը շոքեց նրա առաջ: Նա խոնարհ է ու համեստ: Թեև երիտասարդ,
թեև ոսկի օրերի համը շտեսած, նա հասկանում է այդ վիշտը. նա էլ զրկված
է, նրա սիրտն էլ շատ բան էր ուզում: Բայց ի՞նչ արած...

— Երեկ աչս է գրված մեր ճակատին, — հառաչեց նա:

Այո՛, ճակատագիր. նա վերջիվերջո կոացրեց, ջարդեց խեղճ մորը, որ
ուրիշ մտքեր ունեւր, ուրիշ երազներ էր տեսնում: Ինչպե՞ս է նա այժմ գան-
գատվում այդ անողորմ ճակատագրից, ի՞նչ արտասուքներով է հաստատում
այդ գանգատը: Խորտակված սիրտը ինչպե՞ս կկշտանա արտասուքներից: Մի
այգալիսի ճակատագիրը պետք է ողբալ օրերով, ամիսներով:

Լացը աշխարհի կարգ է, բայց կան դեպքեր, երբ նա չափավոր պիտի
լինի: Փեսան հասկացնում է այդ բանը. նա միշտ լսել է մեծերի խոսքը, նա
էլ հավատում է, որ տարածամ արտասուքը շարագուշակ է: Թող հիշե մեղիքի
կինը, որ երկար գիշերային ճանապարհորդություն կա... Լաց լինել երեկո-
յան, այն ժամանակ, երբ ճրագը վառված է, և քնի հրեշտակը ման է գալիս,
վատ է...

— Մի՛ հուսահատվիր, իմ մայր, — շարունակում է երիտասարդը, — աստ-
ծու կամքն է, հնազանդվիր նրան, ինչպես ես եմ հնազանդվել: Ինձ և քո
աղջկան այժմ քո օրհնությունն է հարկավոր: Ես էլ այսօրհետեւ այս տանից
եմ, քո որդիներից մեկը. և քեզանից չեմ ծածկի այն, ինչ որ սրտիս մեջ է:
Չեմ մոռանա այս երեկոն, չեմ մոռանա քո արտասուքները: Դու կլսես և կտես-
նես, թե ինչպես ենք մենք, և կմխիթարվես, կմոռանաս այս օրերը: Սրան
(նա մի համեստ հայացք գցեց Գայանեի վրա) ես կպահեմ իմ աչքի լույսի
պես: Սա մի ճրագ կլինի մեր տանը, և ամեն մեկը, որ սիրում է ինձ, թի-
թեռնիկի պես պտույտ կգա սրա շուրջը: Ինձ համար այլևս արեգակ չկա եր-
կրնքում, ինչի՞ս է նա, իմ արեգակը երկրի վրա է, և դա՛ Գայանեն է: Թող
բուք ու փոթորիկ լինի ամեն օր, թող երկինքը տարինեղով թխած մնա,
ի՞նձ ինչ... Իմ արեգակը տանն է, իմ կողքին: Ինձ հետ միասին: Խաչենի
առաջին հարս, նա առաջինը կլինի և բախտավորության մեջ, հաղար բե-
րաններ երանի կտան նրան:

Խոսքի դյուրակա՛ն ուժ... Նա մոր արտասուքների մեջ ծիծաղ դրեց. ինչ-
պես հեշտ, ինչքան շուտ մոռացվեցին վշտերը: Եվ մայրը բերանը բաց է
անում օրհնությունների համար: Ահա նա համբուրեց իր փեսայի ճակատը,
անթիվ բարիքներ է մաղթում: Հրածեշտի ժամը գալիս է... Եվ այնքան է
մայրը հափշտակվել, որ չէ լսում իր ձախ աղանջի մոտ ինչ-որ քրթմնջուն,
ինչ-որ հեգնական ծիծաղ:

Վաղուց էր այդ ձայնը խփում նրա աղանջին: Բայց այս անգամ այլևս
անտես անել անկարելի է. չափն անցավ, և Գայանեն բոլորովին մոռացնում
է իր բերանը մոր աղանջին և շշնջում է պարզ, վճռական կերպով: Լույություն
է տիրում, պետք է լսել և աղջկան: Լսում է և Զալալը.

— Մի՛ խաբվիր, խեղճ մայր, վատ խոսքեր են դրանք. ես գիտեմ, ես
հասկացել եմ... Քո առջև կանգնած է մի խեղճ, վախկոտ մարդ. չե՞ս տես-
նում:

Ջալալն էլ պատասխան ունի և գիտեմ է նույնպես Աննա-Խաթունին: Սկսվում է պայքարը: Վախկո՞ւտ... Դեռ ոչ ոք այդպիսի անուն չէ համար-
ձակվել տալ Վաղահասի տանուտերին և Աբջ-Ավագին: Նա պատմում է եր-
կուսի համառոտ կենսագրությունը, ավելացնում է, որ եթե երկու սրտոտ
մարդ էլ Վարանդայից դնան իրանց հետ, ոչինչ չի լինի...

— Քառասուն հազար օսմանցիներ, — ավելի բարձր ձայնով շնչում է
Գայանեն և էլի ծիծաղում:

Մայրը դարձացած նայում է փեսային, չգիտե այդ խոսքերի միտքը:
Բայց մի՞թե Ջալալը պատասխան չպիտի տա: Այդ հեղեղությունը շամփրում
է նրան, և նա ինքն էլ չէ խնայում:

— Օսմանցիները քնած են, — ասաց նա հպարտությամբ, վաղօրոք մի
հաղթական հայացք դնելով իր դրանի և նշանածի վրա: — Օսմանցիները
այս ժամին ոչ մի կասկած չունեն. նրանք գիտեն, որ Գայանեն ինքն է ուզում
գնալ բեկին:

Նա հաղթեց, թե մայրը և թե աղջիկը պլշեցին իրանց աչքերը:

— Գոնն այդպես է վկայում ամբողջ գյուղը, — շարունակեց Ջալալը
նույն ձայնով: — Այնտեղ այժմ ուրիշ խոսք չկա. ձեր մարդիկը, մեղքի կին,
միայն դրա մասին են խոսում. ասում են, որ բանը բանից անցել է...

— Եվ հավատո՞ւմ են, — հարցրեց մայրը:

— Ամենքը... Մի հատ թերահավատ չտեսա... — Եվ նա մանրամասն պատ-
մում է ամբոխի ասածները:

Սարսափելի է դրսի դատաստանը: Դատապարտվողը միայն մեղքի աղ-
ջիկն է. բեկը ոչինչ մեղք չունի: Առաջին անգամն է, որ հայ աղջիկը իր հո-
ժար կամքով գնում է անօրեն թուրքին, և ո՞վ է դա... ամո՞թ, երկրի առաջին
մարդու աղջիկը... Մարդիկ ընդունում են, որ սիրտը կարող է կաշել նույն-
իսկ դադանին, բայց մեղքի աղջիկը պիտի խնայեր ժողովուրդը: Օ՛, միայն
ինքը, Ջալալն է, որ չէ հավատում այդ խոսքերին: Եթե հավատար, այստեղ
չէր լինի այս ժամին: Նա ճանաչում է Գայանեին և չէ հավատում...

— Բավական է, — կրակ կտրած կանչեց Աննա-Խաթունը և վեր կացավ:
— Ես ցույց կտամ, որ մարդիկ սխալվում են...

— Իհարկե... Տղամարդի փափախ է դրած իմ գլխին, պետք է ինձ էլ
աղատել ամոթից:

— Պատճառը ես էի, — ասաց մայրը. — չլուսանա՞ր Վարդավառի օրը...
Կույս Հեղինեն իմաստուն է. նրա գուշակությունը կատարվեց:

— Հա՛, մոռացա, մա՛յր... Այն աղջիկը, որի անունը նազու է, այժմ
ապրում է թուրքերի հետ: Այսօր տեսան նրան ինչ-որ մութ մարդկանց մեջ.
դրանք աղջիկ փախցնող Քյոսա-Մուխտարի մարդիկն են, որոնք մինչև այժմ
գյուղում չէին երևում: Նազուն ուրախ, ծիծաղկոտ է: Մի գլուզացու ասել է,
որ ինքը այժմ խենթ չէ, որ հիմա կարող է անել՝ ինչ որ ուզե. հիմա նա
մարդկանց հարկավոր է եկել. թող այժմ դուրս լինեն բոլոր բախտավոր-
ները:

— Այդ հաստա՞տ բան է, — հանկարծ հարցրեց Գայանեն:

— Հաստա՞տ. երեխան էլ գիտե:

Տղամարդը ժպտում է: Վերջապես այդ աղջիկը կտրվեց, այլևս ասե-
լիք չունի. ինչպե՞ս ետ քաշվեց նա, ինչպե՞ս հենվեց պատին և կախ է արել
գլուխը, կարծես լաց լինել է ուզում... Եվ մայրը մոտենում է նրան:

— Տեսա՞ր, տեսա՞ր, — հարցնում է նա: — Դու մեզ չէիր հավատում, դու
կարծում էիր, թե միակ խելոքը դու ես...

Նա էլ հանգիստ է և խոսում է հաղթական եղանակով. նա էլ գիտե, որ
այժմ ընդդիմություն չի լինի:

— Վերջացավ, — ասաց նա: — Արի՛, ձեռքդ տամ քո նշանածի ձեռքը և...

Աստված ձեզ հետ:
Նա բռնում է Գայանեի ձեռքը: Ընդդիմություն չկա. մի վայրկյան ևս,
և այդ քնուշ ձեռքը տեղը կհասնե, կհանձնվի տիրոջը: Նա գլխով նշան է
անում, և փեսան մոտենում է: Բայց հանկարծ ցնցվեց այդ ձեռքը, կարծես
օձի առամենք խրվեցին նրա մեջ: Աղբյուր ուժգին կծկվում են, ձեռքը դուրս է
հանվում, և Գայանեն մի քայլ ետ է վազում:

— Երբե՞ք... Քո փեսան թուրքից լավ չէ, — բացականչեց նա մի դառն
խստությամբ:

Այդ կրակոտ եռանդը մի վայրկյան կաշկանդեց մորը: Գայանեն առաջ
գնաց այնպիսի վստահությամբ, որ Ջալալը ետ քաշվեց, ճանապարհ տա-
լով նրան:

Անեծքներ է թափում մայրը: Բայց աղջիկը ուշադրություն չէ դարձնում և,
կանգ առնելով, նայում է խաչենցու աչքերի մեջ և ասում է.

— Լսի՛ր, մեղիքի տղա... Մեղիք-Հուսեինի աղջկան փախցնելու համար չես
դու ստեղծված: Գնա՛, նստիր գյուղի մարդկանց մեջ, դու էլ բամբասիր:
Կեսցի՛ր ինչ ասացի. չկա մի թուրք, որից դու լավ լինիր...

Նա դուրս գնաց, թողնելով ապշած մորը իր ապշած փեսայի հետ:

Անցան ժամեր. խոր գիշեր էր արդեն:

Հովսեփը գրավել էր իր սովորական անկյունը Գայանեի սենյակում.
այդտեղ էր նա քնում այն ժամանակից, երբ Գայանեն աղատեց նրան Շահ-
նազարի ձեռքից:

Վաղուց նա քուն մտած պիտի լիներ: Բայց այս գիշեր տարօրինակ դեպ-
քեր են տեղի ունենում, և նա քնած չէ, սպասում է, թե ինչ կլինի: Ահագին
գիրքը ընկած է նրա գոգում, բայց այս անգամ նա խորասուզված չէ անհուն
տողերի մեջ: Նրան խանդարում են: Աննա-Խաթունը ծեծում, շարշարում է
գուռը, պահանջում է բաց անել, բայց Գայանեն անողոր է, չէ շարժվում,
պատասխան չէ տալիս, և մոր կատաղությունը, անեծքներն ու հայհոյանքնե-
րը սաստկանում են: Ահա նա հայտնեց դռան ճեղքով, որ Ջալալն ու Թևոսը
գնացին գյուղ, շուտով կվերադառնան խաչենցիների ու Մատուրի հետ և այն
ժամանակ կկտորեն դուռը, կտանեն Գայանեին...

Այնուհետև մոր ձայնը չէ լսվում, և ամբողջում տիրում է ծանր լռություն:
Հովսեփը շուտ-շուտ ճակատի տակից նայում է իր քրոջը, և նրա սիրտը սաս-
տիկ հուզվում է: Տեսնում է նա, որ Գայանեն տխուր է, կարծես դողում է
սարսափից: Հասկանում է նա ամեն ինչ: Հասկանում է, որ մոր խոսքերը չեն
այնպես խեղդում իր քրոջը, այլ այն դատաստանը, որ տեղի ունի դրսում,
ամբոխի մեջ: Այդպիսի խոր խոցող, այդպիսի անողորմ հարված դեռ չէր ըն-
դունել Գայանեն: Հասարակությունը դատում է. ի՞նչ կարծիք ունի Գայանեն
դրսի աշխարհի մասին, բայց ի՞նչ է ասում այդ դրսինը Գայանեի մասին:
Այդ դատաստանը, այդ կարծիքը մի ահավոր ուժ էր, որի առաջ ոչնչանում
էր գիմադրողի ամբողջ եռանդը: Գիշերային լռությունը հաստատում էր
մարդկանց կարծիքը. նա ցույց էր տալիս, որ այդ անարդար դատավճռի դեմ
չի բարձրանա ոչ մի ձայն, և համատարած անխոսությունը պիտի հալածե
դատապարտվածին:

Նա մենակ է, բոլորովին մենակ: Նույնիսկ նազուն էլ հասկացավ, որ
էլի ապրելն է լավ: Եվ ուրիշ ո՞վ է մնում: Մանասը... Նրան էլ հալածում
է հասարակաց կարծիքը, նրան էլ մարդիկ դատապարտում են: Բայց նա
բախտավոր է. հեռու բամբասող ամբոխից, հեռու այդ դատաստանից, նա
դորձում է, իր գլխի տերն է: Նրան դատապարտողը և նրան արդարացնողը
նրա զենքն է: Բայց նա հեռու է և, ո՞վ գիտե, կարո՞ղ կլինի մի խոսքով խրա-

խուսել Գայանեին, ցույց տալ, թե մի աշխարհի մեջ լինում են զանազան կարծիքներ...

Հովսեփը անգետ է, նա տեսնում է իր քրոջը և ինչպե՞ս է հուզվում: Խեղճ քույրիկ... քեզ տանում են դռում, բայց դու չես ուզում անձնատուր լինել քեզ շարժարողներին: Ի՞նչ կլինի, ժամանակն անցնում է, այժմ, երևի, գալիս են Ջալալը, Թևոսը և մյուս մարդիկ...

Հանկարծ նա ցնցվեց, մի անհանգիստ շարժում գործեց, որպես թե ուզում էր ոտքի կանգնել և օգնություն վազել: Ի՞նչ է այդ: Գայանեն տեղից վեր թռավ, բարձրացավ բուխարու քարի վրա և պատի ճակատին կախած զննքերից մեկը հանաքապատեց, իսկույն էլի ցած իջավ:

Ի՞նչ էր նրա միտքը: Հրաշալի՜ բան. կարծես տոհմային զենքերի մեջ ծածկված էր մի կախարդական թախաման, որ մի ակնթարթում կերպարանափոխեց Գայանեին: Ամենքից մերժված մարդը այժմ ինքնավստահությամբ ստացավ. նա գտել էր ապահով, անկաշառ նեցուկը: Դա մի շատ փոքրիկ արծաթապատ խենջար էր, որ հեշտությամբ տեղավորվեց Գայանեի ծոցում և անշուք ուրախություն պատճառեց նրան: Ապա դուրս գալով իր թաքուստի տեղից, փոքրիկ զենքը ենթարկվեց մանրամասն զննության:

Հնտանեկան ավանդությունները ուշադրությամբ էին վերաբերվում զենքի մեխիքի տոհմային զենքերը. համարյա յուրաքանչյուրն ուներ իր պատմությունը, իսկ փոքրիկ խենջարը նշանավոր էր նաև իր հնությունը: Նա շինված էր լեզգիների երկրում և հարյուր տարուց ավել էր, ինչ մի կովի մեջ ընկել էր Մելիք-Հուսեյնի պապի ձեռքը: Նրա պատյանն էլ ճարտար վարպետի գործ էր. չկար մի կտոր արծաթ, որ ցույց չտար, թե ինչ ճարպիկ ձեռք և հարուստ երևակայությամբ է ունեցել արհեստավորը: Գեղեցիկ էր մանավանդ խենջարի կոթը. կտր արծաթը, որի կենտրոնում տնկված էր արծաթի մեծ մեխը, ներկայացնում էր ահագին բերանը բաց արած մի վիշապ:

Որքա՞ն հեշտ է հասկացվում վարպետի միտքը, որ դրած է այդ մանրանկարի մեջ: Նա ասում է, որ աշխարհը մի հրեշավոր վիշապ է, և ով չէ ուզում ոչնչանալ այդ ահեղի բերանում, պիտի ձեռքից շտա խենջարը...

Դա հին դաս է, որ այժմ կրկնվում է մի հրաշալի պարզությամբ. տարիների ահագին շարքը պատռելով, վարպետը իր խելոք ձայնը հասցնում է այս լուռ սենյակը, հնչեցնում է այս մենակ աղջկա ականջում... Ինչքա՞ն լավ է նա, այդ հին, փորձված ձայնը: Եվ դեռ Գայանեն կարծում էր, թե ոչ մի ձայն չի լսվի իրան խրախուսելու համար...

Նա ծիծաղում է և աչքը չէ հեռացնում բերանը բաց վիշապից: Այլևս դուր է ամբողջը այդպես լուռ մնում: Ի՞նչ եղան. ինչո՞ւ չեն գալիս:

Դուռը պինդ փակված է, և Գայանեն չգիտե, որ Աննա-Խաթունը այլևս չէ սպասում իր փեսային: Թևոսը շուտ վերադարձավ, նա չէր էլ իջել գյուղը: Նա պատմեց, թե ինչ զարմանալի դեպք տեղի ունեցավ: Դուրս գալով ամրոցի դռներից, Ջալալը տեսավ մի զինվոր, որ պառկած էր ամրոցից քիչ հեռու, դռների դիմաց և քնած էր, թեև գիշերը ցուրտ էր: Քիչ էլ առաջ անցնելով, Ջալալը տեսավ մի ուրիշին, որ նույնպես ընկած էր, բայց քնածի նման չէր. նա շարժվեց, կարծես ինչ-որ բան ասաց: Ինչպե՞ս էին այդ զինվորները գուցե իրանց կամքով էին այստեղ, գուցե ոչինչ պաշտոն չունեին, ով գիտե: Բայց Ջալալը այնպես հասկացավ, որ դրանք բեկի կողմից նշանակված պահապաններ են և պիտի հսկեն մեխիքի տան վրա:

Եվ ետ դարձրեց Թևոսին, ասելով, որ ինքը այլևս չէ կարող մի բան անել. պետք է թաքնվել, թե չէ՝ աշխարհը տակնուվրա կդառնա. դուր չէ բեկը լուր հասցրել իրան, որ հեռանա այստեղից: Թևոսը գիտեր, որ ամրոցի արևմտյան կողմում զինվոր չկա, հասկացնում էր, որ կարելի է գործել այդ կողմից,

չվաններ կախելով ժայռի գլխից: Բայց խաչենցին չհավատաց. նա համոզված էր, որ օսմանցիները դարաններ են սարքել ամրոցի շուրջը, որպեսզի բռնեն իրան: Նա մինչև անգամ չուզեց վերադառնալ ամրոց, անձամբ պատմել իր իմացածը, հրաժեշտ տալ մեխիքի կնոջը, այլ կամաց դեպի գյուղը վազեց, աշխատելով աղմուկ չհարուցանել...

Եվ Աննա-Խաթունը դարձյալ շնորհակալ իր փեսայից...

Իսկ Գայանեն սպասում էր:

Շուներ երկու անգամ հաչեց: Գալիս են: Նա շտապով դուրս քաշեց խենջարը պատյանից: Խենջարով հղկած պողպատը շողշողաց, իսկ երկու սուր բերանները խոսեցին նրա հետ, ասացին, որ երկաթն էլ չի դիմանա իրանց: Հիանալի՜ էր այդ խոսքը... Պողպատի շողը ընկավ նրա աչքերին, մի փայլուն հույսի պես տարածվեց նրա երակներում և երկու կաթիլ արտասուք հանեց նրա աչքերից:

— Օ՛, հանգստացի՛ր, դու կսպանես,— արտասանեց նա պողպատի ձայնով:

Ինքն իր հետ էր խոսում... Եվ սպասում էր, անհամբեր էր, արդեն ձանձրանալու վրա էր:

Հանկարծ նա դողաց, զգալով, որ երկու ձեռքեր փաթաթվեցին իր վզին: Նա նայեց. նա բուրբուլին մոռացել էր, որ իր եղբայրը ականատես է իր ուսմանը: Հովսեփն էր, որ պինդ գրկեց քրոջը. նրա աչքերն էլ լցվել էին արտասուքով:

— Մի հատ էլ ինձ տուր, քույրիկ,— ասաց նա ընդհատվող ձայնով:

— Ի՞նչ...

— Դրանից... Իմ ձեռքը չի հասնի զենքերին, դու լավ ես կանգնում բուխարու քարի վրա... Ես չեմ կարող...

— Քեզ հարկավոր չէ, Հովսեփ... Զենքը խաղալիք չէ...

Հովսեփը վեր կացավ: Նա նեղացած էր այդ խոսքերից, նրա դեմքը շառագունել էր, աչքերը բորբոքված էին: Մի կատարյալ տղամարդ էր. կարծես սակավախոս, կծկված երեսան մի ժամում մեծացել էր, ահագին հասակ քաշել:

Ինչպե՞ս նա դնաց դեպի բուխարին, հերոսական ջանքեր անելով, որ իր կողմից չընդգրկվեց իր կամքին. ինչպե՞ս երկու ձեռքով հենվեց պատին, առաջ առողջ ոտը դրեց քարի վրա, ապա քաշեց, տարավ կող ոտը և կանգնեց: Նա դողում է, վայր կընկնե, բայց չէ վախում, արհամարհում է մարմնի թուլությունը, նույնիսկ բարձրանում է առողջ ոտի մատների վրա և ձեռքը տանում է դեպի բարձր, դեպի զենքերը: Գայանեն զարմացած է. ուզում է վեր կենալ, բռնել նրան: Բայց երեսան ինքը տեսնում է, որ դուր է աշխատում. ձեռքը չհասավ զենքերին. և մի ուսուցումով ցած իջնելով, նա օրորվում է և ասում.

— Տո՛ւր, քույրիկ... Օ՛, ես լաց կլինեմ, տո՛ւր...

— Բայց ինչի՞դ է, Հովսեփ...

— Ես քեզ հետ եմ... Ես էլ կսպանեմ և կսպանվեմ:

Անհանկալ խոսքեր կան, որոնց չէ կարելի պատասխանել: Եվ Հովսեփը չթողեց էլ, որ իր քույրը զարմանք հայտնե: Կարծես չկարողանալով դիմանալ իր մտքերի ծանրությանը, նա ընկավ ծնկների վրա և շարունակեց.

— Հովսեփը երեսա չէ, Հովսեփը գիտե ամեն ինչ. նա շատ է լաց եղել իր քույրիկի համար... Նա հիմա լաց չի լինի, նա էլ կխփե...

— Դո՛ւ... Ի՞նձ համար...

— Քեզ շարժարում են... Բայց մի վախի՛ր, դու արդար ես... Մինչև այժմ ես ասում էի շարժարողներին. քույրիկ. հիմա՜ իմացա, որ նրանց պետք է

սպանել... Շահնազարը ինձ ծեծում է, և ես ասում եմ նրան. բայց ես նրան չեմ սպանի, այլ կաղաչեմ, որ նա էլ մի սուր վերցնե, քեզ հետ միասին լինենք: Մենք չենք վախում վատ մարդկանցից, այնպես չէ՞, քույրիկ: Նույնիսկ թուրք բեկից էլ չենք վախի... Կսպանենք և կսպանվենք...

Երեսնան կարծես ջերմությունդի մեջ էր: Նրա թույլ կազմվածքի մեջ բոբրված կրակը արտահայտվում էր խիստ ցնցումներով:

Գայանեն ատաջին վայրկյան վախեց: Բայց Հովսեփը այժմ բութ ու անտարբեր երեխա չէր. նա հասկանում էր, թե ինչ է ասում, նա պահանջում էր և հավատացնում, որ ինքը կարող է... Այդ ձայնը, որ դուրս էր գալիս կենդանի մարդուց, որ դողում էր ներքին կրակից, կրկնում էր նույնը, ինչ ասում էր վաղուց հող դարձած զինագործը իր նկարի միջոցով: Ուրեմն աշխարհը չէ փոխվել: Ո՛չ... Այժմյան աշխարհի մեջ էլ կա ուրիշ կարծիք, որ հակառակ է գյուղի կարծիքին:

Այդ կարծիքը արտասանում էր Ավետարանոցի ամենաթույլ, խեղճ մարդը: Բայց դա էլ բավական էր...

Գայանեն պինդ գրկեց Հովսեփին: Նա լաց էր լինում, իսկ Հովսեփը անդադար կրկնում էր.

— Ինձ է՛լ տուր, քո՛ւյրիկ...

Ա.

— Մի՞թե դեռ կասկած կա:

— Թահմազ-Ղուլի-խանը Իրանի ատաջին հերոսն է, բայց երբեք չէ մոռանում, որ մարդկային գործի հաջողությունը տարակուսական է: Թահմազը զգույշ է, մինչդեռ մի ուրիշը նրա տեղ վաղուց ինքն իրան աստված կամ աստծու նման մի բան կլինեք հրատարակած:

— Դա խելոքություն է ցույց տալիս: Խելոք մարդը նույնիսկ աննշան հաղթությունից էլ ահագին օգուտներ է դուրս բերում: Իրանը, այո՛, կենդանացած, այժմ կարելի է հավատալ. մի այդպիսի փտած դիակին շունչ տալ կարող էր միայն այն մարդը, որ քաջությունից ավելի խելք ունի: Բայց ինձ չէ ոգրախացնում Իրանի վերածնությունը... Ինձ զարմացնում է քո բերած խորհուրդը... Որտեղի՞ց հանեցին նրան:

— Զգիտեմ, մեկիք, ես միայն պատմեցի այն, ինչ մի քանի անգամ լսել եմ շատերից: Մարդիկ, որոնք Թահմազ-Ղուլի-խանի մերձավորներից են, որոնց հայտնի են նրա դիտավորությունները, այդ էին ասում:

— Հաշտություն...

— Այո՛... Ասում են, Իրանը ունի իր սեփական շատ ցավերը, պետք է սպասել, հաշտվելով գոնե առժամանակ:

Եվ այսպես խոսողը մոտեցավ փոքրիկ խուցի լուսամուտին: Տարիքով նա շատ ջահիլ էր իր խոսակցից, բայց հասակով այնքան բարձր էր, որ կարողացավ նայել պատի վերևում բացած լուսամուտից և տեսնել շրջակայքը:

Խոսակցությունը տեղի ունեցավ Դիզակի Սպիտակ Խաչ վանքում, որ շինված էր մի բարձրավանդակի վրա, Հաղրութ և Վանք գյուղերի մեջտեղը: Ցուրտ առավոտ էր: Երեկվանից մաղում էր խիտ և մանր ձյունը:

Լուսամուտը նայում էր այն բարձր սարերին, որոնք երեք կողմից շրջապատում են Հաղրութի ձորը: Նրանց երկար կատարները կարծես ծուխ էին արձակում. գիշերը վեր էր կացել սաստիկ քամի, բուքը ցածրից ձյունի ամպեր էր բարձրացնում և պտտեցնում էր օդի մեջ, խառնելով վերևից տեղացող տարափի հետ: Երիտասարդը ուշադրությամբ դիտում էր լեռնաստանի ձմեռնային մոռյլ և սպառնալից օրը: Եվ հասկանալի էր, թե ինչու: Նա պատրաստված էր ճանապարհ գնալու:

Մյուս մարդը, որին նա մեկիք անվանեց, նույնպես ճանապարհորդ էր, բայց բոլորովին անտարբեր դեպի դրսի եղանակը: Մանր քայլերով անցողարձ էր անում փոքրիկ խուցի մեջ, աջ ձեռքի մատներով անդադար շոյում էր իր ալեխառն բեղերը: Ամեն անգամ, երբ երիտասարդը պատասխաններ էր

տալիս նրա հարցերին, տեղի էր ունենում կարճատև ընդմիջում. Մեկը խո-
րատուվում էր մտքերի մեջ, իսկ նրա վրե ղեմքը ցույց էր տալիս սաստիկ
սրտնեղություն, հոգեկան մռայլ տրամադրություն:

Երիտասարդը վաղ առավոտվանից էր դարձյալ աչք ղեմքի վրա, դեռ
այն բոլորից, երբ երկուսը հանգիստեցին միմյանց և բարեկցին:

Հինգ ամսից ավելի էր, որ երիտասարդը գնացել էր Պարսկաստան, որ
աշխատում էր օգնություն հասցնել Ղարաբաղին: Երեկ նա շտապում էր,
չնայելով իր ձիուն, որպեսզի որքան կարելի է շուտ տեսնվի մեկից հետո
նա լավ լուրեր էր բերում, բայց զգում էր, որ պարսիկ մեծամեծների ռազմ
վերաբերմունքից և հուսահատական խոսքերից խոցոտված իր սիրտը մխիթա-
րություն կգտնե Մեկը-Ավանի մոտ: Այժմ նրա առջև է Դիզակի տերը: Բայց
որպիսի փոփոխություն հինգ ամսվա մեջ:

Դարձյալ լուրջ ու խելոք է նրա ղեմքը. դարձյալ հափշտակող են նրա
գեղեցիկ, վառվռուն աչքերը. նրա շարժվածքները, ձայնը նույնն են, բայց
նա կարծես շատ է ծերացել աչքան կարճ միջոցում. նրա խոսքի մեջ ալևա
չկա վստահության այն ուժգին շեշտը, որ հավատ էր ներշնչում: Ընդհակա-
ռակն, նա ինքն էլ, կարծես, կորցրել էր իր հավատը, իսկ նրա բարի ժպիտը,
որ արհամարհում էր ամեն մի արգելք, ամեն մի անհաջողություն, այժմ ան-
հետացել էր նրա բերանից... Այժմ որքան շատ է նա մտածում: Առաջ նա
այդպես չէր. առաջ շուտ էր գտնում այն, ինչ իրան հարկավոր էր՝ ելք ճա-
րելու, ճանապարհ բաց անելու համար:

Այժմ, ինչպես երևում էր, նա զուր էր տրորում իր հաստ բեղերը, մըտ-
քերը փախչում էին նրանից...

Եվ երիտասարդը, նայելով սարերի բուրին, մի բավականություն էր
զգում. հարկավոր է գնալ, այդ ձյունախառն քամիների մեջ մոռանալ աչք
դառն իրողությունը: Նա լսեց մեկից ձայնը և ետ դարձավ լուսամուտից:

— Թահմազի բախտը շատերին չէ վիճակվում, բայց ես էլ, Ասլան, շատ
թե քիչ հասկանում եմ աշխարհի բաները:

— Ի՞նչ խոսք, մեկից: Թահմազը դեռ երեխա էր, երբ դու...

— Ես գովում եմ խելքը, — ընդհատեց Մեկը-Ավանը երիտասարդի խոս-
քը և ապա շարունակեց. — Ես ինքս էլ թեթևամիտ, սնապարծ մարդկանց թըշ-
նամին եմ, պահանջում եմ, որ ամեն գործի մեջ լինի խելք, հեռատեսություն:
Բայց էլի կրկնում եմ. հաշտություն՝ դա ծիծաղելի, մի անմիտ ձայն է մի այս-
պիսի երկրում: Հաշտվել՝ նշանակում է գլուխ խեղցնել այն բոլոր իրողություն-
ների առաջ, որոնք կատարվել են այստեղ, կատարվում են և պիտի կատար-
վեն: Այդ իրողություններից մի հատն էլ մեր օգտին չէ խոսում, ամեն մեկը
մեզ ոչնչացնելու, մեր հոգին հանելու նպատակն ունի: Հաշտության ուրիշ
պայման չկա, պետք է ընդունել այդ իրողությունները, իսկ ընդունել՝ նշանա-
կում է իր ձեռքով իրան սպանել: Ո՛չ... մեր ձեռքը չի բարձրանա մեր կյանքին
վերջ տալու համար: Կիսամորթ մարդն էլ իրան մեռած չէ համարում. նա հույս
ունի, որ կըժշկվի, կապրի: Մենք էլ այդպես ենք: Մենք և օսմանցիները շատ
հեռու ենք միմյանցից. մեր և նրանց մեջ ահագին ձորեր կան, որոնք լցված
են մեր արյունով, մեր արտասուքներով: Հաշտվել հնարավոր էր, եթե կա-
րելի լիներ կամուրջներ շինել այդ ձորերի վրա: Բայց ինչի՞ց շինենք կա-
մուրջներ: Օսմանցիներ անգթաբար այրել, ոչնչացրել է բոլոր նյութերը, մոխրի
կույտեր են դիզված մեր սրտերում, իսկ մոխրից ոչ մի վարպետ, որքան էլ
վարժ ու ճարտար լինի, չէ կարող կամուրջ շինել... Մեզ օգնություն պիտի
ուղարկեն, բայց փոխարենը խորհուրդներ են ուղարկում...

— Օգնություն չկա, — բացականչեց երիտասարդը ողորմված:

Մեկը-Ավանը դարձյալ հափշտակեց նրան. նրա աչքերը փայլեցին խո-
րի բավականությունից:

— Օգնություն չկա, գոնե շուտով չի լինի... Ամբողջ Պարսկաստանը գի-
տե, որ Թահմազի աչքը Սեֆեդիների գահին է հառած: Իսկ այդ գահի վրա
նստելը հեշտ բան չէ, թեև Թահմազը այժմ իրանի կուռքն է: Գահը թափուր
չէ. նրա վրա նստած է մի մանուկ, որի երակների մեջ վազում է Սեֆեդիների
արյունը, և որին պաշտպանում է հոգևորականությունը: Պետք է գրավել
հոգևորականների սիրտը. դրա համար Թահմազը պիտի իրագործե յուրա-
քանչյուր շիտ մահմեդականի նվիրական ուխտը, ազատելով Քերբալան օս-
մանցիների ձեռքից: Շիաների մեծ իմամները գերության մեջ են. Հասանի
և Հուսեյնի գերեզմանները պղծվում են սյունիներից: Թահմազը մյուսների
նման ոգրում է այս հանգամանքը. նա ամենից առաջ շիա է և երգվել է իմամ-
ների գերեզմանով, որ իր առաջին գործը կլինի Քերբալան ազատելը: Նրա
աչքն ու միտքը դեպի այն կողմն է դարձած, դեպի Բաղդադ: Ահավոր պա-
տերազմ պիտի լինի. մինչև որ Բաղդադը չընկնի, իմամները գերությունից
չեն ազատվել: Թահմազը գիտե, թե ինչ դժվար գործ է դա, բայց չէ հուսա-
հատում, պատրաստվում է, իսկ իրան շրջապատողներին ասում է, որ դեռ
մամանակ չէ: Տեսնո՞ւմ ես, մեկից, որքան նա հեռու է մեղանից...

— Դու էլ, երեմն, հաստատում ես, որ մենք մենակ ենք... Բայց մենակ
այնչ չենք անի...

Մեկը-Ավանը նորից սկսեց իր անցողաբար, նորից թաղվեց մտքերի
մեջ: Իսկ երիտասարդը երեսը դարձրեց դեպի սարերը: Այս անգամ նա շժաժ-
կեց հեռախոս, բուրի մեջ ընկնելու ցանկությունը:

— Եղանակը մի մուր գիշերվա շափ նպաստավոր է, — ասաց նա, — ես
ճանապարհ կընկնեմ հենց այժմ և կգնամ ուղիղ: Այսպիսի ժամանակ ծուլ
օսմանցիներ չէ դուրս գա իր տաք անկյունից, որ տեսնե, թե ով է գնում ճա-
նապարհով:

— Բայց մի քանի ժամանակ առաջ ես հույս ունեի, — հանկարծ, կարճ
լուրջությունից հետո, շարունակեց մեկը, կարծես չսեց Ասլանի խոսքերը: —
ձյուախը կամ հարավը... երկուսից մեկը ձեռք կմեկնե մեզ, ասում էի ես:
Անցյալ ուրբաթ օրը Հոռեկա վանքում հայտնի դարձավ, որ չպետք է հույս
գնել հյուսիսի վրա: Վրաստանը հաղթվ է շունչ քաշում. երեք անողորմ թըշ-
նամիներ՝ ներքին խռովությունները, լեզգիները և օսմանցիները կեղեքում են
այդ դժբախտ երկիրը: Վրաստանից դենը, սարերի մյուս կողմում, կատարյալ
լուրջություն է տիրում: Պետրոս թագավորը իր հետ գերեզման տարավ մեր բո-
լոր հույսերը. այժմ ուսները չեն նայում դեպի մեր կողմերը, թեև շարու-
նակ հույս տալիս են: Վանքից դուրս եկա. չգիտեի, թե դեպի որ կողմը դարձ-
նեմ իմ ձիու գլուխը: Արևելքում Մուղանի անապատն է, արևմուտքը օսմանցի-
ներին է պատկանում: Մնում էր հարավը. էլի Պարսկաստանը, պառավ, մաշ-
ված Պարսկաստանը... Նա շատ հարվածներ է տվել մեզ, բայց ավելի վատ
հարվածներ ինքը ստացել է ուրիշներից: Հին գազանը այժմ մի լեշ է, որի
վրա աչք են տնկել բազմաթիվ արծիվներ: Բայց նա դեռ ճիրաններ ու ատամ-
ների ունի: Օսմանյան զորքերից մի բավական ստվար հատված գնաց այդ գա-
զանի դեմ, և մեր Գյուլստանն ու Զրաբերդը այլևս այնպես ոտնակոխ չեն,
ինչպես առաջ: Թող գազանը քիչ էլ մոնչա, քիչ էլ հանե իր ճանկերը, օս-
մանցիների մի մասն էլ կհեռանա մեր երկրից: Ահա և օգնություն...

— Այլևս չեն հեռանա... Թահմազը շուտով կբաշվի Խոջասանի կողմե-
րը, որ այնտեղ հանդարտ պատրաստվի:

— Ուրեմն հարավն էլ չէ օգնում... Մենակ ենք, ուր որ գնում ենք, ճա-
կատներս խփում ենք քարերին: Մեր մեջ, տնային կերպով, գուցե հնար լինեի

մի բան մտածել, գլուխ բերել: Գլուխտանը, Զրաբերդը, Դիզակը և դրանց հետեւելով նաեւ խաչները կարող էին մոտ հինգ հազար մարդ հանել: Բայց ո՞ր է կովի դաշտը: Օսմանցիները նստած են մեր տներում. դուրս անել նրանց չէ կարելի, իսկ կովելու համար պետք է, որ մենք դրսից սկսենք և սրով ու հրով գնանք մեր տների վրա... Բացի դրանից, Վարանդան... Ա՛հ, եթե կարելի լիներ կտրել նրան, դեն գցել մեղանից: Բայց դա անհնարին է. Վարանդան մեր հինգ մելիքությունների մեջ ձեռքի կամ ոտի տեղը չէ բռնում, որ կտրենք ու հեռացնենք: Նա մեր սրտին շատ մոտիկ տեղն է, և սուր մխել այդ տեղը, անխելքություն կլինի: Թշնամին շատ պինդ է նստել այնտեղ և մեզ միշտ կշարդեն: Դրսում օգնող չկա, իսկ տանը ողբալի է մեր դրությունը:

— Մեծ սխալ էր Վարանդան կանանց ձեռքին թողնելը, — հանկարծ տաքանալով ասաց Ասլանը:

Նա մոռացավ, որ այդ կանայք Մելիք-Ավանի հարազատներն են. այդ վայրկյանին նրան տանջողը անարգար իրողությունն էր: Դիզակի տերը, սակայն, շատ մեղմ կերպով նայեց նրան, նույնիսկ հավանության նշան արավ գլխով:

Ասլանը առաջ տարավ իր խոսքը:

— Վարանդան պետք էր հանձնել տղամարդի, և այժմ նա մեր հիվանդոտ կողմը չէր լինի: Կինը աշխարհ կառավարող չէ... Երեկ մեր Պողոսը արտասուք թափեց, երբ տեսավ մեր սարերը: Հինգ ամսվա կարոտը նրան դարձրել էր մի երեխա, որ հանկարծ տեսնում է իր մորը: Քարագլուխ գյուղի մոտ հանդիպեցինք մի քանի մարդկանց. նա մոռացավ ամեն զգուշություն, ետ մնաց և սկսեց խոսել նրանց հետ: Մեկ էլ տեսա, Պողոսս ձին քշում է իմ ետևից և կանչում է ինձ, կարծես մի դժբախտություն է պատահել: Մոտեցավ, նա այլևս Պողոսը չէր. հուսահատ, տխուր, կասես թե թխցի միջից է դուրս եկել: Նա իմացել էր գյուղացիներից, թե ինչեր են պատահել Ավետարանոցում, և պատմեց ինձ ակամալաբար: Ժիշտն ասած, ես չհավատացի և բարկանալով Պողոսի վրա, պատվիրեցի առաջ գնալ և աշխատել մինչև երեկո հասնել Տող ու իմաց տալ քեզ իմ գալուտը: Ինքս բավական ուշ հասա այնտեղ, համարյա կեսգիշեր էր: Պողոսը վերադարձել էր. վազելով իմ ձիու առաջ, բռնեց սանձը, հայտնեց, որ ճիշտ էր Քարագլխի մոտ լսածը և նորից պատմեց Ավետարանոցի դեպքերը, ապա միայն ասաց, թե դու առավոտյան այստեղ կլինես... Պակասն այդ սիրահարությունն էր. մեր ողբալի դրության մեջ պակասում էր այն, որ Մելիք-Հուսեինի աղջիկը թուրք բեկին գնա...

— Նա միայն Մելիք-Հուսեինի աղջիկը չէ, իմ քրոջ աղջիկն էլ է, — ասաց Մելիք-Ավանը մի խուլ և տխուր ձայնով:

— Եվ ի՞նչ կլինի, մելիք...

— Ես էլ այդ հարցն եմ տալիս: Ես էլ քեզ պես երեկ եմ լսել, ճանապարհին, երբ գալիս էի Զրաբերդից: Ավետարանոց չգնացի, ուղում էի իմանալ ի՞նչ լուր կա քեզանից: Ես սպասում էի քեզ:

— Վարանդան կորած է: Մելիք-Հուսեինի ժառանգը կդառնա Սուլեյման-բեկը: Սա, իհարկե, ոչինչ բան է սիրահարված աղջկա համար...

— Դու շատ ուռցրիր մի փոքրիկ անցքը, — տհաճությամբ պատասխանեց Մելիք-Ավանը, թույլ շտալով, որ երիտասարդը վերջացնե իր խոսքը: — Զուփազանցները հատուկ է վախկոտ մարդկանց, իսկ դու դրանցից չես: Ես հավատում եմ այդ պատմության, որովհետև ճանաչում եմ իմ քրոջ աղջկան: Պապերի խոսք է, որ անսովոր երեխան կուտե իր գլուխը: Եվ իրավ, դարձանալի խելոք, շնորհալի երեխայից պետք է սպասել կամ երեկի գործ, կամ մեծ հիմարություն: Թողնենք երեխային. նրա արածը ընտանեկան պատվի հարց է և ոչ ավելի. այդ ընտանիքում ներկա են և իմ սպիտակ մազերը...

Նա թափ տվեց ձեռքը, մի կտրուկ նշան արավ, որ հասկացնում էր, թե նա ինքը լավ կիմանա պահպանել իր մազերի անարատ գույնը: Եվ Ասլանը չհամարձակվեց խոսել: Նա բավարարություն ստացավ, որովհետև գիտեր, թե ով է կանգնած իր առաջ:

— Զուր է նաև խոսել այն սխալների մասին, որոնք տեղի են ունեցել, և որոնց այժմ չէ կարելի ջնջել, — շարունակեց մելիքը: — Խեղճվողը հարդից էլ է բռնում. մենք էլ պիտի բռնենք ամեն մի շյուղից, որ կարող է օգնել մեզ: Հասկացրու այս բոլորը. մտիք Թահմազի մոտ, անձամբ խոսիր նրա հետ իմ անունից, խոսիր համարձակ: Մի ժամանակ ինքը Թահմազն էր մարդ ուղարկում ինձ մոտ, ինքն էր առաջարկում միանալ օսմանցիների դեմ: Այժմ... հաջողությունը մարդուն գոռոզություն է տալիս, ես ոչինչ չունեմ դրա դեմ: Ասա՛, որ մենք կովարար երեխաներ չենք, իսկ նա մեր մեծը չէ, որ հաշտության խրատներ տա: Թող օգնե գոնե շահսեանների և այլ թափառական ցեղերի միջոցով: Թահմազին նրանք լսում են... Բավական է, որ մի քանի արշավանք գործեն օսմանցիների դեմ, մեր գործը կհեշտանա: Պետք է մի կերպ դուրս անել օսմանցիներին մեր տնից... Այնուհետև մենք էլ կկովենք...

— Բայց այդ վայրենիները վտանգավոր դաշնակիցներ են. նրանք կողոպտում են միմյանց և մեզ էլ չեն խնայի:

— Զուրն ընկնողը անձրևից չէ վախենում: Սա վերջին միջոցն է. չեմ կարծում, որ գոնե այդ շնչին օգնությունը հասցնեն մեզ, բայց պետք է փորձել: Ղարաբաղը ինձ է նայում, ինձանից է հարցնում, թե ինչ կլինի վերջը: Եվ ես չեմ խոսում. ի՞նչ կարող եմ ասել: Միայն քեզ եմ հայտնում ամեն ինչ. դու իմ խոստովանահայրն ես: Լսի՛ր, Թահմազը...

Նա հանկարծ լռեց. դուռը բացվեց և շեմքում երևաց մի ծերունի վարդապետ, որ ժպտում էր: Մելիքը նրան ներս կանչեց, բայց այլևս չնորոգեց խոսակցությունը Թահմազի մասին:

Թահմազը Նադիրի երկրորդ անունն էր: Դիզակի տերը վաղուց բանակցություն ուներ պարսիկ ավազակապետի հետ, որ այժմ Իրանի միահեծան հրամանատարն էր: Բանակցությունը, ինչպես տեսանք, կատարվում էր Ասլանի միջոցով: Ասլանը մելիքի մոտիկ ազգականն էր և փալտուն կերպով էր տանում իր պաշտոնը: Ամենագլխավոր բանը սաստիկ զաղտնիք պահելն էր: Օսմանցիները խիստ հսկում էին, որ Արաքսի երկու ափերի մեջ բարեկամություն չհաստատվի, բայց Ասլանի համար դա արգելք չէր. նրա ճանապարհները անձանոթ էին օսմանցիներին. միայն Մելիք-Ավանը և նա գիտեին, թե ինչ են անում: Նույնիսկ Ասլանի հավատարիմ ծառան՝ Պողոսը, որ շուրի պես հետևում էր իր տիրոջը, շատ բան չգիտեր:

— Այսպիսի եղանակին տանից դուրս չեն գնում, մելիք, — ասաց վարդապետը: — Մեր վանքը, փառք աստծու, ավերակ չէ և կարող է տաք անկյուն ու մի աման կերակուր պատրաստել ձեզ նման հյուրերի համար: Այս բանը ես չեմ կարողանում հասկացնել Պողոսին ու Հայրապետին, որոնք առավոտյանից մի քանի անգամ հանել են ձեր ձիանները ախոռից, ասելով, թե դուք գնում եք, և էլի ներս են տարել, տեսնելով, որ չեք դուրս գալիս:

— Նրանք գիտեն, հայր սուրբ, որ մենք չենք կարող չգնալ, — ասաց մելիքը:

— Մեղք է գնալը... Սարերում այնպիսի բուք է, որ աստված աղատե...

— Բուքը մեզ չի սպանի...

— Գոնե սպասեցեք մինչև երեկո. քամին արևելքից է, երկար չի մնա: Ես միայն եղանակի պատճառով չեմ ասում: Ժողովուրդը ուղում է քեզ տեսնել, մելիք: Արդեն գիտեն, որ դու այստեղ ես, և շատ մարդիկ են գալիս Թա-

դասերից, Հաղորդից, Վանքից, նույնիսկ Որդնաշատից: Մեր ձորի գլուխը-
րում մարդ չկա, որ ասելիք չունենա...

— Ի՞նչ են ուզում:

— Բոլոր այրված սրտերը իրանց ցավն ու գանգատներն են ուզում
հայտնել: Կան շատերը, որոնք մի քանի անգամ գնացել են Տող, բայց քեզ
չեն տեսել: Վերջին ժամանակները դու տանը չէիր: Մենք էլ ունենք շատ բան,
Սպիտակ խաչի ցավերն էլ շատ են:

Մեկիքը կախ արեց գլուխը. նա արդեն հասկանում էր, թե ինչ պիտի
ասեն գանգատավորները: Իսկ վարդապետը ավելի ևս պարզեց այդ հանգա-
մանքը:

— Մեծ մասը, որքան էս գիտեմ, գանգատվում է օսմանցիների ձեռքից:
Բոլոր դրվածները իսկույն վազում են վանք, հայտնում են, որ այլևս ապրել
անկարելի է: Բայց մենք ի՞նչ անենք, մենք ինքներս էլ գանգատավոր ենք:
Մեր ձորի ժողովուրդը հանդարտ է, դիմացող, բայց նրան էլ հուսահատեց-
րել են: Վանքի թոնրատանը այժմ ապրում է մի ամբողջ ընտանիք: Ես լեզու
չունեմ, որ նկարագրեմ նրանց թշվառությունը: Երեք երեխաներ կան, բոլո-
րովին մեռել: Մեկին մայրը երեք օր պահել է մոխրի մեջ թաղած, սրպենդի
ցրտատար չլինի: Խեղճ Բարսեղ, ճանաչում էի նրան. ամառը լավ էր, երկու
լուծ եղն ուներ, աշխատում էր: Մի շաբաթվա մեջ օսմանցի զինվորները նրան
պլոկեցին, և այժմ նա ընկած է կիսամեռ, մի րավոր: Մի դատարկ բանի հա-
մար ընդդիմացել է թուրքին, որ առանց աշուձախ նայելու հանել է իր սուրը
և խփել նրա ուսին, նա այլևս աչ թե չունի...

Մեկիք-Ավանը միայն մի «հըմ» արավ և սկսեց մատները քսել իր
բեղերին: Իսկ վարդապետը պատմում էր մեկը մյուսից քրտմաների դեպքեր:
Ո՛չ, դանակը հասել է ոսկորին: Սարսափելի բաներ են պատմում Վարանդայի
մասին, բայց Դիզակը Վարանդայից ետ չէ մնում:

Ասլանը չկարողացավ երկար նայել այն ջլուտ, պինդ մարդուն, որի հետ
քիչ առաջ խոսում էր Թահմազի օգնության մասին: Այսպիսի դրություն մեջ
նա դեռ չէր տեսել Դիզակի տիրոջը... Մեկիք-Ավանը լսում էր այսպիսի ցա-
վեր և լուծ էր... Լուծ էր, որովհետև խոսք չունեիր: Նա չդիմացավ և բացա-
կանչեց:

— Ես կզնամ, դու մնացի՛ր, մեկի՛ք, ես հենց այժմ կգնամ...

Բայց մեկիքը կանգնեցրեց նրան իր մի հայացքով:

— Ես էլ եմ գնում, — ասաց նա, — ինձ սպասում են շատ կարևոր գոր-
ծեր:

— Իսկ ժողովուրդը... Ի՞նչ պատասխանեմ նրան, — հարցրեց վարդա-
պետը:

— Եթե հայր հայի հետ վեճ ունի, ես կլսեմ, թող գան ինձ մոտ երեք
օրից հետո:

— Վեճեր չկան, վեճերը մոռացվել են...

— Ասա ամենքին, հայր սուրբ, որ օսմանցու գործերի մեջ ես չեմ խառ-
նվում... Իրավունք չունեմ: Մի՞թե դու չգիտես... Թող գնան Սուլեյման-բեկի
մոտ:

— Ասել եմ, հարյուր անգամ բացատրել եմ: Բայց դու պիտի տեսնես,
թե ինչպես են ինձ պատասխանում:

— Ինչպե՞ս...

— Կաց են լինում... Ժողովրդի արտասուքը գետի պես է գնում...

Նրանք դուրս գնացին: Ցուրտ քամին չորացնում էր: Վարդապետը, մեկիքը
ձայն չէին հանում, իսկ Ասլանը շտապեցնում էր Պողոսին: Չորս հոգին դեռ
չէին նստել ձիանների վրա, երբ վանքի թոնրատանից դուրս սողաց Բարսեղի

ընտանիքը: Ամենքը լաց էին լինում... Լաց էր լինում ինքը՝ Բարսեղը, ձախ
ձեռքով ցույց էր տալիս մյուս ուսը, որ փաթաթված էր փալասների մեջ. լաց
էր լինում նույնիսկ ծծկեր երեխան, նա, որին մայրը երեք օր պահել էր մոխրի
մեջ թաղված: Բարսեղի կինը ողորմություն էր աղերսում... Թշվառությունը
աներես է դարձնում մարդուն: Մեկիքը մի քանի անգամ ասաց, որ լավ է,
բավական է, հանձնեց վարդապետին, որ խնամե այդ ընտանիքը, բայց կինը
դրանով բավական չէր, խնդրում էր, որ մեկիքը լսե ամեն ինչ, իմանա, թե
ինչ արին անօրենները... Ձիանները պատրաստ են, Ասլանը նստել է, գնում
է, իսկ Բարսեղի կինը կպել է մեկիքին, աղաչում է...

Մեկիքը, վերջապես, կորցրեց համբերությունը, հանկարծ գոռաց խեղճե-
րի վրա: Եվ նրանք լուռումունջ ետ քաշվեցին, նորից մտան թոնրատուն:

Ձիավորները դնացին դեպի վանքի դռները:

— Դու բարկացա՞ր, — հարցրեց Ասլանը:

— Ի՞նչ անեմ, բարկությունն էլ երբեմն ծածկում է մարդու անկարո-
ղությունը...

Բայց հետո՞, դրսո՞ւմ: Այնտեղ, ձյունների մեջ, երևում էին տղամարդիկ,
կանայք, երեխաներ: Ամենքը առաջ վազեցին կիսամեռ, ցրտահար, կապտած.
կանչում էին, հեծեծում, ուզում էին ընկնել մեկիքի ձիու ոտների տակ...

— Գնացե՛ք վանք, ես վարդապետին ասել եմ, գնացե՛ք, գնացե՛ք, — ան-
ղաղար կրկնում էր Մեկիք-Ավանը, ճանապարհ բաց անելով ձիու համար:

Ի՞նչ պիտի աներ վարդապետը: Այստեղ էլ նույն աղաչանքն էր, այստեղ
էլ խնդրում էին, որ մեկիքը լսե ամեն մեկին, ճար անե: Աղաղակները, հեծե-
ծանքները սաստկանում էին. ո՞ր մեկին լսել, ինչպե՞ս լսել:

Եվ մեկիքը շարժեց ձիու սանձը, բայց հեծեծանքները, լացը, ճիչերը
հուսահատվեցին, վազեցին նրա ետևից: Դա մի հալածանք էր. Դիզակի տե-
րը հույսը դրել էր ձիու վրա, իսկ ձին երբեք անկատար չէր թողել իր տիրոջ
կամքը: Աղաչողները, ձյունների մեջ վազվզողները ետ մնացին: Այլևս ձայներ
չէին լսվում:

— Դու փախա՞ր, խաբեցի՞ր, — նորից հարցրեց Ասլանը և կանգնեցրեց
ձին:

— Ի՞նչ արած, դրանք էլ միջոցներ են:

Եվ, ետ նայելով դեպի վանքը, նա ավելացրեց.

— Հաշտվեցե՛ք, համբերեցե՛ք... այս են ասում հեռավոր մարդիկ,
նրանք, որոնք այսպիսի բաներ չեն տեսնում...

— Թողնենք տեսնողներին և շտանողներին: Ինձ թույլ տուր, մեկիք,
հենց այստեղ բաժանվել քեզանից: Այստեղից ես ուղիղ դեպի սարը կգնամ...

— Ճանապարհ չկա այս կողմից, — պատասխանեց մեկիքը, նայելով դե-
պի բարձր, ուր ցցված էին սարի ձյունապատ լանջերը:

— Միևնույն է, ես առանց ճանապարհի էլ կերթամ. ո՞վ է այսպիսի ժա-
մանակ ճանապարհ որոնում...

— Մինչև Սիսեռն-Աղբյուրը մենք միասին կգնանք և կխոսենք...

— Իմ տեսածից և լսածից հետո ի՞նչ խոսք կարող է լինել:

Մեկիքը ծիծաղեց:

— Խեղճ պատանի, — ասաց նա, տեսնելով, որ Ասլանը համառում է. —
մի քանի ժամ է, որ տեսնում ես մեր օրը և փախչում ես...

— Այո՛, ես լավ եմ համարում հեռանալ, ոչինչ չտեսնել:

— Ի՞նչ է, դու մեղադրո՞ւմ ես ինձ...

— Ո՛չ, ո՛չ... Ես այլևս չեմ կարողանում տեսնել քեզ այդ դրություն
մեջ... Իմ սիրտը ցավում է...

— Իջավունք-ունես, ամեն մեկը կարող է խղճալ ինձ...

— Ո՛ր, մեկիք, ես այդ չեմ ասում: Պարսիկ իշխանավորների ստե՛ն, անտարբեր դեմքերը ինձ զզվեցրել էին: Ես մի շաբաթ չէի գիմանա Պարսկաստանում, եթե իմանայի, թե դու կարող ես ուրիշին հանձնել իմ պաշտոնը: Ամեն օր միևնույնը. գոնե այդ մարդիկ անկեղծ լինեին, գոնե ասեին այն, ինչ որ ունեն իրանց սրտի մեջ: Ես զզվեցի նրանց շողոքորթությունից, նրանց կիսատ-պոատ խոստումներից, անհարկներից: Անտանելի է մուրացկանությունը, բայց մուրացկանից հազար անգամ վատ է այն մարդը, որ ծեծում է մեծերի դուռը, խնդրում է ոչ թե մի կտոր հաց, մի շնչին ոգորմություն, այլ մի ահագին գործ՝ օգնություն: Մարդը մի կտոր հացն էլ հեշտությամբ չէ տալիս ողորմություն. իսկ ես պարսիկներին պիտի համոզեի, որ դան, մեղ համար արյուն թափեն: Պարսիկը պիտի մարդասիրություն ցույց տաք... Ես եկա այս անհեթեթությունը քեզ հայտնելու: Օրերով ճանապարհ էի կրտրում, հույս ունենալով, որ Արաքսի այս ափը դեռ պահպանում է լեռնցու ծիծաղկոտությունը: Լեռան մարդը իր դժնդակ կացության մեջ լայն ու բաց սիրտ ունի: Միշտ դժխք է բացված նրա առաջ, բայց նա ասում է. «Ո՛րինչ, մենք կհաղթենք»: Դիզակի տերը լեռնցու կատարեւատիպն է: Այսօր առավոտյանից ես սպասում էի նրա հեգնական ծիծաղին, սպասում էի, որ նա խակուն կարտասանե լեռնցու «ուլինչը», բայց իզո՛ւր: Դժխքը կոխել է մեր բոլոր լեռները, և ես վճռեցի էլի գնալ Պարսկաստան, էլի փորձել ամեն միջոց... Ինձ քշում է այն, որ Մեկիք-Ավանը չէ կարող մնալ այդ դրություն մեջ: Հասկանում եմ, ճար չկա: Մենք ման կգանք ճարի ետեից, կորոնենք ամեն տեղ: Դու շահեականների մասին ես ասում: Գիտեմ, որ ոչինչ չի լինի, բայց ի՞նչ փուլթ. այդ չի լինի, մի ուրիշը հո կգտնենք: Ինձ հրաման տուր, մեկիք, և ես չեմ բավականանա շահեականներով. կամենո՞ւմ ես, կանցնեմ Աղվանստան, Հնդկաստան, Արաբիա... Ամեն տեղ ման կգամ, ուր որ դուռ կտեսնեմ, կծեծեմ... Եթե մենք առանց դրսի օգնության ալսպես պիտի մնանք, օ՛, ես աշխարհի ծայրն էլ կգնամ՝ դաշնակից, օգնական գտնելու...

Մեղիք-Ավանը խոնարհվեց իր ձիուց, գրկեց երիտասարդին և համբու-
րելով նրա ճակատը, ասաց.

— Գնա՛, որդի, ես քեզ չեմ պահի... Աստված քեզ հետ. դու լավ ես հասկանում մեր դրությունը... Մինչև գարուն... Այժմ օգնություն չեկավ, մենք կորած ենք: Այն ժամանակ դու այսպես չես տեսնի Մելիք-Ավանին. կտեսնես, որ նրան ծաղրում է վերջին խոզարածը: Աշխատենք... Ես էլ չեմ հավատում, որ մի բան դուրս գա քո այս ճանապարհորդությունից, բայց եթե մեր վերջն է, թող պարզ երեսով մտնենք հողի մեջ, և մեզանից հետո եկողները, կանգնելով մեր գերեզմանի քարի վրա, չհաշոյեն, այլ ասեն. «եկող ճե՛ր, դուք ոչինչ չխնայեցիք, դուք փորձեցիք բոլոր միջոցները»: Մի բան էլ կա, որ ես մոռացա հայտնել քեզ: Ես և Մուստաֆա-փաշան բարեկամներ ենք: Նա հավատում է, որ ես հաշտվել եմ իմ դրության հետ, իսկ ես հավատում եմ, որ փորձված աղվեսը դեռ շատ մտքեր ունի, թեև հայտնի է, որ փորձված աղվեսը ջոխտ ոտով է թակարդի մեջ ընկնում: Մենք միմյանց պատիվներ ենք անում: Արդյոք մի օգուտ կլինի՞ այս բարեկամությունից... Դո՛ւ էլ մտածիր...

Նրանք նորից համբուրվեցին: Ասւանը մտրակի մի հարվածով հարկադրեց իր ձիուն սլանալ դեպի վեր, լեռնային կածանով, որ սպիտակ ժապավենի նման նշմարվում էր խոր ձյունների մեջ:

Նրան հետևեց Պողոսը, իսկ Հայրապետը, որ սպասում էր ձորի մեջ, տեսավ, որ մեկիքը ցած գնալիս երկու անգամ ետ նայեց՝ Ասլանին տեսնելու համար։ Նա դարձյալ նույն Մեկիք-Ավանն էր. լուռ, անտարբեր։ Երիտասարդից բաժանվելուց հետո նա իր բոլոր մտքերն ու զգացմունքները նորից

պիկնդ փակեց իր սրտի մեջ, և ալժմ տանջված, մխիթարության կարոտ աշխարհի առաջ երեան էր դալիս Դիդակի տները:

Դա մի տարօրինակ մարդ էր, տեսնում էր, լսում էր, բայց անխոսով ու անըդա էր, ինչպես մի ծայր:

Զյունը մաղում էր անդադար: Զիավորների մեծ փափախները, թավա-
մաղ յափուռչիները արդեն սպիտակել էին: Ճանապարհը միշտ դեպի բարձր
էր դնում, ոլորվելով խոր ձորերի շուրջը: Մերձակա բարձրությունից ձյունա-
խառն քամին հաճախ հարձակումներ էր գործում դեպի ճանապարհը. երբեմն
ևս այնքան սաստիկ էր և այնքան շատ ձյուն էր թափում, որ ձիանները կանգ
էին առնում, կուշ գալիս, շորս կողմում ամեն ինչ կորչում էր մառախուղի մեջ,
որ պտույտներ էր գործում, ոռնում էր, հեծեծում: Թռչող ձյունը բյուրավոր
մանր ասեղների նման ծակոտում էր հեծյալներին, շնայելով, որ նրանք ծած-
կում էին իրանց դեմքերը, ավելի պինդ փաթաթվելով յափուռչիների մեջ:

Անցնում էր բուքը, ձմեռնային օրը պարզում էր իր դեմքը, գալիս էր համատարած լուսթյունը, որի միակ տերերը ագռավներն էին. երբեմն նրանք խմբերով թռչում էին ճանապարհի վրայով, աղմկելով սառած օդը իրանց թևերի խշշոցներով, իսկ երբեմն ձորերի խորքից տարածվում էին նրանց խմբական կոնչոցները: Զիանները նորից շարժվում էին, մինչև ծնկները խըր-վելով քամու դիզած ձյունակույտերի մեջ: Ճանապարհը շատ դժվար էր, բայց ճանապարհորդներին չէր կարող հուսահատեցնել մի այսպիսի եղանակ:

Քամու մի զորեղ հարձակումից հետո, մեկիքը, որ գնում էր առջևից, ձեռքը մեկնեց դեպի աջ, դեպի ձորի մյուս կողմում ընկած զատիվայրը և ասաց.

— Հրե՛ն, պապ-սւտողը...

Հայրապետը նախեց ցույց տված ուղղությամբ: Զառիվայրի գլխին, ծամ-
կի ծառերի մեջ, սեին էր տալիս մի ինչ-որ խոշոր առարկա:

Պատուաւոր կոչվում է այն արջը, որ ձմեռը դուրս է գալիս իր որջից
 Հայրապետը լավ տնտղելուց հետո պատասխանեց, որ մեկիքը սխալվում է...
 Րայց մեկիքը համոզված էր, որ սև առարկան ուրիշ բան լինել չէ կարող:
 Հայրապետը հակառակն էր պնդում: Նա շատ լավ էր տեսնում. առարկան
 անշարժ էր, երևի մի սև քար էր, որի վրա եղած ձյունը սրբել էր քամին:

— Մի անգամ էլ այս կողմերում մի պաս-ուտող պատահեց մեզ: Կարծեմ հենց այստեղ էր, այսպիսի մի օր: Հիշո՞ւմ ես...

Հայրապետի հիշողությունը կարճ էր, իսկ այդ դեպքի վրայով տասը տարուց ավելի էր անցել: Մեկիքը մանրամասնություններ պատմեց: Այն ժամանակ այս իսկ ճանապարհով դեպի Սպիտակ խաչ էին գնում Ղարաբաղի բոլոր հինգ մեկիքները: Նրանք մի նշանավոր գործի համար էին ման գալիս, և վանքում նրանց սպասում էր մի մարդ, որ այդ ժամանակ ամբողջ երկրի սիրտն էր:

Անցած խոշոր դեպքեր էին և իսկույն պատռեցին անցյալի վարագույրը։
Հայրապետը մի ուրախ բացականչություն արձակեց. հիշո՞ւմ է։ Եվ նա
ուղղեց մեկի՞ր սխալները։ Նախ՝ այն օրը այսպիսի բուք չկար, այլ ձյուն էր
միայն, փափուկ, խոր ձյուն։ Երկրորդ՝ պաս-ուտողը պատահեց վերևում,
համարյա սարի գլխին։ Մեկիք-Հուսեինը, կարծես այժմ էլ Հայրապետի աչքի
ստաջն է, մի գնդակով ծանր վերք հասցրեց արջին. մնացածը վերջացրին
մեկիքների հետ եղած երիտասարդները։ Մի ահագին պաս-ուտող էր. ինքը,
Հայրապետն էլ, իր դանակով մի մեծ կտոր ճարպ կտրեց նրա փորից։

Բայց Մելիք-Ավանը այլևս չէր լսում նրան: Վաղուց էր նա մտքով փոխադրվել այն ժամանակը:

Ասլանը, հրաժեշտ տալիս, հիշեցրեց Ղարաբաղի նախկին հարաբերու-

թյունները Պարսկաստանի հետ, և ահա այդ րոպեից մեկից աչքի առաջն է այն անմոռանալի օրը:

Ձմեռ էր: Դարձյալ այսպիսի սառցային լռություն էր, դարձյալ պարզ երկնքի տակ տիրապետողները միայն բուքերն էին, սառնամանիքները, մեկ էլ սև ագռավները: Կատաղի, դաժան բնությունը դարձյալ սուգ էր անում և իր ահավոր լեռների, մոռյալ անտառների, սառցապատ ձորային անդունդների ամեն մի անկյունից պլշած, կարծես դարմանքից վրդովված, նայում էր մի խումբ ձիավորների, որոնք ճանապարհորդում էին մեծ շուքով և ազմուկով: Նրանք կարծես զրոսանք էին կատարում տաքիւս աչք սարսափելի ժամանակին:

Եվ քանի՞ օր... Եվ որտեղից որտեղ: Հոռեկի վանքից, սարերով, ոլոր-մոլոր ուղղությամբ մինչև Դիզափայտի թիկունքները:

Հոգնեցնող չէր ձմեռային ճանապարհը: Ընդհակառակը, որքան երկարա-նում էր նա, այնքան ավելի շատ էր ոգևորում ձիավորներին: Եվ գնալով նրանց ուրախ խոսակցությունները, հանաքները, զիլ երգերը ավելի անզուսպ, ավելի բարձրաձայն էին դառնում, կարծես ուզում էին նախանձից ճաքեցնել ձյունների փռած ամայությունը, որ մեռելություն, սուգ, վայել էր տարածում օր ու գիշեր...

Ճանապարհորդում էին երկրի գլխավորները:

Խումբը շատ մեծ չէր: Ամեն մեկը մի հատ ծառա ուներ իր հետ՝ ձին խնամելու համար:

Տարօրինակ էր այդ ճանապարհորդությունը ոչ միայն իր լեռնային, սրբ-տաքաց ուրախություններով, տարօրինակ էր թվում և այն հանգամանքը, որ խմբի մեջ էր, կամ ավելի ճիշտն ասած, խմբի գլխավորն էր վեղար ծածկած մի հոգևորական: Նա շատ բարձր աստիճան ուներ, և ամբողջ խումբը մեծ հարգանքով էր վերաբերում նրան: Բայց աստիճանը, հարգանքները ոչինչ տարբերություն չէին դնում նրա և խմբի մեջ: Նա էլ մասնակցում էր ընդհա-նուր ուրախության, մոռացել էր ոչ միայն իր դիրքը, այլև իր տարիները: Լեռնային առույգ ծերության ալիքներն էին պսակում նրա բաց, համակրելի դեմքը:

Ամեն գյուղ չէր մտնում խումբը: Եվ ուր էլ մտնում էր, երկար չէր մնում: Ամենաշատը երկու օր: Գործը շատ արագ էր վերջանում: Ճանապարհորդ-ներն ու բնակիչները հեշտ էին իրար հասկանում: Բարձրաստիճան հոգևո-րականը ամեն տեղ հանդես էր գալիս իբրև փորձված զինվորական հրամա-նատար: Նա էր առաջինը, գլխավորը, իսկ մնացածները նրան էին հնազանդ-վում: Նա հավաքել էր տալիս գյուղում եղած զինքերը, մի-մի նայում, քննում էր, հեղինակավոր վճիռներ էր տալիս նրանց պետականության մասին: Գրում էին, թե որքան է պակասում: Արդեն շատ գյուղերում զինանոցներ էին սարքված, որոնք աշխատում էին անդադար: Վառող ու գնդակ պատրաստե-լու համար էլ առանձին կարգադրություններ կային: Այս բոլորից հետո գա-լիս էր ամենակարևորը: Նույն հոգևորականը նայում էր գյուղի տղամարդ-կանց և անձամբ որոշում էր, թե նրանցից քանիսը պիտի զինվեին:

Դա Գանձասարի Սասյի Կաթողիկոսն էր, Իսրայել Օրթի եռանդուն, հա-մոզված աջակիցը:

Քսան տարի նա ամենայն ջերմեռանդությամբ ծառայում էր հայրենիքի ազատության գաղափարին: Քսան տարի նա հույսեր էր փայփայում իր կրծքի տակ: Շատ ու շատ հուսահատական անհաջողություններ էին այդքան տարի-ների ընթացքում կանգնել նրա առաջ, բայց նա չէր կորցրել իր վառ հավա-տը: Մեռավ նրա բարեկամ Օրին, բայց Սասյին թույլ չտվեց, որ սկսված գործն էլ մեռնե նրա հետ: Նա ինքը կանգնեց Օրթի տեղը և շարունակեց գոր-

ծը: Շարունակեց դարմանալի համբերությամբ, սպասելով այն օրին, երբ դադարիւրը գործ կդառնա:

Եվ ահա այժմ... հեռու չէր այդ օրը: Նա գալիս էր, նրան զգում էր ամեն մեկը: Պետք էր պատրաստվել նրան լավ ընդունելու համար: Եվ կաթողի-կոսը ամեն տեղ ասում էր, որ զարնանը Ղարաբաղը քսան հազար զինվոր պիտի պատրաստե, կրթի: Ահա ինչու էր նա ճանապարհորդում ձմեռվա այդ դաժան օրերում:

Ահա, համարյա անհնարին թիվ էր նրա պահանջածը. ծերերն էլ պիտի զենք վերցնեին: Բայց ոգևորողը միայն այդ հոգևորականը չէր: Բոլոր լեռ-ներում տարածվում էր այդ ոգևորությունը: Ձյունների տակ սառած ժողո-վուրդը ինչպե՞ս տաքացավ: Գարոնն անգամ այնպիսի շարժում չէ բերում: Առաջին անգամ Ղարաբաղը պիտի հաներ իր միջից մի ընդհանուր մեծ զին-վորություն: Կալոդների ահագին բազմությունը այլևս երկրի ներսում չպիտի գործեր՝ բաժան-բաժան դարձած, ամեն մեկն իր տանը, իր երկրի սահման-ներում: Նոր, անսովոր, ծանր պարտավորություն էր եկել: Պետք էր մի միա-պաղաղ, թանձր ուժ, որ արշավեր հեռու տեղից, դնար կովելու մեծ զորքերի հետ. կաթողիկոսը խոսել, համաձայնություն էր կայացրել վրաց Վախթանգ թագավորի հետ: Հիմա ժամանակն էր:

Ժամանակ... Եվ երկիրը չվախեց իր բաժին ընկած ծանր պարտավո-րությունից: Իր քաջ կաթողիկոսին նա լիովի ապացույցներ տվեց, որ նա իրա-վո՞ւմբ ունեք հաստատ խոսք տալ, պայմաններ առաջարկել և պայմաններ ընդունել:

Ի՞նչ սուրախություններ էին կատարվում զինվորադրության ենթարկված գյուղերում: Կարծես մի ընդհանուր հսկայական հարսանիք էր սկսվել: Ճա-նապարհորդող խումբը հազիվ կարողանում էր գլուխ ազատել խնջույքնե-րից. նրան ճանապարհ էին դնում մեծ-մեծ խմբերով, զուռնայով, աղաղակ-ներով, զինու փարչերով, ուրախության արտասուքներով: Ուխտի օրեր էին. ձյունները ձեռքերով, մարդիկ գնում էին իրանց սուրբերին մատաղներով շնոր-հակալություն և իղձեր հայտնելու:

Վերջին կետը Սպիտակ-Խաչ վանքն էր: Այստեղ պիտի վերջանար ճա-նապարհորդությունը, այստեղ էլ ճանապարհորդները հաշվի նստեցին և իմա-դան, թե ինչ է տալիս երկիրը: Եվ գոհությամբ իմացան, որ շատ ու շատ է նա տալիս: Մեկից-մյուսը մի մեծ խնջույքով վերջացրեց հայկական առաջին մեծ զինվորության հանդեսը:

Կիրակի օր էր: Կարծես Վարդավառ լինեք այս ձմեռամիջին: Վանքի շրջակա գաղիվայրերը սևացել էին մարդկանց բազմությունից: Սասյի կաթո-ղիկոսը պատարագ մատուցեց: Հանկարծ ընդմիջվեց ժամասացությունը. պատարագիչը մի ձեռքով բռնեց խաչը, մյուս ձեռքն առավ գավաղանը և զարձակ դեպի ժողովուրդը: Եկեղեցում, դրսում խոր լռություն տիրեց:

— Երանի՜ սգավորներին, որովհետև նրանք կմխիթարվեն, — արտասա-կեց պատարագիչը մի խրոխտ, որոտացող ձայնով:

Եվ նա մխիթարում է ամենքին, մխիթարում է Քրիստոսի եկեղեցին, որ պիտի վերցնե սգի քողը, մխիթարում է մեծին ու փոքրին, իշխանին ու ռա-միկին, բոլոր մարդկանց, որոնք արտասուք են թափել, ողբացել են իրանց գերության օրերը:

Նա պարզ չէ պատմում, թե երբ պիտի գա այս մխիթարության օրը: Բայց նրա խոսքերը թափվում են հորդ հեղեղի նման, հույս են տալիս, կրակ են գցում սրտերի մեջ: Նա օրհնում է քրիստոնյա թագավորին, որ իր գահի վրա բազմեցրել է սեր, արդարություն, որ տեսնում է տանջվողներին և ունի նրանց համար ազդու, ուժեղ խոսք: Քրիստոսի աստվածը խոսում է նրա

բերանով և ասում է. «Ահա ես կշարդեմ ձեր շղթաները, ինչպես դավադանի մի հարվածով ջարդում են բրուտի ամանները, և դուք կտեսնեք, որ ես աստված եմ, չեմ մոռացել ձեզ»:

Դա անդառնալի պատգամ է: Եվ ահա աստծու սպասավորը տալիս է ազատ օրերի ողջուն: Նա օրհնում է ազատ արժեքը, որ աստծու անունով դուրս է գալիս հողը հերկելու և գիտե՛ք, որ իր աշխատանքը իրան է պատկանում. օրհնում է օրորոցը, որի մեջ ազատ երեխան է փաթաթված, օրհնում է և դագաղը, որի մեջ պառկում է խաղաղ և ազատ մարդը: Օրհնում է հարսներին ու աղջիկներին, որոնց հայտնի չէ մարդանման գալերի ահը: Օրհնում է երկիրը, որ այլևս չէ ծծում իր սպասավոր մշակի արյունը, օրհնում է լեռներն ու դաշտերը, որոնց սիրտ համար մարդիկ չեն տանջվում, չեն կոտորվում: Օրհնում է նոր օրը, օրհնում է մի հավատացող, սպասող ժողովրդի պատրաստությունները, օրհնում է այն արդարությունը, որ վաղը երկրի տերը կդառնա:

Ապա քարոզիչը անցնում է հներին, նրանց, որոնք թողել, գնացել են: Օրհնում է բոլոր տառապյալ ոսկորները, բոլոր հայտնի և անհայտ նահատակներին, որոնք տանջվել են, բայց անձնատուր չեն եղել, մեռել են, բայց արդարություն են կանչել:

Վերջացնելով անցյալը, նա դիմում է ապագային և հորդորում է լինող ու անհղղղող լինել:

«Աշխատենք, եղբայրներ»: Ի՛նչ հրաշալի եղանակով է նա ասում այս խոսքերը և քանի՜ անգամ է կրկնում:

Աշխատենք, աշխատավորը աստծու օրհնությունն է: Պատրաստ լինենք Ավետարանի իմաստուն կույսերի նման. չքենք, երբ կգա ժամը, երբ մեկ կկանչեն, թող վառ լինեն մեր ճրագները և պատրաստ մենք հոգիները՝ գնալու այնտեղ, ուր աստծու գործն է սպասում:

Եվ բարձրացնելով խաչը, նա խաչակնքում է աշուձախ, հաջողություն է մաղթում մեծին ու փոքրին, թույլին և ուժեղին...

Նորից սկսվում են երգերը, բայց եկեղեցում մարդ չկա, որի աչքերը թաց չլինեն: Զայն, հառաչանք չունեն այդ արտասուքները, որովհետև հուսահատության, վշտի արտասուքներ չէին:

Սկիզբը այսքա՛ն հրաշալի: Բայց պակաս չէր և շարունակությունը: Տարինե՛ր եկան, գործի, կրակի կարմիր տարիներ: Առանց երկնքի օգնության չէր երկրի այդ մեծ, աննման հաջողությունը: Նա էր օրհնում, նա էր միացրել ամենին, մի սիրտ ու մի հոգի դարձրել: Երեք տարի պատրաստվեց Ղարաբաղը, և երեք տարում նա արդեն զինվորական մի մեծ բանակ էր: Լեռները ավելի մեծացել էին, ավելի ահավոր ու խոժոռ էին դարձել: Ամեն կողմից նրանք, կաղմ ու պատրաստ, լարված ուշադրությամբ նայում էին Գանձասարին, ուղում էին օր առաջ տեսնել, թե ինչպես այդ վանքի փոքրիկ բակում ձի կնստեր անխոնջ ալևորը և կասեր. «Ժամանակն է»:

Գալի՞ս է այդ օրը: Կաթողիկոսն էլ անհամբեր էր: Աչքերը դարձրած դեպի հյուսիս՝ ուղում էր տեսնել, թե երբ, վերջապես, դեպի երկինք կդիզանա ճրիստոնյա դորքի բարձրացրած փոշին: Սպասում էր Պետրոս թագավորին:

Եվ թագավորը վերջապես եկավ: Զինված լեռնաստանը պոկ եկավ իր տեղից, գնաց դեպի նրան, դեպի հյուսիս:

Գանձակի մոտ իրար հանդիպեցին հայոց և վրաց բանակները: Երկու ազգերը եղբայրացան: Վախթանգի նվիրական տենչանքը կատարված էր: Կովկասյան սարերը երկնքի տակ ցցված դադաթներից նայեցին այդ եղբայրության դաշտին և հիացած վկայեցին, որ այսպիսի երևույթ դեռ չէր եղել: Դարերով նահատակված, անարգված քրիստոնեությունը եկել, հավաքվել էր

մի ընդհանուր դրոշակի տակ: Օրերով ցնծությունից զլրդում էր միացած բանակը: Զինքի եղբայրությունը հրճվանքի մի անդուսպ, անվերջ տոն էր: Բայց մարդկային ճակատագիր...

Ուրախությունը հանկարծ կտրվեց, սուգ ու հուսահատություն դարձավ: Հաստատ լուր բերին, որ Պետրոսը Դերբենդից վերադարձել է Ռուսաստան: Որքա՛ն ծանր էր այդ ցուրտ իրողությունը, որ գալիս էր ճնշելու երկու ազգերի հրդեհված ոգևորությունը: Տարիներով սպասված օրը դարձյալ հեռանում էր, դարձյալ անհայտություն էր դառնում...

Տխուր ու տրտում երկու բանակները վերադարձան իրանց երկիրները: Բայց այսպիսի ցնցումները չեն մոռացվում: Ղարաբաղը պատերազմական դիրքի մեջ էր մտել և ցած չգրեց իր դեմքը: Հայ զինվորությունը լեռներում երկու ամրացրած բանակներ կաղմեց և սկսեց մանր, երկարատև կռիվ շրջակա թշնամիների դեմ:

Նրանից բաժանված մի հատված Սյունիքը պատերազմական ասպարեղ դարձրեց: Դավիթ-բեկը հաղթում էր, նվաճում էր ազատություն: Իսկ այստեղ՝ մեկիքները: Երկու ամրացրած բանակները սերտ կապված էին իրար հետ: Զորքի առաջնորդները միաբան, միակամ: Խարույկի շուրջը հավաքված, նրանք խորհրդակցում էին, դատում, արշավանքներ էին ուղարկում ուր որ հարկավոր էր:

Դեռ կար ռուսական օգնության հույսը, դեռ սպասում էին նրան: Երկա՛ր սպասեցին, և իզուր: Ուժ տարի անընդհատ պատերազմներ օսմանցիների դեմ, ուժ տարի հաղթություն, ուժ տարի լեռնականի քաջությունները աշխարհ էին դարձացնում:

Եվ այդքան մեծ բախտից հետո այսպիսի անկում: Երեք տարի չկա, մինչ այդ հաղթանակները դարձել են անցած երազ, ավանդություն: Այնպիսի հրաշք, և այսօրվա դժոխքը: Ինչպե՛ս հաշտվել երկնքի գործերի հետ...

Տարիների ընթացքում տեղի ունեցած այդ դարմանալի փոփոխությունները, նախկին բախտը և այժմյան դժբախտությունը երկար տեղ գերել էին Մելիք-Ավանին: Բուքը բոլորովին աննկատելի էր նրա համար: Մի-մի, երբ նրա ձին կանգ էր առնում, և ձյունի ամպերը փաթաթվում էին նրան, նա սպասում էր համբերությամբ, և երբ ձին նորից քայլում էր, նա նորից ընկնում էր իր մտքերի մեջ:

Այդ դրությունից նրան հանեց Հայրապետը, որ հանկարծ կանչեց.

— Տե՛ս, մելիք, այստեղից պարզ է երևում. ես չէի սխալված:

Նրանք հասել էին սարի գլուխը: Մելիքը դեպի ցած նայեց և տեսավ, որ սև առարկան իսկ որ մի սրածայր ժայռի գլուխ է, որ սրբել էր քամին: Նա ոչինչ չպատասխանեց: Բուքը ավելի սաստկացավ. նա փաթաթվեց յափուռնու մեջ:

— Շտապի՛ր, Հայրապետ,— ասաց նա,— այսօր մենք պիտի գնանք Ավետարանոց:

Երևաց Տոդի հսկա սարը: Նրանք մտան ծմակը: Այդ ժամանակ Ասլանը, որ նույնպես հասել էր լեռնային բարձրության գլուխը և մոտեցել էր դեպի հարավ տանող ճանապարհին, կանգ առավ, Պողոսի հետ մի թեթև խորհրդակցություն արավ: Վերջացնելով, նա իջավ ձիուց. Պողոսն էլ հետևեց նրա օրինակին: Երկուսը դուրս եկան ճանապարհից և, ձիաները քաշելով իրանց ետևից, սկսեցին դանդաղ կերպով ցած գնալ սարի ուղղաձիգ լանջերով:

Նրանք դիմում էին դեպի արևմուտք: Նրանք այլևս Պարսկաստան չէին գնում...

Դիզակի աշդ փոթորկալից օրը խաղաղ կերպով մարում էր Վարանդայի այն մասում, ուր Քիրսի լեռներն են տարածված: Այդտեղ բուք շկար, արդ-տեղ ձյունները անշարժ էին:

Ապիտակ բարձրություններով շրջապատված մի փոքրիկ հովիտ դանդաղ կույ էր գնում երեկոյան կիսամթնության մեջ: Երկինքը պարզ էր, հրաշալի. արևմուտքում դեռ վառ էր դեղին-կարմրագույն վերջալույսը, որ խառնում էր իր գույները երկնքի կապուտակության հետ, և ձյունային տարածությունները նույնպես ստացել էին այդ գույները, կարծես իրանց կուտական կրծքի վրա ցուլացնում էին լույսներով ողողված երկինքը: Երեկոյան խառն աստղը սկսել էր փայլել. երկրի վրա կախ էր բնկել ցուրտ գուլպռնիների թափանցիկ վարագույրը:

Օդը խեղդում էր: Ցուրտ էր, դարձուրելի ցուրտ...

Այդ ժամին հովիտը շրջափակող հյուսիսային լանջերի վրա, սի քանի հատ ձյունապատ ծառերի մոտ երևաց մի մենավոր մարդ: Նա մեծ դժվարությամբ էր քայլում խոր ձյունի մեջ. նա կանգ առավ, երեսը դարձրեց դեպի արևելք, ուր նեղ ձորը անհետանում էր, շուռ գալով դեպի աջ:

Երևում էր, որ այդ մարդը դիտում էր շրջակայքը: Բայց ի՞նչ կար: Հովտի մեջ չէր երևում կենդանության որևէ նշույլ: Սառնամանիքները ամեն ինչ թաղել էին խոր գերեզմանի մեջ. նույնիսկ ձորի առվակը լուել էր, անհայտացել ձյունի տակ: Նախքան հովիտ մտնելը առվակը թափվում էր մի ժայռի գլխից, կաղմկելով մի աղմկալի ջրվեժ: Այդ ամբողջ աղմուկը, որ ամառը լեռնային դրախտի այս դաշար և ծաղկափթիթ անկյունի դարդն էր, այժմ, սառույցի երկար ճիպոտների կերպարանք ընդունած, կպել էր ժայռի կրծքին: Մեռելությունը ահավոր էր:

Մարդը քիչ էլ նայեց արևելյան ձորին, համոզվեց, որ ոչ ոք չկա և սկըսեց դանդաղ քայլերով ցած իջնել: Թեև մուլթը հետզհետե խտանում էր, բայց նա միանգամայն ապահով էր, որ լավ է տեսնում: Երկնքի տակ միայն ապիտակ գույնն էր, մի այլ գույնի առարկա իսկույն աչքի կընկներ:

Նա անհայտացավ, բայց երկու րոպե լանցած՝ հովիտի արևելյան կողմում երևացին երկու մարդ:

Նրանք քայլում էին մուրրվածի պես. թվում էր, թե որսորդներ էին, կորցրել էին ճանապարհը և այժմ թափառում էին՝ հույս դրած մի որևէ պատահական հաջողության վրա: Երեկ մի անկյուն կգտնվի երկնքի տակ, ուր կարելի կլինի կույ գալ այս գիշեր: Նրանք կորցրել էին ապրելու հույսը, ուստի ոչինչ միջոց չէին գործադրում, որ գոնե քիչ տաքացնեն իրանց սառած ձեռքերն ու դեմքերը:

Երկուսն էլ լուռ էին, կորցրել էին խոսելու ընդունակությունը: Եվ դարմանալի չէր, պարզկա երեկոն արդեն կիսամեռ դրություն էր հասցրել նրանց: Չարհուրելի լռության մեջ երբեմն լսվում էր ինչ-որ շարագուշակ ճալթոց: Դրանք ծառերն էին ճաքվում դարհուրելի ցրտից: Ցուրտը խեղդում էր, անհնարին դարձնելով շնչառությունը. բերան բաց անել չէր կարելի, իսկ քթի ծակերը կույ էին գալիս, կարծես լցվել էին ինչ-որ ցուրտ, մածուցիկ նյութով:

Մուրրվածները մի-մի ձի էին քաշում իրանց ետևից. կենդանիներն էլ հուսահատ էին, նրանց քթից դուրս էին թափվում գուլորշու թանձր ամպեր...

Առջևից գնացողը շեղվեց իր բռնած ուղղությունից: Իր ոտների մոտ նա նկատեց ինչ-որ հետքեր. կարծես այս մեռած տեղերի գաղանները խմբով դեպի ցած էին վազել: Նա էլ ցած գնաց. գոնե գտնել այդ գաղաններին, գտնել մի կենդանի արարած...

Բայց ետևից գնացողի ձին հանկարծ բարձրացրեց ղուկը, լայնացրեց թիակները և հանդարտ կերպով խրխնջաց: Նա, երեկ, նկատել էր մի բան: Նրա տեղը կանգ առավ և լարեց իր տեսողության ամբողջ կարողությունը. նա հեռուն էր նայում և միանգամից շնկատեց, որ իրանից մի քանի քայլ հեռու, ձյունի մի կույտի տակից ծուխ է բարձրանում: Նա ինչ-որ ուրախ աղաղակ արձակեց, և երբ առջևից գնացողը ետ նայեց, նա ձեռք մեկնեց դեպի այդ հրաշալի երևույթը: Ծուխ էր. կրակի ներկայությունը անհերքելի էր: Կիսամեռ ճանապարհորդները ղգացին նրա տաքությունը և գնացին դեպի այն կողմ:

Ձիու խրխնջոցը, մուրրվածների աղաղակները անլսելի շմնացին: Ծուխ արձակող ձյունակույտի առաջ երևան եկավ հրացանը բռնած մի մարդ: Տեղի ունեցավ կարճ հարցուփոխ:

— Ո՞ւր եք:

— Հա՛յ:

Հրացանավոր մարդը լուեց, և երբ եկողները կանգ առին ձյունակույտի առաջ, նա ցույց տվեց մի փոքրիկ ծակ, իսկ ինքը առավ ձիանների սանձերը:

— Մտե՛ք, բայց չմոտենաք կրակին:

Ծակից դուրս սողացին երկու մարդ էլ, դարձյալ հրացանները ձեռքին: Նրանք էլ իմացան, որ եկողները հայեր են և նույնպես կրկնեցին.

— Կրակին մոտ չնստեք...

Դա բարեկամության նշան էր: Ձյունակույտի բնակիչները հյուրասիրության առաջին գործն էին համարում հիշեցնել, թե ինչ վտանգավոր բան է կրակը՝ սառած մարդու համար: Նրանք լավ գիտեին, որ այսպիսի ցրտի մեջ եղած մարդու ցանկությունը կլինի մտնել կրակի մեջ, կլանել նրա ամբողջ ջերմությունը, բայց դա շատ վտանգավոր ցանկություն է. կրակը կտաքացնեի, բայց սառած մարդը կընկներ սաստիկ ջերմ ու տենդի մեջ և կհիվանդանար:

Ներսում տիրում էր թանձր խավար. դետնափոր գոմը լցված էր ծխով: Նրա կտուրի վրա մի հատ փոքրիկ ծակ կար, որի միջով ծուխը դուրս էր գնում: Երդիկի տակ երկու ահագին կոճղեր ծխրտում էին: Երբեմն խավարի մեջ փայլում էին երկու-երեք հրեղեն լեզուներ, որոնք դանդաղ կերպով շրջում էին խանձողները վրա. նրանք տարածում էին մի թույլ լուսավորություն, որ խավարի միջից դուրս էր հանում դանդաղ դեմքեր, ամենքը հետաքրքրությամբ նայում էին եկողներին:

— Տղերք, մի լավ կրակ, — կանչեց մեկը:

Մութ անկյունից դուրս եկավ մի փոքրիկ մարդ, մոտեցավ խանձողներին, շարժեց նրանց: Բոցերը սկսեցին ավելի աշխուժով լափել փայտերը. և մինչդեռ երկու հոգի տեղերից վեր թռան այդ հրամանը կատարելու, փոքրիկ մարդը շարունակեց.

— Լավ, որ երեկ մեզ համար արագ բերին: Այս խեղճերը հիմա սառած կլինեն. մի-մի թաս արագ տանք, որ ներսները տաքացնեն:

Նա ինքը բերեց հողե ամանը և փոքրիկ գավաթը, ինքը ածեց: Նորեկները դեռ խոսել չէին կարողանում: Կրակը քիչ թեմացավ, և այդ միջոցին արագ տվողը ճանաչեց հյուրերից մեկին:

— Ասլա՛ն, — բացականչեց նա:

— Ես եմ, Մանաս, — պատասխանեց Ասլանը դժվարությամբ:

— Տղերք, հասարակ հյուր չէ... տաքացրեք այս մարդկանց. լավ սառել են:

Ինքը, փոքրիկ մարդն էլ, անգործ շմնաց: Ցափունջիներ, կապերաի կտոր-

ներ դարսեցին Ասլանի համար: Նա նստեց, խմել նրա ուղեկիցը, որ Պոզոսն էր, քաշվեց մի անկյուն:

— Դո՛ւ... այստե՛ղ,— անդադար հարցնում էր Մանասը, շփելով Ասլանի ձեռքերը:— Ի՞նչ է պատահել... Որտե՞ղ էիր, շատ ժամանակ է, որ չեմ տեսել քեզ...

Կարճ միջոցում բռնկվեց չափ խարույկը. ազնվորդ աշխատում էին, բոցերը բարձրացան, համարյա կտուրին էին հասնում: Ասլանը քիչ-քիչ աղատվում էր ցրտի ազդեցությունից. նրա լեղուն բացվում էր կամաց-կամաց, և նա կարողանում էր պատասխանել Մանասի հարցերին:

— Բայց ի՞նչ կար այսպիսի ժամանակ...

— Զարմանում ես... Քեզ մոտ գալիս շատ դժվար չէ: Միայն այս բարձրությունն է քիչ դժվարացնում. այսօրվա ցուրտը զարհուրելի է:

— Հա՛, սրան Մեծ-Քարի Կապ են ասում. հեշտ չէ ձմեռը այստեղ գալիս:

— Հեշտ է, Մանաս, հո միշտ այսպիսի ցուրտ չէ լինում... Սովորական եղանակ լինելը, մենք դժվարություն չէինք գտնի: Քեզ համար ապահով տեղ չէ: Մի օր կտեսնես քեզ շրջապատեցին...

— Դու, իհարկե, հանաք ես անում:

— Ո՛չ, հանաքի բան չկա:

— Եթե այդպես է, ապահով եղիր, Ասլան, մեր գծերը որոգայթի մեջ ընկնող պտուղներ չեն: Տեսնում ես այդ տղամարդկանց... Օսմանցիները շատ լավ են ճանաչում սրանց. և եթե քնած էլ տեսնեն մեզ, չեն համարձակվի մոտենալ:

Նա պատմեց, թե որն է այդ ապահովության գաղտնիքը: Զենքը, սարերը, ձյունը բավական չեն, թիվն էլ մեծ նշանակություն չունի: Գլխավորը անունն է: Եթե անունդ սարսափ է ազդում, կարող ես հանգիստ քնել. թշնամին կնայե քեզ և մի մարդու տեղ հարյուրը կտեսնես: Այսպես են Վարանդայի գծերը. ինչո՞ւ պիտի նրանք վախեն, քանի որ ամենքը իրանցից են վախում...

Ասլանը խորին ուշադրությամբ դիտում էր այդ փոքրիկ ուժը, որ այնքան մեծ երկյուղ էր տարածում:

Գոմը շատ էլ ընդարձակ չէր, և գծերի մի մասը ապրում էր հարեան գոմում. այդտեղ էլ գտնվում էին խմբի ձիաները: Դրանց թիվը այժմ շատ քիչ էր. ձմեռը խումբը գործում էր հետևակ, իսկ ձիաները տեղավորում էր գյուղերում: Գոմի առաստաղը ցածրիկ էր, հյուսած ձիաքտներից, նա ամբողջապես սևացել էր ծխից. և այդ սև փայտերից կախված էին բազմաթիվ հրացաններ, ատրճանակներ և սրեր:

Աղքատ և միանգամայն տկուր էր գծերի օթեանը, բայց օջախի բոցերը ինչպե՞ս ուրախ ցուում էին զենքերի մաքրած ու հղկած պղինձների վրա: Նրանց տակ, չոր հողի վրա, երևում էին մի քանի հատ կապերտներ միայն. ջրի հողե կուժը դրած էր պատի մոտ: Եվ այլևս ոչինչ... Այսքան մարդիկ ապրում էին միայն օջախի օգնությամբ և բացի զենքերից ուրիշ մի բան չէին ճանաչում: Նրանք թափված էին հատակի վրա, ընդունելով զանազան դիրքեր:

Բրդոտ, զզգված մարդիկ էին. նրանց դեմքերը սևացել էին արևի, ձյունի և անձրևի ազդեցությունից, նրանց ձեռքերը կոշտ էին, փայտացած: Սարսափելի աղքատությունը ընդհանուրի բաժինն էր: Այստեղ էլ, այս ձյունակույտի տակ, դրանք գյուղացիներ էին. չկար մի հատ հպարտ դեմք, մեկը մյուսին չէր հրամայում, ամենքը եղբայրներ էին:

Ահա աչ կողմի պատի տակ լավեց մի տնքոց: Մի մարդ է պառկած այդտեղ, երեսը դարձրել է դեպի պատը: Հիվանդ է, ընկերները ծածկել են նրան մի քանի հատ դատարկ ջվալների տակ: Նա ջուր ուղեց, և իսկույն ոտի կանգ-

նեց խոժոռ դեմքով մի տղամարդ, ջուր տվեց: Ապա շոշափեց հիվանդի ձեռքերն ու կուրծքը և հայտնեց ամենքին, որ տաքությունն անցնում է: Մանասը պատմում է, որ սարսափելի ջերմ ու տենդը ամառվանից չէ թողնում այդ մարդուն: Բայց և այնպես նա իր ընկերներից չէ բաժանվում, չէ գնում գյուղը, ուր ունի հայր, մայր, կին, երեխաներ: Սուլեյման-բեկը տանջում է նրանց, պահանջում է, որ այս տղամարդը թողնի գծերին, բայց նա չէ ուղում: Ծառերն են աչդպես, շատերն են թողել տունուտեղ և այժմ բուրբուկին մոռացել են իրանց սիրելիներին:

Կրակը ուրախ ճրթճրթում էր: Ո՛րք խոսում էր իր ընկերների հետ, ո՛րք կարկատում էր իր տրեխները, իսկ մի քանիսը նստել էին կրակի մոտ և նոր լուրեր էին հարցնում Ասլանից: Ի՞նչ կա աշխարհում, ինչպե՞ս են ապրում մարդիկ, ո՞վ է մեռել, ո՞վ է կենդանի:

Անհրապույտ, վտիտ դեմքեր, զրկանքների, շարքաշ կյանքի դավակներ:

Ասլանը պատմում է, ինչ որ գիտե, թե ինքն էլ շատ տեղեկությունների տեր չէր: Նրա խոսքը քաղցր էր, ախորժելի: Նա այս մարդկանց տեսնելու համար էր եկել այստեղ. իր վիրավորված սրտի համար նա այստեղ, գլուխներից ձեռք վերցրած այս մարդկանց մեջ էր մխիթարություն որոնում:

Եվ որքան խեղճ, բարի մարդիկ էին Մանասի գծերը, նրանք, որոնցից վախում են օսմանյան զինվորները: Ոչ ոք չէ խոսում իր մասին, ոչ ոք չէ հիշում, թե երեկ, անցյալ օրը ինչ քաջություններ է գործել ինքը: Դժվար էր հավատալ, թե դրանք էին այն մարդիկ, որոնք ձեռնոտնայն հոգարձրին դադան Սուլեյման-բեկին, և որոնց պատճառով Վարանդան տակնուվրա եղավ: Կարծես խաղաղ երկրագործներ են, հավաքվել են կրակի շուրջը, միասին տաքանում են, միասին օրեր են համրում, թե երբ ձյունը կհալվի, և իրանք կվերցնեն խուփը ու կգնան հողը վարելու:

Այսպիսի մարդկանց չէր սպասում Ասլանը: Ենդելիով իր ճանապարհից, Դիզակի և Վարանդայի սարերի ձյունները պատռելով, նա ոգևորված էր այն մտքով, թե Մանասի որչափ կտեսնե «սրբած թրեր»: Կխոսե այնպիսի քաջերի հետ, որոնց շնչառությունից կրակ է կաթում: Ամաչում էր Ասլանը. ինչպե՞ս ինքը պիտի նստեք այն մարդկանց շարքում, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է բաց անել իր ճակատը և մի ամբողջ գիշեր պատմել իր ձեռքի գործերը:

Ի՞նչ պիտի ասեք ինքը: Ոչինչ: Մեկից-մյուսին այնպիսի դրություն մեջ թողնելուց հետո երիտասարդը չէր կարողանում պահել թամբի վրա, այնքան էր այրվում դժգոհությունից. և մինչև սարի գլուխը հասնելը՝ հաստա-տապես գիտեր, որ այդպիսի սրտով չէր կարող գնալ Պարսկաստան:

Ո՛չ, պետք էր տեսնել մի հուսատու բան, պետք էր համոզվել, թե լեռնցու նախկին պատիվը դեռ մնում է, պետք էր մի ապացույց, թե զուր չէր աշխատությունը, թե այս անբախտ երկրի մեջ վերջնականապես չէ մարել կրակը, որից պիտի ահագին հրդեհ գոյանա: Նա հիշեց Մանասի ասպատակներին և այդ ժամանակ թողեց Պարսկաստանի ճանապարհը: Նա եկավ Մանասի մոտ ուխտավորի հույսերով, եկավ, որ տեսնե, թե ինչպես են լեռների անկախ և աղատ մարդիկ:

Սրանք Դիզակի մեկիքի պես շափտի լինեին. սրանք նույնքան հրաշալի պիտի լինեին, որքան հրաշալի է անկախությունը:

Եկավ, և ի՞նչ է տեսնում — հասարակ մարդիկ, պատռված լուխաներ, զզգված փափախներ:

Ահա սկսվեց մի փոքրիկ անձրև. ջուրը կաթում է գոմի առաստաղից, ծլծլում է. չափ խարույկը տաքացրել է կտուրը, ձյունը հալվում է: Մարդիկ նստած են կաթոցների տակ, ուրիշ տեղ չունեն: Հիվանդը տնքում է, վայ է

կանչում, իսկ Մանասի պատմություններից երևում է, որ տղերքը շատ անգամ քաղցած են մնում:

Հիսաթափություն է: Ասլանը հարցնում էր իրան. «Արծն՞ը գալ. մի՞թե սրանք են մի ամոթահար երկրի պարծանքը»:

Հարևան գոմում սկսվեց ինչ-որ թրխկոց. մեկը, ինչպես երևում էր, մի բան էր ծեծում: Կարծես դա նշան էր, և ահա այստեղ էլ մեկը մոտեցավ օջախին, կրակի վրա դրեց երկաթի ամանը. նա կապար էր հալում, բաց արեց երկաթի կաղապարը, հրացանի գնդակներ էր ձուլում: Մանասը բացատրեց Ասլանին, որ հարևան գոմում վառող են շինում: Եվ ավելացրեց.

— Պատրաստվում ենք գարնան համար: Արդեն մեծ պաշար ոչնեմք:

Գնդակներ թափողը մի շատ ջահիլ երիտասարդ էր, համարյա պատանի, որի բեղերը նոր էին սեխ տալիս: Նա ուշադրությամբ հետևում էր իր գործին, հազարից մի անգամ կարճ պատասխան տալով Ասլանին: Վերջապես նա հայտնեց, որ խմբի գործերը գիտե Մանասը: Իսկ Մանասը պատմեց, որ մեծ կովի ժամանակ այս պատանին է սպանել քուրդ Հասանին, մտնելով այն վրանը, ուր թաքնվել էր վախկոտ գաղանը:

— Մեծ բան էր, — հեղնությամբ ասաց պատանին և կարծես ամաչելով իր արածից, գլուխը կախ արավ և քթի տակ փնթփնթաց.

— Ամենքը գնացին քրդերի վրա, ես հո չպիտի նստեի տեղս:

Մեծ բան չկար այս մարդկանց համար. ինչ որ եղել էր՝ պիտի լիներ: Ամենքը... անողները ամենքն են, անհատ չկա, ոչ ոք իր ընկերից չավ չէ: Բայց «Մեծ կովը» (այսպես էր խոսքը անվանում զիլանցիների կոտորածը) հարուցանում է հիշողություններ, որոնց մեջ փայլում էր և անհատը. դա, իհարկե, Տեր-Սողոմոնն էր:

Մարդկանց լեզուն հանկարծ բացվեց. խոսում էր ամբողջ գոմը: Մեռած ընկերը գովասանքների, օրհնությունների առարկա դարձավ, և այս մարդիկ, որոնք այնքան ժլատ են գովասանքների մեջ, բացարձակ մեծացնում էին իրանցից մեկին. յուրաքանչյուրն աշխատում էր մի դեպք պատմել, որի մեջ գործում, շարժվում էր Տեր-Սողոմոնը:

Գոմի անկյուններից մարդիկ առաջ եկան, կանգնեցին խարույկի առաջ. բոլոր դեմքերը փայլում էին գոհությունից. այս գծերին էլ անծանոթ չէ եղել երջանկությունը... Նույնիսկ հիվանդն էլ շարժվեց, ինչ-որ խոսքեր արտասանեց: Ասլանը հիշեց նահատակ քահանայի մահը, որի մասին լսել էր օտարության մեջ: Սարսափելի՝ մահ, բայց ինչպե՞ս նա դիմանում էր, ինչպե՞ս արհամարհում էր սպանողներին: Այդ հիշողությունը ազդեցություն չարավ:

— Մենեկը միևնույն է, — ասաց գնդակներ թափող պատանին:

— Ինչ տեսակ ուզում ես՝ մեռիր, զանազանություն չկա, — վրա բերեց մի ուրիշը:

— Մենք մեռնելու մասին երբեք չենք խոսում, — բացատրեց Մանասը:

Եվ դարձյալ խոսքը կենդանի Տեր-Սողոմոնի գործերին անցավ: Ասլանը բնական էր համարում այդ ոգևորությունը: Քահանան խոշոր գործիչ էր, և, իհարկե, նրան չեն մոռանա: Բայց Ասլանը սխալվում էր: Ահա անունը փոխվեց, Տեր-Սողոմոնի տեղը բռնեց մի ինչ-որ Ակու: Նա մեռել էր կովի մեջ ստացած վերքերից, նրան թաղեցին ընկերները, խենջարների ծայրով փոս փորելով գեղեցիկ թումբի վրա, աղբյուրի կողքին: Նա նոր էր մտել խումբը, մի երկու գործով ցույց էր տվել, որ իր ընկերներից ետ չի մնա, և ահա ընկերները նույն ոգևորությամբ մեծարում էին նրա հիշատակը...

— Մեռածները լավ են լինում, — հանկարծ ասաց Ասլանը: — Ես ձեզ մոտ հյուր եկա ոչ թե այն պատճառով, որ իմանամ, թե ինչ ընկերներ եք

կորցրել: Ես ուզում եմ կենդանիներին ճանաչել, ուզում եմ իմանալ, թե ինչ տղամարդիկ կան ձեր մեջ...

— Այստեղ ամենքն են, — պատասխանեցին մի քանի մարդիկ՝ միմյանց նայելով:

Իսկ մեկը, որի տափակ դեմքը, ինչպես երևում էր, ամիսներով ածելի չէր տեսել, նստեց Ասլանի կողքին, որպեսզի լավ հասկացնե նրան, թե ինչու մեռածներին են այստեղ հիշում:

— Վերջն է լավ, — ասաց նա ժպտալով, — միշտ պետք է սպասել վերջին: Այսօր լավ եմ, էգուց՝ վատ, դրանից ի՞նչ կլինի: Գերեզմանն է մարդուն ջոկում: Եթե հայհոյում են դերեզմանը, կնշանակե, որ վատ է նրա մեջ պատկածը...

— Ուրեմն կենդանի մարդու մասին դուք լավ կամ վատ չեք ասում:

— Վատը կարելի է, բայց լավը...

— Մանասը լավն էլ է ասում:

— Մանասը ուրիշ բան է: Մենք միայն նրան ենք հավատում: Տեսնում է մեզ, ասում է՝ ինչ որ արդար ու ճիշտ է: Նա մեր գլուխն է, նրա պես իմացող չկա...

Այստեղ Մանասն ընդհատեց խոսակցությունը, երևի նկատելով, որ տղաները գոմում են իրան:

— Դու նոր եկար և, իհարկե, դարմանում ես, — ասաց նա Ասլանին: — Սպասի՛ր, մի երկու օրից հետո կճանաչես ամենքին:

— Վաղը ինձ այստեղ չես տեսնի:

— Այդքան շուտ քեզ բաց թողնել չէ կարելի: Ձմեռ է, մենք՝ պարապ, դու՝ պարապ. վաղուց է քեզ հետ որս չեմ արել: Գիտե՞ս որքան առատ է որսը այս կողմերում. եղնիկները հոտերով են ման գալիս: Ձյունը խոր է. աստծու անասունները փախչել չեն կարողանում: Ով ինչ ուզում է լինի, բայց քեզ պես հրացան խփող չի լինի: Մենք կգնանք...

— Գովել չէ կարելի, ինքներդ չե՞ք ասում:

— Դա գովասանք չէ. կնամարդն էլ կարող է լավ հրացան խփել: Հա՛, ձմեռը դու Քիրսում չե՞ս եղել:

— Այստեղ էլ սար է, չէ՞:

— Այստեղ ի՞նչ սար է: Այստեղ մեր ձմեռանոցն է: Դու պիտի տեսնես այն տեղերը, ուր մենք ապրում ենք ամառը: Յուրա ես ուզում, այնտեղ է, ձյուն ես ասում՝ գազաթների մոտ: Խոսք եմ տալիս հարյուր որջ գտնել, արջի որջ...

— Դուք այժմ էլ գնո՞ւմ եք այնտեղ:

— Միշտ ման ենք գալիս... Այս գոմի մեջ ոչ ոք մեզ չի կերակրի...

— Դա ճիշտ է, դուք համ գոթություններ պիտի անեք, համ կերակուր գտնեք ձեզ համար:

— Երկուսն էլ դժվար բաներ չեն: Տղե՛րք, բավական է որքան խոսեցիք... Այժմ պետք է մի կտոր հաց ուտել: Մեր Ասլանին ցույց տանք, թե ինչ համ ունի Քիրսի կիստարը...

Օջախի մոտ հավաքվածներից մի քանիսը գնացին Մանասի պատվերը կատարելու, իսկ մեկը այս ու այն կողմը քաշեց խանձողները, կուտեց կրակը, խորովածի համար տեղ պատրաստեց: Միայն այդ ժամանակ Ասլանի աչքն ընկավ մի տարօրինակ երևույթի վրա, և նա հարցրեց Մանասից.

— Ի՞նչ է նա... Իմ աչքի՞ն է այդպես երևում, թե իսկապես աղջիկ է...

— Աղջիկ է:

Ջրի կժի մոտ կանգնած էր մի աղջիկ և նայում էր նորեկին:

— Ուրեմն աղջիկներ է՞լ են կոչում քո ձեռքի տակ...

— Ոչ, դա այսօր եկա՛մ, քեզանից շատ առաջ, կեսօրին:

— Մենա՞կ...

— Մենք ճանաչում ենք նրան և չենք դարձանում:

— Բայց ինչպե՞ս եղավ, ինչո՞ւ եկա՛մ:

— Նրա համար դժվարություն չկա: Երեկ մեր տղաներից մեկը իջավ սարերից, որ մեզ համար աղ ու հաց բերե: Այսօր առավոտյան վերադառնալիս նա տեսնում է, որ սա գնում է մի ինչ-որ մարդու հետ. հետվից այնպես է թվում, թե սրա ընկերքը մեր երկրացի չէ, կասես թե թուրք լինի: Նա ուշադրություն չէ դարձնում, շարունակում է ճանապարհը. ասացի, որ մենք ճանաչում ենք այս աղջկան: Բավական տեղ գալուց հետո մեր տղան տեսնում է հանկարծ, որ աղջիկը վազում է իր ետևից: Մենակ էր, նրա ընկերը կորել էր... Եվ այդպես աղջիկը եկավ այստեղ:

— Տղամարդ աղջիկ է,— զարմացած պատասխանեց Ասլանը:

— Ո՛չ, խենթ է: Ամառը նա թափառում էր ծովափնյայում, պտուղներ էր հավաքում: Քանի՞ անգամ տեսել եմ նրան ծառի տակ նստած, մենակ, գլխաբաց, բոբիկ, խոսում էր ինքն իր հետ, ձեռքը հաճախ դնում էր կրծքի վրա, սաստիկ ցնցվում էր և ինչպե՞ս էր ունում. երևի սաստիկ ցավ ուներ սրտի մեջ... Բայց ոչ ոք չէր կարողանում իմանալ, թե այդ ինչ ցավ է: Ում տեսնում էր, կաշում էր նրան և վարադի ժանիքներ էր ուզում: Ասում էին, որ երեսաները փախչում են դրանից, իսկ դա «ժանիք» կանչելով՝ վազում է նրանց ետևից: Մի խոսքով՝ խենթ... Այժմ հանդարտվել է, բայց խելքը էլի նույնն է: Ամբողջ օրը նա կրկնում էր, թե ինքը հիմա մարդ է դառել, հիմա ինքն էլ հարկավոր է մարդկանց և կարող է լացացնել բոլոր բախտավորներին:

— Ուրե՞նք են դրանք:

— Նա բախտավոր է անվանում ամեն մեկին, որ իրանից լավ է: Իսկ ո՞վ չէ լավ նրանից: Տեսնո՞ւմ ես որքան խելճ է...

Ձրի կծի մոտ մի սուր քրքիջ բարձրացավ: Մանասը լռեց. իսկ աղջիկը, դա նազլուն էր, երեսը դարձրեց դեպի պատը, ձեռքը բարձրացրեց, սպառնական մի նշան արավ և կանչեց.

— Կլացացնե՛մ...

Նա գնաց դեպի անկյունը, անհայտացավ մթության մեջ: Ամենքը, նույնիսկ Ասլանը, հանդարտ ծիծաղում էին:

— Խոսացնես, կապելու խենթ է,— ասաց մեկը,— բայց այսօր կարկասեց մեր շորերը: Կես ժամ առաջ մյուս գոմում նստած էր կրակի առաջ և արագ գործում էր ասեղով: Գործի տակ նա մի շատ լավ աղջիկ է...

Օջախի վրա բարձրացավ խորովվող մսի մուխը. տղաները պաղել էին շարժով և այս ու այն կողմից ահագին շամփուրներ էին պտտեցնում կրակի վրա: Ամեն մեկը իր շամփուրին էր ծառայում. պաղածների ետևում կանգնել էին հերթի սպասողները. խորովածի ակործելի հոտը ամենքին ոտքի էր կանգնեցրել: Աղջիկը առաջ եկավ և հաց բաժանեց. նա շմոռացավ և հիվանդին: Ընդհանուր սեղան չկար. ամեն մեկը հանում էր շամփուրի ծայրից խորովածը և ուտում էր ուր ուզում էր: Առաստաղի կաթոցը քիչ հանդարտվել էր, որովհետև կրակը փոքրացել էր, և վերևում նորից հաստատվում էր սառնամանիքը:

— Այս մսից կշտանալ չի լինի,— բացականչեց Մանասը՝ մեծ բավականությամբ կրծելով մի մեծ ոսկոր:

— Օրհնվի՛ր ֆիրսը,— պատասխանեց Ասլանը, որ նույնպես հիացած էր խորովածից:

— Օրհնվի՛ր և Նախիջևանը... Դու դիտե՛ս, Ասլան, մի ամբողջ շաբաթ

մենք առանց աղի էինք. այն ժամանակ այս միսը չէր կարելի մոտեցնել բերանին: Այսօր աղ հասավ մեզ: Հավատա, առանց աղի մարդ կմեռնի:

Մթության միջից նոր շամփուրներ էին լույս ընկնում, ամենքի ախորժակը սաստիկ գրգռված էր, կարծես սովից էին աղատվել: Որսորդի գնդակից ընկած կխտարը այդ երեկո անվերջ գովասանքներ, հիացմունք դարձրեց: Մուխը գնալով թանձրանում էր: Ասլանը միանգամից շնկատեց, որ գիմացը, մուխի քուլաների ետևում, նստել է Նազլուն: Միայն նա էր, որ չէր մասնակցում ընթրիքին:

Երկու ձեռքերի մեջ առնելով իր ծունկը, նա ակնապիշ նայում էր անձանթ երիտասարդին, կարծես ուզում էր կարգալ, թե ինչ կա նրա լայն ճակատի տակ: Ասլանը մի կտոր խորոված մեկնեց դեպի նրան: Նա չշարժվեց, շքնդռնեց պատառը և հանկարծ հարցրեց.

— Դու հավատացի՞ր դրան:

Եվ ցույց տվեց Մանասին: Ասլանի դեմքի վրա երևաց մի ներողամիտ ժպիտ: Մանո՞թ նշան: Մարդիկ դրանով են ցույց տալիս, թե խենթի հետ զրույս չեն դնում: Եվ աղջիկն շտապեց մի կտրուկ ձայնով հերքել այդ բանը.

— Ես խենթ չեմ,— ասաց նա:— Հիմա ես հարկավոր մարդ եմ և կարող եմ լացացնել բախտավորներին: Այդ դժվար չէ, եթե ուզենամ...

Խորին ինքնաբավականություն ցույց տվող մի ծիծաղ հանկարծ դուրս իջավ, ընդհատելով այդ խոսքերը: Խեղճ աղջիկ... Ասլանն ամաչեց այդ մոլորված դեմքից և հանդարտ կերպով պատասխանեց.

— Հավատում եմ: Բայց դու, իհարկե, խելոք ես և չես լացացնի...

— Չէ՛, մինչև որ բախտավորը լաց չլինի, խելճը չպիտի ծիծաղե: Այդպես է երևում...

— Ի՞նչ կլինի, որ երկուսն էլ ծիծաղեն:

— Հա՛, այդ ուրիշ բան է:

Նա հեռացրեց ձեռքերը ծնկից և մեղմ, շատ մեղմ կերպով ծիծաղեց. նրա դեմքը ալլափոխվեց, աչքերի մեջ բռնկվեց մի հանկարծահաս, վարակիչ ուրախություն:

— Գիտե՞ս... ես գտա իմ մորը... Նա ինձ համբուրեց. քանի՞ անգամ համբուրեց. իմ ամբողջ երեսը այժմ էլի տաքացավ: Լա՛վ էր... Նա չթողեց, որ ես լաց լինեմ, ասաց՝ բավական է իր լացը...

Կատաղի, անդուսպ զգացմունք հարուցին մոր համբույրները: Նա չէր կարող մեռնակ տանել այդ ալեկոծումը. կանգ առավ հանգստանալու համար, աչքը ածեց իրան շրջապատողներին վրա:

Բոլոր դեմքերը նրան էին մտիկ տալիս, բայց ոչ մեկը մասնակից չեղավ նրա ուրախության: Ամենքը շարունակում էին հանդարտ ծամել, ամենքի վրա պարզ երևում էր նույն ներողամիտ ժպիտը: Եվ Նազլուն խիստ ցնցումից վեր թռավ, ձեռքերով ինչ-որ տարօրինակ նշաններ արավ, ճշաց, ապա բռնեցքները սեղմելով՝ կատաղի հայացք գցեց կրակի վրա, կարծես ուզում էր կոխ տալ, տրորել նրան:

Օջախի շուրջը միահամուռ, սրտանց ծիծաղ բարձրացավ: Աղջիկը մի ակնթարթում թուլացավ, փշրվեց. նորից ցած ընկավ, նստեց իր տեղը, նորից գրկեց իր ծունկը և հանգստացավ: Իսկ տղաները շարունակում էին ուտել և ծիծաղել: Միայն Ասլանն էր, որ հետաքրքրությամբ նայում էր խելճ աղջկան. նա մինչև անգամ փորձեց սիրտ տալ նրան:

— Գիտեի, որ այսպես պիտի լինի,— հանկարծ ասաց Նազլուն, դիմելով Ասլանին:— Մարդիկ միևնույն են, թեև այդպիսի փայլուն բաներ ունենան...

Նա ցույց տվեց առաստաղից ու պատերից կախած հրացանները, արհամարհանքով նայեց Մանասին և ապա շարունակեց.

— Դու հիմա էլ ասում ես, որ ես խենթ չեմ, հա՞:

— Իհարկե, դու լավ ես խոսում:

— Իմ մայրն էլ մեղավոր է... Ինչո՞ւ էր այնպես քաղցր խոսում, ինչո՞ւ համբուրեց ինձ, լաց եղավ... Գալիս էի նրա մոտից և գիտեի, որ այսպես պիտի լինի... Հիմա բախտավորների բանը վատ է. չեն ուզում լաց լինել, հա՞: Բայց ինչո՞ւ չեն թողնում, որ նազվուն ծիծաղե, գոնե մի անգամ...

— Խեղճ աղջիկ... Ո՞վ է քեզ այդպես հալածում. ասա՛, ես նրան...

— Իմ մայրը հեռու է ախտեղից: Այս սարերի ետևում մի գյուղ ցույց տվին ինձ— սեանա նա, թուրքի գյուղ է: Այնտեղ են փակված խեղճերը, մի մեծ տան մեջ... Շատ են նրանք, բայց ես իսկույն ճանաչեցի իմ մորը: Մաշվել է... արտասուքը ալրել է նրա երեսը, բայց դեմքը էլի բաց չեն թողնում... Ի՞նչ են ուզում նրանից... Կրակ տալ գյուղը, քանդել այդ տունը...

Ասլանը հույս չունեի, թե նա կարգին կպատմե, կհասկացնե ամեն ինչ, ուստի սկսեց հարցեր տալ և ղեկավարել նրա միտքը: Բայց այդ էլ չէր օգնում: Մանասը, կորցնելով համբերությունը, լռեցրեց նազվուն և ինքը բացատրեց, թե ինչի մասին է նա խոսում:

— Օսմանցիները շատ կանայք տարան այս կողմերից, երեխաներ մեջ է և այս աղջկա մայրը: Խեղճը որոնում է մորը, գուցե և գտել է նրա տեղը և ամբողջ օրը ինձ խելք էր սովորեցնում... Թուրքի գյուղը կրակ տալ, քանդել այն տունը, ուր փակված է մայրը, ազատել նրան... Այդ է ուզում:

— Ուզո՞ւմ եմ,— բացականչեց նազվուն, և նրա աչքերը պառկացին այդ անզուսպ տենչանքից:— Թող սրանք ամենքը գնան... Ես կտանեմ, ես գիտեմ ճանապարհը... Արի հենց այժմ ես ու դու գնանք այս սարի գլուխը. դու ոչինչ մի ասա, ես կնայեմ շուրս կողմը և իսկույն կիմանամ, թե որ կողմից է մայրս կանչում ինձ...

Մանասը ծիծաղեց, բայց Ասլանը դարձաքանդ էր այդ տարօրինակ աղջկա վրա, որ հավատացնում էր, թե կեսգիշերին, ամեն ժամ, նույնիսկ աչքերը կապած, կարող է գտնել այդ ճանապարհը: Մի՞թե խենթություն է դա. մի՞թե այդ խեղճը իր երազներն է պատմում... Խմբապետը հաստատում էր, որ այն՝ դատարկ բաներ են, միայն խենթը կարող է այդպիսի միտք գտնել: Պակասն այն է, որ Մանասը գնա ամեն մեկի ետևից, կատարե ինչ որ իրան ցույց կտան: Նա գիտե իր գործը, նա ձմեռը չի գնա մի գյուղի վրա, ուր տղամարդիկ հավաքված են տներում և կարող են իսկույն դուրս վազել:

— Դժվար է,— հաստատեց և նազվուն:— Գյուղը լի է դեերով, որոնց մարդիկ՝ կեղծավորները, թուրք են անվանում: Մոխտարն էլ շատ շներ ունի. նրանք հսկում են օր ու գիշեր: Բայց սրանք հոգի են հանում:

Վերջին խոսքերը վերաբերում էին հրացաններին: Մի վայրկյան սարսափելով իր տեսած դեերից ու շներից, նա նայեց փայլուն զենքերին և իր հիացմունքն արտահայտեց երեխայի նման, տարօրինակ շարժումներ գործել, էլի ծիծաղ հարուցեց: Ասլանը հավատաց Մանասի խոսքերին. խելք իսկ որ չկար այդ խեղճի գլխում:

— Ե՞րբ պիտի սրանք գոռան,— հարցրեց նազվուն, դանդաղ կերպով իջնցնելով առաստաղից իր հայացքը Մանասի վրա:

— Երբ դու կխելոքանաս,— պատասխանեց խմբապետը:

Մի ցավալի, աղիկալուր ճիչ թռավ խեղճի բերանից: Ինքն էլ չէր հավատում, թե շուտ կլինի այդ բանը, գիտեի, որ երբեք չպիտի հավատան, որ ինքը խենթ չէ:

— Նրան չարչարո՞ւմ են... Նրան կտանեն...— Բարակ, սուր շրթունքները սեղմվեցին միմյանց, գողացին, և նա բառաչեց.

— Իմ մա՛...այ...րը:

— Արի քեզ փոխենք նրա հետ... Դու գնա՛, նա մնա...

Դա անխղճություն էր: Ասլանը բռնեց Մանասի թևից և խնդրեց, որ այլևս չչարչարեն դժբախտ աղջկան: Տղաներից մեկը վերկացրեց նրան, բարկացավ, տարավ գոմի մի անկյունը, նստացրեց այնտեղ:

Անուհետև ուշադրություն չդարձրին նրա վրա: Բայց նա խոսում էր, անդադար խոսում էր: Նախատեց այն գոմի բնակիչներին, անվանեց ամենքին սարի գլխից, քարի ետևից, պինդ անկյուններից տղամարդություն անող: Ապա մի խոր հառաչանք արձակեց և մխիթարություն գտավ իր սիրած մտքի մեջ.

— Բախտավորները լաց պիտի լինեն... Սպասիր... Հենց էգուց... Դեժվար չէ, մա՛յր...

Նա, վերջապես, լռեց:

Գ.

Շուտով լռեցին Մանասի գծերը: Խավարը կլանեց գոմի ներսը, օջախի տեղը մնացին գլուխ գլխի տված երկու կոճղերը: Դոմը լցվեց կծու, խեղդող ծխով: Ամեն մեկը փաթաթվեց կամ յափունջու, կամ կապերտի մեջ, անշարժացավ շոր հատակի վրա: Նեղ երգիկից ներս էր թափվում պարզկա գիշերվա սարսափելի ցուրտը:

Արթուն էին միայն Մանասն ու Ասլանը: Նրանք հանդարտ խոսում էին՝ պառկած կոճղերի մոտ. նրանք դատողություններ էին անում, և ուրիշ լսող չկար: Տղաները գործ չունեին դատողությունների հետ. նրանցն այն էր, ինչ կասեր Մանասը:

Ասլանը շթաքցրեց, որ իր այրվող սիրտն էր իրան այստեղ բերել: Օտարությունից վերադարձած, նա մի օր էլ չկարողացավ մնալ իր հայրենիքում. ամեն տեղ կրակ էր, որ այրում էր նրան: Ի՞նչ օրեր են: Մինչև անգամ Մելիք-Ավանն էլ է շշկլվել:

— Հա՛, մելիքը... Շատ ժամանակ է մեր տղաները չեն տեսնում նրան: Ի՞նչ է ուզում:

— Ոչինչ, ոչինչ... Ճար բոլորովին չկա, հուսահատությունը կատարյալ է... Մելիքի դրությունն անտանելի է: Մարդը ազատ չէ, նման է մի հսկայի, որ տեսնում է ծովի մեջ խեղդվող ահագին բաղմությունը, ընկնում է կատաղած ալիքների մեջ, որ ազատե ամենքին, բայց խեղդվողները քաշում, տանում են նրան, և նա հազիվ է կարողանում ինքն իրան պահել ջրի երեսին: Կա մի ուրիշ մարդ, որ չէ ընկել ծովը, այլ, ընդհակառակը, բարձրացել է սարի գլուխը, որին չեն հասնում թշվառության ալիքները: Այդ մարդը Մանասն է. ի՞նչ է ուզում Մանասը...

— Մենք կուլում ենք և պիտի կուլենք: Մենք երբեք չենք դադարի:

— Ես այդ տեսնում եմ: Այսպիսի գծերի տերը ուրիշ խոսք ասել չէ կարող: Բայց դու էլ մենակ ես:

— Մենակ էլ կկուլենք: Մենք օգնության չենք սպասում:

— Մի բուռն մարդիկ՝ ահագին բաղմության դեմ...

— Այդ չէ նշանակում, թե չպետք է կուլել: Գարնանը մեր տղաների թիվը հասնում է հարյուրի: Հաստատ իմացիր, որ ամեն մեկը հինգ մարդու դեմ կգնա, եթե իմանա օգտվել մեր սարերից: Բայց մեր դեմ հինգ հարյուր հողի չեն բերում, և մենք մեծ կոխմունքի շատ քիչ ենք հանդիպում: Մեր հրացանների նպատակը հատ-հատ օսմանցիներ են: Երբ թփի ետևից ծխում է մեր հրացանը, և օսմանցին փոխվում է հողի վրա, մենք ամենքս ուրախ ենք. մեկն էլ, ուրեմն, չկա, մեկն էլ պակասեց...

— Բայց դա մանր կռիւ է:

— Մանր, բայց անողորմ, անխնա...

— Այդպես տարիներ են հարկաւոր:

— Ավելի լավ է հուշ գնել տարիներով միտ, քան շունենալ որեւէ հուշ: Մենք փոքր ենք, իսկ մեր թշնամին մի ահակի վիշապ է, դու ճիշտ ասացիր: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եթե միանգամից ոչնչացնել անհնարին է, գոնե պիտի աշխատենք կաթ-կաթ հանել հրեշի արշուներ: Կաթ-կաթ, բայց անընդհատ. այդպես են հաղթում փոքրերը: Թող վիշապը լինի լեռան շափ, ունենա տասը գլուխ. եթե նրա դիմաց մենք դառնանք շնչին, բայց ծիր տըզ-րուկներ, դարձյալ մենք կլինենք շահվողը. ժամանակի ընթացքում մեզ կհա-շողվի ցամաքեցնել հրեշի կազմվածքը:

— Այո՛, եթե կարելի լիներ կախարդել հրեշին, գցել նրա վրա մի հրե-շային թմրութիւն, հեքիաթների թանձր քունը, որ տարիներ է շարունակ-վում, — պատասխանեց Ասլանը հոգոց հանելով: — Բայց մեր հանած յու-րաքանչյուր կաթիլի փոխարեն՝ մենք տալիս ենք գետեր, փրփրած գետեր: Ո՞վ շուտ կսպառնա...

Մանասը ծիծաղեց, կարծես շատ անգամ էր լսել այդ խոսքերը, ապա հանկարծ տաքացավ և, չկարողանալով դադար դնել, շուտ եկավ մեջքի վրա ու նստեց:

— Դու, կարծես, Մելիք-Հուսեյնի կնոջ մոտից ես գալիս, — ասաց նա:

— Նրա երեսն էլ չեմ տեսել...

— Բայց նրա խոսքերը լավ ես կրկնում: Կո՛ր, ես նոր եմ հասկանում, որ մարդը շատ է սխալվում: Ինձ համար կանանց մեջ ամենալավը, նա, որ ար-ժան էր մի հսկա տղամարդի կնիկը, լինել, Մելիք-Ավանի քույրն էր, Աննա-Խաթունը: Այդ բավական չէ. սուրբ մարդկանցից ոչ ոք, ինձ համար, նման չէր Ավետարանոցի մայրապետին, որի անունն է Հեղինե: Հիմա ես գիտեմ, որ երկուսն էլ ոչինչ են: Մի՞թե դու էլ, Ասլան, մեր երկրի լավ երիտասարդ-ներից մեկը, կարդացած, աշխարհ տեսած, ամենաճարտար որսորդ, պիտի ուրիշ բան երևաս իմ աչքում:

— Դա ի՞նչ խոսք է:

— Ահա՛ ինչ: Ամառը, երբ մենք մի փոքրիկ վրեժ հանեցինք զիւնցի-ներից, Մելիք-Հուսեյնի կինը ինձ լուր ուղարկեց, որ ինքը հակառակ է մեր գործին, երես է դարձնում ինձանից: Ի՞նչ ծածկեմ, դա ծանր հարված էր ինձ համար. ինձ ամենից առաջ մերժում էր այն տունը, որի օջախը սուրբ է ինձ համար, որից կուղեի հեռանալ՝ միայն գերեզման գնալու համար: Եւ մերժում էր այն ժամանակ, երբ մեր տղաները ուրախութիւնից չէին կարո-ղանում դադար առնել, քնել: Նրանք կատարել էին մի ահագին գործ, բայց ի՞նչ էր վարձատրութիւնը: Մեզանից երես էին դարձնում մեր ամենամոտիկ բարեկամները, մեր ծնողները: Ես լռեցի: Անցավ ժամանակ, մի օր էլ եկավ կուսանոցի հրամանը. կույս Հեղինեն, Ավետարանոցի ամենախելոք մարդը, հրամայում էր, որ ձեռք վերցնեմ արյունոտ գործերից, կորչեմ մեր սարերից, թե չէ՝ եկեղեցին ինձ կանխի, և աստված խռով կմնա մեզանից: Եկեղեցին, իհարկե, ուժեղ է մելիքի իշխանութիւնից: Բայց նա չէր վախեցնի Մանա-սին, որ այնքան ժամանակ ապրել է Տեր-Սողոմոնի հետ...

Այդ անունը մի վայրկյան կանգնեցրեց փոքրիկ մարդուն, մի թեթեւ հա-ռաշանք հանեց նրա սրտից:

— Բայց թող մնա, — ասաց նա, — կարճ կտրենք. երկու կանայքը ասում էին այն, ինչ դու ասացիր: Այժմ կանգնեցեք երեքդ այս օջախի մոտ, նայենք միմյանց երեսին: Փրփրած գետեր են հանում մեզանից, այսպես ասացիր դու Շատ ճիշտ... Դու կամ քո երկու ընկերուհիները խոսք տվեք ինձ, թե

այդ գետերը կդադարեն, եթե սարի գլխին մի Մանաս չլինի, և ես վաղը, քո աչքի առաջ, դեն կգցեմ հրացանս ու կկորչեմ: Խոսք տալի՞ս եք:

— Բայց ինչո՞ւ դու այդ կանանց ընկեր դարձրիր ինձ. ես այդպես չէի ասում:

— Քո ասածն էլ կլսենք, բայց նախ պատասխանիր. խոսք տալի՞ս եք:

— Ոչ ոք չի տա...

— Ողորմի հորդ... Մենք տղրուկներ ենք, կաթ-կաթ արշուն ենք հանում: Որտե՞ղ գոյացանք մենք: Այնտեղ, ուր առաջին անգամ, առանց պատճառի, լոկ ստորացնելու, ոչնչացնելու համար, թափվեցին արշան գետեր: Մենք լույս ընկանք այն օրը, երբ վարանդայի երկինքը զարհուրեց իր տակ կա-տարված անարդարութիւնից: Դա մի վճռական օր էր. բազմութիւնը, քաղցր համարելով զրաստի կյանքը, գնաց խոնարհվելու: Իսկ հատ-հատ մարդիկ, որոնց մեջ չէր մարել աստծու բարկութեան կրակը, դուրս վազեցին, և նրանց առաջին աղաղակն էր՝ «Կո՛ր»! Անհավասար, անխելք կռիւ... Ինչո՞ւ ես զարմանում. չե՞ս տեսել՝ ինչպես է մի մարդը հարձակվում հինգի վրա. չգի-տե՞ս միթե, որ նա իր ուժի վրա հուշա շունի, այլ հարձակվում է, որովհետեւ գիտե մեռնել, ուրեմն մեզ վրա էլ մի զարմանար. արշան գետերը մենք լրերինք, այլ, ընդհակառակը, նրանք մեզ դուրս հանեցին. նրանք կային, երբ մենք չկայինք...

— Ծշմարիտ է, — ասաց Ասլանը՝ ձեռքը մտերմարար դնելով խմբա-պետի ուսի վրա: — Հանգամանքները ստեղծում են կռիւի տեսակներ... մի տեղ մեծ չափերով է լինում, մի տեղ այսպես, մի տեղ կաթ-կաթ, մյուս տեղ գետի նման...

— Ի՞նչ օգուտ մեր կռիւից, — հարցնում են մարդիկ: — Օգուտ կա և ահա ինչ օգուտ: Օսմանցիները գալլեր են, բայց բավական չեն համարում իրանց բերաններով, իրանց քեֆի համար ծվատելու: Նրանք իրանց ատամներից գնում են և մկների բերաններում և ուղարկում են մեզ ուտելու: Յուրաքան-չյուր քոսոտ մուսլիման մեր գլխի տերն էր դարձել: Մեր ձեռքից խլում էին զինքերը և տալիս էին մեր հարեան մուսլիմաններին: Դալլի կծածը շատ չէ ցավեցնում, երբ սկսում ես մտածել, որ գազանը քեզանից շատ ուժեղ է: Անտանելին մկան կծածն է. անտանելին այն է, երբ քեզ գզգզում է վախկոտ ու մերկ գողը և ինչո՞ւ — փոխ առած ատամներով. սուր ատամներ են դրանք, բայց մի՞թե գործադրողը մկան թույլ ծնոտները չեն... Ինչպե՞ս չհուսահատվել, ինչպե՞ս չհամոզվել, որ այնուհետեւ ճանճն էլ կուտե քեզ: Ամենավատը այդ համոզմունքն է, երբ մարդը հասկանում է, թե աշխարհի մեջ ամեն ինչ բարձր է իրանից, և իր կյանքի տերն է, նա դառնում է մի զարհուրելի բան. ճիճուն էլ նրանից ստոր չէ... Այժմ մկները մտան իրենց ծակերը. այժմ նրանք պիտեն, որ գալլից փոխ առածը դեռ բավական չէ, որ մուկն էլ գազան դառ-նա: Մենք խրատեցինք նրանց, և մեր ժողովուրդը, ապահով եղիր, այլևս չի խորովվի մկների ձեռքին, ամենազգիւսովորն այն է, որ նա չի կարծի, թե մեկըն էլ կարող է իր հոգին հանել... Սա քիչ բան չէ...

— Ոչ ոք այդ չէ ուրանում: Բայց իմ ասածն այդ չէր, Մանաս: Երկու կանայք քեզ անիծում են, ասելով, դու չպետք է սատակացնես հրեհհը, իսկ ես, ընդհակառակն, քիչ եմ համարում այդքանը: Ես համաձայն չեմ կաթ-կաթ արշուն հանելուն. ես հենց այդ պատճառով էլ զանց եմ անում մկնե-րին, ազդալներին, ծտերին, որոնք ընդհանուր ավերմունքի ժամանակ մի-մի բան դողանում են, տանում: Ինձ Մելիք-Ավանն ասաց, որ ամեն ինչ ձեռքից գնում է, որ այլևս սպասել անհնարին է... Եւ ես հավատում եմ, որ այդպես է:

— Ասելը, հավատալը բավական չէ...

— Բայց դա մանր կռիվ է:

— Մանր, բայց անողորմ, անխնա...

— Այդպես տարիներ են հարկաւոր:

— Ավելի լավ է հուշա դնել տարիներդ վրա, քան շունենալ որեւէ հուշա: Մենք փոքր ենք, իսկ մեր թշնամին մի ահռելի վիշապ է, դու ճիշտ ասացիր: Բայց ի՞նչ կարող ենք անել, եթե միանգամից ոչնչացնել անհնարին է, գոնե պիտի աշխատենք կաթ-կաթ հանել հրեշի արյունը: Կաթ-կաթ, բայց անընդհատ. այդպես են հաղթում փոքրերը: Թող վիշապը լինի լեռան շափ, ունենա տասը գլուխ. եթե նրա դիմաց մենք դառնանք շնչին, բայց ժիր տըղ-րուկներ, դարձյալ մենք կլինենք շահվողը. ժամանակի ընթացքում մեզ կհաջողվի ցամաքեցնել հրեշի կազմվածքը:

— Այո՛, եթե կարելի լիներ կախարդել հրեշին, գցել նրա վրա մի հրեշալին թմրութուն, հեքիաթների թանձր քունը, որ տարիներ է շարունակվում, — պատասխանեց Ասլանը հոգոց հանելով: — Բայց մեր հանած յուրաքանչյուր կաթիլի փոխարեն՝ մենք տալիս ենք զետեք, փրփրած գետեր: Ո՞վ շուտ կսպառվի...

Մանասը ծիծաղեց, կարծես շատ անգամ էր լսել այդ խոսքերը, ապա հանկարծ տաքացավ և, չկարողանալով դադար դնել, շուտ եկավ մեջքի վրա ու նստեց:

— Դու, կարծես, Մելիք-Հուսեյնի կնոջ մոտից ես գալիս, — ասաց նա:

— Նրա երեսն էլ չեմ տեսել...

— Բայց նրա խոսքերը լավ ես կրկնում: Կսի՛ր, ես նոր եմ հասկանում, որ մարդը շատ է սխալվում: Ինձ համար կանանց մեջ ամենալավը, նա, որ արժան էր մի հսկա տղամարդի կնիկը, լինել, Մելիք-Ավանի քույրն էր, Աննա-Խաթունը: Այդ բավական չէ. սուրբ մարդկանցից ոչ ոք, ինձ համար, նման չէր Ավետարանոցի մայրապետին, որի անունն է Հեղինե: Հիմա ես գիտեմ, որ երկուսն էլ ոչինչ են: Մի՞թե դու էլ, Ասլան, մեր երկրի լավ երիտասարդներից մեկը, կարդացած, աշխարհ տեսած, ամենաճարտար որսորդ, պիտի ուրիշ բան երևաս իմ աչքում:

— Դա ի՞նչ խոսք է:

— Ահա՛ ինչ: Ամառը, երբ մենք մի փոքրիկ վրեժ հանեցինք զիլանցիներից, Մելիք-Հուսեյնի կինը ինձ լուր ուղարկեց, որ ինքը հակառակ է մեր գործին, երես է դարձնում ինձանից: Ի՞նչ ծածկեմ, դա ծանր հարված էր ինձ համար. ինձ ամենից առաջ մերժում էր այն տունը, որի օջախը սուրբ է ինձ համար, որից կուզեի հեռանալ՝ միայն գերեզման գնալու համար: Եվ մերժում էր այն ժամանակ, երբ մեր տղաները ուրախութունից չէին կարողանում դադար առնել, քնել: Նրանք կատարել էին մի ահագին գործ, բայց ի՞նչ էր վարձատրութունը: Մեզանից երես էին դարձնում մեր ամենամոտիկ բարեկամները, մեր ծնողները: Ես լռեցի: Անցավ ժամանակ, մի օր էլ եկավ կուսանոցի հրամանը. կույս Հեղինեն, Ավետարանոցի ամենախելոք մարդը, հրամայում էր, որ ձեռք վերցնեմ արյունոտ գործերից, կորչեմ մեր սարերից, թե չէ՝ եկեղեցին ինձ կանիծե, և աստված խռով կմնա մեզանից: Եկեղեցին, իհարկե, ուժեղ է մելիքի իշխանութունից: Բայց նա չէր վախեցնի Մանասին, որ այնքան ժամանակ ապրել է Տեր-Սողոմոնի հետ...

Այդ անունը մի վայրկյան կանգնեցրեց փոքրիկ մարդուն, մի բեթե հառաչանք հանեց նրա սրտից:

— Բայց թող մնա, — ասաց նա, — կարճ կտրենք. երկու կանայքը ասում էին այն, ինչ դու ասացիր: Այժմ կանգնեցեք երեքդ այս օջախի մոտ, նայենք միմյանց երեսին: Փրփրած գետեր են հանում մեզանից, այսպես ասացիր դու Շատ ճիշտ... Դու կամ քո երկու ընկերուհիները խոսք տվեք ինձ, թե

այդ գետերը կդադարեն, եթե սարի գլխին մի Մանաս չլինի, և ես վաղը, քո աչքի առաջ, դեն կգցեմ հրացանս ու կկորչեմ: Խոսք տալի՞ս եք:

— Բայց ինչո՞ւ դու այդ կանանց ընկեր դարձրիր ինձ. ես այդպես չէի ասում:

— Քո ասածն էլ կլսենք, բայց նախ պատասխանիր. խոսք տալի՞ս եք:

— Ոչ ոք չի տա...

— Ողորմի հորդ... Մենք տղրուկներ ենք, կաթ-կաթ արյուն ենք հանում: Որտե՞ղ գոյացանք մենք: Այնտեղ, ուր առաջին անգամ, առանց պատճառի, լուկ ստորացնելու, ոչնչացնելու համար, թափվեցին արյան գետեր: Մենք լույս ընկանք այն օրը, երբ վարանդայի երկինքը զարհուրեց իր տակ կատարված անարդարութունից: Դա մի վճռական օր էր. բազմութունը, քաղցր համարելով գրաստի կյանքը, դնաց խոնարհվելու: Իսկ հատ-հատ մարդիկ, որոնց մեջ չէր մարել աստծու բարկության կրակը, դուրս վազեցին, և նրանց առաջին աղաղակն էր՝ «Կռի՛վ»: Անհավասար, անխելք կռիվ... Ինչո՞ւ ես դարձանում. չե՞ս տեսել՝ ինչպես է մի մարդը հարձակվում հինգի վրա. չգիտե՞ս միթե, որ նա իր ուժի վրա հույս չունի, այլ հարձակվում է, որովհետև գիտե մեռնել, ուրեմն մեզ վրա էլ մի զարմանար. արյան գետերը մենք լրերինք, այլ, ընդհակառակը, նրանք մեզ դուրս հանեցին. նրանք կային, երբ մենք չկայինք...

— Ծշմարիտ է, — ասաց Ասլանը՝ ձեռքը մտերմարար դնելով խմբապետի ուսի վրա: — Հանգամանքները ստեղծում են կռվի տեսակներ... մի տեղ մեծ չափերով է լինում, մի տեղ այսպես, մի տեղ կաթ-կաթ, մյուս տեղ գետի նման...

— Ի՞նչ օգուտ մեր կռվից, — հարցնում են մարդիկ: — Օգուտ կա և ահա ինչ օգուտ: Օսմանցիները գալլեր են, բայց բավական չեն համարում իրանց բերաններով, իրանց քեֆի համար ծվատելու: Նրանք իրանց ատամներից պնում են և մկների բերաններում և ուղարկում են մեզ ուտելու: Յուրաքանչյուր քոսոտ մուսլիման մեր գլխի տերն էր դարձել: Մեր ձեռքից խլում էին պիսերք և տալիս էին մեր հարեան մուսլիմաններին: Դալլի կծածը շատ չէր ցավեցնում, երբ սկսում ես մտածել, որ դադանը քեզանից շատ ուժեղ է: Անտանելին մկան կծածն է. անտանելին այն է, երբ քեզ գզգզում է վախկոտ ու մերկ գողը և ինչո՞ւ — փոխ առած ատամներով. սուր ատամներ են դրանք, բայց մի՞թե գործադրողը մկան թույլ ծնոտները չեն... Ինչպե՞ս չհուսահատվել, ինչպես չհամոզվել, որ այնուհետև ճանճն էլ կուտե քեզ: Ամենավատը այդ համոզմունքն է, երբ մարդը հասկանում է, թե աշխարհի մեջ ամեն ինչ բարձր է իրանից, և իր կյանքի տերն է, նա դառնում է մի զարհուրելի բան. ճիճուն էլ նրանից ստոր չէ... Այժմ մկները մտան իրենց ծակերը. այժմ նրանք պիտեն, որ գալլից փոխ առածը դեռ բավական չէ, որ մուկն էլ գազան դառնա: Մենք խրատեցինք նրանց, և մեր ժողովուրդը, ապահով եղիր, այլևս չի խորովվի մկների ձեռքին, ամենազգրվածորեն այն է, որ նա չի կարծի, թե մեկըն էլ կարող է իր հոգին հանել... Սա քիչ բան չէ...

— Ոչ ոք այդ չէ ուրանում: Բայց իմ ասածն այդ չէր, Մանաս: Երկու կանայք քեզ անիծում են, ասելով, դու չպետք է սատակացնես հրեհհը, իսկ ես, ընդհակառակը, քիչ եմ համարում այդքանը: Ես համաձայն չեմ կաթ-կաթ արյուն հանելուն. ես հենց այդ պատճառով էլ դանց եմ անում մկներին, ազդալներին, ծտերին, որոնք ընդհանուր ավերմունքի ժամանակ մի-մի բան դողանում են, տանում: Ինձ Մելիք-Ավանն ասաց, որ ամեն ինչ ձեռքից պնում է, որ այլևս սպասել անհնարին է... Եվ ես հավատում եմ, որ այդպես է:

— Ասելը, հավատալը բավական չէ...

— Ի՞նչ անել: Քեզ գլորել են գետնի վրա, նստել են քո կրծքին. դու պիտի դուրս գաս քեզ ճնշող մարմնի տակից ու հետո փորձես ուժդ...

Օջախում աշրմող կոճղերից մեկը, բաժանվելով իր ընկերից, գլորվեց ընկավ երկու խոտակիցների առաջ. կծու մուխը սկսեց խեղդել. քնածներից մեկը գլուխը բարձրացրեց և ջռվոտ ձեռքով շփում էր իր աչքերը: Մանասը վեր կացավ, կարգի բերեց խանձողները:

Անտանելի ծխից ազատվելու համար նա փորձեց բոցեր արծարծել. հենվելով ձեռքի թաթերի վրա, դեմքը մոտեցրեց կրակին և սկսեց փչել: Բայց ահագին խանձողները դիմադրում էին նրա ջանքերին. փոքրիկ լույսը, որ հաղիվ էր դուրս գալիս նրանց կարծր գլուխների արանքից, երևան էր հանում խմբապետի նիհար, ծաղկատար դեմքը, որ ծածկված էր նոսր, ալեխառն մազերով. նա անմբռնել համառությամբ մրցում էր ծխի ուղորուն քուլաների մեջ:

Ասլանը սաստիկ հետաքրքրությամբ նայում էր այդ մարդուն: Անհրապույտ, կոպիտ, նույնիսկ անխիղճ էր ֆանատիկոս ղինվորը, բայց ինչպես էր խոսում իր գործի մասին. որպիսի հավատ, որքա՞ն սեր, կամք... Փորիկ մարդուց շատ բան էր կախված. վաղը նա կթե կամենար, կարող էր տակն ու վրա անել ամբողջ երկիրը. նրանից վախում են, նրա դեմ դորաբաժիններ են ուղարկում... Բայց նա գլուխ դնելու տեղ չունի. ինչպե՞ս է մրցում ծխի դեմ, որպեսզի քիչ հանգստանա... Նրա աչքերից ջուր էր գնում...

Ասլանը մեղք համարեց անտարբեր մնալը և, տեղից վեր թռչելով, ինքն էլ սկսեց օգնել Մանասին: Կրակը թեժացավ, նրանք ետ նստեցին և այլևս չպառկեցին:

— Թո՛ղ փորձեն, — ասաց խմբապետը, նայելով հրեղեն երկար լեզուներին, որոնք թրթռում էին ծխի ծովի մեջ: — Թող փորձեն չափելով, կշռելով, դանազան հանգամանքներ նկատի առնելով: Մեզ համար այդպիսի բան չկա: Առածն ասում է. «Մինչև խելոքը մտածում էր, գիժը գետն անցավ»: Զուր չեն մեզ գիժ անվանում...

— Եթե շատ լինեին ձեզ պես դժերը, եթե այս մտքերը միայն այս սարերի վրա չլինեին տարածված, ուր քաղցած աղվեսներն ու դաշլերն են ման գալիս, այլ հաստատ ու անհերքելի լինեին և մարդկանց մեջ, ժողովրդի սրտում...

— Լավ կլինեի, հա՞... Եթե լավ է, ինչո՞ւ չեք անում: Վաչ այն քաղցածին, որ մեջքի վրա պառկում է, բաց է անում բերանը և սպասում է, թե երբ երկնքից կերակուր կընկնե ուղիղ բերանի մեջ: Երկա՛ր կսպասե, չէ՞, Բայց մի՞թե դուք այդպիսի քաղցածից քիչ կսպասեք. դուք, որ ձեռքներդ ծալել եք, նստել, աչք եք դրել ճանապարհին, օգնություն եք սպասում: Ի՞նչ երևելի բան կլինեի, եթե հանկարծ, մի օր, Դիդակում երևար Պարսկաստանից ուղարկած մի մեծ զորք... Այն ժամանակ, իհարկե, դուք այդպես չէիք լինի, դուք կհաղթեիք...

Փոքրիկ խմբապետը լեզվով էլ խնայել չգիտեր, մանավանդ, երբ խոսում էր այնպիսի բաների մասին, որոնք, իր կարծիքով, անհեթեթ էին: Նրա վերջին խոսքերի մեջ դառն հեղուկություն կար, դրանով էր նա արտահայտում իր խորին անբավականությունը գործունեության այն եղանակի դեմ, որ լավ էր համարում Դիդակի տերը:

Ասլանի և Մանասի մեջ մի ակնթարթում արծարծվեց առանձին գավառների սնապարծությունը: Դիդակեցին զգաց, որ իրան ծաղրում է վարանդացին: Բավական չէին այդ խոսքերը, Մանասը ձեռքով մի քանի անգամ թեթե խփեց դիդակեցու մեջքին, որպես թե խրախուսում էր, որ սպասեի, սպասելը լավ բան է...

— Մեր մեկիքը, ճիշտ է, սպասում է օգնության, — պատասխանեց Ասլանը՝ աշխատելով իր կողմից ևս շատ շինայել վարանդացուն: — Ամեն ջանք գործ է դնում, որ մենակ չմնա: Կարելի էր մենակ մի բան անել, եթե Վարանդան այս դրության մեջ չլիներ: Դու այստեղ կաթ-կաթ արյուն ես հանում, իսկ ինչ են անում Ավետարանոցում: Եթե մնացել էր պակաս տեղ, դա այն սիրահարությունն է, որ...

— Դու բոլորը պիտի պատմես, — խուլ կերպով մոնչաց Մանասը և, ձեռքը թափ տալով, հասկացրեց, որ չարժե պատմել:

Նա ինքն էլ գիտեր ամեն ինչ: Բավական է, Դիդակը հաղթեց, Վարանդան դինաթափ է դառնում: Վարանդան ամոթահար է, արժե՞ նորից հաստատել այդ ճշմարտությունը: Խմբապետը կերպարանափոխվեց մի բոպեղում: Նա այժմ խորհրդավոր, առանձնացած մի մարդ էր, կասես թե աշնան մշուշների մեջ փաթաթված մի սար լիներ: Հաղիվ լսելի ձայնով նա փնթիթափաց, որ պետք է քնել, բավական գիշեր է անցել: Իսկ ինքը չպառկեց: Գտավ փայտի մի կտոր, սկսեց բզբզել կրակը, կարծես ուզում էր ավելի լավ լուսավորել իր շեշտա դեմքը և ցույց տալ, որ Ասլանը պինդ, շատ պինդ է բռնել ու անխնա սեղմում է Մանասի մի հատիկ, բայց խիստ ցավեցնող վերքը:

Նոր բոցեր բարձրացան ճարճատելով, պայծառ լույսեր տարածեցին, բայց նրանց օգնությունն ավելորդ էր. ինքը, Ասլանը, շուտ զգաց իր անզգուշությունը: Նա չգիտեր, թե այս երկաթի մարդու մեջ էլ կարող է լինել թուլություն, այն էլ մի աղքատ վերաբերմամբ. և սկսեց մեղմացնել իր խոսքերի ծանր տպավորությունը:

Որպիսի՞ հաջողություն: Բավական էր մի քիչ շարժել անողոր, կոշտ ղինվորի սիրտը, և իսկույն երևան եկավ, թե որքան մեծ տեղ ունի այդ աղքիկը նրա մեջ: Երիտասարդը դարձավ նրա ցավակիցը, խոսեց իբրև մերձավոր: Միայն վիշտը, այո՛, միայն անկեղծ վիշտը հարկադրեց նրան հիշել մեկիքի աղքատ մոլորությունը. չէ՞ որ նա ինքն էլ աղքատ է Մեկիք-Ավանի կողմից: Եվ հարկավոր էլ չէ աղքատ կամ ծանոթ լինել. նույնիսկ օտարն էլ ցավում է: Այդքա՛ն հրաշալի աղքիկ, բայց ի՞նչ դառավ...

Խմբապետը չկարողացավ լռել: Նա էլ, Մեկիք-Ավանի նման, չափազանցողություն էր գտնում երիտասարդի վերջին խոսքերի մեջ, բայց նա, մեկիքի նման, դատարկ ու փոքրիկ բան չէր համարում Ավետարանոցի անցքը: Մանասը դանդաղաբեր էր, սաստիկ ցավում էր, ուրեմն ծանոթ էին այնպիսի հանգամանքներ, երբ սիրտը հաղթում է, երբ զգացմունքը խլացնում է հոգու ամբողջ խարոզությունը:

Այժմ նա մի խումբ գժերի հանդուզն առաջնորդը չէր, այլ ալեխառն մաղերով մի խաղաղ գյուղացի, որ գիտե, թե չպետք է վիշտը թաքցնել ընկերից ու ծանոթից:

— Տեսնո՞ւմ ես, — հարցրեց նա խոստովանող մարդու համեստությամբ: — Տեսնո՞ւմ ես... Իսկ մարդիկ ասում են. «Մանասը ոչինչ հոգս չունի, մի դատարկ գլխի տեր է, ի՞նչ պիտի կորցնե»... Դա, իհարկե, ճիշտ է, բայց ոչ բոլորովին: Մի՞թե դատարկ գլխի տերը կորցնելու բան չունի: Ես, ճշմարիտ է, բախտից երես առած մարդ չեմ. այս մազերը ձիու վրա եմ սպիտակացրել, սեփական տուն չեմ տեսել. ինձ վիճակված չէր ճաշակել ընտանիքի, երեխաների քաղցրությունը: Հիշում եմ միայն իմ մորը, որ Ավետարանոցի գերեզմանատանը ցույց էր տալիս հողի մեջ թաղված երեք կտոր սև քար և ասում էր. «Քո հոր գերեզմանն է... Խեղճ մարդ, նա շտեսավ քեզ»: Հիշում եմ և մի այլ օր. ես խաղում էի դրսում, մի կին եկավ, բռնեց իմ ձեռքից և դռնով ներս քաշեց: Մայրս պառկած էր անկողնում. երազի պես է մտքումս մնացել — ինձ պես մի կարճիկ կնիկ էր, ինձ գցեցին նրա վրա

և կանչում էին նրա ակաճեցում, թե Մանասն է: Նա բաց արավ աչքերը, դրկեց, համբուրեց ինձ, նրա լեզուն հազիվ կարողացավ թոթովել սովորական խոսքերը՝ «մատաղդ լինեմ»: Դա վերջին համբուլքն էր, մյուս օրը ես մենակ էի այս աշխարհում. այժմ էլ չգիտեմ, թե որտեղ թաղեցին մորս: Այնուհետև տավարած, հոտաղ, նույնիսկ մաճկալ, ես ծառայում էի, և ինձ չէին խնայում... Մմալը, դաշտը, անձրևը, մշուշը իմ ընկերներն էին, իմ ծնողները. նրանք էին ինձ պատժում: Եվ ես, որպես մի երեխա, թունդ կապվեցի նրանց հետ. մարդկանց հետ գործ չունեի, գյուղում, տան մեջ, անխոս էի: Ինձ համար խորթ, անհասկանալի էին փաղաքշտանքները. ես բարկանում էի, երբ մթնով ծմակից վերադառնալիս՝ գյուղի ծայրում տեսնում էի մայրերին, որոնք իրանց որդիներին էին սպասում. և ես երբեք չէի պատասխանում, երբ հարցնում էին, թե տեսե՞լ եմ այսինչին: Երբ երեխան վայր էր ընկնում և լաց էր լինում, ես հեռու էի փախչում, թողնելով, որ նա բղավե, որքան ուզում է: Իսկ երբ լսում էի սուգի ձայն, զգում էի: Ես խղճահարվել չգիտեի. մենակ էի, ինձ էլ ոչ ոք չէր խղճում: Եվ ինձ անվանեցին ծմակի մարդ: Ոտարորիկ, համարյա կիսամերկ էի. ինձ տեսնում էին, ծիծաղում և ասում էին. «Ով ուտում է, Մանասն է մարսում. արյուն է կաթում նրա թշերից»...

Նա կանգ առավ, մի բույս մտածության մեջ ընկավ, կարծես վերանորոգում էր հիշողությունները: Ապա էլի բզբզեց խանձողները և շարունակեց.

— Մի անգամ տավարածների մեջ կոխվեց ընկավ. երկար ժամանակ մեր մահակները թրխկում էին, աղմուկը այնքան սաստկացավ, որ գյուղից մարդիկ եկան: Ինձ դոռով դուրս հանեցին կռվի միջից, արյունը ծլլում էր իմ գլխից, բայց իմ հակառակորդն ավելի վատ դրության մեջ էր: Երեկոցան մեզ տարան մեկիքի մոտ: Պարզ լուսնկա երեկո էր, Մելիք-Շահնազարը, լույս դառնա նա, նստած էր մի կտուրի վրա. նա ինձ չպատժեց, միմյան անգամ չհայհոյեց, ընդհակառակն, տեսնելով իմ դրությունը, քաղցր ծիծաղեց և ասաց. «Կովարար ես, քեզ համար գործ ես կգտնեմ»: Այդ օրվանից ես մի անկյուն ունեի մեկիքի տան մեջ: Հետզհետե իմացան, որ անպետք մարդ չեմ. մեկիքը հրաշալի կերպով գիտեր փորձել մարդուն: Ես տավարած շմա-ցի, իսկ մի անգամ, Մուղանի թափառականների դեմ գնալիս, վերցրեց ինձ իր հետ: Հարկավոր չէ, որ ես պատմեմ քեզ, թե ինչ արշավանքներ են եղել մեծ մեկիքի ժամանակ, և ինչն էր ենթադրել. դա շատ երկար կլիներ: Կասեմ այսքանը, որ մեկիքը ասում էր ամենքի առաջ, թե ես երախտիք ունեմ նրա տան վրա, և ոչ ոք իրավունք չունի դիպչել իմ քեֆին: Բայց ինձ շատ բան էլ հարկավոր չէր, իմը մի ձի էր, մի սուր և մի հրացան: Գործ շատ կար. եթե կոխվեց չէր լինում՝ որսի էինք գնում կամ թե շրջում էի զանազան կողմեր՝ մեկիքի հանձնարարությունները կատարելու համար: Երկու, թե երեք անգամ էլ Պարսկաստան եմ գնացել: Այս սուրը ձեռք եմ բերել Պարսկաստանում, ալիալահների մի գյուղում...

Նա ետ թեքվեց, պատի տակից վերցրեց մի կեռ սուր և, կիսով չափ հանելով պատյանից, ցույց տվեց Ասլանին: Սա ուշադրությամբ դնեց սրի վրա՝ դրոշմած կնիքը և ասաց.

— Ղլիջլուի շենք է...

— Այո՞, շատ լավ ջուր ունի: Կյանքում ես դրա պես լավ կտրող չտեսա: Լավ գնեք միայն ամենալավ ընկեր չէ, այլև մի պահապան հրեշտակ, որ կանգնած է մարդու ետևում...

— Հետո՞, Մանաս...

— Հա՛, ես չիմացա, թե ինչպես անցավ իմ առաջին երիտասարդու-թյունը: Ես չգիտեի, թե ինչ է կատարվում մարդկանց մեջ. ինձ ոչ ոք չէր

ասում, թե ով է մեռել, ով է ապրում: Իմացա միայն մեծ մեկիքի մահը: Ես լաց չեղա, բայց այնքան ծանր թվաց մահը, որ ես վճռեցի բոլորովին հեռանալ մարդկանցից: Իմ սիրտն ուզում էր՝ բարձր մի տեղ, քերծի գլխին շինած մի բույն, ապրել այնտեղ, ինչպես ապրում են Քյոո-Օղլին, Մուսան... Բայց Մելիք-Հուսեինը իր հորից պակաս չէր թե քաջության և թե խելքի մեջ. նա ինձ բաց չթողեց, նա իմ ընկերն էր արշավանքների մեջ և այդպես էլ մնաց, երբ ինքը դառավ Վարանդայի մեկիք, իսկ ես նույն Մանասն էի, նույն ծմակի մարդը: Ո՛չ, իմ ճակատին չէր գրված քերծի գլխի բույնը, ինձ ավածը մեկիքի օջախն էր: Զգիտեմ ինչպես էր և երբ, այդ օջախի մոտ մի երե-խա նստեց իմ ծնկներին: Փոքրիկը, կատարյալ մի հրեշտակ, սովորեց իմ ծնկներին և, զարմա՜նք. ես էլ սովորեցի նրան: Գայանեն էր... Արագ մեծանում էր իմ աչքի առջև, և իր լեզվով, իր փոքրիկ, բայց սուր խելքով մի կրակ էր, որ այրում էր մեզ: Առաջին խոսքերը, որ նա սովորեց արտասա-նել՝ մոր, հոր և իմ անուններն էին: Դրսից ինձ դեպի տուն էր քաշում երե-խան: Այդ ինչ զարմանալի ուժ էր... Իմ ամեն մի ներս մտնելը նրան ան-դուպ ուրախություն էր պատճառում. կարո՞ղ էի շուտ-շուտ ներս չմտնել: Նա ծիծաղում էր, տալիս էր իմ անունը, իր փափուկ ձեռքերով փաթաթվում էր իմ վզին, ո՞վ կարող էր դիմադրել... Մի անգամ նա հիվանդացավ. և ես, վախելով մահից, առաջին օրը փախա ծմակը, որովհետև ասում էին, թե երեխայի դրությունը լավ չէ: Բայց ծմակն ինձ համար կրակ դառավ, սկսեց այրել. կարծես յուրաքանչյուր ճյուղ կանչում էր. «Ինչպե՞ս է Գայանեն, հո չի՞ մեռնի»: Եվ ես տուն վերադարձա, չհեռացա այն սենյակից, ուր երեխան հալ-վում էր ճրագի պես: Սիրտս մրմնջում էր, հարյուր ու մի տխուր մտածմունք-ներ խեղդում էին ինձ, բայց ես էլ մեկիքի ու նրա կնոջ նման մնացել էի մեխված: Երբեք, այսպես են ծնողները...

Նա լավացավ, էլի սկսեց օրերով, ժամերով ծաղկել: Նա ինձ մոտեց-րեց մարդկանց, մտքեց աշխարհի մեջ, հասկացրեց, թե ինչ է մարդու ցավը, մարդու ուրախությունը: Եվ այսպես՝ տարիներ: Մանասը թուլացավ. ծմակի մարդը այժմ նստում էր գյուղի մեջ, ճանաչում էր մարդկանց, խոսում, վի-ճում էր: Նա այլևս չէր կարող թողնել այդ տունը, եթե մինչև անգամ նրան դուրս անեին: Գայանեն կապել էր... Նա մեծացավ, խելոք, շնորհքով աղջիկ էր, բայց Մանասին չմոռացավ, դեռ չգցեց. նա էլի սրտաբաց էր նրա մոտ, ուրախանում էր, երբ գալիս էր Մանասը, իր երկու եղբայրներին խրատում էր լսել Մանասին, հասկացնում էր, որ Մանասը ուրիշ մարդկանց նման չէ: Իսկ ինքը... Նայում էի նրան և տեսնում էի նրա մեջ Մելիք-Հուսեինին. նույն մեծ սիրտը, նույն կտրուկ, համարձակ խոսքը. վատություն նա չէր կարողա-նում տեսնել, խեղճերին օգնում էր, աղքատի մոտ նա էլ աղքատ էր: Աղջիկ էր նա և տղամարդ: Դու տեսե՞լ ես, որ աղջիկը մի-մի քրքրե, իմանա, թե ին-չիք են եղել իրանից առաջ: Նա գիտեր ամեն ինչ, նա ճանաչում էր, թե ինչ քաջի են եղել մեր երկրում. նա իր մատներով վրա կհամրե բոլոր վատերին, վախկոտներին...

— Բայց որտեղի՞ց իմացավ այդ բոլորը:

— Մանասն էր պատմում: Մմալի մարդուն նա աշուղ էր դարձրել, պատ-մել էր տալիս... Եվ ես պատմել եմ ամեն ինչ՝ թե՛ իմ տեսածը, թե՛ լսածը: Ո՛չ, ես չեմ ուզում հավատալ... Այդպիսի աղջիկը մի կատաղած շան կինը չի դառնա... Սպանիր, բայց հավատա չէ գալիս, թեև ինքս էլ գիտեմ, որ այդ-պես է, թեև Գայանեն ինքն է ինձ լուր ուղարկել:

— Նա ի՞նքը:

— Այո՞, իր բերանով: Բայց նախ լսիր, թե ինչպես եղավ, որ ես մինչև այժմ չէի մտածում Գայանեի մասին: Աննա-Խաթունը վաղուց էր սկսել հայտ-

նել ինձ իր վախերը. նա զգում էր, որ իր աղջկան վտանգ է սպառնում: Բայց ես ծիծաղում էի այդ մտքի վրա: Օսմանցիները, ես համառացած էի, երբեք չէին համարձակվի ձեռք տալ մեկիքի աղջկան: Չասես թե ես, ուրեմն, նրանց մարդ էի համարում: Ո՛չ, գիտեի, որ շուրջ սրբան էլ աներես լինի, չէ կարող պատարագի ժամանակ մտնել եկեղեցի և մարդկանց աչքի առաջ գնալ, սեղանը բարձրանալ: Ծիշտ այդպիսի սրբապաշտություն կլինեիր և Գայանեին գիտելը: Միամիտ էի՝, ծնական մարդը դեռ իմ մեջ է...

— Եվ բացի դրանից, նա նշանված աղջիկ էր, պիտի մարդու գնար, — ավելացրեց Ասլանը:

— Այո՛, այդ հանգամանքն էլ էր ինձ հանդատացնում: Եվ ահա, հանկարծ գալիս է այդ լուրը: Մեկիքի կինը, որ ամուսն էր եղել Գարձրել ինձանից, ուղարկեց իր ծառային, Թևոսին, ինձ մոտ և օգնություն էր խնդրում: Գայանեն դուրս է վազել իր նշանածին, ուղղում է գնալ Թուրքին: Նա ինձ կլսե, որովհետև շատ է տալիս իմ անունը, Աննա-Խաթունի հետ ես գործ չունեմ, բայց Գայանեի համար... Մանասը պատրաստ է դժոխք գնալ: Ես մարդ ուղարկեցի, և նա բերեց ինձ Գայանեի պատասխանը. «Թող Մանասը գա, նստե այստեղ ինձ հետ, և այն ժամանակ թուրքը ինձ չի տանի»: Ուրիշ կերպ նա համաձայն չէ: Եվ դեռ ասում են, թե Մանասը ոչինչ հոգս չունի:

Նորից նա ընդհատեց իր խոսքը և ծանր մտածության մեջ ընկավ: Ասլանը շտապեց պատմել նրան այն ամենը, ինչ ասել էր Մեկիք-Ավանը: Վհատելու պատճառ չկա, մեկիքը միամտացրեց Ասլանին, ասելով, որ իր սպիտակ մազերի պատիվ կա մեջտեղը: Վաղը կամ մյուս օրը նա կգնա Ավետարանոց և կիմանա, թե ինչպես ազատել մեր երկիրը այդ խաչատառակությունից:

— Խոսքը, իհարկե, ամենից առաջ մեկիքին է պատկանում, — պատասխանեց Մանասը: — Բայց հազիվ թե մեկիքը հաջողություն ունենա:

— Ինչո՞ւ:

— Գայանեին ես եմ ճանաչում: Մեկիքը մտածող, չափող, կշռող է. երկար ու բարակ խրատներ, հարցեր ու պատասխաններ: Այդ միջոցը չի օգնի: Գայանեն նրան կհաղթե:

— Բայց ի՞նչ պետք է անել:

— Այն՝ ինչ որ ես եմ անում: Հարձակվել, վրա տալ, հափշտակել առանց հարցուփորձի: Եվ ես կանեմ այդ, եթե մեկիքը չկարողանա... Գայանեն ինձ կանչում է, ես կգնամ. բայց չեմ նստի նրա կողքին, ինչպես ինքն է կամենում, այդ անկարելի է... Ես նրան կհեռացնեմ Ավետարանոցից, կտանեմ ինձ հետ...

— Իսկ եթե թուրքերն իմանան:

— Ո՞վ է դրանից վախում: Թող ամբողջ գյուղը կրակի կերակուր դառնա: Հարկավոր է մի գիշերային հարձակում...

Ասլանը զարմացած նայեց խմբապետի փոքրիկ դեմքին: Նա նորից կերպարանափոխվել էր: Նորից խոսում էր դժերի առաջնորդը, էլի հանդուգն, էլի անվախ, նա կաներ իր ուղածը, թեև աշխարհը քանդվեր, մոխիր դառնար:

— Նա ինձ մարդ է դարձրել, և ես շուն պիտի լինեմ, եթե թույլ տամ, որ նա իմ զգվանքի առարկան դառնա:

Ասլանը հիացած էր այդ ձայնի, այդ կրակոտ աչքերի վրա: Թվում էր, թե նա հիմա կկանչե իր տղաներին, ոտքի կկանգնեցնեն և հենց այժմ, մոթ ու ցուրտ գիշերին, առաջ կընկնեն, կտանեն նրանց՝ Ավետարանոցը կրակելու համար...

— Թող կոտորվեն ամենքը, ես կփրկեմ մեկին... — Ասլանը հիշեցրեց, որ անակնկալ հարձակումով կարելի է փշացնել Մեկիք-Ավանի գործը:

— Ես այդ հասկանում եմ և առանց նրա գիտություն ոչինչ չեմ անի... Առավոտյան մեր մարդիկը կգնան...

Նա վեր կացավ, իր համար տեղ պատրաստեց: Բավական գիշեր էր անցել, մեռելային լուսնի մեջ լավում էին միայն հարևան գոմում կապած ձիաների տրոփյունները: Ասլանն էլ պատրաստվեց քնելու: Օջախը մոռացության տրվեց:

— Ինձ չէ զարմացնում, որ Գայանեն հեռացրել է իր նշանածին: Ես վաղուց եմ ասել, որ խաչների Ջալալը արժան չէ մեր աղջկան: Բայց այժմ չէ կարելի մտածել այդպիսի բաների մասին: Ժամանակը վատ է, մենք աղջիկների ամուսնություն մասին հոգս անել չենք կարող: Վատն էլ լավ է այսպիսի ժամանակ, և երանի կլինեիր, եթե մեր բոլոր աղջիկներին տեղավորեինք այնպես, որ օսմանցիները չտանեին նրանց: Այս խենթ աղջիկը սուտ չէր ասում: Բայց ուր կհասնեինք, եթե սկսեինք, ետ խել օսմանցիների փախցրած աղջիկներին, մանավանդ այժմ... Դեռ պետք է խել Գայանեին. նրա բանը ուրիշ է, նրա պատիվը մեր ամենքիս պատիվն է, նա մի հատ է... Անցյալ օրը մեր այս մյուս գոմում. ուր կապած են մեր ձիաները, ես մի ճախարակ տեսա և երկար կանգ առա նրա մոտ: Հավատո՞ւմ ես. ճախարակը ինձ ասում էր, որ իրեն թողել են այստեղ, որպեսզի եկող ամառ բուրդ մանեն. նա սպասում է իր տերերին, բայց չի տեսնի նրանց...

— Ի՞նչ գիտես:

— Ամենքը կոտորվեցին: Ամառը այստեղ էին նորագյուղցիները, իսկ նրանց սրի քաշեց Սուլեյման-բեկը՝ ինձանից վրեժ հանելու համար: Ծախարակը խոսում էր ինձ հետ, իսկ ես շրթունքներս կծոտելով ասում էի. «Ա՛խ, շե՛ր, անհավատն՛ր, ի՞նչ արեցիր»: Ես չեմ մոռանա անտեր մնացած ճախարակները. նրանք էլ, թեև փայտից են և անհոգի բաներ, վրեժ են պահանջում: Մեր տղերքը գիտեն այդ... Բայց բանն այս չէ, Ասլան. հարցրու, ո՞վ սովորեցրեց Մանասին խոսել ճախարակների հետ: Գայանեն: Ո՛չ, պետք է նրան խել թուրքից և տալ Ջալալին...

Նրանք պառկեցին: Անցան բոպեններ, և Մանասը հանկարծ ծիծաղեց:

— Զարմանալի բաներ կան աշխարհիս մեջ, — ասաց նա բարձրացնելով իր գլուխը: — Դու քնած չես, լսիր ուրեմն: Դու էլ կրկնեցիր այն, ինչ ամենքն են ասում. նա սիրահարված է: Զարմանք... Բայց ո՞վ գիտե կնոջ գործը. կինը, որքան էլ լավ լինի, դարձյալ կին է: Աննա-Խաթունը և կույս Հեղինեն քեզ օրինակ: Ես ասացի քեզ, որ չեմ հավատում, թե Մեկիք-Հուսեինի աղջիկը կգնա թուրքին: Ես իղուր այդպես հաստատ խոսեցի: Հենց այժմ միտս եկան այն խոսքերը, որ Գայանեն ասել է իմ ուղարկած մարդուն: Գիտե՞ս ինչ պատճառ է նա բերում. Սուլեյման-բեկին նա գնում է այն մտքով, որ անպան նրան: Գայանեն ուղղում է ինձ պես լինել, ուղղում է կովել... Կա՞մ պատրվակ չէ... Բայց ո՞վ կխաբվի... Եթե այդպիսի միտք ունի, ավելի վատ: Կինը չպիտի խառնվի մեր գործի մեջ. Գայանեն կարող է ինձ պես հարյուրներին տուն բերել, սովորեցնել ճախարակի լեզուն: Նա կարող է Խաչենի մեկիքի համար երեւել, շնորհքով կին դառնալ... Բայց կովել... Այն ժամանակ մենք ամենքս պիտի լաչակ գցենք մեր գլխին և կնիկ դառնանք... Նա հո իր մորից լավ չէ, բայց եթե լավ էլ լինի, դարձյալ մեզ կխաչատառակեն... Զահլ աղջիկ, այն էլ այնպիսի աղջիկ... Նրան մի անգամ դիպելն էլ մեծ ամոթ է մեզ համար, մի ամոթ, որ սրբել չէ կարող վեց Սուլեյման-բեկերի մահը... Ո՛չ, աղջիկը հեռու պիտի մնա... էգուց ես մարդիկ կուղարկեմ մեկիքի մոտ: Մենք պատրաստ ենք:

Ասլանը հայանեց, որ ինքը միանգամայն գովում է այդ միտքը: Նա ուղում

էր իր կողմից ուրիշ պատճառներ բերել, բայց հանկարծ լսեց Մանասի խորհրդ-
փոցը և լռեց, փաթաթվելով յափուկ ծուծով:

Քունը այնքան հեշտ շնորհակալ նրա աշխատանքին: Օջախում այլևս կրակ չէր
երևում, միայն խանձողներն էին հանդարտ մղում: Յուրաքանչյուրը սաստկա-
նում էր: Կոսթյան մեջ երիտասարդը դարձյալ նույն հարցը տվեց իրան: Ար-
ժն՝ այնքան ձյուն կոխ տալ, գալ՝ Մանասին և նրա գծերին տեսնելու համար:

— Արժեք, — պատասխանեց ինքն իրան, — լավ են, շատ լավ... Բայց
որքան քիչ են...

Նա քնում էր գոհ սրտով: Եվ չլսեց, թե ինչպես մեկը այդ ժամին շարժ-
վեց գոմի անկյունում և ինքնաբավական ու վայրենի մի քրքիշ արձակեց:
Դա նազուկ էր:

Դ

Մահը բավական բարերարություն էր արել Փերիի բնակարանում: Ձմեռը
ոչինչ գույք չունեցավ. արև չկար, և չէր կարելի նրանից ջերմություն գողանալ:
ձյունը հաստ շերտի տակ թաղել էր աղբանոցը և այլևս չէր կարելի խրվել աղ-
բերի մեջ ու տաքանալ: Մերկությունը հավելել էր ձյունի պես:

Քչերին կարելի եղավ ցրվել գյուղերում, հանձնել բարի մարդկանց. շա-
տը նրանք էին, որոնք, լուռ ու խոնարհ, գնացին գետի ձորը: Ափի բարձրու-
թյունն էր բաժանում ձորի սառած հատակը այն տնակից, ուր կենդանի հա-
մարվող արարածները օրհասական ջանքեր էին անում, որ պահեն իրանց մեջ
հանգչող տաքությունը: Բայց այդ կարճիկ ճանապարհից ազատվելը վեր էր
նրանց ուժերից:

Մարմնի վրա փառող վերքերը, խոր ընկած կրծքերի տակ այրվող սր-
տերը և սովը, միշտ կատաղի սովը, սրանք էին աղբանոցից ցած իջնցնողնե-
րը: Գետի ձորը պահում էր իր մեջ մի փոքրիկ, անհիշատակ գերեզմանատուն,
միակ վիհ, որ այս աշխարհում կարողանում էր լռեցնել մարդու միմուռնե-
րը: Եվ այդ պատճառով այլևս անձուկ չէր ողորմելի տնակը:

Երեք հիվանդ երեխա էին մնացել այնտեղ, մեկ էլ մի պառավ կնիկ, որ
անշափ լաց լինելուց համարյա կուրացել էր:

Դրանց պահապանը Փերին էր: Օրերով նա նստում էր լուռ, իբրև գերեզ-
մանի թումբ, բայց ուշադիր և խնամոտ, ինչպես ծնող մայր: Մի համբերու-
թյամբ, որ գուցե քարերին է հատուկ, նա սպասում էր, թե ինչ կդառնան իր
վերջին անբախտ հյուրերը: Մահն էլ նրա հյուրն էր, և նա չէր տեսել, որ այդ
հյուրը խնայե մեկին: Բայց պառավը հանգիստ էր: Գետի ձորը իջնողները
այժմ օրհնքով սահմանված, աստծու դրած ճանապարհն ունեին՝ քահանա,
պատան, խունկ, նույնիսկ լաց... Այժմ հոգացող կար:

Մինչև անգամ հինավուրց տնակին էլ դիպել էր մի բարերար ձեռք. պա-
տի կիսատ տեղը ծածկված էր հին կապերտներով, իսկ դռն տեղ կախ էր
ընկած կարկատաներով ծածկված մի հին ջվալ: Այժմ ձյունն ազատ ներս
չէր թափվում, իսկ ցրտի դեմ հաճախ դուրս էր սողում մի թանձր ծուխ, որի
համար առանձին ծակ էր բացվել պատի վերին մասում: Խեղճերի օթևանը
ամեն կերպ զինվել էր սպանող ձմեռվա դեմ: Այլևս մի կտոր հացի համար
հարկավոր չէր չափել գյուղը ծայրից ծայր ու աղաչել: Հացն այժմ առատ է,
իսկ քահանան գալիս է իսկույն, երբ Մարթան վազում է նրա մոտ և հայտ-
նում է, թե մեռել կա: Այժմ Փերին փառք է տալիս աստծուն. այսպիսի «հար-
մարությունների» մեջ նա հավիտյան չէր հուսահատվի և հանգիստ կնստեր,
կսպասեր տխուր վերջին:

Միայն անբախտ Անուշն էր, որ անպատան էր մնում, բայց այժմ նա
և խղճում է պառավին և քիչ է երևում նրա աչքին. գիշերները քամի չէ լի-
նում, և Անուշը չէ կանչում ձորից. «Ի՞նչ արիր...»:

Չարչարանքները, այո՛, վերջացան: Փերին գիտեր, որ ամեն ինչ կախ-
ված էր մեկիցի դռներից և չէր հավատում, որ նրանք միշտ փակված կմնան:
Դռները այժմ բաց էին: Բաց էին ոչ միայն Փերիի համար, այլ... խեղճ
Գայանե... Երկու թե երեք անգամ ներս էր մտել և Սուլեյման-բեկը: Այժմ
հաստատ էր, որ աղջիկը գնում էր թուրքին:

Նա ինքն էր ասում, որ գնում է, ասում է լաց լինելով, միշտ լաց է լի-
նում, երբ մենակ է մնում, այդպես էր պատմում Մահրին: Փերին էլ մի երկու
անգամ լաց եղավ, բայց աղջիկն արգելեց. նա միշտ ասում էր. «Տար, ոչ ոք
չի ընդդիմանա քեզ. թող ուտեն խեղճերը, բախտավոր չեն, գոնե կուշտ լի-
նեն»:

Եվ համեստ, ցածրիկ ձայնով ավելացնում էր, որ ինքը խեղճերի պատ-
ճառով ընտրեց այս ճանապարհը... Գեղեցիկ խոսքեր, բայց որքան ուշ են
լսվում... Այժմ այլևս ուտող չկա. հացի առատություն է տնակում, բայց ո՞վ
է հասկանում այդ: Հաց կանչողները մեկ-մեկ իջան գետի ձորը և լուռ պառ-
կեցին գերեզմաններում... Դատաստանդ քաղցր լինի, տե՛ր: Իհարկե, Գայա-
նեն չէր մեղավորը, որ մեկիցի դռները այդքան ուշ բացվեցին՝ վերջին մեռ-
նողների համար միայն: Նա միշտ էր բարի, ողորմած, բայց նրան չէին լսում:

Այժմ է նա բանեցնում իր իրավունքները: Վերջին իրավունքները... Կան-
չում է գյուղի աղջիկներին, որ իր վերջին բարեկեցությունը տա նրանց... Եվ տա-
լիս է ծածուկ. հավաքում է իր սենյակը, փակում է դուռը: Ի՞նչ է նա խոսում,
ոչ ոք չէ ասում: Մի զարմանալի գաղտնիք կա աղջիկների մեջ. գաղտնիք չէ
միայն այն, որ մի քանի աղջիկներ լաց եղած են դուրս գալիս Գայանեի սեն-
յակից: Տեսել են մի անգամ և մի զարմանալի բան՝ պահարանում դրված էր
Ավետարան, իսկ նրա կողքերին վառած էին մոմեր: Գայանեն չէր հայտնում,
թե ինչ է անում, բայց ամենքին սիրտ է տալիս, որ չվախեն: Մի օր Փերին
ասաց. «Չվախես, ես ուխտ ունեմ»: Թող այդպես լինի, աստված կընդունե
այդ ուխտը. նրա պես ողորմած աղջիկ չկա. նա երբեք սուտ չէ ասել...

Ասում է, որ չվախեն իրանից, բայց ամենքն արդեն վախում են: Քա-
հանան այլևս չէ համարձակվում անթաղ թողնել աղբանոցի մեռելներին,
որովհետև Գայանեն մի անգամ ասել է, թե ամենքին պետք է թաղել, ինչպես
կարգն է, իսկ այժմ ո՞վ է Գայանեն... Սուլեյման-բեկի նշանածը: Ոչ ոք չէր
համարձակվում մոռանալ այդ հանգամանքը: Նույնիսկ մայրը... Նա հան-
դարտվել էր, այլևս ինքն իրան չէր տանջում և այլևս անեծքներ չէր թափում
իր աղջկա վրա: Ասում էին, թե նա էլ է վախում: Ասում էին և չէին զարմա-
նում: Կար ժամանակ, երբ նա գծվում էր այն մտքից, թե Գայանեին կարող է
վտանգ սպառնալ. այն ժամանակ նա անքուն էր, ամեն րոպե սպասում էր
գժրախտության և պատրաստ էր ամեն ինչ զոհել՝ իր երեխան ազատելու հա-
մար: Այժմ պարզ է, որ կորած է երեխան, բայց այժմ նա՝ մայրը, սառել է,
ևս քաշվել, ամեն ինչ թողնելով աստծու կամքին: Նա, իհարկե, վախում էր
Սուլեյման-բեկի նշանածից...

Այդպես դատողներից ոչ մեկն էլ չգիտեր, որ Գայանեն մտել էր իր մոր
ձոցը, օր ու գիշեր հանգիստ չէր տալիս նրան: Նա հետևում էր այդ խեղճ կնո-
ջը պահապան հրեշտակի նման, չէր թույլ տալիս, որ նա հուսահատվի, լա-
ցով, աղաչանքով, բարկությունով զրավում էր նրա սիրտը, մխիթարում էր:

Գայանեն սովորեցրեց նրան սպասել, սպասել նույնիսկ այդ դժոխսյին
դրությունների մեջ: Երբ դժբախտությունը հեղեղել է ամեն տեղ, երբ ամեն ինչ
կորած է, և չկա մեկը, որ բռնե ընկածի ձեռքը, այդ ժամանակ օձիք պատու-

լով, գլուխ ծեծելով, ուշաթափվելով ոչինչ չէ կարելի դրսեւել: Թուլութիւնը մահ է, չպետք է թուանալ, այլ պետք է հիշել, որ վերջին շունչ արձակելիս էլ կարելի է կովել:

— Երեխան խելոք է,— ասաց Մելիք-Ավանը, երբ Աննա-Խաթունը պատմեց ամեն ինչ:— Խելոք է, ինչպես միշտ: Նա ճիշտ է ասում: Մենք ողորդ ետեւից գերեզման չեն գնում, եթե մենք ողորդ նույնիսկ դրա պես մի սիրուն երեխա է:

— Բայց սա գերեզման չէ, Ավան,— բացականչեց Աննա-Խաթունը:— Գերեզմանի հետ ես շուտ կհաշտվեմ: Գերեզման մտնելը ամոթ չէ, ամոթը... ինչ միս պիտի լինի մարդու երեսին, որ հավիտյան տանն այսքան ամոթ...

Եվ նա սկսեց իր գանգատները:

Օ՛, եղբայրը չէ հասկանում, թե այդ ինչ կրակ է, որ լսւում է իր քրոջ սիրտը: Առաջին այցելութիւնից հետո Սուլեյման-բեկը երկու անգամ էլ եկավ մելիքի տունը, բայց Գայանեն չփախավ, չթաքնվեց: Բաց երեսով, միանգամայն համարձակ ու վստահ, նա երեսաց բեկին, նայում էր նրան այնպես, կարծես չէր կշտանում: Մեհրին դանազանութիւն չէր գտնում այժմյան օրերի և այն ժամանակների մեջ, երբ խաչենցին էր նրա սրտի ուղածը: Այն ժամանակ նա սիրահարված էր, իսկ այժմ... Մեհրին գիտե, որ այժմ էլ նույն դուրսն է: Բեռնաղջիկը լաց է լինում, երբ մի-մի հիշում է անցյալը, խաչենցուն, բայց լացը իսկույն ծիծաղի է փոխվում, երբ միտն է բերում, որ Սուլեյման-բեկը իրանից ձեռք չի վերցնի...

Այժմ էլ նա սիրահարված է... Բայց այժմ ո՞ւմ վրա...

Մելիք-Ավանը երեսը շուտ տվեց և դուրս գնաց, նշան անելով, որ քույրը չհետևի իրան: Գայանենին մենակ էր ուղում տեսնել և, մտնելով նրա սենյակը, պմենից առաջ փակեց դուռը: Այժմ նրա մեջ կասկած չկար, որ սուտ չէ մարդկանց կարծիքը, որ աղջիկը ի՞նչ որ սիրահարված է:

Գայանեն մոտեցավ նրան: Ծիծաղեց, բարևներ տվեց, հայտնեց, որ ինքը վաղուց էր սպասում քեռիին: Բայց մելիքը կարողացավ ստանափրտ մնալ. ո՛չ մի քաղցր խոսք չարտասանեց, այլ միայն ասաց, թե ինքը ղրաղված էր...

Նրա ձայնը խիստ էր, և դեմքը՝ այլալայված, ահարկու: Առանց նախաբանի, առանց խորատների նա ասաց, որ եթե խելոք երեխան կորցրել է իր խելքը մի գործի մեջ և չէ ուղում ձեռք վերցնել այդ գործից, պիտի իմանա, որ իրան թույլ կտան անել, ինչ որ ուղում է: Թող նա չկարծե, թե աշխարհը տակնուվրա կդառնա նրա պատճառով: Այժմ աշխարհը իր ցավներն ու հոգսերն ունի: Նա արդեն հարյուրավոր աղջիկներ է կորցրել, և մեծ բան չի լինի, եթե մի աղջիկ էլ կորչի:

— Եթե դու չես խնայի, ոչինչ կհամարես մեղ ամենքիս, այն ժամանակ մենք բոլորս չենք խնայի քեզ, ոչինչ կհամարենք քեզ... Դու մեղ չես խաշտառակի, որովհետև մենք ձեռք կվերցնենք քեզանից, և դու կդառնաս մի հասարակ աղջիկ...

— Ա՛հ, դու ճշմարիտ ես ասում, քեռի,— հիացած բացականչեց Գայանեն, փաթաթվելով մելիքի կրծքին:

Հուզմունքը թույլ չտվեց նրան շարունակել. մի վայրկյան նա տեղի տվեց խուլ հեկեկանքներին: Եվ ապա, բարձրացնելով իր դեմքը, նա նայեց իր քեռիին, որ կանգնած էր ժայռի նման, և ասաց.

— Դու արդար ես, քե՛ռի... Ինչո՞ւ շուտ չեկար, որ ասես այդ խոսքերը... Ոչ ոք չէր ընդունում, որ ես հասարակ աղջիկ դառնամ. որքան էի տանջվում, որ հասկացնեմ այն, ինչ հիմա դու ասացիր: Ա՛հ, սիրելի քեռի, հասկացրու ամենքին, որ ես ոչ ոքից լավ չեմ...

— Շատ լավ...

Եվ այլևս ոչ մի խոսք: Մելիք-Ավանը հեռացրեց նրան իրանից ու դուրս գնաց:

Բայց իր դայրույթը չկարողացավ պահել: Նույն օրը գնաց Սուլեյման-բեկի մոտ: Բեկ երեկոյան պատմում էր իր քրոջը, թե ինչ էր ասել և ինչ էր լսել:

— Մեղ ոչինչ բան չի օգնի,— ասաց նա մի ժանր, հուսահատ եղանակով:— Նույնիսկ Մուստաֆա-փաշայի անունն էլ աղդեցութիւն չարավ:

Բեկը չէ վախում իր հրամանատարից: Փաշան ոչինչ չէ կարող ասել, եթե ինքը՝ բեկը, մի օրում քանդե մելիքի տունը: Ոչ մի օսմանցի չի խղճա այն գլավուրներին, որոնք ավազակ Մանասի գործակիցներն են:

— Նա պարզ հասկացրեց, որ եթե իրան ընդդիմանանք, նա այդպես էլ կանի, կքանդե այս տունը: Փշանա՛ Շահնազարր... Նա է այդ զենքը տվել անօրեն թուրքին: Չմոռանաւ, Աննա, վաղը նրան ուղարկիր մեր տուն: Ես կխրատեմ այդ լակոտին...

Այդքանը բավական չէր, բեկի ականջին հասել էր և այն, ինչ խոսում էին մարդիկ. նա գիտեր, որ Գայանեն սիրում է իրան: Պետք էր տեսնել գահանի պսպղուն աչքերը, որպեսզի կասկած չմնար, թե նա ձեռք չի վերցնի մելիքի աղջկանից: Նրա ձեռքին մի ուրիշ զենք էլ կա: Ոչ մի գլավուր իրավունք չունի պահել իր տանը այն աղջկան, որ ուղում է մարգարեի աղախինը դառնալ:

— Եվ սա, դժբախտաբար, ճիշտ է,— շարունակեց մելիքը:— Այստեղ կտ և հավատի գործ. ինքը, փաղիշահն էլ չի արգելի բեկին տանել մեր աղջրկան և մահմեդական դարձնել...

— Ուրե՞մն...

— Ենթադր շունենք,— պատասխանեց նա, իր տխուր աչքերը դարձնելով քրոջ վրա:— Քիչ հույս կարող ենք ունենալ, եթե Գայանեն պարզ ասե, որ չէ ուղում մահմեդական դառնալ: Այն ժամանակ կմնա մյուս հանգամանքը՝ Շահնազարի պատմածը: Մենք, կասենք, որ նա սուտ է ասել, որ այդպիսի բան չէ եղել:

— Եղել է, նա այդ գիտե, ես ասել եմ, որ եղել է...

— Դո՞ւ:

Այս հարցի մեջ այնքան դառն հանդիմանութիւն կար, որ Աննա-Խաթունը լաց եղավ և սկսեց բացատրել, թե ինչ է ասել ինքը բեկին: Այո՛, չէ ուրաքի, որ Մանասը մարդ էր ուղարկել իր մոտ, բայց պատմել է և այն, ինչ ինքը ասել է Մանասի մարդուն...

— Դու քո աղջկանից պակաս չես խելոք կորցրել,— փնթփնթաց նա քթի տակ և լոկեց:

Խեղճ քույրը լուռ արտասուքներ էր թափում. նա այժմ հասկացավ, որ իր բոլոր արածները սխալ են եղել, անխելութիւն... Թող այդպես լինի, թող իրան ոչինչ համարեն, մի անկյուն շարտեն: Թող խելոքները մի բան անեն:

— Դրանով բան չի դառնա,— արտասանեց մելիքը մի անողորմ խստութեամբ:

Արտասուքները այդ վայրկյանին կարծես ավելի կատաղեցրին նրան: Վաղուց էր, որ նա մի մխիթարական խոսք չունեց իր քրոջ համար. վաղուց էր, որ նա ոչ ոքին չէր խնայում: Այժմ էլ նա շատաց, թե ինչ մտադրութիւն ունի:

— Չմեղվա մեջ ենք, թուրքերը նստած են մեր տներում,— շարունակեց նա նույն եղանակով:— Ո՞վ պիտի նրանց դուրս հանե այդտեղից...

Նա վեր կացավ, սկսեց քայլել սենյակում. ծանր իրողութիւնը նորից փաթաթվեց նրա կոկորդին: Այժմ այլևս հնար չկար նախատեսելու, թե ինչ կլինի:

Դուռը հանդարտ բացվեց, և Գայանեն ներս մտավ, բռնեց մեկիքի ձեռքը: — Ես հենց այստեղ էլ կխոսեի,— ասաց նա,— բայց մայր Հեղինեն գալիս է... Մինչև նրան լսելը՝ ինձ պիտի լսես, քեռի... խոստովանություն ունեմ: Նա քաշեց, տարավ մեկիքին իր սենյակը: Այստեղ նա ծիծաղելով ասաց.

— Ես լսեցի ամեն ինչ, ես ականջ էի դնում դռան ետևից: Դու զուր ես ասում, թե ոչ մի ճար չկա:

— Ծարը գտել ես դու՝ քո մոր հետ,— ասան կերպով պատասխանեց քեռին:

— Ես գտել եմ, վաղուց եմ գտել: Ինչ էլ անեք ամենքդ, բայց չեք կարող ասել, որ ես Մեկիք-Հուսեինի աղջիկը չեմ:

Նա հանեց իր ծոցից փոքրիկ խենջարը և պինդ սեղմեց իր ձեռքերի մեջ: — Ահա ճարը,— ասաց նա:— Այս փոքրիկ ու սիրուն բանը պիտի կախվի նրա կրծքի տակ. եթե այդ չհաջողվի, ես ինքս մինչև կոթը կխրեմ իմ կրծքի մեջ...

Այժմ Մեկիք-Ավանի դեմքի վրա երևաց մի հեգնական ժպիտ. ճարը շատ էր չնչին...

— Դու չես հավատում... Դու էլ ես քարացել, քեռի՛. բայց դու չէ՛իր, որ ինձ այնքան սիրում էիր... Ե՛րբ եմ ես քեզ մոտ սուտ ասել. ե՛րբ ես դու խաբվել ինձանից...

— Այժմ էլ կհավատայի, եթե...

— Եթե...

— Չասեին, որ դու սիրահարված ես թուրքի վրա...

— Դրան չե՞ս հավատում: Հավատա՛, քեռի: Ես սիրահարված եմ ձեռք տալիս, ինչպես փոքրիկ սարդը սիրահարվում է իրանից հինգ անգամ մեծ ճանճի վրա: Չե՞ս տեսել, թե ինչպես մի խեղճ, փոքրիկ միջատ ընկնում է իրանից մեծի ետևից, հալածում է նրան, ծածուկ և հարմար բոպեի է սպասում նրան սպանելու համար: Ես սիրահարված եմ... Վկա է այս հրաշալի խենջարը, որ իմ ծոցում է ապրում, որին ես ուխտ եմ արել, իբրև մի սրբության: Սա ինձ հաստատ խոսք է տվել, որ ինձ կուղարկե գերեզման, եթե իմ ձեռքը դողա այն ահավոր բոպեին, և թուրքը ազատվի սրա բերանից: Սա պողպատի երդումն է կերել թույլ չտալ, որ պիղծ ձեռք դիպչի Մեկիք-Հուսեինի աղջկան: Նայի՛ր, չե՞ս հավատում...

Երկուսն էլ լուռ նայեցին արծաթապատ դենքին. երկուսն էլ միևնույն հարցն էին տալիս նրան. «Ծի՛շտ է»:

— Մենակ ես չեմ սիրահարված,— ասաց Գայանեն,— մեր բոլոր աղջիկներն են ինձ պես:

Մեկիքը մի հարցական հայացք գցեց նրա վրա: Իսկ աղջիկը հանկարծ սկսեց աղաչել նրան.

— Քեռի՛, սիրելի քեռի, դու ամենքի մեծն ես, դու աշխարհի տերն ես, քո խոսքը հրաման է ամենքի համար: Մի բարերարություն արա մեզ. մի՛թե հիմա էլ չես խղճա...

Հուզված, բեկբեկուն ձայնը կրակոտ էր, սքանչելի: Գեղեցիկ շրթունքները վարդեր էին դառել և շարժվում էին անդադար, այրում էին: Մեկիքը չդիմացավ այդ հմայքներին: Նա ղգաց նախկին Գայանեի համն ու հոտը և քիչ մեղմ ձայնով հարցրեց.

— Ի՞նչ ես ուզում:

— Այս փոքրիկ դենքից քիչ կա... Վաղը մարդիկ ուղարկիր, թող ման գան ամեն տեղ և քանիսը գտնեն, բերեն այստեղ: Կանչիր բոլոր գինագործներին, թող նստեն, օր ու գիշեր երկաթ ու պողպատ ծեծեն, խենջարներ շի

նեն: Մեծերը չենք ուզում. ամեն մեկը այնքան լինի, որ տեղավորվի աղջկա ծոցում...

— Հետո՞:

— Հետո մի ահագին հարսանիք արա: Մեզ ամենքիս մի օրում տուր թուրքերին: Նրանք չեն մեծի, նրանք ուրախ կլինեն. և մի գիշերվա մեջ, որքան աղջիկ կա, այնքան պողպատ կցցվի թուրքերի կրծքում:

Համարձակ ծրագիրը առաջին անգամ ծիծաղ պատճառեց մեկիքին: Բայց Գայանեն այնքան սգևորված էր, այնքան հավատում էր այդ մտքին, որ մեկիքը չսկսեց հերքումներ առաջ բերել. նա հնարավոր համարեց քննել այդ հանդուգն միտքը:

— Դու միայն քո մասին կարող ես խոսել,— ասաց նա:

— Խոսում եմ ամենքի կողմից: Մեր գյուղում աղջիկ չկա, որ համաձայն լինի: Մենք երգվել ենք Ավետարանի վրա:

Նա ետ քաշեց պահարանի փոքրիկ վարագույրը, ցույց տվեց Ավետարանը, որի կողքին դեռ մնում էին մոմերը:

— Ամեն մի սիրտ, որ մեզ հետ է, այստեղ երգվել է. ամեն մեկի շըրթունքները համբուրել են այս Սուրբ գիրքը:

— Բայց այդ գործը երկար կտևի. իսկ բեկը քեզ ուզում է շուտով, չէ համբերում...

— Ի՞նչ անենք, նրան խաբել դժվար չէ. մենք խոսք կտանք, կարճ ժամանակ կխնդրենք: Ես միշտ պատրաստ եմ, և նա իմ ձեռքից չի պրծնի... Բայց պետք է, որ բոլոր քույրերը պատրաստվեն: Մենք երգվել ենք միասին սկսել...

Հանկարծ նա մի բան հիշեց և կանգ առավ. դա մի վայրկյան էր, նա աչքը գցեց առաստաղին, և հրաշալի կարմրությունը ծածկեց նրա ամբողջ դեմքը:

— Ես մոռացել եմ,— բացականչեց նա մի անդուսպ, կատաղի հրճվանքով, որ միայն երեսնամեկին է կարող այդպես վարակել:— Դեռ կան Սոնան, Դյուլ-Ջահանը, Մանիշաղը... Դրանք էլ կգան, քույր կգրվեն... Դու չե՞ս արգելի, քեռի... Բայց արգելես էլ, նրանք քեզ չեն լսի... Օ՛, մենք շատ ենք, մենք կհաղթենք...

Մոռացված գինակիցները, կարծես, ցած իջան առաստաղից, ծիծաղեցին և ասացին, որ այ՛ն, իրանք ետ չեն մնա քույրերից... Մեկիքը ցնցվեց, լսելով իր երկու աղջիկների և եղբոր աղջկա անունները:

Երեքին էլ կանչում էր Գայանեն. կարծես խնջույքի էր կանչում, կարծես մի հանգես էր սարքել, որի մեջ բոլոր քույրերը պիտի հրճվեին, թրթռային, ծիծաղեին և ծիծաղեցնեին: Նրանք գալիս էին, և Գայանեն դողում էր խորին բավականությունից. նա տարածեց թևերը, կարծես գրկում էր նոր քույրերին: Մեկիք-Ավանը շարժվեց տեղից, գնաց դեպի նրան և սեղմեց իր կրծքին:

— Նրանք էլ կլինեն,— ասաց Դիդակի տերը մի խուլ, ախորժելի ձայնով:

Եվ սկսեց շոյել աղջկա հրաշեկ ճակատը: Նրա մեջ նորից բռնկվեց այն քնքշությունը, որով նա մի ժամանակ փայփայում էր այդ սիրուն երեսնային, այդ Գայանեին, որ այժմ այրվում էր նրա գրկի մեջ, կարծես ուշաթափված էր, աշխարհից վերացած:

— Օ՛հ, քե՛ռի, քե՛ռի,— մրմնջաց այդ կրակը և իր գլուխը թեքեց նրա ուսի վրա:— Մեզ թուրքերին տուր, քե՛ռի...

Նա աղաչում էր, իսկ քեռին համբուրում էր նրան, հանգստացնում էր իր զգվանքներով: Դժվար չէ կատարել այդ աղաչանքը: Բայց...

— Աղջիկներն ազատեն մեզ,— արտասանեց նա հազիվ լսելի ձայնով:

Խոսում էր տղամարդի վերափոխման ինքնասիրությունը... Ինչպե՞ս.
տղամարդիկ նստեն, իսկ այս երեխաները դնան...

— Մենք, մենք,— պատասխանեց Գայանեն։— Մենք լավ ենք ձեզանից։
Մեղ ուզում են... Մենք, օ՜հ, գեղեցիկ ենք... Իսկ ձեզ ատում են...

— Տեսնենք...

Այդ խոսքերով մեկից մեկ էր տալիս նրա թախաձայններին։ Հաստատ,
դրական բան չկար։ Տեսնենք, աստված երեխ մի ճանապարհ ցույց կտա...
Բայց ինչ էլ լինի, պետք չէ տաքանալ։ Ջահիլությունը փորձանք է, ամենալավ
մտքերն անգամ նա կարող է փչացնել իր խակությունից, իսկ Գայանեն շատ է
խակ. ահա այժմ նա քրտնել է, մինչդեռ ոչինչ չկա մեջտեղը։

Գայանեն չէր ուրանում, որ ինքն շտապում է, այլովում է։ Նա գիշերները
քուն չունի, նրա միտքը միշտ իր փոքրիկ խենջարի հետ է։ Այժմ նա պատ-
րաստ է համբերել, սառնասիրտ լինել։ Որքա՞ն գոհ է. իրան լսեցին, այս ան-
գամ չծաղրեցին։ Տեր աստված, սա առաջին անգամն է... Եվ նա այլևս չէ
պահում մեկիքին, միայն շնորհ է խնդրում նրանից։

— Կույս Հեղինեն չսես, սիրելի քեռի... Այդ կինը սարսափելի լեզու ունի
և կարող է քեզ պես մարդուն էլ խելքից հանել։

— Տեսնենք,— նորից կրկնեց Մելիք-Ավանը։

Շեմքի մոտ, միության մեջ, մեկիքին կանգնեցրին երկու ձեռքեր, որոնք
հանկարծ պինդ փաթաթվեցին նրա ծնկներին։ Միևնույն ժամանակ մեկը հե-
վալով թոթովեց։

— Ես էլ, քեռի, ես էլ...

Մելիքը խոնարհվեց և տեսավ Հովսեփին։

— Դու է՞լ ես գնում,— հարցրեց նա։

— Ես կասեմ, եթե չծիծաղես... Մի ծիծաղիր, ես լաց կլինեմ...

Բայց քեռին չկարողացավ չծիծաղել։ Հովսեփը, կրակոտ արտասուքներ
թափելով, խոսեց իր քրոջ մասին, կրկնեց նրա աղաչանքը։ Քույրիկը սուտ չէ
ասում. նա արդար է ու խելոք, ինչպես այն մեծ գիրքը, որ մայրիկը առել է
Նրիցմանկաց վանքից՝ փոխարենը տալով մի ջուխտ եղ...

— Շատ լավ, բայց դո՞ւ...

Պատասխանի փոխարեն Հովսեփը ցույց տվեց իր գոտուց կախած փոք-
րիկ խենջարը։

— Ինչի՞դ է... Աղջիկ չես, որ թուրքի գնաս...

— Ո՛չ,— աղաղակեց երեխան,— ես տղա եմ...

Այդ հպարտությունը բոլորովին սազ չէր գալիս նրան։ Մելիքը նորից ծի-
ծաղեց, բայց Գայանեն հիացած էր. դարձյալ թվում էր նրան, թե երեխան
բարձրանում է, հասակ է քաշում և պնդանում է... Բայց այդ ցնորք էր, որ
չքացավ մի ակնթարթում։ Մելիքն ասաց.

— Նրանի կլինեմ, եթե աղջիկ ծնվիր, Հովսեփ, Էդնե քեզ էլ մարդու
կտայինք... Բայց ոչ աղջիկ ես, ոչ տղա...

Երեխան կուշ եկավ, կարծես կաշմակ խփեց նրան։ Մելիքն անցավ, իսկ
Գայանեն գրկեց Հովսեփին, որ երբևիտ էր հանկարծակի տենդով բռնվածի
նման։

Քրոջ շունչն էր, որ հանեց նրան այդ դրությունից։ Քրոջ շունչը հավա-
տացնում էր, որ ոչինչ է մարդկանց կարծիքը, որ իրանք, այդ երկուսը, միա-
սին կլինեն, և հաջողությունն այժմ անկասկած է։

— Հաջողությո՜ւն,— դուրս թռավ երեխայի բերանից։

Հաջողությո՜ւն... Այս միևնույն խոսքը նույն երեկոյան արտասանում էր
և Քյոսա-Մուխտարը։ Նա էլ մեծ հույս ուներ. նա էլ գիտեր, որ անկասկած
է հաջողությունը։

— Մի րիացու գլուխը շատ է հաստ,— ասաց Սուլտանը իր մոտ նստած
վիթխարի մարդուն, որ իր ծառաներից մեկն էր։— Հաստ գլուխը չի հասկա-
նա ոչ օգուտ, ոչ մեծերի պատիվ։ Մուրադ-աղան հաղթվի՞ այդ սև վայրենուց.
ես չեմ թողնի։ Նա քաջ է, բայց՝ հիմար... Մենք մեր շահը չենք կորցնի, մենք
հիմար չենք։ Լսո՞ւմ ես, լավ պատրաստիր մեր տղաներին։ Հենց որ ճանկենք
հուրիին, պիտի փախչենք, փախչենք քամու պես։ Դու կեսօրից հետո կսպա-
սես իմ ցույց տված տեղը. հիշո՞ւմ ես. մեծ քարի մոտ, ձյունը սրբեցինք...

Վիթխարին վեր կացավ, լուռ հավանության նշան արավ։

— Լավ կլինեմ, եթե Ահմեդն ինձ օգնեմ, բայց ծեր աղվեսը չհրապուր-
վեց մեր սակորներից. վնաս չունի, նա գոնե ձայն չի հանի...

Սուլտանը ճանապարհ դրեց իր անխոս ստորադրյալին՝ նորից և նորից
կրկնելով իր խրատները։ Նա ինքն էլ չմնաց տանը և իր քայլերն ուղղեց դեպի
աղբանոցը։ Ցուրտը նրան չնեղեց. նա սրել էր ականջները, լսում էր, հոտո-
տում էր...

Այժմ ճրագ էլ կար Փերիի տնակում։ Հին, սև ամանում լճացած ձեթի մեջ
խաղաղ այլովում էր բարակ պատրույզը՝ դեղին լույսեր սփռելով մի անկողնի
վրա, որի մեջ պառկած էին երեք հիվանդները։

Ձայն, շարժություն չկար այդտեղ. վերմակը կարծես սառել էր, քա-
րացել. ճրագը իր տխուր փայլվողներով կարծես խորին ուշադրությամբ հե-
տևում էր, թե ինչ է անում մահը։

Փերին երբեմն շոքեղոք առաջ էր անցնում, ձեռքը մոտեցնում էր հիվանդ-
ների բերանին ու քթին, միայն այդ ժամանակն էր համոզվում, որ դեռ շունչ
կա։ Բայց մոտենում էր վերջին ժամը, և պառավը, իբրև արթուն պահապան,
սպասում էր, աչք չէր գոցում, որպեսզի այդ ժամը իրան անպատրաստ
լքեն...

Փակել խեղճ որբերի աչքերը, մի քանի խոսք արտասանել աշխարհից
հեռացողների վրա, մի քանի կաթիլ արտասուքներով թրջել նրանց երկար
ճանապարհը, խնդրել աստծու քաղցր դատաստանը, ահա ինչու էր նա սպա-
սում։ Դա պարտք էր, նրա սիրած պարտքը. և ճրագի գունատ լույսերը ցույց
էին տալիս, թե որպիսի լրջությամբ է նա պատրաստվում այդ պարտքը կա-
տարելու... Վաղուց անցել էր նրա քնի ժամը, բայց նա սպասում էր, անդա-
դար սպասում։

Երբեմն սենյակի աջ անկյունից բարձրանում էին խուլ հեկեկանքներ և
խանգարում էին դերեղմանային լուծությունը։ Դա արտասուքներից կուրացած
պառավ կինն էր։

Այն բարբարոս ձեռքը, որ ճրագ էր վառել այս քանդված տնակում, դիպել
էր և այդ թշվառին. նա այժմ ծածկել էր իր հին մսերը, փաթաթվել էր մի հին
վերմակի մեջ և քնած պիտի լինեմ, բայց քունն էլ չէր խեղդում նրա անթիվ
վշտերը, և նա այդպես կհեկեկար մինչև առավոտ... Լուռ էր ջարդված սրտի
մորմոքը, և նրա փոխարեն երբեմն բարձրանում էր Մարթայի հանդարտ շն-
չառությունը։

Երեխան առողջ ու անհոգ քնի մեջ էր. մահվան այս օթևանում այդ քունն
էր հաստատում, որ մի հարկի տակ, մեռնողի կողքին ծլում, ծաղկում է թարմ
կյանքը... Տատը երբեմն աչքը դարձնում էր նրա վրա, և պառավական ան-
թիվ կնճիռների մեջ գոհունակության ժպիտն էր շարժվում. նա խոնարհվում

էր, լուռ ու անձայն շրթունքները դնում էր նրա ճակատին և շուտով էլի ուղղվում էր, էլի նայում էր երեք հիվանդներին...

Բայց գերեզմանի ցրտութիւնը ուշանում էր. նրանից առաջ ներս մտավ մի անակնկալ հյուր:

Նազլուն էր: Առաջին անգամ նա չհամարձակվեց խոսել. քաշվեց ճրագի լույսից, որ անկողնի վրա էր թափված, և այն լուսթյունից, որ պատրաստված էր հիվանդների վերջի համար: Նա դեսուդեն նայեց, չզարմացավ ոչ մի բանի վրա, մինչև անգամ չուզեց իմանալ, թե ով է այսպես կերպարանափոխել տնակը: Նա գիտեր, որ աշխարհի մեջ անհնարին բան չկա: Եվ այս հանգամանքը նա շտապեց հայտնել Փերիին: Բռնելով նրա ուսից, աղջիկը բացականչեց.

— Ես տեսա իմ մորը...

Փերին ուրախացավ: Այդպիսի լավ բանի համար կարելի էր խանդարել մահվան կարգն ու սարքը:

— Նա ինքն էր. լաց եղավ, համբուրեց ինձ: Ինչպե՞ս էր փառք տալիս աստծուն...

— Ե՞րբ կգա:

— Օ՛հ... գալը... գալը...

Այդ բացականչությունը համապատասխանում էր մի տեսակ տարակուսական-հեղինակա՞ն ծամածոության, որ միաժամանակ երևան եկավ նրա դեմքի վրա: Փերին համարյա հասկացավ, ուստի իսկույն հարցրեց.

— Դժվա՞ր է...

— Դժվար... Ձէ՛, դժվար է մի խեղճ, խեղճ աղջկա համար: — Կատախանք նա ծիծաղելով:

— Քեզնից էլ խեղճ... էլ ինչո՞ւ ցույց տվին քեզ:

Նազլուն նախ ձեռքով բացասական նշան արավ և ապա հանդարտ արտասանեց.

— Ես խեղճ չեմ, ինձ համար դժվարություն չկա... Նայիր ինձ, մի՞թե չես տեսնում:

Եվ նա հարկադրեց, որ պառավը լավ տնտղե իրան, անդադար կրկնում էր այդ հարցը: Փերին նայում էր, խորին ուշադրությամբ դիտում էր այդ նիհար դեմքը, բորբոքված աչքերը, որոնց մեջ այժմ մի շար ինքնավստահութիւն էր երևան եկել: Ուրիշ մի բան չնկատեց պառավը և ասաց.

— Դու նույն Նազլուն ես:

Եվ Նազլուն ծիծաղեց ու սկսեց ծաղրել Փերիի աչքերը:

— Դու լավ չես տեսնում, դու ծերացել ես, և այս ճրագն էլ շատ բարակ լույս ունի: Բայց եթե տեսնեիր՝ ինչե՞ր կան իմ մեջ... Ես հսկա եմ: Մեղիք Ավանին կզցեմ ոտիս տակ, Սուլեյման-բեկին իմ էջը կշինեմ, իսկ Մանասը ձեռքիս մեջ է, մի անգամ փչեմ, հոգին կտա... Օ՛հ, որքա՛ն մեծացա այս քսնի օրը...

Փերին ամաչեց այդ խոսքերից, հասկացավ, որ Նազլուն էլի կատաղել է: Ի՞նչ կասկած, որ այդպես էր: Ահա նա տեղից վեր թռավ, երկու անգամ պտույտ արավ, հռհռաց և ապա ցատկեց ու ընկավ Փերիի գիրկը: Պառավը դեն հրեց նրան և նորից շոշափեց մեռնող հիվանդներին: Դրանով ցույց էր տալիս, որ այժմ չէ կարող գլուխ դնել մի խենթի հետ: Նազլուն չոքեց նրա առաջ և ասաց.

— Լսի՛ր, ես գործ ունեմ քեզ մոտ: Էգուց երեկոյան իմ մայրը լույս աշխարհ դուրս կգա... Ուզո՞ւմ ես:

— Ո՞վ չի ուզի:

— Բայց նրա տեղը մի ուրիշը պիտի գնա: Օգնի՛ր ինձ...

— Ո՞վ պիտի գնա...

— Այս անգամ մի բախտավոր... Վերջապես հերթը հասավ բախտավորներին...

— Ո՞վ է:

— Մեղիքի աղջիկը... Քյոսա-Մուխտարը իմ մորը փոխում է նրա հետ: Փերին սարսափահար նայեց Նազլուի անողորմ դեմքին:

— Դու ուզո՞ւմ ես, որ իմ մայրը ազատվի, — շարունակեց նա, ուշադրութիւն չդարձնելով պառավի տհաճության վրա: — Որ այդպես է, վաղը երեկոյան դու կգաս ինձ հետ: Մենք ուրիշ գործ չունենք, մերը այն կլինի, որ դուրս կկանչենք բախտավորին, և հետո...

— Հետո ի՞նչ:

— Մենք գործ չունենք, փախցնողները գիտեն, թե ինչ պիտի անեն: Ես կզնամ իմ մոր հոտից և կբերեմ նրան... Ա՛հ, միասին կգանք, լացն ու ծիծաղը կխառնենք ճանապարհին...

Նա հոգնածի պես կանգ առավ, երկար շունչ քաշեց... Ապա հիացած վերադարձավ իր մտքին, որ համիշտակել էր նրան:

— Խեղճերը, վերջապես, հարկավոր եկան մարդկանց և կարող են ապրել... Մուխտարը մի կատարյալ դե է, բայց այս րոպեին մեր ձեռքումն է... Ազանց մեղ ոչինչ չէ կարող անել: Մի ժամանակ Նազլուն խենթ էր, ծիծաղ էր հարուցանում, երբ ուզում էր իմանալ, թե ուր է իր մայրը: Այժմ նրա ետեվից ման են գալիս...

— Եվ դու կանե՞ս այդ բանը:

Նազլուն սաստիկ ծիծաղեց: Որքա՛ն միամիտ էր այդ պառավը:

— Ես խոսք տվել եմ, և վաղը երեկոյան մենք կգնանք...

— Խոսիր միայն քո մասին:

— Դու չես ուզում, ես այդ սկզբից նկատեցի: Բայց դու գիտես, որ երկրների տակ իմ մայրը մի ուրիշ հույս չունի...

— Դիտեմ, խեղճ Նազլու... Բայց մեղիքի աղջիկը մեղք է...

— Մե՞ղք... Օ՛հ, սիրտս պատռվում է, այդպես մի խոսիր...

— Տեսնո՞ւմ ես այս ճրագը, այս օջախը... Մի ամբողջ տուն կա այստեղ. հիվանդները, խեղճեր: Հայ քրիստոնյաների նման կմեռնեն, փառք աստծու: Այս բոլորը Գայանի արածն է...

— Հիմա ես կպատմեմ իմ արածը: Բանն այնպես է, որ բախտավորները պիտի լաց լինեն, որ ես ուրախանայի: Ես չուզեցի, որ այդպես լինի և գնացի Մանասի մոտ: Դիտե՛ս, մի տուն՝ լի հրացաններով և սրերով... Երկար աղաչեցի, որ այդ լավ բաները վերցնեն և գնան իմ մորն ազատելու: Բայց ամենքն ինձ ծաղրեցին, էլի խենթ էին համարում:

— Աստծու բանն է...

— Սուտ է, սո՛ւտ, դա մարդկանց բանն է: Մանասը լսել է, որ մեղիքի աղջիկը գնում է թուրքին, և էգուց, մյուս օրը կգա, կփախցնե նրան... Բախտավորը հարյուր ու մի հավատարիմ մարդ ունի... Նրան կազատեն: Բայց իմ մայրը... միայն Նազլուն...

Արտասուքներից դողացող ձայնով նա սկսեց պատմել, թե ինչպես տեսավ իր մորը, նկարագրեց գերինների գրութիւնը: Այդ բոլոր դժբախտներին կարելի է ազատել, հարկավոր է միայն, որ Նազլուն ու Փերին վաղը երեկոյան գնան մեղիքի տան մոտ...

Նրա խոսքը ընդհատեց մի կատաղի հեկեկանք, որ լսվեց տնակի անկյունում: Կուրացած պառավն էր, ձեռքերը ման էր ածում օդի մեջ, կարծես ուզում էր շոշափել խոսողներին: Լաց էր լինում, և մի շարք խոսքեր խեղդում էին նրան:

— Նախշո՞ւնը... Իմ նախշո՞ւնը... Նա էլ կաղատվի... աստծու սերին...

Փերին խեղույն վեր կացավ, գնաց նրա մոտ. ձեռքը քսեց նրա ձեռքերին, մի քանի խոսք ասաց: Եվ խեղճը երեսայի պես խեղույն հանդարտվեց, սկսեց հեկեկալ մեղմ, շատ մեղմ ձայնով: Նաղլուն բավական չհամարեց Փերի մխիթարանքը, ինքն էլ հաստատ հույսեր տվեց: Ինքը, այո՛, կանե, ինքը կաղատե ամենքին...

— Տեսնո՞ւմ ես,— հարցրեց նա խեղճված ձայնով, երբ Փերին վերադարձավ իր տեղը:

— Նրան հանգստացնելը հեշտ է, փառք աստծու...

— Բայց ես... Ի՞նչ պիտի անես ինձ համար...

— Լաց կլինեմ... Հիշո՞ւմ ես...

Նա մոտեցավ աղջկան, բռնեց նրա ձեռքը և թախանձում էր:

— Կգան կանաչները, ձմեռն անվերջ չէ,— ասում էր նա:— Գետը հիմա է սառել, այն ժամանակ կվշշա ձորում. սարերը այժմ են սպիտակ, այն ժամանակ կմթնեն... Լավ խոսքեր կասեմ քեզ համար, և դու լաց կլինես... Ես քարերն էլ կլացացնեմ... Հիշո՞ւմ ես:

Աղջիկը կախ արավ գլուխը. նա հպատակվում էր, նա հիշեց, և այդ մեղամաղձոտ ձայնը, այդ հանդարտ քրթմնջյունը դուրսից նրան:

Փերին այժմ լաց չէ լինում, գիտե, որ դիշերային այս պահուն իր տնակում հանդարտ սավառնում է մահվան հրեշտակը: Նա պահում է արտասուքները, բայց նրա լեզուն նույնպես կաշուն ու հափշտակող է, որպես այն մութ երեկոյին, կաղնիների սոսափյունների մեջ:

Երգվում է երեք արգար հոգիներով, որոնք երկնքի ճանապարհի վրա են կանգնած, երգվում է նրանց համար իջած լուսաթաթախ հրեշտակով, երգվում է երեք գերեզմաններով, որոնք վաղը կփորվեն գետի ձորում, երգվում է, հավատացնում, որ արտասուքի մեջ հալվում է ամեն մի վիշտ:

Միայն կա մեկը, ամենից սարսափելին, որ չէ կարող ջնջել ոչ մի արտասուք: Դա այն վիշտն է, որ կպատճառե մեկիքի աղջկա կորուստը: Դայաներին տանեն թուրքերը... Օ՛հ, Փերին կշորանա, քար կդառնա և մի հատ արտասուք չէ կարող կաթեցնել, մի հատ մրմունջ չէ կարող հանել իր սրտից: Վիշտը կըսպանե նրան, և այն ժամանակ կմեռնեն շատ խեղճեր, բայց առանց Փերի արտասուքների: Դայանեն չլինի... Հապա ս՞ով պիտի պատան ու խունկ տա խեղճերին: Անբախտ Անուշ... Նա այժմ էլ դադար չունի իր գերեզմանում: Փերին այդ չէ մոռանում. Փերին չգիտե, թե ինչ է անում Դայանեն, բայց հիացած է նրա վրա. նրա բարի խոսքերը, նրա արտասուքները... Վկա են այս ձեթի ճրագը, կտավը, որից պատաններ պիտի կարեն, խունկը, որ մեռելների բաժինն է...

Նա լռեց, բայց նաղլուն շուտ սթափվեց:

— Իմ մայրը, իմ մայրը,— բացականչեց նա, գրկելով պառավին:— Նա հիմա խոսում էր քեզ հետ, նա ասում էր, որ ինքն էլ, այդ խեղճ, տանջված կնիկը, ուզում է ապրել, ծիծաղել... Նա էլ մեր սարերի ջուրն է խմել: Ինչո՞ւ են տանում... Օ՛, ես մենակ կանեմ. նա ուրիշ ճար չունի: Ես խոսք եմ տվել և վաղը երեկոյան կգնամ բախտավորին դուրս կանչելու... Լավ են քո խոսքերը, լավ էր այն մութ երեկոն, բայց ես ուզում եմ իմ մորը...

Նա սկսեց հեկեկալ: Փերին այս անգամ էլ չխղճաց նրան:

— Դու այդ չես անի,— ասաց նա,— ես թույլ չեմ տա...

— Ի՞նչ էլ չես թույլ տալիս... Չե՞ս կարող, իմ ձեռքերին ուրիշ միջոցներ էլ կան... Բայց հասկանում եմ. առավոտը դու կգնաս և իմաց կտաս բախտավորին:

— Ո՛չ, չեմ գնա, այդ ամոթ կլինի... Նաղլուն ես չեմ խայտառակի... Ես կհեռանեմ նրան ուր որ գնա և կբռնեմ նրա ձեռքը, թույլ չեմ տա...

— Խեղճ իմ մայր, լսո՞ւմ ես այդտեղ, արտասուքն աչքերիդ, այդ սև դեերի մեջ...

Բայց հանկարծ քնդհատելով այդ խոսքը, նա դարձավ պառավին և ասաց.

— Լսի՛ր. դու ինձ թուլացնում ես, բայց ինձ պես հսկա մարդ չկա աշխարհում: Գիտե՞ս ինչեր կան իմ մեջ: Ես գիտեմ Մանասի տեղը, գիտեմ, թե նա ինչ մտքեր ունի: Գիտեմ, թե Մելիք-Ավանն ինչ է ուզում անել. իմ ականջով լսեցի, որ նա Պարսկաստանից օգնություն է սպասում: Բավական է, որ այս բաները պատմեմ Սուլեյման-բեկին, նա ինձ կտա իմ մորը: Ինձ մոտ կա և մի մեծ գաղտնիք: Գարնանը այստեղ մեծ կոխվ պիտի լինի. դեերը, որոնց այստեղ բամանցի են անվանում, կկոտորեն ամենքին և ամենից առաջ՝ Մելիք-Ավանին: Ես այս բանը կհայտնեի մելիքին, եթե նա ազատեր իմ մորը: Բայց նա չի անի, ինչպես շարավ Մանասը: Մերոնք վախկոտ են, ծածկվում են քարերի ետևում: Մերոնք լավ ծաղրում են խենթերին...

— Մերոնց կողմը գնա, նաղլու...

— Ես իմ մոր կողմն եմ: Եթե նրա պատճառով բախտավորները լաց պիտի լինեն, ես մեղավոր չեմ: Ամեն ինչ արի, բայց ո՞վ խղճաց ինձ... Հիշո՞ւմ ես մելիքի կնոջը, վանքի կույսին... Ինձ հայհոյում էին, հիմա էլ իմ երեսը տեսնել չեն ուզում: Հիմա ես չեմ խղճա մարդկանց. հիմա իմ ձեռքին են ամենքը: Ես ուզում եմ ուրախանալ. և ո՞վ կարող է հակառակվել: Ուժեղ եմ, մեծ եմ... Տկլոր, ծարավ, բայց իմ մոր կողքին... Սրտիս փշերը... ա՛հ, տե՛ր աստված, գոնե մի հատը հանեմ... Մի՞թե ես խեղճ չեմ, Փերի...

— Խեղճ ես, բայց կորցրել ես քեզ...

— Այդ դու ես ասում: Բայց դու չէի՞ր, որ ուրախացար, երբ գտա մորս... Մոխտարը ինձ մի քուռն ոսկի էր տալիս, բայց ես զզվեցի թուրքի փողից: Նա ձեռք չվերցրեց, թախանձում էր, որ այդ ոսկիները բերեմ ու քեզ տամ. ես կտառեցի. շունը չէր հասկանում, որ Փերին չի վերցնի, Փերին էլ միմիայն իմ մոր համար կգնար ինձ հետ մելիքի դռների մոտ: Ես հայհոյեցի այդ շանը, թքեցի նրա զգվելի դեմքին. և երբ նա, վերջապես, ասաց, որ հավատում է իմ ասածներին, ես խոսք տվի իմ և քո կողմից:

Պառավն աչքերը բարձրացրեց դեպի հինավուրց առաստաղը, ձեռքերով պինդ խփեց կրծքին, հառաչանքներ արձակեց և սկսեց մեղա գալ: Նա թողություն էր խնդրում աստծուց, աղաչում էր, որ լսե այդ խոսքերը, ներե: Վերջացնելով, նա դարձավ զարմացած ու զայրացած նաղլուն և ասաց.

— Սատանան է քեզ խաբում, խեղճ նաղլու. եկ այստեղ, իմ կողքից մի հեռանար... Հրեշտակներ են մտնում այս տունը. տեսնո՞ւմ ես, ինչպիսի հանդարտ հանգչում են այս երեսաները. նրանք տեսնում են լուսաթաթախ հրեշտակին և ծիծաղկոտ են, կարծես ծաղիկներ լինեն: Սատանան այստեղ չի մտնի: Ինչե՞ր լսեցի քեզանից...

Նա երեսին խաչ հանեց, նորից երկնքի ողորմությունը կանչեց: Բայց հանկարծ սարսափահար եղավ, տեսնելով մի մարդու, որ կանգնած էր շեմքի մոտ:

— Սատանան,— շնչաց նա և ետ քաշվեց դեպի հիվանդների գլխատակը, դեպի այնտեղ, ուր հրեշտակն էր ծիծաղեցնում մեռնողներին:

Նաղլուն էլ ծիծաղեց, երբ տեսավ, թե ով է սատանան: Նա վեր թռավ տեղից և կանչեց, ցույց տալով պառավին.

— Սա չէ ուզում և ինձ էլ չէ թողնում... Գրո՞ղը տանե քո կերպարանքը: Ինչո՞ւ այդքան զգվելի ես, որ նույնիսկ իմ մորը ազատելու համար քեզ չեն լսում:

Մուխտարը, ներս մտնողը նա էր, առաջ անցավ, կակուղ ձայնով մի քանի խոսք ասաց: Փերին իր դեմքը կախ արեց հիվանդների վրա, կարծես չէր թույլ տալիս, որ երեք անմեղ հոգիների վրա ընկնի այդ սարսափելի արդու շվաքը:

Նազլուն շարունակում էր հանդիմանել, ծաղրել Մուխտարին. իսկ սա փորձում էր համոզել պառավին: Էլի ոսկիների անունը տվեց, էլի ասաց, որ վաղը երեկոյան մի թեթև գործ է հարկավոր. միայն դուրս կանչել աղջկան...

Փերին չէր նայում նրան, միայն ձեռքով նշան էր անում, որ հեռանա, գնա: Բայց Մուրադ-աղայի գործակատարը առևտուրի վրա էր, քայլ-քայլ առաջ էր գնում, հասկացնում էր: Նա մոտեցավ անկողնին, նա մեկնում է ձեռքը դեպի պառավը, ցույց է տալիս ոսկիները և ուզում է զոռով նրա ձեռքը հանձնել այդ հարստությունը...

Փերին կատաղած վեր թռավ, բայց դարձյալ չնայեց իրան փորձողին, այլ դիմեց Նազլուին և աղաղակեց.

— Տա՛ր, կորցրո՛ւ... Երեխաները հոգեդարձ դառան, հրեշտակ կա այստեղ...

Անկյունում կուչ եկած պառավը դարձնեց և իսկույն սկսեց լաց լինել: Շարժվեց և Մարթան:

— Կորցրո՛ւ, կորցրո՛ւ, մի՞թե դու քրիստոնյա չես, — նորից կանչեց Փերին և ինքն էլ լաց եղավ:

Նազլուն բռնեց Մուխտարի թևից և դուրս քաշեց: Շեմքի մոտ երկու ձեռքով հանկ արավ նրան և ատամները միմյանց սեղմելով ասաց.

— Գրո՛ղը քեզ տանե... Այդքան էլ զզվելի երե՛ս...

Մուխտարը սառն կերպով պատասխանեց.

— Քո մորը բերել են:

Նվ աղջիկը ոռնալով դուրս վազեց...

Գիշերը հանդարտ էր: Մեռնողները հոգեդարձ չէին դառել, նրանց մեղմ շունչը գնում-գալիս էր: Փերին շուտ համոզվեց, որ բարի հրեշտակն սպասում է մինչև առավոտ:

Լուսադեմին, երբ բացվում են երկնքի դռները, և հրեշտակները աստծու բարի լույսը թափ են տալիս սարերի գլխին, երբ կորչում են շար դեերը, և երեխան օրորոցում սկսում է իր առավոտյան անուշ բլբլոցը, այդ ժամին հրեշտակը կտանն փոքրիկների հոգիները: Արժանի են, տե՛ր աստված... Նրանի՛ ձեզ, անմեղներ...

Փերին պառկում է, որ այն վաղ ժամին դարձյալ ոտքի վրա լինի, իր տեղը նստած, բարի հրեշտակի առաջ: Նա քնում է, նրա դեմքի վրա փայլում է լույսը, նա սպասում է քնի մեջ... Իսկ ճրագը շարունակում է պլպլալ ի պատիվ հրեշտակի:

Անցնում է ժամանակը:

Մի ծանր, շատ ծանր բան սկսում է սեղմել պառավի կոկորդը: Ծրագը հանգցրած է, ամեն ինչ կորել է խավարի մեջ, բայց խեղդվողը գիտե, թե ով է իրան սպանում: Հինգ երկար մատներ, ոսկորների հինգ շարաններ, սեղմում են սարսափելի ուժով... Անուշ է... Նա այժմ չէ խնայում, բայց լուռ է, այլևս պատան չէ ուզում... Գետի ձորից այլևս ձայներ չեն դալիս, պատի ծակերում չէ լսվում շարագուշակ փսփսոցը. «Ի՞նչ արիք...»:

Պառավը գալարվում է, պառավը չէ դիմադրում... Հինգ մատները խրվել

են նրա մեջ, խեղդում են, խեղդում... Դուրս թռավ վերջին խոխոսցը... Անուշը կորավ...

Բոսիկ շանցած՝ տնակից դուրս գնաց մի մարդ և հեռացավ դանդաղ քայլերով:

2

Աղետի առաջն առնել անհնարին էր. պետք էր գոհ լինել դոնե նրանով, որ գտնվեց միջին ճանապարհը: Աղետը հետաձգվեց առժամանակ, բայց որ-պիսի՞ դժվարությամբ:

Դիզակի տերը վերադառնում էր Ավետարանոցից և շարունակ քննում էր այն հարցը, թե կա՞ր մի ուրիշ ելք:

Կեօգիշերից անց հաղիվ վերջացավ ընտանեկան խորհուրդը, որ տեղի ունեցավ մեկից, նրա կնոջ և կույս Հեղինեի մեջ: Վերջինս անողոր ու համառ էր իր դիմադրության մեջ. նա գործ դրեց իր ամբողջ խելքը, ամբողջ իմաստությունը և շատ պարզ, պերճախոս հաստատություններով ապացուցանում էր, որ ամբողջ երկիրը կանգնած է կորստի առաջ, որ անխելքությունը ամենքին մղում է դեպի անդունդ:

Նկարագրելով իրերի դրությունը, նա միայն մի ճանապարհ ցույց տվեց՝ ապրելու ճանապարհը, որ հարթված կլինի ամենքի համար, եթե այժմ ձեռք վերցնեն ամեն ինչից և դիմեն աղաչանքներին: Նա հաշտություն չէր պահանջում, այլ՝ կատարյալ հնադանդություն:

Մի պայման կարող է լինել՝ խոնարհվել, վիզ ճկել. այդ ժամանակ կդադարեն հարվածները: Իսկ մեկիցի տունը աղետներից ազատելու համար պետք է դիմել զոհաբերության: Աշխարհի կարգը վերացնողը, լինի դա մի մարդ, թե մի ամբողջ երկիր, անպատիժ չի մնա. կարգ է, որ իշխանական տունը, երբ ուրիշ միջոցներ չեն մնում, պիտի պահպանի իրան՝ մեծ փրկանքներ տալով: Անկարելի է, որ ընդհանուր թշվառության ժամանակ իշխանն ու հպատակը միևնույն դրության մեջ լինեն. երկրորդը միշտ պիտի զոհվի առաջինի համար:

Այսպիսի կարգ դնողները երեխաներ չէին: Նրանք լավ հասկանում էին, որ ժողովուրդը իշխանի համար է, իսկ իշխանը՝ աստծու համար: Իշխանը շինում է աստծու տները. իշխանը բարեպաշտության օրինակ է ամենքի համար. նրա կայքը աստծու կայքն է եղել: Չլինի իշխանը, չէ կարող լինել եկեղեցին բարեկարգ, լուսադարձ դրության մեջ: Իսկ առանց եկեղեցու թող չլինի երկիրը:

Ահա այդ պատճառով է, որ եկեղեցու խոնարհ, մեղավոր սպասավորը դատապարտում է մարդկանց անմտությունը, դատապարտում է ամեն մի հանդուգն գործ, որ անօգուտ է, միայն աղետների դուռ բաց կանն: Ո՛չ, այս երկիրը ուրիշ ցավ չունի. աղաչանքներով կարող է ձեռք բերել խաղաղությունը, իսկ ամեն մի դժվար դեպքում նրան կօգնեն փրկանքը, որքան էլ ծանր լինի նա: Պետք է տալ անօրեններին այն ամենը, ինչ որ կարելի է տալ: Գայանեի մասին ուրիշ հարց չէ կարող լինել. պետք է խոսել բեկի հետ, իմանալ, թե ինչ գնով նա ետ կկանգնի իր պահանջից. մի՞թե չկան ուրիշ աղջիկներ, մի՞թե ոչ մի հարստություն չի փոխարինի մեկիցի աղջկան:

Նոնայել կամ սակարկություն անել չէ կարելի. տալ և ազատվել: Չպետք է մոռանալ, որ Գայանեի հետ թուրք բեկին կտան և մեկիցի տունը: Հայտնի է, թե որքան անպիտան թուրք է Սուլեյման-բեկը. դառնալով մեկիցի տան տերը, նա իր ատելությունը կթափե եկեղեցու վրա և ամենից առաջ, իհարկե, կու-

սանոցի վրա, որ մեկիքի տան տուրքերով է շինված և պահվում է նրա խնամքով:

Ամեն անգամ, երբ աշխարհը թաղվել է դառն վշտերի մեջ, եկեղեցին է եղել, որ սփռվել է, ճանապարհ ցույց տվել: Բայց այս անգամ անտես են անում եկեղեցու ձայնը, որ խաղաղություն է քարոզում: Խաղաղությունը, այո՛, խոնարհություն է պահանջում, և ով ուզում է խաղաղ լինել, նա պիտի ծռած պահի իր վիզը: Եկեղեցին ամեն օր երանի է տալիս այգայիսիներին: Բայց չեն հասկանում, թե ինչ բան է եկեղեցու երանին: Անխելքությունը տանում է ամենքին դեպի ահռելի անդունդ:

Մեկիք-Ավանը մաքառեց այդ մտքերի դեմ, մաքառեց մենակ, որովհետև Աննա-Խաթունն էլ կույսի կողմն էր, բայց հաջողություն չունեցավ:

Նա, իհարկե, չէր կարող այդ երկու կանանց առաջ բաց անել իր մտքերը, իր ակնկալությունները, որոնք թաքուն էին և թաքուն էլ մնացին: Նա միայն դիմադրեց, աչքի առաջ ունենալով այն, որ այժմ չէր կարելի խոսել ոչ կովի, ոչ հաշտության և ոչ էլ կատարյալ հնազանդության մասին: Ժամանակ էր հարկավոր, որ ցույց տար, թե դրանցից որն է անխուսափելին:

Երբ կգա այդ ժամանակը, մեկիքը, իհարկե, կասե իր վերջին խոսքը, ընտրելով երեք դրություններից մեկը, այնպիսին, որ արժանի կլինի իր պատվին և անվան: Իսկ ա՞յժմ... Գայանեի ասածների մեջ միայն մի բան էր ճիշտ, դրական. պետք է ժամանակ վաստակել, իսկ դրա համար մեղք չէր և խաբելը: Եվ մեկիքը կանգ առավ այդ մտքի վրա, չնայելով Հեղինեի դիմադրության:

Միջին ճանապարհը, որ հետաձգում էր աղետը, Սուլեյման-բեկի հետ մի կեղծ, առերես համաձայնություն կայացնելն էր: Աղջկա մայրը, քեռին, այո՛, համաձայն են, տալիս են Գայանեին, բայց ոչ իսկույն ևեթ, ոչ թե տեղի տալով բռնության, այլ իրանց հոժար կամքով, բացարձակ, ինչպես օրենք է աշխարհի համար: Բեկը պիտի սպասե, մինչև որ մեկիքի տունը կպատրաստվի. հարսանքի ծեսերից ոչ մեկն էլ չպիտի անտես առնվի. աղջկա ծնողը պիտի հարսանքը կատարե, ինչպես սահմանել է քրիստոնեի եկեղեցին. դրանից հետո միայն բեկը կարող է տանել իր հարսին:

— Այսպես կարելի է ձգձգել գործը, մինչև...

— Մինչև ե՞րբ, — հարցրեց Հեղինեն, տեսնելով, որ մեկիքը չկարողացավ շարունակել:

— Զգիտե՛մ, — պատասխանեց նա մի քանի բոպե լուռ մնալուց հետո, — գուցե մինչև վաղը, մյուս օրը, մինչև մի շաբաթ, մի ամիս... Զգիտե՛մ, բայց այժմ ոչինչ որոշել չէ կարելի, այժմ պետք է օրեր վաստակել:

Կույսը վճռական և կտրուկ կերպով հայտնեց, որ եկեղեցին չկա գործողության այդ տեսակի մեջ և վերապահում է իր ազատությունը: Եկեղեցին գիտե, որ վաղ թե ուշ պիտի գա աղաչելու ժամանակը, և ահա այն միջոցին էլ նա կկատարե իր գործը...

Եկեղեցին վերջնականապես հրաժարվում էր երկրի իշխանական տանից: Աննա-Խաթունի համար դա մի շատ ծանր հարված էր:

— Մի՞թե ճիշտ չէր նրա ասածը, — հարցրեց նա, երբ կույսը հեռացավ: — Մենք աղջկան մեր ձեռքով ենք տալիս և այնուհետև չենք կարող ևս խելել...

— Մենք չենք տալիս, այլ քնացնում ենք:

— Բայց առաջ այդպես չէիր խոսում:

— Առաջ ես էլ հավատում էի, որ քո պղծիկը պիտի խայտառակե մեզ: Բայց դա սուտ է, մարդիկ բամբառում են, Աննա: Դու շուտ կհաշտվես գերեզմանի հետ, այնպես չէ՞...

— Այո՛, հազա՛ր երանի գերեզմանին...

— Ես էլ միևնույնն եմ ասում: Այժմ ես բոլորովին ապահով եմ այդ կողմից. երեխան լավ պատրաստված է գերեզմանի համար: Դու էլ հավատացիր, Աննա, ես ինքս տեսա. դա հաստատ բան է:

Նա երկու խոսքով պատմեց իր տեսածն ու լսածը, դանց անելով մանրամասնությունները. խիստ պատվիրեց, որ այդ մասին ոչ ոքի ոչինչ չասե, նույնիսկ Գայանեին:

— Դու կփշացնես ամեն ինչ, — ասաց մեկիքը: — Զկարծես, թե ես հավատում եմ երեխայի գործին... Ո՛չ, երեխաներին չէ տված աշխարհ կառավարելը: Բայց ես հույս ունեմ, որ մինչև այդ մի գործ էլ ինքս կսկսեմ: Աստված ողորմած է, ո՞վ գիտե՞ ինչ կարող է պատահել վաղը: Ինչ որ էլ լինի, տպահով եղիր, որ նա մեզ չի խայտառակի:

Աննա-Խաթունը հանգստացավ: Եվ Հեղինեն էլ կլռեր, եթե մյուս օրը մտներ մեկիքի տունը:

Առավոտյան եկավ Սուլեյման-բեկը և պահանջեց աղջկան: Մեկիք-Ավանն արդեն գիտեր, թե ինչ սարսափելի կրքեր են վառված թուրքի մեջ, բայց և այնպես չէր սպասում, թե նա այնքան հանդուգն կլինի այստեղ, վարանդայի իշխանի տանը: Նա կարական կերպով հայտարարեց, որ Գայանեն իրեն է պատկանում, թեկուզ ամբողջ աշխարհը տակնուվրա դառնա:

Անողորմ գազանը իրան վայել կատաղի համարձակությամբ թաթը դրել էր որսի վրա և ասում էր. «Իմն է, միայն ես պիտի վայելեմ»: Նրա ահարկու աչքերը չէին թաքցնում, որ այդ որսը նրան հանգստություն չէ տալիս: Ի՞նչ փոխարինություն, ի՞նչ փրկանք կարող էին բնդունել այդ կրքերը: Զուր են կարծում, թե գազանը անսիրտ է լինում: Բեկն ուղղակի ասաց, որ Գայանեն իր ամենասիրելի կինը կլինի: Որսը լավ է շղթայել գազանին: Ավելի լավ, եթե այդպես է. ավելի լավ որսի համար, որ այնպիսի մտքեր ունեն:

Մեկիք-Ավանը միանգամայն գոհ էր. զսպեց իր բնածին հպարտությունը, տարավ բոլոր վիրավորանքները, սառնասրտությամբ նայեց իր ռիսերիմ թշնամուն, ինչպես սովոր էր նայել նրանից մեծին, Մուստաֆա-փաշային:

Այդ մարդը, որ այնքան լավ գիտեր թաքցնել ներքին զգացմունքները արտաքին անխռով տեսքի տակ, սկսեց պարզ ու հանգիստ կերպով խոսել իր քրոջ համաձայնության մասին: Եթե Մեկիք-Հուսեյնի աղջկա ճակատին այդ ամուսնությունն է գրված, ո՞վ պիտի արգելե աստծու այդ հրամանը: Թող կատարվի բեկի կամքը, եթե միայն երկու կողմերի մեջ դրանով բարեկամություն պիտի հաստատվի:

Բարեկամություն, և ուրեմն ոչ մի կողմից բռնություն, հակառակություն չպիտի լինի: Սա այդ ամուսնության առաջին պայմանն է: Մեկիքը հայտնեց և մյուս պայմանները, հաստատեց, որ դրանք շատ բնական են և շատ էլ հասարակ: Նրա նուրբ միտքը ճարտարությամբ գործեց. բանակցությունը կարճ էր և հաղթական. գազանը ջուխտ ոտներով ընկնում էր թակարդի մեջ...

Մեկիք-Ավանը, իհարկե, չգիտեր, բայց այդ բոպեին նրա հակառակորդի ականջներում հնչում էր Ֆեհմի-փաշայի ձայնը. «Քնացրո՛ւ, որդի, քնացրո՛ւ»: Սրանից էլ լավ միջոց... Մի թեթեվ դիջողություն էր պահանջում. անհավատ չները բարեկամություն էին խնդրում, մի բան, որ կատարելապես համապատասխանում էր Մուստաֆա-փաշայի դիտավորություններին: Ինչո՞ւ չխաբել դիմացիներն, որ այնքան անխելք է: Բեկն սկսեց իր կողմից էլ հաստատել, որ լավ է բարեկամությունը: Նա ինքը կարող էր քարուքանդ անել մեկիքի տունը, բայց շարավ սիրուն աղջկա պատճառով: Նա համաձայն է, բայց խոսք ունի միայն ժամանակի մասին:

— Մինչև դարուն ես չեմ սպասի,— ասաց նա։ Բայց մեկիքը դրական խոսք չէր տալիս. նա աշխատում էր ժամանակն անորոշ թողնել, և հաջողություն չունեցավ։ Բեկը ձեռք չէր վերցնում իր պահանջից։

— Արժե՞ երկար խոսել այդ մասին, բե՛կ,— հարդրեց մեկիքը։— Դեռ ամիսներ կան, հեշտ է, կտեսնենք...

Այդ խոսքերով նա վերջ տվեց խնամախոսության։ Միջին ճանապարհը բացված էր. նորափեսան գնաց, համաձայնելով, որ իրավ, այդ հարցն էլ հեշտ կարելի է լուծել։

Այնուհետև մեկիքը երկար խորատում էր Աննա-Խաթունին և Գայանեին։ Ամեն ինչ այժմ այդ երկուսի ձեռքում էր։ Դիտեն նրանք, թե ինչպես են գազանին փաթաթում ցանցերի մեջ. հիշո՞ւմ են հեթաթի երեսային, որ քնացնում էր ամենի վիշապին։ Այս տան մեջ օր ու գիշեր ուրիշ միտք չպիտի լինի։ Զգուշություն, գաղտնապահություն...

Նա գնաց, վստահ լինելով, որ աղջիկը կաղաչնորդե մորը։ Գայանեն գո՛հ էր և հանգիստ. նա լավ գիտեր իր գործը և հետզհետե կփարատեր մոր տառակուսանքները։

Գյուղում արդեն գիտեին, որ Մեկիք-Ավանն իր ձեռքով իր քրոջ աղջկան տվեց Սուլեյման-բեկին։ Եվ մեկիքը ամենևին չուզեց ծածկել, որ, այո՛, այդպես է արել ինքը։ Նա հայտնեց մարդկանց այդ «ուրախալի» լուրը, «աչքալուսանք» տվեց և ավելացրեց, որ այսուհետև ամենքն ուրախ պիտի լինեն։

Նրան պատասխանում էին հեղձական ժպիտներով. ոչ ոք, իհարկե, չէր համարձակվի ասել, թե դա ուրախալի բան չէ, բայց հավանության խոսքերի մեջ անգամ որքա՞ն դառնություն կար... Մեկիքն ուշադրություն չդարձրեց ծաղրի վրա և պարզ երեսով հեռացավ գյուղից։ Մի՞թե ուրիշ ելք կար, հարցնում էր նա ինքն իրան։

Ո՛չ, միայն այս միջին ճանապարհն էր, որ ուղիղ էր ու լայն։ Նա տանում էր դեպի ձմեռվա վերջը։ Այնտեղ նա վերջանում էր, և այնուհետև դարուն էր... Ի՞նչ կլինի, երբ ձնծաղիկը կնայե թիփերի տակից, երբ կզան ծիծեռնակները և կորոնեն իրանց հին բույները։

Գարո՞ւմ... Բեկն անգիտակցաբար կրկնում էր այդ անունը, չհասկանալով, իհարկե, որ մեկիքն սպասում է գարնանն այնպես, ինչպես երեսյան սպասում է կարմիր ձվին։

Ո՛ւր է այժմ Ասլանը։ Նա հաջողություն չի ունենա այս անգամ էլ. և այն ժամանակ... Ժիծեռնակների, մոշահավերի երգերով լցված կլինեն ձորերը, իսկ մեկիքը կարտասանե իր վերջին, սարսափելի խոսքը։ Օգնություն չեկավ, թող բացվեն գերեզմանները։ Հողի տակ շատերը կան, որոնք ընկել են անհավասար կռիվի մեջ. թող նրանք իմանան, որ անհավասար կռիվը հասցրեց վերջին, և վերջը կատարյալ եղավ...

Բայց մինչև ծիծեռնակները ժամանակ կա, և ո՞վ գիտե... աշխարհը անակնկալ բաների ասպարեզ է։ Ո՞վ էր սպասում, թե օսմանցիները կհաղթեն Ղարաբաղը, և ո՞վ էր սպասում, թե այս երկիրը հանկարծ այսքան մոռացված, անօգնական կմնա։ Ո՞վ կկարծեր, թե աղետները լրացնելու համար կմեռնեն Մեկիք-Հուսեինը և, մանավանդ, ո՞վ կկարծեր, թե այժմյան մեծ աղետի ժամանակ նրա աղջիկը փոքրիկ խենշար կպահեր իր ծոցում...

Երեսյան կանե, ինչ ասում է. անհնարին է, որ այդպիսի սուրբ եռանդով, այդ աստիճան վառ հավատով սկսած գործն անհաջող լինի։ Երեսյանները ոտքի են կանգնում. մի՞թե դա նշան չէ, որ նրանց արդար հոգիները տեսնում են գալոց օրերը և զգում են, որ ծիծեռնակների հետ կգա և օգնությունը... Ո՛չ, ամենալավը այս միջին ճանապարհն էր...

Ապագան անհույս էր, մութ. այս մտքերի մեջ թաղված մեկիքին ոգևո-

րում, սիրտ էր տալիս այն ճանապարհը, որ տանում էր դեպի այդ ասպարան։ Նա չեկատեց, որ մի մարդ դուրս եկավ իր առաջ և ուշադրություն դարձրեց այն ժամանակ, երբ այդ մարդը տվեց իր անունը։ Առանց մի խոսք ասելու, իսկույն դուրս եկավ ճանապարհից և ձին քշեց դեպի ձյունապատ բլուրները։

Նա գնում էր Մանասին տեսնելու։

Երեկ խմբի մարդկանցից մեկը դուրս էր կանչել նրան մեկիքի տանից և հայտնել էր, թե ինչ է ուղում անել Մանասը։ Դիզակի տերը բոլորովին հակառակ էր այդ մտքին, բայց ոչինչ չասելով, տեսակցություն էր նշանակել այսօր ճանապարհին, այն ժամանակ, երբ ինքը կվերադառնար Ավետարանոցից։ Մանասն սպասում էր առավոտից։ Եվ մեկիքն շտապում էր նրան հասկացնելու, որ այժմ վնասակար է ամեն մի աղմուկ, ամեն մի խոռվություն։

Երկրի համար պահանջվում է խաղաղություն. թշնամիները պիտի քնեն. ի՞նչ խելք է այժմ, ձմեռվա մեջ, դարթեցնել նրանց։ Եվ վերջապես այն գործը, որ վերջացավ այսօր առավոտ... Մանասի կողմից մեծ հիմարություն կլինի խանգարել այդ գործը հենց սկզբում։ Եվ մեկիքն շտապեցնում էր իր ձիուն, որ ժամ առաջ հասկացնե Մանասին, թե որքան կարևոր է Սուլեյման-բեկի անվրդով քունը։

է

Բռնավորի քնի մասին էր մտածում և Քյոսա-Մուխտարը, երբ խոնարհ երկրպագություններ անելով ներս մտավ, մատուցեց իր շնորհավորությունները և հայտնեց իր ուրախությունը։ Այդ ուրախությունը կեղծ չէր։ Բեկը բահահաճությամբ վերաբերվեց նրան, և այդքանն էլ բավական էր։ Մուրադ-աղայի գործակատարը հեռացավ, ավելի ևս համոզված, որ սիրիացին հաստադրվա է։

Նրա հաստ շրթունքները ճանապարհին մի քանի անգամ արտասանեցին. «Ով արագ է գործում, նա է վերցնում»։ Եվ իրավ, եթե Մեկիք-Ավանին հարկավոր էր անորոշ ժամանակ վաստակել, Մուխտարի համար մի քանի ժամն էլ բավական էր... Վտանգավոր էր նրա ձեռնարկությունը, բայց հաջողությունը կախված էր հանդգնության շափից։ Առայժմ շատ լավ էին գնում հանգամանքները։ Նա մի անգամ էլ համոզվեց այդ բանի մեջ, երբ հասնելով տուն, տեսավ, որ Նազլուն նույն գրգռված դրության մեջ է։ Եվ քիչ մնաց, որ չկարողանա ծածկել իր ներքին բերկրանքը, երբ աղջիկը հարձակվեց նրա վրա ու արտասանեց նույն անփոփոխ հարցը։

— Ո՛ւր է մայրս։

Ամբողջ գիշերը և առավոտը նա հարցնում էր, հավատացնում, որ ուղում է տեսնել իր մորը։ Բայց Մուխտարն ուշադրություն չէր դարձնում, իսկ մեկմեկ բերանի ծայրով ասում էր, թե Նազլուն մենակ չի անի այն, ինչ պահանջվում է։ Այս անգամ էլ նա կրկնեց նույնը, և աղջիկը էլի սկսեց հավատացնել։

— Ես մենակ կանեմ, ես ինքս դուրս կբերեմ բախտավորին,— ասում էր նա և արտասուք թափում։

Մուխտարն անողոր էր։ Նա սկզբից շատ լավ էր ըմբռնել, թե ինչպես կարելի է շահագործել որդիական սերը, որ բորբոքված էր այդ խեղճի մեջ։ Եվ նա ջանք չէր խնայում, որ ավելի և ավելի բռնկվի այդ սերը, հանդիպելով որքան կարելի է շատ դժվարությունների։

— Ո՛ւր է, ցույց տուր, թո՛ղ մի անգամ էլ տեսնեմ. թույլ տուր, որ նա համբուրե ինձ...

Եվ մտիկ տալով արեգակին, նա ավելի խստությամբ առաջ տարավ իր պահանջը։

— Դեռ օր կա, ինչպե՞ս սպասեմ: Ա՛հ, շուտ մթներ, շո՛ւտ... Այն ժամանակ ցույց կտաս, հա՛... —

Մուխտարի դիմական ժպիտները նրան կատարելապես ուժասպառ էին արել: Խեղճը չէր էլ ենթադրում, որ այդ մարդը խաբոււմ է իրան, չգիտեր, որ իր մայրը Ավետարանոց չէ բերված: Նա հավատում էր, որ այստեղ կա մի բաժանող պատ, կա մի դուռ, և եթե նա բացվի, ինքն անարգել կընկնի իր մոր գիրկը: Այդ պատը, այդ դուռն էր նա որոնում և չէր տեսնում... Իսկ Մուխտարը ծվատում էր նրա սիրտը իր ժպիտներով:

— Դու էլի նախկին դեմ ես, գրո՞ղը տանե քեզ, — աղաղակեց Նազլուն. — դարձյալ քար, դարձյալ զզվելի... Բայց ես քեզ հարկավոր պիտի լինեմ, հասկանո՞ւմ ես... Առանց դրան իմ մայրը չի աղատվի... Չե՞ս հավատում, որ ես մենակ կանեմ: Սպասիր, ես իսկույն կգամ և կհավատացնեմ քեզ...

Եվ դուրս վազելով, գնաց դեպի աղբանոցը:

— Փե՛րին... Նա էր, որ կորցրեց Մուխտարի հավատը: Ինչո՞ւ այնպես խոսեց, ինչո՞ւ ասաց, թե ինքը չի թողնի... Հիմա չեն ցույց տալիս, բայց նա այստեղ է, իմ մայրը: Թող այժմ Փերին դա և հավատացնե Մուխտարին, որ Նազլուն, այո՛, կարող է մենակ կատարել... Ի՞նչ դժվար բան է բախտավորին դուրս հանել: Բայց որ չե՞ն հավատում...

Այսպես խոսելով ինքն իր հետ, նա մտավ տնակը: Ամեն ինչ քարացել էր այդտեղ. ոչ ոք չէր շարժվում, ոչ ոք շունչ չէր քաշում:

Մինչև անգամ Մարթան... Նա կպել էր տատին և նայում էր նրան: Նազլուն ետ քաշեց երեսխային և հանկարծ մի զարհուրելի ճիշ արձակեց: Նրա առաջ ընկած էր Փերին խեղդված մարդու ալյանդակ դեմքով. աչքերը չռած, սպիտակուցի վրա շուռ եկած, բերանը կիսաբաց, արյունոտ լեզուն կախ ընկած...

— Փերի՛, — նորից աղաղակեց աղջիկը և սկսեց շարժել դիակը, կարծես ուզում էր զարթոցնել նրան:

Անկյունում կույ ճկած պառավը շարժվեց, հեկեկաց և ասաց, որ ինքը առավոտվանից կանչում է Փերին, բայց նա ձայն չէ հանում:

— Նա սպանվա՞ծ է, նրան խեղդել են, — ասաց Նազլուն և լաց եղավ:

Մարթան կարծես նոր հասկացավ, որ դա Նազլուն է և շանթահարի պես ընկավ նրա գիրկը: Բայց Նազլուն միայն խեղդվածին էր տեսնում:

— Ո՞վ արավ, ինչո՞ւ, — կանչում էր նա:

Ոչ ոք պատասխան չտվեց: Մի կողմում պառավը հանդարտ հեկեկում էր, իսկ մյուս կողմի անկողինը, որի մեջ դրված էին հիվանդները, շարժվեց. նա ամբողջովին մահվան անշարժություն էր... Այդ լուծությունը, այդ զոռացող երեսան և մանավանդ այդ լեզուն, կախ ընկած արյունոտ լեզուն, կատաղություն էին թափում աղջկա սիրտը:

— Ա՛խ, Փերի՛, Փերի՛, — գոռաց նա մի զարհուրելի ձայնով, և բարեբար արտասուքները ջրի պես ծլլացին նրա աչքերից:

Վիշտը մոռացրեց օրը, սպասվող ուրախությունը, ամեն ինչ: Իսկ երեսխային կարծես ուզում էր ծակել այն կուրծքը, որին կպել էր: Նա էլ լաց եղավ, նա ուզում էր իր տատին...

— Տատի՛կ, վե՛ր կաց, քաղցած եմ...

Նազլուն հաց տվեց, և նա սկսեց կլանել ազահոթյամբ. թացացնում էր պատառները իր արտասուքներով: Նա ուտում էր և, նայելով Նազլուին, հարցնում էր.

— Տատիկը շո՞ւտ վեր կկենա... Նա ամբողջ օրը հաց էի ուզում, բայց նա չէր լսում: Ինչո՞ւ չէր լսում...

Խեղճը ոչինչ չէր հասկանում Նազլուի արտասուքներից. նա մեծացել էր լացի մեջ և այժմ, հենց որ կշտացավ, գործի գցեց իր փոքրիկ լեզուն: Հարցուփորձ էր անում տատի մասին, նեղանում, լաց էր լինում, երբ Նազլուն պատասխան չէր տալիս: Ինչպե՞ս էր նայում դիակին. ուզում էր մոտենալ, բայց մի կերպ երկյուղ էր զգում, ետ էր քաշվում և սարսափով լի աչքերը դարձնում էր Նազլուի վրա, կարծես օգնություն էր խնդրում:

Այդ հարցուփորձն ընդհատեց մի ձայն, որ հանկարծ լսվեց շեմքից.

— Ժամանակ է...

Նազլուն ցնցվեց: Մուխտարն էր... Բայց նա չվերկացավ, չվաղեց դեպի այն կողմը: Արտասուքներից խեղդվող ձայնով, իբրև մի մարդ, որ ուզում է բաժանել վիշտը իր նման մի մարդու, թեև օտար մարդու հետ. նա ասաց.

— Փերին խեղդել են... Ի՞նչ լավ կնիկ էր... Ա՛հ, տես ինչ են արել:

Բայց Մուխտարը չնայեց, այլ սառն եղանակով ասաց.

— Ավելի լավ, քեզ չի խանգարի...

Հանդգնությունը կուրացրել էր մեծ գերեվաճառի վտիտ գործակատարին, և նա չհասկացավ, թե ինչ արավ իր այդ խոսքերով: Այնքան նա վստահ էր այդ աղջկա վրա, որ համոզված էր, թե նրան էլ կուրախացնե ամեն մի հանգամանք, որ նպաստում էր մեղիքի աղջկա առևանգման: Ուստի մի առանձին բան չհամարեց այն, որ Նազլուն սաստիկ հարվածից շշկվածի պես թափ տվեց իր ուսերը, տեղից վեր թռավ, մի կողմ գցեց Մարթային և, ուշադրություն չդարձնելով նրա լացի վրա, վազեց դեպի շեմքը:

Նրա աչքերը լայն բացված էին, կարծես տրաքվում էին զարհուրանքից:

— Ի՞նչ ասացիր, — աղաղակեց նա:

— Պառավը քեզ չի խանգարի... Խեղդողը օգնել է քեզ...

— Դո՞ւ էիր, հա՛...

Այս հարցը դուրս թռավ անգիտակցաբար. Նազլուն բնազդմամբ ճանաչեց հանցավորին:

Բայց այդ ըոպին նա բացասական պատասխան էր սպասում. Մուխտարն այս երեկո սուրբ և անարատ պիտի լիներ:

Օրը վերջանում էր, և մի՞թե Փերին սպանողի հետ պիտի մնա Նազլուն... Մուխտարը երբեք չէր կարող մտածել, թե այս խեղացնող, կիսամերկ աղջկան մատչելի են այդ տեսակ հասկացողություններ... Նա, ընդհակառակն, ուղեց ամբիլի ևս սիրտ տալ նրան և իր զզվելի ժպիտով հասկացրեց որ, այո՛, ճիշտ է...

— Ինչո՞ւ արիր...

Իսկույն լսվեց սարսափելի պատասխանը.

— Որ դու տեսնեո քո մորը: Ժամանակ է...

— Իմ մո՛րը... Սո՛ւտ ես ասում... Իմ մոր աղատություն համար բավական էր, որ լաց լինեին բախտավորները: Բայց Փերին... Խեղճ էր, շատ խեղճ... Տեսնո՞ւմ ես այս տունը. տեսնո՞ւմ ես այս անկողինը... Իսկ այս երեսխային...

— Դրան էլ տար հետդ: Մեղիքի աղջիկը որբերին շատ է սիրում և իսկույն դուրս կգա, երբ դու իմաց կտաս, թե քեզ հետ լացող երեսխային էլ կա... Նազլուն ճշաց և վազելով ընկավ պառավի կրծքին, այնտեղ խեղդեց իր վայրենի ոռնոցները...

Մուխտարը բռնեց նրա ձեռքից, վերկացրեց և, տանելով դեպի դուրս, ասաց.

— Խենթության ժամանակ չէ... Նայի՛ր, օրը մթնում է...

Եվ Նազլուն գլխի շարժմամբ հաստատեց, որ մթնում է. ապա երկար նայեց իրան տանջողին ու հանկարծ անսահման զզվանքով արտասանեց.

— Լավ... Բայց գրողը կտանե քեզ հենց այս գիշեր...

Բռնելով Մարթայի ձեռքից, նա գնաց: Երեսան լաց էր լինում, անգաղար պահանջում էր իր տատին: Խեղճը դեռ այդպես չէր դուրս եկել տանից. այժմ նրան տանում էր օտար մարդը, որ շունեք տատի քաղցր խոսքերը:

Գյուղի մեջ Մարթան սկսեց գոռալ, ընդդիմանալ. այլևս առաջ չէր գնում, իսկ Նազլուն զոռով քարշ էր տալիս նրան, որովհետև ուզում էր շուտ հեռանալ մարդկանցից: Հակառակի պես այսօր շատ են մարդիկ գյուղամիջում և իհարկե կծիծաղեն այս գզգզված աղջկա և այս նոր որբի վրա... Եվ նա բարկացած քաշում էր փոքրիկի թևից: Բայց մի կին կանչեց.

— Խենթ, չե՞ս տեսնում, որ երեսան բռնիկ է...

Այն ժամանակ նա հարձակվեց Մարթայի վրա, մի ակնթարթում գցեց նրան իր խտիտի մեջ և սկսեց համբույրներ թափել նրա դեմքին, սկսեց մատաղ գնալ նրան: Կանգ առնելով մի կտուրի ետևում, նա զգուշությամբ սրբեց ձյունը երեսայի ոտներից: Նրա սիրտը պատում էր այդ անգթությունից. նա հեծեծում էր, միտը բերելով, որ աղբանոցից մինչև այստեղ քարշ էր տվել երեսային ձյունների միջով:

Եվ նրա մեջ բռնկվեց գուրգուրալու մի կատաղի ցանկություն, արտասուքները հոսում էին նրա աչքերից, նա համբուրում էր այդ սառած ոտները, տաքացնում էր իր բերանի շունչով: Բավական չհամարելով այդքանը, նա պառկեցրեց նրան իր թևերի վրա և ոտները դիպեց իր ծոցում... Ոչինչ ջանք նա չէր խնայում և հանգիստ շունչ քաշել սկսեց, երբ երեսան մի քիչ հանդարտվեց:

Այլևս ժամանակ չկորցնելով, նա վաղեվազ գնաց դեպի բարձր, մի շունչով հասավ մելիքի տան դռներին: Բայց մի վայրկյան անգամ կանգ չառավ այդտեղ, ինչպես պայմանավորված էր: Նա շնայեց էլ, որ տեսնե, թե ով կա: Քյոսա-Մուխտարը, որ արդեն դարան էր մտել մեծ քարի ետևում, ձեռքերով նշան արավ, հանդարտ շվացրեց, բայց իզուր... Նազլուն հեռավոր ներս վազեց, բարձրացավ վերև:

— Բաց անելով առաջին պատահած դուռը, նա, դեռ ոչ ոքին չտեսած, սկսեց խոսել.

— Ասում են, որ շատ ես սիրում որբերին... Ահա մեկը, սա նոր է, այսօր որբացավ...

Երեսային զգուշությամբ ներս տանելով, դրեց գորգի վրա, բարձրացրեց գլուխը և այդ ժամանակ տեսավ Գայանեին, որ նստած էր իր մոր և Մեհրիի մեջտեղ: Ձեռքը մեկնելով դեպի նրան, Նազլուն դողացող ձայնով ավելացրեց.

— Փերին սպանեցին...

— Ի՞նչ ես ասում,— գուցե Գայանեն և թույլ դեպի երեսան:

Նազլուն ետ քաշվեց, կանգնեց դռան առաջ և մի խիստ ձայնով հրամայեց.

— Դուրս չգնաս... Այնտեղ...

— Փերին՞ն... Ա՛խ, աստված, ո՞վ սպանեց...

Այս անգամ Գայանեի հարցը ուղղած էր Մարթային: Բռնելով երեսայի ձեռքերից, նա նայեց նրա աչքերի մեջ և հասկացավ: Թուխ, անմեղ աչքերում լճացած արտասուքը վկայում էր, որ, այո՛, պատահել է մի սարսափելի բան:

— Զշմարիտ է, մայր,— ասաց Գայանեն, տանելով երեսային իր մոր մոտ:— Տեսնո՞ւմ ես... Խեղճ Փերի, խեղճ...

Բայց Մարթան լաց եղավ: Երեք հոգին չկարողացան գրավել նրան, և, դուրս պրծնելով Գայանեի ձեռքից, նա լեղապատառ բղավեց և վազեց դեպի Նազլուն, որ իսկույն գրկեց նրան:

— Եվ ո՞վ պիտի աներ այդ բանը,— հարցրեց Աննա-Խաթունը,— մի՞թե այդ խեղճն էլ ուներ թշնամի...

— Այո՛, խեղճ էր, ոչ ոքին վատություն անել չէր կարող,— կրկնեց Գայանեն:— Ո՞ր անխիղճը...

— Նա սպանվեց քեզ համար, բախտավոր,— հանկարծ ասաց Նազլուն:

— Բայց ո՞վ սպանեց, ինչպե՞ս...

— Դժվար չէր. խեղճը դա մի ծիտ է. կմեռնե, և ո՞վ է հարցնողը, թե ինչ էր նա: Ձեզ պես չէ խեղճը...

— Դու էլի եկար մեզ անարգելո՞ւ,— բարկացավ Աննա-Խաթունը:

— Ո՛չ, դա ավելորդ է: Բոլոր խեղճերը ձեզ համար են ստեղծված. ես նոր հասկացա, որ այդպես է ու եկա լավություն անելու...

— Մեզ հարկավոր չէ քո լավությունը, մենք բախտավոր չենք...

Պայքարը խիստ կերպարանք էր ընդունում: Բայց Գայանեն մեջ մտավ, խնդրեց իր մորը, որ չխոսե և, բռնելով Նազլուի ձեռքից, տարավ նրան ու երեսային իր սենյակը: Այդտեղ նա հարցրեց.

— Հիմա՞ էլ եմ ես բախտավոր...

— Փերին քեզ համար սպանվեց,— հեծեծաց աղջիկը:

— Ա՛յդ է իմ բախտը... Փերին ինձից լավ էր. երանի նրան. մխիթարում էր թշվառներին: Ի՞նչ կլինեիր դու, եթե չգտնեիր նրան: Խեղճ Փերի... Իմ սիրտըն էլ է նա հովացրել...

Նազլուն երեսայի պես հրճվեց այդ խոսքերից: Ձեռքը դնելով Մարթայի գլխին, նա ծիծաղկոտ հայացք գցեց մելիքի աղջկա վրա և ասաց.

— Կա՛մ թաղիր նրան, դու հարուստ ես... Նա արժանի է... Օ՛, ես շատ լաց կլինեմ... Հենց հիմա մարդ ուղարկիր:

— Պետք է ուղարկել: Այնտեղ հիվանդներ էլ կային...

— Նրանց անկողինը, թե այս պատը... Ոչ ոք չէր շարժվում...

— Մեռե՛լ են... Տեր աստված, որքան ծաղիկներ գնացին այս ձմեռ... Եվ Փերին չկա, ո՞վ լաց կլինի խեղճերի վրա:

Գայանեի աչքերից երկու կաթիլ արտասուք ընկան: Նազլուն ցած դրեց Մարթային և, մոտենալով մելիքի աղջկան, ասաց.

— Օ՛, դու ուրիշ կերպ ես խոսում... Դո՛ւ չես թուրքի կինը...

— Մենք ամենքս,— մի հաստատ ձայնով պատասխանեց Գայանեն,— այստեղ աղջիկ չկա, որ թուրքի կին չլինի... Միայն դու ես...

Նրան ընդհատեց աղջկա կոպիտ ոռնոցը:

— Ե՛ս,— բացականչեց նա:— Ե՛ս...

— Դիտենք, Նազլու, ամենքս գիտենք. և որքա՛ն լաց եղանք քեզ համար: Եթե տեսնեիր...

— Ի՞նչ համար...

— Քեզ համար. դու մեր քույրն ես...

— Հիմա էլ դու ես խենթացել, մելիքի աղջիկ...

— Ինչպե՞ս:

— Ասա այդ խոսքերը մարդկանց մեջ. ասա, որ դու իմ քույրն ես կամ ես եմ քո քույրը... Ո՞վ կհավատա: Օ՛, դու խենթ ես...

— Մարդկանց կարծիքը մեզ համար ոչինչ է: Թող ինչ ուզում են ասեն: Մենք...

Նա բռնեց Նազլուի ձեռքը, հանդարտ մոտեցրեց փոքրիկ պահարանին: Ետ ձգելով շի վարագույրը, նա մատով ցույց տվեց մետաքսե թաշկինակների վրա դրած գիրքը, որի կազմը զարդարված էր արծաթի խաչով:

— Սա Ավետարանն է,— ասաց նա:— Այստեղ կանգնել են շատ աղջիկներ. ով համբուրել է Սուրբ Գիրքը, նա քույր է դարձել...

— Ամենքը համբուրեցին...

— Միայն Նազլուն էր մնում. նա թուրքերի հետ էր...

— Եվ դուք լա՞ց եղաք նրա համար...

— Շատ:

Նազլուն երկու ձեռքը ներս տարավ, վերցրեց Ավետարանը և դողալով սեղմեց նրան իր կրծքին: Ապա նայեց Գայանեի հեզ, ուրախ դեմքին, ինքն էլ ուրախացավ, ծիծաղեց, և հանկարծ, անսպասելի կերպով, գլուխը թեքեց դեպի Սուրբ գիրքը, բայց մինչև նրա շրթունքները կհասնեին, երկու խոշոր կաթիլ արտասուքներ ընկան արծաթապատ կաղմի վրա...

— Դու մեր քույրն ես,— գոչեց Գայանեն և պինդ գրկեց նրան:

Մի վայրկյան նրանք դողում էին միմյանց գրկում: Նազլուն խուլ հեկեկանքներ էր արձակում: Գայանեն պինդ համբուրեց նրա ճակատը և ասաց.

— Լաց չլինենք, քույրիկ: Հիմա ես կպատմեմ քեզ ամեն ինչ...

— Ո՛չ, հարկավոր չէ քո պատմությունը,— ասաց Նազլուն, դուրս գալով նրա գրկից:— Ինձ տար քո մոր մոտ:

— Բայց ո՞ւր է Մարթան:

Նա քնած էր: Երկու աղջիկները զգուշությամբ ծածկեցին նրան ու դուրս գնացին:

Նազլուն շոքեց Աննա-Խաթունի առաջ և, արտասուքները կոպ տալով, ասաց.

— Ինձ մի հաշտյիր, մեղիքի կին: Ես ուզում էի ազատել իմ մորը: Ասա՛, այժմ ձեր դռները պինդ փակված են, չէ՞: Դու ծիծաղո՞ւմ ես: Միծաղի տեղ չէ. ասա ինձ՝ պի՞նդ են դռները:

— Պինդ են, պինդ են,— ասաց Աննա-Խաթունը:

— Օ՛, այդ լավ է: Ամառը ես տեսա ձեր պատերը, հիշո՞ւմ ես: Ա՛յժմ էլ նրանք այնպես են, այժմ է՛լ ձեր տունը մի բերդ է:

— Այո՛, ոչինչ չէ փոխվել այն ժամանակից:

— Շատ լավ, ես հիմա հանգիստ եմ: Մեր գյուղի տղամարդիկ ոչինչ են: Եթե լինեիր մի հատ սրտոտ մարդ, այժմ կգնար դուրս և կտեսներ ձեր դռների առաջ, մեծ քարի ետևում, մի զղվելի մարդ... Նա հիմա էլ այնտեղ պիտի լի-նի. հիմա էլ, երևի, սատանայի աշքերով նայում է ձեր դռներին և սպասում է... Ճանաչո՞ւմ ես Քյոսա-Մուխտարին... Երանի քեզ, որ չես տեսել, շա-րունակեց նա, երբ Աննա-Խաթունը գլխով բացասական նշան արավ:— Հեռու այստեղից, մի թուրքի գյուղի մեջ, նա մի մեծ տուն ունի, որ լիքն է աղջիկ-ներով ու կանանցով: Նա տարավ ինձ այնտեղ, բաց արավ դուռը: Իմ մորը ես խնայեմ ճանաչեցի. նա ինձ համբուրեց, արտասուք թափեց. նա լիզում էր իմ երեսը. ի՛նչ խոսքեր, ի՛նչ կրակ...

Այդ հիշողությունն ընդհատեց պատմությունը: Բայց Նազլուն շուտ զրո-պեց իրան և շարունակեց.

— Մուխտարն էլի դուրս հանեց ինձ, էլի փակեց դուռը և ասաց. «Տես-նո՞ւմ ես, ես քո մորը քեզ կտամ, եթե մի փոքրիկ բան կատարես ինձ հա-մար»: Եվ պատմեց, թե ինչ է ուզում: Գերիների կարավանը նա պիտի ուղար-կեր Ստամբուլ, բայց ուղում էր, որ այդ կարավանի գլխին կանգնած լինեիր Վարանդայի ամենագեղեցիկ աղջիկը, այսինքն՝ քո աղջիկը... Սուլեյման-բե-կին նա արհամարհում էր և հույս ուներ, որ նրա ճանկերից կխլեր սիրուն աղջկան: Փերին և ես պիտի գայինք ձեր դռների մոտ, պիտի դուրս կանչեինք քո աղջկան: Այնուհետև Մուխտարը գիտեր, թե ինչ կաներ: Ես գնացի Փերիի մոտ և աղաչեցի, որ ինձ օգնե: Ես գիտեի, որ մինչև բախտավորները, այսինքն՝ դուք, լաց չլինեք, իմ մայրը չի ազատվի: Փերին ընդդիմացավ, և նրան խեղ-դեցին գիշերը: Ես լաց էի լինում նրա դիակի վրա, չգիտեի թե ինչպես հան-գրատացնեմ նրա փոքրիկ որբին, երբ եկավ Մուխտարը: Ժամանակ էր... Այս երեկո պիտի փախցնեինք քո աղջկան, և ինձ պիտի գցեին իմ մոր գիրկը...

— Այս երեկո՞,— բացականչեց Աննա-Խաթունը, ծնկները ծեծելով...

— Թող պատմեմ, մեղիքի կին, ինձ մի ընդհատիր... Մուխտարը բաց արավ իմ աչքերը: Նրա ձեռքերը արյունոտ էին, իսկ ես թեև խեղճ ու կորած աղջիկ եմ, բայց հոգի ունեմ, որ պիտի տամ աստծուն... Ես իմացա, որ Մուխ-տարն է սպանել Փերին...

— Ինչո՞ւ...

— Որովհետև Փերին սաստիկ ընդդիմացավ նրան և հայտնեց, որ ինձ էլ չի թողնի ազատել իմ մորը. նա պիտի ման գար իմ ետևից, պիտի բռներ իմ ձեռքը և ետ քաշեր...

— Խե՛ղճ Փերի... Եվ մենք նրան մի առանձին լավություն էլ չենք արել...

— Նրան երկու բուռ ոսկի առաջարկեցին, բայց նա դրանից ավելի ևս կատաղեց: Այժմ Մուխտարը ապահով էր. նա պարզ ասաց ինձ, որ այժմ ես ազատ եմ, ոչ ոք ինձ չի խանգարի: Բայց Փերին խանգարող չէր. նա խեղճ էր, արդար: Նրա հոգին դեռ չէր գնացել երկինք և հասկացնում էր ինձ, թե ինչ պիտի անեմ: Մարթան ոտաբոբիկ, ձյունների մեջ... Ո՞վ պիտի վրեժ հաներ, ո՞վ պիտի պատժեր մարդասպանին: Ես, միայն ես... Փերին մի ուրիշ սրտա-ցավ բարեկամ չուներ... Եվ ես եկա, բայց այստեղ եմ, իսկ նա սպասում է դրսում... Դռները պինդ փակեցիք. նա դե է, ներս կմտնի, և այն ժամանակ անբախտ Փերին չի հանգստանա գերեզմանում...

— Ողորմած աստված, այս անգամ էլ խղճացիր մեզ,— աղաղակեց Ան-նա-Խաթունը և էլի սկսեց խփել իր ծնկներին:

— Ես մեղավոր եմ,— հարցրեց Նազլուն:— Սպասի՛ր, մեղիքի կին. եթե մեղավոր է մի աղջիկ, որ իր մորը ազատել էր ուզում, նա կքավի իր մեղքը: Ես գիտեմ սարսափելի բաներ: Լսեցեք. գարնանն այստեղ մեծ կոտորած կլի-նի...

— Այստեղ, մեր գյուղո՞ւմ,— միաժամանակ հարցրին մայր ու աղջիկ:

— Երբ օսմանցու դորքը կվերադառնա Պարսկաստանից, բեկը՝ ձեր փե-սան, կքանդե ձեր տունը, Մեղիք-Ավանի տունը... Մեծեր, մեղիքներ չեն մնա Ղարաբաղում... Մուխտարը աչք է դրել Մեղիք-Ավանի աղջիկների վրա էլ: Նա պատմում էր Ահմեդին, իսկ այն ծեր շունը ծիծաղում էր...

— Քեզ մո՞տ էր պատմում:

— Այո՛, ի՞նչ կա...: Ամենքդ ինձ խենթ էիք անվանում... Խենթը, օ՛հ, ոչինչ չի հասկանա և եթե պատմեմ էլ, ո՞վ նրան կհավատա... Խենթ... Ինձ ուղարկիր Մեղիք-Ավանի մոտ: Այժմ մո՞ւթ է, բայց առավոտյան... Ես կվա-ղեմ, կպատմեմ նրան... Ես շատ բան գիտեմ... Միայն մի բան եմ խնդրում, մեղիքի կին. ասա քո եղբորը, որ հավատա ինձ, ասա, որ խենթն էլ հասկա-նում է և ինչպե՞ս է հասկանում...

— Ոչ ոք չի համարձակվի քեզ խենթ անվանել,— ասաց Գայանեն:

— Դու խենթ չես, Նազլու,— հաստատեց Աննա-Խաթունը մի գորովա-լից ձայնով:— Այսօրվանից դու մեր բարերարն ես, խեղճ աղջիկ... Ես չեմ մոռանա քո արածը...

Այդ խոսքերը ավելի սաստկացրին հոգեկան այն սաստիկ հուզմունքը, որ ցնցում էր Նազլուին ամբողջ պատմության ժամանակ: Հանկարծ նա լաց եղավ մի զահրուրելի ձայնով ու ասաց.

— Բայց իմ մա՛յրը...

Գայանեն շոքեց նրա կողքին, մի թևով գրկեց նրա պարանոցը և իր դեմ-քը մոտեցրեց նրա դեմքին: Նա շշնջում էր նրա ականջին գեղեցիկ խոսքեր, դուրգուրում էր, հույսեր էր ներշնչում: Նազլուն չէր լսում. ետ դարձնելով իր դեմքը, նա շրթունքները քսեց Գայանեի թշերին և ասաց նվաղած ձայնով.

— Ինձ փակիր, քույրիկ... Պինդ փակիր, մի թողնիր, որ այս գիշեր դուրս գամ... Նա այստեղ է... Գլուխում... Մայրս...

Նա սաստիկ դողաց և կախ ընկավ Գայանեի թևի վրա։ Աննա-Խաթունը բռնեց նրա ձեռքից և կանչեց.

— Զո՛ւր...

Բայց Գայանեն պինդ խտտեց նրան և գլուխը կախ արավ նրա դալկա-հար դեմքի վրա։ Նրա սուր շրթունքները դեռ մրմնջում էին.

— Մայր... Մեղիք-Ավան... Մեղիք...

Արտասուքները լճացան Գայանեի աչքերում և գլորվեցին դեպի այդ բազմաշար զեմքը։

— Քո զոհը ամենից մեծն է, խեղճ Նազլու,— ասաց նա խորին լուսթյան մեջ...

Ը

«Խոստովանում եմ, ես բոլորովին նման եմ այն հիվանդին, որ դիտեմ, թե իր համար բժշկություն չկա, թե մահն անխուսափելի է, բայց էլի հույս ունի, որ հիվանդությունը մի կերպ, ինքն իրան կանցնի...»

Մի կերպ... Նրկար տարածություններ անցա, բայց չտեսա այդ կերպը, այդ կախարհական բալասանը։ Եվ ինչպե՞ս տեսնեմ, երբ նա չկա, չէ կարող լինել։ Նա կանգ եմ առել ճանապարհի կեսում։ Թահմազը անցել է Խորասան, անդադար դեպի արևելք է շարժվում. այստեղ ասում են, թե Ազվանստանը էլի կոխվել է ուղում. այստեղ հավատացած են, որ Թահմազը էլի հրաշքներ կգործե... Ի՞նչ կասկած, բայց մեզ ի՞նչ օգուտ։ Ղարաբաղից եկած օսմանյան ղորքերը կանգ են առել այս կողմերում. երեկ ես տեսա նրանց ձիանների երամակները։ Ֆեհմի-փաշան առաջ չէ գնում, և հասկանալի է, թե ինչու. առջևում ոչինչ գործ չկա։ Այստեղ խոսում են, որ ղորքերը պիտի... վերադառնան։ Ահա թե ինչու կանգ առա այս փոքրիկ գյուղում, որի բնակիչները չիա են և ամբողջ ժամանակ դողում են թուրքերից...

Հաստատը, իհարկե, չգիտեմ։ Վերադարձ... Սարսափելի չէ։ Բայց ես ծածկել չեմ կարող։ Հույս ունեմ, որ Պողոսը շորս օրում կհասցնե այս լուրը։ Նրան խսկույն ետ ուղարկիր, որպեսզի ես շարունակեմ ճանապարհս։ Ո՛ւր, այդ մի հարցնիր։ Պարսկաստանը մի անծայր անապատ է մեզ համար։ Բայց ես խոսք եմ տվել չափշփել այդ անապատը, և պիտի կատարեմ իմ խոսքը։ Ափսոսում եմ իմ ձիուն, բայց թող նա և նրա վրա նստածը անապատի թըռչունների կերակուր դառնան, միայն թե Մեղիք-Ավանը կարողանա ամենայն վստահությամբ ասել. «Նա փորձեցի բոլոր միջոցները»։ Անհամբեր սպասում եմ Պողոսին...

Երկու օր ուշ ես ստանում այս նամակը։ Պատճառը ես եմ։ Սպիտակ Խաչի մոտից ես ծոցի ճանապարհս։ Ուզում էի Ղարաբաղից հետս տանել մի փոքրիկ մխիթարություն և գնացի տեսնելու Մանասի քաղերին։ Տեսա... Համատարած խավարի մեջ համեստ պսպղում է փոքրիկ կայծը։ Մեր լացերի, մեր անհուն ցավերի մեջ այդ մի բուռ մարդիկ էին, որ հանգստացրին ինձ, հանգստացրին այն բոլորից հետո, որ ես տեսա Սպիտակ Խաչի բակում և պարիսպներից դուրս։ Այո՛, ողորմած աստվածը մեզ համար մխիթարություն պահել է, բայց այդ մի փոքրիկ կայծ է... Ի՞նչ կլինի նրա վիճակը։ Արդյոք կո՞ւյ կգնա զղվելի աղքատուղջի մեջ, թե՞ հարյուրավոր խարույկներ կվառն մեր սարերում... Մեզ մնում է հրաշքի սպասելը։

Մեղիք-Ավանը երկրորդ անգամն էր կարգում Ասլանի այս նամակը։

«Հրաշքն արդեն երևում է»,— ասաց նա ինքն իրան և, ետ դառնալով, նայեց Պողոսին, որ անշարժ սպասում էր շեմքի մոտ։

— Ե՞րբ տեղ կհասնես,— հարցրեց մեղիքը։

— Եթե հրամայես գիշերն էլ գնալ, երեք օրում կարելի է։

— Իսկույն ճանապարհվիր և այդպես էլ արա։ Նա էլ գնում եմ, բայց մինչև այն ժամանակ կվերադառնամ... Նա ինձ հարկավոր է։ Բարի ճանապարհ...

Պողոսը շարժվեց, թեև մեղիքը նորից նայեց նրան, գլուխը շարժեց և բարի ճանապարհ ցանկացավ։

— Բայց ի՞նչ հրաման տանեմ,— հարցրեց Ասլանի ծառան։

— Հա՛, ես քեզ շասացի, բայց մի՞թե դու չգիտես։

— Զգիտեմ։

Մեղիքը ծիծաղելով մոտեցավ նրան և, ձեռքը դնելով նրա ուսին, ասաց.

— Կսի՛ր, հենց որ տեղ կհասնես, թող Ասլանը նույն բոլորին ձիու գլուխը դարձնե դեպի մեզ։ Ասա՛ հարկավոր չէ անապատները չափշփել։ Նա նրան սպասում եմ...

Պողոսը գլխի շարժումով իմաց տվեց, որ հասկանում է և շտապով դուրս գնաց։

Կես ժամից հետո Տողից հեռանում էր և Մեղիք-Ավանը։ Հասնելով դեռի մեծ ձորին, նա երեսին խաչ հանեց, հաջողություն խնդրեց երկնքից և շարժեց ձիու սանձը։

«Հրաշքն արդեն երևում է»,— կրկնեց նա իր մտքում։— Ասլանը հաստատում է խենթ աղջկա ասածները։ Հրաշք է, իհարկե, որ մեզ քնից զարթեցնում են և ցույց են տալիս մեզ համար պատրաստած զարհուրելի թակարդը։ Մենք քուն էինք, իսկ մեր թշնամիները սրում էին իրանց սրերը... Ա՛հ, հիմա մենք լինք քնի...»։

Նա տանում էր իր հետ մի հսկայական, մի հանդուգն միտք։

Այժմ օգնություն աչք դնելը երեխայություն էր երևում։ Այժմ նա հասկանում էր, որ մինչև օտարը իր սրտի մեջ համակրության մի աննշան կաթիլ կպտրաստե մի արնաքամ երկրի համար, վերջինս կարող էր մի օրում զոհ գնալ մի աճուրդի աղետի, կարող է անսպասելի կերպով մի անծայր գերեզմանատուն դառնալ։

Ո՛չ, տիրոջները իրանք են անխուսափելի դարձրել մի հարց՝ մեռնել կամ ապրել... Ապրելու համար կոխվել է հարկավոր։ Եթե անկարելի է դարձել բացարձակ կռվել, ճակատ ճակատի դեմ, մի՞թե դա նշանակում է, թե նրանք, որոնք ապրել են ուղում, պիտի բոլորովին ձեռք վերցնեն կռվելու մտքից։ Իհարկե, ոչ։ Կա մի այլ տեսակ կռիվ՝ թուլերի, անօգնականների կռիվ։ Դա ատամներով, ճանկերով, թակարդներով կռվելն է, մի կռիվ, որ մղվում է գիշերները, ծածուկ ու անլույս տեղերում, անակնկալ, խաբուսիկ միջոցներով։ Այդ տեսակ կռիվը անպատվարեք է զորեղների, մեծ միջոցներ ունեցողների, աշխարհակալների համար, բայց մարդիկ, որոնք ուզում են ապրուստ խլել իրանց վրա իջեցրած սրի բերանից, ուրիշ ոչ մի հնար չունեն...

Այդպիսի մի կռիվ միտքն էր տանում մեղիքը։

Նա գնում էր դեպի հյուսիս. նրա առաջ տարածված էին Ղարաբաղի հինգ մեղիքությունները։ Արդյոք ամեն տեղ հաջողություն կունենա՞ այդ միտքը։ Դա այնպիսի ծանր հարց էր, որ մեղիքը երբեմն կանգնեցնում էր իր ձիւն, շունչ էր քաշում և նորից մի-մի քրքրում էր բոլոր նպաստավոր և աննպաստ հանգամանքները։

Մի-մի գերակշիռ էին հանդիսանում աննպաստ պայմանները։ Վարանդան... Դարձյալ այդ անունն էր, որ անհաղթելի խոչընդոտի նման կանգնում

էր նրա ձիու ոտներէ առաջ: Այդտեղ գործը ահագին դժվարութիւններ էր ներկայացնում:

Սուբյեման-բեկը երեխա չէր: Եթէ նա հեշտութեամբ փակել էր աչքերը մի աղջկա տիրանալու համար, մի՞թէ դա նշանակում էր, թէ նա խոր քնի մեջ թաղված պիտի մնա մինչև այն ժամանակ, երբ պիտի սուր շողացներ Դիզակում և Վարանդայում: Նա քնացնում է այժմ, բայց ինքն էլ կքնի՞, որ շտանան, թէ իր աչքի առաջ ինչ սպանդանոց է պատրաստվում: Ո՞վ պիտի կատարէ այս հրաշքը. մի՞թէ դարձյալ Վարանդայի աղջիկները...

Ոտնակոխ աճելով բոլոր կասկածները, նա, իբրև մի մարդ, որ համատուժ է իր ուժերին, գնաց խոշորոտների առաջ:

Նա սկսեց ամենամեծ խոշորոտից՝ Ավետարանոցից:

Մի ամբողջ երեկո առանձնացավ իր քրոջ և Գայանեի հետ, բացատրում էր բոլոր հանգամանքները: Այժմ նա ոչինչ չծածկեց: Պատմեց, թէ ինչեր էր արել, ինչ հույսեր ուներ և ինչպես այժմ չքացան բոլոր հույսերը: Այժմ ընդհանուր գերեզման է բացվում. օտարը չէ գալիս, աղատողը պիտի լինեն ամենքը՝ մեծից սկսեց մինչև օրորոցի մանուկը:

Գայանեն խնդրում է մի մեծ հարսանիք կատարել, կարծում է, թէ միայն աղջիկներն են կարող ոչնչացնել տանջողներին: Ինչո՞ւ միայն աղջիկները... Թող լինի այդ միտքը՝ արյունահեղ հարսանիք. միակ հույսը դա է: Բայց հարսանիք կատարողները կլինեն ամենքը, առանց հասակի և սեռի խտրության:

Հարսանիքը պիտի կատարվի միաժամանակ, ամեն տան մեջ: Թող յուրաքանչյուրը պատրաստվի. թող հասկանա, որ իր անկող հյուրը իր զոհն է, և թող լավ դիտել իր զոհին, իմանա ճիշտ բնավորությունը, նրա թույլ և ուժեղ կողմերը, սովորի, թէ ինչպես կարող է սպանել...

Նա չծածկեց այդ հանդուգն գործի դժվարությունները: Անհաջողության դեպքում ամեն ինչ կորած է: Հաջողությունը գլխավորապես կախված է Վարանդայից. եթէ այստեղ դավադրությունը գլուխ չեկավ, մնացած շրջանի թշուարները կոշտանան մի օրում: Ղարաբաղը աչք է դրել Մելիք-Հուսեյնի տան վրա, պատասխանատվությունը իր ամբողջ ծանրությամբ ընկած է մոր ու աղջկա ուսերին: Ուրիշ մարդ չկա, որ փոխարինե երկուսին:

Հարկավոր է հիմնավոր պատրաստություն: Համատարած, մեռելային լուծության հովանու տակ մարդիկ պիտի պատրաստվեն աննկատելի կերպով: Բեկին փաթաթել բարուրների մեջ, քնացնել և գործել. մի հատ անպատրաստ մարդ չպիտի մնա: Ինքը, մելիքը, կհոգա Վարանդայի հեռավոր գյուղերի մասին. այդ մտքով էլ նա ետ է կանչել Ասլանին: Իսկ Ավետարանոցում և շրջականերում ուրիշ մարդ չպիտի երևա, կարգադրողները պիտի լինեն միայն և միայն Աննա-Խաթունն ու Գայանեն...

Խրատները վերջացան շատ ուշ, այն ժամանակ, երբ մելիքը միանգամայն համոզվեց, որ ամեն ինչ պարզված է, այլևս անհասկանալի կետ չէ մնացել իր ծրագրում: Նա խիստ էր իր պահանջների մեջ, նույնիսկ անողորմ: Ոչինչ մեղմացնող հանգամանքներ չէր ընդունում, կարծես այդ երկու հոգին ոչ իր հարազատներն էին, ոչ էլ կանացի թույլ արարածներ, այլ փորձանքների մեջ բովված տղամարդիկ... Այժմ ամեն ինչ ուղիղաբար ժամանակն է: Այժմ միայն մի բան պիտի թագավորե. հայրը՝ որդուց, քույրը՝ եղբորից, մայրը՝ երեխայից, փեսան՝ հարսնացուից միայն այն պիտի իմանա, թէ պատրաստ է, գիտե՞ սպանել: Վճռական ժամը կանգնած է դռների առաջ. վա՛յ նրան, ո՞վ չի հավատա:

Մյուս օրը դեռ չլուսացած, նա շարունակեց իր ճանապարհը:

Անցել էր երկու շաբաթ, Սուբյեման-բեկը համարյա ամեն օր լինում էր մելիքի տանը: Գայանեն չէր թաքնվում, համարձակ ներսուղուրս էր անում,

կարմրելով սիրիացու կրակոտ հայացքներից: Միայն այն հանգամանքը, որ իր կրակը կարմրություն է տալիս այդ սքանչելի դեմքին, բավական էր, որ բեկը հաճախեւ այդ տունը՝ իր հոժար կամքով, մեծ հաճությամբ այրվելու համար:

Գեղեցկությունն այդ երկու շաբաթվա ընթացքում բոլորովին նվաճել էր նրան: Եվ երբ անցնում էին այրող բոլորները, երբ աղջիկն այլևս չէր երևում, նա նայում էր իր շուրջը, համոզվում էր, որ անհավատ գյավուրները իսկ որ խնդրում են իր բարեկամությունը: Ամեն ինչ խոնարհ ու լուռ էր նրա առաջ: Նա կարգադրություններ էր անում մելիքի տանը, և երբեք չէր տեսել, որ տրբատու էր կամ աննշան անբավականություն պատճառել իր խոսքը:

Աննա-Խաթունին ճանաչելը շատ դժվար էր: Ինչպե՞ս ժպտուն և ուրախ էր նա իր փեսայի մոտ, ինչպես էր հավատացնում նրան, թէ իր տունը, մելիքի ամբողջ կայքը նրան է պատկանում, և եթէ նա մի օրում կրակ տա ամեն ինչ, ինքը ոչինչ ցավ չի զգա... Նա զոքանչի պես չէր վարվում իր փեսայի հետ: Ո՛չ, դա կլինեւ հանդգնություն մի խոնարհ գյավուրի կողմից: Այդ գյավուրը շատ լավ հասկանում էր, թէ ինչ պատիվ է, որ բարձրաստիճան, քաջ ուղղահավատը շնորհ է անում իր տանը, այցելելով նրան այդքան հաճախ: Այդքան էլ բավական է. գյավուրի կինը երբեք չի հանդգնի ասել, թէ որևէ երախտիք ունի բեկի վրա: Ընդհակառակն, որքան էլ նա խոնարհ ու հյու մնա, դարձյալ չէ կարող երախտագետ լինել:

Եվ մի անգամ Աննա-Խաթունը բացատրեց, թէ ինչու է ինքն այդպես:

— Ես մայր եմ, բեկ, և, ի՞նչ թաքցնեմ, սաստիկ սիրում եմ իմ աղջկան: Գիտեմ, որ նա հասել է, այլևս մեղ մոտ չի մնա: Ես ուզում եմ, որ նա մեղանից հեռանալուց հետո ավելի բախտավոր լինի, այնքան բախտավոր, որ ամբողջ աշխարհը նայի նրան և նախանձի: Դու մեծ շնորհ արիր ինձ, տալով քո համաձայնությունը, որ այդ աղջիկը քո կինը դառնա օրինավոր կարգով: Դու իշխան ես, քո թուրը կտրուկ է, եթէ կամենայիր տանել նրան քո իրավունքով, ո՞վ պիտի կանգներ քո դեմ: Բայց դու այդ շարիր, դու լավությունը զերադասեցիր... Այժմ ես կարող եմ իմ ձեռքով ճանապարհել իմ աղջկան: Հավատացի՛ր, մի մայր դրանից ավելի բախտ չի էլ ուղի...

— Բայց դու սկզբում հակառակվեցար...

— Եվ այդ զարմացնո՞ւմ է քեզ, բե՛կ: Ես ասացի, որ նա նշանված է, ասացի և այն, որ նշանողը ես չեմ եղել, այլ նրա հայրը: Ինչպե՞ս կլինի, եթե քո կինը դուքս դա քո հրամանից...

— Ես նրան կսպանեմ...

— Տեսնո՞ւմ ես: Ես միշտ հնազանդ եմ եղել իմ ամուսնուն և այդպես էլ սովորեցրել եմ իմ աղջկան: Ես քեզ շատ կընդդիմանայի, եթե իմ աղջիկը շուրջի քեզ... Երբ այդ բանն իմացա, այլևս ծպուտ չհանեցի: Մայրը իր աղջկա վատությունը չի ուղի... Եվ ինչ եմ ես, որ համարձակվեմ...

— Լավ, թող այդ: Դու այն ասա, քո աղջիկը ի՞նքն էր ուզում ինձ:

Աննա-Խաթունը զարմացած նայեց նրան, հանդարտ կերպով ժպտաց, կարծես չէր հավատում, թէ այդ մասին դեռ կարող է խոսք լինել: Եվ բեկը շտապեց հարցնել.

— Հիմա էլ, չէ՞:

— Ինչե՞ր ես ասում, բեկ: Եթե նա իմանա, թէ դու կասկածում ես...

Բեկը բոլորովին հալվեց: Մի բույս նա կարծես ամառեց այդ մորից, որ այնպիսի վստահությամբ վկայում էր, թէ իր աղջիկը սիրում է նրան... Բայց հետո նրա աչքերի մեջ վառվեց կրակը, և նա համարյա աղաչավոր ձայնով ասաց.

— Արի տո՛ւր, հենց այժմ տանեմ...

Այդպիսի բռնկումներ Աննա-Խաթունը տեսել էր մի երկու անգամ էլ: Դրանք սարսափելի բռնկումներ էին, երբ վայրկյանի գաղանը վրդովվում էր իրան զսպող սանձերից և փորձում էր մի կատաղի ոստյունով, մի անողորմ հարձակումով ոչնչացնել բոլոր արգելքները և վազել իր կրքերի ետևից:

Ամենագեղեցիկ, ամենից խոնարհ ու խեղճ որսն էլ գաղանը սիրում է ուտել այնպես, ինչպես իր բնավորությանն է վայել: Իսկ այստեղ ձևականությունների անունից են խոսում, այստեղ պետք է դեռ լսել, խոսել, պատճառներ քննել... Մի՞թե դա վայելուչ բան է մի սիրիացի քաջի համար, որի առաջ մինչև այժմ ոչ մի բան չէ դիմադրել, և որի աչքը տեսնում է, թե ինչպես ման է գալիս կարմրող հուրին...

Աննա-Խաթունը, սակայն, զսպում էր նրան և այդ սարսափելի բռնկումներին: Որտեղի՞ց էր նա վերցրել այդ հրաշալի կարողությունը:

Ամենագլխավորն ինքն իրան շկորցնելն էր. պետք էր մնալ հանդարտ, անխռով: Այս անգամ էլ նա շատ լավ պահեց իրան, մինչև իսկ շարունակեց ժպտալ: Բայց այլևս չհիշատակեց իր մայրական զգացմունքները, սրտի փափագը, ուխտը, ինչպես արել էր առաջ: Այս անգամ նա իրան ոչինչ հուշակեց և շահագործեց մի նոր, ավելի զորեղ պատճառաբանություն:

— Քո կամքն է, բեկ,— ասաց նա մի ծայրահեղ հնազանդությունով:— Եթե դու կամենաս, ես ի՞նչ բան եմ, որ պնդեմ, թե դու էլի ողորմություն պիտի անես ինձ: Ո՛չ, մինչև այժմ արածն էլ բավական է ինձ: Բայց կա մի այլ հանգամանք: Մեղանում նշանված աղջկան շատ ուրախ են պահում, կատարում են նրա բոլոր ցանկությունները, պատիվներ են անում. մեղանում փեսան մինչև հարսանիքի օրը աղջկա մորուն է: Գիտե՞ս ինչու: Միտ կա, բե՛կ... Միտը մի բարակ ապակի է, երբ փշրվեց, այլևս չինել, կարկատել չէ կարելի: Բարակ ապակին կարող է կոտրվել ամենալնչին պատճառից, ուրեմն պետք է զգույշ լինել, մանավանդ, որ ժամանակն էլ երկար չէ: Հարսանիքից հետո, ի՞նչ խոսք, աղջիկը իր ամուսնու հյու ծառան է, և այնուհետև նա ինքը պիտի աշխատե, որ չկոտրե ամուսնու սիրտը: Քո նշանածն էլ, բեկ, ուզում է այդպես լինել: Նա սաստիկ ցանկանում է վայելել նշանված աղջկա բախտը: Ո՞վ գիտե՞ ինչեր կան ջահիլի սրտում: Նա հավաքում է իր ընկեր աղջիկներին, խոսում է նրանց հետ, ծիծաղում է, կարմրում է... Ես չեմ ասի, թե ինչեր է նա խոսում. դու բոլորը կիմանաս հետո, երբ միասին կլինեք. և կիմանաս, թե որքան լավ էին այս օրերը նույնիսկ քեզ համար... Աղջիկս դեռ չէ կշտացել այդ խուլ քրթմնջություններից. նա ինքն է ուզում, որ ժամանակ տաս, բեկ: Զահլույթում միայն մի անգամ է լինում. նա գիտե այդ և բոլորովին կասկած չունի, որ դու չես արգելի նրան քիչ էլ ուրախանալ...

Բեկը հեռանում էր՝ դարձյալ փաթաթված ցանցերի մեջ. դարձյալ պետք էր վերադառնալ և շուտ վերադառնալ այդ զարմանալի տունը, որ նրան այնքան հաճելի կերպով այրում էին: Նա միայն ասաց.

— Շուտ արեք... Ինչ անելու եք, շուտ վերջացրեք: Գարունը մոտ է. ես ասել եմ, որ գարնան չեմ սպասի...

Ք

Եվ մայր ու աղջիկ, ճիշտ որ, շտապում էին...

Չէր կարելի ասել, որ Աննա-Խաթունին շատ հեշտությամբ էին հաջողվում այդ հաղթությունները: Ամեն անգամ, երբ բեկը հեռանում էր, նա խորին զգվանքով ճանկ էր անում իր դիմքին, անիծում էր իրան: Նրա շխտակ բնավորությունը սարսափելի ցավերով էր հպատակվում կեղծելու, շողոքորթելու անհրաժեշտության:

Լինում էին բոլորներ, երբ նա մահ էր խնդրում արտասուք թափելով և վճռում էր հայտնել իր եղբորը, թե այսպիսի մայրությունը իր կարողությունից վեր է: Խե՛ղճ կին... Նրան ոչ ոք չէր խղճում: Գայանեն պահապանի նման կանգնած էր նրա ետևում և աչքից չէր գցում ոչ մի փոքրիկ ու աննշան հանգամանք: Ամեն անգամ, երբ տեսնում էր իր մորը թուլացած, հուսահատ ու վշտահար, մոտենում էր, գործ էր դնում իր կրակոտ լեզուն, նորից և նորից հասկացնում էր, թե միայն այդպես գործելով մայրը կարող է ազատել իր աղջկան:

Մի՞թե նահատակ մայրը էլի հավատում է արտասուքներին. մի՞թե էլի պարզ չէ, որ պետք է սոսկալի տանջանքներ զգալ, այրվել, խորովվել անխնա, որպեսզի վրեժը անխուսափելի լինի: Ասածու ողորմությունն է այժմ այդքան հրաշալի առիթ տալիս իր սեփական անպատվությանն զգալու համար: Վիրավորվում է սիրտը... Ա՛հ, դա է փրկության ամենագեղեցիկ ճանապարհը: Պետք է ավելի առաջ գնալ, պետք է շատ պարզ տեսնել, թե ինչ ահռելի անդունդի մեջ է աշխարհը: Սարսափած միտքն է միայն, որ հսկայական ջանքեր է թելադրում ցավերի խորխորատից դուրս գալու համար...

Եվ երբ մայրը իր տանջված դեմքով, վշտալի հայացքով հասկացնում էր, թե որքան դժվար են այդ ջանքերը, որպեսզի հեշտությամբ մի անսովոր սիրտ կարող է խորտակվել դրանցից ու վար ընկնել ճանապարհի կեսին, աղջիկը բարձրացնում է նրա գլուխը, ձեռքը մեկնում էր դեպի դուրս և ասում էր.

— Ամբողջ Ղարաբաղը մեզ է նայում...

Այն ժամանակ մայրը կորցնում էր հակաճառելու համարձակությունը: Ընկած տեղից նա բարձրանում էր լուռ ու խոնարհ, հենվելով իր աղջկա թևերին, նեցուկ որոնելով նրա շնչի, նրա մարմնի տաքության մեջ: Նայում էր դրսի աշխարհին, և նրան թվում էր, թե հսկա սարերը մի-մի աչք դարձած իրան են մտիկ տալիս լարված ուշադրությամբ, անհամբեր... Նրան քաշում տանում էին այդ վիթխարի հայացքները և ասում էին, որ արածը քիչ է, թույլ, անբավարար...

Իսկ գործը, իրավ որ, դադար չէր առնում: Մայր ու աղջիկ Մելիք-Ավանի հրահանգները կատարում էին մի մոլեռանդ ճշտությամբ, որ միայն կանանց է հատուկ:

Գիշերները, մութի մեջ, հանդարտ ու աննկատելի կերպով, հատ-հատ տղամարդիկ ստվերների պես մտնում էին մելիքի դռներով: Ներքնահարկի մեծ սենյակում, որ մի ժամանակ Զալալն ու Գայանեն հանդիպեցին միմյանց, վառ էր մնում ձեթի ճրագը: Այդտեղ Աննա-Խաթունը խոսում էր, հասկացնում էր ամեն ինչ. գիշերային այցելուն հեռանում էր միայն այն ժամանակ, երբ հաստատ խոսք էր տալիս և երդվում սուրբ գործի անունով:

Գայանեն համարյա բոլորովին չէր մասնակցում այդ տեսակցություններին. նա գիտե, որ դրսի աշխարհը դարձյալ երեսա է համարում իրան և դարձյալ չէ հասկանում, թե ինչու ինքը այդքան ուզում է թուրք բեկի կինը դառնալ: Աննա-Խաթունը խոսում էր իր կողմից, Մելիք-Ավանի կողմից:

Գործի սկիզբը լավ էր դրված, և մարդկանց դժվար չէր հավատացնել: Ամենից առաջ գաղտնի խորհրդին մասնակից եղան մելիքի տան ամենալավ, հուսալի բարեկամները. սրանք հանդարտ կերպով տարածում էին իրանց լսածը: Մեծ եռանդով գործում էր և Ասլանը, իսկ պակասը լրացնում էին Ղարաբաղի մյուս գավառներից եկած լուրերը, որոնք ցույց էին տալիս, թե միայն Մելիք-Հուսեյնի կինը չէ քարոզում այդ զարմանալի և միևնույն ժամանակ շատ պարզ ու ճարտար միտքը:

Վարանդան այնքան ընկած և անբարոյականացած չէր, ինչպես երևակայում էր Դիզակի տերը: Թեև թուրքական բռնություններն այստեղ հասել էին

գարհուրելի շափերի, բայց ամբողջ դեռ չէր թունավորվել անասնական զգացմունքից, որ բռնություն հետևանքն է: Նա կրակվում էր միաժամանակ զանազան կողմերից, և դա մի լավ նշան էր, թե հրդեհը համատարած կլինի:

Ոգեւորում էր մանավանդ գործի հեշտությունը: Յուրաքանչյուր մարդ հասկանում էր, որ իրանից անհնարին բան չեն պահանջում...

Նվ Աննա-Խաթունի գործը օր օրի վրա հեշտանում էր: Գիշերային հյուրերը համարյա բոլորովին պատրաստված էին գալիս և համարյա միևնույն խոսքերն էին ասում՝ ոչ ոք-ևս չի մնա ընդհանուր գործից: Ծանապարհ դնելով ամեն մեկին, մեկիցի կինը գնում էր իր աղջկա մոտ, հարեան սենյակը և ավետում էր ամեն մի նոր հաջողություն: Գայանեն իսկույն վազում էր վերև, ուր Հովսեփը, թուղթը ծնկան վրա դրած, անհամբեր սպասում էր, թե երբ կգրեն մի նոր անուն էլ: Նա արդեն մի մեծ ցուցակ ուներ. խոշոր ու գեղեցիկ տառերով մի քանի անգամ արտագրել էր անունները և անգիր էր արել ամեն մի տառ, ամեն մի գիր:

— Ա՛խ, եթե ինձ էլ ուղարկեն գյուղերը, — հառաչում էր նա:

Նա կգնար, կբարոզեր, նա չէր հանգստանա օր ու գիշեր: Բայց Գայանեն համաձայն չէր, և երեխան միանգամայն ընդունում էր, որ նա ճիշտ է ասում: Այո՛, ինչ խոսք, Հովսեփին ոչ ոք չի հավատա, նրա բերանից դուրս եկած յուրաքանչյուր խոսքը ծիծաղ կհարուցաներ: Մարդիկ այդպես են. առաջ լավ հասակ, կանոնավոր կազմվածք են պահանջում և ապա՝ խոսք:

Այդ պատճառով էր կաղիկ երեխան զսպում իրան: Փոխարենը նա իր անհուն հրճվանքով ծառայում էր իր ցուցակին: Գրիչ շարժելիս նա, կարծես, սրբագործություն էր կատարում, իսկ քնելիս նա այդ թղթի կտորը գնում էր բարձի տակ, օրպեսզի երազում էլ տեսնե նրան, անգիր անն անասելի քաղցրությունը...

Այսպես անցնում էր գիշերը գիշերի ետևից: Իսկ ցերեկները ամբողջովին պատկանում էին Գայանեին: Աննա-Խաթունը սպասում էր իր փեսային, նոր-նոր միջոցներ էր գտնում նրան ավելի հավատացնելու համար: Այդ ժամանակ Գայանեի մոտ հավաքվում էին կանայք ու աղջիկներ:

Երբ գալիս էր բեկը, նրանք ընդհատում էին իրանց հանդարտ խոսակցությունները և սկսում էին մի շարք ուրախություններ. երգում էին, ծիծաղում, երբեմն նույնիսկ պարում էին ծափ տալով:

Նստած փափուկ բարձերի վրա, բեկը մի առանձին ուշադրությամբ ականջ էր դնում այդ ձայներին, որոնք նույնպես այրում էին նրան, ինչպես Գայանեի կարմրելը:

Ուրեմն այդ հուրին միայն կատաղել չգիտե այնքան հրաշալի կերպով: Որքան ուրախ ու կայտառ է նա. օրեր են անցնում այդպես, իսկ նա չէ կշտանում. նա չգիտե հոգնել թուլիտելուց, խաղալուց: Այդ կրակը անշեջ կմնա մինչև հավիտյան. նա միայն կատաղությամբ չի համբարակի, այլ և իր ծիծաղներով, իր թրթռոցներով: Օ՛, ոչ մի հարեմ արևելքում չի ունենա այսպիսի զարդ...

Ապագայի, մոտիկ ապագայի այդ սքանչելի հրապույրները կաշկանդում էին բեկին, նա լուռ նայում էր Աննա-Խաթունին, իսկ նրա աչքերը, կարծես, հարցնում էին. «Իմ մասին են այնտեղ խոսում, չէ՞...» Նա չե՞մ այդ ուրախությունների պատճառը... Աննա-Խաթունը ազահույսությամբ խլում էր այդ հարցերը նրանից և իր կանացի պլանները մի տեղ հավաքելով, քաղցրիկ ժպիտներ էր խաղացնում իր շրթունքների վրա:

Նա էլ չէր խոսում. և լավ էր անում: Ի՞նչ հարկավոր են խոսքերը. բեկն արդեն գիտե ամեն ինչ: Այդ աղջիկը օր օրի վրա ավելի չքնաղ, ավելի համբարակ էր երևում նրա աչքերին: Նա տեսնում էր, որ աղջիկներն ու կանայք

մեկիցի գոներից դուրս գալուն պես ընդունում էին լուրջ կերպարանք, տեսնում էր, որ դրանց միջոցով Ավետարանոցի և շրջակա գյուղերի մեջ անընդհատ երթևեկություն էր կատարվում: Եվ գիտե, որ այդպես էլ հարկավոր է: Գյուղերից նա տեղեկություններ էր ստանում, որ ամեն տեղ կանայք ու աղջիկները ուրախություններ էին անում: Հայտնի էր, թե ում համար... Միամիտ և հիմար են գյավուրները: Նրանք չեն հասկանում, թե ինչ է սպասում իրանց, և այդքան ուրախ են, որ ուղղահավատները քիչ բարեհաճ աչք ունեն իրանց վրա:

Թող այդպես էլ լինի, ի՞նչ վնաս: Առանց մարդարեւի մատի չէր կարող հաստատվել այսպիսի գրություն: Մարդարեն իր ծառաների համար հրաշալի հաջողություն է պատրաստում. նա գիտե, որ անհավատներն անգիտակ պիտի մնան, և ահա առել է այդ շների խելքը: Մի քանի հանգիստ շաբաթներ ևս, և այստեղ ապրել կկարողանան միայն նրանք, որոնք կընդունեն նրա հավատը: Բայց մինչև այդ՝ գյավուրների ամենագեղեցիկ հուրին իր չքնաղ դեմքը կդարձնե դեպի Մեքքա ու վարդ շրթունքներով կխոստովանե, որ չկա ուրիշ աստված բացի ալլահից, և Մուհամեդը նրա մարգարեն է...

Այդպես էր խոսում բեկը, երբ վերադառնում էր մեկիցի ամրոցից: Օրը հինգ անգամ նա այդ խնդրվածքներն ուղղում էր դեպի հարավ, նամազի սրբադան խոսքերի հետ, որոնք թուշում էին վկայելու, թե ինչ անհուն ջերմեռանդություն կա այդ ուղղահավատի մեջ, որ նստել է Վարանդայի սրտին ու պատրաստված է զոհելու այդ սիրուն երկիրը մի արյունածարավ աստծու...

Գայանեն մի-մի անգամ, փորձի համար, թուլացնում էր իր գործադրած զգուշությունները: Հետևանքը շատ գոհացուցիչ էր: Պարզ երևում էր, որ նրա նշանածը շատ է հեռու գնացել և այլևս չէ կարող նկատել իր քթի տակ եղածը: Միայն մի բան նա երբեք չենթարկեց փորձի. երբեք թույլ չտվեց, որ Նադյուն երևա բեկի կամ տասնապետ Ահմեդի աչքին: Անհնարին էր, որ աղջիկը երևար ու կասկածներ չհարուցաներ...

Եվ իրավ, նազուն այժմ ուրիշ մարդ էր: Նախկին խենթի հետքն անգամ չէր երևում այս մշտալուռ, ինքն իր մեջ փակված խեղճի վրա: Նրա դեմքն ավելի ևս մաշվել էր, այժմ ավելի խիստ էր ընդգծում սրտամաշ ցավերի հետքերը: Բայց նրա ամբողջ էություն վրա իջել էր մի հանդարտություն, որ հարթում, հավասարեցնում էր տանջանքների գործած ավերմունքները: Կարծես այլևս կամք չէր մնացել նրա մեջ. կարծես հոգնել էր նա, ուժասպառ դարձել:

— Չեմ կարողանում, մեկիցի կին, չեմ կարողանում, — ասում էր նա ամեն անգամ, երբ Աննա-Խաթունը նկատողություն էր անում, թե ինչու նա լուռ է, կարծես մի բան է կորցրել և չէ կարողանում գտնել:

Նրան այդպես հալում-պարզում էր աղբանոցի տնակում կատարված շաբադործությունը:

Փերիի մահը արյուն ու ոսկոր էր ստացել, միշտ նրա աչքի առաջ էր, ման էր գալիս դողդողալով, շարունակ անբավական էր, լաց էր լինում, անմխիթար, սոսկալի, փայտացնող:

Դա փոքրիկ Մարթան էր... Փերին այնքան քիչ չէր սիրում իր թոռնիկին, որ նրան մենակ թողներ այս աշխարհում, օտարների մեջ: Նա կռիվ էր սկսել իր գերեզմանից. առնում էր երեխային օտարների գրկից, քաշում-տանում էր դեպի իրան, և հակառակվել այդ սարսափելի կամքին անկարելի էր: Մի՞թե նա չէր տեսնում՝ ինչպես այժմ լավ է ապրում Մարթան, մի՞թե հայտնի չէ նրան, որ մեկիցի տանը երեխան ընդհանուրի ուշադրության առարկա է, որ նրան հագցնում են, ուտեցնում են...

Աննա-Խաթունը հաճախ կրկնում էր, որ Փերին անմեղ զոհ է ուրիշի համար, Գայանեի համար: Նա իր պարտքն էր համարում շուտ-շուտ հիշել այդ

բանը և չգիտեր, թե ինչ հարվածներ է տալիս Նազուկի սրտին: Նազուկն էլ ուզում էր զոհվել ուրիշի համար, այս փոքրիկ երեխայի համար: Բայց որքան անողորմ է խեղճի ճակատագիրը. նույնիսկ ուրիշի համար զոհ դառնալն էլ չէ տված նրան:

Երեխան հավիտյան էր բարակ մոմի նման: Ոչ մի բան բավականություն չէր տալիս նրան. մահվան ազդարարը մի շարագուշակ փայլի կերպարանքով նստել էր նրա աչքերի մեջ: Մի անտանելի, շշմեցնող համառությունը այդ աչքերը որոնում էին պառավին, որոնում էին նրա ծանոթ ցնցոտիները, նրա ծոցում դրած մի կտոր չոր հացը... Այդ կարոտությունը լափում էր փոքրիկին, և Նազուկն իզուր տանջում էր իրան, որ մի ճար գտնե...

Ոչինչ չէր օգնում: Նա մի-մի տանում էր երեխային մի որևէ անկյուն, պառկեցնում էր իր գոգում, սկսում էր հանդարտ ողբ կանչել: Մարթան լուռ էր, բայց ոչ երկար. նա շուտ էր հասկանում, որ դա իր տատի ողբը չէ... Ահա այդ անհաջողությունից հետո էր, որ Նազուկն այնպիսի գանգատվոր, սրտառու ձայնով ասում էր.

— Չեմ կարողանում, մեկիքի կին, չեմ կարողանում...

Ավելի պարզ ու որոշ նա խոսում էր իր նոր քույրիկի հետ: Պատմում էր նրան իր սրտի դառն մորմոքները, թրջում էր նրա ձեռքերն իր արտասուքներով:

Այլևս մոր անունը չէր տալիս, այլևս չէր համարձակվում իր համար մի փոքրիկ ուրախություն խնդրել: Ո՛չ, միայն ուրախացնել երեխային, այնպիսի հնար գտնել, որ լցվեն նրա թշերը:

Գայանեն հուսադրում էր նրան, ցույց էր տալիս, որ նա արդեն շատ բան է արել, այն էլ ոչ թե մի կամ երկու մարդու համար, այլ մի ամբողջ երկրի, մի մեծ ժողովրդի համար: Մեկիք-Ավանը չէր թաքցնում, որ իր աչքերը բաց անողը Նազուկն էր: Նա ասում էր, որ եթե Վարանդայում Նազուկ չլիներ, Ղա-րաբաղը կշարունակեր խռովալ ալանդակ, հրեշավոր քնի մեջ մինչև այն օրը, երբ ընդհանուր կործանումը կգար և ամեն ինչ կթաղեր խոր գերեզմանում... Մի՞թե դա փոքր բան է...

Նազուկն զլխով բացասական շարժումներ էր անում: Ոչինչ էր այդ բոլորը: Թող նա տեսած չլիներ Մեկիք-Ավանին, թող ամենքը քնած մնային, միայն թե կարելի լիներ հասկանալ վերջապես, թե ինչպես կարելի է բռնել Փերիի տեղը...

— Երեխային կյանք տալու համար, — ասում էր նա, — ինչ որ անում եմ, չէ հաջողվում: Փերին իրան զոհեց՝ քեզ ազատելու համար, քույրիկ: Մի՞թե ես չեմ կարող զոհել ինձ, որ ազատեմ նրա երեխային: Օ՛հ, միշտ մտածում եմ, բայց չեմ հասկանում, թե ինչպես հասնեմ Փերին... Ես ուզում եմ, որ իմ կյանքը տամ մի որևէ խեղճի կյանքն ազատելու համար... Թող այդ խեղճը լինի նույնիսկ մի մաշված, մի կիսամեռ փոքրիկ... Բայց...

Նա թույլ էր տալիս, որ արտասուքները ծլլան իր աչքերից, և ապա շարունակում էր.

— Ես միշտ անբախտ էի, բայց երբեք այնքան անողորմ չէի իմ ճակատագիրը, ինչպես այժմ: Ես տալիս եմ իմ անձը... Բայց նա ոչ ոքին հարկավոր չէ...

Որքան դառն էր այդ վիշտը: Գայանեն սփոփում էր նրան, ինչպես կարողանում էր, բայց ամենից շատ նա օգտվում էր այն ճշմարտությունից, որ դժբախտ են ամենքը: Նա օրինակ էր բերում իրան: Քանի՞-քանի՞ անցքեր անցան նրա զլխով: Բայց նա արհամարհեց ամեն ինչ, փակեց իր աչքերն ու ականջները և գնաց աշխարհի դեմ, հավատացած լինելով, որ եթե ամենքը

ժողովում են իրան, ոտի տակ են տալիս իր մտքերն ու սիրտը, բայց կա մեկը, որ կհասկանա իրան:

Այդ «մեկը» հավասար էր ամբողջ աշխարհին: Եվ դա կապուտաշյա երիտասարդը չէր, որ խեց նրա սիրտը, բայց շտապեց ամենից առաջ ծաղրել և ուրծակել իր բռնած որսը: Ո՛չ, այդպիսի մարդուն կարելի է մոռանալ մի րոպե... Մեկը՝ դա այն տղամարդն էր, որ պահել, ամրացրել էր Գայանեին երեխայությունից, որ սովորացրել էր նրան ատել վատությունը, ինչ տեսակ էլ լինի նա: Բայց ինքը՝ Նազուկն չէր, որ պատմեց, թե ինչեր էր ասում այդ մարդը՝ Մանասը, Գայանեի մասին:

— Ես քեզ չէի հավատում, իմ խեղճ Նազուկ... Ես սիրում էի խաբել ինձ երանով, որ դու, երեխ, լավ չես լսել, որ քո միտքն այդ ժամանակ ուրիշ տեղ էր... Այո՛, ես պատրաստ էի նույնիսկ ընդունել, որ դու այդ միջոցին, միայն այդ միջոցին, խենթ էիր և չէիր հասկանում, որ Մանասը այդքան սարսափելի մարդ չէ: Արդյոք դու կարո՞ղ էիր ըմբռնել, թե ինչ նուրբ հանգամանքներ են հայտնի Մանասին: Եթե գետնի վրա արև կա, ի՞նչ է դա նշանակում. աչք, որ այդ միջոցին երկնքում արեգակ կա... Եթե Ավետարանոցում Գայանե կար, նշանակում էր, սարերում Մանաս կա: Ո՞վ էր, որ կատաղի մոլեռանդությամբ հետևում էր իր արշունտ գործին: Ո՞վ էր, որ գծված էր այն մտքի վրա, թե այդ գործի պես սուրբ, անսխալ և արդար բան չկա երկնքի տակ: Մանասը, միայն նա... Աշխարհը միաբերան դատապարտում էր նրան, անիծում էր նրա ձեռնարկությունը, բոլոր թշվառությունը, բոլոր արյան գետերը նրան էր վերագրում, բայց նա արհամարհում էր ամեն ինչ, հաստատ գնում էր իր քնտրած ճանապարհով... Ի՞նչ կդառնար, եթե նա հանկարծ սկսեր վախել անեծքներից: Ոչինչ: Այն պատրաստությունը, որ այժմ մենք տեսնում ենք օր ու գիշեր, չէր լինի, որովհետև... Դու հո ճանաչում ես մեր մարդկանց... Մանասը դատախարակեց մեզ. Մանասը ցույց տվեց, որ դժոխքի մեջ այրվող մարդը պիտի իմանա, որ իր դժբախտության ամենամեծ պատճառը վիղ ճկելն է: Ո՞վ էր, որ այն կիսամեռ քահանային ուղարկեց այստեղ, ցցի գլուխը հանել տվեց: Դարձյալ Մանասը: Նա ցույց էր տվել աշխարհին, թե ինչպես են սպանում, այժմ ցույց էր տալիս, թե ինչպես են մարդիկ մեռնում... Մանասը իր խմբով մեծ գործ չէր կարող անել. նա երբեք չէր կարող ջնջել թշնամուն, և նրա ամենամեծ ծառայությունն այն էր, որ օրինակ էր տալիս... Անկարելի էր, որ այդ օրինակը չունենար հետևողներ. հազարները կանցնեին նրա մոտով, բայց հարյուրները կանգ կառնեին և կգնային նրա ետևից... Ահա ինչու չէի հավատում քեզ, քույրիկ... Ես չէի հավատում, որ մի մարդ ճրագը ձեռքին գնար խավարի մեջ և չհասկանար, որ լույս է տալիս շորս կողմում գրտնալողներին...

Նա, այո՛, չէր հավատում. բայց ի՞նչ դուրս եկավ: Մեկիք-Ավանը դժգոհությամբ պատմեց, թե ինչեր նա լսեց Մանասից՝ տեսակցության ժամանակ: Մանասը միայն իրան հատուկ համառությամբ պնդեց, որ Գայանեն հեռու պիտի մնա. նա աղջիկ է, կարող է հրապուրվել, կարող է թուլանալ, և խայտառակությունը զարհուրելի կլինի:

Մանասն էլ, ուրեմն, նույնն էր ասում, ինչ ասում էին կույս շեղիներն, Աննա-Խաթունը, բոլոր մարդիկ այս երկրում: Մանասն էլ ոչինչ էր համարում, որ հարյուրավոր աղջիկներ պղծվել են, և խայտառակությունը կուտված է մինչև երկինք: Սարսափելին այն էր, որ նա չէր հավատում, թե Գայանեն բեկի հետ ամուսնանալու մեջ ուրիշ նպատակ ունի: Դա պատրվակ է միայն, նա աղպես էր կարծում: Կինը, ասել էր նա, կեղծիք է: Բայց ամենից անտանելին այն էր, որ Մանասը ներկա հանգամանքների մեջ Գայանեի համար շատ հարմար ամուսին էր համարում խաչենցի երիտասարդին...

— Մի՞թե դու ինձ չափ դժբախտ ես, Նազլու,— բացականչեց նա, կու տալով իր արտասուքները:

Ապա, շարունակելով իր պատմությունը, նա ասաց, որ Մելիք-Ավանին հաղիվ էր հաջողվել համոզել Մանասին սպասել առժամանակ: Բայց Մանասն այդքանով չէր բավականացել: Չորս օր առաջ, երեկոյան, նրա մարդկանցից մեկը մտավ մելիքի տունը և, առանձին տեսնվելով Գայանեի հետ, մի շարք սպառնալիքներ կարդաց:

Թող Գայանեն չկարծե, Մե Մանասի ձեռքը կարճ է, իրան չի հասնի. թող իմանա նա, որ իրան հետևում են և կհետևեն օր ու գիշեր: Մանասի գծերը շեն թույլ տա, որ Սուլեյման-բեկի տասն մատներից մեկը դիպչե այն աղ- ջըղան, որին Մանասը ծնողի պես սիրել է տասնութ տարիների ընթացքում... Նրանք տակն ու վրա կանեն Ավետարանոցը, կխլեն և կփախցնեն Խաչեն, կհանձնեն հայ բրիստոնյա նշանածին...

— Եվ ես ստիպված էի լացով, աղաչանքով ժամանակ խնդրել,— շարու- նակեց Գայանեն.— Ինչպե՞ս հավատացնեի նրան, ինչպես համոզեի... Ես ամաչում էի այսպիսի խոսքեր ասել Մանասին. մի՞թե ես պիտի նրան դասեր տամ: Մանասը լռել է. նա, երևի, ընդունել է իմ խնդրերը: Ես ժամանակ էլ որոշեցի՝ երկու շաբաթ... Ահ, ինչ կլինի, Նազլու, իմ խեղճ քույր, եթե հան- կարծ մի շար դե ընկնի մեջտեղ, խանգարի մեր գործը և երկու շաբաթից հե- տո էլ այս միևնույն դրությունը մնա: Ինձ կտանեն գծերը և. գիտե՞ս ուր... Խաչեն: Այս անգամ ես չեմ կարող դիմադրել... Այս անգամ Մանասն է ինձ դեմ... Եվ դու դեռ քո բախտի՞ց ես զանդառնում...

Նազլուն էլի բացասական նշան արավ. տխրությամբ շարժելով իր գլու- խը, նա էլի ասաց.

— Փերին հանգստություն չէ տալիս. նա մտել է Մարթայի մեջ և ինձ խեղ- դում է: Նա կհեռանա, երբ ես նրա ձեռքից կխլեմ Մարթային: Բայց ինչպե՞ս խլեմ. բոլոր միջոցները փորձեցի, մնում է, որ ես էլ անեմ նույնը. ինչ նա արավ քեզ համար... Ուզում եմ այս բանը: Մի՞թե դու ճար չգիտես, քույրիկ...

— Օ, սպասի՛ր, ճարի պակասություն չի լինի: Մեր առաջ ահագին գործ կա...

— Բայց երեխան հավի՞րում է ժամերով...

— Ես էլ եմ տեսնում, այո՛... Բայց քեզ պես անհույս ու անմխիթար չեմ ես: Մի՞թե Մարթան մի հատիկ երեխան է մեր երկրում: Քանիաներն են հալ- վել և քանիսները դեռ պիտի հալվեն, եթե մենք էլի խեղճ մնանք: Նաչի՛ր, աշ- խարհը մեծ է, երեխաներն՝ անթիվ: Կարո՞ղ ես հաշվել, թե քանի մայրեր կն մեռել, բայց էլի նստած են իրանց թողած որբերի մեջ: Նաչի՛ր, տնտղի և դու կճանաչես, որ ամեն մեկը մի Մարթա է, իսկ նրա մեջ նստածը՝ մի Փե- րի... Օ, ո՛ւր էր, եթե մեր ցավը այնքան փոքր լիներ, որ մենք միայն Մար- թայի, միայն Փերիի համար մտածեինք:

Նազլուն պատասխան չէր տալիս, կախ էր անում իր գլուխը: Նա սովո- րում էր սպասել... Թեև այդ սպասողությունն էր, որ հանգստություն էր իջեց- նում նրա վրա, հարթելով, շտկելով տանջանքների հետքերը, թեև նա ինքն էլ տեսնում էր, որ սպասող ուխտավորի ակնկալությունը մի բոլորովին նոր, մինչև այդ անհայտ թեթևություն է պատճառում իր սրտին, բայց Մարթան երբեմն այնքան էր այրում նրա ներսը, որ նա չէր դիմանում:

Նույն օրը, երբ Գայանեն պատմեց իր դժբախտությունը, Նազլուն էլի դիմեց Աննա-Խաթունին: Գուցե մելիքի կինը կգտներ մի ճար, գուցե նրա հա- մար հեշտ էր ցույց տալ այն, ինչ որ որոնում էր Նազլուն:

— Դու փորձված ես, մելիքի կին,— ասաց նա,— դու այժմ ուրիշ մարդ ես դառել, ամենքն են լսում քեզ, մինչև իսկ բեկը քո ձեռքումն է...

Իր ձեռքում... Խեղճ աղջիկ, նա չգիտեր, թե ինչեր էր տեսնում Աննա- Խաթունը...

Բեկը նստած էր իր զոքանչի մոտ և, ինչպես միշտ, մանրամասն հարցու- փորձի էր ենթարկում նրան: Նա միշտ միևնույն մտքով էր մտնում մելիքի տունը. նույն հարցերն էին Գայանեի մասին, նույն վավաշոտ կրքերն էին, որ յորացնում էին նրա շրթունքները: Ե՞րբ է վերջանում ժամանակը, աղջիկը կըշ- տացա՞վ, թե էլի իր նշանածի մասին է մտածում ու խոսում...

Տանջում, այրում էին այդ հարցերը, և մայրը. մարում էր նոր-նոր պատ- մություններ, քնացնելու նոր միջոցներ: Անտանելի էր նրա դրությունը. մի կողմից խաբել, անդադար խաբել, երկյուղ կրելով, թե գուցե լավ չէ խաբում, գուցե այդքանը բավական չէ, մյուս կողմից պատիվ պահել, չափը չկորցնել, հասկանալով, որ կա ապագա, կա ամոթ:

Եվ ահա, մինչդեռ նա պատմում էր, իսկ սանձահարկած գաղանը լսում էր հաճությամբ, հանկարծ ներս մտավ կույս Հեղինեն և հայտնեց, որ զան- րատներ ունի:

Նա հագել էր նոր շորեր, խոնարհ էր, վերին աստիճանի պատկառանքով էր վերաբերում թուրք իշխանավորին: Սև գլխաշորի տակից դուրս թափված նրա սպիտակ մազերը այդ ժամին մի առանձին հարգանք էին աղգում: Բոլո- րովին անարդար բան էր երևում, որ նրա մտնելուն պես ոչ ոք ոտի չկանդ- նեց, պատիվներ չարավ: Բեկը, ընդհակառակը, մի թթու դեմք ցույց տվեց: Նրան խանգարեցին, նա անբավական էր...

Հեղինեն նկատեց այդ բանը, բայց արդեն սկսել էր, այլևս ետ կանգնել չէր կարելի: Ասաց, որ կուսանոցում ապրում են աշխարհից հեռացած աղջիկ- ներ, որոնց գործը միայն աղոթք անելն է, ապաշխարելը, իրանց մեղքերի հա- մար լաց լինելը. նրանք երբեք գործ չեն ունեցել դրսի հետ, նրանք մեռած են աշխարհային գործերի համար: Եվ սակայն կուսանոցի դռնով ներս էր մտել թյոսա-Մուխտարը. մտել էր զոռով, ուշադրությամբ շարժվելով կույսերի դի- մադրության, աղաղակների վրա: Նա դիտեց վանքի բոլոր անկյունները, մտավ կույսերի խուցերը, տեսավ ամեն ինչ: Բայց կուսանոցը նրա տեղը չէ. ինչո՞ւ է մտել... Հեղինեն աղաչում էր, որ բեկը իր պաշտպանության տակ առնե կույսերի վանքը:

— Շա՛տ են քո աղջիկները,— հարցրեց բեկը:

— Ութ հոգի:

— Զահի՛լ են...

Դողդոջուն ձայնով արտասանվեցին մի քանի անորոշ, խուսափողական պատասխաններ: Բայց իզուր. բեկը թույլ չտվեց շեղվել, բարկացավ: Եվ կույ- սին ստիպված եղավ խոստովանել, որ կան և ջահիլներ:

— Գյավուրները միշտ խաբում են... Ինչո՞ւ ես լեզուդ ծամծամում... Ջահիլությունը դեռ բավական չէ, դու այն ասա, գեղեցի՛կ են...

Նրա դղվելի ծիծաղը մայրապետի մեջ մի համառություն հաստատեց, կրոնավորի այն համառությունը, որ մարտիրոսների դարում տանում էր նրանց զնալի տանջանքներ և մահ: Բայց Հեղինեի համառությունը՝ միայն լուռության մեջ էր. նա միտք չունեց խոնարհ ու ցած աղաչավորի դերից դուրս գալ: Եվ լրդովվեց, երբ թուրքը նույն լիրբ եղանակով շարունակեց.

— Առանց քո ասելու էլ հասկանում եմ, որ գեղեցիկ են... Եթե սատանա- լի պես անշնորհք լինեին, Մուխտարը, միամիտ մնացիր, չէր մտնի ձեզ մոտ... Նա լավ է ճանաչում իր պարանքը:

Անպատասխան թողնելով այդ խոսքերը, պառավ կույսը սկսեց խոսել

երկնքի, աստծու մասին, մեղսող բերեց քրիստոնյաների սրբությունները, ասաց, որ սուրբ վայրերում չկան աշխարհային հասկացողություններ գեղեցկության և տգեղության մասին:

— Մենք աղոթքի մարդիկ ենք, բե՛կ... Հեռացել ենք աշխարհից, որ ամեն օր աղոթք անենք մեր թագավորի համար. աստված երկարացնե նրա կյանքը, աստված կարողություն և ուժ տա նրա բազուկներին և քաղցր սիրտ հաստատե նրա մեջ, որ ուսյան էլ ապրեն: Դու, մեծաշուք բեկ, մեր իշխանավորն ես, նշանակված ես աստծու կողմից, և մենք պարտավոր ենք հնազանդվել քեզ: Այսպես է հրամայում մեր կրոնը: Ողորմած եղիր, եթե մենք մեղավոր ենք, դու ներիր մեզ... Մենք ոչինչ ենք, քո ստի տակի հող ու մոխիրն ենք...

Աղաչանքը շարունակվեց երկար. աղաչողը կարծես կուրացել էր և խլացել, ոչ տեսնում էր թուրքի արհամարհող դեմքը, ոչ լսում էր նրա բերանից թափվող հայհոյանքները: Դա հսկայական աշխատանք էր. բառերի, հասկացողության, արտասուքների մի ամբողջ հեղեղ, հույսը դրած իր հորդորություն վրա, հանգիստ ու դադար չգիտեք, աշխատելով ծածկել բոլոր խուժերն ու խռոչները, որոնք արգելք էին հանդիսանում: Հեղինեն չէր դա, խստասիրտ, պահանջող և հրամայող կույսը, այլ մի կին, որ տանջվում էր ապառաժի մի կտոր կակղեցնելու համար...

Ապառաժը անշարժ էր ու անընկճելի: Բեկը, նայելով իր զոքանչի դեմքին, կարգաց այնտեղ ինչ-որ կծու անբավականություն, ինչ-որ խոր վրդովմունք, որ դժվարությամբ էր զսպվում: Կրքերը, որոնք քիչ առաջ այնքան հաճույք էին վայելում, խոսեցին իրանց լեզվով. այդ պառավը թույլ չտվեց շարունակել խոսակցությունը այս տան մեջ ապրող հուրի մասին, որ այնպես հրաշալի կերպով կարմրել գիտե: Եվ հանկարծ, վայրենի մի բացականությամբ, նա պատռեց աղաչանքների հեղեղը, կանգնեցրեց նրան ու ասաց.

— Ձեր աղոթքը ալլահը չի լսի, դուք անհավատ շներ եք: Մուխտարը մեր մարգարեի համար հաճելի գործ է կատարում: Ինչո՞ւ ես փակել գեղեցկուհիներին. թող գնան, ծառայեն ուղղահավատներին...

— Աղաչում եմ, բե՛կ, թագավորի սերին, — հեծեծաց Հեղինեն:

— Փաղիշահ... Օ՛, նրա մի օրը հազար զառնա, նա ինքն էլ միշտ ուզում է, որ բոլոր գյավուրները դարձի գան: Տեսնո՞ւմ ես այս կնոջ աղջկան ինքը, իր կամքով, փախչում է ձեր անմաքուր հավատից, մարգարեի աղախինն է դառնում: Այնպե՞ս չէ...

Աննա-Խաթունը շտապով հավանության նշան արավ: Իսկ Հեղինեն արտասուքներ ծլացնելով, աղաղակեց.

— Այդ աղջկա սերին, էֆենդի, քո նշանածի սերին...

Այստեղ կույսը բոլորովին փչացրեց իր գործը: Նշանածի անունը վառողի պես պայթեց նրա մեջ, կայծեր ցատեցնելով նրա աչքերից: Նրա դեմքը մրկեց, և նա մոնչաց.

— Ի՞նչ... դու համարձակվում ես իմ կնոջ անունը խառնել քո պիղծ գործերի մեջ...

Սաստիկ բարկությունից նա շոքեց բարձերի վրա և գոռաց.

— Ձայնդ կտրիր, շուն պառավ... Բոլոր անհավատներին պետք է կոտորել: Լավ, երախտադետ շներին մենք պահում ենք, իսկ ձեզ պես շներին... Ժամանակը հեռու չէ, և մենք կկոտորենք... Մուխտարին հիմա ես եմ ուղարկում քո շնանոցը. դու կճանաչես, թե ինչ է մուսլիմանը:

Շանթերը ճայթում էին աջուձախ, բայց չէին ոչնչացնում խոնարհ աղաչավորին: Ընդհակառակը, վերջին սարսափելի խոսքերից հետո նա ավելի պնդացրեց իր երեսը: Օ՛, այժմ նա բաց չի թողնի բեկի փեշը. նա արյուն

արտասուքով կպաղատե օր ու գիշեր, ողորմություն կխնդրե, իր դեմքը կքսե հողերին, քարերին...

Բայց թուրքը շատ էր տեսել այդպիսի դեմքեր: Ահա նա վեր կացավ և րարձր ձայնով կանչեց Ահմեդին: Տասնապետը դրսումն էր, իսկույն բաց արավ դուռը: Միայն այդ ժամանակ կույսը կանգնեց, խոնարհ կերպով գլուխ տվեց բեկին ու գնաց...

Փնսա ու զոքանչ նորից մենակ մնացին, և փեսան հանգստացրեց իրան, վերադառնալով ընդհատված խոսակցության:

Զոքանչը բոլորովին պատրաստ էր: Պատահած դեպքի մասին նա ծպտուն չհանեց: Նրա դեմքի վրա այլևս դժգոհություն չկար. կարծես նա շատ գոհ էր, որ կույսի գործն այդպես վերջացավ, և նրա խոսքը դարձյալ քաղցր էր, դեմքը՝ խոնարհ, ժպիտն՝ ինքնաբավական: Ի՞նչ գիտեք բեկը, որ նա այդ միջոցին իր ներսում խեղդում, ճնշում էր մի կրակոտ զգացմունք: Բեկը հեռացավ միամիտ, շմուռնալով սովորականի պես հորդորել, որ շտապեն, վերջացնեն պատրաստությունները: Աննա-Խաթունը չկարողացավ մենակ շունչ քաշել, գտավ Գայանեին և, փաթաթվելով նրա շիներին, ասաց.

— Նա շուն անվանեց մեզ ամենքիս... և իրավունք ունի, շունը մեղանից վատ չէ...

Այդպես են եղել աղաչանքները, որոնց նա մի ժամանակ հավատում էր...

Այդ ամոթալի արտասուքը, այդ ողորմությունը, որ նա խնդրում էր այնքան ստոր ձևերով, անպատիվ խոսքերով, կրակ էին տվել Աննա-Խաթունին: Եվ նա կճաքվեր, եթե բեկը զիջաներ, խղճար: Բայց նա այդ շարավ, նա չափազանց շատ է արհամարհում շներին, որ ուշադրություն էլ դարձնե նրանց խնդրվածքների վրա: Ինչպե՞ս նա հովացրեց Աննա-Խաթունի սիրտը... Այո՛, այդպես էլ պետք է վարվել շների հետ: Նա ինքն էլ մի շուն է և ուրախ է տեսնելով, որ իրանից զվզում է այն մարդը, որ իբր թե իր փեսան է:

— Ես տեսա, թե ինչ է աղաչանքը, և այսուհետև ինձանից չվախենաս, Գայանե... Գիշերները չեմ քնի, կսովորեմ ոչ միայն խաբելը, այլև ուրիշ շատ բաներ... Սուտ է, չկա աղաչանք, չկա արտասուք, որ շարժեն նրան: Շներ չենք մենք, և նա գիտե, որ մեզ պետք է կոտորել...

— Հիմա՞ որ Մելիք-Հուսեինի կինն ես, — բացականչեց աղջիկը և անզուսպ հրճվանքով սեղմեց մորը իր կրծքին: — Ես ասում էի, որ դու այդպես չես մնա...

— Դու շատ տանջվեցիր, Գայանե, իմ սիրուն երեխա... Դու սուրբ էիր, դու հասկանում էիր...

Երեկոյան Թևոսը մի թուղթ բերեց և ասաց, որ կույս Հեղինեն է ուղարկել մի երեսայի ձեռքով: Գայանեն կարդաց.

«Քրիստոսի հարսներին անպատվելուց հետո դու էլ, քո տունն էլ, քո ամբողջ երկիրն էլ անիծված կմնաք... Այժմ ես փակված եմ, պահպանում եմ տիրամոր օթեանը: Բայց էգուց դուրս կգամ: Աղաչանքը, ճշմարիտ է, եղավ, բայց քիչ էր, այդ պատճառով էլ չօգնեց: Էգուց դու էլ կաղաչես ինձ հետ, կրնկես նրա ոտները, ողորմություն կխնդրես»:

— Ե՛ս, — աղաղակեց Աննա-Խաթունը և ձեռքերի շարժմամբ հեռու մղեց իրանից այդպիսի միտքը: — Նա ուզում է ինձ էլ խայտառակել, զզվելի դարձնել: Ես չեմ անի... Այդպես էլ գրիր, Գայանե:

— Ո՛չ, ես չեմ գրի, — պատասխանեց նա ծիծաղելով: — Պետք է խղճալ իրան... Կույսերին ես կթաքցնեմ...

— Որտե՞ղ...

— Գետնի տակ, գաղտնի սենյակում, որի մուտքը միայն քեզ է հայտնի:

— **Մենյա կը:**— բացառապէս մայրը, սաստիկ զարմանքից կձեռնէ մատը: Նոր հիշեց նա, որ գոյութիւն ունի այդ զարմանալի գաղտնաբանը: Ինչպէ՞ս նա մինչև այժմ մոռացել էր, որ սեօքնա համար մեկիքի տունը ունի թաքնվելու տեղ:

Գայանեի արած գլուտը հափշտակեց նրան: Այս վտանգավոր հանգամանքների մեջ երևան էր գալիս մի նոր և վերին աստիճանի հուսալի դաշնակից. եթե գործը չհաջողվի, եթե հայերը կոտորելու փոխարեն սկսեն կոտորվել, այդ գետնափոր անցքը կկլանե մեկիքի ժառանգներին, կփախցնեն նրանց: Եվ նա հավանութիւն չտվեց Գայանեին:

— Այդ տեղը շինված է միայն մեկ համար,— ասաց նա:— Հայրդ նախքան մուտքի տեղը ցույց տալը երկար խրատեց՝ չմոռանալ, որ միայն մենք ենք կարող պատասպարովել այնտեղ, իսկ դրսի մարդը երբեք չպիտի իմանա, թե ինչ կա մեր տան տակ:

— Այդ բոլորն ինձ պատմեց Մեհրին, երգվեցնելով, որ ոչ ոքին չասեմ: Եվ ես չեմ ասել: Բայց այժմ մեր ինչի՞ն է այդ գաղտնի ներքնատունը...

Աննա-Խաթունը քիչ էլ մտածեց, աչքը չհեռացնելով իր աղջկանից, որ բացատրում էր, թե փախուստի ճանապարհ չկա իրանց համար, թե ծածկվելու, ազատվելու միտքը բոլորովին չպիտի լինի, որովհետև նա կարող է թուլացնել, երկյուղ պատճառել վճռական ժամին: Եվ մայրը, վերջապես, մի հանգիստ ձայնով պատասխանեց.

— Դու ճիշտ ես ասում. ներքնատունը մեկ հարկավոր չէ: Մենք կմնանք դրսում...

Ուրիշ կերպ, այո՞, չէր կարող լինել:

Գիշերը Մեկիք-Ավանը իր անակնկալ այցելութուններից մեկն արավ՝ հաշիվ պահանջելու համար: Այդպես նա արել էր շատ անգամ: Եվ այդ այցելութունների տեղը միայն Ավետարանոցը չէր, նա հասնում էր ամեն տեղ, տեսնում էր հարկավոր մարդկանց հետ:

Ցերեկը նա չէր երևում, իսկ գիշերները նրա ձին թռչում էր այս ու այն կողմը, և նրա լուռ ուղեկիցներն էին Հայրապետը և մի ուրիշ հավատարիմ ծառա: Հանկարծ նա երևում էր մի գլուղում և կարճ միջոցից հետո էլի անհետանում էր:

Այս անգամ սովորականից քիչ երկար մնաց նա իր քրոջ տանը: Այս անգամ նա կարող էր հաստատապես ասել, որ իր աշխատանքը զուր չկորսված ամեն տեղ պատրաստ էին, գործը զարմանալի հաջողությամբ էր առաջ գնում:

Հասկանում են ամենքը, որ վճռվում է մահվան և կյանքի հարցը: Խաչի նի մեկիքը մի օրվա մեջ հաշտվեց իր եղբոր հետ: Այն՝ ինչ որ չկարողացավ անել կաթողիկոսը, գլուխ բերեց հայրենիքի վրա կախ ընկած վտանգը: Այսպիսի ժամանակ չպիտի լինի մի տուն, ուր երկու մարդ միմյանց խեղճ աչքով նայեն: Եվ իրավ, ամեն տեղ հաստատվել է սերտ եղբայրութիւնը, թշնամիները հաշտվում են, խոսք տալով միմյանց՝ վեճ չբարձրացնել մինչև դարուն: Երկիրը լուռ է, հանդարտ. դրսից նա մի խաղաղ, հնազանդ աշխարհ է, բայց այդ հանդարտութիւնն տակ տեղի ունի մի խուլ, աննկատելի շարժում: Զարմանալի է, որ այսպիսի հանգամանքներում չէ հայտնվում մի հատ դավաճան...

— Բայց կարո՞ղ է հայտնվել,— հարցրեց Աննա-Խաթունը:

— Շատ հեշտությամբ... Մի հատ մարդը այժմ կարող է կործանել մի ահագին երկիր՝ Արաքսից սկսած մինչև Գանձակ...

— Ուրեմն պետք է շտապել:

— Այդ մենք գիտենք...

Նա պատմեց, որ ահլը այնքան մեծ չէ: Դյուլիստանի, Զրաբերդի և Խաչի

նի կողմերից կարելի է բոլորովին ապահով լինել. այդ տեղերում դործում է Զրաբերդի Մեկիք-Հաթամը:

Առանց այդ մարդու օգնութեան՝ հազիվ թե կարելի լիներ գլուխ բերել մի այսպիսի ահագին գործ: Նա կայծակի պես հասնում է ամեն տեղ, և նրա կարողությունները միանգամայն զարմանալի են: Նա ահ ու դողի մեջ է պահում փոքրիշատե կասկածելի մարդկանց: Նա այնպես է արել, որ մարդիկ հսկում են միմյանց. ամեն մեկը, որ քիչ բարձր կխոսե, հիմար սպառնալիքներ կկարդա և փոքր-ինչ ծուռ քայլեր կանի, անմիջապես կսպանվի:

Բայց, փառք աստծու, մինչև այժմ այդպիսի դեպք տեղի չէ ունեցել: Ժողովուրդը լավ է հասկանում, որ գործն անմիջապես իրան է պատկանում: Վերջին նախարարածն էլ մասնակցութիւն ունի: Ամեն մի այլի կին, ամեն մի չափահաս երեխա սովորել է, որ պետք է զգուշ լինել և սպասել...

— Հաջողութիւնն այժմ անկասկած է,— բացականչեց Գայանեն:

— Այո՞, միակ վախը դարձաւ Վարանդան է: Այստեղ օսմանցիները շատ են ուժեղ:

Այդ վախի դեմ իր հոգու ամբողջ կարողությամբ բողոքեց Աննա-Խաթունը, նորից պատմելով այդ օրվա անցքերը: Օսմանցիները, ո՞վ է ուրանում, շատ են ուժեղ, բայց մի՞թե պակաս տեղ են թողել այստեղ գործողները: Նա երգվեց, որ ինքը դեռ չի թուլանա, որ դեռ ուժ ունի դիմանալու, եթե նույնիսկ ամիսներ հարկավոր լինեն:

Մեկիքն արժանացրեց նրան իր հավանութեան, որ արտահայտվեց գլխի թեթեւ շարժումով: Նա այլևս չուզեց թաքցնել, որ ամիսների բան չէ դա, այլ մի բանի հատ օրերի:

Մայր ու աղջիկ մի սրբազան երկյուղով, մի մեղմ ու ցուրտ դողոցով լսեցին նրանից, որ նշանակված է արյունահեղ գործի ժամանակը... Մի գիշեր, որ կգա այս քանի օրերը... Բայց մինչև այդ պետք էր մի գործ էլ հաջողացնել: Մեկիքը մանրամասն բացատրեց իր միտքը, հրահանգներ տվեց:

Աննա-Խաթունը չվախեց այդ նոր գործի դժվարութիւնից. ընդհակառակը, հաստատ խոսք տվեց և վստահութիւն ազդող ժպիտներով ճանապարհ դրեց եղբորը, որ հայտնեց, թե կվերադառնա շուրս օրից հետո:

ԺԱ.

Բարեկենդանը վերջանում էր: Մի սիրուն, արև օր Ավետարանոցը հանդես բերեց իր բոլոր ուրախութիւնները: Բնութիւնն էլ միացավ նրա հետ: Օղը մեղմ ու անուշ էր, տոգորված զարնան համով ու հոտով: Թեև շուրս կողմի սարերը դեռ ոտքից մինչև գլուխ սպիտակ, շողշողուն սավանով էին ծածկված, բայց ամեն ինչ հավաստիացնում էր, որ ձմեռը վերջանում է: Մի տաք ու հանդարտ քամի արդեն անխոնջ կերպով գուրգուրանքներ էր տարածում. ձորերի մեջ, խոռոչներում, ջրերի ափերին հալվող ձյունների տակ ծընվում էին առաջին կանաչները:

Գալիս էր գարունը. այդ գիտեին երկիրքն ու երկիրը: Ավետիքը լսում էին և մարդիկ: Բայց նրանք գիտեին, որ այս անգամ գարունը գալիս էր բնութիւն համար, իսկ մարդկանց համար նա բերում է օսմանցիներին...

Եվ, այնուամենայնիվ, ուրախ էին այդ օրը: Դյուլն ամբողջովին դրսումն էր, չքնաղ արևի տակ: Դուրս էին բերել նույնիսկ հիվանդների անկողինները: Զոր կոտորների վրա, ցանկապատերի տակ խմբված էին մարդիկ, ուտում, խմում էին: Մի տեղ տաքացած էր լախտի խաղը, մյուս տեղ աչքերը կապած տղամարդը այս ու այն կողմ էր հարձակվում, որ բռնե իրան խփողներին: Բայց ուրախութիւնների կենտրոնը գլուղամեջն էր: Այդտեղ մեծ հոշակ ստա-

ցած մի լարախաղաց զարմանալի ճարպիկություններ էր ցույց տալիս բարձր ձգված պարանի վրա, իսկ «տակի մասխարան» հարցուր ու մի հանաքներով ծիծաղեցնում էր մարդկանց:

Քիչ հեռու խմբված էր ավելի սփռված բազմություն. այդտեղ դատաստան էր անում բարեկենդանի թագավորը: Նա մի հասարակ գյուղացի էր, բայց որպիսի՝ ծիծաղաշարժ լրջությամբ էր կատարում իր պաշտոնը:

Նա նոր էր վերջացրել իր պտույտը գյուղի փողոցներում, և պարկապուկը, որ առաջնորդում էր նրան իր միանման տաղտուկ ձայներով, լռել էր: Թագավորին սպասավորող զինվորները, նույնպես գյուղացիներ, անդադար բերում էին «հանցավորներ»: Իր «թախտի» բարձրությունից նա արագ ու սրամիտ հարցուփորձով վերջացնում էր գործը և համարյա միշտ դատապարտում էր, նշանակելով պատիժներ: Երբեմն թագավորը օրինակում էր թուրքաց դատարանը. հանդիսականների մեջ բարձրանում էր մի շափավոր, դրսւ պած ծիծաղ:

Ծիծաղում էին և թուրք զինվորները, որոնք խառնված էին գյուղացիների հետ: Նրանց էլ վարակել էին բարեկենդանի հոտերը. բնդհանուր ուրախություններին նրանք էլ մասնակից էին. նրանց պատիվներ էին անում, հյուրասիրում էին, տալով ամենալավ պատառները: Կարծես հաղթողների և հաղթվածների մեջ այլևս թյուրիմացություն չկար. ամենքը եղբայրացել էին, ամենքը առատ տուրք էին տալիս բարեկենդանի ոգուն...

Կեսօր էր: Թագավորը վեր կացավ և հայտարարեց, որ հերթն այժմ հասավ նշանված տղամարդկանց: Իսկույն զինվորները դես ու դեն վաղեցին, գտան մի քանիսին, որոնք ամենայն հաճությամբ առաջ անցան, թույլ տվեցին, որ իրանց կողոպտեն և որքան կարելի է ծանր փրկանք նշանակեն: Բայց թագավորի պահանջները շատ շափավոր էին. մեկից՝ կես շափ արագ, մյուսից՝ երկու աման շոր միրգ. այսպիսի փրկանքներով էին երթառարդներն աղատվում իրանց կապանքներից:

— Մնաց բեկը, — հանկարծ ձայն տվեց թագավորը, և ամենքը լռեցին: — Հասարակություն, մեծ մարդուց մեծ բեռ ենք ուղում: Բարեկենդանն այսպես է ասում. փորս վեց-վեց է անում, իսկ արեգակը մի գլուխ պնդում է, որ ուտելու ժամանակն է: Իմ հոգին վկա, այսօր մենք պիտի մարդավարի ուտենք: Յոթը սինի համեղ կերակուր, յոթը փարչ Ամարասի գինի, յոթը թուխիր Ավետարանցի կարմիր ցորենի թափա հաց, կհամրեք, կստանաք: Պակաս չի լինի:

— Շե՛ն մնա, շե՛ն մնա, — կանչեցին ամենքը:

Նշանակելով այդքան խոշոր տուրք, թագավորը գիտեր, թե ով պիտի լինի տվողը, գիտեր և այն, որ ամեն բան արդեն պատրաստ է: Եվ յոթը մարդուց կազմված մի պատգամավորության ձեռքով նա ուղարկեց իր հրամանը: Ամբոխը շարունակ «շե՛ն» էր կանչում: Նա գիտեր, որ շեն մնացողը մեկիքի տունն է...

Եվ իրավ, այդ տունն էր օրվա ուրախությունների հեղինակը:

Գյուղը դատարկ էր, մի քանի անգամ թալանված. և եթե ուտում, խմում էր այդ օրը, պատճառն այն էր, որ Աննա-Խաթունը վճռել էր ոչինչ չխնայել:

Երեք օր էր մնացել մինչև մեծ պասի կիրակին, և այդ երեք օրը ամբողջ գյուղը պիտի լիանար մեղիքի տանից: Անողները, պատրաստողները բամբակ էին, աշխատում էին օր ու գիշեր. այլապես չէր կարող գլուխ գալ այդ ահա գին խնջույքը, որ մոռացնել էր տալիս մեղիքների ավանդական առատաձեռնությունը բոլոր հիշատակները:

Մեծ սենյակում, որ զարդարված էր գորգերով, նստած էին տղամարդիկ: Դրանք Վարանդայի տանուտերերն էին: Վերևում, սենյակի պատվարի

տեղում, փափուկ օթոցներից և բարձրից պատրաստված էր առանձին տեղ բեկի համար: Բացված սեղանը շլացնում էր իր ճոխությամբ: Սպասում էին մեղիք-Ավանին, որ սկսեն ճաշկերույթը, բայց ահա ներս մտավ Աննա-Խաթունը և, մոտենալով բեկին, ասաց.

— Հրամայիր, որ սկսեն, բեկ: Եղբայրս մարդ է ուղարկել, հայտնում է, որ չէ կարող գալ: Մի շատ հարկավոր գործի համար երեկ առավոտ գնացել է Գանձակ՝ Մուստաֆա-փաշայի մոտ: Շտապով գնացել է, որ շտապով էլ վերադառնա, որպեսզի կիրակի երեկոյան իր տանը լինի: Ես արդեն ասացի, որ այդ երեկոն մեղ համար շատ նվիրական է. յոթը շաբաթվա պաս ենք բռնում, և չի լինի մի մարդ, որ այդ ժամանակ իր տանից հեռու մնա...

— Կարող էր հեռու գնալ, — պատասխանեց բեկը:

— Ո՛չ, ես չեի թույլ տա. նա այս տան մեծն է և պիտի իր ձեռքով հանձնեք իր քրոջ աղջկան, շնորհակալություն հայտնեք բարերարության համար, որ արիր մեղ, սպասելով այսքան ժամանակ: Բացի դրանից...

Նա մի ակնթարթում հուզվեց, և նրա աչքերը լցվեցին արտասուքներով:

— Բացի դրանից, պիտի խնդրե, որ դու շնորհ ունենաս դեպի մեր երեսխան... Իմ աչքի սիրելին է, բեկ, ուրիշը չունեմ...

Երջանիկ փեսան շտապեց հանգստացնել նրան: Նա ասաց.

— Միամիտ մնացիր... Նա իմ ամենասիրելի կինը կլինի: Մեղք է այդ հուրիին վատ պահելը: Գիտե՞ս, ես միայն նրա պատճառով այսքան սպասեցի: Սպասելն էլ լավ էր: Բայց հիմա վերջանում է...

— Ամեն ինչ վերջացած է:

— Լա՛վ, իմ ասածն է լինում. մինչև գարուն ես չեի սպասի...

— Քո կամքը կատարված է, բեկ: Ահա սկսեցինք հարսանիքը: Երեք օր կշարունակենք, կիրակի երեկոյան միասին պաս կբռնենք, երկուշաբթի առավոտ նա կգնա իր հոր գերեզմանը համբուրելու, նրա օրհնությունն ստանալու: Դա կարգ է: Այնուհետև... Հարսանիքը տեղափոխվում է քո տունը...

— Հա՛, ես սպասում եմ մեր մեծ մոլլային: Վաղը կամ մյուս օրը նա այստեղ կլինի...

— Այժմ հրաման տուր, որ մարդիկ հաց ուտեն...

— Մի բան էլ ասա ինձ... Դու մի որդի ունեիր, ո՞ւր կորավ:

— Շահնազա՛րը, — հարցրեց նա մի ձայնով, որ արտահայտում էր մոր խանդաղատանքը, կարոտը: — Ա՛խ, բեկ, ի՞նչ գիտեիր, որ հենց այժմ ես նրա մասին էի մտածում: Ինձ համար էլ շատ զգալի է, որ երեխան ներկա չէ այս ուրախություններին: Բայց ի՞նչ անեմ: Քեռին նրան մի ոսկեգույն քուռակ է բնծայել, և նա այլևս տուն-տեղ չէ ճանաչում, ուզում է շափել ամբողջ աշխարհը: Այժմ եղբորս հետ Գանձակ է գնացել: Երեխա է, թող ուրախանա: Ես այնպիսի մայր չեմ, բե՛կ, որ զրկեմ իմ երեխաներին: Բայց կիրակի երեկոյան ես, իհարկե, այստեղ կլինի:

Սուլեյման-բեկը այլևս ասելիք չունեիր. այժմ պետք էր ուտել: Այս ու այն կողմից խնդրում էին նրան սկսելու հրաման տալ, և նա գլխով հավանության նշան արավ ու վերցրեց իր առջև դրած հացը:

Երևան եկավ մի աման, որ լի էր դեղին ոսկիներով. Աննա-Խաթունը չէր մոռացել իր փեսայի ատամնավարձը: Նույնիսկ այս խնջույքի ժամանակ էլ նա շեշտում էր, որ բեկի ամուսնությունը ոչ մի առանձին իրավունք չէ տալիս աղջկա ծնողներին. նրանք նույն գլավուրներն են մնում, իսկ երբ մուսլիման իշխանավորը արժան է համարում ձեռք մոտեցնել գլավուրների հացին, նրան պարտավոր են վճարել պատվավոր հյուրի ատամների վարձը: Ամանը րավական մեծ էր, պարունակում էր շատ առատ վճար: Բեկը մի կողմ դրեց այդ տուրքը, իսկ տուրք տվողին արժանացրեց իր բարեհաճ ժպիտին:

Նա սկսեց ուտել: Մեկիքի տունը թնդաց խնջույքի ձայններից. երգ, նվագածություն, խոսք ու հանաք խառնվեցին, մի անընդհատ, ուրախ աղմուկ կաղմեցին: Տղամարդկանց մոտ երգում էին երկու աշուղներ, խոհ երկու հատ ծաղրածու մրցում էին միմյանց հետ սրախոսություններով, զվարճալի պատմելովածքներով:

Միևնույն ժամանակ հարևան սենյակում էլ սկսվեց նվագածությունը. փողը՝ ձայնակցում էր քամանչային, թմբուկը երբեմն խլացնող ձայններ էր արձակում: Այդ սենյակը փակված էր տղամարդկանց կողմից. այնտեղ կանաչք ու աղջիկներն էին ուրախանում:

Կերակուրները մատուցվում էին միմյանց հետևից: Վարանդայի լեռները տեսակ-տեսակ որսեր էին ուղարկել ճոխ սեղանի համար. խորտված փախաճանները, կաքավները, եղնիկների աղդրերը ամբողջ կույտեր էին կազմում սրբառոցների վրա: Գինին էլ առատ էր, և բեկը ազատ չէր մնում նրա աղղեցությունից: Օսմանյան զորքերն այդ ժամանակ անարգել զործ էին ածում խմիչքներ. նույնիսկ սարսափելի ենիչերիներն էլ անտես էին անում մարդարևի պատվիրանը:

Աննա-Խաթունը թույլ չէր տալիս, որ կերուխումը դադար առնե. ամեն րոպե ներս էր գալիս, թախանձում էր, որ պակաս տեղ չթողեն, և էլի հեռանում էր, որ կարգադրություններ անե: Նա խնդրում էր շմոռանալ, որ սա Գայանի հարսանիքն է, շմոռանալ մանավանդ այն, որ բեկը շնորհ է արել ամենքին, թույլ տալով այսքան աղմկալի ուրախություններ: Հյուրերը ոգևորվում էին այդ խոսքերից, խմում էին իրանց բարեբարի կենացը, օրհնում էին նրա կյանքը, մաղթում էին բախտ և երջանկություն:

— Դրսում էլ միևնույնն է կատարվում,— ասաց Աննա-Խաթունը, մոտենալով իր փեսային:

Ապա պատմեց, թե ինչ հրաման է ուղարկել բարեկենդանի թագավորը և ավելացրեց.

— Ես չսպասեցի թո թույլտվության և ինքս հանձն առա կատարել այն, ինչ քեզանից են պահանջում: Այսուհետև մի՞թե կարելի է ջոկել թո կայքը մեր կայքից... Ես այդպես էլ ասացի ժողովրդին և տվի, ինչ որ ուզում էին:

Թուրքը ավելորդ համարեց պատասխանել այդ խոսքերին. այդ միջոցին նա իր հաստ մատներով ջարդում էր մի խորոված փասիան. միջից կես անելով, նա մի քանի անգամ խորին բավականությամբ լպստեց մատները և մի մեծ կտոր տալով Աննա-Խաթունին, ասաց.

— Տո՛ւր աղջկան... Թող ուտի. ասա կեսն էլ ես եմ ուտում: Ասա իմ ձեռքով տվի:

Նա վերցրեց կտորը և շտապով դուրս գնաց, որպեսզի ոչ ոքի չնայե: Իսկ բեկը կանչեց ծառաներին և մի հրաման տվեց: Կարճ միջոցից հետո ներս մտան երկու թուրք զինվորներ:

Աշուղները լռեցին, և սենյակում բարձրացավ թուրքական՝ երգը:

Մռայլ ու ցուրտ լեռները մի կողմը քաշվեցին, հեռավոր Սիրիայի անապատների ծոցից դուրս եկավ լույսերով, ջերմությամբ ողողված Դամասկոսը: Սուրբ է նրա հողը. այնտեղ են ալլահի բոլոր հրաշքները: Կանաչների մեջ թաղված է սրբազան Շամը. արմավենիները, ձիթենիները, խնձորենիները և հազար ու մի հրաշալի ծառեր մոթ ու խիտ անտառներ են կազմում, որոնց մեջ ցցված են մոմի պես բարակ և ձյունի պես սպիտակ մինարները:

Բայց ոչ մի հրաշք նման չէ Դամասկոսի սոխակին: Երբ ծառերն ու ծաղիկները կոխվ են սկսում միմյանց դեմ, որ միմյանց հաղթեն անուշ բուրմունքներով, իջնում է սոխակը և բերում է իր ձայնները: Երգեր են դրանք, երկնքի համար նշանակված երգեր, բայց ողորմած է մարդարեն, և նրա ողորմությամբ

էլ այդ երկնային երգերը լսելի են դառնում երկրի վրա: Հասմիկն ու շուշանը, նաբգլան ու մեխակը կանչում են երգչին, գրավում են նրան, բայց նա միայն վարդի վրա է սիրահարված, միայն նրան է տալիս իր երգը: Լուռ զիջերին, անուշահոտությամբ արբեցած, նա համբուրում է վարդի բաց կարմիր շրթունքները, փռում է նրա թերթիկները իր բույնի մեջ և այնտեղից փառաբանում է ալլահին մինչև լուսաբացը: Եվ ալլահը լսում է նրան արծաթե աստղերից: Ալլահը երգել է տալիս նրան, որ ցույց տա մարդկանց մի կտոր իր դրախտից, որ պատրաստված է ուղղահավատ մուսլիմանի համար...

— Ինչպե՞հ,— բացականչում է բեկը և մի բուռը փող է տալիս երգիչներին:

Իսկ երգը անցնում է պարտեզի խորքը: Մութը պատել է երկինքը, քըքրում են Շամի շատրվանները: Ամեն ինչ հանգարտվել է, բայց միայն մի տեղ, հասմիկի թփերի մոտ, լսվում է հինավուրց սևամորթ ստրկուհու շշուկը. նա հանգստացնում է կիսամերկ հուրիին: Իզո՛ւր... Հարեմի աստղը չէ դյուրվում. նա սպասում է, սպասում է իր տիրոջը, որ գնացել է հեռու մի տեղ, կոխվ է վարում անհավատ գլավուրների դեմ...

Ամեն ինչ հայրենի, ամեն ինչ հրաշեկ, այրող է այդ երգի մեջ: Գինին տաքացնում է մյուս կողմից, և բեկը ոգևորված է: Նա կանչում է Աննա-Խաթունին, բայց մինչև նրա մոտենալը ինքը վեր է կենում տեղից և գնում է նրա առաջ:

— Այս բոլորը առանց նրան ոչինչ է,— ասաց նա, և ալլանդակ, սարսուռ աղղող ժպիտը տարածվեց նրա թուխ դեմքի վրա:

Երբեք նա այդ աստիճանին չէր հասել: Գինին, երգը ջնջել էին ամոթի վերջին հետքը, մերկացրել էին նրա բոլոր կրքերը: Նա պահանջեց, որ ցույց տան աղջկան: Եվ սկսեց պատմել, որ տարիներ առաջ մի գնչուհի հասկացրեց, թե ինչպես է կինը այրում տղամարդին:

Այն ժամանակ նա բեկ չէր, այլ մի փախստական, որ ապրում էր Ալբանիայի սարերում: Գիշերային խնջույք կար մի ալբանացի բեկի ամրոցում. հյուրեր շատ էին հավաքվել, բայց ամենից սիրելին Սուլեյմանն էր:

Ոչինչ էին ալբանացի բեկի պատրաստությունները. ոչ անթիվ կերակուրներ, ոչ խմիչքներ, այնպես չէին ուրախացնում, ինչպես սևաչառ նիհար գրնդուհին, մի երկարահասակ աղջիկ, որ պարում էր դրախտի հուրիի պես: Մինչև լույսը նա դադար չառավ, խաղացնում էր աչքերը, թռչկոտում էր, կրակ գցող ջարժումներ էր անում: Սուլեյմանն անդադար փող էր ընծայում նրան, իսկ նա նստում էր նրա կողքին, շնչում էր կիսատ-պռատ խոսքեր. նա կարող էր հարյուր գիշեր պարել, աչքերից կրակ թափել: Եվ ահա հենց այժմ Սուլեյման-բեկը հիշեց գնչուհուն. և ուզում է տեսնել իր կնոջը...

Զորանշը լսեց այդ պատմությունը, և նա քար է, չէ սարսափում: Դարձյալ խոնարհ, դարձյալ ամոթխած, նա ցույց է տալիս, որ երբեք չի համարձակվի ընդդիմանալ: Կանանց սենյակի դուռը կիսով չափ բաց արին: Բեկը կանգնեց այդ ձեղքի առաջ:

Մի-երկու հայացք բավական էր, որ նա հասկանա, թե այդտեղ, կանանց բաղնիքում մեջ, միայն մի հատ թագուհի կա, և դա Գայանեն է: Գնչուհին կորավ նրա հիշողությունից, իսկ այս աղջիկը իր կարմիր մետաքսյա շորերի մեջ, կարծես, հարցնում էր, թե մի՞թե կա մի գեղեցկություն, որ հանդգնե մրցել իր հետ: Բեկը, կարծես, այդ հարցին պատասխանելու համար էր, որ դարձավ իր զորանշին և էլի ասաց.

— Շո՛ւտ արա, վերջացրո՛ւ:

— Վերջանում է, բեկ: Երեք օր է մնում...

Հաղթահարված սիրիացիներն շիմացավ, թե ինչ ասե, և հրամայեց ղինվորներին շարունակել երգը:

Գարձյալ փռեց անապատի շունչը, դարձյալ խոսնցին արևի կրակոտ ճառագայթները, խոխոջացին ջրերը շատրվաններում, դարձյալ շշուկ հանեց մուսիլմանի դրախտը իր հեշտանքներով: Բեկը լսում էր, նայում էր:

Տեսավ, որ Գայանեն թեքվեց դեպի իր ընկերուհիներից մեկը, ահա նրանք ինչ-որ բան փոփոխեցին, ահա երկուսը նայեցին իրան: Ընկերուհին, մյուս նստածները մի ակնթարթում հալվեցին: Գայանեն դեմքի վրա մի ծիծաղ ունի, որի մեջ ամբողջ աշխարհը կույ կզնար: Եվ միայն բեկն էր, որ կարող էր հասկանալ այդ հրաշքի միտքը. միայն նա գիտեր, որ ծիծաղը նշանակում էր, թե նշանածը խաղում է իր նշանածի հետ, ուրախ է, որովհետև սիրում է:

Նշանվածների երջանկության մեծ մասը կուրություն է, և այդ կուրությունը երբեք թույլ չէր տա բեկին ենթադրելու, թե մի ուրիշ միտք կարող է լինել այդքան գեղեցիկ, այդքան ջահիլ աղջկա մեջ: Ու երբ հրաշքն անցավ, երբ Գայանեն նորից իր ընկերուհիներին տվեց իր ուշադրությունը, էլի սկսեց խոսել նրանց հետ, բեկն զգաց, որ ինքն էլ պիտի մի բան ասե, արտահայտե իր խորին գոհությունը:

Նա խոսել էր կամենում և, նայելով իր զոքանչին, հանկարծ ասաց.

— Ի՞նչ ես ուզում, Աննա-Խաթուն:

Այդ անունը նա առաջին անգամն էր արտասանում: Զարմացած բարեհաճությամբ այդ անակնկալ նշանից, մեկիքի կինը հարցրեց.

— Ի՞նչ հրամայեցիր, բեկ:

— Ինձնից մի բան խնդրիր:

Աննա-Խաթունը միամիտ կերպով ծիծաղեց և ոչինչ չասաց.

— Հանաք չէ. ես մի բան տալ եմ ուզում: Կամ է այս տեղը, այնքան լավ, որ դու պիտի ասես, թե ինչ ես խնդրում:

— Միայն քո առողջությունը, բեկ:

— Այդ բավական չէ,— ասաց նա ավելի ևս թուլացած այդ շողոքորթությունից:— Մի՞թե պակասություն չունես:

Նա սկսեց հանդարտ մոմոռոցով ձայնակցել ղինվորների երգին. և միևնույն ժամանակ ղլխով նշաններ անել իր զոքանչին:

— Մի բան չեմ գտնում, բեկ,— պատասխանեց նա:— Ի՞նչն է պակաս... Այստեղ, այսօր, այս ուրախությունների մեջ պակաս բան չէ երևում: Այնքան մեծ է շնորհը, այնքան շնորհակալ եմ քեզանից, որ իմ լեզուն ուրիշ բան չէ կարող ասել: Բայց դու մոռացել ես ճաշը, անուշ արա, բեկ, նստիր:

Նա թախանձում էր, իսկ բեկը իրանն էր կրկնում: Վերջապես նա հայտնեց, որ մեծերը դժգոհ են լինում, երբ հպատակները այսպիսի ուրախության ժամանակ մի բան չեն խնդրում:

— Հասկացա, բեկ,— բացականչեց Աննա-Խաթունը մի մարդու նման, որ հանկարծ հասկանում է իր սխալը:— Իհարկե, այդպես է, իհարկե, իշխանը հանդեսների ժամանակ ողորմություն պիտի անե իր հպատակներին: Նե-րի՛ր, ես ուշ հասկացա: Բայց, հավատացիր, այս բոլորին ես ոչինչ չեմ գրո-նում: Եթե քիչ ժամանակ տաս, ես կմտածեմ, գուցե մի բան գտնեմ: Եվ պետք է գտնել, ես չեմ խնայի ոչ մի միջոց, որ քեզ հաճություն պատճառեմ, քո փառքն ավելացնեմ: Բայց ճաշը մնում է, անուշ արա, ամենից առաջ այդ շնորհն եմ խնդրում...

Բեկը հնազանդվեց, համաճություն նշան արավ ու նստեց իր տեղը, իսկ Աննա-Խաթունը դուրս գնաց:

Խնջույթն ավելի ու ավելի աղմկալի էր դառնում: Հյուրերը մոռացել էին, թե ինչ զանազանություն կա իրանց և բեկի մեջ և շարունակ շողոքորթություն:

նեք էին անում նրան: Եվ բեկը բարեհաճությամբ էր վերաբերվում այդ մարդկանց. նա էլ, կարծես, մոռացել էր, որ իր հետ մի տան մեջ նստածները անհավատ գլավորներ են, մոռացել էր, որ դարուն է դալիս...

Մառան ներս բերեց վերջին մատուցարանը և ամենից առաջ դրեց բեկի առաջ: Աննա-Խաթունն եկավ ծառայի ետևից և էլի սկսեց խնդրել, որ նա շատ բաժին վերցնե: Բայց բեկը ձեռքի շարժմամբ հասկացրեց, որ եղածը բավա-կան է և հարցրեց.

— Գտա՞ր մի բան...

Այն ժամանակ մեկիքի կինը կանգնեց մեջտեղ, նշան արավ, և ամենքը լռեցին: Նա ասաց.

— Մարդի՛կ, մեր բեկը մեր ամենքիս ղլխն է, աստված նրա կյանքը երկարացնե:

Հանդիսականները միաբերան «ամեն» գոռացին:

— Կարգ է, որ աշխարհի տերը իր հարսանիքի օրը բարի աչքով է նա-յում իր հպատակներին և ողորմություն է անում նրանց,— շարունակեց Աննա-Խաթունը:— Մեր բեկն էլ այնքան ողորմած է, որ այս բոլորին ինքն ասաց, որ մի բան խնդրեմ: Բայց ի՞նչ խնդրեմ: Ես շատ մտածեցի և ոչինչ չգտա: Եվ ի՞նչ կարող եմ խնդրել: Մենք, փառք աստծու, հանգիստ ու ապա-հով ենք, ոչինչ նեղություն չենք զգում: Եթե շնորհ ենք ուզում, սրանից ավել ի՞նչ մեծ շնորհ, մեր ղլխի տերը բարեհաճեց հավանել այս օջախը և մի բուն մոխիր վերցրեց այդ օջախից. այդքանը բավական չէ, դեռ թույլ էլ տվեց, որ մենք մեր կարգով հարսանիք անենք: Սրանից ավել մի բան ուզել մենք չենք համարձակվի, այնպես չէ...

Աղմկալի հավանությունները խկույն հաստատեցին այդ խոսքերը:

— Միտք էի անում, թե ինչ է մնում և հասկացա, որ պակասություն կա-րող է ունենալ միայն այս հարսանիքը: Հարցրի մեկիքի աղջկան. նա օգնեց, և ես հիմա պիտի խնդրեմ բեկից, խնդրեմ ոչ թե մեզ համար, այլ դարձյալ նրա և նրա նշանածի համար...

Եվ, դառնալով իր փեսային, նա շարունակեց.

— Կիրակի երեկոյան մենք պաս ենք բռնում, բե՛կ, այդ երեկոն էլ կլինի հարսանիքի վերջը: Պապերից մնացած սովորություն է, որ պաս բռնելիս մեր մարդիկ հրացան են արձակում: Թույլ տուր, բեկ, որ այս անգամ կատարենք այդ սովորությունը:

— Թույլ տվի,— ասաց բեկը մի վեհ ու հպարտ ձևով:

Սենյակը թնդաց ուրախությունների և շնորհակալությունների աղմուկից: Ամենքն օրհնում էին բեկին: Աննա-Խաթունը նորից հրամայեց, որ լռեն, և ասաց.

— Ամենքին հայտնի է, որ ուշան հրացան չպիտի պահե, քանի որ օս-մանյան առյուծները մեր պահապաններն են: Հրացաններ մենք չունենք և հարկավոր էլ չէ, որ ունենանք: Բայց քո հարսանիքի համար թույլ կտա՞ս, որ ղինվորները հրացան տան մեր մարդկանց. չեմ ասում ամենքին. ո՛չ, ամեն ղյուղում մի քանի հատ լինի, բավական է:

— Զինվորներն էլ կարձակեն,— պատասխանեց բեկը:

— Եթե ուզում են մեր պասը շնորհավորել, ինչո՞ւ չէ... Ես կարծում եմ, որ դու այդպես չես անի, բեկ: Օսմանցիքն չէ խառնվում մեր հավատի գործերի մեջ: Մենք մերը կվերջացնենք, այնուհետև դու կսկսես, երբ հարսը քո տանը կլինի:

— Կամ խոսք է:

Զինվորներին մեկը գնաց տանապես Ահմեդի ետեքը: Բոլոր շանցած, ներս մտավ ծերունի գինվորը: Երևում էր, որ նրան էլ բավական փափկացրել էր մեկիցի տան առատությունը: Բարեմիտ ծախսը բերանին՝ նա լսեց իր գլխավորի հրամանը:

— Կիրակի երեկոյան գլավուրները հրացան պիտի արձակեն. իմ հարսանիքի համար է. թող մերոնք հրացան տան, եթե հարկավոր լինի: Այդպես էլ գրել տուր գեթիբերդարին. ասա՝ իմ հարսանիքի համար է:

Նա հանեց իր կնիքը, տվեց Ահմեդին և պատվիրեց ձեռնարկներ պատրաստել: Բայց Աննա-խաթունը խնդրեց նեղություն չտալ գինվորներին: Խնջույքին հրավիրված հյուրերը երեկոյան պիտի վերադառնային իրանց գյուղերը. նրանք էլ կարող են տանել հրամանները: Բեկը համաձայնեց:

Այնուհետև Աննա-խաթունը ուրախությունից փայլող դեմքով շնորհակալություններ էր հայտնում, և նրան նույն անկեղծությամբ ձայնակցում էին բոլոր հանդիսականները:

— Մինչև երկինք, բեկ, մինչև երկինք շնորհակալ եմ քեզանից, — ասում էր մեկիցի կինը, հուզմունքից դողալով: — Աստված ողորմած լինի զեպի քեզ, ինչպես դու ողորմած ես զեպի մեզ:

— Ածեցեք, — շարունակեց նա, դառնալով աշուղներին: — Ուրախացրեք այս մարդկանց: Էլ ի՞նչ պակասություն կա...

Նա ցնդվածի պես դուրս վազեց և բոլոր շանցած՝ թմբուկը թնդաց կանանց սենյակում. լսվեցին ծափի ձայներ. բեկը բնազդամբ քաշվեց զեպի կիսաբաց դուռը: Եվ արժեք: Պարում էր Գայանեն:

Դեռ նա չէր տեսել, թե ինչպես է պարում իր ընտրածը: Թուրքի վավաշտությունը ոչ մի բան այնպես հեշտ չէր գրգռում, ինչպես կանացի պարը: Եվ ահա նա ներկա էր մի նոր, դեռ բոլորովին անծանոթ հրաշքի:

Բավական չհամարելով երկու աչքերը, նա կիսով չափ բաց արեց բերանը, որպեսզի լիովին հիանա պարողի նազելի շարժվածքներից:

Որքա՞ն գեղեցիկ էր այդ բարեկազմ, ճկուն մարմինը, երբ իր մեղմ, վեհ շարժումները համաձայնեցնում էր նվագածության յուրաքանչյուր շեշտին. որքա՞ն թեթև, վայելուչ, քնքուշ կերպով էր նա սահում գորգերի վրա. կուսական ամոթխածությունը կարմիրներ էր փռել նրա դեմքի վրա, հրաշալի աչքերը ցած են նայում, հպարտ են: Երջանիկ է նա. ոչինչ չէ հարկադրում նրան, նա ինքը, իր սրտի ամբողջ գոհունակությամբ շարժվում է մեղմ, շտապելով, կարծես ինքն էլ է սիրահարվել իր վրա, կարծես գիտե, որ երբեք չէ կարելի կշտանալ այդ բախտից, այդ անհուն ուրախությունից: Նա հոգնել չգիտե. նա խեղդում է բեկին անշափ բավականության տակ:

Եվ իր վրա ծանրացած հաճույքից ու ուրախությունից ազատվելու համար փեսան դարձյալ զոքանչին է որոնում, գտնում է նրան և ասում.

— Զուր չէ, որ գլավուրներին չեն խղճում... Այսպիսի հուրին արժանի չէր պիղծ անհավատներին: Տեսնո՞ւմ ես, նա ինքը եկավ ինձ... Նա իմն է... Գլավուրները արժանի չեն նրան...

Աննա-խաթունը չպատասխանեց. միայն ծիծաղեց թույլ ու հեղ կերպով, հնազանդ մի գլավուրի ճակատագրին, որ այժմ էլ ասում էր, թե երբ այդպես է աշխարհի կարգը, ի՞նչ կարելի է անել...

Պարը խանդարեց ահագին աղմուկը, որ գյուղացիների մի մեծ խումբ մտցրեց մեկիցի բակը: Մարդիկ գլուզում կերել, խմել էին և այժմ եկել էին, որ այստեղ վերջացնեն օրվա ուրախությունները, Զուռնան լռեց, բարեկենդանի թագավորը պահանջեց, որ բեկը դուրս գա և ընդունեն հպատակների շնորհավորությունները: Եվ վերանորոգվեցին տղամարդկանց պարերը, իսկ երբ բեկը, վերջապես, դուրս եկավ, մարդկանց աղաղակներին վերջ չկար:

Նորից գինի դուրս բերին, նորից կենացներ պարպեցին: Կարծես այդ ցույցների առարկան սիրիացի Սուլեյման-բեկը չէր, այլ մի բարեսիրտ իշխան, որին հպատակները անկեղծ շնորհակալություններ էին հայտնում: Թագավորը նշան տալով, զեռնան նվագեց լեռնական «յալլին», և շարան-շարան մարդիկ սկսեցին այդ ծիծաղաշարժ պարը ի պատիվ բեկի:

Մութը կոխեց, բայց Ավետարանոցը չէր լուռ...

Բավական ուշ էր, երբ դատարկվեց մեկիցի տունը:

Ամենից հետո հեռացան ուրիշ գյուղերից հրավիրված հյուրերը: Նրանք տարան բեկի կնիքով վավերացրած հրամանները և մեկիցի տան նոր հրահանգները:

Մնալով մենակ իր աղջկա հետ, Աննա-խաթունը ծիծաղեց, բայց մի անգույն, մի կատաղի լաց հանկարծ ընդհատեց այդ ուրախությունը:

Գայանեն զրկեց նրան, հիշեցրեց, որ կեսգիշերին պետք է սպասել մեկիցին: Բայց իդուր: Մի երկար օր խեղճ կինը մաքառել էր իր սրտի ու դգացմունքների հետ. և այժմ հոգնած ու ջարդված՝ զգում էր նա, որ հասել է նպատակին, բայց թվում էր, թե դրա համար շատ էր նա ստորացել, շատ էր շափն անցրել:

— Ինչո՞ւ պարեցիր, — հարցրեց նա:

— Անկեղծ ուրախությունից, մեր հաղթանակը տոնելու համար:

— Նա նայում էր քեզ և... Որքա՞ն լիրբն է...

— Ես էլ նայում էի, բայց նրան չէի տեսնում, մայր, այլ մերոնց, այն փրկարար զիշերը, որ գլուխ եկավ այսօր... Ամբողջ Ղարաբաղը մեզ է նայում. և մենք ամոթով չենք մնա. միայն Վարանդան է, որ ահ էր ներշնչում. այժմ ապահով կլինեն ամենքը... Այս ուրախությունն ինձ պար ածեց, վերջին անգամ: Իսկ նրա լրբությունը... Ոչինչ, հեռու չէ հաշիվ տեսնելու ժամը... Ի՞նչ է ինձ շափ բախտավոր: Քեզին պատվիրեց, որ ես ինքս խնդրեմ, բայց թուրքն ինձ աղատեց այդ բանից. նա ինքը պահանջեց, որ դու խնդրես:

Իսկ մայրը մինչև վերջ չլսեց: Հանկարծ նա ընկավ կողքի վրա և քնով անցավ: Այդպես քնում են փոքրիկ երեխաները երկար խաղալուց հետո: Գայանեն ծածկեց նրան և սկսեց սպասել համբերությամբ:

Մեկից-Ավանն այս անգամ շատ ուշացավ: Մինչև նրա գալը ամբողջ հայտնվեց մի ուրիշ այցելու, որ խոսում էր խիստ, սպառնալիքներ էր կարդում: Գայանեն չհամբերեց և նույնպես կոշտ կերպով խոսեց: Այցելուն շուտ հեռացավ, իսկ երբ Թեոսը իմաց տվեց, որ գալիս է Գիզակի մեկիցը, նա մոռացավ ամեն բան, վազելով իր քեռու առաջ, բացականչեց.

— Ամեն ինչ պատրաստ է...

— Ես այդ գիտեմ, — պատասխանեց քեռին, ձիու սանձը տալով Հայրապետին:

Իսկ երբ մտան սենյակ, նա գրկեց Գայանեին և ուրախ կերպով շարունակեց.

— Մենք էլ պատրաստ ենք: Այժմ պետք է տեսնել Մանասին...

— Նա էլի մարդ էր ուղարկել այստեղ, էլի իր էջն է քշում:

— Ի՞նչ էր ասում:

— Միևնույն սպառնալիքը: Կարծում է, թե խաբում ենք իրան, և ասում է, թե ես իր ձեռքից չեմ պրծնի, եթե մինչև անգամ բեկի տանը լինեմ:

— Նա ոչինչ չգիտե, պետք է տեսնել նրան. հարկավոր է, որ նա այստեղ լինի:

— Զէ՞ կարելի առանց նրան...

— Ինչո՞ւ:

— Է՛հ, քեռի...

Եվ Գայանեն ծաղր ու աբգահատանք արտահայտող մի ծամածռություն գործեց:

— Ո՛չ, անկարելի է... Բեկը մի ամբողջ ձիավոր խումբ ունի... Գժվար է:

— Է՞լի դժվար,— հանկարծ խոսեց Աննա-Խաթունը, տեղից վեր թռչելով:— Դեռ երկու օր էլ ունենք, Ավան. եթե այսօր պակաս տեղ է մնացել, ասա՛. այդ էլ կանեմ...

Բայց Մելիք-Ավանը չխոսեց, այլ բռնելով նրա ձեռքից... ծիծաղեց:

Վերջապե՛ս...

ԺԲ

Ձորի խորքից քսանհինգ զույգ աչքեր անձկությամբ դիտում էին երկնքի այն մասը, որ տարածված էր Քիրսի ձյունապատ ճուղավորությունների վրա: Կարծես այդտեղ մի հրաշք պիտի կատարվեր. կարծես ամպերի թիթե, փետրաման պատառները, որոնք այդ երեկո գարնանային տեսարան էին ներկայացնում դեռ ձյունների մեջ թաղված լեռնաստանի վրա, պիտի ծնեին մի շտեմնոված, խորհրդավոր նշան: Նայողները սպասում էին լուռ, զգուշ, աշխատելով ոչ մի աղմուկ չբարձրացնել:

Մի-մի ամպերի պատռվածքների մեջ երևան էր գալիս լուսնի նորածին, բարակ եղջյուրը: Այդ ժամանակ ձորի խորքում սկսվում էր հանդարտ քրքրմունք, որ ցույց էր տալիս, թե լուսինն է այդպես գրավել քսանհինգ մարդկանց ուշադրությունը:

— Դեռ բավական ճանապարհ ունի:

— Ի՞նչ ես ասում... մայր է մտնում:

— Ամպը թույլ չէ տալիս պարզ տեսնել:

— Ահա նա կորավ:

Լուսինը մտնում էր ամպի տակ, և սպասողները դարձյալ լռում էին, դարձյալ իրանց հայացքները բևեռում էին երկնքի ծայրին:

Ինչո՞ւ էր լուսինը այդպես սպասել տալիս:

Ահա նրա մի եղջյուրն անցավ սարի ետևը: Օդի մեջ տարածված է անվրդով խաղաղություն: Ձորի գլխից մի մարդ իջավ, զգուշությամբ քայլելով մանր քարերի վրա: Նա հայտնեց, որ լուսինը մայր մտավ, և ավելացրեց.

— Ոչինչ չկա... Քամին գյուղի կողմից է, բայց ոչ մի ձայն չէ բերում:

— Երկինքը վկա, այս գործը չհաջողվեց,— ասաց մի մարդ, վեր թռչելով տեղից և հրացանը ճիտը գցելով:— Նս կգնամ և կիմանամ, թե ինչու են քնել...

Նրան հետևեցին մի քանիսն էլ, բայց մի քարի գլխից արձակված հրամանը կանգնեցրեց ամենքին:

— Դու ասացիր, որ նշանը լուսինն է, Մանա՛ս, ահա նա մայր մտավ...

— Քիչ էլ սպասենք,— ասաց Մանասը:

— Շատ է ուշ. այս ժամին պաս չեն բռնում: Գրադ կմ գալիս, որ այժմ ամենքը քնած են:

— Թող հենց այդպես լինի:

— Այն ժամանակ...

— Մենք մեր գործն ունենք, մոռացա՞ր:

— Դիտեմ, մեկիքի տուն պիտի գնանք...

— Եվ տանենք աղջկան,— ավելացրեց մի ուրիշը:

— Բայց ժամանակը զուր անցնում է: Սկսենք, մենք երկար ճանապարհ ունենք: Գոնե լուսաբացին հասնենք խաչին:

— Համբերություն ունեցիր, Բաղդասար:

— Շան հաշոց էլ չէ գալիս,— ասաց ձորի գլխից իջած մարդը:

— Էստ՛ւմ ես, Մանաս:

— Դա լավ նշան է,— պատասխանեց խմբի առաջնորդը:— Շուն չէ հաշում, նշանակում է, որ դրսում շուն չկա. ամեն մեկն այժմ նստած է օջախի մոտ և սպասում է, թե երբ մարդիկ կկրծոտեն սակորները, որպեսզի հետո իրան տան: Դեռ ամենքը հացի վրա են...

Մանասը շատ չէր սխալվում: Թեև այդ ժամին ամեն տան սեղան էր բացված, բայց համարյա ոչ ոք ձեռք չէր տալիս հացին, և լուսնունը, որ կլանել էր Ավետարանոցը, հացկերույթի համար չէր, այլ մի կարճ հանգստություն էր երեք օրվա անխոնջ իրարանցումից հետո:

Աղմկալի էր մանավանդ կիրակին, ուրախությունների վերջին օրը: Գյուղը ներկայացնում էր մի հսկայական խնջույք. սփռոցները բացված էին փողոցներում, կտուրների վրա: Առատությունը կշտացրել էր ամենքին, այնպես, որ օսմանյան դինավորները հրաժարվում էին հյուրասիրություն ընդունելուց: Իսկ նրանց գլխավորը կատարելապես հոգնել էր ժողովրդի ցույցերից, անվերջ կանչկոտոցներից:

Իրիկնապահին Գանձակից եկած դինավորը հանձնեց նրան Մուստաֆա-փաշայի նամակը: Այն ժամանակ նա գտնվում էր մեկիքի տանը և կարգադրություններ էր անում մյուս օրվա համար:

Կարգալով նամակը, նա ծիծաղեց և անհոգ կերպով հայտնեց իր զոքանչին, որ Պարսկաստան գնացած զորքերը մոտ երկու շաբաթից հետո կսկսեն ետ գալ: Պատրաստություններ էին հարկավոր, բայց ամենից առաջ վաղվա գործն էր:

Եվ նա գնաց, նորից պատվիրելով, որ առավոտյան շուտ վերջացնեն ամեն ինչ, որպեսզի կեսօրից հետո աղջիկը բերվի իր մոտ:

Աննա-Խաթունը ճանապարհ դրեց նրան մինչև դռսի դռները, հեղ ու դողդոջուն, իբրև մի մայր, որի առաջ կանգնած էր աղջկանից բաժանվելու անհրաժեշտությունը, գլուխ տվեց և սիրտ ունեցավ ասելու, որ վաղը ամեն ինչ կկատարվի այնպես, ինչպես բեկն է ցանկանում:

Վերջին անգամ հայացքը գցելով հեռացող տղամարդի վրա, նա կատաղությունից կրճտացրեց ատամները և ետ դարձավ բոլորովին կերպարանափոխված: Նրա մեջ սկսեց գործել տենդային եռանդը. ամեն տեղ հասավ նա, չմոռացավ իր տնտեսությունը, ամեն մեկին ցույց տվեց, թե ինչպես պետք է հավաքել, տեղավորել ամանները, թափթփած իրեղենները: Ապա կանչեց այն բոլոր տղամարդկանց, որոնք վերջին շաբաթ ծառայել էին իր տանը, շնորհակալություն հայտնեց, վարձատրեց ու, հանկարծ խոսքը փոխելով, ամեն մեկին առանձին-առանձին հրահանգ տվեց և ուղարկեց զանազան կողմեր:

Նա չէր շփոթվում, չէր շտապում. խոսում էր սառնասրտությամբ, սիրտ էր տալիս: Այժմ նա մի վագր էր...

Իսկ բեկը գյուղում հանդիպելով ուրախացողների մի խմբի, նշան արավ, որ ամենքը ցրվեն: Տասնապետ Ահմեդը նրա կողմից հայտարարեց, որ բավական է, մնացածը կշարունակվի վաղը: Ժողովուրդը հպատակվեց բեկի կամքին. միմյանց ետևից անհետացան խմբերը, առանձին անհատները. ամեն տեղ խորին լուսնուն տիրեց: Կարծես գյուղին իմաց տվին, որ կերուխումը, հոգեկան հաճույքները հանգստություն են պահանջում բեկից, և նա սովորականից շուտ քնեց:

Երբեք գիշերն այնքան խորհրդավոր, հուզիչ չէր եղել Ավետարանոցում. երբեք անհանգստությունն այնքան չէր տանջել մարդկանց:

Դիտմամբ ձգձգվող ընթրիքը արթուն էր պահում մեծերին. փոքրահա-

սակները վաղուց էին քնել: Խոսք ու դրույցը գնալով թուլանում էր, դառնում արհեստական, բռնազրոստիկ:

Վտանգավոր, խեղդող ժամեր էին: Խաղաղի միջից նայում էր անհայտությունը. յուրաքանչյուր բույն կարող էր երևան գալ որևէ անակնկալ, չնչին հանգամանք, որ կփչացներ ամեն ինչ: Յուրաքանչյուր տուն ուներ իր անկող հյուրը, որ մանավանդ այժմ հոգեհան հրեշտակ էր դառել:

Վերջին օրերում թուրք զինվորները սաստիկ երես էին առել. գյավուրների ցույց տված հյուրասիրությունը, պատիվները, առատաձեռնությունը չէին ամոքել նրանց կուպիտ սրտերը, այլ, ընդհակառակը, ներշնչել էին ավելի սանձարձակ լրբություն, ավելի մեծ հանդգնություն: Բարեկենդանի տոները մոռացկոտության օրեր էին. ինչ ուղեցին արին զինվորները, բայց նրանց ներեցին, ընդդիմություն, գանդատ չեղավ:

Եվ այժմ, վերջին երեկոյան, հարստահարողն ու հարստահարվողները նստած էին միմյանց դեմ, մի հարկի տակ: Հարստահարվողը կրոնական պարտք էր կատարում, իսկ նրա կրթքին շքած հարստահարողը նույնիսկ այդ վերջին ժամին էլ իրան չէր գրկում այդ անմեղ ուրախությունը թունավորելու հաճությամբ:

Նա շատ լավ էր շահագործում իր ստրուկի անսպառ համբերությունը: Եվ ստրուկը հոժարությամբ ծծում էր թույնը, դեռ երկյուղ էր կրում, թե նա քիչ կլինի, խնայելու թուլություն կառաջացնե: Թունավորվածը ստեպ-ստեպ դուրս էր գնում, կանգնում էր խաղաղ երկնքի տակ և շուտով էլի ներս էր մտնում, լուռ նայում էր լցրած հրացանին:

— Չայն չկա:

— Ոչինչ չէ լավում:

Հարցնողները և պատասխանողները տխրությամբ շարժում էին իրանց գլուխները: Այստեղ էլ, տների մեջ, հետզհետե հաղթող էր հանդիսանում այն կասկածը, որ ձորում հայտնեց Բաղդասարը:

Խոր գիշերը արդեն առաջ էր գալիս իր մրափեցնող թմրությամբ, հորանջոցները ավելի և ավելի անդուսպ էին դառնում: Օջախների կողքից հեռացան թուրք զինվորները. որը քնում էր, որը մի անկյուն քաշված, գիշերային զվարճության միտքն էր մշակում և ծուլությամբ դիտում էր գյավուրներին, որոնք հաղարից մի անգամ, ձեռի համար, մի պատառ էին դնում իրանց բերանում, լավ համարելով քիչ էլ սպասել:

Եվ հանկարծ մի ահեղ պայթյուն պատռվեց հորանջոց գլուղի գլխին: Մի հսկայական ցնցում էր դա, կարծես զետիկն էլ շարժվեց և հարկադրեց ամենքին վեր թռչել, դուրս վազել: Պարզ էր. հրացանի հարվածը, որ լավեց պայմանավորված տեղում, մեկիցի ամրոցի գլխին:

Աննա-խաթունը փորձեց սպասողներին: Թևոսը դեռ ցած չէր դրել հրացանը, երբ լավեց մի ուրիշ թնդյուն: Մի բույն լուծություն տիրեց, ահեղ, սիրտ ճաքեցնող լուծություն: Եթե նա քիչ էլ երկարանար, Աննա-խաթունը և նրա աղջիկը պիտի քարանային:

Բայց ահա սկսվեց մի շտապ, անկանոն, վայրիվերո հրացանաձգություն, որ ցույց էր տալիս, թե մարդիկ շնչասպառ էին դառնում անհամբերությունից և հիմա շտապում էին իմաց տալ միմյանց, որ ոչ ոք անպատրաստ չէ: Ծարձառյունը սաստկանում էր. բայց նա չխլացրեց այն հրացանաձգությունը, որ գալիս էր գետի ձորի կողմից: Նշանակում էր, որ Մանասն էլ ժամանակին էր հասնում:

Սկիզբը շատ լավ էր: Աննա-խաթունը ներս մտավ, ինքն էլ սկսեց պատրաստվել: Նա սպասում էր գլուղի զանազան կողմերն ուղարկած մարդկանց...

Խաղաղ, ընկճված գլուղը, որ այնքան սրտաբաց ուրախություններ էր

կատարում վերջին օրերը, դժոխք դարձավ: Բարբարոսությունը այդ գրություն հասցրեց:

Դրսում թագավորում էր մի անհնարին ժխոր, կազմված հրացանների ձայնից և շների սարսափելի հաշոցից. մարդու ձայնը այդտեղ չէր բարձրանում: Տներն էլ խուլ թնդյուններ էին լսվում. և ամեն մի գնդակ խրվում էր մարդկային մարմնի մեջ: Սպանում էին: Գնդակը բավական չէր, ուրիշ դեմք էր հանվում, և ամեն մեկը մորթում էր իր անսիրտ, գազան հյուրին:

Սոսկալի է ստրուկը, երբ իր տիրոջից գազանություն է սովորում: Տարիների հեծեծանքը, արյուն-արտասուքի առունները հավաքվում են, մի տեղ ձուլվում և դառնում են մի շեշտակի, անպայման մահացու հարված: Որքան և երկար լինեք տանջանքների ժամանակամիջոցը, մի բույն բավական էր՝ ամեն ինչ մոռացնել տալու համար. դա այն իրական է, երբ դո՛հը հատուցում է ստանում:

Սպանում էին շտապով, առանց աղմուկի. արյունաթաթախ դիակները կանանց, աղջիկների քրքիջն էին հարուցանում: Անգթությունը փոխադարձ էր. դա զարհուրելի էր... Բարբարոսության զենքը դարձել էր բարբարոսների դեմ. ոչ ոք չէր ազատվի նրանից. մի տեղ նա օսմանյան հրացան էր, մյուս տեղ՝ սուր, որի վրա փորագրված էին Ղուրանի խոսքերը: Գործիք հայթայթում էր և ստրուկի տունը. կացին, ցակատ, խոփ. օգնում էր ամեն ինչ՝ երկաթ, թե փայտ:

Եվ մինչդեռ պղծված օջախները այդպես լվացվում, մաքրվում էին, Մանասն խումբը շրջապատել էր մի ցածրիկ տուն, որ բեկի տան կողքին էր գտնվում: Այդտեղ էին բեկի թիկնապահները, որոնք ավելի հայտնի էին «մարդակեր» անունով:

Մոտ քսան հոգուց բաղկացած այդ ոհմակը, որ հավաքված էր զանազան վայրենի ազգություններից, կարող էր քարուքանդ անել գյուղը, եթե մի հատ զինվոր էլ չմնար: Այդ հանգամանքը նախատեսել էր Մեկիք-Ավանը, և Մանասնը նրանից հանձնարարություն էր ստացել շրջափակել մարդակերների որջը:

Մի քանի մարդիկ բարձրացան կտուրը, հրացաններ պարպեցին երդիկից: Կատաղած վայրենիները աղմուկ բարձրացրին և սկսեցին միմյանց ետեվից դուրս վազել, բայց մի կարճ միջոցում մուտքի առաջ կուտվեցին նրանց դիակները. Մանասն այդտեղ խմբեց իր մարդկանց և գործում էր սրերով:

Համառ կռիվը, գիշերային կտուրածի միակ տեսարանը, որ տեղի էր ունենում դրսում, զարթեցրեց տասնապետ Ահմեդին: Նա առաջ վազեց, բայց աղմուկից հասկացավ, թե ինչ է կատարվում. և շնչասպառ հասնելով բեկի դռան, սկսեց սաստիկ ծեծել:

— Վե՛ր կաց, էֆենդի,— կանչում էր նա,— հանցանք, արյունահեղություն...

— Ինչե՞ր ես տեսնում,— քնաթաթախ գոռաց Սուլեյման-բեկը:

Նա շուտ չզարթնեց: Նա անբավական էր, որ իրան տարածամ անհանգրստություն պատճառեցին: Մի ուրիշ անգամ Ահմեդը կողոպտեց այդ ձայնից, բայց այժմ ուշադրություն չդարձրեց և ավելի խիստ կերպով պահանջեց, որ նա վեր կենա:

— Կոտորում են Սելիմի խումբը,— աղաղակեց նա հուսահատ ձայնով և խփեց փակված դուռը:

Բեկը տեղից ցատկեց, մթության մեջ որոնում էր իր շորերը:

— Ինչե՞ր, ո՞վ է կոլոզը,— հարցրեց նա:

— Գյավուրները, էֆենդի. չե՞ս լսում հրացանաձգությունը...

— Մոռացա՞ր, որ դա իմ հարսանիքի պատճառով է, և ես թույլ տվեցի... Գուցե երգողով ես անցել, անպիտան...

— Ա՛խ, էֆենդի, սուտ էր, մեզ խաբեցին անհավատ շները... Ահա դա- լիս են դեպի մեզ...

— Խաբե՛լ... Ես ցույց կտամ... Հավաքի՛ր զորքը... Մի հաս շուն շիտո- նել... Վազի՛ր, շո՛ւտ...

Ահմեդը ժպտաց. իր հրամանատարի խրոխտ ձայնն էր, որ կռվի մեջ մե- ռածներին էլ հոգի էր տալիս։

Բայց միևնույն ժամանակ նա գլխով բացատրեց նշան արալը. բանը բանից անցել էր։

Նա տեսավ, որ մի քանի մարդիկ վազում են դեպի բեկի տունը և պինդ սեղմվեց իր տիրոջ դռանը։ Թնդաց հրացանը և միաժամանակ նրա կրծքից դուրս թռավ հաղթական աղաղակը. հարձակվողներից մեկը գետին գլորվեց։ Բայց բանը սրանով չվերջացավ. կենդանի մնացածները ավելի կատաղի կեր- պով առաջ եկան։ Ահմեդին մնում էր միայն բռնել իր հրացանի փողից և գոր- ծածել նրան երկաթի մահակի նման. այդպես էլ կարելի էր պաշտպանել այն մուտքը, որի մոտ նա վճռել էր վերջին շունը արձակել իբրև հավատարիմ ծառա։

Բեկի գոռոցներին նա այլևս չէր պատասխանում։ Եվ այն ժամանակ, երբ նա երկու ձեռքով բարձրացրած հրացանը ուղղում էր իջեցնել հարձակվողներից մեկի գլխին, ուղիղ նրա աչքերի առաջ փայլատակեց հրացանը, և նա գլորվեց, բացականչելով.

— Ինձ օնբաշի Ահմեդ կասեն...

Դուռը սկսեցին խորտակել։ Սուլեյման-բեկը կատաղած այս ու այն կողմն էր ընկնում, հայհոյում էր։ Գտավ իր սուրը, բայց այնքան վրդովված էր, որ չգիտեր, թե ինչպես սկսե գործը։ Դրսից էլ հայհոյանքներով պատասխա- նեցին, իսկ մեկը բարակ ու սուր ձայնով ավելացրեց.

— Դո՛ւրս արի, կատաղած շուն, Մանասն սպասում է քեզ...

Ավաղակապետի անունը երբեք այնպիսի կատաղություն չէր պատճառել բեկին, ինչպես այս սարսափելի ժամին։ Նա հասկացավ, թե ովքեր են հար- ձակվել իր մարդկանց վրա։ Ահմեդը սխալվում էր. ամեն ինչ դեռ կորած չէ...

Նա վերցրեց սուրը և անցավ տան ետևի կողմը, ուր մի փոքրիկ դուռ տա- նում էր դեպի ձիանների ախոռը։ Մտավ այդտեղ, տնձավ քնած ծառային, բայց չղարթեցրեց նրան։ Դուրս քաշել ձիաններից մեկը, թռչել մոտիկ գլուղները և զինվորներ բերել ավաղակների դեմ, այս միտքն էր, որ կաշծակի պես անցավ նրա գլխով։ Բայց մթության մեջ մի բան ընկավ նրա ոտի տակ և պղնձի ձայն հանեց. վերցրեց. դա զինվորական փող էր։ Պղնձի բերանը մի ակնթարթում հիշեցրեց հրամանատարին, թե կան զինվորներ և այս գլու- ղում. նրանք էլ կարող են հավաքվել։

Ձին մոռացվեց. բեկը կիսամերկ դուրս վազեց ախոռից, բարձրացավ մի կտուր։ Հրացանաձգությունը դադարել էր, գիշերը խաղաղություն էր հաստա- տում անհամար աստղերի տակ։

Փողը խոպոտ, հուսահատական հնչյուններ տարածեց գլուղի վրա, և նորից աղմուկը վերանորոգվեց։ Շները կատաղի աղաղակ բարձրացրին, այս ու այն կողմից ճրագներ երևացին, և մարդկանց ձայներ լսվեցին։ Բայց բեկն ուզում էր խլացնել բոլոր ձայները. նա փչում էր ամբողջ ուժով, կանչում էր իր զինվորներին։ Նրա մի ձեռքից կախ ընկած էր մերկ սուրը. նրա աչքերը տրաքվում էին սաստիկ լարված ուժից. գետի ձորի կողմից անդրադառնում էր պղնձի կանչոցների արձագանքը։ Բայց իզուր, օսմանյան բանակն այլևս չէր կարող լսել իր հրամանատարի կատաղի գոչյունները...

Փողը մատնեց. բարեկամների փոխարեն նա հավաքում էր թշնամիներին։ Ահա մի փողոցում երևաց մի խումբ, որին առաջնորդում էր մի մեծ ճրագ։ Նա գալիս էր դեպի այս կողմը։

Հրացանները նորից ճարճատյուն հանեցին, և մի քանի գնդակներ կրա- կե ճանճերի նման տղզալով թռան փողահարի գլխի վրայով։ Միևնույն ժա- մանակ նրա տրաքվող աչքերը նշմարեցին, որ մի քանի տներից դուրս են քաշվում զինվորների դիակներ։

Նրա ականջին հասան ծիծաղի ձայներ. կատաղությունը կաշծեր ցայտեց- րեց նրա աչքերից, և նա, մոտենալով կտուրի ծայրին, ցատկեց, ընկավ ինչ-որ ցանկապատի նեղ արանքը։ Սուրը դուրս թռավ նրա ձեռքից, բայց նա չորո- նեց նրան, այլ վազեց, անհայտացավ խավարի մեջ։

Այդ միջոցին վերևից եկող խումբը մոտենում էր բեկի տանը։ Թևոսը առջևից տանում էր ճրագը, որ երբեմն լուսավորում էր Աննա-Խաթունի ան- երկյուղ, լուրջ դեմքը։

Խումբը գնալով ստվարանում էր. այս ու այն կողմից նոր մարդիկ էին երևան գալիս և սկսում էին պատմել, թե ինչպես գործ կատարեցին։ Կարճ ու երկար պատմություններ էին դրանք և ունեին միանման վերջաբան։ Դժվար, թե հեշտ կերպով, համառ մաքառումից հետո, թե առանց որևէ մրցման, միև- նույն էր, ոչ մի տեղ սպանողի ձեռքը չէր հրաժարվել գործելուց։

Աննա-Խաթունը պարտք էր համարում խրախուսել ամեն մեկին՝ իր գո- հությունը հայտնելով։ Եվ երբեմն, երբ նա կանգ էր առնում՝ որևէ հետաքր- քրապահ պատմություն լավ լսելու համար, Թևոսը երեսը դարձնում էր դեպի խումբը, բարձրացնում էր ճրագը. այդ ժամանակ շողշողուն լույսեր էին թափ- վում Աննա-Խաթունի ձեռքում բռնած մերկ սրի վրա։

Նա հարկավոր էր համարել զինվել, նա դեռ չէր հավատում, թե այլևս կոխի չի լինի։ Գաղտնիք այլևս չկար. եթե կենդանի են մնացել օսմանցիները, նրանք արդեն գիտեն, որ գյավուրները կոտորած են անում. և եթե կամե- նան զիմադրելու կամ պատժելու փորձ անել, կռիվը տեղի կունենա դրսում, բացարձակ։ Ահա թե ինչու էր նա վերցրել իր ամուսնու սուրը և շարունակ պահանջում էր, որ մարդիկ առանց զենքի դուրս չգան տանից։

Նրան լսում էին ամենքը. իրերի բերմունքով այդ կինը, ինքնըստինք- յան, հանկարծ, հրամանատար էր դարձել։ Խումբը կանգնեց բեկի տան առաջ։ Մութը, մեռելությունը կլանել էին այդ ահարկու օթևանը. Ահմեդը լուռ ու ան- շարժ տարածված էր արյան լճակի մեջ։

Դռները բաց էին, բայց եթե պատերն էլ փլված լինեին, ոչ ոք չէր հա- վատա, թե բեկը այդտեղ չէ։ Շատ լավ էին ճանաչում այդ մարդուն և գի- տեին, որ եթե նա մենակ աղատված լինի, ոչինչ էր այս գիշերվա ամբողջ գոր- ծը։ Աննա-Խաթունը հրամայեց առաջ գնալ։ Նա ինքը ետ չէր մնում։ Բայց հանկարծ մի մութ անկյունից դուրս վազեց Մանասը և, հասկանալով թե ինչ են ուզում մարդիկ, կանչեց.

— Ձո՛ւր է, ոչ ոք չկա այդտեղ...

Երկու տարվա անջատումից հետո Աննա-Խաթունը և Մանասը հանդիպե- ցին միմյանց։ Երկուսն էլ սրբեր էին բռնած, երկուսն էլ ժպտացին միմյանց նայելով։ Մանասն շտապեց աչքալույս տալ. մարդակերներից մեկն էլ չէր ազատվել։

— Իսկ նա՞, որ ամենամեծ մարդակերն է,— հարցրեց մեկիցի կինը։

Նա չկար, կորել էր։

Այդ իրողությունը սարի պես ծանրացավ լսողների վրա։ Նա աղատվել է... Բայց ինչպե՞ս, ո՞ր է փախել։ Մանասը պատմեց, որ նրա շորերի մի

մասը սենյակում է մնացել, իսկ ձիապահը, որ բռնվել էր հանկարծակի, լասում էր, թե աստուծոյ ձի չէ հանված:

Փախուստը տեղի էր ունեցել հապճեպ, ոտով, կիսով չափ մերկ, նա հետո չի գնա: Աննա-Խաթունը այլևս ժամանակ չկորցրեց. պետք էր ման գալ, որոնել: Նա մարդիկ ուղարկեց գետի ձորը, պատվիրելով պտուտել ամեն մի խոռոչ, ամեն մի քարի տակ: Իսկ Մանասը իր մարդկանց հետ վազեց դեպի հյուսիսային կողմը:

Որոնում էին և գյուղի մեջ: Շտապով, վաղեմազ՝ խուղարկում էին ամեն մի ծակ, բաց էին անում հավաքույնների, աստուծոյի դռները: Քանիսնեքն էին ցանկանում լինել առաջին գտնողը, առաջին հարված իջեցնողը:

Դա մի կատաղի որս էր. շները գիտեին, որ հաղթված գաղանը ծակ է մտել, և կրկնապատկել էին իրանց եռանդը:

ԺԳ

Կար մեկը, որի ձայնը այդ ժամին չէր լսվում:

Մեկի տունը դատարկ էր, մութ: Բայց եթե մի մարդ մոտենար ամրոցի շրջապարիսպին, կհիշեր այն տեսարանը, որ տեղի ուներ քահանայի սպանության օրը:

Նույն տեղում կանգնած էր Գայանեն և նույնպես համիշտակված նայում էր գյուղին: Բայց այս անգամ նրա աչքերը զզվանք և կատաղություն չէին թափում աշխարհի վրա. գիշերային խառնիխուռն աղաղակներից նա մի որոշ բան չէր հասկանում, և նրա չքնաղ հայացքը այժմ պատկերացնում էր երկրուն հույս, հաջողության և անհաջողության մերթ խաղաղ և մերթ անհանգիստ, մրկահույզ մրցություն:

Դարձյալ Մեհրին կուշ էր եկել նրա մոտ: Հինավուրց պառավը զգում էր, որ ներքևում, մութի մեջ, կատարվում է ինչ-որ զարհուրելի գործ, և դողում էր սարսափից: Բայց հիմա էլ նրան էր հանձնված Գայանեն, և նա պարտավոր էր աղջկա նեցուկն ու թիկնապահը դառնալ:

Դուրս քաշելով սուրը պատյանից, Աննա-Խաթունը հայտարարել էր, որ միայն ինքը կգնա արյունոտ տները տեսնելու և, եթե հարկավոր է, կովի դուռը ղեկավարելու: Նա կամենում էր, որ Գայանեն տանը մնա:

— Զե՛ կարելի կոխվ գնալ, չունենալով ետևում պահեստի մարդիկ, ասաց նա:— Սպասի՛ր այստեղ: Առաջ ես, հետո դու— այսպես է աստված կարգադրել այն ժամից, երբ ես քո ծնողը զարձա: Քեզ եմ թողնում իմ երեխաներին, քո հոր օջախը, և եթե ես ընկնեմ, չտեսնելով մեր ուխտի կատարումը, շատ շտրտմեա: Կասես քեռուդ, որ ես կատարեցի իմ տված խոսքը: Բայց եթե բոլորովին զուր էր այս ուխտը, և այս գիշերը պիտի ավելի ամրացնե մեր թշվառության շղթաները, այն ժամանակ դու էլ քո տված խոսքը կկատարես: Զարժե ապրել առանց ամոթի, լսո՞ւմ ես: Վաղը քո հարսանիքն է, եթե աստված մեզ չխղճա այս գիշեր...

Երբեք նա այսքան կտրուկ, անվեհեր չէր եղել: Պինդ սեղմելով աղջկան իր գրկի մեջ, նա չհամարձակվեց արտասուք կաթեցնել և թույլ չտվեց, որ Գայանեն էլ խոսե: Շտապով, առանց որևէ տատանման, նա հեռացավ իր տանից, իսկ աղջիկը գնաց դիտելու պարսպի գլխից:

Սկզբում մեծ էր Գայանեի հավատը, որ վերջիվերջո հաջողություն կլինի: Բայց երբ անհայտության մղված մութի մեջ կանչեց զինվորական փողը, նա ցնցվեց ամբողջ մարմնով: Զարհուրելի նշան. զինվորները հավաքվում են: Մեհրին ցած կգլորվեր, եթե Գայանեն նրան չբռներ...

Գրկելով պառավի մեջքը, նա տուն գնաց: Պետք էր պատրաստվել:

Առաջ նա հոգ տարավ իր դայակի մասին, որ ահից շնչասպառ էր դառնում: Զուր խմացրեց նրան, պառկեցրեց իր սենյակում և հանգստացրեց, ասելով, թե աչքն փառնող չկա:

Մեհրին կարոտ էր այդ տեսակ խոսքերի, թեև սուտ էլ լինեին: Եվ երբ նա լռեց, թաղվելով վերմակի տակ, Գայանեն անցավ մոր սենյակը:

Այժմ նա բոլորովին մենակ էր ամրոցում: Հովսեփը երեկոյան էր վերցրել իր խենջարը և դնացել էր իր համար նշանակված տեղը, մի աղքատ այրու տուն: Նաղուն Մարթայի մոտ էր, ներքին հարկի սենյակում: Վերջին օրերը երեխան պառկած էր, և նաղուն չէր հեռանում նրա անկողնից: Նույնիսկ բարեկենդանի աղմուկները դուրս չհանեցին նրան այն անկյունից, ուր հավիում էր փոքրիկը, չկարողանալով ասել, թե ինչ է իր ցավը:

Իսկ նաղուն միայն այդ էր ուզում իմանալ: Այժմ նա այլևս ժանիքներ էլ չէր ուզում...

Եվ մենակությունը ավելի էր գրգռում Գայանեին: Ամեն ինչ լուռ է և անշարժ, կարծես նրա համար, որ համառությամբ պնդե, թե Գայանեն սխալված չէ, թե գործը չհաջողվեց: Տխուր է մոր դատարկ սենյակը, կարծես լաց է լինում. նույնիսկ ճրագի բոցն էլ մի առանձին հուսահատությամբ է երերվում. նա էլ, ուրեմն, գիտե, որ դրսում ամեն ինչ ձեռքից գնաց:

Ամեն ինչ... կա երևի մի անկյուն, մի անծանոթ տեղ, ուր այդ ժամին թաքնված է մի ամեհի ուժ, և եթե նա գա, կարող է նորից կերպարանափոխել կոխվը, կանգնեցնել խորտակվածներին և ջնջել բոլոր հրեշներին, որոնք չեն թույլ տալիս իրանց զոհերին դուրս գալ դանակի տակից:

Կա երևի... Բայց ինչպե՞ս կանչել նրան, ո՞ւր որոնել: Սիրտը թրթռում է անհանգիստ կերպով, զգում է, որ միայն մի փոքրիկ խենջար է դրված իր վրա: Հիմա խոսքը պողպատին է պատկանում:

Ժամանակ է... Թվում էր՝ գիշերը թռչում է թեև առած, թվում էր, թե վաղուց անցել է մոր դրած պայմանաժամը, և գալիս է հարսանիքի օրը, որի առաջին լույսերը պիտի ընկնեն մոր դիակի վրա: Գնալ, թե չէ ուշ կլինի...

Վերջին բռպեն խոսում է հայրական տունը: Մայրը գնալիս պինդ գրկեց աղջկան, իսկ ժողովուրդը հրաժեշտ տա... Բռնկվում է՝ մի սիրելի բան համբուրելու, վերջին խոսք արտասանելու տենչանքը: Արշունը ետև է աչք մտքից, պատռում է երակները և մի հրաչին հոսանք է տարածում ոսկորների մեջ:

Լուռ մի աղոթք երկու խոսքով, մի կարճ խնդրվածք շշուկի, հառաչանքի ձևով. որքա՞ն անդիմադրելի է այդ կարոտը: Եվ նրա աչքող աչքերը որոնում են մի պատկեր, մի սրբազան նշան:

Պատի ճակատից կախված է մի շերտավոր մորթի... Մեկը-Հուսեփի քաջության մի նշանն է դա: Տարիներ առաջ Արաքսի դաշտային ափերում նա մի վագր էր սպանել իր ձեռքով և, քերթելով նրա մորթին, կախել էր իր պատից:

Գայանեն վազեց, իր շառագունած դեմքը դրեց ամեհի գաղանի մազերի վրա և մի անզուսպ ջերմեռանդությամբ հեծեծաց.

— Հա՛յր, հա՛յր...

Աղոթքը հանգստացնող էր: Հայրական տունն այլևս չէր կանգնեցնում նրան...

Պատշաճաբար վրա ինչ-որ թրխուց լսվեց: Խայթվածի պես ցնցվելով, Գայանեն մի քանի քայլ առաջ վազեց, բայց նույն թափով ետ ու ետ մղվեց:

Շեմքում կանգնած էր մի սարսափելի մարդ: Բորիկ, առանց վերնազգեստի, բաց գլխով, թուխ ու հուզված, փայլեցնելով աչքերի սպիտակուցը, զինվորական փողը ձեռքում:

Բեկը...

Նա շունչ էր առնում, չհավատալով իր աչքերին: Խորովվելով կատաղությանից, հույսը դրած Ավետարանոցի նեղ ու ոլորուն փողոցների վրա, ամեն տեղից լսելով իրան որոնողների հայհոյանքները՝ նա փախչում էր, երբ հանկարծ մի սքանչելի հանգստություն զգաց: Հասել էր մի լուռ տեղ, ուր որոնող չկար: Կանգ առավ, գլուխը բարձրացրեց. մեղիքի տունն էր, դարձյալ խոնարհ ու հանդարտ, քնած այդ սարսափելի ժամին: Դեպի այնտեղ քայլեցին նրա ոտները: Փախչել, այն էլ այդ տան մոտից... Զղվելի վախկոտը կարող է թողնել այնպիսի նշանածին և անհետանալ՝ իր գլուխն ազատելու համար:

Նա առաջ վազեց: Դռները բաց էին, ներսում կատարյալ մեռելություն...

Ապահով անկյուն չէր ուզում նա այդ տնից: Հարյուրավոր սրեր բարձրանան, նա իր մերկ ձեռքերով կբռներ նրանց բերանը. թող աջ ու ձախ հրացաններ գոռան, իր մսի մեջ նա կսեղմեր շիկացած գնդակները, կանցներ կրակի և արյան ծովերով, բայց կհասներ այն աղջկան, որ ուզում է իր կինը դառնալ: Եվ եթե բոլոր ճանապարհները փակվեն նրա ետևից, եթե կարելի չլինի դուրս տանել դրախտի գեղեցկություն, գոնե այնտեղ, կրակի և ծխի մեջ, արյունաթաթախ, մահամերձ, բռնել նրան, սեղմել թևի տակ. գոնե ծծել վարդագույն կաշին, գոնե մի հպավորություն, զգալ փափուկ մարմնի տաքությունը, հոտոտել, խածնել... Ապա առջուծի նման միջից կես անել նրան, որ ուրիշի ձեռք չընկնե, ու... մեռնել նրա դիակի կողքին...

Նա ոտնաց այդ տենչանքից և ներս վազեց: Ոչ ոք դուրս չեկավ, շուն էլ չկար բակում:

Եվ ահա... միմյանց հանդեպ, մենակ, առանց որևէ արգելքի... Եվ հրաշք, միշտ հրաշք... Աղջիկը մոռացնել տվեց ամեն ինչ, փախստականը դուրսված էր: Կատաղի էր նրա հարսնացուն, որքա՛ն կատաղի... Ոչինչ էր այն օրը, երբ սպանվում էր քահանան: Մի վայրկյան ևս, և գեղեցկուհին կատարելապես կխենթացներ նրան իր շանթերով:

— Մե՛ծ մարգարե, — գոռաց նա, վար ճեղք փողը և, թևերը տարածած, ներս վազեց...

Գայանեն ձեռքը տարավ դեպի ծոցը, մի արագ շարժում գործեց և փոքրիկ խենջարը պսպղաց նրա աջ ձեռքում: Բեկի հիացմունքը զարհուրելի կատաղության փոխվեց:

Աղջիկը և սո՛ւր... Նա այդպիսի բան չէր ենթադրել, և կրճատացնելով տառամները, գոռաց: Բայց հարվածը անսխալ էր, շեշտակի. նա պատրաստված էր վաղուց և իջավ հարձակվողի կրծքին: Մի րոպե պողպատն էր, որ բաժանում էր երկուսին. այդ տարածությունը արագ կարճանում էր:

Բացվեց բեկի բերանը, խոպոտ, արյան մեջ խեղդվող գոռոցներով հայհոյանքներ ժայթքեց: Բարձրացան նրա թաթերը, ընկան աղջկա ուսերի վրա և սկսեցին սարսափելի ուժով քաշել նրանց դեպի առաջ, դեպի այն կուրծքը, որի մեջ ցցված սուրը ավելի և ավելի խոր էր գնում: Նա ուզում էր պատռել, կտոր-կտոր անել այդ որսը, որին այժմ էին դիպչում իր ձեռքերը:

Արդեն նրա կրակոտ շունչը հասնում էր Գայանեի դեմքին, իսկ բացված բերանի երկու շարք սպիտակ տառամները պատրաստ էին ծվատել նրա քնքուշ միսը:

Գայանեն պաշտպանվում էր: Վերջին անգամ տառանդով տարիների ուժը թափելով խենջարի կոթի վրա, նա իր մարմնի դյուրաթեթևությունը մի տեղ հավաքեց և սկսեց ետ քաշվել այդ սարսափելի գրկից, ուսերի վրա ծանրացած ջուխտ թաթերից:

Մրցությունը կատաղի էր, բայց՝ կարճատև: Գայանեին հաջողվեց երկու ձեռքով ետ մղել վիրավոր գաղանին, բայց ինքն էլ մնաց մեխված իր տեղը:

Նրա զոհը ծանր կերպով տատանվելով, գնաց մեջքի վրա, սակայն ընկնելիս բռնեց սպանողի փեշից...

Նա բաց չէր թողնում նրան, ճիգ էր թափում, որ քաշե նրան, մոտեցնե իր միակ զենքին՝ աստամներին: Բայց իզուր: Գայանեն կռացավ, կրծքից դուրս քաշեց խենջարը: Լայն բացված վերքից արյունը հոսեց առվի նման: Բեկը մոնչում էր՝ ինչպես վիշապ, խռոպոցում էր:

Վերջին շունչի վրա էլ նա չէր մոռանում, որ իրան սպանողը մի աղջիկ է, մեկը այն թույլ, անլեզու արարածներից, որոնք հարյուրներով, հազարներով հեծում են օսմանցիների գրկում: Նա սարսափելի ջանքեր էր գործ դնում, բայց դրանից ավելի և ավելի թուլանում էր: Նրա բերանից էլ արյուն գնաց. և սակայն բաց շրթունք բռնած փեշը, կարծես ուզում էր, որ իր նշանածը քարացած մնա իր կողքում, նայե, տեսնե իր զարհուրելի աչքերը, իր արյունն ու աստամները...

Եվ Գայանեն չարհամարհեց այդ վերջին ցանկությունը: Լուռ ու անշարժ, վառված իր թափած արյան ջերմությամբ, գեղեցիկ սպանողը, որպես մի գիշերային հավերժահարս, նայում էր իր սարսափելի դոհին և նրա օրհասական ճիգերին պատասխանում էր մի անհոգ հեգնությամբ, որ մեղմ կերպով ետ էր տարել վարդագույն շրթունքները և սուր ճառագայթների պես ցայտում էր հրաշալի աչքերից:

Ճրագը լուսավորում էր կյանքն ու մահը: Կյանքը գեղեցիկ էր իբրև շառագունած արշալույս. նրա բռնած խենջարի ծայրից դանդաղ կաթում էր արյունը: Մարդկային վրեժը... Թավալվող դիակ, սարսափելի խռոցներ, որ վերջին անգամ արձակում էին պատառոտած սրտի կտորները, արյան ցայտեր, կրակ և գալարումն, իսկ այդ բոլորի վրա մի հրեշտակ, գեղեցիկ, անգութ...

Նա զղվեց միայն այն ժամանակ, երբ սիրիացին անշարժացավ: Դիակը նողկանքի էր արժանի. և նա խեղ իր հանդերձի ծայրը փայտացող ձեռքից, մի կողմ գցեց խենջարն ու վազեց դուրս: Այդտեղ գիշերային զուլությունը փայփայեց նրա դեմքը և մի սիրուն գողոց խառնեց արյան թրթռումների հետ: Ժակատը դնելով փայտե սյունի վրա, նա սկսեց հանգստանալ:

Նույն միջոցին ցածրում ամբողջ գլուղը խոսում, աղաղակում էր: Տնե-րում մարդ չէր մնացել: Որոնողները վերադառնում էին ձեռնուռնայն, հարյուր ու մի ենթադրությունների նյութ տալով խմբված մարդկանց, որոնք գուշակություններ էին անում, վիճում էին:

Վերադարձավ և այն խումբը, որին Աննա-Խաթունը երկրորդ անգամ տարել էր գետի ձորը: Այդտեղ էր և Հովսեփը: Նա այժմ բաց էր արել ճակատը, խոսում էր փորձված մարդու վստահությամբ, կարծիք էր հայտնում, հավանություն էր տալիս կամ հերքում էր, վկայություններ բերելով իր գրքերից: Մի գիշերվա ընթացքում այդ երեխան կատարյալ տղամարդ էր դարձել: Նա էլ վաստակավորներից մեկն էր. նա էլ սպանել էր...

Վիճաբանություններին, ենթադրություններին վերջ դրեց Աննա-Խաթունը: Հայտնի էր, որ գլուղի չորս կողմում ոչ մի հետք չէր գտնվել, բայց և այնպես ոչ ոքի համար կասկած չկար, որ բեկն ազատվել էր փախչելով:

Ինչպե՞ս գտնել: Վճռեցին ձիավորներ ուղարկել մոտիկ գյուղերը, պատվիրելով նրանց մինչև լուսաբացը խուզարկել բոլոր ճանապարհները: Բացի դրանից, մեղիքի ասյրին պահանջեց, որ ոչ ոք չքնե, մինչև որ կարգվի դրությունը: Հրացանների պակասություն չկար. իսկույն մի ստվար խումբ կազմվեց, որ սկսեց շրջադայել ամեն տեղ:

Այդ ժամանակ Աննա-Խաթունը Հովսեփի և իր մարդկանց հետ գնաց տուն, ասելով, որ ինքն էլ չի քնի: Գլուղի վերին մասում խուզարկողները

միշտ նրան ասել էին, թե ամբողջի շուրջը հանգարտութիւն է տիրում, և նա հավատացած էր, որ այնտեղ ոչինչ չկա:

Վերադառնում էր նա, բայց մտատանջութիւնը, անհայտութիւնը ավելի սաստիկ էին սեղմում նրա կոկորդը: Մարդիկ հավատացած էին, որ գործը հեշտ է և շուտ կվերջանա: Բայց ի՞նչ դուրս եկավ... Դրսից էլ լուրեր չկան, մինչդեռ թվում էր, թե մոտակա գյուղերը վաղուց պիտի տեղեկութիւններ հասցրած լինեին:

Այնքան ծանր էին այդ կասկածները, որ նա մոռացել էր իր աղջկան: Եւ տխրութեամբ շարժելով գլուխը, նա կանչեց աստծուն, պատվիրեց երկու մարդկանց պահապան կանգնել պարիսպների վրա. ապա հրամայեց Քեոսին իսկույն ձի պատրաստել և թռչել Տող, Մելիք-Ավանի մոտ:

— Կասես, որ ամեն ինչ լավ էր, բայց բեկն ազատվեց...

— Եւ մենք որոնում ենք, մեր ձեռքից նա չի ազատվի,— ավելացրեց Հովսեփը, պատվիրելով Քեոսին՝ չմոռանալ այդ խոսքերը:

Վերելից մեկը ինչ-որ տարօրինակ աղաղակ արձակեց և արագութեամբ ցած վազեց: Հովսեփն իսկույն ճանաչեց Գայանեին և կանչեց.

— Եթե տեսնեիր, քույրիկ...

Գայանեն հեկեկալով փաթաթվեց մոր վզին և սկսեց ինչ-որ կցկտոր խոսքեր շնչալ: Մոտեցրին ճրագը, և մայրը սոսկաց, տեսնելով նրա արշու-նոտ զգեստը:

— Քեզ վիրավորել են,— աղաղակեց նա խելագարի նման:

— Նա այնտեղ է, վերևում,— խոսեց այժմ արդեն պարզ ու վստահ Գայանեն:

— Բե՛կը...

Այս բացականչութիւնը դուրս թափ ամենքի բերանից:

— Ի՞նչ եք կանգնել, տղերք, Հա՛րութիւն, Մարգիս... Դռները փակեցեք... Տունն իմն է, քանդեցեք, կրակ տվեք... Ամենքս միասին կոտորվենք և նրան էլ մեզ հետ տանենք...

Աննա-Խաթունը վառվել էր, այլևս ոչինչ չէր ուզում լսել: Տեսնելով, որ իր հրամանները կայծակի արագութեամբ շեն կատարվում, նա ինքը գնաց, որ դռները փակե: Բայց Գայանեն բռնեց նրան և բարձր ձայնով էլի կրկնեց.

— Զուր է... Նա չազատվեց իմ ձեռքից:

Զարմանքն ու ուրախութիւնը ունոց բարձրացրին բակում: Ամենքը վազեցին վերև. միայն մայրն էր, որ թուլացավ, ընկավ Գայանեի գիրկը:

Պատի գլխին կանգնածներից մեկը ձայն տվեց, իմացրեց գյուղին: Նորից գիշերը աղմկվեց, նորից շները հաչեցին: Աննա-Խաթունը ուրախութեան արտասուքներ էր թափում, լիզում էր արյունաթաթախ աղջկա դեմքը: Նա թափում էր հարցերի կարկուտ և հուզմունքից չէր սպասում նրանց պատասխանին...

— Թեո՛ս, թո՛ր,— հանկարծ կանչեց նա:— Այժմ հո իմացա՞ր:

— Թեո՛ս, սպասիր,— գոռաց Հովսեփը վերելից:

Եւ կրակ կտրածի պես ցած վազելով նա հայտնեց, որ ինքն է տանում լուրը: Մայրը խլեց ձիու սանձը նրա ձեռքից. մութ գիշեր, դժվար ճանապարհ, և, ո՞վ գիտէ, գուցէ այն կողմերում կոխվէ, գուցէ փախչող փախչողի ետևից է, իսկ այդ անփորձ երեխան շատ է ոտը առաջ դրել, բոլորովին մոռացել է, թե ով է ինքը: Բայց Հովսեփը հաղթեց, հանկարծ բարձրանալով թամբի գլուխը առանց ուրիշի օգնութեան:

— Առավոտյան ես կրեբեմ Շահնազարին, որ տեսնեմ մեր գյուղը,— ասաց նա, ուղղելով գոտուց կախ արած խենջարը:

Զին շարժվեց, իսկ կաղ հեծյալը, երեսայի պես թռչկոտելով նրա վրա, կանչեց.

— Մի՞տղ է, քույրիկ... Քեոսին հիմա չի ասի, թե մենք երեսա ենք... Քիչ անցած՝ Քեոսը հեծավ ջորին և գնաց նրա ետևից:

ԺԳ

Լուսանում էր, բայց մարդկանց հոսանքը դեռ չէր դադարել: Գալիս էին գյուղից, բարձրանում էին մելիքի սանդուղքներով, նայում էին սպանվածին, խոսում էին քթի տակ: Ամենքը չէին վերադառնում տուն. ամբողջի տակ հավաքված էր մի մեծ խումբ, որ լուռ սպասում էր ինչ-որ բանի: Այդտեղ էր և Մանասը:

Այդ միջոցին գյուղից գյուղ մարդիկ էին վազում, լուրեր էին տանում: Մի բանի հատ էլ Ավետարանոց մտան:

Ամենից հետո եկավ Ասլանը իր քրտնած, շնչասպառ ձիու վրա: Նա անցել էր մեծ տարածութիւն: Պողոսը շատ էր ետ մնացել. նա չէր կարող քշել իր ձին, որովհետեւ մենակ չէր: Նրա առջևից քայլում էր մի կալանավոր, որի վզին անցկացրած շվանի ծայրը նա փաթաթել էր իր աջ թևին:

Միմյանց հաղորդվող լուրերը այլևս կասկած չէին թողնում, որ կոտորածը գլուխ էր եկել Վարանդայի բոլոր կողմերում: Մարդիկ իրար աչքալույս էին տալիս, շատերն արտասովում էին երեսայի նման: Ասլանը տեղեկանալով, թե ինչպես է կատարվել գործի ամենագծվար մասը Ավետարանոցում, հրճվանքից մի երգ մոռաց քթի տակ և, գտնելով Մանասին, հարձակվեց, իր գրկի մեջ առավ այդ փոքրիկ մարմինը և բարձրացրեց իր ձեռքերի վրա:

Բայց ծմակի մարդը սաստիկ դժգոհ էր և, կոպտութեամբ ազատվելով երիտասարդի գրկից, ավելի թթվացրեց դեմքը և քաշվեց մի անկյուն, փնփրն-թալով մի քանի խիստ խոսքեր: Ասլանը, սակայն, հանգիստ չթողեց նրան: Զեռը գնելով նրա ուսին, երիտասարդը ցույց տվեց աստղերի բաղմութիւնը, որ պսպղում էր երկնքի հյուսիսային կողմում, ահագին տարածութեան վրա:

— Գիշերվա աչքերն են,— ասաց նա:— Դրանցից մի բան հասկանում ես:

— Ի՞նչ հասկանամ,— ակամա պատասխանեց Մանասը:

— Երեք ամբողջ մելիքութիւններ կան այնտեղ. եթե աստղերը գիշերվա աչքեր են, թող մեզ ասեն, թե ինչ տեսան իրանց տակ, այստեղ:

— Ինչերի՞ս է...

— Երբ Մանասն անհասկացող է ձեանում, պետք է նրան բացատրել ամեն մի պարզ բան: Դու հո գիտե՞ս, որ եթե խաչենում, Զրաբերդում, Գյուլըստանում գործը հաջողված չլինի, մեր արածը ոչինչ է:

Մանասը զարմանքով նայեց երիտասարդի աչքերի մեջ և պատասխանի փոխարեն մատը մեկնեց դեպի մելիքի տան վերին հարկն ու հարցրեց.

— Տեսա՞ր այնտեղի դիակը:

— Տեսա: Հարվածը հրաշալի էր...

Ծմակի մարդը հավանութեան նշաններ արավ, մի ակնթարթում ոգևորվեց և համարյա դողալով արտասանեց.

— Եթե ամեն կողմից լուր գա, որ մերոնք են կոտորվել, դարձյալ հաղթողը մենք ենք: Այդ հարվածը բավական է:

Եւ նա թեթև հոգոց հանեց ու էլի կիտեց հոնքերը:

— Լա՞վ չի լինի, եթե դու հենց հիմա ճանապարհվես դեպի Խաչեն,— նորից ասաց Ասլանը:— Մելիք-Ավանին լուրեր են հարկավոր... Խաչենցիները կարող են ուշանալ...

— Ավելորդ է,— ընդհատեց Մանասը:— Ես այստեղից չեմ հեռանա: Դու լսել ես ինձանից ծածկի մարդու պատմությունը: Այդ մարդն այժմ շատ բան ունի քաղելու...

Աննա-Խաթունն էլ համաձայն էր Ասլանի հետ, բայց Մանասի համառությունը կոտրել անհնարին եղավ: Պետք էր, որ Ասլանը գնար:

Մինչդեռ նրա համար ձի էին թամբում, եկավ Պողոսը, քաշելով իր անխոս կալանավորի շվանը: Նրա հստեքը ներս թափվեց կանանց և աղջիկների մի ստվար խումբ: Հայհոյանք, կատաղություն, ծիծաղ հարուցեց կալանավորը: Այս ու այն կողմից կանչում էին.

— Մուխտարը... Քոսա-Մուխտարը... Սպանել այդ սատանային...

Ասլանը չէր հասկանում, թե ինչ էր այդ աղմուկի պատճառը: Երբ պատմեցին, նա դարձավ իր ծառային և ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, Պողոս... Եթե այս հիմար թուրքը չդուրս գար ճանապարհից ու չվազեր դեպի անտառը, մենք հո ուշադրություն չէինք դարձնի: Եվ կկորչեր մեր աղջիկներին գողացողը:

— Մատով խփես, վիզը կկոտրվի,— ասաց Պողոսը:

Երեք հատ կանայք առաջ եկան և իրանց բոլոր քույրերի կողմից խնդրեցին, որ կալանավորը իրանց հանձնվի:

Քոսա-Մուխտարը կանգնած էր ուղիղ, բաց ճակատով, դեղնած: Նրա ոսկրոտ դեմքը առավոտյան այդ վաղ ժամին դեղին մոմից շինվածի էր նման. ոչ մի գիծ չէր շարժվում, որ ցույց տար, թե ինչ է զգում այդ մարդը: Խուլ ու անտարբեր դեպի հայհոյանքները, ամեն կողմից թափվող սպանալիքները, նա դիմեց Ասլանին և ասաց.

— Մի լավություն եմ խնդրում քեզանից. ասա, ի՞նչ դառավ Սուլեյման-բեկը:

— Նա սպանված է մելիքի աղջկա ձեռքով, հենց այս տանը:

Մուխտարը նայեց երկնքին և ծանր կերպով արտասանեց.

— Ուրեմն այնտեղ արդարություն կա...

— Այո՛, և այդ արդարությունը հիմա քեզ կպատճեն:

Բայց նա, կարծես, չլսեց այդ խոսքերը, նույն կերպով շարունակեց.

— Երբ էլն ուզում է ցույց տալ, թե ինքը հասկանում է վարդի հոտը, այդպես է լինում: Գյավուրներ, ձեր ծիծաղը զուր չէ: Սիրիայից մի էլ էր եկել ձեզ կառավարելու: Եթե նա լսեր ինձ, այս տան մեջ ապրող գեղեցկուհին հիմա իր արժանավոր տեղում կլիներ— մի հզոր փառալի կամ գուցե նույնիսկ Փաղիշահի հարեմում, կիսամերկ, հլու աղախին: Այն ժամանակ Մուրադ-աղան մեծ գին կստանար, իսկ սիրիացի էլը այստեղ իր բերանին հարմար կանաչի կուտեր: Նա ուզեց վարդի թուփ պոկել և ահա ընկած է այնտեղ, իսկ վարդը էգուց մի պիղծ գյավուրի ձեռքը կընկնի...

Մի քանի բռնկումների բարձրացան, և հարվածների կարկուտը սկսեց թափվել նրա գլխին, ուսերին: Ամբոխը պատրաստվում էր նրան կտոր-կտոր անել:

Բայց Ասլանը մեջ ընկավ, համոզված էր, որ դատաստանը թողնվի կանանց, այն իսկ մարդկանց, որոնք դրա զոհերն էին: Կանայք էլ գրոհ տվին և զոռով խնցիկ իրենց թշնամուն կատաղած տղամարդկանց ձեռքից:

— Դատի տեղ չէ,— ասաց Մուխտարը նույն անտարբեր եղանակով և, նայելով իրան շրջապատողներին, շարունակեց.— Ես վաղուց գիտեի, որ իմ վաճառված ապրանքը մի օր կզգզվի իմ միսը, այդ պատճառով էլ ավելորդ էի համարում միս թողնել իմ ոսկորների վրա... Բայց չգիտեի, թե այսքան քիչ կլինեն ինձ ծվատողները: Երկու օր առաջ իմ ճանապարհած ապրանքը սրանից շատ էր...

Նրանք քարշ տալով տանում էին, երբ Նազլուն դուրս վազեց մի քանի աղջիկների հետ և անցավ կանանց խմբի գլուխը:

Մելիքի տունը ընկղմվեց լուսթյան մեջ: Ասլանը գյուղամիջում էր և սպանում էր, թե երբ կպատրաստվի ձիավորների խումբը: Նա խաշեն ուղարկել էր Պողոսին, իսկ ինքն այժմ գնում էր ուրիշ գործի: Մանասը դարձյալ չհամաձայնեց տեղից շարժվել: Այժմ երիտասարդը գիտեր, թե ինչու ծածկի մարդը այնքան դժգոհ ու տխուր էր այս ուրախ ժամերին: Կեսգիշերից սկսած նա աղաչում էր մելիքի կնոջը, որ Սուլեյման-բեկի սպանողը գոնե մի անգամ երևա իր աչքին:

Այդ ցանկությունն ունեին և շատ մարդիկ: Բայց Գայանեն այլևս չէր ուզում տեսնել մարդկանց երեսը:

Զարմանալի էր այդ աղջիկը: Իսկ մյուսը, նա, որ Մելիք-Ավանի աչքերը բացեց...

Այս վերջինի մասին էր մտածում Ասլանը: Կուսանոցի փոքրիկ դանդակը հանկարծ հնչեց, և նա բարձրացրեց աչքերը: Նրա առաջ ցցված էր կուսանոցի ահագին ժայռը, որի գլխին իրարանցում էր նկատվում: Նա հասկացավ, որ այդտեղ է կատարվում կանանց դատաստանը: Եվ դեռ չէր կարողացել նա վերադառնալ իր մտքերին, երբ մի երկար մարմին սկին տալով ցած գլորվեց ժայռի գլխից: Վերջացավ... Այդպես էր ցույց տալիս վերևում խմբված կանանց բարձրաձայն հռհռոցը:

Արշալույսը կարմիր լույսեր էր թափում դատողների վրա:

Բացվեց նոր օրը...

ԺԵ

Գերության օրերում Մելիք-Ավանին հափշտակում էին անցյալի հիշատակները, այն հրաշալի ջանքերը, որ տարիների ընթացքում ժողովուրդը գործ էր դնում իր ազատությունը պատսպարելու համար: Ինչպես էր այդ ժողովուրդն այժմ, երբ իրականություն էր դարձել այն, ինչ կախարդական երազ էր տարիներից ի վեր:

Մելիքը քիչ էր նայում իր շուրջը, իսկ համատարած տոնախմբությունը համարյա չէր նկատում:

Նրա ծրագիրը կատարյալ հաջողությամբ էր պսակվել ամեն տեղ, Սարը-Մուստաֆա փառան հաղիվ էր կարողացել մի բուռն մարդկանց հետ փախել Գանձակից և աղաղակել կոտորածից, որին զոհ գնաց նրա ամբողջ բանակը: Այդպիսի հեշտությամբ ձեռք բերած հաղթությունը արբեցնող էր: Երեկոյան ստորով տուն մտած մարդը վաղ առավոտյան աղատ կանգնած էր իր շեմքում. դա շշմեցնող բախտ էր, որ մոռացնել տվեց ամեն ինչ:

Մելիք-Ավանի սուր հայացքից շուրջապիսից այդ վերին աստիճանի վտանգավոր հանգամանքը: Ազատությունը նվաճված էր, բայց դա բավական չէր. նրան պետք էր և պահպանել: Երկրի սահմանները բաց էին, իսկ Պարսկաստանում և Վրաստանում օսմանյան զորքեր կային, որոնց համար դժվար չէր հանկարծակի ներս խուժել: Նրանց դիմադրելը այլևս անհնարին չէր. պետք էր միայն ռազմիկ ուժեր հավաքել, տեղավորել սահմանների վրա և արթուն մնալ:

Ահա այդ նոր գործն էր նա այժմ գլուխ բերում, կրկնապատկելով իր հոգսերը, օր ու գիշեր աշխատելով, որ այսօրվա բախտը մյուս օրը դժբախտություն չդառնա:

Ղարաբաղի հյուսիսային կողմերը նա հանձնել էր Զրաբերդի Մելիք-ձաթամին, իսկ ինքը գործում էր Արաբսի ձախ ափին: Զենքի պակասություն

չկար. այժմ հայերի ձեռին էին օսմանցիների թնդանոթներն անգամ: Ասում ենրով կովելու ժամանակն անցել էր, և հիմա Ղարաբաղը ցույց կտար, որ երեք տարվա գերութունը չէր մոռացրել կանոնավոր պատերազմ մղելու հար տարութունը:

Պատրաստութունները կատարվում էին շտապով: Գյուղերից փոքրիկ խմբեր էին դուրս գալիս, իջնում էին սարերի սառցապատ լանջերով, այսպեքայում էին խոր ցեխերի մեջ, անձրևի և ձյունի տակ:

Բարեկենդանի մի քանի արև օրերը դարնան խաբուսիկ, վաղանցուկ նշաններն էին. այժմ սկսվել էր մուսլլ, հուսահատեցնող ձմեռնավերջը: Սարերը կորել էին մշուշների ծովի մեջ, անձրևը խառնվում էր կաշուն, հալվող ձյունի հետ. մերթ դաժան հունվարն էր հաստատվում, մերթ հարձակվում էր մարտի քամին:

Ցուրտ, անլույս ու խոնավ էր լեռնաստանը: Բայց հրացանավորները աշխուժով ճանապարհ էին կտրում, շտապելով շուտ տեղ հասնել:

Այդ տեսակ խմբերից չէր ձիավորների այն ջոկատը, որ մանր ու սառն անձրևի տակ դանդաղ մոտենում էր Ավետարանոցին: Առջևից ձիավորողը Ասլանն էր. գլուղի մոտ նա կանգ առավ՝ ետ մնացածներին սպասելու համար: Եվ երբ այս վերջիններն էլ դուրս եկան թումբի ետևից, հայտնի դարձավ, որ այդ դանդաղկոտության պատճառը մի խումբ հետևակ կանայք էին, որոնք մեջ երևում էր նազլուն:

Քյոսա-Մուխտարի կարավանը... Նա վերադառնում էր թե առած, ծիծաղը բերանին: Հայրենի տեսարանները ողջունվում էին գերիների որոտածափ հրճվանքով...

Նրանց ետ էր խել Ասլանը Սյունիքի լեռներում, երկու օրվա կատաղի ձիաքշավից հետո: Գուցե նա շմտածի էլ գերիների մասին, եթե ինքը, Մուխտարը չհիշեցներ, պարծենալով, որ իր կարավանն արդեն ճանապարհվել է ետևին, իր վտիտ մարմինը մի շատ շնչին փոխարինություն է այդքան ապրանքի դիմաց:

Իսկ երբ վրեժ պահանջող կանանց միացավ և նազլուն, Ասլանը ժպտաց և հիշեց ցուրտ գիշերը Քիրսի լեռներում, Մանասի օջախի մոտ: Այդ հիշողությունն, այժմ մանավանդ, շատ քաղցր էր նրա համար:

Դեռ այն ժամանակ անծանոթ աղջիկը համակրություն էր հարուցել նրա սրտում. դա ամբողջապես տանջանք էր, բայց այնպիսի տանջանք, որ մարդկանց զվարճություն էր պատճառում: Ասլանը գիտեր, որ դա անգթություն էր, եվ այդ համակրությունը հետզհետե հիացմունք դարձավ, երբ երիտասարդը պարզ տեսավ, որ Մելիք-Ավանին օգնություն անողը ոչ թե Թահմազն էր՝ իր հռչակված դորքերով, ոչ Մանասը՝ իր անպարտելի գժերով, ոչ էլ ինքը, Ասլանը, իր թափառումներով, դռներ ծեծելու, օտարի ուշադրությունն աղերսելու իր անվերջ պատրաստակամությամբ, այլ միայն այդ թշվառ, ամենքից արհամարհված աղջիկը:

Վերջին շաբաթների պատրաստությունները, որոնք ամբողջ երկիրը տանում էին դեպի գիշերային կոտորածը, Ասլանի համար երջանիկ ինքնամոռացության ժամանակներ էին: Նա տեսնում էր Մելիք-Ավանին նախկին դրությունից մեջ՝ վստահ, հրամայող, գործի գլուխ. չքացել էր այն հուսահատությունը, որ նա, շնայած իր հուժկու տղամարդության և սառնասրտության, չէր կարողանում ծածկել այն փոթորկալից առավոտին, Սպիտակ հաշ վանքում: Հայրենի լեռները, երիտասարդի այդ վիթխարի սրբերը, այժմ ցեխոտված, ամոթահար բարձրություններ չէին, որովհետև այժմ Մելիք-Ավանը, լեռնցիներից առաջինը, այլևս չէր ասում, թե ճար չկա: Նա ինքն իրան բարձրացնում էր անկման անդունդից, և նրա հետ լեռներն էլ սրբվում, մաքրվում էին. դար

ձյալ կարելի էր ջերմ եռանդով պաշտել դրանց, որոնք միշտ եղել են աղատության անարատ կոթողներ, պսակված մի շարքա, բայց ինքնագլուխ ժողովրդի պատվով:

Այդպես հիացնում էր Գիզակի տերը: Բայց նա մենակ չէր. նրա հետ Ասլանի մտքին ու սրտին երևում էր և դժգոհված աղջիկը, արհամարհված, ծաղրի առարկա դարձած տանջանքների զոհը, կարծես նայում էր մելիքի ուսերի ետևից և հարցնում էր. «Մի՞թե ես չեմ այս բոլորի պատճառը. և մի՞թե այս երկրում կա մի ուրիշը, որ ինձ չափ դրկանքներ կրած կլինի այս մեծ գործի համար»:

Ասլանն իր մտքում դրական պատասխան էր տալիս այդ հարցերին, հաստատում էր, որ դրանք սուրբ ճշմարտություններ են: Եվ ուզում էր տեսնել նրան, խոսել նրա հետ, իմաց տալ, որ իր սիրտն արդեն հասկանում է...

Եվ ահա, վերջապես, տեսավ նրան, տեսավ այն ժամանակ, երբ նա գնում էր Մուխտարի մսից իր բաժին վրեժը հանելու: Բայց մի՞թե աղջիկը միայն այդքան շնչին վարձատրության էր արժանի:

Ո՛չ, հանցանք կլիներ այդպես կարծելը: Ասլանն զգաց, որ եթե միայն նազլուի մայրը լիներ թուրքերի ձեռքին, եթե չլինեին մյուս գերիները, դարձյալ պետք էր գնալ, անել այն, ինչի մասին նազլուն աղաչում էր Մանասին:

Այժմ Ասլանը չէր թույլ տա, որ անկատար մնա նրա ցանկությունը: Բայց ո՞ր էին գերիները: Կուսանոցի ժայռի գլխին կանայք գնահատեցին Մուխտարի կյանքը. կամ ջարդվել ձորի հատակում, կամ ցույց տալ գերիների տեղը և աղատ կորչել այս կողմերից: Մուխտարը մոտեցավ անդունդի ծայրին, շափեց նրա խորությունը, կարծես տարուբերվում էր առաջարկած պայմանների մեջ: Եվ հանկարծ բացասական նշան անելով, ետ դարձրեց իր թոշնած, մեռելային դիմքը:

Կյանք նա չուզեց: Անդունդի ծայրին նրան հափշտակեց հաշիվը, որի մեջ նա այնքան ճարտար էր, անսխալական: Նա հիշեց, որ իր ուղարկած ապրանքը՝ շատ թանկ գին ունի, որովհետև հանված է այն իսկ տեղերից, ուր այնքան օսմանցիներ են կոտորվել: Մուրադ-աղան երկու օրում կհալեցնե ամբողջ կարավանը՝ մեկին չորս գին առնելով: Որպիսի՜ իրարանցում հարեանների մեջ, որպիսի՜ նախանձ մյուս վաճառանոցներում:

Տաք, շահավետ առևտրի հեռանկարը Մուխտարի վերջին ուրախ ծիծաղը շարժեց: Եվ չթաքցնելով այդ ծիծաղի պատճառները իրան շրջապատողներից, նա ասաց, որ իր ոսկորները հանգիստ կլինեն ձորի հատակում: Ու ցած գլորվեց:

Բայց չարագործի ոսկորների համար հանգստություն չկար: Դեռ ազդավները չէին նկատել նրա դիակը, երբ Ավետարանոցից ճանապարհ ընկան ձիավորները:

Սուտ չէր տեսնում նազլուն, որ ինքը մութ գիշերին էլ կիմանար, թե որտեղից է մայրը կանչում իրան: Նա ձի նստեց, տարավ խումբը, Գայանեին հանձնելով Մարթայի հոգսը:

Ճանապարհը երկար էր: Եվ երկար ժամանակ Ասլանը թամբի վրայից դիտում էր իր հիացմունքի առարկան: Որքան շատ էր նայում, այնքան խոր համոզվում էր, որ, այո՛, այդ աղջիկն իրավունք ունի Մելիք-Ավանի հետ լինել իր մտքի ու սրտի մեջ:

Նրա մաշված, տխրությամբ համակված դեմքը նույնպես գրավիչ էր, ինչպես նրա կատարած գործը: Կանոնավոր, նուրբ գծերը, նախկին սիրունության այդ լուռ վկանները, այժմ, տանջանքի և վշտի ազդեցության տակ, այլալվել էին: Սակայն դա բացասող, մերժող մի արտահայտություն չէր, ընդհակառակը՝ ուներ իր առանձին հրապույրները, իր առանձին լեզուն, որ թուփում էր: Վիշտ,

վիշտ. բայց այդ էր, որ փրկեց Ղարաբաղը... Որքան արտասուքներ են թափվել այդ թուխ աչքերից, դառն արտասուքներ, որոնք թախծալի կնիք են դրոշմել նրա հայացքի վրա և այրել, կոշտացրել են նրա արևառ թշերը, բայց դրանք չէին, որ բուսցրին այսօրվա ազատութունը:

Տանջանքներ կան, որոնք սրբություններ են. և ոչ մի փարթամ ծաղիկ երջանկություն չէ կարող ունենալ նրանց գերող ուժը: Միայն ծիծաղը չէ կրակ վառում. արտասուքների միջից էլ ցուում են ճառագայթներ, որոնք ավելի սաստիկ են այրում զգայուն սիրտը:

Այլևս ոչ մի կասկած չկար Ասլանի համար: Եվ երբ տեղ հասան, նա չկարողացավ պահել իրան ու հայտնեց Նազուկին, որ ոչ մի զոհ, ոչ մի դժվարություն չի խանգարի այս գործը, որ սկսված է նրա համար: Եվ նա ապացուցեց, որ ճիշտ է ասում:

Նազուկն ճանաչում էր այն գյուղը, ուր փակված էին գերիները: Բայց նրանց այժմ տարել էին և հեշտ չէր իմանալ, թե ուր, որ կողմով: Ասլանը, կրակ կտրած, ընկավ շրջակաները, նույնիսկ չվերադարձավ մի ամբողջ գիշեր. որոնեց, մտավ շատ գյուղեր: Հարց ու փորձը, վերջապես, տարավ նրան մի մուրացկանի մոտ, որ տեսել էր կարավանը:

Խումբը թռավ ցույց տված ուղղությամբ. պետք էր շատ շտապել, որովհետև ճանապարհ շատ կար: Այդ ձիարշավի ժամանակ էլ Ասլանը պտույտ էր գալիս Նազուկի շուրջը, աչք չէր հեռացնում նրանից, ծառայում էր նրան: Բայց Նազուկն չէր նկատում այդ բոլորը. այժմ նա մոռացել էր ամեն ինչ և խոսում, մտածում էր միայն Մարթայի մասին:

Նա չէր իմացել, թե այդքան երկար կտևի ճանապարհորդությունը, թե չէ՝ չէր հեռանա երեսայի կողքից. նա հառաչում էր, ասելով, որ փոքրիկը հավում է, հառաչում էր մանավանդ այն պատճառով, որ այժմ նա գտնվում է մի օտարի ձեռքում: Մինչև անգամ նա ուզեց ետ դառնալ ճանապարհի կեսից, և Ասլանի համար շատ էլ հեշտ չէր համոզել նրան, որ թողնե այդ միտքը: Այդտեղ էլ նա ավելի վառվեց այն՝ քնքշությունից, այն սքանչելի սերից, որ այդ աղջիկն ընդունակ էր տածել դեպի օտար մարդը:

Ի՞նչ հրաշալի սիրտ կար այդ մաշված կրծքի տակ. նա կարողանում էր մոռանալ նույնիսկ հարազատ մորը... Ասլանը նախանձում էր այն անծանոթ, հիվանդ երեսային, որ նստած էր այդ սրտի մեջ:

Այդ նախանձն էր, որ նրան առաջ մղեց ավելի սաստիկ թափով: Գտել էին կարավանի հետքը: Գիշեր էր. լեռնային գետակի ափին, քարայրի մեջ հավաքված էին գերիները: Մուտքի մոտ վառված էր մի մեծ խարույկ, որի շուրջը նստոտել էին Մուրադ-աղայի ծառաները:

Ասլանը դարանամուտ եղավ իր մարդկանց հետ. պետք էր հանկարծակի բռնել պահապաններին, որպեսզի կոխվր միայն նրանց հետ լինի, և գերիներից ոչ ոք չվնասվի: Երկար նա սպասում էր. գերեվարները քնեցին, կրակի մոտ մնաց այն վիթխարին, որին մենք տեսանք Մուխտարի տանը: Երևի այս գիշեր հերթը նրանն էր. նա շուտ-շուտ վեր էր կենում, նայում էր այս ու այն կողմը և երբ տեսնում էր, որ ոչ մի փոփոխություն չկա, նստում էր կրակի մոտ: Ասլանը կորցրեց համբերությունը և մի անձայն կարգադրություն անելով, սկսեց առաջ սողալ ծնկների և ձեռքերի վրա: Նա հասավ քարայրի կողքին և կանգ առավ:

Նազուկն և մյուս նայողները շնչասպառ դիտում էին այդ վճռական վայրկյանը: Եվ հանկարծ Ասլանը վագրի պես քիչ բարձրացավ ու, մի թռիչքով հասնելով վիթխարիին, իր տասն մատները փաթաթեց նրա կոկորդին: Սկսվեց կատաղի մրցություն: Մյուս տղաներն էլ հասան և, մերկացնելով

իրանց սրերը, շրջապատեցին գերեվարներին: Մի կարճ միջոցում ոչնչացան բոլոր ընդդիմացողները:

Առաջին բռնիքին, դեռ ընդհարումը բոլորովին չդադարած, խարույկի առաջ տեղի ունեցավ մի տեսարան, որ հիացրեց ամենքին: Նախքան իր մորը տեսնելը՝ Նազուկն գտավ Ասլանին, գովեց նրան սիրուն, սրտաբուխ խոսքերով, լաց եղավ և ապա ծիծաղեց:

Երիտասարդը, դեռ կովի կրակով բորբոքված, շշկվեց այդ անակնկալ խախտից, չհամարձակվեց ծպուտ հանել: Իսկ երբ Նազուկն վազեց դեպի քարայրը, ուր գերիներն արդեն լաց ու ճիչ էին բարձրացրել, այդ ժամանակ Ասլանը սթափվեց, երկու քայլ առաջ գնաց, կարծես ուզում էր գրկել աղջկան, կանգնեցնել խոսելու և լսելու համար, բայց հանկարծ ամառեց շրջապատողներից և ձեռքով ծածկելով դեմքը՝ շտապեց թաքնվել խավարի մեջ: Ամաշկոթությունը նշան էր, որ Նազուկն խել էր երիտասարդի սիրտը:

Վերադարձը, Ասլանի կարգադրությամբ, սկսվեց առավոտյան. կանայք ձիով, տղամարդիկ ոտով: Բայց երբ եկան Վարանդայի լեռները, ձիավորները քած իջան, հանեցին իրանց ոտնամանները և բոբիկ ոտներով առաջ գնացին Վայրենի հողի վրա. այդ գերիների ուխտն էր, սրբագործված վաղեմի ժամանակներից: Նազուկն էլ միացավ այդ ուխտին: Ասլանը մենակ էր գնում առօրին:

Գերիներին Ավետարանոցը ընդունեց գրկաբաց: Ուրախությունը վայնասուն, կատաղի գրկախառնություններ, կրակոտ համբույրներ առաջացրեց:

Տանից դուրս վազեց ալեղարդ Տեր-Մարութը, գրկեց իր Մարգարիտին և օրհնեց ամբողջ աշխարհը: Նրան բանտից դուրս էր հանել Մանասը բարեկենդանի գիշերին, բայց եթե ինքը և իր պես հարյուրներ փոխին բանտում, իսկ գերիները անհետ կորչեին, դարձյալ չպետք էր տրտմել, քանի որ մնացածներն ազատվել էին: Նա կրկնեց և մանրամասն բացատրեց այդ միտքը մի քանի անգամ, երբ հայտնի դարձավ, որ գերիներից մի քանիսը մահացել էին վշտից և սարսափից: Այժմ նրանց որոնում էին լաց լինելով, և Տեր-Մարութը միթիթարում էր որոնողներին:

Շատ էին և այնպիսիները, որոնք սպասող, որոնող չունեին: Դրանք օտարներ էին, մեծ մասամբ այն երեք թշվառ գյուղերից, որոնք հավասարեցված էին հողի հետ: Ծիշտ է, Ավետարանոցի կանայք նրանց էլ էին գրկում, բայց չկային ծնողներ, ազգականներ, չկար գլուխ դնելու տեղ:

Տեր-Մարութը հասկացավ, թե ինչ են որոնում այդ խեղճերը արտասուքով ի աչքերով և առաջ ընկավ, գնաց դեպի գետի ձորը: Ամենքը հետևեցին նրան:

Փերիի տնակի առաջ, ավաղուտ փոքրիկ տարածության վրա, գետակի թերած քարերի մեջ, երևում էին փոքրիկ թումբեր— մի ամբողջ գերեզմանատուն: Քահանան երեսին խաչ հանեց, և բոլոր տղամարդիկ իսկույն վերցրին փափախները: Նա օրհնում էր գերեզմանները, քանդված գյուղերի գերիները խմբվեցին նրա շուրջը: Երբ նա իր ուժեղ, ցնցող ձայնով երգեց այն ողբը, որ հայտնի է «Ղարիբի գանձ» անունով, ձորը լցվեց աղեկտուր հեծեծանքներով: Քահանան վերին աստիճանի հուզվել էր. անձրևը թափվում էր քահանայի ապիտակ մազերի վրա, տղամարդիկ անշարժ էին, կորագլուխ, իսկ անտուն, անտեր գերիները արտասուք էին թափում անհիշատակ հողադամբարանների վրա:

Ամեն մեկը երևակայում էր, թե այդտեղ են պառկած իր սիրելիները: Բայց ո՞վ գիտեր. միայն Փերին էր դժբախտության այդ լուռ օթևանների ավանդապահը. միայն նա էր իմանում անունները, տեղերը: Բայց չկար նա. լայն ու մեծ քարերով ծածկված մի գերեզման ձորի եզրից նայում էր փոքրիկ գերեզմանոցին. այնտեղ էր Փերին...

Վերջացնելով ողբը, Տեր-Մարութը կարճ, բայց տաք քարոզ խոսեց կրկնելով նույնը, ինչ որ ասել էր գլուղում:

— Կաց չլինեք, — ասաց նա, հազիվ զսպելով իր արտասուքը, — մահ գանք, գտնենք այն բոլոր տեղերը, ուր մեր մարդկանց արյունն է թափվել: Հողի յուրաքանչյուր հատիկը, որ ծծել է այդ արյունը, սուրբ է: Այլևս լաց չլինենք. պահենք այդ սուրբ հողերը մեր ծոցում և մեռնելիս տանք մեր որդիներին, ասենք նրանց, որ եթե ուզում են իմանալ, թե ինչ է ազատությունը, թող նայեն այդ հողերին:

Չորն սկսեց դանդաղ կերպով դատարկվել: Նույն օրը գերությունից վերադարձածները խմբով գնացին Գայանեի մոտ: Նա գրկեց նրանց և երկար արտասվում էր նրանց հետ:

ԺԶ

Շատերն էին գալիս նրան տեսնելու: Ամբոխն այժմ ուզում էր պաշտել նրան և շարունակ կարոտ էր նրա տեսքին: Ավետարանող եկան նույնիսկ ուրիշ գյուղերից, ուրիշ գավառներից:

Լեռներում շնչում էին հրաշալի պատմություններ նրա մասին. ժողովուրդը գուցեներ էր ավելացնում, խառնում էր նրա արածը երկնքի գործերի հետ: Բայց նա փակված էր, չէր դուրս գալիս. նա ուզում էր մենակ լինել և ազալում էր իր մոլոր՝ ազատել իրան այդ պատիվներից, հավատացնել ամենքին, որ սուտ են պատմությունները, որ ինքը էլի նույն հասարակ աղջիկն է և ոչ մի հրաշք տեղի չէ ունեցել:

Եվ ի՞նչ հրաշք կարող էր լինել: Կոփվր տապալել էր բռնավորին, որովհետև հետև հենց դրա համար էլ սկսված էր: Բայց թե նա հրաշք չէր, այդ վկայում էին Գայանեի սրտի վերքերը: Պետք եղավ ջարդել այդ սիրտը, որպեսզի կոփվր հասունանար, և ո՞վ խնայեց: Ոչ ոք. ամբողջ աշխարհն էր ջարդում: Այժմ երբ կոփվր անցել էր, թողնելով վերքերը բաց, արյունոտ, նա լուրի մենակություն էր որոնում, ուշադրությամբ ականջ դնելով բնության այն շնչին, որ դատարկ տեղեր է լցնում, վերքեր է բժշկում, վերածնություն է տարածում ավերակների մեջ:

Նա արդեն գտել էր սպեղանին: Նրան գերել, տանում էր նկարչությունը, որ այնքան ոգևորել էր նրան մի ժամանակ, երբ նա հավատացող էր, միա՛միտ, երբ ճանաչել էր թշվառությունը, բայց կարծում էր, թե հեշտ է թշնամուն խորտակելը, որովհետև սիրած արամարդ ունի...

Ամբողջ օրերով նա չէր հեռանում թղթից, և գրիչը, գույները խոսում էին նրա սրտի հետ, բռնում էին նրա թրթիռները, հույզերը, հաղորդում էին թրթիռն, հրաշակերտելով տառեր և դարձեր: Նա գրում էր Ավետարան:

Ծանր, մանրակրկիտ գործ, որ պահանջում էր ուշադրություն, համբերություն: Յուրաքանչյուր փոքրիկ երես, որ դուրս էր գալիս նրա ձեռքի տակից, մի տոն էր, որ կատարում էր սիրտը իր մխիթարության, իր բժշկության համար: Նա ավելի և ավելի կաշում էր այդ գործին և նրա հետ մտնում էր ստեղծագործության աշխարհը, որ ամեն ինչ մոռացնող մի հափշտակություն է:

Նա գրում էր. և դա մի անհոգի ընդօրինակություն չէր, մի արհեստավորի աշխատանք, որ բարեխղճությամբ մի բան փոխադրում է մի թղթից մյուս թղթի վրա: Գծերի, գույների մեջ նա դնում էր իր հոգին. ամեն տեղ երևում էր ինքնուրույն, համարձակ ձևեր: Նա հասկանում էր, զգում էր. և սրբազան գրքի յուրաքանչյուր խոսքը առաջ դրոշմվում էր նրա սրտի մեջ և ապա այն տեղից անցնում էր թղթին, ստանալով իրան վայել գծագրություն:

Մի-մի անգամ այդ գործին մոտենում էր մայրը: Նա չգիտեր, թե ինչ է դա, բայց աղքատ գեմքը բաց էր անում նրա առաջ ամբողջ Ավետարանը, և նա, մի անգրագետ կին, հասկանում էր, թե ինչեր կան այնտեղ: Նայում էր և մեհրին, բայց այլևս դատողի գիր չէր համարձակվում ընդունել և միայն փառք էր տալիս ասածուն: Դեպքերը սաստիկ ճիւղտել էին խեղճ պառավին. նրա մեջ դողոց էր սկսվել, և ամեն մի առարկա տեսնելիս՝ նա փառք էր տալիս:

Կար և հասկացողը: Դա Հովսեփն էր: Որպիսի սրբազան ականածություններ, անկացողի որպիսի բերկրանքով նա չոքում էր իր քրոջ կողքին, նայում էր և երբեմն այնպես էր հափշտակվում, որ անձայն արտասուքները կաթում էին նրա աչքերից: Եթե ստեղծագործողը գնահատողի խրախույսներին է կարոտ, Գայանեի շուրջը միշտ պտտվում էր ոգևորված, կրակոտ գնահատությունը:

Նա սիրում էր մի-մի ընդհատել իր գործը, երեսը դարձնել դեպի եղբայրը, լուռ նայել այդ նոր մարդուն:

Ահա ցնցումները միայն աշխարհը քանդել, դիակներ կուտել չգիտեն. երանք տանդում են նոր գինվորներ: Եվ թույլ, չղարգացած երեխան այլևս չաղբ ու արհամարհանք չէր հարուցանում. նրա հոգին անցել էր մի հեղափոխության միջով, որ մտքերը էր նրան մարդկանց շարքը, սովորեցնելով լինել արոտ, անբեկյուղ, ուշադիր դեպի շարն ու բարին: Այդպիսի դասերը չեն մոռացվում:

Թե մայրը և թե գյուղացիները այլևս անհամար չէին համարում, որ նա լինի իր հոր ժառանգը: Բարեկենդանի գիշերը ազատության հետ բերել էր և ազատ երկրի նոր մեկիքին: Նա կաղ էր, սիրահարված գրքերի վրա, բայց ի՞նչ վնաս. նա տղամարդ էլ էր:

Միայն Շահնազարն էր, որ չէր հաշտվում այդ իրողության հետ. նա չէր ընդունում, որ Հովսեփը հանկարծ այնպիսի մարդ կդառնա, որին չէ կարելի տանջել, ծեծել: Նա կատաղությունից կապտում էր, երբ Հովսեփը փոխանակ լաց լինելով՝ բռնեցի դեմ բռնեցք էր բարձրացնում, մի հարվածին պատասխանում էր երկու հարվածով: Այդպիսի դեպքերում Շահնազարը, արտասուքի խոշոր կաթիլներ թափելով իր աչքերից, գոռում էր.

— Երբ թուրքերը կգան այստեղ, դու այդպես չես մնա...

— Մի՞թե նրանք էլի կգան, քույրիկ, — հարցնում էր Հովսեփը:

— Կգան, եթե դու առաջվա նման լինես, — պատասխանում էր Գայանեն խառնալով:

Եվ Հովսեփը երգվում էր բոլոր սրբերով, որ անցյալը այլևս չի վերադառնա:

Անցյալը... Նրան չէին ուզում այս տանը: Չէր ուզում նույնիսկ Մեհրին: Մի մարդ կար միայն, որ այդպես չէր մտածում: Դա Մանասն էր, մի զղջացող մեղավոր, որ հասկանում էր, թե միայն անցյալը վերադարձնելով՝ ինքը կարող է ապրել մեկիքի օջախի մոտ:

Նա իր խմբի հետ պատրաստվում էր գնալ Արաքսի ափը, ուր սպասում էր Մելիք-Ավանը: Պետք էր կրկին այստեղ վերադառնալ, եթե թշնամու գրեհները գերեզման չէ պատրաստել մեծ գետի կողքին:

Այդ հարցը պարզելու համար էր, որ նա գնաց Գայանեի մոտ: Սարերից լինելուց հետո նա առաջին անգամն էր առանձին խոսում նրա հետ: Գայանե դարձյալ ցուրտ էր, անհրապույր. Մանասն օտար էր նրա համար...

— Վերջին անգամ ես քեզ տեսա Վարդավառի օրը, — ասաց Մանասը: Երբ նա զարթոյրի մոտ դու հասկացիր, որ չես մոռացել հին Մանասին: Ես

ուզում եմ, որ ծաղկեն, ձորն ընկնեն այն բոլոր օրերը, շաբաթները, ամիսները, որոնք անցել են վարդավառից:

— Մոռանա՞լ...

— Այո՛, վարդավառը երեկվա օր համարենք:

— Այդ անխղճություն է: Կամքը տակով այն օրից շատ ջուր անցավ Մանաս: Ինչե՛ր շտեմա ես: Ծանաչեցի մարդկանց: Եվ այլևս վերադարձ ինձ համար:

— Ծանաչեցիր և արհամարհեցի՞ր...

— Ո՛չ: Ծանաչելով սիրեցի: Զէ կարելի արհամարհել աշխարհը: Բայց մարդիկ... Բաժանիր նրանց երկու մասի. տանջվողները՝ դժանք ամենամեծ մասն են կազմում, և դրանց չէ կարելի չսիրել: Ես հավատում էի մյուս, փոքր թիվ մասին: Բայց երբ ջախջախվեց հավատս, նրա տեղ ծնվեց արհամարհանք... Դա սոսկալի է:

— Ես էլ այդ արհամարհանքի տակ եմ: Ես վաղուց սովորել եմ կարգադրել ինձի վրա... Այն ժամանակից, երբ դու երեխա էիր...

Գայանեն լռեց, բայց նրա հայացքի մեջ Մանասը տեսավ անողորմ վերնոք, որ, այնուամենայնիվ, չէր արտասանում բառերով: Աղջիկը խնայում էր չէ՞ որ այդ մարդը հիշեց նրա երեխայությունը:

Բայց Մանասը բողոքեց այդ շնորհի դեմ:

— Լռությունը բավական չէ, Գայանե, — արտասանեց նա մի խուլ ձայնով: — Մանասը, որքան էլ ատելի լինի քեզ համար, մի տղամարդ է, որ վստույթուն է համարում փախչել հարվածից: Ահա՛, ես շնորհ եմ խնդրում, բայց ոչ թե խղճալու շնորհ, այլ հաստատ, շիտակ պատասխանի շնորհ: Կեղծությունը ես միշտ ատել եմ...

— Այո՛, և ինձ էլ սովորեցրել ես ատել: Ես չեմ թաքցնում: Ամենից փոքր դու էիր, որ արհամարհել տվիր քեզ. քո հարվածը ամենասոսկալին էր. դու կարող ես նեղանալ, որ փոխարենը քեզ ավելի սաստիկ արհամարհեցիր:

— Ես այդպիսի բան չեմ ասում:

— Եվ ասելն ավելորդ կլինեք: Դու հո գիտես, որ երկնքի տակ ոչ ոք Գայանեի նման չէր հարգում Մանասին. ուրեմն լսիր: Դու այստեղ չէիր այն ժամանակ, երբ իմ մայրը, ահաբեկված իրան շրջապատող վախկոտների ուղում էր զոռով փախցնել ինձ մի մարդու հետ, որին ես ատում էի: Հասկանո՞ւմ ես, նույնիսկ առանց պսակի... Այսպիսի անամոթություն միտքս ստրուկներն են հասնում: Այդ ժամին դու քնած էիր սարերում, բայց կանյալ էիր իմ ականջին. «Ինչո՞ւ փախչել, երբ կարելի է կռվել»: Եվ ես մնացի Բայան հետ ի՞նչ լսեցի քեզանից...

— Ես, ճիշտ է, չէի հավատում...

— Զէիր հավատում ոչ թե ինձ, այլ քո գործին: Դու ապստամբում էիր բայց չէիր ընդունում, թե քո զենքը պետքական կարող է լինել և թույլ է ձեռքում...

— Այդ աշխարհի կարգ է. մեր հայրերի ու պապերի ասածն է՝ զենքը զորեղին...

— Հայրերը, պապերը կարող էին այդպես ասել, որովհետեւ չեն տեսել այն, ինչ որ մեր աչքերի առաջ էր կատարվում: Երբ թշնամին տանն է երթա՞ծ, երբ նա օրորոցից դուրս է քաշում երեխային և նրա մի ոտից բռնելով խփում է պատին ու այդ արյունոտ միսը գցում է մոր գիրկը, իսկ ինքը քրջում, այն ժամանակ զորեղ ու թույլ չեն որոնում: Դու հանդուգն արքայական էիր գործում սարերի գլխից և կարծում էիր, թե դրանից ավելի ուժ հարկավոր չէ: Քեզ պատասխանում էին՝ սրի անցկացնելով երեք գլուխներ կնիքը կնաքճաքվել արդ գաղանթությունից, եթե այնքան հեռու չլինեիր Բայան...

Միայն դու քո ստորն էիր ճանաչում և պատրաստվում էիր մի ուրիշ տեղ, մի ուրիշ հանգամանքի մեջ կծել նրան, ով գցել էր մեզ հրեշավորի բերանն ու ծամծամում էր: Եվ քեզ անիծում էին ամենքը:

— Դու էլ, իհարկե...

— Ո՛չ, ես չէի անիծում: Ինչպե՞ս կարելի էր... Դու մեր հանգած օջախում մուխ էիր պահպանում, մեզ դաս էիր տալիս: Բայց երբ մենք սովորեցինք, երբ մեր Հովսեփն անգամ զենք վերցրեց, դու չհասկացար, որ մեզ այլևս զասեր չեն հաքկավոր, այլ լավ առաջնորդներ: Բավական չէ, որ չհասկացար, դեռ սկսեցիր մեզ ծաղրել, սպառնալիքներ կարգալ... Այդ ժամից ես սովորեցի արհամարհել քեզ:

— Աշակերտները ուսուցիչին չեն է՞լ ներում:

— Ի՞նչ արած: Դու վատ ուսուցիչ էիր. դու միայն սովորեցնում էիր, իսկ որքա՞ն աշակերտներդ պատրաստ էին, դու այլևս ոչինչ չունեիր անելու: Մենք այստեղ դանակ անգամ չունեինք, և մեզ ոչխարների պես մորթում էին, բայց այդ քո ի՞նչ փուլթն էր: Բավական էր, որ դու և քո մարդիկ փախչում զենքեր ունեիք, մեզ մնում էր նայել նրանց և մխիթարվել: Ես հասկանում էի, թե ինչու անիծում են քեզ: Աշակերտները առաջ էին անցել, մինչդեռ վարժապետը դեռ կանգնած էր իր տեղը. նա, ուրեմն, անպետքացի էր: Հարկավոր էին նոր մարդիկ, հարկավոր էր նոր դաստիարակություն: Մենք գիտեինք, որ գայլերի հետ ապրել չէ կարելի. դա քո դասն էր: Բայց նոր դաստիարակը պիտի իմանար մի բան՝ պատրաստել, լավ պատրաստել մեզ: Եկավ մի այդպիսի մարդ: Նա շարհամարհեց թույլերին ու երեխաներին, և ամենքը պատրաստվեցին ջերմեռանդությամբ...

— Հասկանում եմ, դու էիր...

— Ո՛չ, Մելիք-Ավանը: Ի՞նչ էի ես: Քո մի դժգոհ աշակերտը... Մելիք-Ավանը լսեց դժգոհներին և գործ սկսեց: Դու այդ ժամանակ էլ չէիր հավատում մեզ... Բայց հիմա՞... Հիացած ես:

— Այդքա՛ն անհասկացող էի ես, — բացականչեց Մանասը երկու քայլ առաջ անցնելով: — Ես կարդարանայի քո առաջ, Գայանե, — շարունակեց նա քիչ լռելուց հետո՝ մի դառնություն, որ ցույց էր տալիս, թե մեղադրանքները սաստիկ ազդել են նրա վրա: — Ես էլ ասելիք ունեմ, բայց ի՞նչ հարկավոր է ասել, քանի որ չեմ կարող ուրանալ, որ ես չէի հավատում քեզ: Եթե այդ մեղք է, ուրեմն ես դատապարտված եմ: Գիտե՞ս, որ ինձ ծժակի մարդ են անվանում: Մի՞թե այդ անունը բավական չէ, որ ես արժանի լինեմ ներողամտության...

— Դու ուզում էիր լսել ճշմարտությունը, և ես ասացի: Ներել... Ես ներել եմ ամենքին: Բայց դու ուրիշ, ավելի ծանր մեղք ունես: Այն՝ ինչ ուզում էր անել իմ ահաբեկված մայրը, չունենալով ուրիշ ճար, դու պիտի կատարեիր, եթե մեր գործը չհաջողվեր: Դու, քաջ և անվախ մարդ, շրջապատված քո գժերով, պիտի տաներ ինձ խաչեն և հանձնեիր նույն ատելի մարդուն: Ներել կարող եմ, բայց մոռանալ՝ երբեք...

— Որ նշանակում է, թե ես այլևս չպիտի մնամ այս տանը: Իմ բախտն է, որ կովի պատրաստություն կա, և ես այստեղից ուղիղ կգնամ Մելիք-Ավանի զորքի հետ խառնվելու, թե չէ՝ դժվար կլինեք զուլա դնելու տեղ գտնել...

Նա դուրս գնաց, թողնելով Գայանեին մտքերի մեջ թաղված...

Նույն օրը Աննա-Խաթունը ճանապարհ էր դնում Մանասին: Պատրաստված էր ճաշ, որից հետո մեկիքի կինը դարձյալ սկսեց հաշտեցնող խրատներ տալ Մանասին, աշխատելով մեղմացնել իր աղջկա ասածներին աղղկեցությունը և անդադար հիշեցնելով անցյալը, այս. տան հիմնադիրներին: Ինքը՝ Գայանեն էլ, կարծես, մոր միտքն էր հաստատում. վերջին ժամին նա էլ դուրս եկավ, որ բարի ճանապարհ ասե Մանասին:

Ձիավորները պատրաստ սպասում էին դյուղում, շտապեցնում էին Մանասին: Բայց հանկարծ ներս մտավ կույս Հեղինեն և, բռնելով նրա ձեռքից, պատվիրեց, որ քիչ էլ սպասե:

Մայրապետը դարձյալ առաջվան էր. նրա աղաչանքներից հետո տեղի ունեցած դեպքերը նրա վրա ոչ մի հետք չէին թողել: Երկար տերուղորմյան պատեցնելով իր մատների մեջ, նա հայտնեց, որ նամակ է ստացել Խաչենի մեկիքից, և բերողը Ջալալն է:

— Այժմ, փառք ասածու, խաղաղություն է, և փեսան եկել է բարեկամությունը վերանորոգելու, — ասաց նա: — Մեկիքն ինձ է հանձնել այդ գործը: Գայանեն ինչ-որ բան շշուշաց մոր ականջում, և սա, կարծես չլսելով կույսի խոսքերը, ասաց.

— Ես ուզում էի մի քահանայի միջոցով ետ ուղարկել մատանին. այժմ կարող եմ իրանք տանել:

— Ինչո՞ւ, — բացականչեց կույսը:

— Ես աղջիկ չեմ ուղարկի Խաչեն...

— Երեւի Ջալալից լավ տղա՞ ես գտել, — հեղնությամբ վրա բերեց Հեղինեն: — Եթե աչքի առաջ ունես մի բռի գլուղացի, այդ ուրիշ բան է: Բայց Ղարաբաղում Ջալալն է միակ նշանածը իշխանական տանից...

— Ինձ հարկավոր չէ...

— Ես չեմ զարմանում այդ խոսքերի վրա... Ե՛րբ ես դու հասկացել քո տան պատիվը, որ այժմ հասկանաս... Իշխանին թողած՝ ռամիկին կտաս, քեզ ես ճանաչում եմ...

— Ոչ ոքին էլ չեմ տա, — սառն ու կտրուկ եղանակով պատասխանեց Աննա-Խաթունը:

— Լսո՞ւմ ես, Մանաս... Սրանց նման անաստվածներ չես գտնի, սրանց համար կարգ, կանոն, գիրք ու հրաման չկա:

Եվ ապա, դառնալով Աննա-Խաթունին, նա շարունակեց.

— Ոչ ոքին չես տա: Այդպե՞ս է: Բայց ի՞նչ եմ անում աղջկան. հո թթու չե՞ն դնում... Պահելը միայն փորձանք կրերե. մի փորձանքից աղատվեցիր, փառք տուր աստծուն: Աղջիկը տղայի համար է: Ջալալը չէ ուզում ձեռք վերցնել... Խեղճը դեռ էլի տաքացած է... Լավ տղա է, աստված է վկա...

Գայանեն նորից շշուշաց մոր ականջին և դուրս գնաց, իսկ մայրը հերքում էր կույսի խոսքերը, վեճի ժամանակ չեմքում երևաց Ջալալը, ինչպես պայմանավորվել էր Հեղինեի հետ: Զոքանը բոլորովին ուշադրություն չդարձրեց նրա վրա. Մանասն էր, որ առաջ գնաց և հեղնությամբ հարցրեց.

— Ինչո՞ւ ուղիղ այստեղ չեկար, Ջալալ-բեկ:

Խաչենցի երիտասարդը կարմրեց, շփոթվեց և խոսք չգտավ: Նրա տեղ պատասխանեց Հեղինեն:

— Վախենում է, Մանաս, ի՞նչ անի խեղճը: Ժամանակն այնպես փշա-ցել է, որ հիմա տղամարդիկ են վախենում կանանցից...

— Այդպես չէ, — ընդհատեց Աննա-Խաթունը: — Այս տղան, պարզ ասած, երես չունի, ամաչում է, ահա թե ինչու չեկավ մեզ մոտ: Այն գիշեր, երբ ես

պատրաստ էի ամեն ինչ անել, երբ պետք էր միայն վերցնել ու տանել, սա թողեց մեզ ու փախավ...

— Ի՞նչ անեի, մեկիքի կին, աշխարհը կքանդվեր, եթե մնայի, — խոսեց, վերապես Ջալալը: — Ո՞ւժ կար այստեղ... Գնացի լավ օրերի սպասելու...

— Բայց այդ ժամանակ կարող էին Գայանեին խլել, բե՛կ, — ասաց Մանասը:

— Օ՛, ես ինձ կսպանեի, ես քարից ցած կգլորվեի, եթե նա թուրքերի ձեռքն ընկներ, — բացականչեց երիտասարդը մի սրտառու, ջերմ ոգեորոյթամբ:

Գայանեն ներս էր մտնում այդ միջոցին, բերելով մետաքսյա կապոցի մեջ դրած նշանադրության մատանին, ապարանջանը և այլ զարդեր: Նա լսեց այդ խոսքերը: Արյունը խփեց նրա գլխին, բայց նա չվրդովվեց: Զեռքում բռնած կապոցը գցելով Հեղինեի գոգը, նա ասաց.

— Սրանք մեզ հարկավոր չեն:

Աննա-Խաթունն էլ կրկնեց այդ խոսքերը: Գայանեն կարծես դրան էր պատում: Բռնելով մոր թևից, նա շարունակեց.

— Քեզ ասում են, թե աղջիկը չպիտի մնա իր հոր տանը: Այդ ճշմարիտ է, և ես չեմ մնա: Ես կգնամ նրա մոտ...

Նա մատն ուղղեց դեպի Հեղինեն:

— Վա՛նքը... — բացականչեց Մանասը:

— Այո՞... Նրան չէ կարելի թողնել այն դրություն մեջ...

Հեղինեն և մնացածները ապշել էին զարմանքից: Իսկ աղջիկն առաջ տալով իր խոսքը.

— Վա՛նքը... Այնտեղ անիծվում է աղատության համար բարձրացվող սուրբ... Այնտեղ մտնել չի հանդգնի թուրքի սրով խոցոտված որբը... Այնտեղ վեր չեն կապում, սպեղանի չեն դնում. այնտեղից դուրս են անում անպատված աղջիկներին... Այնտեղ երկրպագում են իշխանին. իսկ խեղճի արյունը՝ ձծում... Այնտեղ քար են պաշտում... Այնտեղ կա աղոթք, արտասուք, բայց չկա մարդկային սիրտ... Այնտեղ Ավետարանը փաթաթված է մետաքս-ների մեջ. նրան չեն կարդում, այլ միայն համբուրում են... Այնտեղ եմ գնում ես...

— Այնտեղ քեզ կխրատեն, հանդուգն աղջիկ, — բացականչեց Հեղինեն տեղից վեր թռչելով:

— Ես չեմ վախում... Կռվել՝ որքան ուզում ես...

Աննա-Խաթունը կարծես նոր հասկացավ իր աղջկա միտքը և, հարձակվելով նրա վրա, մի կտրուկ խիստ ձայնով ասաց.

— Ես չեմ թողնի... Դու՛ կո՛ւյս... Դու՛ էլ աղաչես նրա նման... Ո՛չ, ո՛չ, այդ չի լինի...

Գայանեն ձեռքերով խիստ բացասական նշան արավ և դուրս գնաց:

Բոպե շանցած՝ Մանասը ճանապարհվեց: Նախքան իր խմբին հասնելը՝ կանգ առավ, նայեց մեկիքի տանը: Նրա փոքրիկ դեմքի վրա խորին բախկանություն մի արտահայտություն երևաց. կարծես նա ասում էր ինքն իրան, որ այդ տանից հեռանալ, այնուամենայնիվ, դժվար է, անհնարին...

Երեկո էր: Գայանեն ճրագի տակ իր գործն էր կատարում: Դուռը կիսա-բաց էր, և նա չնկատեց, թե ով էր, որ ներս մտավ: Հանկարծ նա լսեց մի անհանգստության և, գլուխը բարձրացնելով, տեղից վեր թռավ: Կանգնած իր նաղլուն, վարդավառի նաղլուն — այլալված, կատաղի դեմքով:

Գայանեն շտապով հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել... Մարթան...

— Կարծում ես, թե մեռա՞մ,— պատասխանեց Նազարեն նույն շեշտով, որ այնպես ազդել էր Գայանեի վրա Հարսենադրյուրի մոտ։— Ո՛հ, հիմա լավ է, շարունակեց նա՝ երկար շունչ քաշելով։— Իմ մայրը ինձնից լավ է պահպանում նրան, ես այդ տեսնում եմ... Իմ մայրը գիտե երեխա պահել, և Մարթան նրան է այժմ...

— Փա՛ռք աստծու...

— Դու փա՛ռք ես տալիս, խեղճ քույրիկ... Եթե դու տեսնես իմ անբախտությունը... Իմ նոտների տակ անդունդներ են բացվում, բաց աչքերով ես տեսնում եմ նրանց ամեն քայլում, մութի և լույսի մեջ։ Հազիվ կարողացա նրանց վրայով ցատկել և աշտեղ հասնել...

— Բայց ի՞նչ է պատահել...

— Սարսափելի բան... Դեռ օր կար, երբ մեր տունը մտավ մի բարձրահասակ երիտասարդ... Դու նրան ճանաչում ես... Ասլանը։

— Դիզակեցի՞ն... Ինչպե՞ս չճանաչեմ, նա մեր բարեկամն է։ Ի՞նչ ունեւ նրա դեմ... Օ՛հ, նա շատ լավ երիտասարդ է, ազնիվ, կրակոտ...

— Եվ քա՛ջ, քա՛ջ,— ոռնաց Նազարեն։

— Այո՛, նա միշտ այդպես էր...

— Սպասի՛ր, քույրիկ, ես կպատմեմ։ Ես տեսա նրան այն մութ գիշերին, երբ նա ազատում էր գերիներին։ Նա հսկա էր... Եթե այնտեղ մարդիկ չլի նեխն, ես կշեքեի նրա առաջ և կլիզեի նրա ոտի տակի հողը։ Վերադառնալիս ես տեսնում էի նրան սպիտակ ձիու վրա։ Սուրբ Սարգիսը, որ բարեկենդանին իր տոն օրը, մտնում է մեր տները և ձիով կոխ է տալիս մեր փոխինդը... Նա այդպես էր։ Ես չգիտեի այն ժամանակ, որ նա էլ, ինչպես ամեն մի սուրբ անողորմ է դեպի ինձ...

— Անողորմ. ինչո՞ւ։

— Նա ինձ ուզո՞ւմ է,— աղաղակեց Նազարեն, արձակելով մի սուր հռչակ, որից, կարծես, կտոր-կտոր դառան նրա թոքերը։

Գայանեն ուրախացավ, շտապեց շնորհավորել։ Բայց Նազարեն աստիճանից նրան և շարունակեց.

— Նա սիրո՞ւմ է ինձ... Բայց ես...

— Մի՞թե դու նրան անարժան ես համարում...

— Ինձ մի ընդհատիր, քույրիկ,— գոչեց նա լաց լինելով։— Ի՞նչ ես ասում, անարժան... Ես էլ կսիրեի նրան... Բայց նա սուրբ է, իսկ ես... պղծված, խայտառակ...

— Ա՛հ, խեղճ Նազարեն... Բայց նա գուցե գիտե այդ բանը...

— Գիտե... Բայց դա բավական չէ... Ես պատիվ չունեմ, որ տամ այդ գեղեցիկ, քաջ երիտասարդին, իմ սրբին... Ես կցեխոտեմ նրան, ես ամբողջովին կեղտ եմ...

Գայանեն էլ արտասովեց։ Մի վայրկյան ծանր լուսնյակ տիրեց։

— Ես այս երեկո հասկացա, թե ինչո՞ւ Մարթան ինձ չէր կպչում,— շտապեց Նազարեն։— Մարթան էլ, ամենից երեխա, գիտե, որ ես կեղտոտ եմ... Զո՛ւր, զուր էին իմ ջանքերը. ես իմ մարմինը ուզում էի տալ՝ ուրիշին ազատելու համար, ինչպես Փերին, բայց չգիտեի, որ ոչ ոքին հարկավոր չէ այդ պղծ միսը... Օ՛հ, ինչո՞ւ եմ ես այստեղ... Ինչո՞ւ եմ կոխ տալիս աստծու մարդիկ հողը... Ամեն տեղ սրբություն. միայն ես եմ պիղծը, զզվելին... Զգո՛ւյ՜, քույրիկ, չե՞ս տեսնում անդունդը... Ահա բացվեց մեկը, ահռելի, սև... Այստեղ էլ այս ճրագի առաջ էլ...

— Անդունդ չկա, սթափվի՛ր, Նազարեն, իմ խեղճ քույրիկ,— ասաց Գայանեն և զնաց նրան գրկելու։

Բայց Նազարեն չթողեց նրան մոտենալ և դուրս վազեց։ Մինչև Գայանեի դուրս գալը նա արդեն բախումն էր։ Նա փախչում էր. կարծես նրան սաստիկ հալածում էին, և նա մի րոպե կանգ առավ, որ որոշե՞ թե դեպի որ կողմը պետք է վազել։ Եվ անընդհատ մրմնջում էր.

— Ասլանն անողորմ է... Մնաս բարո՞ւ, քույրիկ... Ինձ ոչ ոք չխղճաց... Նույնիսկ սրբերը...

Այդ խուլ, ցավալի քրթմնջումը հանկարծ ընդհատվեց. Գայանեն, վերջապես, խոսք գտավ և սկսեց թախանձել նրան, որ ետ դառնա, լսե իրան։ Բայց, կարծես, սարսափելով այդ թախանձանքից, Նազարեն մի գերեզմանական ձայնով բացականչեց.

— Անդունդնե՛ր, անդունդնե՛ր... Այլևս չէ կարելի ցատկել, անցնել... Ինձ տանում են... Երկու թուրքեր, երկու դեեր... Ասա Ասլանին, նրանք էին ինձ պղծողները...

Եվ նա փութով քայլեց։ Գայանեն մի վայրկյան անշարժ էր, բայց հանկարծ նրա մեջ փայլատակեց մի միտք. նա հասկացավ, թե ինչ է ուզում անել Նազարեն։ Եվ սարսափահար վազեց, որ ազատե խեղճին։ Վերկացրեց Թևոսին, ճրագ բերել տվեց։ Տունը տակն ու վրա եղավ։

Բայց իզուր։ Նազարեն կորել էր խավարի մեջ...

Անցավ մի ամիս, շուտով կլրանար երկրորդը։ Հրաշալի դարուն էր սարերում, այնինչ Արաքսի ափերը այրվում էին անտանելի տոթերից։ Այնտեղ, տնապատների կրակների մեջ, դեռ երևում էին ձիավոր և հետևակ խմբեր, որոնք սպասում էին թշնամուն։ Մի օր մյուս ափի լեռներից իջան երեք ձիավորներ։

Կտրելով պղտոր գետը, նրանք կանգ շառան, սկսեցին արշավել դեպի հանդիպակաց լեռան լանջին տարածված գյուղը, ուր ապրում էր Մելիք-Ավանը։

Մանասն էր, թռչում էր քամու պես, որ մի ծամ առաջ տեղ հասցնե իր բերած ուրախ լուրերը։ Պարսկաստանը դղրդում էր. Նադիրը ահագին պատրաստություններ գնում էր Քերբալայի վրա։ Օսմանյան զորքերը անընդհատ ետ էին քաշվում դեպի արևմուտք, Ատրպատականի մեծ մասը նորից անցել էր պարսիկների ձեռքը։ Ահավոր պատերազմն արդեն սկսվում էր. նա այստեղից շատ և շատ հեռու էր։

Փոթորիկն անցավ...

Մյուս օրը Մելիք-Ավանը վերադառնում էր Տոդ, ճանապարհին Մանասը առաջ քշեց իր ձին և, առանձնանալով մելիքի հետ, խոսակցություն սկսեց։ Այժմ խաղաղություն էր, ամեն մեկը վերադառնում էր իր տունը։ Իսկ ո՞րն է Մանասի տունը։

Մելիքը ցույց էր տալիս Ավետարանոցը, և Մանասը միանգամայն բավական էր դրանով։ Բայց նա ուներ իր պայմանը։

— Իմ հին բո՛ւլնը,— բացականչեց նա ուրախացած։— Շատ լավ, մելիք, բայց Մանասն այնտեղ չի ապրի, եթե դու մի արդարություն չանես։

— Արդարություն...

— Այո՛, ես պատմել եմ քեզ, որ Աննա-Խաթունը ընդդիմանում է Գա-

յաննի վերջին ցանկութեան: Այժմ խոսքը քեզ է պատկանում, ի՞նչ վճիռ պիտի տաս:

— Դու ի՞նչ կուզեիր:

— Ոչ ոք չպիտի ընդդիմանա Գայաննին...

— Եվ նա վա՞նք գնա...

Մեկիքը կանգնեցրեց իր ձին, կիտած հոնքերի տակից մի դարմացական հայացք նետեց իր ուղեկցի դեմքին:

— Կուտանոցը, որ մեկիքի տան կողքին է գտնվում, — ասաց Մանասը, չշփոթվելով այդ հայացքից: — Գայաննի բացատրեց, թե ինչու է գնում այնտեղ: Եթե ես շնորհք ունենայի, կկրկնեի նրա խոսքերը: Կասեմ այսքանը, որ այն ժամին, երբ ես լսում էի նրան, ինձ թվաց, թե աչքիս առաջ կանգնած է Տեր-Սողոմոնը...

Զիեռը հանդարտ քայլեցին: Մանասը, որ աչք չէր հեռացնում մեկիքից, նկատեց նրա դեմքի վրա մի հեզակապարտաշատություն:

— Դու ծիծաղո՞ւմ ես, — ասաց նա վշտացած: — Ինչ ուզում ես ասա, մեկիք, բայց այն օրից Տեր-Սողոմոնը կենդանի է ինձ համար: Արաքսի ափին, Պարսկաստանում, ամեն տեղ մեկը ինձ հետ էր, որ ասում էր, թե նա չէ մեռել: Եվ եթե այժմ գնում եմ Ավետարանոց, պատճառն այն է, որ Տեր-Սողոմոնը մեռած չէ: Լինել նրա մոտ, սովորել նրանից...

— Մազերդ սպիտակել են, էլ չես սովորի:

— Գայաննի համար այդ դժվար չէ: Գայաննի Մանասին դուրս բերեց ծմակից, տարավ մարդկանց մեջ: Տեր-Սողոմոնն ինձ ասում էր. «Յմտնես իմ եկեղեցին և կհավատաս»: Եկեղեցի տեսել էի, բայց նրա եկեղեցին չտեսա, որովհետև նա ընկավ թուրքի զնդակից: Այժմ Գայաննի տանում է ինձ այնտեղ:

— Չեմ հասկանում, թե ինչ եկեղեցի է դա:

— Կովի եկեղեցին, մեկիք... Ես կովի մեջ եմ ծերացել, բայց չեմ հասկանում այն կոնիքը, որ վարում էր Գայաննի, և որից լիացավ ամբողջ աշխարհը: Թույլ տուր Մանասին գոնե այսուհետև տեսնել մի նոր կոնիք, որ պիտի սկսե Գայաննի Տեր-Սողոմոնի եկեղեցու մեջ, և որից դարձյալ պիտի լիանա աշխարհը...

Մեկիք-Ավանը խորասուզված էր մտքերի մեջ և երկար տեղ գնում էր լուռ, ուղղելով իր բեղերը: Իսկ Մանասը թախանձում էր, բացատրում էր բոլոր հանգամանքները:

Հանկարծ նա լռեց, կարծես չէր հավատում իր երջանկության: Դիզակի տերը նրան էր նայում իր բարի, գեղեցիկ աչքերով:

Նա համաձայն էր...

Ա.

Մենակ էր մնացել Աննան: Մենակ մի ծոված, մաշված տան անկյունում, մարդկանցից հեռու. դուռը երեսին փակված էր, ոչ մի տեղից լույս, հույս չէր զալիս նորա համար, որ մենակությունը չխեղդեր: Ո՛չ մի տեղից: Ո՞վ էր եղել նորա մխիթարություն ու հույսը: Ե՞րբ է նա տեսել, որ պակասությունը, ցավը, որ ժամանակ առ ժամանակ գալիս է, ինքն ու ինքը հեռանա, չցավացնե, թողնե մարդու օձիքը: Զկա, ոչ ոք չկա: Մարդ կապրի էլ, կմեռնի էլ, այդ աշխարհի կարգն է. բայց մարդ պիտի ունենա մի բարեկամ, մի ծանոթ, վերջապես մի աստվածասեր հարևան: Դրանցից ոչ մինը աշխարհ չի եկել նորա համար, ոչ մինին չէր տեսել, չէր ճանաչում այն օրից, երբ բովանդակ աշխարհը սևացավ, ջահիլին տված աստծու բարի օրը կուշ եկավ, պղտորվեց, կրակ դառավ նորա գլխին: Այդ օրը հինգ մարդ, մի քահանա և մի ժամկոչ տարեկ, թաղել էին նորա մարդուն՝ անբախտ Մարութին:

Այն օրից մենակ է Աննան: Եվ թշվա՛ռ...

Ինչպե՞ս էր անցկացրել օրերը. ոչ միայն օրեր, այլ՝ ամիսներ, մինչև անգամ մի ամբողջ տարի էր մթնացրել: Նա չգիտե, նա մոռացել է: Մոռացել է յուր խոսքերը, որ այնքան շուտ-շուտ լսվում էին սգավորի տանը հավաքված մխիթարող կանանց շրջանում. «Ես ապրել չեմ կարող, ես պիտի սպանեմ ինձ. Սե գետը եկել է, ինձ տարել, ձեզ մատա՛ղ, ցավիս ցավ չկա նման, պիտի մեռնեմ»: Ուրիշ էր այդ ժամանակը: Այդ խոսքերը բերանն էին գալիս, և այդ խոսքերից էլ ի՞նչ ճշմարիտ բան աշխարհիս երեսին... Նա առաջին օրերը այդ մտքին էր. ասում էր, կրկնում, պատրաստվում էր, շատ լաց լինում: Կարծում էր, ո՛չ, սպասում էր, թե մահն ինքն էլ այդ գիտե, գիտե, որ Աննան մենակ չի կարող ապրել, որովհետև անճար է, կգա, իրան էլ կտան: Եվ ոչինչ չէր անում հենց այն պատճառով, որ սպասում էր... Եվ աչքից գցել էր տունը, չէր ավել-լում ծոված, կողքի վրա եկած պուճախները, շորերը չէր դարսում, ջուր չունեի, հաց չունեի: Եվ չէր վախում, որ հաց չունեի. ավելորդ է, ասում էր, ինչի՞ս է:

Բայց սգի առաջին օրերը որքան երկար, անվերջ լինեն, էլի անցնում են: Անցան նրանք, անդադար այրվող սիրտը սկսեց քիչ-քիչ հանդարտվել, խելքը ետ եկավ, միտքը կանգնեց, և երեխան՝ չորս տարեկան Սառան, հարևանների դռներից տուն եկավ, մոր մոտ նստեց: Դորան նա մոռացել էր, բուրբուլին մոռացել: Օրը մինչև իրիկուն սուգ ու շփվան էր անում, կրծքի տախտակը ցավում էր, այնքան ծեծել էր. մի խոսքով, իրան սպանում էր, և հարևանները տարել էին փոքրիկ աղջկան, հեռացրել էին, որ խեղճ մայրը գոնե արտասվելու, հանգիստ լաց լինելու ժամանակ ունենա:

էլի եկաւ Սառան, նստեց, վեր կացաւ: Ամեն օրէն Սառան... Ոչինչ չգիտեի: Եւ հաց էր ուտում. ուզում էր, երբ միտն էր գալիս, պահանջում էր, լաց լինում: Իսկ երբ կշտանում էր, էլի առաջիկա պէս լեզուն բան էր գցում, խոսում, ծիծաղում, ծիծաղում մինչեւ տրաքվիլը: Գալիս էր մօր վզովն ընկնում, խոսում և էլի վազում:

Երբ օրը մթնում էր, ձայն ու ծայրատ կտրվում էր, Աննան տխուր ու տրտում նստում էր փոքրիկ ճրագի առաջ, գլուխը կախ գցում. նա էլ ոչ ոքին չէր սպասում, էլ ականջ չէր դնում ոտի ձայնի, թրխկոցի. էլ ետ չէր նայում, թե, ահա, որտեղ որ է՝ Մարութի բարակ հագը կլսվի, փակված դուռը կղրխկա, և ինքն՝ Աննան, վեր կկենա, բաց կանն դուռը: Ամեն անգամ, այդ հիշելիս, նորա կուրծքը դողդողալով բարձրանում էր, նա դողդողալով սաստիկ ներս էր քաշում օդը և հառաչում:

— Փշանա՛ս դու, ինչպէս որ փշացար,— ասում էր նա Մարութի մասին: Եւ ինչպե՛ս շուտ մոռացան մոտիկ հարևանները. երկու-երեք անգամ եկան, տեսան, հարցրին, գլուխները դառնութեամբ ժաժ տվին, որքին խոսացրին, ուզում էին ուրախացնել: Բայց էլ չկան. մոռացան այդքան շուտ: Եւ նա այդպէս է մնացել մի երեխայի հետ...

Շատ ծանր բան է մենակ մնալը, մենակ, ինչպէս սև ագռավ: Նա վախում էր, նորա սիրտը նեղանում էր: Երեկոն անցնում էր. դրսում այժմ խաղար է, մութ անապատ. ինչե՛ր կան այդ խաղարի մեջ. հրաշքներ, դեեր, գազաններ իրարով են ընկել. իսկ ինքը այդպէս մենակ... Հոգին գալիս էր բերանը հավաքվում, ուսերը ծանրանում էին, մեջքը կռանում էր, և բուկը հետզհետե կուշ էր գալիս, կծկվում, մի ինչ-որ մուխ սրտի խորքերից բարձրանում էր, քթին խփում, գլուխը տաքանում էր, այրվում. էլի՛ արտասուք... Եւ նա ձգվում էր դեպի այն կողմը, ուր բարակ ու թեթև մշտն էր լսվում: Կարծես նորան շրջապատող օդը սեղմվում էր, վերցնում, դեպի այդ իսկ կողմը հրում, այդ տեղ էր ցույց տալիս նորա հանգստութեանը, նորա ազատութեանը՝ մաշող մտքերից: Նա գնում էր մտնում այն վերմակի տակ, որ ծածկում էր երեխային՝ նորա քաղցր ընկ ժամանակ: Այդ իսկ երեխան է այնպէս մշտնադող, այնպէս դեպի ինքը ձգողը: Մայրը խտտում էր նորան, այդ գունդ միսը, կրծքին էր կպցնում այդ փափուկ դեմքը և երբեմն ցածրացնում էր յուր գլուխը, որ երեխայի բարակ դու շունչը դիպչե յուր դեմքին. և ինքն էլ հովանում էր, ինքն էլ տաքանում էր. այդ հանգստութեանը, ընկ այդ անուշ թմրութեանը նորան էլ յափշտակում, թուլացնում էր:

Ո՛չ, էլ ինչո՞ւ մեռնել... Աննան այս էլ հասկացավ մի քանի այդպիսի երեկոներ: Սառան կապրե, ինքն էլ կապրե: Եւ որքան շատ նա այդպէս վախում էր, նեղանում, որքան շատ վախելուց և նեղանալուց հետո ձգվում էր դեպի այդ զով և անուշ շունչը, որքան երկար խտտում էր այդ փափուկ մարմինը, այնքան նա մեծ և մեծ էր դառնում. այնքան մեծ, որ մայրը մի ամբողջ տարի նորա համար այնպիսի օրեր անցկացրեց և այժմ քիչ է համարում այդ բոլորը, ոչինչ:

Բ

Ոչինչ... Բայց ինչո՞ւ էր ապրել: Հենց այդ է բանը, որ ապրուստն այնպիսի ապրուստ էր, որ նա ինքն էլ չգիտեր, թե ինչ էր արել: Մարդկանց դռներ մաշել նա դեռ չէր սովորել. ինչպե՛ս գնա, ո՞ւմն ասե, խնդրե, որ գործ, աշխատանք տան: Եւ վախ՛ել է, որ գնա. հո ինքը մի հավի ճուտ չէ՛ր կորցրել: Թաղել էր տղամարդին, թաղել էր նորան, որ յուր բերանի քաղցրութեանն էր, նորան, որ այժմ այդքան ցավեցնում է նորա սիրտը. նա, այդ թաղվածն է

եղել այդ տան սյունը, հաստատութեանը. նորա հետ է ինքը անցկացրել տարիներ... Այո՛, հավի ճուտ չէր կորցրել, որ մի կես ժամ ափսոսա, էլի մոռանա: Եւ ինչպե՛ս նա չնստեր տանը, գոնե տարին լրացներ. ինչպե՛ս անպատվեր յուր այդ տղամարդին և դեռ սիրտը սգավոր՝ գնար, դռներն ընկներ: Նորա թաղի մյուս ծայրում ապրում էր յուր պես մի խեղճ կին, որ օրերով տան երես էր տեսնում, ագահի պես այստեղ ու այնտեղ էր ընկնում, միշտ աշխատում էր, արյուն-քրտինք էր թափում, որ յուր երեխաներին ու հիվանդ մարդուն պահե: Ժամանակ էր գալիս, երբ այդ խեղճից անկարելին էին պահանջում. տալիս էին այնքան գործ, որ եթե նստեր գործելու, պիտի գիշերներն անքուն մնար: Իհարկե, քունը քաղցր բան է. և նա որքան էլ խեղճ լիներ, որքան տնայնի, յուր քունը չէր ծախիլ հարյուր մի փողի. բայց ցավն այն էր, որ եթե բոլորը չէր անում, մնացածից էլ զրկում էին. «Գնա՛»,— ասում էին,— ուրիշին կհարենք, որ ինչ ասենք՝ անեք: Այդպիսի դեպքերում օգնում էր նորան Աննան: Թեթև գործերը նա բերում էր տուն և մի մասն էլ ուղարկում էր Աննային. իսկ սա տանը նստած անում էր, վարձի տեղ հացից-մացից ստանում: Բայց դրանով ի՞նչ կլինի: Եւ Աննան վաղուց էր աչք ածել յուր տան չորս պուճախները, սկսել էր ավելորդը որոշել: Մի օր ծախել էր յուր մեծ կաթսան, հերիք չէր արել, ծախել էր շորի կտոր, ավելորդ բան: Եւ այժմ ի՞նչ էր մնացել յուր տնակում:

Կերել էր, կերել, ոչ կերածն էր հայտնի, ոչ մնացածը:

Այդ տունը մի տան նման չէր: Մարութն ինքն էր յուր ձեռքով շինել, ի՞նչ կլիներ. Մարութը մշակ, բեռնակիր, որտեղի՞ տուն շինողն էր: Սև ցխից ու անտաշ քարերի կտորներից երեք պատ էր ծնվել, կանգնացրել քաղաքի ծայրի մի բարձրութեան լանջի վերա, երեսը դեպի արևելք, մեջքը դեմ տված մի մեծ ցլից քարի, որ շորորդ պատն էր դառել: Այդ քարը պատի պաշտոն կատարելուց դատ՝ ուրիշ նշանակություն էլ ուներ. նա տան մեջ առաջ էր տարել յուր մի բեկորը, որ գեանից քիչ բարձր մնալով՝ մի խոր խոռոչ էր կազմել. և այդ խոռոչն էր տան պահարանը: Պահարանում այժմ մնացել էր մի սևացած, ծոված ժողովրդի կաթսա, որի մեջ ոչինչ էլ չէր եփվում, և այդ պատճառով պղինձը ծաղկել էր, բորբոսնել, դեղին, կանաչ ու բաց կարմիր գույներ ստացել. մնացել էր մի կտորած շիշ, մի կավե աղաման, երկու փոքրիկ պնակ, մի բաժակ: Եւ էլ համարյա ոչինչ չկար փոքրիկ տնակում, եթե չնայենք մի շորի կտորին, որ ընկած էր մերկ հատակի վերա, մի այնպիսի շորի կտոր, որի գույնն էլ չէր իմացվում: Իսկ պուճախում դարսած կար մի ձեռք անկողին՝ հազար կտորներով բեռնած կեղտոտ անկողին, որը դուրս տանել, ջրով լվանալ չէր կարելի. խկույն ցրիվ կգար:

Այսպես էր Աննայի տունը, այդ փոքրիկ, նեղ տեղը, ուր նստած մարդիկ աստուծու լույսը տեսնելու համար աչքները պիտի տնկեին փոքրիկ, հավաքնի ծակից էլ փոքր լուսամուտին, որի մի ծայրից մինչև մյուսը ընկած էին երկու բարակ ու չոր ճիպոտներ, որոնք, եթե աստված թողներ, երկաթի վանդակի տեղը պիտի բռնեին: Իսկ այդ լուսամուտի կողքին, նրանից կես գաղ հեռու, կրնկի վերա շուտ էր գալիս կացնով տաշած մի նեղլիկ ու կոպիտ դուռ, որի չորս տախտակներից մեկի վերա հաստ և սև գծերով զխիվայր գծված էր Յ թվանշանը. և այդ մի ապացույց էր, որ այդ տախտակները ապրանքի արկղից էր պոկած: Դուռը փակված դրութեան մեջ պատի երեք անկյունին էր միայն կաշվում, իսկ վերևի կողմից երեք մատնաշափ մի ձեղք էր թողնում: Բայց այդ դուռը յուր բաղձատեսակ ճոռոցներով ու մեծ թվանշանով Սառայի խաղերից մեկն էր: Երբեմն նա կբռներ դուռը, բացուխով կաներ, համ ինքը նորա հետ կօրորվեր, համ էլ ականջ կդներ այդ ճոռոցներին, իսկ երբեմն ոտների ծայրերի վերա կկանգներ, ցուցամատը կդներ թվանշանի գծի վերա և կտաներ այդ

ուրորուն դժի վրայով, կծիծաղեր, կբրբջար՝ դարձացած, թե ինչպե՛ս մատր այդպես գնում էր, պտույտներ անում, կանգնում ծայրերի վերա:

Տունը թեև այսպես, բայց տուն էր:

Ահա՛ լուսացավ նավասարդի առավոտը: Արևելքը դեռ նոր է հուրհրատել, դեռ կարմիր և ծիրանի շառավիղները նոր-նոր են դեպի երկինք բարձրանում, խառնվում են, տարածվում և կարմրացնում առավոտյան կիսամթնոթյունից դեռ բոլորովին չորոշված տներն ու բարձրությունները: Դեռ օդի մեջ ձայն չի ընկել, և դեռ նոր մարեց քաղաքի մյուս ծայրում արթուն պահապանի երկարաձիգ, զգուշացնող ձայնարկությունը: Դեռ, ուրեմն, գիշերը չի բաժանվել: Բայց այդ ժամանակ հայ-քրիստոնյաները կատարում են տարեմուտի տոնախմբությունը. քունը այսքան շուտ փախել է ամենքի աչքերից, և մեծ ու պստիկ մի կորկոտի կաթսայի շուրջը. շերեփը ամաններ է լցնում, հոտը զրգռում է ամենքի ախորժակը: Ամբողջ գիշերն եփել է կորկոտը, ամենքի հոգսն ու սպասողությունն է եղել. լա՛վ կեփվի, յուղալի՛ կլինի արդյոք... Եվ ահա՛ այժմ պատրաստ է, մեծ ու պստիկ շտապում են համն առնել և զոչում են՝ «Շնորհավո՛ր նավասարդ»:

Աննայի տանը, ի՛նչ խոսք, կորկոտ չկա. Սառան քնած է, ինչպես և ամեն հասարակ օր, և չի էլ երազում, թե ի՛նչ է համեղ, տաք-տաք կորկոտը: Բայց Աննան վեր է կացել այդ ժամին և յուր կարմիր գոտին կախել է դռան ճակատից, արևելքի բոցերի հանդեպ: Պապենական սովորություն է, որը կատարելու համար այդքան ջերմեռանդ է եղել և որոշ ժամանակին զարթնել: Կարմիր գույն նոր տարեմուտի վաղ առավոտյան, այնպիսի մի ժամանակ, երբ մարդ մարդու երես չի տեսնում դեռ... կարմիր նշան, խնդրվածք, որ տարին «կարմիր» լինի տան համար: Կարմիր լույս, որ այնպիսի առատությունը տարածում է Արևելքը, և այդ խորհրդավոր ու դարձանալի կարմրությունը գալիս է կարմիր գոտու հետ պաշալալվում, գրկախառնվում:

Եվ դարձանալի բան. կորկոտ ուտողները մոռացե՛լ են, թե՞ չգիտեն, որ կորկոտի հետ գրսի կարմիր նշանն էլ հարկավոր է. ոչ ոքի դռան ճակատին չի երևում ոչինչ կարմիր բան: Եվ մենակ Աննայի տունն է այսպես զարդարված: Կասես թե այս տունն է միայն հասկանում, թե ինչքան գեղեցիկ է կարմիրը. կասես թե այս տունն է, որ ամենից շատ հարգում է կարմիրը, շատ մտածում է ապրելու և կարմիր ապրելու մասին. և այդպես զվարթ է, այդպես բարի գույնով է ողջունում արշալույսը:

Այո՛, այդ տունն էլ թեև այնպես, բայց տուն է:

Առավոտ է, վաղուց է վեր կացել Սառան: Նա վերցրել է մոր հին հալավը, փաթաթվել է նորա մեջ և վազվզում է և գնում, մտնում է իրանց պահարանը, պանկում է քարի տակ, կոտրած շշի, ծաղկած-բորբոսնած կաթսայի և ուրիշ «աման-չամանի» մոտ թափալ է տալիս, դեսուդեն ընկնում: Նա միշտ ծիծաղելու առիթ ունի. նորան ոչ ոք չի ծիծաղեցնում, նորա ծիծաղին ոչ ոք չի մասնակցում, բայց նա բերանի վերա միշտ ունի մի անզուսպ ծիծաղ: Ինքն ու ինքը սկսում է ծիծաղը և հետզհետե սաստկացնելով, բարձրացնելով՝ երկա՛ր, երկա՛ր քրքշում է, մինչև որ նեղանում և ուրիշ բան է սկսում: Վեր է կենում, վազվզում է մոր առաջ կամ արագ թռչկոտելով պտտում է նորա շուրջը: Այդ կարճիկ և փափրիկ երեխան, որ ուներ մի կարմիր ու առողջ դեմք, ամբողջապես շարժողություն էր, եռանդ. համբերել չգիտեր և յուր վերա կախ ընկած կարկատաններն ու փոքրիկ գլխի վերա կույտ-կույտ դարսած, մինչև վառվոտն աչքերը թափված թուխ մազերը սակավ էին հանգիստ, անշարժ մնում:

Կամ թե... այս մեկը շատ անգամ կպատահեր, շա՛տ... փոքրիկ տնակը միշտ չէր կարող նորան պահել յուր չոր ու տկուր պատերի մեջ: Նա շուտ-շուտ

կիսադեր հարեանների տները: Եվ դարձանալի է... հինգ տարեկան խելքն այնպես էր հասկացնում, որ երբ տեսնում էր հարեաններին հաց ուտելիս կամ թեյ խմելիս, չէր մտնում, կանգնում էր դռան շեմքում, կաշում պատին և երկու աչքերը պլշած տնկում մարդկանց մատների և բերանի վերա: Իսկ երբ նորան էլ տալիս էին մի կտոր, իսկույն անում էր, շուտ տալիս դեմքը, ուտում էր վաղը ճկած, խեղճացած: Միայն ուրիշի տված պատառը ձեռքին բռնած ժամանակն էր նա խեղճանում, որբի կատարյալ տեսք ընդունում: Իսկ երբ պատառը ոչնչանում էր նորա բերանում, նա արձակ-համարձակ գնում էր, տան երեխաների մոտ նստում, կամ թե էլի թափահարելով յուր բազմաթիվ կարկատաններն ու թուխ մազերը, վազում էր յուր մոր մոտ, բոբիկ ոտները պար էր ածում ու հինգ անգամից ավել ասում, կրկնում.

— Միս կերա... Քաղցր, հենց քաղցր... Մեծ կտոր տվին, այ, որբան:

Մայրը ծպտում էր, իսկ նա երկու ձեռքերը հեռացնում էր միմյանցից, յուր գլխից էլ մեծ կտորի չափն էր ցույց տալիս:

9

Ձմեռ էր, բայց ձյուն չկար:

Մի խոնավ, թանձր մառախուղ թափված էր ամեն բաց տեղ, անշարժացած: Կարճիկ օրը մոայլ էր, հոգի հանող. դեռ չսկսված՝ այդ օրը շտապում էր անցնել, վերջը ցույց տալ, փախչում էր այդ մառախուղից, որ հետզհետե ավելի ու ավելի բարդվում էր, ցրտանում, ծանրանում էր, սառած և թաց շորի մի ահագին կեղտոտ կտորի նման ընկնում ամեն շնչավորի և անշունչի վերա: Եվ մի ինչ-որ անգոր փոքրիկ քամի երբեմն շարժվելով, խառնում, տրորում էր մառախուղի միլիոնավոր մանրիկ մասերը, չկարողանալով ամբողջության մեջ մի շատ նկատելի հոսանք կազմել, նա տանում, խփում էր այդ խոնավ մասնիկները տների պատերին, ցանկապատերի փշերին, փողոցների սառած ցեխին, մարդկանց դեմքին. նա, կարծես, քամում էր մառախուղի այդ խոնավությունը, սառցնում, կուշ էր ածում, բարակ թելեր և փոքրիկ սպիտակ ուսպեր շինում, կպցնում էր ամեն մի բարձր ու սուր ծայրի, շարան-շարան կախ էր անում մերկ ձյուղերից, որեւէ պատահական մազից: Այդ գործը քամին աննկատելի կերպով էր կատարում. թանձր և ծանրաշարժ մառախուղը յուր անթափանցիկ ծալքերի մեջ էր նորան թույլ տալիս գործել: Եվ մանրիկ սառույցների այդ կտորները միմյանց կաշելով, միմյանց հետ հյուսվելով՝ կազմում էին զանազան օտարոտի ձևեր, բռնում էին բարակ առարկան ամեն կողմից և մեղմ կերպով օրորվում էին քամու առաջ. և օրորվում էին, և թափվում հանկարծակի, արձակելով մեռած, անկենդան, այս տեսակ մառախուղին միայն հատուկ ծանր լուծյան մեջ բույսական տխուր հուսահատության խլրտյուն:

Ցուրտ էր, շա՛տ ցուրտ: Կաշին կապտանում էր, սևանում, ճաքճաքում, մի ծանր, դանդաղ և անդիմադրելի մորմոք տարածում ողջ մարմնի մեջ:

Այդպիսի ժամանակ ո՞վ է ում համար մտածում. ո՞վ գործ ունի գրսի հետ. սեփական կաշին սաստիկ թանկանում է, մեծ-մեծ խնամքներ պահանջում: Եվ ամայի է, անկենդան է քաղաքը, մանավանդ նորա ետ ընկած, մոռացված ծայրերը: Մառախուղը հետզհետե սևանում էր, հետզհետե մթին և մթին կերպարանք էր ստանում: Օրը անցնելու վրա էր և կարծես վերջին հառաչանքն էր արձակում, վերջին անգամ փորձում էր դիմանալ դիզված ծանրությունը:

Այդ իսկ ժամանակ Սառան դրսումն է, աշխատում է մի ինչ-որ բանի վերա: Իրանց տանից քիչ հեռու, այնտեղ, ուր քաղաքը բոլորովին վերջանում էր, և սկսվում դատարկ, քարքարոտ լանջվերը, մի աղբակույտ կար, որտեղ թափում էին տան և ախոռի անպետք բաներն ու կեղտերը: Նա կոացած էր

այդ կույտի վերա և մատնեցող քրքրում էր, ջոկում: Քամին շատ թույլ շարժում էր նորա մեջքից ու կողքերից կախ-կախ ընկած կարկատանների ծայրերը, որոնց վերա արդեն նստել էին սառած փոքրիկ կաթիլները, շարժում էր և նորա խիտ սև մազերը, որոնք անխնամ մնալով, կապվել էին միմյանց, հյուսվել և այդպես թափված էին նորա ականջների և ճակատի վերա: Երբեմն այդ մազերը խիտ էին նորան նեղացնում և այդ ժամանակ նա բարձրացնում էր գլուխը, սաստիկ դեպի ետ էր շարժում և այդպիսով հեռացնում էր մազերը, աչք էր ածում դեպուղեն, ձեռքերը դեպի բերանն էր տանում, փշում, տաքացնում և էլի կռանում էր, էլի քրքրում:

Նորա մի կողքին դարսած էին փայտի մանր կտորներ, այնքան մանր, որ ոչ ոքին հարկավոր չեն եղել և ցախավելի առաջ աննկատելի սրբվել են, աղբի հետ խառնվել: Նա այդ փշրանքներն էր ջոկում, հավաքում. նորան այդպես էր պատվիրել մայրը: Բայց ժլատ էին այդտեղ աղբ թափողները. նույնիսկ այդքան մանր կտորներն էլ քիչ էին բերել, և այդ պատճառով փոքրիկ աղջկա աշխատությունը շատ էլ օգուտ չէր տվել: Մասամբ նա ինքն էլ մեղավոր էր. ամեն անպետք բանի ուշադրություն էր դարձնում, երկար տնտղում էր ամեն մի անպետք շիկ կտոր: Նորա ձեռքն ընկավ մի կտորած շիկ կտոր. նա իսկույն վեր առավ ապակու այդ սև կտորը և կանգնեց:

— Վի՛, հայելի՛, հայելի՛..., — գոչեց շորս կողմին ուրախացած նայելով, կարծես որոնելով մի ընկեր, որին կարողանար հայտնել յուր այդ ուրախությունը: Եվ ամեն կերպ նայեց ապակուն, սրբեց յուր թևքով, մոտեցրեց դեմքին, բոլորովին մոտեցրեց, քթի ծայրին կայցրեց, հեռացրեց, աչքի մեկը փակեց, մյուսը լայն բաց արեց, գլուխը սկսեց դեպուղեն տանել «հայելու» առաջ, ժպտաց, երկու ձեռքով բռնեց, բարձրացրեց գլխի վերա և ինքը ներքևից նայեց. հոնքերն ու շրթունքները միաժամանակ վեր ու վար քաշեց, բերանը ծոմոնց, բաց արեց, ատամները առաջ տարավ, մինչև անգամ մի մատով ներքին շուրթը ցած քաշեց, մի խոսքով՝ ամեն հնարք արեց, որ յուր պատկերը տեսնե, բայց ապակու կտորը խավար էր, պղտոր և անզգա այդ բոլոր շարժվածքների դիմաց: Նա շտեմալ յուր պատկերը և այդպես երկար շարշարվեց:

Նորա այդ զբաղմունքի ժամանակ Աննան, հոգե փոքրիկ սափորը ուսին՝ եկավ հասավ տան դռանը, կանչեց աղջկան, ասաց, որ հավաքած «փայտը» բերե. ու ինքը բաց արեց դուռը, շալակած ջուրը դրեց մի անկյունում:

— Պա՛-պա՛-պա՛, աստված, — մրմնջաց նա, մատների ծայրերը բերանը դնելով, — ո՛ւհ, ո՛ւհ, մատներս թափվեցան, աստված...

Եվ տեսնելով, որ բերանը չի տաքացնում, ձեռքերը դրեց ծոցը, կսկծից քիթը վեր քաշեց, բերանը կիսով չափ բաց թողեց: Նորա աչքերում ջուր էր երևում. արդյոք արտասո՞ւք էր, թե՞ ցրտի դուրս մղած ջուրը...

Սառան ներս վազեց, փեշից թափեց փայտի փշրանքները:

— Ծամը կտրած, այդ ցրտում ինչպե՞ս ես..., — ասաց մայրը և էլի մրմնջաց:

— Մի տես, է՛, տես ի՞նչ եմ գտել, — մոր մոտ վազեց Սառան և ցույց տվեց յուր «հայելին»:

Մայրը առավ ձեռքից, յուր ափի մեջ բռնած ինքն էլ մի անգամ յուր երեսին մոտեցրեց և ապա ասաց.

— Լավ, գնա՛ կրակ բեր, կրակ վառենք, ես կպահեմ: Յո՛ւրտ, ցո՛ւրտ, տունդ քանդվի, — ավելացրեց նա մրմնջալով և աջ ձեռքով «ճանդ արավ» մառախուղին, որի մի քանի մոխրագույն ծաղերը դեպի յուր տունն էին սողում:

Սառան այդ խոսքերի վերա ուշադրությամբ նայեց յուր մորը, ուզում էր ինքն էլ այդպես անե, բայց հանկարծ նկատեց, որ թեև նա մրմնջում էր, բայց

միևնույն ժամանակ նորա բերանը ծանր և աննկատելի կերպով մի բան էր ծամում:

— Է՛, այդ ի՞նչ ես ուտում, — գոչեց նա այնպես, ինչպես գոչում են մեկի վերա գողութուն անելիս բռնած ժամանակը:

Մայրը ծիծաղեց, նա էլ ծիծաղեց. բայց այդ ծիծաղը կարճատև էր, մի լացի նախերգանք. և նա կախ ընկավ մոր փեշից, սկսեց օրորվել՝ դժգոհությամբ դեպի վեր, դեպի մոր քիթն ու բերանը նայելով:

— Ոչի՛նչ չկա, ի՞նչ եմ ուտում:

Աղջիկը լացի ձևով վրա տվեց.

— Հա՛, հա՛, չե՛ս ուտում... Ինձ է՛լ տուր:

— Սառա՛, գիտե՞ս, Մարտիրոսի մայրը նոր բաղարջ էր թխել, մի կտոր, այսքան, մատիս չափ էլ ինձ տվեց: Գնա՛, վազի՛ր, բաժինդ ստացիր:

Աղջիկն ուղեց երեսը դեպի դուռը դարձնել, որ վազե, բայց մեկ էլ այդ բերանը և էլի ձայնով պահանջեց. «Ինձ էլ տուր»:

— Վո՛ւյ, կուրանամ, — ասաց մայրը, — քար պիտի կերած լինեի. մի կտոր էր, բերանս դրի, պրծավ:

— Է՛, չեմ իմանում, տո՛ւր, որ հետո գնամ, — պատասխանեց Սառան այս անգամ բարկացած:

— Զկա, աստված վկա, — հավատացրեց նա, — մի կտոր էր, այն էլ կերա, տե՛ս, ըհ՛ր, պրծավ:

Եվ նա կուլ տալու կերպը ցույց տվեց:

— Վազի՛ր, վազի՛ր, գնա՛, բաժինդ ուղիր: Կտա, ես գիտեմ, որ կտա: Վազի՛ր, մատա՛ղդ լինեմ, մի կրակ էլ կբերես. գնա՛, ցուրտը մեզ կտտորեց, գնա՛:

Սառան դուրս թռավ:

Մի բոպե շանցած՝ նա մտավ հարևանի տունը, աչք ածեց, տեսավ, որ Մարտիրոսը պառկած է քուրսու տակ. գնաց, ինքն էլ նորա մոտ պառկեց: Մարտիրոսի ձեռքին դեռ մնացել էր մի կտոր բաղարջ, և որովհետև այդ կտորը վերջանալու վրա էր, այդ պատճառով նա շէր ուտում, այլ բռնած ձեռքին՝ դանակն կերպ խաղացնում էր կտորը և նայում:

— Տո՛ւր տեսնեմ, Մարտիրո՛ս, — շնչաց Սառան քաղցր ձայնով:

— Զէ՛, իմս է. մի տե՛ս... Ինձ համար է թխել: — Եվ Մարտիրոսը մատը սկսեց բաղարջի բազմաթիվ ծակերի վրայով տանել:

— Հա՛, շա՛տ լավն է. սպիտակ... տո՛ւր ձեռքիս բռնեմ՝ էլի քեզ կտամ:

Եվ Սառան ձեռքը պարզեց դեպի բաղարջի կտորը: Բայց Մարտիրոսը ուսով դեն հրեց այդ ձեռքը և կոշտությամբ ասաց.

— Է՛, իմս է, չե՛մ տալ...

Նորա մայրը լսեց այդ և վեր կացավ:

— Որ իմանաս, Սառա՛, — խոսեց հանկարծ Մարտիրոսը քաղցր ժպտալով, — մեր սնդուկում ի՞նչ լավերը կան, մեծ-մեծ, տե՛ս, մայրս գնում է, որ բերե:

Սառան նստեց, դեպի առաջ թեքվեց և ամբողջովին ուշադրությամբ դարձած նայում էր, թե ի՞նչ պիտի անե Մարտիրոսի մայրը: Իսկ սա բաց արեց հին, կոտրատված սնդուկը, մի փոքրիկ բաղարջ հանեց և տվեց Սառային: Նա իսկույն սկսեց ուտել: Մարտիրոսն, այդ տեսնելով, ինքն էլ յուր կտորը կծեց մի քանի տեղից:

Քիչ անցած՝ Մարտիրոսի մայրը, մի երկաթի կտորի վերա երկու կրակ դրած, տվեց Սառային և տուն ուղարկեց: Իսկ այստեղ նորա մայրը արդեն կուտել էր հավաքած փայտի կտորները. կրակը դրին նրանց տակ, մայր և աղջիկ

միմյանց դեմ չորեքին և, արմունկները շոր գետնին ցցած՝ սկսեցին փչել կրակը: Մի կողմից Աննան էր փչում. նա առգացրել էր յուր թշերը, մի փոքրիկ ծակ էր թողել մի տեղ հավաքած շրթունքների մեջ և, գլուխը շարժելով, յուր շունչը մի քանի տեղերով կրակին էր հասցնում: Իսկ Սառան փչում էր առանց որևէ «ուստալոթյան»։ Նա յուր գլուխը բռնորովին մոտեցրել էր փայտերին, փչում էր և միևնույն ժամանակ նայում էր յուր մորը, որ նրանից սովորի փչելու կերպը: Բայց կրակը փոքրանում էր հետզհետե, իսկ փայտի կտորներից դեռ մի քանիսն էին միայն սևացել: Այդ գործը նրանց այնպես էր հափշտակել, այնպես էր առաջ քաշում, որ փայտի կտորները մի քանի անգամ դետուղեն քաշվեցան նրանց կոնքերի առաջ, մայր ու աղջիկ շուտով գլուխ գլխի տվին, այնքան միմյանց մոտեցան:

Գ

Ծուխը մլլում էր, մլլում, որոր-մորոր տարածվում էր այդ կրակարանի շուրջը, ավելի և ավելի թանձրանում էր, օդակ-օդակ գալարվում էր և պատում երկու փշողներին, թափվում էր նրանց բերանը, խեղդող հաղ առաջացնում, թափվում էր նրանց աչքերը, ջրով լցնում. և փշողները չէին դիմանում այդ կծու ու գորշ ամպիկներին, ետ էին նստում, բռունցքներով արորում էին իրանց աչքերը, հազում էին և էլի խոնարհվում կրակի վերա, էլի փչում... Մի փոքրիկ նվաղ բոց՝ երբեմն կապույտ և երբեմն բաց դեղին, օրորվելով, տատանվելով՝ փայտի մի երկու փշրանքներից կապվ: Փշողները կանգ առին. նրանց շունչը այժմ կարող էր մեղցնել այդ բարեբար բոցը. նրանք նայում էին, թե ի՞նչ կդառնա. իսկ բոցը թույլ, կարծես սառած լեզվակներով լիզում էր խոնավ ու կեղտոտ փայտերը, ֆշացնում էր հուսահատ, մաքառում էր թանձր ծխի հետ, ցածրանում էր, ցածրանում և հանկարծ կորչում, ծխի մի նոր բերան էր բաց անում: Այն ժամանակ երկու գլուխները իսկույն խոնարհվում էին և էլի սկսում էին փչել:

Վերջապես փայտի մանր փշրանքների մեծ մասը բոցավառվեց, գոյացավ մի փոքրիկ խարույկ, որ այրվում էր դանդաղ, ճարճատյուն. հանելով, և այնպիսի դուրեկան ձայներ էր արձակում, որոնց զինը կարելի է իմանալ այդպիսի մի ցուրտ ժամանակ միայն: Մայր ու աղջիկ ետ նստեցին, ձեռքները տարածեցին կրակի վերա: Երկու մեծ և երկու փոքրիկ ձեռքերը բավական էին այդ նվաղ, բայց միաժամանակ առույգ կրակը շորս կողմից շրջապատելու համար. կրակը յուր գործն էր անում, ձեռքերը ջերմությունը անց էին կացնում դեպի ներս, դեպի սիրտը: Դեղին լույսը կենտրոնացավ մոր և աղջկա դեմքերի վերա. նա, այդ լույսը, երեքում, թրթռում էր, և միևնույն ժամանակ երեքում, թրթռում էին առաստաղի վերա ընկած երկու ահագին սովերները:

Եվ մարդկային դեմքերը, որոնք մի բոսկեական, աներևակայելի կարճ, թուցիկ երջանկությունից էլ զվարթանալ գիտեն, ցույց էին տալիս մի պատկեր, որ շատ հաշտ ու համաձայն էր այս տան բոլոր պարագաների, այս բոլոր հանգամանքների հետ: Երեխան վայելչության վերին աստիճանին էր հասել. նորա աչքերը արագ-արագ վազում էին, դետուղեն էին շարժվում, երբեմն կանգ էին առնում կրակի մանրիկ բոցերի վերա. դիտում էին ծխի բարակ գծերը, որ անընդհատ դուրս էին սողում փայտի փշրանքների դեռևս խոնավ մնացած կողմերից, հետո անցնում էին մոր դեմքի վերա, և մեղմ, մանկական ժպիտը լուռ խոսում էր մանուկ սրտի բավականության մասին: Նորա ծնկան վերա դրած էր «հայելին», որ նա էր գտել. երբեմն գլուխը խոնարհեցնում էր, մի կողմի վերա կռացնում և այդպես կողմնակի սիրահարական հայացքով կշռում էր

յուր գլուխը, տեսնում էր, թե ինչպե՞ս փոքրիկ խարույկի բոցերը մանր, մի կետի շափ մանր կերպարանք ստացած, ցուլում, խաղում էին ապակու կտորի վերա:

Իսկ մայրը: Նա էլ մի առանձին կերպարանք, մի առանձին արտահայտություն շունչի: Կրակը լուսավորում էր նորա գունաթափ դեմքը մի թույլ լույսով, նորա հին և անպետք կարկատաններով փաթաթած գլուխը: Այդ դեմքը, թեև մաշված էր, փոքրիկ, բայց զուրկ չէր կանացի սեռին հատուկ ընդհանուր գրավիչ գծերից: Նա ուներ մի զույգ շատ թուխ աչքեր, որոնց վերա նույնքան թուխ հոնքերը գեղեցիկ շրջաններ էին գծել. այդ աչքերի մեջ դեռ ցուլում էր, թեև արդեն շատ թույլ, երիտասարդության կրակը. դառն աղքատությունը մինչև այդ օր չէր կարողացել սպանել Աննայի քսան տարիները: Նա տասնհինգ տարի էր անցկացրել գլուխում, յուր հորեղբոր տանը: Հորեղբայրը նորա միակ սրտացավ բարեկամն ու աղագական էր այս աշխարհում. բայց ինքն էլ աղջիկներ ուներ, նոցա հոգսի ու ցավի տակ ճնշված, տապալկված էր. այդ պատճառով Աննային ամենից շուտ տանից դուրս անել աշխատեցին: Տասնհինգ տարի լուսացրած աղջիկը մի այդպիսի ընտանիքում կարող էր յուր գոյության օգուտը ցույց տալ յուր աշխատանքի պտուղներով: Եվ նա իսկապես բոլորովին ծանր բեռ չէր հորեղբոր համար. նա միշտ աշխատում էր, միշտ հասկանում էր յուր ճակատագիրը: Նա շատ մոտիկ չէր գլուխի կանացի հասարակության, որովհետև միշտ յուր բանին ու գործին էր: Եվ հինգ տարի էր, ահա, որ նա քաղաքացի կին էր: Փոխելով յուր շրջանը, ընկնելով ուրիշ հանգամանքների մեջ, Աննան երկար ժամանակ չէր կարողանում որոշ հասկացողություններ կազմել: Առաջին անգամ, երբ նա յուր մարդու հետ գլուխ էր գնում, յուր հորեղբոր տունը, նորա հետաքրքրությանը չափ չկար: Նա տեսնում էր մի անծանոթ բան և իսկույն, երեխայի նման, հարցումիորձ էր սկսում. «Այս ի՞նչ է, հը՞»։ Մարութի համար մեծ աշխատանք էր՝ հասկացնել նորան, թե ինչն էր են քաղաքի քանդված պարիսպների վերա տեղ-տեղ երևացող աշտարակները, որոնք մի ժամանակ պատերազմական մարտկոցներ են եղել: Աննան չէր կարողանում հասկանալ, թե այդ ի՞նչ կոիվներ են եղել, չէր կարողանում հավատալ, որ մարդիկ կգնան, կհավաքվեն այն սրածայր, կոլոր ու ցցված տների մեջ և կկոպեն... Քաղաքի դռների մոտ մի թուրք ծախում էր բաղբիջան: Աննան զարմացած նայեց, նայեց և ապա, դառնալով դեպի Մարութը, հարցրեց. «Ինչո՞ւ են այս վարունքները ներկել»:

Եվ շորս տարի շարունակ Մարութը նորա համար մի ամբողջ աշխարհ էր. Մարութը ծածկում էր նրանից ամեն ինչ յուր հասկացողություններով, յուր ամեն ինչ իմանալով: Նրանց տունը, ինչպես տեսանք, քաղաքի ծայրումն էր. այդ թաղն էլ մի տեսակ քաղաքային գյուղ էր, ուր գյուղի և քաղաքի սովորությունները խառնված էին անորոշ: Հենց մի պատճառն էլ այդ էր, որ այժմ էլ Աննան դեռ պահել էր գեղջկուհու թարմությունը. մի թարմություն, որ քնքշություն չի նշանակում, այլ ավելի՝ այրական ժրություն, անխոռով հանգստություն, անհոգություն:

Ի՞նչ տեսակ գեղեցկություն է հնարավոր աղքատի ցնցոտիների մեջ, երբ այդ ցնցոտիներն իրանք մի ալյանդակ տգեղություն են մարդկանց աչքում: Ցնցոտիները իրանց հարմար էլ կյանք են պահանջում, և գեղեցիկ դեմքը նիհարում է, ներս ընկնում, նորա գրավիչ գծերը ծածկվում են մի տեսակ փոշու տակ, որ կարծես ինքն անհոգություն է, տնանկության կեղտն է մարմնացած: Այդպես էր և Աննայի դեմքը: Նա նստած էր յուր աղջկա դիմաց, նայում էր նորան, և այդ հայացքը, որ երբեմն նորա սրտի արտահայտությունն էր, ուներ շատ հասարակ, շատ անմեղ միտք, այնքան հասարակ, որ բացատրել անգամ չարժեն:

Նա հանեց հացի կտորը, որ յուր հետ էր բերել և մինչև այդ ժամանակ պահում էր յուր գլխաշորի տակ, տվեց Սառային, որը իսկույն խլեց, ծիծաղեց և ծիծաղելով սկսեց ուտել: Իսկ մայրը մի կտոր միայն կտրեց հացի ծայրից և դրեց յուր բերանը:

— Այս որտեղի՞ց բերիր, նանիկ,— հարցրեց աղջիկը քաղցրությամբ ծամծամելով:

— Բարսեղը տվեց՝ ճանապարհին ինձ պատահելով:

— Բարսեղը... Բարսեղը շատ հաց ունի, նորա քսակը միշտ հացով լիքն է լինում... Շատ, այսքան՝ երկու ձեռքիս շափ:

— Ունի, հա՛, հավաքում է: Խեղճ մարդ է. խեղճն ինքն ասաց՝ տա՛ր այդ հացը Սառային տուր:

Սառան ավելի ուրախացավ, ծնոտը կրծքին սեղմեց, թշերը լայն ետ տարավ. նա հպարտացավ, որ յուր համար ուրիշները բան են ուղարկում: Մայրը ժպտաց, տեսնելով նորա այդ կերպարանքը, ինքն էլ ուրախացավ և ձեռքով հանդարտ խփեց նորա մազերին:

— Վե՛ր, վե՛ր կաց, կրակը պրծավ,— հրամայեց նա:

Կրակը իսկ որ շուտ վերջացավ. վերջին կայծերը շտապով ետուետ էին ջաշվում, շտապով մոխրի տակն էին մտնում:

— Սեանա՛, մոխրվի՛ այդպիսի կրակը, որ մեզ պիտի տաքացնե,— շարունակեց Աննան դառնությամբ լցված.— էլի սառած ենք, փայտացած, ուտելու կոտրատվում են, ա՛խ, աստված...

Կրակի այդ կարճ պաշտոնը, այդ կարճ կյանքը զայրացրել էր նորան:

— Վե՛ր կաց, պառկենք, հողից ականջ դնենք:

Եվ նա վեր կացավ, սկսեց անկողինը փռել:

Սառան խոնարհվեց կրակի վերա, մատով մոխիրը ետ ու առաջ տարավ և հուսահատ կրկնեց մոր խոսքը.

— Պրծա՛վ:

Բայց մայրն արդեն մոռացել էր յուր զայրույթը:

— Պրծա՛վ, պրծա՛վ,— ասաց համարյա երգելով և միևնույն ժամանակ տափակ բարձերը դրստելով:

— Կրակը, կրակը պրծա՛վ... ե՛կ պառկենք, Սառա՛, ականջ դնենք, տեսնենք հողն ինչ է ասում. պառկենք, հա՛:

— Ականջ դնենք, հա՛, նանիկ: Ես հացս անկողնում էլ կուտեմ, կվերջացնեմ:

— Բավական է որքան կերար, մնացածն էլ պահիր, որ առավոտն ուտես: Ախր առավոտը վեր պիտի կենաս թե չէ՝ հաց պիտի կանչես:

Սառան ուտեց վեր քաշեց, անհամաձայն էր, մի երկու անգամ էլ հացը կծեց: Իսկ մայրը բերեց ավելի, նորա ծայրի շփերից երկուսը կոտրեց, որ տարածամ վնաս չգա այդ տան վերա, սրբեց կրակի շորս կողմը, յուր մեծ-մեծ կոշիկները թափ տվեց, մի քանի անգամ գետնին խփելով նրանցից կպած սառած ցեխը թափեց, այդ ցեխն էլ սրբեց, ապա դրստեց երկու հին, կիսամաշ և ահագին տրեխները, որ Սառայի ոտնամաններն էին: Նա կարգի էր բերում յուր տունը:

— Անտե՛ր մնան տրեխներդ, Սառա՛,— ասաց նա կես հանաքով և էլի ծիծաղեցրեց ոտնամանների տիրոջը:

Նա վազեց եկավ, ոտնամանները ձեռքն առավ, տարավ դրեց անկողնը, դրստեց: Ապա բերեց հացի մնացած կտորը, տվեց մորը:

— Պահի՛ր, նանիկ, էգուց առավոտ ինձ կտաս, հա՛:

— Լա՛վ, լա՛վ. ասած է՝ իրիկունը կերածը կորած է: Դու իմ խելոք աղջիկն ես, դու շատ խելոք ես, հա՛:

— Հա՛,— պատասխանեց Սառան դրականապես:

Անկողինը պատրաստված էր. Սառան շորերը հանեց՝ մտավ:

— Ցո՛ւքու է,— գռչեց փախսների տակից:

Մայրը ինչ որ ճարեց, թափեց վերմակի վերա և ինքն էլ մտավ անկողինը:

— Մոտիկ ե՛կ, մոտ, սրտիցս կպի՛ր, քեզ մատաղ: Այդպես, հա՛, այդպես կտաքանանք:

Երեխան մոր սրտից կպավ. շուտով երկուսի դողդողոցը վերջացավ. նրանք տաքանում էին:

— Սեանա՛ն այդպիսի օրերը,— խոսեց մայրը.— գնա՛ն, էլ ետ չգան:

Եվ նա, Սառայի գլուխը գրկած, սկսեց քթի տակ մի ինչ-որ բան մոմալ: Նորա բերանը փակ էր, խոսք չէր լսվում. լսելի էր միայն ծանր, դանդաղ եղանակի ձայնը: Վիշտ էր արտահայտում այդ եղանակը, կարծես մոայլ ու մուխ գիշերն էր այդպես երգում թանձր, այժմ սեպացած, բայց էլի սառած, խոնավ մառախուղի միջից. երգում էր մենակության, դատարկության և սառած, մեռած կյանքի երգը. երգում էր և էլ ավելի ծանրանում, էլ ավելի պինդ կաշում երկրին, կաշկանդում-ճնշում:

Տխուր էր այդ ղնգային թանձր եղանակը, մեղամաղձոտ էր, բայց արտասովելու աստիճանին չէր հասնում: Երեխան լսում էր լուռ, և երբ եղանակը ընդհատվում էր մի թեթև հառաչանքով, նա նույնպիսի տխուր եղանակով պահանջում էր, որ մայրը շարունակե: Սա շարունակում էր յուր մատները հանդարտ շարժելով երեխայի խճճված մազերի մեջ, քորում էր այդ փոքրիկ գլուխը: Այդ գործողությունը ավելի և ավելի թմրացնում էր երեխային, մի շատ քաղցր դրություն մեջ փակել էր տալիս նորա աչքերը: Եվ ահա նա շուտով անշարժացավ, քնի գիրկն ընկավ՝ այդ եղանակի մոռոցները յուր ականջները լցրած: Մոռոցը դեռ շարունակվում էր, մոր աչքերը դեռ ճպճպում էին: Նա մտածում էր և այդպես եղանակում. բայց այդ մտածմունքները հուսահատական չէին. այդ եղանակը շատ սովորական էր նորա համար:

— Լայն օրի՛դ մատաղ, աստվա՛ծ. նեղ օրին լայն օր էլ կլինի: Նեղ օրի կյանքը կարճ...

Այդպիսի խոսքերով վերջացրեց նա ամեն ինչ և ինքն էլ սկսեց թուլանալ, ցածրանալ, ընկղմվել մի անտակ մոռացության մեջ:

Ե

Նեղ օր էր և մյուս օրը: Դարձյալ ցուրտ, ձմեռվա օր: Բայց այլևս չկար խոնավ, ծանր մառախուղը: Ամպամած երկինքն էր. տխուր-տրտում նայում վերևից՝ երեկվա մառախուղի թողած սառցային զարդարանքներին, որոնք դեռևս կպած էին ծառերի ճյուղերին և փշերի ծայրերին, և այնքան թույլ, անկենդան էր այդ երկինքը, որ փոքրիկ, բարակ ձյունեղեն ծուպերը հպարտությամբ կախ էին ընկած և չէին հալվում, չէին թափվում: Երկնքի հարավ-արևմտյան ծայրում կապտագույն և գորշ ամպերի մի քանի ծալքերի մեջ ցուրտ էր արեգակի լույսը: Այդ լույսը մի կերպ ազատվելով ձմռան անշարժ ու ծանր ամպերի բարակ պարսպից, համարյա մեռած, համարյա գույնից ընկած հասնում էր երկրին, տարածվում քաղաքի մի քանի մասերի վերա. իսկ արեգակը երբեմն-երբեմն ցույց էր տալիս յուր բոլորովին տկուր և ճաղատ դեմքը: Եվ այդ դեմքին աչք տնկած՝ նստած էր իրանց շեմքի մոտ փոքրիկ Սառան: Նորա մայրը տանը չէր, նա նստել էր տունը պահելու և այդպես «տաքանում էր» արեգակի առաջ: Նորա մոտ ընկած էին ոտնամանները, երկու մեծ և բոլորովին տափակած տրեխները, որոնց՝ Սառան նոր էր քերել յուր «հայելու» կտորով և այժմ շորացնում էր. նորա բոքիկ ոտները սառել էին, կապտել, նա իզուր էր յուր կապայի պատառոտած փեշերը ձգում, ոտների վերա զցում. ծնկները ար-

գելում էին ոտները ծածկել, փեշերը խիստ կարճ էին: Բայց հագնել ոտնամանները չէր ուզում, այնպես լավ էին նրանք երևում, այնպես մաքուր, որ մտիկ տալ էր հարկավոր:

Բայց նեղ օրին լայն օր էլ է լինում:

Իրիկվա դեմ Աննայի հետ եկավ մի մարդ, որին ճանաչում էր Սառան: Այդ մարդը կաղում էր երկու ոտների վերա, շրջում էր երկու մահակների օղնովյամբ, որոնցից մեկը մեծ էր, երկար, մյուսը՝ կարճիկ. մեծը նեցուկ էր տալիս ձախ կոնատակին, կարճիկը բռնած էր աջ ձեռքում: Նորա մեջքը փոս ընկած էր, տաշտ դառած, իսկ կուրծքը ուռած, դուրս ցցված, և այդ կրծքի վերա երևում էին շորս հատ դեղին, պղնձի կոճակներ, որոնք գինվորի վերաբերից էին պոկված և կպցրած արխալուղի պես կարկատաններով և անթիվ կարերով հաստացրած մի ինչ-որ շորի: Դեմքը քիչ ծուռ էր, աչքերը խոր ընկած: Մազերը անկարգ, անկանոն բռնել էին նորա ամբողջ ծնունդը և վերին շրթունքը: Մեծ, կարծես բահով ճղած բերանը միշտ ցույց էր տալիս մի քանի հատ մեծ մեծ ու դեղին ատամները: Զգիտեմ ո՞վ և ինչպե՞ս էր հարմարացրել նորա մարմնին զինվորական հին վերաբերում, որ կախ ընկած էր նորա ուսերից և շարունակ օրորվում էր, երբ այդ մարդը երկու կողմ ոտների և երկու մահակների օգնությամբ առաջ էր գնում: Սովորական ձևով ու շափով կարած շորը նորան շատ անհարմար էր, չէր գալիս. միակ բացառությունը մեծ, բրդոտ փափախն էր, որ շատ հարմար նստել էր նորա գլխին, բռնել ականջներն ու ճակատի մեծ մասը:

Այդ մարդն էր Բարսեղը, որի աջ թևից կախ ընկած էր մի բավական նոր, բայց կոշտ քսակ:

Բարսեղը մուրացկան էր: Նա ամառը մի քանի գիշեր օթեան էր գտել Աննայի տնակի շեմքի մոտ, ծանոթ էր այդ տանը: Այժմ նա առաջարկել էր Աննային թույլ տալ, որ գիշերները այդ տանը մնա, և Աննան ընդունել էր այդ առաջարկությունը:

Վատ բան չէր:

Բարսեղի մեծ գրպանը լցված էր ածուխով, որ նա հավաքել էր փողոցներում, բռններից ընկած ծամանակ. դուրս տվեց այդ ածուխը, մի փոքրիկ կույտ շինեց: Մոցից հանեց մի կտոր ճարպի մոմ, որ չգիտեմ թե ինչից էր այնքան սևացել: Քսակը դրեց տան վերին անկյունը:

Կրակ արին, մոմը վառեցին, երեք հոգի նստեցին:

Մեղմ ու խաղաղ էր երեկոն: Աննան, խոնարհված կրակի վերա, ճրագի լույսով կարկատում էր Սառայի գուլպաները, որ հենց այդ իրիկունն էր գտել մեծ քարի տակ. նորա դեմքը կարմրել էր, տաքացել. նա ետ էր գցել յուր ճակատի վերայից փալասների սովորական կտորները, և այժմ ճակատի վերին ծայրին երևում էր նորա թուխ մազերի մի փոքրիկ հյուսք, որ մի գեղեցիկ և փոքրիկ կիսաշրջան էր կաղմում և էլի մտնում լաշակների տակ: Բարսեղը մի ոտը ձգել էր կրակի մոտով, աջ արմունկի վերա թիկն էր տվել և նայում էր կրակին, երբեմն և՛ Սառային, որ ծալապատիկ նստած էր նորա կողքին և դրել էր ծնկան վերա մի քանի կտոր շոր լավաշ և ուտում էր խաղ անելով, գլուխը ծոմռելով, հացի կտորի տակին ու գլխին նայելով, ինքն ու ինքը ժպտալով:

Եվ լուռ չէին այդ տնակի բնակիչները: Խոսում էին աշխարհի բաների մասին, պատմում էին քաղաքի նոր ու հին լուրերից, անցքերից:

Մի աղքատ մուրացկանից ավելի էլ ո՞վ շատ նորություն կիմանա: Եվ Բարսեղը հասարակ մուրացկաններից չէր, այսպես ասած, անշարժներից, որոնք ամբողջ օրով մի փողոցի կողմն են դրավում և այդտեղ նստած ձեռք են պարզում անցնողին: Բարսեղը պտտում էր ամբողջ քաղաքը, չկար տուն, որի բակը մտած չլիներ նա, և պետք էր ավելացնել՝ որի բնակիչները չճանա-

նին «կաղ Փարսեղ», ինչպես անվանում էին նորան: «Փարսի» անունը շատ քիչ, ուսկապան-հեգնական անուն էր, և Բարսեղը անտարբեր լսում էր միայն այն մարդկանց բերանից, որոնք յուր ծանոթները չէին. ծանոթները, այնպիսիները, որոնք մի քանի անգամ «բարի լույս» էին ասել նորան, գիտեին, որ «Փարսի» ասելիս նա շատ դժվարությամբ է խոսքի պատասխանը տալիս, ուստի Բարսեղ էին անվանում: Յուրաքանչյուր օրվա համար նա քաղաքի մի թաղն ունեւ նշանակած. շրջում էր այդ թաղը, ինչպես յուր կաղմվածքն էր երևում, չէր շտապում: Եվ միշտ վարձատրվում էր, միշտ նորա քսակը լիքն էր լինում: Նա գիտեր օրհանքների մի երկար շարք. լավ-լավ խոսքեր էին, որոնցով նա առաջ օրհնում էր աշխարհը, հետո բոլոր ննջեցյալներին, հետո պալիս էր տանտիրոջը օրհնում, այդ տանից պակասածներին օրհնում, կենդանիների պայծառ ու կարմիր արեւը օրհնում: Ամեն մի բակում սկզբից մինչև վերջ պիտի ասեր այդ բոլոր օրհանքները, կասեր, մի բառ անգամ չէր բաց թողիլ. կասեր ծանր ու բարձր ձայնով, երգի պես և ամեն մի բառ կարտասաներ փափուկ, լիաբերան: Կպատահեր երբեմն, հացը շուտ կբերեին. նա չէր ընդունիլ, մինչև չէր վերջացնիլ յուր մաղթանքը: Այդ էր պատճառը, որ բոլոր կախաք ու երեխաները, մանավանդ պառավ կանայք, նորան սիրում էին, իսկ հայտնի է, որ սրանք են աղքատի, տնանկի խնամատարները:

Ո՞վ էր Բարսեղը: Շատերին չէր հայտնի:

Ամենքը, սակայն, գիտեին, որ նա մի հեռավոր գավառից է եկել: Եվ գիտեին զվառվորապես այն պատճառով, որ Բարսեղը մի առանձին լեզու ուներ: Յուր գավառի բառերը, հնչյունները, խոսելու ձևը նա պինդ էր պահում, անխառն, և միշտ էր գործ ածում. քաղաքը, ուր նա ապրում էր արդեն մի քանի տարիներ, ոչինչ ազդեցություն չէր արել նորա այդ լեզվի վերա: Բայց ավելի մոտիկներին, որոնց թվում և Աննային, հայտնի էր, որ Բարսեղը այդ հեռավոր գավառի մի գյուղում ունի հայրական տուն: Հայրն ու մայրը վաղուց էին մեռած, մնում էին նորա երեք եղբայրները իրանց կնիկների ու որդիների հետ: Բարսեղը չէր կարողացել ապրել նոցա հետ. և դորա պատճառները մի քանի էին: Նորա եղբայրներն էլ ունեւ չէին, ապրում էին, ինչպես ասում են, քարին աքացի տալով: Ինքը, Բարսեղը, իհարկե, գործելու, նոցա հետ աշխատելու կարողությունը չուներ. բնությունը ստեղծել էր նորան այդպես հաշմանդամ, այգապես խեղճ: Եվ եղբայրները չէին ընդունում, որ նա տանը նստե և միայն ուտել իմանա. ուստի մի օր հայտնել էին նորան, որ իրանք թեև եղբայրներ են, ճշմարիտ է, բայց անդամալույծ պահող չեն, որ առանց այդ էլ նոցա բնոր շատ ծանր է, այնքան որդիներ ունեն: Ասենք, որ այս պատճառաբանությունները իրանք, տղամարդիկ, չէին հնարել. նոցա գլուխն էին փշել, նոցա սովորացրել էին կնիկները, որոնք Բարսեղին ատելու շատ պատճառներ ունեին: Բարսեղն էր, որ միշտ տեսնում էր այդ կնիկներին, հսկում էր նոցա. միշտ նստած, անդոր ընկած ըննում էր նոցա արածները և երեսներին էր բռնում նոցա պակասությունները: Նա ուներ խիստ, կծու լեզու. եթե մարմինը պակասություններ շատ ուներ, լեզուն շատ առավելություններով էր օժտված. և ամենամեծ առավելությունն այն էր, որ քիչ խոսելով չէր բավականանում. տան հարսները, երեխաները վախում էին նորանից:

Ինչպես որ լինի, խոսքը խոսք էր. Բարսեղը բարկացած ոչ ոքին մի խոսք էլ չասեց և նույն օրը դուրս եկավ, թողեց հայրական տունը, ամիսներով գյուղից գյուղ շրջելով գնաց քաղաք: Իսկ եղբայրները նորանից հետո միասին մնալ չկարողացան, իրանց կնիկներին ականջ դնելով՝ բաժանվեցան, հայրական տունը կտոր-կտոր արին, առանձին-առանձին ծուխ կաղմեցին: Եվ միմյանց թշնամի, անհաշտ, վրեժխնդիր ծուխեր: Բարսեղը լսել էր, ինքն էլ գիտեր և ասում էր յուր ծանոթներին, որ այդ բոլորի պատճառը կնիկներն էին: Միմյանց

արտերն էին կրակ տալիս, մեկը մյուսի եղան ոտն էր կոտորում, մյուսը յուր էլը բռնում էր եղբոր բանջարանոցը գցում, ավերում: Այդպես շարունակվում էր թշնամությունը, այդպես միմյանց միսն էին ուտում:

Երկու թե երեք տարի առաջ Բարսեղի եղբայրներից մեկը քաղաք էր եկել հատկապես Բարսեղին տեսնելու և նորա եղածն ու շեղածը իմանալու: Նա այնպես էր կարծել, թե քաղաքում Բարսեղը անպատճառ փող կլինի հավաքած. բայց Բարսեղը չէր էլ ընդունել նորան, չէր էլ խոսեցել հետը. նա էլ այդ եղբայրներից մեկն էր, վրեժ պահել գիտեր: Երբ եղբայրը սկսել էր գանդատվել յուր բախտից, պատմել, թե որքան աղքատ է, շլինքը պարտքի տակ մնացած, աղջիկներով շրջապատած, այդ ժամանակ միայն Բարսեղն ասել էր նորան. «Դնացե՛ք, ձեր կնիկների խոսքը լսեցե՛ք»: ու երեսը ետ էր դարձրել:

Այժմ նա մոռացել էր, թե եղբայր, ազգական ունի. ապրում էր բոլորովին մենակ, ապրում էր՝ որտեղ ինքն էր ուզում:

— Այսօր ներքի-թաղում էի, — ասաց Բարսեղը յուր տեղը շտկելով և բեղերը ոլորելով: — Փոքր թաղ է, շուտ ման եկա, պրծա: Ետ էի դառնում, մի մեծ կռիվ տեսա: Ի՞նչ կռիվ ասեմ. հո միմյանց չէին ծեծում, չէին փշրում, այլ այնպես բղավում էին, հայհոյում: Կովի գլուխը վանին էր. հո՛, նա որ սկսեց, աստված ազատե, գիտես, էլի՛... Պատճառն ի՞նչ էր, հարցրո՛ւ, տե՛ս: Մի գյուղացի մի բեռ ալյուր էր բերել, ծածուկ ծախել էր փութը 80 կոպեկով: Հիմի արի ու տե՛ս, վանին իմացել է, գյուղացուն էլ, առնողին էլ մեկդ ան է քաշել, ասում է՝ ինչո՞ւ դու ծախել ես ծածուկ, դու էլ ինչո՞ւ առել ես: Պրծում չկա նորա ձեռից. աղաչանք, պաղատանք... բան չի դառնում:

— Ասե՛ն ի՞նչ էր, — հարցրեց Աննան, հետաքրքրությամբ նայելով աղքատի դեմքին:

— Ուրեմն օրենք է... Դիրքը որ դնում են, մեկի, երկուսի համար չէ... հասկանո՞ւմ ես. այսինքն՝ ողջ մեկ է, ողջ աշխարհի համար է: Քաղաքի դեպուտատը կանչել է վանուն, ձեռքը դրել է նորա կրծքին ու ասել է. «Տե՛ս, ասում եմ՝ պրծնում: Իրավունք չկա... այսինքն՝ ով ծախում է, թող բերի աշկարա ծախի դրած գնովը: Ով որ չանի՝ դու քո բանդ իմացիր, ես ինքս պատասխան կտամ»: Այսինքն՝ էծանություն լինի, ամեն մարդ էլ առնե: Հիմա վանին բռնել էր գողությունը, ուզում էր ծախողի, առնողի հոգին հանե: էլ աղաչանք, պաղատանք չմնաց. մարդիկ, երեսաներ հավաքվել էին, է՛, մեծ բազմություն կար. ամենքն ուզում էին ծախողին ուտեն, ուտեն...

Աննան զարմացած էր. նա դեռ չէր հասկանում, թե ինչո՞ւ այնքան մարդիկ պիտի հավաքվեն մի խեղճ մարդու վերա. ի՞նչ կար որ, ծախել էր, մյուսն էլ առել էր. ի՞նչ գողություն է այդ:

— Ուրեմն զոռո՞վ է, — հարցրեց նա, — ալյուրատերը աշխատանքով է ծախել, առնողն էլ, երևի, փող է ունեցել, որ առել է. դրանց, այդ փողավորներին, ի՞նչ ասեմ... մենակ այդ չէ, ինչ որ ուզում են, առնում են: Որ փող չլինի, չեն էլ առնիլ... էլ ի՞նչ կա:

Բարսեղը ծիծաղեց:

— Չե՞ս հասկանում, թե ինչի համար. բա՛... — ասաց ծիծաղելով:

Երբ նա ծիծաղում է, բերանը երկար և լայն բաց էր լինում, քիթը տափականում, երևում էին նորա բոլոր ատամները. իսկ փոքրիկ աչքերը բոլորովին կուլ էին գնում, ծածկվում այս ու այն կողմից հավաքված մսի ծալքերի տակ, կետերի չափ դառնում:

Նորան այդպես տեսավ Սառան և չղիմացավ, անզուսպ ծիծաղը հանկարծակի պայթեց, բարձրաձայն քրքիջը հորդահոս ջրի պես դուրս թափվեց. նորան այլևս պահել չէր կարելի: Նորա դեմքը կարմրեց, աչքերը մեծացան, և ծիծաղն այնքան սաստիկ էր, որ նա չկարողացավ նստած մնալ ու որպես մի կոկոր

կնու՛ճ՝ կողքի վերա ընկավ: Երեսայի այդ անկեղծ ուրախությունը Բարսեղին չարժեց, և նա էլ շարունակեց յուր թույլ և անձայն ծիծաղը:

Բայց Աննայի վերա ուրիշ տեսակ ազդեց այդ ծիծաղը. նա շարացավ, մի ակնթարթում բորբոքվեց, նա շատ շուտ հպակացավ, որ ծիծաղում են յուր անհասկացողության վերա: Մանավանդ շատ դիպավ փոքրիկ «լակոտի» ծիծաղը. այն մեկը՝ մեծը, դեռ իրավունք ուներ, իսկ սա՞ ինչ է... Եվ նա զայրացած մի քանի անգամ խփեց Սառայի գլխին: Սա ավելի ևս սաստկացրեց ծիծաղը. բայց այս անգամ հարվածները հանաքի համար չէին թափվում թաղիքի պես խճճված նորա մաղերի վերա: Եվ ծիծաղը նույն տեսակ սաստիկ լաց դառավ:

— Չորանա՛ս դու, խորովվի՛ս... — ասաց մայրը զայրացած, համարյա ջրթունքները կծոտելով. — հենց որ մի խոսք ես հանում բերանից, խեղճն մեջ է ընկնում. ո՛չ մեծանաս դո՛ւ, ո՛չ... մեծանաս, ով գիտե ի՞նչ կբերես գլուխս:

Բարսեղը աղջկան քաշեց, յուր մոտ տարավ, գրկեց նորա գլուխը և փազաջական խոսքերով վերջ դրեց նորա լացին: Սառան բոլորովին կտրեց յուր ձայնը, երբ մութացկանը գրպանից հանեց և տվեց նորան կաղամբի կոթի միջուկը, որ մի քանի տեղից կրծոտած էր:

— Ավագենց տանը տվին, մի քանի հատ կոտորում էին, այդ էլ ինձ տվին, — հարկավոր համարեց բացատրել աղքատը:

Բայց Աննան չնայեց անգամ, չտեսավ, թե այդ ի՞նչ էր, որ միանգամից կտրեց «լակոտի» ձայնը: Սառան բոլորովին հանգստացած՝ գլուխը դրած էր աղքատի ծնկան ու այդտեղից դեպի վեր էր նայում՝ դեպի աղքատի մազոտ դեմքը, տեսնում էր երկու հատ աչքերը, որոնք դեռ զարմանք էին արտահայտում և անդադար ճպճպում էին ծանր, կարմիր կոպերի տակ: Բարսեղը իսկ որ շարունակել էր ուզում ընդհատած խոսակցությունը: Աննան ձեռքի գործը վերջացնելով դեն դրեց և, տեսնելով յուր աղջկան, հրամայեց, որ վեր կենա, կորչե:

— Կենդացնե՛ք եղ, — ասաց նա Բարսեղին մի տեսակ խուլ, կարծես ակամա ձայնով:

— Նեղացնե՛ք: Չէ՛, Աննա՛, ուրիշ բան ասա՛: Ասա՛, թե ուրիշ ես, ուրիշի ծնկան գլուխ դնել չի կարելի...

Եվ Բարսեղը թեթև կերպով հառաչեց: Մի շատ կարճ ժամանակ Աննան չկարողացավ պատասխանել այդ խոսքերին. բայց հանկարծ նորա մեջ մի ինչ-որ բան զարթեցավ, և նա շտապեց հերքել այդ միտքը: Այդ պատճառով նա ընդունեց յուր դեմքի վերա մի շատ քաղցր ծախտ, և յուր թուխ աչքերը մի տեսակ քաղցր վիրավորանք հայտնեցին:

— Ի՞նչ խոսք է այդ, Բարսե՛ղ: Դու էլ մեղանից մեկն ես, իմ մտքովն էլ չի անցել այդպիսի բան, պարտական մնամ առաջի աստծու: Այդ մահվան բաժինը, հո՛ղը կոխեմ դորան, չթողեց, որ երկու խոսք խոսենք:

— Հա՛, այն էի ասում, է՛, դու չէիր հասկանում, — շարունակեց Բարսեղը յուր տեղը դրոտելով: — Ախր դիրք է, մեկի համար չէ, երկուսի համար չէ, բոլոր աշխարհի համար է: Օրինակ, դեպուտատը որ ասում է, ախր յուր օգտի համար չէ ասում, ախր նա խելքը գլխին մարդ է: Ուրեմն ասում է. լա՛վ, փողավորը մի մանեթ էլ տվեց, ավելի էլ տվեց՝ ալյուր առավ. բայց ախր շունեոր էլ կա, աղքատ մարդ էլ կա, և աղքատը ունեւորից շատ շատ է՝ նա՞ ինչ անե: Այսօր ես քսակը կոնատակս եմ առնում, գնում են ալյուր բերողի մոտ: Ասում եմ թե՛ մի փութ ալյուր եմ ուզում: Ինձ իսկի մտիկ էլ չի անում, ասում է՝ բոլորը մի տեղից կծախեմ մեկի վերա, փողերը կդարսեմ, կգնեմ գրպանս. թող մեռնի՛ աղքատը, իմ ի՞նչս է կորչում: Հարուստը, տեսնո՞ւմ ես...

— Օ՛ր,— բացականչեց Աննան, հասկանալով վերջապես, թե ինչ էր գնալուստի խելքը:— Աստված այդ հարուստներին քոս տա, եղունգ չտա, որ քորեն: Դե ի՞նչ ասեմ, քե՛զ մատաղ, մի քանի անգամ առած չեմ, տեսած չեմ: Կրակ թափվի դրանց վերա:

— Այդ էլ մի՛ ասիր, Աննա՛ն: Եթե որ հարուստ չլինի, մեր քաղաքն էլ քաղաք չի լինիլ: Էլ մենք ինչո՞ւ կապրենք: Այսինքն՝ որ հարուստը կա, քաղաքն էլ պայծառ կլինի: Իսկի չե՛ս տեսնում այն ապրուստը, նստիլ, վեր կենալը: Վա՛հ, այսօր Մարկոս աղան մի մուշտակ էր հագել, էլ ի՛նչ ասեմ. կասես թե յուզի միջից էր հանած: Խոսում էին, լսեցի, 700 մանեթով է առել:

— Յո՛թ հարյուր. այդ ո՛ր բախումվորն է. այդքան փողն էլ կհամըրվի՞ր, ո՛ր...

— Բա՛ս... մենակ մուշտակն է այդքան: Ուտիլ-խմիլը տե՛ս... Երեք օր առաջ նրանց տանը մեծ ճաշ կար: Է՛, որ ասեմ, կմնաս չորացած: Ի՛նչ մարդիկ կային, բոլորն էլ աղաներ. ինչե՛ր, ինչե՛ր ասես՝ չկային: Նրանց ծառան, անունը Միկիլ է, ինձ լավ ճանաչում է, այնպիսի բաներ էր պատմում, որ մնացել էի չորացած: Էլ քանի՛-քանի՛ տեսակ կերակուրներ, անունն էլ չես իմանալ, որ ասեմ, Թեհրանից բերած չոր մրգեղեն... Չէ՛, Մարկոս աղայի անունը հեռո՛ւ-հեռո՛ւ երկիրներ է գնացել: Դրանք քաղաքի օգուտն են...

— Դե՛, իհարկե որ...

— Գլուխդ մեռնի՛, Մովսե՛ս. կույր Մովսեսն եմ ասում, այն, որ ինձ հետ է նստում: Ասում եմ այսպես է, ասում է՛ չէ, ասածուց հրաման պիտի լիներ, որ մենք ողորմություն չհավաքենք, մենք էլ ապրենք, ո՛վ գիտե, ապրենք ինչ կերպ որ լինի: Շատ յուր ասածին մարդ է Մովսեսը: Ասում եմ. եղբա՛յր, այդպես ո՞նց կլինի, ամեն մարդ յուր փեշակին է, սա էլ մեր փեշակն է... Է՛, իսկի կարողանո՞ւմ եմ հասկացնել: Խելք չունի մեռածը. կենում է, կենում, ասում է՝ մրսում եմ, աստված, ինձ էլ հարստացրու չա՛, ասում եմ, ծիտը երազում կորեկ կտեսնե: Ասում է՝ դու հենց այդպես էլ պիտի մեռնես: Է՛հ, ինչպե՞ս ասես, ի՞նչ հասկացնես. մարդ կա, որ խելք ունի, մարդ կա, որ խելքը հացի ու պանրի հետ կերել է, պրծել: Ինձ մի քանի անգամ հայհոյել է:

— Մի բան հասկանո՞ւմ է, որ խոսում է,— հարցրեց Աննան:

— Է՛...— Եվ Բարսեղը հեզնաբար քիթը վեր քաշեց, ձեռքը թափ տվեց:

— Դե՛, ում հետ խոսում է, թող խոսի, Բարսեղի հետ հո չի կարող զալ, աշխարհս լավ է ճանաչում Բարսեղին...

Բարսեղի պատասխանը եղավ լայն ժպիտը, որ դրոշմվեց նորա շրթունքների վերա և անշարժացավ: Բարսեղը մի քանի անգամ չորս կողմից նայեց, ձեռքը էլի տարավ դեպի բեղերը: Գուցե նա ուրիշ բան էր մտածում, բայց տեսնողը կասեր, որ նա պատրաստ է բերանից հանել այս խոսքը. «Դե՛, մի ի՛նձ նայեցեք»:

Նա լռեց: Սառան քնել էր՝ գլուխը նորա ծնկան վերա դրած և մի ձեռքում կաղամբի կոթի մի փոքրիկ կտորը պինդ բռնած:

2

Այսպես ամեն իրիկուն: Աննայի տունը, ինչպես ինքը Աննան էր ասում, առաջվա համն էր ստանում: Մի ծանր տարին ավելի և ավելի մոռացվում էր: Տունն էր մտել խոսքը դրսի աշխարհի մասին. մարդկանց շարն ու բարին քննվում էր, ալլես մենակ չէին որբեալքին և փոքրիկ որբը:

Բարսեղը ամեն օր, զարմանալի ճշտությամբ, ճրագները վառելու ժամանակ տուն էր հասնում: Նորան արդեն սպասում էին այդ տանը, նորա ճանապարհին էին նայում, թեև այդ մարդը ոչ մի տեղ ճանապարհ, ուրիշի համար

կշանկություն ունեցող ճանապարհ չուներ: Գալիս էր, մտնում, ձեռնափայտերը հանդարտ չրխկացնելով պատի տակն էր դնում, լիաբերան «բարի իրիկուն» էր ասում և նույնպես լիաբերան պատասխան ստանում, նստում էր:

Սառան իսկույն աչք էր տնկում նորա վերա. նստած տեղն անշարժացած, Սառան դիտում էր նորա ձեռքերը. ինչպե՞ս էր նա շարժում, ո՞ր էր տանում, ի՞նչ էր անում: Երեխայի սիրտը լցվում էր անհամբեր սպասողությամբ, մի տեսակ խաղաղ անհանգստությամբ և սկսում էր թռթռալ այն ժամանակ, երբ աղքատը յուր ձեռքը պատահաբար դեպի գրպանն էր տանում: Այդ հայացքը, այդ ուշադրությունը հասկացել էր Բարսեղը, մինչև անգամ գնահատել: Նա ինքն էլ նայում էր, ինքն էլ դիտում էր. դիտում էր այդ փոքրիկ, միշտ բաց գլուխը, ցիբուցան թափված, խճճված մաղերը: Այդ բնական գլխարկի տակից երևում էին երեխայի ականջների ներքին ծայրերը, հետո հաստիկ, կարմիր թշերը, փոքրիկ բերանը, որի շրթունքները միմյանց պինդ կպչելով, մի փոքրիկ փոս էին կազմում ծնոտի վերա. մաղերի տակից երևում էին երկու վառ աչքեր, որոնք բնից դուրս թռչել էին ուզում, որպեսզի լավ, է՛լ լավ տեսնեն նորա, այդ աղքատի ցնցոտիները, որպեսզի մի կերպ իմանան, թե ինչ կա նորա գրպանում:

Բայց նորա գրպանն ի՞նչ կարող է ունենալ: Մուրացկանի գրպանը, խորու մեծ գրպանը, կեղտոտ, կոպիտ թելերով կապկպած գրպանը, որ յուր մեջ տեղավորում է այն միայն, ինչ մյուս մարդկանց համար ավելորդ է, այնքան անհարկավոր, որ կարելի է, առանց երկար մտածելու, առանց ցավելու տալ օտար, գզգզված մարդուն: Ամբողջ օրերով աղքատն ինքն է հարյուրավոր գրպանների աչք դրած. բայց և այդպես, այս աղջիկն ինչպե՞ս է նայում, ինչպիսի՞ ակնկալություն ունի այդ իսկ գրպանից: Բարսեղը նայում էր աղջկա այդ քաղցր, հեզ ու անմեղ դեմքին, նայում էր, մի քանի անգամ էլ շարժում էր յուր գրպանը, կարծես զվարճանում էր, այդ պատճառով էլ այնքան ծանր կերպով ասում.

— Տե՛ս, թե քեզ համար ինչ եմ բերել...

Սառան այդ սովորական խոսքերին էր սպասում. և հենց որ լսում էր, իսկույն քաշվում էր, մոտենում նորան և յուր դեմքի վերա մի ժպիտ էլ ավելացրած՝ աչքերը աղքատի դեմքին և գրպանին էր ուղղում փոփոխաբար: Բարսեղը, վերջապես, մի բան հանում էր, կամ մի ընկույզի միջուկ, կամ մի կիսատ խնձոր, տալիս էր նորան: Եվ ինքը, հպարտ յուր արածով, մի ձեռքը դնում էր նորա մեջքի վերա, և այդ ժամանակ նորա կոշտ և անհրապույր դեմքը աշխատում էր փաղաքշանք, ուրախություն, գութ արտահայտել: Սակայն Սառան ալլես չէր տեսնում այդ դեմքը և չէր իմանում ինչ է նա ասում. իսկույն ազահույթյամբ ուտում էր, վերջացնում, և այնուհետև բացվում էր նորա փոքրիկ բերանը:

Աննան ալլես հացի պակասություն չուներ. ամեն իրիկուն Բարսեղի քսակը կտոր-կտոր հացերի մի բաղմունքով էր թողնում, որ մյուս օրը բավականանում էր, շատ անգամ դեռ ավել մնում: Ճրագալույսն ու վառելիքն էլ առաջվա պես հաղվազյուտ չէին: Բարսեղը մի տան համար հոգացողություն անելն էլ գիտեր: Նա դրսից բերել էր քարեր, մտածել էր, աշխատել և կազմել էր նրանցից մի փոքրիկ օջախ. բերել էր մի լրագրի թերթ, ծածկել էր նրանով լուսամուտը. յուր հին արխալուղը կախ էր արել դռան ճակատից, որպեսզի ձեղքովը շատ ցուրտ չմտնե: Մնում էր քարե պահարանը. դա վատ էր թվում Բարսեղին, այնպես բաց մնացած, ամանները անկարգ դրված: Եվ նա մի օր հարուստ տան պատշգամբին տեսավ մի հին սպիտակ շորի մեծ կտոր, խնդրեց, որ իրան տան շապիկ կարելու համար, բերեց, կախ արեց առաստաղից, քարն ու նորա տակ բացված խոռոչը ծածկեց:

Աննան ուրախանում էր այդ բոլորը տեսնելով: Եվ փոխարենը հատուցա-
նում էր յուր լավություններով, խնամքով. պատրաստում էր, որքան կարելի
էր, փափուկ անկողին, որի մեջ Բարսեղը հանգիստ քնում էր. լվանում, կար-
կատում էր նորա շորերը: Լինում էր այսպիսի ժամանակ. Բարսեղը գալուց և
երեկոյան հացը ուտելուց հետո՝ Աննան հանում էր ասեղը, վերցնում էր աղ-
քատի որևէ շորը և նստում էր փոքրիկ ճրագի առաջ, բոլորովին մոտենում էր
լույսին, կարը դնում ծնկան վերա: Ծրագը պարզ լուսավորում էր նորա սպի-
տակ ճակատը և այն փոքրիկ, մի բարակ գծի չափ կնճիռը, որ անփութ ընկած
էր ճակատի երկարությամբ, թավ հոնքերի գլխին: Այդ հոնքերը սովոր էին
տարածում աչքերի վերա, որոնց ներքին կողմերը խիտ շարած, երկար և սրա-
ծայր թերթերունքների հետ ստեպ-ստեպ իրանց հատուկ արագությամբ դեպի
վեր էին շարժվում և էլի իջնում: Մի փոքրիկ ստվեր էր արձակում նաև քիթը,
որի տակ երևում էին միմյանց կպած գունատ շրթունքները: Այդպիսի ժամա-
նակ Բարսեղը ավելի էր նստում, այնպիսի շրջանում, ուր ճրագը պարզ
լուսավորել չէր կարող. և նայում էր Աննայի այդ դեմքին, հարկավոր գործով
զբաղված կնոջ հանգիստ և անվրդով դեմքին:

Նայում էր թեև ոչ երկար, բայց խոր ուշադրությամբ: Նա լուռ էր, մտա-
խոհ: Մտքերը նորան անհանգստացնում էին: Ի՞նչ էր արդյոք նորա մտածմուն-
քը: Միանգամից չէր միտքը գոյացել. նա ինքն ու ինքը եկել, նստել էր աղքա-
տի գլխում: Ամեն ինչ հաջողվում էր այդ փոքրիկ, տկլոր տան մեջ. ամեն ինչ
կարգ ունեւ, ինչ դնում ես, սաղում է: Երևում է պակասը, երևում է, թե ինչը
պիտի լինի և ինչպե՞ս պիտի լինի: Կարգը, սարքը այնպե՞ս լավ է, այնպես
հանգստացնում է մարդուն. պակասը այնպե՞ս սուր ծակում է, միտք անել է
տալիս. և երբ նորա ճարը գտնում ես, հեռացնում, որքա՞ն ուրախանում ես:
Այս տան մեջ ինչ որ անում ես, ինչ որ ավելացնում ես, հանգստությունը, հար-
մարությունն է ավելանում: Էլ ի՞նչ լավ բան. տեղը հարմար, տունը լույս,
խոսքն ու զրույցը այդ փոքրիկ օջախի շուրս կողմն առած. կա մարդ, կա հաս-
կացող, լսող: Օրնիրուն փողոցում, թե՛ նստած, թե՛ ման գալիս, ոչ ցեխի, ոչ
ձյունի նայելով և ոչ անձրևի, մարդը լուռ է, նայում է ամեն մի դատարկ բանի,
մրսում է, տաքանում, լսում է հարյուր ու մի կոշտ խոսք, կամ հայհոյանք,
կամ ծաղր, կամ թե որևէ կծու հանաք: Այնտեղ նա ամենքից ցած է, ամենքից
ցած՝ նույնիսկ երկու-երեք տարեկան զուգած-զարդարած երեխայից, որին
ծառան տանում է նորա առաջով. այդ փոքրիկն էլ գիտե մի բան ասել, ան-
պատճառ մի ծանր բան: Տե՛րը նրանց հետ, թո՛ղ ասեն, անեն ինչ կարող են:
Աղքատը, յուր գործին գնացող աղքատը, հենց այդպիսի բաների համար է
ստեղծված: Բայց գործից հետո, ամբողջ օրվա ընթացքում տեսածից ու լսածից
հետո որքա՞ն լավ է այս օթևանը, այս հանգստությունը: Այդ երեկոները նա էլ
մարդ է դառնում, այդտեղ նա ոչ ոքից ցած չէ:

Այսպես ամեն օր, ամեն իրիկուն նորա գլուխը ուրիշ-ուրիշ մտքեր էին
մտնում: Յերեկը յուր գործը կատարելիս նա առաջվա պես անզգա չէր: Առաջ
այդպես չէր բոլորովին: Առաջ անում էր, ման էր գալիս, հավաքում, իմանա-
լով, որ յուր ճակատի գիրն է այդպես. ուրիշ տեղ, ուրիշ ճանապարհ չկար,
պետք էր միայն այդ անել: Իսկ ա՛յժմ: Մարդկանց մանր ու հասարակ գործերը,
դեսուդեն ընկնելը նորա համար առանձին միտք, առանձին քաղցր նշանակու-
թյուն էր ստանում: Եվ նա ուշադրությամբ էր նայում այդ բոլոր գործերին, սի-
րում էր շատ տեսնել, որ յուր մտքերի վերա ուրիշ մտքեր էլ ավելանան: Տես-
նում էր, օրինակ, արհեստավորին, որ գալիս կանգնում էր մի մանրավաճառի
առաջ. նորա փեշից կպած է փոքրիկ տղան, որ անդադար ձգում է այդ փեշը
և հորից մի ինչ-որ բան է պահանջում: Բարսեղը մոտ է գնում, կանգնում:
«Ուզում եմ, ուզո՞ւմ եմ», — կրկնում է երեխան անդադար: Հայրը առնում է,

տալիս մի փոքրիկ բան, բայց երեխան էլի պահանջում է. հայրը սկսում է
հետվառացնել, ասում է, թե այդ մեկն էլ հետո կառնե, այժմ փող չունի: Բայց
մի՞թե փոքրիկը հասկանում է նորան. նա գիտե յուր պահանջը, յուր լացը և
յուր փեշից պինդ բռնելը: Կարծես էլ ի՞նչ մի պատճառ, որ ամեն մարդու բար-
կությունը հարուցաներ. այդ փոքրիկը, որ այնքան պնդացրել է երեսը, կպրի
պես կպել է, ձեռք չի վերցնում, ամաչացնում է մարդուն հրապարակի մեջ,
օտար խանութի առաջ: Բայց ո՛չ. այդ լացը, այդ անհաշտ կոշտությունը հոր
ծիծաղն է բերում: «Ա՛խ, ի՞նչ անեմ», — ասում է նա, ձեռքը գրպանն է տա-
նում, թափ է տալիս, հանում վերջին սև փողը, վերջինը, որովհետև նա այնպես
է նայում այդ փողին և առնում մի ինչ-որ բան, որ միայն երեխային է հար-
կավոր: Հետո համբուրում է երեխային, ճանապարհ դնում, մի քանի անգամ
պատվիրում, որ լավ պահե առած իրը, չկորցնե, որ լավ գնա, շուտ տուն գնա:
Այդ ամենը տեսնում էր Բարսեղը և հանկարծ մտաբերում, որ ինքը մենակ է
այս աշխարհի վերա, բոլորովին մենակ: Եվ հասկանում էր, որ ինքը մենակ
իրան չպիտի ճանաչե, այլ պիտի թափ տա գրպանը, պիտի իրան ծախե, որ
այդպես ուրախանա, ինչպես ուրախացավ արհեստավորը: Եվ երբ մթնում էր,
երբ նա տեսնում էր Սառային, գլուխը կամացուկ շարժում էր: «Օձն էլ բույն
ունի... քո բույնդ ո՞րն է, Բարսեղ», — հարցնում էր ինքն իրանից:

Մի երեկո Աննան լվաց նորա գլուխը: Խնամքով լվաց, պակաս տեղ չթո-
ղեց: Յուր թեքերը վեր էր քաշել մինչև արմունկները, լվանում էր, իսկ Սառան
ջուրն էր ածում: Ամեն անգամ, երբ փոքրիկը սխալվում էր, ջուրը շատ էր
ածում կամ քիչ, կամ թե ծուռ, մայրը բարկանում էր նորա վերա, անիծում,
որ այդպես անշնորհքն է եղել, երբեմն և խփում էր նորան, երեխան լաց չէր
լինում, չէր վիրավորվում, երեկ, հասկանում էր, որ այդպես չպիտի աներ և
աշխատում էր լավ ածել: Աննան երկար շփեց, մաքրեց Բարսեղի ականջները,
հետո բերեց մի շորի կտոր, սրբեց նորա գլուխն ու դեմքը: Բարսեղը մոռացել
էր՝ տեսե՞լ էր յուր օրում այդպիսի բան, թե չէ: Գլուխը թեթևացավ, աչքերը
լայն բացվեցան, մազերը կակղեցին: Այնպիսի մի հանգստություն եկավ նորա
վերա, երբ նա նստեց օջախի կրակացած ածուխների առջև, այնպիսի մի սի-
րուն, ծուլ թմրություն գրկեց նորան, որ շարժվել չէր ուզում:

— Աստված քեզ օրհնե, Աննա՛, — բացականչեց նա. — միայն Տերը քո
մեկը հազար շինե, կուռդ դալա՛ր...

Աննան լսում էր և ծիծաղում:

Այսպիսի հանգստությունը, այսպիսի թեթևությունը Բարսեղի համար տես-
նված բան չէր: Ինքն իրան մոռացել էր. և հպարտացած, կիսախուփ աչքերով
տեսնում էր, թե ինչպես Աննան արագ-արագ դեսուդեն էր անում, հավաքում
էր ամանները, դուրս էր տանում տաշտակը, ջուրը դեն ածում: Երբ նա կրկին
ներս մտավ, տաշտակը դրեց մի անկյունում, հայտնեց, որ լվացած գլուխը
հեշտ կմրսե, խնամքով դրսուեց դռան ճակատից կախ արած արխալուղը, որ
ցուրտ չմտնե, հետո առաց, որ տաշտակը իրանցը չէ, ուրիշի դռնից են ուզել
բերել, ուստի պետք է տանը պահել, որ դրսում ցրտից չճաքե: Բարսեղը մինչև
այդ մի ինչ-որ բան էր ուզում անել: Մի քանի անգամ ձեռքը տարավ դեպի
ծոցը, բայց էլի դատարկ էր քաշեց: Այդպես անում էր և գլուխը կախ արած
մտածում: Վերջապես երբ Աննային և Սառային մի երկու ավելորդ անգամ էլ
նայեց, ձեռքը տարավ յուր կակղած և դեռ թաց մազերի վրայով և հետո ծանր
կերպով հանեց ծոցի գրպանից մի չթի փոքրիկ կապոց, արձակեց նորա վերա
մի քանի անգամ փաթաթած և պինդ կապած թելը, բաց արեց կապոցը, բաց
արեց և նորա մեջ դրած թղթի կտորը, սկսեց ուշադրությամբ տնտղել այդ
թղթի մեջ դրած սպիտակ փողերը: Նա առաջ համրեց, կշռեց յուր ձեռքում,

հետո ծանր-ծանր վերցրեց երկու հատ սպիտակ արասանոց, որ երկու մատի մեջ բռնած պարզեց դեպի Աննան:

— Ա՛ռ, քեզ համար մի քան կառնես:

Մի սև փող էլ, երեք կոպեկանոց, գրպանից հանեց և Սառային տվեց: Աննան բռնեց փողը, բայց էլի պարզեց դեպի Բարսեղը:

— Ինչի՞ս է,— հարցրեց նա:

— Լա՛վ, մի՛ հտ տուր, սրտիդ ուղածը կառնես:

— Ի՞նչ բան ունիմ, ինձ հարկավոր չէ, աստված վկա,— պատասխանեց նա քաղցրությամբ, որ չվշտացնե աղքատին:— Ա՛ռ, ածուխ կառնես. եթե այս ձմեռ կրակի կարոտ չմնանք՝ էլի մեծ բան է:

— Աստված ողորմած է, Աննա՛, ածուխն էլ աստված կհասցնե: Ես կրե-
րեմ, մի քանի շահի էլ ունիմ: Վե՛ր առ, վեր առ:

Աննան տարուբերում էր, սպիտակ փողը խաղացնում էր յուր պարզած ձեռքի մատների մեջ: Իսկ Սառան սև փողը պինդ սեղմել էր բթամատի և ցու-
ցամատի մեջ, բռնել էր ուղիղ քթի առաջ, մի ոտը բարձրացրել էր, մյուս ոտի վերա ցատկելով մի քանի շրջաններ արեց նրանց շուրջը:

— Լա՛վ, ա՛ռ, միևնույն է՝ քեզ մոտ, թե ինձ մոտ եղած,— խոսեց Ան-
նան,— աստված վկա է, ճշմարիտ եմ ասում:

— Ես էլ հենց այդպես եմ իմանում, որ տալիս եմ, Աննա՛, աստված էլ
վկա, երկինքն էլ. հավատացի՛ր, որ այդպես եմ իմանում:

— Է՛, չեմ կարող. ախր ի՛նչ անեմ... Լա՛վ, որ այդպես է, ա՛ռ, ինձ համար
մի տաշտակ կառնես, հենց այսպիսի մեկը. շատ լավն է, ես սիրում եմ այս-
պիսին. ծանր չէ, բայց բարակ էլ չէ:

— Է՛, Աննա՛, ողջ գլուխ ուղիւր, առանց տաշտակի էլ կվազվի,— ասաց
Բարսեղը ուրախացած:— Որ այդպես է, ինձ տո՛ւր, ես Սառայի համար մի
ջուխտ լավ ոտնաման կարել կտամ:

— Հա՛, հա՛, այդ լավ է. խելքս աստված կտրե. երեխաս բոբիկ է, տրեխն
էլ այսօր կորցրել է, տանից դուրս գալ չի կարողանում:

Սառան վաղեց, եկավ մոր մոտ, յուր փողն էլ տվեց նորան:

— Սրանով էլ ա՛ռ,— ասաց նա:

— Լա՛վ, լա՛վ, Սառա՛, կառնեմ,— պատասխանեց աղքատը,— տես ի՛նչ
կառնեմ՝ կարմիր, սև քուղերով ու սպիտակ կոճակներով...

Երեխան սկսեց ծիծաղել, տեղնուտեղը ոտոտտալ: Մայրը բռնեց նորան,
համբուրեց նորա լիքը թշերը և շոյեց նորա ձակատը:

Քնի ժամանակ էր: Բարսեղը գնաց, յուր սովորական անկյունում պառկեց:
Եվ այժմ պարզ, հասկանալի դարձավ նորա գլխում նստած միտքը: Այդպես էլ
պիտի լինի: Նա լուռ ծիծաղեց, նորա սիրտը ուրախությամբ լցվեց, երբ հիշեց
Աննային փող տալը:

է

Հետևյալ օրը եղանակը պարզ էր: Արեգակը լուսավորում էր ձմեռվա աղ-
քատ աշխարհը, որ նոր էր ծածկվել մի բարակ ձյունի տակ: Թեև արեգակը մի
ամբողջ օր գործել էր, այնուամենայնիվ, չէր կարողացել պնդացած, քարացած
սառցային մարմինների «հոնքն էլ պատռել»: Զմեռվա արև օրերից մեկն էր,
այն օրերից մեկը, երբ ցուրտը մի հանդարտ քամու մեջ մտած ամեն տեղին է
հասնում, մարդ է շորացնում. իսկ ցերեկվա լուսատուն, այն իսկ արեգակը, որ
մի ժամանակ ձյունի սարեր է ոչնչացնում, այդ օրը անդոր և ուժասպառ կախ
է տալիս յուր լույսը, ինչպես լուսինը, որ պարզ գիշերը թափում է այնքան
առատ, գեղեցիկ լույս, որ սակայն ջերմություն չունի:

Եվ այդ արեգակը վերջացնում էր յուր կարճ և ծուռ ճանապարհը, հետդ-
հետե ցած և ցած էր գնում, հետդհետե քշանում, «հավաքվում» էր նորա լույսը:
Սարդիկ գնում էին քիթ ու ախանջ փաթաթած, բերանները հուպ տված, փչում էին,
մրմնջում: Տների երդիկներից դուրս էր թափվում ծուխը, թանձր ամպի պես
անշարժանում էր սառած, սեղմված օդի մեջ և դանդաղ տարածվում մի փոքր
տարածություն վերա: Քաղաքային սահնակները թռչում էին լանջիվայր փո-
ղոցներով. ձիավարը անդադար շտապեցնում էր ձիերին յուր կարճ, խրախու-
սական և երբեմն անբավականություն հայտնող աղաղակներով. սառած դան-
դակը կիսամեռ ձայներ էր արձակում, դողդողում, և ձիերը դուրընու քուլաներ
դուրս թողնելով իրանց քթածակերից, վազում էին գլխիկոր:

Այդ ժամանակ մուրացկան Բարսեղն էլ քարշ էր գալիս յուր մեծ ու պստիկ
մահակների օգնությամբ: Նա շտապել չէր կարող, և նորա քթի առաջ էլ ան-
դադար գալարվում էին գորշ գոլորշու ամպիկներ, որոնք ետ ու առաջ էին
գնում, կծկվում էին արեգակի մեռած լույսի տակ, ցույց էին տալիս, որ այդ
անդամալույծը թեև շարժվում էր այնպիսի հուսահատ դանդաղկոտությամբ,
բայց յուր մեջ, ներսում, ուներ մի ուժ, որ իրան առաջ էր հրում, մի եռանդ,
որին, սակայն, ախանջ չէին դնում յուր անհարմար անդամները, որոնք լավ
սառել էին:

Նա գնաց, մեծ փողոցից դուրս եկավ, մտավ մի շատ նեղ ու կարճ փողոց,
հասավ մի մենավոր տան մեծ դռներին. նայեց, տեսավ, որ դուռը բաց է, բակը՝
դատարկ: Բակում կանգնած էր մի հին տուն, որ, ինչպես երևում էր, նոր էր
կրով սպիտակացրած. բայց այդ սպիտակությունը չէր կարողանում ծածկել
շինության ծերությունը, որ իսկույն ինքն իրար հայտնում էր: Այդ տունը շորս
կողմից շրջապատած էր հնացած, բայց դեռ ամուր քարյա պարիսպներով. ոչ
մի կողմից նա չէր կաշում հարևան տներին, ամենքից էլ անջատված էր մեծ-
մեծ պարտեզներով: Աղքատը երկար չսպասելով բակը մտավ և յուր պստիկ
ձեռնափայտով երկու թեթև հարվածներ տվեց հին, արդեն ծոված դռանը և
բարձր ձայնով ասաց.

— Ո՞վ կա տանը:

Աղքատի սովորական խոսքն էր. երևում էր, որ այդ տունը նորան խիստ
ծանոթ էր. այդ հաստատեց և այն ձայնը, որ իսկույն պատասխանեց ներսից.

— Բարսե՛ղ, դո՞ւ ես, ե՛կ, ե՛կ:

Բարսեղը դուռը հրեց և մտավ մի սենյակ:

Խոր սենյակ էր, հատակը բավական ցած ընկած. ներս մտնողը պիտի
իջներ սանդուղքի երկու աստիճաններով: Բայց խոր էր երևում ավելի այն
պատճառով, որ շատ լույս սենյակ չէր: Երկու քառակուսի փոքրիկ պատուհան-
ներ ուներ, որոնք դրսից պաշտպանվում էին երկաթե հաստ ցանցերով: Վերին
անկյունի պատուհանի մի ապակին փշրված էր, և այդ «աչքը» ծածկված էր
մի ինչ-որ կարմիր շորի կտորով: Արևը հավաքվել էր այդ կտորի վերա, և
սենյակի մոռյլ լույսի հետ խառնվել էր մի թեթև կարմրություն:

Երկաթե վառարանի մոտ ծալապատիկ նստած էր մի կին: Դորա բոլոր
հագուստը կարմիր էր՝ բացի մոխրագույն շալից, որ ամեն կողմից փաթաթել
էր նորա գլուխն ու պարանոցը, աղատ թողնելով միայն դեմքը: Մի փոքրիկ,
կլոր դեմք էր, որի նիհար, կուշ եկած թշերի ծայրին մնացել էր մի անհրա-
պույր, արնագեղ կարմրություն: Առաջին անգամ տեսնելիս կասեիր, որ այդ
կինը տարիների մի երկայն շարք է տեսել, թեև դեմքը յուր բոլոր կարողու-
թյուններով աշխատում էր հակառակել այդ մտքին: Նա ուներ մի դույզ մանր
ու խոր, կոլոր աչքեր, որոնք շրջապատած էին նոսր ու կարճլիկ թերթերունքնե-
րով, և որոնք թուփ էին և մի կերպ խոնավ, փայլուն. այդ աչքերը անդադար
ճպճպում էին, միանգամից մի հաստատ, հանգիստ դիրք բռնել չէին կարողանում,

կարծես այդ կինը մարդու ուղիղ մտիկ տալ չէր ուզում: Հոնքերի մեջ արդեն նկատելի էին սպիտակ մազեր, որոնք մի լուռ համերաշխություն պահելով վերին շրթունքի վերա վերելից դեպի ցած ընկած և մանր ու սև մազերով ծածկված սև, բազմաթիվ կնճիռների հետ, պառավի տեղն ու տարիքն էին որոշում:

Բարսեղը մի րոպե մնաց կանգնած, չգիտեր, թե ինչ անե յուր ահագին ոտնամանները, որոնց վերա ցելսը սառել էր, մեծ-մեծ ձյունախառն կույտեր կազմել, քարի պես պնդացել: Նա ուղեց հանել և արդեն սկսել էր կապանքները արձակել, բայց կինը տեղից վեր թռավ, ետ գցեց վառարանի մոտ փռած մի կապերտը, բաց արեց հողե հատակը և ասաց.

— Լա՛վ, լա՛վ, մի՛ հանիր, և՛ կ, տաքացի՛ր, խեղճ... հիմա սառել ես:

Նորա ձայնը շատ բարակ էր, կատվի ձայնի նման: Բարսեղը մոտեցավ վառարանին, կոշտ ու սև ձեռքերը դրեց նորա վերա:

— Յուրտը... էլ մի՛ ասիր,— խոսեց նա, երբ տաքացրեց մի ձեռքը և սկսեց նրանով յուր դեմքը շփել:— Աստծու պատիժն է, պատիժը... Օհո՛... հո՛... — Խեղճ,— ասաց կինը՝ ձեռքով նստելու նշան անելով:

Եվ տեսնելով, թե ինչպես այդ խեղճ մարդը դանազան շարժողություններ է անում յուր ծուռ ոտները մի կերպ ծածկելու համար, շարունակեց.

— Վառարանի մոտ սառչում ենք... բաս դու ինչպե՞ս ես անում այսպիսի օրը դռներն ընկած... Քո բերդի աչքը՝ կուրանա, Բարսեղ... Մազերն էլ սառնել են, մազերը...

Իրավ, Բարսեղի երեսի ու գլխի մազերի վերա սառույցների կտորներ էին գոյացել: Նա լուռ էր, գլուխը թեքել էր վառարանի վերա, ձեռքերը տարածել, կարծես ուզում էր գրկել, կրծքին սեղմել վառարանը: Կինը շուտ հասկացավ, որ վառարանն այնքան տաք չէ, վեր կացավ, գնաց երկու փայտ բերեց, դրեց վառարանը: Կարճ միջոցում Բարսեղի պառած դեմքն ու ձեռքերը տաքացան, կակղեցին: Երկաթե վառարանը տարածեց յուր ժամանակավոր սաստիկ տաքությունը. նորա վերա դրած ջուրը սկսեց եռալ: Բարսեղը ետ նայեց:

— Ողորմի՛ հորդ,— ասաց,— մեկ էլ նոր կենդանացա: Այնպես իմացիր, թե մի կամուրջ ես շինել:

— Նստի՛ր, նստի՛ր, քիչ հաց դնեմ, կե՛ր:

Կինը բերեց, նորա առջևը դրեց քիչ հաց, երկու կտոր եփած սառած միս և աղամանը:

— Հյուրեր կային, շատ չավելացավ,— ասաց նա:

— Ամեն օր հյուրեր են լինում տանդ, Բարսեղա՛:

— Ի՞նչ անեմ, քեզ մատաղ, գյուղից գալիս են, ուրիշ տեղ չեն ճարում, ինձ մոտ են վեր գալիս. այստեղ-այնտեղ այնքան ծանոթ ու բարեկամ ունինք, աստծու տունը շե՛ն մնա, աստծու հյուրերն են, կարո՞ղ ես դուրս անել: Այդ երկու կտորն էլ Եփրեմիս համար էի պահում, բայց վնաս չունի, նա իսկի չգիտե, որ հյուրեր են եղել, երեկոյան յուր հետ ուտելու մի բան կբերե:

Պառավը մենակ էր, այդ տունն էլ մնացել էր յուր մեռած մարդուց: Իսկ Եփրեմը նորա թոռն էր, 14 տարեկան մի տղա, որ կոշկակարի մոտ աշակերտ էր: Տատը նորան վերցրել, յուր մոտն էր պահում և շուտ-շուտ աչում էր, որ իրանից հետո մնացած «հոգեպահուստը» նորանը՝ Եփրեմինը կլինի:

Բարսեղն սկսեց ծամել հացը, մատների ծայրերով մի քիչ միս կտրեց, դրեց բերանը, մնացածը փաթաթեց հացի մեջ, շմուռնալով աղ անել, յուր քսակը կոխեց:

— Բավական է, իրիկունը կուտեմ,— ասաց նա,— հիմա մթնում է:

— Է՛, ինչ ես շտապում, նստի՛ր, խեղճ մարդ, տեղդ տաքացրու. եթե ուշանաս էլ՝ այստեղ կքնես:

— Զե՛, Բարսեղա՛, ես էլ ունիմ տեղ, օթևան, ուր գիշերները հավաք եմ լինում:

Եվ նա ծիծաղելով նայեց դեպի պառավը, որ զարմացավ ոչ թե խոսքերի, այլ այդ ծիծաղի վերա:

— Եկե՛լ եմ մի բան ուղեկու,— շարունակեց Բարսեղը նույն կերպով,— ինձ մի կտոր մո՞մ տուր:

— Մո՞մն ինչի՞դ է. այդ ինչպիսի՞ տուն է, որ մի կտոր մո՞մ էլ չեն տալիս, որ վառեն քեզ համար:

— Տուն է, Բարսեղա՛, տունն ինչպե՞ս կլինի. միջին մարդիկ են ապրում: Ես էլ մարդ եմ, նրանք տունն են տալիս, ես էլ պիտի մի բան տանեմ:

Բարսեղան վեր կացավ, պահարանից մի կտոր մո՞մ առավ:

— Խեղճ Բարսեղ, խեղճ,— ասաց՝ մոմը տալով նորան,— քո ինչի՞ցդ են ուզում. աստծու խեղճն ես, ոտից, ձեռքից ընկած մի աղքատ ես՝ անտեր, անտիրական: Ի՞նչ խղճմտանք է, հողե՛ մ նրանց գլուխը:

Բարսեղի ուրախ ծիծաղը փոխվեց, մի րոպեում դառնացավ: Նա գլուխը կախ արեց, պատասխան չտվեց: Պառավն ավելի ևս խղճահարվեց:

— Է՛հ, ասում եմ քեզ, ե՛կ ինձ մոտ ապրիր, ա՛յ, այն կողմի փոքրիկ թոնրատունն էլ քեզ կտամ, այնպես կպահեմ, որ քե՛ֆդ կգա, քե՛ֆդ... Աղքատ Գալուստը երկու շաբաթ ու կես ապրել է այնտեղ, ինքդ հարցրո՛ւ, իմացի՛ր, տե՛ս ինչպես է ապրել: Ո՞վ նրանից կուպեկ ուղեց և, փառք աստծու, ո՞ր օրին ենք մնացել, որ ձեզ նման խեղճերից ուղենք: Մեղք է, մեղք:

— Քո բաժինն արքայություն, Բարսեղա՛, աստվածանից խնդիրքս է՝ թող պիտի, պիտի ձեռքով պահե:

— Հը՛, գալի՞ս ես, թե չէ:

Բարսեղը իսկույն չպատասխանեց, այլ մի անգամ դեռ չափեց նորան մի ամաչկոտություն արտահայտող, անվստահ հայացքով և հետո միայն ասաց.

— Է՛հ, որտե՛ս չես իմանում:

— Սրտինդ ի՞նչ է, ասա՛, ասա՛ տեսնեմ:

Եվ պառավը ավելի մոտ նստեց:

— Քո մայրությունդ վկա է, Բարսեղա՛, սրտումս շատ բան կա, ո՞րն տեսնեմ: Այսքան անում եմ, անում, ասա վերջն ի՞նչ է դառնում: Ոչի՛նչ, կորչում է, գնում: Օրը գնում է, տարին անցնում, ես էլի այն եմ ու այն: Մի՞թե ես մարդ չեմ:

— Իհարկե, մարդ ես...

— Դե՛, մարդ եմ,— իսկույն ընդհատեց Բարսեղը ավելի բարձր ձայնով,— որ մարդ եմ, ինչո՞ւ աստծու տված բաժնից զրկված եմ. մեղավոր եմ, հա՞... — Եվ նա մի մեղմ հառաչանք հանեց ու թույլ կերպով շարունակեց.

— Մեղավո՞ր եմ... իմ մեղքն է, որ ոչ հորից, ոչ մորից մի լավություն, մի քաղցրություն չեմ տեսած: Ինչի՞ նման եմ: Էգուց, մյուս օրը կսատկեմ, շան պես կսատկեմ, կտանեն, ո՞վ գիտե, որտեղ կգցեն, և մի մարդ չի լինիլ, որ անունս տա: Ինձ օջախ է հարկավոր, օջախ:

Վերջին խոսքերը նա այնպես պինդ արտասանեց, այնպես ոգևորված, անսպասելի կերպով, որ պառավը ծիծաղեց: Իսկ երբ նա ծիծաղում էր, վերին կնճռոտ շուրթը դեպի բարձր էր գնում, բաց անում նորա կարմիր քիմքերը և մի շարք սպիտակ, անվնաս ատամները:

— Ի՞նչ կասես,— բացականչեց նա,— Բարսեղս էլ է թուխս եկել... ես էլ ասում եմ ի՞նչ է...

— Բանն այդ չէ, Բարսեղա՛, տեսնում ես ինձ, էլ ի՞նչ ցույց տամ:— Եվ նա բարձրացրեց յուր թևերը, ինքն էլ նայեց իրան:— Տեսնո՞ւմ ես, այս

մարմինը, այս մարդը, չե՞ս ասիլ, խեղճ է, սորան էլ մի հանգստութիւն, մի տեղ է հարկավոր: Հենց միշտ կողքս քարին, գլուխս հողի՞ն...

Այդ շարժողութիւնը, տարածած թևերը, այդ հայացքը, որով մարդը ինքն իրան էր քննում, պառավին հասկացրեց, որ նա հանաք չի անում. ուստի ինքն էլ մտավ նորա դրութիւնը և գլուխը ցավակցաբար շարժելով ասաց.

— Քոռանա՞մ քեզ համար, այդ մեկը ճշմարիտ է, որ խեղճ ես, աստծու խեղճը: Ապրուստ կա արծաթ է, ապրուստ կա երկաթ է:

— Ողորմի՛ր քո հոր հոգուն, արքայութեան բաժին դադնաս, ես էլ հենց այդ եմ ասում: Աշխարհի բան է, վատը եթե չասես, լավը չի գալ, Բաբուշկա՛ւ: Աշխարհ է, այսինքն՝ մահ կա, մեռնիլ կա: Այսօր, Տերը մի՛ արասցե, ես հիւսնդացա, ի՞նչ անեմ: Մեկը չպիտի՞ լինի, որ մեջքս ու գլուխս ծածկե, ինձ մոտ նստե: Այսպիսի բաների մասին որ միտք եմ անում, սիրտս ճաքում է...

— Նո՛ր ես այդ մտքերը գտել, հա՛. առաջ քո բերանից այդպիսի խոսքեր... ի՞նչ ասեմ... լսած չեմ:

— Մարդու ջահելութիւնն է, Բաբուշկա՛ւ. ջահելութիւնը որ անցնելովրա է լինում, միտք ես անում, ինչպե՞ս չէ. միտք ես անում, ասում՝ ի՞նչ է եղել քեզ, մեկ անգամ էլ պիտի ծնվես, այս աշխարհը տեսնես: Այսպիսի բաներ կան...

— Խոսք չկա, խոսք չկա: Բայց ինչո՞վ պիտի պահես: Մուրած հացո՞վդ:

— Է՛, դորա համար միտք էլ չեմ անում: Քանի ողջ եմ, հացս կլինի, մեռնելուցս հետո... աստված գիտե, աստծու բանն է: Բայց հիմա, փառք աստծու, լավ եմ. օրհնվի, հաստատ մնա ժողովուրդը, ցավ ու անեծք չտեսնե, ժողովուրդը յուր խեղճին պահում է, չի թողնում, որ կորչի:

Պառավը գլխով հավանութեան նշան արեց, վեր կացավ, ամանի մեջ ջուր ածեց, խմեց:

— Հացը հաց է, Բաբուշկա՛ւ, — շարունակեց Բարսեղը քիչ լռելուց հետո, — հացին էլ այսպես ու այնպես կասե՛ն: Աստծու տված տուրքն է, ամեն մեկը յուր բաժինն ունի. մերն էլ այսպես է:

— Սիրեկանդ մեռնի՛, ախր մենակ հացը չէ, ախր կասե՛ այս բե՛ր, այն բե՛ր:

Եվ Բաբուշկան ձեռքերով ցույց տվեց գլուխն ու ոտները, հասկացնում էր, թե ոտից մինչև գլուխ հագնվել է հարկավոր:

— Որքա՛ն աստված կտա, — պատասխանեց աղքատը. — շատին շատ, քիչին քիչ: Եթե հալալ ծծկեր լինի, ինձ հետ կգա...

Պառավը թռավ, նորա առջև պազեց և, ձեռքը դնելով նորա ուսին, մտիկ արեց նորա աչքերի միջին և փսփսաց.

— Տեղը գտե՛լ ես, ճարե՛լ ես:

Այս անգամ միայն պառավը ուղիղ նայեց յուր խոսակցի աչքերին. այս անգամ նորա ձայնը խորհրդավոր էր, ձայն աչքը երկու անգամ թեթև կերպով փակվեցավ և բացվեցավ, նա «աչքով արեց», որով նորա տված հարցը ավելի ևս պարզվեցավ:

Բայց աղքատը ոչինչ չպատասխանեց: Այդ հարցի մասին ինքն էլ տեղյակ չէր, դեռ միայն մի ցանկութիւն ուներ, բայց ամաչեց, չկարողացավ հայտնել այդ ցանկութիւնը. ամաչեց այդ ձայն աչքից, այդ բաղմախորհուրդ նշանից: Եվ նա անպատճառ յուր դժգոհութիւնը կհայտնե, կոշտութիւն կաներ, եթե այդ կինը Բաբուշկան չլիներ, եթե նորա շրթունքների վրայից հեռացած լիներ հուսադրական, խրախուսիչ ժպիտը: Այդ ժպիտը հարկադրեց աղքատին լուռ լինել և պատրաստվել տեղից վեր կենալու, բայց Բաբուշկան շթողեց.

— Ո՛ւր ես գնում, — ասաց, — օրը մթնում է, մնացի՛ր, այս երեկո կարծեմ մարդ էլ չպիտի գա այստեղ: Կամ թե թող գան էլ, քե՛զ ինչ...

— Զէ՛, երեխերքը կսպասեն... չէ՛, Բաբուշկա՛ւ, այն տանը կսպասեն:

— Է՛յ, լեզուդ այրվե՞ց... Երեխերքը... երեխա՞ էլ ունիս, — հարցրեց Բաբուշկան մի բան իսկույն հասկացածի պես:

— Որտեղի՞ց է... բերանս այնպես եկավ, սխալվեցա:

— Է՛, Բարսե՛ղ, ի՛նձ լսիր, դժվար է, երեխա կունենաս, երեխաները գրեթե կթափվեն, հաց, շոր հասցնել չես կարող: Քեզ պես մարդուն, աստված վկա, չի գալիս... Բա՛ն չունիս... գլուխդ ազատ ման ես գալիս քեզ համար, որտեղ քեֆդ ուզում է, ապրում ես. հիմա ուզում ես, որ ճղվողը, լացը գլխիցդ անպակաս անե՞ս...

Բարսեղը անբավականի պես երեսը դեպի պատը դարձրեց. բայց իսկույն էլի նայեց պառավին և քիչ շոր եղանակով ասաց.

— Երեխա՛... թող լինի, չուզողը ես չեմ: Երեխան ի՞նչ է. մարդու իրան սիրտն է, առաջիկ ման է գալիս... հա՛, տեսնում ես, ման է գալիս: Դու իսկի լսե՛լ ես, որ Քրիստոս ասել է: Ասել է, ո՛վ մարդիկ, ձեզ ամենքիդ եմ ասում. ես ձեզանում մարդութիւն չտեսա, բայց արքայութիւնը երեխաներինն է. ուրեմն, նրանք պետք է գան, ասել է, արքայութիւնումը իմ դոգս նստեն: Իսկի լսել ե՞ս, որ երկնքումը հրեշտակները երեխաներ են, այնպես, փոքր երեխաներ, ծվլում են, թռչկոտում են խնկի ծառերի վերա, թռչունի պես երգում: Երեխան... այն տունը հարամ է, որտեղ երեխա չկա...

Բաբուշկան զարմացած էր լսում այդ խոսքերը:

— Մեռնե՛մ հրեշտակների ոտին, — ասաց նա ցած ձայնով, — նրանք պահեն իմ Եփրեմին...

— Ամե՛ն, ամե՛ն...

Կարճ լռութիւնից հետո էլի Բաբուշկան խոսեց.

— Բայց դու չասացիր, որտե՞ղ ես կենում:

— Վերին թաղումը, մի տան:

— Ինչե՞նց տուն կասես:

— Մեծ տուն չէ, ասեմ էլ, չես ճանաչիլ...

— Զե՛մ ճանաչիլ... Բաս էլ որտեղի՞ մեռած Բաբուշկան եմ, որ ճանաչեմ: Դու ինձ ճշմարիտն ասա՛, Բարսե՛ղ, դու էլ մի մարդ ես: Ես քո վատն ուզողը չեմ: Ես էլ կարող եմ լավութիւն անել. դու գիտես, որ շատ բան առանց ինձ գլուխ չի գալիս:

Սուտ չէր ասում Բաբուշկան:

Շատ մարդ էր դիմում նորա օգնութեանը, շատ մարդ էր նորան ճանաչում, և է՛լ շատերին նա ինքն էր ճանաչում: Այդ կինը միշտ կիսոսեր յուր արած լավութիւնների մասին. ծանր ու բարակ կպատմեր, թե քանի խեղճերի «ծուռ վիզն էր դրստել», քանիսի արտասուքն էր սրբել: Հավատացնում էր, և միշտ աստծուն վկա կանչելով, ոչ շատ տեղ նա ինքն իրան մոռացել է, էլ աշուձախ չի նայել, եղած վերջին կոպեկները չի խնայել, տվել է, մարդուն ոտի կանգնացրել: Ասենք, շատերը երախտամոռ են եղել, լավի փոխարեն կարողացածի չափ վատութիւն են արել, մինչև անգամ ուրացել են յուր տված փողերը, ետ կանգնել, բայց Տերը նրանց հետ: Ինքը լավութիւն արել էր հոգու համար, վարձով չէր բան տեսել:

Շատ մեծ էր այդ կնոջ ծանոթութեան շրջանը: Քաղաքում նա էլ մի բան էր նշանակում, ամեն տեղ լինում էր, ամեն շատ թե քիչ հայտնի տուն մտնում էր. շատ չէին այնպիսի օրեր, երբ նա յուր տանն էր լինում: Ինչ նորութիւն, ինչ անցք լիներ, առաջին իմացողներից մեկը նա պիտի լիներ անպատճառ: Եվ այդ բոլոր լուրերը, նորութիւնները տնետուն ման էր ածում, մի բանը տասն անգամ պատմում էր միշտ շենքով-շնորհքով: Հայտնի է, որ կանայք ամենից շատ են սիրում սորա ու նորա մասին խոսել, դատել, բամբասել: Բա-

բուշկան առատ պաշար էր տալիս նրանց, և շատ անգամ կարելի էր տեսնել նորան մի որևէ մեծ շրջանում նստած, տեսակ-տեսակ գեղեցիկ և տղեղ գեմքեր յուր վերա ժողոված՝ կանոնավորապես ընթացք էր տալիս վիճաբանություններին, ուղղում էր կարծիքներն ու մտքերը այնպես, որ հեշտ լինի այս կամ այն տեսակ վճիռ կայացնելը: Նա հեղինակություն տեր մարդ էր: Եվ յուր կոչմանը շատ էին նպաստում նորա բաղձաթիվ արհեստները: Մի օր տեսնում էին նորան հին շորեր ծախելիս, մյուս օրը մի հարուստի աղջկա կամ կնոջ հոտից ընկած՝ եկեղեցի էր գնում կամ մի ուրիշ տեղ, ինչպես աղախին: Ցավում էր մի տիկնոջ կամ օրիորդի գլուխը, էլ դեսուդեն չկա, Բաբուշկան պիտի գա, որտեղ և լինի, պիտի աղոթե, աղոթած ջուր խմացնե, որ ցավն անհետանա: Նա մանկաբարձուհի էլ էր, տնային տատմեր, որ խիստ ճարպիկն էր յուր գործում. այդ պատճառով գիշերներն էլ շատ անգամ հանգիստ չունեի, բոլոր հարուստ տները նորան էին միայն ճանաչում, տանում, և ոչ մի ծնունդ առանց նորա խնամքի համարյա չէր լինում: Եվ որքան՝ գաղտնիքներ գիտեր յուր այդ վերջին արհեստի շնորհիվ: Նորան հայտնում էին, նորան էին հավատ ընծայում, իմանալով, որ վճռական բոլորին այդպիսով միայն անվանարկ գաղտնիքը գաղտնիք էլ կմնա: Բաբուշկան պարծենում էր դորանով, շատ անգամ էլ ասում, որ եթե կամենա՝ մի օրում, միայն մի օրում կխայտառակե շատ այնպիսի տներ, որոնց անունը այնքան պատկառելի է: Բայց այդպես չէր անում, չէր ուղում, որովհետև յուր հաշիվներն ուներ: Գաղտնիքների տերերը պատվում, մեծարում էին նորան, այդ լուծված համար հարկ էին տալիս նորան: Ծշմարիտ է, այդ հարկը միշտ չնչին էր, բայց Բաբուշկան բավականանում էր, այդ էլ մի տեսակ լավություն էր համարում և պարծենում: «Փա՛ռք աստծու, — ասում էր, — ո՛ւմ մոտ գնամ, ո՛ւմ դուռը ծեծեմ, և ինձ ետ դարձնեն դռնից. ամենքը արևովս երգվում են»:

Մի հաստատություն էլ, որ նորա արևովը կարող էին երգվել, նորա անունն էր: Նորա իսկական անունը բոլորովին մոռացվել էր. ծանոթ թե անծանոթ նորան «Բաբուշկա» անունն էր տալիս. նա ինքն էլ յուր անունը դեն էր դրել և գործ էր ածում այդ վերջին անունը: Ամենքի «Բաբուշկան» էր, ամենքի տատը: Նա չէր սպասիլ, որ իրան հրավիրեն, այլ ինքը կգնար, երբ կուզեր, արձակ ու համարձակ տուն կմտներ և անպատճառ բոլորի ուշադրությունը կգրավեր: Եթե ուրախություն, խնձույթ լիներ, նա կծիծաղեր, կծիծաղացներ, հանաքներ, շատ անգամ փնեղ-ցփեղ հանաքներ, մասխարություններ կաներ, մանավանդ ոտսերեն կկոտրատեր և բոլորին ծիծաղից կթուլացներ: Իսկ եթե տրտմության, լացի տեղ լիներ, անմխիթար կողբար, թուրքերեն բայաթիներ կերգեր և այնքան սրտառու, այնքան «կրակ ընկած», որ բոլորին լացից կխեղդեր: Եվ ապա, երբ դուրս կգար այդպիսի տանից, մինչև թաղի վերջը ինչ ծանոթի որ պատահեր, կսկսեր փսփոսալ, ա՛խ ու վա՛շ անել, մեռածին գովել, աչքերը սրբել և ձեռքերը ծնկներին խփել:

Յուր տանը Բաբուշկան քաղցրաբարո հյուրընկալ էր: Շաբաթ չէր անցնիլ, որ նորա տանը մարդ չգիշերեր: Գալիս, գնում էին տեսակ-տեսակ մարդիկ, և նորա հարեանները այլևս չէին հետաքրքրվում, չէին ուղում հասկանալ, թե այդքան մարդիկ ինչպե՞ս են նորան գտնում և ի՞նչ գործ էին ունենում նորա հետ: Տեսնում էին, օրինակ, մի սպիտակահեր և մեջքից կռացած ալևոր, որ առաջին անգամն էր այդ թաղը գալիս. տեսնում էին, թե ինչպես էր նա շորս կողմ նայում, զգուշությամբ քայլում, կարծես չէր ուղում, որ իրան ուրիշ մարդ տեսնե. կանգնում էր դրսի դռների մոտ, ականջ դնում՝ թե արդյոք ձայն չի՞ գալիս պառավի սենյակից, և ապա մտնում ներս: «Երեկ գործ ունի», — ասում էին տեսնողները և անցնում: Բայց «խալխի Բաբուշկան», ինչպես նորան էին անվանում մի քանիսները, միշտ չէր քաղցրախոս, սրտաբաց: Պատահում էր

այնպես, թեև քիչ, հազարից մի անգամ, որ նա բարկանում էր, և այդպիսի ժամանակ նա մի տղամարդ էր, այդպիսի ժամանակ նորա առջև կանգնել էր լինում: Լինում էին դեպքեր, երբ նա յուր «չմշկի» մի հատը ձեռքին բռնած, տանից դուրս էր անում այն հյուրին, որ մի կերպով բարկացնում էր նորան:

Բարսեղն էլ ճանաչում էր պառավին, ճանաչում էր, իհարկե, միայն լավ կողմից. իսկ եթե մի-մի նորա ականջին էին հասնում վատ համբավներ նորա մասին, չէր ուղում հավատալ յուր ականջներին: «Կնոջ խոսք է, — ասում էր, — ամենքը մի շափով են ձևում»: Միշտ նորան պատվում էր Բաբուշկան. միշտ լցնում էր նորա ծոցը, ճանապարհ դնում: Եվ ոչ մեկի նորան, այլ առհասարակ սիրում էր տնանկ և անկարող աղքատներին, կույրերին, անդամալույծներին: «Իսկական աղքատները սրանք են, — ասում էր Բաբուշկան, — սրանց տվածն է հոգու վարձը. Բրիստոս ինքն էլ, մեռնե՛մ նորա շաղաթաթախ ոտներին, շատ անգամ սրանց հագուստովն է ման գալիս»:

Բարսեղը ցույց տվեց այն տունը, ուր ինքն էր ապրում, Աննայի տունը: Պատմեց բոլոր հանգամանքները, ասաց, որ մի խեղճ կին է, ունի մի երեխա:

Բաբուշկան էլի յուր խորհրդավոր հայացքը գցեց նորա վերա, էլի երկու թե երեք անգամ ձախ աչքը թեթև փակեց և, գլխով անելով, հարցրեց.

— Հը՛, չլինի՞ թե հենց նա է հարսնացուդ:

— Ի՞նչ կլինի որ:

— Աստված տա, աստված տա, ես ի՞նչ պիտի ասեմ: Բրիստոնյա՛, քո շարն ուղողը ե՞ս եմ: Հա՛, լավ է, շա՛տ լավ: Շնորհավոր լինի, օրհնվիս դու, որ այնպիսի խեղճին նայում ես: Հիմա կասեմ՝ վեր կաց գնա՛... գնա, քեզ կսպասեն:

— Հա՛, սպասում են, միշտ սպասում են ինձ... գնա՛մ, շատ շնորհակալ եմ, Բաբուշկա՛, աստված մեկդ հազար շինե, ձեռքդ կանաչ մնա, Բաբուշկա՛:

— Կավ է դառել, լավ միտք է. էլ շուշացնես, մի գիշերվա բան է, մի քահանա կանչի՛ր, պրծացրու:

Այսպես էր ասում նա՝ աղքատին մինչև դուռը ճանապարհ դնելիս: Երբ Բարսեղը փողոցի դռանն էր հասել, պառավը հանկարծ մի բան հիշածի նման կանչեց.

— Ա՛յ տղա, մտիցս գնաց, որ հարցնեմ. գոնե լա՛վն է:

— Ինչո՞ւ չէ, աստծու տված շնորքն ու երեսն ունի:

— Կա՛վ է, լա՛վ, — վերջացրեց նա յուր հարցուփորձը և իսկույն դուռը փակեց:

Ը

Չորս օր էր անցել: Չյունը եկել էր, կուտվել:

Մոմի կտորը պլպլում էր յուր պատվանդանի վերա, դարմանալի արագությամբ էր պլպլում, կարծես ինքն ու ինքը խաղ էր անում: Ցած ընկած բոցը թեքվում էր այս ու այն կողմ, երբեմն բոլորովին ընկնում էր, քսվում հավիած և տարածված ճարպին, երբեմն հանկարծ բարձրանում, և նորա առաջ դողողում էին այդ տան երեք հատ ընակիչների դանազան ստվերները: Մոմը հանգչելու վրա էր, և յուր այդ օրհասական բոլորին տանում, ման էր ածում ստվերները, պատից առաստաղն էր հանում, առաստաղից անկյունի վերա թեքում: Բայց նստածներից ոչ ոք ուշադրություն չէր դարձնում այդ բոցի վերա, ստվերների այդ խաղի վերա: Սառան այս երեկո յուր դեպի մայրը դարձրած աջ ուսի վերա շորս անգամ բոռնցքի սաստիկ հարված էր ընդունել և այժմ հանդարտած, խեղդացած, հեռացել էր ամենքից և ամբողջ միտքն ու ուշքը վերցրած խրվել էր մի գործի մեջ, որի վերա երկար աշխատում էին նորա փոք-

րիկ մատները. նա գտել էր մի բարակ կարմիր թել և ուզում էր բանալ նորա մի հանգույցը: Երբեմն ձեռքը տանում էր դեպի աջ ուսը, մի րոպե բռնում էր, երևի դեռ ցավում էր ուսը, բայց չէր համարձակվում նայել մոր և Բարսեղի դեմքերին, քթի մեջ թեթև հառաչում էր և էլի թելը ձեռք առնում:

Բարսեղը դանաջած էր: Նա բարկացել էր Աննայի վերա: Բարկացել էր, ձայնը բարձրացրել: Ինչպե՞ս կարելի է. խեղճ երեխայի ուսը կոտրեց: Մի անմեղ շարունակյալ համար այդպիսի պատիժ... Հապա ի՞նչ պատիժ պիտի ստանան նրանք, որ այնպես խաբում են, մեծ, մորուքավոր մարդուն երեք ամսական մանուկի պես լացացնում են... Այս վերջին խոսքերը նա չէր ասել: Բայց բարկությունն այսպես էր եկել, գոռալ տվել: Ծեծում է խեղճ երեխային, ուսը կոտրում է և չի լսում աղաչանք, պաղատանք: Աղաչում է երեխան, ճարձվում է, տրաքվում, արտասուքը ողողել է նորա դեմքը, իսկ ծեծողը հարվածներ է դնում ու դնում: Այդ ժամանակ Բարսեղն էլ չկարողացավ լռել, բարձր ձայնով գոռաց. «Բավական է»: Աննան, ճշմարիտ է, իսկույն ձեռքն իրեն քաշեց, դադարեց ծեծելուց, բայց ոչինչ էլ պատասխան չտվեց աղքատին և, կարծես թե չնկատելով նորան, կարծես թե հենց ինքն յուր կամքով դադարեցնելով պատիժը՝ գլուխը կախ արեց, շարունակեց գուլպաները կարկատել:

Խեղճ, խեղճ Սառա. հայր չունեիր, որք էր և այդպես կորած էր, անտեր: Ասում են, թե երեխան հորով որք չի մնալ, մորով որք կմնա: Լավ չեն ասել, մի երեխա, որ հայր չունենա, ինչի՞ նման կլինի: Հայրը չէ՞, որ պահում է, հայրը չէ՞, որ ուրախացնում է երեխայի սիրտը, մեծացնում է նորան: Սա՛ էլ մայրը, լավ մայրը. մայրն ի՞նչ... կնոջ պես կսիրեմ, սրտին կդնեմ, գլուխը կբորեմ, բայց հայրն է տան ճրագը, արևը: Հայր չունեիր Սառան, անտեր էր, և հենց դորա համար ինքը, Բարսեղը, այնպես բարկացավ, ձայնը բարձրացրեց: Լավ դորա համար ինքը, Բարսեղը, այնպես բարկացավ, ձայնը բարձրացրեց: Լավ է, որ Աննան լռեց. լավ է, որ չասաց, թե քե՞ղ ինչ կա, քեղ մի անկյուն, մի տեղ են տալիս, վե՛ր ընկիր քեղ համար, քնի՛ր ու վե՛ր կաց, իսկ ուրիշի երեխայի հետ գործ չունիս, երեխան իմն է, ե՛ս գիտեմ... Այդ շատաց Աննան, լռեց. հիմա տես՝ ինչպես է հանդարտ յուր բանն անում: Սրտին դիպել է, խոսք չկա. բայց չի խոսում, երևի, հասկանում է, որ նա տղամարդ է, իսկ տղամարդը զուր տեղից չի բարկանալ, իրավունք ունի... Չէ՛, Սառա, սպասի՛ր, քիչ էլ սպասիր, լավ կլինես:

Բայց միայն այդ դեպքը չէր Բարսեղի մաղձը խառնել: Նա այս երեկո դռնով մտնելիս էլ յուր գույնումը չէր. մի բան, երևի, կար, այդ պատճառով էր նա այդպես պինդ գեն ձգում յուր ձեռնափայտը, այդ պատճառով էր այնպես շրթունքները սեղմել, մի ուրիշ տեսակ «բարի իրիկուն» ասել և անհանգիստ դեռուղեն էր նայում: Աննան հասկացել էր Բարսեղի միտքը: Է՛, մարդու ճակատն էլ ճակատ է, ամոթ պիտի իմանա: Աշխարհումս ո՞վ է ում մի կտոր հաց տալիս, իսկ այդ մարդը քանի՞ ժամանակ է պահում է իրենց, պահ պահում է ոչ թե մի, այլ երկու հոգի: Բավական չէ՞ր: Գիշերը քնելու տեղ են տալիս, և դորա համար խեղճը ո՞ր մեկն անե. հա՞ց բերեմ, ճրագ բերեմ, թե՞ ածուխ ու փայտ: Չէ՛, Բարսեղը խելոք է, շատ բան է հասկանում... Եվ այդպիսի ժամանակ այդ լակտը խաղ է անում, գնում կաշում է Բարսեղին, որ ավելի ևս զզվացնե, զայրացնե, ինչպե՞ս չջարդես նորա ուսերը... Այդ պատճառով էր Աննան գլուխը կախ արել, հոնքերը կիտել: Է՛, Բարսեղ, որքան էլ ասես, ի՞նչ անե Աննան, ո՞ր ջուրն ընկնե. կարծում ես թե ճար ունի, բայց ճար չի՞ անում:

Բայց Բարսեղը, ասացի, ուրիշ ցավ էլ ունեիր:

Երեկ երեկո նա տեսել էր Աննայի գլխին մի լավ աղլուխ: Նորը չէր, բայց վատն էլ չէր: Նա երկար նայել էր աղլուխին, երկար տնտղել էր, թե ինչպես էր Աննան կապել յուր գլխին. նորա մտքով շատ բան էր անցել, և

միտքը ուրիշ բաներ էր ասել: Բայց վերջը նա իրան աչքպես էր սիրտ տվել. ո՞վ գիտե, կնոջ բան է, գուցե իրենք չէ, գուցե ուրիշինն է, առել է, գլխին գցել, մոռացել է, որ տա տիրոջը: Եվ այդ օրը, առավոտյան, դուրս է գնացել տանից՝ մտքումը հաստատ վճռած այնպես անել, որ Աննայի գլխին յուր ձեռքով առած նոր աղլուխ լինի: Գնացել էր յուր լավ ծանոթ կոշկակարի մոտ, որին յուր «հոգեպահուստն» էր հանձնել: Շատ ժամանակվա բան էր, տարուց ավելի կլինեիր, որ այդպես էր արել. ասածու տակ ճար ու ճրագ երկու թուղթ մանեթ էր ունեցել, պահ էր տվել կոշկակար Ահարոնին, երդումով, հավատով պընդացրել էր, որ նա պահե յուր մոտ, հարկավոր եղած ժամանակը ետ տա: Կոշկակարը խոստացել էր ետ դարձնելիս 20 կոպեկ ավելացնել գումարի վերա իրեն շահ:

Գեպի Ահարոնը գնալիս նա մի բանի դժվարությունն էլ հեռացրել էր, պրծել: Ինչպե՞ս պիտի առնեիր աղլուխը, որ չիմանան, թե ինքն է առնում: Նա մտքումը դրեց հավատացնել խանութպանին, որ այդ փողը իրանը չէ, իրան ինչի՞ն է աղլուխը, մի խեղճ կնիկ է փողը տվել իրան, աղաչել, որ աղլուխ առնե: Բայց այդպիսի նախագիծը ավելորդ էր: Կոշկակարի խանութի առջև մի այսպիսի տեսարան տեղի ունեցավ:

Ահարոնը փողը չէր տալիս: «Ինչի՞դ է, — ասում էր, — փող է, թող մնա, մի բան էլ ավելի կբերեմ»: Որքան էլ Բարսեղը լեզուն աչքպես ու այնպես էր շուռ տալիս, ասում, երգվում, հավատացնում էր, որ հարկավոր է, բայց բան չէր դառնում: Երկու, երեք անգամ Բարսեղը գնաց խանութի առջև կանգնեց, «չէ՛» ու «չէ՛» լռեց: Եվ վերջը Բարսեղը, նա էլ մարդ էր, սկսեց պահանջել յուր փողը: Կոշկակարը բարկացավ և այնպես խփեց խեղճ անդամալույծի կրծքին, որ նա մի քանի քայլափոխ ետուկտ մղվեց, չկարողացավ ձեռնափայտերը պահել, թեքվեց մեջքի վերա, սառած գետնին դարնվեց:

Ոչ ոք դեռ չէր տեսած, որ Բարսեղն այդպես շուռ ինքզինքը հավաքեիր, շարժվել: Նա իսկույն վեր թռավ ընկած տեղից, կծկված անդամները այդ անգամ չընդդիմացան կամքին, շարժվեցան, ոտի դրին նորան: Առանց մի անգամ իսկ «ո՛հ» կամ «վա՛յ» անելու, նա ոտի կանգնելուն պես սարսափահար վազեց կոշկակարի մոտ, նորա ձեռքիցը խլեց մուրճը, բայց չխփեց, չպահեց, այլ հանդարտ ետ տվեց նորան և ասաց ստիպողական ձայնով. «Ա՛ռ, Ահարո՛ն, ա՛ռ, կամ սպանի՛ր, գլուխս ջարդի՛ր, կամ փո՛ղս տուր»:

Եվ հետո ինչ լա՛ց, պաղատա՛նք... բայց դորանով էլ բան չղառավ: Ահարոնի հարեան խանութատերերը եկան, և վերջն այն դառավ, որ աղքատը գնաց յուր գործին, այս անգամ էլ երդումով կես հանգստացած և կես անհանգիստ: Կոշկակարը խղճաց, էլի հավատացրեց, թե փողը մնում է, ինքը չի ուրանում, կտա, բայց այժմ չունի:

Բարսեղը յուր կյանքում առաջին անգամն էր այս տեսակ բան տեսել: Մինչև օրը մթնացրեց, հոգին բերանը հավաքվեց: Գնաց դեպի տուն. բայց ի՞նչ երեսով: Միտքը ճաքվում էր: Ում որ պատմել էր այդ «անաստվածությունը», ամենքը լուռ էին մնացել, ոչ «հա» էին ասել, ոչ՝ «չէ»: Է՛հ, օտար մարդ, օտարի սիրտ... ո՞վ է նորա համար ցավողը: Նա գնում էր «իրաններին» պատմելու, նա գիտեիր, հավատում էր, որ Աննան կլսե ու ծնկներին կխփե, կափսոսա յուր հետ, կանիծե վատ մարդուն, յուր սիրտը կհովացնե: Եվ քանի նա մոտենում էր իրանց տանը, զգում էր, որ յուր մեջքը ցավում է, զգում էր, որ սրտի ցավն էլ ավելի և ավելի սաստկանում է:

Գնում էր ներս մտնելուն պես նորա լեզուն պատրաստ էր «ա՛խ» կանչելու: Բայց նորա աչքը մի բան տեսավ, որ կապեց լեզուն: Աղլուխը դեռ Աննայի գլխին էր: Ուրեմն իրանն էր այդ աղլուխը: Նա նստեց, մեջքի ցավին դիմացավ և միայն դեմքի վերա մի դառն նշան ցույց տվեց, որ վիշտ, դժբախտություն

էր հայտնում. լուռ մնաց և տեսավ, որ Աննայի հին կարկատած աղւուխը, որ նա միշտ գլխին էր գցում, այժմ Սառայի մեջքին է կապած գոտու տեղ: Որտեղից էր, ո՞ւմ էր... Նորը չէ, նա չի տեսել, և ինչո՞ւ չէ. և ո՞վ բերեց, ծախեց: Ոչինչ չի խոսում Աննան, ոչինչ չի հայտնում. բայց չէ՞ որ նոցա խոսքուղրուցը մեկ էր, չէ՞ որ միմյանցից ծածուկ բան չունեին: Չէ՞, առած աղւուխ չէ: Այնքան էլ հինը չէ, որ մեկը վերցնեն, իբրև ողորմութիւն տա նորան: Ինչքան լավ բան է. բայց կարմիր գույն ունի, մեծ է, խոշոր ծաղիկներով նախշած, անպատճառ ունևոր մարդից է ստացել:

Այդպես երկու սրտերը միմյանց չէին հասկանում. երկուսն էլ մոլորվել էին, երկուսն էլ այն չէին հասկանում, ինչ որ էր: Մեջտեղ պարզող, բացատրող լեզու չկար. նոցա վերա բռնացած էր լուսթյունը, շխտելու ցանկութիւնը, իսկ սիրտները կույրների պես դեսուդեն էին ընկնում, խարխալում, որ ճանապարհ գտնեն, բայց բոլորովին հակառակ կողմեր էին գնում: Նոքա մոռացել էին, որ մոմը հանգչելու վրա է. բոցը մի երկու անգամ էլ ցած ու բարձր գնաց, մեծացավ, փոքրացավ և հանկարծ մարեց, խավարը կլանեց, տարավ նստածների անշարժ դեմքերն ու մարմինները:

Բարսեղը քարշ ընկավ, գնաց յուր անկյունը, փաթաթվեց յուր շորերի մեջ: Խավարն էլ ոչինչ չկարողացավ նորա համար պարզել, թեև տիրեց խաղաղութիւնը, թեև շուտով Աննան ու յուր աղջիկն էլ ծածկվեցան վերմակի տակ և լռեցին: Եվ երկար ժամանակ նա դուր էր տալիս յուր խեղճ գլխին, ձեռքը տանում էր, մեջքն էր շոշափում, բերում էր սրտի վերա դնում: Այդ երկու տեղերն էլ սովորականի պես չէին. մեջքը Ահարոնի «անաստվածութիւնն» էր վկայում, սրտի մեջ մի բան խթում էր, ծակում, երբ հիշում էր, որ յուր հույսը կորել է, այն երկու թուղթ մանեթները պիտի հաղթեին շար սատանայի կամբը... Եվ երբ շար սատանայի մասին էր մտածում, տեսնում էր Աննային հեռու իրանից, իսկ ինքը մնացել է մենակ, աստծու անիծած, մարդկանց մեջ շան նման դռներն ընկած: Ա՛խ, Աննա, երանի թե երազ լինի այդ տեսած բանը. նորա ձեռքին է, նա որ ուզե, կարող է անել, այնպես անել, որ տան ճրագը վառ մնա: Վառ կմնա ճրագը, ծուխը այդ տանից դեպի երկինք կբարձրանա, և Բարսեղը կշարժարվի, կտանջվի յուր Աննայի, յուր կնոջ համար: Յուր կնոջ... Բարսեղը էլի ժպտում է, ուրախանում է այս մտքից:

Բայց չէ՞, չէ՞, մենակ Աննայի ձեռքին չէ. այդ աղւուխն ի՞նչ է, որտեղից է: Ով որ տվել է, տվել. բայց ինքը, այդ մարդը, այդ Բարսեղը, նա ինչացո՞ւ է այս տանը: Նա էլ խոսք ունի, և մեծ խոսքը իրանն է. և այդ խոսքն այս է. «Ինչո՞ւ ես ուրիշին ճանաչում, քոնը ես եմ, ես...»:

— Խե՛ղ արա, Բարսեղ, խելք. որտեղի՞ն ես խփում, նո՞ր պիտի ճանաչես դրանց... Շան նման ապրիր, միայն չասեն, թե անխելք ես, հիմար ես:

Այդ խոսքերը Բարսեղն էր իրան ասում:

Բարի՛ է առավոտը: Երբ սկը կորչում է, գիշերն՝ անցնում, այն գիշերը, որ մարդու գլխին չեղած ցավն է բերում, որ ուռցնում, մեծացնում է մարմնի վերա դուրս եկած փոքր բշտիկը ու վտանգավոր խոց է շինում, այն գիշերը, որ մարդու սիրտը նեղացնում է, հուպ տալիս, որ մեծացնում է, լայնացնում մի հասարակ վիշտը, մի փոքր դարձն անգամ, երբ անցնում է այդ գիշերը, և շաղաթաթախ լույսը ծագում է երկրի վերա, գալիս է բարի առավոտը, կարմիր առավոտը, ցրում է մոռյն ու մութը, կենդանութիւն է տալիս անհոգին, մխիթարում է խեղճին, սգավորին ու որբին: Թարմ, հանդարտ, գեղաժպիտ առա-

յա՛տ ծանր, հեղձուցիչ գիշերից հետո... Ոչ մի ժամանակ Բարսեղն այնքան չէր ուրախացել, այնքան չէր զվարթ, ինչպես այդ առավոտը:

Գիշերովա մոռյն սրտերը պարզվել էին, անորոշ, անմիտ ծածկապահու-թյունը, որ մտել էր երկուսի մեջ, այժմ չբացել էր: Նրանք խոսեցին՝ Աննան ու Բարսեղը: Աղւուխը Բարսեղին էր ընծայել, փա՛ռք աստծու: Ինքն էր բերել, կանչել, հեռու էր տարել և երկար ժամանակ խոսացրել էր Աննային, իմացել էր բոլոր հանգամանքները և ասել էր՝ թե ինքը շատ է ուրախ, որ «խեղճ Բարսեղին» այնպես լավ է պահում: Բարսեղը, ասել էր Բարսեղին, ամեն մարդու նման չէ, խեղճ է, բարեհոգի, և այդ պատճառով նորան շատ էր սիրում ինքը՝ Բարսեղին:

— Ուրիշ բան չասա՞ց, — հարցրեց Բարսեղը սիրտ առած:

Մի թեթև կարմրութիւն եկավ, անցավ Աննայի դեմքով. նա ամաչեց, զարմացավ, աչքերը շոց, բայց չկարողացավ շատ նայել աղքատին, երեսը դեպի պատը դարձրեց: Իսկ Բարսեղն այնպես սպասում էր... նորա սիրտը թրթռում էր, ականջները մի բոպեղում տաքացան:

— Բա՛ւ քեզ մի ուրիշ բան չասա՞ց, — նորից հարցրեց նա:

Աննան մի անբնական, զոռով կեղծած հանգստութեամբ «չէ» ասաց ու դուրս գնաց: Բարսեղը գլուխը ծոց հուսահատ: Ա՛խ, ինչպե՞ս ասե, ինչպե՞ս հայտնե այն, որ ետում էր յուր սրտում: Աննան սառն էր երևում, միամիտ, նորան մոտենալ չի կարելի: Աղքատի ճակատը, հայտնի է, պինդ է լինում, ամոթ ասած բանը քիչ ունի: Բայց և այնպես, այստեղ, այս առավոտ նա ամաչեց, ինքզինքը կորցրեց և միայն դգաց, որ մի բան յուր ներսն է ոլորում: Նա լռեց մի հնար գտնելու համար: Եվ հանկարծ ուրախացավ. իմացավ, թե որտեղից սկսե: Երբ Աննան կրկին ներս մտավ, նա իսկույն ասաց.

— Գիտե՞ս, Բարսեղին ինձ ուզում է յուր մոտ տանե:

Աննան ոչինչ չգտավ պատասխանելու, զարմացած և նեղացած նայեց նորա երեսին:

— Ասում է՝ մի փոքրիկ տուն տամ քեզ, ապրի՛ր, գլուխդ հանգիստ պահի՛ր:

— Ուրեմն մեզ մոտ վա՛տ է, — հարցրեց Աննան թույլ և նվաղ ձայնով:

— Ես «չէ» ասացի նորան. ասացի՝ չեմ կարող. աստծու տված տունը կա, էլ ի՞նչ հարկավոր է, ինձ ո՞վ է զոռում, որ ուրիշ տեղ գնամ:

— Դրանց աչքը թափվի, — ասաց Աննան հանկարծ զայրանալով, — ո՞ւմ ենք ինչ արել: Ամենքն են նախանձում, տրաքում, կասես թե գնում ենք նրանց ձեռքի հացը խլում: Ապրում ենք միասին, մի կտոր հաց է, ուտում ենք, նըստում: Դե, իհարկե, Բարսեղ, ամեն օր այսպես չենք մնալու, աստծու ողորմութեան դուռը կբացվի, ամեն օր դու չես մեղ համար հաց բերիլ...

— Աննա՛, Աննա՛, այդ ի՞նչ ես ասում, մեղքի տակով մի անիր: Հացը աստծունն է, իմն չէ, քոնը չէ, ես էլ աշխատավոր եմ: Ո՞ւմ համար եմ աշխատում, այսինքն՝ հայր, մայր շունիմ, որդի շունիմ: Ես Բարսեղին այդպես էլ հասկացրի, ասացի՝ ինձ օջախ է հարկավոր, տուն է հարկավոր, խո միշտ դռներին չպիտի՞ մնամ:

Նա ուզում էր շարունակել, բայց բավական համարեց այդքանը. կնիկ է, կհասկանա այդ առաջարկութիւնը: Եվ նա սպասում էր այդ խոսքերի պատասխանին, սրտադող սպասում էր: Աննայի դեմքի վերա մի առանձին նշան չեղավ, նա մինչև անգամ չհասկացավ և միամտաբար մի «իհարկե» միայն ասաց: Այդ էլ բավական համարեց աղքատը:

— Բարսեղին շատ ուրախացավ, երբ այդ բանն ասացի, երբ ասացի՝ թե ինձ օջախ է հարկավոր:

— Հա՛, — զարմացած հարցրեց Աննան. — դե՛ լավ է, լավ է, որ այդպես է դառել:

Բարսեղն սկսեց ոլորել բեղերը: Նա մնացել էր զարմացած, հափշտակված այսպիսի անակնկալ հաջողությունից: Եվ էլ չխոսեց: Որտեղից որ է, մի բան եկավ, խրվեց նորա մտքի մեջ: Վերջացե՞լ էր արդյոք, թե՞ ոչ: Վերջի սկիզբն էր, նա այդ հասկացավ. բայց վերջացնել, միանգամայն պարզել չուզեց: Կնոջ առևտուր է, մտածեց նա, այդ առևտուրը մենակ տղամարդով չի լինում: Այդ միտքը այնպիսի արագություն անցրեց, լայնացավ նորա սրտում, որ մի երկու թե երեք բույսից հետո նա չգիտեր, թե ինչ անե: Կիսատ, անորոշ մնաց «առևտուրը»: Լինում են մարդիկ, որ չեն ուզում, թե չեն կարողանում միանգամից գրկել բախտը: Նորա միտքն ընկավ Բաբուշկան. «Աշխարհի բանը նա է դրստում,— մտածեց նա,— գնամ, ուղարկեմ, գա պարզը խոսե: Ես ի՞նչ հասկանամ. իմ բանը չէ»: Եվ նա վերկացավ ու գնաց:

Բայց այդ օրը սովորական Բարսեղի վերա շատ բան էր ավելացել:

Զառիվայր, սառած փողոցով գնում էր նա, յուր ձեռնափայտերը առաջ էր տանում այնպիսի համարձակությամբ, որ կարծում էիր, թե նա յուր ամբողջ հույսը այդ փայտերի վերա չէր դրած, այլ ուներ հաստատ և առողջ ոտներ, որոնք կարող էին չղավաճանել, պահել այդ մարդուն. կարծում էիր, թե նա չգիտեր, որ առանց զգուշության նա ոչինչ է, չի կարող ապրել: Նա երբեմն գլուխը ցած էր դնում և ծիծաղում, ծպտում սառած գետնի երեսն ի վեր:

— Լավ դառավ, լավ է, աստված օգնի: Ի՞նչ պատասխան է հարկավոր. բանից տեղեկություն չունի, ինչ որ ասես, նորա պատասխանը «հա» է ու «հա»: Այդպիսի կին քիչ կլինի. և ախր ինձ էլ հենց այդպես է հարկավոր: Ի՞նչ եմ անում կայքը, բաժինքը ինչի՞ս է... Խեղճը դեռ անփորձ է, ի՞նչ է տեսել այս աշխարհում: Մարդու մեռնելուց հետո սոված, ծարավ, ապրել է, ինքն էլ չի իմացել, թե ինչպես է ապրել: Նստել է յուր տանը, յուր օջախը, յուր երեխային պահել, պահպանել է: Օրհնվի նա, շատ լավ է արել:

Բարսեղն սկսեց հանդարտ գնալ. նա քարշ էր տալիս յուր ոտները, ձեռնափայտերի երկաթապատ ծայրերը մի առանձին ախորժանքով էր զարնում փողոցի քարերին: Մոտով անցնող տղան կանգնեց, նայում էր այդ փայտերին և ծիծաղում նրանց չիսկչիսկոցի վերա: Բայց Բարսեղը ուշադրություն չդարձրեց, մտքի վերա էր: Բարսեղը տուն-տեղ կունենա, Բարսեղն էլ մարդու շարք կընկնի: Աստծու օրհնությունը լինի բոլոր լավ մարդկանց վերա, որքան որ կան, նրանց շնորհքովն էլ՝ յուր, Բարսեղի վերա. ինչ որ արել էր, չէր արել, չգիտեր, միայն այն է իմանում, որ յուր կյանքում մի լավ բան եթե արել է, հենց այդ բանն է:

Աշխարհն էլ ցուրտ չէ, արեգակն այնպես լավ լույս է տալիս, տաքացնում, կասես իսկի առաջվա արեգակը չէ: Իսկ այդ բոլոր տները, որոնց արանքով նա գնում է. օ՜, այդ բոլոր տները, մեծերն ու փոքրերը, ցածերն ու բարձրերը, բոլորն էլ իրանն են, բոլորն էլ կան, կանգնած են, որ իրան օգնություն անեն: «Օրհնվի՛ք դուք, օրհնվի՛ք»,— ասաց նա յուր շորս կողմը նայելով:

Մի պատշգամբի վերա մի երեխա էր կանգնած. ցած նայեց, տեսավ նորան և կանչեց.

— Է՛յ, աղբա՛տ, աղբա՛տ, կա՛ղ աղբատ:

Բարսեղը դեպի վեր նայեց, ծիծաղեց և քաղցր, փափուկ ձայնով պատասխանեց.

— Ի՞նչ կա, մատա՛ղդ լինեմ. աստված պահե, պինդ ձեռքով պահե, աչերն ու խաչերը քեզ պահպան, սիրո՞ւն բալա:

Եվ շարունակեց օրհնել, ինչքան լավ խոսքեր գիտեր, բոլորը դուրս թափեց: Երեխան շարունակում էր «աղբա՛տ, աղբա՛տ» կանչել, նա չէր էլ լսում, թե ինչ է ասում այդ աղբատը: Վերջը ձանձրացավ, վազեց, տուն մտավ: Իսկ աղբատը կանգնած օրհնում էր, օրհնում...

Եվ հետո, երբ նա շարունակեց ճանապարհը, երբ երևաց Բաբուշկայի առանձնակի կանգնած տան սրածայր, հին, տեղ-տեղ ծակծկած կտուրը, էլի միտքը եկավ, պաշարեց նորան: Էլի քիչ կանգ առավ և վերջը էլի սկսեց ծիծաղել: Այսօր ծիծաղն էր նորա բաժինը: «Լավ դառավ,— ասում էր նա,— հա՛... մաքիցս ինչպե՞ս է թուել: Պարզ խոսք, լավ է, շատացի: Աղլուխը... հիմա կիմանամ... պառա՞վն է տվել, թե ով: Էլի կնիկ է, ամեն կնկա մաղից մի-մի սատանա կա կախ ընկած...»:

Այդ միջոցին ներքևից գալիս էր մի կույր մուրացկան՝ առանց առաջնորդի: Փողոցում շատ քարեր կային թափված, և կույրը մահակով տփտփում էր, շոշափում ճանապարհը, քարերովն էր ընկնում, փափախը ձեռքով պահում, որ ցնցվելուց չընկնի: Այնուամենայնիվ նա շտապում էր, գնում էր քարի ու արգելքի ու չղբած: Բարսեղը տեսավ, մի քանի անգամ ծիծաղելով ինքն իրան «տե՛ս, տե՛ս» ասաց, և երբ կույրը մոտեցավ, նա բարձր ձայնով ասաց.

— Գլուխդ թաղե՛մ, Գրիգոր, ո՛ւր ես գնում...

Կույրը յուր տափակ դեմքը նորան դարձրեց, մի երկու անկապ խոսք ասաց, չէր ճանաչում: Բայց Բարսեղը դնաց դեպի Բաբուշկայի դուռը, ծիծաղելով, ինչպես խաղացող երեխա:

— Հողո՞ւմ անեմ գլուխդ, հողո՞ւմ, տես ինչպե՛ս կրակ կտրած է գնում...

Եվ Բարսեղը մի անգամ էլ ետ նայեց և իսկույն մտավ տան դռներով: Կույրը ճանաչեց ձայնը, կանգնեց, ասաց, թե ուր է գնում, մի քանի հարցեր էլ ավելի դատարկ փողոցին...

ժ

Կեսօրն անցավ:

Զմեռվա պարզ օր էր: Բավական չէ պարզ ասել, պետք է ավելացնել՝ փափուկ օր: Բոլորովին մաքուր, կապուտակ երկինքը ծպտում էր սպիտակ տների կտուրների, կեղտոտ փողոցների ու բակերի, խղճալի պարտեզների և ծառերի վերա: Այդ հրաշալի կապուտակությունը, այդ քնքուշ ծախտը ոչինչ կլինեք առանց փայլուն արեգակի, որ լողալով անթիվ ճառագայթների մեջ, լույս, ջերմություն էր թափում, առանց այն արեգակի, որ երկնքի այդ բարի և բարերար դեմքի հետ միացած դուրս էր կանչել բոլոր մարդկանց, բոլորին՝ հարուստին ու աղքատին, մեծին ու փոքրին, դուրս էր հանել, փաղաքշում էր նրանց, սիրտ ու մխիթարություն տալիս:

Քիչ են լինում այդպիսի ձմեռային օրեր:

Զյունը հալվում է, հալվում, այլևս չի դիմանում արեգակի առաջ, ջուրը ծլծլում է, կաթկաթում, ցնիս դառած վազում է ամեն տեղով. արարած աշխարհ ջրոգող է դառել: Մանրանում է ձյունը, լանջիվայր կտուրների վերա չի մնում, մեծ-մեծ հյուսերով թափվում է, կուտվում շվաքի մեջ և ծանր հալվում է: Զյունը փայլում է արևի տակ, հեռու տեղերում կապուտակին է տալիս, պսպրողում է մանրիկ աստղերի պես, որոնք անթիվ, անհամար բաղմունքամբ փռված են միանման սպիտակ, միանման անշարժ և անկենդան հարթավայրերում: Ախորժեղի օդ է, քաղցրահամբույր ջերմություն: Մարդը նստում է արևի տակ, ուտերն ու կուրծքը դեմ անում փայլուն արեգակին և զմայլվում է, ծուլանում, թուլանում, երբ ձեռքը քսում է կրծքին և զգում է բնության ջերմությունը, մի ջերմություն, որ երբեք չի կարող տալ ոչ մի տեսակ վառարան: Այդ ծուլ զգացմունքի հետ զարթնում է հույսը, կարող ուժի մոտիկ հաղթության հույսը: Տե՛ս, պարտիզի ծայրում, դենը, ցանկապատի մոտ ձյունը վերացել է, այլված ու տխուր հողը նայում է կապույտ երկնքին. և դեղնած, թրջված ու հողին ան-

հույս կապած խոտերի մեջ արդեն երևում են երկու, երեք, ո՞վ գիտե, եթե որոշեալ,
գուցե և չորս բարակ, մանր, վառ, կանաչ խոտեր...

Աննան նստած էր յուր տան կողքին: Նա նոր էր սրբել յուր կտուրի ձյունը,
որ խառն ու կեղտոտ կույաներով, կոշոր-կոշոր դիզված էր նորա, դռան առջև
Հին, կիսամաշ թին, որի կոթի կեսը այրված էր, սեպացած, դեռ բոլորովին չէր
մաքրվել ձյունից, թեև նորա լայն ծայրի տակից անգաղար հոսում էր մի բա-
րակ, թելի շափ բարակ ջուր: Այդ տեսակ բարակ, օծապատույտ ջրեր ուրիշ տե-
ղերից էլ էին հավաքվում, գալիս էին ամեն կողմից և կանգ էին առնում մի
փոքր փոս տեղ: Աննան նայում էր այդ բազմաթիվ ջրերին՝ գլուխը ցածրացրած,
ջուխտ ձեռքը ծնկներին դրած: Հավիտյա ձյունը սրբելը մեծ ուժ է պահանջում,
նա հոգնած էր, հանգստանում էր. ձեռքերը կրակ էին ընկել, այրվում, թեթև
մրմունջը թեթև կակիժ էր պատճառում: Իսկ Սառան կանգնած էր փոքրիկ լճակի
մոտ, երկու ձեռքերը փոխին դրած, մատները միմյանց հետ հյուսած, գլուխը
բարձրացրած իրանց դռան դիմաց էր նայում: Այդտեղ, երկու գերանների տակ,
շվաքում դողդողում, դեպուղեն էր երերվում լճակի փայլուն շողքը, որ գոյացել
էր արևի ցուլացումից: Տեսնում էր, թե ինչպես մանր, միայն թեթև տատան-
մունքներով նկատելի բարակ, թելի շափ բարակ ջրերը թրթռալով խառնվում
էին մի տեղ, և ջրի երեսը հանդարտ ծփում էր, գոյանում էին ջրային մանրիկ
բոլորակ գծեր, որոնք ոլորվում էին, շուտ էին գալիս տեսակ-տեսակ ուղղու-
թյուններով, հյուսվում էին միմյանց հետ, կտրատում էին միմյանց:

Մայր ու աղջիկ անշարժ էին, անխոս: Ամեն մեկն յուր ուշադրության
առարկայի ետևիցն էր ընկած. և շարժվել, դիրք փոխել անկարելի էր: Այդպես
էր անում արեգակը, որի առատ լույսը խփում էր Աննայի դեմքին և Սառայի
կողքին:

Այդ միջոցին մի կին, շորերը քիչ վեր քաշած, լայն-լայն քայլեր անելով,
որ ցնխի ու ջրերի մեջ շատ շխրվի, շարունակ նայելով յուր կոշիկներին, որոն-
ցից ամեն մեկը մի-մի մեծ բեռն էր վերցրել ցնխից, եկավ, մոտեցավ տանը,
շուտ եկավ նորա ետևի կողմով և գնաց Աննայի մոտ: Դա Բաբուշկան էր:

Նա յուր սովորական հագուստում չէր: Այդ օրը ավելի լավ և, կարելի է
ասել, ավելի մաքուր էր հագնված: Կարմիր գույնը գույնը շաքի ընկած էր նորա
գլխին, մեջտեղից ծավալած, և երկու ծայրերը գալիս էին միմյանց վերա ընկ-
նում կրծքի վերա. շալի գեղեցիկ ծոպերը շուտ-շուտ ընկնում էին այդ կնոջ
մատների արանքը և էլի բաց թողնում: Կարմիր թավիշից կարած և սամույրի
նեղ կտորներով զարդարած «քուրքը» պինդ գրկած էր նորա մեջքն ու կուրծքը,
և մետաքսյա կարմիր գոտին մի տեսակ հպարտությամբ մի քանի անգամ
շրջապատել էր բարակ մեջքը. կրծքի տակ, այնտեղ, ուր գոտու ծայրերը հան-
գույց էին կազմում, կախ ընկած էր մի խոշոր ոսկի կոճակ: Կարծես նոր էր
երես լվացել Բաբուշկան. այժմ ավելի սպիտակ էր երևում, իսկ հոնքերը
միանգամայն սև էին: Միայն կատվի աչքերի պես կոլոր թուխ աչքերն էին,
որ սովորականի պես արագ-արագ շարժվում էին, ավելի արագությամբ բացու-
խույի լինում: Կանգնելուն պես նա մի ձեռքը խրեց գոտու մեջ, ոսկի կոճակի
վերա:

Աննան տեղից վեր կացավ, կանգնեց, մի երկու անգամ նայեց նորա դեմ-
քին և էլի աչքերը գցեց գետնին, հարյուրավոր շարժուն և անշարժ մանր ջրերի
վերա:

— Ե՛կ տուն, — ասաց պառավը սառն, հրամայական ձևով և առաջ ընկավ:
Աննան հետևեց նորան:

Սառան, որ շարունակ յուր լճակովն էր զբաղված, ոտները թափ տվեց,
գետնին զարկեց, որ մի քիչ մաքրե ու ինքն էլ մտնե տուն. բայց պառավը

խեղճալից այդ նկատեց աչքի տակով և ձեռքը թափ տալով ասաց նույն սառն,
հրամայական ձևով.

— Խաղդ արա՛, խաղդ արա՛. ի՞նչ կա, որ գալիս ես:

Աղջիկը սառեց, մնաց կանգնած. բայց խելույն դռավ յուր անելիքը:
Լճակն ավելի մեծացել էր. նա վերցրեց թին և սկսեց խառնել ջուրը ու մոխի
տալ դռան գլխին: Այդտեղ ջրի շողքը սկսեց ավելի կատաղի, խառնուկներ
գծեր և լույսեր պատել, դեպուղեն վաղեցնել: Զուրը պղտորվեց, արեգակի
պատկերը այդ ջրից այլևս այնպես խիստ չէր ծակոտում աչքերը, այլ, խաղա-
լիք դարձած մանր ալիքների ձեռքին, յուր տկտր դեմքն էր խաղացնում նրանց
մեջ: Դռան գլխին նկարված փայլուն պատկերը հետզհետե նվազում էր:

Բաբուշկան ներս մտավ, Աննան՝ նորա ետևից:

Այդ տունը դեռ այդպիսի բան չէր տեսած. նա ենթարկվեց դանդաղ, բայց
մանրամասն քննության: Պառավը զանազան լուռ շարժվածքներ էր անում
գլխով ու ձեռքերով, նայում էր վերև, նայում էր ցած: Նայում էր և ծանր կեր-
պով ասում.

— Տունս, տունս... տունս ու դուռս, տունս ու տեղս, ներսն ու դուրսը
քեզ մատաղ: Երեք գերան, չորս տախտակ, մի կոտրած սանտր, երկու շամփուր,
մեկն էլ ծոված: Պատը չոր, մեջքը կոտրած, տակը տկտր, գլուխը ծակ: Սա
էլ այսպես... Սա էլ դուռը, սա էլ, հա՛, դուռը, սա էլ լուսամուտը, ի՞նչ կա,
սաղում է: Կրակի տեղը, կերակուրի տեղը... Կրակի տեղը կանաչ խոտ է բու-
սել, կաթսան մնացել է, մնացել, ջուր չի տեսել, տաք չի տեսել, կանաչել է,
ծաղիկ, ծաղիկ վերցրել, էգուց էլ պտուղ կտա, պտուղը կհասնի: Այս տունս,
այս դուռս քեզ մատաղ...

Աննան շվարել էր: Կարծես թե մի մեծ աման տաք ջուր թափեցին նորա
գլխին: Նա ինքն էլ նայում էր յուր տան դարդ ու զարդարանքին, նա ինքն
էլ հետևում էր պառավի ձեռքին, տեսնում էր այն բոլոր առարկաները, որ
այդ ձեռքն էր ցույց տալիս: Առաջին անգամն էր, որ նա ամաչում էր յուր
տանը: Սաստիկ ամաչում էր. պառավը արժան էլ չէր համարել կոշիկները
հանել, այնպես ցնխաթաթախ ման էր գալիս տան մեջ: Աննան հանկարծ
միտքը բերեց յուր հարևան Մարիամի տունը: Օ՛, այնտեղ այսպես չէր. ցնխի
կտոր ներս տանել անկարելի էր, ո՞վ կհամարձակվեր. երեխան էլ, յուր,
Մարիամի երեխան, եթե չիմանալով գուլպաների ծայրը — գուլպաների՛, ո՞ւր
մնաց կոշիկ — ցնխաթաթախ ներս տաներ, Մարիամն այնպիսի «ղալմաղալ»
կաներ, որ չես տեսած: Այնտեղ, տան մեջ, շորեր կան, կարպետներ կան
փռած, իսկ այստեղ չոր հող է, Բաբուշկան ինչպե՛ս հանե կոշիկները. ի՞նչ
հարկավոր է: Ամոթը նորա լեզուն ներս քաշեց, խոսք չէր գալիս, որ նա ասեր:
Իսկ պառավը գնում, գալիս էր և յուր անհոգ, բայց կծու ձայնն էր արձակում:
Այնպիսի հեղեղություն, այնպիսի ծաղր դեռ մինչև այդ օրը Աննայի սրտին չէր
հասել:

— Ըհը՛, սա էլ զանախակա՛ն, սա էլ շկափը, — շարունակեց Բաբուշկան,
եւ ձգելով մեզ ծանոթ քարի վերա կախ արած հին սպիտակ շորը և մոխի
անելով քարի տակ շարած ամաններին: — Պա՛-պա՛-պա՛, վաճե՛նքի է, ի՞նչ է,
պիրոճնի, շաքարի հաց է: Բախտավո՛ր, ամեն օր շայ ես խմում սուխարով,
կաթով լցրած կաթնամանդ էլ տես, բե՛ր, բե՛ր, բերանիցդ հոտ քաշեմ: Աղջի՛կ,
ծամ կտրած, աստծու տակ մարդ կա՛, որ այսպես ապրուստ անի:

Եվ նա կանգնեց Աննայի առաջ, աչք ու հոնքով այդ հարցի պատասխանն
էր պահանջում:

— Հա՛, հա՛, սա էլ այս է, — գոչեց նա հանկարծ, համարյա պարելով
գնաց, դռան ճակատից վերցրեց Բարսեղի արխալուղը, որ կախ էր արած մի
մեծ բեռնից՝ ցրտի դեմ: Արխալուղը ձեռն առած մոտեցավ Աննային, սկսեց

լուռ մի-մի ցույց տալ նորա անթիվ կարկատանները, պատուոված փեշերն ու մեջքը, երկու մատով ձգեց, պատեց մի երկու կարկատան, ցույց տվեց սեպագած, կեղտոտ բամբակը: Այդ ամենն անում էր ոչ թե մի հասարակ կերպով, այլ գլուխը ծանր-ծանր թափահարելով, նայում էր տանտիկնոջ դեմքին, փորձում, չափում էր այդ դեմքը մի սառն, ոչնչացնող հայացքով:

— Սա էլ դուստր զանավասկան: Սա էլ զալդ է, զալիդ մեջ քե՛ֆ արա:

Աննան վախում էր, չէր կարողանում շնայել այդ կնոջ դեմքին. յուր աչքերը ցածրացրեց, հետո բարձրացրեց, հետո շուտ ճալալով նայեց նորան և... լաց եղավ: Խոշոր արտասուքները մի վայրկյանում բեռնվեցան նորա երկար թերթերունքների վերա, նա գլուխը կրծքի վերա կախ արեց և երեսը դեպի հակառակ կողմը դարձրեց:

— Էլ ի՞նչ ես լաց լինում,— ասաց Բարուշկան,— ասոված տերդ պահե: Հրե՛ն կադ Բարսեղը, փառք ասածու, ո՞ր օրի է մնացել: Այնպիսի տղամարդ ունեցողը միտք կանե՞, որ դու ես անում: Միայն նորա տեսքը, հասակը, միայն նորա շենքն ու շնորհը քի՞չ է... Ո՛չ ուտեմ, ո՛չ խմեմ, հենց նորան նայեմ, այդպես ես մտածում:

Աննան երբեմն հեկեկում էր:

— Վա՛յ, Բարսե՛ղ, կոտրատված, փշրված Բարսեղ: Երկու լավ մահակ ունի, կասես թե յուրից նոր դուրս քաշած: Մեկը կոնատակին, մյուսը ձեռքին, գնում է, կասես կաքա՛վ, կաքա՛վ:

Եվ պառավը ձևացրեց, թե ինչպես է նա գնում: Ոտները միմյանցից հեռու դրեց, մեջքը քիչ կռացրեց, կուրծքը դուրս ցցեց, գլուխը բարձրացրեց, սկսեց այդպես շարժվել և մեջքն ու կուրծքը աջ և ձախ օրորել, շարժվել:

— Մի ողորմություն, բ...ա...ջ...ի, մի... ողորմություն... Վա՛հ, քո այդ ձայնիդ մեռնեմ, Բարսե՛ղ: Քո այդ ձայնիդ...

Աննան տեղը փոխեց, գնաց պուճախը մտավ. նա յուր տանը հանգիստ, ապահով տեղ չէր գտնում. որտեղ կանգնում էր, որտեղից մտիկ էր տալիս, Բարուշկան էր և Բարուշկան՝ նորա առջև:

— Լա՛վ, էլ ի՞նչ լաց է, էլ ի՞նչ հարայ է: Աղջի՛կ, չես իմանում, բախտավո՛ր, ախր ես խնամախոս եմ եկել: Վեր կա՛ց, ասա՛. խնամի՛, դու բարով ես եկել, հազար բարով. ուրիշ տեղի հավան չես, գլխիս վերա տեղ ունես: Ես էլ ասեմ՝ բարով, հա՛, բարով եմ եկել, հազար բարով, գլխիդ գանձ եմ բերել, օրիդ լույս եմ բերել: Ինձ ղրկել է, գիտե՞ս ով... Բոյն ասես՝ լինարի, երեսն ասես՝ շորս օրվա լուսին. խոսքն ու զրույցն ասես՝ բլբուլ, բլբուլ: Կասես անունն ասա՛, կասեմ՝ անունը յոթն թագավորից բարձր, անունը հրեղեն... կադ, կոտրատված, բերանի ջուրը գնացող աղքատ, հաց հավաքող Բարսեղ... նա է ինձ ուղարկել:

Այդպես ասելով, ձայն տալով՝ նա գնացել էր կանգնել Աննայի առաջ: Աննան աչքը գցեց նորա վերա, մի ժամանակ նայում էր զարմացած, ուշադրությամբ: Բայց մեկ էլ հանկարծ կուշ եկավ, երեսը ծածկեց, ձայնը կտրեց: Այդ ի՞նչ էր նորան փշրում: Ինքն էլ չգիտեր. բայց եթե գետինը պատուվեր և նա մտներ, խրվեր այնտեղ, որքա՛ն լավ կլիներ. այդ նա զգում էր:

— Հանաք չիմանաս, հանաք չէ՞... Դե՛ լավ,— գոչեց նա բարկացած,— գլուխդ բարձրացրո՛ւ, ինձ նայի՛ր. ինձ համար դու էլ տասնուշորս տարեկան աղջիկ չես: Բո՛ւ, մարդ ես, մարդի աղջիկ..

Աննան բարձրացրեց գլուխը, բայց էլի չէր համարձակվում նայել:

— Վերջը, կտրականը այս է. Բարսեղը եկավ ինձ մոտ, ասում է՝ Աննային ուզում եմ, ի՞նչ ես ասում: Սիրտդ նորա վերա՞ է, թե չէ. դու այդ ասա՛: Հը՞, քեզ եմ ասում... Միտքդ տալի՞ս է...

Հաջորդ նեղն էր լծել Աննային: Նորա սիրտը թուլացել էր, նա սաստիկ վախում էր, չգիտեր, թե ինչ ասե:

— Չգիտեմ,— մրմնջաց նա:

— Աղջի՛կ, ի՞նչ կա որ... Քո տունը քանդվի — մեկն էլ չկա, որ ասե՛ քանդվածի էլ ի՞նչը քանդվի — միտքդ որտե՞ղ է: Բաս եթե ես խմանայի, քեզ այսպե՛ս կպահես: Չեմ իմացել, երկինքը վկա, իմ մեղքս է: Թե չէ, փառք Տերին, ի՞նչս է պակաս. փեշերիցս յուր է կաթում. քեզ պես քանի՛ խեղճեր եմ պահել, պաշտպանել: Վարսդ կտրեմ, այս ի՞նչ օր է, այս ի՞նչ ապրուստ է, որի մեջն ես դու: Եունն յուր շնությունով էլի այսպես չէ: Տե՛ս, տե՛ս, շա՛ն քած, այս ձմեռ ժամանակ ո՞ւր է փայտդ, ածուխդ. ո՞ւր է, ամեն բան տեսա, հաց չտեսա: Հո՞ղ եք ուտում, թե ինչ է: Հող ուտողի գույնն է երեսիդ, չե՛մ տեսնում (Բարուշկան հետզհետե բարձրացնում էր ձայնը, իսկ այստեղ կատարյալ բարկության հասավ): Տե՛ս, տե՛ս, կասես հողի միջից է դուրս քաշած: Չե՛ս ամաշում, ջահել ես, քեզ չե՛ս խղճում: Ի՞նչ ասեմ քեզ, վա՛յ, ես ի՞նչ ասեմ. սեանա՛ քո ծնած օրը: Խե՛ղճ, խեղճ: Դեռ աղջիկ էլ ունի, աղջիկ է գուց, մյուս օրը կմեծանա: Քեզ նման մարդ չեմ տեսած: Իսկի իմացե՛լ եմ...

Եվ նա ջուխտ ձեռքերը ծնկներին խփեց: «Իմացե՛լ եմ...»:

Տիրեց կարճատև լուռություն:

— Հիմա ի՞նչ ես ասում,— էլի խոսեց Բարուշկան,— Բարսեղն ինձանից խոսք է ղրկել: Տե՛ս, ասեմ քեզ: Չասես թե օտար է, խորթ է, լեզուն խոսում է, սիրտն ո՞վ գիտե: Չէ՛, որդի՛, այդ շասես. դու ինձ չես ճանաչում, աշխարհս տեսել է ինձ, ճանաչում է. հենց նշանածիցդ հարցրո՛ւ (նա ծիծաղեց), իմացիր, թե քանի՛-քանի՛ խեղճերի եմ օգնել: Ես քեզ խղճում եմ, ականջդ բա՛ց, լա՛վ լսիր, կասեմ քեզ ամեն ինչ: Բարսեղի հացի քսակից ավել բանի աչք չդնես. բեքելու է կտոր-կտոր հացեր, որը՞ դեղին, որը՞ կոշտ, որը՞ շոր, որը՞ փափուկ, ես ի՞նչ իմանամ, հարյուր մի տեսակ, պիտի ուտես: Է՛, մի դուրս գնա՛, տես աշխարհում ինչե՛ր կան. միս կա, կերակուր կա, կաթն ու մածոն կա, տանում են, բերում են, ուտում են, իհարկե, դու էլ լսած կլինես: Դրանց համին կարոտ պիտի մնաս: Եոր, հագուստ... Այդ ի՞նչ է, որ հագել ես, շո՞ր է... Կրակի վերա գցես, կայրե՞... Որտեղի՞ց պիտի Բարսեղը շոր բերե, ասա՛, քեզ մատա՞ղ, որտեղի՞ց. ինքն ի՞նչ է, թե յուր կնիկն ինչ լինի: Մի տարի, երկու տարի կանցնի, երեխեք կծնվեն, կշատանան, շորս կողմդ կնստեն. դե՛, նրանց բերանը փակի՛ր, հաց տուր, շո՞ր տուր: Այս ամենը լավ իմացի՛ր, սրտիդ քարը վերցրո՛ւ, ինձ ասա՛...

Աննան տարուբերվում էր. Բարուշկան հարկադրում էր մի խոսք ասել. վերջապես նա ամոթից փշրվելով, լացի ձայնով ասաց.

— Ես չեմ իմացել... Դո՛ւ գիտես...

Պառալին այդ խոսքերին էր սպասում:

— Դե՛, ողորմի քո հորը: Որ ինձ ես գցում, ես ասում եմ. հարկավո՛ր չէ: Թող դնա, յուր հացը հավաքե: Ես քեզ կպահեմ, լավ կպահեմ: Ես քեզ այնպես պահեմ, որ ուտելիքդ յուր լինի, մեկ էլ՝ մեղր: Ուղո՞ւմ ես...

Աննան էլի լաց եղավ:

— Քե՛ղ մատաղ, Բարուշկա՛...,— ասաց նա խորտակված ձայնով, անճար աղքատի աղաչավոր, խեղճ ձայնով:— Ես... մի թիքա հալալ շոր հաց եմ ուզում...

— Լա՛վ, լավ, սո՛ւս,— հրամայեց պառավը:

Եվ այդ խոսքերով, այդ իսկ հրամանով կապեց, կաշկանդեց Աննային. ինչպես ուզում էր, կռացնում էր, շարժել էր տալիս, խոսացնում էր, լռել էր տալիս: Նա բոլորովին մոտեցավ ջահել կնոջը, կախ արեց նորա վերա յուր դեմքը և սկսեց փսփսալ: Առաջին անգամ Աննան նստած տեղը ետ ու ետ էր

քաղվում, հեռանում էր: Բայց պառավի գլուխը գնում էր նորա գլխի հետ, մի մաղի շափ ետ չէր մնում: Ինչպես սարդը խրվում է յուր զոհի մեջ, կամաց-կամաց, շշտապելով, յուր գործն է կատարում, այնպես էլ պառավը բաց չէր թողնում Աննային, ափելի և ափելի փաթաթում էր նորան: Այդ բռնվածի, փաթաթվածի գլուխն էր միայն ազատ մնացել, որ մի քանի անգամ բացասական պատասխանի նշան արեց, մի անգամ դրականի և վերջապես անհասկացողության նշան՝ այս անգամ տաքերի վեր քաշելու հետ միասին:

— Այն օր էլ քեզ ասացի... — Եվ պառավը էլի շարունակեց փսփոսել: Աննան երեսը դեպի պատը դարձրեց, ուղում էր առաջ մղվել, գլուխը շուտ դեպի առաջ տանել: Բայց ո՛ր տաներ, պատ էր գլխի առաջ:

— Շա՛ն աղջիկ, ականջդ ծակ չունի՞, խոսքս չե՞ս լսում... Ախր ասած է՞ տրեխավոր: միևնույն է, կամ՝ ձեր աչքը հանած, կամ թե ձեր ոտի փուշը: Իսկի միտք չանես...

Աննան ետ դարձավ և այս անգամ էլ ինքը փսփոսաց:

— Ասում եմ, միևնույն է, — խոսեց Բարուշկան ցած ձայնով, — իմ ձեռքիս է, կուղեմ, կանեմ. դուր երեսիդ վերա փակիր, հինգ Բարսեղ բե՛ր, ճար չի լինիլ, էլի անունդ դուրս կընկնի... Հիմա հասկացա՞ր, անհասկացողի աղջիկ: Թո՛ւհ...

Անհասկացողի աղջիկը մի բան ասաց: Բարուշկան պաղած տեղից կանգնեց: Վերջացել էր: Աննան էլ վերկացավ, նստած տեղին նայեց և թեթև կերպով հառաչեց: Նա կարծես թե ազատվել էր մի ծանրությունից:

Պառավը, հանկարծ մի բան հիշելով, առաջ քաշեց նորան և սկսեց լավ անտղել նորա դեմքը, շոշափեց նորա թևերը, կուրծքը: Նա ապրանք էր գնահատում. նորա փոքրիկ աչքերը առժամանակ անշարժացել էին, վերին շուրթը ավելի բարձրացել էր, ավելի կուշ եկել: Իսկ գնահատվողը կարծես տաք ջրի մեջ էր ընկել. անհամբեր սպասում էր, անշարժ կանգնած էր, սպասում էր, թե ի՞նչ պիտի ասե գնահատողը:

— Տե՛ս, — խոսեց պառավը բռնելով նորա աջ ձեռքը և մատները համբելով միմյանց վերա էր դարսում, — այս մե՛կ, այս երկու, այս երեք, այս չորս... Չո՛րս, լավ... Չորս, այս էլ հինգ... Մի կապույտ թուղթ, նախշուն, ճոճուն... էգուց այստեղ կլինի:

Նա խփեց նորա գրպանին:

— Հի՛նգ, հինգ... Շա՛տ ես տեսել: Բարսեղդ հինգ տարի դռնեդուռ ընկնե, կկարողանա՞ հինգ բերել...

Աննան, վերջապես, ուղիղ նայեց նորա դեմքին և ժպտաց...

— Առ է՛, — գոչեց Բարուշկան և հինգ մատով ճանկ արավ, խփեց նորա երեսին:

— Այնպես կանես, ինչպես ասացի:

— Չէ՛, Բարուշկա՛, այդ մեկը դժվար է. — մարդ է, քանի ժամանակ է մեր տանը կենում է, ձեռքի հացը կերել եմ, ինչպե՞ս վեր կենամ...

— Բարսե՛ղդ... էլ նորա երեսը չես տեսնիլ, գնա՛ց...

Արեգակը մայր էր մտել, ջրերը կանգնել էին, անշարժացել, ծածկվել բարակ սառույցով: Յնխն էլ սառչում էր. երեկոյան ցուրտը զնալով սաստկանում էր: Երբ պառավը դուրս եկավ տանից, Սառան բակում չէր, գնացել էր հարևանի տունը:

— Կա՛մ քնացրու, — պատվիրեց պառավը և գնաց:

Երեկոյան ժամասացությունը վերջացել էր. ժամավորները ցրվել էին, և եկեղեցու բակում մնացել էին միայն մի քանի երեխաներ, մի երկու ժամկոչ: Բայց ժամից առաջ հավաքված աղքատներից ոչ մեկը դիտավորություն չունեց տեղից շարժվելու. բոլորը կանգնած էին դռների մոտ, դեռ մի բանի սպասում էին: Եվ միմյանց առաջն էին ընկնում, անդադար փոփոխում էին իրանց տեղերը, աշխատում էին որքան կարելի է լավ, հայտնի, բաց տեղ կանգնել: Ամեն տեղ չէր լավ. այդ պատճառով էլ նրանք հրում էին միմյանց, կոշտ ու անպառնական խոսքեր էին արտասանում, անիծում էին իրար:

Չմեռնալին երեկոյան իրան հատուկ արագություն միայն էր վազում: Բարձր ցցված գմբեթի և այդ գմբեթը շրջապատող մեծ տների բարձր, սրածայր կտուրների վերա արդեն խտանում էր մութ-կապտագույն ստվերը, երեկոյի մուգը. երկինքը հետզհետե սևանում էր, և դեռ արեգակի վերջին, թույլ շողերը բոլորովին չէին խրվել, անհայտացել երկնքի անհուն բարձրության մեջ, երբ մի քանի աստղ ճալճալով, համեստ ու վախկոտ շողշողոց տալով, դուրս լողացին մի անհայտ, անտեսանելի օվկիանոսից: Փողոցներում կատարվում էր գաղառական խուլ քաղաքի օրվա վերջին սաստիկ շարժողությունը: Գնում էին, ցրվում էին, շտապում էին տները մտնել, փակվել, դուրս՝ միայն ամալի, անկենդան ձմեռային երեկոյն թողնելով: Ցուրտը կտրում էր, եկեղեցու դռների մոտ սպասողների ուսերը հանդարտ դողում էին: Պարզ և տաք օրը գեղեցիկ արեգակից հետո փոխվել էր, յուր վախճանին մոտեցած՝ տարածել էր աշխարհի վերա սարսափելի խոնավ ցրտություն: Այդպիսի ժամանակն է, ինչպես ժողովուրդն է ասում, անգղի ձուն բույնի մեջ սառչում, ճաքվում:

Աղքատները վերջապես տեսան իրանց սպասածին: Եկեղեցու դռնից դուրս եկավ մի կոլոր, փոքրիկ և չաղ մարդ, որին հետևում էր հասակն առած մի կին: Աղքատներից մի քանիսը գտականքը վերցրին, բոլորը, որքան կարելի էր, խղճալի ձայն հանեցին և ձեռքները բարձրացրին:

Այդ մարդն ու կնիկը քաղաքի «իշխան» մարդիկներից էին, նոր էին օտարությունից եկել: Առաջին անգամն էր, որ նրանք եկեղեցի էին եկել և ժամավորները ցրվելուց հետո էլ մնացել էին եկեղեցում, համբուրել բոլոր սրբությունները, մեծ-մեծ մոմեր վառել և ապա երկար հարցուփորձ էին անում եկեղեցու դռնից անցնող մասին, իմանում էին, թե ինչպե՞ս է եկեղեցին կառավարվում, ո՞վ է բռնել իրանց երկար բացակայության ժամանակ մեռած քահանաների տեղը: Նրանց եկեղեցի գալը մի մեծ երևույթ էր համարվում. ժամկոշներն ու աղքատները շարունակ դրանց մասին էին խոսում և քաղցրությամբ, հարգանքով էին հիշում «պարոնի ու աղջիկ-պարոնի» անունները: Է՛, դրանց ժամանակները, այն ժամանակները, երբ ոսկին չէին համրում, այլ՝ շափում էին... Ինչե՛ր էին անում դրանք. օր չէր անցնում, որ մարդ, օտար մարդ չմտներ դրանց դռնով, շնատեր, հաց շուտեր... Ժամ-պատարագ, խընջույք, տարվա մեծ մասը խմբերով էին բարեկամ ու անծանոթ գնում դրանց տունը: Է՛հ, հիմա չկա, մարդ չի մնացել, փչացավ քաղաքը. այդպիսի մարդիկ հիմա օտար տեղ են ապրում... Ասում էին, թե աղան հիմա լավ է, և ամենքը կրկնում էին. «Աստված տա, աստված տա, որ էլի առաջվանը լինեն»:

«Պարոնն ու աղջիկ-պարոնը» մուշտակների մեջ պինդ փաթաթված անցնում էին: Մի քահանա գնում էր նրանց ետևից, աշխատելով յուր դեմքի վերա պահել, որքան կարելի է, շատ հարգանք, շատ համեստություն:

— Աղա՛, ողորմություն, — գոչեցին ամենքը:

Աղան ձեռքը տարավ գրպանը, փող տվեց առաջ աղքատ կնիկներին ու աղջիկներին, ապա՝ տղամարդիկներին: Մի բոպեում նորան շրջապատեցին

Թշվառները, աղաղակ աղաղակի խառնեցին, ձեռքեր՝ ձեռքերի: Տիկինն էլ մի քանի փող բաժանեց իրանից:

— Վերջինն է, էլ փող չկա մոտներս,— ասաց աղան յուր կնոջից մի բան հարցնելով և մի հատ երեք կոպեկանոց դրամ թողնելով Բարսեղի ձեռքում:

Չստացողներ դեռ մի քանիսը կային, որոնք սկսեցին հուսահատ աղաղակներով ողորմութուն խնդրել: Բայց ոչինչ չկար. աղան ու տիկինը մի կերպ, ամաչած՝ գլուխները քաղցրությամբ շարժեցին դեպի աղքատները, որպես թե «մնացեք բարով» էին ասում:

Մթնել էր: Բարսեղը գնում էր դժգոհ: Այդքան ուշացավ, օրը մթնացրեց և ինչի՞ համար: Մի այնպիսի բան շտացավ, որ յուր ցավին դարձան անհուսկ ցավ քիչ շունք: Չէ՞ որ գործը վերջացած էր, պրծած. չէ՞ որ հարկավոր էր, վերջապես, մի բան առնել, գոնե մի մատանի: Ահարոնն էլի էգուցվան էր գցում, «չկա» էր ասում: Ամբողջ օրը մինչև իրիկուն Բարսեղն այդ մասին էր մտածում և սպասում էր, որ գոնե այստեղից մի բան կստանա, աղքատի ստացածից քիչ ավել: «Է՛հ...», — մրմնաց նա և յուր մահակները սկսեց բանացնել:

Մեծ-մեծ տներով փակված, սեղմված փողոցից դուրս եկավ, մտավ լայն հրապարակ: Գլուխը բարձրացնելուն պես՝ առաջին բանը, որ ընկավ նորա աչքին, մեծ, փառավոր լույս-աստղն էր, որ բազմած էր արևմուտքում, երկընթիվ այն ծայրին, ուր արեգակն էր մայր մտել: Նա շողշողում էր, լույս էր տալիս իբրև վառած խարույկ և այնչափ գեղեցիկ էր, որ Բարսեղը իսկույն մոռացավ յուր միտքը... էլի եկավ հույսը. նա թեթևացավ, ժպտաց և երեսը շտապով խաշակնքեց: Ու գնաց դեպի արևմուտք, դեպի այդ իսկ աստղը:

— Փա՛ռք քեզ, աստված, փառքդ շատ,— հառաչեց նա կանգնելով պառավ Բարսեղայի դռան առաջ և երկու անգամ զարկեց մուրճը:

Դուրս եկավ ինքը, պառավը:

— Հը՛, Բա՛րսեղ, ի՛նչ կա, տղա՞ ես, թե՞ աղջիկ:

— Բարսե՛ղ, դո՞ւ ես, ե՛կ, ե՛կ, ցուրտ է:

— Գալու ժամանակ չէ, խոսք ասա, խոսք լսենք:

— Ե՛կ, ե՛կ, ցուրտ է:

— Հիմա ասա՛, տեսնեմ,— շարունակեց Բարսեղը՝ սենյակի շեմքում կանգնելով:

— Ներս մտի՛ր, լա՛վ, հո շատ չես վազ:

— Չէ՛, գնում եմ, ասա՛. այսօր ի՞նչ դառավ:

— Ախր ո՞ւր ես գնում,— հարցրեց պառավը, փոքրիկ լամպան ձեռքին բռնած մոտենալով աղքատին:— Ո՞ւր ես գնում, խեղճ: Գնացի էլ, տեսա էլ... Այս իրիկուն տանը չի լինելու, գնում է, չգիտեմ թե ուր...

Պառավը էլի ձախ աչքը խորհրդավոր կերպով փակեց, գլուխը շարժեց:

— Բո՛, բո՛,— ասաց Բարսեղը և պատը բռնեց:— Ծշմարի՞տն ես ասում:

— Կապույտը՝ վկա:

Բարսեղը, ինչպես ասում են, յուր ներսը քաշվեց:

— Փա՛ռք աստծու,— ասաց նա շուտով, շուգնալով, որ Բարսեղայն յուր շփոթությունը նկատե, — փա՛ռք աստծու... — Եվ նա ուղղվեց, հազաց:— Լա՛վ դառավ, որ իմացա... Քո հորն ողորմի, Բարսեղա՛: Ախր ասում էի... Է՛, խեղճ Բարսեղ, որ չիմանա: Մեռնելու օրս չեմ իմանում միայն, Բարսեղա՛. այսինքն... ուրեմն այն աղլուխը...

Նա մատը դրեց ճակատին, երկու անգամ թեթև խփեց այդ տեղին: Նա հպարտ էր, նա պարծենում էր:

— Հողե՛մ դրանց գլուխը,— խոսեց Բարսեղայն,— դրանց ցեղից լավը լինո՞ւմ է: Աշխարհս էլ իմ ու քո տեսածը չէ, Բարսեղ, փոխվել է: Է՛, եթե իմանայիր, դեռ ինչ գիտես դու... Եթե իմանայիր, թե այս աչքերս ինչե՛ր են

տեսնում, այս ախանջներս ինչե՛ր են լսում: Երեկ գիշեր եկան, ինձ՝ կանչեցին, տարան. ո՞ւր, ի՞նչ կար: Ասե՛մ, ի՞նչ անեմ. գլխիս մատաղ գնան դրանք: Արխա է ծնել, ասում են, դեռ աղջիկ, հոր տանը նստած, ծնել է: Վեր առանք, կորցրինք... Վա՛յ ինձ, հոգուս էլ մեղք է. բայց ես ի՞նչ անեմ:

— Դրանց, դրանց... նոր չեմ ճանաչում, նոր: Դե՛, ինձ մի տեղ տուր, Բարսեղա՛:

Շատ շանցած Բարսեղը մենակ նստած էր պառավի թոնրատանը, որ առանձին շինված էր բակի մի ծայրում: Նորա առջև վառված էր փոքրիկ նրազը, և մի քանի կրակ կտրած ածուխները մի կերպ տաքացնում էին նորա կողմ մատները, որոնք բոլորովին իջել էին, քիչ էր մնում, որ կպչին այդ ողորմելի կրակին, ուզում էին միանգամից բռնել:

Աղքատը նայեց յուր շորս կողմը: Մերկ տունը մոայլ էր, անկենդան: Շոր ու փալասի կտոր չէր երևում. ամեն ինչ ցույց էր տալիս մի սարսափելի մե- նակություն, ցրտություն: Բայց Բարսեղը չէր զգում, գոնե առաջին անգամից՝ մենակություն, ցուրտ: Նա դեռ յուր նոր մտքի հետ էր դբաղված. դեռ կշռում էր և զարմանում, թե ինչպես ինքը ճանաչում էր, հավատ չէր բնծայում այն խոնարհ ու հեղ ղեմքին: Նա մինչև անգամ սկսեց յուր քթի տակ շունչը խա- դացնել մի հին թրքական երգի եղանակով. և այդ ժամանակ շատ կուզեր, որ Աննան այդ թոնրատան մի ճեղքով նայեր իրան, տեսներ և ճաքվեր: Կճաքվեր անպատճառ. թող հիմա գնա՛, թող տեսնե, մեռնի: Նորա մտքովն անցնում էին այն բոլոր երեկոները, որ նրանց տանն էր անցկացրել: Հիմա այդ երեկո- ները էլ չի տեսնիլ, կմնա կարոտ: Թո՛ղ, շատ լավ է, այնքան կարոտ մնա, որ հոգին դուրս գա:

— Ես Բարսեղն եմ,— ասաց նա և նայեց իրան:

Ու լռեց, մատներն էր տաքացնում: Մի քանի հատ ածուխ էլ դրեց կրակի վերա և փչեց, վառեց այդ ածուխներն էլ:

Բայց ցուրտը սաստիկ էր. դանդաղ անցնում էին րոպեները, նա զգում էր, որ մրսում է. և աչք ածեց յուր շորս կողմը, բարակ պատերին նայեց և տեսավ, որ ոչ մի կրակ այստեղ օգնություն անող չէ, այնքան շատ էին ծա- կերը, ճեղքերը, այնքան անբնակ տեղ էր. մարդու շունչ դեռևս չէր տաքացրել այդ տեղը: Մութ անկյունից մի մուկ դուրս վազեց, առաջ եկավ, դեսուդեն ընկավ՝ քարշ տալով յուր երկար պոչը, և ապա կրկին վազեց գնաց յուր ան- կյունը, ծածկվեց հին, անօգուտ մաղի ետևը. այդտեղ նա կռիվ սկսեց մի ուրիշ մկան հետ. այդ իմացվում էր նրանց անախորժ, բարակ ծվծվոցներից:

Բարսեղը զայրացավ, շրթունքները կծեց. մի երկու սարսափելի հայհո- յանք արտասանեց, այնպիսի հայհոյանք, որ երբեք նորա բերանից դուրս չէր եկած: Հայհոյում էր Աննային:

— Է՛հ, սա է վերջը,— ասաց նա,— ապրի՛ր շան պես, մենակ մեռի՛ր, հարցնողն ո՞վ է, փաի՛ր, կորի՛ր, գնա՛: Փառքդ շատ, աստված. երեկ անար- ժան էի, երեկ ճակատիս այս ես գրել...

Մկներն էլի սկսեցին ծվծվալ, միմյանց հետ կռվել. հին մաղը նրանց շար- ժողությունից կողքի վրա ծովեց: Բարսեղը մնացել էր սառած. այդ փոքրիկ ու վախկոտ կենդանիները գրավել էին նորա ուշքը: Կովում են, միմյանց քաշքաշում են: Ի՞նչ եք կոտորվում, անիծվածներ, ի՞նչ է եկել ձեզ, որ այդ- պես վախեցնում եք մարդուն: Է՛հ, նրանք իսկի չգիտեն էլ, որ մարդուն վա- խեցնում են, մենակ մարդուն. ո՞վ է հասկանում նրանց, գուցե չեն կովում, գուցե խաղում են, այդպես են ուրախանում: Նրանց համար էլ կա ուրախու- թյուն, աստծու ստեղծածներն են. մենակ չեն...

— Փչանա՛ ազգդ, կնի՛կ,— բարձրացրեց նա յուր ձայնը,— եթե սատա- նան քո մաղերից կախ ընկած չլիներ, այդքան քաղցր չէիր լինիլ: Կախ ընկած

է, չի հեռանում, որ այդպէս ես: Այն էս քո... Ի՞նչ ասեմ: Ահիսո՞ւ, անհոտ
Աննա, որ այդպէս դառաւ:

Նա դարձաւ գլուխը իջեցրեց կրծքի վերա: Ածուխի ծանր հոտը բարձրա-
նում էր, խփում նորա գլխին. ճակատը սկսել էր ցաւել. աչքերը ավելի և
ավելի ծանր էին շարժվում:

— Շորերս մնացին անզգամի մոտ, ի՞նչ անեմ: Գնամ ստան...:

Նա սաստիկ հորանջեց:

— Գնա՞մ, ե՞ս նորա ոտը գնամ. թող կորչեն շորերս: Չէ՛, թող ինքը գա,
ոտս համբուրեմ, որ գնամ..

Ածուխի կապույտ բոցը նորա մարմնի մեջ մի շատ անախտ զոդոց
էր տարածում: Շատ հորանջելուց աչքերը ջրով լցվել են, թրջվել. բայց թեև
ջուրն այդքան առատ է, աչքերը դժվարութեամբ են շարժվում, ցավացնում են:
Գլուխը տրաքվում է, իսկ մեջքը չէ տաքանում, կարծես մեջքին ձյուն են
մաղում:

Նա զզվում էր իրենից:

Այդ իսկ միջոցին Աննան նստած էր յուր տանը: Նա, կարծես, նոր էր
այդ տունը մտել, նոր էր սկսել այդտեղ բնակվել. շուտ-շուտ նայում էր շորս
կողմը, նայում էր, և աղքատիկ, ողորմելի տունը, կարծես, յուր բոլոր ծանրու-
թեամբ ընկնում էր նորա ուսերին, ճնշում էր, հուսահատեցնում: Նա արդեն
վերցրել, դեն էր գցել դռան ճակատից կախ արած արխալուղը, թեև ցուրտը
գալիս էր լայն ճեղքով, բայց նա ասում էր, որ այդպէ՛ս է լավ: Տեսնում էր
յուր հագուստը... Փշրում էր ցեխի շորացած կտորները, թափ էր տալիս,
մաքրում: Արխալուղի ճղած տեղերը ասեղով կարել էր, իսկ այնպիսի ճղած-
ները, որ առանց կարկատանի չէր կարելի ծածկել, ձեռքով դրստում էր, կոկում,
որ գոնե այնքան տեղը չլինի: Փեշի վերա մի ճարպային բիծ կար, ու՛ր գիտե ո՞ր
ժամանակից մնացած: Այժմ այդ բիծը շարշարում, տանջում էր նորան. ինչի
կաշում էր, ինչի վերա մտածում էր, չէր կարողանում մոռանալ. և երկար աշ-
խատեց այդ բծի վերա, մի քանի անգամ եղունգով քերեց, թքեց վրան, տրո-
րեց, մինչև անգամ լիզեց... բան չդառաւ, նա դառնացած սրտով փեշը ծալեց,
դրեց ծնկան տակ... Այդպէս չեն տեսնիլ:

Նա կուղեր, որ մի ինչ-որ կարճ ժամանակ անցած լիներ: Որքա՞ն ժամա-
նակ. մի օր, մի շաբաթ, մի ամիս, թե մի քանի ժամ... Ինքն էլ չգիտեր. մի
ժամանակ էր հարկավոր նորան, բայց կարճ ժամանակ, երկարին նա չի դի-
մանալ. և հետո ի՞նչ կլիներ: Այն, որ այլևս տունը այնքան չէր ցածրանալ,
չէր ընկնիլ նորա ուսերի վերա. այն, որ իրեն էլ մարդ կասեն:

— Նանի՛կ, Բարսեղը չեկաւ,— ասաց Սառան նորա վզին փաթաթվելով:

— Ուշ պիտի գա, ուրիշ տեղ է գնացել, քնի՛ր. ընկի՛ր քնիր:

— Չէ՛, նանի՛կ, քունս չի տանում. քեզ հետ կնստեմ, չեմ քնիլ, կսպա-
սեմ, հա՛:

Փոքրիկը յուր զվարճութեան մասին էր խոսում. նա այնպէս ծիծաղկոտ
էր, այնպէս աշխույժ, որ կարծում էր, թե մայրն էլ պիտի զվարճանա: Բայց
մայրը բարկացաւ.

— Հոգե՛մ գլուխդ, շատ մի՛ հաշիւ, քնի՛ր:

Սառան թեև հեռացաւ մորից, բայց չէր ուզում քնել, այդ ճիշտ է: Նա
ոստոտտում էր, խոսում էր ինքն յուր հետ, երգում էր այդ օրը սովորած յուր
մի խաղը:

Երեխայի կյանքում լինում են այդպիսի անհասկանալի ժամեր: Նա այժմ
քնած պիտի լիներ, նորա սովորութեանն այդպէս էր. քաղցած էլ լիներ, հայտ-
նի ժամը չէր անցկացնիլ, չէր դիմանալ: Իսկ այս երեկո ներհակի պէս քունը

փախցրել էր, ավելի աշխույժ, եռանդ էր ստացել: Ասացի ներհակի պէս, որով-
հետեւ այդ մանկական ոգեւորութեանը բոլորովին հակառակ էր մոր մտքին ու
կամքին, հակառակ էր նորա տրամադրութեանը, զայրացնում էր նորան: Նա
շարունակ հրամայում էր քնել, անիծում էր, հայհոյում. բայց փոքրիկը ավելի
սիրտ էր առնում այդ բարկութեանից, ուղղակի հակառակվել էր ուզում և
խիստ պատասխաններ էր տալիս. «Չեմ քնում, դե՛, չեմ քնում»:

Իսկ գիշերն անցնում էր, և մայրը ավելի և ավելի զայրանում...

Վերջապէս նա համբերութեանից դուրս եկաւ, տեղից վեր կացաւ: Սառան
հասկացաւ: Եւ մինչև մոր մոտենալը սկսեց բղավել, լաց լինել:

— Շան աղջի՛կ,— գոչեց մայրը հերոտոված, շրթունքները կծած և սկսեց
ծեծել: Վերցրեց նորան, բերաւ, շարտեց, անկողինը դրեց:

Երեխան մոռացաւ յուր վիրավորված ինքնասիրութեանը և այժմ եթե
գոռում էր՝ այդ խիստ պատժի դեմ, ցավի դեմ էր գոռում: Այժմ նորա ձայնի
մեջ չկար հանդգնութեան, չէր երևում հակառակվելու, բարկացնելու ցանկու-
թեան: Նորա լացը աղաչավոր էր, գթութեան խնդրող:

— Դե՛, սո՛ւս, սո՛ւս... Թե չէ... տե՛ս, խեղդեցի... տե՛ս,— ասում էր
մայրը խորհրդավոր ցած ձայնով:

Նա խեղդեց յուր լացը, բերանը դրեց բարձի վերա. նորա մարմինն սկսեց
ցնցվել խուլ հեկեկանքներից:

Մայրը նորա շորերը հանեց, ինքն էլ այնպէս հագնված պառկեց նորա
կողքով և ճրագը փչեց:

Բռայն շանցած անհանգիստ քունը գրկեց երեխային: Քնի մեջ էլ նա երբեմն
հեկեկում էր, ծանր շունչ քաշում:

Անցաւ մի ժամ: Խավարը, հանդարտութեանը, տաքացած երեխան մոր
վերա մի քաղցր թմրութեան բերին: Բայց նա ընդդիմանում էր այդ թմրու-
թեանը, արթուն մնալ էր ուզում, գլուխը չէր ծածկում վերմակի տակ, մի ձայ-
նի էր ականջ դնում: Երկար սպասեց և հոգնած գլուխը դրեց երեխայի գլխի
մոտ: Այդ ժամանակ միայն նա փռժմանեց յուր խստութեան համար, և նորա
սիրտը դարձաւ ընդունեց յուր մեջ այդ փոքրիկ թույլ արարածի ամբողջ գոյու-
թեանը:

Հանկարծ մի թեթեւ թրխկոցի ձայն եկաւ: Այդ ձայնը սուր ասղի պէս
վազեց Աննայի բոլոր մարմնի վերա և սկսեց ծակոտել: Բայց նա չշարժվեց:
Այդ տաքութեանը, այդ հանգիստ թմրութեանը այնպէ՛ս ակործանելի է, այնքան
լավ... Երեխայի շնչառութեանը այժմ կանոնավոր է, նա այժմ քնի մեջն է.
աշխարհի մեջ չկա ավելի խոր, հանգիստ և անուշ քուն...

Է՛հ, ի՞նչ կա, ի՞նչ են լսել, չեն թողնում, որ քնե, հանգստանա: Ո՞ւր է
գնում, լա՞ւ է, որ գնում է, թե ոչ: Ի՞նչ իմանա, ինչպե՞ս հասկանա: Մի կարճ
ժամանակ է հարկավոր. եթե այդ ժամանակն անցած լիներ, պրծած, թող
այնուհետեւ թրխկացնեին որքան ուզում են: Նորա սրտի մեջ մի շատ թեթեւ, հա-
զիվ զգալի զոդոց է գոյացել. ա՛խ, եթե կարելի լիներ շարժվել, եթե այդ
թրխկոցը մեկ էլ չկրկնվեր...

Բայց թրխկոցը կրկնվեց: Աննան տհաճութեամբ շարժվեց, զգուշութեամբ
ծանր վերկացաւ, ետ գցեց վերմակը, պինդ ծածկեց երեխային, ձեռքը նորա
թշին քսեց: Նա վախենում էր, նորա ծնկները գողգողում էին. կարծեց թե
Բարսեղը քնած է յուր տեղը: Բայց մեկ էլ իմացաւ, որ նա այդ երեկո չի
եկել. եթե եկած լիներ, ինչպե՞ս կգնար ինքը...

Ու նա վերկացաւ գնաց, դուռը բացեց:

Եթե Սառայի քունը մանկական չլիներ, եթե նա կարող լիներ զարթնել
չրխկոցից, ինչպե՞ս պիտի գոռար, երբ Աննան դրսից դուռը կողպում էր...

Ու գնաց Աննան, գտավ յուր ճանապարհը...

Մի գիշեր էր նա անցկացրել այդ ճանապարհի վերա: Նա էլի նստած է յուր տանը: Լվացվել, կոկել է դեմքը, այժմ նայում է բարձրից, այժմ հասկացած մարդ է, այլևս անգետ չէ, ինքն իրան գտել է: Արդեն երևում է փոքրիկ, անուշահոտ սապոնը, որ դրած է նորա կիսափուլ խրճիթի դռան մոտ: Այդ սապոնով լվացվել է, երեսը լավ սրբել է և այժմ մի բանի պակասություն է զգում: Հարկավոր է մի հայելի, որի մեջ նա պիտի տեսնե իրեն, դրստե: Այդպես են պահանջում, կարգն այդպես է. եթե չանե, ո՞ւր գնա. բոլորովին անկարելի է առանց դրան:

Նա մի անգամ էլ ձեռքը տարավ գրպանը, մի անգամ էլ հանեց թղթի մի ծրար: Դողդոջուն ձեռքերով բաց արեց ծրարը, հանեց նորա մեջ դարսած թղթադրամները:

Կապույտ թուղթ էր ասել Բաբուշկան, հնգանոց: Բայց նորա ձեռքում այժմ մի հատ կապույտի տեղ կային հինգ դեղնադույն մանեթանոցներ, և դեռ պարզե էր ստացել այն ստպոնը: Նա անշնորհ կերպով, կոշտովոպիտ շուտ տվեց այդ թղթերը մեկը մյուսի ետևից, մեկ էլ համբեց և դրեց ծնկան վերա:

Նորան ուշադրությամբ նայում էր Սառան, բայց ծպուտ հանել չէր համարձակվում: Նախընթաց երեկոյի ծեծը չէր նորան այդպես կապել. ո՛չ, նա վաղուց էր մոռացել այդ դեպքը: Այժմ բոլորովին օտարոտի, չտեսնված բանն է գործում. նա նայում է մորը, և մի բան, որ ոչ վախ է և ոչ՝ ամոթ, այլ մի անհասկանալի սառնություն, հարկադրում է հեռվից նայել, չխանդարել: Այդպես է հրամայում մոր դեմքը:

Մտիկ է տալիս Աննան յուր թղթադրամներին, դողալով շուտ է տալիս նրանց, տնտղում է գիրն ու գույնը: Եվ չգիտե, թե ի՞նչ անե այդ փողերը. չգիտե, չի կարողանում գտնել տեղը, ուր պիտի նրանք մտնեն. հոգսն ու կարիքը տվել են նորա դեմքին լրջություն, սաստիկ զբաղվածի արտահայտություն: Այդ փոքրիկ տան մեջ մի օրում, միայն մի օրում քանի՜-քանի՜ պակասություններ էին ծնվել, խմբվել: Առանց չափի ու կանոնի դարսած պատը յուր բազմաթիվ ծակերով և մանր-մունր խորշերով հարյուրավոր մտքեր է դնում նորա գլխում: Եվ մի՞թե միայն պատն է այդպես: Հատակը, առաստաղը, դուռը, ամեն, ամեն բան կարգին չէ: Անթիվ պակասություններ է ստացել այդ տունը մի օրվա ընթացքում: Ինչպե՞ս շուտ է հասնում նա յուր քայքայման. Աննան չի տեսել, չի նկատել մինչև այդ օրը և այժմ դարմացած է, այժմ չի հասկանում, թե որտեղի՞ց այդ բոլոր պակասությունները եկան:

Իրիկնապահին նոր կոշիկներ բերին նորա համար, թղթադրամների մեծ մասը գնաց:

Անցավ երեք թե չորս օր: Գիշերները նա կատարում էր յուր ճանապարհորդությունը. ցերեկով մի երկու հանկարծակի դեպք պատահեց, երբ անհրաժեշտ էր Սառային տանից դուրս անել: Փոքրիկ աղջիկը, ինչպես միշտ, կատարում էր մոր հրամանը, գնում էր հարևանների տունը կամ ուրիշ տեղ, մի խոսքով, հեռանում էր՝ զարմացած անծանոթ մարդկանց վերա, որոնք գալիս էին ու գնում:

Վերջապես Աննան հասկացավ, թե որտեղի՞ց պետք էր սկսել, հասկացավ յուր ամենամեծ պակասությունը: Դա յուր հագուստն էր: Նա տեսնում էր, որ փողը չի գալիս առանց այդ հագուստի: Նորան առնում էին, և բավական չէր, որ նա իրեն ծախում էր, դեռ պահանջում էին, որ նա ծախվի վաճառող գիրքի մեջ, լավ, սիրուն շորերով: Ծաղկային բիծը, որ նորա փնջի վերա էր պնդա-

ցած, կարկատանները, որ շնայած նորա ձեռքերի անընդհատ շփումներին՝ կարկատան էին մնում, տանջում, ամաչեցնում էին նորան: Նա կարմրում էր, տրաքվելու աստիճանին հասնում, երբ նորա երեսին էին բռնում այդ կեղտոտությունը, այդ ցնցոտիները. կային այնպիսիները, որոնք երես էին դարձնում նորանից հենց դրանց պատճառով:

Եվ գուցավել, դարդարվել սկսեց Աննան: Ինչ որ աշխատել էր, տվեց շորեր կարելու, պարտք էլ մնաց: Բայց նորան հավատում էին, նորան ցույց էին տալիս կարգն ու կանոնը: Ասում էին՝ այսպես է հարկավոր, անել էին տալիս և, շատ անգամ, չսպասելով նորա հոժարությունը, բերում էին, տալիս այն, ինչ որ գուցե ինքը չէր էլ ուզում: Պարապ մարդիկ, որոնք համաձայն են ամենաչնչին աշխատանք իսկ ստանալ, այդպիսի տեղերում են «վաճառականություն անում»: Մեկին հինգ, մեկին տասն ավելացնելով ծախում են, աշխատում: Աննան չգիտեր, թե ինչպես են մանեթները գալիս, ինչպես են գնում: Եկածը ձեռքից առնում էին, եկածը թռչում, հալվում էր, և նա հաշիվ պահել չէր էլ մտածում: Զէր էլ կարող մտածել. հաշիվ պահողը պահանջել պիտի կարողանա. իսկ նա ինչպե՞ս պահանջեր. ո՞վ կճանաչեր նորա իրավունքը, ո՞վ ախանջ կդներ նորան, ինչպես ախանջ են դնում մարդուն: Ինչ որ մնում էր հափշտակությունից, այն էր նորանը: Մնացել էր մի ձեռք նոր հագուստ և մի աղուխ Սառայի համար:

Եվ նա հագավ այդ զգեստը: Մի նոր շխշխան շիթի վերնազգեստ էր, նոր ձեռի կոշիկներ և մի գուլավոր շալ գլխին գցելու համար: Նա ման էր գալիս, դրստում էր շորերի ծալքերը, դեպի ետ էր նայում, և քեֆը գալիս էր իրանից: Շուտ-շուտ գնում էր յուր մի նոր ընկերուհու տունը, ուր հայելի կար. նայում էր հայելու մեջ, դրստում էր ճակատի վերա հավաքված մազերը, մատը տանում էր հոնքերի վրայով, կամաց-կամաց շտկում էր, կարգի դնում նրանց մազերը, և երբեմն տեսնելով թշի վերա մի որևէ փոքրիկ բիծ, զգուշությամբ մատի ծայրը թացացնում էր լեզվի ծայրին դիպցնելով և խնամքով անհետացնում էր անախորժ բիծը:

Այդպիսով Աննան ավելի ևս գեղեցկացավ. նորա դեմքն այժմ սպիտակ էր, թեթև կարմրությունը հրապույր էր տալիս թշերին, շրթունքները խոտակ, աչքերը ավելի ևս փայլ էին ստացել: Սուտ չեն ասել՝ թե մարդի կերածից ու խմածից է աչքի լույսը գոյանում: Նա այժմ լավ ուտում էր. իրիկուն, առավոտ թե՛ էր խմում այդ ընկերուհու տանը, որովհետև ինքը դեռ հեշտանո չունեց:

Մի անգամ նորան հայելու առաջ կանգնած տեսավ Բաբուշկան, որ եկել էր նորա ընկերուհուն մի հրաման տալու: Պառավր մոտեցավ Աննային և հինգ մատը չափ նորա երեսին խփեց ու ասաց.

— Ա՛ռ, է՛, հաց ուզողի կին էր դառնում: Հիմա ինչպե՞ս է:

Աննան չպատասխանեց, այլ ետ դարձավ և Բաբուշկայի ճտովն ընկավ, թեքեր նորա ուսերով տարավ, մեջքը գրկեց և ինքը սեղմվեց նորա կրծքին:

— Ա՛խ, Բա՛բուշկա, — ասում էր նա հանդարտ, խոնարհ ձայնով և գլուխը շարժում նորա կրծքի վերա:

— Դե՛ լավ է, լավ, բավական է, — ասաց վերջապես պառավը ծիծաղելով:

Բայց նա պոկ չէր գալիս. կպել էր այդպես և պառավին դեսուդեն էր տանում, շարժում և կրկնում փաղաքշական ձայնով. «Բաբուշկա, Բաբուշկա... ջան...»:

— Բերանը ծուռ, մեջքը կոտրած Բաբուշկին էր դնում. լավաշի կտորները կբերեր, կթափեր...

— Է՛հ է՛հ... — երկար, բայց ոչ բարկացած բացականչությամբ ընդհատեց Աննան այդ հիշողությունը և գլուխն ավելի խոր թաղեց պառավի ծոցում:

Բայց այդ փառաբանքն էլ բարկացրեց Բարուշկային:

— Դե՛, ասացինք լավ է, անգամ, բաց թող:

Խիստ, հրամայական էր այդ ձայնը: Աննան իսկույն հեռացավ, փռչմանա՞ծ նստեց մի ինչ-որ կոտորած աթոռի վերա և յուր խոնարհ հայացքը տանում էր Բարուշկայի ետևից, ուր որ շարժվում էր սա:

Այդպես էին անցնում օրերը: Աննան չգիտեր, թե ինչպես էր մթնացնում, լուսացնում այդ օրերը: Կարճ ժամանակին, որը նորան այնքան հարկավոր էր, առաջին օրերը խիստ անհամբեր էր սպասում. բայց հետզհետե ժամանակը դադարեց նորա համար կարճ կամ երկար լինելուց: Նա համարյա բոլորովին կտրել էր յուր հարաբերությունները հարևանների հետ. հաճախ տեսնվում էր յուր նման մի քանիսների հետ. խոսում էին, և նա սովորում էր յուր դրությամբ նախատավոր շատ և շատ բաներ: Օրեցօր նորա հագուստի վերա մի բան էր ավելանում. և որքան ավելի շատ էին այդպիսի բաներ, այնքան նա շատ էր կտրվում պարզ ու լույս աշխարհից: Սկզբում նա ինքն էլ շատ դարձանում էր, որ այդ այդպես է: Այն, ինչ որ նա նոր էր սկսել այդպես ջերմ կերպով սիրել, այդ հագուստը, որին այնքան նայում էր և չէր կշտանում, որի համար նոր-նոր սովորացնում էին նորան շարժողություններ, դուխ թեքելու, հայացք նետելու կերպերը, այդ իսկ հագուստը նորա ճակատին էր կայքերը օրհասական վճիռը: Աննան լավ էր, դրացի էր այն ժամանակ, երբ անճոռնի ցնցոտիներով էր պատած, երբ ապրում էր կեղտոտ և շնորհքով երկու խոսք ասել չգիտեր, երբ գնում էր ուրիշներից մի բուն ածուխ փոխ առնում: Այն ժամանակ նա մարդ էր, մարդի ազդիկ էր: Այժմ ապրում է լավ, ունի մաքուր շորեր, ունի գեղեցկացրած դեմք և ոչ ոքի դուռը չէր գնում փոխ ուղելու: Բայց այժմ ի՞նչ էր: Հանդիպում էր հարևանի կնիկը, հոնքերը կիտում էր, մթնում և մի խոսք անգամ շասնելով՝ երեսը շուռ էր տալիս, քթի տակ բարկացած փրնթ-փրնթալով ճանապարհն էր փոխում, ուրիշ տեղով գնում: Տեսնում էր հարևանի մարդը, մի ծանր և ատելի հայացք էր ուղղում նորա ետևից և ապա երեսը հակառակ կողմն էր դարձնում և բարկացած ասում.

— Թյո՛ւհ, քո ծիծը... Շան երես տեսանք...

Ջարմանում էր Աննան այդ ամենի վերա. բայց զարմանում էր սկզբում. քիչ-քիչ սովորեց, քիչ-քիչ ինքն էլ սկսեց ծռել ճանապարհը, լսել ամեն խոսք, լսել և ասել, թե չի լսում: Նա լավացրել էր յուր ապրուստը, այդ գիտեր ինքը միայն, և այդ ապրուստը խիստ նորան, սաստիկ զարկով ուղղեց նորան դեպի այն խոր, մթին, մարդկանց զգլանքի տակ անհայտացած աշխարհը, ուր չէին խոսում, ուր կիրքը ստեղծել է բոլորովին ուրիշ պահանջներ, ուր էգերը բոլորական առուծախսի են ենթարկված և անում են, կատարում են այն, ինչ որ պահանջում է արուի կամքը, կեղտոտ, բռնակալ կամքը:

Աննան ավելի ու ավելի խոր էր խրվում այդ իսկ աշխարհի մեջ:

ԺԿ

Երեկո էր: Մի հասարակ լամպա, որ այնքան մեծ չէր, բայց շատ կեղտոտ և յուղոտ, պատահանում դրած՝ իսկապես յուր պաշտոնը չէր կատարում, այլ շարշարվում էր: Նա ծխոտում էր յուր վերա դրած ապակին, և նորա արնագույն բոցը հաղիվ անցնելով այդ տեղ-տեղ կարմրած, տեղ-տեղ սևացած ապակու միջով, մի տխուր, քնացնող լույս էր տալիս նեղլիկ ու երկար սենյակի շորս տկտր ու սևացած պատերին, անկարող լինելով մինչև անգամ իրանից մոտիկ անկյունում մի որոշ բան անել, կամ լույսի պես լույս տալ, կամ թե խավարի պես խավար թողնել: Օգը խեղդված էր, նեխված, շնչառություն էր արգելում. ծուխը տարածվել էր տան մեջ, հասնում էր ամեն մի տեղի, և այդ

ծուխը երկաթի վառարանից չէր, որ վաղուց չէր վառվում, որովհետև դարուն էր, թեև անձրևաշատ, ցիխով ու մշուշով առատ դարուն. այդքան ծուխ հավաքվել էր այն փոքրիկ պապիրոսներից, որ շուտ-շուտ վառում էին այդ սենյակում եղած երեք կանայք: Դրանցից մեկը միայն այնքան շատ չէր ծխում, և, ինչպես երևում էր, դեռ սովոր էլ չէր ծխախոտից պապիրոս կտրել. նա վառում էր երեսալի անփորձությամբ, անշնորհ կերպով շրթունքների մեջ էր դնում՝ ավելի երկու ծխողներից ետ շմնալու համար:

Նրեք կանանցից մեկը այդ տան տերն էր, որ Մաշա էր կոչվում: Նա ընկած էր մահճակալի վերա, թեքը շուտ-շուտ դնում էր գլխատակին, շուտ-շուտ հանում էր, ձեռքը՝ ճակատին դնում, շփում: Նրբամե և հանում էր պապիրոսը բերանից, շրթունքները բարձրացնում, ծուխը բերանից բաց թողնում: Մուխը գալարվելով, օղակներ կազմելով անշարժանում էր դեռ չհեռացած, և այն ժամանակ այդ կինը ցուցամառը մեկնում էր և սկսում էր խառնել այդ օղակները, դեսուդեն տանել, դվարձանալով, թե ինչպես ծուխը մի վայրկյան կաշում է մատին և դանդաղ կերպով մլլում, դեպի մի կողմ քաշվում: Նորա մոտ դրած էր ջրով լիքը շիշը. մի փոքրիկ պնակի մեջ կանգնած էր մի փոքրիկ, պեղեցիկ սրվակ, որ ըստ երևույթին անուշահոտ ջուր պիտի պարունակեր: Դորա մոտ ընկած կար մի կծած խնձոր, և բացված էր ծխախոտի կաշյա գեղեցիկ ամանը:

Նորանից քիչ հեռու, դռան կողմի անկյունին քիչ մոտ, դրած էր մի ուրիշ թախտ, որի վերա էլ սարքած կար մի անկողին, իսկ այդ թախտից մի քիչ էլ ցած, անկյունում, թափված կար մի քիչ ածուխ, դրած էր ջրի կուժը և նորա մոտ՝ հեշտանոցը: Կժից ու հեշտանոցի գնացած ջուրը, խառնվելով ածուխի փոշու հետ, մի սև հեղուկ էր գոյացրել մերկ հատակի վերա: Այդ տեղի տերն էր երկրորդ կինը, որ սենյակի մեջ ետ ու առաջ էր գնում երրորդ կնոջ հետ և որի անունը Հերիքնաղ էր, կամ Արինա, որ Հերիքնաղի թարգմանությունը պիտի լինի: Իսկ երրորդ կինը, այն, որ քիչ էր ծխում և շենքով-շնորհքով պապիրոս շինել չգիտեր, Աննան էր:

Դրսում սոսկալի խավար էր տիրում. մանր անձրևը անընդհատ շաղում էր. կարծես թանձր ու խիտ մշուշը, որ այնքան առատությամբ թափվել էր երկրի վերա, թուխ ջրի մեջ է մտել, սևացել և այդպես ծածկել ամեն տեղ, թափվում էր յուր վերցրած ջրերի ավելորդը: Մաշա և անհրապույր էր սենյակը, բայց ինչպես որ լինի, այդտեղ կանայք էին ապրում, և դրանք ջանք չէին խնայել զարդարելու, եթե ոչ ամեն տեղ, գոնե՝ մահճակալները. և որքան անկարող, հուսահատ լինեք լամպան, այնուամենայնիվ պարզ նկատելի էին մահճակալների սպիտակ շորերը: Վերի կողմի պատից կախ արած էին այդ կանանց գունավոր զգեստները, խնամքով դարձրած աստառի վերա, որովհետև ամեն օրվա համար չէին նշանակված:

Մաշան, վերջապես, ձանձրանալով օղակների հետ արած յուր խաղից, շուռ եկավ կողքի վերա, դեմքը դեպի լամպան դարձրեց և, երկու թևերը միմյանց վերա կախ անելով մահճակալից, աչքերը թեթև կերպով խփեց և ասաց.

— Ոհո՛ւ-հո՛ւ-հո՛... ճաքվեց, ճաքվեց... պատուկեց դուխս:

Երկու մյուս կանայք չպատասխանեցին, շարունակեցին ման գալ:

— Որքան ուղում եմ բանի տեղ չդնել, մոռանալ,— շարունակեց Մաշան,— բայն չի դառնում, ո՛ւհ...

Բայց նորա ընկերուհիները մի խոսք էլ չպատասխանեցին, կարծես չէին լսում:

Մաշան բաց արեց աչքերը, նրանց նայեց:

Դա մի բարակ կազմվածքի տեր կին էր, դեմքը նիհար, մինչև անգամ թշերի վերա նկատելի էին երկու փոսեր, որոնք վկայում էին նորա շոր ու թույլ

կազմվածքի մասին: Բայց և այդպես, դարձանալի կանոնավոր էին այդ դեմքի գծերը, գույնը սպիտակ, առանց կարմրության քիչ թե շատ նկատելի հետքերի, քիթը բարակ և զեղեցիկ, բերանը փոքր: Բայց ամենից շատ նորա աչքերն էին խոսում: Այժմ էլ, երբ նորան տանջում էր սաստիկ գլխացավը, այդ աչքերը իրենց ծանր ու ծուլ շարժողություններով, իրենց մարած, վհատեցուցիչ, գլուխ ցավեցնող արտահայտությամբ գրավիչ էին, ձգում էին ոչ թե վառվռուն ջրմուխի, այլ հանդարտ, նույնիսկ սառն վշտի վրա: Նորա այդ նուրբ, բարակ կազմվածքը ցույց էր տալիս, որ այդ կնոջը շատ են գգվել, շատ են քնքշություններով վարակել. այդ պատճառով էլ այդքան վաղաժամ (նա այնքան էլ մեծ չէր տարիքով) անկարող է դարձել, մի էակ, որ պատկերացնելով զոռով սպանած, ջախջախած կյանքը, այժմ ապրում էր անցյալի թույլ նշաններով, անցյալի երգերով և անցյալի կյանքի սպանման միջոցին ձեռք բերած գրգռող, կիրք հարուցանող միջոցներով:

Հերիքնազը նորա հակապատկերն էր: Սա մի գեր ու փափուկ, հաստ ու կոպիտ կին էր, տոգած կարմիր թշերով, կարճիկ քթով, հուպ եկած բերանով և գորշ, ապակենման աչքերով: Մանր-ծանր էին շարժվում այդ աչքերը, կուպերը դանդաղ էին ճալագում. նա ուներ ծանր, ռնգային շնչառություն և մի բարակ, բայց դուրեկան ձայն: Սա ենթարկվող, մաշվող պտուղ չէր. սորա ամբողջ կազմվածքը, ոտից մինչև գլուխ, արտահայտում էր դեն հրող բթություն, ինքնաօրոգություն՝ այն դեպքում, երբ մի սովորական կին էր, յուր կանացի շրջանում, դեռ վաճառքի չդուրս եկած:

— Ա՛խ, ինչո՞ւ էիր ինձ ծնում, իմ մա՛յր... — լավեց կրկին Մաշայի ախուր, մեկամաղձային ձայնը, որին հետևեց մի երկար հորանջոց:

— Ի՞նչ անենք, — հարցրեց Աննան յուր ընկերուհուց:

— Ի՞նչ պիտի անենք, — պատասխանեց Հերիքնազը, — գլխացավ է, ի՞նչ մեծ բան է: Մեր ամենիս գլուխն է ցավում, ո՞ւմ ենք սպանում: Դա հենց այդպես է միշտ. կոտորատվում է, չգիտեմ թե իրան ինչպես ծախեն...

Մաշան բողոքեց այդ խոսքերի դեմ, բողոքեց մի թույլ տնքոց հանելով: Իսկ Հերիքնազն ու Աննան կանգնեցին պատից կախ արած զգեստների առաջ:

— Չէ՛, սա է լավը, — խոսեց Աննան մեկի փեշը ետ տանելով, — գուցեն էլ, ձեն էլ հավանում եմ:

— Գիտե՞ս ինձ վերա ինչ է նստել, — հարցրեց Հերիքնազը յուր համրաշարժ աչքերը նորա վերա շուռ տալով:

— Ի՞նչ է նստել:

— Քսանեյոթն մանեթ, այն էլ հազար աղաչանքով:

— Պա՛-պա՛-պա՛, բաս ես ե՞րբ պիտի կարողանամ առնել: Միշտ սրանում (նա քիթը վեր քաշած ձգեց յուր շիթի վերնազգեստի փեշը)... Պարտք էլ ունեմ... է՛հ... Ութ մանեթ պարտք ունեմ:

— Ես կոպեկ պարտք չունեմ, — ասաց Հերիքնազը հպարտությամբ:

— Երանի՛ր քեզ... Ի՞նչ անեմ, հազար ցավ կա գլխիս. տունս այնպես, սիրտս չի տալիս, որ միջին նստեմ: Խոր խրվածք եթե այդ հավաքույնն էլ շթողներ, լավ կաներ: Հիմա ի՞նչ է... է՛, ո՞ր մեկն ասեմ...

— Աղջի՞կդ որտեղ է:

— Տանն է մնում, — պատասխանեց Աննան սառնությամբ և շտապով:

— Տա՞նն է մնում: Լավ աղջիկ է, ես ու իմ հոգին: Մնում է, ու դու մա՞ն ես գալիս:

— Ինչո՞ւ չպիտի մնա. թողնում եմ, գալիս, սովորել է, կոնֆետից, բանից տալիս եմ, պրծնում:

— Լավ է, որ լաց չի լինում, ետևիցդ չի գալիս, — ասաց Մաշան յուր

ախուր ձայնով, — վարսդ իտրեմ, Աննա՛, այնպիսի երեխային ինչպե՞ս ես մեծակ թողնում:

— Ի՞նչ անեմ, Մաշա՛:

— Եթե իմ երեխան լիներ, սրախ վերա կպահեի:

— Մենք հո դեն չենք գցում... Ես, որ մթնելու վրա էր, եկա, անկողինը գցեցի, ասացի, որ պառկե, քնե: Աչքը հո չեմ հանում, թող տանը վեր ընկնի:

— Վա՛յ, — մրմնջաց Մաշան և շուռ եկավ մեջքի վերա ու բռնեց ճակատը: Այդ միջոցին դուռը բացվեց, և ներս մտավ մի պատանի: Դա Բարուշկայի թոռն էր, կոշկակարի աշակերտը:

Ցերեկը այդ տղան խանութում հագնում էր յուր արհեստի պահանջած կեղտոտ, սևացած շորերը և լուռ էր լինում, խոնարհ իրենից մեծերի առաջ: Բայց երեկոները և կիրակի օրերը Բարուշկան նորան դարդարում էր յուր սրտի ուզածին պես, յուր ձեռքերով. հագցնել էր տալիս սև մահուդի շուխան, սև շալի արխալուղ՝ սև պսպղուն կոճակներով զարդարած, մեջքին կապել էր տալիս բարակ ու նեղ արծաթի քամարը, գլխին դնել էր տալիս բարակ ու կարճիկ փափախը, որի վերին մասում դնում էր կարմիր աղուխը. այդ փափախի դնելու ձևն էլ մի քանի անգամ ցույց էր տվել Բարուշկան, մինչև որ նա սովորել էր. պետք էր դնել ծուռ, դեպի աջ ակնանջը թեքած: Այդ հագուստը, այդ ձևը թրքական աշխարհի վերջին մոդան է: Թուրք ազգն էլ մոդա ունի, մոդա, որ յուր երկրպագու երիտասարդներին պիտի փայլեցնե հպարտությամբ, գոռոզությամբ միայն և... ծուլությամբ: Այդ բոլորը հագուստի պահանջն է, առանց որի միայն ծաղրի է արժանանում երիտասարդը: Եվ այդ պատճառով արհեստավորի աշակերտը ճաքվում էր երեկոներն ու կիրակի օրերը, փքվում էր, որ իրան հասակից բարձր ցույց տա, որ ամենքին զարմացնե: Նորա ձախ կողքից միշտ կախ արած էր փոքրիկ խենջարը, որով ամեն մեկին սպառնալիք էր կարգում:

Նա հենց որ ներս մտավ, ձեռքի մեկը դրեց կողքին, խենջարի կոթին և անհոգությամբ ասաց.

— Մաշա՛, ետևիցդ մարդ է եկել, վեր կաց գնա՛:

— Ես հիմա մեռնում եմ, — պատասխանեց Մաշան տնքալով:

Հերիքնազն ու Աննան խիստ հետաքրքրված մոտեցան կոշկակարին:

— Ո՞վ է, Եփրե՛մ, ո՞վ է կանչում, — հարցրին նրանք:

— Ձե՛զ ինչ... — գոռաց Եփրեմը և խենջարը պատյանից հանելով՝ գնաց դեպի նրանց: Նրանք ծիծաղելով փախան, բայց որպեսզի ցույց չտան, թե չեն վախում, սկսեցին աղաչել, պաղատել:

— Ոտներիդ տակի հողը դառնամ, Եփրե՛մ, գլխիդ մատաղ... — ասում էր ամեն մեկը: Իսկ նա վազելով նրանց ետևից, հալածում էր՝ երբեմն-երբեմն հայհոյելով: Եվ երբ բավական պտույտներ արեց սենյակի մեջ, բավական ժպտաց նոցա աղաչանքների վերա, կանգնեց և հպարտ-հպարտ ասաց.

— Կարող եմ մի անգամ այսպես խփելով մեջիցդ երկու անել:

Ապա Մաշայից էլ լսելով աղաչանք և հարց՝ թե ո՞վ է կանչողը, նա ասաց.

— Նասիր-բեկն է, մարդ է ուղարկել:

— Հաստ նասիր-բեկը կլինի, — խոսեց Հերիքնազը մի անկյունից:

— Դե՛, — բարկացած ձայն արձակեց Մաշան, — ես ո՞ւր կորչեմ: Որտե՞ղ է:

— Հյուրանոցում քեզ սպասում է:

— Քո արևը, Եփրե՛մ, գլուխս ցավում է, այնպես է ցավում, որ աչքերս զզվում են տրաքվին: Որ գնամ, կմեռնեմ: Թո՛ղ Հերիքնազը գնա:

— Քե՛զ է ուղել, Բարուշկան էլ ասել է, որ դու գնաս:

— Գլխիդ, արևիդ մեռնեմ, Եփրեմ, բաս ես խե՞ղճ չեմ... բաս ես քո

Մաշան չեմ. ես մեռնեմ, ինձ տար թաղիր... Ես քոնն եմ,— ասաց Մաշան աղաչելով և երկու մատով բռնելով յուր ծնոտի ծայրը։

— Դե լա՛վ... — գոչեց Եփրեմը զայրացած և մոտեցավ նորան, որպես թե կամենում էր խփել։ Մաշայի թույլ աղաչանքը որպես թե կանգնացրեց նորան։

— Աղջի՛կ, լա՛վ է, լա՛վ, քեզ մի՛ սպանիր... Հա, խմացանք, է՛, խմացանք, քեզ սիրում են, մեզ կոտորենք,— մեջ մտավ Հերիքնազը։— Գլուխս ցավո՞ւմ է, մեռնո՞ւմ եմ։

Այդ վերջին երկու նախադասությունները արտասանեց Մաշայի ձայնին նմանեցնելով. նորան ծաղրում էր։

— Ով որ ինձ չի հավատում,— ասաց Մաշան դառն կերպով,— նա էլ իմ օրն ընկնի, որ ես էլ իրան չհավատամ։

— Հա՛, այդպե՛ս,— փշաջրեց Հերիքնազը,— մի՛տդ է, գլխիս մատաղ գնացած, մի՛տդ է այն գիշերը. ես այնտեղ, այն թախտի վերա ընկած մեռնում էի, դու այստեղ քեֆ էիր անում, երգ էիր երգում, մի՛տդ է։

— Լավ միտս է...

— Դե՛ այս էլ միտդ պահիր։

— Շա՛տ հարկավոր է, ցավս քաղես. ի՛նչ ուզում ես, ասա՛։

Եփրեմը հայհոյանքով մեջ ընկավ։

— Լավ, չե՞ս գնում, ես էլ կգնամ Բաբուշկայիս կասեմ, թե չի ուզում։ Եվ նա դեպի դուռը գնաց։

— Տեսա՞ր,— հարցրեց Հերիքնազը,— դե գնա՛, պատասխանը տո՛ւր։ Երեքյանն էլ մի ակնթարթում միացան, միաբերան խնդրեցին Եփրեմին, որ չգնա, շասե։

Մաշան տնքալով նստեց, իջավ մահճակալից, գնաց դեպի լամպանի նորա ամբողջ մարմինը տատանվեց, նա ուզում էր պատուհանում նստի, բայց զոռ արեց յուր վերա, շնտեց. ձեռքերը անօգնականի պես դեպի առաջ պարզեց, հավասարությունը պահեց։ Պատից վերցրեց յուր լավ զգեստը, սկսեց հագնվել։ Նա և՛ հագնում էր, և՛ տնքում։

Վերջացնելով այդ գործը, նա վերցրեց անձրևի հովանոցը, գնաց դեպի դուռը, որի մոտ կանգնած էր մի տղա, որ աննկատելի կերպով ներս էր մտել։

— Գնա՛նք, գնա՛նք,— ասաց Մաշան, փոխելով յուր ձայնը։

— Մաշա՛, արի՛ սնդուկդ կողպիր,— կանչեց Հերիքնազը,— էգուց կասես գողացել եք, այս է կորել, մյուսն է կորել։

Մաշան ետ դառավ, սնդուկը կողպեց և էլի գնաց։ Նա թեև երբեմն տնքում էր, բայց աշխատում էր աշխույժ ձևանալ, մինչև անգամ յուր երեսը բոլորովին մոտեցնելով Եփրեմի հետ եկած տղայի երեսին (հյուրանոցի ծառան, նորա համար մի շատ հարկավոր մարդ), թուրքերեն մի երգ երգեց։ Երգում էր ինքը, Գլխացավը, մարած, տաղտուկ, բայց զոռով մեղմացրած ձայնով։

Աչքերդ ումի՞ն են սպասում,

Արցունք են թափում, ումի՞ն սպասում։

— Արտե՛մ ջան, ինձ լա՛վ կտանես, թե թեի տված,— ասաց այդ Գլխացավը երգից հետո։

— Աչքիս վերա,— պատասխանեց Արտեմը։

— Հողե՛մ գլուխդ,— ասաց Հերիքնազը նորա ետևից,— մեռնի էլ, չի թողնի Նասիր-բեկին, բայց նազ է ծախում։ Միշտ այդպես է, նորանն էլ այդ է։

— Լավը նա է անում,— պատասխանեց Աննան քիչ լռելուց հետո,— լավ է անում... Այդպես է, որ սնդուկը լիքն է պահում... Անուն ունի, քեզ պես, ինձ պես չէ։

Կես ժամ շանցած, բակի կողմից լսելի եղան ցեխի մեջ շարժվող ոտների ձայներ։ Քայլերը գալիս էին դեպի տուն, անկանոն էին, բարձր ձայներ էին

հանում. լսվում էին և սաղի ծանոթ բարակ հնչյուններ։ Երկու կնիկները վեր կացան, դեպի դուռը գնալ ուղեցին։ Բայց մինչև դռան հասնելը, ներս ընկան երկու հոգի, որոնք կանգ չառնելով՝ առաջ եկան ցեխոտ կոշիկներով։ Առաջին անգամից պարզ երևաց, որ երկուսն էլ խմած են։ Սաղ ածողը մի կարճիկ, կլոր մարդ էր, որի գլխին դրած էր փափախ։ Նա դեռ լավ էր, պահվում էր կանգնած տեղը։ Մյուսը, որ կպած էր նորա ձախ թևին, մի երկարահասակ երիտասարդ, անդադար շարժվում էր, գլուխը ետ ձգած, ազատ ձեռքը երբեմն տանում էր դեպի բերանը, որպես թե երգելու համար. բայց խմիչքն ու խոնավությունը, խնչպես երևում էր, նորա կոկորդը քերել էին, տաշել, և նա միայն մոնչալ էր կարողանում։

Հերիքնազն ու Աննան առաջին վայրկյանները մնացել էին սառած, վախեցածի պես միմյանց երեսն էին նայում, գլուխները շարժելով լուռ հարցնում էին, թե ովքե՛ր պիտի լինեն սրանք։ Բայց չկարողացան ճանաչել. իսկ սաղ ածողը փոխեց եղանակը, պարի եղանակ սկսեց և միևնույն ժամանակ յուր հաստ փափախը դեպի առաջ շարժելով, «գլխով անելով», պարելու հրավիրեց։ Նորա թևից կախ ընկածը իսկույն ձգվեց, ուղղվեց, մի վայրկյանում, ինչպես այդ հատուկ է հաբբաժների, հասկացավ, թե ինչ է ուզում յուր ընկերը, հարձակվեց երկու կանանց վերա և մեկ-մեկ նրանց վզակոթին տալով, առաջ գցեց։

— Պա՛ր, պա՛ր,— աղաղակեց նա կտրված ձայնով։

Հերիքնազն ու Աննան ծիծաղեցին և մի կողմ քաշվեցան։

— Ասում եմ՝ պա՛ր,— գոռաց հաբբաժը,— քեֆ պիտի անենք... մի...մինչև լույսը քեֆ է։

Եվ յուր ձեռքերը խաղացնելով, պարելու և ծափահարելու նշաններ անելով, առաջ անցավ, գնաց դեպի նրանց։ Հերիքնազն իսկույն ձեռքերը բարձրացրեց, սկսեց պարել։ Բայց Աննան չգիտեր, դեռ յուր օրումը չէր պարած։ Եվ, այնուամենայնիվ, տեսնելով յուր ընկերուհուն և հարբածին, նա էլ սկսեց կտրատվել, պտույտներ անել անշնորհ կերպով, ինչպես ասում են՝ ցեխ կոխ տալ։

— Ա՛յ ջան, ա՛յ ջան,— գոռում էր հաբբաժը, սաստիկ ուրախությունից նայում էր առաստաղին, ահապին ձեռքերը միմյանց էր զարկում, ծափ տալիս։

Փոքրիկ սազը փոքրիկ, բարակ ձայներ էր հանում. պատերի վերա սահում էին պարողների սովերները, որոնք կուլ էին գնում պուճախների խավարի մեջ և էլի դուրս լողում։ Անկարգ ծափը երբեմն բոլորովին խլացնում էր նաև պարողների ականջը։ Եվ այդ բոլորին պատուհանից նայում էր սևացած, արնագույն լամպան։

Մանրաշարժ, հաստիկ Հերիքնազը միանգամից փոխվել էր։ Նորա պարը հասարակ պար չէր. նա խառնում էր այդ պարի հետ այնպիսի շարժվածքներ, որ առանց ամոթի կարող են անել միայն յուր պես կանայք։ Օրորվելով, փշրվելով նա գնում էր, շուտ էր գալիս հարբածի կողմը, աչքերը բարձրացնում, նորա վերա էր տնկում և գլուխը կամ ուսերը թեթև շարժելով՝ իրան միայն հասկանալի մտքեր էր խմացնում։ Հարբածը մի քանի անգամ ընկավ նորա ճտովը, մի քանի անգամ պինդ համբուրեց նորան և էլի բաց թողեց, էլի սկսեց ծափահարել։ Ոգևորությունը հետզհետե սաստկանում էր. Հերիքնազը բաց թողեց լեզուն, սկսեց զանազան բացականչություններ արձակել, ավելի մոլեգնաբար շարժվել, ցույց տալ յուր անսանձ ազատությունը, որ միայն այսպիսի տեղ, այսպիսի դեպքում ուներ յուր անձը առաջ քաշելու համար։

Իսկ Աննա՛ն։ Օ՛, սա դեռ անտաշ գեղջկուհի էր։ Թեև գիտեր «կարգ ու կանոններ», բայց այդ դեռ քիչ էր. այս անակնկալ դեպքում նա միանգամայն անփորձ էր։ Գլուխը կրծքի վերա կախ էր արել, մեջքը դուրս ցցել, թևերը ուղիղ մեկնել անգղի պես և շարժվում էր, և գնում, գալիս էր, երբեմն կանգ

առնում, որպես թե պարի նրբութունը ցույց տալու: Բայց այդ շարժվածքները այդ ձևը այնքան կոպիտ էին, որ այդ տղամարդկանց աչքը համարյա միայն Հերիքնադի վերա էր մնում: Տակից դեպի վեր պլշած աչքերով Աննան տեսավ, որ հարբածը թողեց ծափահարությունը, ձեռքը գրպանը տարավ և մի մանկ-թանոց հանելով, կպցրեց Հերիքնադի ճակատին: Այդ որ տեսավ, ինքն էլ սկսեց բոլորել հարբածի շուրջը, անդադար նայել նորա աչքամեջին՝ գլուխը դետուղեն ծոմոնելով: Սակայն հարբածի ձեռքը էլ չմտավ գրպանը: Եվ տարա-ցավ Աննան, հոգի առավ: Թողեց յուր ընկերուհու շարժվածքերին նմանվելը, մոռացավ չափ ու կանոն և սկսեց ցատկոտել, ոտոտատալ, մեկի կամ մյուսի վզից կախ ընկնել: Նա էլ լեզու բաց արեց, նա էլ խոսում էր, կանչում. բայց այդ ամենում այնպիսի ծայրահեղության հասավ, որ Հերիքնադը ետ կանգնեց: Մի րոպե նա խլեց յուր ընկերուհուց առպարեզը և այդպես կարողացավ ինքի էլ մի մանեթ գլխել:

— Քե՛ք, քե՛ք,— գոչում էր հարբածը:— Բավական է, բավական է, հրամայեց յուր ընկերին և խլեց նորա սազը, դեն գցեց:— Նստի՛ր, նստի՛ր, հիմա էլ մի քիչ այս շան քածերի հետ խոսենք... այս դարդ ու կրակների հետ...

Տեսարանն այժմ փոխվեց: Եվ շուտով պատահանում դրած լամպոն ազատվեց յուր շարժարանքից, յուր հուսահատ, դողողուն լույսից: Թանձր, հանգիստ խավարը ծածկեց այս բորբոսնած ճահիճը...

Այդ իսկ երեկո, Մաշայի գնալուց առաջ, մի փոքրիկ աղջիկ կանգնած էր քաղաքի մի անծանոթ դռան առջև, հանդարտ շիկշիկացնում էր:

Դուռը բաց արեց մի կին, դուրս նայեց: Աղջիկը ետ քաշվեց, կուշ եկավ և լռեց:

— Կոտորվի՛ք դուք,— մրթմրթաց կինը, հասկանալով, թե ով կլինի այս պիսի երեխան.— կես գիշեր է դառել, էլի ոտները շեն հեռացնում մարդկանց դռներից:

— Հա՛ց չեմ ուզում,— ասաց աղջիկը հազիվ լսելի ձայնով:

— Բաս ի՞նչ կա, ինչո՞ւ ես դուռը ծեծում:

— Աստված քեզ պահե՛, մի տեղ տո՛ւր, որ քնեմ:

— Ինչո՞ւ, դուք քանդված շունի՞ք...

— Մայրս տանը չէ,— շարունակեց աղջիկը ողորմելի ձայնով,— գնացել է ուրիշ տեղ:

— Որտե՞ղ է գնացել, ո՞րն է ձեր տունը:

— Չես ճանաչիլ, եթե ասեմ. մենք այն կողմին ենք կենում:

— Իսկ մայրդ ո՞ւր է գնացել:

— Ես չգիտեմ:

Մանր անձրևը, որ անդադար մաղում էր, դողացնում էր փոքրիկ աղջկանը: Նորա շլինքը բոլորովին բաց էր. փոքրիկ աղլուխն այնպես չէր կապած, որ կարողանար ամբողջ գլուխը ծածկել:

Այդ դողողոցը տեսնելով, կինը նորա կռից բռնեց և ներս տարավ: Տան մեջ նստած էին մի տղամարդ և երկու չափահաս տղաներ: Կինը պատմեց, որ մի խեղճ երեխա է, գիշերելու տեղ է ուզում. և նստացրեց աղջկան դռան մոտ, պատի տակ:

Նորից սկսվեց հարցուփորձը, նորից ուզեցան իմանալ, թե ո՞վ է նորա հայրն ու մայրը, որտե՞ղ է նրանց տունը: Փոքրիկը պատասխանում էր վախ-վախելով, գլուխը կախ գցած. այնպես որ տան բնակիչները շատ քիչ բան հասկացան:

Ամբողջ երեկոն երեխան անշարժ նստած էր յուր տեղը լուռ ու մունջ, կուշ եկած, երբեմն միայն աչքերը քիչ բարձրացնում էր և վախկոտ հայացք-

ներ էր դրո՞ւմ տան պատերին և նստած մարդկանց, որոնք խոսում էին, վի-ճում էին, ծիծաղում: Հաց ուտելիս նորան շնորհագրին իրանց մոտ, կինը մի կտոր բերեց, տվեց նորան, և նա խսկույն սկսեց ուտել:

Քնելիս տղամարդը մոտեցավ նորան, երկար տնտղեց և ապա ասաց յուր կնոջը.

— Ա՛ կնիկ, աչքդ վրան պահիր. գիտե՞ս, սա էլ նրանցից մեկը կլինի, ձեռքը վատ սովորացրած: Ո՞վ է իմանում, ընկածը կտեսնե, կվերցնե:

Երեխան այդ խոսքերի ժամանակ աչքը գցել էր տղամարդի աչքին: Նա լուռ էր ոչ թե զարմացած, այլ մի անորոշ բան արտահայտող ուշադրությամբ: Երբ տղամարդը վերջացրեց խոսքը, երեխան խսկույն աչքը անցկացրեց առանտիկնոջ վերա, որպես թե անհամբեր սպասում էր նորա պատասխանին: Տանտիկինն էլ այսպես պատասխանեց.

— Քա՛ր կտրի այնպիսի մայրը, նորա վա՛րսը կտորեմ, այսպիսի փոքրիկ երեխային ինչպե՞ս է դռնեղուն գցում, ինքը կորչում:

Նստած տեղն էլ քնեց այդ երեխան: Մի հին կարպետի կտոր գցեցին նորա վերա:

Այդ երեխան, ընթերցողս ճանաչում կլինի, Սառան էր:

Նորան աչքես առաջվա պես չէին ընդունում հարևանները: Ամենքը ասում էին նորա ծածած ծիծը: «Շան ծիծ է ծծել»,— ասում էին և չէին ուզում իմանալ, որ այդ Սառան առաջվա Սառան է: Նա էլ էր փոխվել, նորա վերա էլ երբեմն-երբեմն երևում էին նոր շորի կտորներ, երբեմն նորա ձեռքին տեսնում էին շաքարահաց կամ կոնֆետ. և չէին կարողանում պարզ նայել նորա դեմքին: Արդեն թաղի երեխաներին արգելված էր նորա հետ խաղալ. ամենքը թեև պար-պապես չէին վախում, բայց սառն, շա՛տ սառն կերպով էին թողնում, որ գա, տուն մտնե. կոշտ և միշտ կոշտ խոսքերով էին նորան պատասխանում, և երբ նա համարձակվում էր մի թեթև շարություն անել, ահագին աղմուկ էր բարձ-րանում. նորան դեռ ծեծում էլ էին: Եվ անօգնական էր Սառան: Չկար մեկը, որի մոտ գնար լաց լինելով, որի բարությունը շարժեր յուր արտասուքներով, որի մեջ յուր այդ դրությունը պաշտպանող ցասման պատճառ դներ: «Թո՛ղ,— ասում էին հարևանները,— ինքը պահե յուր լակոտը. մենք դուրա տերը չենք»: Այդպիսով դեռ կարծում էին, թե պատժում էին «անզգամ մորը»:

Եվ այդ պատճառով Սառան դռնեղուն ընկավ: Ամենքը մեկ էին նորա համար: Երբ նորա մայրը մի-մի անգամ տանն էր մնում, ինքն էլ մնում էր տանը. բայց երբ օրերով կորչում էր, երեխան վեր էր կենում, ինքն էլ մի կողմով էր գնում: Ինչպե՞ս մենակ մնար: Գիշերները, իբրև մոլորված թռչնակ, որոնում էր լույս և մարդկանց երես:

Իսկ մայրը յուր հետ չէր տանում նորան: Երկու կողմով վնաս էր. մեկ՝ որ նա այժմ ամաչում էր, որ երեխա ունի, վախում էր մարդկանց մոտ ցույց տալ նորան. այն մարդիկը, իրան ճանաչած մարդիկը, կհեռանային նորանից, գին չէին տալ, եթե իմանային, թե որդի էլ ունի: Մեկ էլ այն, որ նա չէր ուզում, որ Սառան իրան այդպես տեսնե: Նա դեռ բարոյականության մասին էլ էր մտածում:

ԺԴ

Այդ օրից երկու տարուց մի բան ավելի ժամանակ էր անցել:

Գավառական քաղաքը մի ամառնային գեղեցիկ օր թողեց յուր առօրյա մանր-մունր դրույցն ու հաշիվները: Եթե մինչև այդ գեղեցիկ, պարզ օրը ամեն մեկը գլուխ ուներ միայն յուր և յուրայինների համար, այդ օրը ամենքը մի

կարճ ժամանակով փոխվեցան, ետ կանգնեցին, թողեցին, որ անսովոր անցքը լայն շրջան տա, շատ տարածվի: Անցքն էր մի հարուստ ազալի մահը:

Մեծ կարողության տեր մարդ էր հանգուցյալը. արեւ էր, աշխատել էր մինչև ծերության օրը, հեռու էր մնացել ամենքից, չէր խառնվել ոչ ոքի գործին, չէր հետաքրքրվել ոչ մի բանի մասին, որ յուր գործերի շրջանից դուրս էր: Հանգիստ, աննկատելի մեկն էր, դուրսը կախ արած յուր բանին ու գործին էր:

Ուրեմն լավ մարդ էր, երանելի խաղաղասեր էր, անվնաս: Եվ հանկարծ այդ գեղեցիկ մարդը մի օրվա ընթացքում հարվեց, դնաց: Առավոտը տեսել էին նորան սովորական կերպարանքով շրջելիս, իսկ մյուս օրը, շատ վաղ առավոտյան, տարածվեց նորա «սև համբավը»:

Մեռել էր, այդ փաստ էր: Եվ խոտորոգրույց, հետաքրքրություն ընկավ դավառական անշարժ մեռելության բոլոր խավերը: Ի՞նչ էր, ինչպե՞ս էր. խոտել կարողացել է արգելք. կտակ թողնել է, ի՞նչ տեսակ կտակ է, որքանի՞ հասնում կարողությունը: Այդ հարցերը ամենքին տանջում, շարժարում էին, և որովհետև դրանք, այդ տեսակ հարցերը, միանգամից որոշ, դրական պատասխան չեն ստանում (ո՞վ է կարող իմանալ, թե ի՞նչ կա այդ տեսակ մարդու ընտանիքում), ուստի մարդիկ իրար էին անցնում, միմյանց առանձին-առանձին մի կողմ էին քաշում, հարցնում, խոսում էին, փսփսում: Այդ բոլորի հետևանքն այն եղավ, որ ազալի թողած կարողության թվանշանը մեծացավ, մեծ չափ ընդունեց: Խոտը ընկավ, թե աղան յուր եկեղեցուն հարյուր սուրբի է կտակել: Այդ մասին երկար խոսեցին, հասան այն եզրակացության, որ ժամանակը քիչ է եղել, եթե մի երկու ժամ էլ լեզուն տեղը մնար, շատ բաներ կաներ աղան:

— Ողորմի՛ հոգուն, ողորմի՛ իրան, քիչ չէ, դա էլ լավ է, — ասում էին շատերը: Եվ ամսասանքը ազալի տարածած մահվան մասին հետզհետե մեծանում էր, շատանում: Ափսո՛ս մարդ, խեղճ մարդ, պակասություն է, բաղաճի համար պակասություն է, որ այդպիսի մարդը գնաց, էլ ետ չի դառնալ: Եվ ամեն մի լսող կրկնում էր մեկի ասածը, թե ճիշտ որ քաղաքի հրապարակը կորցրել է այժմ յուր շնորհքը, քանի որ աղան չկա: Եվ պատմում էին, թե ինչպես էր նա ման գալիս, ինչպես էր խոսում, ինչեր էր ասում:

Բայց կար մի դասակարգ, որ չէր հետաքրքրվում այդ խանձող հարցերով, այլ, ընդհակառակն, իմանալով, որ հանգուցյալը հարուստ է եղել, ծեր է եղել՝ ուրախ-ուրախ, հանաքներ անելով, պատրաստվում էր նորա թաղման: Այդ դասակարգը մուրացկանների դասակարգն էր:

Լուսացավ թաղման օրը: Դեռ վաղ առավոտից սգատան մոտերքում թափառում էին մենավոր մուրացկանները, գալիս անցնում էին տան մեծ դռների մոտով, նայում էին, հոտոտում: Հաղվագյուտ պատառ էր նրանց համար, և զգուշությունը հարկադրում էր ականջները սրած պահել՝ չզրկվելու համար:

Երբ թաղման հանդեսը տխուր ու դանդաղ ճանապարհ ընկավ եկեղեցուց դեպի գերեզմանատուն, պատառոտված մարդկանց և կանանց մի բաղմունքով ցիրուցան դիմեց դեպի ննջեցյալի տունը: Օրը տաք էր, ինչպես հարկավոր է, որ լինի հուլիսում. արևը հետզհետե հասնում էր յուր կատաղի ջերմության աստիճանին: Այդպիսի ժամանակ զով շվաքից էլ ի՞նչ քաղցր, սիրելի բան: Եվ հանգուցյալի տունը այնքան բարձր էր, այնպես հարմար էր կանգնած, որ, մինչև արեգակի թեքվելը, մի լայն ու մեծ շվաք բռնած էր նորա առջևի նեղ փողոցի մեծ մասը: Երկար ձգված պատի տակով շար ընկան աղքատները, թափվեցան անկարգ, անկանոն: Մեկը պառկած էր կողքի վերա, մյուսը փափախը վերցրած, դմալանքով ընկած էր յուր ճաղատ դուրսը. մի ուրիշը կարճ-լիկ չիբուխից թունդ ու կծու ծուխն էր ծծում, կամ թե ծալապատիկ նստած, յուր քսակը խնամքով հարդարում էր յուր առջև, սփռոցի նման, սպասելով,

թե երբ հաց կբերեն, կբաժանեն, որ նա դեն այդտեղ և ուտե: Երեք թե չորս կանայք մի տեղ էին հավաքվել և լուռ, միմյանց չնայելով անգամ, կուշ էին եկի:

Նրանցից քիչ հեռու նստած էր Բարսեղը: Նա հանել էր յուր չուխան՝ տաք էր, ձեռնափայտերը դրել էր երկու կողքին: Սովածների անկարգ, ագահ ամբիխ իրարանցումը, միմյանց հրելը, աղմուկն ու աղաղակը նորան դաշտացնում էր:

— Տնաքանդեն՛ր, բավակա՞ն չէ, ի՞նչ եք լսել, մարդի տուն եք եկել, մարդ եք, մարդու ծնունդ եք: Ձեր տունը քանդվի..., — ասում էր նա բարկացած, զղված նայում էր ամեն տեղ, բայց համարյա ոչ ոքին չէր տեսնում, ամենքից բարձր էր պահվում: Նա կուզեր ամենքին կարգի, կանոնի դնել, կուզեր, որ ամենքը իրան լսեն: Բայց ո՞վ էր լսողը. միմյանց, կարծես, ուզում էին ուտել, շատերը, դեռ ոչինչ չստացած, բաժնի մասին էին վիճում:

Այդ իրարանցումի, այդ խառնակության մեջ Բարսեղի աչքովն ընկավ մի փոքրահասակ աղջիկ, որ դեսուդեն էր վաղվղում մարդկանց մեջ՝ ձեռքին բռնած քսակը շարժելով. մի գլխաբաց ու բոբիկ աղջիկ, որի մազերը խառնված էին, անկարգ թափված ուտերի վերա, որի դեմքը կեղտոտ էր, կուրծքը՝ բաց: Նա աշխատում էր թաքնվել, աշխատում էր պաշտպանվել մի տղայից, որ նորան հալածում էր: Այդ տղան նորա հասակակիցը կլիներ, բայց ինչպես երևում էր, դասակիցը չէր, մուրացկան չէր, այլ փողոցում ապրող մեկը: Նա վճռել էր անպատճառ բռնել աղջկան և զայրացած, որ չի կարողանում, անտանելի հայհոյանքներ էր տալիս. իսկ աղջիկը անդադար ծիծաղում էր և, այդ տեսակ հալածանքը յուր սովորական խաղերից մեկը համարելով, չէր էլ ուզում փախչել, հեռանալ: Ընդհակառակը, կանգնում էր մեկի հետքում, սպասում էր. և երբ տղան մոտենում էր, ձեռքը ձգում, որ բռնե, նա հուսահատական ճիշ էր արձակում, բոլոր ուժերը միացրած ցատկում էր, մի ուրիշի հետքում ծածկվում և քրքրում յուր հաղթության վերա: Դժգոհություն ընկավ աղքատների խմբի մեջ. ամենքը բարկացան, հայհոյեցին, իսկ մեկը մինչև անգամ փայտը շարժեց նոցա վերա:

Բարսեղը, որքան չէր ուզում, ճանաչեց Սառային և էլ ավելի զայրացավ: Բայց աղջիկը անարգել շարունակում էր յուր խաղը. նա տաքացել էր, մոռացել ամեն ինչ. նա ծիծաղից տրաքվում էր, կարմրել էր, քրտնել: Այդչափ ուրախությունը, վերջապես, անտանելի թվաց աղքատներին. երկու հոգի բռնեցին նորան, սաստիկ ձգեցին մազերից, բարկացան հալածող տղայի վերա, և սա զոռով հեռացավ, հեռվից էլ հիշոցներ էր տալիս:

Այդ միջոցին մի պառավ կնիկ, որ նստած էր փողոցի մյուս կողմին, վեր կացավ, դանդաղ քայլերով մոտենցավ Բարսեղին և նստեց նորա առջև:

— Բարսեղ, քեզ մատաղ, — սկսեց նա ծանր կերպով, ամեն մի խոսքը զգուշությամբ արտասանելով, — սա այն Աննայի լակոտը չէ՞:

Բարսեղը գլխով դրական պատասխանի նշան արեց:

— Օ՛, կրա՛կ է, կրակ, ի՞նչ երեխա, Բարսե՛ղ, քեզ մատաղ:

Բարսեղը ոչինչ չասաց. նորա դեմքը պարզ ցույց էր տալիս, որ նա չի ուզում խոսել: Բայց պառավ մուրացկանը թեև խոսում էր դանդաղ, ծանր-ծանր շարժելով յուր աչքերի թերթերունքներից զրկված կարմիր կոպերը, խոսակցություն սիրող պառավ էր: Նա շարունակեց.

— Այդպիսի երեխան դուներ գցելու երեխա չէ. ամենևի՛ն... մարդկանց սիրտն ու գութը սառցնում է: Չգիտես, է՛, Բարսեղ, դու ո՞րն ես տեսնում: Մի օր գնացել է մի տանից հաց ուղել, չեն տվել. դեհ, ի՞նչ անենք, չի եղել, չեն տվել. բայց նա ճակատը շան ճակատ է շինել, պնդացրել, թե ես եմ, որ պիտի առնեմ: Տան տերը դուրս է եկել, ոտը գետնին խփել, հայհոյել, փախցրել

է դորան: Եվ ի՞նչ: Դա փախել, գնացել է, բայց էլի ետ է եկել, հասկանում ես, էլի այն տունը. տան երեսայի ձեռքին հաց է եղել, հացն էլ խել է, երեսային էլ ծեծել: Այնքան ասում եմ, ասում... Ասել եմ՝ մաղերդ սեւ կոխեմ, այդպիսի չի լինել, խեղճ կաց, ամոթով կաց. քեզ մատաղ, Բարսեղ, ասել եմ, քո շունը դառնամ, մի քանի անգամ եմ ասել:

— Դիտեմ, գիտեմ..., — պատասխանեց վերջապես Բարսեղը և յուր մտքի մնացած մասը գլուխը թափահարելով հայտնեց պառավին: Նա մի վայրկյանում հպարտացավ, նորա աչքերը բավականություն հայտնեցին:

— Հա՛, այդպես է, քե՛զ մատաղ, այդպես է: Կամ թե՛ մայրը չի՞ տեսնում, ինչո՞ւ է թողնում:

Բարսեղը մի վայրկենական անհանգիստ շարժողություն արեց, որպիսի թե ուզեց ձեռնափայտը վերցնել, գլուխը շուտ տվեց, տեղը լավացրեց, մեկ էլ նայեց պառավի աչքերին:

— Է՛, Մարգարիտ, ինչե՛ր ես խոսում... Խե՛ղճ չէ հոգիդ, բերանդ է գալիս...

— Քե՛զ մատաղ, — մրմնջաց պառավը, գլուխը ցավակցաբար օրորելով: Նա թեև չգիտեր, թե ինչ պիտի ասե յուր խոսակիցը, բայց ցավակցություն հայտնել ամեն մի դեպքում նորա սովորությունն էր: Այդ ցավակցությունը Բարսեղի սրտում տեղ գրավեց, և նա կարողացավ շարունակել.

— Ի՛նչ անեմ... Ե՛ս եմ այդպես արել. հո ե՛ս չեմ արել: Մի խեղճ, կորած հոգի ունեի, հազիվ կարողացա ազատել. կնկա ձեռք պիտի ընկնեի հոգիս, հավիտենական անդունդի բաժին պիտի դառնար: Փա՛ռք աստծու, պրծա. իսկի գիտե՞ս ինչ կլինեի խեղճ հոգիս, լավ է գնաս, հորդ ու մորդ սպանես, քան թե կնկա ձեռքին խաբվես...

— Վա՛յ ինձ, — հառաչեց պառավը երկու մատով քթախոտ մոտեցնելով յուր կեղտոտ քթածակներին:

— Մազս սպիտակել է, — խոսեց դարձյալ Բարսեղը՝ բռնելով յուր կարճիկ մորուքը, որի մեջ, ճշմարիտ, երևում էին սպիտակ մազեր: — Սպիտակել է, բայց աշխարհումս ի՛նչ եմ տեսել. իսկի տեսնելու բան էլ չկա... բայց էլի՛... Այրվում, փոթովում եմ, երբ արածներս միտս է գալիս: Երկու, երկու ամիս եղած չեղածը փչացրի, որ ի՛նչ է, ես էլ տուն դառնամ... է՛հ...

— Էլի՛, քեզ մատաղ: Բարսե՛ղ, վե՛ր առ, սանձը ձգի՛ր, քաշի՛ր, մի՛ թողիր: Խեղճ է, ի՛նչ անե. ճար չունի, լակոտ է:

Բարսեղը թույլ-թույլ ծիծաղեց.

— Ե՛ս, ե՛ս, — հարցրեց նա, — այդ ի՛նձ ես ասում. ե՛ս գալի ճուտը վեր առնեմ... Չե՛ս լսել... Մի անգամ մի շինական մի գալի ճուտ է բռնում, բերում, կանչում է, թե լավ կաթնատու եմ ծախում. ասում են՝ ախպեր, տա՛ր, յուր տված կաթը իրան հալալ լինի, թող մեր կաթնատուներին չդիպչես: Հիմա էլ դա է:

Պառավն էլի տմբտմբացրեց գլուխը. նորա դեղնահոգի գույն ունեցող դեմքը, որի մսերը ծալծալված էին, բարակացած, ոսկորներին կպած, արտահայտեց մի տեսակ մեղմ սարսափ, մի տեսակ թեթև զզվանք:

— Հա՛, այդ եղել է, ճշմարիտ է, այդպիսի խոսք եղել է, քե՛զ մատաղ: Է՛հ, որ արել է, ի՛նչ է շինել: Մի թող մոխիր է դառել աշխարհի մեջ, հիմա քաղցած չի՞ սատկում: Այն օրը լսեցի, որ նորա շորերը գողացել են. սնդուկումն էլ փող է ունեցել, փողն էլ են տարել... Քեզ մատա՛ղ, ի՛նչ իմանամ, մազս թան է դառել, չեմ լսած, չեմ տեսած: Հարցուր մի մարդ է ճանաչում...

Նա էլի քթախոտը տարավ դեպի քիթը, ներս փչեց և մատը յուր կողքին քսելով շարունակեց.

— Հարցուր ու մի մարդ է ճանաչում, քեզ մատա՛ղ, Բարսե՛ղ. անդգամի

բա՛նը ի՛նչ կիմացվի... Վե՛ր են առել, գողացել, տարե՛լ են, դե, ինչպե՞ս ճառե՛ս: Լաց լինելով, ինքն իրան սպանելով դեսուդեն է ընկել... Ո՛ւր գնա...

Բարսեղը լսում էր այդ խոսքերը, և նորա մեջ դառնությունը խառնվում էր հպարտ ուրախության հետ... Նա զգաց մի ինչ-որ ծանրություն յուր սրտի վերա, մի բուսական, վաղանցուկ ծանրություն, որ ինքն էլ լավ չկարողացավ հասկանալ. բուսեն անցավ, նա ուղղվեց, կուրծքը ավելի դեպի առաջ ցցեց, մինչև անգամ երեք մատը մի քանի անգամ ցրված բեղերի վրայով տարավ:

— Պա՛հ, քո տունն աստված շինե, — ասաց նա ծիծաղելով. — ի՛նչ կա նորա համար, կգտնե, շո՛ւտ կգտնե. չե՛ս հավատում, գտած, պրծած է. թող ման գա, փնտրե, թող դեռ շատ փնտրե, կգտնե...

Պառավն էլ դառն, հեղնական կերպով ծիծաղեց:

Այդ միջոցին Սառան դուրս թռավ մարդկանց մեջ, մի գլուխ վաղեց դեպի տան դռները: Ասում էին, թե աղքատի հացը բաժանում են:

— Որ ասում եմ, որ ասում եմ, Մարգարիտ, — խոսեց Բարսեղը նորա ետևից նայելով, — շան ծիծ ծծա՞ծ է, թե չէ:

— Հո՞, հողը՛ խրվի դա..., — պատասխանեց պառավը այս անգամ իսկ որ դառնացած և աղքատ ետևից ճանկ արեց: — Ժամանակն է վատացել, Բարսե՛ղ, քեզ մատաղ, սեանա ժամանակը. փչացել է, մեր գլխին պատիժ դառել: Ո՛վ է տեսել...

— Հա՛, ճշմարիտ է: Հիմա բոլորն են վատ, բոլորն են զզվելի. չկա, իսկի մեկը չկա. պառավ կնիկ, ջահիլ աղջիկ՝ բոլորի իշխանությունն եթե ինձ տալին, գիտե՞ս ինչ կանեի: Կկոտորեի, բոլորին կկոտորեի, կածեի ձորը. այն ժամանակ աշխարհս կհանգստանար:

Բայց պառավը չդիմացավ մինչև այդ խոսքերի վերջը. նա էլ ընկավ հոսանքի մեջ, վեր կացավ, մի ինչ-որ բան փնթփնթալով քթի տակ, գնաց դեպի դռները, գրպանից հանելով կեղտոտ դեղնած աղլուխը և պատրաստվելով, որ նորա մեջ փաթաթե ստացած բաժինը:

— Խուճկ ու մոմ դառնաք՝ ձեզ էլ չեմ հավատա, ա՛յ պառավներ. նա էլ պառավ էր, այն «բարեհոգին», որ ինձ խաբեց, տունս քանդեց... Կոտորվե՛ք...

Եվ Բարսեղն էլի զզվեց, ձեռքը թափ տվեց, երեսը դեպի մյուս կողմը դարձրեց:

Իսկ այնտեղ, մեծ դռների մոտ, իրարանցումը սաստկացել էր: Մարդիկ սեղմվել էին դռներին, միմյանց հրհրում էին, աշխատում էին միմյանց հեռացնել դռներից: Բայց ոչ ոք ներս չէր մտնում, որովհետև ներս մտնելու հարկավորություն էլ չկար, դեռ ոչինչ չէին բերել բաժանելու, դեռ մեկը մի կտոր հաց չէր ստացել, բայց այդպես միմյանց վերա էին ընկնում, այդպես ամեն մեկն աշխատում էր մոտենալ, բոլորովին կաշել դռներին: Պատճառն այն էր, որ սոված մարդիկ գիտեին, որ ժամանակն է, գիտեին, որ հիմա, մի բուսեցից, ինչպես որ լինի, հաց ու խաշած միս դուրս կբերեն, դեռ գինի էլ... Առաջին կտորները մեծ-մեծ են լինում, առաջին բաժակները լիք-լիք են լինում. և ամեն մարդ առաջ էր ձգվում:

Այդ տեսակ մարդիկ սովորական աղքատների խմբից չէին: Նրանք նոր էին եկել և բերել էին իրենց հետ ամենքի սպասած ժամանակը: Դրանք այն միշտ սարքված, միշտ սպասող ծուլերն ու անգործներն էին, որոնք անխտիր ամենքի համար պատրաստ են գերեզմանատուն գնալ, երբ քեղիս ուտելու իրավունք բանեցնելն է գալիս: Ննջեցյալի և ոչ էլ նորա ազգականների ու ծառաների ծանոթն ու բարեկամը չեն, բայց աշխարհի վիշտն ու սուգը իրանց վերա վերցրած, բռնում են դազադից, «աշխատավոր» են անվանվում և երբ թաղումից ետ են դառնում, իրավունքով են առաջ գնում: Եթե տունը խեղճ տուն է, մտնում են, նստում են բարձրում և ուտում են նախանձելի

ախորժակով, աչք են ածում ամեն տեղ, ջոկում, վերցնում են՝ ինչ որ կարելի է, քննություն են բաց անում մսի կտորների լավության մասին. մի խոսքով՝ արձակ օգուտ են քաղում նորանից, որ այդ օրը, այդ ժամուն տալը, բաժանելն է համարվում միակ օգտավետ բան, որ միայն կարող է թեթևացնել այդ սգի աղն ու դառնությունը:

Բայց այդ օրը թաղած աղայի տունն այդպես չէր: Երբ գերեզմանատնից ետ դարձան բոլոր մարդիկ, ծառան կանգնեց դռների մոտ և ներս թողեց միայն նրանց, որոնք «աշխատավորների» տեսք չունեին. մնացածները դրսում մնացին: Եվ, համարյա բարկացած, տրտնջում էին, որ այնքան շատ են պատահում իրենց, պահանջում էին, որ շուտ անեն, ինչ որ բերելու են, բերեն: Աղքատներն էլ նրանց ետևից էին խմբվել:

Սառան խիստ այդ բաղմունքի մեջը, երեսը պնդացրած, աչքերը պլշած, բայց մի խոսք անգամ չասելով, սորա ու նորա երեսին էր նայում, ինքն էլ էր լուռ մասնակցում բաղմունքի անհամբերությանն ու տրտնջին: Երբեմն նորան հույս էին տալիս, սաստիկ սեղմում. նա ճշում էր, բարձր աղաղակ հանում, որպես թե խեղդվում է, և երբ ճնշողները քիչ «իրանց պահում էին», նորա համար աղատ քիչ տեղ էին պատրաստում, նա շէր հեռանում, այլ օգուտ քաղելով այդ դեպքից, է՛լ առաջ էր խրվում՝ աչքը տնկած իրան շրջապատողների վերա:

Վերջապես եկան քելեխ բաժանողները, բերին աղքատների բաժինը: Հեռու պատերի տակ կանգնածներն էլ մոտեցան, ամբողջ բոլորվեց, մեծացավ Սկսեցին բաժանել «թիքաները»՝ մի-մի ամբողջ լավաշ, որի մեջ փաթաթված էին մսի կտորներ, պանիր: Իրավունքի տեր մարդիկը, «աշխատավոր» քելեխ ուտողները, այլևս մարդ ու արգելք չիմացան, գրոհ տվին, առաջ գնացին, մի-մի «ողորմի» ասացին, ստացան իրանց բաժինը, մի-մի բաժակ էլ գինի խմեցին ու ետ դարձան: Իրարանցումը, աղմուկը, հայհոյանքը, իրար կոխ տալը ավելի սաստկացավ:

Սառան հոսանքի հետ երկու-երեք անգամ ետ տարվեցավ մինչև հետին շարքերը և էլի առաջ ընկավ, մարդկանց կոնատակերովը անցավ, մոտեցավ բաժանողներին: Վերջապես, ահա, նա կանգնած է դռան պատի մոտ. թեև նորան ճնշում են, բայց նա ամեն ինչ մոռացած նայում է բաժանողներին, աչքերով չափում է կոլոված լավաշները, որոնք անհետանում են ստացողների թևերի տակ:

— Աստված պահի... աստված..., — մրմնջում է նա խեղճ, ցած ձայնով և ձեռքը մեկնում է: Դողդողում է այդ ձեռքը. նա ամբողջ մարմնով պառչ է թեքվում: Բայց բաժանողները ձեռքով ետ են քշում նորան, և մեկնած ձեռքը կրկին սեղմվում է կրծքին:

— Աստված պահի...

Աղքատներն էլ գիտեն կոտրատվել, գուցե ակամա: Լինում են այնպիսիները, մանավանդ անդամալուծներից, որոնք կարծես թե նաղ անելով են մոտենում ողորմություն տվող ձեռքին: Ըստ երևույթին՝ ի՞նչ դժվար բան է հաց է, տալիս են, մարդն էլ ձեռքեր ունի, թեև քիչ թույլ ձեռքեր, ընդունի՛ր ու գնա՛: Բայց չէ՛: Նա մոտենում է օրորվելով, կանգնում է, գլուխը կախ անում, բուլբուլ ու անզգա երեսը դեպի մի կողմն է ուղղում, ձեռքերը թուլացնում, կախ տալիս: Որպես թե շատ խեղճ է, շատ տնանկ, նորան տվածը կորած չէ, նա այնպես անօգնական է, այնքան անզոր: Այդ է ուզում, որպես թե, հասկացնել: Պետք է ինքը, բաժանողն առաջարկե, ինքը գնե, եթե ոչ նորա ձեռքում, գոնե կռան տակին, որ նա ետ դառնա, լուռ ու մունջ գնա:

Այդպիսի մեկին էր հասել ստանալու հերթը: Նորա կողքին էր կանգնել Սառան: Եվ երբ բաժանողը թիքան դնում էր նորա թույլ, փշրվածի պես կախ

ընկած ձեռքերում, Սառայի ձեռքը մի ակնթարթում բռնեց հացի ծայրը: Մի վայրկյան ընդդիմություն չեղավ, թույլ էր հացը, և աղջիկը քաշեց դեպի իրան, բռնեց երկու ձեռքում: Աղքատը յուր ծանրաշարժ ուսերի վերա սառած գլուխը համարյա աննկատելի կերպով քիչ թեքեց դեպի նորա կողմը, կախ ընկած ջրթունքները կարծես շարժվեցան մի բան ասելու համար: Բաժանողն այդ տեսակ, խլեց հացը նորա ձեռքից և մի քանի անգամ էլ գլխին հասցնելով՝ գոչեց.

— Կորի՛ր, շա՛ն լակոտ. իրան նայի՛ր, մարդի ձեռքից բան խելուն նայի՛ր: Սառան ետուետ քաշվեց, աչքերը ճպճպաց, կասես թե ուզում էր լաց լինել, բայց լաց չեղավ և խեղճ-խեղճ նայեց իրեն խփողին:

— Երեսին նայի՛ր, երեսին, — ասաց մյուս բաժանողը, բռնեց նորա կոնից և այնպես ետ մղեց, որ նորա ետևում կանգնածներից մի քանիսն էլ ետուետ գնացին: Մի զարկ էլ ստացավ Սառան և լսեց, թե ինչպես այդ մարդն ասաց. «Մի կտոր, մի փշրանք էլ չես ստանալ, շա՛ն երես... կորի՛ր»:

Բայց նա չկորավ. էլի կանգնեց, էլի գլուխը թույլ կերպով ծռմռեց, քիչ էլ սպասեց և էլի ձեռքը մեկնեց: Քիչ մարդ էր մնացել, մեծ մասն ստացել էր, ետ քաշվել: Նորան ոչինչ տվին: Վերջին ստացողներից մեկը Բարսեղն էր. երբ նա ետ էր դառնում, և բաժանողները հեռացան, Սառան դեսուդեն վազեց գծի պես, արտասվեց և վազեց դեպի Բարսեղը:

— Բարսե՛ղ... ինձ չտվին...

Ասաց ու սկսեց հեկեկալ, բոռնցքներով աչքերը տրորել:

Բարսեղը կանգ առավ, նայեց նորան, ուշադրությամբ նայեց: Նորա դեմքի մի քանի շղերը ձգվեցան, կծկվեցան. ձեռքերը դողում էին:

— Լաց մի՛ լինիր, լաց մի՛ լինիր, — ասաց նա մի կոշտ ձայնով և ձեռնափայտերից մեկը յուր կրծքին նեցուկ արած կտրեց յուր բաժնի կեսը և տվեց նորան:

Աղջիկը ստանալուն պես կծեց: Արտասուքները կանգնեցին, չէին թափվում և պսպղում էին նորա սև աչքերի անկյուններում:

— Շաբաթ օրն էլ պատարագ է, — ասաց Սառան, — հաց պիտի տան:

Բարսեղը նոր իմացավ, որ կանգնած է մնացել. իմացավ այդ և պատասխանեց աղջկան զոռով ծածկած մի դառն քնքշությամբ:

— Հա՛, լսել եմ, պիտի տան:

Նորա լեզվի ծայրին դեռ ասելու մի կամ երկու խոսքեր էլ կային, բայց Սառան արագ քայլերով, երբեմն և ուստոստալով գնաց, հեռացավ:

— Նզո՛վք չար սատանային, միտքս տե՛ս ինչե՛ր էին գալիս... Բավական չէր, էլի խաբվել էի ուզում: Քանզի՛ այս աշխարհը...

Այդպես ասաց Բարսեղը և յուր ճանապարհը փոխեց: Նա բարկությամբ էր խփում յուր ոտները գետնին, շտապում էր և զայրանում, որ շուտ չի գնում:

ԺԵ

Էլի նույնն է Մարութի տունը: Էլի նույնպես պաղած է նա լանջիվայրի գլխին, անօգնական ծոված է մի կողմի վերա, ամբողջ կարողությունն ու հույսը ետքի մեծ քարերին դրած, որոնց վերա այնպես պինդ հենվել է նա: Էլի նույնն է նորա շրջակայքը, նա վերջին տունն է, նորանից դենը էլ շինություն չկա, դատարկ քարքարոտ լանջիվերն է, որ բարձրացած է քաղաքի դիմաց:

Այդ տան դուռը շուտ-շուտ չի բացվում կրնկի վերա, ամբողջ օրերով փակ է մնում: Երբեմն-երբեմն տունը կենդանություն է ստանում, երբ հովանավոր գիշերը գալիս է. վառվում է ճրագը, լսվում են խոսք ու զրույց, ծիծաղ, երբեմն և երգի ձայն: Այդ տեսակ ուրախություններ թեև շատ քիչ են պա-

տահում, բայց միշտ չափից դուրս զորեղ, անզուսպ են լինում. և խզճուկ, ծոված տունը, կարծես, չի կարողանում տանել այդ աստիճան շատ ուրախությամբ, որի ձայներն ու աղաղակները նա դուրս է թողնում մի տեսակ հեծկրլտանքի, մի տեսակ վաշվաշոցի եղանակով:

Վերջերումը Աննան մի ամբողջ շաբաթ անհետացել էր, նորա ընկերուհիներն էլ հարցումիորձ էին անում, բայց չէին իմանում նորա տեղը: Վերջապես նա լույս ընկավ մի օր մաշված, անքուն, աչքերը խորն ընկած, շրջապատված կապույտ գծերով ու փոսերով: Լույս ընկնելուն պես նա առել էր մի հին, կրոնքեր անճոռնի կերպով ցցած հեշտանո, առել էր երկու թե երեք բաժակ և որոնում էր լավ կտոր, որից հագուստ պիտի կարել տար: Շորերը հնացել էին, ձևից ընկել: Շորի հոգսից պրծնել չէր կարողացել Աննան. նորա սնդուկն արդեն լիքն էր տեսակ-տեսակ շորեղեններով, բայց միշտ մի բան պակաս էր լինում:

— Ա՛խ,— ասաց նա մի օր Մաշային,— այս պակասություններից ե՛րբ պետք է պրծնեմ: Միշտ այսօր, էգուց ասելով մի բան չի դառնում. գնալով՝ գնալով՝ ցավը շատանում է. փողը գալիս է, գալիս, աչքս մի բան չի տեսնում...

— Է՛հ, հողե՛մ գլուխդ,— պատասխանեց Մաշան քիթը վերքաշելով,— ի՛նչ փող է, շա՛տ շատ է:

Այդ մասին Աննան չէր մտածել, հաշիվ տալ չգիտեր: Եվ այդ խոսքերը նորա համար հեղձահետ զգալի դառնություն դարձան: Նա մի-մի հիշում էր յուր անցրած օրերը, տեսնում էր, որ յուր առաջվա երազները, յուր ծաղիկ հույսերը կորած են կամ կորչելու վրա են: Նա շատ փող չէր տեսնում: Նա շատ ցած տեղից էր սկսել յուր արհեստը, այդ նա հասկացավ շուտով: Նորան առաջ էր մղում կատարյալ աղքատությունը, և նույն շորերը, որոնք հենց սկզբից փախցրել, հեռացրել էին նորան ընկերից ու հարեանից, հարկադրում էին մի սոսկալի եռանդով այստեղ ու այնտեղ ընկնել, համաձայնել ամեն ինչի, միայն թե կարելի լինի մի բան ձեռք բերել: «Ի՛նչ փող է», հեղձությունը ասում էր Մաշան: Ճշմարիտ էր ասում նա, Աննան. միշտ զրկված էր, ինքն էլ չգիտեր, թե այդ ի՛նչ է, ի՛նչ վախճան կունենա: Եվ ձեռքը թափ տալով ամեն ինչի վերա, «ինչ որ կլինի՝ թող լինի» ասելով, շարունակեց յուր ճանապարհը: Վերջերումը նա Սառայի մասին չէր էլ մտածում. տարել էր նորան, տվել մի որբնայրի անդամալույծ կնոջ, խնդրել էր պահել, խոստացել էր օգնել նորան: Յուր տունը թափուր պահելը նորան շատ էր հարկավոր...

Շաբաթ օր է: Օրը հասնում է կեսօրվա պահին, դարձյալ պարզ և տաք ամառային օր է:

Աննայի դուռը բաց է, արևի շողերը լուսավորում են մեկին, որ անկողնի մեջ փաթաթված, կծկված գալարվում է օձի պես: Անկողնի մոտ կանգնած է Հերիքնազը, որ լուռ ու մունջ նայում է այդ տաղանապալից շարժումներին, ոչինչ բան չասող, ապակյա աչքերով է նայում: Անկողնի մոտ անկարգ, անկանոն թափված են կանացի շորեր, մի ծուռ դրած կարմիր սնդուկ կա, որի վերա դրված են երեք հատ գեղեցիկ սրվակներ՝ փայլուն, ոսկենկար նշաններով, կողքի վերա ընկած են մի ջուխտ փոքրիկ, բայց ոչ հասարակ, այլ նորաձև կոշիկներ. կողքի վերա ընկած է և հին, տեղ-տեղ կանաչած հեշտանո, որ հուսահատությունից ցցել է յուր կոները:

Անկողնում պառկածը պինդ ծածկել էր յուր գլուխը վերմակի տակ. բայց հանգիստ մնալ մի րոպե չէր կարողանում, անդադար շուռ էր գալիս մի կամ մյուս կողքի վերա, խեղդված հեկեկանքի ձայներ էր հանում. երբեմն և որոնում էր, մոնջում բարակ և թանձր ձայնով:

Դա Աննան էր: Նորա շորերը, փողը գողացել էին, և երբ իզուր լսող լինելուց վերջապես ձանձրացել էր, ասել էին, թե այդ բանը բացի յուր ծանոթ երկու սրիկաներից ոչ ոք անել չէր կարող: Դրանց անվանում էին Ռուստամ և

Գյուրջի: Աննան զնացել էր նրանց մոտ, որ աղաչե, պաղատե, արյուն-ար-տառություն հա ստանա: Բայց վատ ժամանակ էր պատահել այդ ծանոթներին. նրանք, տաստիկ հարբած լինելով, թափվել էին նորա վերա և անողորմ կերպով ծեծել: Այնքան ծեծել էին, որ նա ուշաթափ ընկել էր. մի տղա իմաց էր տվել Մաշային և Հերիքնազին, և սրանք երկու մշակ էին դրկել, որոնք շալակել էին նորան ու տուն տարել: Այդ անցքը պատահել էր նույն իսկ մեր հիշած շաբաթ առավոտը:

Հանկարծ հիվանդը հանեց գլուխը, բաց արեց յուր կարմրած, քրտնած դեմքը, վերմակի ծայրը քաշեց ծնոտի տակը և ուժգին շնչառությամբ սկսեց քթածակերով, շատ հաճախ, շատ սաստիկ շնչառություն, որ հեռվից էր լսվում. կարծես նորա սիրտը լցված էր կայծաքած, բորբոքող օդով, և նա օրհասական ցանքով դուրս էր թափում այդ օդը: Բոպե անցած՝ նա շրմփացրեց յուր շոր լիզուն, բացուխուր արեց բերանը, քթի շնչառությունը ընդհատեց և այժմ սկսեց բաց բերանով թանշել:

— Հը՛, հը՛... մեռ...նում եմ... աստված... աստ...,— արտասանեց նա խուլ և թույլ ձայնով, աչքերը խփած:— Վա՛յ...,— գոչեց խիստ բարձր...,— վա՛յ...

— Զո՛ռ, շո՛ռ,— ասաց Հերիքնազը դժգոհությամբ երեսը դեպի դուռը շուռ տալով,— քոռանա աչքդ, որ այդպես էիր:

Հիվանդը սկսեց հեկեկալ: Իսկ Հերիքնազը նկատեց մի կանացի զգեստ, որ երկու անգամ մոտեցավ դրսից դռանը և էլի հեռացավ: Նա դուրս գնաց և տեսավ, որ այդ կինը Մաշան է: Սա ավելի ևս գունաթափ էր, ավելի ևս տխուր, մոռատանք էր երևում:

— Աչքդ դուրս գա,— ասաց նա,— բավական է, ինձ սպանեցիր...

— Ի՛նչ կա, ի՛նչ կա, Մաշա:

— Դեռ հարցնում էլ է... Ինչո՞ւ ես այստեղ ընկել, մեխվել... Այնքան վախեցել եմ, էլ չեմ իմանում, սիրտս տեղը չի կանգնում:

Եվ նա բարձրացրեց գլուխը, ձգեց յուր բարակ և սպիտակ կոկորդն ու ձեռքը դրեց կրծքին:

— Մարդ չի՞ եկել,— հարցրեց նա:

— Զէ, մարդ չեմ տեսել:

— Դե լավ է, գնանք, էլ մի րոպե էլ մի մնար: Թող իսկի շասեն էլ, թե մենք իմանում ենք դորա մասին. հիմա պրիստավը կգա, կհարցնե: Մենք... ես ու դու ոչինչ չգիտենք, հասկանո՞ւմ ես... Հարցնեն, թե ուղտը տեսե՞լ ես, ասա՛ իսկի ուղտի հետքն էլ չեմ տեսել:

Հերիքնազը նոր էր հասկանում:

— Գնանք, գնանք... Մենք ոչինչ չգիտենք, մենք ոչինչ չենք էլ լսել: Ռուս-տամ կասեն, Գյուրջի կասեն, ճանաչո՞ւմ ես. մեզ կտոր-կտոր կանեն...

Նրանք շտապով գնացին, հեռացան:

Աննան մնաց մենակ: Ամառային ջերմությունը տարածել էր յուր հեղձուկ լուռությունը. և այդ լուռության մեջ միայն մեծ ճանճ էր թանձր ձայնով բզզում և զարնվում էր այս ու այն անկյունին, զարնվում էր, ձայնը մի վայրկյան կարվում և էլի ետ դառնում, էլի ձայնում:

Անցավ կես ժամ:

Սառան դատարկ քսակը կոնատակին դեպի բարձր էր գնում: Նորան հե-տևում էին՝ երկու գզգզված, բորիկ երեխաներ, որոնք, քիչ հեռավորություն պահելով իրանց և նորա մեջտեղը, հիշոցներ էին տալիս զվարճանալու համար: Այդ հիշոցները թեև փողոցում միշտ են լսվում, բայց այսպիսի փոքրիկների բերանից դուրս գալով, սարսուռ էին ազդում մարդու վերա, այնքան վատ էին, այնքան վիր: Սառան գնում էր, գնում, ետ էր նայում, ձախ ձեռքի երկու

մատեններով ետ էր տանում աշքերի վերա թափված մաղերը, հոնքերը կիտում էր, շրթունքները կախ անում, աշքերին կատաղի, շար տեսք էր տալիս և խուլ, անախորժ ձայնով ասում էր նրանց. «Շան որդիք»: Այդպես էր նա հագնում մուրացկանի կոշտ, խոշոր փշերը, որոնցով էլ պաշտպանվում էր: Պատասխանը տալուց հետո նա էլի գնն էր դնում այդ փշերը, շարունակում էր յուր ընթացքը, շուտ-շուտ կոանում էր, ճանապարհին ընկած մանր, անպետք բաներ էր հավաքում, նայում:

Իրանց թաղին մոտեցած լինելով, նա քայլերը ուղղեց դեպի իրանց տունը: Երկու տղաները երբ տեսան, որ աղջիկը դնաց, շեմքին մոտեցավ, կանգնեցին, մեկը յուր կուռը տարավ մյուսի վզովը գցեց, և նոքա երկուսը գլուխները բարձրացրած, կրծքները ուռցրած վերջին անգամ կրկնեցին իրանց իմացած ամենախիստ հիշողը համարյա երգելով և ամեն մի բառը առանձին-առանձին արտասանելով: Այս անգամ էլ Սառան ետ դարձավ, հպարտ ու բարձր ձայնով «շան որդիք» գոչեց և դեմքը դարձրեց, նայեց իրանց բաց շեմքից:

Աննան ընկած էր նույն դրուժյան մեջ, փոթոթվում էր, կծկվում, մոնչում: Սառան կանգնած տեղը սառեց, շեմքին կապվեց: Նա տեսավ անկողնի մոտ անկարգ թափված իրերը, կանացի նոր, մաքուր զգեստը և նայեց դռան ճակատին, կարծես ուզում էր իմանալ՝ դա՞ է իրանց տունը: Երկյուղը, կասկածը, անհասկացողությունը կաշկանդել էին նորան:

Այդ միջոցին Աննան շուտ եկավ, երեսը դեպի դուռն արեց, աշքերը բացեց և էլի շրմփացնելով լեզուն չոր բերանի մեջ, մրմնջաց.

— Սառա... քեզ... մաա... տաղ... մի... կաթ... ջուր... թոքս խորովում է...

Եվ նա ավելի սաստիկ շրմփացնելով լեզուն, ձեռք հանեց վերմակի տակից, մատը դեպի բերանը տարավ:

Սառան շտապով ներս մտավ, դեսուդեն ընկավ, բայց ոչ ջուր գտավ, ոչ էլ՝ ջրամանը: Շտապով դուրս վազեց, գնաց դեպի հարևանը ջուր ուզելու:

Գնալիս նա դեպի ցած նայեց և սկսեց ծանր քայլել: Քաղաքի մեծ մասը փակված էր նորա առջև. երևում էին հարյուրավոր տեսակ բարձր ու ցած դառի վայր կտուրներ՝ որը կարմիր, երկաթե, որը հասարակ փայտյա: Կտուրների այդ բազմության վերա բարձրանում էին եկեղեցիների խաչերը, որոնք շողշողում էին տաք ու պայծառ արեգակի տակ:

Սառան կանգ առավ, էլի երկու մատով մաղերը հեռացրեց աշքերից, մտիկ էր տալիս մի քանի փողոցներին, որոնք ծուռ ու մուռ թելի պես ձգված էին տների արանքով դեպի դանադան կողմեր: Նորա աշքի առջև եկավ մի փողոց: Այդ փողոցում, մի բարձր տան առաջ, հավաքված էին մարդիկ. շվաքում նրա տաճներ չկային, բոլորը խմբվել էին մեծ դռների առաջ և շարժվում էին, ետ ու առաջ գնում. մի քանիսները այդ փողոցի ներքին ծայրից դեպի այդ տունն էին գալիս, երկուսը շատ էին շտապում, համարյա վազում էին:

Տունը մեռած աղայի տունն էր: Սառան, կարծես, նոր հիշեց, որ այդ օրը շաբաթ է, որ այնտեղ ծամ-պատարագ է:

Մի վայրկյանում նա համ ծպտաց, համ էլի յուր փշերը հագավ, դեպի ետ նայեց: Եվ իսկույն գլուխը դեպի ձախ ուսը թեքեց, տաքացած ձիու նման արեց, ոստոստաց, թռչկոտելով, յուր բոբիկ ոտներով թող բարձրացնելով՝ վազեց դեպի այն մեծ տունը:

Գլուխ առաջին

ՀԱՐՈՒՍՏՆԵՐՆ ԱՂՔԱՏՆԵՐՆ

1

Դոնապահ Հակոբն այս անգամ էլ հավատարիմ մնաց իրան: Մովսիսյա մեծ քաղաքը դեռ քնած էր, երբ նա դեն գցեց իր հնամաշ վերմակը, աստծու անունը տվեց, բարձրացավ, նստեց ու, իսկույն ձեռք առնելով իր գուլպաները, դանդաղ կերպով սկսեց հագնել, հետո էլ շուտ-շուտ ախ քաշել...

Նա քնած էր փողոցի դռների կողքին, տախտակե նեղ ու բարձր բույնի մեջ, որ շան բույնից շատ չէր ընդարձակ:

Հայտնի չէր, թե ինչու տան շինության ժամանակ այստեղ, դռների մոտ, մնացել էր մի ճեղք երկու պատերի մեջ: Հին օրերի մի շինարարական գաղտնիք էր այս: Այն ժամանակ այս ընդարձակ միհարկանի կառուցվածքը ապրանքների պահեստ էր մաքսատան մոտ: Հետո, երբ մաքսատունը փոխվեց ուրիշ տեղ և այդ տունն, ստանալով ուրիշ նշանակություն, ենթարկվեց թեթև վերանորոգության, ուրիշ պակասությունների հետ պատերի այս խորշն էլ արժանացավ ուշադրության: Աշքի առաջ ունենալով քաղաքային նոր օրենքը, բայց մանավանդ այն նպատակը, որին պիտի ծառայեր վերանորոգված տունը, կարգադրեցին, որ այդտեղ տեղավորվի դոնապահի «սենյակը»... Մի հատ կացին էր գործել այդ շինության մեջ. տաշել էր հին, անպետք տախտակները, մի կերպ միացրել էր նրանց: Առջևի պատը համարյա ամբողջովին մի դռնակից էր բաղկացած, որի վրա կար մի փոքրիկ քառակուսի ծակ, բայց դա լույս ներս թողնելու համար չէր, ավելորդ էլ կլիներ մի այդպիսի փորձը, քանի որ ցերեկն էլ որմնախորշի մեջ տիրում էր նեղիկ, ամեն կողմից շրջափակված ճեղքի մթուժյունը: Քառակուսի ծակը դոնապահության աշքն էր՝ գնացող-եկողին տեսնելու համար:

Վեց տարի էր արդեն՝ Հակոբը նայում էր այդ աշքից, նայում էր բարեխղճությամբ, երբեք չմոռանալով, որ հոգաբարձու Մաթոս աղան դրա համար է ամեն ամսի վերջին ինը մանեթ փող տալիս իրան:

Չնայած թանձր խավարին և գիշերային ամայության, զգաստ պահապանը մի րոպե էլ չկասկածեց, որ ժամանակն է, պետք է ոտքի ելնել, ծառայել: Ոչ մի ժամացույց չէր կարող այնպիսի վստահության մը վճռել, որ այո, ժամանակն է: Եվ Հակոբն ի՞նչ գործ ուներ ժամացույցի հետ:

Դեռ գլուղումն էր նա, դեռ կարմրաթուշ երիտասարդ, երբ սովորեց աշք բաց անել ճիշտ այս ժամին: Մի փոքրիկ, բայց խիստ վառվռուն աստղ լուսաբացի մոտ գալիս, կանգնում էր երգից վերև, սկսում էր պսպղալ մի առանձին աշխուժով, կարծես կայծեր էր ցայտում: Չայն ու ծպուտ շուններ գիշերային սիրուն ժամադիրը, բայց Հակոբը միշտ իմանում էր, որ նա եկել է. կարծես երգից ներս կաթող շողերն ընկնում էին նրա ծոցը, քսվում էին նրա աշքերին, վերկացնում:

Ու Հակոբն իր գլուղում ստացավ ժիր մշակի անուն:

Նա սովորեց իր առավոտյան աղոթքը, որ մի հատ ձայն էր, մի հատ ճառագած: Այս ձայնը և այն աստղը տանում էին նրան դեպի դաշտ, դեպի անտառ: Եվ չգիտե նա՝ եղե՞լ են այնպիսի օրեր, եղե՞լ է այնպիսի օր, երբ աստղն անցնում էր երդի մյուս կողմը, իսկ ինքը շարունակում էր անկողնում մնալ: Միայն հիվանդությունն էր կարող այդպիսի բան անել տալ: Բայց հիվանդությունը, սուտ չի ասված, սիրում է ծուլելիքին: Հակոբը չգիտեր, թե ինչ է հիվանդությունը:

2

Վաղուցվա բան է այդ. կամուրջի տակից որքան ջուր կլինի անցած այդ ժամանակից: Այժմ սպիտակ են Հակոբի մազերը, և չի տեսնում նա իր երդն ու նրա սիրուն աստղը: Բայց նրանք իր հետ են այստեղ, ամեն ժամ, ամեն րոպե:

Ուրախ, գեղեցիկ հիշատակները չեն, որ դրել են նրա սրտի մեջ այդ բարձր, սպիտակ երդը և պսպղուն աստղը: Հակոբն այժմ շատ քիչ ունի իր մեջ այդպիսի հիշատակներ, թեև լավ օրեր էլ շատ է տեսել: Բայց ուրախությունը շատ է վաղանցուկ, շատ է գյուրահալ: Վիշտը, սուր ու անգութ վիշտն է խիստ ուխտապահ, անմեռ: Նա կրակ է, որի մեջ շիկանում են տունը, հայրենիքը և այդպես դրոշմվում են սրտի խորքում: Ով վիշտ պատճառել գիտե, նա չի կարող մոռացվել:

Իսկ Հակոբի երդի տակ գյուղական արտասուք շատ էր թափվել: Երկու անգամ մահը քանդեց այդ տունը, տանելով երկու տղամարդ եղբայրներին, երկու այրի և մի խումբ որբիկներ թողնելով Հակոբի շինքին: Պետք էր դիմա՛նալ՝ այս երդի հրամանն էր, իսկ երդից բարձր կանգնած աստղը ժպտում էր և ասում, որ ինքը գիտե, թե ինչպես կարելի է դիմանալ: Աշխատանք... Հակոբի մեջքը պողպատ էր, և ահագին երդը պահվեց նրա վրա: Մեծացրեց որբերին, ամուսնացրեց, բաժանեց իրարից:

Մնաց այդ էլ գյուղը սակավահող էր, իսկ կալվածատիրոջ պահանջները՝ ծանր: Բաժանում կատարելուց հետո շատ քիչ բան մնաց Հակոբին: Եվ գյուղի երդը... ինչի՞ց ասես, որ չփլվի նա: Չմեռը քիչ ձյուն է գալիս՝ ցավ է. անժամանակ ցուրտ, գարնանային անշափ անձրևներ՝ դարձյալ ցավ: Երաշտ, կարկուտ, մուկ, ժանգ, մորեխ. ոչ ոք այս պատուհասներից չի պաշտպանում գյուղի մարդուն: Եվ ի՞նչ կլինեք այդ մարդը, եթե գիշերը աստղեր չիայլեին նրա երկնքում ու աշխատելու ժամեր չցույց տային:

Բայց ժամանակները փոխվեցին: Աշխատանքն այն հին ժամանակն էր կերակրում, եկան տարիներ, երբ նա խռովեց մարդկանցից՝ դարձավ դաժան, ժլատ, խուլ ու անվարձատույց: Աշխարհը փոխվում էր, գյուղը քայքայվում էր: Առաջ եթե մի տան երեք տղամարդ կային, նրանք բոլորն էլ վար ու վաստակ էին անում, բոլորն էլ գյուղացիներ էին, իսկ հիմա երեքից երկուսը թողնում էր գյուղը, գնում էր աշխատանք որոնելու ուրիշ քաղաքներում: Իսկ աշխատանք քաղաքներում շատ էր ավելացել. նոր-նոր ու մեծ-մեծ գործեր էին սկսվում, հարկավոր էին աշխատող մարդիկ, և այնպիսիներն էլ ուրիշ ի՞նչ տեղերում կարելի էր գտնել, եթե ոչ գյուղերում:

Գնում էին, գնում: Ո՞վ էր հարցնում՝ ուր և ինչու: Հարևան խաչատուրը իր արան ու կալը թողեց իր ազգականներին, գնաց, ոչ թե մենակ ինքը, այլ տարավ և իր ընտանիքը: Տարավ նույնիսկ որդուն, Արշակին էլ տարավ, հագիվ տասնչորս տարեկան դարձած մի պատանու, որ այդ փոքր հասակում էլ ցույց էր տալիս մի անսովոր ծրույթուն:

Հակոբն էլ ունեւր միհատիկ արու գավաթ: Ահա նա էլ, հարևանի օրինակին հետևելով, վճռեց գնալ հեռու տեղեր աշխատանքի: Սակայն Հակոբն ընդդիմացավ այդ մտքին իր հոգու ամբողջ կարողությամբ: Նա հայրենի օջախը խավարեցնող չէր, այլ՝ պայծառացնող: Եվ ամենայն համառությամբ պաշտպանելով իր մտադրությունը՝ նա ամուսնացրեց որդուն, պարտք վերցնելով գնեց եղևնի և մի ջորի, թողեց որդուն տանը մնալու, օջախ մեծացնելու և գյուղի մշակություն անելու, իսկ ինքը գնաց օտարության մեջ փող աշխատելու և պարտքը վճարելու համար: Եվ որդին հնազանդվեց:

Մի առավոտ Հակոբը վեր կացավ, բայց տանից մենակ չգուրս գնաց: Նրան հետևում էին կինը, որդին, նորահարսը, երկու աղջիկները: Աղբյուրի մոտ բաժանվեցին: Թռչունները դեռ չէին վերկացել, և խուլ հեկեկանքներն էին ջրի, ձորի վաղորդյան ձայները:

Հակոբը քայլեց դեպի սարը: Ետ նայեց, տեսավ իր երդը և երեսին խաչ հանեց. պարզ երկնքից ժպտում էր աստղը: Այս անգամ շատ էր հեռու Հակոբի ճանապարհը և պսպղուն առաջնորդը տարավ նրան մինչև մեծ անտառի սկիզբը. այդտեղ նա կորավ, արևը ծագեց:

3

— Չմոռանա՛ս...

Այսպես էր ասում նրա կինը հրաժեշտի արտասուքների մեջ:

Մոռանա՛լ... Այս խոսքը վեց տարի անցում էր նրան: Վեց տարի կծկված այս շնաբույսի մեջ՝ լուռ, կորած, հնազանդ:

Հինգ կամ վեց ամիսը մի անգամ մի կտոր ձխտած թուղթ էր գալիս տանից: Մի քանի հատ տող, բայց Հակոբը որոնում էր նրանց մեջ մի ահագին պատմություն: Կարծում էր, թե յուրաքանչյուր գիծը մի-մի պատասխան էր այն անթիվ հարցերին, որոնք ամեն օր խեղդում էին նրան: Եվ վաղում էր մի կարդացող գտնելու. երբ գտնում էր, աղաչում էր նրան իր հետ մի առանձին անկյուն քաշվել, մի այնպիսի տեղ, ուր ոչ ոք չէր խանգարի, ուր միայն նամակը կխոսեր: Այս մեջքը պատին էր տալիս, ամբողջապես լսողություն դառնում, պատրաստ երկա՛ր, երկա՛ր խոսելու իր սիրելիների հետ: Բայց գյուղից եկածը սովորաբար այն էր, որ ամենքը ողջ են, առողջ, բարեկեց են անում: Հակոբը փառք էր տալիս, ծիծաղում էր: Բայց հետո, իր վանդակի մեջ, մոռանում էր ողջության երկաթյա թուղթը, և նրա կոկորդը սեղմում էին միշտ միևնույն կրակոտ հարցերը. ինչպե՞ս են, ուտում են կո՞ւշտ... պակասությունը, տկրությունը... Չէին գրում, թեև ինքն ամեն ժամանակ այդ հարցերն էր տուն ուղարկում...

Ամեն բանի կարելի էր դիմանալ, բայց՝ ոչ այդ անհայտություն: Եվ Հակոբը մի կտոր սակավախոս թղթի պակաս թողածը աշխատում էր գտնել, լրացնել իր ձեռքի տակ եղած միջոցներով: Սպասողության, կարոտության տարիները դարգացրել էին նրա մեջ դուշակելու տրամադրությունը երազատեսությամբ: Նա իրան տրամադրում էր երազներ տեսնել, և տեսնում էր, և բացատրում էր նրանց, երբեմն ուրախ ու հուսադրական, երբեմն տխուր ու սրտաբեկ բովանդակությամբ: Այդպես էր նա բավարարություն ստանում իր կիզիչ հոգսերի մեջ. սիրտը գործում էր, և կարծես այս օտար կորածության անդունդից կարողանում էր ըմբռնել այնքան հեռու թողած հարազատ իրականությունը:

Այդ ըմբռնողությունը, ի պատիվ դուստրահ ծերունու, բավական պայծառ էր և ամուր: Այստեղ գալուց հետո էր, որ նա դաց, թե իր տունը, այնուամենայնիվ, ապահովված չէ գյուղում: Այժմ, մանավանդ, նա պարզ էր տեսնում, թե քանի կոշմից վտանգներ են արշավում գյուղական տան վրա՝ նրան իսպառ

տապալելու համար: Եվ իբրև արդյունք այդ գիտակցության, նրա երազների մեջ գրեթե միշտ դործողությունների կենտրոն էր դառնում գյուղական մեծ ու սպիտակ երգը: Նա կամ շրջապատված էր վնասված թանձր մշուշներով, ծխով ու բոցերով, կամ ծոված կողքի վրա, կամ պլակված, շոր-շուփ դարձած: Շատ անգամ էր Հակոբը որոնում իր երգի տեղը և տեսնում էր նրան բոլորովին անհայտացած:

Այս, իհարկե, ոչինչ ցավ չէր հարեան հաշատուրի համար, որ այս քաղաքում շալակով աղբ տանող էր և ստացել էր մշակ հաշատուր անունը: Նա վերջացրել էր իր բոլոր հաշիվները գյուղի հետ, և նրա համար բոլորովին միևնույն էր, թե ինչ կդառնան գյուղական երգերը: Բայց Հակոբը մշակ հաշատուր չէր: Հակոբը մնում էր գյուղի մարդ, և այս օտարությունը, այս դրանապահությունը ավելի ևս ամրացնում էին այն կապերը, որոնց մի ծայրը փաթաթված էր գյուղին ու նրա շրջակայաններին: Նա պիտի պահեր իր տունը և նրա վրա՝ մեծ սպիտակ երգը: Արդեն շատ մեծ խելոցություն էր արել նա, թողնելով որդուն՝ Մինասին, տանը և ինքը ճանապարհվել այստեղ աշխատանքի: Մշակ հաշատուրի ընտանիքի վրա պայթել է մի մեծ դժբախտություն, խեղճ մարդը հիվանդացել է և այժմ հաղիվ է մի կտոր հաց աշխատում, մարդկով բակերի աղբը և շատ վատ էլ հազում է. ասում են, որ շատ կարճ է նրա կյանքը...

Ի՞նչ կլինի, եթե իր Մինասը լինի այստեղ և նրան էլ այնպես անբախտացներ գործարանը, ինչպես անբախտացրել էր մշակ հաշատուրի որդուն՝ Արշակին...

Հակոբը սարսափում է այս հարցից, հեռու է վախում իրանից այդպիսի մի միտք, փակում է աչքերը, խցում է ականջները, գնում է փողոց՝ մարդկանց տեսնելու և սև միտքը մոռանալու համար:

Ո՛չ, պապենական օջախը կմնա այնտեղ, Մինասը նստած կլինի նրա կողքին: Բախտը, երջանկությունն այս է Հակոբի համար:

Շատ լավ, իսկ երազները, իսկ մշուշներով և բոցերով շրջապատված երգերը... իսկ այս քաղաքը, որ արդեն հագարավոր երգեր է լսվել և դեռ հազարներն էլ պատրաստվում է անհայտացնել իր անկուշտ որկորի մեջ...

Այստեղ Հակոբը տեսնում էր այն սուր հոգսը, որ գրված էր իր վրա, և վիշտը գալիս, պաշարում էր նրան այնպես, որ աղատվելու հնար չէր մնում: Հողն այնտեղ, գյուղում, մնում էր նույնը, փոքր ու լեռնային, իսկ ընտանիքը մեծանում էր: Մինասն արդեն երկու որդի ուներ, ուսող բերաններ, հարկավ, էլի կավելանան, և նրանք վերջ ի վերջո կհարկադրեն, որ Մինասն էլ պոկվի իր հողից և ընկնի օտարություն ծովի մեջ...

Այս միտքը դարձյալ սոսկում է պատճառում Հակոբին՝ ոչ պակաս աստիճանով, քան այն, որ պատճառում էր մշակ հաշատուրի որդու հետ համեմատումը: Բայց այս սոսկումի մեջ նա միշտ անճար չմնաց: Կարծեց թե գիտե արդեն, թե ինչպես կարելի է կանգնեցնել ապագա անխուսափելի քայքայումը, հավատաց իր գյուղին գյուղական միամտությամբ և համբերությամբ դիմելով, մեկիկ-մեկիկ համրում էր դոնապահական արկղի մեջ իր անցկացրած օրերը: Կար առնու և պիտի դար երեկոցն այն երջանիկ օրը, երբ Մաթոս աղայի տված ինը մանեթներից գոյացած կլինի այն գումարը, որ կջնջի գյուղում արած պարտքը և կդարձնի նրան ազատ մարդ: Այն ժամանակ նա կերթա տուն, ամենքին միասին և բոլոր երեխաներին կառնե իր լայն կրծքի պաշտպանության տակ, նորից իր մեջքի վրա կառնե սպիտակ երգը և կտանե նրան անսասան, քանի որ կյանք ունի:

Լավ էր այսպես մտածելը, այսպես կարգադրելը: Լավ էր այն կողմից, որ մարդն զգում էր իրան ոչ թե մի փալասի կտոր, որ քամին տանում, պտտեցնում

է, ինչպես ուզում է, այլ մի ուժ, որ ինքն է ուզում, ինքն է իրան տանում, ուր որ իրան հարկավոր է, ուր որ իր բախտն է թաքնված:

Բայց նա այդ ինքնակամությունն մեջ առանց վախերի չէր մնում: Վախենում էր, որ սուր, կրծոտող կարիքն իրանից շուտ չգնա մտնի իր տան շեմքով: Վախենում էր նույնիսկ, թե այս քաղաքը իրան ևս կույ կտա, այլանդակելով իր գյուղական միտքը, ըմբռնողությունը:

Եվ իրավ, Հակոբի պայծառ ըմբռնողությունը մեծ վտանգ սպառնում էր քաղաքը: Մթազնող մի հասկացողություն հաճախ գալիս էր առույգ և ամրակազմ ծերունու վրա և հետզհետե դառնում էր մի հավատ, կույր, իհարկե, ինչպես ամեն մի հավատ: Նա ասում էր Հակոբին, թե ճիշտ է, խեղճերով և թշվառներով լիքն է այս մեր աշխարհը, բայց նրանց համար ինքն իրան գոյանում է և լավություն: Երբ աշխարհը լավ է, խեղճերի ու թշվառների օրն էլ լավանում է, երբ վատ է աշխարհը, բոլոր տեղերի խեղճերը պիտի ջուրը թափվեն:

Բայց ասենք ընթերցողին, որ մեր պարզ ու առողջամիտ Հակոբի այս հավատը ինքնածին չէր: Այդպես սովորեցնում էր նրան, վեց տարի միալար, ամեն օրվա առավոտից մինչև երեկոն, այն տունը, որի դռներն էր նա պահպանում:

Իսկ այդ տունը պարզապես մի աղքատանոց էր:

Երբեմն այդ հինավուրց, մոռյալ շինության դռներով ներս էր մտնում մի բան, որ դառն ու լայիշ առօրյականությունը չէր, այլ մի քիչ փոխված, մի քիչ ժպտուն, բայց միշտ վաղանցով և խուսափողական այլադանություն, որ տերտերների և բարոյախոսների կողմից հորջորջվում էր «գթություն»: Մոտավորաբար նա կազմում էր մի կամ երկու օրվա պաշար հացից, մսից, հին շորերից: Այդ ժամանակ աշխարհայացի դաղը մթնոլորտը կարծես մի քիչ թեթևանում էր, կարծես մի քիչ տանելի, մի քիչ էլ գրավիչ էր դառնում:

Լցված ստամոքսը մի քիչ շտկում էր մարդկանց աղճատված դիմագծերը, ծածկվում էր մերկությունը, և դրանից ավելի վստահաշարժ ու կենսուրախ էին դառնում անտարբեր ու բռն կերպարանքները: Հակոբը մտնում էր հաղիվ ապրել սկսած աղքատների մոտ, ինքն էլ ապրել էր սկսում մի օրով, երկու օրով, դո՛հ ու անկարող դեմք էր ստանում և ինքն ու ինքը հպարտ-հպարտ արտասանում էր.

— Հո աշխարհը չի քանդվել...

Աշխարհը, ճիշտ է, չէր քանդվում, բայց «գթության» օրերը թուշում էին և չէին վերադառնում երկար ժամանակ: Եվ աղքատանոցն անհույս ու խավար սկսում էր ոռնալ քաղցած գալլի պես, ոռնալ իր բոլոր սև ու բորբոսնած պատերով: Այսպիսի ժամանակները Հակոբն ավելի կծկվում էր, մանրանում, փակվում էր իր բուլնի մեջ՝ ամբողջ հույսը դրած իր երազների վրա, դառնում էր մոռյալ ու անմատչելի, մինչև իսկ կուլարար...

Եվ սակայն աղքատանոցն էլ, հազար ու մի թշվառությունների այս հրեշվկան, դեռ չէր տեսել այն աստիճան դարհուրելի ցավեր, որ մի քանի օրից ի վեր այստեղ բերին մի հեռու տեղից փախած բազմաթիվ մարդիկ...

Սև օրեր էին դրանք այդ ամբողջ շինության, մասնավորապես Հակոբի համար: Նրան թվաց, թե հեռու երկրում եղած այն կոտորածը, որի զոհերն էին այդ փախստականները, չէ դադարել, կանգ չէ առել, այլ անարգել ու սանձարձակ ման է գալիս ամբողջ աշխարհում և շուտով կարմիր արյունով կծածկե և հաշակապ գյուղը, ուր իր տուն էր, իր կինը, որդիները, թոռները: Վստահություն ալլա չմնաց, թե մարդը մարդուն կարող է խնայել: Կոտորած... ինչո՞ւ նա պիտի լինի հեռավոր և օտար մի աշխարհում և չպիտի լինի

այս երկրում, թեև այստեղ ուրիշ, բոլորովին տարբեր աշխարհ է և ուրիշ ծովափեր է ապրում:

Ջարդված փախստականների տեսքը հալածում, ոչնչացնում էր ամեն մի բանականություն, ներշնչում էր ամեն մեկին ետամոլություն հիմնադրող աստիճաններ: Յուրաքանչյուրն այդ դժբախտներից կարծես ասում էր իրան նայողին. «Ինձ տես, ըստ դուխի լացիր»: Դեռ ոչ մի ժամանակ Հակոբին այնքան իմաստուն չէր երևացել պապենական այդ խրատը, ինչպես այժմ: Ամեն օր իր աչքերի առջև տարածված սարսափը հրամայում էր նրան թողնել ամեն ինչ, գնալ պաշտպանել իր տունը: Նա ասում էր, որ այժմ, ճիշտ էր Հակոբի վախը, որ դառն ու կիզիչ կարիքը նրանից առաջ է գնացել, մտել նրա շնամբով: Եվ թվում էր ծերունուն, թե վաղը, մյուս օրը նա կտեսնե այս զարհուրելի բազմություն մեջ նաև իր Մինասին...

— Էլ ո՞ր օրվա համար ես, — անդադար նա հարց էր տալիս իրան: Գնալ, ուրեմն:

— Գնում ես, — հարցրեց մշակ խաչատուրը, որ շաբաթը մի անգամ գալիս էր մեծ կողովը մեջքին, տանում էր աղքատանոցի ազքը, թափում ծովի մեջ:

— Գնում եմ, — պատասխանեց Հակոբը քիչ մտածելուց հետո:

Բայց նրա փեշից բռնում էին այն ինը մանեթները, որ տալիս էր Մաթոս աղան այս դռների պահպանության համար: Գնալը հեշտ է, բայց նույնքա՞ն հեշտ է վաշխառու Սարուի պարտքը վերջացնելու: Վեց տարի է վճարում է, արդեն քիչ պիտի լինի մնացած:

Տարուերվում էր Հակոբը: Բայց ոչ երկար: Փախստականները, անճար ու մոռացված, լացացնում էին նրան: Նրանց երեխաները փողոցներում ընկնում էին, մեռնում սովից: Հակոբի երազները խառնիխառն էին երկու գիշեր, խեղդող, աղմկալից: Մշակ խաչատուրը մի անգամ էլ եկավ աղբը տանելու, զարմացավ, որ Հակոբը դեռ չի գնացել, մասց, որ ժամանակները շատ են վատացել, ամեն մարդ պիտի պահե իր գլուխը: Տանջված էր խեղճը, նրա ծով վիշտը առանձին մի հեղինակություն էր տալիս նրա մտքերին: Հակոբն այս անգամ կրկնակի ասաց, թե գնում է, և նույն գիշերը մի երկար երազ փոխադրեց նրան կարոտած երգի տակ:

4

Հին, մխիթարիչ աստղի դալստյան ժամն այժմ հո բոլորովին անկարելի էր մոռանալ: Հակոբը, ինչպես ասացինք մեր պատմության սկզբում, հագավ շորերն ու իր երազի, իր մտքերի ետեք ընկավ, մինչդեռ գործարանական քաղաքն սկսեց իր առավոտյան համերգը:

Հարյուրավոր սուլիչներ կանչում էին բանվորներին:

Աններդաշնակ, խառնիճաղանջ համերգ, որ երբեմն հեռանում էր, բոլորովին կորչում, երբեմն էլ այնպես էր մոտենում, որ կարծես այդ բոլոր որոտացող մեքենաներն իրենց վիթխարի ծխնելույզները վերցրած՝ վազել, եկել են Հակոբի դռների մոտ:

Դրամն այդքան վաղ էր սկսում իր վլվլուկը: Նրա ստրուկ շոգին իր սարսուղությունով արշալույսը չէր փառաբանում, այլ հրամայում էր մարդկանց շտապել գործի, շաղախվել փոշու ու ցեխի մեջ, մուր ու սեփական քրտինք ուտել, զոհվել:

Այս առավոտ մանավանդ շատ անախորժ, ուղղակի տանջող էին Հակոբի համար այդ բարձրագույն հրավերները: Վե՞հ տարվա մեջ նա չկարողացավ մտերմանալ դրանց: Առաջին տարին, գլուխից այստեղ գալուն պես, նա էլ դիմեց

գործարանները, որ իր համար տեղ գտնե: Բայց անընդհատ իրադրություններ, զարմանալի ձևի երկաթի կտորների պտույտները, ծուխը, աշխատող մարդկանց խորանցումը հենց առաջին բոսից երկյուղ գցեցին նրա մեջ: Աշխատավոր գլուխացին, որ մենակ, գլուխը կախ, անթիվ օրեր էր անցկացրել լեռների ծոցում, սարսափեց գործարանական ժխորից: Եվ երբ հետո գտավ աղքատանոցի գանապահի տեղը, խիստ զոհ մնաց այդ տախտակյա բույնից, այդ մութ ու կորած անկյունից, ուր նա ապրում էր իրեն հավասար մարդկանց հետ, ուր կարելի էր աղքատ լինել և կոպեկ ետ դնել՝ ցավ բժշկելու համար:

Այն օրվանից նա ինչ-որ թշնամական, սպառնացող շեշտ էր լսում սուլոցների մեջ և փառք էր տալիս իր ասածուն, որ աղատեց նրան այն աշխարհից, ուր մարդը հրեշ պիտի դառնա: Այսպես էլ մնաց գործարանը նրա հասկացողության մեջ:

Շոգին ստանալի շունչն է, ասում է հասարակ ժողովուրդը: Ինչե՞ր չէր տեսնում նա: Ահա մեկը կանչում է սարսափելի թանձր ու խռպոտ ձայնով, կարծես մեքենան այդպես անխնա պատառուտում է իր երկաթե կոկորդը, որպեսզի քաղցր քնի մեջ թաղվածին էլ վեր կացնի: Մյուսը բարակ է, դվարթ, նույնիսկ գեղգեղուն, մի ուրիշը միջակ ձայն ունի և կարծես ունում է: Շատ են սուլոցները. մեկ համախմբվում են, ձայն ձայնի են տալիս, մեկ բաժանվում են միմյանցից, մեկը կտրում է, մի ուրիշը նոր բարձրացնում է իր ձայնը, բայց միշտ նույնը՝ խստապահանջ, շտապեցնող:

Այնտեղ այնպես շտապ, հեփհե, բոց ու մուխ կտրած... իսկ այստեղ մահվան հոտ է փչում ամեն մի ծակից ու ճեղքից: Այստեղ շտապել չկա, որովհետև փող չկա: Այստեղ երկաթ կարմրացնող բոցեր էլ չկան, այստեղ միապաղաղ ու համատարած է գերեզմանային ցրտությունը, որ սառցային անգործություն ու լուռություն է արտաբերում: Այստեղ մեռնում էին և առաջ, բայց այժմ բոլորովին այլ կարգի բան է: Եկել են մարդիկ այստեղ մեծ խմբով, որ իմաց տան, թե մեռնելը զարմանալի հեշտ ու էժան բան է: Մի բոսի առաջ մեկը գնաց քաղցածությունից, մյուսը նրա ետևից մտավ հոգեվարքի մեջ, երրորդը նրա՝ ճամփան բռնեց, իսկ ամենքն ասում են միաբերան, թե ոչ ոք չի մնալ այստեղ, ոչ ոք չի աղատվիլ. մենք ահա կենդանի ենք, բայց դիակներ ենք և ամենքին պիտի դիակ դարձնենք:

Եվ ամենից առաջ, իհարկե, դռնապահին: Հակոբը լսում է այս, գիտե, որ այդպես է: Մեռնե՞լ, ուրեմն, այստեղ, մեռնել այս անիծյալ շոր ու ավաղուտ, աղի ծովափին, հեռու գլուխական աղբյուրներից ու կանաչ անտառներից:

Ո՛չ, ընդամենը շորս օր... Չորս օր է մնացել, որ ամիսը լրանա... Ստանում է նա իր ինը մանեթը և ճանապարհ ընկնում:

Եվ մանավանդ այժմ, երբ համերի օրերի թիվը վերածվել է շորսի, որքան տառի էին գործարանների ձայները: Նրանք կարծես հեգնում էին Հակոբին, ասում են՝ չէ, նա չի գնալ, իրանք չեն թողնիլ, որ նա գնա: Հաղարավոր մարդիկ կան, այսպես էին, կարծես, զիլ ձայնում սուլիչները, հաղարավոր մարդիկ, որոնք օրեր ու ժամեր են համրում, որ գնան, փախչեն, բայց ո՞վ է նրանց բաց թողնողը: Շոգին ոսկի է դիզում, իր պողպատի կաշուն լուծը դնելով այն մարդկանց վզին, որոնք իր ճանկն են ընկնում, կապում է ու կաշկանդում: Նրան հարկավոր են մարդկային շատ գերի մսեր:

Սուլոցները վերջացան: Ահա թանձր ու խռպոտ գոչյունը կտրվեց, թողնելով ականջում մի ինչ-որ առաձգական, շշմեցնող «հու»: Նա հաստատում է իր բոլոր ընկերների ասածը՝ բաց չեն թողնիլ...

Սպասեցե՛ք, սպասեցե՛ք: Չորս օր միայն... Արդեն զարթնումի ուրիշ ձայներ են մտնում Հակոբի ականջի մեջ: Այնտեղ, գլուխում, նույնպես կան լուսաբացի մունետիկներ, որոնք կանչում են, շտապեցնում: Բայց նրանք

պողովատե կողորդներ չեն, ծուխ ու մութով կերակրվող, ալ անթիվ ու անհամար փոքրիկ փետրավորների կտուցներ: Մտերն են ծլվում և ծլվալիս ասում են. «Աշխատավոր, վե՛ր կաց բանիդ: Ոչ հրաման, ոչ սպառնալիք: Իր գլխի տերն է գյուղական աշխատանքը, սուրբ է նրա քրտինքը, աղոթքն է նրա հառաչանքը:

Ու այս հեռավոր գալիքից վատահոթյուն ստանալով՝ Հակոբը հրեց իր դռնակը, նայեց դիսին:

Ամեն ինչ իր տեղն էր: Բայց առավոտը ոչինչ փոփոխություն չէր խոստանում: Դարձյալ անլույս ցերեկ կաղալույա ամպերի միապաղաղ տաքածություն տակ: Դարձյալ տկտր ու լալկան աշնանավերջը: Ցուրտ էր: Բայց ամենից անտանելին էլ կար. դարձյալ նույն ահեղ քամին, որ փշում էր հյուսիսից:

5

Օրը բացվեց՝ անեծքների, տրտմանների շորրորդ օրը:

Անիծվում էր հյուսիսը. բայց հյուսիսն այնպիսի պատուհաս չէր ուղարկում, որ խղճահարվել իմանար: Քամին չորացրել էր ամպերը, երկնքին կրակեցրել, իսկ ինքը քերում, մաղում էր շրջակա փխրուն բլուրները, ամբողջ հողակույտեր բարձրացնելով՝ դեպուզեն էր շարտում: Անձրևի կամ ձյունի տեղ չէր մնացել. օդի մեջ շառալում, գլորվում էր փոշու սոսկալի բուբուռ. նա թռչում էր դեպի բարձր, ամպերին էր քսվում, հարձակվում էր դեպի ցած, և ահագին քաղաքը ճոխում էր հուսահատ, հեծեծանքներ տարածում, կարծես երերվում էր կատաղի հորձանքների մեջ:

Փողոցները դատարկ էին: Միայն անհրաժեշտությունից սախավածներն էին դուրս գալիս տանից: Ոտով գնացողներին քամին ճխլտում էր, կուլ ածում, քշում էր իր առաջ, ծակծկոտում էր իր բլուրավոր ցուրտ ասեղներով, ծեծում էր իր մանրիկ քարերով և թանձր ավաղակույտներով: Եվ անհրաժեշտությունը միայն հասարակ մահկանացուների վրա չէր ծանրացած: Արդյունագործական ոգին այսպիսի օրերում էլ արթուն էր, և շուտով լույս ընկան նաև տնային կոկիկ ու մաքուր կառքերը, որոնց մեջ բազմած էին՝ դրամական առյուծներն ու վազրերը:

Գործ և գործ... Նա ետում էր օր ու գիշեր, այստեղի միակ հասկանալի, միակ ամենակարող աստվածությունը, որ իր մոլեռանդ երկրպագուներին էր միայն ժպտում, որ երբեք ետ չէր վերցնում իր հրամանները, որի վարձատրությունն էլ, պատիժն էլ անողորմ էին... Գործ... նա արհամարհում էր ամեն ինչ, որ շահ չէ. նա ամբողջովին ոսկի էր, իսկ ոսկին անհուն ախորժակ է, մրցություն և պատերազմ է ատամներով, ճանկերով, հոգիներով...

Եվ քամին, այս կեղտոտ, պղծված ծովեզերքի հին տեղը, կարծես՝ կատաղած էր դեղին, աղնիվ մետաղի վրա, որ համարձակվել էր փոքրիկ նրա անապատները, վիթխարի ապարանքներ էր կանգնեցրել ու բնակեցրել էր դրանց մեջ մեկը մյուսից խոշոր առյուծներ, մեկը մյուսից կատաղած վազրեր: Կարծես այդքան հրաշքներ ստեղծած ոսկին ծաղրելու, ոտնակոխ անելու համար էր քամին իր հողային ամպերը մոլեզնաբար խփում վեհափառ պալատներին, մանր փոշի էր ներս մաղում նրանց պատուհանների ճեղքերով և իր հեծկլուտանքներով, իր տխուր մրմունջներով կամ սպառնալից սուլոցներով թունավորում էր այս փարթամ հարկերի ծաղկավետ կյանքը:

Բայց նրան արհամարհում էին: Ամեն ինչ դոհ, նահատակություն է. պահանջում, և ոսկին՝ ամենից շատ ու ամենից մեծ իրավունքով: Իզուր էր փքվում ծովափնյա անապատի հին նահապետը. առյուծներն ու վազրերը չէին կարող չկատարել իրենց սովորական այցելությունները: Առետրական և բանկային հաստատությունները քաղաքի կենտրոնում էին, այդտեղ էլ պատում

էին նրանց կառքերը: Եվ միանգամայն օտարոտի ու տարապալման երևույթ էր ներկայացնում այն սիրուն փակ կառքը, որ անակնկալ կերպով սլացավ, անցավ քաղաքամիջից՝ հեռու թողնելով լայն փողոցները, դեղեցիկ տներն ու մեծ խանութները:

Անհավատալի էր թվում, թե նա իր կամքով է բռնել այդ ուղղությունը: Քամին էր կարծես այդպես տանում: Թվում էր, թե մոլեզնած տարրին, վերջապես, հաջողվել էր խել առյուծներից մեկին և այժմ քշում էր նրան դեպի քաղաքի ծայրը, դեպի արձակ, կարծես ծխացող դաշտը, ուր պիտի պտտեցներ իր ալիքների մեջ մի գույգ սև ու ամհհի ձիերն իրենց հսկայատիպ և լայնաթիկունք կառավարի հետ ու այդպիսով ցույց տար, թե իր համար մի շնչին տաշեղ, մի ծղնոտի կտոր, թե մի ոսկեծուլ ապարանք՝ միևնույն են:

Մի՞թե այդպես չէր: Պսպղուն, հազար անգամ սրբած, կոկած ու հղկած կառքը մտավ աղքատների թաղը, ուր այլևս ավելորդ բեռներ էին արտաքին բարեկեցության նշանները: Այդ հարուստ քաղաքի մի կեղտոտ ու ցավազար վիժվածքն էր: Սալահատակած փողոցներ չկային, կառքը սաստիկ օրորվում էր խորդ ու փոսերի մեջ, և նրան դարձանքով նայում էին երկու կողմից շարքնկած փոքրիկ ու մռայլ տները: Այդ թշվառներից ո՞րն էր արժանի, որ գույնով ու հասակով միանման ձիերը կանգ առնեին նրա առջև: Ըստ երևույթին՝ ոչ մեկը: Չորս անիվները և ութ սմբակները խրվում էին փափուկ, փոշիացած հողի մեջ, դեղին թանձր քուլաներ էին բարձրացնում, որոնց իսկույն հափըշտակում էր քամին և, ոլորելով, թափում էր հոյակապ կառքի, իր տեղը ծայրի պես նստած կառապանի վրա, խփում էր հայելյա դռնակներին:

Արդեն երևում էր դաշտը, ուր բնակության հետք չէր նկատվում... Բայց կառքը քաղաքից դուրս չգնաց. մի երկու անգամ էլ ծովեց, մտավ կողմնակի փոքրիկ փողոցներ և, վերջապես, կանգ առավ Հակոբի դռների առջև:

Կառավարը ձեռքի մի շարժումով բացեց դռնակը, դուրս եկավ սամույրի մուշտակի մեջ փաթաթված մի կին: Քամին իսկույն հարձակվեց նրա թավշյա գլխարկի ծաղիկների ու փետուրների վրա, բայց տիկինն արիաբար երկու ձեռքերով պաշտպանվեց թշնամուց և արագ քայլերով, գրեթե վազեմազ ներս ընկավ:

Կառքը շուտ եկավ, երեսը դարձրեց դեպի քաղաք և մնաց սպասելու:

6

Դռնապահի արկղաձև պահականոցի առջև տիկնոջն սպասում էր մի խոշոր անախորժություն: Ոչ ոք չկար, ոչ ոք այդտեղ չէր սպասում նրան: Նա կանգնած մնաց, նայում էր, չգիտեր ինչ անել:

Առաջին անգամն էր նա տեսնում այդ ընդարձակ, սևացած, անունով և տեսքով անբախտ շինությունը, որ իր հաստ ու ամուր պատերով, նեղլիկ պատուհաններով մի հինավուրց բերդ կամ երեսի վրա թողած բանտ էր հիշեցնում: Բայց առաջին անգամ տեսնելը չէր նշանակում, թե տիկինը չգիտե, որ փարթամ քաղաքը առանց մարդասիրության չէ: Այս արդյունագործական իրարանցումների մեջ, փողի, բախտի շշմեցնող աղմուկների մեջ, վեր բարձրացողների և ցած գլորվողների տենդային հետքի մեջ. վաղուց թափառում էր և մի միտք, որին շատ անգամ հաջողվում էր ներս մտնել ոսկեզօծ ապարանքները, խոսք ու զրույց բարձրացնել այնտեղ:

Այդ՝ բարեսիրության միտքն էր:

Մի ժամանակ, երբ այս քաղաքը դեռ նահապետական հասկացողությունների շրջանումն էր, բարեսիրությունը հրապարակ էր քաշվում հոգի փրկելու, արքայության մեջ մի տեղ գտնելու համար: Այդ ժամանակ էլ հին մաքսատան

մոտ կառուցած շինությունը՝ ապրանքներ տեղափոխելու փոխարեն՝ սկսեց անտուն ու անտեր աղքատներ տեղափոխել:

Բայց փոխվեց ժամանակը: Գործարանները զարգացան հսկայական քաշերով, հարստությունները գիզվեցին լեռնանալու շափ, ու ոտքի տակ գնացին նահապետական կարգերն էլ, մտքերն էլ: Աշխարհի բոլոր կողմերից արգյունազործությունը կրթված մասնագետների մի մեծ քանակություն քաշեց դեպի իրան. թռան եկան այդ կրթվածները, միացան փողի հետ, և գիտությունն ավելի ևս անողոր զարծրեց մրցությունը, ընդարձակ հեռանկարներ բացեց հարուստների և հարստացողների առաջ:

Կերպարանափոխությունը կատարյալ էր. նոր կրոն իջավ հրապարակ, դրամական առյուծներն ու վագրերը մեծանում էին օրերով, նույնիսկ ժամերով: Հնությունն իր ժամ-պատարագների, իր գրոշային ողորմությունների ու երկնային առուծախի հետ քաշվեց հեռավոր, խուլ անկյուններ և այնտեղից դիտում էր ոսկու շեղջերի մեջ փայլատակող նորությունը՝ սանձարձակ բարքերի ավարառություն, հրեշավոր ակտիվություններ մոլեգնություն:

Բարեսիրությունը, որ մի թշվառ աղքատանոց պահելու շափ զարգացած էր այդ քաղաքում, չոչնչացավ հեղափոխության մեջ, նա մնաց՝ ստանալով ուրիշ, ավելի գիտական կերպարանք:

Այժմ ամենքին էր հեզնական ժպիտ պատճառում այն հին առասպելը, թե մարդը աստվածների զավակ է, նրանց մարմնից ու արյունից է առաջ եկել: Ամենքը գիտեին արդեն, թե ինչ է երկինքը, գիտեին, որ մարդն աշխարհում ապրող բյուրավոր կենդանիներից մեկն է: Բայց գիտեն և այն, որ այդ կենդանին, այնուամենայնիվ, իր բոլոր ցեղակիցներից շատ բարձր է, քանի որ թեև ուտում է իր նմաններին, բայց դրա հետ և զգում է ուտվողի ցավը, գիտե ուտողի գութ էլ ցույց տալ, այսինքն՝ տալ ուտվողին մի բան, երբեմն նույնիսկ մի քանի բաներ: Կային մարդիկ, որոնք քարոզում էին, թե պետք է պահպանել այս միանգամայն պատվավոր դիրքը կենդանական աշխարհում, պետք է շարունակել վկայել տալ, թե մարդը հասարակական կենդանի է:

Ահա այդ քարոզը փրկեց աղքատանոցը կործանումից՝ նոր կարգերի կատարած հեղափոխության մեջ:

Բարեսիրության քարոզը և նոր կրոնը միասին էին շրջում, միասին էլ, միևնույն շքեղ տներով, միևնույն մարմարյա սանդուղքներով մտնում էին ապարանքները: Այստեղ նոր կրոնը պատվիրում էր, թե պետք է զգուշ ու սպառազինված լինել՝ չմոռանալու համար սեփական անձը և նրա վրա կախված գրպանը, չզոհվել դրանց համար, այլ միշտ զոհեր գտնել և պարտույնել նրանց արյունով ու ճարպով: Մի-մի անգամ, պարապության ժամերին, երբ պետք էր զգացվում զանազանակերպություն մտցնել խոսակցությունների մեջ, հիշվում էր բարեսիրության, ուտողի գթություն քարոզը, որ սկսում էր շշնջալ, թե առյուծը, որքան էլ հզոր լինի ու բարեբախտ, մի կեղեքիչ է միայն, ստոր ու անզույթ:

Եվ գտան, որ արդարացի է բարեսիրությունը, որ նրան էլ պետք է լսել: Ուտելը հո միշտ ուտել է, անմեռ ու անմոռաց: Բայց պետք է մի քիչ էլ վայելչություն տալ այդ սրբազան գործին: Մարմինը սիրում է զարդարվել զգեստներով, որկորի համար էլ հարկավոր է այդպիսի մի վայելուչ ծածկոց:

Բայց ինչպե՞ս անել այդ բանը: Տղամարդիկ, առյուծներն ու վագրերը, շատ էին ջղային, շատ էին հափշտակված իրանց արհեստով, ոչ ոք չի էլ մեղադրիլ, որ նրանք այդպես են: Իսկ կանայք: Հո նրանք գրասենյակներ չունեն, բանկից բանկ չեն վազում, մուրհակներ չեն ստորագրում: Նրանց գործն է, նրանց իսկական կոչումն է՝ վայելուչ ծածկոց պատրաստել իրանց դասի որկորների համար: Եվ կանայք հանձն էին առնում այդ գերը: Այդ զբաղմունքը մասամբ

որևէ բովանդակություն էր մտցնում նրանց ձրիակեր կյանքի մեջ, բայց ավելի շատ էր փառք ստանալու, պաշտվելու, երկրպագուների թիվը շատացնելու ծարավը:

Ահա այս բոլորի շնորհիվ էր դոնապահ Հակոբը երբեմն-երբեմն առիթ գտնում հպարտություն արտասանելու.

— Հո աշխարհը չի քանդվել:

Նույն այդ հանգամանքն էր այս սարսափելի առավոտին տանից հանել մուշտակավոր տիկնոջը և տարել էր, կանգնեցրել Հակոբի բույնի առաջ: Դա հասարակական կենդանու կատարյալ հաղթանակն էր, գոնե այդպես պիտի համարվեր: Պետք է սակայն ասել, թե այն ընտանիքը, որի ներկայացուցիչն էր տիկինը, նոր է դարձի եկել, նոր միայն հասկացել է, թե ինչ է ուտողի դուրք: Տոհմային մի պատմություն կար, որ մանավանդ վերջին օրերը առանձին արժեք ստացավ: Խոսակցությունների մեջ այժմ մի առանձին հպարտություն էր հիշատակվում, որ աղքատանոցը հիմնարկողների մեջ գլխավորը եղել է տիկնոջ սկեսուրի մեծ եղբայրը:

Բայց ինչպե՞ս էր, որ տիկինն անձամբ էր այցելում աղքատանոցը:

Մի քանի օրից ի վեր տեղական լրագրությունը սոսկալի նկարագրություններ էր տալիս այնտեղ պատսպարված փախստականների կյանքից: Տիկնոջ ընտանիքում հյուրերն սկսեցին հաճախ խոսել այս մասին: Աղքատանոցի հիմնադիր Մահտեսյանը բացի այս ընտանիքից՝ մի ուրիշ ժառանգ չէր թողել, ուրեմն մարդասիրությունն այս տան ժառանգական հատկություններից մեկն է և պետք է շարունակել այն: Այս էր պնդում մանավանդ բժիշկ Հովսեփյանը իր հմայիչ, քաղցր ձայնով և ավելի ևս հմայիչ ձևերով: Իսկ բժիշկ Հովսեփյանը արդյունաբերական քաղաքի բոլոր ոսկեհուս սալոնների կուռքն էր: Եվ տիկինն ահա եկել էր: Բայց ո՞ր են մնացածները:

Քառակուսի ընդարձակ բակը վիայում էր իր ամայությունը, որ ոչ ոք չէ եկել դրսից: Քամին կեղտոտ շորի կտորներ, թղթի պատառներ և աղբ էր դեսուդեն քշում կամ սրբում էր տանում, կամ մեկ էլ հանում էր անհայտ անկյուններից՝ խաղում նրանց հետ:

Այսպե՞ս են կատարում ժամագրությունը...

Բակի մի խոր անկյունում, ինչ-որ սեացած սյունի ետևում, մի կեղտոտ, հին դուռ էր երևում, որի առջև ման էր գալիս մի մեծ շուն: Նա շուտ-շուտ մոտենում էր դռանը, հոտոտում էր տախտակները և, ոչինչ չգտնելով, շուտ էր գալիս ու հոտահատական, աղերսող հայացքներ էր գցում շորս կողմը: Մերացած, մի աչքով կույր էր այս կենդանին, աղքատ թաղի փողոցային թափառաշրջիկներից մեկը: Մի անգամ քաղաքային վարչությունը կոտորել էր տալիս անտուն-անտեր շներին: Կոտորածից աղատվեց այս մեկը, պատահաբար մտած լինելով աղքատանոցի տակը: Կարծես հասկանալով, որ դժբախտության օրերի համար է շինված այդ տունը, նա մի անկյուն գրավեց սեացած սյունի տակ, չարժանանալով ոչ ոքի ուշադրության: Եվ ի՞նչ իրավունքով պիտի արժանանար, երբ ոչ վնաս տալ գիտեր, ոչ՝ օգուտ: Շունն աղքատանոցի բնակիչներից մեկը դարձավ: Այստեղ մի ընդհանուր օրենք կար ամենքի համար. մերթ կույտ, մերթ քաղցած, բայց միշտ հնազանդ ճակատագրին, առանց դժգոհության, առանց ձայն ու ծաղուտ հանելու:

Տեսնելով նորեկին՝ շունն առաջին վայրկյանում ոչինչ ուշադրություն չդարձրեց: Ապա, կարծես թե մտածելուց հետո, գլուխը վճռականապես շարժեց ու դանդաղ քայլերով առաջ եկավ:

Այդ էր պակասում տիկնոջ համբերության վերջ դնելու համար: Նա վախից սկսեց ետուետ գնալ դեպի կաղը, նույնիսկ կանչեց կառավարին: Բայց այդ միջոցին Հակոբը դուրս եկավ այն դռնից, որի առջև հոտոտում էր շունը:

Նա ձեռքում բռնած ունեւոր ջրի ամանը և, նկատելով, որ մարդ է եղել, խոսելով վազեց դեպի իր տեղը:

Տիկինը կանգ առավ: Շունը, կարծես հուսահատվելով, որ այցելուն հեռանում է, նստել էր պատի տակ ու գլուխը դնելով գետնի վրա՝ այլևս ոչ մի տեղ չէր նայում:

7

— Մարդ-կա՞ն:

Հակոբը ցնցվեց այս ձայնից: Առաջին անգամն էր, որ նրա հետ խոսում էր այս տեսակ մի մարդ: Չհասկացավ հարցի միտքը, թե շփոթվեց, բայց պատասխան չկարողացավ տալ, միայն շտապեց իր գլուխը կանգնեցնել և գլուխ տալ այցելուին:

— Այստեղ մարդիկ պիտի գալին՝ երկու օրիորդ և երկու պարոն, — բացատրեց տիկինը:

Դռնապահը նորից գլուխ տվեց, բայց այս անգամ նախ ժպտաց. հասկանում էր:

— Նա այստեղ էի, — ասաց նա, նայելով իր դռնակին, — մի րոպե հեռացա, գնացի խոհանոցից ջուր բերելու...

— Չե՞ն եկել, — ընդհատեց տիկինը:

— Չտեսա... չեմ տեսել... Երեկ չէ, անցյալ օրը քահանան եկավ՝ նոր եկածներից մեկին հաղորդելու. նա հիմա մեռնում է: Նա բոլորի անունները դեռ չեմ սովորել և հեշտ չէ սովորելը. շատ են, չեն խոսում, միայն լաց են լինում:

Նա նկատեց տիկնոջ նուրբ դեմքի վրա մի կծու անբավականություն. բարակ հոնքերը մի առանձին դիրք ընդունեցին, որից Հակոբը հասկացավ, թե սրտաբաց շատախոսության տեղը չէ: Հարուստ կինը միայն այն էր ուզում խմանալ՝ եկող եղբւ՞ր է, թե՞ ոչ... Նա մանր ու հասարակ մարդու տեսք չունեւ. մի ձեռքով բռնեց մուշտակի երկու փեշերը, մյուսով՝ գլխարկի ծայրը և ուղեորվեց դեպի դուրս: Հակոբը հետևեց նրան, և կարծես զգալով, թե պետք է արդարացնել այն մարդկանց, որոնք եկած պիտի լինեին, բայց չէին եկել, ասաց.

— Եղանակը շատ վատ է, այսպիսի օրը թռչունն էլ բույնից դուրս չի գալիս...

Նա տեսավ փողոցում կանգնած կառքը: Այժմ նրա համար կասկած չմնաց, որ տիկինը շատ բարձրից է, գոնե ինքը վեց տարվա մեջ այս մուտքի շուրջն այդպիսի բան չէր տեսել:

Կառավարն արգեն խոնարհվել էր խուցի դռնակը բաց անելու, բայց տիկինը հանկարծ ետ դարձավ և դիմեց Հակոբին, որ շտապեց վերցնել իր մեծ փափախը:

— Ո՞ր կողմում են փախստականները:

— Այստեղ, ձախ կողմում, շուրս սենյակների մեջ: Նեղվածք է, բայց ճար չկա, հին ապրողներին դուրս արինք, տարանք մյուս ծայրը: Դժվար էր նրանց համար. մարդ կա, որ տասը տարի ապրել է իր անկյունում: Չէին հեռանում, ընդդիմանում էին, բայց ինչպե՞ս կարելի էր նրանց լսել, նորերը շատ են անճար... Ասում են, թե էլ պիտի գան, ի՞նչ պետք է անվի այն ժամանակ...

Տիկինը ետ դարձավ, քայլեց դեպի բակը, հրամայելով Հակոբին առաջնորդել իրան:

Երեւոյն բոլորովին շփոթվեց. նախ իր փափախը գցեց իր անակի մեջ,

ապա, երկու քայլ անելուց հետո, էլի վերադարձավ, ջրի աման էլ, որ ամբողջ ժամանակ ձեռքին էր պահում, ներս դրեց ու վազեց տիկնոջ հետևից:

Նա բաց արեց մի դուռ, և տիկնոջ առաջ երևան եկավ մի նեղ անցք, ուր ինչ-որ մարդիկ էին շարժվում: Մի վայրկյան այցելուին կանգ առավ, բնազդմամբ նստուկ քաշվեց:

— Այսքան կեղտոտություն, — բացակալեց նա սարսափած, — այստեղ խոզն էլ կխեղդվի...

Նա գիտեր, որ աղքատանոցը հիմնված է և պահվում է միայն մի նպատակով՝ ունենալ մի հարկ, որի տակ հավաքվեին խեղճերը: Մարդասիրություն ասածը տեսակ-տեսակ ձևեր ունի: Մեկը աղքատին փող է տալիս, մյուսն՝ աշխատանք, իսկ այստեղ տալիս են միայն բնակարան: Պատասխարվածներն իրանք պիտի հոգան մնացածը: Զրիակերություն վարժեցնելն այս հիմնարկության ծրագրում չկար: Եվ այդ պատճառով հոգաբարձուները այցելության ժամանակ հանդիմանում էին ապրողներին, ցույց տալով կեղտոտությունները: Նրանք բացատրում էլ էին, թե ինչ նշանակություն ունի մաքուր բնակարանը, ինչպես պետք է լվանալ, սրբել: Բայց ի՞նչ անեին հոգաբարձուները, երբ աղքատները անշնորհք են, ծուլ են: Տիկինն առաջինն էր, որ հանդիմանություններն ուղղում էր ոչ թե աղքատներին, այլ՝ հոգաբարձության: Դռնապահին էր հայտնում նա իր ամբողջ զղվանքը, բանի որ նա էր հոգաբարձության ներկայացուցիչը:

Բայց Հակոբը չէր էլ հասկանում, թե ինչու պետք է այդքան վրդովվել այս սեպած, բորբոսնած պատերի, ցեխոտ հատակի տեսքից: Նա ոտով հրեց նեղ միջանցքի դռներից մեկը, նայեց տիկնոջը. հրավիրում էր նրան:

Եվ նա արիաբար առաջ քաշվեց:

8

Պե՞տք էր ցեխերի ու կեղտերի մասին մտածել, երբ այդտեղ ապրողներն այնքան հուսահատեցուցիչ, զարհուրելի էին:

Անտեր ու անխնամ մնացած մարդկային միտն էր փռված ամեն տեղ... Այդ ի՞նչ էին արել նրան:

Մարդիկ էին, բաղմունքներ էր. դեմքեր, առանձին-առանձին շունչեր կան: Բայց հայացքի առաջ այդ բոլոր մարմինները մի ընդհանուր, միապաղաղ զանգված էին կազմում՝ միս, դեղին-աղյուսագույն միս: Սեռ, հասակ, անհատականություն. ամեն ինչ կորած, տրոհված էր այդ անհնարին զանգվածի մեջ: Ով գիտե, որքան ժամանակ էր կեղեքվել այդ միսը, հալվել, այդպես կարծրացել. որքան տարածություններ են նրան ծեծել ու տափակացրել, մինչև այստեղ մտրակել՝ աղատություն գտնելու համար: Շորի կտորներ կային այդ մսի վրա, բայց դրանք ավելի դառն, ավելի կսկծեցնող խստություններ էին երևան հանում փտող, դարձանք դարձնող միսը: Մի ինչ-որ առանձին ծանր, հեղձուցիչ հոտ էր գալիս նրանից, մի ինչ-որ խոնավ ու տաք գոլորշի լցրել էր սենյակները:

Տիկինը շրջում էր — որքա՞ն քաջասրտություն: Մինչև իսկ դիմեց մի բանի կանանց, հարցեր առաջարկեց, բայց համարյա ոչինչ չհասկացավ: Լեզու՞ն՝ այդ անբախտների մեջ... Միայն խառն հեծեծանք, միայն մրմունջ ու սառցնող հառաչանք կարող էին նրանք արձակել: Եվ արդյոք հարկավոր էր հարց ու փորձ: Հարկավոր էր բառերի օգնություն: Ի՞նչ կարող էր մարդն ասել, երբ ամեն ինչ անառնելի պարզ ու բաց էր: Աղետը շարժել ու տրոհել էր ամենքին մի ընդհանուր սանդի մեջ և ապա դուրս էր շարժել: Բայց ո՞ր: Փախուստի ընդհանուր ճանապարհը միացրել էր ամենքին, կատարյալ հավա-

սարսուռութիւն, եղբայրութիւն էր հաստատել, դարձնելով ամենքին դանդաղ մեռնող մի ամբոխ...

Այդ ամբոխը շատ շուտ ընկճեց հարուստ այցելուհուն: Այլևս չհամարձակվելով ման գալ, առանձին-առանձին դիտել թշուառութեան ամեն մի քեկորը, տիկինը կանգնեց մի անկյունում, ուր մի մարդ էր մեռնում: Նրա գլուխը պտույտ էր գալիս այս աստիճան անսովոր աշխարհի մեջ, բայց կաշկանդված էր, չէր կարողանում հեռանալ: Մարդկային սիրտը նրա մեջ իր տուրքն էր պահանջում: Եվ մեղմ ու բարակ ձայնը միանման կարճ բացականչություններ էր արձակում:

— Խեղճե՛ր...

Այս բառն արտասանում էր նա իր իմացած բոլոր լեզուներով: Եվ իրավ, ոչ մի լեզու չունի այդքան պարզ ու սովորական բառից ավելի արտահայտիչ մի անուն՝ խիստ բնորոշելու համար այդ բաղձութիւնը, որ դուրս էր նետված մարդկութեան շրջանից և այժմ ցած ու ցած էր գնում — դեպի հող, դեպի անասնություն...

Բաղձութիւնն այժմ փախստական չէր, այժմ ծածկված հարկի տակ էր, փաթաթված էր ցեխոտ փսիաթնների վրա, շարժվում էր, ձայն էր հանում, սողում էր: Անցածի հարվածները, սե-սե հիշատակները չեն միակ աղբյուրն այնքան ահռելի տանջանքների: Կա ավելի ահեղ, ավելի սարսուռ աղբոյ մի տանջանք՝ այդ մարդիկ ապրել են ուզում:

Այս է ցնցում տկլոր մեները գերեզմանի ափին, այս է հրդեհված մարդ աչքերի մեջ, շարժում է սուր շրթունքները, որոնք այլևս ձայն հանել չեն կարողանում: Եվ ամեն ինչ՝ մեռելային շշուռ, ուրվականի ստվեր, շարժում, համր վիշտ, բութ անտարբերություն, մի բառ ունի միայն՝ ուտել:

— Խեղճե՛ր, — նորից և նորից ասաց տիկինը...

Հացը, մի կտոր հացը... Այս փարթամ քաղաքում ամենքն են զգում, թե նա կա, թե նա կերակուր է, ապրեցնող է... Բանտարկված ոճրագործին անգամ խղճում են, երբ իմանում են, թե նրան միայն ցամաք հաց են տալիս, իսկ այստեղ այսքան մարդիկ հողի են տալիս մի փշրանք հացի համար:

Հակոբը կպել էր շեմքին: Հարուստ տիկինն արդեն ազդել էր նրա գլուխը կան սրտի վրա: Նա վերացված էր, հրաշք չէր տեսել իր կյանքում և այժմ էր կռահում, թե հրաշքը հենց այսպես է լինում: Եվ նա հո այլևս խեղճերին չէր տեսնում, այլ որոնում էր մի կտոր, ափի չափ փոքր կտոր երկինք, որ մենակ, առանց վկայի, երեսը բարձրացնե դեպի նրան և փառք տա... Այսքան արթուն է եղել խեղճի աստվածը, այսքան մոտիկ մարդկանց...

Խեղդուկ հոտը, գլուխ ճաքեցնող հոտը, վերջապես, հարկադրեցին կնոջը դուրս գալ: Հակոբը հետևեց նրան:

Այժմ ի՞նչ պետք էր անել, մտածում էր տիկինը, բայց վճիռ չէր գտնում: Քամին կեղտոտ, սև փոշի էր մաղում նրա գլխարկի ու մուշտակի վրա, ասում էր, թե պետք է գնալ, փախչել: Բայց մի բանի մեջ նա բոլորովին անզոր էր. չէր կարողանում տիկնոջ աչքերի առջևից սրբել, տանել այն տեսարանը, որ ծածկված էր նրա կողքին, հին, բորբոսնած պատի ետևում: Այդ էր կանգնեցնում: Եվ բարակ ձայնն այստեղ էլ հաճախ արտասանում էր նույն բառը՝ «խեղճե՛ր...»:

Նրանից հեռու արձանացել էր հին, գզգզված դռնապահը: Գլխաբաց, ալի-խառն մազերն ու հանդերձի ծվենները քամուն տված՝ նա անթարթ աչքերով, ամբողջապես մի սրբադան հիացմունք դարձած, նայում էր հարուստ կնոջը, դիտում էր նրա դեմքն ազահոսությամբ, կարծես այդ մի մարդկային դեմք չէր, այլ հրաշքների մի փերի, և նա, հանկարծ կարդալու կարողություն ստացած, կարդում, հասկանում էր այն և հրճվում: Մի երկու անգամ տիկնոջ հայացքը

հանդիպեց այդ գլուխակա մանուկ հափշտակության: Մարդն իր դասակարգերի մեջ տարբերության որպիսի՝ խիստ սահմաններ է դրել: Այս երկու մարդկանց մեջ, որոնք մի երկու քայլով էին հեռու միմյանցից, սարեր ու ձորեր կային. և այս անմատչելի բարձրությունները, անդնդացած խորությունները պատկերացած էին տիկնոջ մի զուլգ թուխ աչքերի մեջ: Նկատում էր խեղճ ծերունին, թե որքան անհուն ու սառցապատ են անջրպետները: Երևի: Նա չէր համարձակվում մոտենալ իրան հափշտակողին, այլ հետևում էր հեռվից, ձեռքն, ի նշան կատարյալ ոչնչության, դրել էր կրծքին և նայում էր, թե էլ ինչ կլինի:

Հանկարծ նրա մազոտ, միամիտ դեմքը փայլեց երջանկությունից: Տիկինը մոտ եկավ, խոսում էր նրա հետ:

— Եթե երկու օրիորդներն ու երկու պարոնները գան, կասես նրանց:

Այս խոսքերը տիկինը կրկնեց երկու անգամ: Նրան թվում էր, թե այդ ծերունիք ապուշի մեկն է և դժվար է հասկանում ուրիշի ասածը: Եվ իրավունք ուներ. Հակոբը նույնիսկ գլխի շարժումով չէր ցույց տալիս, թե լսում է, հասկանում է: Կանգնած է նա և շարունակ սքանչացման ժպիտներ էր արձակում:

Բայց այդ բոլորին նրան դժուար տվին, որ նա մոռացել է նույնիսկ իր պաշտոնը: Ձայներ լսվեցին, և երկու կառքեր դանդաղ ներս մտան աղբատանոցի բակը: Շունը տեղից վեր կացավ, թափահարեց իրան և սկսեց աշխույժ կերպով պոչը շարժել: Գլխից հոտ էր զգում...

9

Եկողները տիկնոջ սպասած մարդիկն էին: Առջևի կառքից իջան երկու ջահել օրիորդներ, որոնք իսկույն սկսեցին արդարանալ տիկնոջ առաջ, թողություն խնդրել: Երկրորդ կառքը լիքն էր կապոցներով. կառավարի ոտների մոտ դրված էր մի բարձր և մեծ զամբյուղ: Պատանիներից մեկը, նախքան տիկնոջ տեսնելը, հրամայեց Հակոբին դատարկել կառքը: Եվ Հակոբը գործի կապվե:

Նա արդեն սկսել էր աղոտ կերպով հասկանալ, թե ինչ է կատարվում, բայց այսքանին չէր սպասում: Կապոցները պարունակում էին զանազան տեսակ շորեր, սպիտակեղեն: Կար պանիր, նույնիսկ միս, իսկ զամբյուղը լիքն էր հացով: Մի բոլակում ծերունին այդ բոլորը փոխադրեց, դարսեց այն պատի տակ, որի ետևում այնքան կատաղի էր քաղցածությունը: Եվ մի պատահան չկար այս կողմից, որպեսզի խեղճերը տեսնեին: Հակոբը չկարողացավ տանել պատ շինողի այդ անսրտությունը, շտապով ներս ընկավ:

Նրան շատ անգամ էր հուսահատեցրել այն հանգամանքը, որ հեռավոր երկրից փախած այս խեղճերը լավ չեն հասկանում իր լեզուն, ինչպես ինքն էլ նրանցը չէր հասկանում: Բայց այս անգամ դժվարություն չեղավ: Հասկանալ, որ եկել է հացը... դրա համար լեզու էլ չէր հարկավոր... Ու ապրող մարդկության նշաններ երևացին. ո՛րը հեկեկում էր, ո՛րն օրհնում էր, ո՛րն իր կողքինին ինչ-որ հարց ուղղեց, երեխաները շարժվեցին, ճչացին, դուրս էին վազում, ետ էին գալիս ուրախացած, համարյա պար էին գալիս: Արտասուքներ երևացին. դռների ծեղ պահապանի աչքերի մեջ:

Բայց հաց բերողները ամենից առաջ կարգ ու կանոն էին սիրում: Նրանց մեջ արդեն տեղի էր ունեցել մի կարճ խորհրդակցություն, և որոշվել էր գործելու եղանակը: Պարոններից մեկը կանչեց Հակոբին, հայտնեց, որ այս հինգ հողին մասնաժողով են, և գլխավորը տիկինն է, որի հրամաններին պետք է հնազանդվեն ամենքը: Տիկինն այժմից իսկ պահանջում է, որ անկարգություն չլինի, որ սովորական աղբատաները չափաի խառնվեն փախստականների հետ, ուտեն նրանց հացը:

Այնուհետև սկսվեց գործունեությունը: Հակոբը չգիտեր, թե ինչպես էր դնում հայտնելու տիկնոջ կատարարին, որ տուն դնա ու վերադառնա մի ժամից հետո: Պարոնները դեսուդեն ընկան, որոշում էին մի հարմար տեղ, իսկ այդ միջոցին տիկինը պատմում էր օրիորդներին իր տպավորությունները: Նա շատ ճարտար լեզու ուներ, և վրդովմունքն ու խղճահարությունը, գանգատն ու վախը մի գեղեցիկ շարան էին հյուսում նրա պատմության մեջ:

Միակ ազատ տեղը խոհանոցն էր: Վճռեցին այնտեղ պատրաստել ամեն ինչ, կարգադրություններ անել: Ցեխոտ ու հոտած խոհանոցը, որ մի նեղ ու երկար սենյակ էր, մի հատ փոքրիկ պատուհանով, կարգի էր բերվում երկու պարոնների ղեկավարությամբ:

Հակոբը տաքացել էր: Վաղուց էր, որ նրա մարմինը չէր թրջել հողագործի քրտինքը: Նա ժիր երիտասարդի պես վաղվելում էր, սրբում, քերում: Նվ որքան շատ էր աշխատում, այնքան ստականում էր ներկա եղողների դժգոհությունը: Դատապարտվում էր աղքատանոցի վարչությունը, թեև ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր, որ վարչության գլխավոր հոգսն է շտվորեցնել աղքատներին ձրիակերություն: Սկզբունքը համակրելի է, ամենքն էին համաձայն, բայց պիտի լինի մի հայտնի չափ, մի հայտնի սահման: Հո չի կարելի արդարացնել այսքան ցեխերը, կեղտերը մարգասիրության անունով:

— Դու չես անում, ես էլ չեմ անիլ, որ դու չփչանաս...

Դրությունն այս խոսքերով ձևակերպեց պարոններից մեկը, որ ուներ մեծ, դարմանալի թուխ մորուք և խոտում էր թանձր ու ախորժալուր ձայնով:

— Ո՛ւր կտանն այսպիսի խմաստությունը, — ավելացրեց նա, երբ ամենքը, և մանավանդ տիկինը, իրանց անպայման հավանությունը հայտնեցին: — Մեր բժշկական տեսակետից ավելի լավ է չտալ տպաստան, քան պահել այս գարշելի որջերը: Այսպիսի տեղերում են բույն դնում հիվանդությունները...

Դարձյալ համաձայն էին նրա հետ. և, կարծես, ամենից շատ Հակոբն էր ասում. որ այո, այդպես է: Մի ժամի մեջ ամոթալի և խայտառակ համարվեց այն, ինչ բնական էր եղել տարիների ընթացքում: Մերունին էլ իր մեղքն ուներ: Խոսողները հաճախ կրկնում էին, որ եթե դռնապահն ամեն օր իր պարտքը համարեր մի քիչ սրբել, քերել, այսպես չէր լինի դրությունը: Հարցրին իմացան, որ նա ինք մանեթ է ստանում, և ասացին, որ այդ մեծ փող է գլուղացու համար, որ մի ամսվա ստացածով գլուղում մի ամբողջ ընտանիք կարելի էր պահել քառորդ տարում: Խոսեցին անտարբերության մասին, իսկ մեծ մորուքավոր բժիշկը բարձրացրեց իր գրավիչ ձայնն այն բանի դեմ, որ մեր մեջ ամեն հասարակական պաշտոն, լինի այդ նույնիսկ դռնապահի պաշտոնը, ողորմություն անելու, անկարողներին պահելու միջոց է դառել:

Իսկ նա, որ այս խոսակցության առարկան էր, չէր էլ մտածում, թե զուր չէ ստացել ինք մանեթները: Մեղք գործելը սովորական բան է, բայց հո կարելի է մեղքը քաղել: Նա անգամ վիրավորանք զգաց, երբ երկու մշակներ էլ եկան նրան օգնելու: Ի՞նչ հարկավոր էր, ինքը մենակ էլ կաներ: Այս միտքը նա բարձր ձայնով հայտնեց, բայց ոչ ոք չպատասխանեց: Զէի՛ն հավատում: Բայց մի տարի հարկավոր էր խողանոց շինել վաշխառու Սարուի համար, և Հակոբը մենակ ծակեց մի մեծ թումբ, այնքան հող դուրս տվեց, որ Սարուի ամբողջ երամակը տեղավորվում էր այդ ծակի մեջ:

Կկամենար նա այս եղելությունը գոնե իր աշխատակից երկու մշակներին պատմել, բայց ժամանակ չունեցավ: Այնպես էր խրվել աշխատանքի մեջ, որ նույնիսկ չնկատեց, թե ինչպես խոհանոցի շեմքից դուրս, այն անկյունում, ուր սովորաբար շունն էր շնթակվում, փոնցին շոր և հաց էին կոտորում, պանրի բաժիններ էին դասավորում:

Հիշողությունս մի փոքր քիչ ժամանակ ևս անցնում է այն ժամանակ, երբ...

Տիկինն այժմ բազմած էր մի հասարակ, հին աթոռի վրա, շարունակ պատմում էր իր տպավորությունները, շտապեցնում էր: Հակոբն իսկույն մանաչեց այդ աթոռը, և աղքատանոցում ո՞վ չէր ճանաչում այն: Մի այրի կին միայն այդ աթոռը և մի հին կարի մեքենա էր կարողացել ազատել իր տանից, երբ ամուսնու մահից հետո ամեն ինչ խորտակվեց, ոչնչացավ, գցելով նրան այս բարեօրակա հարկի տակ: Այրին, տեսնելով անսովոր այցելուներին, ինքն էր հանել իր թանկագին կայքը, առաջարկել էր տիկնոջը և շտապել էր էլի թաքնվել իր անկյունում:

Դեռ շատ բան կար անելու, բայց հանկարծ հրամայեցին, որ մաքրողները դադար առնեն: Օջախում կրակ վառվեց, նրա առջև երևան եկավ մի կոլոր մարդ, որ թեի տակ բերած կապոցը բաց արավ, հանեց դանակները, կապեց մոխրագույն գոգնոցը և սկսեց կոտորել միսը: Նա էր բերել այն մեծ կաթսան, որ լցվեց ջրով և դրվեց կրակի վրա:

— Կերակուր էլ պիտի տան, — մտածեց Հակոբը և ամենամեծ պատրաստակամությամբ նշաններ արավ, երբ կարգադրիչ պարոնն ասաց նրան, թե այժմ պետք է լավ մաքրել փախստականների սենյակները:

Այդտեղն էլ գործն առաջ դնաց նույն եռանդով: Հակոբն իր օգնական մշակներին ուղարկեց բակը մաքրելու, իսկ ինքն աշխատում էր ներսում: Դեռ նեղ միջանցքումն էր նա, երբ նորից ներս եկավ տիկինը: Այս անգամ նրան հետևում էին օրիորդներն ու պարոնները: Ամենքը բռնած ունեին հացի կապոցներ:

Մի քանի անգամ Հակոբի ձեռքերը թուլացան, ուզում էր տեսնել և գործը թողեց, մոտեցավ բաց դռներին: Օրիորդները հաց ու պանիր էին բաժանում, մնացածները խոսեցնում էին խեղճերին, և, ինչպես երևում էր, հույսեր էին տալիս, թե այսուհետև նրանք լավ կլինեն: Սրտաշարժ շնորհակալությունների մի ամբողջ տեսարան էր բացվել: Մի պառավ կին հանկարծ շոքեց, ուզում էր տիկնոջ ոտներն ընկնի. սա կոացավ, ջուխտ ձեռքով բռնեց նրա թևերը և վեր կացրեց, իսկ պառավը՝ այդ ուշադրությունից ավելի ևս գլուխ կորցրած՝ տառածեց թևերն ու պինդ գրկեց «խաթունին», որ չէր փորձում ազատվել այդ կամաքի գրկից ու կեղտոտ ցնցոտիներից: Դեռ էլ բաներ կային, բայց Հակոբն ամաչեց և երկար չնայեց: Ինչպես մի երեխա, որին թևեր է տալիս անկեղծ հրճվանքը, նա ետ վազեց ու սկսեց այնպիսի եռանդով քերել տարիների ցեխի տակ կորած հատակը, որ տախտակները տաշվում էին:

Նրան հանկարծ կանչեցին: Մտնելով երրորդ սենյակը, ծերունին կանգ առավ իր առջև բացված տեսարանից շանթահար եղածի նման: Անկյունում հավաքվել էին տիկինն ու օրիորդները, նայում էին համարյա դողալով և բացականչում էին. «Ա՛հ, խեղճ...»: Թուխ մորուքավոր պարոնն իր ձյունափաշ թաշկինակը փռել էր հատակին, մի ծնկով չոքել էր նրա վրա ու խորին ուշադրությամբ զննում էր մի կիսամեծ երեխայի վախտ աղդրը:

Նա ետ նայեց և հրամայեց խոհանոցից տաք ջուր բերել: Հակոբը դուրս թռավ և, բոպե չանցած, չոքած էր նրա կողքին, ձեռքին բռնած ջրի ամանը: Զորացած մի վերք էր երևում երեխայի աղդրի վրա, և նրա կողքին կծկված անբախտ մայրը պատմում էր, թե ինչպես թշնամու գնդակը խփեց այդ տեղին: Մի ոտով չոքած բժիշկը հարցուփորձ էր անում. հառաչեց, գլուխը շարժեց և, մատները գցելով տաք ջրի մեջ, սկսեց զգուշությամբ շփել վերքի բերանը: Կեղտոտ-կարմիր մի հեղուկ գոյացավ նրա մատների տակ, որ մի երկար անգ հետք գծեց երեխայի դեղնած կաշու վրա ու թափվեց աղդրի աջ կողքով:

Իսկ մայրը պատմում էր, աշխատելով մանրամասնություն բաց չթողնել, թե ինչ աղետ եկավ իրանց վերա, թե ինչպես վերք ստացավ դեռ լեզու չառած երեխան, թե ինչպես փախչելիս աղբ գրին վերքի վրա, արյունը կանգնեցրին։ Նրան ուշադրություն չտալ էր բժիշկը և միևնույն ժամանակ զարմանալի մեղմությամբ քսում էր մատները վիրավոր աղբորին։ Երեխան կարծես ցավ չէր զգում, երկու ձեռքով մի կտոր հաց էր խցկել իր բերանը և ծծում էր ագռահությամբ։ միայն երբեմն կանգ էր առնում, դեմքի վրա պատկերացնում էր սոսկալի տանջանք, որից նրա ահագին բերանի անկյունները ծռվում էին, բայց լաց լինելու ժամանակ չունեի և, վայրկյան շանցած, խոր էր տանում մատների մեջ սեղմած հացի կտորը։

Վերջապես բժիշկը կանգնեց, թափ տվեց ծունկը, ապա վերցրեց փռած թաշկինակը, թափ տվեց մի քանի անգամ, ծալեց, կապեց երեխայի ոտը և դուրս գնաց։ Տիկինն ու օրիորդները նրա հետ էին, ուզում էին իմանալ նրա կարծիքը, բայց նա մոռաց էր, չէր խոսում։ Հակոբին հրամայեց նորից ջուր բերել, լվաց իր ձեռքերը։ Տիկինն ու օրիորդները հանեցին թաշկինակները և խնդրեցին դրանցով սրբել ձեռքերը։ Նա բոլորին շնորհակալություն հայտնեց, վերցրեց տիկնոջ թաշկինակը։ Միայն այդ ժամանակ նա ասաց.

— Գնդակը մնացել է... Գուցե կարելի լինի ազատել խեղճին... Այսօր ևեթ կփոխադրենք նրան հիվանդանոց...

Ապա, պատասխանելով տիկնոջ և օրիորդների միաբան, սրտառու ջա-վակցություններին, նա հռաչեց և ասաց.

— Այո, այսպիսի դժբախտություն երևակայել անգամ սարսափելի է, ուր մնաց տեսնել...

Ճաշը դեռ ուշ կլինեի։ Մասնաժողովը պատրաստվում էր հեռանալ։ Բժիշկն ազատ ու պարզ կերպով հասկացրեց Հակոբին, որ ամեն բանի պատասխանատուն նա է, մի առ մի ցույց տվեց, թե ինչ պետք է անել և ավելացրեց, որ մյուս առավոտ բոլոր կարգադրությունները կատարված պիտի լինեն։

Ոչ մի բանի դեմ Հակոբը մտքում անգամ առարկություն չարավ։ Ոչ մի գործ դժվար չէր թվում նրան։

Եվ ամբողջ օրն աղքատության մոռաց պատասպարանը զարմանալի բաներ էր տեսնում. թեև չկային կարգադրողները, բայց գործը գնում էր անգաղարի Մի աներևույթ, դուրսկան ու շարունակ բարեկարգությունների ետևից էր նոր փախստի բերին, փոխելիս սենյակներում, հրամայված էր այրել հենքը։ Փականագործը խոհանոցի դռան վրա ամուր կողպեք չիներ, բանալին վերցրեց խոհարարը։ Եռանդուն երթևեկություն կար։ Ինչ-որ մեծ կապոցներ բերին, գրին խոհանոցում։ Գալիս էին վարպետները, նայում էին պատերին, ինչ-որ հաշիվներ էին անում ու գնում։

Խոհարարն ուշ վերջացրեց իր գործը։ Մի-մի աման մսաճաշ էր բաժանել փախստականներին, լվացել էր կաթսան ու ամանները, այժմ հագավ չուխան ու հայտնեց Հակոբին, որ մյուս օրն առավոտյան մի սալ վառելափայտ կբերի իր հետ։ Սիրում էր նա գործից հետո մի զրույցը կեր գտնել և խոսել։ Նստեցրեց Հակոբին, խաշած միս ու պանիր դրեց նրա առջև, իսկ ինքը բաց արավ խոսքի տուտը։

Թեև մի անգամ արդեն ասել էր, թե ովքեր էին այսօրվա այցելուները, բայց այժմ ավելի մանրամասն կերպով սկսեց կրկնել այդ պատմությունը, ծառաները, խոհարարները շատ են սիրում խոսել մեծավորների մասին։ Իսկ

խոհարար Գրիգորն իր դասակարգի մեջ ամենաշնորհալի և լավատեղյակ պատմողն էր։

Որպիսի՞ զարգարուն ունի նա նկարագրեց նուրյանների տունը։ Պարոն Նուրյանը քաղաքի առաջնակարգ հարուստն է, և տիկինը, որ այսօր այնքան երկար մնաց աղքատանոցում, նրա ամուսինն էր։ Գիտեր խոհարարը, թե ինչպես է այդքան բարձրացել Նուրյանը, ում որդին է, ում փեսան է։ Բայց Նուրյանի անունն այնքան բրոտավից էր, որ նույնիսկ աղքատանոցի դռնապահի բույնն էլ էր մտել։ Հակոբը, առանց խոհարար Գրիգորի ասելուն էլ, դիտեր, որ Նուրյանին է պատկանում քառակուսի, ծառազարդ հրապարակի մեջտեղը բարձրացած հսկա պալատը։ Սակայն խոհարարը հասկացրեց նրան, որ այդքանն իմանալը բավական չէ։ Նմուշի համար նա նկարագրեց երկու խնջույքների պատրաստությունները, թվեց, թե ինչքան տեսակ կերակուրներ, ինչքան տեսակ խմիչքներ են գործ ածվել ամեն անգամ։ Այդ բոլորը Գրիգորը դիտեր ամենահաստատ աղբյուրից, որովհետև Նուրյանների գլխավոր խոհարարի օգնականը նրա ամենամոտիկ բարեկամն էր և նույնիսկ կնքել էր նրա երեխաներից մեկին։ Երկու օրիորդներն էլ մեծ-մեծ տներից էին, ահագին օժիտներ ունեն, թագավորների վայել հարսնացուներ են, բայց տիկին Նուրյանին, ինչ խոսք, չեն հասնիլ։ Պարոններից մեկը, այն, որ մեծ ու թուխ մորուք ունի, քաղաքում հռչակված բժիշկ Հովասափյանն է։ Հարուստ տները նրան պաշտում են, ձեռքից ձեռք են խլում, այնպես որ տանը հիվանդներ ընդունելու ժամանակ բոլորովին չունի։ Բայց տես որ ամեն շաբաթ երեկո կես ժամ ունի աղքատների համար, որոնցից փող չի վերցնում։

Վերջին խոսքերը Գրիգորն արտասանեց խիստ ազդու շեշտով, որ ցույց էր տալիս, թե որքան սքանչելի է հռչակված բժշկի ողորմածությունը դեպի աղքատները։ Եվ ինքը, Գրիգորը, իբրև մեկն այդ աղքատներից, եղջանիկ էր, որ հարկավոր դեպքում կարող էր մի ամբողջ շաբաթ հիվանդ մնալ և բռնել մի կամ երկու վայրկյան ձրի կես ժամից և իրան ցույց տալ նրան։ Բայց որովհետև Հակոբը, իբրև գյուղական միամտություն, միանգամից չգնահատեց բժիշկ Հովասափյանի մեծ ողորմությունը, ուստի խոհարարն էլ առաջ տարավ իր խոսքը և երեխայի ոգևորությամբ ասաց.

— Պետք է այդ ժամանակ տեսնել նրա տունը... Ոչ մի սուրբի տակ վարդավառին անգամ այդքան ուխտավոր չի լինում։ Եվ արժե, որ այդպես լինի. բժիշկը համարյա մեռած մարդկանց է բուժացրել, քիչ է մնում, որ տեսնենք դիակին էլ շունչ տա։

— Գուցե սուրբ մարդ է,— ասաց Հակոբը՝ շարունակելով մեծ զարմանքով լսել այդ անսովոր պատմությունը։

Խոհարարը հավանության նշան արավ. իր հասկացողություններով նա շատ չէր տարբերվում իր խոհանոցից։ Ինչ էլ լինի, նա դիտեր, որ բժիշկ Հովասափյանը մի պաշտելի մարդ է, խելոք է, աղա մարդ, որի խոսքը ոչ ոք, ոչ մի մեծ մարդ անգամ չէր համարձակվել անտես անել։ Եվ մինչև այժմ էլ Գրիգորը չէր կարողանում հասկանալ, թե ինչպես եղավ, որ բժիշկն այսքան երկար մնաց այստեղ։ Նա ժամանակ չունի, նրա կառքն անգաղար դեսուդեն է թռչում, նրան սպասում են ամեն տան մեջ, ուր հիվանդ կա, ուր խորհուրդ է հարկավոր...

Մյուս պարոնի մասին խոհարարը գրեթե ոչինչ չասաց։ Նա Նուրյանի գործարանում աշխատանքներ է վերցնում կապալով, այստեղ բերել են, որ նա լինի ծախսարարը և հաշիվ պահողը։

Ինքը, այդքան պատմություններ իմացողն էլ պակաս մարդ չէր։ Հակոբն այդ էլ հասկացավ, երբ նա մի առանձին պարծանքով հիշատակեց, որ մի ամբողջ տարի ծառայել է Գալուստ աղայի խոհանոցում։

Գրիգորին շատ լավ էր հաջողվում կապել իր միշտ չուղտ, խունացած զգեստը, իր ամբողջ փոքրությունը մի աչքախալ նշանավոր անձի հետ, որին ամենքը «վառուդ-մարդ» էին անվանում։ Մեռնելիս էլ աղան կաջ՝ ու կրակ էր, ասում էին կոխ է բռնել Գաբրիել հրեշտակապետի հետ, չի ուզեցել իր հոգին տալ նրան։ Կսիվ տալով էլ գնաց վառուդ-մարդը։ Եվ ահա մի ամբողջ տարի այդ մարդու ձեռքի տակ... Հե՛շտ բան էր, տեսնված բան էր... Պող-վատից ծառա ձուլելիք, տալիք նրան, երեք ամսից ավելի չէր դիմանալ, իսկ ինքը՝ խոհարար Գրիգորը, դիմացավ ամբողջ տասներկու ամիս։ Այն էլ ինչ-պե՛ս։ Զատիկին աղան կանչեց իր մոտ, խրատեց, որ միշտ հաժապարկ մնա, գողություն չանի և ապա հարցրեց՝ ի՞նչ պահանջություն ունի։ Գրիգորը սիրտ առավ և համարձակ պատասխանեց, որ իր տենչանքն է մի մեծ կաթսա ունենալ։ Եվ աղան, տեսնված էր այգախալի բան, համաճարության նշան արավ, իսկ հինգ օրից հետո Գրիգորն իր իսկ ուզած կաթսայի տերն էր։ Այդ իսկ կաթսան էր, որի մեջ այսօր կերակուր եփվեց խեղճերի համար...

— Լույս դառնաս, Գալուստ աղա, — մի առանձին պատկառանքով բացականչեց Գրիգորը, բռնելով կաթսայի բերանից և նայելով նրա մաքուր, սպիտակ ներսին։ — Լավ դիմացա... Ափսոս շուտ մեռավ, թե չէ՝ ես հիմա լավ կլինեի։

Անկեղծությունը հափշտակել էր երախտագետ արհեստավորին, որի կյանքի ամբողջ փայլը, ամբողջ արժեքն այն էր, որ դիմացել էր անգամ Գաբրիել հրեշտակապետի հետ կոխ բռնած վառուդ-աղային։ Եվ իր այդ հերոսությունից մի քանի դեպքեր էլ պատմեց ծերունի դոնտապահին, պահելով նրան մինչև փողոցի դռները։ Լոնց նա միայն այն ժամանակ, երբ քամին նրան իր կատաղի պտույտների մեջ առավ...

12

Խոհարարն էլ գնաց։ Հակոբը կանգնած էր իր դռնակի առջև։ Հիշում էր, թե դեռ որքան շատ բան ունի անելու, բայց չուզեց շարժվել։

Հոգնած չէր, բայց ավելի վատ դրություն մեջ էր — մենակ էր։ Մենակ՝ այնքան բան տեսնելուց և լսելուց հետո...

Եվ նստեց այն քարերի վրա, որ իր ձեռքով դարսել էր իր տնակի աջ կողմում։ Ամեն անգամ, երբ հայտնի էր դառնում գյուղից եկած նամակի միտքը, այստեղ նստելու և երկար լուռ ու անշարժ մնալու պահանջն էր ծանրանում նրա վրա։ Ինչպես միշտ, այս անգամ էլ դառամյալ շունը նստեց նրա դիմաց, նույնպես անշարժ, կարծես նույնպես թաղված մտածմունքների մեջ...

Ինչո՞ւ են այս քաղաքում այնքան անիծում այս կատաղի քամին, այս սևացած, լալկան երկինքը։ Հակոբը հիմա հասկանում էր, որ օրը գեղեցիկ է լինում ոչ միայն իր արեգակով։ Հիշեց նա այսօրվա վաղ առավոտը, գործարանների սուլոցները, իր չորս օրերը... Բայց այդ բոլորն այժմ մի հին, շատ վաղուց անցած բան է երևում։ Այն ժամանակից որքա՛ն ջուր անցավ կամրջի տակով, որքա՛ն բաներ եղան։ Զորս օր, միայն չորս օր... Այն ի՞նքն էր ասում, Հակոբը... Զարմանք է, թե ինչու ասաց, ինչպե՞ս կարելի էր ասել։

Նա քրքրում էր իր հիշողությունը, պատասխան էր պահանջում նրանից։ Եվ հաղիվ կարողացավ կռահել, որ ինքն այն ժամանակ ոչինչ չէր իմանում։

Ո՞վ կարող էր իմանալ, թե այն վաղ ժամին, բաց անելով իր խեղճ բույնի դուռը, նա ուղղակի պիտի մտնի այն աշխարհը, որ այնքան հեռու-բարձր է այս թշվառության դարշելի որջից։ Իսկն ասած՝ Հակոբը երկնքի նման մի տեղի դռներով ներս մտած էր իրան համարում այսօր։ Հարուստների աշխարհը և երկինքը — միևնու՞յն չեն իր միան ուտող աղքատության համար, միևնու՞յն

չեն հենց այն պատճառով, որ երկուսն էլ անասելի բարձր են, անասելի անմատչելի... Պատմում են, որ երկնքում հրեշտակների կան, անմահական ջրեր, խնկի ծառեր, իսկ ի՞նչ էր պատմում Գրիգորը հարուստների խնջույքների մասին. երկու պատմությունները հավասար չափով հրաշալի են, ապշեցնող։ Այնքան մարդիկ այս բանում. ի՞նչ անուններ, սկսած Նուրջանից մինչև Գալուստ աղայի խոհարարը։ Եվ ինքը, Հակոբը, նրանց մեջ, նրանց հետ. նրանցից մե՛կն էր... Տե՛ր աստված... Իր տե՞ղն էր արդյոք...

Նայում է Հակոբն իրան և չի համոզվում այդ հարցից։ Ամոթ չէր գալիս։ Նրա սրտի մեջ մի բան բարձրացավ, սկսեց մեծանալ, մեծանալ ու մոտեցավ նրա կոկորդին, հասավ լեզվին։ Այդ զարմանալի բանը խոսք դարձավ, և Հակոբն արտասանեց.

— Աղամի որդիներ ենք...

Ժողովրդական այս կարճ խոսքը մի վայրկյանում բացահայտեց ժողովրդի մարդու մեջ այն հավիտենական ճշմարտությունը, որ թելադրել է հին և նոր ժամանակների հանձարներին ամբողջ ստվար հատորներ, այն է՝ մարդկանց հավասարությունը...

— Աղամի որդիներ ենք...

Ամենքը, ամենքը։ Եվ այս տունը լոկ դժբախտության փոս չէր, այլ մեկը քաղաքի շինարարություններից, որոնք լցված են Աղամի որդիներով։ Աղքատանոց է այս, բայց կպած է քառակուսի, ծառազարդ հրապարակում բարձրացած մեծ պալատին։ Տեսել էր Հակոբն այդ պալատի շուրջը պարող վանդակը, սրածայր երկաթներով, և հասկացել էր, որ սուր ծայրերը մարդ ծակոտելու, հեռու փախցնելու համար են։ Բայց... ճիշտ են ասել, թե գյուղացին կարծրամիտ է լինում։ Չէր իմացել Հակոբը, որ այդ սրածայր հաստ երկաթները լոկ զարգարաններ են, չէր իմացել, որ այդ շրջապարիսպը այնքան հրեշտակոր ցուրտ ու անգութ չէ։ Նուրջանի պալատն աղքատանոց էր եկել. և մի՞թե աղքատանոցն էլ այնտեղ չի կարող գնալ։ Եվ սուրբի պես զորավոր բժիշկը միայն այն պալատին չէր պատկանում. հարուստի և աղքատի առաջ կարելի է ծունկ չոքել, երկուսին էր կարելի է միակերպ բժշկել։ Ասենք, մեկը փափուկ բարձերի վրա է պառկած, մյուսը՝ կեղտոտ ու հոտած փսիաթի վրա, բայց ի՞նչ վնաս։ Սուրբի նման բժշկի ծունկը ծալվեց, չոքեց և փսիաթի վրա...

— Աղամի որդիներ ենք...

Շունը տեղից վեր կացավ։ Նրա մի հատիկ աչքն էլ կարծես տեսավ, թե ինչ է դառել այս բակի հրամանատար ծերունին։ Ու մոտեցավ, նախ հոտոտեց նրա ոտները, զգեստի փեշերը, ապա իր մարած հայացքը բարձրացրեց, գցեց նրա դեմքի վրա, ոլորեց պոչը և դունչը մոտեցրեց նրա ձեռքերին, որոնք դարսված էին ծունկերի վրա։ Իր ցեղին հատուկ բնազդով նա հասկանում էր, որ ծերունին այժմ անպատճառ պիտի փաղաքշե իրան. և կողքը սեղմեց նրա ոտներին, շտապեցնում էր, մինչև իսկ աղաչավոր ճիշ արձակեց...

Բայց Հակոբը չփաղաքշեց խեղճ կենդանուն։ Նա չէր էլ նկատում նրան։ Ո՞ր էր դոնապահի ուշքը։ Ահա մեծ դռներով ներս մտան երկու հոգի, մեկն այստեղ մի անկյուն գտած հին աղքատ էր, մյուսը՝ մի փոքրիկ մարդ, որի աջ թևը կտրված էր։ Երկուսն էլ սկսեցին շատ դաժողալ առաջ գնալ։ Թևից զրկվածը մեծ զգուշություններ էր գործ դնում, որ իրան չնկատի անողորմ դոնապահը, որին նա, ինչպես երևում էր, շատ լավ հայտնի էր։ Աշխատելով թաքնվել իր ուղեկից աղքատի կողքում, նա մի քանի անգամ կանգ առավ, ճարպկությամբ հարմար դիրքեր գրավեց, բայց շուտ հասկացավ, որ այս անգամ վտանգ չկա, և համարձակ առաջ քայլեց, մտավ, իր ընկերակցի հետ, բակի ձախ թևը։

Զտեսա՞վ նրան Հակոբը, ինչ է։ Կոշտ, ալեխառն հոնքերի տակից նրա

Հայացքը մեկնված էր մի անորոշ կետի վրա, ուր տեսնում էր այն մարդկանց, որոնց շրջանն էր մտել այնօր։ Եվ ամենքը դեռ այստեղ են, նրա աչքի առջև, ամենքը պտույտ են դալիս տիկնոջ շուրջը։ Տիկինը, տիկինը... Հրեշտակ չէ տեսել հողի որդին, բայց երեւի հրեշտակը նրանից լավ չի լինում։ Առավոտյան մի պահ կար, երբ այդ կրկուսը, հրեշտակն ու Հակոբը, միասին էին և միմյանցից հեռու, միմյանց խորթ ու հակառակ, և տիկնոջ աչքերը լցված էին այն սառցային լեռներով, որոնք անջրպետում են ուտողներին ուտվողներից։ Բայց դետնատարած փախստականները, գերեզմանական ուրվականներ, հալեցրին այդ սառույցները, և այժմ մաքուր ու ջերմացուցիչ է հրեշտակի հայացքը, ժպտում է ամենքին, Հակոբին՝ նույնպես։ Եվ Հակոբը կամա այստեղ նրան տեսնելու համար, նա կգա, դեռ շատ կգա...

Շուրջ նորից կադկանձեց, տեսնելով այն անսահման ժպիտը, որ բոլորովին այլակերպել էր հողի որդու կոշտ ու արևառ դեմքը։ Մի՞թե այս անգամ էլ նա չի փաղաքշելու...

Բայց Հակոբը երեսը դարձրեց դեպի պատը։ Նրա աչքերից թափվում էին արտասուքներ...

Գլուխ երկրորդ

ՈՍԿԱՆ՝ ՏԱՀԱՐՈՒՄ

1

Աշնանամերձի կարճիկ օրն արագ հալվեց, և Նուրյանների ճաշը, որ տեղի էր ունենում միշտ որոշած ժամին, վերջացավ ճրագների լույսով։

Նրան հետեւեց մյուս, նույնպես մշտապես որոշված կարգը։ Մեծ տունն ամբողջովին ընկղմվեց մի խորին և անվրդով անգործության մեջ։ Դադարեց ամեն մի շարժում, ձայն ու ծպուտ չէր դուրս գալիս և ոչ մի անկյունից ձիշտ ինչպես հեքիաթներում կախարդված ամրոց։

Այդ կախարդանքը դրկում էր մեծ և շքեղ ապարանքը երկու ժամով, ոչ ավելի։ Նուրյան ամուսինների հանգստության ժամերն էին դրանք, երբ նրանք քաշվում էին իրանց առանձնասենյակները, որից հետո այլևս չէր կարող լինել որևէ դեպք, որ թույլ տար որևէ մեկին մոտենալ նրանց դռներին և բաց անել տալու ամենափոքր ջանք անգամ գործադրել։

Ասել չէր կարելի, թե մենակ ճաշի և ետճաշյան հանգստության ժամերն էին այսպես չափված ու ձևված։ Նուրյանների տունն առհասարակ կարգի ու կանոնի ապարանք էր, ուներ իր օրենքները, իր անողոք պահանջները, իր որոշած ժամերն ու ժամանակները։ Կարգապահությունը խիստ էր ոչ միայն բազմաթիվ, այլևս պաշտոնների դրված ծառաների, աղախիներին համար, այլ նույնիսկ ընտանիքի անդամների համար։ Կարծես, մի աներևույթ աչք, որ տեսնում էր բոլոր քունջ ու պուճախները, բոլոր խոռոչներն ու ձեռքերը, չէր թողնում, որ անկարգություն լինի որևէ բանի մեջ։

Միայն շինության, կահավորման ու սարքավորման կողմից չէր հոյակապ Նուրյանների ապարանքը։ Հոյակապ էր նա և ներքին կարգ ու կանոնի, վայելուչ բարքերի և նուրբ ու ազնիվ սովորությունների կողմից։

Եվ ամենքին հայտնի էր, որ այդ ներքին հոյակապությունը մի հատ միայն հեղինակ ուներ, և դա տիկին Աննա Նուրյանն էր, մի մեծանուն, հռչակավոր տիկին, որ առաջին տեղն ուներ դրաված իր դասակարգի կանոնի

հասարակության մեջ, ինչպես առաջնակարգ էր, մեծանուն ու հռչակված նրա ամուսին Սամվել Նուրյանը ոչ միայն այս ծովափնյա արդյունաբերական քաղաքում, այլև մայրաքաղաքի բորսային, ֆինանսական շրջաններում։

Տիկին Աննան թագուհի էր իր տան մեջ, և նրա յուրաքանչյուր խոսքը և յուրաքանչյուր ակնարկն օրենք էր այդ տան մեջ ապրող բոլոր մարդկանց, ամենից առաջ հենց Սամվել Նուրյանի համար։ Այստեղ տիկին Աննան դեռ բացառիկ անհատականություն չէր, քանի որ սովորական հասկացողությամբ յուրաքանչյուր կին, այսպես, թե այնպես, իր տան թագուհին է։ Բայց որ տիկին Աննայի թագուհությունը դուրս էր եկել տնային հանգամանքի սահմաններից և անդադար ընդունում էր դասակարգային բովանդակություն, այս էր, ահա, որ բերում էր նրան բացառիկ անհատականության բոլոր նշանները։

Գրամական առյուծների ու վագրերի աշխարհը գլուխ էր իջեցնում նրա առաջ՝ ոչ որպես գեղեցկության մի աստվածուհու առաջ, այս կողմից չափավոր էին տիկին Աննայի արժանիքները, այլ որպես մի հեղինակության առաջ, որին չէր կարելի չհպատակվել, իսկ թե ինչու չէր կարելի, այդ ոչ ոք չգիտեր և բացատրել էլ չէր կարող։ Պարզապես այդ մարդը դարձել էր մի հմայք։ Բացորոշ հրաման, պահանջ, թե մեղմ արտահայտված մի ցանկություն, մի կարծիք, երբեմն նույնիսկ գլխի մի շարժում. սրանցից ոչ մեկը չէր կարելի թողնել անկատար։ Այսպես էր բանը։ Եվ ինչպե՞ս կարող էր ուրիշ կերպ լինել, երբ Սամվել Նուրյանի նման հզոր, առաջնակարգ հարստության և խելքի տեր մարդն էլ ամբողջովին իրան դրել էր նրա իշխանության տակ։

Կսիալվեր իմ ընթերցողը, եթե մի րոպե կարծե՞ր, թե այդ հմայքը տիկին Աննային տալիս էր այն, ինչ անվանում են «բարձր ծագում»։ Նա պարզապես մի վաճառականի աղջիկ էր, մի, ճիշտ է, խոշոր վաճառականի, որ շփեղենի մեծաքանակ առևտուր ուներ, բայց որ հազիվ կարողանում էր ճանկոտել իր անունն ու ազգանունը՝ եզոք Կարգսյան, պարտամուրհակների և առևտրական նամակների տակ։ Այս աստիճանին նա հասել էր հետզհետե, բարձրանալով գյուղական մանրավաճառի, շարժու դրությունից։ Այստեղ, գյուղում էլ, նա ամուսնացել էր, բայց երկար ժամանակ, մինչև մեծաքանակ վաճառող դառնալը, անգամակ էր։

Տիկին Աննայի և նրա ամուսնու կենսական հանգամանքների մեջ եթե կար նմանություն, ամենից առաջ հենց այն էր, որ երկուսն էլ միամոր զավակներ էին և, հետևաբար, հոր ու մոր պաշտածը, չափազանց երես առած էին իրանց ծնվելու օրից։ Բայց տարբերությունն էլ այն էր, որ միամորությունը բնավորության ներհակ գծեր էր դնում երկուսի մեջ։

Աննան մանկության հասակից համառ ու ինքնամոլ բնավորություն ուներ, դառնում էր այն, ինչ անվանում են «իր ասածի» մարդ, ջղայնուտ, պահանջ-կոտ, քմապաշտ։ Թե հայրը և թե մայրը, իհարկե, բոլորովին անկարելի բան էին համարում ամենաթեթև հակառակություն անգամ ցույց տալ։ Եվ Աննան մեծանում էր, ինչպես ինքն էր ուզում, թեև անպակաս էին ֆրանսուհի, գերմանուհի, մինչև իսկ հայուհի դաստիարակուհիները, որոնք պիտի տալին այդ երես առած երեխային այն ամենը, ինչ հարկավոր է որ իմանա մի բախտավոր, հարուստ կյանքի պատրաստվող աղջիկ՝ սովորել լեզուներ, դաշնակ դարնել, պարել, նկարել։ Այս բոլոր շնորհներից նա ստացավ քիչումիշ։ Եվ այս ոչ թե այն պատճառով, որ նա ի բնե բթամիտ էր կամ մարմնով տկար։

Ո՛չ, նա առողջ ու տոկուն կազմվածք էր ստացել իր ծնողներից, մարմնական հարուստ ձևեր։ Եվ եթե կար մի հիվանդություն, որ ընդունակ էր տառապանք պատճառել նրան, այդ ձանձրություն էր, պարապ կյանքի իսկական պատուհասը։ Գարուցն անգամ չկարողացավ մաքառել այդ ցավի դեմ, և

հասնելով գիմնադիրների շորթորդ դասարանը՝ Աննան հայտնեց ծնողներին, թե այլևս չի ուղում սովորել, ձանձրացել է։ Մտորելով այս բանն էլ մտահոգություն չպատճառեց։ Թող ողջ լինի իրանց հրեխան, մնացածը ոչինչ է, կարելի է առանց ուսումի էլ։ Շատ ուսում է ստացել հենց ինքը, Եզոր Մարգարյանը, և սակայն այսօր նա պատվավոր տեղ ունի վաճառականության մեջ և քնդարձակ ծանոթություններ է վաստակել արդյունագործական նշանավոր ներկայացուցիչների շրջանում։ Եթե ուսումը հարկավոր է աղջկան լավ ամուսին գտնելու համար, այդ կողմից Աննան միանգամայն ապահովված է։ Եզոր Մարգարյանը պատրաստ էր իր շիջելի ահագին պահեստը տալ Աննային իրրև օժիտ։

Եվ այսպես, ուրեմն, Աննան ինքը պիտի պայքարեր իր անկուն թշնամու՝ ձանձրության դեմ։ Այս բանի մեջ մեծամեծ հնարավորություններ տալիս էր այն հանգամանքը, որ Աննան մի կնոջական մարմին էր, իսկ կնոջական մարմինն ունի անհուն, հավիտենականության համար անգամ անհուն, պահանջներ ինքն իրան խնամելու ու գեղեցկացնելու, ինքն իրան հաճելի և ուրիշներին հաճույք, պատրանք ու երազ դարձնելու համար։

Նյութ նրան շատ էր տվել բնությունը, և այդ նրա մարմնական հարուստ ձևերն էին։ Այդ հարստության մասին նա գիտակցություն ստանում էր դեռ այն հասակից, երբ ծանոթ-բարեկամները փաղաքշանք էին արտահայտում, շոյելով նրա գլուխը, լիքը թշերը, սիրուն ծնոտը։ Նա չափազանց սիրում էր, որ իրան գովեն, անվերջ գովեն։ Գովասանքներն ամուր դարսվում էին նրա հիշողության մեջ, և ոչ մի բառ նրանցից չէր մոռացվում։ Գիմնադիրների մի բարձր դասարանցի անվանեց նրան Միլոսի Վեներա։ Երեք օրվա ընթացքում այդ անդրիի պատկերը, շքեղ շրջանակի մեջ դրված, կախվեց նրա մահճակալի կողքին, և, նայելով նրան, միշտ ասում էր. «Այս ես եմ»։

Որքան մեծանում էր Աննան, այնքան անզուսպ, մոլեգնուտ էր դառնում նրա մեջ սեփական մարմնի պաշտամունքը։ Անդադար, ոչինչ հոգնածություն, ոչինչ անհետաքրքրություն չզգալով, գիշեր ու ցերեկ նա աշխատում էր իր վրա, կատարելագործել էր ուղում իր ձևերը։ Իսկ այսպիսի մի պաշտամունք արգասավորելու համար ի՞նչը կարող էր պակասել ժամանակակից հարուստ աղջկան։ Նրանից չէին պահանջում մեծամեծ գլուխներ, ուղեղային լարված աշխատանք, ստեղծագործական բեղմնավորություն։ Այս բոլորը տալիս էր նրան, ինչպես և ամեն մի նրա նման հարուստ աղջկան, ժամանակակից քաղաքակրթությունը։ Նրա փոխարեն օր ու գիշեր աշխատում և տնքում էին հարյուր ու մի պրոֆեսորներ, բժիշկներ, դեղագործներ, պերճանքի և շքեղության գործարաններ՝ իրանց հարյուր հազարավոր բանվորներով, մրցում էին իրար հետ ոչ միայն առևտրական տները, միջազգային ընկերություններն ու բանկերը, այլև պետություններն՝ իրանց ծովային և ցամաքային ուժերով։

Պետք էր միայն ընտրել իմանալ շուկայում լեռնացած արտագործությունների մեջ, գտնել այն, ինչ պահանջում էր հատկապես մարմինը, ինչպես հարմարվել, ինչպես հարմարեցնել։

Ահա այս տեսակ աշխատանքի մեջ Աննան ցույց էր տալիս նշանավոր ընդունակություններ, նույնիսկ՝ տաղանդ։ Եվ դեռ տասնհինգ տարեկան հասակում նա տանում էր հաղթանակներ, խելքահան անելով պատանիներին և երիտասարդներին։ Այդ էր նրա համար երջանկության գագաթնակետը։ Տեսնել իր ոտների մոտ սողացող երկրպագուներին, տեսնել նրանց տարփանքի, տանջանքի ամբողջ խորությունը, մի շարձման ժպիտով, հայացքի մի թուլատու արտահայտությամբ հույս ներշնչել այդ սողուններին, ակնկալություն վառել նրանց մեջ, արժանացնել մեկին կամ մյուսին իր ողորմություններին՝ կամ իր թաշկինակը գցելով, կամ մի փոքրիկ պաշիկ տալով և ապա անողոր-

մաբար դեն շարժել իր սողուններին, ծաղրել նրանց արհամարհանքով, ահա ինչ էր նա որոնում, ինչեր էր ձեռք բերում և ինչպես էր սովորում հրամայել մարդկանց, իր կամքին ստրկացնել նրանց։

Կյանքն այնպիսի վայելքների մի ծով էր, և Աննան, ագահ ու երջանիկ, բնիզմվեց նրա մեջ իր մարմնական հարուստ ձևերով։ Այս ձևերից ֆրանսուհի դերձակուհու զարմանալի նուրբ ճաշակն ամբողջ ստեղծագործություններ էր հորինում և ուղարկում բարձր հասարակության մեջ, ամեն օր նոր գույնով, հանդերձի մի նոր գծով, մի նոր ծալքով նա կարողանում էր շեշտել, ընդգծել այդ մարմնի բոլոր գրգռիչ գրավչությունները, մերկացնելով հրապույրները մինչև շարձման անհնարինություններ։

Եվ Աննան ամեն տեղ էր, ուր պահանջվում էր վայելք, հույզ, կրակ։ Ի՞նչ դրություններ և ի՞նչ ժամանակներ. բոլորը նա չէր հիշում, չէր կարելի հիշել։ Մանավանդ կյանքն ամառանոցներում. անակնկալ հանդիպումներ, ծանոթություններ անթիվ ու անհամար, ձիավարություն, մակույկավարություն լճակի վրա, գիշերային տեսակցություններ աստղերի տակ, համբույրներ, գրկախառնություններ, հառաչանք և աղաչանք, ծիծաղ և էլի հաղթանակներ երիտասարդների վրա։

Այսպիսի խաղերի մեջ էր, որ Աննան առաջին անգամ ծանոթացավ Սամվել Նուրյանի հետ, որ այն ժամանակ արտասահմանյան բարձրագույն տեխնիկական մի դպրոցի ուսանող էր։ Օրիորդին շատ էր դուր չեկավ այդ երիտասարդի ստույգ գործնական պահեցողությունը։ Նա իրան ծանր էր պահում, ավելի տարված էր մասնագիտությամբ, քան մի աղջկա մարմնական հարուստ ձևերով։ Եվ Աննայի համար այս մի վիրավորական հանգամանք չէր։ Ի՞նչ նշանակություն ուներ մի Նուրյանի սառնությունը, երբ զվարճությունների, երեկույթների և առհասարակ ուրախ հասարակության թագուհի ամենուրեք և ամենքի կողմից ճանաչված է ինքը՝ Աննան։ Առիթ էին որոնում նրա հետ ծանոթանալու նույնիսկ մայրաքաղաքից ամառանոցներ եկող խոշոր դրամատիկների և բարձր ազնվականների ընտանիքները։ Եվ դրանց միջոցով էր, որ Աննան իմանում էր, թե այնտեղ, բարձրերում, ֆլիրտի ինչ ձևեր կան, ինչպես է պաշտվում սերն իրան հատկացված գաղտնի տաճարներում և այլն, և այլն։ Եվ ինչ իմանում էր, ինչ սովորում էր գործնականապես, ուսուցանում էր իր գավառացի ծանոթներին։ Աննային այլևս պիտի քնացնեին, ինչպես քնացնում էին երեխաներին։ Երկու նաժիշտներ շփումներ ու օժումներ էին կատարում նրա մահճակալի երկու կողմին կանգնած։ Իսկ սիրային միստերիաներում նա կատարում էր քրմուհու դեր։ Երկու սեռից հավաքույթ աղոտ լուսավորված սենյակում։ Ապրումներ, հառաչանքներ, դողոց, շնչուն։

Մի երիտասարդ վերին աստիճանի ջղայնացած, նույն գիշերն իրան գցեց գետը։ Աննան ամենեկին շտաբեց այդ գեպից։ Ամեն ինչ զոհ է պահանջում, և ամենից շատ՝ սերը։ Այդ զոհն իր՝ Աննայի զոհն էր։ Նա ապացույց էր, որ Աննան այլևս հմայք է դարձել։

Եվ հաղթանակների այդ բարձունքի վրա՝ հանկարծ մի մեծ հարված. անակնկալ, ինչպես եթե ամպրոպ լավեր բոլորովին անամպ երկնքից։ Եզոր Մարգարյանը սնանկանում էր և մի աներևակայելի կարճ միջոցում կորցնում էր իր ամբողջ առևտուրը։ Աննան այլևս օժիտ չունեի, ընտանիքն ստիպված էր այժմ «համեստացնել» իր կյանքը։

Աննան զգաց հարվածի ծանրությունը, բայց չկորցրեց իրան։ Այժմ նա պիտի նոր ուղղություն բռներ։ Բայց այստեղ շատ զգալի պակաս էր կազմում մի բան՝ նրա ուսման թերությունը։ Առանց երկար ու բարակ մտածելու՝ նա վճռեց այժմ լրացնել այդ պակասը և ամսական 25 մանեթով վարձեց մի

ուսուցիչ, որ շաբաթը երեք անգամ պիտի դառնար իր մոտ և դասեր տար ուս- սերներին:

Երկու ամիս շարունակեց այս դատաւարներն առանց ձանձրուլի: Բայց մի օր Աննան տեսավ իր ուսուցչին իր սենյակի դռնով ներս մտնելիս մի բոլորո- վին ալլափոխված դեմքով: Նա հագել էր նոր ու երկար սև սերժոնկ, նոր պսպղուն կոշիկներ, կապել էր, նոր օսլայած շապիկի վրայով, նոր գունավոր փողկապտ և տվել էր հարդարելու իր մորուքը վարսավորին:

Մտնելով, նա, փոխանակ դասն սկսեցու, ծունկի իջավ Աննայի առաջ և հայտնելով իր սերը՝ խնդրեց իր կինը լինել:

Աննան մի խոտք անգամ շարտառանեց, վեր կացավ տեղից, մտավ մյուս սենյակը: Սպասելը երկար չեղավ: Շուտով սենյակում երեաց աղախինը և տալով ուսուցչին նրա ամսականը՝ խնդրեց, որ այլևս չգա:

Ուսուցիչը դուրս գնաց գլխիկոր:

Եվ նույն երեկոյան Աննան ասում էր ինքն իրան.

— Թշվառ վարժապետ, ի՞նչ պիտի բերես դու քո կնոջը: Ամսական մի 100 մանկ, չէ՞: Մինչդեռ ինձ հարկավոր են տասնյակ հազարներ, հարյուր հազարներ: Ես ուզում եմ ապրել, ինձ պետք են լայն ու ընդարձակ վայելքներ, և ես դրանք կարող եմ ունենալ միայն փողով, փողով և գարձալ փողով. ան- պատճառ կանոնեմ Նուրյանին:

Երկու տարի էր, ինչ Նուրյանը, վերջացնելով իր ուսումը, եկել էր իր հոր գործարանը ձեռք առնելու: Առաջին իսկ քալերից նա ցույց տվեց, թե ինչ մեծ գործնական խելքի տեր է: Հայրը մեռավ, նա վերակազմեց ամբողջ գործը, ընդարձակեց նոր հիմքերի վրա և միանգամից զարմացրեց ծովափնյա քաղա- քի արդյունագործական աշխարհը: Նոր մարդ էր երևացել. ձեռնարկող, հաս- կացող, և բոլոր աշտուղությունները նրա ձեռքումն էին կենտրոնանում:

Բարեբախտաբար այդ մարդը դեռ չէր ամուսնացել: Աննան գիտեր, որ այդ բոլորովին նշան չէ Նուրյանի ժողովրդական, գիտեր և այն, որ նա առ- հասարակ հավատարիմ և տոկուն ամուսին չի կարող լինել, քանի որ այնքան գրավիչ է ոչ միայն իր գործերի փառքն հաջողականությամբ, այլև իր հա- մակերկի, բարեձև տեսքով և առնական գեղեցկությամբ: Արդեն հայտնի էր արդյունագործական շրջաններում, որ նա ձգտում է դեպի բարձր, դեպի ազնու- վականություն, և այդ պատճառով սիրային կապեր է ստեղծում այդ դասի կա- նանց մեջ: Հայտնի էր նաև այն, որ Նուրյանը սեռային տենչերի մեջ չունի հարատևական հավասարակշռված բնավորություն, այլ ենթարկվում է ժամա- նակավոր բռնկումներին, տարվում միառժամանակ և ապա մի ուրիշի վրա է փոխադրում իր ուշադրությունը:

Այս բոլորը լավ կշռադատում էր Աննան և գտնում էր, որ Նուրյանի փո- փոխակերպության հետ պետք է և կարելի է հաշտվել: Գլխավորը մի բան է միայն. ձեռք գցել բռնկման միջոցներից մեկը և տիրանալ նրան, այնուհետև աշխատել մի կամ մի քանի դավակներ ունենալ նրանից, և ահա նրա ամբողջ կարողությունն էլ ձեռքիդ մեջն է:

Այս ծրագրով Աննան աշխատել սկսեց, գործի հրավիրելով իր ամբողջ կորովը: Այն ժամանակից անցել է տասը տարի, շթավաճառ Եգորի աղջիկը դառել է տիկին Աննա Եգորովնա Նուրյան, ունի Սամվել Նուրյանից երեք երե- խա, մարդուն ամբողջովին իր ձեռքն է առել, տիրում է իր տանը, տիրում է դրսում, փող է ծախսում որքան ուզում է, ինչպես ուզում է:

Արդեն փողի այս հանգամանքն էր ամենապիտանի հարցն այս ամուս- նության մեջ: Երբ նա լուծված էր այսքան հոյակապ կերպով, այնուհետև դժվար չեղավ տիկին Աննայի համար համաձայնության գալ և մի ուրիշ հար- ցի շտաբը: Գիտեր տիկինը, որ իր ամուսինը սիրուհիներ ունի, այն էլ ամբողջ

շորսը, որոնցից երեքը՝ դրսի խոշոր քաղաքներում, ուր նա ուներ արդյունա- գործական գրասենյակներ, իսկ մեկն էլ այս քաղաքում: Նա շատ լավ հաս- կանում էր, որ բոլորովին դուր կլինի փորձ անել, որ Սամվելը ձեռք վերցնի իր սիրուհիներից: Ամբողջ ժամանակ ահագին գործի մեջ ջղեր լարող, ջղեր քայքայող մարդու համար թող այդ լինի մի տեսակ զվարճալիք: Եվ Աննան այնպես էլ ասում էր Սամվելին, ամենևին չթաքցնելով, որ ինքն ունի նրա սիրուհիների հասցեները, նույնիսկ՝ լուսանկարները:

Իրավունք նա տալիս էր իր ամուսնուն: Բայց իրա՞ն: Իր մասին նա ոչինչ չէր ասում և թողնում էր, որ Սամվելը մնա իր կիսաթափանց անգիտության մեջ: Եվ Նուրյանն էլ առանձին շարժառիթ չէր գտնում անհանգստանալու:

Կար այն բոլորը, ինչ հարկավոր էր մի այնպիսի մեծ և հուշակավոր տան: Կար օրինավոր կին, ժիր, կարգապահ, որ ցուցադրում էր այս տան մեջ և բարբերի մաքրություն, և՛ ընտանեկան առաքինություն, բայց մանավանդ անխախտելի հավատարմություն ամուսնական պարտավորությունների մեջ:

Էլ ուրիշ ինչ կամենալ: Ընտանեկան համաձայնության, ամուսնական փոխադարձության կողմից Նուրյանի տունը կարող էր առաքինության օրի- նակ դառնալ բարձր դասակարգի շատ և շատ տների համար:

2

Ժամի ութից կյանքը վերակազմեց Նուրյանների հարկի տակ: Լավեցին քալ- լեր, բացվող և փակվող դռների ձայներ, հետզհետե նաև խոսակցության պա- տուհիլներ: Հյուսիսային երեսի մեծ սենյակում, որ կոչվում էր փոքրիկ դահ- լիճ, վառվեց էլեկտրական շքեղ ջահը, որ մեծ պատուհաններով առատ լույսեր թափեց տունը շրջապատող հրապարակի վրա, խավարի միջից դուրս հանելով դեռ գծություններ անող քամու տեսարանները:

Այս լուսավորությունը ցույց էր տալիս, թե Նուրյանների տունն ունի մի փոքրիկ, ոչ պաշտոնական երեկույթ:

Միաժամանակ էլեկտրական առատ լույսերով ողողվեց հարավահայաց ճակատի անկյունը կազմող քառակուսի սենյակը, որ զարդարված էր վերջին ձևի հոյակապ, թավշապատ կահ-կարասիներով: Մեջտեղը բարձրաթիկունք թաղմոցի առջև դրված էր կարմիր փայտի մի մեծ գրասեղան, որի մեջտեղը բռնում էր ամբողջ մի գեղարվեստական խմբապատկեր ներկայացնող թա- նաքամանը, շրջապատված բազմաթիվ մանր-մունր հազվագյուտ գեղարվես- տական իրերով: Գրասեղանի առջև, կիսակլոր թիկնաթոռի մեջ, նստած էր Սամվել Նուրյանը՝ մի կարճահասակ, բայց խիստ վայելչակազմ, սիրունատես տղամարդ: Ուղիղ նրա դեմ հանդիման, բաց վարդագույն պատի ճակատի մեջ- տեղը գրավել էր մի մեծ յուղանկար, ստեղծագործություն մի համաշխար- հային հանճարեղ վրձինի, որ ներկայացնում էր հին հեթանոսական մի զոհա- րերություն անտառի ծայրում, կապույտ երկնքի տակ:

Այս Նուրյանի առանձնատեսակն էր, ուր և սկսվեց նրա գործի փոքրիկ օրը, երեկոյան ընդունելությունները, որոնք կարող էին լինել միմիայն ամենա- կարևոր ու անհետաձգելի գործերով:

Ամենից առաջ նա ընդունեց իր փաստաբանին: Դատաստանական բաժինը Սամվել Նուրյանի հետզհետե ընդարձակվող գործում պահանջում էր առանձ- նապես մեծ խնամք և ուշադրություն: Գրասենյակի պահանջները զանազան հիմնարկություններից և առևտրական տներից հասնում էին, գրեթե միշտ, խոշոր գումարների, պահանջներ ունեին իհարկե և ուրիշները Նուրյանի գրա- սենյակից և դարձյալ էլի մեծամեծ գումարների: Այդ մեծագումար գործերը վարելու համար Նուրյանը վարձել էր քաղաքի ամենանշանավոր իրավաբանին,

նշանակելով նրան շատ խոշոր վարձատրություն և տալով նրան նաև երկու օգնականներ: Այսօր նրա մոտ գեկուցման եկածը գլխավոր փաստաբանը չէր, այլ՝ նրա օգնականը, որի մասնագիտությունը նույնպես շատ կարևոր էր գործարանի բարեկեցության տեսակետից:

Նուրյանի գործարանում աշխատում էին ութ հարյուրից ավելի բանվորներ: Ծրագրվում էր գործի՝ այնպիսի լայնացում, որ պիտի այդ թիվն ավելացներ կիսով չափ: Այս բազմության պահանջները շատ էին և բազմապիսի: Գործարանատերը պատասխանատու էր այդ բազմության կյանքի առողջության համար: Այդպես էր տրամադրում նոր օրենքը, որ այնքան մեծ անբավականություն էր հարուցել գործարանատերերի աշխարհում: Բոլոր խեղում ստացողները, հաշմանդամ դարձողները, մահացողները, հիվանդացողները, իրենց երեխաներին ուսում տալու միջոց չունեցողները՝ Նուրյանի գրասենյակի թոշակառուներն էին: Հետզհետե մեծանում էր գործատիրական դրամագլխի վնասը, և եթե գործատերը անպաշտպան մնա այն հազարգլխյան պահանջների դիմաց, պետք է այն ժամանակ մնաս բարե աներ շահավետության բարձր չափերին:

Նուրյանը մեծ չափերով օժտված էր գործատիրոջ բնազդով և շատ լավ գիտեր, թե մինչև ուր պիտի դնան իր շահադիտական ձգտումները: Եվ իրան հարյուրավոր բաց բերաններից պաշտպանելու համար մի ամբողջ կազմակերպություն էր ստեղծել. ցածրացնել աշխատավարձը, մարդիկ պահել հատկապես պահանջատեր աշխատավորների հետ ձեռնառու պայմաններով հոժարակամ համաձայնություններ կայացնելու համար, իսկ երբ խաբեական միջոցները չէին օգնում, գնալ դատարան, զինված լինելով օրենքի հայթայթած բոլոր խուսափողական հնարիմացություններով՝ պահանջողի լեզուն կապելու, ինքնասպան ու անգիտակից խոստովանություններ և վրիպումներ դուրս կորզելու և հենց դրանցով պահանջները ջախջախելու համար:

Նստեցնելով փաստաբանի օգնականին՝ փափուկ մետաքսյա բազմոցի ծայրին, Նուրյանն սկսեց ուշադրությամբ լսել, թե ինչ դրույթյան մեջ է մի հաշմանդամության գործը, որ պիտի քննվեր դատարանում մյուս օրը: Զեկուցումից հետո նա սկսեց հարցեր տալ գործի մարդու սառն լրջությամբ, առանց շտապելու, հանդարտ, կիսաձայնով: Նա մանրամասն կերպով ծանոթ էր այս տեսակի բոլոր գործերին, ճանաչում էր բոլոր այն բանվորներին, որոնք երբևիցե պահանջատեր են եղել այլևայլ առիթներով: Մասնագետ իրավաբանը հրահանգներ խնդրեց նրանից, լիազորությունների սահմանների հարց դրեց: Նուրյանն արագ հաշվի էր առնում հանդամանքները, կարելիությունները, շափում, կշռում էր և տվեց իրավաբանին լիապես բավարարող բացատրություններ:

Քառորդ ժամ անցած-չանցած ներս էր մտնում երկրորդ ացեղուն, այս անգամ ոչ Նուրյանի ստորադրյալներից, այլ վերջին ժամանակները շատ մոդային դարձած մի մարդ՝ Թեոդորոս Չարվադարյանը:

Նրանք իրար չբարենցին, որովհետև այս երկրորդ անգամն էր, որ այսօր տեսնում էին իրար: Առավոտյան Չարվադարյանը մի կարևոր գործառնության առաջարկ էր արել Նուրյանին՝ նրա գրասենյակում, այժմ եկել էր վերջնական համաձայնություն կայացնելու:

Չարվադարյանը մի կոլոր, ճարպալիկ կազմվածք էր, լայնքով ու երկայնքով գրեթե հավասարաչափ, բայց շատ աշխույժ, արագաշարժ և զվարթադեմ: Զեռքը մտերմաբար դնելով Նուրյանի ուսին՝ նա նորից պատմեց, թե ինչ ու ինչ է առաջարկվում: Սկսվեց գործի մի մանրամասն խոսակցություն, որ տևեց երկար: Հարցը լուրջ էր ու բարդ: Բայց Նուրյանը չէր շտապում, սառն էր, նույնիսկ անտարբեր: Նրան չէր վարակում այն տենդոտ տրամադրություն:

Նր, որի մեջ շարունակ պահվում էր նրա կոլոր խոսակցիցը: Չարվադարյանը գործի էր դրել իր լեզվի ամբողջ ճարտարությունը և անդադար պատեցնում էր իր մոտ, ծանր մարմինը թիկնաթոռի մեջ, շուտ-շուտ վեր էր կենում, էլի նստում, իսկ երբեմն էլ գնում էր դեպի բազմոցը, ընկղմվում էր նրա մեջ. արագ կերպով խաղացնում էր իր կարճիկ ոտները:

Եվ ամբողջ ժամանակ նրա թուխ աչքերը, հաստ ու թուխ հոնքերի տակից, մեխված էին տանտիրոջ վրա: Նուրյանի դեմքը երբեմն արտաբերում էր մեղմ ժպիտներ: Գրանք խոշոր գործերի տեր և խոշոր շրջանառությունների մեջ ելնված վաճառականի ինքնավստահ ժպիտներն էին: Չարվադարյանին շատ էր այրում այդ գոռոզ, արհամարհոտ ինքնավստահությունը: Նա տեսավ, որ իրան բարձրից են նայում այստեղ: Այնքան գործի հաջողությունը չէր հետաքրքրում նրան, որքան այդ ամբարտաւան վերաբերմունքը ջախջախելու ցանկությունը: Ժամանակ է, որ Նուրյանները և նրա նմանները հասկանան, թե առաջին կարգի վաճառական Թեոդորոս Չարվադարյանը՝ նրանց բոլորի համահավասար ընկերն է:

— Համաձայն ես, Սամվել Իսայիչ, — հարցրեց նա՝ իր ուռուցիկ թաթը մեկնելով Նուրյանին: — Բեր խիենք, եղբայր, բեր, էլ ի՞նչ ես մտքի տակ ընկել: Խիենք այժմ, իսկ պայմանը կգրենք վաղը:

Նա բարձրացրել էր ձեռքը՝ պատրաստ խիելու: Նրա խոշոր երեսը ոգևորության մի մեծ ժպիտ էր դարձել, վառվել, քրտնել: Ամբողջ քաղաքում միայն նա էր, որ Նուրյանի հետ «գոռ»-ով էր խոսում:

Բայց Սամվել Իսայիչը ոչ միայն տեղից չշարժեց իր ձեռքը, այլև սառն կերպով նկատեց.

— Հո Շեյթան-բաղարի ալրավաճառներից չենք, որ այդ գոռիկ ձեռով համաձայնություն կնքենք:

Չարվադարյանը խեղճ հասկացավ այդ ակնարկության ամբողջ միտքը: Նուրյանն, իհարկե, ետին մտքով, վիրավորելու նպատակով չէր, որ տվեց Շեյթան-բաղարի անունը, բայց Չարվադարյանը հիշեց իր անցյալը: Այնուամենայնիվ նա իրան չկորցրեց: Նուրյանը հո այլևս սոսկ վաճառական չէր. նա շատ էր բարձրացել այն դասակարգից, արդեն խառնվել էր իսկական արիստոկրատիայի հետ: Արդյունագործության բոլոր խոշոր ներկայացուցիչները հետևում են նրա օրինակին: Այս բոլորը ճիշտ է, Նուրյանն իրավունք ունի: Բայց մի՞թե այնքան շնչին է իր՝ Չարվադարյանի իրավունքը:

Կարծես այդ հարցն էր տալիս նա, երբ նորից մոտենալով տանտիրոջը, անփույթ կերպով արտասանեց.

— Ի՞նչ անեմ, Սամվել Իսայիչ: Այսքան գեղեցիկ ու շահավետ առաջարկություն՝ և քո սառն վերաբերմունքը: Գործի հաջողությունն ապահովված է, եթե չկա ուրիշ գրավական, բավական չէ՞ հենց իմ բախտը...

Նուրյանը հաղթահարված էր: Այո, այդ մարդն իրավունք ուներ այդպես խոսելու իր բախտի մասին:

Երկու տարի առաջ նա մտքով էլ չէր անցկացնիլ, թե այսպիսի մեծ տենետում ընդունված մարդ կդառնա: Իսկ այժմ նրան ամեն տեղ գրկաբաց են ընդունում, ամենքը նախանձում են նրան: Բախտ... Որքան էլ բարձր, կըրթված մարդ էր Նուրյանը, բայց իբրև շահ որոնող, շահ մեծացնող վաճառական, չէր կարող անպայման չհավատալ բախտին: Իր կյանքում շատ և շատ փորձերով էր համոզվել, որ եթե չկա բախտ, Նուրյանների մեծահույս արդյունագործական ֆիրման էլ չի կարող մեծ վաստակներ ստանալ:

Իսկ Չարվադարյանի բախտը միանգամայն շրջուցիլ էր: Որքան բարձր թռիչք գործեց մի կարճ ժամանակում նա, որ դեռ երեկ, անցյալ օր այնքան փոքրիկ գործի տեր էր, որ նույնիսկ հարստահարվում էր մեծերից: Բախտի

այդ սիրասուն զաւակը հիացնում էր մանավանդ իր անվախութեամբ: Մահի թախիքներ չգիտեր նա, երբեմն այնպիսի հանդուգն ձեռնարկութիւններ էր սկսում, որ ամենքն ասում էին, թե նա իսկապէս գովել է: Բայց բոլորս, զրասնեակներում, սալոններում հանկարծ տարածվում էր Չարվաղարյանի բախտի մի նոր, հրաշալի հաղթանակի լուրը: Նա օրվա հերոս էր գրամական առլուծների աշխարհում: Նվ հարցնում էին. մինչև ո՞ւր կերթա նա, եթե բախտն այդպէս շարունակե հովանավորել նրան երկար, անընդհատ...

Նուրյանը խորին ուշադրութեամբ լսում էր, իսկ Չարվաղարյանը մի քանի նոր բաներ էլ պատմեց իր բախտի մասին: Նվ փառավորվում էր, տեսնելով, թե ինչպէս այդ առաջնակարգ մարդը շարժում է իր դուրսը ի նշան մեծ հիացմունքի, որ հաճախ համարյա նախանձի էր փոխվում: Տպավորութիւնն այնքան ընկճող էր Նուրյանի համար, որ նա նույնիսկ ժպտաց, երբ Չարվաղարյանը ձեռքը նորից դրեց նրա ուսին ու մտերմաբար թոթովելով ասաց.

— Սամվել Նուրյանի համառութիւնն եմ ուզում կոտրել գոնե մի անգամ: Ապա ծիծաղելով խոնարհվեց դեպի Նուրյանը, գլուխը մոտեցրեց նրա գլխին այնպիս, որ իր ծանր ու խոնավ շնչառութեամբ տաքացրեց նրա կես երեսը և երերալով իր կոտր մարմնով, պայմանների մի նոր ձևակերպում առաջարկեց:

Տանտերը լսում էր: Այլևս Շեյթան-բազարը չէր գալիս նրա միտքը: Դէպի հաղիվ նկատելի շարժումներով նա համաձայնութեան էր գալիս Չարվաղարյանի հետ, որ դրանից ավելի մեծ զիջողութիւն չէ կարելի պահանջել առևտրական մարդուց, որ այդքան հավատ ու վստահութիւն միայն ամենամոտիկ բարեկամին կարելի է ընծայել: Նա այժմ ավելի մատչելի, ավելի զիջողական դարձավ: Վերջնական խոսք՝ այնուամենայնիվ նա շատաց: Պետք էր դեռ խորհուրդ անել գլխավոր կառավարչի հետ, գրասենյակում նայել մի քանի թվանշանների:

Բայց ինչ էլ լինէր, գործի կեսը կատարված էր: Չարվաղարյանն այլևս չխոսեց այդ մասին: Այժմ նա մի սովորական ծանոթ էր, չհեռացավ, խոսքի ուրիշ նյութ գտավ: Իբրև այդպիսի խոսակից, նա հայտնի էր իր զվարճախոսութիւններով: Թեև հանաքների մեջ այլևս այն բախտը չունէր, ինչ ուղեկցում էր նրան առևտրական գործերում, բայց ոչինչ չէր խնայում սրախոսի անուն վաստակելու համար, գոնե իր ասածների վրա ամենքից առաջ և ամենքից թունդ ինքն էր ծիծաղում, իսկ սրախոսութիւնների մեծ պաշար ունենալու համար եռանդուն կերպով հավաքում էր ամեն տեսակ անեկդոտներ, ծիծաղաշարժ պատմութիւններ, ուշադրութիւն չդարձնելով նրանց բովանդակութեան վրա: Նույն հանգամանքի բերմունքով նա կոտրում կարդում էր միմիայն երգիծաբանական թերթեր:

Մի քանի բան ասաց, Նուրյանին ծիծաղացրեց: Կսկեց հեռախոսի ձայնը, գործարանի կառավարիչը գեկուցում էր տալիս օրվա դրութեան մասին:

Գործի գաղտնիքներ: Չարվաղարյանը մնա՛ս բարև ասաց, բայց Նուրյանը չընդունեց և խնդրեց մնալ թեյի:

— Այս երեկո ես տանն եմ,— ասաց նա մի ծանր պարտավորութեան տակ դտնվողի եղանակով,— և քեզ պիտի պահեմ, որպէսզի ձանձրուցի չմեռնեմ:

Չարվաղարյանը զարմացավ այդ տեսակ հայտարարութեան վրա, բայց չմերժեց առաջարկութիւնը: Նվ որովհետև հեռախոսը շարունակում էր զանգահարել, ուստի նա մենակ թողեց Նուրյանին, իսկ ինքը դուրս գնաց փոքրիկ դահլիճը, որ տակավին դատարկ էր:

Մենակ մնացած, նա աշուձախ քայլեց, մոտեցավ պատուհաններին, ապա նստեց մի գնդեղիկ դահլիճի վրա, սկսեց խաղացնել ոտները, ուղեցնում էր իր կարմիր ածխած թշերը, օդ էր դուրս փչում բավականութեամբ: Նա գոհ էր այս երեկո իր կատարած գործով, կամացուկ շվացրեց մի երաժշտական ուրախ կտոր, ապա թէթե ու կայտառ ոտքի ցատկեց: Հարևան սենյակից խոսակցութեան ձայներ էին գալիս: Նա մոտեցավ այդ սենյակի դռան: Կսկեց տիկին Նուրյանի ձայնը, և, արդեն իմացած լինելով, որ տիկինը խորհրդակցութեան ունի մի քանի մարդկանց հետ, նորից ետ դարձավ սենյակի մյուս ծայրը: Նուրյանի տունը, ընդունելով իր մեջ բազմատեսակ զարդարանքներ, չէր մոռացել, որ զարդ են կազմում նաև ոսկեկազմ, թանկագին զրքերը, որոնց և հատկացրել էր իր սենյակներից, և ուր տեղավորված էին երկու հոյակապ պահարաններ, շինված սև փայտից:

Այսպիսով, այդ փոքրիկ սենյակը գրադարան էր, և այդտեղ, երկար սեղանի շուրջը շարված, նիստ ուներ փախստականներին խնամող հանձնաժողովը՝ տիկին Նուրյանի նախագահութեամբ:

Առաջին անգամն էր, որ Սամվել Նուրյանի ամուսինը դուրս էր գալիս հասարակական գործիչի այնքան աչքի ընկնող դերում: Բժիշկ Հովասափյանն էր, որ համոզել էր նրան և գրեթե ստիպել էր ստանձնել մի այնպիսի դեր, որ կարող էր նրան միայն պատիվ և հարգանք բերել: Նվ իրավ, գործն սկսվել էր հենց այսպիսի հարգոյական ցուցներով: Տիկինը այցելութիւն էր տվել տեղական շատ ազդեցիկ թերթի ծերունազարդ խմբագիրը, որ մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելում, և որի առաջին խոսքերը, ուղղված տիկին Աննային, այն միտքն էին արտահայտում, թե ապագա պատմութիւնը չի մոռանալ մի այնպիսի խոշոր մարդասիրական գործ, որպիսին է հարյուրավոր մարդկանց մահի ճանկերից խելը, և կվկայի գալոց սերունդների առաջ, թե այս պանծալի մեծագործութեան հեղինակը մի հայ կին էր՝ տիկին Աննա Նուրյանը:

Մոտավորապէս այսպիսի բովանդակութեամբ ակնարկներ և լուրեր տրվեցին նույն այդ խմբագրի թերթում, և տիկին Աննան տեսավ, որ այս նոր դերը հաճելի կերպով խաղացնում է իր ջղերը, նորույթի հրապույժ հաղորդելով նրա հավիտյան որոնող ու ժողովող հոգուն, մի հրապույժ, որ կարծես կոչված է լինել թագն ու պարծանքն այն հրապույժների, որոնց նա տիրացել էր մինչև այդ իր մարմնական հարուստ ձևերով, իր միջիոններով, իր հրամանատարական հեղինակութեամբ:

Այդ տրամադրութեան մեջ նրան տաքացնում էր բժիշկ Հովասափյանը, որի խոսքը դյուրում էր նրան:

Բայց ժողովը սիրուն, պսպղուն գրադարանում որոշումներ չկարողացավ կայացնել առանց բժիշկ Հովասափյանի, որ թեև խոստացել էր գալ նշանակված ժամին, բայց չէր եկել: Պետք էր սպասել նրան, և տիկին Աննան, չկամենալով այլևս փակած պահել իր խորհրդակցիցներին գրադարանի անձկութեան մեջ, հրավիրեց նրանց փոքրիկ դահլիճ:

Չարվաղարյանը վազեց դեպի նա, լիաբերան համբուրաց նրա ձեռքը և կիսահանաքով զանգատվեց, որ իրան մենակ են թողել:

— Երեկ անհետաքրքական հյուր եմ կս, Աննա Եզրովնա:

— Ի՞նչ եք ասում, Ֆեոդոր Ներսեսիչ, կարելի՞ է այդպիսի բան երեակալի անգամ,— պատասխանեց տիկինը մի թովիչ ձայնով:

Փոխադարձ շատ սիրալիր հարց ու բարենկեր: Չարվաղարյանը հավիտ էր տիկինը առաջ ու ջերմորեն հարեց:

— Եվ չեմ նեղանա, եթե դուք անհետաքրքրական հյուր համարեք ինձ, անձամբ դուք, ես միայն ձեզ եմ տալիս այդպիսի իրավունք:

— Ահ, թողեք, խնդրեմ, այդ խոսքերը: Դուք ժամոթ չե՞ք...

— Օ՛հ, օրիորդներն էլ այստեղ են... Բարե, հազար բարե, օրիորդ Սիրանուշ, օրիորդ Շուշանիկ:

Երկու օրիորդները մի ակնթարթում կարմրեցին և ծիծաղելով տվին իրանց ձեռքերը Ֆեոդոր Ներսեսիչին համբուրելու:

— Դուք այստեղ մի ամբողջ պատկամենտ եք ունեցել:

— Ուղում եք ասել ժողով: Այո, ժողով ունեինք, խնդրեմ ծանոթացեք...

— Նախ թույլ տվեք խոնարհ կերպով նկատել, որ դուք, Աննա Եգորովնա, մեծ գլխացավանք եք հանձն առել, շատ մեծ...

Տիկին Աննան մի սիրուն ժպիտ ընծայեց նրան իբրև բարեհաճության նշան: Չարվադարյանը դիմեց օրիորդներին:

— Շնորհավորում եմ ձեր առաջին քայլը, օրիորդներ, այսօրվանից դուք կատարելապես և անպակաս չափահաս եք:

— Ի՞նչ քայլ, Ֆեոդոր Ներսեսիչ, — հարցրեց օրիորդ Սիրանուշը ավելի ևս կարմրելով:

— Անտեղի համեստություն... Քաղաքում արդեն խոսում են ձեր բարեգործության մասին, իսկ ի՞նչ է բարեգործությունը, եթե ոչ չափահասության վկայական: Կուրսում ես միշտ ծաղրական թերթեր եմ կարգում, մնացածը սուտ է և ոչինչ: Իսկ ծաղրաթերթի թագավորը, գիտե՞ք դուք այս, «Стрекоза»-ն է: Եվ ահա նա ասում է, թե կանայք բարեգործի գեր ստանձնում են կամ ծանծրույթից կամ... երկրպագուներ գտնելու համար...

Նա քահ-քահ ծիծաղեց, նայում էր կանանց, որոնք փոքր-ինչ շփոթված էին երևում...

— Երկրպագուներ գտնելու համար, այո՛, այս շատ լավ է, — շարունակեց Չարվադարյանը պինդ ծիծաղից կարմրած ճակատով: — Ներեցեք, այստեղ ոչինչ անհարմարություն չկա. տպված, ցենզուրայից անցած խոսքեր են: Ես ինքս մի քիչ շարախոսություն եմ գտնում այսպիսի բացատրության մեջ. իմ կարծիքով, բարձր դասակարգի կանայք բարեգործ են ինքնըստինքյան... Այս օրենք է:

Այս երկդիմի բացատրությունները միայն ներողամիտ, ակամա ծիծաղներ պատճառեցին կանանց:

Ամենքը գիտեին, որ այդպես խոսողը Թեոդորոս Չարվադարյանն է: Իսկ այդ Չարվադարյանը վաղուց էր հասարակության մեջ տիրացել ազատ լիզվի արտոնության: Նրա հրաշագործ բախտն էր այդպես արել: Մի մարդ, որ հաճախ մի կամ երկու օրվա մեջ տասնյակ հազարներ օգուտ էր վերցնում, սքանչազման բացականչություններ տարածելով ամեն տեղ, չէր կարող մերժվել հասարակության կողմից միայն այն պատճառով, որ պատռած բերան ուներ:

Տիկին Նուրյանն շտապեց օգուտ քաղել տիրած փոքրիկ լուծությունից և նորից ասաց.

— Ֆեոդոր Ներսեսիչ, բայց դուք չծանոթացաք...

Նա ձեռքն ուղղեց դեպի շորս երիտասարդները, որոնք ամբողջ ժամանակ կանգնած էին մնացել:

Չարվադարյանն առանց մի բառ արտասանելու սկսեց ծուլ կերպով ձեռք տալ նրանց, իսկ տիկին Աննան ներկայացնում էր ամեն մեկին: Առաջինը նախկին մի ուսանող էր, որ մի ինչ-որ խառնակության պատճառով կիսատ էր թողել ուսումը համալսարանում, հայտնի էր իբրև ընդունակ մարդ և վճռել էր նվիրվել գրականության և հոգվածներ էր տպագրում տեղական թերթերի մեջ:

Տիկինն այս երիտասարդի մասին մի առանձին ուշադրությամբ էր տեղեկություններ հաղորդում: Այս պալիս էր մի հաշվապահ, որի կենսագրության ամենագլխավոր գիծն այն էր, թե նա «թունդ աղգասեր է»: Բարեկեղծ երիտասարդին, որ քաղաքային ճարտարապետի օգնականն էր, Չարվադարյանը կես հեղնական եղանակով արտասանեց.

— Մնում է, որ մի հատ էլ վարժապետ լինի:

Ամենքը ծիծաղեցին: Չորրորդն, իրավ, անգործ մնացած ուսուցիչ էր, նոր էր եկել գավառից և տեղ էր որոնում: Ասում էին, որ նա բավական շնորհալի բանաստեղծ է: Միահամուռ ծիծաղը նրան շշտեցրեց, ընդհանրապես, շատ համարձակ, զվարթ ձայնով հայտնեց, որ, այո՛, հինգ տարի ուսուցչություն է արել զանազան գյուղերում:

Հյուրերին տիկին Աննան առաջնորդեց սեղանատուն, ուր պատրաստված էր թեյ: Այստեղ էլ խոսողը Չարվադարյանն էր, մնացածները, ինչպես երևում էր, դեռ ընտելացած չէին այս խորթ շրջանին, ուստի կամ լուծություն էին պահպանում, կամ բավականանում էին մի քանի բառերով:

Չարվադարյանը նորից խոսք բաց արեց տիկին Աննայի ստանձնած դժվար գլխացավանքի մասին, բայց հանկարծ մի բան էլ հիշեց:

— Հա՛, ինչպես եմ մոռացել... Դոկտոր Հովասափյանն էլ ձեզ հետ էր:

— Նա այս երեկո էլ կգա, բայց, երևի, քիչ ուշ, — պատասխանեց տիկինը: — Դեռ մնում են մի շարք կարևոր հարցեր, որոնք սպասում են նրա ներկայության:

— Մի խոսքով՝ Հովասափյանը կգա: Շատ լավ, ես նրան կսպասեմ: Թույլ կտա՞ք, Աննա Եգորովնա:

— Ա՛խ, ի՞նչ խոսքեր եք ասում, Ֆեոդոր Ներսեսիչ, — գրեթե հանդիմանական ձեռով ասաց տիկինը, պարզ արտահայտելով, որ ինքը, վերջապես, կվշտանա: — Դուք այս երեկո մեր հյուրն եք:

— Շատ թանկագին է ձեր ուշադրությունը: Հիմա տեսնում եմ, որ անհետաքրքրական մարդ չեմ եղել: Գիտե՞ք ինչ, Աննա Եգորովնա, Հովասափյանին հայհույն եմ, բայց ուղում եմ ձեզ մոտ էլ...

— Հայհույն՞, ինչո՞ւ:

— Նա մոռանում է իր հիվանդներին: Պետք է թեյ մի բժշկի դեմքին, երբ նա այդ դրության հասավ: Չեք կարող երևակայել, թե ինչ է պատահել այսօր մեր Մեղրոն Բալայիչի տանը:

Նա վերջացրեց թեյի բաժակը և շարունակեց.

— Մեղրոն Բալայիչն ունի մի հատիկ որդի, դուք այդ գիտեք: Մի քանի օր է, մորն այնպես է թվում, թե երեխան հիվանդ է: Իսկ այսօր հայրն ու մայրը, համարյա թե, սրտաճաք են լինում: Ծծմայրը ծիծր դնում է երեխայի բերանում, երեխան չի քաշում, բերանը հեռացնում է ծծից: Մեկ անգամ, երկու անգամ... Ի՞նչ անեն խեղճ ծնողները, գնան ծո՞վը թափվեն... Հովասափյանն երեկ է խոստացել, թե այսօր, այսինչ ժամին կգա: Սպասում են, դողում են քառորդ ժամ, կես ժամ, երեք քառորդ ժամ... Չկա ու չկա... Ես ոչինչ չեմ ավելացնի, Աննա Եգորովնա, մնացածն ինքներդ ասացեք: Կարողանո՞ւմ եք երևակայել մոր դրությունը... Երեսուն տարվա ամուսնությունը և միայն այդ երեխան, հազար սուրբից մուրացած... Ահագին հարստության միակ ժառանգը... Եվ, հասկանո՞ւմ եք, նշանակված ժամանակից մի ամբողջ ժամ, մի բոլորակ ժամ հետո է բարեհաճում գալ մեր պարոն բժշկապետը...

— Եվ ի՞նչ է գտնում, — հարցրեց տիկին Աննան:

— Ոչինչ: Բայց մի՞թե հարցն այդ է: Իսկ եթե գտնե՞ր: Եվ գլխավորը՝ ծնողները, ծնողները...

Այդ միջոցին ներս եկավ Սամվել Նուրյանը, և ամենքը, բացի նրա կնոջից

և Չարվադարյանից, ոտքի ելան: Նուրյանը բաժնականացավ երկու օրիորդների ձեռքերը համբուրելով, իսկ մնացածներին ողջունեց գլուխ խոնարհեցնելով հաղիվ նկատելի կերպով: Բայց տիկինն ասաց.

— Սամվել, ծանոթացի՛ր. Արտաշյան, Սահակյան, Բառլանյան, Ղարա-Մուրադյան:

Սամվելը լուռ կերպով կատարեց այդ պատվերը և նստեց Չարվադարյանի կողքին:

— Այս մեր պատվելին, Ղարայան... Զէ, ներեցե՛ք, Ղարա-Մուրադյան, վարժապետ է,— հեգնական լրջությամբ ասաց Չարվադարյանը, թեքվելով նուրյանի կողմը և մի երկար հայացք դրելով երիտասարդի վրա, որ նստած էր ուղիղ նրա դիմաց, ուղիղ ցցած իր մեջքը, շուտ-շուտ շոյում էր իր փոքրիկ մորուքը, դարմացական հայացքներ էր նետում իր շորս կողմը և իր անտաշ շարժվածքով, իր խոսելու ձևով ներկայացնում էր մի բոլորովին խորթ ու անսովոր միջավայր ընկած գյուղացու արտաքինը:

Օրիորդները շնորհակալ կերպով վեր կացան և դուրս գնացին, որպեսզի թաքցնեն իրանց ծիծաղը: Տիկին Աննան այնքան բարեկիրթ էր, որ աշխատեց մոռում ծիծաղել, ցույց չտալով արտաքին ոչ մի նշան, որ կարելի լիներ բացատրել հյուրերի համար վիրավորական իմաստով: Նուրյանը հայացքը ցած ուղղեց: Վերջիններքո Չարվադարյանը գոհությամբ նկատեց, որ զավառացի վարժապետի մասին խոսելը բավական համ ունի երդիծաբանական տեսակետից: Գոնե տիկին Նուրյանը հարկավոր համարեց խոնարհվել դեպի նա և շատ ցած ձայնով ասաց, որ շուտ զվարճալի է նրա ուրախությունը:

— Հա՛, ի՞նչ էի ասում,— շարունակեց կոլոր մարդը,— հա՛, բժիշկը...

Եվ նորից մոր անհանգստությունն է նկարագրվում, Մելքոն Բալայիչի դեսուդեն վազվզելը, Հովասափյանին որոնելը:

— Ինձ մոտ էլ եկավ խեղճը, դիտեր, որ մենք ընկերներ ենք, կարծում էր, թե ես կիմանամ տեղը: Բայց որտեղի՞ց: Ծաշին վազում եմ մոտը՝ տանն է: Ա՛հ, ինչպես գողգոթեցի Տո՛, ասում եմ, խողի գլուխ, ո՛ւր էիր: Նա պատմում է աղքատանոց գնալը, հարյուր ու մի բաներ է ասում. կատաղությունս սաստկացավ, չթողեցի, որ խեղճը մի կտոր հաց ուտե հանգիստ կերպով:

— Բժիշկը լավ...

Այս խոսքերն արտասանողը Ղարա-Մուրադյանն էր: Նա կանգնել էր, սև խուճուճ մազերով զարդարված գլուխը հպարտ ցցել էր դեպի վեր, նրա ձայնը թանձր էր ու հնչուն: Չարվադարյանը խեղկատակի ծամածռություններ արավ, հազաց, ձեռքն ականջին դրեց, որպես թե լավ լսելու համար: Երկու օրիորդներ դարձյալ դուրս ծլկեցին: Բայց վարժապետը շարունակեց ավելի բարձր ձայնով:

— Բժիշկը լավ գործի համար էր գնացել աղքատանոց, և պետք է նրանից շատ շնորհակալ լինել:

Այս անգամ կոլոր մարդը նրան պատասխանի չարժանացրեց: Մեջքը դարձնելով դեպի շորս երիտասարդները՝ նա էլի դիմեց տիկնոջը: Ղարա-Մուրադյանը նստեց իր տեղը, ձեռքը տարավ իր լայն ճակատով և շշնջաց իր ընկերներին.

— Պետք է ասել:

— Ես այդ մասին կգրեմ իմ հոդվածում,— պատասխանեց նախկին ուսանող Արտաշյանը, իսկ մնացածները լուռ մնացին:

— Բժիշկից,— ասում էր Չարվադարյանը,— պահանջվում է մանավանդ բարեխղճություն: Մարդկանց կյանքը նրա ձեռքին է: Գիտե՞ս այս ինչ է նշանակում:

— Երեսուցանում եմ, Ֆեոդոր Ներսեսիչ, մեղքն իմն է,— ասաց տիկինը մի քնքուշ-մեղամաղձառ եղանակով, կարծես ներողամտությամբ հայցելով:— Ես էի, որ խեղդեցի բժշկին:

— Ա՛, ուրեմն նա թողված է եղել... հիմա հասկանո՞ւմ եմ:

Եվ նա մի գիշատիչ հայացք բեռեց տիկնոջ փոքր-ինչ շառագունած, քնքուշ դեմքի վրա: Մի քանի վայրկյան լռություն տիրեց: Վայելահասակ, բարձր ճաշակով հաղնիված տիկինը կարծես հավում էր այդ հայացքից և միայն մեղմ ժպիտներով էր պաշտպանվում, իսկ սիրուն աչքերը ցույց էին տալիս, թե որքան ուժ ու տոկոսություն կա այդ ծաղկափթիթ կաղմվածքի մեջ:

— Հովասափյանի մեղքի կեսը, այն էլ շատ մեծ կեսը ջնջվեց, Սամվել Իսայիչ,— ասաց նա, այս անգամ դիմելով տիկնոջ ամուսնուն:— Ես էլ լինեի, չէի համարձակվի մեքենա...

Նուրյանը բարեսիրտ անսխալություն ներկայացնող մի ժպիտով պատասխանեց այդ հանդիման գովասանքին, իսկ նրա կինն ասաց.

— Բայց եթե դուք այնտեղ լինեիք, Ֆեոդոր Ներսեսիչ, կհիանայիք բժշկի վրա: Մի ծծկեր երեխա կա, որի աղդրում գնդակ է մնացել, հրացանի գնդակ, երևակայո՞ւմ եք այսպիսի բան: Ա՛հ, նայելն անգամ դժվար էր: Զգիտե՛մ, որտեղի՞ց այնքան քաջություն ստացա ես, նայում էի երկար...

— Որպեսի անզգուշություն ձեր կողմից,— ընդհատեց Չարվադարյանը:

— Այդ ես էլ եմ ասել,— ավելացրեց Նուրյանը:

— Տիկնոջից շատ շնորհակալ ենք դրա համար,— համարյա աղաղակելով արտասանեց Ղարա-Մուրադյանը, նորից կանգնելով և ետ քաշելով իր աթոռը:

Այդ աղմկալի ցույցը դուր չեկավ: Չարվադարյանը մի կատաղի հայացք ուղղեց դեպի վարժապետը, իսկ Նուրյանը, հաղիվ դսպելով իրան, ինչ-որ բան փնթինթաց քթի տակ: Բայց տիկին Աննայի ձայնն ամենքին կարգի բերեց:

— Բժիշկն սկսեց քննել վերքը,— շարունակեց նա,— բավական երկար ժամանակ, համարյա տասը րոպե, շփում էր մատներով, բայց այնպիսի զգուշությամբ, այնքան ճարտար, այնքան թեթև կերպով, որ թշվառ մահուկը ոչ մի անգամ ձայն չհանեց:

Երկու օրիորդներն էլ, իբրև ականատեսներ, շտապեցին իրանց հիացմունքը հայտնել: Այո, ճիշտ այդպես էր... և ինքը՝ բժիշկը, շոքած...

— Հրաշք էր, Սամվել,— բացականչեց տիկինը՝ ձեռքերը, ի նշան դարմանքի, միմյանց խփելով: Ես քեզ կասեմ, որ այսօր միայն ես լավ ճանաչեցի մեր բժշկին: Որքան փորձված ու հմուտ ձեռքերում է գտնվում մեր երեսանների առողջությունը:

— Բժիշկ Հովասափյանը,— սկսեց Նուրյանը վերին աստիճանի լուրջ ու հեղինակավոր մի վկայություն, որ հաստատում էր գլխի ու ձեռքերի խրախուսական շարժվածքներով,— բժիշկ Հովասափյանը, կարող եմ ասել, շատ հայտնի է թե՛ իբրև զարգացած մարդ և թե՛ իբրև փորձված, նույնիսկ տաղանդավոր մասնագետ: Այստեղի նրա ընկերակիցները չեն ուրանա, որ այս այսպես է: Առիթ եմ ունեցել մինչև իսկ մայրաքաղաքում գովասանքներ լսել նրա մասին: Դիպեցողի մեջ հաջողակ, համարյա անսխալական. այս ամենագլխավորն է, ներքին հիվանդությունները հիանալի է հասկանում, կարող եմ ասել՝ առաջինն է մեղանում:

— Հենց այդ է պատճառը, որ ես, Սամվել Իսայիչ, խստապահանջ եմ դեպի նրան,— ասաց Չարվադարյանը մի սրտակից բարեկամի հպարտությամբ,— ամենից առաջ բարեխղճություն. առանց այս բանի նույնիսկ Չարվադարյանը բժիշկ չէ: Մեր հասարակությունը խստապահանջ է. հեշտ չէ նրա վստահությունը գրավելը, բայց շտիպազանց հեշտ է միանգամից ամեն ինչ կորցնելը: Եվ, վերջապես, Մելքոն Բալայիչը, նրա կինը... Զգիտե՛մ ի՞նչ սիրտ

պետք է ունենալ՝ այդ երկու մարդկանց մշտացնելու համար: Միակ ժառանգ...
նթիվ չլինի նա, ո՞ւմ պիտի թողնեն այդ երկու խեղճերն իրանց մեծ հարստու-
թյունը...

Ղարա-Մուրադյանի կողմում էլի: Քեթիկ աղմուկ լսվեց, բայց այս անգամ
խոսող չեղավ:

— Ես անտարբեր չեմ այդ մարդու վերաբերմամբ, — շարունակեց Չար-
վադարյանը: — Ընկեր է, հրաշալի ընկեր, դեռ երիտասարդ, ունի իր առջև մեծ
ապագա: Սիրելուցս, եղբորս պես սիրելուց է, որ շատ անգամ նրան չեմ խնա-
յում: Եվ նա, շնորհակալ եմ, հասկանում է այդ:

Հաղթական էր այսպես խոսողի ամբողջ կերպարանքն այդ բոլորին. աչ-
քերը փայլատակում էին, խոշոր, խնքնագոհ ժպիտը վկայում էր, թե որքան
երջանիկ է նա, շողոքորթվելով ամենքի լուսնյակից, գլուխների միանման մեղմ
օրորումներից, որոնք միաբան հաստատում էին, թե նա, այո՞, սալոնների
կուռք բռնկի մտերիմ ընկերն է, նրան «խոզի գլուխ» անվանելու չափ մտերիմ...

Այս ընդհանուր զգացմունքով էլ վերջանում էր թեյախմությունը Նուրյան-
ների սեղանատան մեջ...

4

Բայց ինչքան էլ խոշոր լինեի այս անձնասիրական հաղթանակը, Նուր-
յանների այս երեկոն շուտ ձանձրացրեց: Այդպես էր ցույց տալիս նախ և
առաջ ինքը, տան գլխավորը, որ հաճախ դուրս էր գնում և էլի ստիպված վե-
րադառնում էր, իբրև մի ամուսին, որի կինը նստած էր հյուրերի հետ:

Բայց նրանից լավ դրություն մեջ չէր և տանտիրուհին: Ո՞ր էր մնացել
նրա թագուհությունը: Մի տեսակ ընկճված էր նա, մի տեսակ անօգնական իր
տիրապետության սահմանների մեջ: Զգիտեի ինչ ընդհանուր խոսակցություն
կարելի է ունենալ այս նոր, բոլորովին նոր տեսակի հյուրերի հետ:

Շքեղ կահավորված փոքրիկ դահլիճի մեջ օտար ու խորթ տարրի ներ-
կայությունն էր այսպես ճնշում, և անսպասելի կերպով ներս խուժած անհա-
րազատ ուժը այնքան աննշան չէր, որ կարելի լինեի արհամարհել. չորս հոգի՝
բոլոր ներկա եղողների կեսից ավելին: Հյուրեր չէին այդ խորթերը Սամվել
Նուրյանի համար, այլ ինչ-որ նվաճողներ, աներես, խաժանային... Ի՞նչ անել:

Բժիշկ Հովասափյանի հմտությունները չափազանց լավ հայտնի էին:
Հայտնի դարձավ և այն, որ Չարվադարյանը նրա մտերիմն է: Հետո՞: Ժարը
դարձյալ Ղարա-Մուրադյանն էր, և Ֆեոդոր Ներսեսիչը նորից նրան կայավ:
Բայց ոչ ուսուցիչը, ոչ էլ նրա ընկերները ծիծաղելի կամ ամոթալի ոչ մի հան-
գամանք չէին գտնում այն բանի մեջ, որ գյուղում ուսուցիչ է լինում, որ կոշտ
ու կոպիտ են գյուղացիները, նույնիսկ հիմար ու հաստազուլիս, որ գյուղի հա-
մերգը կազմվում է էշերի զոռից, կովերի բառաշփոցից, խոզերի խոլոռոցից:
Սրախոսությունների համար հոգի տվող Չարվադարյանն զգում էր, որ սպառ-
վում էր իր պաշարը: Արդեն տիկինն ու օրիորդներն էլ անուշադիր էին դառ-
նում դեպի նրա հանաքները: Թմրության նման մի բան կարծես իջնում էր
նրանց վրա. մնում էր, որ սկսեին հորանջել:

Գնալով արի ու զվարթ էր դառնում միայն վարժապետը: Նա նվաճել էր
տունը: Գյուղական ծխրտած, հոտած աշխարհի այս ներկայացուցիչը իր
աներես հպարտությամբ վիրավորում էր թե՛ Նուրյանին և թե՛ Չարվադար-
յանին, վիրավորում էր նամանավանդ նրանով, որ, կարծես, ասում էր. «Ես
այստեղ եմ, և այս իմ տեղն է, որովհետև հենց ինձ համար պիտի լինի այս-
պիսի տեղ»:

Տիկին Նուրյանն, իհարկե, պակաս չափով չէր զգում միևնույն նվաճվածի
վիրավորանքը, բայց գիտեի, թե ինչ նպատակով է բժիշկ Հովասափյանը վար-
ժապետին մտցրել փախստական հանձնաժողովի մեջ, ուստի և տանում էր
այդ վիրավորանքը, լավ իմանալով, որ չկա վարձատրություն առանց զոհի,
իսկ նրա ամուսինն անգիտակ էր այդ նպատակի մասին, որ Նուրյանների
փառքին էր ծառայում, ուստի և վիրավորվածի տրամադրությունն ավելի և
ավելի ուժեղանում էր նրա մեջ:

Եվ երբ նա մի անգամ էլ դուրս գնաց, Չարվադարյանը համարյա վաղեց
նրա հոսից և առանձնասենյակում, բռնելով նրա ուսից, շատ լուրջ կերպով
ասաց.

— Դիմացի՛ր, սիրելի Սամվել Իսայիչ, սաստիկ համբերություն է հար-
կավոր:

Նուրյանը կարգադրամ իր վրդովմունքը հայտնել գեմքի մի դառն ծա-
մածոությամբ և ուսերը վեր քաշելով:

— Չեմ հասկանում, — վայրկենական լուսնյակից հետո արտասանեց նա
ոտուներեն լեզվով:

— Չե՞ս հասկանում... Գաղափար, եղբայր, բարեգործություն... Սրանք
առանց գյուղական թրիքների գլուխ գալ չեն կարող: Մեր փողն է այս բոլորի
սխառնաբլու: Բայց լավ, ինչո՞ւ անպատճառ այսպես. ինչո՞ւ դան, աչքներս
մտնեն: Սատանան տանի, փող տալ և էշ գյուղացիների ընկերությունը վայել-
լել: Ավելի լավ չէ՞ դնել փողը դրսի դռների մոտ, թող ով ուզում է վերցնի, ինչ
ուզում է անի, միայն թե վերև բարձրացող չլինի...

Նա տաքացած էր, խոսում էր բարձր ձայնով: Իսկ Նուրյանը թեթև կեր-
պով հառաչեց. նրա խելքը աչքերը կարծես ասում էին, թե այս բոլորին էլ նա
տատրաստ է այդպես անել:

— Անցել է, — ասաց Չարվադարյանը, — դիմացի՛ր, սիրելի Սամվել
Իսայիչ, իսկ ես կգնամ... Կլուրտում մի ամենաձանձրալի խաղընկեր գտնելը
սրանից լավ է:

— Ինչպե՞ս... զնո՞ւմ ես, բայց չէ՞ որ ասացի, — խոսեց Նուրյանը բոլո-
րովին խեղճացած: — Կինս կնեղանա, իմացիր:

Եվ նա բռնեց Չարվադարյանի թևը, կարծես վախենալով, թե բաց կընկնի
ու կփախչի: Դրամական առույծների թագավորին ուղղակի սարսափեցնում էր
այդպիսի մի ընկերության մեջ մենակ նստելը:

Նորից հպարտացավ Չարվադարյանը: Այստեղ առանց իրան չեն կարող
մի քանի ծամ անցկացնել: Եվ նա մի տեսակ կարեկցողի դիրք ընդունելով՝
համաձայնեց, թե ճիշտ որ չէ կարելի երկու ամուսիններին այդքան անախորժ
դրություն մեջ թողնել:

— Ես չեմ կարծում, — ավելացրեց նա, — մի ուրիշ անգամ էլ, Սամվել
Իսայիչ, այսպիսի մի երեկույթ լինի ձեր տանը:

— Օ՞, ի՞նչ ես ասում, Ֆեոդոր Ներսեսիչ:

Բայց մենակ Չարվադարյանը չէր, որ այդ երեկո կարեկցության արժանի
էր համարում Նուրյաններին: Քառորդ ծամ շանցած, օտար տարրի այդքան
ճնշող, վիրավորական մեծամասնությունը ոչնչացրին նոր հյուրերը: Բոլորովին
անսպասելի էր Գուլուբեկյան ընտանիքի այցելությունը:

— Շատ ուրախ ենք, շատ ուրախ ենք, — բացականչեցին Նուրյան
ամուսինները փրկություն գտածի հրճվանքով և երկուսով գնացին դիմավորե-
լու նորեկներին:

Ամենից առաջ ներս մտնողը տիկին Գուլուբեկյանն էր, որ ժպտաց և
դանդաղորեն արտասանեց.

— Տխրեցի՜նք, եկանք:

— Համեցե՛ք, շնորհ արե՛ք:

Չորս հոգի էին եկողները: Տիկին Աննան համարում էր նախ՝ տիկին Գուլուբեկյանի, ապա՝ նրա աղջկա հետ, որ մի շատ բարակ ու երկար տիկին էր՝ լալիկան հայացքով, սակրատ դեմքով, բարձր ուսերով: Մոր ու աղջկա մեջտեղը կանգնած էր մի կլորիկ ու աշխույժ տղա-երեխա, որին նույնպես համբուրեց տիկին Աննան:

Այդ երրորդությունը, երկու ջայլ հեռվից, հետևում էր մի երիտասարդ տիկնիկի մաքուր համազգեստով: Մի քանի տարի առաջ նա մի երկու-երեք տասնյակ մարդկանց էր հայտնի և պարզապես Գալուստ Աբրահամյան էր, երկրագործի որդի, որ ինք տարի շարքովի էր Պետերբուրգում ինժեների վկայական ձեռք բերելու համար: Բայց ամուսնանալուց հետո հասարակության մեջ այդ անունը, ինք տարիները, ինժեներական կոչումը բոլորովին անհայտացան, և առողջ ու ինքնաբավական երիտասարդն ստացավ ասիկին Գուլուբեկյանի փեսա անունը:

Նրան էլ բարեկցին: Երեկոյթը փոքր-ինչ կենդանություն ստացավ, այժմ բազմամարդ էր, իսկ օտար տարրը կղզիացած էր մնացել, թեև տիկին Աննան իր պարտքը համարեց իսկույն ծանոթացնել չորս երիտասարդներին նորեկների հետ:

Տիկին Գուլուբեկյանը մի շատ խոշոր ու լայն կին էր, սևադեմտ, թուխ դեմքով, թանի պես սպիտակ մազերով և արծվի քթով: Պատկառանք էին ազդում մանավանդ նրա անշտապ, դանդաղ շարժվածքները, վեհ ու խորաթափանց հայացքը, իսկ նրա մեծ դեմքի գծերի մեջ ամենից շատ արտահայտվել էր ներքին շրթունքը, որ վերևից փոքր-ինչ երկար էր ու սուր:

Այդ բոլորի հետ միացած էր և այն նշանավոր հանգամանքը, որ նա հանգուցյալ Թադեոս-բեկ Աղախանբեկյան Գուլուբեկյանի այրին էր, այն իսկ Թադեոս-բեկի, որ երեսուներորս տարի ոստիկանական պաշտոններ էր վարել կանազան տեղերում: Այրին մի առանձին հպարտություն էր պատմում հանգուցյալի կենսագրությունը: Երկար ժամանակ սկսեց բարձրանալ, այնպես բարձրանալ, որ ամբողջ նահանգի շինությունների նախանձն էր շարժում: Նա դարձավ պրիստավ, գավառապետի օգնական, գավառապետ, ոստիկանապետ, նույնիսկ եղավ ժամանակ, երբ նրան հանձնվեց փոխնահանգապետի պաշտոնը, որ նա վարեց մոտ երեք ամիս՝ ամառը, խոսում էր, թե նա պիտի փոխնահանգապետի պաշտոնում էլ հաստատվի. բայց այդ մի բանը, միակ բանը նրա կյանքի մեջ, չհաջողվեց:

Թադեոս-բեկի ոստիկանական տաղանդը թողել էր անջնջելի հիշատակներ շատ տեղերում, մասնավորապես և ուսաց մամուլի տարեգրությունների մեջ: Մոտ ութ տարի նա գավառապետ էր մի հարուստ և ընդարձակ գավառում, երբ մի լրագրի մեջ լույս տեսավ մի ամբողջ թերթին՝ «Մտերի գանգալը» վերնագրով: Նկարագրված էր, թե ինչպես ծտերը, մեծամեծ երամներով հավաքվելով գավառի բոլոր կողմերից, երեք օր ու երեք գիշեր լալագին բողբոջներ էին արձակում դեպի երկինք՝ իրանց թշվառության վրա: Փոքրիկ, խնդհ ու քաղցած էակներ են իրանց, բայց ապրել են գոնե այն երջանիկ հավատով, որ թեև ամբողջ գավառը կեղեքվում է գավառապետի ձեռքին, իրանք, ծտերն ազատ են այդ պատուհասից, քանի որ ոչինչ չունեն տալու՝ ոչ չաղ միս, ոչ ճարպոտ կաշի, ոչ գեղեցիկ ու փափուկ փետուրներ, ոչ մանավանդ գրավիլ ձայն: Այսպես անհոգ էին ծտերը, վստահ, թե կապրեն իրանց նախնիքների նման: Բայց այժմ հուսահատ են ծտերի անթիվ երամները: Գավառապետը, տեսնելով, որ այլևս կենդանի չունի չմնաց կեղեքելու համար, հիմա էլ իր ծանր ձեռքը դրել է ծտերի վրա, նրանց է փետրահան անում: Եվ տկլորացել է ծտային թաղավորությունը, երկիրը ծայրից ծայր լցվեց ծտային ողբերով:

ու միմյանց ներքե: Բարակ է ծտային կաշին: «Մենք մրսում ենք, հո-հո-հո, մրսում ենք, փետուրներ չունենք, ձյուն-ձմեռ է գալիս», — ահա ինչ էր լսվում երեկ: Իսկ այսօր ավելացել է նոր թշվառություն՝ գավառապետը ձեռք է դրել ծտային կերակրի կեսի վրա. «Կեսը ձեզ, կեսն ինձ», — այս է հրամանը: Եվ ծտերը չեն կարող տալ, չեն կարող: Նրանք տկլոր են, նրանք քաղցած են: Եվ ահա երկնքի փեշն են բռնել. կամ մեղ բոլորիս տար, ասում են, կամ մեր գավառապետին:

Պարզ էր բոլորի համար, որ այս թերթից հետո այլևս Թադեոս-բեկ Գուլուբեկյանը չէ կարող մնալ ոստիկանական աշխատանքում: Բայց որովհետև ծտերը միայն նրան չէին կերակրել, այլ նրա միջոցով նաև նահանգապետին, ուստի բանը կարգադրվեց այլ կերպ. Թադեոս-բեկը փոխադրվեց ավելի բարձր, այն է՝ ոստիկանապետի պաշտոնով, այս հարուստ ու բաղամարդ քաղաքը, որ հարկ չկար ծտերին լացացնելու, քանի որ նրանցից ավելի խոշոր, ավելի հարուստ և կատարելապես կարծրակաշի կենդանիներ շատ կային: Այստեղ էր, նրա կողքին, նահանգապետը, և նրանք երկուսով հաճախ էին մտերմական խոսք ունենում իրար հետ խոստովանության կարգով, անուց կողմնակի տեղանքների ներկայությամբ, մի-մի անգամ էլ հիշում էին ծտերի ժամանակը...

Իսկ երբ Թադեոս-բեկը ծերության պատճառով թողեց պաշտոնը և դարձավ պարզապես մեկն առաջնակարգ քաղաքացիներից այս արդյունագործական մեծ կենտրոնում, նահանգապետը շատ անգամ էր նրան ճաշի հրավիրում: Մանավանդ երբ կարիք ուներ նրա աշակցության և խորհուրդներին: Պաշտոնաթող ոստիկանապետի մահը մի շատ խոշոր դեպք էր նահանգական հարուստ քաղաքի համար: Նահանգապետին, իր բոլոր շքանշաններով ու ժապավեններով դարձրելով, ոտով մասնակցեց հուղարկավորությանը՝ տանից մինչև եկեղեցի, ուր մնաց մինչև պատարագի վերջը: Հինգ թավջա բարձերի վրա տանում էին հանգուցյալի շքանշանները: Մտերի հայրենիքից հինգ գյուղացի էին բերել տվել գավառապետի միջոցով: Այս էլ երախտագիտական պատգամավորություն էր հանգուցյալի կառավարության տակ եղած ժողովրդից:

Այսքան նշանավոր մարդու հիշատակը մեծ արժանավորություն էր պահպանում է պատկառելի այրին: Իսկական պետական խորհրդական էր Թադեոս-բեկը, ուներ գեներալի աստղ: Նրա տանը հավաքվում էր ընտրովի, ազնիվ կոչվող հասարակություն, այդտեղ նահանգական բարձր պաշտոնյաները շփվում էին արդյունագործական խոշոր ներկայացուցիչների հետ: Վաճառականներից շատերն էին ցանկանում մտնել այդ շրջանը, բայց Գուլուբեկյանը սաստիկ խիստ էր ընտրության մեջ, սաստիկ նախանձախնդիր էր արիստոկրատ օջախի պատվին: Երբ նա մեռավ, ընդհանուր կարծիք էր, թե վերջնականապես մարեց այդ օջախը, որ հեռու չէր հայ ազգասիրության պարծանքը դառնալուց, ուրեմն և պիտի անբուժելի ազգային ցավերից մեկը՝ համարվեր: Բայց սխալված էին ամենքը. ամուսնու տեղը կանգնեց տիկին Գուլուբեկյանը: Նա գանձարանից ստանում էր այրիի կենսաթոշակ ոչ թե այն պատճառով, որ կարոտ էր, ո՛չ, Թադեոս-բեկը մեծ հարստություն էր թողել իր կնոջն ու մինուհար աղջկան, այլ գեներալի կնոջ դիրքը պահպանելու համար: Ծիշտ է, այժմ նրա տունն այլևս առաջվա պես հաճախ չէին հավաքվում անվանի հյուրեր, բայց նախկին ծանոթներից ոչ մեկը հիմա էլ չի մոռացել այդ տունը: Եվ վերջապես, տիկինն էլ ուներ իր սեփական արժանիքը: Հայտնի էր ամենքին, որ տեղական գիմնազիոնն ավարտած առաջին հայուհին նա ինքն էր:

Նույնպանները մի առանձին երախտապարտություն էին զգում դեպի Գուլուբեկյան ընտանիքը: Ինչպե՞ս կբարձրանար սկզբնապես մի հասարակ արհեստավորի, ապա միայն գործարանատեր դարձած անհայտ անտոհմիկ մարդու որդի Սամվելը, եթե չլինեք Թադեոս-բեկը: Նա էր, որ կրթեց, արիս-

տոկրատացրեց այդ անդադար հարստացող գործատիրոջ, և այս՝ ամենի աչքի առաջ:

Հիշողները հիշում էին, թե ինչպես էր պատմությունը: Փոխնահանգապետի պաշտոնով քաղաք եկավ մի ռուս իշխան, որ շատ հայտնի իշխանական մի տոհմանուն էր կրում, թեև հայտնի էր գրեթե ամենքին, որ նա ինքը քարուքանդ դարձած իշխաններից մեկն էր և բացի փայլուն տոհմանունից՝ ոչինչ չուներ: Բայց այդքանն էլ բավական էր Նուրյանի համար: Թաղեռս-բեկը մտքրեց իշխանին Նուրյանների տունը, ուր նա գտավ և՛ շքեղություն, և՛ անսահման առատություն, բայց որ գլխավորն էր՝ աստվածացման նման մի ընդունելություն: Ծանոթացան, մոտեցան իրար, իշխանն ու իր ամուսինը Նուրյանների մեծաշուք երեկույթների հերոսները դարձան: Իշխանը շուտ նկատեց, որ իր բարեկամ հարստի ամբողջ ներքին աշխարհը հրդեհված է արիստոկրատ ընտանիքների հետ ծանոթանալու և այդ ճանապարհով բարձր դասակարգի մեջ տեղավորվելու բուռն տենչանքով: Եվ նա ընդառաջ գնաց այդ ցանկության: Գրեց իր նման լղարած, նույնիսկ իրանից էլ շատ քոստած ազգականներին ու ծանոթներին, հրավիրեց նրանց իր մոտ ժամանակ անցկացնելու, ուրախանալու, լավ ուտել-խմելու համար: Սամվել Նուրյանի համբավն արդեն այդ հրավերից շատ առաջ էր ուղարկվել՝ մանրամասն նկարագրություններով հանդերձ:

Եվ երկու շաբաթ անցած-չանցած՝ մայրաքաղաքի գնացքը բերեց մի ամբողջ վազոն իշխաններ, իշխանիկներ, կոմսեր, կոմսուհիներ, բարոններ ու բարոնուհիներ: Եվ այդ ամբողջ բազմությունը, որ միշտ չէր լինում կարգին ճաշելու վիճակի մեջ, ամբողջ մի ամիս Նուրյանների հյուրն էր: Ծաշերին, ընթրիքներին, պարերին վերջ ու սահման չկար: Տիկին Նուրյանը, ամեն երկու օրը մի անգամ, չնայած որ դրսում հունվարյան դաժան սառնամանիքներն էին մոլեգնած, դարդարում էր ճաշասեղանը թարմ վարդերով, որոնք ստացվում էին Նիցցայից: Հյուրերը կատարելապես հոգնում էին ուտել-խմելուց: Նրանք արդեն սկսում էին իրանց տրամադրել այնպես, թե իրենք ընկել են մի կախարդական աշխարհ, թե այս օրերը իրական աշխարհից չեն վերցվում, այլ՝ արաբական հեքիաթներից:

Այսպես ասելով էլ նրանք գնացին: Բայց այս բոլորը չէր Նուրյանը հանեց իշխան-փոխնահանգապետին պաշտոնից, նշանակեց նրան մինիստրական ռոճիկ և ուղարկեց մայրաքաղաք՝ իբրև իր ֆիրմայի ներկայացուցիչ: Կատարվում էր ցանկացածը: Արյան արիստոկրատիան գալիս էր ծառայելու փողի արիստոկրատիային: Հողը պատրաստված էր, և փողին էր մնում շարունակել իր առաջխաղացումը դեպի վեր, միշտ դեպի վեր...

Տիկին Գուլուբեկյանը, որ մասնակցել էր Թաղեռս-բեկի հովանավորությանը տեղի ունեցած այդ բոլոր շարժումներին, այժմ կարծես թե չէր հավատում իր ականջներին, երբ տիկին Աննան պատմում էր, թե այս ի՞նչ փոքրիկ երեկույթ է, ինչո՞ւ են հավաքվել այս չորս անծանոթ ու խորթ մարդիկ, ի՞նչ է ցերեկով տեղի ունեցել աղքատանոցում:

Հանգիստ կերպով տեղավորվելով մի մեծ բաղկաթոռի մեջ, նա ուղեց հասկանալ, թե այս ինչ է: Որտեղի՞ց որտեղ: Մի մայրաքաղաքի բարձր ազնվական շրջանը, փայլուն տոհմանունների ծովում, ամբողջ այն քաղաքը դարձացրած ամսավոր կերուխումներ, մեկ էլ ա՛յս, այս ցա՞ծրը, այս աղքատները, այս բացօթյայի մարդի՞կ: Սակայն ապշեցուցիչ հակադրությունը երկար չմնաց անլուծելի: Այս արդյունադորձական վայելումների աշխարհում մաղեր սպիտակացրած տիկինն արդեն շատ լավ իրազեկ էր, որ օրերով ու ժամերով դիզվող դրամական առատությունն ապրում է հեիհե, տենդոտ շտապողականությամբ որոնում է հույզեր ու մտրակումներ՝ իր ջղերը

ցնցելու, անշափ վայելելու, ամեն ինչ վայելելու ահագին աշխատանքը թեթևացնելու համար: Տարվում են ընդունելով, հափշտակություն գիրկն են ընկնում ընդունելով, որպեսզի տարիներով էլ հիասթափվեն, ղղջան, ընկրկեն ու մի ուրիշ տեղ, մի ուրիշ հանգամանքի մեջ գտնեն ընդունելու տարվելու խեղահեղ բավականությունը:

Բացի դրանից, տիկին Գուլուբեկյանը շատ բան հասկացավ և տիկին Աննայի այն խոսքերից, թե այսօրվա այս ամբողջ նորությունը բժիշկ Հովասափյանի գործն է: Անշուշտ այսպես պիտի լինի, Թաղեռս-բեկի այրին շատ փորձված աչք ունի, և նա նկատել է արդեն, որ տիկին Աննայի և բժիշկ Հովասափյանի մեջ եղած հարաբերությունները դուրս են եկել հասարակ ծանոթության սահմաններից: Բժիշկը թունդ ազդասեր է և ահա, ուրեմն, ուղում է հաճույքներ հայթայթել տիկին Աննային՝ ազդասիրության հողի վրա:

Տիկին Գուլուբեկյանը քիչ էլ մտածեց և հասավ այն եզրակացության, որ իր ըմբռնումը ճիշտ է:

Մինչդեռ նա այս մտածողության վրա էր, տիկին Աննան վերին աստիճանի քաղցր ու սիրալիր խոսակցության էր բռնվել նրա աղջկա հետ, հարցնում էր նրա առողջությունը, նորություններ էր իմանում նրա կյանքից: Հետո բռնեց նրա որդու ձեռքից և ուղարկեց իր երեխաների մոտ, որ միասին խաղան: Նույն այդ միջոցին Սամվել Նուրյանն էլ, Չարվադարյանի ներկայությամբ, մի ինչ-որ բան էր բացատրում տիկին Գուլուբեկյանի փեսային, որ կանգնած էր նրա առջև և երբեմն-երբեմն թույլ էր տալիս իրան մի քիչ դեպի առաջ խոնարհվել՝ նրա խոսքերը պարզ լսելու համար:

Բայց տիկին Գուլուբեկյանի թուր շուտով վերադարձավ, բերելով իր հետ Նուրյանների երկու երեխաներին: Այդ մի թեթև անկարգություն էր, բայց մեծերը, մանավանդ տիկին Գուլուբեկյանը, փոքրիկ նկատողությամբ բավականացան, և մանկական սրտաբացությունը մի ակնթարթում թարմացրեց դահլիճի մթնոլորտը: Երեք փոքրիկներն իրանց վազվզոցներով, իրանց խաղալիքներով, շատախոսությամբ, ծիծաղներով նվաճեցին ամենքին, խառնեցին դասակարգերը, մոռացնել տալով ամեն մի խտրություն: Ամեն մեկն իրավունք ուներ շոյել մանկական փափուկ թշերը, սրտի պարզությամբ հարցեր տալ երեխաներին և ենթարկվել նրանց միամիտ հարցասիրության:

Ընդհանուր բավականությունը հրճվածքի փոխվեց, երբ Նուրյանների երրորդ, ամենափոքրիկ երեխան էլ բոլորովին անակնկալ կերպով երևաց դահլիճում՝ ռուս աղախնի հետ: Մի աղջիկ էր դա, ձյունի պես սպիտակ շորերով, քնքուշ, փափուկ ու սիրուն: Նոր էր նա ման գալը սովորել և արդեն կարողանում էր մի քանի բառ թոթովել: Եվ նրան իսկույն հափշտակեցին, ձեռքից ձեռք էին խլում: Մինչև իսկ տիկին Գուլուբեկյանն անտարբեր չմնաց:

Երեխան անդադար թեքվում էր դեպի իրան կանչողները, ծիծաղում էր, երբեմն արտասանում իրան հայտնի բոլոր բառերը, խաղացնում իր փոքրիկ ձեռքերը, մի խոսքով հրճվում էր, ինչպես կարող է հրճվել առողջ ու երջանիկ մանուկը:

Հրճվում էին և ծնողները: Աղախինը պատմում էր նրանց, թե ինչպես երեխան չկամեցավ մենակ մնալ կամ քնել, ինչպես ստիպողաբար պահանջեց, որ իրան էլ տանեն մյուս երեխաների հետ և վաղեց դեպի այս կողմը: Հայրն ու մայրը չգիտեին ինչպես արտահայտեն իրանց դարմանքը: Հրաշք չէ՞, հարցնում էին նրանք միմյանց. այդքան փոքր, և սակայն որքա՞ն խելք, որքա՞ն մտառություն...

— Լիլի, Լիլի, — կանչում էին այս ու այն կողմից:

Չարվաղարյանը մի ամբողջ աղմուկ բարձրացրեց երեխայի շուրջը: Գրք-կում էր նրան, համբուրում ու էլի ցած գնում, վաղվում էր, շոքում էր, սո-ղում հատակի վրա՝ նրան զվարճացնելու, իրան մոտեցնելու համար: Որքան նա հրճվում էր, երբ փոքրիկը մի-մի անգամ ձգում էր նրա բեղերը կամ իր թավիշ թաթիկներով ծեծում էր նրա ճակատը: Տիկին Աննան շտապում էր սաստել, որ այդպես չանի, բայց Չարվաղարյանը նեղանում էր և խնդրում թույլ տալ, որ երեխան աղաթ ու ինքնակամ լինի: Մի քանի անգամ օրիորդ-ները խլեցին նրանից Լիլիին, բայց նա պտույտ էր գալիս երեխայի շուրջը և ամեն հարմար զեպքից օգտվում էր, որպեսզի նրան հափշտակի ու փախցնի: Նրան հիացնում էին մանավանդ մանուկի աչքերը. մոր աչքերն էին... Իսկ և իսկ...

Իսկ օտար տարրը անընդհատ առաջ էր տանում իր տիրապետությունն այդ գեղեցիկ ու փայլուն սենյակում: Ղարա-Մուրադյանը հաշվապահի հետ դիտում էր պատերից կախած նկարները: Փոքր-ինչ վտիտ, բայց ամուր կազմվածքի տեր երիտասարդը հանգիստ ու ինքնավստահ կերպով ձեռքերը ետ էր դարսել, հետզհետե խորասուզվում էր տաղանդավոր վրձինների թովիչ ազդեցության մեջ: Նա չէր էլ մտածում, որ կարգին շապիկ չունի հագին. հնամաշ սև սերթուկը բոլորովին անտանելի չէր թվում այս հարստության մեջ: Թուխ ու խուճուճ մազերով ծածկված գլուխն անշարժացել էր. գյուղական արևառ դեմքի վրա մեղմ հիացմունքը շտկել ու կանոնավորել էր փոքր-ինչ կոպիտ գծերը: Կտավի վրա փռած կապույտ երկինքը, լույսերի խաղը, ծա-ռաստանները, մարդկանց կենդանի դեմքերը խորին բավականություն, ստեղ-ծագործական հրճվանք էին թափում նրա սրտի մեջ: Այդ ծառերի ու բույսերի միջից բուրում էր մի ինչ-որ առանձին օդ, մաքուր ու զվարթարար, և երիտա-սարդն իր ամբողջ թոքերով ներս էր ծծում այդ անսպառ երանությունը: Եվ նա հանկարծ մի բուռն ոգևորությունից ալեկոծված՝ խոսեց.

— Գաղափարը միացնում է, Սահակյան, գաղափարը կարող է ոչնչացնել ամեն մի խտրություն. նա արդեն ոչնչացել է, չե՞ս տեսնում, — հարցրեց նա, մի հայացքով չափելով դահլիճը: — Ա՛հ, ինչքա՛ն շքեղ է ապրում այս մարդը...

Հաշվապահը հասկացրեց, որ այստեղ դարձանալու բան չկա. պարոն Նուրյանը տարեկան մի միլիոն եկամուտ ունի: Միլիոն... Յոթն հարկանի թվանշանն այնքան ճնշող էր գյուղական ուսուցչի համար, որ նրա բերանը բաց մնաց առանց ձայն հանելու: Ուրեմն միլիոնը միայն թվաբանության դա-սագրքի մեջ չէ, նա կյանքի փաստ էլ է, այսպես խոսում ու շարժվող մար-դիկ, այսպիսի պատեր... Նա հիշեց, թե ինչից է կազմվում այդ թիվը, հիշեց, թե ինչ է այսպիսի մի հսկային մոտեցրել իրան, այդ վարժապետին, և նորից արտասանեց.

— Գաղափարը...

Մեկն այդ վայրկյանին մեղմ կերպով քաշեց նրա փեշից: Ետ նայեց. Լիլին էր:

Չանձրանալով գգվանքներից ու համբույրներից՝ երեխան սկսել էր վաղ-վրդել, բայց հանկարծ կանգ առավ վարժապետի մոտ, սուր բացականչու-թյուններով ինչ-որ բան էր ուղում հասկացնել: Երևի պատկերն էր գրավել: Այդպես հասկացան մի քանիսը և մոտ վաղեցին: Բայց Ղարա-Մուրադյանը հանգիստ կերպով բարձրացրեց նրան, գրկեց և ավելի մոտենալով պատկերին, սկսեց ցույց տալ, բացատրել:

Նուրյանը գրեթե սարսափահար շտապեց դուրս գնալ, փախավ: Նրա կինը պակաս հուզված չէր: Նրա դեմքի վրա նկատվեց հուսահատություն, նա պատ-րաստ էր օգնություն կանչել, բայց հիշեց, թե ինչի համար է այս երեկո

հրավիրված վարժապետը, ակամա լռեց: Չարվաղարյանը ճարը կտրած էլի սկսեց իր հեզնությունները գյուղի, գյուղական վարժապետի վրա, բարձրա-ձայն ծիծաղ պատճառելով տիկին Գուլուբեկյանի փնսային:

Բայց Ղարա-Մուրադյանը չէր լսում, իր ամբողջ միտքն ու ուշքը երեխա-յին էր նվիրել: Այդ փոքրիկ հրեշտակը չէ՞ր հաստատում այն, ինչ ինքը մի րոպե առաջ ասում էր Սահակյանին:

Լիլին այդ օտար մարդու գրկում էլ ուրախ էր, թռչկոտում էր: Վերջացնե-լով իր բացատրությունները մի պատկերի մոտ, երիտասարդը տարավ երեխա-յին մյուս պատկերները ցույց տալու: Տիկին Աննան մի քանի անգամ փորձ արավ առնելու նրա ձեռքից երեխային, ասելով, թե նա նեղութուն է պատ-ճառում, բայց ոչ երեխան էր գնում նրան, որ էլ Ղարա-Մուրադյանն էր ըն-դունում, թե նա որևէ նեղություն է պատճառում իրան:

Երբ նա երեխան խտրած հանդիսավոր կերպով անցնում էր սենյակի միջով, ամենքը մի վայրկյան լռեցին, կարծես բոլորովին ճխլվել էին, տա-փակել:

Նա մոտեցավ դաշնամուրին: Այդտեղ տիկին Աննան, կամենալով գրավել Լիլիի ուշադրությունը, թախանձագին խնդրում էր տիկին Գուլուբեկյանի աղջկան, որ մի բան նվագի: Երկու օրիորդներն էլ ձայնակցում էին նրան: Բայց տիկին Գուլուբեկյանի աղջիկը, լալկան աչքերը մերթ մեկի, մերթ մյուսի վրա դարձնելով՝ հրաժարվում էր, ոչինչ պատճառ չբերելով: Անշարժ ու հրա-շալի հանգիստ նստած տիկին Գուլուբեկյանը նայում էր այդ տեսարանին, և նրա ներքին սուր շուրթը գոհության նշան էր ցույց տալիս, համարյա ժպիտ: Տանտիկինը նրան, էլ գիմեց, խնդրեց նրա միջամտությունը, բայց նա պա-տասխան չտվեց, միայն իր խոշոր դեմքի վրա ներողամիտ բարեհաճություն արտահայտող կնճիռներ երևացին:

— Կարո՞ղ ես, վարժապետ, հենց այս րոպեին, ձեռաց, մի շարական սովորեցնել Լիլիին, — հարցրեց Չարվաղարյանը, ծիծաղելի մի քայլվածքով մոտենալով նրան:

Տիկին Գուլուբեկյանի փնսան, որ նրանից մի քայլ չէր հեռանում, որ-պեսզի նրա հանաքները լավ լսե, ծիծաղեց ավելի մեծ ոգևորությամբ: Բայց Ղարա-Մուրադյանն ուշադրություն չդարձնելով այդ տափակ սրախոսություն-ների վրա, ցած դրեց երեխային, մոտեցավ լալկան աչքերով կնոջը, գլուխ տվեց և բարձր ձայնով ասաց.

— Տիկին, ես էլ եմ խնդրում:

Դաշնամուրի ձայները լուրջուն հաստատեցին սենյակում: Տիկին Նուր-յանը հեռացրեց երեխաներին, ամեն միջոց ձեռք առավ, որպեսզի ոչ ոք չխան-գարե նվագողին: Եվ նվագողը, ճիշտ որ, հենց սկզբից գրավեց ամենքին: Նա նվագում էր զգացմունքով, նրա ամբողջ կազմվածքը կարծես այլափոխվել էր, մատները զգեցել էին գյուլակա ճկունություն և ուժ, ոգևորությունը քայլ առ քայլ նվաճում էր նրա ամբողջ էությունը, որ թվում էր այնքան ցամաք ու փխրուն:

Ղարա-Մուրադյանն իր ընկերների հետ տեղ էր գրավել աջ անկյունում: Նա ունկնդրում էր նվագին լարված ուշադրությամբ, ձեռքերը խաշել էր կրծքին, գլուխը կախ արել, նման մի պարզամիտ հավատացյալի, որ կրակոտ քարոզ է լսում, քարոզ, որ գուցե և միանգամայն անհասկանալի է, բայց մի ինչ-որ բարձր ու ջերմ վայելչություն է հաղորդում հոգուն, հիացնում նրան, զգալ

տալով, որ մի լավ, շատ լավ բան է ասվում, մի հիացական ներդաշնակություն է մտցնում աշխարհի մեջ:

Չարվադարյանը բերանը մոտեցրեց տիկին Գուլուբեկյանի փեսայի ականջին և ցինիկաբար շնչացրեց:

— Վարժապետը սիրահարված է կնոջը վրա:

Տիկին Գուլուբեկյանի փեսան ծիծաղեց. բայց այդ ակամա ծիծաղ էր, ձեականություն միայն: Նրա ոչխարային հայացքի մեջ մի վայրկյան պլպլաց անհանգստության և կասկածոտության նման մի կիրք: Բույնը տաքացած մի արու էր դա, որ անտարբեր չէր կարող լինել նույնիսկ այն դեպքում, երբ հանաքն էր գալիս ենթադրել տալու, թե տաք ու անվաստակ բույնի կենդանական բարեկեցությունը կարող է որևէ վտանգ սպառնալ:

Չարվադարյանը չդիտեց այդ հայացքը, որ հասկանա նրա միտքը: Նա հայտնեց, թե տնային երաժշտությունը իրան շատ շուտ է ձանձրացնում և առաջարկեց Սամվել Նուրյանին մի կանաչ սեղան բաց անել:

Սեղանը բացվեց, մոմերը վառվեցին: Հենց այդ միջոցին էլ տեղի ունեցավ անհամբերությամբ սպասվող դեպքը: Ներս մտավ բժիշկ Հովասափյանը:

— Ա՛... — այս բացականչությունը լսվեց ամեն կողմից: Չարվադարյանն սկսեց շատախոսել և ծիծաղել. օրիորդները գնացին դեպի նորեկը, Ղարա-Մուրադյանն իր հիացած դեմքը դարձրեց նրա կողմը, ողջույնի խոսքեր ասաց: Նվազող տիկինը կիսատ թողեց իր սկսած կտորը, թեև Հովասափյանը խնդրեց, նույնիսկ աղաչեց նրան շարունակել: Տեսնելով, սակայն, որ իր պատճառած իրարանցումը չի հանդարտվում, բժիշկը հպարտակամ իրողության և ամենից առաջ շտապեց ներկայանալ տիկին Գուլուբեկյանին, իր գեղեցիկ հասակը թեքեց, համբուրեց նրա հաստ ձեռքը, հարգանքները հայտնեց, շնորհակալ մեկիկ-մեկիկ հարցնել նրա առողջությունը, տիկին Նատալյայի և փոքրիկ Ժորժիկի առողջությունը, ապա գնաց դեպի Սամվել Նուրյանը, նորից համբուրեց տիկին Գուլուբեկյանի աղջկա ձեռքը և նորից աղաչեց նրան շարունակել նվագը: Մոտենալով Ղարա-Մուրադյանին՝ ջերմորեն սեղմեց և թոթվեց նրա ձեռքը, սիրալիր բարեններ արավ նրա ընկերներին: Չարվադարյանը ձեռք չտվեց նրան, բայց դրա փոխարեն մի երկու անգամ մտերմաբար խփեց նրա ուսին, մի քանի խոսք ասաց և այնպես տաք ծիծաղեց, որ նրա կողոր ու մոտոս դեմքն ամբողջապես կարմրեց ու ծածկվեց քրտինքով:

— Արի՛, — կանչեց նա, նայելով կանաչ սեղանի մի կողմին:

— Սամվել Իսայիչ, հարկդ հանիր:

— Իսկույն խա՛ղ, — հարցրեց բժիշկը, նստելով խաղասեղանից քիչ հեռու: — Ես հրաժարվում եմ:

Չարվադարյանը բացատրեց, թե նա իրավունք չունի հրաժարվելու, իսկ Սամվել Նուրյանը, մատներով մեջ շուռ տալով ոսկիների մի հաստ շերտ, խընդրեց նստել:

— Բայց ի՞նչ կասե Մարիա Իվանովնան:

Այդ Մարիա Իվանովնան պարզապես տիկին Գուլուբեկյանն էր. Հովասափյանը կամենալով անպատճառ իմանալ, թե ինչ կասի նա, աթոռը մոտ քաշեց և կրկնեց իր հարցը: Տիկինը երկու բառ արտասանեց, իսկ մնացածը լրացրին նրա դեմքի այն կնճիռները, որոնք բարեհաճություն հայտնելու համար էին կազմվում: Վրա հասավ և Չարվադարյանը, որ քաշում էր բժշկի թևից և ասում էր, թե Մարիա Իվանովնան ոչինչ չի ասի:

— Մարիա Իվանովնան լավ գիտե, — ավելացրեց նա, — որ մենք, գործի մարդիկ, ուժեղ զգացմունքների, ջղային ցնցումների ենք կարոտ. թղթախաղը մեզ համար այնքան պարապ մի ժամանց չէ, որքան՝ պահանջ. մենք ամբողջովին ներվեր ենք... Այնպես չէ՞, Մարիա Իվանովնա...

Տիկին Գուլուբեկյանը նույն բարեհաճ տրամադրությունն էր ցույց տալիս և մինչև անգամ գլխով էլ հավանություն նշան արավ: Միայն այդ ժամանակ բժիշկը գնաց դեպի թղթախաղի սեղանը: Բայց նոր հիշելով մի բան, նա մոտեցավ Ղարա-Մուրադյանին, շատ անուշ կերպով հայտնեց նրան, թե կարևոր խորհրդակցություն ունի երիտասարդների հետ, ավելացրեց, որ ինքն այժմ աղքատանոցից է գալիս: Ապա ներողություն խնդրեց, որ կես ժամով թողնում է նրանց, նստեց խաղի՝ Սամվել Նուրյանի հանդեպ:

Մինչև այդ՝ Չարվադարյանը մի հարց վճռեց տիկին Գուլուբեկյանի հետ: Նա նկատել էր, որ տիկնոջ փեսան, կանաչ սեղանը բաց անելու ընթացքում, կանգնել էր շորթորդ աթոռի ետևում և լարված հետաքրքրությամբ նայում էր, կարծես ամեն վայրկյան պատրաստ ասելու, թե ինքն էլ է ուզում, շատ է ուզում խաղալ: Եվ որովհետև ամենքին հայտնի էր, որ նրա ցանկություններից ամեն մեկը ոչինչ է առանց նրա դորանչի վավերացման կամ առնվազն լուռ բարեհաճության, ուստի Չարվադարյանը ցած ձայնով, իրրև խոստովանանք, հարցրեց.

— Կարելի՞ է, Մարիա Իվանովնա, որ ձեր փեսան էլ նստի. մեր շորթորդ ընկերը պակասում է:

Որքան և ժիր ու անհողորդ հրամանատար էր տիկին Գուլուբեկյանն իր տանը, բայց նա գիտեր ոսկեզօծել իր խոստովությունները, աննշմարելի դարձնել դրանք, մանավանդ հասարակության մեջ: Նրա անշարժ դեմքի վրա աչքերը մի վայրկյան շուռ եկան սպիտակուցների վրա, մի կողմնակի հայացքով չափեցին փեսային, որ կարծես զգաց այդ հայացքը, ուղղվեց իր տեղը, նայեց իր զոքանչին, մի բուրբ ու անմիտ ժպիտ ձևացնելով իր հաստ շրթունքների վրա: Տիկինն էլ ժպտաց, բայց նրա դեմքը այլևս բարեհաճության ոչ մի նշույլ չէր ցույց տալիս:

— Նա քայքայում է իր ներվերը, երբ խաղում է, — պատասխանեց փառահեղ այրին: — Հարկավոր չէ...

— Դուք համեցեք, Մարիա Իվանովնա, — ասաց Չարվադարյանը լավ զգալով, որ այլևս ոչ մի միջնորդություն չի օգնի...

— Եթե պրեֆերանս լիներ... Թաղեոս-բեկն այդ խաղն էր միայն թույլատրում:

— Ա՛հ, Մարիա Իվանովնա, ես ուժեղ ցնցումների մասին եմ խոսում, դուք տալիս եք պրեֆերանսի անունը: Այդ կանացի խաղ է... Ինձ ներեցեք, խնդրեմ:

Նա վեր կացավ, բայց տիկին Գուլուբեկյանը մի բան էլ ուներ հայտնելու:

— Կանացի էլ լինի, բայց հանգարտ խաղ է: Փեսան, իհարկե աստծու, առողջ է և հանգիստ: Այդպես էլ պիտի պահպանեմ նրան:

— Երանի թե մեկն էլ իմ մասին այդպես մտածեր, Մարիա Իվանովնա:

— Ինչնե՞րդ է պակաս... Թշերիցդ արյուն է կաթում: Թաղեոս-բեկն էլ... ջահել ժամանակ ձեզ պես էր: Բայց ծառայությունը... է՛հ... մաշեցրեց նրան:

Չարվադարյանը, սգավորի դիրք ընդունելով, հաստատեց այդ բանը և գնաց իր տեղը բռնեց խաղացողների մեջ: Նուրյանը չէր հասկանում, թե ինչ էր նա ուզում ասել, սեղանի տակ մեղմ կերպով հրելով իր ոտը: Նա չգիտեր, որ երիտասարդ ինժեները, եթե փափուկ ու տաք բույն ունի, եթե ապրում է երկնքի թռչունի նման, ~~առանց~~ մտածելու վաղվա մասին, առանց հոգսերի, առանց տրտմության, միշտ զգալով, որ Թաղեոս-բեկի մեծ հարստությունը բավական է իրան էլ, իր որդիներին էլ, այդ բոլորի բարեբախտությունն այն պայմանով էր տրված նրան, որ նա լինի այն, ինչ կամենում է տիկին Գուլուբեկյանը: Նուրյանն այդ նուրբ դաշնադրության հանգամանքներին ծանոթ չէր և մի ավելորդ անգամ էլ առաջարկեց տիկին Գուլուբեկյանի փեսային

դառնալ շորորոգ խաղընկեր: Եւ Չարվաղարյանը ստիպւած եղաւ իր զարմանքը հայտնել, որ Նուրյանը չի հասկանում, բացարձակ կերպով ասաց, որ պարոնը կարող չէ խաղալ, որովհետեւ Մարիա Իվանովնան չի թույլ տալիս: Երեք խաղընկերները նայեցին բարձրագույն դպրոցի նշաններով զարդարւած երիտասարդին մի տեսակ մեղմացնող, ահամա կարեկցությամբ, բայց նա պատասխանեց մի անվրդով, ներողամիտ ժպտով և մնաց կանգնած:

Ոսկիներն ու հարյուրանոց թղթադրամներն սկսեցին պտույտներ գործել՝ ջղերը գրգռելու, խիստ հուզմունքներ աղբելու համար: Բայց բժիշկը, ինչպէս Չարվաղարյանն ասաց, անտանելի մարդ էր. էլի մի բան հիշեց, հանցաւորի պես ափսոսանքներ հայտնեց և, վեր թաշելով տեղից, գնաց տիկին Գուրբեկյանի աղջկա մոտ:

— Նատալյա Ֆադեևնա, — արտասանեց նա մի շատ հուշմամբ, աղաչալիւր ձայնով, համարյա քիչ էր մնում, որ ծունկ չոքի, — ինձ ներեցե՛ք, չէ՞ որ դուք նվագում էիք... Ես խափանեցի, այո՛, ես...

Տիկին Նատալյան սաստիկ շփոթվեց — նա միշտ այդպես էր. առաջին անգամից խոսք չէր գտնում, որ պատասխանի իրան դիմողին: Նրա լալկան աչքերը կարծես ասում էին. «Ա՛հ, այդ ինչպե՞ս եք խոսում»: Բայց Հովասափյանն իր թևն առաջարկեց նրան, տարաւ մինչև դաշնամուրը և թախանձեց շարունակել: Գարձյալ հարկավոր էր խնդրողների մի ամբողջ խումբ. օգնութեան հասան երկու օրիորդները, և մինչև որ գործիքը մի ուրախ և աշխույժ եղանակ չսկսեց, Հովասափյանը չվերագարձաւ իր տեղը, թեև Չարվաղարյանը փրփրում էր դժգոհութունից ու անհամբերութունից:

Նրա բանն առհասարակ լավ չէր գնում. հաջողությունը Նուրյանի կողմն էր, որ հանգիստ կերպով ու բավական աչքի ընկնող հաղթական ինքնագոհութեամբ դիտում էր, թե ինչպես ետում-եփում էր իր շաղ, քրտնած խաղընկերը, ինչպես է գանգատվում ողորմելի կերպով կամ երեսայի պես հավատացնում, թե սատանան նստել է իր աչ թևի վրա, և թղթերը շարունակ, դիտակցորեն, խոսքը մեկ արած, դավաճանում են:

Իսկ կանանց համար, կատարյալ տոն էր: Տիկին Նատալյայի նվագածը մոգային մի եղանակ էր, որ բերել էր և հրաշալի կերպով երգում էր օպերային երգիչներից մեկը, մի գանգրահեր, բարձրահասակ, քիչ մեղմադճոտ գեմքով երիտասարդ, սեղոնի թագավորը, դյուքիչ ու կախարդ, մանավանդ գեղարվեստասեր հարուստ կանանց համար, մի կուռք, մի պաշտամունք, որին երկրպագում էին, որի համար պատրաստ էին իրար մագեր փետել:

Տիկին Նատալյայի վարժ ու քնքուշ մատների յուրաքանչյուր հարվածը հասնում էր նպատակին: Մեղմիկ օրորվում էին գլուխները, արտասանվում էին երգի բառերը: Տղամարդիկ կանաչից ետ չմնացին. թեթև, հազիվ լսելի մոմոտոցներ էին լսվում բարակ ու հաստ ձայներով: Երգչի անունը անսահման հրճվանքով էր բերանից բերան անցնում:

Ղարա-Մուրադյանի ընկերներն էլ ընկան ընդհանուր ոգևորության ալիքների մեջ: Նրանք էլ տեսել ու լսել էին, նրանք էլ դիտեին դատել: Մենակ գլուխ դական ուսուցիչն էր անհաղորդակից գեղարվեստական խոշոր նորութեան, առաջին անգամն էր լսում այդ ձայները, ոչինչ չէր խոսում, իր բանաստեղծական զգացմունքին էր թողել արձագանքել արվեստի այս բարձր ստեղծագործության:

Փառավորված էր, ամենից շատ, տիկին Գուրբեկյանը: Թեև վերջին օրերը նրա աղջիկը տանը համարյա միայն այդ կտորն էր ասում, և նա մի քանի անգամ ասել էր, թե իրան էլ են դուր գալիս թե՛ եղանակը և թե՛ օպերային երգիչը, բայց այժմ ուրիշ բան էր... Այդ մարդկանց մեջ երևում էր, թե ինչ է նա պատրաստել իր մշտական հաջողություններով. մայրական հպարտությամբ

նր խոշոր ու անշարժ աչքերի միջով կարծես հարց էր տալիս ամբողջ դահլիճին՝ կլինե՞ր այդպիսի երաժշտություն, թե նատալյային Թադեոս-բեկ Աղա-խանբեկյան Գուրբեկյանն ու նրա կողակիցը չլինեին ծնած...

Պակասը լրացրեց տիկին Աննան, որ բարակ ու մեղմ ձայնով կրկնելով այն, ինչ նվագում էր դաշնամուրը, նստեց այրիի կողքին:

— Ա՛հ, ի՞նչ սիրուն մատներ ունի Նատալյան, — արտասանեց նա մի ձայնով, որ լի էր անկեղծ, սրտագին հիացմունքով: — Հրաշալի, աստվածային կտոր է...

Ու նա էլ սկսեց այրիի հետ, ունկնդրի ուշադրությամբ, նայել տիկին Նատալյային, նրա փոքր-ինչ առաջ թեքված և հազիվ նկատելի կերպով երերվող բարակ իրտեխին: Գնալով, տիկին Նատալյան ավելի և ավելի ոգևորվում էր, այդ իսկույն զգաց տիկին Աննան, որ նույնպես գիտեր նվագել փոքրիշատե...

Հանկարծ վազեկազ ներս եկավ փոքրիկ Ժորժիկը և կանգնեց իր մոր կողքին, երեսը դարձրած դեպի դաշնամուրը: Երեսային ընկերական ուրախ և աղմկալի շրջանից խլել-դուրս էր հանել ծանոթ երաժշտությունը: Այդ մի սրբաշարժ հանգամանք էր մանավանդ տիկին Աննայի համար, որ այնքան շատ մտածում էր երեսանների և նրանց ընդունակությունների մասին: Նա տեսնում էր իր առջև ժառանգականության օրենքի մի կենդանի ապացույց. իսկ երբ փոքրիկն սկսեց մանկական անուշ ու բարակ ձայնով երգել, ընդհանուր հրճված հարուցանելով, տիկին Աննայի համար այլևս ոչ մի կասկած չմնաց, որ ժառանգականությունը կտանե երեսային կհասցնե այն դրություն, որ նա, ո՛վ գիտե, կդառնա և նշանավոր երգիչ:

Ժպտալով գլուխը բարձրացրեց և երեսայի հայրը, բայց իսկույն էլ ուշադրությունը կենտրոնացրեց կանաչ սեղանի վրա, որովհետև խաղի մի շատ հետաքրքրական վայրկյան էր սկսվել: Չարվաղարյանը, չնայած իր նեղ դրության, երկու անգամ Ժորժիկ կանչեց, իսկ բժիշկը, օգտվելով առաջին հարմար բույրից, կատարեց իր պարտքը, մոտենալով տիկին Գուրբեկյանին և շատ սիրալիկ կերպով հայտնելով նրան, որ ինքն էլ հիացած է: Ժորժիկը շփոթվեց, խառնում էր, զուր աշխատելով նվագի հետ գնալ: Եւ նրա ջանքերն այնքան սրտառու էին, որ տիկին Աննան չկարողացավ չբռնել նրա թևից ու, քաշելով դեպի իրան, համբուրեց նրա լիքը դեմքը, գովեց ու փայփայեց: Տատրն էլ հարկավոր համարեց խրախուսել, ձեռքը քսել նրա գլխին և ասաց, որ բավական է երգելը:

— Քանի՞ տարեկան է, Մարիա Իվանովնա:

— Վեց:

— Եւ այնքան շնորհալի՞...

— Թադեոս-բեկի պատմելով՝ ինքն էլ այդ հասակում շատ շնորհալի երեսայ է եղել...

— Տեսնո՞ւմ եք, պապի հատկություններն է ժառանգել:

— Թադեոս-բեկից հետո՞ մի քիչ էլ իմը, Աննա:

— Իհարկե, իհարկե, Մարիա Իվանովնա, դրան ի՞նչ խոսք:

Գրկելով երեսային, տիկին Աննան ասաց նրան.

— Ասա, Ժորժիկ, դու ուզո՞ւմ ես, որ փոքրիկ եղբայր կամ քույրիկ ունենաս, ա՛յ, ինչպես մեր լիլին:

— Ուզում եմ, — իսկույն պատասխանեց երեսային:

Նա չիմացավ, թե ինչ էին այդ խոսքերն տատի համար, և ինչո՞ւ նա հանկարծ մոռացրեց կերպարանք ընդունեց, նույնիսկ խորը հառաչեց:

Այո, միայն այրին գիտեր իր ցավը: Երեսունհինգ տարվա ամուսնական կյանքը միայն մի հատ պտուղ էր պարգևել նրան. և նա գիտեր. շատ տարիների փորձով գիտեր, թե որպիսի նահատակ է մի հատիկ զավակի տեղ մայ-

բը: Մի՞թե իր աղջիկն էլ պիտի նույն նահատակը լինի: Այդ հարցի վրա նա երկար ժամանակ դուրս էր պատռել, և մի կողմից թաղեոս-բեկի միակ ժառանգուհու առողջութունը, մյուս կողմից նահատակ մոր դրությունը նրան երկու կրակի մեջ էին դրել: Հոգ տանել, ա՛հ, շարունակ մտածել, մինչև վերջին շունչը, մինչև դերեղման... Թաղեոս-բեկի այրիին այս է միայն վիճակված: Այժմ տիկին Աննան էլ ասաց, որ թեև ինքը նախապաշարված չէ, բայց հավատում է, որ գոյություն ունի շար աշքը, և այդ շար աշքը մանավանդ մի հատիկ երեխաներին է հալածում: Ժորժիկը մենակ է, և այդ մենակությունը ցանկալի չէ: Այս մեկ: Իսկ այն մյուսը: Նահանգապետն ունեւր մի որդի, Ժորժիկ անունով: Թաղեոս-բեկն այնքան սիրում էր նրան, որ շատ անգամ ցանկություն էր հայտնում մի թուռն ունենալ նույն այդ անունով: Այրին սուրբ պարտք համարեց կատարել այդ ցանկությունը, երբ նա աղյուս արու զավակ ծնեց: Բայց կար և մյուս մեծ պարտականությունը, մյուս ուխտը: Կարելի՞ էր թույլ տալ, որ մոռացվի Թաղեոս-բեկի նման մի մեծ, նշանավոր մարդու անունը: Տիկին Գուլուբեկյանի երկրորդ թոռը, եթե նա իհարկե արու լինեք, պիտի կրեր իր պապի անունը:

Մի շատ խոր մտաւտանջութուն երևան եկավ տիկին Գուլուբեկյանի գեմքի վրա: Եվ նայելով խաղացողներին կողմը, նա ասաց լսելի ձայնով ինքն իրան.

— Այս անգամ լուրջ կերպով խորհուրդ կանեմ բժշկի հետ...

7

Երկրորդ անգամ հայտարարվել էր, որ ընթրիքը պատրաստ է, և ամենքի ուշադրությունը դեպի սեղանատունն էր դարձել: Բայց Չարվադարյանը բողոքելով, խնդրելով կարողանում էր հետաձգել տալ ընթրիքը: Արդեն մոտ ութը հարյուր մանկ էր նա տանուլ տվել և աշխատում էր այդ գումարի գոնե մի մասը կտ խել: Եվ շտապում էր, ավելի ջղախն ու անհամբեր էր դարձել, ավելի մեծ գումարներ էր դնում, շուտ-շուտ կրկնելով, որ գետն ընկնողն անձրեկից չի վախենա:

Բայց որքան էլ շատ լինեք տանտերերի ուշադրությունը դեպի նրան, անվերջ հետաձգել ընթրիքը չէր կարելի: Եվ տիկին Աննան ստիպողաբար ասաց.

— Վերջացրեք, պարոններ, մենք ամենքս ձեզ ենք սպասում:

Հովասափյանը դեն գցեց իր խաղաթղթերը, շտապով ոտքի կանգնեց և, վճռական կերպով հայտարարելով, թե ինքն այլևս չի խաղում, հավաքեց իր առջև թափված ոսկիները: Ապա սկսեց որոնել տիկին Աննային, որ ներողություն խնդրի նրանից: Գուլուբեկյանի այրին վերջապես վեր կացավ տեղից և, կանչելով Հովասափյանին, հայտնեց, որ խորհուրդ պիտի անե նրա հետ: Բժիշկը ժպտաց. իհարկե նա շատ ուրախ էր, որ կարող է ծառայել հարգելի Մարիա Իվանովնային. ասաց, որ պատրաստ է նույնիսկ այս րոպեին լսել նրան: Բայց այդ վայրկյանին նա լսեց իր ետևում.

— Պարոն բժիշկ, իսկ մեր խեղճն՞րը...

Նա ետ նայեց: Կանգնած էր Ղարա-Մուրադյանը:

— Մենք համարյա ոչինչ չարինք, սպասում էինք ձեզ, իսկ հիմա ընթրիքի են հրավիրում: Մեր խեղճներն այժմ գուցե երազում տեսնում են, թե ինչպես ենք մենք աշխատում նրանց համար:

Նրա խոսքը սովորականի պես բաց ու պարզ էր, ձայնը բարձր և փոքրինչ կոպիտ, համարյա հանդիմանական: Սալոններում պաշտված բժիշկն իրան նեղ դրություն մեջ դրաց և ակամա, մեքենաբար, ուղեց արդարանալ այդ անտաշ գեղջուկի առաջ:

— Մենք... մենք հենց նրանց համար ենք հավաքվել,— թոթովեց նա.

— Այդ շատ լավ է,— ծիծաղելով պատասխանեց Ղարա-Մուրադյանը նույն վերավորական ուղղամտության շեշտերը չկորցնելով:— Նրանց համար ենք հավաքվել, բայց ի՞նչ ենք արել:

— Ահա... հիմա... հիմա...

Նա շտապով իր շուրջը հավաքեց երիտասարդներին: Եկել էր և ծախսարար նշանակված Մհերյանը: Հրավիրվեց և տիկին Աննան: Բայց նա չէր կարող երկար նստել և միայն իր պահանջները դրեց, թողնելով, որ խորհրդակցությունը քննե ու վճռե, թե ինչպես պետք է կատարել այդ պահանջները:

— Ամեն օր կաթ, կարագ և սպիտակ հաց երեխաներին ու տկարներին,— ասաց նա,— նոր հագուստներ, սպիտակեղեն, անկողին ամենքի համար: Բնակարանը զովելի է, հարկավոր է առատ, առողջարար սնունդ և կանոնավոր հանգստություն: Ուրիշ կերպ կենդանացնել այդ դիակները չի կարելի: Աշխատանքի ընդունակներին և բավական կազդուրված հիվանդներին պետք է դործի դնել:

Եվ նա գնաց, հայտնելով ի տեղեկություն ամենքի, որ ուշանալ չի կարելի, ընթրիքը վաղուց է պատրաստ, իսկ տիկին Գուլուբեկյանը չի սիրում անքուն մնալ:

Չարվադարյանն ու Նուրյանը, տիկին Գուլուբեկյանի փեսայի աջակցությամբ, վերջացնում էին իրանց հաշիվները, երբ անկյունում գումարված ժողովն սկսեց նոր քննել, թե ինչպես պետք է կազմակերպել թշվառ փախստականներին օգնելու գործը՝ այն առաջարկությունների հիման վրա, որ արավ տիկին Աննան:

Սենյակը դատարկվեց, ամենքը սեղանատանն էին, բժիշկը սաստիկ շտապում էր, աշխատում էր կարճ կտրել, խնդրում էր Ղարա-Մուրադյանին բավականանալ այն կցկտուր բացատրություններով, որոնք տրվում էին նրա հարուցած հարցերի առիթով: Օրիորդներն էլ փոխադրվեցին սեղանատուն: Բժիշկը, կարծես, փշերի վրա էր նստած. նրա ուշադրություն ավելի դանդաղ էր նվիրված, և հենց որ մեկը ներս էր մտնում, նա իսկույն արտասանում էր.

— Հիմա... մի երկու րոպե... ոչ ավելի...

Բայց րոպեներն էլ անշափ երկար էին երևում սպասողներին: Սկսվեց տրտուճ: Երկու անգամ հենց Չարվադարյանը գնաց Հովասափյանին հանդիմանելու, թեև ավելորդ էր համարել համբերել և մի-մի կտոր վերցնում էր սեղանից, ուտում: Կծելով ձեռքում բռնած կտորները և դանդաղ ծամելով, նա ծաղրեց այդ «Բարեգործական ժողովը», ապա անցավ և լուրջ հանդիմանությամբ: Հանդիմանում էր Հովասափյանին, որ նա ժամանակ ունի վարժապետների հետ այդքան դուրս դնելու, իսկ խաղի ժամանակ չկամեցավ գոնե ավելորդ կես ժամ նստել:

— Ինձ համար չարիք, ինձ համար... որպեսզի իմանամ, թե թղթերը վերջ ի վերջո մարդավարություն պիտի անե՞ն, թե հենց մի գլուխ շունշանորդի պիտի մնան...

Բժիշկը հավանություններ տալով, իր մեղքը խոստովանելով, մի կերպ կարողացավ ուղարկել նրան սեղանատուն, իսկ ինքն շտապեց դիմել ժողովականներին, որոնց մեջ այդ րոպեին մի ինչ-որ վեճ էր ծագել և հենց այդ պատճառով էլ նրանցից ոչ ոք չէր լսել Չարվադարյանի խոսքերը մինչև վերջ: Ղարա-Մուրադյանը տաքացած մի բան էր ապացուցանում և ընդհատեց վեճը միայն այն ժամանակ, երբ Հովասափյանը երկրորդ անգամ խնդրեց նրան հիշել, որ մյուս սենյակում սպասում են հյուրերը, որ տանտիկինն ամեն իրավունք ունի նեղանալու իրանցից:

— Մենք ընթրիքի համար չենք հավաքվել, պարոն բժիշկ,— ասաց երիտասարդը, իր բոցավառ հայացքն ուղղելով նրա վրա:— Այստեղ կարևոր հարցեր կան, որոնք պետք է քննել, պարզել: Սկզբունքի հարցեր... Մենք չիլինի, կարծես, եթե այս ամբողջ երեկոյից դռնն մի ավելորդ ժամ էլ նվիրենք այն գործին, որ մեզ բերել է այստեղ:

Բժիշկը ներողամիտ ժպիտով պատասխանեց նրան: Անփորձ էր գյուղական վարժապետը, չգիտեր, որ այսպիսի շրջանում այս տեսակ գործերին չի կարելի երկար ժամանակ նվիրել: Չգիտեր, որ սկզբունքի հարցեր չեն կարող լինել այստեղ, քանի որ նրանց մասին խոսք թույլատրվում է միայն այն բնական, երբ ուզում են ցույց տալ, թե այստեղ գիտեն դրսի ցավերի վրա մտածել: Քիչ, շատ քիչ են այդ բույսերը, որովհետև սաստիկ ձանձրացուցիչ են, որովհետև խորթ են այստեղ այդ սկզբունքները, անհասկանալի են: Եվ Հովասափյանը, երիտասարդին հանգստացնելու համար, արտասանեց միայն.

— Հետո, հետո...

Ապա իր աթոռը քաշեց Արտաշյանի մոտ: Այժմ ամենակարևոր հարցն էր: Հարկավոր էր մամուլի աջակցությունը, հարկավոր է խոսել շատ, նկարագրել և ցույց տալ, թե ինչ են անում, ինչ պետք է անել: Հարկավոր է ոգևորել անտարբերներին անձնազոհության օրինակներով: Մեծ նշանակություն էր ստանում լրագրի աշխատակիցը: Եվ Հովասափյանն սկսեց երկար ու բաժակ պատմել նրան, նյութ տալ:

— Երևակայում եք, պարոններ, այսպիսի եղելություն,— ասաց նա, ձեռքը հաճախակի դնելով Արտաշյանի ծնկան վրա:— Քամու այնպիսի սարսափելի ժամանակ... այսօր նա շտեմանված կատաղության էր հասել. ինձ ասացին, որ այսօր «Վարդ» առաջատանավոր խորտակվել է ափից ոչ հեռու... Այդպիսի ժամանակ տղամարդն անգամ դուրս գալու հոգաբարձություն չունի... իսկ Աննա Եզրովյանն զնաց աղքատանոց... որովհետև խոսք էր տվել...

— Ես գիտեմ, որ «Վարդ»-ը հենց այդ ժամին է խորտակվել,— ավելացրեց Մհերյանը,— եղբայրս նավատիրոջ գրասենյակում է ծառայում:

— Այո՛, ճիշտ... Թեև ես էլ էի խոսք տվել, բայց, խոստովանում եմ, չէի հավատում, թե նա կգնա, հենց այդ պատճառով էլ ուշացա. ասում էի՝ անկարելի է, նա կհետաձգի: Հանկարծ իմանում եմ, որ նա զնացել է... Աստված իմ... Շտապում եմ ինքս էլ պարոն Մհերյանի և օրիորդների հետ և ինչ եմ տեսնում...

Եվ բժիշկը ոչինչ չմոռացավ: Ու լրագրի աշխատակցի և բանաստեղծի առջև պատկերացավ դժբախտության դարձահոտ փոսը, որի մեջ շրջում, կարգադրություններ էր անում քաղաքի առաջնակարգ, հպարտ, անմեղքներով լինելու բոլոր իրավունքներն ունեցող տիկինը:

Դռնապահ Հակոբը չէր միայն, որ այնքան հափշտակվել էր այդ օրը: Այստեղ էլ նույն անկեղծ, սրբազան ոգևորություն էր պատել լսողներին: Ղարա-Մուրադյանը բուռն կերպով հիացմունք և բավականություն էր արտահայտում: Նա գտնում էր, որ Արտաշյանը պարտավոր է մեծարել այդ անձնազոհ բարերարությունը, օրինակ հանդիսացնելով տիկնոջն ուրիշների համար...

— Երևակայում եք, պարոններ, մի այսպիսի տեսարան,— շարունակեց Հովասափյանն ավելի ևս սրտառու ձևով,— մտնում է Աննա Եզրովյանն աղքատանոց. ոչ ոք չկա. և նրան դիմավորում է, գիտե՞ք... ահագին գամփոք: Այո, նա և գազանը մենակ են, երես առ երես ամալի բակում: Այդքան սիրտ, այդքան անվախություն ևս չէի ենթադրում տիկնոջ մեջ, թեև վաղուց եմ ճանաչում նրան: Ինչ էլ լինի, պարոններ, չպետք է մոռանալ մարդու դիրքը... Նրան ոչ ոք չէր հարկադրում, նա կարող էր խսկույն կառն նստել և տուն վե-

րադառնալ: Բայց նա այդ շարավ: Շունը գնում է դեպի նա, իսկ նա կանգնած է, չի փախչում: Այնքան նրա սրտին մոտ էր խեղճերի գործը: Չպետք է մոռանալ և մի կարևոր հանգամանք: Նա առաջին անգամն է երևում հասարակական գործի ասպարեզում և այն էլ իմ հորդորներով: Ինձ հարգում է տիկինը, ես շատ շնորհակալ եմ, և չկարողացավ մերժել իմ առաջարկը: Դժվարն առաջին քայլն է: Այսուհետև հասարակական գործն իր տրամադրության տակ կունենա մի այդպիսի կարող և հեղինակավոր ուժ... Կա՛մ որ զբոնապահը դուրս է գալիս բակ, տեսնում է, որ տիկինն ու շունը այդ դրության մեջ են: Վտանգն անցնում է: Բայց ի՞նչ կլինի իմ դրությունը, եթե մի բան պատահի: Մարդկանց աչքին չպիտի երևալի ես: Այս բոլորը գալիս է մեզ ասելու, որ տիկնոջը պիտի խրախուսել, քաջալերել:

Այս վերջին խոսքերն արտասանելիս նա իր աչքերը հառեց Ղարա-Մուրադյանի վրա, կարծես հարցնել էր ուզում, թե հասկանո՞ւմ է նա՞ ի՞նչ է պահանջվում իրանից: Ինչպես երևաց, երիտասարդ ուսուցիչը դեռ չէր հասկանում: Բժիշկը թողեց այդ բանը մի ուրիշ անգամի: Առայժմ նա գոհացավ և նրանով, որ Ղարա-Մուրադյանը մյուսների հետ համաձայնեց, որ Արտաշյանը մանրամասն արձանագրի ամեն ինչ լրագրում: Արտաշյանն արագ ծանոթագրություններ էր մտցնում իր ծոցատետրի մեջ: Արդեն բավական նյութ ուներ իր հոդվածների համար...

8

Ընթրիքը երկար տևեց, աղմկալի էր, ուրախ: Նուրյանների խոհանոցի ճոխությունը հանրածանոթ էր: Չորս երիտասարդներն էին միայն, որ նոր էին տեսնում այդքան փարթամ սեղան: Անդադար բերում էին մատուցանում: Եվ խեղճ Ղարա-Մուրադյանն արդեն քրտինքի մեջ էր մտել, այնքան չգիտեր, թե ինչ վերջներ և մանավանդ ինչպես վերցնել:

Այժմ նա իսկապես ճնշվեց, խորթ ու օտար տարր էր, հաղթահարված: Չարվադարյանը, որ սեղանի կառավարիչն էր, սկզբում խնայեց նրան. աչքի տակովն էր նայում և կամացուկ էր ծիծաղում, տեսնելով, թե ինչպես է նա անօգնականի պես այս ու այն կողմը նայում, վախվախելով, կարմրելով, երկար շարշարվելով մի բան վերցնում: Իր այդ դիտողությունները նա շնչալով դեկուցում էր տիկին Նուրյանին, որ նստած էր նրա կողքին և ծիծաղում էր երբեմն, իսկ Ղարա-Մուրադյանին չէր նայում:

Բայց Նուրյանների գինին պատվական էր և ազդող: Չարվադարյանը կորցրեց իր բաժակի չափը և բացվեց: Իզուր բժիշկ Հովասափյանը հաճախ ընդհատում էր իր հանդարտ խոսակցությունը տիկին Գուլուբեկյանի հետ և մեղմ կերպով կարգի էր հրավիրում իր բարեկամ կառավարչին: Շուտով ծիծաղը համարյա ընդհանուր դարձավ, և ոչ ոքի համար այլևս գաղտնիք չէր, որ ծիծաղի առարկան գյուղական ուսուցիչն էր: Բժիշկը մոտ էր հուսահատության, բայց շուտով նկատեց, որ Ղարա-Մուրադյանն էլ է գինի խմում, որ նա էլ է տաքանում և համակվում խոսելու առանձին տրամադրությամբ: Բավական համարելով իր կերածը՝ նա հրաժարվեց այլևս որևէ բան վերցնել, որպեսզի թույլ չլինի իր կողմը և սկսեց համառությամբ դիմադրել Չարվադարյանին, թեև վերջինիս հետ էր տիկին Գուլուբեկյանի փեսան, որ ամեն մի հաջող, թե անհաջող հանաքից հետո ծիծաղից թուլանում էր, հիացմունքի դանազան ցույցեր էր անում գլխով, ձեռքերով: Բայց այդ հանգամանքն էլ չէր շփոթեցնում Ղարա-Մուրադյանին:

Տիկին Գուլուբեկյանն այս անգամ ուշադրություն չէր դարձնում իր փեսայի վրա, որովհետև զբաղված էր ավելի լուրջ խնդրով: Հովասափյանին նա

հրավիրել էր նստել իր կողքին, որպեսզի ընթերցի վրա, խոսքի մեջ նախապատրաստական տեղեկություններ խմանա իրեն այնքան հետաքրքրող հարցի մասին, որ հանգստություն չէր տալիս տիկին Աննայի հետ ունեցած խոսակցությունից հետո: Ժողովի մենակության կամ, ուրիշ խոսքով, նատալյայի երկրորդ որդեծնության հարցն էր այդ:

— Համեցե՛ք, վարժապետ, վերցրո՛ւ, — հանկարծ կանչեց կառավարիչը, երբ սպասավորը մոտեցրեց վարժապետին մատուցարանը, որի վրա կուտված էին ինչ-որ մանր ու կոլոր բաներ: — Դրան ուտելը հեշտ է, գյուղում դրանից շատ է լինում. զկեռ է, զկեռ:

Տիկին Գուլուբեկյանի փեսան այս անգամ հո միանգամայն անզուսպ ցույցեր արավ ձեռքերով ու ոտներով: Սամվել Նուրյանը երեսը դարձրեց դեպի վարժապետը և քմծիծաղ տվեց: Նրա տրամադրությունն էլ լավացել էր, թեև նա դարձյալ աշխատում էր չբաժանվել իր սովորական վայելուչ դիրքից:

— Հավատացնում եմ՝ զկեռ է... ճիշտ նույնը, որ գյուղի կանայք քաղում են անտառում և ծոցները լցրած՝ տուն են բերում: Դու էլ, անպատճառ, բո աշակերտների հետ, շատ կլինես զկեռ քաղելու գնացած: Վերցրո՛ւ, քանի հատ ուզում ես, այդ զկեռներից. դրանց հետ լավ է լինում այն սպիտակ խմիչքը, որ փոքրիկ ըմպանակի մեջ առջևդ է դրած: Այդ էլ... ինչպե՞ս ասեմ... ջաջի արադ է...

Սաստիկ, խեղդող ծիծաղը թույլ չտվեց, որ նա շարունակե այդ հանաքը, Գուլուբեկյանը կախ գցելով իր ափսիսի վրա, Չարվադարյանը ծածկեց ճակատը ձեռքով ու ծիծաղում էր անձայն ցնցվելով: Ապա բարձրացրեց դեմքը և, համարյա հեկեկալով ծիծաղից, հարցրեց.

— Արադ... քաշած կա՞ս, վարժապետ:

Ու նորից կախ արավ գուլիսը, ցնցվում էր ամբողջ մարմնով: Իսկ տիկին Գուլուբեկյանի փեսան հասավ այն աստիճանին, որ չկարողացավ այլևս նրստած մնալ և վեր կացավ գնաց դուրս, որպեսզի մի քիչ հանգստացնի իր պատրվող թոքերը...

Չարա-Մուրադյանն անվրդով նայում էր ամենքին: Նա ոչինչ չվերցրեց, իսկ երբ ծիծաղը մի քիչ թուլացավ, նա ձեռքը մեկնեց դեպի իր բաժակը, խոսեց այնպիսի բարձր ու խրոխտ ձայնով, որ նույնիսկ տիկին Գուլուբեկյանն էլ թողեց իր կարևոր խորհրդակցությունը բժշկի հետ և սկսեց լսել:

— Լավ է, պարոններ, որ գյուղն այդքան զվարճություններ է պատճառում ձեզ, — ասաց նա: — Կյանքի մի անսպառ, անհուն առատ աղբյուր լինելով, գյուղը, այո՛, պիտի խոսեցնե, միշտ և ամեն տեղ խոսեցնե ամենքիս: Ի՞նչ ասես, որ չի տալիս նա: Թե ուրախություն, թե վիշտ, թե խավար հասկացողություններ, թե տաղանդներ կյանքի զանազան ասպարեզներում: Նա ուղղակի հրաշքներ է գործում: Գյուղն է, որ հանեց իր միջից այն դժբախտներին, որոնց համար այսօր այստեղ ենք հավաքվել մենք, այսքան տարբեր դիրքերի և դասակարգերի մարդիկ: Իսկ այս, գոնե իմ կարծիքով, մի հրաշք է: Գյուղից եմ և ես, որ չգիտեմ, թե ինչպես պիտի ուտել ձեր կերակուրները... — Թույլ տալով, որ նորից բարձրացած ծիծաղը հանդարտվի, երիտասարդը շարունակեց. — Այո՛, ինչո՞ւ ծածկել: Ի՞նչ զարմանալու բան կա այս բանի մեջ և մանավանդ ի՞նչ ծիծաղելի բան: Ես երբեք էլ չեմ ասել, թե հավասար եմ ձեզ այսպիսի բաների մեջ: Բայց թույլ տվեք հարցնել. մի՞թե դուք էլ ամեն բանի մեջ հավասար եք գյուղացուն: Ո՛չ, այդպիսի բան չէ կարող լինել: Ասելս այն է, որ ծաղրելու բան չկա այն հանգամանքի մեջ, որ կա գյուղացի, կա քաղաքացի: Պարոն Չարվադարյանն ամբողջ երեկո գյուղը ծաղրելով էր զվարճացնում հյուրերին: Բայց ինքը՝ պարոն Չարվադարյանը, որտեղի՞ց է դուրս եկել:

Գյուղից. նրա հորեղբոր որդին այժմ էլ հողագործ է: Ապա թող պարոնն ասե, թե ես սուտ եմ խոսում...

— Սուտ չէ, — պատասխանեց Չարվադարյանը, — բայց դրանից ի՞նչ է դուրս գալիս...

— Մի՛ վիրավորվեք, պարոն Չարվադարյան, ես միայն փաստն եմ բերում: Անցնենք մյուսներին: Մեր հարգելի բժշկապետը... Մի տարի ես գնացել էի Ղ... գավառի Թ... գյուղը՝ դպրոց բաց անելու: Հենց առաջին երեկոն ես հյուրընկալություն գտա Հովասափենց տանը. այնտեղ գիտեին, որ այդ տոհմի անդամներից մեկը բժիշկ է քաղաքում: Տիկին Գուլուբեկյանի փեսան... նրա ծագման մասին հո կասկած չկա. ինքն էր, որ իր ձեռքերով հանեց գյուղական տրեխները, հագավ քաղաքի կոշիկներ, իսկ այժմ ամենից շատ է ծիծաղում... է՛լ առաջ գնանք: Պարոն Նուրյան... այս անունը գյուղական է: Նուրի անվան այժմ էլ տեղ-տեղ կարելի է հանդիպել, մանավանդ այն գյուղերում, որոնք մոտիկ են թուրք գյուղերին: Անշուշտ, պարոն Նուրյանի կամ հայրը, կամ պապը նույնպես գյուղից է դուրս եկել...

— Պապը, պապը, — ասաց Չարվադարյանը մի առանձին շարախնդություններով, տեսնելով, թե ինչպես Նուրյանը կախ արավ իր գլուխը և մռայլ կերպարանք ընդունեց:

— Բայց, վարժապետ, իմացիր, որ Աննա եգորտվեց գյուղից չէ, այլ իտական քաղաքացի:

— Ծիշտ չէ, ես էլ գյուղացու աղջիկ եմ, — ասաց տիկին Աննան, կարծես շտապելով հավասարվել իր ամուսնուն:

— Եվ այդպես ահա, ուր որ նայում ենք, արմատը, հինվածքը գյուղն է: Ուրիշ կերպ չի՛ էլ կարող լինել: Մենք, հայերս, գյուղացի ժողովուրդ ենք, մշակ, աշխատավոր ենք եղել միշտ: Այս ահագին արդյունաբերական քաղաքն ամենամեծ մասով այդ տարրից է բաղկացած: Դուք իհարկե տեսել եք, ինչպես է կազմվում հեղեղը. այս ու այն կողմից, հարյուր ու մի ձորերից ու ձորակներից հավաքվում են փոքրիկ ջրեր և միանում մի ավելի մեծ ձորի մեջ: Մեր գյուղական ժողովուրդն այնպես եղավ. տարիների ընթացքում, կաթիլ-կաթիլ, նա հավաքվեց այստեղ, հեղեղեց այս երկրի երեսը: Նրա մեջ գոյացան ամեն տեսակ դիրքեր ու կարգեր, կա տանջվող, կա և վայելող, որը խփել է բարձրին, որը կես քաջ էլ առաջ չէ գնացել և թավալվում է նույն ցեխերի ու կեղտերի մեջ: Նշանակո՞ւմ է այս, թե գյուղացի է նա, ով առաջ չի գնացել, և գյուղացի չէ նա, ով ապարանքներ ունի: Իհարկե, ո՛չ: Բայց ինչպե՞ս բացատրել այն հանգամանքը, որ այդպես են դասում մարդիկ: Ես կարծում եմ, որ պետք է դիմել ժողովրդին, նա շատ լավ հասկանում է դրությունը, նա հազարավոր տարիների փորձ ունի: Նա արհամարհում է այն ձտերին, որոնք ծաղրում են իրանց այն կճեպը, որից դուրս են եկել: Ծուռը իհարկե ծաղրել չի կարող. նա, ուրեմն, մարդուն է ներկայացնում ժողովրդի պատկերավոր փիլիսոփայության մեջ: Մենք միևնույն կճեպից ենք դուրս եկել, մեր ամենքիս ծնողը մի հատ է՝ գյուղական հողը: Կտրվել ենք այդ հողից, եկել ենք այստեղ: Եվ եթե իմ և պարոն Չարվադարյանի մեջ մի տարբերություն կա, պատճառն այն է, որ նա ծաղրում է իր կճեպը, իսկ ես... ինձ համար նրանից սուրբ բան չկա...

Չարվադարյանի երկու հաստ ձեռքերի ծափահարությունն ընդհատեց գյուղական ուռուցիկ խոսքը:

— Մաշալա՛, աֆերի՛մ, վարժապետ, — ասաց նա իր սովորական կծու լրջությունն ընդունելով: — Երևում է, որ տերտեր պիտի դառնաս. թուղթ որ ման ածելու լինիս, բեր ինձ մոտ էլ, կգրեմ, որ արժանի է, մեծ պասին երկար քարոզներ կասեմ և պառավների համար...

Հովասափյանը սաստիկ բողոքեց նրա դեմ: Ասաց, թե անքաղաքավարություն է մարդուն ընդհատելը, մանավանդ այն մարդուն, որ խոսում է լավ, շատ լավ: Մի թեթև պայքար սկսվեց երկուսի մեջ:

— Թույլ տվեք, պարոններ, վերջացնում եմ, — ասաց Ղարա-Մուրադյանը:

Տիկին Գուլուբեկյանի փեսան, որ նոր քիչ զվարթացել էր և ծիծաղում էր վարժապետի տերտեր դառնալու վրա, նորից ընկղմվեց բութ անտարբերության մեջ և հորանջում էր: Նուրյանը քիչ էր մնում պահանջել, որ վերջ տրվի այդ անկարգության, բայց տեսնում էր, որ իր կինը չսում է ուշադրությունը և մինչև իսկ միացավ Հովասափյանի բողոքին:

— Ես, պարոններ, ոչ ոքին վիրավորելու միտք չունիմ, ես միայն փաստը շեշտեցի, — շարունակեց ճառախոսը: — Ես այստեղ եկել եմ ոչ նրա համար, որ վերացնեմ այդ հավիտենական անարդարությունը: Այդ անկարելի էլ է մի անհատի համար: Բայց ես մի բան լավ հասկանում եմ, որ ես, մի գյուղացի մարդ, այստեղ եմ: Ես մտա այս տան շնորհիվ, մտա վստահ քայլերով, համոզված, որ մտնելու իրավունք ունիմ: Եվ այդ իրավունքն ինձ տալիս է այն գործը, որի համար կանչված եմ: Այսօր մենք դեռ ոչինչ չենք արել, մենք միայն սկիզբ դրեցինք և, ո՞վ գիտե, վաղը, մյուս օրը մեր արածն այս ճոխ սեղանի արժեքի չափ կլինի՞ արդյոք: Ոչ ոք այդ չգիտե, բայց այժմ մենք միասին ենք: Այս երեկո ինձ, պարոններ, այստեղ ճնշում էր զգացմունքների մի ամբողջ բեռ. այս միջավայրը, այս շրջանը... Գուցե ես շատ եմ միամիտ, շատ եմ գյուղացի: Բայց գլխավորի մեջ ես իհարկե չեմ սխալվում. ինձ համար միշտ պարզ կմնա, որ եթե չլինեք այստեղ մի զգացում մարդասեր սիրտ, այս պատերի մեջ չէր կենդանանա մի գործ, որ ինձ ու ինձ նմաններին իրավունք տվեց վստահ քայլերով ներս մտնել: Նախապաշարմունքները դասակարգեր են ստեղծում, իրանց կճեպը ծաղրողները շատ հեռու պիտի մնային այնպիսիներից, որոնք չեն ծաղրում, որոնք կպած են իրանց կճեպին: Բայց կա գաղափար, և նա հավաքել է մեզ այս սեղանի շուրջը: Այս եղբայրացնող, անհարթություններ, թյուրիմացություններ շտկող գաղափարի թագավորությունն է, որ պիտի գա կերպարանափոխելու մարդկությունը: Գաղափարը կիրկե աշխարհը, կշնչի նրա երեսից անարդարությունը, կվերացնե դասակարգային խտրություններն ու թշնամությունները: Թող գա նա, այդ մեծ ակնկալությունը, թող ամեն մի կորած անկյունում հաստատվի նա, և ահա կտեսնենք ամեն տեղ հաստատված իսկական մարդկային եղբայրություն: Մինչև այդ մենք պարտավոր ենք ջերմորեն ողջունել մեծ գաղափարի ամեն մի մասնավոր արտահայտությունը: Այսօր այստեղ, այս մեծ իրարանցումների քաղաքում, արտահայտիչ հանդիսանում է տիկին Նուրյանը: Ես խմում եմ նրա կենացը...

Բուռն հավանության ցույցեր տեղի ունեցան. սպասավորը շամպայն գինի ամեն քյուրեղյա բաժակները: Մինչև խմելը Ղարա-Մուրադյանը երգեց «Եղբայր եմք» երգը: Ամեն մեկն իր մտքում ասում էր, թե վարժապետը այստեղ չափազանցության հասավ: Նա այնքան էլ աջողակ ձայն չունեք. երգն անարվեստ էր, ծակում էր լսողի ականջն իր սուր ու բարձր հնչյուններով: Եթե երգողը նույնիսկ տանելի լինեք մի ուրիշ վայրում, այստեղ հո պիտի բռնորովին անտանելի լինեք, այս գեղեցիկ պատերի մեջ, որոնք սովոր էին լսելու այս հարուստ քաղաքը եկող հուշակալոր երգիչներին ու երգչուհիներին: Սեղանակիցները կարծես ամաչում էին երգողի փոխարեն: Իսկ Նուրյանը... Նա հո այն գիշեր իր կնոջ նահատակն էր: Եթե չլինեք Աննային ձուլված այդ բաժակը, որի մեջ աղնիվ խմիչքը դեղին սաթի գույներ էր ցուլացնում, նա վեր կկենար և իր ականջները կազատեր այդ վայրենի ձայներից: Չարվադարյանը ժամանակ գտավ վրեժխնդիր լինելու Հովասափյանից և հարցնում էր.

— Ո՞նց է, պարոն բժիշկ...

Բայց Հովասափյանը շատ գոհ էր և գուցե միակն էր այդ կողմից բոլոր սեղանակիցների մեջ: Տեսնում էր նա, որ իր գլխավոր նպատակը կիսով չափ իրագործվում է: Ոգեշունչ բաժակաճառից մինչև այն բանը, ինչ նա ուղում էր երիտասարդից, մի քաղ էր միայն: Եվ երբ վերջացավ երգը, միայն բժիշկն էր, որ ծափահարեց, դժգոհության կնճիռներ գոյացնելով տիկին Գուլուբեկյանի դեմքի վրա: Այդքանով տիկինը բավականացող չէր, նա խոսքեր էլ ուներ ասելու, բայց պահեց վերջին, քանի որ դեռ կիսատ էր խորհրդակցությունը երկրորդ որդեծնության մասին:

Ղարա-Մուրադյանը նստեց իր տեղը: Նա զգացված էր, նրա դեմքը շառագունել էր, ծածկվել մի բարակ քրտինքով, աչքերը փայլում էին բոցավառվածի նման: Տիկին Նուրյանը շնորհակալություն հայտնեց նրան իր կենացը խմելու համար և ասաց, որ հույս ունի, թե հասարակությունը կօգնե իրան այս սկսած գործում:

— Ես հավատում եմ, ամբողջ սրտով հավատում եմ, տիկին, — աղաղակեց Ղարա-Մուրադյանը:

Առաջարկեցին և ուրիշ կենացներ, ամենից առաջ՝ տիկին Գուլուբեկյանի, նրա աղջկա, փեսայի և թոռան: Շամպայնը թափվում էր ջրի պես: Խոսեցին և Արտաշյանը, Մհերյանը, նույնիսկ՝ Սահակյանը: Բայց ամենից շատ խոսողը Չարվադարյանն էր: Առաջարկելով Նուրյան ամուսինների և նրանց երեխաների ընդհանուր կենացը՝ նա երկար գովում էր այս ստունը, ներկայացնում էր նրան իբրև մի օրինակելի, մաքուր ընտանեկան կազմակերպություն, փոխադարձ սիրով և ամուսնական ու ծնողական առաքինություններով շողկապված:

— Իմ առաջին բարեկամը նա կլինի, ով ինձ էլ կցանկանա մի այնպիսի ընտանեկան բախտ: Բայց շնորհանք մի բան: Մեր հարգելի Աննա Եգորովնան սկսել է մի գործ: Ամենքս ենք հավանում, ամենքս ենք հիացած. բայց այս քիչ է, մենք պիտի զգանք, որ Աննա Եգորովնան մեծ, շատ մեծ նեղություն է հանձն առել, և մենք չպիտի մենակ թողնենք նրան այդ ահագին ծանրության տակ, մեր պարտքն է օգնել նրան, ծառայել այս գործում:

Դիմելով ապա տիկնոջը՝ Չարվադարյանն ավելացրեց.

— Աննա Եգորովնա, խոնարհաբար ձեզ աղաչում եմ ինձ էլ ընդունեք ձեր օգնականների, ձեր հրամանները կատարողների թվում: Ես ինձ ամբողջովին դնում եմ ձեր տրամադրության տակ: Փող եք հրամայում, օգնություն... ամեն ինչ պատրաստ եմ կատարել...

Սեղանակիցներն աղմկալի ուրախություն հայտնեցին: Շատ ուրախ էր մանավանդ տիկինը, որ ասաց, թե այժմ հավատում է հաջողության: Մափահարություններ լսվեցին, առաջարկվեց Չարվադարյանի կենացը: Իսկ Ղարա-Մուրադյանը «կեցցե՛ գաղափարը» կանչեց, իր բաժակով գնաց նրա մոտ և ասաց, թե պատրաստ է համբուրվել նրա հետ: Չաղ մարդը հրաժարվեց այդ «պատվից», բավական համարեց և բաժակներն իրար խփելը, ապա սեղանի վրայով առաջ թեքվելով ասաց Նուրյանին.

— Այս ավանակը շուտով մեզ դուրս կանե մեր տներից...

Ոգևորություն այն աստիճան վարակիչ էր, որ տիկին Գուլուբեկյանն էլ Աննայի տրամադրության տակ դրեց իր փեսային: Բայց այդ առթիվ ուրախություն հայտնող չեղավ, մինչև իսկ տիկին Աննան շատ աննկատելի կերպով շնորհակալություն արավ: Կարծես իր առաջարկության տպավորությունը մեղմացնելու համար էր, որ աչքին բացատրությունների մեջ մտավ:

— Նա կարող է օգնել տնտեսական գործերում, — ասաց նա դանդաղ կերպով, — ամենելու-տալու մեջ գլուխ ունի:

Փնտան, երևի գինու ազդեցության տակ, մի քիչ խիստ կերպով իր հրա-
ժարականը տվեց: Բայց այստեղ այլևս լուրջությամբ պահպանել չկարողացավ
տիկին Նատալյան, որ նստած էր նրա կողքին և սկսեց նրան խնդրել, որ չհը-
րաժարվի: Ամուսինը սակայն պնդում էր իր հրաժարականի վրա, չնայած գո-
քանի աչքերից հոսող կայծակներին, որոնք սեղանի մյուս ծայրին շամփրում
էին նրան: Տիկին Նատալյան վիճել, համոզել չգիտեր: Նա շուտ հոգնեց, սկսեց
թախանձել, որ գոնե իր համար անի այդ բանը: Նրա աչքերում արտասուքներ
էլ երևացին...

Արտասուքները գաղտնի շմանցին գորովագութ մորից: Բայց նրա մար-
մինը բավականաչափ պատկառելի չափեր ուներ, որպեսզի կարողանար լուռ
տեղավորել իր ծալքերում իր աղքատ այդ կսկիծը: Արտասուք... Թաղեոս-
բեկ Գուլուբեկյանի այրին ցույց կտա այդ տղային, թե ինչպես պիտի լաց լի-
նել: Եվ նա վեր կացավ, որպեսզի շուտով գործի անցնի:

— Տուն գնալու ժամանակն է... Ժորժիկը...

— Նա քնած է մեր երեսանների հետ, բոլորովին շանհանգստանաք, Մա-
րիա Իվանովնա:

Հովասափյանը ճանապարհ դրեց նրան, շարունակելով իր գաղտնի խո-
սակցությունը: Նախասենյակում նա ամփոփեց իր բժշկական հրահանգները:

— Երկյուղ չկա, Նատալյա Ֆադեևնան այնքան էլ փխրուն չէ, լավ էլ
կերակրվում է... Փնտան պիտի զգույշ պահի իրան...

Տիկինը շարունակ գլխով հավանության նշաններ էր անում, հասկացնե-
լով, որ ամեն ինչ լավ է ըմբռնում:

— Մի բան էլ եթե լիներ, բժիշկ ջան, — ասաց նա մեղմ ձայնով, և նրա
ներքևի շուրթը դողաց, — Թաղեոս-բեկի անունը չկորչի...

Բայց բժիշկը ծիծաղեց, ձեռքով անկարողության նշան արավ և ասաց.

— Այգտեղ արդեն, Մարիա Իվանովնա, մենք ոչինչ ենք, դիմեցեք սըր-
բերին...

— Այդ ճիշտ է... է՛հ, շնորհակալ եմ, բժիշկ ջան:

Հովասափյանը մեծ հարգանքով համբուրեց նրա ձեռքը: Իսկ նա, թող-
նելով իր ձեռքը նրա ձեռքի մեջ, ասաց լրջությամբ.

— Անգին եք, ամեն կողմից անգին եք, բժիշկ ջան, բայց մի պակասու-
թյուն ունիք...

— Ի՞նչ, Մարիա Իվանովնա:

— Ազգասեր եք:

— Ինչպե՞ս իմացաք:

— Այն վարժապետին սիրում եք:

Հովասափյանը ներողամիտ կերպով ծիծաղեց:

— Թաղեոս-բեկը սարսափելի կերպով ատում էր ազգասերներին: Ձեռքն
ընկած ժամանակը չէր խնայում: Ասում էր, եթե մի օրվա թագավորություն
տան ինձ, բոլոր ազգասերներին կկոտորեի: Ազգասերներն էին գրել այն ծտե-
րի բանը...

Հովասափյանը նորից համբուրեց նրա ձեռքը: Մտան հայտնեց, որ կառ-
քը պատրաստ է:

Մութ ու ամայի գիշեր էր, երբ հյուրերը ցրվեցին: Հովասափյանն ու Չար-
վադարյանը մտան մի երկար փողոց:

— Ուղո՞ւմ ես կառք նստել, — հարցրեց վերջինս և, չսպասելով պատաս-
խանի, ինքն էլ վճռեց. — լա՛վ, հարկավոր չէ, եղանակը զովացուցիչ է, ոտով
գնալ է հարկավոր այսքան ուտելուց և խմելուց հետո: Գնա՛նք...

Եվ իր թևը տվեց բժշկին:

— Եվ վերջապես քեզ հետ խոսել եմ ուզում, ես քեզ հարգում եմ, սիրում
եմ: Չասես թե հարբած է... ես հարբած չեմ...

Նա, ճիշտ որ, բոլորովին հարբած չէր, բայց գտնվում էր այն դրության
մեջ, երբ խմած մարդը մի առանձին սիրով դուրս է թափում իր սրտինը, իր
գաղտնիքները, իր ցանկությունները:

— Նախ և առաջ ասա, ի՞նչ էիր գտել այն ավանակի մեջ, որ այնքան
պաշտպանում էիր և մինչև անգամ ինձ մի շարք կծու խոսքեր ասացիր նրա
պատճառով...

— Ո՞ւր է այդ, ուսուցի՞չը...

— Հենց նա, այն էշի կտորը...

— Նրան վիրավորել չէ կարելի... նա միայն վարժապետ չէ, այլև շնոր-
հալի բանաստեղծ: Նրան այդ գործի մեջ ես մտցրել եմ, որպեսզի նա փայ-
լալված լինի և մի բանաստեղծություն գրե Աննա Եգորովնայի վրա...

— Ի՞նչ:

— Չհասկացար, ի՞նչ է... Մի ոտանավոր...

— Սիրահարակա՞ն...

Հովասափյանը քահ-քահ ծիծաղեց:

— Բա էլ ի՞նչ...

— Այ տղա, մի ոտանավոր, որի մեջ փառաբանված լինեն Աննա Եգո-
րովնայի ջանքերը՝ փախստականներին ապրեցնելու համար:

Չարվադարյանը կանգ առավ և ընկալական լուրջությամբ հետո ասաց.

— Լավ միտք ես արել: Կհաջողվի՞...

— Եթե քեզ պես վարվեմ հետը, իհարկե չի հաջողվի: Բայց ես... ես հա-
մարում եմ ինձ հաջողության կեսին հասած:

— Հետո... ի՞նչ պիտի անես այդ ոտանավորը...

— Կտպենք վարժագույն մետաքսի վրա ոսկի տառերով, կդնենք շքեղ
ոսկի շրջանակի մեջ և հանդիսավոր կերպով կներկայացնենք Աննա Եգորով-
նային, սարքելով դրա համար հատուկ տոն...

— Ինչ գեղեցիկ գլխի տեր ես, Հովասափյան... Այո, այո, այդ բոլորը
շատ լավ է... Թույլ տուր սակայն մի բան էլ ես ավելացնեմ:

— Հանաքներդ թող...

— Հանաք չէ... Ես ունեմ մի հայտնի երաժշտագետ բարեկամ: Հինգ
հարյուր մանեթ եմ տալիս նրան, որ երաժշտություն գրե այդ բանաստեղծու-
թյան համար, և այդպիսով մենք կունենանք մի կանտատ՝ նվիրված Աննա
Եգորովնային... Լավ է, չէ՞...

Հովասափյանը հանկարծակիի եկավ և ակամա հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել...

— Ի՞նչ պիտի պատահի... Մրտի մի գործ, պաշտամունքի մի ձոն... Գու-
ցե այս անհասկանալի է քեզ համար, գուցե դու մի այդպիսի բան չանես՝
ասելով, թե այդ երեսայություն է: Բայց դու դիր քեզ ինձ տեղ, մի ընդհա-
ղարի Հովասափյան լինելուց:

— Չեմ հասկանում:

— Լսիր... Ես, Հովասափյա՛ն, քեզ շատ եմ նախանձում: Գիտե՞ս դու այս
բանը:

— Վաղուց գիտեմ:

Նա կանգ առավ: Այդ վայրկյանին քամին սատկացավ, և նա վերցրեց իր
գլխարկը, մեծ հաճությամբ թույլ տալով, որ սառն օդի հոսանքը ծեծի իր տա-
քացած ճակատը:

— Նախանձում եմ, այո: Եվ ինչո՞ւ, գիտե՞ս: Որտեղի՞ց եկար դու, եղբայր: Ինքդ ես պատմում, թե աղքատ գյուղացի էիր: Հիմա բոլոր կանանց խորհրդապահն ես: Քո ձեռքին են նրանց մարմինները: Դու շոշափում ես նրանց մսերը: Ահա ինչու եմ նախանձում...

— Որովհետեւ փշացած մարդ ես:

— Ե՞ս... Ընդունեցի: Իսկ դո՞ւ:

Նա քաշեց բծշկին փողոցային լապտերի տակ և նայեց նրա աչքերին:

— Ես գիտություն մարդ եմ և գիտություն եմ ծառայում:

— Հա, այդ ճիշտ է, սատանան տանե... Բայց գիտությունն ինձ համար ոչինչ է: Գրոշ, մի գրոշ չեմ տալ...

— Եթե ծախու լինեք, չէիք տալ...

— Սպասիր: Թեև ասում եմ գիտությունը ոչինչ բան է և միայն վարժապետներին ու տիրացուներին կարող է ապշեցնել, բայց ես կկամենայի քո տեղը լինել: Դու գերել ես ամենքին, գեղեցիկ սեռը քո ստրուկն է... Այս այնքան նախանձելի է, որ կկամենայի հենց նույնիսկ գիտության մարդ համարվել և քո տեղը լինել...

— Ինչո՞ւ, քո տեղն էլ այնքան վատ չէ: Դու հարուստ ես...

— Գիտեմ, այո, ինչ եմ ես... Հարուստ եմ, ճիշտ է, այն էլ բախտավոր հարուստ: Ամենքի նախանձն եմ գրգռում, իմ սուրը կտրում է աչ ու ձախ: Հենց այս երեկո մի քիչ խեղդեցի նուրյանին: Նա առյուծ է, բայց էլի խեղդեցի...

— Վագրը երբեմն խեղդում է առյուծին:

— Այս նշանակում է, որ ես վագր եմ: Ավելի լավ, վագրը լավ է հարձակվում, թեև առյուծից ցած են դնում նրան: Հիմար բան... Հա՛, ասում ես՝ հարուստ եմ: Հենց հարստությունն էլ պարտավորեցնում է ինձ այսպես լինել՝ ազահ ու անհագ սիրո մեջ: Կարո՞ղ ես դու, գիտության մարդ, ասել, թե այսպես չէ: Մտածի՛ր: Մեր պապերը մի կամ շատ-շատ երկու կերակրով էին բավականում: Բայց այժմ... հո տեսար նուրյանի սեղանը: Ուտում ենք, եղբայր, վայելում ենք, և ո՞վ է, որ մեզ արգելք հանդիսանա: Այսպես է աշխարհը, առաջադիմում է. և այսօր այլևս չէ կարող բավարարել այն սեռային վայելումը, որ դոյություն ուներ մեր պապերի ժամանակ: Հորիզոնը լայնացել է, հիմա մենք կրքեր ենք վառում, ապրում ենք հսկայական շնչով և ուզում ենք, որ մերը լինեն բոլոր լավ կտորները:

— Ես չեմ էլ տեսել, որ դու զրկված լինես այդ կողմից:

— Այդ ճիշտ է միայն մի կետում: Փող ունեմ, և իմն են բոլոր ծախու մսերը: Այստեղ ես լիապես հղիացած եմ: Եվ այս հղիությունն էլ ինձ հարկադրում է որոնել այնպիսի մսեր, որոնք չեն վաճառվում, որոնց ձեռք հասցնել չի կարելի առանց մեծամեծ դժվարությունների: Ահա այս տեսակ որոնումների մեջ եմ ես: Լսի՛ր, Հովասափյան: Միայն մի բան ունի ձեր գիտությունը, որ ես ընդունում եմ ամբողջ սրտով. ընդունում եմ իբրև մեծագույն արդարություն: Այդ այն է, որ երբ կինը տեսնում է իր ամուսնու անհավատարմությունը, նա ինքն էլ իրավունք ունի անհավատարիմ լինելու: Այդպես է ասում գիտությունը, չէ՞:

— Գիտությունը... Բայց լավ, այդ միևնույն է... Ասում է... Հետո՞...

— Կկամենայի, որ տիկին Աննան, նուրյանի կինը, շատ լավ հասկանար այդ ճշմարտությունը: Հարկավոր էր այդ, շատ հարկավոր...

— Քե՞ղ էր հարկավոր...

— Ես ուրիշների մասին երբեք չեմ մտածում: Օ՛, այն ժամանակ այդ կնոջ հեշտ կլինեի մոտենալ: Նա անչափ գեղեցիկ չէ, բայց մեծահոգի է, հպարտ ու բարձր, նա մեր հասարակության մեջ թագուհի է: Այս հանգաման-

քնն է առանձին գրգռիչ համ տալիս նրա մսին, որ ծածկված է, ես այս պիտի վկայեմ, մի աննման քնքուշ, մաքուր ու նուրբ կաշով, ինչպես լավ գիտեցի մանավանդ այս երեկո, ընթրիքի վրա: Հա՛, այն էի ասում, որ եթե նա համակվի այդ մեծ ճշմարտությամբ, այն ժամանակ իմ պարտքը կլինի ապացուցել նրան, որ Սամվել նուրյանն այսքան ու այսքան սիրուհիներ ունի, որոնք ապրում են այսինչ և այնինչ տեղերում:

— Զուր ես կարծում. թե նա բոլորովին տեղեկություն չունի այդ մասին...

Չարվադարյանը հիացած գրկեց իր ընկերին:

— Ի՞նչ ասացիր, ի՞նչ ասացիր, Հովասափյան: Կրկին՛ր, այդ ճի՞շտ է...

Հովասափյանը չկրկնեց: Ավելին: Նա զգաց, որ դուր գավաճանեց տիկին Աննայի սալոնական գաղտնապահության: Բայց բանը եղել վերջացել էր: Չարվադարյանը խորին բավականությամբ իրար խփեց ձեռքերը և ասաց.

— Հիմա որ Աննա Եզորովյան սկսեց ամպերից իջնել դեպի ինձ՝ խոնարհ երկրպագու: Այսպես է, այսպես էլ պիտի լինի: Աշխարհն ապրում է փոխադարձությամբ: Ինչո՞ւ իշխան Մուրադովի կինը կարող է լինել Սամվել նուրյանի սիրուհին: Իսկ Սամվել նուրյանի կինը չի կարող լինել իմ սիրուհին:

— Հենց այդ մտքով էլ դու այս երեկո դիրք քեզ նրա տրամադրության տակ:

— Լավ ես հասկացել: Եվ դու, երեկ, այդ բոպին կարծում էիր, թե Թեոդորոս Չարվադարյանը ինչ-որ բոշաներին բարեգործություն անելու մասին էր մտածում...

— Ինչի՞ց եզրակացրիր: Ես մինչև անգամ չզարմացա, երբ դու սկսեցիր փառաբանել նուրյանների ընտանեկան սրբակեցությունը...

Չարվադարյանը բարձրաձայն ծիծաղեց:

— Ծիշտ որ այդ միջոցին ես բավականաչափ զվարճալի էի: Բայց ի՞նչ արած: Նախ, որ ես սեղանի կառավարիչ էի, ուրեմն և՛ պարտավոր: Մեր բարձր շրջաններում ո՞ւր ասես, որ այդպիսի խոսքեր շարտասանվեն և ո՞ւր ասես, որ դրանք նույնքան զվարճալի ստություններ չլինեն, ինչպես նուրյանների ընտանեկանը: Բայց գլխավորն այդ չէ, իհարկե: Ի՞նչ անեմ, Հովասափյան: Որ կողմից մոտենում ես՝ տեսնում ես դուր փակ է: Իսկ կտորը որքա՞ն գրգռիչ: Հանկարծ տեսնում եմ, գյուղական էլ վարժապետը գտել է ինչ-որ գաղափարի դուռ, ներս է մտել այդ դռնով, ուտում է, քեֆ է անում: Ես էլ՝ նրա ետևից: Երբ բաց է միայն գաղափարի դուռը, մենք, մեղավորներս, կմտնենք այնտեղով: Ի՞նչ արած: Բոշաները, գաղափար դարձած բոշաները, երկու մարդու լավություն պիտի անեն: Գյուղի վարժապետը լիկյորներ էր խմում, ես էլ նրա հերն անիծեցի, ես էլ պիտի հասնեմ համեղ կտորին... Տեսնենք, քո բոշաները...

— Բավական է, եղբայր, նրանք բոշաներ չեն, հայեր են...

— Այդ միևնույն է... ինձ համար... Գնա՛նք, Հովասափյան, մաղամ կլոտիլդի մոտ...

— Ուշ է, չարժե, ես առավոտյան շատ գործ ունեմ...

— Նա ինձ իմաց է տվել, որ նորություններ կան: Պատվիրել է, որ քեզ էլ հայտնեմ:

Հովասափյանն այլևս չընդդիմացավ: Նրանք ծովեցին դեպի աջ և շատ լղնացած՝ կանգ առան մի եռահարկանի, ոչ շատ մեծ տան առաջ: Ինչպես երեկվաց, երկու բարեկամներն այստեղ ինչպես իրանց տանն էին: Չարվադարյանը զրպանից հանեց մի փոքրիկ բանալի, բաց արավ գեղեցիկ դուռը, և երկուսով միասին անհետացան նրա ետևում:

Տան ներսը բոլորովին չէր համապատասխանում դրսին: Փողոցի կողմից այդ մի սովորական եռահարկանի էր՝ բավական համեստ կերպարանքով: Բայց ներս մասնողի աչքին իսկույն խփում էր մի գրեթե աննման շքեղություն: Մի ոսկեզօծ ապարանք էր այդ: Սեփականություն փարիզուհի մադամ Կլոտիլդի, որ մի քանի տարի առաջ էր հաստատվել այստեղ և արդեն շատ հարուստ մի կին էր: Նրա հարստության աղբյուրը հենց այս շինությունն էր, որ մասնավոր բնակարաններ չէր պարունակում, այլ մի հաստատություն էր, հաստատություն՝ փարիզյան ոճով ու ոգով: Ոսկին չէր խնայել իր շնորհների զգլխիչ առատությունը թափել այդ հաստատության մեջ, բայց մի քմահաճ պայմանականությամբ. դրսում՝ աղքատության շափ պահեցողությամբ, ներսում՝ սանձարձակ շոտլանդյամբ:

Եվ սակայն, այն հաստատությունը մի տաճար էր հատուկ նրա, ամեն ինչ գոյացնող ոսկու համար: Այսպես չէր նա, երբ տաճարներ էր կառուցանում ամբողջի համար: Այստեղից ոչ հնու լայն փողոցի անկյունում նա կանգնեցրել էր մի հսկայական եկեղեցի, ծածկել էր նրա կտուրը ոսկի թիթեղներով, իսկ ներսում կախել էր ցուրտ ու անզգա պատկերներ, որոնց առջև խմբվում էին հարյուրավոր մերկեր, անսվաղներ, սրբեր, ալքիմիկներ, սրտնք համբուրում էին փայտե շրջանակները, լիզում էին քարե հատակները և նրանցից էին խնդրում մի կտոր շոր, մի պատառ հաց, մի հերմոսիոն, կյանքի մի հատ ժպիտ:

Ոսկին այնտեղ չէր գնում: Թողնելով բյուրերին այն մեռած պատկերներ, գերեզմանի նման այն սառը քարերի, տերտերների ձեթի ու խոնկի հետ, նա ինքը, փողոցում համեստ ու վայելուչ, ինչպես այս եռահարկանի տունը, գալիս մտնում էր մեծաքսի, թավիշի, փափկության ու մեղկության օթեանները, ուր թագավորում էր գրգռն ու վալաշք, և գերագույն քրմուհին էր մադամ Կլոտիլդը:

Փարիզյան լյուքս-անառակության դարաստաններում նա հույակ էր հանել իր սարքավորած հիմնարկությամբ, որին, բարոյականությունը անհանգիստ շանելու համար, տրվում էր «տեսակցությունների տուն» անունը: Նույն հույակը մադամ Կլոտիլդը ոչ պակաս հաջողությամբ տեղափոխեց այն արդյունաբերական քաղաքը և սկսեց հազարներ ու հարյուր հազարներ հնձել աչ ու ձախ: Այստեղ շատ հարկավոր էր մի այդպիսի հիմնարկություն: Ոսկին այստեղ մոլեգնում էր օրավուր, և այդ մոլեգնությունն արտացոլվում էր այս շվայտանքի տաճարում՝ կրկնապատկված սաստկությամբ:

Մադամ Կլոտիլդը դարձավ բարձրի և ճաշակների հրամանատար, այստեղ տեղափոխելով փարիզյան ամբողջ սեռական այլասերումը իր նուրբ, ճաշակավորված վայրենություններով, իր հրեշավոր աղճատված մտապատկերներով և ախտավոր հեշտանքներով: Սիրո տաճարն ուռճանում էր մի ցոփ երեսբացությամբ: Այնտեղ էին մտնում, այնտեղ էին դաստիարակվում. մադամ Կլոտիլդի ֆանտազիան և հնարագիտությունը անսպառ էին՝ սովորական կավատությունից սկսած մինչ պազուտ միստերիաները, որոնց մեջ նա նախագահում էր: Ամենակարող էր այդ կինը հենց այն պատճառով, որ նրա հպատակները, կին թե տղամարդ՝ չէին կարող ապրել առանց նրան: Նրա հիմնարկությունը գործում էր մի միջավայրում, ուր ճաթակած էր սեռական ջլախտավորությունը, ուր ամենքի համար պաշտամունք էին դառնում սեռային ցնցումները: Պատմում էին, որ մադամ Կլոտիլդի ձյունափայլ անկողինների առաջ ժամանակ էր լինում, որ իրար հանդիպում էին երկու ամուսիններ, որոնց այստեղ բերում էր օտար գրկերի մեջ ցնցող զգայնություններ որոնելու մոլեգին մղումը:

Պատմում էին և չէին դարմանում: Ինչո՞ւ. դարմանալ: Զղային դար է,

գործի դար է, ոսկի դիզելու դար է: Եվ այսպես է հրամանն այն փառահեղ տաճարում, որ ոսկին կառուցել է իր համար, լուի իր համար, իր ախորժակին և միայն նրան բավարարություն տալու համար:

Եվ ցերեկներն էր միայն, որ մադամ Կլոտիլդի հիմնարկությունը բոլորովին փաթավում էր իր համեստ, գրեթե աղքատ տրապեինի մեջ, անհայտանում, թույլ տալով, որ ոսկին հիմա էլ հանդես բերե իր ընտանեկան սրբազանությունը...

Բժիշկ Հովասափյանին, դռնով ներս մտնելիս, բռնեց մի անախորժ զգացմունք: Ի՞նչ է, ուրեմն, իր մտերիմն իր հակառակորդն է, իր ախոյա՞նն է այս երեկոյից: Կարծես կասկած չկար: Ի՞նչ անել: Կովե՞ր, խոսվե՞ր: Այս կնշանակեր հասարակության մեջ խլրտում գցել, Թեոդորոս Զարվադարյանի պես մի ուժեղ թշնամի վաստակել, որ կարող է ապստամբեցնել իր դեմ բոլոր սողունները:

Քիչ մտածելուց հետո նա գտավ, թե ինչն է լավ: Եվ իր վերարկուն ու գլխարկը ծառային տալուց հետո, նա մի վայրկյան կանգնեց մեծ հայելու առաջ, շտկեց իրան և հարցրեց.

— Բժիշկ Սեդրակ Հովասափյան, նկատո՞ւմ ես:

— Ոչ, չեմ նկատում,— պատասխանեց բժիշկ Սեդրակ Հովասափյանն ու ներս մտավ ուղիղ մադամ Կլոտիլդի մոտ:

Շտկվելու համար նույն հայելու առաջ կանգնեց և Թեոդորոս Զարվադարյանը:

— Ի՞նչ հիմարն ես եղել, տո՞ւ,— ասաց նա ձեռքը խփելով ճակատին:— Հիմար, հիմար... Այժմ միտս ընկավ: Մադամ Կլոտիլդը: Բավական է մի անգամ ասեմ նրան, և նուրյանի կինը ծոցումս կլինի: Իսկ ես... դեռ գաղափար, դեռ դեմ ու դեն...

Փողկապը նորից կապելով, նա նորից խոսեց իր հետ:

— Բայց թող լինի և գաղափարը՝ Հովասափյանի աչքը հանելու համար: Եվ համբուրելով մադամ Կլոտիլդի ձեռքը, նա արտասանեց լսելի ձայնով.

— Երկու գութան, ասած է, աչք չի հանի...

Դյուխ Երոզդ

ԿՈՆԱՏԱՆ

1

Սովորականի պես երեկոյան ամայությունը շատ վաղ տիրեց այն հեռավոր թաղին, որ տարածված էր արևմտյան մերկ թումբերի ստորոտում:

Այդ իսկապես թաղ էլ չէր, այլ քաղաքի մի արվարձանը և կոչվում էր Նոր Գաղութ: Եվ իրավ, տների այդ մեծ խումբը կարծես այստեղացի չէր, կարծես մի օտար տեղից էր արշավել եկել, բայց չհամարձակվելով բոլորովին կպչել քաղաքին, խառնվել նրա հետ, եղել էր այստեղ, թողնելով իր և քաղաքի մեջ չոր ու ավազուտ զաշտի մի երկար, նեղ շերտ:

Մի հատ լայն փողոց անցնում էր նրա ամբողջ երկարությամբ, ծայրից ծայր: Գաղութի շնչափողն էր այդ, առանց որի չէր կարող կյանք լինել տների այդ անկարգ զանգվածի մեջ, և ամբողջ այդ զանգվածն աշխատել էր որքան կարելի է խիտ սեղմվել նրա երկու կողերին, որքան կարելի է մոտ լինել նրան, շնչասպառ շղառնալու համար:

Դուրս գալով Նոր Գաղութից, փողոցը դաշտի վրայով դիմում էր դեպի քաղաք։ Այստեղ նա լայն ու մեծ շնչափող չէր, այլ նմանվում էր մի ուրորուն կնճիթի, որ իր սուր ծայրով խրվում էր հարուստ քաղաքի մարմնի մեջ, խրվում էր աննկատելի կերպով, հանկարծ, գողի արագավազությամբ, միանալով քաղաքից դուրս եկող բազմաթիվ մանր ու նեղ փողոցների հետ։

Թվում էր, թե այդ բոլորը դիտմամբ է այդպես դասավորված։ Այդ կնճիթը շատ հարկավոր էր Նոր Գաղութին։ Դրա միջով էր այնտեղ ապաստանած մերկությունը դուրս ծծում քաղաքի ճարպոտ ու գեր մարմնից այն ամենը, ինչ կարելի էր քաշել դեպի իրան, ինչ հարկավոր էր իր ապրուստի համար։

Նվճարպոտ ու գեր մարմինը հոծարությամբ էր թույլ տալիս այդ մակարույծին՝ ծծել իրան։ Թույլ էր տալիս, որովհետև Նոր Գաղութը մի մեծ կեդտատար փոս էր նրա համար։ Նա գտնվում էր գործարանների թիկունքում, և արդյունադրծական տենդային ու տազնապալից հեղքից ջարդվածներն ու ջլատվածները, դիակ թե կիսադիակ, մարդկային տականքի ու մրուրի կերպարանքով դուրս էին շարտվում այդտեղ, և Նոր Գաղութը հավաքում ու ծածկում էր իր մեջ այդ բոլորը։ Փոխարենը քաղաքը թույլ է տալիս աշխատանքի այլանդակած դժբախտներին՝ հավաքել իր հարուստ սեղանի փշրանքները։ Այս փշրանքահավաքությունը թեև կողոպուտ էր հարուստ քաղաքի օրենքներով, բայց կողոպուտը կատարվում էր գրեթե աննկատելի կերպով, ուստի և մատների արանքով էին նայում նրան։ Մի-մի անգամ նույնիսկ անհրաժեշտ էր համարվում ուշադրություն դարձնել այդ՝ համենայն դեպս հարկավոր, կեղտատար փոսի վրա։

Այդ ուշադրության մի նշանն էր փողոցային լապտերները վառողը, որ փոքրիկ սանդուղքն ուսած՝ մտավ Նոր Գաղութի փողոցը և սկսեց վառել այնտեղ դրված երեք թե չորս լապտերները։

Խավարն այնքան թանձր էր, որ լապտերները հազիվ էին կարողանում հաղթահարել նրան և մի քանի լուսավոր շերտեր գցել փողոցի վրա։ Դեռ նոր էր լապտերավառը հեռացել, երբ այդ լուսավոր շերտերից մեկում երևաց մի կարճահասակ ջահիլ մարդ։ Նա քայլում էր աշխուժով, բայց քայլերն անլսելի էին նույնիսկ այդ մեռելային լուսության մեջ։ Նրա պատառոտված, անկրունկ կոշիկները չէին կարող ձայն հանել։

Լապտերը մի վայրկյան լուսավորեց նրա ամբողջ մարմինը։ Այստեղի բնակիչներից մեկն էր դա, մեկն այն դասակարգից, որ հայտնի է «բոբիկ» ընդհանուր անունով։ Մի քիչ դեպի ձախ էր ծռված նրա մարմինը. ձախ թևն էր նրա հավասարակշռությունը պահպանում և հենց այդ պատճառով էլ անդադար ետ ու առաջ էր շարժվում։ Իսկ աջ թևից միայն մի փոքրիկ կտոր էր կպած նրա ուսին, և այդտեղ, այդ կտորի տակ, ինչ-որ շորի կապոց կար։ Մոխրագույն, սևացած պիջակի թևքը կախ էր ընկած այդ կապոցի վրայից և տարածվում էր փալասի կտորի պես։

Մենավոր «բոբիկն» շտապում էր։ Կարծես նա էլ վախենում էր Նոր Գաղութի վաղ երեկոյից։ Ինչե՛ր չկան այս խավարի մեջ։ Թեև թաղի աջ ծայրում, փոքրիկ տնակի մեջ, մինչև առավոտ վառվում է ճրագը, և ամենքը դիտեն, որ այդտեղ երեք ոստիկան են դրված, բայց ո՞վ է նրանց նայում։ Հենց ինքը, այդ միթևանի մարդը շա՛տ էր մտածում, թե կա պահականոց։

Ահա մի բաց դուռ։ Նա կանգ է առնում։ Քաղցած շան հոտառությունը նրան զգալ է տալիս մի թեթև որսի մոտիկությունը։ Համարձակ մի քայլ է անում դեպի մուկ բակը, տեղ-տեղ ճրագներ են երևում, դեռ մարդիկ չեն քնել և անպատճառ մի բան թողած կլինեն դրսում։ Բայց մթության մեջ մի սպառնալից մոռոց լսվեց, և նա իսկույն հետ դարձավ։ Շունը, մեծ, վզի շղթան քարշ տվող... Ահա իր ամենակատաղի թշնամիներից մեկը. ի՞նչ կարելի էր

անել նրա դեմ մի թևով։ Ծիշտ և ճիշտ այսպես են նաև քաղաքի ոստիկանները, մի-մի գամփռ շներ, որոնց առջև կարելի է միայն փախուստի դիմել։

Մի քանի քայլ հեռու փախչելով, նա երեսը դարձրեց դեպի շան կողմը, խավարի մեջ բարձրացրեց բռունցքը, սպառնալիքներ թափելով զզվելի հայհոյանքների հետ։ Այդպես էր նա իր ճանապարհին հանդիպած բոլոր ուժեղների, բոլոր շարժվողների դիմաց։ Այս բոլորի մեջ երևում էր իր հույսերի մեջ խաբված, անգոր մարդու կատաղությունը։ Ինչքան թույն կար սրտում՝ հիշոցներ դարձրեց, և թափեց իր, այնքան ատելի, թշնամու գլխին։ Շունը հաշում էր, իսկ նա պատասխանում էր նրան հեռվից իր հաշոցով։ Այդ մենամարտությունը վերջապես ձանձրացրեց երկուստանի ախոյանին, և նա շարունակեց իր ճանապարհը։ Բայց կատաղությունը նրան խեղդում էր։ Նվ ուրիշ մի ճարչառնելով, նա ռոտով պինդ խփում էր յուրաքանչյուր փակ դռան, և հենց որ շնահաշոց էր բարձրանում մեկի ետևում, նա էլ իր ձայնն էր բարձրացնում և նույն եռանդով հայհոյում։ Մի տեղ, ստի հարվածից վախեցած մի կատու դուրս թռավ ինչ-որ անկյունից։ Լապտերը մոտ էր, նա տեսավ փախչողին և առյուծ կտրած վազեց նրա ետևից, պատրաստ իր ամբողջ կատաղությունն այդ պատահած թույլի վրա թափելու։ Ատում էր նա և թույլին, ինչպես ատում էր ուժեղին՝ գամփռ շանը կամ ոստիկանին։ Ատելով թույլին, նա ատում էր և իրան, իբրև թույլի, և այս ատելությունը երբեմն հասնում էր և զզվանքի։

Բայց կատուն փախավ, իսկ նա շուտով թողեց լայն փողոցը, շուտ եկավ դեպի աջ և անհայտացավ տների քաոսի մեջ։ Ինչ-որ նեղ ու ուրորուն ճեղքեր էին այնուհետև։ Ամալությունը, խավարը ավելի ևս ահավոր էին, երկյուղը զսպեց նրան, նա զգաց, որ թույլերից է, և այս բանը հարկադրեց է՛լ ավելի արագացնել քայլերը, բայց և այնպես, կատաղությունը երբեմն այնպես էր բռնում, որ նա չէր կարողանում շուտալիք իր վայրենի հիշոցները։

Նոր Գաղութն էլ ուներ իր երջանիկ ու դժբախտ մասերը, իր ունեորությունն ու չքավորությունը։ Մենավոր մարդն այստեղ էլ չքավորության զավակ էր, նա դիմում էր ամենաէժան բնակարանների կողմը և համարյա թաղի ծայրին հասավ։

Քարե մի ցածրիկ պատ երևաց, որ շրջապատում էր ահագին, ընդարձակ բակը և գալիս էր մի անկյունում բարձրացած մեծ դռների երկու կողմերին կաշում։ Բայց ներս մտնելու համար ոչ ոք չէր դիմում այդ փայտե ահագին, ծանր փեղկերին, որոնք միշտ անշարժ էին մնում։ Նույնիսկ միթևանի մարդու համար էլ ոչինչ դժվարություն չէր՝ բարձրանալ այդ պատի վրա և մի թեթև թռիչքով ընկնել նրա մյուս կողմը։

Նա կտրեց մեծ բակը, դիմեց դեպի աջ ծայրը, բայց այդ միջոցին հակառակ ծայրից մի բարակ հաշոց լսվեց։ Մարդը մի ակնթարթում փոխվեց. ինչ-որ վայրենի աղաղակ դուրս թռավ նրա բերանից, և նա արագ սլացավ դեպի այդ ձայնը։ Այս անգամ ավելի կատաղի կերպով էր հայհոյում, իբրև մի թշնամի, որ գիտե, թե ուժեղն ինքն է, հաղթողն էլ ինքը պիտի լինի։

Նա գիտեր, որ այստեղ մի փոքրիկ շնիկ էր ապրում. ինչ կասկած, որ նրան կարելի էր լավ պատժել՝ նրա թուլության պատճառով։ Թուլությունը անեծք է։ Աշխարհի մեջ չպիտի լինի ոչինչ թույլ բան։ Ինչո՞ւ շնիկը մինչև այժմ ատամներ չի բացրել իր բերանում, գայլի ատամներ, ինչո՞ւ ճիրաններ չունի պատռելու համար։ Հաշիւ, բարակ ձայնով հաշիւ, արտաբերելով մի երեխայի փոքրություն... Ինչո՞ւ համար էր այս և ո՞ւմ էր հարկավոր...

— Հո՛ւյ ես քո..., — դռաց նա շարությունից շրթունքները կծոտելով և վազեց շնիկի վրա։

Սա էլ տաքացավ, բայց չզնաց հարձակվողի դեմ, այլ խույս էր տալիս նրա առջևից, դեռ ու դեռ էր ցատկում։ Թույլի այդ տեսակ պաշտպանությունն

էլ շատ կատաղեցրեց հարձակողին: Նա վայր գցեց իր կիսատ թևի տակ պահած կապոցը, որպեսզի զործի մտցնեն և ուժի այն խեղճ պաշարը, որ կարող էր տալ այդ թևի կտորը: Շնիկն, անողորմ հալածանքից շշկլված, ինչքան կարողութուն ուներ, դրավ հաշոցի մեջ, բայց դուխը կորցրեց և դիմեց դեպի մի ինչ-որ անկյուն: Այդ թակարդ էր նրա համար. բայց տեղ չգտնելով իր շորս կողմը, նա հուսահատութունից սեղմվեց մի պատի: Եվ ահա այդտեղ վրա հասավ հարձակվողը, մի քանի աքացի տվեց նրա փոքրիկ մարմնին, ուշադրութուն չդարձնելով նրա մանրիկ ատամների վրա: Սրտապատառ ճիւղեր արձակելով, խեղճ կենդանին զլորվեց գետին, տափակվեց պատի տակ, դիակի պես դարձավ: Հարձակվողի բերանից հնչեց մի ճիւղ, որ միաժամանակ թե՛ հաղթական հաճույք էր, թե՛ ցավազար ոռնոց: Հաճույք էր նշանակում և այն, որ, նորից գտնելով իր կապոցը, նա մատը դրավ լեզվի վրա, երկու անգամ շվացրեց:

Սուլոցը տեղ հասավ: Աջ կողմի երկու հարկանի նկուղում քունն արդեն ծանրացել էր մի քանիսի վրա, բայց արթուն մնացածները հասկացան, թե ով է գալիս, այն էլ ինչ ուրախ տրամադրության մեջ: Երեք գլուխ բարձրացան, սպասում էին երկրորդ նշանին, այդ էլ շուտով լսելի դարձավ: Բակից դեպի ցած, դեպի նկուղը, մի փայտե սանդուղք էր տանում: Կանգնելով նրա ծայրին, միթևանի մարդն սկսեց դանդաղ իջնել և բարձր ձայնով համբել աստիճանները: Դեռ տասնութերորդին չէր հասել նա, երբ շառաշյունով բացվեց նկուղի դուռը:

2

Նրան անվանում էին Կոնատ: Բայց դեռ շորս տարի առաջ նա զրկված չէր սեփական անունից, որովհետև զրկված չէր աջ թևից:

Այդ ժամանակ նա բանում էր հյուրանոցի մեծ գործարանում և ամենքին հայտնի էր իրրև պողվատի ամբուսթյուն ունեցող, խոշոր ուժով օժտված ու հասկացող բանվոր: Ճանաչում էին նրան և մյուս գործարաններում աշխատողները, գիտեին, որ նա Արշակն է: Ճանաչում էր և Նուրյանի գործերի գլուխավոր կառավարիչը, որ մի անվանի գերմանացի էր, գտնվում էր քաղաքում և ժամանակ առ ժամանակ, կարճ միջոցով, գնում էր այցելելու գործարանը: Նա էլ գնահատում էր Արշակի երկաթե բազուկների ժությունը և արտահայտում էր իր կատարյալ բավականությունը՝ մտերմաբար խփելով նրա մեջքին և քաղցր ծիծաղելով: Գլուղից նոր եկած մի անմորուս պատանի, Արշակը կարճ միջոցում էր ընտելացել գործարանի մեքենաներին: Ամենքն ասում էին, թե նա սովորել է խոսել մեքենաների հետ, ճանաչում է նրանցից ամեն մեկին այնպես, ինչպես գյուղում ճանաչում էր նախիրի յուրաքանչյուր անդամին:

Նրա հայրը մշակ հաշատուրն էր, որին տեսանք աղքատանոցում, դռնապահ Հակոբի նախկին դրացին՝ գյուղում: Այս շատ հեղ ու խոնարհ, միշտ հազող, վերին աստիճանի դանդաղկոտությամբ հալվող ու մաշվող մարդը գյուղից այստեղ տեղափոխվելուց հետո մի երկու-երեք տարի անընդհատ իրան մի երջանիկ հայր էր համարում, երջանիկ իր Արշակով, որի անդուլ, անդադար աշխատող ձեռքերն արդեն մի փոքրիկ անկյուն էին տաքացրել նրա ընտանիքի համար, այնպես որ հեռու չէր երևում այն ժամանակը, երբ նա դեն կդներ իր մեջքը կռացնող աղքատար կողովը և հանգիստ կապրեր, առանց հոգսի, ամբողջովին Արշակի խնամքի տակ:

Բայց այս ոսկի երազները չբացան մի օրվա, մի սև ու կրակ օրվա մեջ,

երբ լուր բերին, թե Արշակը վնասվել է և պառկած է հիվանդանոցում: Բացվեց ծնողական արտասուքների առուն:

Առաջին օրերը հորն ու մորը թույլ չտվին տեսնելու, թե ինչպես է վնասված իրանց որդին: Գործարանական թաղում, սևացած տների, ծխացող խողովակների մեջ, բարձրացած էր հսկա ու գեղեցիկ տունը: Այդ հիվանդանոցն էր, և այդտեղ էին տարել Արշակին: Արդյունագործական աշխարհը պարծենում էր, որ մեքենաներին զոհվող ազգաբնակչության համար նա այսպիսի բուժավայր է կառուցել: Ոչինչ չէր խնայված նրան դարգարելու, հարմարացնելու համար: Եվ նրա մեջ հարուստ ու ծաղկած էր մանավանդ վիրաբուժական բաժինը: Ահագին գումարներ էին ծախսել և արտասահմանից ստացել էին ամեն տեսակ գործիքներ, որոնք ներկայացնում էին գիտության և արվեստի վերջին խոսքը, հրաշալիքները... Հիվանդանոցի բժիշկները մեծ պարծանքով էին հիշում, որ գործիքների այդքան հարստություն, այդպիսի հիանալի ընտրություն չունի ոչ մի հիվանդանոց Ռուսաստանի գործարանական քաղաքներում:

Այդտեղ, այդ փառահեղ բաժնում էր Արշակը... Վերջապես մշակ հաշատուրն իմացավ, թե ինչ են արել այդտեղ իր որդուն, իմացավ և սկսեց ծեծել իր խեղճ գլուխը: Մեքենան ջարդել էր Արշակի աջ թևը, և բժիշկները կտրել էին մսի և ոսկորների այդ ալյանդակ դանգվածը:

Անցան շաբաթներ, և հիվանդանոցի լայն, մաքուր ու լուսավոր սենյակներից մի մարդ դուրս եկավ: Մի բոլորովին նոր, փոփոխված, ալյալված մարդ, խեղված մարմնով և խեղված հոգով: Նա այլևս Արշակը չէր, նա հիմա Կոնատն էր: Թևի հետ գնացել էր նրա ամբողջ ուժը, նրա ինքնավստահությունը: Այժմ նա բոլորովին անպետք էր, և հասկանալ չէր կարելի, թե ինչու, ի՞նչ մտքով և ի՞նչ հույսով իջավ նա հիվանդանոցի մարմարյա սանդուղքի վերջին աստիճանից, ոտը դրեց իրական հողի վրա:

Մայրն այնքան ժամանակ ինքն իրան կեղեքելուց հետո գոհ էր, որ որդին գոնե վերադարձավ: Հիվանդանոցը նրա գլուղական խելքին սպանդանոց էր երևում: Այդ սպանդանոցից Արշակը գլուխը վրան էր դուրս եկել, մի՞թե այդքան էլ բավական չէր: Բայց մայրերը չեն աշխարհին ուղղութուն տվողները: Օ՛հ, եթե նրանց սրտին մնար, ամենքն էլ լավ են, ամենքն էլ երջանիկ և սիրելի լինելու իրավունքն ունեն: Ամենքը և ամենից առաջ, իհարկե, Արշակը:

Եվ մայրը տաք սիրեց իր անձար որդուն: Նրա համար ոչինչ էր, որ դառն աղքատությունը սկսեց խեղդել ամբողջ ընտանիքը: Մշակ հաշատուրը լուռ էր ու հեղ, ինչպես միշտ, ավելի խեղճացած, ծով ցավեր հավաքած կրծքի տախտակի տակ: Այժմ նրա հազն ավելի սաստկացավ, ավելի համառ ու խեղճող դարձավ: Ի՞նչ դատաստան էր այդ: Հարկավոր էր, որ այժմ հաշատուրի թևի վրա նոր թև բսնե, հարկավոր էր, որ նա կրկնապատիկ շատ գործ կատարե: Զէ՛ որ այժմ ամբողջ ընտանիքը նրա աշխատած կոպեկներին պիտի նայի:

Իսկ Արշակի համար մի միջոց էր մնում՝ մուրալ: Եվ հայրը մի քանի անգամ հասկացրեց նրան, թե թևից զրկված լինելը շատ մեծ առիթ է, որ նա մարդկանցից հաց խնդրե: Շարունակ բոթում ու հեծում էր հաշատուրը, անիծում էր իր ծնված օրը, երկնքից մահ էր ուղում: Կոնատն սկզբում այնքան ճնշված էր հանկարծակի վրա հասած թշվառությունից, որ փորձեց կատարել հոր խրատը: Բայց անտանելի էին այն մի քանի օրերը, երբ նա, ամոթից ու կատաղութունից փշրվելով, ձեռք էր մեկնում պատահած մարդկանց: Եվ նա չափափում էր փողոցները, քաղցած, անտեր, հալածվելով շրջապատի քաղցնող անտարբերությունից:

Մի օր նա ողորմութուն խնդրեց մի հաստ պարոնից, որ շուկայում ուտե-

լեզուն էր գնում: Բարի էր երևում նրա դեմքը, իսկ փողի քտակը, որից նա անգաղար սպիտակ ու դսկի դրամներ էր հանում, ցույց էր տալիս, թե նրա համար ոչինչ բան է մի սև փող տալ մի կոնստանտնուպոլիսի անհատի: Եվ Կոնստանտնուպոլիսի անհատը մի առանձին վստահությամբ դիմեց նրան, երկու-երեք անգամ կրկնեց իր խնդիրը, որ ավելի պահանջի էր նման, քան մուրացկանական խոսքի: Բայց սև փողի տեղ նա ստացավ մի կույտ լիբր հայհոյանքների: Օրը կիրակի էր, շուկան լցված էր մարդկանցով: Հաստ պարոնը բղավում էր, ռատիկան կանչեց և առանց այլևայլության հայտնեց նրան, թե այդ միջևեռի մարդուն պետք է բռնել, որովհետև նա այստեղ մարդկանց գրպաններն է կտրում: Աստիկանը քաշեց, հեռացրեց Կոնստանտին, և սա, զայրույթից կապտած, հեռացավ: Այսպիսի մուրացկան դեռ չէր եղել: Նա էլ հայհոյում էր, բայց ոչ միայն հաստ ու անամոթ պարոնին, հայհոյում էր ամենքին, այդ խոսված բազմությունը, այդ ամբողջ աշխարհը: Ինչո՞ւ ինքը թույլ էր, ինչո՞ւ դուրս էր նետված մարդկանց միջից իբրև ոչնչություն, իբրև զարշանք: Նա ինքն էլ գարշում էր իրանից, հայհոյում էր իրան էլ, իր տնով-տեղով միասին: Գնում էր սաստիկ արագ քայլերով, փախչում էր: Մի տեղ մի պատ տեսավ, որի ետևում դատարկ դեպք էր երևում: Չեղբի ամբողջ թափով նա իր քսակը շարժեց, գցեց պատի մյուս կողմը: Չնայեց էլ քսակին. նա բոլորովին դատարկ էր, թեև օրն արդեն կեսօրին էր հասնում:

Ու գնաց այնուհետև թուրքական, իր համար աշխարհի մեջ մի անկյուն որոնելու: Ամեն տեղ նրա ճակատը պատին էր դարձնում. ամեն տեղ նա լրջվում էր դառնությամբ, զայրույթով: Նույնիսկ իր տունն էլ չէր կարողանում նստել:

Այդ թափառումների ժամանակ լսեց, որ մի մարդ որոնում է իրան: Գինեմենում խնդիրներ գրող մի փողոցային փաստաբան էր դա, որ մի անգամ տեսած լինելով Կոնստանտին, իմացել էր, որ դա վնասված բանվոր է: Գտավ նրան, հասկացրեց, թե նա կարող է գործարանատիրոջից լավ փող ստանալ, բացատրեց, թե ինչ պետք է անել և վերջը հանձն առավ իր սեփական ծախսով գործ սկսել դատարանում: Նա պատմեց մի քանի դարմանալի դեպքեր իր փաստաբանական գործունեությունից: Իր համար մասնագիտություն էր դարձրել վնասված բանվորների դատեր պաշտպանելը. և քանի քանիսների համար էր գումարներ կորզել գործարանատերերից:

Կոնստանտին իր դժբախտությունն մեջ առաջին անգամն էր կարեկցություն տեսնում: Միայն գինեմենների փաստաբանն էր, որ վարվեց նրա հետ, ինչպես վարվում էր մարդը մարդու հետ: Միայն նա էր, որ քաղցր խոսք ուներ բերանում, ծիծաղում էր, ծիծաղեցնում էր, տանում էր գինեմեն, խմեցնում էր իր հաշվով: Կոնստանտին տեսնում էր, որ էլի ուժեղանում է ինքը, բարձրանում է փոսի հատակից, ուր գցել էր նրան կտրված թևը: Ու կայավ փաստաբանին, իր բարերարը, իր պահապան հրեշտակն էր համարում նրան: Եվ համաձայնություն տվեց նրա դրած պայմաններին: Նրա տված օգին մոռացնել էր տալիս ցավն ու կսկիծը. և անգործ բանվորը տեսնում էր, որ աշխարհի մեջ դեռ կարելի է ապրել:

Սկսվեց գործը: Փաստաբանը տանում էր Կոնստանտինին զործարանատիրոջ գրասենյակը, ճանապարհին սովորեցնում էր նրան, թե ինչ պետք է այնտեղ ասել: Ինքը մնում էր սպասելու փողոցի մի անկյունում, իսկ Կոնստանտինը մտնում էր՝ իր թևի արժողությունը պահանջելու: Զարմանալի մաքուր, շքեղ ու փայլուն էր գրասենյակը: Ամեն տեղ թանկագին կահ-կարասիք, էլեկտրական ջահեր: Մաքուր հագնված մարդկանց մի բազմություն նստած էր սեղանների ետևում, հաշվում էր, գրում: Բայց այդ շքեղությունը կարծես վախենում էր դժբախտ Կոնստանտինի:

Սկզբում համարյա նրան դուրս արին, բայց հետո նրան հանձնեցին մի բեղերը խուզած, մեջքից կորացած մարդու: Սա հատկապես վարձված էր այսպիսի դեպքերի համար: Եվ սկսեց գործ դնել իր բոլոր ճարակությունները վնասված բանվորին զղկեցնելու համար: Երկար ու անվերջ սակարկություններ էր անում, տանում բերում էր, վախեցնում էր, հուսահատեցնում: Կոնստանտինը վաղուց այդ թանկագինների մեջ ընկած կլիներ, եթե նրա բարերար փաստաբանը մի րոպե թողներ նրան: Վերջին միջոցը գրասենյակի համար եղավ այն, որ մի օր Կոնստանտինը մոտեցրին Նուրյանի առանձնասենյակը՝ անձամբ առանձին խոսելու համար:

Բանվորը տեսավ այն մարդուն, որին տվել էր իր կյանքի կեսը, խոսեց նրա հետ: Այդ մեծահարուստ անձը մոտ տասը րոպե մանրամասն ջանքեր էր թափում իր զոհին դիմաթափ անելու, նրանից որքան կարելի է էծան կործնելու համար: Նրա արտաքինը վեհ էր, նրա առանձնասենյակի արդու-զարդը՝ աղղու: Բայց կիսամերկ միջևանին իրան պահեց համարձակ, տալիս էր այնպիսի պատասխաններ, որոնք միլիոններ վաստակող գործարանատիրոջ հանդարտ, հաշվող դեմքի վրա րոպեական անհաճո ծամածուծություններ կեն ցուլացնում:

— Ես զոհվել եմ ձեր գործին, ես անբախտացել եմ մինչև մահ, որպեսզի ձեզ բախտավորեցնեմ...

— Ո՞վ է մեղավոր, որ դու քո անգղությունքամբ թևդ գցել ես մեքենայի բերանը, — ապաց Նուրյանը, — ես հո չեմ կարող ամեն մի այդպիսի հիմար անհասկացողության համար փող վճարել...

— Ոչ, գործն այդպես չէ եղել...

— Գրասենյակն ապացուցներ ունի: Վերջնական պայմանն այսպես է. ստացիր հարյուր հիսուն մանիթ և թուղթ տուր, որ ոչինչ պահանջ չունես մեղանից:

Կոնստանտին հնամաշ գլխարկը դրեց և գնաց դեպի դուռը: Նա արդեն ճանաչել էր այդ մարդուն, փաստաբանի և նրա ընկերակիցների հետ ունեցած խոսակցությունների ժամանակ ըմբռնել էր, որ իր՝ թշվառ ու գղզված մի մարդու թշնամին է գործարանատերը:

— Շատ էծան եք գնում մարդու կյանքը՝ հարյուր հիսուն ուրլի, — ասաց նա դուռը բանալով, — այդ գումարով նույնիսկ մի լավ ձի չեք առնի...

Հաշտություն չկայացավ, գործը մտավ դատարան: Նուրյանը մի երեկո հատուկ խոսակցություն ունեցավ իր գլխավոր փաստաբանի հետ, որ քաղաքի առաջնակարգ իրավագետն էր, ուշադրություն հրավիրեց Կոնստանտինի գործի վրա և ցանկություն հայտնեց, որ դատարանը մերժե նրա ամբողջ պահանջը իբրև փոխարինություն այն հանդուգն խոսքերի, որ նա ասել էր իր մոտից դուրս ցնալիս:

Պատարանում գործը երկար ձգվեց Նուրյանի փաստաբանների ջանքերով: Համարյա մի տարի էր անցնում, երբ ընկություն նշանակվեց: Ամբողջ այդ ժամանակ Կոնստանտինը վայելում էր բարերար փաստաբանի և երկու-երեք գինեմենների կատարյալ վստահությունը: Ի հաշիվ ապագա ստանալիքի՝ օդի և գինի էին բաց թողնում: Ծանոթների թիվը հետզհետե ավելանում էր, և նա խրվում էր հասարակության տականքների մեջ, հազարից մի անգամ էր երևում իրանց տանը, այն էլ այնպիսի դրության մեջ, որ մշակ խաչատուրը լաց էր լինում:

Պատի ժամանակը մոտ էր, և արդեն հայտնի էր, որ Նուրյանի կողմից դուրս է գալու քաղաքի առաջին իրավագետը: Նրա անունն արդեն խոշոր հետաքրքրություն էր հարուցել, կլուրում խոսում էին, թե պետք է գնալ ու լսել նրան: Գինեմեն փաստաբանը վախեցածի նման էր: Ո՞վ պիտի դուրս գար

այնքան հզոր հակառակորդի դեմ: Թեև նա հույս ուներ մի երգվալ հավատարմատարի վրա, բայց և այնպես, շատ բան չէր սպասում դատարանից: Այդպես նա սկսեց խոսել մանավանդ այն ժամանակից հետո, երբ տեսակցություն ունեցավ բեղերը խողածի հետ: Բանը վերջացավ առանց դատի: Կոնատից ապահովության բոլոր թղթերն առան և ավին նրան երեք հարյուր մանեթ փող:

Այդ դամարը թույնի մի մեծ բաժակ էր խեղճի համար: Մի ամբողջ ամիս նրան լիզում էին գինետներում: Փողոցային փաստաբանն ստացավ իր բաժինը և այնքան շնորհակալ եղավ, որ մինչև իսկ երկու անգամ համբուրեց նրա ճակատը: Բայց ամեն ինչ վերջ ունի, վերջացան և Կոնատի փողերը: Դրանից կերան գինեվաճառները, պոռնիկ կանայք և առհասարակ քաղաքային մրուրը: Ու մի օր նրան փողոց շարժեցին: Այլևս ո՛ր գնալ: Ոչ մի տեղ չէր մնացել: Մյուս երեկոյան նա քնեց քաղաքային մի փոքրիկ ալոու նստարանի վրա: Այդտեղից նրան հալածեցին, և նա ուրիշ տեղերում որոնեց այնպիսի անկյուն, ուր կարելի էր պառկել բաց երկնքի տակ:

Քաղցածությունն ավելի անողորմ հալածող էր, քան՝ ոստիկանը: Այժմ միայն նա իմացավ, թե որպիսի ճարակություններ, որքան հիմնավոր կերպով կողոպտել են իրան: Դա մի ամբողջ սիստեմ էր, որ մշակվել էր գործարանական քաղաքում և գործադրվում էր Կոնատի գրություն մեջ ընկած ամեն մի բանվորի վերաբերմամբ: Կողոպտել էր գինետան փաստաբանը, կողոպտել էր խուզած բեղերով մարդը, ասել է՝ Սամվել Նուրյանի փառահեղ գրասենյակը, սկսած հենց նույն այդ միլիոնատերից: Խուզած բեղերով մարդը և գինետան փաստաբանը խոսք մեկ արած գործակալներ էին, բաժին էին առնում երկու կողմից էլ՝ թե բանվորից և թե գործարանատերից: Այժմ էր հասկանալի, թե ինչու նրանք այնքան ձգձգում էին. փաստաբանը պինդ էր կանգնած, որպեսզի խուզած բեղերավորը հայտնի գրասենյակին, թե շատ դժվար է հեշտությամբ վերջացնելը: Եվ այսպիսի հնարքներով այդ երկու մարդիկ երկաթաթիկ ավելի էին ստացել գրասենյակից, քան ինքը՝ Կոնատը: Եվ գրասենյակն էլ հաճությամբ էր թույլ տվել, որ այդպես լինի, քանի որ այդ եղանակով էր նա հանդիսանում ամենից շատ օգուտ շահողը: Այսպես էր հրահանգել Սամվել Նուրյանն իր գործակալներին:

Այնուհետև ո՛վ էր, որ խնայեց Կոնատին, ո՛վ մնաց, որ չխելեր նրանից այն կոպեկները, որոնք նրա մսի և արջան գինն էին կազմում: Գինեվաճառները խաբում, շողոքորթում էին, որ պոռնիկն. մի բաժակ օղի ստացողը համբուրում էր նրան: Հետո՝ Երբ այլևս տիկոր մարդու վրա թեղ չմնաց, որ կարելի լիներ քաշել, հափշտակել, նրան գցեցին փողոցները՝ քաղցած շների հետ ապրելու:

Նորից ուրեմն թշվառության փոսի ամենախոր, ամենացած անդունդներում: Նորից ուրեմն երկու անխուսափելի կարելիություն. կամ մութացկանի պարկ, կամ քաղցամահ: Կոնատը չընտրեց դրանցից ոչ մեկը: Հուսախաբված, լքված էր նա, բայց նրա ուղեղը չէր կորցրել այն հատկությունները, որոնք մի ժամանակ, քանի նա ջլատված մարդ չէր, այնքան բարձրացնում էր նրա դիրքը մյուս բանվորների մեջ, տալով նրան մտացի, հասկացող, արագ կշռադատող և գլխի ընկնող, մասնավորապես և հնարիմաց մարդու հեղինակություն: Անդունդից անդունդ գլորվելը այդ վառվռուն նախկին մարդուն շատ դասեր բերավ: Տեսավ նա շատ բան, ճակատով դարնվեց շատ արգելքների ու որոգայթների, հուսախաբվեց շատ ու շատ անգամ, կորցրեց հավատը դեպի ամեն ինչ, որ մինչև այդ համարում էր սրբություն: Խղվեցին բոլոր կապերը. որդիական, ազգականական, ընտանեկան: Ուր որ գնում էր նա, ուր որ լինում էր նա, ընդարձակ դաշտում արդյոք, թե ձեռքի ափի շափ անձուկ ու

խեղդող մի խավար խոռոչում, ամենուրեք, գետնի, թե երկնքի երեսին, նրա աչքերի առաջ միշտ նկարված էր սարսափելի պարզ, բոցավառ գույներով միևնույնը, միևնույնը՝ անվերջ, հավիտենապես միևնույնը... ամբողջ աշխարհը թափված իր վրա, մի դժբախտ հաշմանդամի վրա, կողոպտում է անխնա և անողորմ ամեն ինչ, ամբողջ կյանքը՝ օրորոցից մինչև գերեզման, ապրելու ամենավերջին, թշվառ, սողունային կարողությունն անգամ, քերթելով ու պոկելով ամեն բան, որ տված է մարդուն՝ նրա կարմիր մսերը ծածկելու համար, կաշին անգամ, մինչև նրա տակ պահված ճարպն անգամ:

Այդ աշխարհին պետք է պատասխանել, չէ կարելի չպատասխանել, այդպես էր պահանջում մեկը ներսից, այն մեկը, որ ասում է ամեն րոպե, քնած թե արթուն, որ ինքն այնտամենայնիվ ապրել է ուղում, որ կյանքը իր իրավունքն է: Եվ պատասխանը, որ պետք էր տալ, չէր կարելի չտալ կողոպտող աշխարհին, միակ հասկանալի, իրական պատասխանն այն էր, որ արտասանում էր Կոնատը, բարձրացնելով իր ձախ ձեռքը և ամուր սեղմված բոունցք ցույց տալով աշխարհի բոլոր կողմերին:

— Դու ինձ կողոպտեցիր, հիմա էլ ես քեզ կկողոպտեմ, զղվելի հրեշ...

Ողորմություն հաղաքելը, այսպես էր դատում նա, նույնպես կողոպուտ է, բայց ստոր տեսակի, քանի որ կատարվում է կողոպտվողի կամքով: Ո՛չ, ինչո՞ւ չոքեշոք սողալ ցեխերի մեջ, ձեռք ու ոտք լիզել աղաչելով և թուք ստանալ երեսի վրա: Հափշտակել, խլել, առնել... Այս արդարացի է, այս օրենք է, այսպես կարող են մարդիկ ապրել իրար հետ, ուրիշ կերպ ապրել չեն կարող և չեն թողնի, որ լինի:

Բայց այնտեղ կանգնած է այն հաստ ու խուլ պատվարը, որի անունն է հնարավորություն: Նա մատնանշում է, որ ամեն ինչի, նույնիսկ հաց ծամելու համար, հարկավոր է ուժ: Թույլ է, զղվելիորեն թույլ է Կոնակը, և կողոպուտի ու հափշտակության ճանապարհը նրա առաջ... այն հարթած ու կոկած պողոտան չէ, որ բացված է Սամվել Նուրյանի համար: Փշոտ ու տատասկոտ է իր, զղվելիորեն թույլի, ճանապարհը, և ամեն քայլում այնտեղ լարված են թակարդներ, որոնց սպասավորում են նուրյանների ստրուկները. բանտեր, ոստիկաններ, պահապաններ, ոստիկանական շներ...

Ինչ էլ լինի, սակայն... Ուրիշ ճանապարհ չկա... Պետք է գնալ եղածով: Գնալ, գնալ, փողոցում քաղցածությունից սատկող շների գոնն մի քիչ տարբերվելու, մի քիչ մարդկային երես պահելու համար... Գնալ, հեռու գնալ, մինչև վերջը, մինչև այն կետը, ուր կվերջանա զղվանքը դեպի այն աշխարհը, ուր կեղծվածը, թեթև-թեթև կրծոտվածը հատուցում կստանա իր ձեռքով, կատարյալ հատուցում: Այս կլինի, այս չէ կարող չլինել: Հրեհի ճարակ կդառնա այս ամբողջ աշխարհը, մոխրի ու խանձողների կփոխարկվի: Դո՛նն ինքը, Կոնատն այս է ուղում: Տեսնել զղվելիորեն թույլի աչքերով, թե ինչպես են կործանվում ու կորչում արյուն ծծողները, մարդուն խեղճացնող հրեշները... տեսնել ու քրքշալ... Մի օր պիտի լինի այս...

Եվ ահա գնում էր Կոնատն այդ ճանապարհով: Հեռու նա դեռ չէր գնացել, բայց արդեն շատ բաներ էր մոռացել և շատ բաներ էլ՝ նոր սովորել: Թողել էր խմելը, զղվելով զղվում էր այն հիմնարկություններից և մարդկանցից, որոնք ծծել էին իր մարմնի բոլոր հյութերը— գինետներից, պոռնիկ կանանցից և պարապ սրիկաներից: Ամեն մի մարդ, որ ուներ աշխատելու ընդունակություն, որի առողջությունն ամուր էր, և անդամները չէին խեղված, միայն շինարար և օգտաբեր աշխատանքի մեջ պիտի գտներ իր երջանկությունը: Միայն զղվելիորեն թույլ, մինչև վերջին թելը կողոպտված ու ջարդված, փողոց նետված նախկին մարդկանց համար էր մնում մի թշվառ արտոնություն— կողոպտել իրանց կողոպտող աշխարհը՝ բանտի և ոստիկանական բոունցքի,

Հալածող շներն ու հարահրոց բարձրացրած հետապնդողների արանքներում։ Միայն սրանք կարող են պատիժ ու պատուհաս դառնալ այն աշխարհի համար, որից այնքան զղվում էր Կոնստանդնուպոլիսը։

Նա գտավ իր պես խեղճած ու ալլանդակված շատ խեղճերի, ներշնչեց նրանց նույն զղվածքն ու ատելությունը, նույն անհաշտ ու ըմբոստ ոգին և կազմեց մի միություն, կողոպտիչների մի եղբայրություն, որի մեջ անհատական թուլությունը հնար եղածի շափով կրճատվում էր հալածական ձեռնարկությունների միջոցով։ Իրար նեցուկ, իրար պահպան, այս, համեմայն դեպք, այն չէր, ինչ զղվելիորեն թույլ մեղավորությունը։

Բայց ինչ և լինեք Կոնստանդնուպոլիսի իր համար, դրսի աշխարհի աչքում նա մի գող էր, մի անտուն, անտեր սինկրոթ, մի ցեց, մի մակարոյժ, որից պետք էր պաշտպանել հասարակությունն անողորմ հալածանքների միջոցով։

Մի կարճ միջոցում նա հայտնի անուն վաստակեց իբրև մեկն ամենահանդուգն գողերից։ Պնդերես, համառ ու շար մի գող, որ մանր հանցանքներ էր գործում և երբ բռնվում էր, համեմատաբար թեթև պատիժների, գլխավորապես կարճամանակյա բանտարկության էր ենթարկվում։ Չախ ձեռքի երկու մատները մտցնել մարդկանց գրպանները, թոցնել նախասենյակներում կախած շորերը, յուրաքանչյուր պղնձի կտոր, գին ունեցող յուրաքանչյուր առարկա, որ մնում էր դռներին՝ այս արարքների մեջ էր Կոնստանդնուպոլիսը ստացել։

Նա անում էր, ինչ կարողանում էր, արհամարհելով ամեն ինչ, որ գալիս էր իրան հակառակվելու, իրան կարգի հրավիրելու։ Բանտը ոչ միայն չէր վախեցնում նրան, այլ, ընդհակառակը, դառնում էր նույնիսկ ցանկալի տեղ դաժան անհաջողությունների, մանավանդ քաղցի և սառնամանիքների օրերին. այնտեղ գոնե մի տաք անկյուն, մի կտոր հաց կարելի էր ունենալ։ Եվ Կոնստանդնուպոլիսի ժամանակին այնտեղ իր համար մի անկյուն պատրաստելու Եվ որքան նա շատ էր բարձրացնում իր հոշակն այդ արհեստի մեջ, այնքան խիստ, անողորմ կերպարանք էր ընդունում հալածանքը նրա դեմ։ Երբ նա հաղարից մի անգամ համարձակություն էր ստանում երևալու մեծ փողոցներից մեկում, իր տեղում կանգնած ոստիկանն իսկույն անհանգիստ շարժումներ էր գործում, արագ քայլերով ուղևորվում էր դեպի նա և դեռ չհասած՝ հետո էր վերստին գում, հրամայում էր կորչել, անհայտանալ։

Իր անվերջ հալածանքների մեջ Կոնստանդնուպոլիսը շատ էր սիրում ուղղել մի-մի անգամ իր քայլերը դեպի գործարանները, ուր և ապաստան ու օգնություն էր գտնում իր նախկին ընկերների մոտ։ Բանվորները դեռ առաջիկա պես սիրում էին նրան և կարող էին նրա զվարթ խոսքերին, անհոգ հանաքներին։ Բայց նա այժմ միանգամայն կորցրել էր իր այդ երբեմնի լեզուն։ Այժմ նա իր կյանքի ամբողջ գաղտնությունն էր հաղորդում նրանց, հիշեցնում էր միշտ տխուր, միշտ սրտամաշ բաներ, ասում էր և կրկնում ամեն անգամ, որ նրանց յուրաքանչյուրի առջև կանգնած է նույն այն վիճակը, որին ենթարկվեց նա հանկարծակի...

Բանվորները, ինչպես որ մի ժամանակ սիրով լսում էին նրա կատակներն ու զվարճությունները, այնպես էլ այժմ խորթակով ընդունում էին իրանց ներսը նրանից բխող թույնը։ Խոսք ու զրույց էր տկավում այս մասին հաճախ, իրար տալով խոսքը մեծանում էր, հասկանալի էր դառնում։ Սակայն նրանց մեջ եղան վատերը, երկու հոգի միայն, որոնք հայտնեցին այս ասեկոսները գործարանի գլխավոր գործակալությանը, սա էլ իրանն արավ։ Եվ ահա խիստ հրաման Սամվել Նուրջանից— արձակել այն բանվորներին, որոնք մտերմություն են ունեցել Կոնստանդնուպոլիսի հետ, իսկ իրան, Կոնստանդնուպոլիսի, իբրև ամենքին հայտնի գող, թույլ չտալ նույնիսկ մոտենալ գործարանի մուտքին։

Այս տեսակ ինքնապաշտպանողական միջոցներ ձեռք առան և մյուս գործարանները։ Եվ ամեն մուտքի առաջ, հենց որ Կոնստանդնուպոլիս էր փողոցում, ցցվում էր լեռնի արթուն ու ժիր պահպանը՝ մեծ մահակը ձեռքին։

Հարկավոր էլ չէին շատ մասնակի այսպիսի հրամաններ և կարգադրություններ։ Ինքնըստինքյան, կարծես դոնապանական բնագրի մի ընդհանուր թիվադրությամբ, առանձնապես ուշադիր հսկողություն էր հաստատվում և քաղաքի տների մուտքերի առջև։ Ի՞նչ բան էր աղքատանոցը և ի՞նչ կարելի էր տանել այնտեղից։ Եվ սակայն Հակոբն էլ անխնայորեն հալածում էր Կոնստանդնուպոլիսը, այն Հակոբը, որի տան կտրին էր մեծացել այսօրվա Կոնստանդնուպոլիսը, որ երբ Արշակ էր, Հակոբի երեսնաներից մեկն էր դառել գյուղում։

Բայց հալածանքն էլ տեղ ունեւ հասնելու։ Մշակ խաչատուրը գրեթե առանց գործի էր մնացել։ Նրան այլևս աղբ չէին տալիս, որ տանեւ։

— Այն գող շունը քո որդին է,— հարցնում էին նրանից գրեթե ամեն տեղ։

Եվ կողպում էին դռները նրա առջև։ Ու դժբախտ հայրը, շարագուշակ հաղից խեղդվելով, ստիպված եղավ հայտարարելու բոլոր աղքատներ բակերում, թե ինքն այլևս Արշակ կամ Կոնստանդնուպոլիսի որդի չունի...

Քառակուսի լայն սենյակի անկյունից մի փոքրիկ աղջիկ վազեց նրա առաջ։

— Մենք իմացանք, իմացանք, որ գալիս ես,— ասաց նա մանկական զվարթ ձայնով և ուրախությունից թռչկոտելով։

Կոնստանդնուպոլիսի բերած կապոցով թեթև խփեց նրա գլխին։ Աղջիկը ծիծաղեց, պատվառներ էր անում նրա շուրջը։

— Շարիկին ծեծեցիր, մենք այն ժամանակ իմացանք... Ինչպե՞ս ծեծեցիր... Դու շատ վատ ես ծեծում...

— Հա՛, ծեծեցի, Շուշան,— պատասխանեց Կոնստանդնուպոլիսը և հառաչեց։

Նրան դարձյալ բռնեց վատ տրամադրությունը, երբ նա զղվում էր ինքն իրանից։ Շնիկի հեծկտանքներն այժմ գողացնում էին նրա ներսը։ Եվ նա գրեթե այլևս չէր լսում փոքրիկ աղջկան, որ սակայն չհասկանալով նրա հոգեկան դրությունը՝ շարունակեց իր շատախոսությունը։

— Մարիամն էլ իմացավ, ասաց, թե Կոնստանդնուպոլիսն է, հա, որ գալիս է։ Հարցրո՞ւ իրան։

Այս խոսքերի վրա Մարիամը, որ պառկած էր անկողնում, արագ վեր թռավ և, դեն գցելով իր վրայի հնամաշ վերմակը, ետանդուն կերպով բողբոջեց իր փոքրիկ քրոջ դեմ։

— Հա՛, իմացա, բայց Կոնստանդնուպոլիսը չասացի,— պատասխանեց նա,— ես երբեք Կոնստանդնուպոլիս չեմ ասում։

Փոքրիկը հակառակն էր պնդում։ Մի տաք բանավեճ սկսվեց երկու քույրերի մեջ։ Բանն այն էր, որ երեսնաների համար Կոնստանդնուպոլիսը չկար, չպիտի լինեք, կար Արշակ։ Ինքը՝ Կոնստանդնուպոլիսը էր այդպես պահանջում։ Այժմ նա, տարված իր մոռաց տրամադրությամբ, ոչինչ արժեք այլևս չէր տալիս այդ հանգամանքին։ Նա առանց ուշադրության թողեց և այն, որ երեսնաները, սպառնալով իրար համոզվելու միջոցները, դիմեցին հայհույնների, այն էլ այնպիսի հայհույնների, որոնք փողոցում միծացող փոքրիկների բերանից կարելի էր լսել։

— Լավ, թողեք,— գուցե նրանց մայրը, մի քնաթաթախ շնչոտ կին, որ պառկած էր պատի տակ և ամբողջ ժամանակ կովում էր քնի հետ, ուզում էր իմանալ, թե ինչ է այն կապոցը, որ բերել էր Կոնստանդնուպոլիսը։

— Շան լակոտները չեն թույլ տա, որ մարդու հետ երկու խոսք խոսենք,— ասաց նա, ծուլութեամբ վեր կենալով և սաստիկ հորանջելով։

— Ի՞նչ ես բերեի, Արշակ. ուտելու բան է,— հարցրեց նա։

Վեճն ու խոսքը վերջացավ։ Ամենքը լռեցին, սպասում էին պատասխանի։ Բայց Արշակը երբեք խսկույն չէր հայտնում, թե ինչ է իր բերածը։ Սիրում էր նա նախ վառել իրան սպասողների մեջ մի սաստիկ հետաքրքրություն, մի լարված անհամբերություն և ապա միայն ցույց էր տալիս, թե ինչ ունեւր իր հետ։ Տղամարդու, ուրիշներին կերակրող տղամարդու անձնասիրությունն է այդ փորձիկ համույթը պահանջում։

Բայց այս երեկո մի անսովոր բացառություն տեղի ունեցավ։ Կոնատն ազատվեց իրան տիրած մռայլ տրամադրությունից։ Նա կարծում էր, թե չափազանցություն էր հասցրել իր ցասումը թույլների դեմ, և շնիկը երեկ սատկել է։ Բայց հենց այդ րոպեին լսվեց նրա ձայնը, և Շուշանն ուրախ-ուրախ ասաց.

— Տե՛ս, Շարիկն էլի հաշում է...

— Հա՛, հաշում է,— կրկնեց Կոնատը, և նրա դեմքը վայրկենապես ընդունեց սովորական տեսք։ Նա հայտնեց, որ իր կապոցի մեջ մի քանի տեսակ բաներ կան։ Բայց ընդհանրապես խոսելով, օրը շատ էլ հաջող չէ որսի տեսակետից։

Կապոցն անցավ շեշտ կնոջը։ Կոնատը սակայն չթողեց, որ նա խսկույն բացվի։ Ամեն երեկո սովորաբար կրկնվող հարց ունեւր, թե ինչպես է Մարիամը։ Հիմա էլ այդ հարցն ուղղվեց մորը։

— Այսօր լավ էր,— պատասխանեց նա անհանգստությամբ, ինչպես ասում են՝ կես բերանով։

— Լավ էր առավոտը,— շտապեց ավելացնել փոքրիկ քույրն իր կրակոտ լեզվով։— Ման եկավ մինչև կեսօր, հետո դողոցը բռնեց։

Մայրը բղավեց նրա վրա։ Շուշանը կուշ եկավ, քաշվեց դեպի Կոնատը։ Թեև ահից դողում էր, բայց փոքրիկ շտախոս լեզուն այրում էր նրան և հարկադրում էր ասել ամեն ինչ։ Կոնատը սիրտ տվեց, պատվիրեց ասել, մինչև իսկ բարկացավ մոր վրա։ Եվ երեխան շտապեց մի շնչով արտասանել այն բոլորը, ինչ գիտեր...

— Դողոցը բռնեց, հետ դարձավ, ես մնացի,— կարկուտի պես վրա տվեց նա։— Մայրիկը լավ ծեծել է Մարիամին, թե ինչու է կեսօրին եկել տուն և քիչ է բերել։ Բայց ես որ եկա, տոպրակս լիքն էր։ Երկու շահու հաց ծախեցինք։ Հիմա մայրիկի աղլուխի ծայրում կապած է. ինձ չծեծեց։

Նա երջանիկ էր։ Բայց Կոնատն այլևս չէր լսում նրան։ Սկսեց հանդիմանել մորը, որ հիվանդ աղջկան ուղարկել է ողորմություն հավաքելու։ Հանդիմանում էր կատաղի կերպով, անխնա և խսկույն, իհարկե, անցավ հայհոյանքներին։ Կինն սկզբում լռությամբ էր տանում, բայց հանկարծ նա էլ իր փշերը հագավ, սկսեց մեկին երկու պատասխան վերադարձնել։ Լեզուն դժբախտության այս որջում սանձեր չէր ճանաչում, և «կոպեկանոց բող», «գող շուն», «թոկից փախած ժուլիկ» խոսքերը, դրանցից դեռ է՛լ սարսափեցնողները իրար էին խառնելով։ Բարձրաձայն և շոնգալից։ Երկուսն էլ թշվառ, երկուսն էլ դառնության հացով ապրողներ, նրանք պատրաստ էին իրար ծվատելու։ մեկը մոռացել էր դեռ չբացված կապոցը, մյուսը՝ չսեխն էր դնում «դուրս կորիք» հրամանները։

Միայն հիվանդ աղջիկն էր, որ աշխատում էր հաշտեցնել կովոդներին իր արտասուքներով։ Նա մինչև անգամ գրկեց Կոնատի ծնկները և թույլ շտվեց, որ նա գնա դեպ իր մայրը։ Իսկ փոքրիկ Շուշանը բոլորովին խրվեց սենյակի անկյունը և ալիտեղից նայում էր չռած աչքերով կատվի պես, աներկյուղ։ Նա հավատացած էր, որ իրան մոռացել են, չեն նկատում։ Բայց կատաղած մայրը

հանկարծ հարձակվեց նրա վրա։ Ե՛հ որ այս բոլորի պատճառն այդ փոքրիկ դեն էր։

Բոլոր մատները խրելով երեխայի՝ թաղիքի պես իրար խճճված մազերի մեջ, նա սկսեց անողորմ կերպով քաշել, ձգողել և մի քանի անգամ էլ գլուխը պատին խփեց։ Ծեծվողն սկսեց լեղապատառ բղավել, բայց մայրը մի քանի աքացիներ էլ տվեց նրան։ Շուշանը ծեծվում էր այնպես, ինչպես քիչ առաջ Շարիկը՝ դրսում։ Սակայն և Կոնատն այստեղ այն չէր, ինչ էր դրսում, շնիկը ծեծելիս։ Հիմա նա խղճաց թույլին, և բռնելով մոր թևից՝ նա սաստիկ թափով դեն հրեց նրան իր մի հատ ձեռքի օղնությամբ։ Հավասարակշռությունը չկորցնելու և վայր չընկնելու համար կինը մի քանի քայլ առաջ վազեց և կոխ տվեց հանդիպակաց անկյունում քնած մարդու կուրծքը։

Տեսարանը փոխվեց։ Այդ քնածն էլ տնկեցներին էր։ Յուրաքանչյուր գիշեր այդ անկյունում քնելու համար նա վարձ էր տալիս Մարիամի և Շուշանի մորը։ Այս երեկո էլ, ինչպես համարյա միշտ, նա հարբած եկավ և քնեց։ Բայց աղմուկն ու տանտիրուհու ոտները ընդհատեցին նրա սարսափելի անհանգիստ քունը։ Ու նստեց նա։ Գլուխը թևից կախվածի նման ընկավ նրա կրծքի վրա։ Բարձրացնելով բռունցքը, նա գոռաց.

— Կկոտորեմ... Հո՛ւտ՛ւտ՛ւ...

Մի ահագին մարդ էր։ Շուշանը սարսափից լռեց, Կոնատը հարկաւոր համարեց պաշտպանողական միջոցներ ձեռք առնել։ Մանր վայրկյաններ էին, բայց փոթորիկն ինքն իրան անցավ։ Հարբածը բարձրացրեց գլուխը, դեռ ու դեն նայեց, սաստիկ շրմիացրեց պապական շրթունքները։

— Փո՛ղ եմ տալիս,— խռացրեց նա մի սարսափելի գազանային ձայնով,— Փո՛ղ... Կկոտորեմ...

— Լավ, մրափիր, մրափիր,— զզվանքով խոսեց շեշտ կինը, երեկ շատ դժգոհ, որ այդ անտեղի միջամտությունը թույլ չտվեց իրան մի լավ «ձեռքով տալ գող շանը»...

Բայց այդ հրամանը չհանգստացրեց հարբածին։ Զեռքերը հատակին հենելով, նա մեծ դժվարությամբ ոտքի կանգնեց ու սկսեց օրորվել, թեև շարժել։ Կիսատ մնացած քունը կատարելապես գժվացրել էր նրան։ Քայլերն ուղղեց դեպի դուրս, բայց դեռ դռան չհասած տեսավ, թե ով է նստած։ Ու նորից ուռնաց.

— Կոնա՛տ... շուն... շան...

Սա ամբողջ այս տեսարանի ժամանակ հիշում էր իրան իր երեք հարյուր մանեթների օրերում, գինետների մեջ, փողոցում և անառակության որջերում, լցվել էր սաստիկ զզվանքով, անդիմադրելի մղում էր զգում բռնել վիթխարի մարդու օձիքից և դուրս շարժել ինչպես մի ապականություն։ Բայց զզվանքն ավելի սաստկացավ, համարյա թե խեղդում էր նրան, երբ տեսավ իր մարմնի անդորությունը։ Պետք էր պաշտպանվել, բայց այս էլ դժվար էր։ Հարբածը հասավ նրան, երեքալով դիտում էր նրան, կարծես ուզում էր նախ վճռել, թե ինչպես պետք է վարվել զոհի հետ...

Վճիռը տվեց ինքը՝ Կոնատը։ Սարսափելի էր նրա դեմքն այդ վայրկյանին։ Երակներն ուռել էին, տրաքվելու վրա էին։ Անզոր կատաղության մեջ գործում էր միայն նրա ծոված բերանը, թափելով հայհոյանքների ամբողջ հեղեղներ։ Զգա՞ց հարբածը որևէ վիրավորանք։ Բարձրացնելով իր ահագին բռունցքը, նա գոռաց.

— Հե՛յ, քո ստեղծողի...

Բռունցքը սաստիկ թափով իջավ Կոնատի մեջքին, մի խուլ թնդյուն հանեց։ Ցնցվեց միթևանի մարդը, ուրիշ ճար չունեւր, հայհոյելով ընկավ մեջքի վրա, գործի դրեց զույգ ոտները։ Այն թևը կորցնելուց հետո նրա մարմնի ամբողջ

ուծն ու հարակիցները համարվել էին ոտներին մեջ: Մի ուժեղ աքացիով նա գետին տապալեց իր վրա հարձակվողին: Բայց նա նորից վեր կացավ, ավելի ևս կատաղած: Ի՞նչ պիտի լիներ, եթե մեջ չընկներ սենյակի տերը, չեղոտ կինը: Սա բռնեց հարբածին, ճշաց նրա ականջին, որ կամ պառկի ու քնի, կամ դուրս կորչի: Հարբածը թողեց ամենքին և երկու թևերի մեջ առնելով կնոջը, բարձրացրեց նրան: Երեխաները սարսափահար ճչացին:

— Փո՛ղ եմ տալիս,— ունում էր ահագին մարդը, աշխատելով կնոջ գեմքը կացնել իր դեմքին:

Բայց դրա փոխարեն նա ստացավ կնոջ հարվածներն իր գեմքի վրա: Վագրի ուժով գալարվելով, կինն ազատվեց իրան սեղմող գրկից ու սկսեց հրել իր տնկեցին դեպի դուրս: Կոնատը վեր կացավ, որ օգնե նրան: Հարբածը հանեց իր փողի քսակը և գցեց պատի տակ:

— Փո՛ղ եմ տալիս... Այս գիշեր ծոցումդ եմ...

Երեք ձեռքեր միաժամանակ զարկեցին նրա կրծքին: Եվ նա կողմի պես վայր ընկավ իր անկյունում, տարածվեց մեջքի վրա: Այգպես էլ անշարժացավ: Ընդհատված քունը նորից տարավ նրան:

Տանտիկինն շտապեց գտնել փողի քսակը և անհայտացնել: Ցածրիկ առաստաղի տակ մի փոքր հանգստություն տիրեց: Կոնատը քրտնել էր և հևում էր մեջքը պատին տված: Դեպի նրան սողաց Շուշանը և կիսաձայն հարցրեց.

— Պի՞նդ խփեց...

— Պինդ էր,— նույն ձայնով պատասխանեց Մարիամը,— բայց Արշակն էլ ինչպե՛ս խփեց երկու ստով...

— Նա շատ ուժեղն է, որ ուզի այս տունը կբանդի, ես վախենում եմ նրանից,— ասաց Շուշանը՝ իր շարաճճի գեմքի վրա պատկերացնելով մի անկեղծ սոսկում:

— Ես էլ եմ վախում,— հաստատեց Մարիամը,— հիմա էլ սիրտս թրմփթում է...

— Դու էլի կծեծե՞ս նրան, Արշակ:

— Շան արյուն թափել չեմ ուզում,— պատասխանեց նա,— թե չէ՝ մի դա՛նակ կխփեմ...

— Դանա՛կ,— բացականչեց Շուշանը:— Դու ունե՞ս դանակ:

Կոնատը ձախ գրպանից հանեց մի մեծ դանակ: Երեխան շտապեց ձեռքը քսել դանակի կոթին և զարմացավ, և ամբողջովին հարցուփորձ դարձավ:

— Սրանով են խփում, հա՛... Սա սպանո՞ւմ է: Անցյալ օր ես տեսա, որ մեզանից վերև կենտրոն մի հավ մորթեց: Այսպիսի դանակով էր... Բուկը կտրեց, ինչքա՛ն արյուն գնաց... վո՛ւյ...

Նրա փոքրիկ մարմինը ցնցվեց այդ հիշողությունից: Բայց խսկույն էլի նրա հետաքրքրությունը բեռնվեց Կոնատի դանակի վրա, և նա ահ ու դողով հարցրեց.

— Դու դանակ խփած կա՞ս, Արշակ:

— Դեռ չէ, բայց դրա ժամանակն էլ կգա:

Տիրեց լուսություն: Չար դե՞ էր մտել այս տունը: Կոնատը որքան բան ուներ հաղորդելու, բայց խոսք ու զրույցը չէր տաքանում: Միմյանց չէին մոտենում: Այս երեկո այնքան հրաշագործ չէր երևում Կոնատի թևի տակ բերածը: Նույնիսկ Շուշանն էլ այլևս կերակուր չէր գտնում իր կրակոտ լեզվի համար: Մարիամը թուլացած պառկեց, իսկ նրա մայրն էլի խորասուզվեց կես քնի մեջ: Վերելում, առաստաղի տակ բացած նեղ պատուհանում պլպլում էր նավթի փոքրիկ կանթեղը, մուգ դեղին լուսավորություն տարածելով այդ բոլորի վրա:

Սակայն այդպես երկար չշարունակվեց: Էլի շարժում սկսվեց գետնափոր նկուղում:

Մի հնար գիշերող էլ կար այս անգամ այս սեացած ու զարշահոտ փոսի մեջ, որ մարդկանց բնակարան էր դառել, մտել էր հողի տակ, վերևից կուշ եկել և տաքանում էր իր պատասպարած թշվառների շնչով: Այդ գիշերողն էլ իրան ցույց տվեց: Գոռն կողքին, ջրի փոքրիկ կարասի մոտ, մի ինչ-որ սև շոր շարժվեց: Լավեց երեխայի լաց: Ոչ ոք ձայն չհանեց: Եվ, շորի տակից «մայրիկ» կանչելով, դուրս սողաց մի մանուկ:

Բայց չկար նրա մայրիկը: Մութը կոխելու վրա էր, երբ նա բերավ երեխային աշտեղ, պառկեցրեց, ինքն էլ պառկեց կողքին, «նանիկ» կանչելով քնացրեց նրան: Մայրական ծոցի մեջ մնալու հույսով էլ անմեղ երեխան անուշ ու խոր քնի մեջ մտավ: Այդ րոպեին էր սպասում մայրը: Կամացուկ վեր կացավ, խնամքով ծածկեց երեխային, մինչև իսկ խաշակնքեց նրան և ապա մի թևթև ստեղծություն սկսեց սենեկատեր կնոջ հետ: Մի գիշերվա օթևան էր նա խնդրում իր երեխայի համար: Համաձայնությունը շուտ կայացավ. մայրը տվավ չեղոտ կնոջը սպիտակ շաքարահացի մի կտոր, ասաց, որ այդ բավական է երեխային հանգստացնելու համար, եթե նա գիշերը զարթնի և լաց լինի: Սենյակի տիրուհին համաձայնեց կատարել այդ պարտականությունը: Պետք էր ծածկել երեխային, որ չմտնի, պետք էր չվախեցնել նրան: Ստանալով գլխի շարժումներով արտահայտված դրական պատասխաններ, մայրը հանգստացավ ու գնաց: Գնաց ամբողջ գիշերն իր մարմինը վաճառելու: Ուրիշ միջոց չունեի նա իրան և այդ փոքրիկին ապրեցնելու համար:

Մի կտորիկ ու առողջ տղա էր դա: Բառաչում էր մայրը կորցրած գառան պես, կարմրել էր շոգից, շրջապատողների լուսությունն ավելի և ավելի գրգռում էր նրան: Այժմ նկատեց խեղճը, որ օտար, անծանոթ մարդկանց մեջ է, սրտապատառ վազեց դեպի դուռը, փախչել, իրանց տունը գնալ էր ուզում: Բայց դուռը կողպած էր, և նա երեսի վրա վայր ընկավ ու սկսեց ոտներով գետնը ծեծել:

Ամենից թույլն էր այդ երեխան աչք տան մեջ. նրանից ոչ ոք չէր վախենում, և այդ պատճառով նրա լացն ու շիվանը, նրա թարտալը, նրա բաց, ծոմոված բերանը, աչքերը տրորող փոքրիկ բռնցքները միայն զվարճություն էին պատճառում: Ամենից առաջ ծիծաղեց շարաճճի Շուշանը: Փոքրիկ առվակի խոխոջոցի էր նման այդ ծիծաղը և վարակիչ: Մարիամը բարձրացրեց գլուխը և նույնպես ծիծաղեց, բայց ակամա և անձայն: Կիսաբաց աչքերով նայում էր նրա մայրը և անլրդով էր քարե արձանի նման: Բայց ո՞րքան էր խեղճ երեխայի մայրը աղաչել նրան: Նա հաճությամբ խոստացել էր իր այդ գիշերվա աշխատանքի մի մասը տալ այդ կնոջը, մյուս մասով տաք շոր և շաքարահաց պիտի առնեի երեխայի համար: Իսկ չեղոտ, վհուկի պես տգեղ տանտիրուհին, քնի և անշարժության գերի, ծաղի ու ծաղտեն չէր հանում:

Կոնատն իմացավ, որ պոռնիկի որդի է երեխան, և արյունը նորից խփեց նրա գլխին: Ի՞նչ են լսել իր հին թշնամիներն աչք երեկո: Նոր էր միայն նա կոխվ ունեցել հարեցություն հետ, այժմ էլ պոռնիկություն: Բայց պոռնիկություն ինքն աշտեղ չէր, աշտեղ միայն նրա ճգացող պտուղն էր: Բայց այս միևնույն չէ՞: Հիշում է նա աչք կանանց, ամբողջովին արատ ու վերք, ամբողջովին կեղծիք ու ստույգություն, մտավաճառի վաղընի անգթություն: Այդ նրանք էին, որ մի քանի գրողներ ստանալու համար հաժապեցնում էին իրան, թե սիրում են, շատ են սիրում իրան: Հիմա այս մեկն է, այս երեխայի մայրը, նույն լեզվով է խոսում իրան գնողների հետ, որպեսզի վաղը, մյուս օրը, անվերջ ու անվերջ օրեր, ուրիշներին, տասնյակներին ու հարյուրներին ասե միևնույնը, միշտ միատեսակ սոստ, միատեսակ զգվելի... Այսպես են ծծում, անարյուն դարձնում, հետո... հետո դուրս շարժում:

— Ինչո՞ւ ընդունեցիր այդ պիղծի ծնունդը, Մարթա,— հարցրեց նա ատամները կրճտացնելով։

— Փող պիտի ստանամ, առնվազը կես մանեթ,— պատասխանեց նա,— առավոտը պիտի բերե։ Կես մանեթը հո գե՛ն գցել չի լինի, Արշակ։

Խոսակցությունը երկուսի մեջ ընդունում էր հաշտության կերպարանք։ Բայց այս ի՞նչ է լսում Արշակը։ Երեխան Մարութի որդին է, այն երիտասարդ բանվորի, որ նորերս վախճանվեց թոքախտից։ Մարութը... Հոգի-տղա, այսպես էին անվանում նրան ամենքը գործարանական թաղում... Ի՞նչպես հարվեց ու մարեց մոմի պես։ Մինչև վերջին օրն էլ նա ասում էր, թե պիտի ապրե իր Տիգրանիկի համար։ Ինչպե՞ս չմեծացնեմ նրան, ասում էր, ինչպե՞ս տղամարդ չդարձնեմ նրան... Այժմ երեք արշին հաստությամբ հող է նստած հոգի-տղայի կրծքին, իսկ Տիգրանիկն՝ ահա՛։ Եղ նրա կինը, այն ամաչկոտ ջահել աղջիկը... պատմում է Մարթան, որ նա լալով է գնում իր նոր արհեստին և լալով վերադառնում։ Փաթաթվում է շորերի մեջ, ծածկում է իր երեսը, որ շտեմենն, չճանաչեն։ Թոքախտը տարավ Մարութին, և մյուս օրը նրա ճրագ Տիգրանիկը քաղցած էր... Գնա՛, վաճառվի՛ր լաց ու արցունքով։

Օձից խայթվածի պես Կոնատը վեր թռավ, նորից բոցավառված էր տարերային մոլեգնոտ զովանքով դեպի ինքն իրան և դեպի ամեն մի թուլություն։ Մոտեցավ լացող երեխային, կոշտ-կոպիտ կերպով հրամայեց նրան, որ լռե։ Սա զգաց օտար մարդու մոտենալը, ավելի տախակվեց, դեմնին կպավ, ճանկառտում էր հողը։ Կոնատն իր ձեռքի մեջ հավաքեց նրա շապկի մեջքը ու բարձրացրեց իր ձեռքը։ Խոզի ճուտի պես բղավող երեխան սկսեց պտույտ գալ օդի մեջ և թպրտալ ոտներով ու ձեռքերով։

— Դեռ ի՞նչ է, մի մսի կտոր միայն,— արտասանեց Կոնատը մի տևական սառնությամբ։— Ե՛րբ պիտի ուժ դառնա, որ լացացնե իր մորը լացացնողներին...

Այդ հարցն այնքան հուսահատական էր, որ եկավ մի սարսափելի վայրկյան, երբ խավարի մեջ շողացող կայծակի նման մի միտք փայլատակեց նրա ուղեղի մեջ — օրորել երեխային այդպես օդի մեջ և մի շարժումով խփել նրա գլուխը պատին...

Բայց այդ վայրկյանին նրա կողքին էր Մարիամը, որ գրկեց երեխային և տարավ իր անկողինը՝ լռեցնելու համար։

— Ասա՛, Մարթա, Մարութի կնոջը,— նույն տեական սառնությամբ արտասանեց Կոնատը, կանգնելով շեշտ կնոջ առաջ,— ասա, որ թողնե այդ զղվելի արհեստը և ուրիշ աշխատանքով ապրե։ Նա ջահել է, ուժեղ...

— Իսկ ի՞մ կես մանեթնե՞րը,— արհամարհանքով հարցրեց Մարթան,— սենյակի վարձ եմ տալիս, գինի-արագ եմ առնում։

Հասկացավ Կոնատը, որ այդ կինն ինքն է հրում երիտասարդ այրին դեպի անառակության գուրը։

Եվ լռեց նա։ Կարո՞ղ էր որևէ բան անել...

Հասավ վերջապես Կոնատի բերած կապոցը բաց անելու ժամը։ Շուշանը նստեց մոր կողքին, սրա մյուս կողքին և Մարիամի մեջտեղը բռնեց Կոնատը։ Կապոցը նա հանձնեց Մարիամին։ Մոր և երկու աղջիկների աչքերը փայլում էին ուրախությունից, բայց մանավանդ՝ զարմանքից. որսն այս անգամ շատ էր չաղ, թեև Կոնատն ավելին էր սպասում, ուստի և բավական չէր։ Գլխավոր բանը այն չէր, թե ինչ է նա կարողացել հափշտակել, այլ այն, որ հնարավորություններ շատ կային, և դրանց մի խոշոր մասը զուր կորավ։ Բայց նա էլ հա-

մաճայն էր, որ այսօրվա բերածի պես բաներ այստեղ դեռ չէին տեսել։

Երկու բաժանմունք ուներ կապոցը։ Մեկի մեջ կային ուտելիքներ, սպիտակ, փափուկ հաց, եփած միս, պանիր, խաշած ձկներ։ Մայրն իսկույն սկսեց ուտել։ Շուշանը հետևեց նրա օրինակին։ Չէր շտապում միայն Մարիամը։

Նա ոչինչ չէր էլ ուզում ուտել. դանդաղ հիվանդությունը, որ մաշում էր նրան, վաղուց կտրել էր նրա խստորժակը։ Նա բաց արավ կապոցի մյուս բաժանմունքը։ Չթի՛ կտորներ, մի հատ նոր աղլուխ, մի ջուխտ նոր ոտնաման, մի հատ գուլպա հիացմունք պատճառեցին տեսողներին, որոնց բաժինը մինչև այդ եղել էին միայն հնոտիները։ Ամեն մեկը մի առանձին բերկրությամբ շոշափում էր այդ իրերը, ուրախանում։ Փոքրիկ էին ոտնամանները, Շուշանը միայն կարողանում էր դրանք հագնել։ Եվ որքան նա ուրախացավ դրանով։ Մի հատ գուլպան էլ նրա մորն էր գալիս։ Բայց մյուս հատը չկար։ Եվ Կոնատը, որ երջանիկ տրամադրության մեջ դիտում էր այդ ընտանեկան բաժանումը, շտապեց հայտնել, որ զուր են որոնում մյուս հատը։

— Միայն այդ կարողացա վերցնել,— ասաց նա,— շատ աչք անցի, որ մյուս հատն էլ ճանկեմ, չեղավ ու չեղավ։ Սատանան առաջս կտրած էր։ Բայց հեշտ է, այսուհետև շատ և շատ հեշտ է...

Բերածից ավելի այդ խոսքերը զարմացրեց երեքին։ Եվ Կոնատն սկսեց պատմել.

— Մեր ընկերներից նա, որի գործն է լրագիր կարդալը, իմաց տվեց, թե քաղաքում մեծ պատրաստություններ կան. հավաքվել են շատ հարուստ մարդիկ, շատ փող են մեջ բերել, որ ինչ է, լավ ուտեցնեն և հագցնեն հեռու տեղից փախած ու այստեղ եկած մարդկանց։ Դրանք շատվոր են, աղքատանոցի սենյակներն էլ բավականություն չեն անում։

— Ինչո՞ւ են փախել,— հարցրեց Շուշանը հանկարծ։

Մայրը խփեց նրա գլխին, բայց Կոնատը չնեղացավ այդ անտեղի միջամրությունից և առաջ տարավ իր խոսքը։

— Չեմ իմանում, թե ինչու են փախել։ Ասում են մի տեղ կռիվ է եղել, թուրքերը կոտորել են հայերին. թե ինչ է եղել... Իմ ինչ իմանալու բանն է։ Եկել են լցվել աղքատանոցը, հարուստները նրանց համար փող են հավաքել։ Այսքանն էր մեղ հարկավոր։ Ընկերներս ինձ վրա գցեցին այդ բանը, որ մի լավ հոտոտեմ տեսնեմ՝ ապրելու տե՞ղ է, թե չէ։ Ես էլ... Խելքը մարդուն տված է, որ հասկանա։ Ինքս ինձ ասում եմ. երբ մարդիկ սկսում են ողորմություն տալ խեղճերին, նշանակում է, որ նրանց սրտերը տեղը չեն։ Այսինքն, որ չեն խլում աղքատից, որ ինձ նմաններին չեն հալածում, նշանակում է, որ թուլացել են, եթե խոսեցնես, ով գիտե, լաց էլ կլինեն։ Հենց այդպես ժամանակն էլ մեր բանը հաջողվում է։ Ինձանից հարցնես, ես իսկի չեմ իմանում, թե ինչ տարբեր բան է թուրքից փախածը և այստեղի աղաների փախցրածը։ Միևնույնն են երկուսն էլ։ Բայց դե, երբ լաց լինելու տեղն է եկել, թող, ասում եմ, նրանք լաց լինեն, իսկ մենք կապրենք։ Աղունը. որ շատ է լինում, ոչ սքի աչքին չի էլ երևում, որ ծտերը տանում են իրանց բաժինը կամ, ինչպես ասում են մեր աղաները, գողանում են... Ես էլ գնացի...

— Հարուստների մո՞տ,— հետաքրքրվեց այս անգամ Մարիամը։

— Չէ, հարուստների մոտ ինչ ունեմ։ Գնացի աղքատանոց։ Բայց ո՞նց մտնեմ։ Այնտեղ մի քոփակ դռնապահ կա, շանից էլ հակառակ մի ծերունի։ Հոգիս հանում էր, երբեք չէր թույլ տալիս, որ ներս մտնեմ... Մի երեկո դուրս արավ, շթողեց, որ մի անկյունում քնեմ։ Ես էլ այնպես հայհոյեցի... լավ որ ամառ էր, հենց պատի տակ էլ քնեցի... Եվ գիտե՞ք, նա մեք հարկանն էր գլուղում, ես նրա տանն եմ մեծացել, նրա երեխաների

հետ: Իմ հոր հետ հիմա էլ կանտե, ժամերով կխոսե... Բայց ի՞նչ երկարացնեմ... Աշխարհ է, այսպես կլինի, մարդիկ են... Հիմա ի՞նչ հույսով էի գնում այդ դժոխապահի մոտ: Ասում էի, ո՞վ գիտե, հիմա գյուղացի արջն էլ փափկած կլինի: Գտա մի ծանոթի, որ աղքատանոցումն է ապրում. նրա հետ գնացի: Ներս եմ մտնում, դռնապահը նստած է, նայում է, բայց կասես չի տեսնում... Սխալված չէի:

— Եվ գնացի՞ր, — հարցրեց տանտիկինը, կրծելով մի մեծ ոսկոր:

— Կողքովը, իր աչքի առաջ... Հարուստների փոխված սիրտը նրան կուրացրել էր...

Նա բարձր ծիծաղեց, մեծ ախորժանքով ձեռքը տարավ իր դեմքի վրայով և կծու հեղուկությամբ շարունակեց.

— Շատ լավ, օղորմի ձեռ հորը, ասում եմ: Մտա, նայեցի դես ու դեն, տեսա, որ մարդավարի բաներ կան: Հզոն էլ գնացի, ավելի հեշտ էր մտնելը, իսկ այսօր հո՛, կանգնեցի, հեռը խոսեցի... Աղամի որդի ենք, ասում էր շարունակ, միթում թե բոլորս հավասար ենք, մեկ ենք... Հա՛, հա՛, թող այդպես լինի...

— Եվ չէ՞ր հասկանում, — զարմացավ կինը...

— Ի՞նչ հասկանալ: Աղքատանոցը հարսանքատուն է դառել: Բերող բերողի ետևից: Ամեն ինչ թափված է, կեր, խմիր: Հարուստ կանաչք հավաքվել են, շորեր են կարում: Չնոդը ջոկ, կարողը ջոկ, հագցնողը ջոկ... Հայրս էլ այնտեղ էր, դռնապահի կողքին նստած: Էլի հիմարի նման սկսեց լաց լինել, որ ես ետ դառնամ իմ ճանապարհից: Դռնապահն էլ ասում է, աղաչում է, աղոթք է անում: Նկեղեցի, ինչ աղքատանոց: Գլուխս տարան: Լսում եմ, բայց աչքս գործի վրա է: Դուք, ասում եմ, լաց եղեք, որ իմ բանը բանի նման լինի: Թողեցի նրանց այդ դրուժյան մեջ, մի քանի պտույտներ արի, այս ու այն ծակը հոտոտեցի, ձեռք շարժեցի... Շատ բան վերցրի, տեսնող չկար: Մի երկու կտոր տվի աղքատանոցում ապրող ծանոթին, որովհետև նրա սնդուկումն էի թաքցնում վերցրածս, մի մասն էլ ընկերիս տվի...

— Եվ տակին այս մնաց, — ընդհատեց նրա խոսքը տանտիրուհին, երկու մատի ծայրով հեղացնելով իր առջև ընկած կտորները: — Գիտեմ, — ավելացրեց նա խսկույն, — միշտ դու մեղ բերում ես շան բաժին...

Կոնատը մի րոպե չկարողացավ խոսել: Նայում էր կնոջ արհամարհող դեմքին, տեսնում էր, թե որքան դժգոհ է նա այժմ: Եվ հասկացավ իր սխալը: Չպետք էր շատ էլ սրտաբաց լինել այդ կնոջ մոտ, չպետք էր ասել, թե մի ուրիշը մատ է դիպցրել նրա բաժնին: Ազատությունն ու անկշտությունը հրեշտավոր չափերով են զարգացած նրա մեջ. և այդ էր պատճառը, որ Կոնատը դատարկ ձեռքով չէր համարձակվում մտնել այս սենյակը: Եթե քաղաքի կեսն էլ տայիր նրան, էլի չէիր գոհացնիլ, և նա էլի կասեր՝ «բե՛ր, բե՛ր»: Բայց ի՞նչ անեիր Կոնատը: Խոսելու այնքան շատ բան ուներ... Ուղեց պմեն ինչ ասել, և ահա այսպես եղավ:

— Ընկերս վատ օրում է, — ասաց նա՝ իրան արդարացնելու համար: — Մի ամբողջ շաբաթ ձեռքը ոչինչ չի ընկել: Վատ ժամանակ է, ցուրտ, շոր, գործ չկա: Բայց դա այն ընկերն է, որ ինձ մահից ազատել է շատ անգամ: Անցած ձմեռ անոթությունից սատկում էինք: Նա եկեղեցուց մի մեծ կապոց մոմ թոցրեց, ծախեց և փողի կեսն ինձ տվեց, ուղիղ կեսը...

Գնալը համոզվել չէր կնոջ համար: Ու Կոնատն ուրիշ միջոցի դիմեց:

— Միամիտ եղիր, Մարթա՛ այսուհետև լավ կլինի, — ասաց նա: — Դուք բաց է, ես էլ, գիտես, հիմար չեմ իմ գործի մեջ: Շատ կբերեմ, որքան սիրտդ ուզում է...

— Էգուց է՞լ կբերես, — հարցրեց նա սառը կերպով:

— Չէի ուզում՝ էգուց էլ գնալ. շուտ-շուտ երևալը լավ չէ, կհասկանան: Բայց, որ ասում ես, կգնամ քեզ համար:

Նա բոլորովին խեղճացավ, բոլորովին հայտնակվեց այդ կնոջը: Մի բան ուներ նրանից խնդրելու և պատրաստ էր այդ բանի համար նույնիսկ նրա ոտը համբուրելու, թեև ոչ միայն այդ, այլև մի բոլորովին հասարակ աղաչանք ոչ մի դեպքում չէր արած ոչ օրի:

— Մի բան արա ինձ համար, Մարթա՛, — ասաց նա խղճալի ձայնով: — Ինչ ուզում ես արա այդ կտորները, միայն այս մեկից, այս կարմիր շիթից շոր կարիր Մարիամի համար... Միտա ուզում է տեսնել նրան այդ գույնի կտորի մեջ:

Այդ բանին համաձայն էր և Մարիամը, իր կողմը քաշելով կտորը, նրանով ծածկեց իր կուրծքը և նայեց Կոնատին, կարծես հարցնում էր՝ լավ է այսպես: Կոնատը տեսավ, որ ինքը սխալված չէր: Գեղեցիկ էր կարմիր կտորը և որքա՛ն լավ էր Մարիամի վրա:

— Այս բանն արա ինձ համար, — շարունակեց Կոնատը, — և այնուհետև, Մարթա՛, դու կտեսնես, որ ես քո ոչ մի խոսքին «չէ» չեմ ասիլ:

Բայց Մարթան փնթփնթաց քթի տակ.

— Հողեմ Մարիամի գլուխը... Ափսոս է... Հետո էլ ո՞վ նրան հաց կտա...

— Այստեղ կհաղնե, երեկոները, տանը, ինձ համար, Մարթա, — խնդրում էր Կոնատը:

— Կարեմ, բայց ինչո՞վ կարեմ: Փող բերե՞լ ես, շան որդի:

Կոնատը միանգամից խորտակվեց: Փող չէր բերել:

— Փողի բանը դժվար էր, Մարթա, — ասաց նա գանգատավորի եղանակով:

Այժմ սկսվում էին անհաջողության հիշատակները:

— Բայց գիտե՞ս ինչ բանից գրկվեցի... Գիտե՞ս, Մարթա՛... ոսկու տարեր կաշին...

Նա խորը հառաչեց, և նրա դեմքի վրա նորեն երևան եկավ նրա դաժակարգին հատուկ կծու անբավականությունը:

— Մի նոր և մեծ ընկերություն են սարքել՝ մեծ գործարաններ շինելու համար: Մարդիկ իրար գլուխ տալով վազում են նշանակված տեղը, որ ընկերության փայեր վերցնեն: Բանս լավ էր երևում: Ընկերություն սարքողները գրասենյակ վարձել էին մի լավ, նոր տան մեջ, որ շատ ծակ ու ծուկեր ունի և, որ գլխավորն է, հանդարտ փողոցի վրա է: Գնացի: Ոստիկաններ չեն երևում: Կանգնել եմ մի տեղ, նայում եմ: Տեսե՞լ ես եկեղեցին Չատիկ օրը: Ծիշտ այդպես գրասենյակը լցված է մարդկանցով, բայց քանի քանիսներն են մնացել փողոցում կանգնած: Հրաշք, ինչ տեսեմ, ես այդպիսի բան չէի տեսել: Ով մի քանի հարյուր մանեթ ունի, վեր էր առել եկել. ով շունի, ծախել է իր կնոջ ոսկեղենը, էլի եկել: Ամենքն ուզում են հարստանալ: Ո՞վ ասես որ չլինեիր այնտեղ: Էլ ճաշ եփող, էլ ծառա, էլ դարբին, էլ մշակ: Այնպես էին իրար կոխ տալիս, որ առաջ ընկնեն, հասնեն փող ստացողին: Գժվել էին: Բայց ինձ ի՞նչ: Իմն այն էր, որ այս երկու մատը (նա բարձրացրեց ցուցամատն ու միջի մատը) հասնեն գրպաններին: Մնացածը ես գիտեի: Եվ այն ժամանակ կտեսներ, Մարթա՛, թե ինչեր կգնեի քո առաջ, այստեղ. դեղին ոսկիներ, միմյանց վրա դարսած, կույտ-կույտ:

Բայց դուր էր Կոնատը գործի դնում իր պերճախոսությունը: Չեղտ կինն արդեն գիտեր, որ այդքան հարուստ հնարավորությունից կուպեկ էլ չէր դուրս եկել, և այդքան արդեն բավական էր: Նա լցվեց դառն ափսոսանքով, և որովհետև նրա համար չկար մի աչք պատճառ, որ իրան անհաջողություն էր բերում,

բացի Կոնստանդին, ուստի և իր արհամարհական վերաբերմունքը դեպի նրան հասցրեց կատաղության աստիճանին։

— Կույտ-կույտ կղնեիր առջևս,— ասաց նա, նույնիսկ չնայելով Կոնստանդինին։— Իսկ ես կվերցնեմ և մի-մի գլխովդ կտալի... Ռեխդ շատ մեծ է, բայց որ մեջը բան չի ընկնում...

— Այդպես է դառել իմ բանը... Մի ժամանակ կար...

— Է՛հ...

Եվ Մարթան երեսը դեպի մի կողմ դարձրեց։ Արհամարհանք, նույնիսկ զզվանք արտահայտող մի ժամածոռություն ավելի ևս տղեղացրեց այդ երեսը, և նա բացականեց...

— Մոխիրս գլուխդ... Եթե մի պտուղ լինեիր, քեզանով առաջ քո հայրը կմխիթարվեր...

Ինչպե՞ս լավ գիտեիր նա սանձաճարեղ այս գաղաղած, ամենքի դեմ և ամեն ինչի դեմ կատաղած մարդուն, որի համար, թվում էր, աշխարհում չէր մնացել այլևս ոչ մի սրբություն։ Միայն այստեղ, այս կնոջ մոտ էր նա այսպես, սանձաճարված մինչև խղճալիությունը։ Եվ նա խոնարհ ու հնազանդ կերպով շարունակեց.

— Ուզում ես հայհոյիր, ուզում ես գետինը կոխիր, բայց մարդս պետք է բախտ էլ ունենա։ Հեշտ կլինեիր գնալ, մտնել մարդկանց մեջ, խառնվել առնողներին և ասել, թե ես էլ եմ փող բերել, ես էլ եմ ուզում փայ առնել։ Բայց այս անտեր թեք... Նշանով մարդ եմ, ո՞ր կորչեմ։ Ամեն մեկը կճանաչե... Մնում էր գողեգող մտնել։ Այդպես էլ արի։ Հասել էի, հա՛... Ջեռքս ինչ գրպանի դիպչե, դատարկ չէր մնա. անփող գրպանն այդտեղ բան չունեիր։ Բայց մեկ էլ չրախկ... մի հատ մեծ ապտակ իջավ դեմքիս, աչքերիցս կայծեր թռան... Առջևս ցցված էր մի ահագին ոստիկան։ Ես դեպի ետ, դեպի ետ, փախա։ Դու մի՛ ասի, մեռակ նա չէ այդպես, ուրիշ երեք թե չորս ընկերներ էլ ունի։ Ոստիկաններին կանչել էին բերել ընկերություն սարքողները, որ թույլ չտան մարդկանց զոռով ներս պրծնել։ Ընկերությունը ծախել էր իր բոլոր փայերը, բայց նորանոր եկողներինց ու պահանջողներինց պրծնում չկար։ Մենք ուզում ենք, տվեք մեզ, փայ տվեք, լսցով-աղաչանքով եթե չեք տալ, մենք զոռով կվերցնենք։ Զոռով փող են տալիս, վերցնող չկա։ Հասկանո՞ւմ ես... Ոստիկաններից երկուսն իմ հետևից ընկան, շվաքնում են, ուրիշ տեղերից մարդ են կանչում։ Բայց իմ ոտներին ինչ կհասնի, փախչում եմ քամու պես, ոտիս տակն էլ չեմ տեսնում, թեև ցավում է։ Լավ որ առջևումս ոստիկան չկար, ծովիցի դեպի մի նեղ փողոց, շունչս մեկ էլ ծովի ափին առա։ Բայց իմս ինձ հասավ։ Մի րոպե կտրվում էր, որ ցած ընկնի։ Առավոտից մի կտոր հաց չէր անցել բերանովս։ Ունում էի, կոնձկոնձում էի մտքումս։ Բավական ժամանակ անցավ, էլի ճակատս պնդացրի. ամեն անգամ զոռով փող տվողների բազմություն չի լինիլ։ Գնացի. էլի այնպես կանգնած էին... Քիթս դեռ-դեռ տարա հոտ քաշեցի, ոչինչ չեղավ...

— Շունը միս ծախողի առաջ...

— Հա՛, օղորմի հորդ, լավ ասացիր, Մարթա։ Քաղցած, սատկող շուն, ընկած մսի շուկան։ Ամեն տեղ մսեր, մսեր... Հոտը գալիս է ամեն կողմից, գլուխը պտույտ է գալիս, բերանի ջուրը գնում է... Մի կտոր, թեկուզ ամենից լաղ կտորը տան, ի՞նչ կպակասի... Բայց չէ, Մարթա, շունը էլի լավ է, նրան էլի չոր ոսկորից-բանից տալիս են... Նրան թողնում են թափված արյունը, ճարպի կտորները լեզվով հավաքել...

Նա հեռվով ետ նայեց։ Այժմ այլևս ուշադրություն չէր դարձնում իրան շրջապատողների վրա։ Այժմ այստեղ չէր նա, այլ դրսում, հարյուր ու մի հայտնի-անհայտ թշնամիների ու հալածողների մեջ։ Եվ ատամները միմյանց

սեղմելով, փոքրիկ աչքերը բաց ու խուփ տնելով, դուռը բարձրացրած՝ հայհոյում էր ամենքին և ամեն ինչ։ Անսպառ, սարսուռ ազդող մի ընդունակությամբ նա չէր խնայում ոչ մարդ, ոչ սրբություն։ Կտրած թեք ջղաձգաբար ցնցվում էր, երբեմն նկատելի կերպով շարժվում, կարծես ցույց տալու համար, թե ամեն ինչի պատճառը նա ինքն է և ոչ թե մի այլ բան...

Բայց ո՞ւմ էր վախեցնում այդ բոլոր խոսքերով ու նշաններով։ Հալածանքն ամեն տեղ էր փրփրած նրա դեմ, նույնիսկ և այստեղ, ուր, կարելի էր ասել, նրա հացն էին ուտում։ Մարթան սառն կերպով ընդհատեց նրան, ասելով.

— Լավ, իմացանք, զահլա մի՛ տանիր։ Դու այն ասա՛, ինչ դառավ մեր առևտուրը... Ես, գիտես, այլևս սպասել չեմ կարող...

Ահա այս առևտուրն էր միակ բանը աշխարհի երեսին, որից իսկապես սարսափում էր Կոնստանդին։ Այս էր կազմում այդ կնոջ ամենասարսափելի, անդիմադրելի ուժը, որ բերում էր Կոնստանդին նրա ոտների մոտ, հնազանդեցնում էր նրան՝ առանց որևէ վերապահման, առանց որևէ զիջումի, գթության։

— Դու էլի այդ առևտրի վրա՞ ես, Մարթա,— հարցրեց նա մի ցած ընկած, ողորական ձայնով։— Ես քեզ խնդրեցի, որ դեռ չխոսես դրա մասին։

— Ինչո՞ւ... Տան վարձ պիտի տամ, գինի, արագ եմ առնում։

— Որովհետև դեռ փոքր է, դեռ երեխա...

— Խոր խրվի դրա հայրը, որ հանեց, վրաս դեցեք ու ինքը սատկեց։ Հիմա հենց ամենալավ ժամանակն է, քիչ էլ որ մեծանա, ո՞վ կառնե։

— Ինձ չե՞ս ուզում լսել...

— Մի րոպե ցավում է, դո՛ւ առ, թեկուզ թթու դի՛ր։

— Գիտես որ փող չունեմ, թե չէ չէի թույլ տալ, որ երկրորդ անգամ այդ առևտրի անունը տաս...

— Դու գիտես, հրեն, այն հարբածն ուզում է, բայց փող քիչ է տալիս։

— Ես կգտնեմ փող, Մարթա, կգտնեմ, ինչպես էլ լինի, սպասիր, ինձ մի՛ մորթի...

Բայց անողոր էր չեղոտ կինը։ Կոնստանդինը չնայեց Մարթայի վրա։ Գիտեիր նա, գիտեիր, որ այդ առևտուրը իր վրա է, որ իր մայրն իրան ծախում է, բացարձակ հայտնելով, որ ով շատ տա՝ Մարթամը նրանն է։ Եվ որքա՞ն անհագիստ անորոշություն, որքա՞ն անմոռուն ու անլեզու վախ էին այդ րոպեին արտահայտում նրա դեռ մանկական միամիտ ու անմեղ աչքերը։ Նա չգիտեր, թե ինչ է այդ վաճառքը, բայց նրա հայացքի մեջ խոր ու խոր նստել էր մի խոնարհ, անկարող ու ողբացող հպարտակոթություն այդ անծանոթին, այդ մուլ գալացին։ Թույլ, հիվանդոտ ու դժգույն դեմքը, մարդկային անզորությունը մարմնացրած, մեղմ կերպով դեպի ցած խոնարհվեց։ Մի վայրկյան նա նայեց Կոնստանդին, կարծես հարցնում էր նրան՝ ի՞նչ է այն։

Կոնստանդինը ոչ մի ձայն չհանեց։ Նրա ձեռքը դանդաղ կերպով դուրս սողաց ձախ գրպանից՝ բռնած նույն դանակը։ Ատամներով բաց արավ նրա բերանը, ցույց տվեց Մարթային։ Սա արհամարհանք ցուցադրեց, վիրավորական խոսքերի մի կույտ շարտեց Կոնստանդինին և ի վերջո մի դարձելի շարժվածքով հասկացրեց, որ չի վախենում նրա դանակից։ Իսկ Կոնստանդինը չեղավ իր սանձաճարված դրությունից, լավ հասկանալով, որ իր հետ միասին նստած են երկու երեխաներ, որոնցից մեկը Մարթան է։ Ուստի կիսածիծաղելով ասաց.

— Սուտ ես ասում, Մարթա, դու չես կարող չվախենալ այս դանակից։ Լսի՛ր։ Խեղճի արյուն թափելու համար չէ, որ ես պահում եմ սրան ինձ մոտ։ Ավելի շուտ ես իմ արյունը կթափեմ, քան ինձ ու քեզ պես խեղճի արյուն։ Մի օր ես սրա հետ պիտի դուրս գամ ուրիշ տեսակ արյուն թափելու, նրանց ար-

յունը, որոնք մեզ բերել են ամեն այս նկարների մեջ, իրանք ապրում են օդի մեջ: Բայց այդ օրը երբեք չի գա ինձ համար, եթե դու ձեռք չքաշես այդ առևտրից: Գիտե՞ս ինչ կլինի: Առաջ քեզ, հետո ինձ. ահա ինչ կանի այս դանակը: Մարթան չհամոզվեց և էլի հեգնեց ու հայհոյեց նրան:

— Ես ասացի և պրծա, — շարունակեց Կոնատը: — Բայց չկարծես, թե ես ուզում եմ քեզ զրկել: Այլ Փող ես կբերեմ քեզ, միշտ կբերեմ, շատ կբերեմ: Բայց այս ոչ թե իբրև առքի գին: Այլ և ոչ... Այլ որովհետև դու փող սիրում ես, իսկ ես չեմ սիրում...

Եվ նա նորից թաքցրեց դանակն իր գրպանում:

Բայց Մարիամի վրա այս ամբողջ խոսակցությունը, այս սպառնալիքներն ու վեճերը ծանր տպավորություն թողեցին: Նա անձայն լաց էր լինում, և երբ Կոնատը հարցրեց պատճառը, նա ասաց, թե գլուխը ցավում է: Անմիջապես սկսվեց դողոցը, նա պառկեց անկողնում, Մարութի որդու հետ:

Տիրեց սենյակում խորին, անխռով լռություն: Շուշանի ձայնը վազույց էր կտրվել, որովհետև նա շոթերը հագին քնել էր պատի տակ և անշարժ էր մորթած հավի նման:

Մարթան նորից ընկավ կես քուն կես արթուն դրություն մեջ: Արթուն էր միայն Կոնատը: Նստած Մարիամի գլխավերևը, նա խորին ուշադրությամբ դիտում էր երեխայի սիրտը, անարյուն դեմքը, փակած աչքերը:

Քնած էր: Երբեմն մեղմ ջղաձգությունը թևեցնում էր պատճառում մարմնին, ծանրացնում էր շնչառությունը և իրար էր սեղմում փակ շրթունքները...

5

Կոնատն ամեն գիշեր չէր լինում Մարթայի տանը: Բայց և այնպես, նա այստեղ իրավատեր էր. պահանջել ու կարգավորել կարող էր: Բանն այն աստիճանին էր հասնում, որ Մարթան նրանից գիշերելու փող չէր վերցնում:

Ի՞նչ էր այս նշանակում:

Մի օր նա անցնում էր քաղաքային այգու մոտով և տխուր էր, մոռալի իսկ օրը գեղեցիկ էր, գարունը նոր էր բացվում, առաջին պարզ ու արևոտ օրն էր բերել: Բայց Կոնատը չէր նկատում իր շուրջը տիրող կենդանությունը. ծառերն ուրախ-ուրախ թռչկոտում էին ծառերի վրա, երեխաները վազվզում էին ծառուղիներով: Նրա համար այդ բոլորը ոչինչ էր. նրան տանջում էր այն միտքը, թե ուր կարելի է գտնել գիշերելու տեղ: Արեգակը թեքվում էր դեպի արևմուտք, և գիշերելու հարցը մեծանում էր ավելի և ավելի: Կար իհարկե միակ անվարձ տեղը՝ փողոցը: Բայց նա վախում էր առաջին իսկ զարնանային գիշերը երկնքի տակ անցկացնելուց: Մի քանի օր էր, իրան լավ չէր զգում. մրսել էր և ուզում էր իրան պահպանել: Բայց ինչպե՞ս, ինչո՞ւ: Աչքին չունենր, նույնիսկ մի կտոր հացի փող էլ չէր կարողացել ձեռք գցել...

Հանկարծ նրա ուշադրությունը գրավեց մի այսպիսի տեսարան: Վերևից մարդիկ էին գալիս: Նրանք երեք գնում էին խառնվելու այն ահագին բազմության, որ զբոսնում էր ներքևում. իսկ այդ ներքևը քաղաքի ամենալայն, ամենագեղեցիկ, հարուստ փողոցն էր: Նա երևում էր այնտեղից: Երևում էին անվերջ շարժուն խմբեր, տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ: Վերևից եկողների ետևից, փողոցի միջով, գնում էր մի փոքրիկ աղջիկ՝ քսակը թևի տակ դրած: Դա մի մուրացկան երեխա էր: Որտեղից որ էր մի ոստիկան լույս ընկավ և, գնալով դեպի աղջիկը, հրամայեց նրան ետ դառնալ կամ մտնել կողքի նեղ փողոցը:

Կոնատը հասկացավ, թե ինչու այդպես պիտի աներ աղջիկը: Մեծ, գեղեցիկ փողոցում մուրացկանություն անելն արգելված էր: Այժմ մանավանդ պիտի սաստկանար արգելքը, քանի որ մեծ փողոցը դատարկ ու ամալի չէր, այլ մի ամբողջ գարնանային տոն էր պարունակում: Այնտեղ խոսում, ծիծաղում էին, թարմ օդ էին ծծում, և ի՞նչ գործ կարող էին ունենալ ցնցոտիներն այնտեղ...

Հասկանում էր փոքրիկ աղջիկը, որ այնտեղ գնալ նրա համար չէ կարելի: Փոխանակ ոստիկանի հրամանին հնազանդվելու՝ նա ծովեց դեպի մի կողմը, կուշ եկած շարունակեց իր ճանապարհը: Աշխատում էր մի կերպ խույս տալ կարգապահության աչքից, անցնել: Իսկ կարգապահության աչքը մատ թափ տվեց նրա վրա, ոտը գետնին խփեց, ձեռքի շարժումներով ցույց էր տալիս, թե դեպի վեր պետք է գնալ: Աղջիկն ապշած նայում էր նրան, դողդոջուն քայլեր էր փոխում, բայց շարունակ դեպի ցած: Եվ ոստիկանը բռնեց նրա թևից, քաշեց դեպի վեր, ինքն էլ քայլեց նրա հետ:

Փողոցում մի սրտապատառ մանկական ճիչ բարձրացավ: Անցնողները նայեցին ու էլի անցան: Փոքրիկ մուրացկանուհին լաց էր լինում: Առաջին վայրկյանում ոստիկանն էլ շփոթվեց: Եվ աղատելով իր թևը նրա ձեռքից, աղջիկը սարսափահար, գլուխը կորցրած, ուղղակի վազեց այգու երկաթե ցանկապատի վրա, կարծես պիտի խորտակեր նրան կամ թռչեր նրա վրայով: Երկու բանն էլ անհնարին էր կատարել: Ոստիկանն էլի բռնեց նրա թևից, տարավ դեպի բարձր: Նա կատարում էր իր պաշտոնն առանց որևէ բռնություն: Բայց աղջիկն այդ չէր հասկանում, ու էլի սկսեց լաց լինել սիրտ կտրատող ձայնով: Սարսափը խեղդում էր նրան: Ոստիկանն ավելի լավ համարեց թողնել նրան այդտեղ ու հեռանալ:

Այդ վայրկյանին էր սպասում Կոնատը, որ անցել էր մի անկյուն և նայում էր չռած աչքերով: Նա արագ մոտեցավ երեխային, բռնեց նրա ձեռքից և տարավ դեպի վեր: Ինչպե՞ս էր աղջիկն արցունք թափում, ինչպե՞ս էր դողում նրա փոքրիկ մարմինը: Տեսնելով իր պես մի զզգված մարդու, նա փոքր-ինչ սիրտ առավ. նմանը նմանին շուտ է հասկանում, և նա թույլ տվեց, որ իր ձեռքը մնա այդ անծանոթ մարդու ձեռքում:

Իսկ Կոնատը: Իր դժբախտությունից հետո այս առաջին անգամն էր, որ նա զզվանք չզգաց դեպի թույլը: Առաջին անգամն էր, որ նրա մեջ վերածնվեց սփոփիչ խոսքի պահանջը:

— Մի՛ վախիր, ես այստեղ եմ, — ասում էր նա:

Իսկ փոքրիկը, արցունքներ թափելով, հեծում էր.

— Վախո՞ւմ եմ... մայրի՛կ...

— Նա քեզ ոչինչ չարավ, ասում էր միայն, որ մեծ փողոցը չգնաս: Եվ ճշմարիտ էր ասում. այնտեղ հիմա մեծ-մեծ մարդիկ, հարուստ մարդիկ, աղա մարդիկ են ման գալիս:

Բայց աղջիկն էլի չէր հասկանում: Այդպիսի մուրացկանի Կոնատը դեռ չէր հանդիպել: Բոլորովին անփորձ, բոլորովին խեղճ ու կրակ, և որքա՞ն ամաչկոտ, որքա՞ն վախկոտ...

— Դու մայր ունե՞ս, — հարցրեց նա:

— Մայրի՛կ... ինձ՝ տա՛ր... Վախենում եմ... Զուր եմ ուզում...

Կրակի պես այրվում էր նրա փոքրիկ երեսը. ձեռքը Կոնատի ձեռքի մեջ դողում էր...

— Մի՛ վախիր... ես այստեղ եմ...

Եվ Կոնատը մտքեց նրան այգի, դեպի ջրի ավազանը: Այժմ նա համարձակ էր, բոլորովին ուշադրություն չդարձրեց, որ մարդիկ կան, որ կարող է

ոստիկան էլ դուրս գալ: Զուր տալով երեսային, նա նույն կերպով հտ տա-
րավ նրան: Նկատելով ցանկապատի մոտ մի մենավոր ծառ, քայլերն ուղղեց
դեպի այդ կողմը, նստեցրեց աղջկան, ինքն էլ նստեց:

Ի՞նչ սիրուն, գառնուկ ալիսա: Գեղեցիկ էին նրա աչքերը, Կոնատը ազա-
հույթյամբ նայում էր նրանց մեջին, տեսնում էր այնտեղ անսահման միա-
մեջություն, վստահություն, հավատ դեպի անծանոթ օտարականը: Եվ նրան
հափշտակում էր այդ սիրուն, սրտառու հայացքը:

Նա հարցումիորձ արավ: Ամենից շատ ուզում էր իմանալ, թե ինչու փոք-
րիկը դեպի ցած էր գնում: Եվ իմացավ, որ նա ողորմություն է ուզում դռնե-
րին, իսկ փողոցում մարդու չի մոտենում: Տեսել էր երեսան շրջողների մեծ
բազմությունը և գնում էր նախելու: Այգու մյուս կողմից գալիս էր այդ բազ-
մության աղմուկը, լսվում էր խոսքերի անընդհատ զրդրյունը: Կոնատը նա-
յնց դեպի այն կողմը, ահանջ-դրեց, կարծես ուզում էր իր կողմից էլ վճիռ
տալ, կարո՞ղ էր այս թշվառ երեսան այնտեղ ունի նեղություն պատճառել
որևէ մեկին:

Եվ նրա դեմքն ավելի ևս թթվեց, լցվեց դառնությամբ, որովհետև նա էլ
հասկացավ արգելողներին և ինքն էլ կրկնեց նրանց արգելքը — չէ, չպետք է
գնալ: Այս խեղճը, որ այստեղ, ցանկապատի տակ, թաքտում էր, ինչպես
բույնից ընկած ծառի ճուռ, մի թեթև, տարրական անհասկացողության զոհ էր:
Բայց այս միևնույն է: Ամեն տեսակի զոհ այն փողոցի համար պետք էր:
Այնտեղ մի դասակարգ է, որ զոհերի արյունով ու ճարպով է ուռճանում:

Անցան րոպեներ: Աղջիկը հանգստանում էր, Կոնատը ոչինչ չէր խնայում
նրան ուշքի բերելու համար: Նա այնքան հաջողություն ունեցավ, որ նույնիսկ
ծիծաղեցնում էր նրան: Բայց դրա համար որքա՞ն նա պիտի զսպեր իրան,
խեղդեր իր սեփական զգացմունքները, իր մասնավոր կսկիծները... Այս ի՞նչ է,
անձնազոհություն թույլի՞ համար: Քայքայվում էր Կոնատը...

Այսպիսի հարցերի ժամանակ նա դեռ չունեիր:

— Կարո՞ղ ես մենակ տուն գնալ, — հարցրեց նա, նայելով մայր մտնող
արեգակին:

Նրանք էլի վեր կացան: Բայց աղջիկն էլի սկսեց լաց լինել, այս անգամ
նույնիսկ ավելի թունդ: Կոնատն էլի գործի դրեց իր իմացած բոլոր միջոցները:
էլի խոսում էր քնքշությամբ, սիրտ էր տալիս, հորդորում էր ասել պատճառը:

Վերջապես իմացավ պատճառը... Իմացավ և խայթվածի պես ցնցվեց:
Այս անգամ այլևս դասակարգային թշնամի ոստիկանը չէր լացացնողը, այլ
հարազատ մայրը... Երեսան չէր համարձակվում տուն գնալ. նրա քսակում
շատ քիչ բան կար, մայրը պիտի ծեծեր... Իսկ նա ծեծում է սաստիկ...

Այդ ի՞նչ տեսակ մայր էր... Ուղարկել այդպիսի հում ու խեղճ երեսային
մուրացկանության, ուղարկել նոր Գաղութից, մենակ... և դեռ ծեծ՞ել: Խեղճ
երեսա... Նրա ցավն այնքան փոքր չէր, ինչպես թվում էր սկզբից: Ոչինչ մխի-
թարանք, ոչինչ հուսադրություն նրան չէր օգնի...

Եվ ինչպես մի քանի րոպե առաջ նա համարձակ տանում էր երեսային
մարդկանց մեջ՝ չորս խմեցնելու համար, այժմ էլ քայլեց դեպի նոր Գաղութ:
Տանում էր սիրուն ու խեղճ Մարիամին տուն. այնտեղ էլ պետք էր պաշտպա-
նել նրան, այնտեղ էլ չպետք էր թույլ տալ, որ նա լաց լինի: Եվ Կոնատի քայ-
վածքը հաստատ էր, վճիռն՝ անհողող...

Նրան, ճիշտ որ, հաջողվեց այդ օրը երկրորդ անգամ պաշտպանել երե-
սային: Մարթան տուն եկավ: Շուշանն, այն ժամանակ դեռ վեց տարեկան,
կպած էր նրա փնջից և լաց էր լինում հոգնածությունից: Մոր քսակումն էլ
շատ բան չկար, բայց այդ հանգամանքն այժմ այնքան սարսափելի չէր Մա-

րիամի համար. Կոնատը պատմեց ամեն ինչ, մայրը միայն հաշտեց: Այդ էլ
րավական էր արդեն չափից դուրս վախեցած երեսային ավելի ևս դողացնելու
համար, բայց բանը ծեծի չհասավ: Եվ դրա պատճառը Կոնատն էր: Մարթան
համաձայնեց, որ նա գիշերեհ այնտեղ, վարձը կարելի էր հետո տալ:

Այսպես սկսվեց այդ երկուսի ծանոթությունը: Հետևյալ օրերը Մարիամը
հիմադ էր: Այդ մի տարօրինակ հիվանդություն էր: Երեսան հանգիստ քուն
չունեիր, չէր կարողանում աչքերը փակել վախից. մութը սարսափ էր պատճա-
ռում նրան, և քնած ժամանակն էլ նա վեր էր թռչում կամ հանկարծ բղավում
էր, կարծես մեկը խեղդում էր նրան: Այդ հիվանդության ժամանակ, մանա-
վանդ, հասկացավ Կոնատը, թե ինչ տեսակ սարսափելի մայր ունեն երկու
անբխառ երեսաները...

Առ նա էր, որ խնամում էր երեսային: Մայրն ամբողջ օրը գնում էր իր
արհեստին: Կոնատը պատրաստ էր միշտ հիվանդի կողքին նստել, եթե միայն
այս տանը օրեկից մեկին ձրի կերակրելու կարգ լիներ: Այսպիսի կարգ չկար,
ամեն մեկը պարտավոր էր մի բան բերել: Եվ Կոնատը օրեն մի կամ երկու
անգամ վաղում էր քաղաք՝ հատկապես Մարիամի բախտին որս անելու:
Ամեն դառնությունների, ամեն զրկանքների սովորած երիտասարդը այժմ մի
առանձին հուզմունքով էր ճանապարհ ընկնում, ամեն հաջողություն էր ցան-
կանում իրան, սկսեց նույնիսկ երկինքն էլ միտք բերել: Օգնում էին և ըն-
կերները: Եվ նա կարողանում էր շուտ վերադառնալ, միշտ հետը մի բան բե-
րելով:

Այդ բերածներն այնքան աննշան չէին, որ տանտիրուհուն դուր չգար այս
նոր, միթեանի ծանոթը: Հետզհետե Մարթան սովորեց նրան օգտակար հա-
մարել: Կոնատը բազմաթիվ փորձերի միջոցով եկավ այն համոզման, որ օր
ու գիշեր անել այդ կնոջ հետ կարելի է՝ միմիայն հպատակվելով նրան: Եվ
նա հպատակվեց. այստեղ, այս տան մեջ էր միայն նա սանձահարված, սողում
էր հլու հրամանակատարի պես: Նա պատմում էր Մարթային իր բոլոր ար-
կածները, բոլոր գաղտնիքները, նրան էր բերում այն ամենը, ինչ կարողանում
էր հափշտակել:

Եվ այս բոլորը Մարիամի համար, միայն նրա համար: Պողմատե Կոնատը
չէր քայքայվել: Նա դարձյալ առաջվանն էր. գաղազած, զղվանքով և զայ-
րույթով լցված ամբողջ կողոպտող աշխարհի դեմ: Միայն այդ փխրուն ու
դուռատ աղջիկն էլ մտել նրա մեջ, պինդ տեղ էր գրավել նրա սրտում, լուսա-
վորում, տաքացնում էր նրան՝ իր դժբախտ սիրուն աչքերի մեջ մեղմ ու հա-
մեստ պլպլացող շողիկներով, որոնք մի հալումաշ դարձնող թարմության և
զարնանային անուշության առկայծումն էին պատկերացնում, ավելի կծու ու
թունալից բովանդակություն դնելով այն շոյանքների մեջ, որ նրանք կաթեց-
նում էին իրանց պինդ սեղմած սրտի մեջ...

Անցել էր այդ օրվանից երկու տարի: Այժմ Մարիամը տասներկու տարե-
կան աղջիկ էր: Շատ չէր փոխվել նրա վիճակը, դարձյալ ծեծում էր նրան մայ-
րը, երբ նա քիչ բան էր բերում իր քսակի մեջ: Հիվանդությունը մնաց նրա
մեջ և շուտ-շուտ հարկադրում էր նրան պառկել:

Միայն Մարթան էր, որ լավ կարգադրեց իր վիճակը: Շուշանն այնքան
հասել էր, որ կարող էր մենակ գնալ ողորմություն հավաքելու: Ավելորդ դար-
ձավ, որ մայրն էլ գնա նրա հետ: Երեք հոգի աշխատում էին, իսկ նա նստած
էր տանը, և նրա գործն էր ավելի և ավելի խիստ պահանջներ անել աշխա-
տողներին, որ նրանք շատ բերեն: Իրան տվեց արբեցության, ամբողջ օրը
պառկած էր կողքի վրա, իսկ գիշերները, երբ ուզում էր, մտնում էր անկու-
նում քնածի ծոցը, ինչպես ինքն էր ասում՝ «քեֆ անելու համար»: Այլանդակ

կերպարանքը չէր խանգարում նրան այդ քեֆերը եկամուտի աղբյուր դարձնելը: Բայց այս էլ քիչ էր, և նա նոր և նոր եկամուտներ էր որոնում: Խոշոր ակնկալություն ունեւր Մարիամին ծախելուց: Այնուհետև հերթը կգա Շուշանին, երբ նա մի քիչ էլ կմեծանա... Զուր էր Կոնստանտինը ջանք ու ճիգ թափում նրան հասկացնելու համար, որ այդպիսի բան չանեւ: Այդ կիսն ընդունակ էր միայն մի բարեփոխություն հասկանալու իր որոշման մեջ և ամեն անգամ պատասխանում էր նրան.

— Առաջ դու... Ուզում ես՝ երկուսին էլ վերցրու, քեզ սերիզներից էժան կտամ...

Օգտվելով այն հանգամանքից, որ Մարիամը, հետզհետե հանգստանալով, խոր քնի մեջ մտավ, Կոնստանտինը, որ շարունակում էր նստած մնալ նրա գլխավորը, վերանորոգեց իր խոռակցությունը կիսաձայնով: Մարիամը լուռ դիտում էր նրան կիսախուփ աչքերով:

Իսկ նա զարգացնում էր նրա առջև իր ապագա գործունեության մի ծրագիրը: Աղքատանոցը մեծ հնարավորություն էր տալիս նրան մի լավ, ինչպես ինքն ասաց, «յուղալի» հափշտակություն կատարելու: Այն ժամանակ լուծված կլինի Մարիամի հարցը: Իսկ մինչև այդ Կոնստանտինը կրկնեց իր խնդիրը՝ կարմիր կտորից նրա համար շոր կարելու մասին:

Այդ խնդիրը նա կրկնեց մի քանի անգամ: Իր վառ ցանկությունն էր այդ: Ուզում է, շատ է ուզում տեսնել:

— Կանն՝ս, Մարթա... Հենց վաղը...

Մարթան շարժեց գլուխը: Ի՞նչ էր ուզում ասել: Կոնստանտինը համար այդ բարեհաճության նշան էր...

Գլուխ չորրորդ

ՆՈՐ ՄԱՐԴԻ

1

Անցել էր մի ամսից ավելի ժամանակ:

Զմեռային փոքրիկ օրը շուտ եկավ, դառավ կես: Օդը հանդարտ էր, երկինքը՝ գրեթե անամպ: Այն ժամն էր, երբ մարդիկ վազում են արևի տակը մտնելու:

Այնպես էլ արեւ էր դոնապահ Հակոբը նավահանգստի կողքին, բարձրության ծովահայաց լանջին փռված գերեզմանատան քարերից մեկի վրա հանգիստ ու անշարժ տեղավորվելով:

Ամեն օր նա այնտեղ էր գալիս: Տաքանում էր: Զորս կողմը լուռ ու մեռած, արևն առատ: Տաքանում էր, մինչև որ երեկոյան ցուրտը գալիս էր նրան վեր կացնելու ու ցած տանելու:

Սիրել էր... փակ գերեզմանաքարը: Կարծես նրա տակ պառկածն իր հարազատն էր, որ ամեն օր կանչում էր նրան ժամադրության՝ նրա հետ լուռ ու անշարժ խորհրդածելու համար: Եվ գնում էր Հակոբը անշարժ քայլերով, բոլորովին հակառակ իր բնավորության, գնում էր տեսնելու քարձ:

րի աշխարհը, հեռու ծովային հորիզոնները, իսկ այնտեղ, իր ոտների տակ, ձմեռվա անկենդանության մեջ ընդարձացած նավահանգիստն ու նրա անթիվ նավերը:

Եվ այսպես՝ օրը օրին:

Բայց այս պարապ, անգործ մարդու զբաղմունք է: Մի՞թե դոնապահ Հակոբի կյանքի մեջ կարող էին երբեք ներս խոծել այսպիսի օրեր էլ...

Աղքատանոցը դուրս էր եկել իր առօրյա կանոնական արահետներից, որ պիտի դուրս գցեւ նրա դոնապահին՝ նրա կյանքի գծից:

Բարեսրտությունը շուտ ձանձրացրեց արդյունագործական առջուկներին էլ, վագրերին էլ: Աղքատանոցում ապաստանված փախստականները հետզհետե կորցնում էին իրանց մուրացկանությունը, հետզհետե դառնում էին սակավ հետաքրքրական, որպեսզի քիչ հետո էլ դառնան բոլորովին անհետաքրքրական: Արդեն երևում էին նշանները: Սկզբում լավ պատասխարված դժբախտությունը տեսնում էր խնամքի պակասեցում և սովորում էր դուրս սողալ աղքատանոցի հին ու սեպած մարմնից, տարածվել մեծ քաղաքի ստորին խորշերում, ուր առանց այդ էլ անհնարին շահերով կուտակված էր մարդկային դժբախտությունը:

Այս հանգամանքն աննկատելի շմաց տեղական մամուլի համար, և նա գրեթե ամեն օր քննում էր, թե ինչ է պատճառը, որ հասարակության անդորությունը գնալով աճում է: Եվ գտնում էին, որ պատճառը բարձր, դրամավոր խավերը չեն: Նրանք արեւ են, էլի պատրաստ են անելու, բայց ի՞նչ արած, նրանց սիրտը կտրում են, նրանց զգվեցնում են: Վերջին ժամանակները նկատվել էր, որ աղքատանոցում գողություններ են կատարվում, փախստականների պաշարեղենի և հագուստեղենի պահեստները գրեթե կիսով չափ դատարկվել են: Իսկ բարձր դրամավոր խավերը, այս հայտնի է համայն աշխարհին, չեն թույլ տալիս գողություն, չեն թույլ տալիս և ոչ մի դեպքում և, իհարկե, կոպեկ անգամ չեն բաց թողնի իրանց ձեռքից, որ գողերի բերանն ընկնի: Թե չէ՝ տրամադրությունը, կամեցողությունը կա: Ապացույց, որ տիկին Նուրյանը, չնայած որ միանգամայն զգված է գողություններից, էլի միմի անգամ այցելում է աղքատանոցը Զարվադարյանի հետ, կարգադրություններ է տնում...

Իբրև եզրակացություն այս բոլոր պարզ իրականություններից՝ մամուլը պահանջում էր, որ վերջ տրվի աղքատանոցի գողություններին, և այս պահանջի շուրջը կենտրոնացրել էր մի ամբողջ հասարակական կարծիք...

Երբ հարց է դրվում գողության մասին, ամենքն, իհարկե, առաջ ու առաջ դոնապահի վրա են աչք տնկում: Աղքատանոցի հոգաբարձուն մի երկար հարց ու փորձի ենթարկեց Հակոբին, ենթադրելով, թե բոլոր գողությունները գուցե նրա մասնակցությամբ և նույնիսկ ղեկավարությամբ են տեղի ունեցել:

Կար և մի խոշոր ապացույց: Հակոբին մի քանի անգամ տեսել էին Կոնստանտին խոսելիս, երբ վերջինս դուրս էր գալիս աղքատանոցից, ամեն անգամ իր կտրած թևի տակ մի կապոց դրած: Հաստատված էր, որ Կոնստանտին երկու շաբաթներում ամեն օր է կանոնավոր կերպով այցելություն արել աղքատանոցին և ամեն օր էլ իր հետ մի բան թուրք էր:

Այս միանգամայն ճիշտ էր: Եվ եթե բանը կատարվել էր այդպիսի կանոնավորությամբ, պատճառն այն էր, որ ծերունի դոնապահը հիացած ու վերացած էր, տեսնելով, որ իր «Ազամի որդի ենք» խոսքը համատարած ու հաղթական ճշմարտություն էր դառել: Կոնստանտինը միայն: Ո՛չ, բոլորովին ոչ: Տանող տանողի ետևից էր: Տանում էր աղքատների այս ամբողջ թաղը, ով ինչպես և ինչքան կարողանում էր, քանի անգամ տարավ մշակ խաշատուրը, խեղդվելով իր հազից, նշանակում է՝ աչ ու ձախ կանչելով, թե տեսե՛ք, տանում եմ: Տա-

նում էին, այն էլ ամենից շատ, հենց հանձնաժողովի կողմից նշանակված կառավարիչներն ու կարգադրիչները, որոնց առջև դռնապահ Հակոբը ձայն-
ծալուտ անգամ հանել չէր համարձակվել:

Կոնատը ծախեց օրը օրին իր տարածները, բավական փող շինեց: Այս-
լով հյուրասիրեց Նոր Գաղութի ծայրի տան նկուղներում ապրող բոլոր աղ-
քատներին, որոնք Մարթայի հարևաններն էին: Երկու օր կերան, խմեցին և
լիացան տասնհինգից ավելի մարդիկ. դրանց մեջ էին մի կույր պառավ, եր-
կու անդամալույծ ծերեր, հիվանդ կանայք և երեխաներ: Այսպես էր տոնում
Կոնատը իր Նոր բախտը: Մարիամին աղատել էր մոր ձեռքով վաճառվելու
սարսափից, այժմ մտածում էր աղատել և Շուշանին, որովհետև տեսնում էր,
որ Մարիամը չի կարող ապրել առանց իր քրոջ:

Եվ այս բոլորի մասին Կոնատն ինքն էր պատմում ամենքին և ամեն մե-
կին: Նա արել էր իր բանը, պրծացրել. մի տկար թռչնակ, մի գունատ աղջիկ՝
խոհուն ու վշտոտ աչքերով, որ պիտի իր ընկերը լինի, պիտի իր ուժը դառ-
նա պայքարի մեջ, և սրա դեմ ո՞վ ինչ կարող էր անել: Ոչ ոք, ոչ ոք, աշխարհի
բոլոր ոստիկանները, բոլոր ոստիկանական շներն անգամ...

Բայց Մաթոս աղան, լավ տեղյակ լինելով հանդերձ այս բոլորին, Հա-
կոբի մեղքը դարձրեց այն, որ նա Կոնատի հետ խոսել է, Կոնատին չի արգե-
լել: Եվ հայտարարեց, որ դրա համար նա արձակվում է դռնապահության պաշ-
տոնից: Արդեն վարձված է նոր դռնապահ, որ էգուց այստեղ կլինի:

Հակոբը ոչինչ չասաց իր պաշտոնադրվածության դեմ, չէ՞ որ հենց ինքն էր
ուզում հեռանալ, և եթե դեռ էլի այսքան մնաց իր տեղը, պատճառն այն էր,
որ նոր էր հասկանում, թե ամենքը Ադամի որդիներ են... Այժմ ի՞նչ էր մնում
այդ խոսքից: Այս էր նա ուզում իմանալ, ուստի խոսեց միայն Կոնատի մասին:

— Մաթոս աղա, — ասաց նա, — դու ժամ ու տերտեր սիրող մարդ ես, հո-
գի ես պաշտում, ինձ հասկացրու տեսնեմ՝ Կոնատն Ադամի որդի՞ է, թե՞ չէ:

— Իհարկե, Ադամի որդի է, — պատասխանեց Մաթոս աղան:

— Չէ, այդպես չի դուրս գալիս... Եթե նա էլ Ադամի որդի լիներ, ինչո՞ւ
բոլորին կարելի է տանել և ուտել, իսկ նրան չի կարելի: Ինքս եմ տեսել իմ
այս աչքերով. տարել են ոչ միայն աղքատներն ու քաղցածները, տարել են,
այն էլ բեռներով ու շալակներով, պարոն մարդիկ, աղա մարդիկ: Մինչդեռ
Կոնատի տարածն այն է եղել, ինչ նա կարող էր դնել իր կտրած թևի տակ:
Նրանից էլ խեղճ մարդ... Եվ տարածն էլ կերել է իր նման խեղճերի հետ...
Ասա՛, Մաթոս աղա, այս ի՞նչ բան է... Իմ գյուղացու խելքը այս բանին չի
հասնում...

Մաթոս աղան միայն ներողամտաբար ժպտաց, ուզում էր ասել, թե գյու-
ղացու խելքը երբեք էլ չի հասկանա այդ բանը:

— Կոնատին ես ոչ ասել եմ տար, ոչ էլ ասել եմ մի՞ տանի: Տեսածս,
լսածս ու հասկացածս այն է եղել, որ ամենքի համար նոր օր է բացվել: Այս
փախստականներն են միայն Ադամի որդիք... Նրանք ուտեն, հագվեն, ապ-
րեն, իսկ այն մյուս թշվառները, անդամալույծները՝ մեռնե՞ն, ողջ-ողջ գետի՞նը
մտնեն: Ես չեմ հասկանում այսպիսի աղամորդի լինելը: Եվ կանգնել եմ մի
կողմ, ժպտալով նայել եմ տանողներին: Մեծամեծները, աղապարոնները որ
տանում էին՝ ես իրավունք էլ չունեի խոսելու, իսկ անոթի ու անճար տանող-
ներին մի բան ասելու իրավունքից ես ինձ զրկում էի: Տեսնում էի շատ անգամ,
որ մի որբ ու տկուր աղջիկ, ցրտից կապտած, մի կտոր հաց էր տանում, իսկ
նրա ետևից կարգադրիչ պարոնը իր տունն էր ուղարկում մի ամբողջ բղուղ

լուղ: Ի՞նչ անեի, աղա՛ Մաթոս, որբի ձեռքից խլեի՞ հացը, իսկ աղապարոնին
ասեի՞ «տար»...

Մաթոս աղան էլի ծիծաղեց գյուղական հաստագլխության վրա: Վերջը
հայտնեց, որ տիկին Նուրյանի հրամանով է նա արձակվում և այս՝ լոկ այն
պատճառով, որ նա թույլ է տվել Կոնատին ներս մտնել աղքատանոց:

2

Նա թողեց իր տեղը, անգործներից մեկը դարձավ, գնում էր տափակ գե-
րեզմանաբարի վրա նստելու, բայց ամեն տեղ այդ հարցն էր նրա հետ՝
ինչո՞ւ...

Ինչո՞ւ, այո, ինչո՞ւ... Միշտ՝ ինչո՞ւ...

Հարցրել էր նա Արտաշյանին, Սահակյանին, թե ինչո՞ւ տիկին Նուր-
յանը, այն, որին ինքը հրեշտակ էր կարծում, այնքան ատում է Կոնատին, որ
իրան վռնեղել տվեց աղքատանոցից լոկ այն պատճառով, որ իրան տեսել էին
նրա հետ խոսելիս:

Արտաշյանն այդ բանը բացատրում էր այն հանգամանքով, որ Կոնատը
պահանջ է ունեցել Սամվել Նուրյանից, որ վերջինս անձամբ ճանաչում է Կրո-
նատին և չի կարողանում մոռանալ այն հանգուզն խոսքերը, որ ասել է Կոնա-
տը նրա երեսին:

Իսկ Սահակյանը դրանից մի քիչ ավելին գիտեր: Գիտեր, որ այսօր էլ
դեռ Կոնատի ազդեցությունը կենդանի է Նուրյանի գործարանում, և գրասեն-
յակն այսօր էլ սաստիկ հսկում է, որ Կոնատը որեւէ անշուշտ շուկանա գոր-
ծարանի հետ: Գրասենյակի համար շատ ցանկալի կլիներ, որ աղքատանոցի
մեջ եղած բոլոր գողությունների համար մեղավոր ճանաչվի Կոնատը, և այս-
պիսով կարելի լինի նրան երկար ժամանակով բանտ նստեցնել:

Ու գնաց Հակոբը, բավարարված այդ ծանրակշիռ բացատրություններով:
Բայց շարաճճի «ինչուն» չթողեց նրան և էլի սկսեց փորձել նրա ուղեղը: Մի
երկուսին էլ հարցրեց, ասացին, որ, ընդհակառակը, եթե այդպես լիներ, Հա-
կոբին ոչ միայն չպիտի արձակեին, այլ պիտի շատ փայփայեին. չէ՞ որ նա
էր միակ վկան և կարող էր իր ցուցմունքներով թե բոլորովին աղատել Կրո-
նատին, թե կործանել նրան... Եվ բացի դրանից, ասացին, ի՞նչ գործ ունի տի-
կին Նուրյանն իր ամուսնու գրասենյակի մանր-մունր հաշիվների հետ, երբ նա
զրեթե երբեք չի մտնում այդ գրասենյակը...

Եվ մնաց «ինչուն»: Եվ շարշարում էր նրան, և վազեցնում էր գերեզմա-
նատուն, ուր նա կարողանում էր լավ և խորը մտածել:

Մի օր նա նկատեց հեռու հորիզոնում շոգենավի հսկայական ծուխը և
սկսեց դիտել, թե ինչպես նա հետզհետե մոտենում էր նավահանգստին: Կար-
ծես ծովի միջից էր դուրս լողում մեծ, պսպղուն և գեղեցկաշեն շոգենավը...

Հանկարծ տեղից վեր թռավ ծերունին՝ կարծես խելագարվածի նման: Մի
քանի անգամ գլուխ տվեց արագ մոտեցող շոգենավին մի վայրենի քրքիջ
արձակեց և ձեռքով ուժգին խփեց ճակատին:

— Գյուղի էջ... — բացականչեց և նորից ծիծաղեց. — հիմա հիշեցի...

Իր արձակվելուց երկու օր առաջ նա անցնում էր այն սենյակի մոտով,
ուր հավաքվում էր հանձնաժողովը: Չայն ու շարժում չէր լսվում, կարծեց թե
մարդ չկա և ուղեց իմանալ՝ փակվա՞ծ է դուռը: Թեթև կերպով հրեց, դուռը
կրկան վրա ետ գնաց... Եվ ինչ տեսնե... Տիկին Նուրյանը նստած Չարվա-
դարյանի գոգում, նրա թևերի մեջ պարփակված...

Ահա թե ուր էր նրա հրեշտակը...

Եվ սրտապատառ ետ դարձավ ծերունին, փախավ ոտների մատների վրա, որպեսզի ամենափոքրիկ աղմուկ անգամ չհաննե...

Բայց էլ ի՞նչ կօգնեն: Նա տեսել էր: Իսկ ի՞նչ անեն, որ շտեմաներ... Անկաշք շուններ, երկուսն ունենր...

Շոգենավը մտնում էր նավահանգիստ: Հակոբի մեջ այլևս «ինչու» չմնաց...

3

Կեսօրվա պահին, ամեն օր, ծովափնյա ճանապարհով, գերեզմանոցի տակով, քաղաքից դեպի գործարաններն էր գնում մի երիտասարդ, պեղակազմ ու բարձրահասակ, բանվորի շորեր հագած: Ոտներին նա ուներ հագած երկարավիզ կոշիկներ, վերաբեկի տակով հագած ուներ կապտագույն բլուզ, որ գոտկված էր սև ու լայն կաշն գոտիկով, գլխին դրած ուներ փոքրիկ տեթիկ մահուղե գլխարկ: Բացի այս տարազից, կար և մի այլ նշան, որ վերջում էր, թե մեծ և արագ քայլերով գնացող երիտասարդը բանվոր էր. այդ այն էր, որ նրա շորերը, վիզն ու թուխ մազերը մրտտ էին:

Հասնելով ճանապարհի մի որոշ տեղին, նա, հետևելով իր ամենօրյա սովորության, բարձր նայեց և տեսնելով Հակոբին տափակ գերեզմանաքարի վրա նստած՝ ժպտաց և առանց երկար մտածելու շեղվեց մեծ ճանապարհից և սկսեց բարձրանալ զառիվայրի փոքրիկ կածանով:

Այդ երիտասարդը Ղարա-Մուրադյանն էր:

Նրա կյանքի մեջ կատարվել էր մի խորունկ հեղաշրջում:

Մինչդեռ բժիշկ Հովասափյանը անհամբեր սպասում էր, թե երբ, վերջապես, Ղարա-Մուրադյանը կհասկանա իր՝ հետզհետե հասկացնող, ամեն քողովորումից մերկացող ակնարկները և կրեթի մի փառաբանական բանաստեղծություն՝ ձոնված տիկին Աննային, մի օր տեղական թերթում տպվեց նրա ստորագրությունը կրող մի ընդարձակ և գեղեցիկ բանաստեղծություն, որի վերնագիրն էր՝ «Քրտինքից ոսկի»: Բանաստեղծությունը նվիրված էր Նուրյանի գործարանի բանվորներին և շատ ազգու տպավորություն էր անում ընթերցողի վրա:

Բանը պատահել էր այսպես:

Բժիշկ Հովասափյանը, շարունակ աշխատելով հրահել Ղարա-Մուրադյանի մուսան համեղ ճաշերով և նուրբ գինիներով, մի օր վերցրեց նրան իր կտրի մեջ և տարավ Նուրյանի գործարանը, որի կառավարչի երեսան հիմնադրեցի էր կարմրուկով. կառավարիչը հյուրասիրեց երկուսին մի հարուստ նախաճաշիկով, որից հետո Ղարա-Մուրադյանը գնաց տեսնելու գործարանը: Առաջին իսկ քայլից նրան հափշտակեց արդյունաբերական հուժկու, շրջուցիչ աշխատանքը: Նա իրան տեսնում էր մի բոլորովին նոր աշխարհի մեջ: Տեսակետեսակ զարմանահրաշ մեքենաներ, և շոգին՝ նրանց մեջ շարժում, աղմուկ, դրդոց տարածելիս: Այդ մեքենայական կյանքը կարող էր միայն զարմանալ միայն ահ պատճառել անսովոր մարդուն: Բայց այստեղ միայն շոգու շունչը չէր տիրում: Նրան աշխատակցում էր և մարդկային շունչը: Հազարավոր ջղուտ ու մրտտ մարդիկ շարժվում էին մեքենաների շուրջը, ուղղություն էին տալիս տարրերային ահարկու ուժին:

Ահա այս մարդկային էր, որ հարազատության շնչով վարակեց Ղարա-Մուրադյանին, լցրեց նրա ներսը հանկարծակի բռնկված մի ոգևորությամբ, որ մղեց նրան դեպի այդ մեծ ու գրավիչ շարժումը, դեպի աշխատանք: Նա ինքն էլ կամեցավ մասնակցող լինել և, դարբնոցական բաժնում առնելով բանվորի ձևերից մեծ կոսնք, սկսեց կռնահարել շիկացած երկաթը: Աշխատանքը

իր վերցրեց, տարավ նրան ամբողջապես իր մեջ, մկրտեց նրան քրտինքի ավազանում, պողպատ էր թափում նրա երիտասարդական մկանների մեջ: Եվ գուցե նա ամբողջ օրը ցած շղենի ծանր կոսնք, եթե չգային ու չհայտնեին նրան, թե կապը պատրաստ է, և բժիշկը նրան է սպասում:

Նա գնաց, բայց չմոռացավ աշխատանքի հզոր տպավորությունը, պատճառած բազմականությունը: Համարում էր, որ այլևս պետք չէ մտածել, թե ինչ գործ կարելի է գտնել այն մեծ քաղաքում: Գործարանական աշխարհը ցույց տվեց նրան, թե ուր պիտի նա որոնե տեղ՝ գործելու համար: Եվ հրաժեշտի մամանակ նա ցանկություն էր հայտնում կառավարչին մտնել գործարանը, աշխատել իբրեւ մեկն այն հարյուրավորներից, որոնք քրտնում են այստեղ: Թե կառավարիչը և թե բժիշկը ուրախություն հայտնեցին այդ առիթով:

Եվ ահա այդ այցելության հետևանքը՝ մի սիրուն, հոգեշունչ բանաստեղծություն, որ նկարագրում էր, թե ինչպես հարյուրների ու հազարների քրտինքը առու է դառնում, որպեսզի ոսկի դառնա մեկի համար: Աշխատանքն էր երգում գլուխկան ուսուցչի բանաստեղծության մեջ: Նա պատմում էր իր մեծագործությունները, իր հրաշագործությունները, պատմում էր նույնպես, որ կիզեցված է ինքը, որ երջանկացնելու փոխարեն գժբախտացնում է իր հետններին, տանջանք է դառնում նրանց համար, որովհետև աշխատանքը աշխատավորի սեփականությունը չէ, այլ փողավորի սեփականությունը...

Բանաստեղծությունն, իբրեւ անկեղծ և զգայուն սրտի թելադրություն, ազդու էր, տպավորիչ, և Ղարա-Մուրադյանը շատերից լսեց գովասանք. շատերն էին խրախուսում նրան շարունակել այդ ուղղությամբ և գուշակում էին փայլուն ապագա:

Գովեստների, խրախուսանքների, հիացական արտահայտությունների օրերից մեկումն էր, որ Ղարա-Մուրադյանը սովորական ժամին կանգնեց Նուրյանի տան մուտքի առաջ և սեղմեց էլեկտրական զանգակի կոճակը: Նա գնում էր զեկուցելու տիկին Նուրյանին փախստականների մի քանի կարիքների մասին:

Դուռը բացեց մաքուր հագնված ոռու շվեյցարը, որ շատ լավ ճանաչում էր Ղարա-Մուրադյանին: Այսօր, սակայն, նա սովորական հարգանքով ու քաղցրությամբ չէր դիմավորում երիտասարդին, կարծես չլսելով իրեն ուղղած հարցմունքը՝ թե տանն է տիկինը, նա կիսով չափ վերցրեց գլխարկը և իր պաշտոնի ամբողջ սառնությամբ հայտարարեց.

— Հրամայված է չընդունել:

Ղարա-Մուրադյանը հեռացավ: Նա սկսում էր հասկանալ: Եվ մյուս օրը նա բանվոր էր մտնում, բայց ոչ իհարկե Նուրյանի գործարանը, ուր նրան պիտի դիմավորեին միևնույն խոսքերով, այլ մի ուրիշ գործարան:

Սամվել Նուրյանն էր այդպես կոպիտ կերպով դուրս արել երիտասարդին, որ հանդգնել էր մոտենալ իր ոսկե կույտերի ծննդաբերությանը: Թեոդորոս Չարվազարյանն շտապեց իր սրտագին շնորհավորությունները բերել իր սիրուհու ամուսնուն՝ այդ «հերոսական արարքի» համար: Իսկ բժիշկ Հովասափյանը, հանդիպելով Ղարա-Մուրադյանին քաղաքային այգում, իր սովորական անուշ ձևերով և շաքարոտ խոսքերով բացատրեց նրան, թե Նուրյաններն իրավունք ունեն լիարժեք լիելու նրա բանաստեղծությունից, թե այդ գործից հետո բնականաբար պիտի տեղի ունենար հարաբերությունների խզում, և թող նա իրան մեղադրե, եթե իր մի հատ բանաստեղծության պատճառով զրկվել է լավ լինելու, առաջանալու մի շարք հնարավորություններից...

Ղարա-Մուրադյանը միմիայն ծիծաղել կարողացավ իբրև պատասխան։
Ամեն օր, գործարանից ճաշի գալիս, նա տեսնում էր Հակոբին տափակ գերեզմանաքարի վրա նստած և գնում էր նրան հարցուփորձ անելու, մի քանի խոսք փոխանակելու նրա հետ։ Շատ էր նա սիրել այս բանը դեռ աղքատ տանոցի ժամանակից։ Հակոբը նրա համար մարմնացած գյուղն էր, և, թվում էր նրան, ոչ ոք նման չէր նրան այս արդյունագործական քաղաքում, որ լուրջ ված էր բյուրավոր գյուղացիներով։

Այսօր առանձնապես թախծալից և ամպամած էր Հակոբի դեմքը։ Այսօր մանավանդ նա շատ էր գանգատվում, թե ինչու հավատաց, որ ամենքը Աղա-մի որդիներ են, և մնաց այստեղ իր այդ գյուտը վաճելիլու համար։ Ահա այս քան ժամանակ ուշացավ այստեղ, և հիմա գյուղից եկողները լուր են բերել, թե գալիս է և Մինասը, իր որդին, որ արդեն ամեն ինչ վերջացրել է, մինչև իսկ վարձել է ֆուրգոնը...

Պատմելով այս ողբերգական հանգամանքը մի խորտակված և խուլ ձայնով, ծերունին բարձրացրեց իր հայացքը և աչքերով հարց էր տալիս երիտասարդին, թե ինչ կասե նա։

— Ես և դու, ծերուկ, գյուղացի միամիտներ էինք,— պատասխանեց Ղարա-Մուրադյանը, նստելով նրա կողքին,— թեև դու անգրագետի մեկն ես, իսկ ես՝ ուսուցիչ, բայց միևնույն է, երկուսս էլ գյուղացի ենք, հետևաբար և երեխայի շափ միամիտ՝ այս աշխարհի բաների հանդեպ։ Հին ենք մտքով ու հավատքով և երկուսս էլ հավատում էինք, թե գաղափարը կգա, գաղափարը կարող է ինքն իրան, միայնակ, առանց որևէ մեկին հոգնություն պատճառելու, հարթել տարբերությունները մարդկանց մեջ, Կղբայրացնե՛լ ամենքին...

Նրա խոսքը կտրեց մի սուր և բարձր քրքիշ, որ այդ վայրկյանին հնչեց նրանց ետևում։ Երկուսով ետ նայեցին։ Կոնատն էր, արագ քայլերով, մեղքից քիչ կռացած դեպի բարձր էր գնում։

Ղարա-Մուրադյանը վերցրեց գլխարկը և թևի լայն շարժումով բարեկց նրան։

— Գիտե՞ս ո՛վ է,— հարցրեց Հակոբը։

— Իմ աշակերտն է երեկոյան ձրի դասընթացներում,— պատասխանեց երիտասարդը մի հիացական ժպիտով, որ ավելի ևս շփոթեցրեց ծերունուն։
Նա շատ ընդունակն է։

— Բայց նա սարսափ ու անեծք է ամենքի համար...

— Ուրիշ կերպ չի էլ կարող լինել։ Երբ աշխատանքը աշխատողին չէ պատկանում, ստեղծվում է սարսափ ու անեծք։ Մեղքն այստեղ աշխատանքի-նը չէ, այլ այն մարդկանց, որոնք գողանում, հափշտակում են աշխատանքը։ Սրանք են, որ, գրպանելով ուրիշի աշխատանքը, հրամանագրում են աշխատանքի նահատակներին— կա՛մ դիակ դառնալ, կա՛մ սարսափ ու անեծք։ Չկա աշխարհի վրա և ոչ մի Կոնատ, որ չկամենա ապրել։ Եվ ահա ամենքը դառնում են սարսափ ու անեծք ոչ թե իրանց համար և իրանց նմանների համար, այլ այսօրվա հասարակության համար։ Տեսա՞ր ինչպես նա ծաղրեց մեր խեղճ ու երազական գաղափարը, որ իբր թե պիտի գա փշրելու գալլերի և առյուծների ատամներն ու սովորեցնելու, որ նրանք հավասարվեն գառներին։ Այսպիսի բան խնդրվածքով, բաժակաճառով, աղոթքով չի լինում, այլ կովով, արյունա-հեղությամբ։ Պետք է սարսափ ու անեծք կոնատները շատ շատանան, փրփրած ծով դառնան, որպեսզի ոչնչացնեն ստություն, խաբեություն, կեղեքումների, մարդկային լեշակերություն այս աշխարհը։

— Շատ բան էի լսել,— անաց Հակոբը ամբողջովին դարմանք դարձած,— բայց որ մեզ պիտի ազատե Կոնատը՝ այդ դեռ չէի լսել...

— Օ՛, ծերուկ, դեռ ինչեր և ինչեր պիտի լսես դու։ Մի՛ կարծիր գործա-բանն այն է, ինչ դու տեսել ես վեց-յոթ տարի առաջ։ Ո՛չ և ո՛չ։ Դու այնտեղից փախար, համոզված, որ այն դժոխք է։ Այսօր նա այլևս կախարդված, լու-թյան մատնված դժոխք չէ, այլ մի տեղ, ուր մարդիկ են ապրում, որոնք հաս-կանում են, թե ինչ է իրանց դժոխքը և ինչպես պետք է դարձնել նրան մի մարդավայել աշխատանոց։ Վաղուց է, որ այնտեղ մարդիկ են եկել, խոսում են, սովորեցնում են, պատրաստում են։ Ահա ես, թե բանվոր եմ, թե սովորում եմ և թե սովորեցնում եմ բանվորների բազմությունը։ Օրն օրի վրա առաջ են գալիս նորանոր հիմնարկություններ։ Մի քանի օր առաջ հիմնվեց ընդհանուր բանվորական գանձարկը, որի մեջ, յուրաքանչյուրը գնում է մի որոշ մաս իր ստացածից։ Գանձարկը պիտի ծառայի բանվորներին և ընդհանուր կա-րիքներին։ Արդեն վճռված է թոշակ տալ Կոնատին, իբրև աշխատանքի նա-հատակ...

Նա լռեց, բայց լուռ էր և ծերունին, կարծես շշմել էր իր լսածների նորու-թյանից։

— Բայց ո՞րն ասեմ ու ո՞րը թողնեմ,— շարունակեց Ղարա-Մուրադյանը, նայելով ժամացույցին։— Ժամանակն է գնալու... Արի՛, ծերուկ, քեզ էլ տանեմ գործարան։ Դեռ պողպատե են քո թևերը, և երիտասարդ են մնացել քո թոքերը։ Դու կզրնգացնես երկաթը երկաթին, կայծեր կթափվեն քո հարվածներից, և դու կլինես աշխատանքի թագավոր։ Իսկ թե ինչեր կլսեն քո ծեր ականջները, ինչեր կդրոշմվեն քո ուղեղի և սրտի մեջ... Դու դարմացած կլինես, թե ինչպես է, որ մինչև հիմա չէիր լսել այդպիսի խոսքեր և երջանիկ կհամարես քեզ, որ դոնե այժմ ես լսում։ Գնա՛նք...

Նա վերկացավ և, գրկելով ծերունուն, նրան էլ բարձրացրեց։

— Բայց որ Մինասը գալի՞ս է,— հարցրեց Հակոբը հառաչելով։

— Թող գա, ի՞նչ կլինի... Մենակ նա՞ է։ Եկել են հաղարները, գալիս են տասնյակ հաղարները, և կգան դեռ էլի հարյուր հաղարներ... Մենք չնայենք նրանց, գնանք...

— Որ գյուղն է՞լ գնա ու կորչի...

— Կգնա ու կկորչի տերտերի գյուղը, գրբացի ու ուխտի գյուղը. թող նա գնա, վաղուց պիտի ազատված լինեինք նրանից, որովհետև նա մեր դժբախ-տությունն էր...

— Մեր ցուրտ աղբյուրները, մեր մանիշակապատ դաշտերը...

— Նրանք կմնան և կուրախացնեն այն գյուղը, որ պիտի գա, մաքուր ու առողջ գյուղը, այն, որի մեջ անգրագիտություն չկա, որ տիրաբար պահանջում է իր մասը բարձր քաղաքակրթությունից, նրա ստեղծագործող գիտու-թյունից, տեխնիկայից՝ իրան հարստացնելու, իր արդյունաբերությունը մեծ չափերով արգասավորելու համար։ Եվ գործարանն ու գյուղը մեկ կլինեն, աշ-խատանքի մեջ իրար հետ ձուլված, աշխատանքով մեծացած ու հզորացած... Մենք գյուղին, գյուղը՝ մեզ, Գյուղը, ծերո՛ւկ, չի քանդվի, նրան քանդել չէ կարելի...

Նրանք սկսեցին ցած իջնել։

Այդ բոլորին բարձրից, կասես երկնքի տակից, խաղաղ օդի մեջ տարած-

վեց մի գիւ, երկարածիգ աղաղակ, որ գալով ավելի և ավելի բարձր ու սուր էր լսվում...

Նրանք ետ նայեցին: Բարձրության գլխին, երկնքի կապուտակութան մեջ, նկարված էր Կոնատը: Նա բազկատարած էր, և կտրված թևի կարճիկ կտորը ջղայնորեն շարժվում էր, պտույտներ էր գործում օդի մեջ: Այդ միակ անդամն էր, որ արտահայտում էր Կոնատի հոգեկան տրամադրությունը՝ խոսք ղնելով նրա խոսքազուրկ, բայց անպայման ուրախական աղաղակի մեջ...

Առջևում, նեղ ծովածոցի մյուս ափին, մեծ ծուխ էր երևում՝ մինչև երկինք բարձրացած:

Այրվում էր Նուրյանի գործարանը...

ՊԱՆԴՈՒԽՏԸ

1

Որքան մտածեցի, դեռ ընկա, դեռ ընկա, ճար չկար, օտարություն պիտի գնայի:

Ինձ նման խեղճ մարդը ինչպե՞ս ապրեր, երբ աշխատանքի դուռը չէր մնացել: Շուշի քաղաքում եթե առաջ հինգ, տասն ինձ պես մանր առևտուր անող կար, այժմ քսան-երեսուն էր դառել: Որտեղի՞ց աշխատես: Միմյանց ձևերից խլում են, միմյանց թշնամություն են անում. չեն ուզում, որ ընկերը մի բան առնի, ապրի:

Իմ առևտուրը մեծ բան չէր: Առավոտները, դեռ լույսը չծագած, գնում էի քաղաքից դուրս, նստում էի ճանապարհին: Գյուղացիք ինչ որ կբերեին իրանց լիւնների հետ քաղաքում ձեռաց ծախելու, կառնեի, որքան գրպանումս մանր փող էր լինում: Մեկից տասը հատ ձու կառնեի, մյուսիցը՝ երկու-երեք հավի ճուտ, կամ թե գետի մանր ձուկը, կբերեի քաղաք, ամբողջ օրը ման կածեի, երեկոյան կտեսնեի, որ մի քանի կոպեկ աշխատանք է մնացել: Հացի փող էր, հացի կտայի, տուն կտանեի: Չեղ պետք է ասեմ, որ ամեն անգամ աշխատել չէր կարելի: Շատ օր էլ առած ապրանքս չէր ծախվում, մանավանդ, երբ աղամոլոգու ագահությունը հանգիստ չէ տալիս, ասում է մի երկու կոպեկ էլ ավել ուղիք: Շատ անգամ ձմեռը գլուղացի չէր երևում ճանապարհին. երկիր, աշխարհ սառած, մարդը ինչպե՞ս դուրս գա կրակի մոտից: Մինչև կեսօր աչքս ջուր կտրած սպասում էի, սպասում, դատարկ ձեռներով ետ դառնում: Այս էր իմ առևտուրս, այս էր իմ հացիս դուռը: Քանի անգամ հաշիվ եմ արած մի շաբթի առուծախսը. թե օրագլուխ 20 կամ 25 կոպեկ աշխատանք էր մնում, շատ լավ էր: Բայց երբ որ ինձպեսները շատացան, ապրուստն էլ դժվարացավ: Աշխատանք չկա, կուզես հոգիդ տուր:

Ի՞նչ արած: Ո՞ր մեկի ցավը քաշես. տանը նստած էին կնիկս, երկու աղ- չիկս և տղաս: Մեծ աղջիկս հասել էր, այսօր կամ էգուց ճանապարհ պետք էր դնել: Բայց ինչո՞ւ: Դեռ, ողորմի հորս հոգուն, մի շափարի տուն է թողել, մեջին ապրում ենք:

Տկլոր ու դատարկ ման էի գալիս ամենքի առաջ. մեկը չկար հարցնել, թե ի՞նչ ես անում, ինչո՞ւ խեղճ ես: Ամեն մարդ իր համար: Չէ՞ որ, ասեցի ինքս ինձ, երբ էլ հոգիս բերանս էր հավաքվել. այսպես բան չի լինի: Ես ան- խելք եմ. մարդ չէ մնացել այս քանդված քաղաքում: Գնացել են ամենքը և էլի գնում են, վերջ չկա: Ղարաբաղցիների մի ծայրը Հնդկաստան է հասել, մյուսը՝ Իրան-Թուրան: Ով որ գնում է, էլ ետ չէ նայում: Երեկ այդ հեռու աշ-

խարհներում մի բան կա, որ վազում են այնտեղ: Ամեն օր տեսակ-տեսակ համաբալներ են գալիս: Գործ շատ կա, աշխատանքը՝ հեշտ, ասում են, մարդու հոտից ճրագով են ման գալիս, էլի չէ ճարվում: Փողն առատ է, ձեռքդ որքան զորում է, աշխատիր: Մեր կանաչի ծախող Մարկոսը հինգ տարի է, որ Բաքու է գնացել: Հիմա, ասում են, լավ փող ունի. ամիսը 60—70 մանեթին փող չէ ասում: Հրեն մեր հարևան սոսեցի Մարիամի տղան երեկ մյուս օրն ուսումնարանից դուրս եկավ, պարապ ման էր գալիս. հիմա մայրն ասում է, թե Բաքու մեծ գործի է նստած, 80 մանեթ է առնում մի ամսում: Ինձ որ այդքան չտան, հո այստեղից շատ կաշխատեմ. օրը՝ քիչ-քիչ, էլի մի մանեթը կստանամ: Կնիկս ու երեխաներս՝ այստեղ կմնան, փող կուղարկեմ, աստված ողորմած է, կապրեն, մինչև որ... այն ժամանակն էլ կտեսնենք ինչ դուռն է բացվում մեզ համար:

Միտք արի ու ճանապարհ ընկա: Երեխաներս ետևիցս ընկան մինչև մեր փողոցը: Որքան լաց եղան և որքան ինձ լացացրին՝ ասել չի լինի: Աստված ապաշխարանք համարի այդքան արտասուքը:

II

Գնացի հասա Բաքու: Աշնան օր էր. երկաթի ճանապարհից որ դուրս եկանք, արեգակը մայր էր մտնում: Շորերս շալակեցի և գնացի քաղաք: Զարմացա, թե սա ինչ երկիր է: Մեր Ղարաբաղի ամենալավ ժամանակն էր. ծառերը, ծաղիկները, այգիները դալար, պտուղները առատ թափված, բայց այս Բաքուն ի՞նչ էր: Զորացած, ցամաքած երկիր: Հողի թումբերը կասես թե քամին է այդպես կուտել. մի կանաչ խոտ, մի ճյուղ չտեսա: Ամեն տեղից նավթի հոտ էր փչում:

Քաղաքով գնալիս առաջս դուրս եկավ Ղահրունց Գրիգորը: Շատ լավ ճանաչում էինք միմյանց: Մեր կարճիկ Գրիգորն էր, որ Ղարաբաղ դարձնի մոտ ծառայում էր: Խեղճ մարդ էր, գլխին խփեիր, չէր խոսի: Մի երկայն չուխա կար վրան, իսկույն երևում էր, որ իր վրա չէ ձեռած. չուխայի տակով արխալուղի տեղ հագած էր ռուսի սերթուկ՝ պղնձի մեծ կոճակներով. փափախը, երևում էր, նոր էր, բայց նավթի մեջ սևացած: Ոտներին կար Իրանի դեղին կաշուց կարած մեծ-մեծ լափշիներ, որ Ղարաբաղում թուրք համշարիներն են հագնում: Գրիգորը էլի Ղարաբաղի խեղճ Գրիգորն էր, չէր փոխվել: Միայն խեղճի երեսի մազերը տեղ-տեղ սպիտակել էին: Զարմանալի է. նա մեծ չէր, ե՞րբ այնքան ծերացավ, որ մազերը սպիտակեցին: Երեք տարի չկար, որ Բաքու էր ապրում:

— Բարով, հազար բարով:— Խոսեցինք. և Ղարաբաղից, նա Բաքվից: Ինձ ասեց, թե ինքը նավթի գործարանում գիշերապահ է, ամսական 15 մանեթ է ստանում: Լավ էր, ես ու իմ աստվածը: Գրիգորը Ղարաբաղում ամիսը վեց մանեթ որ ստանար՝ կզարմանային: Իսկ որ Բաքու... Տես ինչ տեսակ մարդուն ինչքան փող են տալիս:

Գրիգորը իրանց տան մասին երկար հարցուփորձ արավ. ինչ որ գիտեի՝ պատմեցի և հետո հարցրի.

- Մի բան կշինե՞մ այստեղ, թե՛ չէ:
- Աստված է իմանում, ինչ ասեմ:
- Բայց այստեղ պարապ մարդ չէ լինում, բոլորն են ասում:
- Սուտ են ասում: Պարապ մարդ ինչպե՞ս չկա. քաղաքը լիքն է:
- Գործի մարդուն փող շա՞տ են տալիս:
- Տալիս են, բայց վա՛յ այն փողին, որ մենք ենք աշխատում:

Ականջներս թեև լսում էին այս խոսքերը, բայց հավատս չէր գալիս: Մաքուս ծիծաղեցի: Էլի հայ է, ասեցի, չկամ, չէ ուզում, որ ես էլ մի մարդ դառնամ: Ես Ղարաբաղից այն հուսովն եմ դուրս եկել, որ Բաքու հասնելու երկրորդ օրը գործի կլինեմ, որ իմ ետևիցն էլ ման կգան: Հիմա այս ի՞նչ էի լսում այս մարդուց: Մյուս կողմից, ի՞նչ ծածկեմ, նրա այդ խոսքերը սրտիս կպան, նեղացա: Ուզեցի ասեմ, քեզ պես աստծու մոռացած մարդը որ գործի, աշխատանքի վրա է, ես հո վաղուց եմ գործ ճարած ու ճարած: Բայց Գրիգորը չմնաց, ասեց՝ գնալու ժամանակն է. ձեռք տվեց ինձ, և հազը բռնեց: Հաղալիս կասեիր, թե այս մարդու թոքերը կտոր-կտոր են արել, ածել մի չոր կաշվե պարկի մեջ: Հազը որ վերջացավ, կասես Գրիգորը մի շնչումը Քարինտակի ձորիցը վազել է բարձրացել Շուշու ժայռի գլուխը, այնպես էր տհաճում:

Ես գնացի Գրիգորի ցույց տված շամախեցի խոհարար Սադայի խանութը, ուր կերակուր էին ծախում. խնդրեցի, որ կենալու տեղ տա ինձ: Սադայը մի նեղ ու բարակ սանդուղքով ինձ վեր բարձրացրեց: Խանութի գլուխը տախտակով կտրած էր, մի փոքր տեղ էին շինած գիշերը քնելու համար: Այդ տեղ կանգնած ման գալ չէր լինի, պետք էր մեջքը կոացած շարժվել: Երեք մարդու շորեր կային այդտեղ դրած: Ես էլ իմ շորերը դրի:

III

Երեք օր ման եկա, գործ չճարեցի: Ումին ասում էի, պատասխան էի ստանում, թե տեղ այժմ չկա, գուցե հետո լինի, մարդ շատ է հարկավոր: Սադայն էլ հույս էր տալիս: Մի վախիր, ասում էր, սրան Բաքու կասեն, մեկ էլ տեսար տեղն ինքնուիքը բացվեց: Սադայն էլ խոստացավ, որ ինձ համար գործ անպատճառ կգտնի:

Ցերեկները տեղ չէր մնում, որ չգնամ, նայեմ, տեսնեմ, ատամս կտրած տեղն էլ գործ խնդրեմ: Երեկոները ետ էի գալիս մեր վերնատունը. մյուս գիշերոգներն էլ հավաքվում էին, փոքր լամպան դնում էին առաջներին, նրստում: Ընկերներիցս մեկը զանգեզուրեցի մշակ էր, մյուսի բաները չկարողացա իմանալ, իսկ երրորդը շամախեցի քարտաշ էր: Այս քարտաշը մի երեկո չեղավ, որ խելքը գլխին գա, տեղը նստի: Միշտ խմած էր: Հենց որ բարակ սանդուղքով բարձրանում էր, սկսում էր գոռոռոցը. հիշոցներ էր, որ տալիս էր մեզ:

Երկրորդ գիշերն իմացա, որ տեղներս շան տեղ է: Ինչ տեսակ մարդ ասես, որ չէր գալիս. շար էին ընկնում, թուղթ խաղում: Շարժվելու տեղ չկար, կասես թե մեզ վեր էին առել, ներս խցկել մի տակառի մեջ: Մնում էի պատին մեխված, գլուխս գոգս գցած: Ումի՞ քունը կտաներ. սպասում էի, սպասում, թե հիմա կցրվեն, մի ժամից կցրվեն. աչքերս իրանք-իրանք փակվում էին, զոռով բաց էի անում, նայում: Չէ, սրանք այստեղից գնացող պտուղներ չէին: Մի կերպ ընկնում էի խաղացողների մեջքի և պատի արանքը. խեղդվում էի, քրտինքս դուրս էր տալիս, և այդպես քնում էի: Բայց ամենից դժվարը առավոտն էր: Առավոտը ամենից շուտ ես էի զարթնում: Բայց ոչ թե իմ կամքով. ծուխն էր վերկացնում: Մեր տախտակների տակ Սադայի կերակուր եփելու տեղն էր: Սադայը մի իրանցի հայ ծառա ուներ, հաստ, դեղին չուխան հագած, միշտ թեքերը մինչև արմունկները ետ ծալած: Նա էր կերակուր եփում: Անիծվածը մթին-մթին վեր էր կենում, կրակ անում, որ ամանները լվանա: Մուխը մեր տախտակների ձեղքերով լցվում էր մեր օթեանի մեջ, մեզ խեղդում: Քունս փախչում էր, մանավանդ երբ տակիս տախտակները տաքանում էին: Գլուխս բարձրացնում էի, տեսնում, որ իրիկունը ով եկել էր, այդտեղ էլ մնա-

ցել էր. բոլորը թափված են միմյանց վրա: Շուտ էի անում, շորերս հագնում և դուրս փախչում:

Կենալու ուրիշ տեղ չէի գտնում: Արդեն Սաղայի պարտական էի: Կերակուրները բերում էր առջևս թափում, այնքան էլ քաղցր լեզու ուներ, որ չէի միտք անում, թե հաշիվս շատանում է: Տեր աստված, ես այսպե՞ս էի իմացել: Եթե սա էր Բաբուն, այստեղ էլ միևնույն մարդն է, ինչպես Ղարաբաղ: Ձէ, տեսնում եմ, այն չկա, ինչ որ ես էի փնտրում:

Կիրակի օրը դուրս եկա ծովի ափը, թագավորական այգին գնացի: Է՛, ինչքա՛ն մարդ կար: Ասես թե թափոր էր: Շատ մարդ տեսա մեր Ղարաբաղից: Հավատացիր, որ եթե մի-մի համբես, Ղարաբաղի կեսն այստեղ էր: Մեր մեծ-մեծ իշխան հարուստները, մեր լավ վաճառականները այստեղ էին: Քանի-սին կլինեմ ձու, ձուտ, կարագ, կանաչի տված: Բոլորին ճանաչում էի, շատ կարելի է իրանք էլ ինձ էին ճանաչում, բայց չէին էլ ուզում իմանալ, թե աշխարհումս ես էլ կամ, թե՛ ոչ: Սրանց մի կողմ թողնենք: Մեր ջահիլները, մեր ժիր արհեստավորները, որ մի ժամանակ քեֆեր էին անում, Ղարաբաղում, միշտ մեր գետերի ճանապարհին էին լինում, հիմա ուսները՝ ներս քաշած, գլուխները կախ այստեղ պինդ նստած են: Մեկն ասում է՝ ի՞նչ կա Ղարաբաղում, որ գնամ. մյուսն ասում է՝ չեմ մոռանա, բայց աչքիս տակ տասն տարի եմ գրել, տասն տարուց հետո գուցե գնամ: Նրանց տեղ իմ սիրտս է ճաքում: Մի խոսքով, Ղարաբաղ ումին կորցնում ես, կամ մեռած ես համարում, ուրիշ տեղ չորոնես, Բաբու գնա՛: Տունդ քանդվի, քաղա՛ք. այսքան բազմություն կլինի, այսքան հարստություն կլինի: Մեծ-մեծ տներ, նավեր, շոգենավեր, կառ-քեր: Ո՞ր մեկին մտիկ անես: Ձէ, լավ տեղ է, փող աշխատելու տեղ է: Ես սխալ եմ: Եթե ինձ համար գործ չկա, մեղավորն իմ սե բախտն է:

Կիրակին էլ մթնեց: Իրիկունը պատահեց իմ հին ընկեր Իսրայելը, որ մի շատ հարուստ զարաբաղցու տան ծառան էր: Նա ասեց, թե իր աղայի գործում տեղ կա, լավ կլինի՝ գնամ նրա մոտ: Տեղը ցույց տվեց:

Հա՛, հիմա սկսվեց: Հիմա էլ ես փող կաշխատեմ աստծով: Սիրտս չէր համբերում մինչև առավոտը, թրթռում էր: Այդ իրիկունը մեր վերնատանը հավաքվածներն էլ այնքան վատ չէին թվում աչքիս: Նրանց մոտ նստեցի, մտիկ էի անում, թե ինչպես են խաղում:

IV

Առավոտն էլ լուսացավ, գնացի էլ, բայց ոչինչ չգտա:

Մտա մի լավ սարքած մեծ սենյակ: Երկու ջահիլ երիտասարդներ նստած գիր էին գրում սուռուփու: Քրտինքս դուրս եկավ: Ձեռքերս ծալեցի, դրի սրբ-տիս, կանգնեցի դռան մոտ: Ձեմ ասի, թե քիչ ժամանակ կանգնած մնացի: Ո՛չ, ոտներս նեղացան, ճարահատված ուզում էի մեկ էլ ինչպես մտել էի, այնպես էլ դուրս գնամ: Բայց ջահիլ տղերանցից մեկը վեր կացավ, ակնոցը դրստեց քթի վրա և ինձ մոտենալով հարցրեց.

— Ի՞նչ ես ուզում:

Լեզուս կապվեց, կասես թե բանի համար չէի եկել: Խոսողն այնպես խոսեց, որ պատասխան չգտա: Մեկ էլ հարցրեց, թե ինչ ես ուզում և ավելաց-րեց, թե հայ չե՞ս:

— Հայ եմ, ծառայություն եմ ուզում, լսել եմ...

Ակնոցավոր տղան էլ շթողեց, որ խոսեմ:

— Գնա, դրսումը կանգնիր, մինչև որ կգա:

Նվ նա մի ոռուխ անուն ասեց, երևի իր պարոնի անունը:

Շատ ուրախացա, ասեցի՝ ողորմի հորդ, եթե այստեղ քիչ էլ մնամ, էլ լեզու չի մնա: Դռանը, դրսում, լավ է, մարդ կա, լայն տեղ է, արձակ կխոսեմ:

Ու գնացի դուրս, նստեցի քարե սանդուղքների վրա: Սպասեցի, շա՛տ սպասեցի: Արեգակը հասավ կեսօրվա տեղին, մարդիկ գնում-գալիս էին, վազում էին, բռնեք, ապրանք էին կրում, ես մենակ նստած էի: Ծշմարիտն ասած, ես ամաչում էի: Հիմա, ասում էի, տեսնես ինչեր են միտք անում իմ մասին. հիմա ասում են, ա՛յ ծուլ, անպետք մարդ, նստել է, սպասում է, որ երկնքից թափվի: Ես հավատացած էի, որ ով նաչի աչքերիս, իսկույն կիմա-նա, որ երկար ժամանակ պարպա եմ: Բայց սպասում էի, չէր գալիս, ի՞նչ անեի: Աչքս, ինչպես ասում են, խնձորեսկեցու շան աչք էր դառել:

Շատ որ նստեցի, մեջքս նեղացավ, վեր կացա, ասեցի գնամ: Երևի չուղեցին գործ տալ, ղրկեցին դուռը, որ նեղանամ ու պատասխանս իմանամ, ճա-նապարհս ճանաչեմ: Այդ մտքի վրա էի, մեկ էլ տեսնեմ մի ֆայտոն եկավ կանգնեց. մեջքը մի հաստ մարդ դուրս եկավ, մի մեծ դեղին շղթա կար փո-րի վրա կախ տված: Երեսը հաստիկ, կարմիր: Սիրտս ասեց, որ սա է: Մոտեցա:

— Ի՞նչ ես ուզում, — հարցրեց:

— Աղա, ինձ մի տեղ տես ձեր գործումը:

— Ի՞նչ տեղ:

— Հենց ինչ որ լինի:

Պարոնը խոսքիս պատասխան չտվավ. այդ ժամանակ նրան բռնեց մի ուրիշ պարոն: Ձեռք տվին միմյանց, սկսեցին քաղցր-քաղցր խոսել ծիծաղե-լով: Կանգնեցի: Սիրտս գլորվում էր, որ բերանովս դուրս գա: Տե՛ր աստված, հոգին սուրբ, ասում էի, հիմա ետ դառնա, մի լավ գործի դնի, ամիսը շատ չեմ ուզում՝ 30 մանեթ ռոճիկ նշանակե, ի՞նչ բախտավոր կլինեմ: Էլ ո՞վ քո ետևի-ցըղ կհասնի, Սարգիս: Կապրես այնպես, որ քո քեֆն էլ գա: Սրտումս տալվել էր, որ տեղ տալու է անպատճառ: Շուտ-շուտ ինձ էր նայում, որ տեսնե՛ս սպա-սում եմ, թե՛ չէ: Երևի շատ էի հարկավոր:

Խոսքը վերջապես պրծավ: Պարոնը գնաց դեպի գրասենյակը, դռնից բռ-նեց, բայց մեկ էլ ինձ տեսավ ու կանգնեց ու հարցրեց:

— Հա՛, դու ի՞նչ տեղ էիր ուզում: Մեկ մոտ մի տեղ կա, ուզում ես, գնա. նավթ պիտի չափես: Ամիսը 12 ուրլի:

Գլխիս, կասես, տաք ջուր ածեցին: Սիրտ առի, ասեցի. «Ձէ, աղա, դա շատ քիչ է. տուն ունեմ, տեղ ունեմ, դրանով ո՞նց ապրեմ»:

— Դե գնա բանիդ: Գիտեմ, դու էլ ես եկել, որ փողոցներից ոսկի հա-վաքես:

Նա ներս մտավ:

Բաբու խոսք կա կապած, ասում են՝ ի՞նչ է, այ զարաբաղցիք, լսել եք, թե թափված է, եկել եք ոսկին փողոցներից հավաքեք: Դրանով ծաղր են անում: Աղան էլ ինձ էր ծաղրում. այդ խոսքերը ինձ շատ ծանր թվացին: Կասես ինքը Ղարաբաղից չէ եկել, այս գեղեցիկ քաղաքումն էր ծնվել:

Հույսս կտրվեց, մնացի ձեռս ծոցումս դրած:

Կանգնած էի, մեկ էլ տեսա մի հաստ ոռու, մի մեծ շուն ետևիցը գցած, կանչեց ինձ, մի արկղ ցույց տվեց, ասեց այս արկղը տար մեր տուն, մի արբա-սի կտամ: Մի շալակին մի արասի... տեսնվա՞ծ բան էր Ղարաբաղում: Աշ-խատանք այստեղ կա, շատ կա, ես չեմ կարողանում գտնել: Ո՞րտի արկղը շալակեցի, ետևիցն ընկած տուն տարա, արասին գրպանումս դրի:

Օրումս ուրիշի համար շալակ մեռնի չէի տանի. մշակությունը ամենից ստոր բանն էր: Բայց այդպես էր մեր Ղարաբաղում, այս օտար տեղն ինձ ո՞վ էր ճանաչում: Մի աքաղաղ մի օր ապրում էի:

V

Ինչ գլուխ ցավացնեմ, մի շաբաթ էլ անգործ մնացի: Սրտումս էլ չուզ չէր մնացել, այնքան մտածում էի: Կնիկս, երեսաներս... Աստված, հիմա հացի կարոտ են, ինձանից փող են սպասում, աչքները ճանապարհի է: Իմ դուրս գալու օրը կնիկս ասում էր, թե մի շաբաթվա հաց ունենե՞ր: Բայց ես այստեղ ի՞նչ բանի եմ: Գոնե մի նամակ էլ չեմ գրում, որ իմանան, թե եկել եմ հասել: Ի՞նչ երեսով գրեմ: Օտարականի բանն այդպես է, կգնա մի տեղ, մինչև որ գործը աջող չլինի, մինչև որ երեսը պարզ չլինի, չէ կարող իր տնացուն մի մատնաշափ թուղթ գրել: Թող երկու, երեք, հինգ ամիս բանը վատ գնա, օտարության մեջ մարդը քար կդնի կրծքին, կլուի: Շատ-շատ՝ մի գնացողի կխնդրի, թե մեր տանն ասիր, ես լավ եմ: Ա՛խ, աստված, այսքան էլ անբախտություն: Գնացի Իսրայելի աղալի մոտ, աղաչեցի, որ 12 մանեթանոց տեղը լինի, տա ինձ: Ասեցին՝ էլ հարկավոր չես, մարդ գտել ենք:

Կերածս ու խմածս հարամ էր դառել գլխիս: Այս որտե՞ղ եմ և ի՞նչ եմ: Մարդիկ իրանց գործի ետևիցն են ընկած, փող են աշխատում, ես ձեռքերս ծալած նստած եմ, կարծես փողը ինձ հարկավոր չէ: Քիչ էր մնում, որ Սաղայի մոտ լաց լինեմ: Բայց նա ինձ քաղցր խոսքով էր անում, սիրտ էր տալիս, թե մի վախիր, տեղ կլինի: Խաբում էր ինձ: Իր հաշվի ետևիցն էր, շաբաթուկեսից հետո պարտքս մի քանի մանեթ էր դառել:

Ախ, ինչքան դժվար բան է անգործ մնալը և երեկոները այնպիսի մարդկանց հետ նստելը, ինչպես ինձ հետ կեցողներն էին: Ամեն օր աղաղակ, ամեն օր կոխվ, հայհոյանք, թղթախաղ: Իմ անկողինն այնքան կոխ էին տվել, որ չոր կապերտ էր դառել, ցեխը, հողը թափվում էր, երբ քնելիս շորերս բաց էի անում: Ի՞նչ քուն: Փոքրիկ վերնատանը բավական չէր, որ պապիրոսի ծուխը մլլում էր, լամպան էլ մի կողմից էր ծուխ տալիս: Խեղճվում էի, խեղճվում: Առավոտը որ ներքևի ծուխը վեր էր կացնում, սիրտս ծանր էր, հազում էի խզղաղացնելով, գլուխս մինչև կեսօր տրաքվում էր, ցրիվ էր գալիս: Հաց քիչ էի ուտում, որ ծախս քիչ լինի: Քաղցած, չարչարված, անբան, անգործ... Հիմա էլ որ միտս են ընկնում այդ սև օրերը, սիրտս արյունով լցվում է:

Բայց նեղ օրին լայն օր էլ է լինում: Աշխարհի բան է:

Կիրակի կեսօրից հետո նստած էի Սաղայի մոտ, սեղանի ծայրին գլուխս կռնելիս վրա դրած մտքեր էի անում: Շամախեցի քարտաշը, որի անունը Բախշի էր, եկավ էլի հարբած: Դես-դեն ընկավ, հանաքներ արավ, ծիծաղեց, ծիծաղեցրեց, հայհոյեց: Հետո ինձ տեսավ, եկավ գլուխս բռնեց, վեր է բարձրացնում:

— Աղա՛, զարբաղցի, ի՞նչ ես սգավոր դառել:

Լացս գալիս էր, շխոսեցի:

— Աղա՛, քեզ չե՞մ ասում:

Սաղան ինձ տեղ խոսեց, ասեց՝ ինչ անի խեղճը, այսքան ժամանակ գործ չէ ճարում, մնացել է ձեռքը ծոցում:

— Ա՛խ, խեղճ զարբաղցի. ամենքդ էլ այդպե՞ս եք լինում: Խեղճեր, խեղճեր... Կնկա սիրտ ունեք, ապրել չեք իմանում... Գործ ինձանից ուզիր:— Եվ Բախշին գլուխս բարձրացրեց, երեսիս է նայում:

— Դու մեռնես, Սաղա, Բախշին չթաղեմ, քեզ թաղեմ, խոսքս խոսք է, էգուց այս խեղճին կտանեմ, գործ կտամ:

Այ թե միայն ես, Սաղան էլ չէր հավատում հարբած մարդու խոսքին: Իրիկունն էլի երդում, հավատ արավ, ասեց «Կամպանիայում» տեղ կա քեզ համար: Վերջապես հավատացի:

Երկուշաբթի առավոտը միասին գնացինք: Մեծ արհեստանոց էր, հարյուրավոր մարդիկ գործում էին: Մեծ մեքենան այնպես որոտում էր, որ մարդու ուղեղը շարժվում էր: Ինձ դրին դարբնոցում, մի մեծ ուռն տվին ձեռս: Բանս երկաթ ծեծելն էր:

Օրեկան վարձ նշանակեցին 70 կոպեկ:

VI

Սև-սև մրոտ մարդիկ, տաք կրակ, սև թող, որոտոց: Սրանք էին ընկերներս: Օրական մի ժամ հանգիստ ունեինք. մնացած ժամանակը ուռնով տուր, հա տուր: Ընկերներիս մեծ մասը ռուսներ էին. կային մի չորս կամ հինգ հայեր: Վարպետները հեռու տեղերից էին եկած, բոլորը՝ նեմեցներ, և ինչ մեծ փողեր էին ստանում:

Շաբաթը բոլորեց, վերջացավ: Հաշիվները ստացանք: Շաբաթ իրիկունը դուրս եկանք նեղացած, փշրված: Սև թողի մեջ շաղախվել էինք: Մի ամբողջ շաբաթ մեջքս այնքան քրտնել էր, որ հալավս չորացել էր, տախտակ դառել. մազերիս էլ ձեռք տալ չէր լինում, գդակը վերցնելիս կամ ծածկելիս սև թողը մլլում էր: Ձեռքերիս նայեցի. ձեռքերս սևացել էին ածուխի նման, կաշին կոշտացել էր,՝ ճաքճաքվել: Իսկ կռներս... դրանց մասին էլ մի հարցնեք, կասես կռներս արջի բերան էին ընկել, ցավում էին գիշերը մինչև լույս:

Խոսք չկա, որ ամեն իրիկուն գնում էի Սաղայի խանութում քնում: Կուշ էի գալիս, կծիկ դառնում պատի տակին, որ ինչ է, աչքս փակեմ, գործիս վաղ գնամ: Գիշերը երկու-երեք անգամ արթնանում էի. կամ ոտս էին կոխ տալիս, կամ նստում էին փորիս վրա, կամ թե այնպես բարձր գոռում էին... Քարտաշ Բախշին էլ հողիս ձեռքն էր հավաքել. աչքը որ աչքիս էր ընկնում, բկիցս բռնում էր. «Տեսա՞ր ինչ լավություն արի քեզ, հիմա իմաց՝ որ թեև զարբաղցու անունը «ղոշաղ» է դուրս եկած, բայց շամախեցուն չեք հասնի»: Խոստացել էի կիրակի օրը նրա համար արաղ առնեմ:

Ընկերներս շաբաթ երեկոյան բաղնիս գնացին. չուզեցի գնալ: Փող շատ էր հարկավոր ինձ: Բոլոր աշխատածս տվի Սաղային, էլի մի բան պարտական մնացի, Բախշիի համար արաղ գնեցի: Քիչ թեթևացա: Փառք ասածու՛, հիմա փող աշխատում էի, օրական 70 կոպեկ, շա՛տ եմ տեսել:

Բայց մի բան որ միտս էր ընկնում, օրս սեանում էր: Ախ էի քաշում, ասում էի, ա՛խ, աստված, մի չորս կամ հինգ շաբաթ այսպես բան արած լինեի, քեզանից էլ հրաման լինեի, որ հաց չուտեմ: Հիմա մոտս մի հիսուն մանեթ կլինեի, կուղարկեի տուն... երեսաներիս: Ախ, իմ Անուշ, իմ Սառա, իմ Սիմեոն, ծիտ դառնալի, թռչելի, մեր շեմքում կանգնելի, ի՞նչ եք անում, ի՞նչ եք ուտում: Գիտեմ, հիմա ասում եք՝ հայրերնիս գնաց, յոթն սարով անցավ, սիրտը յոթ սարի քամակին թողեց: Չէ՛, իմ սիրելիք, էլի սպասեցե՛ք... էլի աստված մեծ է...

Երկուշաբթի առավոտ երեսիս խաչ հանեցի, գնացի մուրճս ձեռս առի: Քրտինքն ու թողը էլի ինձ վեր առին: Ձեռք էր պետք, որ բան անի, գործակատարը կանգնած նայում է, ով որ շուտ-շուտ է շարժվում, ռոճիկը ավելացնում է: Եթե մի երկու ավելորդ ձեռք ունենայի... Խփում եմ, խփում եմ երկաթին, մեկ տեղ պրծնում եմ, ուրիշ տեղ են տանում: Քրտինքս ծլլում է, քթովս բերանս է թափվում, ծլլում է գլխովս՝ ականջներս թափվում:

Ճաշի ժամանակ նստում ենք, միմյանց մի երկու խոսք ասում, շորենքս ցամաքացնում:

Այսպես երկու շաբաթ էլ բան արի: Սաղալի հաշիվը վերջացրի, մի քանի մանեթ էլ մնաց մոտ: Փառք աստծու, հիմա կողարկեմ տուն: Ես ցամաք հաց էի ուտում, հացը ծանր էի ծամում, որ շուտ կշտանամ, զրկում էի ինձ, որ երեխաս քաղցած չմնա:

Բայց տեսնում եմ, որ Սաղալը խեթ-խեթ է ինձ նայում: Նրա միտքը ով չէր հասկանում: Նեղացած էր, որ ամեն անգամ կերակուր չեմ ուտում:

VII

Ինչպես կերակուր ուտեի: Մի օր մի դարբաղցի տղա եկավ ինձ գտավ, ասեց, որ նոր է եկել Շուշուց և ինձ մի նամակ տվավ: Իրիկունը կարդացի, ի՞նչ ասեմ, գլխիս կայծ ու կրակ թափվեց: Նամակը կնիկս էր գրել տվել: Եվ ի՞նչ էր գրել:

«Մի ամսից ավել է՝ մեզ թողել ես գնացել: մի մատնաշափ գիրք ի՞նչ է, որ խնայեցիր գրես, մեզ միամտացնես: Գուցե մնացել է երեսներինս վրա փակ, մեկը չկա, որ բանա, մտիկ անե, տեսնե քա՞ր ենք ուտում, թե՞ քացախ: Երեխաները տունը թափված, աչքները շեմքին. մի ոտի ձայն որ լսում են, վեր են թռչում: Գիշերը երազ են տեսնում, ցերեկը պատմում, թե այսօր նամակ ենք ստանալու: Ո՞ւր է. նամակը կտրվել է մեղանից, մի դատարկ նամակը: Դու գնացիր ու մեզ մոռացար: Երեխաները մաշվել են, չոր ոսկոր դառել, հաց չկա, որ ուտեն: Էլ հարեանի դուռը գնալու երես չէ մնացել: Եթե իմ բերածն էլ չլիներ, հիմա բոլորս սովամահ էինք դառել: Զուր ձմեռ է գալիս. մենք տկտր, անհաց, անթաց, դու հո լավ ես իմանում, որ երեք կոպեկ մեզ հավատացող, տվող չկա. դարդս պատմելու էլ ո՞ւր գնամ: Սիմեոնը քո գնալուց հետո թառամել է, մաշվել. ծիծաղ չեմ տեսել այն օրից հետո. մեռնակ մնացած ժամանակը լալիս է, ասում է՝ ինձ տարեք հորս մոտ: Էլ նրան կոպեկ տվող չկա, որ գնա բազարից միրգ առնի: Առած հավերդ հիմա ձու են ածում, մեղանից կտրում ենք, համը չենք տեսնում, ծախում ենք՝ ճրագալույսի տալիս: Սառան նստած գուլպա է անում քեզ համար: Աստծու սերին, շուտով պատասխան գրիր ու փող ղրկիր: Եթե է՛լ ուշացրիր, ամենքս պետք է դռնեղուն ընկնենք»:

Օտար մարդու էր գրել տվել այսքանը: Իր սրտումը որքա՞ն կլինեք բան թողած, որքանն էլ գրողը կլինեք մոռացած: Այս ցավ ու կրակ նամակը ծաղեցի, ծոցումս դրի, գնացի նստեցի Սաղալի մոտ, մինչև կեսգիշեր պատասխանը գրեցի, սիրտ տվի, որ իմ մասին միամիտ մնան, գործս լավ է, այսուհետև նեղ օր չենք տեսնի: Ուրիշ էլ ի՞նչ գրեի: Սիմեոնին էլ համբուրեցի: Տասն մանեթ փող ունեի, հինգն էլ Սաղալից և Բախշուց պարտք արի, դրի նամակի մեջ: Կիրակի առավոտը փոստը գցեցի:

VIII

Այդ միևնույն օրը ճաշից հետո կասես թե ոտներս փշրվել էին: Գլուխս ծանրացել էր, ես տխուր-տրտում վեր ելա վերնատունը, որ ընկնեմ քիչ քնեմ: Տեսա, որ իմ շորերի մոտ մի ուրիշի շորերն են դրել. հիմա հինգ հոգի էինք էլ ամենևին դատարկ տեղ չէր մնում, ի՞նչ պետք է անեին թուղթ խաղացողները:

Պառկած էի, քունս չէր տանում. միտքս, ո՞վ գիտեր, որ տեղերումն էր: Այդ ժամանակ եկավ ինձ մօտ նոր դրած շորերի տեքը: Դա մի ջահիլ տղա էր,

կլինեք 16 կամ 17 տարեկան: Եկավ նստեց իր շորերի վրա, մեջքը պատին տվավ: Էլ ոչ խոսք, ոչ ձայն, ծայրու:

Առաջին անգամից ես կարծեցի, թե այդ տղան նավի վրա ծառայող է և նոր է ցամաք դուրս եկել, որ գնա բաղնիս, լվացվի: Նրա շորերը սպիտակ կտավից էին, բայց սևացած, կարծես երեք օր սև նավթի մեջ պահած են: Կտավը մեկ դեղնել էր, մեկ էլ՝ սևացել. մեջքի վրա, եթե շատ էլ չլիներ, մի գրքի կազմի հաստությամբ սև կեղտ կար նստած: Մնական վրա շալվարը պատած էր, մեծ ասղով և շատ հաստ թելով կապկապած: Գլխին մի բան կար դրած. չեմ իմանում գլխարկ էր, թե՞ թաղիքի կտոր, որ փողոցումն էր գտել, այնքան կեղտոտ էր, ճմռած, կոտրատած, որ ոչ գույնը կիմանայիր, ոչ՝ ձևը: Հալավ շունի հագած. կուրծքը արևի տակ սևացած բոշայի դեղնած կուրծք էր, երևում էր կտավի շորի տակից: Ոտները բոբիկ էին, դրած դինվորի հին կոշիկների մեջ, մի ոտի շորս մատները դուրս էին ցցված ճեղքված կաշու տակից: Նրեսին նայեիր, շորերի պես դեղնած, հետո՝ սևացած. կասեիր՝ Դի օրումը երես չէ լվացել: Բերանի երկու կողմերին հավաքվել էր շորացած սև կեղտը. կարծես թե փոքր երեխայի պես մեծ-մեծ ոսկորներ է կրծոտել մի քանի օր, մոռացել է բերանը սրբել:

Այս բոլորը ես տեսա աչքիս տակից նայելով: Տեսա, և այս բոլորը մըտքումս տպվեց այն պատճառով, որ այդ միջոցին ես միտք էի անում իմ և տանս մասին: Նամակը մտիցս չէր փախչում: Տունդ ծակվի, աղքատություն ասած բան, ինչե՞ր չես անում այս աշխարհում: Այսպես կեղտի, ցեխի մեջ կորած, ինձանից հինգ անգամ վատ պատառտած այս խեղճը տեսնես ո՞ր տեղից է ընկել՝ այս քաղաքը. ի՞նչ անե, ո՞ւր գնա, որ այդպես չլինի: Մի կտոր հաց աշխատելու է եկել, սրա հացն էլ այսպես են տալիս:

Անծանոթ տղան միտք արավ, միտք արավ, վեր կացավ, բացեց հին թաղիքի մեծ կտորը, որի մեջ կարծում էի, թե նրա շորերն են դրած: Բայց շոր աստված տար, միայն մի հին, պատառ-պատառ եղած կարճիկ վերարկու էր փաթաթված: Թաղիքի կեսը գցեց տակը, պառկեց, կեսը շուռ ածեց. իր վրա ու... ընեց:

Ես ցած իջա, քունս չէր տանում: Սաղալից հարցրի, ասեց խեղճ, անգործ տղա է, հորով որը, դարբաղցի, ունի միայն մայր: Ինքը՝ Սաղալը, խղճալով ձրի թողել էր մեզ հետ ընկելու:

IX

Ես էլ խղճում էի այդ տղային: Ասած է, թե խեղճի լեզուն խեղճը կհասկանա: Մի երկու անգամ միմյանց մոտ նստեցինք, տեսա, որ վատ մարդ չէ: Շատ քաղցր զրույց է անում և ի՞նչ տեղերից համբավներ ունի: Մի ամբողջ շաբաթ նստացնեիր, կնստեր, կխոսեր ամեն մեկի մասին, առաջին հարուստից սկսած մինչև վերջին մշակը: Մեր հայերը շատ լավ են ասել, թե «Շատ ապրողն այնքան չի իմանա, որքան շատ ման եկողը»: Հաստատն ասած, Բաբուի մեջ չէր լինի ծակ ու ծուկ տեղ, որ նա չճանաչեր: Եվ շատ խոնարհ տղա էր, ով ուզեր, իրավունք ուներ նրա ճակատին զարկել ինչ հայհոյանք որ լեզվին կգար. նա չէր պատասխանի, աչքերը գետնին կգցեր, նայողը կասեր՝ չէ լսում: Մեծ, փոքր, ով ինչ պահանջեր, խսկույն կկատարեր, քաղաքի ծայրը ուղարկեիր կես գիշերին, «չէ» չէր ասի: Անունը Սահակ էր: Բայց տեսնում էի, որ շատ սեր ունի դեպի թղթախաղը: Հենց որ խաղացողները հավաքվում էին, շրջան կազմում, Սահակը նստում էր նրանց մոտ. տեղից շարժվել չէր իմանում: Ինքը թեև չէր խաղում, բայց բոլորի հաշիվը անսխալ կպահեր և մեկ-մեկ կասեր:

Հենց այդ քաղցր լեզվի պատճառով միշտ խոսացնում էի Սահակին: Երևի կոնները գործից գալիս էի վատապաճ, փշրված, նրանից լավ խոսքերն էլ չէին: Նրա պատմություններին վերջ չկար: Ա՛խ, որքա՛ն խղճում էի տղային, որքա՛ն ցավում էի նրա համար:

Այսպես անց էի կացնում կյանքս օտարություն մեջ: Ժամանակ անցավ, մի քանի կողակ հավաքեցի: Բայց վարձս քչացրին: Չմեռ էր գալիս, շատ բան չկար, բանվորի պակասություն չէր լինում: Օրերը կարճացել են, ասում էին, ամառվա գինը չէ կարելի տալ: Այժմ ստանում էինք 60 կոպեկ: Վաղուց ես մտադիր էի շմնալ այդ գործում: Իմ բանը չէր: Տեսնում էի, որ օրից օր գործն ինձ հաղթում էր, ուժս պակասում էր: Հիմա էլ այդպես արին: Էլ ի՞նչ սրտով ահագին ուռնը բանեցնեի ձեռքերումս: Աղատ օրերը սկսեցի գործի ման գալ: Սահակն էլ մի կողմից էր ման գալիս, որ հարմար տեղ գտնի, ինձ իմաց տա: Բայց Բաքվի վատ ժամանակն էր, շատ գործեր ձմեռնամուտին դադարեցրել էին, շատ մարդ ետ էր դառել տուն: Ծար չունեի, 60 կոպեկին էլ համաձայն էի: Հենց միայն անգործ շմնալի, հենց միայն շաքժազուխ մի բան մնար գրպանումս, թե չէ, մի՞թե ես չէի իմանում, որ հինգ 60 կոպեկի բան էի անում... Տուն փող ուղարկելուց ամիս էր անցել, պատասխան չէի ստանում: Էլ հանգիստ ու դադար չունեի: Ի՞նչ եղավ, ո՞ղջ են, թե՞ զուլաները փորձանք է եկել: Ուշս, միտքս, խելքս Ղարաբաղ էր: Ախու՛վախս լսեց Սահակը, մի օր մի բան ասեց: Փողը ես դրեկ էի մեր հարևան Հայրապետի անունով, որ ստանար, տար կնոջս. իսկ այդ Հայրապետի եղբայրը Բաքու էր լինում. ասեց գնա, հարցրու, գուցե նա իմանա, թե փողը տեղ հասած է, թե՞ ոչ:

Գնացի: Այն իմացա, որ Հայրապետը շատ ժամանակ է, որ Եռշի չէ, գնացել է գյուղերը առևտրի: Սա ի՞նչ կրակ է, տեր աստված. հիմա երեխաներս քաղցած կոտորվել են: Գլուխս ծեծեցի, վայ տվի, էլ որտեղի՞ն կհասնի: Մարդ սպանելը սրանից լավ չէր: Ես լաց եղա Հայրապետի եղբոր մոտ: Այնքան սիրտս լցվել էր... Ախր ես այսպե՛ս էի երեխա պահել, մեծացրել: Խալի-ֆալլուխ ձորերումը ձյունի, անձրևի, կարկուտի տակ, օր ու գիշեր շասելով, ա՛հ ու վախ չիմանալով, սրանից, նրանից մանրուք առնելով ու քաղաքումը կոպեկ-կոպեկ ծախսելով երեխա էի պահել, մեծացրել, որ հիմա... հիմա ո՞ղջ են, մեռա՞ծ են: Էլ ո՞ր օրվա համար էի ապրում աշխարհիս երեսին:

Հայրապետի եղբայրը սիրտս հանգստացրեց, վեր առավ, տարավ ինձ փոստատունը: Այնտեղ ասացին՝ այսպես ու այսպես թուղթ գրիր, բեր, որ դրկած փողդ տան Հայրապետի աներոջը: Գնացինք գրել տվինք, փող տվինք, մի երկու ժամ էլ դրա համար չարչարվեցանք:

Գու աստծու բանին նայիր. շան քթից ջուր խմելով փող աշխատես. կաշի փչացնես ու այսպես մսխես: Ինչի՞ նման է այսպիսի աշխատանքը. շան մսի նման: Ոչ ես եմ կարողանում հանգիստ ուտել, ոչ էլ՝ նրանք, որոնց համար այսպես սար ու ձոր եմ ընկել:

X

Ուխտել էի առաջի աստծու, եթե երեխաներից մի լավ լուր ստանամ, Սահակի համար շոր առնեմ: Չասեք, թե Սարգիսն, ուրեմն, շատ հարստացել է, որ ուրիշի հոգան է քաշում. զավակներիս մասին այնքան մտքով տանջվում էի, որ եթե մեկը գար ու ասեր, թե բոլորը ողջ և առողջ են, ուրիշ ճար չլինե՞ր շորերս կհանեի նրան կպարգևեի:

Մի օր լսեցինք, թե դափանցի Մկրտիչը մեռել է: Մեկ նմաններից մեկը չկար, որ լսեր ու չափսոսար: Պատճառն այն չէր, որ մշակ մարդ Բաքում շատ քիչ է մեռնում: Ոչ: Ղարաբաղից ու Զանգեզուրից քանի-քանի մարդ այս-

տեղի նավթոտ ու աղի հողը քաշած կլինի դեպի իրան ու կուլ տված, հաշիվ ու համար չկա: Բայց այս խեղճ մշակն ուրիշ տեսակ մահով էր մեռել: Ինքը դափանցի էր. վաղուց ինքը եկել էր Բաքու հերիք չէր, տունն էլ էր բերել: Օրը ցերեկով նստած է լինում քարվանսարայի դռների մոտ, որտեղից օր է մի թուրքի ֆուրգոն վազեմազ ներս մտնելիս տակովն է անում խեղճին՝ փշրում, ոսկորները աղբի մեջ տրորում: Մի խոսք խոսելու էլ ժամանակ չէ մնացել, շունչը կտրած տուն են տանում: Այդ ցավը սրտներս էր ընկել. գնացինք, որ տանենք, թաղենք:

Ողորմա՛ծ աստված, ինչե՞ր ասես չէ տեսնում օտարականի աչքը: Մի հին քանդված տանն էր կենում Մկրտիչը: Չորս կողմի հարևանները թուրքեր էին: Տունը եթե կրակ տալիս, շորի կտոր չէր այրվի: Երկու բոբիկ աղջիկ երեխաներ և մի խեղճ մայր տունը գլխներին էին առել, լաց էին լինում, ինչպե՞ս էին լաց լինում... ո՞ր է այնքան լեզու, որ պատմի: Գլխներիս կրակ թափվեց: Ես էլ լաց եղա: Հիշում էի երեխաներիս, ո՞վ գիտե նրանք էլ, ինձ մեռած կարծելով, այդպես շատ են լացել: Մարդագլուխ մի-մի մանեթ դրինք, քահանա կանչեցինք, տարանք Մկրտիչին հողին հանձնեցինք: Այդ օրը կասես Բաքուն գրլ-խիս փուլ էր եկել: Միտքս մենակ խեղճ Մկրտիչը չէր. մեղանից ամեն մեկը եթե այսպես մեռնի, անծանոթ օտարներ ծիծաղելով կտանեն, հողը կգցեն, ու գերեզմանի տեղը կմոռացվի, ոչ խունկ կծխվի սրտի վրա, ոչ մի վայ կլավի... աչքից ընկած, մենակ, անօգնական դարիբի գերեզման... Օ՛հ...

Թաղումից ետ դառանք, միասին խորհուրդ արինք, որ Մկրտիչի ընտանիքի հոգան էլ քաշենք: Աստված հարյուր բարի տա մեր զարաբաղցի հարուստներին, գոնե մեռածի համար ցավում են. դրանցից մեկը երեսուն մանեթ տվեց, որ երեխաներին իրանց երկիրն ուղարկենք: Հարյուր բարի եմ ասում, ավել չեմ ասում, որովհետև մեր այդ հարուստները եթե խեղճ Մկրտիչին կենդանի ժամանակ օգնած լինեին, տուն ուղարկած, եթե թողած չլինեին, որ քարավանսարայի դռներ նստի հացի համար, այդ ժամանակ ոչ թե հարյուր, այլ հազար, տասն հազար բարիք որ տար աստված, էլի քիչ էր: Սիրտս ասում էր, որ եթե Մկրտիչն իր երկրում մեռներ, այսքան շատ ցավ չէր թողնի: Այնտեղ կան ընկեր, հարևան, տուն, տեղ, կա ազգական ու բարեկամ: Հողը, քարը, թուփը բարեկամ էին: Իսկ այստե՞ղ: Ո՛ւմ հետ ուղարկենք այս անտեր որբերին, ո՞վ է այն բարեհոգի մարդը, որ առաջ կանգնի, ձեռքը դնի սրտին, ասե՛ղբանց խնամքը իմ շլինքիս:

XI

Նամակ վերջնական ստացա, փողը տեղ էր հասել: Ուխտս ուխտ էր, Սահակի համար երեք մանեթ տվի, մի հասարակ, քիչ մաշված սերտուկ առա: Խեղճը որքա՛ն ուրախացավ: Սաղալը ինձ օրհնում էր:

Բայց զարմանքն այս էր, Սահակը երկու օր կորավ, չերևաց, երրորդ իրիկունն եկա տեսա վերևում նստած էր էլի առաջվա շորերի մեջ: Հարցրի, հարցմունքիս պատասխանեց, թե ափսոսում է նորը հագնել, պահում է, ես էլ հավատացի:

Նստած խոսում էինք. խաղացողները իրանց թուղթն էին խաղում: Մեկ էլ լսեցի, որ ներքևում մեկը հարցնում է Սաղայից, թե որտե՞ղ է Սահակը: Այդ ձայնը որ լսեցին խաղացողները, թղթերը թաքցրին շորերի տակ, ճրագը հանգրթին: Սաղալը կանչեց Սահակին. սա գնաց: Այդ ժամանակ իմացա, որ նրան ուղղը պոլիցայի յասավուլն էր: Նա հայհոյեց Սահակին, դեռ մի քանի անգամ էլ խփեց, քարշ տալով տարավ: Ես չգիտեի, թե ինչ ասեմ:

— Չզարմանաս,— ասեց խաղացողներից մեկը,— առաջին անգամը չէ:

— Բանտումը ծնվել է, բանտում էլ կմեռնի, — ասեց մի ուրիշը, — տեսնես է՞լ ում ջիբն է կտրել:

Ճրագն էլի վառեցին, թղթերն առաջ քաշեցին: Ես կարծում էի, թե երազի մեջ եմ լսում այդ խոսքերը: Ափսոս իմ երեք գուրջին, լավ չէ՞ր լինի մի թուրքի տված լինի, քան թե այդպիսի շանը: Հիմա, այդ հասակում, որ այդպես է, հետո ի՞նչ կլինի: Գնացի Սադայի մոտ: «Սադայ, քո տունը չծակվի, սա ի՞նչ բան է»: Նա էլ սկսեց այնպիսի բաներ պատմել այդ լակոտի մասին, որ ես ասացի մտքումս՝ «Դե, ի՞նչ անենք, համարենք, թե երեք մանեթը երեխաներիս գլխովը շուռ եմ տվել, դեն գցել: Թող տանի: Բայց թող մեկ էլ աչքիս չերևա»:

Վեր ելա վերև, անկողինս տարածեցի ու, ինչպես միշտ, կուշ եկած պառկեցի: Քունս առանց այն էլ չէր տանում: Ամեն իրիկուն, որ անկողին էի մտնում, մի կամ երկու ժամ աչքս փակել չէի կարողանում: Կեղտոտ շորերիս մեջ ողջ մարմինս կրակ էր ընկնում, այրվում, երկու ձեռքով սրբան քորում էի, սիրտըս չէր հովանում: Մեր վերնատունը պատուհան էլ չուներ, որ ցերեկով տեսնեի, թե ինչ դրուժյան մեջ է անկողինս. ցերեկը ինչքան լույս որ գալիս էր խանութից, բավական չէր միմյանց լավ տեսնելու համար: Բայց այսքան մարդիկ, որ հավաքվում էին այս փոքրիկ տեղը, ցեխ էին բերում ոտներով, նստոտում էին, ինչպես կարողանում էին, քնում էին, վեր էին կենում, էլ այստեղ ինչ դարմանալու բան, որ Սադայի տունը կեղտոտ էր:

Միտք արի, որ այստեղից փոխվեմ, ուրիշ տեղ ապրեմ: Բայց որտեղ որ գնացի, ամեն տեղ մեզ նման տեսա, դեռ էլ վատ տեղեր տեսա: Մի երկու տեղ քիչ լավ սենյակներ կային, այդտեղ ապրելու համար ամսական հինգ, վեց մանեթ էին ուզում: Այդքան փող որտեղի՞ց տայի: Սադայն ինձանից ամիսն առնում էր մանեթովես, դա էլ շատ էր երևում աչքիս:

XII

Հա, ասացի, որ պառկած էի: Միտքս ինձանից հեռու էր գնացել. չէի էլ իմանում, թե ինչ են անում խաղացողները: Մեկ էլ այն տեսա, որ երկու զինված մարդիկ կանգնած են առջև: Խաղացողներն էլ չկարողացան թաքնվել: Եկողներն առաջ թղթերը բռնեցին: Ա՛յ, շատ լավ արին, մտածեցի ես, գոնե մի քանի ժամանակ գլխներս հանդարտ կլինի: Դու մարդու սրտին նայիր, է՛... ես ինչ էի ասում, ինչ գուրս եկավ: Զինված մարդկանցից մեկը մտեցավ բարձիս, կռացավ, երեսիս շատ մոտիկ արավ, հետո ստով կողքիս խփեց, հրամայեց՝ «վեր կաց»: Տեղս նստեցի: Ինձ խփողը ձեռքը տարավ, բարձիս տակիցը մի արծաթի գոտի հանեց: Ոտներս դող ընկան:

Սադայն եկավ, սկսեց յասավուլին աղաչել, պաղատել: Իմ բերանս խոսք չէր գալիս, որ խոսեմ: Ոտներիս դողը սիրտս էր ընկել: Աղաչանքի, բանի մոտիկ չարին, ասեցին, եթե էլ խոսեք, փողոցում երեք զինվոր կան կանգնած, այս բոպերն կկանչեն: Եվ մեկը շվին բերանը տարավ, որ շվացնի:

Բոլորը ցած իջան, ես էլ շորերս հագա, գնացի: Այնքանը լավ էր, որ խելքս կտրեց, գրպանիս փողը մի շորի կտորի մեջ կապած տվի Սադային: Մեկ տարան ամենից ոտիկանատունը:

Սա էր պակաս, որ կյանքումս առաջին անգամ տեսա: Ամեն ժամանակ աստվածածնից խնդրեք այն է եղել, որ ինձ դատի շտանի, դատաստանի: Ոչ ոքի հետ կռիվ չեմ արել, ով որ զրկել է ինձ, խաբել է, ծեծել է, լռել եմ, դատաստանի, պրիստավի երես չեմ տեսել: Պատճառն՝ որ վախում եմ: Մի մեծավոր որ տեսնում եմ՝ գրիչը ձեռքին, թուղթն առաջին, սիրտս դողում է: Հիմա այս որտե՞ղ եմ, աստված: Աչքերս թուխ էր պատել: Ընկերներս նստոտեցին: Դուռը փակեցին, գնացին:

Մի փոքր լամպա կար դրած պատուհանի բարձր տեղը: Պատերը կարծես ներկարարի խանութի պատեր էին, սև-սև բղղճները դեսուդեն ման էին գալիս պատի վրա: Ամենքը՝ որ լռեցին, հատակի տակ մկները սկսեցին ծվծվալ: Երևի քաղցած էին: Այստեղ մարդ էլ կքնի՞... Բարձի մկները մարդուց ահ չունեն, մեկը մի կատվի չափ կա: Տե՛ր ողորմած, այն ինչ սև գիշեր էր, որ ես լուսացրի: Որ միտք էի անում, թե ինչ մարդիկ են այստեղ, այս խսկ սենյակում եղել, գլուխս շուռ էր գալիս: Մարդասպան, ավազակ, գող, քանի՞սը կլինեն այս դռնով մտած:

Եվ ընկերներս դեռ հանաք էին անում, ծիծաղ էլ էր գալիս նրանց երեսին: Ես կուշ եկած նստեցի պատուհանի անկյունում: Մեկ էլ մոտիկ արի շորս կողմս, ուզում էի իմանալ, թե այդ բանտ ասածդ ի՞նչ բան է, հասարակ տո՞ւն է, թե ինչ: Մեկը, կարծես, սկսեց հաստ մախաթով սիրտս ծակծակել: Աչքերս այնքան պղտորվել էին, որ այսքան ժամանակ չէի տեսել քունջում նստած անզգամին: Դա... Սահակն էր, էլի ոտաբոբիկ, էլի այն կեղտոտ շորերում: Զկարողացա երեսին նայել, այդ սև երեսին թքել: Դա՛ չէր այս ամեն փորձանքի պատճառը, ուրիշ ո՞վ էր:

Բայց էլ ի՞նչ թքելի: Ընկերներս էլ թուք ու մուր չմնաց, որ շտային նրան: Ինչքան հայհոյեցին, ինչե՛ր թափեցին բերաններից: Պատասխան չովեց: Հիմա հասկացա, որ այդ նզովյալի ականջը, երևի, այնպես սովորել էր, որ հայհոյանքն էլ չէր ազդում: Մի քանի անգամ էլ գլխին տվին: Նա սկսեց բղավել, օգնություն կանչել: Բայց բերանն այնպես խցկեցին, որ ձայնը կտրվեց: Մինչև լույսը տեղն նստած մնացի: Օձը կծած մարդուն քուն կգար, ինձ՝ չեկավ:

XIII

Ընկերներս շատ արձակեցին: Ի՞նչ էին արել նրանք, թուղթ էին խաղացել, մի գիշերվա բանտարկությունն էլ բավական էր: Բայց ինձ թողեցին: Ե՛ս ինչ էի արել: Իհարկե, ոչինչ: Բայց բոլորս էլ գիտեինք, որ բարձիս տակից հանած արծաթի գոտիի համար բան է սարքվել:

Արեգակը բարձրացել էր, ինձ և Սահակին կանչեցին պրիստավի մոտ: Սկսեց հարցնել: Այս անգամ լեզուս բոլորովին կապվեց, դողդողում էի: Բայց Սահակը լավ էր խոսում: Տե՛ր աստված, ինչեր լսեցի: Այդ լակոտը գնացել էր չգիտեմ ում հետ թուղթ խաղացել, տանուլ տվել իր շորերը (իմ առածը). հետո գողացել էր արծաթի քամարը և ժամացույցը: Ասեց, ասեց, հետո իմ օձիքից բռնեց. ասեց, թե ես եմ սովորեցրել նրան, որ գողանա: Այսպես պարզ, ճակատ ճակատի, այնպես էր հաստատ խոսում, որ... Ի՞նչ ասեմ: Ասում էր ինձ համար. «Այդ մարդը անգործ ման էր գալիս, ինձ գտավ, ասեց՝ երեխատեր եմ, լավ գործ չեմ ճարում, արի այսպես արա: Ես էլ գողացա, տվի իրան, խելքս չէր կտրում, անշափահաս եմ»:

Այսպիսի խոսքերից հետո իմ լեզուն էլ ի՞նչ խոսեց: Պրիստավը հարցրեց, կարողացա միայն ասել երկու խոսք՝ «սուտ է, աղա»:

— Սո՛ւտ է, ես քեզ կասեմ, թե սուտը որն է: Այսպիսի շան լակոտի հետ որ ապրել ես, մաքուր մարդ չես: Գիտե՞ս, սա լք մոր ծիծը կտրողներից է:

Եվ մեկ էլի փակեցին: Հիմա էլ որ միտք եմ անում, չեմ կարողանում հասկանալ, թե այդ ժամանակ ինչ էր անցնում իմ գլխով: Գծվել էի, թե ինչ է, մոիցս ընկել էր այս աշխարհ: Չար սատանան ասում էր՝ վեր կաց այդ շան ծնունդի վզիցը բռնիր, դիր ծնկանդ տակին, խեղդիր, լեզուն սատկացրու, որ էլ այսպես բաներ չասի... Մեկ էլ որ խելքս գլուխս էր գալիս, ասում էի. «Սուրբ աստվածածին, դու ինձ համբերություն տաս»:

Օրը մթնեց, դեռ բերանովս մի փշրանք հաց չէր գնացել: Մի կերպ աղա-
չեցի յասավուներին, որ ինձ մի ուրիշ սենյակ տանեն: Շնորհակալ եմ, խոսքս
կատարեցին: Սիրտս մի քիչ հանգստացավ, պատճառն, որ այն անպիտանի
երեսը չէի տեսնում: Հինգ կոպեկ կար մոտոս, ուղարկեցի, հաց բերին: Մի
կտոր կերա, մնացածը դեն դրի:

Սկսեցի լավ մտածել. ի՞նչ անեմ, ի՞նչ խոսք խոսեմ, որ ազատվեմ, բա-
նից, գործից ընկած, այսպիսի ցա՞վ կլինի: Ախ, անիծվի ծնունդդ, Սահակ. քեզ
ի՞նչ էի արել, որ այս փորձանքի մեջ ձգեցիր ինձ: Բայց գիտե՞ք, ուրիշ միտք
էլ էր մտնում գլուխս: Ասում էի՝ խեղճ Սահակն ինչ անի, ինձ նման խեղճին
պետք է առաջ գցի, որ ինքն ազատվի: Հիմա ի՞նչ անեի: Խեղճս մի բանի չէ
հասնում, որ ասեմ: Մնացել է մի երդում: Հա՛, երդում, էգուց այդպես էլ կա-
սեմ: Դրանով հանգստացա:

Գլխիս մեջ, կարծես, հինգ պուղանոց քար էին դրել. աչքերս իրանք իրանց
փակվում էին: Անկողինս մնացել էր Սաղայի խանութում, տեսնես նրա մեջ
հիմա ո՞վ է քնած: Ախ, աստված, մենակ մարդն աշխարհումս ինչի՞ նման է
լինում: Այս մեծ քաղաքումը մի սրտացավ մարդ չկա, որ ետեիցս հարցնե,
տեսնե մեռա՞ծ եմ, կենդանի՞ եմ... Լավ են ասել՝ շուն դարիր: Շան օր է քա-
շում, ուրիշ ինչ անուն տան:

Շորերս հագած ընկա թախտի վրա ու քնեցի:

XIV

Քնած եմ: Եվ տեսնում եմ, որ Բաբու չեմ, այլ մեր տանը: Հիմա նստած
եմ մեր տանձի ծառի տակ, մեկ աչքիս երևում է, որ նոր ճտեր եմ առել,
նրանց կուտ եմ տալիս. մեկ էլ որպես թե անձրևի տակ եմ ընկել, շորերս տանը
չորացնում են: Ուսս բաց եմ արել, տեսնում եմ, որ կոնիս վերևի փափուկ մսի
մեջ մի կարիճ է ներս խրվել. սիրտս ճաքում է: Ճտերս առաջիցս փախչում են,
վախից այնքան կուչ եմ եկել, որ չեմ կարողանում ոտս փոխել, հավաքել մի
տեղ: Մեկ էլ տեսնում եմ Սիմեոնս, քեզ մատա՞ղ դառնամ, բալա ջան, տես-
նում եմ երեխաս մաշվա՞ծ, դեղնա՞ծ, պատառ-պատառ դառած շորերով դա-
լիս է դեպի ինձ լաց լինելով: Դուք տեսե՞լ եք խեղճ, անհայր, անմայր որբին,
որ աստվածասեր մարդկանց դռներին շաբաթներով հիվանդ մնալուց հետո
վեր է կենում, զոզոզալով, մորմոքելով պատերի տակ քաշ է ընկնում. աչդ-
պես տեսա երեխայիս: Որպես թե նրա համար մի փոքր գառն եմ առել, հիմա
լալիս է. «Հայրիկ, հայրիկ, տես, գառը սատկում է, մի տես, է՛...»: Այդ մի-
ջոցին տեսնում եմ մի փառավոր սպիտակամորուք մեծ մարդ, որ գավազանը
ձեռքին գալիս է, մոտենում: Սիմեոնս ասում է. «Հայրիկ, աչդ գավազանի
ծայրի երկաթով խփիր, կարիճը կընկնի»: Լսում եմ երեխայիս, գավազանը
հենց որ ուսիս եմ տալիս, կարիճը գետին է ընկնում, բայց մի մեծ սարսա-
փելի որդն է դառնում: Սիմեոնին պինդ գրկում եմ երկու ձեռքով, գլուխը դնում
կրծքիս, փախչում եմ դեպի տուն: Դառը մնում է, չեմ իմանում, թե ինչ է
դառնում:

Առավոտը վեր կացա, երազը պարզ մտիս էր: Չէ, ասեցի, սա բարի նշան
է: Երեսիս խաչ հանեցի, սուրբ Կարմիր Ավետարանին մի մատաղ խոստացա:
Յասավուլին խնդրեցի, որ ինձ պրիստավի մոտ տանե: Ասեցի՝ կես մանեթ փող
կտամ:

— Դե հիմա տուր, տանեմ:

— Փող չկա մոտս, աստված վկա, հենց որ աշտեղից դուրս կելնեմ,
կտամ: Եթե չտվի, էլի բեր ինձ այստեղ:

Պրիստավին ասեցի, թե ես խաչի, Ավետարանի վրա, եկեղեցու մեջ

կերդեմ, որ այդ տղային օրումս բան չեմ սովորեցրել: Սահակին բերել տվին:
Նա պատասխանեց, թե ես էլ կերդեմ յոթն խաչ-ավետարանի վրա, որ
ինձ սովորեցրել է, ես գողացել եմ ու իրան տվել:

Գլուխս մնաց կախ ընկած:

Դե՛հ, բանս պրծավ: Երդումն էլ որ բան չարավ, էլ ո՞վ կլինի իմ ճարը:

Ու էլի նստեցի: Հիմա էլ ազատվելու հույս չունեի: Կմնամ այստեղ, կփը-
տեմ, կկորչեմ: Տուն, բարեկամ, ազգ, ազգական էլ չկան ինձ համար, քաջա-
հր բախտավորների համար է. կնիկ, տղա, երեխա նրանք ունենան. մենք ի՞նչ
ենք: Ի՞նչ կլինի, օրինակ, կենդանի մարդը, որ գերեզմանի մեջ նստած, լույս
աշխարհին նայում է, հույս չունենալով, որ մեկ էլ դուրս գա այդտեղից: Ես
էլ այդպես էի: Մի ամբողջ շաբաթ նստեցի բանտում:

XV

«Աստծու պահած գառը գայլի կերակուր չի դառնա»: Շատ լավ են ասել:
Աստված ինձ էլ պահեց:

Մի օր էլի կանչեցին պրիստավի մոտ: Ինձանից առաջ տարել էին Սա-
հակին: Հինգ թե վեց ուրիշ տղաներ էլ կային, ամենքը Սահակի հասակի, Սա-
հակի նման կեղտոտ, բոբիկ:

Ինձ հայտնեցին, թե դու ազատ ես, կարող ես գնալ: Հիմա էլ ուրախու-
թյունիցն էին ոտներս դողդողում: Չհավատացի, մեկ էլ ասել տվի այն խոսքերը:
Դուրս եկա լույս աշխարհ: Արարիչ աստված, որտեղ որ նեղացած, հույսը
կտրված, աչքը ճանապարհի, ակա՛նքը ձայնի դրած մարդ կա, ամենին էլ ազա-
տե, ինչպես ինձ: Կասես թե գերեզմանից էի դուրս եկել. մարդիկ որ դես ու
դեն էին գնում, դարմանում էի: Չէի հավատում, թե առաջվա պես մարդ եմ,
ինչպես ուղեմ, կապրեմ: Վախում էի, թե հիմա մեկ էլ ետ կկանչեն, էլի
բանտը կտանեն... Համարյա վաղ էի տալիս:

Գնացի Սաղայի մոտ: Քաղցած էի, հաց ուղեցի: Դեռ մի թիքան բկովս
չէր անցած, տեսնեմ յասավուլը ներս մտավ: Հացը մնաց բկումս, կուլ չգնաց,
ոտ ու ձեռքս ահ ընկավ: Յասավուլը երբ պահանջեց իմ խոստացած կես մա-
նեթը, հասկացա բանը, սիրտս հանդարտվեց: Հացը թողեցի, Սաղայից փո-
ղերս ուղեցի: «Ինչ փող, ինչ բան: Առաջվանից պարտական էիր, ասեց, քե-
ղանից հետո շորերդ եմ պահել, մի քանի շահի է մնում, ահա հաց ես ուտում,
պրծավ գնաց: էլ ի՞նչ հաշիվ»:

Հոռով բկիս հացը կուլ տվի, ասեցի հացը չեմ ուտում, փողը տուր, հո-
գիս յասավուլից ազատեմ, հետո հեշտ է: Չտվեց: Խնդիրք, աղաչանք, պա-
ղատանք՝ ոչինչ. Սաղայի սիրտը քար է դառել, չէ լսում: Չայնս փորս ընկավ,
ի՞նչ անեմ, յասավուլը վաղում է, ասում է շո՛ւտ արա, բանս-գործս դու
չես: Աչքս ընկավ մի մարդու վրա, խանութում հաց էր ուտում: Սիրտս ինձ
քաշեց, տարավ դեպի այդ մարդը: Լավ չնայեցի, կարծեմ զարաբաղցի էր:
Խնդրեցի, որ հիսուն կոպեկ տա ինձ, ասացի՝ նեղ տեղ եմ, աստծու սերին,
օգնիր: Դարաբաղցին ծանր-ծանր հարց ու փորձ արավ, մի երկու անգամ էլ
կրկնեցի խնդիրքս: Ողորմություն ուզողի պես էի, այդ օրն էլ տեսա, երեսս
սևացրի: Փողն ստացա, հոգիս ազատեցի: Յասավուլը փողն առնելուց հետո
քաղցր բարեկամ դառավ, ինձ տարավ դուրս, պատմեց, որ Սահակի ընկեր-
ները բռնվել են և պատմել են ամեն բան, ինչպես որ ճշմարիտն էր: Այն լա-
կոտներն էին ընկերները, որ ես տեսա պրիստավի մոտ: Հետո իմացա, թե ինչ
մեծ փորձանքից էր ազատել աստված: Մեծ բան էր դառել: Սահակն իր ըն-
կերների հետ քանի՞ զոռություններ է արել:

էլ ո՞ւմ բերանով հաց կ'ընար: Մի կողմէ փող չկար մոտս, դատարկ ու տկուր մնացի: Թողեցի հացն ու գնացի: Լացս գալիս էր, ուզում էր ինձ խեղդեմ, ո՞ւմ միտն էր գալիս, թէ ով կա աշխարհում: Քաղցած մարդու լացն էր ինձ խեղդում: չիմանաք թե երկրիս վրա դրանից էլ վատ բան կա: Արնախում թրշնամիս շտեմնեմ: Այդ քաղցած մարդը ոչ կարողանում է մտրալ, ոչ մի բարեկամ ունի, որ գնա մոտը:

Գլուխս վեր առած գնում էի, աչքերս դեղնել էին, չէի իմանում, թե ումին եմ տեսնում, ով է առաջս գալիս: Մտքումս մի բան առում էր՝ գնա, քաղաքից դուրս մի տեղ պառկիր, քնիր: Եվ գնացի դեպի հայոց հանգստարանը: Արեգակը թեքվել էր, մի լավ տեղ գտա, պառկեցի: Չեմ իմանում քնել եմ, թե ուշս է գնացել: աչքս բաց արի, տեսնեմ մեկը ձեռքիցս ձգում է: Օրը մթնում էր, նայեցի, տեսա Գրիգորը կանգնած էր ինձ մոտ: Շատ դարձացած էր:

— Տնաշեն, երեխա՞ ես, այսպիսի տեղը բաց կ'ընե՞ն: Եթե ես չպատահեի, ով գիտե, մինչև երբ կ'ընեիր:

Եվ Գրիգորն առաջվա պես սկսեց հաղել: Խեղճ մարդը ինձանից լավ օրում չէր: Սկսեցած, մրոտած, պատառուտված: Հազը նրան սպանում էր:

Ես պատմեցի գլխովս անցածը, չամաչեցի, ասեցի երկու օր է քաղցած եմ: Ախ, որքան ծանր էր պատմելը: Լացս եկավ, լաց եղա: Գրիգորը խղճաց, մոտս նստեց:

— Քաղաքից մեր գործարանն էի գնում, — ասեց, — վա՛յ ինձ, բեզ տեսնելով մեղք էլ արի, ասեցի՝ տես, հարբել է ու օրտեղ քնել:

Հետո մի քանի դեղնած հին թղթեր հանեց, բաց արավ, մեկի մեջ մի մանեթ փող գտավ:

— Մարգիս, հավատա, հոգեպահուստս սա է:

Ասեց ու մանեթն ինձ տվեց: Ես էլ վերցրի:

XVI

Շատ պարապ շմնացի, աստված օգնեց, մի լավ տեղ ճարեցի: Ի՞նչ լավ, հասարակ մշակութային ասեմ, հասկացեք. մշակութային մի նավթի գործարանում: Ութ լավ ընկերներ ունեի, ութն էլ՝ հայեր: Սե քաղաքումն էինք աղբում:

Ամիսը խոսել էին քսանհինգ մանեթ: Բայց գործս դժվար էր և շատ կեղտոտ, ամեն օր նավթի, մագնիսի մեջ էինք: Հացի համ չէի իմանում, ձեռքերս մինչև արմուկները օրերով նավթի մեջ էին: Առաջին շաբաթ ախորժակըս կապվել էր, օրը կես հաց զոռով էի ուտում, կերածս էլ մեկ էլ ետուկտ էր գալիս բերանովս, թափվում էր, զոռով էի պահում, շատ սոխ էի ուտում:

Բայց կամաց-կամաց սովորեցի:

Իրիկուններն ինն հոգի հավաքվում էինք մեր փոքր սենյակում, քնում: Ամեն մեկիս համար այնքան տեղ կար, որ պառկում էինք: Բայց հիմա լավ էինք ապրում, ուրախ էինք: Ես անցածը մոռացել էի, երեխաներիս համար գիշերը ցերեկ էի անում: Մեր ընկերներից մեկը սազ ածել գիտեր, ածում էր և երգում: Ուրիշ երգ՝ Զաքարիայի բերանը չէր գալիս, նա միշտ կերգեր Ղարաբաղի վրա շինած թուրքերեն շիքաստան: Ես էլ էի սովորել, հիմա մոռացել եմ, միայն այս խոսքերն են մտիս մնացել. «Ղարաբաղ, քո սարերդ տեսնողն էլ տեսնես ախ քաշո՞ւմ է»: Մեր գործարանի պահապանը մի մշեցի հայ էր, նա էլ գիշերները մի-մի կմտներ մեզ մոտ, կնստեր, ձեռքը ծնոտին դնել կտար, անխոս ականջ կդնեք սաղին: Մեկ էլ կտեսնեիր, կսկսեք իրանց երկրի երգերից երգել. մենք կծիծաղեինք, բայց մշեցի Միստսը մեր ծիծաղին ահալող

չէր դնի, իր քրդի երգը կասեր: Խեղճի բերանը ծիծաղ չէր գալիս, միշտ ախ էր ու ախ: Բնչպե՞ս ծիծաղ դա... ասում էր, մի ամիս ճանապարհ եմ եկել:

Կիրակի օրերը գնում էինք քաղաք: Ամեն ճեղք տուն ուներ, տեղ ուներ, նամակի, լուրի էինք սպասում: Ես ութ ամիս օտարություն եմ քաշել, այդքան ժամանակ երեք նամակ եմ ստացել մեր տանից, հինգ անգամ էլ ինքս եմ գրել, 35 մանեթ էլ փող եմ դրկել: Զարմանալի է, որքան ուղարկում ես, հերիք չէ: Կնիկս միշտ գրում էր, թե հացի փող չէ դառնում ուղարկածդ. երեխաները տկուր են ու տկուր, կրակի վրա գցես ամենքին, մրկելու հոտ չես հասկանա: Օտարություն մեջ աշխատած փողն այսպես է լինում. աշխատում ես, շարշարվում, տանջվում: Բայց թե ի՞նչ ես անում, ինչպե՞ս ես մտնում, դու էլ չգիտես:

XVII

Ձմեռն անցավ. գարնան բերանը որ բացվեց, աչք պիտի տեսնե այն մեծ-մեծ խմբերը, որ Ղարաբաղի կողմերից էին գալիս: Ես որ հարյուրն ասեմ, դու հազար իմացի: Եկան, ցրվեցան, ամեն տեղ լցվեցան: Գործի էին ման գալիս, ճարելը հեշտ չէր: Տեղ էլ չունեին ապրելու, գիշերները փողոցներում թափված քնում էին, առավոտները մրջյունի նման ցրվում: Գրանց որ տեսնում էի, իմ վիճակին փառք էի տալիս: Ասում էի՝ չէ՛, հիմա բաներս կարգի են ընկել. եթե աստված թողնե, ես էլ կամաց-կամաց կհասնեմ մի քանիսների ետեվից, որոնք Շուշիում թող կուլ տալով ման էին գալիս, բայց այստեղ դուգված-զարդարված պարոններ էին, փողը շամիչի պես էին ուտում:

Աստված... Չէ՛, ես երկար ժամանակ շմնացի խաբված: Լավ մտիկ արի, տեսա, որ նրանց աշխատանքը մենակ այդ հազուստն է մնում: Այնքան էլ բախտավոր չէին: Ողջ օրերը կամ քննիչի, կամ բժշկի մոտն էին գնում, գալիս: Կանաչի ծախող Մարկոսը, մեր հարևան սոսեցի Մարիամի տղան, իսկ է, լավ-լավ շորեր էին հագնում, բայց ի՞նչ օրում էին ապրում: Մարիամը քանդվել էր բժիշկների ձեռքին. էլի բան չգտավ, շնություն էր արել, ծածուկ հիվանդությունից գլխի մազերը, հոնքերը թափվեցան, քթի ծայրը կերվել էր, ընկել: Իսկ Մարիամի տղի համար ասում էին՝ կեղծ թուղթ է շինել, կեղծ թղթով փող ստացել, կերել: Արդար աշխատանք անողներն ինձ պես մարդիկ էին: Այսքան շարշարվում էի, այսքան զրկում էի ինձ, վերջիվերջո տեսա, որ քառասուն մանեթ փող է մնացել: Մտքումս մի թիվ էի դրել. փողս թե այդ թվին հասնեք, տուն պիտի գնալի:

Բայց վախում էի, որ աչք թվե՛ն չկարողանամ հասցնել: Ապրիլ ամիսը որ անցավ, Բաքուն դժոխք է դառնում: Երկնքիցը կրակ էր թափվում, երկիրը կրակ է ընկնում. բախտավորները փախչում են, խեղճերը՝ մնում: Հաց աշխատելու ժամանակը հենց հիմա է: Ամբողջ տարի—օրը մեջքիցդ ծալված բա՛ն արա, նավթի մեջ կորված, ցեխ ուտելով, միջատների կերակուր դառած: Սիրտը կրակ է ընկնում, աչքում է: Գնում ես, վերցնում ես աղի տաք ջուրը, որի կեսը նավթ է, կեսը՝ ավազ, խմում ես, որ քիչ հովանաս, ընդհակառակն, սիրտդ խառնում է, աչքերդ ուղում են, որ դուրս տրաքվեն. մարմինդ ավելի տաքանում է, քրտինքդ ծլծլում է: Էլի գնա, բան արա: Մի կտոր շվաք չկա, որ պառկես, հանգստանաս: Քամի թե մեկ-մեկ վեր է կենում, ճակատդ հովացնելու համար չէ. ավազը, ծուխը, թողը հավաքում է ամեն տեղից, բերում ածում աչքերդ, բերանդ, ականջներդ, քիթդ: Փախչելու տեղ չկա:

Հենց մի այդպիսի օր ես մրսեցի: Քաղաքից գալիս էի, տաքը խեղդում էր, կոճակներս բաց թողեցի, որ կրծքիս քրտինքը ցամաքի: Մեկ էլ չեմ իմանում՝ որտեղից մի սուր ցուրտ քամի վերկացավ. թրի պես կտրում էր, անց-

նում: Մինչև տեղ հասնելը, իմն ինձ հասավ: Մեջքս տախտակ էր դառել, չէր շարժվում:

Պառկեցի:

XVIII

Հիվանդ եմ, մին ու մենակ ընկած եմ մի օր, երկու օր: Միասին մնալ չէ լինում, բոլորը երբ հավաքվում են, նստելու տեղ չէ լինում: Մեկ էլ հիվանդ մարդը այդքան մարդկանց մեջ ինչի՞ նման կլինի. գնալ-գալ, խոսել, ծիծաղել, հանաքներ անել, այսպիսի բաներ հո իմ պատճառով չէին կտրվի, դադարի: Ինձ փոխեցին: Պատի բամակին մի փոքրիկ տեղ կար շինած, չեմ իմանում, թե ինչի համար: Փայտ, տաշեղ, կացին, ուռներ կային թափված, հավաքեցին մի անկյունում դարսեցին, շորերս փռեցին, ինձ պեղեցին այդտեղ: Մի շան բնից մեծ տեղ չէր:

Հիվանդ ընկած եմ մենակ: Մարմինս փշրված է. դուխս ճաքում, օւղեղս ուզում է դուրս թափվել: Կողքիս վրա շուռ գալ չեմ կարողանում. մեջքս գերան է դառել, ձգվել, ծախք է: Լեզուս սպիտակել է, ճաքճաքվել, բերանումս չէ շարժվում. ուզում եմ խոսել, հինգ խոսք լավ է դուրս գալիս, տասներորդ խոսքը ես էլ չեմ հասկանում: Բերանս դառն է, կասես աշխարհիս լեղին ածել են բերանս: Միտս, թոքերս կրակ են ընկել. ջուրն ամփի սաստկացնում է կրակը: Զեռքս որ երբեմն տանում եմ սրտիս կամ կռներիս վրայով, կասես կաշիս ձկան մեջք է դառել: Ծթե քիչ տաք ջուր լինեք, վրաս ածեի... կեղտն ինձ ուտում է:

Ընկերներս ցերեկը գործի են լինում, ոչ ոք չէ մնում մոտս: Մտքի տակ եմ ընկնում, ուշս, խելքս ինձանից հեռանում են: Կյանքումս առաջին անգամը չէր, որ հիվանդանում եմ: Քանի-քանի անգամ Զարիսուսի կամ Քարինտակի ձորերում անձրևի տակ եմ ընկել, թրջված, ջուր կտրած, դողալով, դողդողալով եկել եմ տուն: Իսկույն շորերս հանել եմ, ծածկվել անկողնի մեջ: Իսկույն ոտներս տաք ջրով լվացել են, թեյ են տաքացրել, զոռով խմացրել: Կինս, երեխաներս բոլորվել են շորս կողմս, ամեն մեկը վերմակի մի ծայրը պինդ պահել է, չէ թողնում քամի մտնել, ինձ մրսացնի: Մինչև անգամ փոքրիկ Միմեոնս էլ քիթ ու պոռնկը վեր թողած նստում էր, մեջքս պահում ցրտից: Քրտինքը դուրս էր տալիս, թրջում, ջրոզող անում ինձ: «Փա՛ռք ասածու, փա՛ռք ասածու, քրտնել է», — ասում էին երեխաներս ուրախացած և էլ պինդ ծածկում ինձ: Առավոտը դարձնում էի ինչպես մորից նոր ծնված, գնում էի գործիս:

Հիմա... Վիզս կուշ է եկել, շունչս կտրվում է... մահս առաջիս կանգնած է: Գլուխս սաստիկ քոր է գալիս, որքան քորում եմ, սիրտս չէ հովանում: Մատներիս նայում եմ, եղունգներիս վրա սև ցեխ է հավաքվել: Միտս ծանրանում է, կուշ է գալիս, ասում եմ, հա, հիմա կտրաքվի. բուկս նեղանում է, նեղանում, ահա՛ խեղդվում եմ. մեկ էլ լայնանում է, արտասուքներս աչքերս թրջում են: Ուզում եմ մի ա՛խ քաշեմ, որ հոգիս հանգստանա, սիրտս խըղճացնում է. հիմի էլ հազն է խեղդում:

XIX

Մենակ, մենակ... Կատու էլ չէ գալիս մոտս: Դրսի աշխարհը կասես թե քշել են տարել, ձայն ու ծպուտ չեմ լսում, հազարից մի անգամ հեռու, հեռու տեղից գործարանն է շվացնում: Մեր բոլոր սուրբերը միտս են գալիս. սրտումս աղաչում եմ, պաղատում եմ, որ ինձ օգնեն, մատաղ եմ խոստանում: Իրիկունը գալիս են ընկերներս: Օտար են, որքան որ լինի, սիրտները քիչ է ցավում:

Նստում են իրանց համար, իրանց խոսքին, ինչպես ամեն անգամ: Քառանչ եմ քաշում, տնքում եմ, վայ եմ անում: Միտս խորովվում է, մի քաղցր խոսք, մի ցավակցություն եմ ուզում լսել. բայց նրանք խոսում են, ինչպես օտար մարդ: Է՛հ, մեռնեմ էլ, նրանց ի՞նչ: Մի փոս է, կքանդեն, կձգեն մեջը: Մի կաթիլ արտասուք էլ կխնայեն ինձ: Խոսելով, հանաք անելով կթաղեն:

Բայց էլի Զաքարիայի արևն աստված օրհնե: Նա էր մեկ-մեկ դալիս, նըստում ինձ մոտ, զոռով կես բաժակ թեյ խմացնում: Նա էլ որ լինեք, հազար կորածներից մեկն էի:

Մի երեկո եկավ մեր մի ուրիշ ընկերը՝ Մկրտիչը. լեզվիս նայեց, աչք ու ունքիս նայեց, ոչինչ չասեց, գնաց: Գնաց ու իրանց սենյակումն ասեց. «Է՛հ, շուն դարիք. ճակատդ պինդ է, չես սատկի: Վաթանդ, հողդ կքաշի, կտանի, դորավոր է»: Արտասուքներս անձայն թափվեցան բարձիս վրա: Աստված, աստված, մի՞թե խեղճիս չես տեսնում... Մկրտիչի խոսքերն ինձ կրակ տվին: Միտս ընկան իմ տեսած տեղերը: Աշունքվա այն պարզ օրերը, երբ շատ վաղ դուրս ես գալիս տանից, արեգակի ցնցուղը տված ժամանակը, գնում ես դեպի հայոց վերին հանգստարանը, անցնում ես Կլո-թումբից վերև, ճանապարհի բարձր տեղը նստում: Աչքդ պցում ես սև սարերին, մութ ձորերին: Զով քամին երեսիդ է փշում, Պեխի-աղբրի դռներին արեգակի կարմիր լույսն է ընկնում: Նստում ես, սպասում: Հեռու տեղերից շան հաչոց է գալիս: Խոտերի վրա եղչամն է դրել. Քարինտակ գյուղի երգիկներից ծիրանի ծուխը մլլում է, բարձրանում: Քիչ է բարձրանում, մնում է գյուղի վրա կանգնած, կապույտ թևեր թռվալի պես: Այս կողմին, ճանապարհի տակ մեծ ձորի կուրծքը վարում են: Երեք ջուխտ եղներ տնքալով, ճռռացնելով քաշում են արորը դեպի բարձր, դեպի սարը: Մանուկ հոտաղը պինդ նստած է լուծի վրա, երկար ճիպոտը շարժում է, պինդ ձայն է տալիս եղներին. «Դե՛հ, ծաղիկ, դե՛, Հոնիկ, շուտ գնացեք, լավ գնացեք»: Տեսնում ես, ճանապարհով գալիս է դարաղշլաղեցի հայ գյուղացին. փափախը դարձանոտ, հալավի օձիքը կարմիր, մեծ դեղնապղնձի գոտին կապած: Դարձանով բեռնած ձին առաջ է ընկել, դարձանի հակերի միջից կախ արած են համեր, աքաղաղներ: Փափախը գլխիդ ես դնում, գնում առաջը: — Բարի լույս, ասածու բարին: Հանաքով, ծիծաղելով առևտուրդ անում, էլի նստում...

Միտս են գալիս մեր աղբյուրները. քանի-քանիսները կան, ի՞նչ ջուր, ի՞նչ համ ու հոտ: Աշունքվա դեղին, կանաչ, կարմիր տերևները թափվել են քաղցր ջրերի վրա, քամին նրանց դեսուդեն է տանում: Տերևները մի կողմն ես հավաքում, չոքում ես, ընկնում աղբյուրի վրա... Մի կաթիլ, երկու կաթիլ, այստեղ լինեք, այս նավթի, աղի մեջ, կառողջանայի, վեր կկենայի: Ա՛խ, ուր է... այնտեղ թափված, խմող չկա... Կռտացած, քար դառած լեզվիս վրա նոր ճեղքեր են բացվում... Ուզում եմ Զաքարիայի շիջաստան երգեմ, ձայնիցս ես էլ եմ վախենում, լռում եմ:

Հետո ուշս, խելքս էլի գալիս են մեր տոն: Ես հո չեմ պրծնի այս հիվանդությունից: Կմեռնեմ, խոսք չկա, աչք շնաբույնի մեջ կմեռնեմ: Ի՞նչ կանեն երեխաներս... Քառասուն մանեթը նրանց կհասնի, գիտեմ, Զաքարիան կհասցնի: Դրանցից մի հինգ մանեթով իմ հոգու համար ժամ-պատարագ կանեն: Կվերջանա փողը, իհարկե: Հետո՞: Երեխաներս դռները կընկնեն, փեշ կընեն, հաց կմուրան: Էլ ուրիշ ճար չկա... Սառաս ու Միմեոնս միասին կգնան. «Քաջի՛, մի ողորմություն արեք, աստված ձեզ պահե՛ք»: Փողոցում մարդ կտեսնեն, ձեռքները մեկնած կգնան դեպի նրան: Էլ կնիկս երեխաներիս գլխներն ու շորերը չէր վաճառ, մազերը չէր սանդրի: Ի՞նչ հարկավոր էր: Իստակ, մաքուր տեսներն, սղորմություն չէին տա: Կնիկս էլ մի կողմով կգնա: Իրիկունը

կզան, միասին կուտեն հալածած հացը... Ինձ կմոռանան... Բայց Անուշը, Տեսնես կնոջս խելքը կկտրի", որ նրան դռնեղու շուղարկե, տանը թողնե: Մեծացած աղջիկ է... Ա՛խ, քանի սոված շուն ու գայլ կան, ման են գալիս. որ մեկի ճանկը կընկնի: Չէ, Հյուրգատ, չէ, չթողնես դուրս գա փողոցը. քաղցած մեռիր, փայտ կե՛ր, չափահաս աղջիկդ մարդկանց մեջ չդցես. պահիր աչքիդ լույսի պես, որ մարդու տաս: Աստվա՛ծ, ինչ մտքեր ունեի, և հիմա ի՛նչ եմ: Տեսել եմ, տեսել եմ Շուշու մեղդանում աղքատ փոքրիկ աղջիկը, գալիս է, կրպշում մարդուց, ասես թե երես շունի, մինչև կոպեկ չես տալիս, ձեռք չի վերցնի: Նրան հայհոյում են, ծեծում են, որ մեկ էլ չգա, չմոտենա: Բայց նա քաղցած է... Ի՞նչ անի: Անուշս էլ այդպես կզառնա: Կասեն, կհարցնեն՝ ումի՞ աղջիկն է:— Սարգսի աղջիկը. ինքը, խեղճը, գնաց օտարություն, այնտեղ մեռավ...

Ինչպե՞ս լավ միտք եմ անում այս բոլորը: Միմյանց ետեից, սարքած շինած գլուխս են գալիս այս մտքերը: Բայց բարձս թրջվել է արտասուքովս, գլուխս էլ ո՛ւր դնեմ: Ուշս գնում է... մեկ էլ երեկոյան եմ զարթնում...

Բայց օրից օր ծանրանում էի, ուշք չէր մնացել գլխումս. մարդկանց դուռով էի ճանաչում: Հինդերորդ օրը լեզուս կապվեց. ասեցի, որ վերջս է:

XX

Աչքս բաց եմ անում... Ինչպես որ ամառ ժամանակ գետում լողանում ես, գիշերը դռանը, լուսնի տակ քնում, այնպես էլ ես եմ ընկած, թեթևացած, հանգիստ, հով: Ողորմա՛ծ տեր: Մթնել էր: Տղերանց սենյակից ճրագի շողերն ընկել են իմ բույնի առաստաղին. դռանը երկու թե երեք մարդ հանդարտ խոսում են: Քա՛ղցր է ականջ դնելը: Յուրա-ցուրտ քրտինքի մեջ եմ ընկած. շոքերս կպել են մարմնիցս, ականջներս ջրով լցվել էին: Բերանս առաջվա պես շորացած չէ, բայց էլի դառն է:

Քնով էի անցած, թե ինչ էր, չգիտեի, բայց աչքիս առաջ տեսել էի... երեսխաներիս: Աչքս բաց անելուն պես չէի հավատում, թե Բաբու եմ: Ախր տուն էի գնացել. երեսխաներս շեմքումը վզովս էին ընկել, երեսս լիզում էին, չէին թողնում, որ տուն մտնեմ. որը փեշիցս էր բռնում, որը՝ ձեռքիցս, որը ոտիս տակն էր ընկնում: Բայց երբ երկար նայեցի շորս կողմիս, խելքս ինձ ասեց. «Լավ մի՛տք արա, տես որտեղ ես. ծիտը երազում կորեկ կտեսնես»: Ճշմարիտ էր. մշեցի Մինասի ձայնը լսեցի: Նա, ինչպես միշտ, նստել էր դրսում, երզում էր: Տեր աստված, մի հասկանաս լեզուն, տեսնես ինչ է ասում... Մենակ այն եմ հասկանում, երբ նա պարզ կլկլացնում է. «եսայու խավատ, խայու աստված, խայու խաչեր»:

Աստված ինձ ազատեց: Առանց օտարի օգնության ազատեց: Աստծուն շատ մարդ է կանչում, որ օտարականին պահե, պահպանե: Սեղան չի բացվի, մի բաժակ գինի չի խմվի: Դարաբաղում առանց օտարականի կենացի: Ես ինքս քանի-քանի խնջույքներում խմել էի և կրկնել ինձանից մեծերի ասածները. «Մոլում, ցամաքում, անապատում, բանտում, գլուխը քարին, կողքը գետնին, ինչ տեղ օտարական կա՝ նեղություն մեջ, աստված ինքն օգնե», պահե: Որ իրանք այստեղ չեն, բայց իրանց սիրտը, հոգին այստեղ է, բարով գան, իրանց բարեկամի կյանքը քաղցրացնեն: Ո՛վ կարող է իմանալ, դուցե հենց այն իրիկունը, երբ իմ լեզուն կտրվեց, մի աստվածասերը ինձ համար է աստված կանչել:

Չաքարիան. եկավ, քրտինքս տեսավ, ասեց՝ էլ չվախես, պրծել ես: Պատմեց, որ երեք օր ուշաթափ եմ եղել, որ ինքը շատ ժամանակ ինձ մոտ է մնացել: Շնորհակալ եմ, գնացել է դալար Սեթուն բերել, թեև բոլորովին իմ միտս չէր:

դալարն ինձ մտիկ է արել, ասել է՝ արյուն առնելու ժամանակն անցել է, դրա հարը մի լավ քրտինքն է: Քրտինք բերող մի դեղ է տվել ու դնացել:

Տասնուչորս օրից հետո կանգնեցի, թեև շատ նվաղ էի: Էլ չսպասեցի, ընկերներին ասեցի՝ գնում եմ տուն:

— Ի՞նչ է եկել քեզ,— հարցրին նրանք,— աշխատանքը լավ է...

— Չուզեցի այսպես աշխատանքը,— ասեցի,— մի կտոր շոր հացը երեսխաներիս հետ ուտեմ, բավական է:

Ճանապարհ ընկա դեպի մեր տուն:

XXI

Շուշի մտա կիրակի օր, կեսօրից հետո: Ամառն էր, եղանակը հով, սիրուն: Մարդ, կնիկ, տղա, աղջիկ դուրս թափված գնում էին ման գալու: Կասես բանտից էի ազատվել: Այնքա՛ն ուրախացա, սկսեցի համարյա վազել:

Հայոց հրապարակից բարձրացա, փոստի փողոցովն անցնում էի. տունը մոտիկացել էր: Այդ փողոցում սալ քարի վրա նստած էր սպիտակ չադրաչի մեջ փաթաթված մի կին: Ողորմություն էր խնդրում: Գլուխը զցել էր գոգը, որ մարդ չտեսնե. ձեռքի կեսը դուրս էր բերել, բաց արել. ամեն մի ոտի ձայն լսելիս ցած ձայն էր հանում: Շատերը չէին նայում, անցնում էին: Ես ձեռքս գրպանս տարա, որ ողորմություն տամ, մանր փող չկար: Լավ, ասեցի, հետո կտամ: Եվ էլի վազեցի:

Հենց ինչպես հիվանդությունս ժամանակ տեսել էի, այնպես էլ եղավ: Երեսխաները կպան ինձանից: Նրանց համար նոր էի աշխարհ եկել: Մարմինս փշաքաղվեց, երբ տեսա նրանց այնպես տկուր:

Կնիկս տանը չէր: Հարցնում եմ, թե ո՛ւր է, լաց են լինում: Ես էլ լաց եղա. աստվա՛ծ, անբախտություն չիմի պատահած: Բայց Միմեռնն ինձ հանգրստացրեց, ասելով.

— Միշտ մթնած ժամանակ է գալիս:

Վերջապես մթնեց: Կնիկս սպիտակ չադրան շուռ կալած եկավ: Ասեցինք, խոսեցինք: Ի՛նչ իմացա... Փողոցում նստած մուրացկանը իմ կնիկս է եղել... Արյունս գլխիս խփեց: Լեզուս էլ չզորեց, որ ուրախացնեմ, ասեմ՝ մի նոր սընդուկ եմ բերել, ամենքի համար չիթ ու կտոր եմ բերել, մի տասն կամ քսան մանեթ էլ փող: Ես կատաղել էի: Բայց ո՛ւմ վրա:

Իհարկե, ինձ վրա, ինձ...

Գ Ս Վ Ա Ռ Ա Կ Ա Ն Հ Ե Ր Ո Ս Ն Ե Ր

Ներածություն

Գրողն էլ, ինչպես և ամեն մի մահկանացու, ունի զարմանալի, անհասկանալի քմահաճություններ: Շատ անգամ նա թողնում է այն, ինչ որ պարտավոր էր և կարող հեշտությամբ անելու և ընկնում է այնպիսի տեղեր, ուր միայն դժվարություն կա նրա համար: Դիցուք թե նա ուզում է ժամանակակից մարդկանց պատկերները նկարագրել. նա նպատակ է դրել այդ պատկերներից լավերն ընտրել, այնպիսիները, որոնց վրա դեմք կա, միտք, հայացք, նշանակություն կա: Եվ դրա համար նա, չե՞ք զարմանում, ճանապարհորդա-

կան պայուսակն է վերցնում, դեռ ու դեն է գնում, բոլորովին նոր, բոլորովին անծանոթ մարդիկ է որոնում և սկսում է նրանց ուշադրությամբ դնել, սկսում է նրանց հասկանալ: Այնինչ նա կարող է իր տեղը նստել, իրան նեղություն չպատճառել և վերցնել իր ծանոթներին, դրանց պատկերները նկարագրել:

Արդյոք մոլություն է գրողի այդ հասկացությունը, թե մի հաստատ օրենք, որ ունի ամեն օրենքին հատուկ հաստատ հիմքերը, ես չգիտեմ: Միայն գիտեմ, որ այդ հասկացությունը շատ զարմանալի է:

Բերում եմ օրինակ:

Կովկասի կապուտակ երկնքի տակ անթիվ սարերի կատարներ կան ցցված: Դրանցից մեկը իր վրա բարձրացրել է մի մեծ քաղաք, որին տվել են Շուշի անունը: Մերկ, վիթխարի ժայռերով շրջապատված այդ գագաթը բնության անմեղ և անխորհուրդ կերտվածներից մեկն է եղել, մեկը այն հարյուրավոր անօդատ բարձրություններից, որոնք իրանց անբնակ, անմատչելի գագաթները վեր են բարձրացրել, որ երկնքից շատ ձյուն ու անձրև, շատ խոնավություն, մշուշ խլեն: Բայց թուրք Փանահ-խանի մտքի կարողությունը տվել է այդ ժայռոտ ու բարձր տեղին այնպիսի նշանակություն ու կոչում, որ այնօր գտնե միայն միամիտ, անգետ կովկասցին չի իմանա, թե Կովկասում Շուշի քաղաք կա:

Շուշի...

Նրա եղանակը, կլիման, դիրքը նկարագրելու համար երկար ժամանակ է հարկավոր և գորշ գույնի ահագին քանակություն: Նրա արեգակի գեղեցկությունը, նրա երկնքի կապուտակությունը իմանալու համար հարկավոր է մեծ փորձագիտություն սեփական անձի վրա. որովհետև իմանալու համար դեռ պետք է տեսնել, իսկ տեսնելու համար հարկավոր է համբերություն, սառնասիրտ, երբայական համբերություն: Թողնենք նրա բնությունը. դրա հետ արդեն հաշտվել են բոլոր շուշեցիք, միևնույնն է, թե ինչ կլինի երկնքից, նրանք երկնքին չեն էլ նայում:

Այդ քաղաքն իր ժայռոտ շրջապատի մեջ պահում է մարդկանց մի ահա-գին բազմություն: Լեռան գագաթը ամբողջապես ծածկված է անհամար տնե-րով, որոնց մեջ բույն դրած ապրում են շատ և շատ գեղեցիկ և անպետք մարդիկ, շատ և շատ սիրուն կարգեր ու կանոններ: Այդտեղ հայերը քաղաքի մեծ մասն են գրավում, թուրքերը՝ փոքր մասը: Երկու ազգերը ապրում են զատ-զատ, բոլորովին առանձնացած միմյանցից: Թուրքը հայի մասին շատ և շատ բան գիտե, որովհետև թուրք է, ոչ ոքից վախ չունի, գալիս է արձակ-համար-ձակ հայի թաղն է շրջում: Իսկ հայը թուրքի մասին համարյա ոչինչ չգիտե, որովհետև վախում է թուրքից և թուրքի թաղից, վախում է այդ թաղի ծուռու-մուռ փողոցներից և այդ փողոցներում թավալող «թուրքի լակոտներից», որոնց անունով հայ մայրերը վախեցնում են իրանց երեխաներին: Թուրքերի ահագին թաղը հայերի համար անծանոթ երկիր է: Ես էլ, իբրև հայ, թուրքերին չեմ հա-նաչում և հայերի մասին եմ խոսում:

Մեր հեղինակներից մեկը գրել է աշխարհագրության դասագիրք, և այդ դասագրքի վրա բոլոր հայազգի մանուկները այս պիտի սովորեն. «Շուշի, գավառական քաղաք է. հարուստ է և վաճառաշահ, 25 000 բնակիչ ունի, որոնք մեծ ընդունակություն ունեն արհեստների և ուսման մեջ, հայտնի են իբրև նվա-զածուներ և երգիչներ»:

Երջանի՞կ քաղաք: Այստեղ հարստություն, այստեղ մեծ ընդունակություն, այստեղ նվազածուներ և երգիչներ: Այստեղ թիկերով են կիտում ոսկին: Այս-

տեղ Ողիսևսի պես փայտի ձիեր են շինում: Այստեղ 25 հազար մարդիկ գե-ղեցիկ նվազածություններով և մեղրի պես քաղցր երգերով փառավորում են իրանց բարօրությունը, իրանց բախտը:

Այո՞, սիրելի է Շուշի քաղաքը, հրաշալի... Աշխարհագրության ո՞ր հեղի-նակը կարող է նկարագրել նրա ամբողջ փառքը, շքեղությունը: Միայն հարս-տությունը չէ նրա պարծանքը, միայն մեծ ընդունակություն չէ նրա մարմինն ու արյունը, և միայն նվազարանն ու երգը չէ նրա բերանի խոսքն ու զրույցը: Դեռ շատ բան ունի նա, օ՛, շատ բան...

Հիշել Շուշու անունը և շնկարագրել նրա աշխարհահռչակ «Թոփխանան», այդ մի հանցանք է, որ հավիտյան պիտի ծանրանա աշխարհագրության վրա: Թոփխանա՞, վայր ամենայն հիշատակաց, արժանի քաղցր հիշողությունների, հավիտենական ծուլանոց հանգստության գերի դառած անդամների, մտավոր կենտրոն, հարուստ, վաճառաշահ, ընդունակ, նվազածու և երգող քաղաքի: Թոփխանա՞. հրապարակ ազգային ամեն տեսակ շարժողությունների և ան-շարժությունների, կարևոր և ամենակարևոր տեղ յուրաքանչյուր հարազատ շու-շեցու. օդ և ջուր, առանց որոնց մեռած, անկենդան կլինի երգերի հարուստ քաղաքը: Թոփխանան մի ամբողջ աշխարհ է, թեև մի փոքր հրապարակ է: Մի աշխարհ, որի նմանը մի որոնեք ոչ մի տեղ. նա ծնում, արտադրում է հազա-րավոր մտքեր և ուղեղներ. այդ աշխարհի իմաստությունը, հրաշալի կրթու-թյունը տալիս է հարուստ և վաճառաշահ քաղաքին ապրելու, ուտելու, խմելու, քնելու, նորից ապրելու, նորից ուտելու, խմելու և էլի քնելու հրաշալի, երջան-կավետ և անփոխարինելի կարողությունը: Այդտեղ, այդ գեղեցիկ աշխարհում ծնվում, մեծանում և մեռնում են տաղանդներ ու հանճարներ, բազմանում են երևելի քաղաքագետներ: Այդտեղ է գավառական ինտելիգենցիան առավոտից մինչև կեսօր (ուտելու ժամանակը), կեսօրից մինչև երեկո (ուտելու և քնելու ժամանակը) կանգնում, խոսում, դատում, վճռում. այդտեղ, այդ հրաշագործ մթնոլորտում, վխտում են ազգային «իշխանները», իրանց բարի, երանավետ, յուրի մեջ լողացող աչքերը դեպուդեն տանում, ուրախացնում հասարակ, մոխ-րագույն ամբոխը, որ հրճվում, հպարտանում է, թե այդպիսի հոյակապ իշ-խաններ ունի: Այդտեղ մի օրում, մի ժամում կատարվում է անունների, հայ-րանունների և տոհմանունների քանդակի թարգմանությունը «իշ»-ի վրա: Այդ աշխարհը, որ Շուշու Թոփխանան է, ունի իր «քերականությունը», որ անհա-վատար բարձր է աշխարհիս բոլոր փիլիսոփայություններից՝ սկսած Բուդդայից. մի քերականություն, որ մարդու լեզուն խաղացնել է տալիս, ինչպես աշնա-նային տերև, նայած թե որտեղից է քամի գալիս, իջեցնել է տալիս գլուխը և նրա հետ՝ սիրտը և սրտին տված բոլոր աներևույթ զորությունները՝ մեծի, իշ-խանություն ունեցողի առաջ. խելքը, հասկացողությունը, բանականությունը փակում է մանր կողպեքի տակ և այդ կողպեքի բանալին տալիս հանգամանք-ների ձեռքը. դա զարմանալի քերականություն է, որ ղեկավարում է փողոցի ապականությունից դուրս եկած լկտի տղային և բարձր, աղոթասեր բարի հո-գուն:

Այդպիսի մի դյուխական տեղ է Շուշու Թոփխանան. նրա ամբողջ պատ-մությունը գրել դժվար է. նրան պետք է երկար տեսնել, քննել, իմանալ և հաս-կանալ: Թողնենք այդ մեծությունը, ուրիշ բան որոնենք Շուշում:

Այդ քաղաքն ունի մի հատ բաղանիք և 80 հատ գինետուն: Բաղանիքը թուր-քի է, գինետները, իհարկե, հայերին են, որովհետև առած կա թե՛ «Հայից բեկ չի լինի, թուրքից՝ գինեվաճառ»: Տասն հազարից ավելի հայերը այդ մի հատ բաղանիքում են լվանում իրանց երջանիկ, խնամքով պահպանած մարմին-ները: Բաղանիքը մեծ է թուրքի համար, փոքր է հայի համար: Հայտնի է, որ

քրիստոնյան չպետք է պղծեն մարգարեի որդիներին. և թուրքը, որ պահում է բաղանիքը հայերի թաղում, ուղղափառներին այդ պղծությունից զերծ պահելու համար, քրիստոնյաների համար մի հատ փաթեթի ու նեղ սենյակ է պահում, որ դրանք իրավունք ունեն լողանալու, իսկ մնացած սենյակները մարգարեի որդիների համար են: Կկամենա մեր քաղաքային՝ մի քիչ շուր կտա քրիստոնեայի մարմինը լվանալու համար, չի կամենա՝ քաղաքի զոները փակ են, թող հայը մաքրվի, որտեղ ուզում է: Պետք է ասել, որ շուշեցիին շատ էլ չպիտի մտածել այդ մասին. առաջինը՝ նա ինքը շատ մաքուր մարդ է, երկրորդ՝ նա ունի մի քաղաք, որ հռչակավոր է իր լավ օդով, իր առողջարար դիրքով: Բշխուքան է մոտենում այդ քաղաքին, ոչ՝ ժանտախտը: Եվ այնքան անհոգ են, որ փողոցները շինել են անմաքրությունների ցուցահանդես: Ողորմի՛ Փանահ-խանի հորը. նա այնպիսի տեղ չէ քաղաք շինել, որ մարդիկ մտածեն, թե ի՞նչ է անմաքրությունը— լավ, թե՞ վատ բան:

Այդ քաղաքը գիշերվա լուսավորության պետք չունի, քանի որ ինքն այսօր քա՛ն լուսավոր է, լուսատու: Ո՞ր քաղաքն է նրա պես այնքան մոտիկ երկնքին: Եվ այդպիսի բարձր տեղ կանգնած՝ նա ամենից շուտ ստանում է երկնքի ամենաթափում, գուտ, ամենամաքուր լույսը. էլ այդ քաղաքի ինչի՞ն է հարկավոր գիշերվա լապտերը: Ձեի և միայն ձեի համար են նշանակված քաղաք լուսավորողները. նրանք ոչինչ գործ չունեն, նրանց գործն ինքն իրան է կատարվում: Այդ բարեհոգի լուսավորողները կանգնում են կաթնատու կովի տուղած ծծերի մոտ, կթում են, կթում անդադար: Որքա՛ն միամիտ գառներ են... Իսկ հեռվից նայողը կրկնում է ողորմածահոգի պապերից մնացած խոսքը. «Մատուց, կթելը տղամարդություն է. թող ուտեն, առանց ուտելու գործ չի կատարվի»: Եվ երջանիկ ու անմեղ գառները այդպես էլ անում են. կթածը ուտում են և կերածները մարսելու համար ման են գալիս, իրանց բարեհոգի դեմքերը ցույց են տալիս մարդկանց:

Հարուստ, վաճառաշահ քաղաք է: Այդտեղ լիքն են վաճառականներ, որոնք իրանց բաղմաթիվ բարի գործերի համար սատանաների նախանձն ու շարակամությունն են գրգռել, մի քանի անգամ ամենաանմեղ կերպով սնանկացել են, ստիպված են եղել փող պարտք առնել իրանց մայրերից, բուլբուլից ու կնիկներից և փոխարենը տվել են նրանց իրանց տները, խանութները, բոլոր հարստությունները, և իրանք, օ՛, խեղճներ, որպես անմեղ գառներ, ձեռները գրպանում դրած՝ քաշվել են մի անկյուն իրանց խաղաղ գլուխը անփորձ պահելու համար: Մի սիրուն անձնագոհություն, որի վրա զարմացած են մնացել նույնիսկ նրանց շվարած պարտատերերը: Այդ սնանկությունների մեջ, ինչո՞ւ չհավատանք նրանց երգումներին, ոչինչ կեղծ, ոչինչ անբարոյական, ոչինչ հակամարդկային բան չէ եղել:

Հարուստ է քաղաքը ոչ միայն այս տեսակ անմեղ զոհերով, այսպիսի վաճառականներով: Օ՛, թե որ տեսներե՞... Եվրոպայի, լուսավորված աշխարհի բոլոր թանկագին ապրանքները այստեղ են գալիս, այստեղ են ծախվում, այստեղ են փչանում: Աղքատության քարը վաղուց է դուրս գցվել այս քաղաքից: Այդ քարը դեն են գցել ամենքը, այո՛, ամենքը, առանց բացառության: Ոսկի ու արծաթ չէ դիմանում շուշեցիների պահանջի դիմաց. խոհարարն էլ ոսկի քամար է կապում, իսկ քարտաշը իր կնոջ հետ տուն է բերել ոսկի ժամացույցը: Աշխարհային այդ ամենամեծ բարիքը՝ հագուստը, դարձարանը, իհարկե, գլխավորապես վատնում է քնքուշ սեռը: Շատ բնական բան է: Մի ժողովուրդ, որ հայտնի է իբրև նվագածու, երգիչ, չէ կարող իր

ամբողջ սիրտը, գրպանը, կարողությունը չնվիրել կնոջը, այն արարածին, առանց որի նվագածությունը, երգը միտք, բովանդակություն չունեն: Մեր քնարի լարերը հնչում, դողում են թուխ աչքերի, կամար հոնքերի համար. մեր երգը ծծերին է նվիրված, այդ սերգելիի խալով ծածկված ծծերը ծծելու տենչանքին: Հապա ինչպե՞ս չղուզենք, չղարդենք, այդ փափուկ արարածներին: Խնայողությունը հեռու մնա. բե՛ր, ոսկով պատիր նրանց. ահա թանկագին ակներ, դեղին ոսկի, արծաթ, ազնիվ շալ, թավիշ ու դիպակ. հագեք, կապեցեք, կախ արեք: Այլևս չէ մնացել մի մարդ, որ այդպիսի փառավոր զարդ ու զարդարանքի ճաշակն առած չլինի: Կար մի հին, ասպետական ժամանակ, երբ տղամարդություն նշանակում էր քաջություն, անձնագոհություն. հիմա տղամարդությունը կնոջ զարդարելն է: Չար լեզուները—որտեղից են նրանք պակաս, երուսաղեմ սուրբ քաղաք է, բայց այնտեղ էլ շուն կա—չար լեզուները նոր ժամանակի այդ տղամարդությունը տնավեր շույլություն են անվանում, մի սարսափելի ախտ, որ ամենից հեշտ է մարդկանց գլուխում խոր խորխորատները, ջարդում: Չար լեզուներն ասում են, թե այդ փարթամության ետեր կանգնած է սեւերես տնանկությունը, որ ողբում է, աղիւղի արտասուք է թափում. ասում են, թե մեր նորածն տղամարդկանց մեջքն ու շինքը կտրվել է, պղծել, շինել չէ կարելի: Հարյուր ու մի աչս տեսակ բաներ են ասում: Զրպարտություն է, իհարկե: Իրողությունն այն է, որ մեր Շուշու կանայք սիրամարդից էլ շքեղ են նախշված: Զարդարանքի պահանջը այն բանաստեղծական բարձրության է հասել, որ ամուսնությունը, հարսանիքը անիրագործելի բաղձանք է դառնում: Ամեն մեկն աշխատում է, տրաքվում, ջանք անում, որ շքեղությունը, զարդարանքը էլ չափ ու սահման չճանաչե: Անում են, անում, օրից օր ավելացնում... Միամիտ երիտասարդները, որ աշխարհի համից ու հոտից տեղեկություն չունեն, մնում են մի կողմ կանգնած, ձեռք վերցրած ամուսնությունից ու զարդարանքից:

Բայց իմ խոսքը երկարացավ...

Երկու թե երեք խոսք էի ուզում ասել քո մասին, հայրենի քաղաք, և որքա՛ն շատ խոսեցի: Քո մասին, երեի այդպես է կարգադրած, կարճ խոսել չէ կարելի: Դու այնքան մեծ-մեծ հատկություններ ունես, այնքան չաղ ես քո ներքին բովանդակությունից, որ անկարելի է քեզ չզովել, աշխարհի առաջ չհռչակել:

Քո բանաստեղծական ծուլությունը, քո մշտական քուռը, որ այնքան բարեբար թմրություն է տարածում, կաշկանդում, քո լուռ, մեռելային անշարժությունը, որ այնպիսի սիրելի հանգստություն է պարգևում ամենքին և ամեն մեկին... Ինչպե՞ս մոռանալ: Դու հեռու ես պահվում աշխարհի ցավերից ու վշտերից. մի ամբողջ երկիր կոտորվում է սովից, օգնության աղաչանք ու պաղատանք արարած աշխարհն է բռնում, բայց դու քո անզգա ժայռերի մեջ կուշ եկած, սիրտդ մի հսկայական ժայռ դարձրած՝ ականջիդ մոտովն ես անցկացնում այդ օրհասական աղերսանքները: Գիտեմ պատճառը: Քո ականջները զարմանալի կազմվածք ունեն. նրանք չեն լսում ուրիշ տեղից եկած ձայնը, թե այդ ձայնը քո փորը կշտացնելու, չուղով ծածկելու հատկությունը չունի: Դու լուռ ես մնում, որովհետեւ խեղճ ունես ապրելը և ապրուստի նշանակությունը հանձարեղ իմաստությունը ըմբռնելու:

Քնե՛լ, հավիտյան քնել, մարմին հաստացնել ու պարարտացնել, արյուն շատացնել, հոգին ու միտքը հանգստացնել— կանչում, հրամայում ես դու: Խանարհոթությամբ ծունկ ենք չոքում այդ հրամանի առաջ:

Օ՛, ինչպե՛ս մոռանալ քո հայրենի բնությունը: Ինչպե՛ս մոռանալ այն լեզուն, որ դու պարզեցի ես քո հարազատներին, այն լեզուն, որ դատում, դատապարտում և վատացնում է աշխարհի բոլոր մարդկանց, իշխան Բիսմարկից սկսած մինչև վերջին ջրկիրը, որ կիրակի օրը համարձակվում է նոր շուխա հագնել և երկու գրվանքա միս առնել իր երեխաների համար: Բիսմարկի մասին դատում ես զվարճանալու համար, իսկ ջրկիրի շլինքին շտապում ես նոր հարկ ափելացնել, որովհետև նա կիրակի օրը միս առնելու փող ունի:

Այդ սքանչելի լեզուն կարգ ու կանոն պիտի պահե մեծությունների ու փոքրությունների մեջ: Այդ լեզուն մանավանդ հրաշքներ է գործում քո բարեխառն, դով օղի մեջ գեղեցիկ կերպով ծլած ու ծաղկած քնքուշ սեռի շրջանում: Ո՞վ կարող է նկարագրել այն հանճարը, այն անշեշ եռանդը, որով այդ քնքուշ սեռը իր լեզուն է բանեցնում: Ասում են, թե այդ լեզուն տներ է քանդում, սրտեր է փշրում, անթիվ աստղեր է խալարեցնում, մեղմ ու հանդարտ կյանքի մեջ թույն է մտցնում, մի մաշեցնող, դանդաղ կերպով սպանող թույն: Բայց վնաս չկա. թե մի բան չբանդվի, չի նորոգվի. եթե չխոսեն, չտրորեն անմեղ մարդուն, նա կբորբոսնի: Դու, իհարկե, շատ լավ ես հասկանում այդ ամենը և ամենայն իրավամբ խեղդում ես չգիտեմ որտեղից բերած, քո մեջ դրած դպրոցները, որոնք ծիծաղում են այդ բամբասասեր լեզվի, այդ գեղեցիկ ընդունակության վրա: Թող կինը զարդարվի, պճնվի, ապրե փափուկ, ինչպես մի իշխանի ոսկե վանդակում ապրող սոխակ: Սոխակն ունի մի կրակոտ, խելքից հանող լեզու. թող կին արարածն էլ ունենա սուր լեզու, մարդ այրող, խորովող, հարյուր տեսակ կրակի վրա շուռ տվող, խանձող ու անհանգիստ լեզու: Գեղեցիկը գեղեցիկի համար է: Դու գեղեցիկ ես, և քեզ համար այդ գեղեցկությունը ափսոսալի չէ:

Անհոգ, անտարբեր եղիր, ուրախության, հարստության և երգերի քաղաք: Մի ժամանակ Իսրայելի որդին Բաբելոնի գետերի ափից հառաչում էր. «Թե մոռանամ քեզ, Երուսաղեմ, թող ինձ էլ իմ աչքը մոռանա»: Քո որդիքն էլ այդ բացականչությունն են ուղղում դեպի քեզ:

Գարձյալ խոսքս երկարացավ: Ես ուրիշ բան էի ուզում ասել: Այսպիսի մի գեղեցիկ, ոգևորող տեղը մի՞թե նյութի պակասություն կլիներ ամեն մի տեսակ գրչի համար: Բոլորովին օտարոտի հանգամանք. թողնելով այդ առատության, առմիշտ երանյալ երկիրը, ես հեռանում եմ, մատ անգամ չեմ դիպցնում հայրենի քաղաքի մարմնին, օտար տեղեր եմ գնում, օտար մարդիկ եմ որոնում իմ «Գավառական հերոսների» համար:

Ուրեմն, մնացիր բարով, հայրենի քաղաք: Դու արժանի ես քո բարձր անվան և արժանի ես, որ միշտ քնած, խաղաղ ու անվրդով մնաս: Լավ տխրածակ եմ ցանկանում քեզ, բարի օր և խաղաղություն...

ԱՋԳԻ ՊԱՀԱՊԱՆԸ

(Գավառական հերոսներ)

Առանց բարեկամի չէ մեր աշխարհը...

Վատ, զղվելի աշխարհ... ո՞վ չէ ճանաչում նրան: Չկա սրբություն, սեր, չկա խաղաղություն, չկա խեղճի, զրկվածի անդորրություն. վերացել է եղբայրությունը, ոտի տակ են ընկել խնկելի գաղափարներ...

Ա՛յս չէ մեր ամենքի համոզմունքը:

Եվ գանգատ ու տրտունջ է լսվում ամեն տեղ, անեծք է թափվում խեղճ աշխարհի գլխին: Իսկ աշխարհը իր գործն է առաջ տանում. անիծող մարդկությունը հենց ինքը չէ՞ իրան հասցնում անիծված դրություն: Սովորել են անիծել, և անեծքն է, որ մխիթարություն է տալիս հուզված, ալեկոծ սրտին:

Մինչև անգամ գավառական տիրապահ խուլ անկյունը, մինչև անգամ այդ երջանիկ թմրությունն էլ, ճնշված է անեծքների տակ: Չկա մարդ այդ անկյունում, որ անկեղծությամբ, բուռն զգացմունքով արտասանած չլինի. «Քանդվի՛, խա՛ր խրվի այսպիսի աշխարհը»: Չկա այդպիսի մի մարդ:

Մեղքը չափազանց շատ է թանձրացած. ապականությունը չափազանց սասնաբծակ է տիրում...

Եղել են մարդիկ, որոնք հասկացել են աշխարհի վատությունը, որոնք հեռու են կանգնել ընդհանուր ապականությունից և իրանց մեծ սրտերի մորմաքք, վրդովմունքը դուրս են թափել... աղի, հորդառատ արտասուքի մեջ, սիրտ կտրատող, աղիողորմ ողբերի և հառաչանքների մեջ... Ողբ ու արտասուք ընդհանրության, ժողովուրդների համար... Հիշեցե՛ք Երեմիային, որ մի ժամանակ ողբում էր Իսրայելի թշվառ ցեղը... Իսկ խորենացի՞ն, որ ողբում էր գլուխ ու հոգի կորցրած հայ ազգը...

Իսկ մեր ժամանակի մեղքե՞րը... ծովացած են նրանք: Եվ խեղդվում է մարդկությունը նրանց կատաղած ալիքների մեջ: Բայց պակասե՞լ են ողբացողները:

Ո՛չ: Որքան գոյություն ունի մեղքը, կա և նրա վրա արտասուք կաթեցնողը:

Ահա նա, մի այդպիսի սրտացավ: Մեր առջևն է նա, շարժուն, խոսուն:

Գավառական խուլ անկյունը ոտքի է կանգնել, ճաքվում է զարմանքից ու հիացմունքից: Պատահել է մի անցք, որ տեղային դարագլուխ է կազմում:

Գարնան հրաշալի օրերն էին: Գավառական խուլ անկյունը եկավ նրա տարագիր որդիներից մեկը, մի գնդապետ: Սա այնքան շատ էր մնացել հեռու օտարության մեջ, որ իր մայրենի լեզուն այժմ շատ դժվար էր հասկանում: Այդ բարձրահասակ տղամարդը, որ իր վեհ տեսքով, իր փայլուն համազգեստով և կոշիկների չխկիսկան խթաններով մի ապշեցնող, ահավոր երևվույթ էր դառել իր հայրենակիցների համար, ուղեց զարմանքից բոլորովին քարացնել մեծին ու փոքրին և փառավոր կերպով տոնեց իր սիրելի, միևնույն արաղելա ծնունդի օրը:

Շրջան կար: Մշտաբնակ տեղացիներից չորս-հինգ մարդ ճարվեցան. բացի դրանցից, գնդապետը իր հետ հյուր էր բերել մի հայ օֆիցերի ընտանիքը, որի մեջ կային երկու բարակ ու նիհար երիտասարդներ և մի գունատ, բայց լավ աչք խաղացնող օրիորդ: Հեռավոր տեղից բերել տվին զինվորական մուղիկան, որը կենսօրից հետո սկսեց որոտալ, տարօրինակ, չսոված ձայներ տարածել լուռ շրջակայքում: Իսկ երեկոյան... Կգտնվե՞ր գոնե մի հատ հարազատ տեղացի, որ իր կյանքում կարծիք անգամ ունեցած լիներ, թե տեղային օրինավոր դուստրների մեջ կլինեն այդ մուղիկայի խառնափնթոր գոռոցներով պարողներ... Բայց այդպիսիներն էլ գտնվեցան. և պարում էին համբակների պես... Փաստը ծանր փաստ էր, որ ջուր էր մաղել խաղաղ, աստվածասեր տեղացի հանդիսականների վրա: Ապշած են դեմքերը, արտահայտում են ամոթ ու դառն անբավականություն. իսկ գնդապետը քաղցր ծիծաղում է, իմանում է, որ ինքը մի նոր հրաշք է ցույց տալիս բարեպաշտ հայ բրիտանյաներին:

Հրաշքը մանավանդ սոսկալի է գնդապետի մի մոտիկ ազգականի համար:

Մահտեսի-Մնացականն է դա, որ նստած է սենյակի անկյունում, գոնի մոտ. գլուխը կախ է գցել, սև սաթի տերողորմյան հուսահատ շրթակացում է և երբեմն հոնքի տակից կամաց-կամաց նայում է պարողներին: Ժամուկի-սից ավելի է, որ նա տանջվում է, բայց դիմանում է: Զգում է նա, որ այդ տանը չէ կարող տեղավորվել, որ փշերի վրա է նստած: Տե՛ր աստված, ինչե՛ր են տեսնում մարդու աչքերը...

Մեկ անգամ էլ նայեց Մահտեսի-Մնացականը: Սենյակի մեջտեղը լռմբված են հինգ երիտասարդներ, դրանց մեջ կանգնած է մի աղջիկ: Երիտասարդներից մեկը հանեց սպիտակ թաշկինակը, ինչ-որ բան ասաց և դեպի բարձր շարտեց թաշկինակը: Երիտասարդները վեր ցատկեցին՝ թաշկինակը շուտ բռնելու համար. միայն մեկը կարողացավ խել: Աղջիկը խսկույն իր թևը տվեց թաշկինակ բռնողին, սկսեց պարել նրա հետ: Ի՞նչ պար... Միմյանց կպած... միմյանց խտտած... մեկի կուռը մյուսի ուսին... մեկի կուռը մյուսի մեջքով գցած... Հերթը հասավ մյուս օրիորդներին, և նրանք էլ այդ խսկ կերպով պարեցին:

— Սա Պողոս-բեկի աղջիկը չէ, — գայրացած հարցրեց Մահտեսին և, ճանաչելով որ նա է, տեղից վեր կացավ: Այդ ժամանակ Պողոս-բեկի աղջկա տեղ առաջ գնաց Խոջա-Անդրեասի աղջիկը:

Էլ չդիմացավ Մահտեսի-Մնացականը: Մի ակնթարթում նա դուրս վազեց և համարյա անգիտակցաբար բնավ խոհանոցը: Այդտեղ ծեր, հաստավիղ Հայրապետը ամաններ էր լվանում: Մահտեսին նրան սիրում էր մանավանդ այն պատճառով, որ նա լավ, այսինքն՝ թունդ և հոտավետ քթախոտ էր պահում: Եվ բռնեց նրա թևից, բարձրացրեց, հարկադրեց թողնել ամանները, դուրս տարավ խոհանոցից և հեռվից, բաց դռան միջով, ցույց տալով պարողներին, ասաց դողալով:

— Ա՛յ մարդիկ... այսպիսի բան կլինի... ինչո՞ւ եք քարացել...

Հայրապետը խորին վիշտ արտահայտեց՝ իր գլուխը ծանր թափահարելով:

— Այս աշխարհը չի՞ քանդվի, Հայրապետ, հը՞... ասա՛, չի՞ քանդվի... Ախր... այսքանի մեջ... մի հատ հայ քրիստոնյա չկա...

Մահտեսու գլուխը սկսեց դողալ. խոսել այլևս չկարողացավ նա, և նրա աչքերում արտասուք երևաց: Այդ տեսավ ծեր Հայրապետը, որ նույնպես սկսեց մրմնջալ, դուրս թափել իր սրտի ցավը. և ապա շտապեց խոհանոց, հայտնելով, որ իր գործը մնում է:

— Երկնային թագավոր, մեղավոր ենք... — հառաչեց Մահտեսին մի այնպիսի հուսահատ ձայնով, որ պարողներն էլ լսեցին: Տեսարանը անփոփոխ էր մնում. պարերը շարունակվում էին համառությամբ: Մահտեսին այլևս մեղք համարեց մնալ այդպիսի տեղ, շտապով գնաց իր տունը...

Բայց ի՞նչ տուն կարող էր տեղավորել նրան այդ դառն րոպեին: Նա կճաքվեր չորս պատերի մեջ, այդ ցածրիկ և դեղին առաստաղի տակ: Եվ դուրս գնաց նա, նստեց իր տան դռների մոտ:

Այդպիսի ժամերում մեր Մահտեսու վրա ծանրանում էր մի սրբազան ոգևորություն, որ հարկադրում էր նրան խոսել քթի տակ: Այդ խոսքերը դեռ ոչ մի մահկանացու չէր հասկացել, ալեկոծված սիրտը դողացնում էր շրթունքները, հանել էր տալիս խոսքեր, որոնք անշուշտ ցավերի պատմություն էին անում: Սրտի ալեկոծումը, սակայն, շուտ էր անցնում, երբ միտքը վատ, զաղրելի բաներից հեռանում էր, մոռացության աշխարհը մտնում: Իսկ այդպիսի հրաշալի կերպարանափոխություն անելու միակ զորավոր, միակ համոզիչ գործոնը այն հին, քրքրած, դեղնած նարեկն էր, որ միշտ ընկած էր լինում նրա բարձի տակ: Նարեկը նա ծայրեծաք ռջուր էր արել: Հանդամանքի,

երևույթի պատշաճ աղոթքը իսկույն նրա բերանն էր գալիս, անասելի բավականություն պատճառելով նրա սրտին: Այս անգամ նա արտասանեց վստահության, հոգու ամբողջ կարողության մի հետևյալ կտորը.

«Զարթո՛ւ, տէր, զգործիման քո և եկ կեցուցանել զմեզ. որք յոյժ դորեն հալածել զմեզս, և զանյուսութեանն կարկուտ հալել և փախուցանել, քան թէ նախամարտիկն զինուորութիւն երկնային պարուն զգիշերաւարն խաւարասէր սկզբնաներհակ բարույն Աստուծոյ»:

Հոգին մխիթարվեց, ծիծաղ էլ եկավ նրա բերանը. մոռացվեցան պարողները, և Մահտեսին իր առօրյա դերի մեջ մտավ, սկսեց դիտել իր տան շրջապատը:

Նրա տունը փոքր էր, բայց շրջապատված էր մեծ ու ամուր պատերով, որոնցից մեկը գավառական խուլ անկյունի ամենալայն և հայտնի փողոցի մի կողմն էր կազմում: Այդ հին, հաստ պատերի ետևից տունը հազիվ էր կարողանում իր ցածրիկ փայտե կտուրը ցույց տալ:

Այդ տունն էր Մահտեսի-Մնացականի հոգսերի ու մտածությունների առարկան: Ամեն երեկո, երբ խաղաղությունը տիրում էր փողոցի մեջ, նա նստում էր դռների մոտ և երջանիկ ժամեր էր անցկացնում: Բայց երջանկությունը, այդ նրա համար շատ էր պարզ, կատարյալ չէր: Նրա մտքից ոչ մի ժամանակ չէր հեռանում այն, որ շրջապարիսպի մի մասը հին ժամանակներից կիսատ է մնացած, այնպես որ բարձրությամբ չէ հասնում մյուս պատերին: Թեև աստծու ողորմությունը անպակաս էր, և խուլ անկյունում չկային գողեր ու հափշտակողներ, այնպես որ անխորհուրդ էր երևում յուրաքանչյուր դռան կանոն պնդացրած երկաթե ահագին փականքների պաշտոնը, բայց Մահտեսու մտառանջության պատճառը ուրիշ էր: Նրա հարեանը, «պտկից ծագված», նոր հաց գտած մի վաճառական, նրա տան մոտ մի ահագին, երեք հարկանի տուն էր բարձրացրել և փողոցի վրա բաց էր արել մի շարք մեծ պատահաններ, որոնցից մի հատը Մահտեսու կիսատ մնացած պատի գլխով ուղղակի նայում էր նրա բակին և պարտեզին:

Այդ պատահանն էր, որ հանգստություն չէր տալիս Մահտեսուն:

Ամենից շատ Մահտեսին վախում էր մարդկային աչքից: Մարդու աչքը մարդու սարսափելի թշնամին է: Դա է, որ տուն կքանդի, կավերի, վիղ կկտրի, որովհետև շար է, նախանձուտ: Ինչո՞ւ ուրիշի աչքը պիտի տեսնի իր տունը, իր բակը, ուր ման է գալիս իր տնացին: Դեռ, փառք ասածու, որ մինչև այդ նոր տունը շինելն էր մարդու գնացել նրա աղջիկը, թե չէ կարող էր դիմանալ խեղճ մարդու սիրտը, եթե նա հիմա էլ տանը նստած լիներ, իսկ մեծ պատուհանը այնտեղ ցցված լիներ նրա դեմ: Մեղքով լիքն է այս աշխարհը, ի՞նչ կլիներ, ո՞վ գիտե...

Այդ դեռ քիչ էր, բերել էին և նրա պատին էին կպցրել մեկը այն ինն հատ լապտերներից, որոնք գավառական խուլ անկյունը լուսավորում էին գիշեր ժամանակ: Պատի վրա հաստ երկաթներով պնդացրած լապտերը բոլորովին զծվացնում էր Մահտեսի-Մնացականին, երբ նա հանդարտ սրտով մտածում էր նրա մասին, դիտում էր նրա կեղտոտ ապակիների ետևում մի զարմանալի համառությամբ անդադար այրվող բոցը: Նա շատ էր խնդրել, որ վերցնեն, դեն կորցնեն լապտերը, բայց նրան չէին լսել, որովհետև ուրիշ հարմար տեղ չկար, լապտերը պիտի լուսավորեր և մի նեղելի փողոց, որ սկսվում էր կիսատ պատի մոտից: Եվ Մահտեսին պարտավորված էր լապտեր տեսնել, հասկանալ նրա վնասը ու լռել: Կիսատ պատի վրայով նրա լույսը անցնում էր պարտեզը և լուսավորում էր նրան: Քանի, քանի անգամ Մահտեսին գիշերը զարթնում էր, նայում պատուհանով և սարսափով տեսնում էր

միայնման լույսը: Նա ատելի էր, որովհետև օտարի լույս էր, սեփական օջախից չէր դուրս գալիս: Ինչպե՞ս կլինի, եթե մի բոլորովին օտար մարդ մի ճրագ ձեռքին գա ու կանգնե շեմքիդ մոտ. շե՞ս ասի, գնա՞, հեռացիր, չեմ ուզում քո ճրագը, քո տված ձրի լույսը: Մահտեսուն տանջում էին այնպիսի հարցեր. ինչպես էր նա համբերում...

Սատանան ամենքից շատ աշխատում է ճշմարիտ, արդար մարդկանց մեղքի մեջ գցել: Այդ հին ճշմարտությունը շատ անգամ էր կրկնում Մահտեսին, և չնայած իր գործադրած դժուարություններին, մի անգամ ընկավ մեղքի մեջ: Պատճառը նույն անիծված լավատերն էր: Նրա միտքը մոլորվեց, սիրտը տակնուվրա եղավ, և նա գնաց լավատերի «հոգին հանելու»: Գիշերվա այնպիսի ժամանակ նա գործեց իր արշավանքը, երբ փողոցում շուն անգամ չկար: Մահտեսի լավատերին, կանգնեց նրա տակ, բարձրացրեց գլուխը և սկսեց փչել: Փչում է Մահտեսին և տեսնում է, որ լավտերը շատ է բարձր. ոտների մատների վրա է կանգնում, վիզը դեպի վեր ցցում, հավաքում է բոլոր ուժը, փչում է, փչում: Նրա սիրտն արդեն թրթռում է. գլուխը շուռ է գալիս, բայց տեղից բոցը չէ էլ շարժվում, չէ էլ ցույց տալիս, թե շուն է դիպչում իրան: Խոնջած, վաստակաբեկ հեռանում է նա, իր թոքերին հանգստություն է տալիս՝ նստած մթության մեջ, իր դռների մոտ: Նոր ծրագրեր է հնարում աչքի փուշ դառած հակառակորդին ոչնչացնելու համար: Գրանցից մեկը շատ հեշտ երևվաց և շատ գեղեցիկ: Նա իսկույն ձեռք զարկավ նրան իրագործելու. գտավ մի մեծ քար, տնքալով տարավ լավտերի տակ: Հանեց իր կոշիկները, կանգնեց քարի վրա: Հիմա մոտ է դեղին բոցը, և նա փչում է սաստիկ կերպով: Դարձյալ անաջոգություն... Զայրացավ, վերջապես, Մահտեսին և հաստ ձեռնափայտը բարձրացրեց: Էլ չիմացավ, թե ինչ արավ, բայց լսեց, որ լավտերը ջարդվեց, ապակիները շոշոռացին, մի ինչ-որ տեղ ընկան, և ամբողջ փողոցը թաղվեց խավարի մեջ: Զարհուրանքը պատեց նրան: Նրան թվաց, թե մոռն փողոցը մի ակնթարթում լցվեց մարդիկներով, հարյուր ու մի ձայն այս ու այն կողմից կանչեցին՝ թե ի՞նչ արիր, ինչո՞ւ կոտորեցիր: Մահտեսին փախավ, չկարողանալով հագնել իր կոշիկները, որոնց մի կերպ գտավ խավարի մեջ և ձեռքն առավ: Շտապով ներս ընկավ, կոշիկները դեն շարժեց, շտապով գցեց դռների ահագին նիզը, կողպեց, բանալին գրպանը դրեց: Ամեն երեկո, այդ գործողությունը կատարելուց հետո, Մահտեսուն պաշարում էր մի երջանկություն, որ պատճառում էին այդ երկաթները իրանց պատկառելից հաստությունը, իրանց շառաշմամբ, որը, կարծես, քարոզում էր շրջակայքին, թե այս տունը անառիկ է միանգամայն: Բայց ոչ մի ժամանակ դրանք այնքան սիրելի, այնքան քաղցր չէին եղել, ինչպես այժմ, այս փախուստից հետո: Մահտեսին հիշեց այդ փականքները շինող վարպետին, ողորմի տվեց նրան, նրա բոլոր ազգատոհմին: Վաղուցվա՞ գործ էր: Խեղճ ուստա Մարութ, նա այնպիսի ուշադրությամբ էր շինում, երկու օր շարշարվեց այդ դռների վրա և ինչ ստացավ... հինգ շահի...

Հանգիստ քնեց Մահտեսին: Բայց մյուս օրը նրան կանչեցին ոստիկանատուն: Կոտրատվող ծնկներով, հարյուր անգամ ինքն իրան անիծելով՝ գնաց Մահտեսին: Ծայնապարհը երկար էր, նա մտածում էր, թե ինչ պիտի պատասխանե, բայց ոչինչ չէր կարողանում գտնել իրան արդարացնելու համար: Իսկ երբ կանգնեց ոստիկանական պաշտոնյայի առաջ, մոռացավ իր սպիտակ մազերը, ասաց, թե բոլորովին չգիտեմ, թե ով է կոտրել լավտերը: Նրան հավատացին, բայց խիստ հրաման տվին զգուշ լինել, լավ պահպանել լավտերը. եթե նա մյուս անգամ էլ կոտրվի, պատասխանատուն պիտի լինի ինքը, Մահտեսի-Մնացականը: Նա գլուխ տվեց և դուրս գնաց, փառք տալով աստծուն,

որ ազատվեց փորձանքից: Բայց երբ հասավ իր տանը, աչքի կողքով տեսավ շարժված լավտերը և նրա տակ ընկած քարը, հիշեց իր մեղքը, իմացավ, որ սուտ է ասել և ամբողջ օրը մտածում էր այդ մեղքի մասին: Երեկոյան դուրս գնաց, վերցրեց քարը, հեռացրեց և նրա վրա ուխտ արավ՝ իր մեղքը քավելու համար: Զատից մինչև Համբարձում պաս պահել: Նրա «կողակիցը», որ հարկադրված էր նույնպես պաս պահել, չկարողացավ իմանալ, թե այդ ինչ ուխտ է: Մահտեսին ծպուտ անգամ չհանեց, որովհետև դեռ երիտասարդությունից գիտեր, որ կինը անհավատարիմ էակ է: Իսկ լավտերի դեմ այլևս ծուռ միտք չարավ. լսեց, բայց ավելի ևս ատեց նրա լույսը: Ինչպե՞ս չատե: Այդ լույսը չէ՞, որ թերատ պարսպի, հարևանի մեծ պատուհանի հետ ամբողջացնում է այն դրությունը, որ հարկադրում է նրան օր ու գիշեր բրբրվել ջրի պես, որպեսզի տունը մի ժամ անգամ անտեր չմնա, առանց պահապանի:

Պահպան... Նա շատ լավ հասկանում էր, որ իր գործը, իր կոշումը այդ է միայն: Եվ զարմանալի էր այն սերը, որով նա նվիրված էր այն դժվար պաշտոնին:

Նրա արտաքինը բացասում էր մի ժիր և աշխույժ պահպանի բոլոր հատկությունները: Մահտեսին ունի մի զույգ շիջած, անկենդան աչքեր. դրանց սպիտակուցը դեղնած է, ինչպես ծխի մեջ մնացած սպիտակ շոր, իսկ սևոցի, բիրի մեջ չէ մնացել և ոչ մի հատ ճառագայթ, որ ազդեր մարդու վրա: Տեսնողը, ընդհակառակը, կարծում է, թե այդ աչքերը չեն տեսնում, ապակյա գնդակներ են, որոնք աննպատակ շուռ են գալիս կնճոռոտ, դեղին, համարյա միայն երկու ջուխտ թերթերունք ունեցող կոպերի մեջ, որոնց վրա իջնում են թավ և թանի պես սպիտակ հոնքերը և սպիտակ, միմյանց հետ խառնված, ցրվել ընկած հաստ մազերի մի լայն շերտով պատում են վերևից այդ շիջած աչքերը, տալով նրանց մի ծանր, նույնիսկ վախեցնող կերպարանք: Մենակ այդ հոնքերն են վկայում առատ բուսականության մասին, իսկ նրա սպիտակ բեղերը փոքր են, նոսր ու կարճ, այնպես որ չեն ուրվում և բոլորովին չեն ծածկում վերին շրթունքը: Նշանավոր է, մանավանդ, Մահտեսու քիթը. գավառական խուլ անկյունում դա մի եզակի բան է. երեսի վրա մի մեծ տեղ է բռնում հաստ, ուռածի պես կլոր ու կապտախառն կարմիր գույն կրող միսը, որի ծայրին արմատ են հաստատել մի քանի հատ սպիտակ մազեր: Այդ բոլորի վրա ավելացրեք և այն, որ նա երկար հասակ ունի. մի երկար փափախ տեր է, ոտներին հագցրած է անմահ «շմուշկներ», որոնք որոտալով քսվում են փողոցի բարերին, երբ նա իր սովորական դանդաղ քայլվածքն է սկսում, երկու ոտներին օգնություն տալով սրածայր մեծ գավազանը, և դուր կիմանաք թե ինչ է մեր լավ ծանոթ Մահտեսի-Մնացականը:

Նա ապրում է անգործ: Դեռ երիտասարդ էր, երբ վառ սրտով ուխտ գնաց Երուսաղեմ: Տարիների մի երկար շարք է անցել այդ ժամանակից: Բայց նա խնամքով պահում է Երուսաղեմի պարգևները՝ մի մեծ և սև տերողորմյա, որ միշտ կախ է արած պատի ճակատին, և օրհնած պատանը խնկի և մոմի հետ, զարդարված զանազան տեսակ կնիքներով: Դա Մահտեսու ուղեկիցն ու ուղեցույցն էր հավիտենականության մեջ, ուստի հասկանալի է, թե ինչ զգուշությամբ, ինչպիսի պատկառանքով պահվում է նա սնդուկի մեջ: Աչքի լույսը այնքան թանկագին չէ Մահտեսու համար, որքան այդ վերջին հանդերձը, որ մի օր պիտի առաջնորդե նրան դեպի հողի ճեղքը:

Մահտեսու տունը միշտ լուռ է, դատարկ: Այդտեղ ապրում են միայն երկու ամուսինները. ինքը՝ Մահտեսին, և նրա «կողակիցը»: Երկուսին պահում է մի հատ որդին, որ օտար քաղաքում լավ պաշտոն ունի: Եվ գոհ է

Մահտեսին իր բախտից: Երկու պակասութիւն միայն մտատանջութիւն են պատճառում. մեկը տան շրջապարսպի կիսատ տեղն է, մյուսը՝ այն, որ այդքան տարի նա չէ կարողանում իր կնոջը խելքի բերել: Նա դարձյալ շուտ է, 20 կոպեկի միսը երկու օրից ավելի չէ բավականանում:

— Է՛հ. ասում են՝ որդի ունիս, օրհնում են նրան, գովում են, թե խելոք տղա է, աշխատավոր է, մարդկանց մեջ մի հատ ընտրածն է: Բայց ինձ ի՞նչ օգուտ... Աստված տա այդպես լինի, աստված իմ կյանքից կտրե, նրա կյանքի վրա ավելացնեն... Բայց ի՞նչ անեմ, միանգամից այնքան փող չէ ուղարկում, որ մեղքս բաժնեմ, այն կիսատ պատառը շինել տամ: Շատ եմ շարշարվել կյանքիս մեջ, շատ եմ տանջվել... Այժմ, փառք աստծու... Բայց իմ հանգրստութիւնը այն օրը կլինի, երբ բաց աչքով կտեսնեմ այդ պակասութիւնը վերացած: Ո՛ր է... Թող մի անգամ դռնն դա, միմյանց արժանի լինենք... և ես կիմանամ:

Եվ մի անգամ եկավ որդին: Այն էլ ինչպե՞ս եկավ...

Գովառական խուլ անկյունը դարձյալ ոտքի կանգնեց: Հետաքրքրութիւնը անասելի էր. Միքայիլը, Մահտեսի-Մնացականի որդին, պսակվել էր և իր կնոջ հետ էր հայրենիք եկել:

Խոսք ու զրույցը Մահտեսու մասին էր: Ի՞նչ է անում խելճը, ինչպե՞ս է նայում իր հարսին. ուրա՞խ է, որ հարսը իր առջև ման է գալիս, թե՞ տխուր է, սիրտը կտրված, որ որդին ծնողների մոտ չէ պսակվել, հայրենի երկրի աղջիկներից չէ ուզել: Այս հարցերը ցավ ու կրակ էին դառել մարդկանց համար: Պատասխան էին պահանջում, ավելի եռանդոտ սրտերը ճաքվել էին ուզում, բայց հաստատ, պարզ պատասխան չկար: Հարցուր ու մի լուրեր էին պտտում, բայց դրանք այնքան կցկտուր, միմյանց հակասող էին, որ փոխանակ բավարարութիւն տալու՝ ավելի այրում, խորովում էին մարդկանց: Հուսահատվածներից շատերը որոնում էին Մահտեսուն, նրան էին ուզում խոսացնել: Բայց Մահտեսին քիչ էր երևում: Երբ մի-մի փողոց էր դուրս գալիս, այնքան շտապում էր, այնպես բազմահոգ էր երևում և այնպիսի եռանդով էր քարշ տալիս իր անմահ շմուշկները, որ կանգնեցնել չէր լինում: Մեկը, երկուսը խոսացրել էին, բայց Մահտեսին ծիծաղով էր պատասխանել՝ համարյա առանց խոսքերի: Մարդը ոչինչ չէ ասում. ոչ հա՛, ոչ էլ՝ չէ: Ծիծաղում է, գլուխը շարժում է, հեռանում է՝ քթի տակ փնթփնթալով: Ի՞նչ հասկանաս:

— Ախր ինչպե՞ս իմանանք Մահտեսի-Մնացականի սրտի խորհուրդը, — ասում էին մեծամեծները:

— Զարմանք է, կատարյալ զարմանք... — պատասխանում էին այս ու այն կողմից. — մարդը փոխվել է... նրան ճանաչել չէ կարելի... Խոսք ես հարցնում, նա միայն ծիծաղում է...

Հասարակական ամենահետաքրքիր հարցը չպարզվեց, թեև շատերն էին աշխատում մի խոսք, մի լուր բռնել, մի ակնարկ հասկանալ, հոտոտել, զգալ... Մահտեսու տունը իր շրջապարիսպների մեջ նստած՝ մի խորհրդավոր բերդի էր նման:

Անցավ ժամանակը, բանը բացվեց:

Միքայիլը վաղուց էր համոզված, որ գովառական խուլ անկյունից աղջիկ ուզել չարժե: Ապրելով մի մեծ քաղաքում, ուր լավ պաշտոն էր վարում, նա հոգով ու մտքով ձգտումն ուներ դեպի հասարակական բարձր շրջանները և այդ պատճառով հավատացած էր, որ ինքը առանց լուսավոր, կրթված կնոջ չէ կարող մնալ: Եվ կյանքի մի լավ ընկեր ընտրելու համար Թ. քաղաքը գնաց: Նրանից շատ ու շատ ցած մարդիկն էին նույն նպատակով այդտեղ վազում,

և չկար մեկը, որ դատարկ ետ դնած լիներ: Թ. — ի աղջիկները հայտնի էին գովառներում: Ամենքը գիտեին, որ այդ քաղաքում աղաչում են՝ «տա՛ր»: Աղաչում են, քաղցր լեզու են հանում, համեղ օժիտներ են տալիս և առանց հարցուփորձի, առանց սևի կամ սպիտակի մասին տեղեկանալու՝ փեսա են ընդունում ամեն մեկին, ով փեսա դառնալ է ցանկանում: Միքայիլը, իհարկե, այդպիսի հաջող գրութիւնից օգուտ քաղելու չէր գնում: Նա ընտրութիւն անելու, խստապահանջ լինելու իրավունք ուներ: Եվ միանգամայն գոհ մնաց բախտից. նա ուներ մի գեղեցիկ կին, գեղեցիկ ոչ միայն տեսքով, այլև՝ բնավարութեամբ, շնորհքով: Երջանիկ էր նա, և երջանկության մեջ հիշեց, որ ուրախութիւնը կարոտ են իր դառամյալ ծնողները: Նա իր պարտականութիւնը համարեց նրանց էլ ուրախացնել:

Մահտեսի-Մնացականը, որ Միքայիլի նամակից տեղյակ էր իր հարսի դալատյան մասին, ահով ու երկյուղածութեամբ էր սպասում տեսակցութեան րոպեին: Տանջվում էր նրա սիրտը, տանջում էր մի կողմից ուրախութիւնը, սիրող հոր այն ուրախութիւնը, որ սաստիկ վշտի պես արտասուք է թափել տալիս. իսկ մյուս կողմից մի ինչ-որ տխուր նախազգացում ճմլում էր այդ ուրախութիւնը: Ի՞նչ տեսակ բան է նրա թանկագին որդու ընկերը. ի՞նչ տեսակ ծծկեր է նա...

Եվ ահա նա, այդ տանջող հարցի պատճառը, սիրուն, կայտառ ու երջանիկ, կանգնեց Մահտեսու առաջ: Տեսութեան առաջին վայրկյանն է. և հարսը շնորհալի կերպով ողջունում է ծերունուն, բռնում է նրա ձեռքը, ուղիղ նայում է նրա աչքերին: Հենց այդ վայրկյանից Մահտեսու ծնկների մեջ բնակութիւն հաստատեց մի դողոց, որ այնուհետև հաճախ թուլացնում էր նրա մարմինը: Սակայն ի՞նչ է անգամների մեջ մշտապես հաստատված դողոցը համեմատած այն սարսափելի ծանրութեան հետ, որ ընկավ Մահտեսու ամբողջ էության վրա, երբ հարսի բերանից դուրս եկան այս խոսքերը. «Ինչպե՞ս ես, հայրիկ, ո՞ղջ, առո՞ղջ»: Կաշկանդվեց նրա լեզուն, փշրվեց ամբողջ եռանդն ու կամքը, սև ամպի պես մի բան անցավ, քսվելով նրա աչքերին: Հարվածը սաստիկ էր, շշմացնող... Հարսը խոսի սկեսրայրի հե՛տ, խոսի բոլորովին բաց ղեմքով, խոսի ծիծաղելով, բարձր ձայնով... Այս պակաս վիշտ է: Եվ տեսեք որքա՛ն էր նա սիրում իր որդուն, որ պահեց իրան, մինչև անգամ բերանի անկյունից «լավ» խոսքը դուրս ձգելու համբերութիւն անցավ: Եվ հարսի արածը սխալ չէր, անգիտութիւն չէր. միևնույն կերպով նա ողջագուրվեց այն կնոջ հետ, որ իր սկեսուրն էր...

Նինոն՝ այդպես էր հարսի անունը, առաջին անգամից տակն ու վրա արավ մի այնպիսի սիրտ, որպիսին ուներ Մահտեսի-Մնացականը: Ա՛խ, քանի անգամ նրա սրտի մեջ եռ էր եկել այն միտքը, այն համոզմունքը, որ պետք է կտոր-կտոր անել Նինոյի մորը, որ նույնպես եկել էր փեսայի հետ և այնպես անհոգ էր երևում, այնպես ուրախ էր, երբ նրա աղջիկը այնպիսի անաստված, անկարգ բաներ էր անում: Փառավորվում էր անխիղճ տնաքանդը: Մեղավորը, այո՛, նա է: Բայց ինչպե՞ս խոսել նրա հետ: Որքան և վառ էր ատելութիւնը դեպի այդ հաստ, ծիծաղկոտ կինը, բայց լեզուն լուռ էր մնում: Պատճառը Միքայիլն էր: Սա հասկանում էր, թե ինչ կա, և կամացուկ ծիծաղում էր: Որդին ե՛րբ է իմացել, թե ինչ է հայրը... Մահտեսին այդքանը ասելու քաջութիւն չուներ, միայն շուտ-շուտ կրկնում էր որդուն. «Ահա՛, որդի, աստված կտա՝ հայր կդառնաս ու կիմանաս»:

Առաջին տարտամ տալավորութիւնները շուտով կուլ գնացին նրա մշտական հոգսերի մեջ: Սրանք ավելի բարդվել էին, ավելի կսկծալի էին դառել: Մի նոր հանգամանք, որ բերել էր Միքայիլը, բոլորովին ուրիշ, այրող լեզու

էր տվել տան պակասութեանը: Եվ Մահտեսին մի քանի երեկոներ իր հանգստութեան տեղում, դրսի դռների մօտ, քննում էր իրան, խորհուրդ էր հարցնում իր մտքից՝ թե ինչ պիտի անել: Նա մտաւնալ չէր կարող, որ իր հարսը գեղեցիկ է, շատ գեղեցիկ է, օ՜հ, տե՛ր աստված, խոսք ու գրույցով մարդու խելքն է տանում... Եվ շորս կողմում ինչե՞ր կան: Կիսատ պատը, հարևանի բարձր տունը, լապտերը... Հիմա՝ որ չպետք է հանգիստ ու դադար ունենալ, հիմա որ պետք է երկու աչք էլ փոխ առնել: Մի անուն ունի Մահտեսին, մարդկանց մատի փաթաթանը կղաւնա, և այն ժամանակ, բարերա՛ր տեր, գերեզմանի մեջ էլ չեն հանգստանա նրա ոսկորները... Զգում է նա, որ մարդիկ արդեն խոսում են իր մասին. շատերը, երեխ, գիտեն, թե ինչ կա... Իհարկե, կույր ու խուլ չեն... Պետք է քար սեղմել կրծքին, պետք է շնայել ոչ մեկին, պապանձվել և քարանալ, մինչև որ... աստված ողորմած է:

Բայց ճգնաժամը շուտ անցավ, և Մահտեսին, վերջապես, հանգիստ սրտով որմնադիրներին ցույց է տալիս, թե ինչպես պետք է պատը բարձրացնել: Երեք օրից հետո պատը բարձր էր, և Մահտեսին հիացած նայում էր իր տանը, լավ իմանալով, որ նա այժմ կարող է պահել գեղեցկությունը այնպես, ինչպես ամուր սնդուկը պահպանում է թանկագին զարդերը: Իր այդ հիացմունքին նա մասնակից արավ իր կնոջը, որի հետ նույն օրը երեկոյան երկար խոսում էր քաղցրութեամբ:

— Ի՞նչ անեմ, այ կնիկ. որքան ուզում եմ Եւրախանալ, բայց իմ ուզած ուրախութիւնը չի գալիս... Ախր մի ճար ու ճրագ երեխաս է, ամուսնացել է, աչքներս լույս... Բայց մի բան... է՛հ...:

Եվ այնպես աչք ու հոնք շարժեց, գլուխը թափահարեց, որ կինը հասկացավ, թե ինչ միտք էր նա ծածկում: Եվ կցկտուր խոսքերի տակ:

— Լա՛վ է, այ մարդ, — պատասխանեց կինը, — բան մի ասիր. երեխաս, կուրանամ նրա համար, կտխրեմ... Հո գիտես, մի քանի օրվա հետո է, շուտով կգնա...

Եվ իրավ, Միքայիլը երկար մնալ չէր կարող. նրան կանչում էին կարևոր գործեր, որոնք գուցե հարկադրեին նրան մի քանի ժամանակից հետո գնալ Ռուսաստան: Կնոջը նա թողեց ծնողների մոտ. գավառական խուլ անկյունը մի քանի շաբաթից հետո կդառնար մի հիանալի ամառանոց. այդտեղ ամառը անց կկացներ Նինոն, ապա կսպասեր իր ամուսնու վերադարձին Ռուսաստանից:

Միքայիլի հետ գնում էր և Նինոյի մայրը: Բաժանվելիս նա մի մեծ տեսարան սարքեց Մահտեսու դռանը: Անթիվ անգամ իր աղջկա ճտովն ընկավ, համբուրեց նրան, լաց եղավ, ծիծաղեց և հարյուր ու հազար քաղցր խոսք ասաց: Վերջը դարձավ դեպի Մահտեսին.

— Խնամի ջան, — բացականչեց նա արտասովելով, — Նինոյիս լավ նայիր... Նինոս շաբաթահացով եմ պահել, աչքիս լույսի պես պահպանել եմ, այսպես մեծացրել, այսպիսի սիրուն հրեշտակ շինել... Օրհնվի հոգիդ, խնամի ջան, օտար է, դարիք է երեխաս... ա՛խ, հոգի ջան... Սրտի ուզածն արա՛, խնամի, հոգիդ լույս դառնա...

Նինոյին նորից ու նորից գրկելուց և համբուրելուց հետո նա գնաց դեպի Մահտեսին, տարածած իր թևերը, կարծես թե պիտի խնամուն էլ գրկեր, անդադար կրկնում էր. «Հոգուդ մեռնեմ, խնամի»: Մահտեսին ետ ու ետ քաշվեց, հուսահատական շարժվածքն արավ և կարողացավ ասել.

— Լավ, լավ, այդքան բաներ ջահիլին չեն ասի. մարդկանց մի՛ հավաքիր գլխներիս:

Հրաժեշտի րոպեն էր: Մահտեսին գրկեց իր որդուն, արտասուքը ծլլաց նրա աչքերից:

— Ա՛խ, որդի, այս ի՞նչ... — մրմնջաց նա, որդու կրծքի վրա դնելով իր գլուխը, բայց չվերջացրեց խոսքը, սրտի մեջ թաղեց այն կսկիծը, որ պիտի բառերով արտահայտեր: Իսկ երբ որդին գնաց, հեռացավ զոքանչի հետ, և նա մնաց մենակ Նինոյի և իր կնոջ մոտ, որոնք շարունակ լաց էին լինում, սարսափելի վիշտը ավելի սև ծանրացավ, սեղմեց նրա կոկորդը: Նա դողալով առաջ մղվեց, կանգնեց տան դռների մօտ և նայեց հեռացող սայլակին. դարձյալ արտասուքը խեղդեց նրան, դարձյալ նրա սիրտը տակնուվրա եղավ, և նրա բերանից դուրս թափվեցան տանջող սրտի մեջ այնպիսի դժվարութեամբ թաքցրած հրաշունչ բառերը:

— Այս ինչ բերիր իմ գլուխը, որդի, որդի...
Տո՛ն օրվա հանդիսավոր ժամերգությունը վերջացավ: Մահտեսին ամենից առաջ դուրս եկավ եկեղեցուց և կանգնեց հեռու մի տեղ, իր հարսին էր սպասում:

Նա թույլ էր տալիս, որ հարսը ժամ գնա, աստծու խոսքը լսե: Շատ հին ժամանակներից էր նա ընդդիմանում կնոջ տանից դուրս գալուն. վրդովեցուցիչ չէր միայն եկեղեցի գնալը, միայն թե ճանապարհին կինարմատը պահեր իրան այնպես, ինչպես հարկն էր պահանջում: Եվ տեսնելով, որ հարկի պահանջածը Նինոյից սպասել չէր կարելի, Մահտեսին ամեն անգամ հեռվից գնում էր նրա ետևից, դիտում էր նրան: Շատ անգամ էր նրա սիրտը բորբոքվում, երբ նա տեսնում էր Նինոյի համարձակ քայլվածքը, բարձր պահվող գլուխը. և երբ այդպիսի ժամանակ պատահում էին տեղացի հարս ու աղջկերքը, ձեռքները կրծքի վրա խոնարհությամբ դարսած, գլուխները կախ արած, նա հառաչելով ասում էր.

— Հալալ ծծկերներ սրանք են... Թ.-եցին ինչ է, որ հալալ ծիծ տեսնեն...

Եվ նա իրողությունից դառնացած՝ իր անմահ չմուշկներն ու ձեռքի գավազանը անողորմ խոտութեամբ քարշ էր տալիս. դառնությունը, որ արտահայտվում էր այդպիսի աղմուկով, պիտի հարսին հասկացներ, թե ով է գնում նրա ետևից, իսկ հասկանալուց հետո գոնե նա պիտի ճանաչեր իրան և «մարդավարի» գնար:

Բայց խեղճ Մահտեսի: Փորձանքը դեռ նոր էր գալիս...

Նա եկեղեցու դռանը սպասում էր Նինոյին: Եվ Նինոն դուրս եկավ, դանդաղ գնում էր. նա մենակ էր, նայում էր եկեղեցու պատերին, մարդկանց, որոնք խառնվում էին, գնում, գալիս: Մարդկանց մեջ գնում էր մի լավ հագնված երիտասարդ, որի բարձր գլխարկը, բարակ ձեռնափայտը և ոսկի ականոցները վաղուց էին գավառական խուլ անկյունի և՛ ծաղրի, և՛ սրախոսությունների առարկա դառել: Տեսնելով Նինոյին, նա զարմացածի պես կանգ առավ, սկսեց ուշադրությամբ տնտղել: Նա ճանաչեց նրան և, մի քանի մարդկանց հրելով, առաջ անցավ, մոտեցավ տիկնոջը և, ձեռքը մեկնելով, ասաց.

— Ումի՞ն եմ տեսնում, օր... ներողություն, տիկի՛ն Նինո...

Նինոն խսկույն ճանաչեց նրան և բացականչեց.

— Ա՛, Աթրահամ, բարև...

— Դուք այստե՞ղ... այս արջի անկյունում... Երևակայե՛լ եք երբևիցե, թե կա լուսնի տակ մի այսպիսի աշխարհ, և դուք պիտի ապրեք այնտեղ:

— Ո՛չ: Պետք է վերջիվերջո հավատալ, որ կա ճակատագիր. իսկ դո՞ւք...

— Ուսուցիչ եմ, տիկին. շորս ամիս է, ինչ որ այստեղ եմ: Շրջանը, ինչ ասել կուզի, խեղդող է: Այստեղ մարդ չկա, տիկին:

— Մ, իսկույն գանգատ...

Եվ տիկինը ծիծաղեց:

— Դուք չե՞ք հավատում... կամ ինքներդ չե՞ք զգում, չե՞ք տեսնում: Այդպես շուտ մոռանալ համեմատության չափը... Ես չեմ գարմանում. չե՞ որ հայ կինը նոր դրությամբ, փոխված հանգամանքին ավելի շուտ է սովորում, քան՝ տղամարդը: Եվ իրավ, ի՞նչ գարմանալի փոփոխություն... մեր բոլոր ծանոթ օրիորդները երեւի այժմ ձեզ պես տիկիններ են: Հավատալ չէ լինում. կարծես դեռ երեկ էր, որ միասին ուսումնարան էինք գնում:

— Թողնենք այդպիսի հարցերը, որ մեծ մասամբ անլուծելի են մնում: Դուք այն ասացեք, որտե՞ղ էիք անցյալ տարի. որքան գիտեմ, Թ.-ում չկայիր. ձեր մայրն ասում էր, թե ինքն էլ չգիտե ձեր տեղը և ձեր գործի անունը:

— Անցյալ տարի էլ ես նույն այս պաշտոնումն էի, միայն ուրիշ տեղ: Իմ մայրը... ես դեպի մի կողմ եմ ձգում, իսկ նա դեպի հակառակ կողմը. մենք միմյանց հասկանալ չենք կարող: Հայ ուսուցչի բախտը այսպես է. գոնե հարազատ, ծնող մայրը հասկանալ, թե ինչ է նա, այդ ուսուցիչը: Իմ մայրը պահանջում է «մարդ դառնալ». բայց ուսուցիչը... դուք գիտեք, որ նա բոլորովին ուրիշ մտքի ստրուկ է, և նա գնում է իր խաչը տանելու, որ այդպիսի ժամանակներում մարդկանց ծաղրի առարկա դառած մի ծանր բան է:

Երիտասարդը դարձյալ անցավ գանգատներին: Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող անել... Մարդկանց մեջ նա կարոտում էր համակրանքի, ուզում էր գտնել մի կարեկից սիրտ: Եվ ահա վաղեմի ծանոթը. մի՞թե նա էլ չի հասկանա, թե ինչ է ուզում նա ասել, և մի՞թե նա էլ կողանա մի լուր համակրանքով խորխուսել նրան: Նրա թուխ աչքերը սպիտակ ակնոցների ետևից այդ համակրանքն էին որոնում տիկնոջ գեղեցիկ դեմքի վրա:

Բայց իզուր...

Խոսակցությունն այնպես էր գրավել երկու բարեկամներին, որ նրանք չնկատեցին, որ մենակ են մնացել, ամենքը ցրվել են: Իսկ Մահտեսին... Նա սառել էր, փայտ էր կտրել. նրա մարած աչքերը սպիտակուցի վրա շուտ էին եկել, բայց ձանձուլ գորշ ամպերի միջից ուղղած շանթը չէր հանդիպում հարսի հայացքին: Ժամհարներն էին մնացել. նրանք էլ փակեցին դռները և անցան, զարմացած նայելով Մահտեսուն և երկու խոսակցիներին: Թուլության, սառնության ճգնաժամն անցավ. նա գանգաղ քայլերով մոտեցավ, կապտած շրթունքները շարժվեցան, և նա, ձեռնափայտի ծայրով ցույց տալով ճանապարհը, ասաց.

— Տուն գնա...

Նինոն իսկույն հնազանդվեց և ձեռք տվեց իր ծանոթին: Մի ակնթարթում կատարված իրողությունը հասկացրեց երիտասարդին, թե բանն ինչ է, և նա առանձին լեզվով հարցրեց.

— Դո՛ւն կարելի՞ է ձեզ մոտ լինել, քիչ խոսել:

— Խնդրեմ, համեցեք, — պատասխանեց տիկինը և հեռացավ:

Մահտեսի-Մնացականը ջրից շատ է չաքչարվում, ջրից շատ է քրքրվում: Մահտեսի-Մնացականը հանգիստ ու դադար չունի, քունը կտրել է, իր միտն է ուտում: Ի՞նչ անն խեղճը. հարսը կապ կտրածն է, մարդուց ոչ վախում է, ոչ ամաչում է:

Այս է գավառական խոշ անկյունի հասարակական կարծիքը: Ար հաստատվել էր մի բանի շարաթվա ընթացքում: Բախտավոր էր Մահտեսին, որ այդ կարծիքը չէր լսել: Եթե լսեր, պիտի ողջ-ողջ հողը մտներ: Նա այդքան

տքնում, շաքչարվում էր, սրտին ու լեզվին քար էր դրել, որպեսզի այդպիսի հասարակական կարծիք չկազմի: Միամիտ էր, խաբված էր...

Մի օր, ճաշից հետո, եկավ նույն երիտասարդը: Մահտեսին բակումն էր և անասնի զարմանքով տեսավ, թե ինչպես նա անամոթի պես ներս մտավ, կտրատվելով երկու-երեք խոսք ասաց: Նինոն դուրս եկավ և նրան ներս հրավիրեց:

— Ձեր տունը, տիկին, մի փոքրիկ ամբողջ է նման, — նկատեց երիտասարդը՝ գլխարկը պատուհանում դնելով:

— Այո՛... Այստեղ ամենքն են ամբողջներում ապրում, — պատասխանեց տիկինը:

— Ե՞րբ պետք է բաց տների մեջ, բաց սրտով ապրել սովորենք:

— Ե՞րբ... Ես կասեմ ձեզ. լույս տվեք այսպիսի մի տեղի երեխաներին, որ գոնե նրանք հասկանան, թե ինչ է աշխարհը:

— Այդ մասին լավ կլինի եթե շխտեինք, տիկին... Ես հուսահատված եմ, և եթե սկսեմ գանգատ, դուք դարձյալ պիտի ասեք, թե գանգատ հարկավոր չէ:

— Ընչու է, ես այդպես պիտի ասեմ: Գանգատներից ի՞նչ օգուտ:

— Բայց ինչո՞ւ եք անվանում գանգատ, քանի որ ես միայն դրությունն եմ նկարագրում: Ես չգիտեմ, թե ո՞րն է այն ճանապարհը, որ սիրտս է որոնում. այսինքն, գիտեմ, հասկանում եմ... բայց մի կատարյալ ապուշություն այնպես քարացրել է այստեղի մթնոլորտը, որ պետք է քարանալ՝ նրա ծանրությունը դիմանալու համար: Կարծում եմ, որ պետք է գտնել մի հրաշալի, կախարհական գործիք, որով կարելի լինի գտնել, շարժել մարդու մեջ ծածկված այն լարը, որ սրտի ամենամաքուր խորշերն է խոսացնում և մարդուն քիչ, գոնե երկու մատնաշափ բարձրացնում է ցնից, ապականությունից: Ինչպե՞ս գտնել այդ գործիքը: Որքան աշխատում ես, միայն կեղծ, անպետք նոտաներն ես հնչեցնում... Բայց հարկավոր է, անպայման հարկավոր է, որ մարդը որոնե կյանք, լույսի ճառագայթներ...

— Մի՞թե այդպես է:

— Դուք նո՞ր եք հարցնում, անհոգ մարդ... Իսկ ես հոգնել եմ, ես ուժասպառ եմ դառել: Թեև թուլասիրտ չեմ, թեև լացից փախչող եմ, տեսնում եմ, թե ումի՞ և ինչի՞ դեմ պետք է կռվել, բայց կատարյալ անօգնականություն... չգիտեմ ումի՞ ձեռքից բռնեմ, ասեմ այդ պակասության դեմ: Ձեռքեր շատ կան, բայց ես չեմ կարողանում բռնել շինող ձեռքերը, և քանդող, ծեծող, ջարդող ձեռքերը միևնույն կազմվածքն ունեն, միևնույն օրենքով են շարժվում...

Նինոն բարձր ձայնով ծիծաղեց:

— Դուք, երեւի, ծեծից էլ եք վախում, — արտատանեց նա, շարունակելով ծիծաղը...

Բայց այդ ծիծաղը վիրավորական չէր երիտասարդի համար. նրա մեջ լավում էր դառնություն, վշտի ձայնը. դա բորբոքված սրտի կակիծն էր: Նա իսկույն վերջացավ. Նինոյի չքնող աչքերը այս անգամ թախիծ էին արտահայտում: Երիտասարդը գտավ այն համակրությունը, որին որոնում էր:

— Շատ ցավալի է, ճշմարիտ, — ասաց տիկինը մի քնքուշ, վերին աստիճանի սրտառու ձայնով:

Մի վայրկյանում այդ խոսքերը ոգևորեցին երիտասարդին: Նա կանգնեց, մի ձեռքով հեռացրեց ճակատի վրա թափված խիտ մազերը և ասաց.

— Միայն ցավալի... Այդ վարձատրություն չէ, գրանով ամայի, շոր դաշտում հույսի ծաղիկ չի բունի: Երևակայեցե՛ք... Հենց այսօր ես ճակատս պա-

տին էի խփում մի բան հասկացնելու համար, և որպիսի հասարակ, պարզ բան... Տեր աստված, մի՞թե դու մարդուն մտքի պես ամենաբարդ մեծագործությունների անսպառ աղբյուրն ես շնորհել, որ նա այսպիսի դատարկություններով պարապի։ Ուսումնարանը դուր է նման. աղքատ, խեղճ... մարդու լացն է գալիս, երբ տեսնում է խեղճ երեխաներին միմյանց գլխի թափված... Գիրք չունեն, մատիտ չունեն, ոտաբոբիկ են, քաղցած։ Ասում եմ, պետք է խղճալ այդ թշվառներին, ասում եմ, հարկավոր է դրանց օգնել, քիչ կարգ, քիչ կանոն. լայնացնենք սենյակը, նստարաններն թիվը ավելացնենք, մաքուր օդ տանք անմեղ, կարոտ երեխաներին։ Ումի՞ն ես ասում... Փող չկա, ահա միակ անողորմ պատասխանը։ Փող չկա... ով սիրտ ունի, թող նստի, լաց լինի։ Ժողովարարություն արե՛ք, ասում եմ, ընկերություն կազմեցե՛ք, ներկայացում տվե՛ք, ինչ որ ուզում եք, արե՛ք, միայն գործեցե՛ք... Լսող չկա։ Այսինքն՝ լսող կա, հասկանում են իմ լեզուն. բայց բռն, անզգա պինդ դեմքեր են մնում, որոնցից մահվան ցրտություն է փչում...

— Ասացեք, Աբրահամ, — խոսեց տիկինը քիչ մտածելուց հետո, — Ես կարող եմ օգտակար լինել, հը՞...
Աբրահամը սկզբում չէր կարողանում հավատալ, թե տիկինը մի բան կարող է անել։ Եվ, ուշադրություն չդարձնելով նրա խոսքերի վրա, տխուր մըտքերի տակ ճնշված մարդու բազմահոգությունն էր պատկերացնում իր դեմքի վրա։ Իսկ տիկինը շարունակեց.

— Կամենում եք, ես ժողովարարություն կանեմ... Տվե՛ք ինձ մի թերթ թուղթ, ես տնետուն ման կգամ, կխնդրեմ։
— Իրա՞վ... — բացականչեց երիտասարդը դժվարության մեջ գեղեցիկ միտք դառած մարդու ոգևորությամբ։
— Ի՞նչ կլինի...

— Գեղեցիկ... Փրկության ճանապարհը գտնվում է... կարելի է ձեր աջակցությամբ և մի ներկայացում տալ։ Դուք եթե... մասնակցեք...

Նա լռեց, քննում էր, թե ի՞նչ տպավորություն է թողնում այդ առաջարկությունը տիկնոջ վրա, և տեսնելով նրա դեմքի հանդիստ, համակրական արտահայտությունը, ավելի ոգևորված ասաց.

— Ես մարդ կճարեմ, բեմը սարքելը իմ պարտքն է։
— Մի՞թե այստեղ բեմ էլ կա։
— Կատեղծենք, դժվարությունները ոչինչ են։ Ես սովորել եմ, հարկավոր է շարժարկել... այնուհետև հաջողությունը ապահովված է։ Մենք կզենենք փոքրիկ, ծիծաղաշարժ վողեկներ...

— Բայց առանց իմ մասնակցության էլ կարելի է, — ընդհատեց տիկինը ցած ձայնով, ամաչելով։
— Ինչո՞ւ...

Պատասխան չեղավ։ Միայն Նինոն, գուցե առաջին անգամ իր կյանքում մի ընկճված, խոնարհ հայացքով ցույց տվեց, որ կա արգելք։ Երիտասարդը հասկացավ, որ արգելքը այդ տունն է, այդ փոքրիկ բերդը։

— Ոչինչ, — ասաց նա, — հենց այստեղից պետք է սկսել արգելքներ ոտնահարելը։ Առանց դրան անհնարին է. յուրաքանչյուր քայլափոխ պետք է զրավվի եռանդուն դիմացկանությամբ։ Եվ երբ այդ հաջողվի, այն ժամանակ միայն քաղցր կլինի շարժարանքի պտուղը։ Պետք չէ թուլություն, տիկին. դուք ինքներդ ինձանից շատ լավ գիտեք այս. հիշո՞ւմ եք, ինձ էիք հանդիմանում թուլության համար...

Խոսքը ազդեց։ Տիկնոջ վարդապետ շրթունքների վրա երևաց մի հրաշալի ժպիտ, որ փարատում էր ամեն մի կասկած, երկմտություն։ Նա ընդունեց.

— Ես արդեն պատրաստ եմ անել, նա չէր մերժում։ Եվ երիտասարդը, մի ակնթարթում հասկանալով այդ, բացականչեց.

— Դուք կերգեք, տիկին... Ես մոռացել էի, որ դուք հիանալի երգում եք։ Նույն հրաշալի ժպիտը անմիջապես մնաց տիկնոջ դեմքի վրա։ Նա միայն շտապեց բողոքել «հիանալի» խոսքի դեմ։ Բայց այդ բողոքը չէր ընդունում Աբրահամը։

— Պետք է, պետք է այս քարացած, խավար ամբոխին հասկացնել, — ասաց նա, խիստ շեշտելով յուրաքանչյուր բառը, — պետք է ցնցել նրա բոլոր շղերը։ Զգացմունք, սիրտ չկա մարդկանց մեջ. երգը կարող է դրանց լացացնել, հավատացե՛ք... չէ՞ որ դեռ երեխաներ են դրանք... կոպիտ, անտաշ երեխաներ...

Խնդիրը վերջացած էր. խոսքը փոխվեց, անցավ երկուսի հայրենիքին։ Նրանք կրկնում էին վաղեմի հիշատակներ, քաղցր ու անմոռանալի անցածի պատմություններ։ Երիտասարդը կամենում էր գնալ, բայց Նինոն խնդրեց սպասել թեյի։

— Ամբողջ օրերով մենակ եմ, չկա մեկը, որի հետ երկու խոսք փոխանակել կարելի լինի, — ասաց տիկինը։
— Ուրախությամբ ձեր խոսակիցը կգտնամ, բայց մի պայմանով, տիկին։ Ես սիրում եմ հավատալ, որ դուք համարում եք ինձ ձեր վաղեմի ծանոթներից մեկը...

— Ի՞նչ խոսք...
— Ուստի կարծում եմ, որ չեք բարկանա ինձ վրա, եթե ես խնդրեմ, որ մի կտոր երգ երգեք։ Այդ ինձ համար մեծ վայելություն կլինի. ականջներս կռնակեմ ես, երկար ժամանակ չսկսելով իմ այնքան հարգած երգեցողությունը, որի հայրենիքը այս արջի անկյունը չէ։ Խնդրեմ շմերժեք, տիկին։
Նինոն քիչ տարուբերվելուց հետո չկարողացավ մերժել երիտասարդի անդադար կրկնվող խնդիրը և, փակելով դուռը, շատ ցած, բայց բարակ ու քնքուշ ձայնով սկսեց երգել։ Երիտասարդը լսում էր նրան հիացած. նրա շրթունքների վրա նստած քաղցր ժպիտը ամենից լավ ցույց էր տալիս, թե ինչ հոգեկան բերկրանք էր տիրել նրան։

Երգը հասավ Մահտեսի-Մնացականի ականջին, հենց այն րոպեին, երբ նա երկրորդ անգամ կամացուկ մոտեցավ դռանը, կանգ առավ, շիմանալով ինչ անել և ապա ականջը դրավ բանալիի համար թողած ճեղքի վրա։ Նա լսեց իր հարսի ձայնը և ետ վազեց, ընկավ խոհանոցը, դուռն էր, քթի տակ մի բան էր փնթփնթում։ Խոհանոցում նրա կինը թեյ էր պատրաստում մի աղքատ կնոջ հետ, որին մի-մի կանչում էին, մի կտոր հաց տալով՝ տնային գործեր էին կատարել տալիս։

— Կնի՛կ, տունդ քանդվի՛, ինչպես քանդվել է արդեն, — գոչեց Մահտեսին, իր փափախը սաստիկ խփելով գետնին։
Կինը վախեցած վեր թռավ և համարյա շնչապառ հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել... վատ լո՞ւր... Միքայ...

— Լո՛ւր, անզգամ... Այսպիսի բան չի լինի, ականջդ մտնո՞ւմ է...

— Ի՞նչ կա, տնաքանդ, ասա՛, — պատասխանեց կինը լացի եղանակով և ջուխտ ձեռքով սկսեց ծեծել իր ծնկները։
— Օրենք, հավատ չմնաց, բոլորը ոտի տակ տվին, փչացրին... Եվ իրանք էլ կփչանան, չեն մնա, այսպիսի աշխարհ չի լինի։
Այդ ժամանակ միայն կինը հասկացավ, որ իր ամուսնու վրդովմունքը խրթին, վերացական բանից է առաջացել։ Ուստի նորից նստեց և իր գործը շարունակեց։

նում էր, որ պետք է անել, նա չէր մերժում։ Եվ երիտասարդը, մի ակնթարթում հասկանալով այդ, բացականչեց.

— Դուք կերգեք, տիկին... Ես մոռացել էի, որ դուք հիանալի երգում եք։ Նույն հրաշալի ժպիտը անմիջապես մնաց տիկնոջ դեմքի վրա։ Նա միայն շտապեց բողոքել «հիանալի» խոսքի դեմ։ Բայց այդ բողոքը չէր ընդունում Աբրահամը։

— Պետք է, պետք է այս քարացած, խավար ամբոխին հասկացնել, — ասաց նա, խիստ շեշտելով յուրաքանչյուր բառը, — պետք է ցնցել նրա բոլոր շղերը։ Զգացմունք, սիրտ չկա մարդկանց մեջ. երգը կարող է դրանց լացացնել, հավատացե՛ք... չէ՞ որ դեռ երեխաներ են դրանք... կոպիտ, անտաշ երեխաներ...

Խնդիրը վերջացած էր. խոսքը փոխվեց, անցավ երկուսի հայրենիքին։ Նրանք կրկնում էին վաղեմի հիշատակներ, քաղցր ու անմոռանալի անցածի պատմություններ։ Երիտասարդը կամենում էր գնալ, բայց Նինոն խնդրեց սպասել թեյի։

— Ամբողջ օրերով մենակ եմ, չկա մեկը, որի հետ երկու խոսք փոխանակել կարելի լինի, — ասաց տիկինը։
— Ուրախությամբ ձեր խոսակիցը կգտնամ, բայց մի պայմանով, տիկին։ Ես սիրում եմ հավատալ, որ դուք համարում եք ինձ ձեր վաղեմի ծանոթներից մեկը...

— Ի՞նչ խոսք...
— Ուստի կարծում եմ, որ չեք բարկանա ինձ վրա, եթե ես խնդրեմ, որ մի կտոր երգ երգեք։ Այդ ինձ համար մեծ վայելություն կլինի. ականջներս կռնակեմ ես, երկար ժամանակ չսկսելով իմ այնքան հարգած երգեցողությունը, որի հայրենիքը այս արջի անկյունը չէ։ Խնդրեմ շմերժեք, տիկին։
Նինոն քիչ տարուբերվելուց հետո չկարողացավ մերժել երիտասարդի անդադար կրկնվող խնդիրը և, փակելով դուռը, շատ ցած, բայց բարակ ու քնքուշ ձայնով սկսեց երգել։ Երիտասարդը լսում էր նրան հիացած. նրա շրթունքների վրա նստած քաղցր ժպիտը ամենից լավ ցույց էր տալիս, թե ինչ հոգեկան բերկրանք էր տիրել նրան։

Երգը հասավ Մահտեսի-Մնացականի ականջին, հենց այն րոպեին, երբ նա երկրորդ անգամ կամացուկ մոտեցավ դռանը, կանգ առավ, շիմանալով ինչ անել և ապա ականջը դրավ բանալիի համար թողած ճեղքի վրա։ Նա լսեց իր հարսի ձայնը և ետ վազեց, ընկավ խոհանոցը, դուռն էր, քթի տակ մի բան էր փնթփնթում։ Խոհանոցում նրա կինը թեյ էր պատրաստում մի աղքատ կնոջ հետ, որին մի-մի կանչում էին, մի կտոր հաց տալով՝ տնային գործեր էին կատարել տալիս։

— Կնի՛կ, տունդ քանդվի՛, ինչպես քանդվել է արդեն, — գոչեց Մահտեսին, իր փափախը սաստիկ խփելով գետնին։
Կինը վախեցած վեր թռավ և համարյա շնչապառ հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել... վատ լո՞ւր... Միքայ...

— Լո՛ւր, անզգամ... Այսպիսի բան չի լինի, ականջդ մտնո՞ւմ է...

— Ի՞նչ կա, տնաքանդ, ասա՛, — պատասխանեց կինը լացի եղանակով և ջուխտ ձեռքով սկսեց ծեծել իր ծնկները։
— Օրենք, հավատ չմնաց, բոլորը ոտի տակ տվին, փչացրին... Եվ իրանք էլ կփչանան, չեն մնա, այսպիսի աշխարհ չի լինի։
Այդ ժամանակ միայն կինը հասկացավ, որ իր ամուսնու վրդովմունքը խրթին, վերացական բանից է առաջացել։ Ուստի նորից նստեց և իր գործը շարունակեց։

— Կնի՛կ, տունդ քանդվի՛, ինչպես քանդվել է արդեն, — գոչեց Մահտեսին, իր փափախը սաստիկ խփելով գետնին։
Կինը վախեցած վեր թռավ և համարյա շնչապառ հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել... վատ լո՞ւր... Միքայ...

— Լո՛ւր, անզգամ... Այսպիսի բան չի լինի, ականջդ մտնո՞ւմ է...

— Ի՞նչ կա, տնաքանդ, ասա՛, — պատասխանեց կինը լացի եղանակով և ջուխտ ձեռքով սկսեց ծեծել իր ծնկները։
— Օրենք, հավատ չմնաց, բոլորը ոտի տակ տվին, փչացրին... Եվ իրանք էլ կփչանան, չեն մնա, այսպիսի աշխարհ չի լինի։
Այդ ժամանակ միայն կինը հասկացավ, որ իր ամուսնու վրդովմունքը խրթին, վերացական բանից է առաջացել։ Ուստի նորից նստեց և իր գործը շարունակեց։

— Կնի՛կ, տունդ քանդվի՛, ինչպես քանդվել է արդեն, — գոչեց Մահտեսին, իր փափախը սաստիկ խփելով գետնին։
Կինը վախեցած վեր թռավ և համարյա շնչապառ հարցրեց.

— Ի՞նչ է պատահել... վատ լո՞ւր... Միքայ...

— Լո՛ւր, անզգամ... Այսպիսի բան չի լինի, ականջդ մտնո՞ւմ է...

— Ի՞նչ կա, տնաքանդ, ասա՛, — պատասխանեց կինը լացի եղանակով և ջուխտ ձեռքով սկսեց ծեծել իր ծնկները։
— Օրենք, հավատ չմնաց, բոլորը ոտի տակ տվին, փչացրին... Եվ իրանք էլ կփչանան, չեն մնա, այսպիսի աշխարհ չի լինի։
Այդ ժամանակ միայն կինը հասկացավ, որ իր ամուսնու վրդովմունքը խրթին, վերացական բանից է առաջացել։ Ուստի նորից նստեց և իր գործը շարունակեց։

Բայց Մահտեսին նորից գոռաց։

— Բավական չէր... խաչատուհ... շան... մեղա տաւծու, բերանս ինչ էր եկել որ ասեմ... տո՛ւ, քեզ հետ չե՞մ։

— Ի՞նչ ես ուզում ինձանից, — կծու սառնությամբ հարցրեց կինը։

Մահտեսին կրակ ընկավ, տեղից շարժվեց, ձեռքը բարձրացրեց կնոջ գլխի վրա, իջեցնել էր ուղում, բայց այդ ժամանակ տեսավ օտար կնոջը, որ ահա-նատես է լինում իր տան ներքին գործին։ Նա կարող էր խոսք դուրս տանել, եվ հաղթահարվեց Մահտեսին, լռեց, կանաչած դեմքը դարձրեց դեպի այդ կինը և ասաց հանգիստ կերպով։

— Դու գնա՛... գնա, դռանը սպասիր։

Աղքատ կինը երեսը ծածկեց, պատին քսվելով դուրս գնաց։ Մահտեսին իսկույն բռնեց իր կնոջ օձիքից, հարկադրելով նրան, որ ուղիղ իր դեմքին նայե, նա ասաց։

— Երեսունյոթ տարի է, որ դու այստեղ, ինձ հետ ես. արե՞լ ես այնպիսի բան... Նա երգում է այն թոկից փախածի մոտ, որին ոչ ես եմ ճանաչում, ոչ՝ դու... Արե՞լ ես այնպիսի բան, ձայն հանե՞լ ես...

— Չէ՛, — պատասխանեց կինը։

— Դե լավ... գնա, գլխիդ ճաք արա... ես մարդկանց բերանի խոսք դառնալ չեմ կարող։ Գնա, ձայնը կտրել տուր...

— Ո՛ւր գնամ, ինչպե՞ս գնամ, չա՛յ եմ պատրաստում։

— Գնա՛, ասում եմ քեզ. անուն եմ պահել... գնա՛... Տե՛ր ասաված... Գնա՛, այնտեղ նստիր նրանց մեջտեղը. ոտդ կտորվի, տեղիցդ շարժվես, մինչև որ այն ծովամարդը, այն հրեշը չկորչի։

— Բայց ես գործի եմ, չե՞ս տեսնում, այ մարդ։

— Շան ծնունդ, դու դեռ ընդդիմանո՞ւմ ես։

Նա ոտով սպստիկ խփեց գետնին և աչքերը այնպես շուռ տվեց, կարծես ոչնչացնել էր ուզում ընդդիմախոսին։ Կինը լռեց, քաշվեց մի անկյուն։ Մահտեսին մի րոպե արձանացավ այդ դրություն մեջ, իբրև շանթահարող պատիժ, բայց իսկույն էլի հասկացավ, որ կինը իսկապես զբաղված է. հեշտաեղբու կնի էր գալիս, պետք էր բաժակները լցնել։ Նա կակղեց։

— Դու գնա՛, — ասաց նա, — ես այստեղ կանեմ, ինչ որ հարկավոր է կանչի՛ր այն կնոջը։

Կինը հեռացավ, Մահտեսին նստեց նրա տեղը։

Կյանքի մեջ առաջին անգամն էր նա այդպիսի գործ կատարում։ Դողդոջուն ձեռքերով վերցնում էր բաժակը, մոտեցնում էր հեշտաեղբուն, ածում էր թեյը, մի քանի անգամ բաժակի տակին ու գլխին էր նայում, էլի մոտեցնում էր հեշտաեղբուն, մի երկու կաթիլ էր կաթեցնում բաժակի մեջ, ինքն իրան հարցնում էր, թե լա՞վ է արդյոք ածում, էլի նայում էր, ծանր ու թեթև անում և պատասխանում էր, որ շատ լավ է, դեռ կեսն էլ ավել է։ Լցրած բաժակները նա տուն էր ուղարկում ծառայող կնոջ ձեռքով, ամեն անգամ պատվիրելով նրան զգույշ լինել, լավ տանել։

Իսկ երբ թեյը վերջացավ, իսկույն դուրս գնաց, մի քանի անգամ էլ մոտեցավ, դռան ճեղքից ահանջ դրեց։ Շատ շանցած՝ դուրս եկավ երիտասարդը։ Նրա ուրախ, ծիծաղկոտ դեմքը բոլորովին գծվացրեց Մահտեսուն, որ սկսեց փնթփնթալ, կատաղի հայացքով ցույց տվեց անկող հյուրին դուրս գնելը և գնաց նրա ետևից, անգթաբար քարերին քսելով իր անմահ շմուշկները։ Նա խոսում էր իր հետ, բայց բարձր ձայնով։

— Ամոթ չկա, պատկառանք չկա. ո՞վ է կանչել, ո՞վ է ետևից մարդ

ուղարկել... Առանց հարցնելու, առանց ճանաչելու ներս է արժնում... Ի՞նչ կա այստեղ, ամո՞թ չէ...

Ամբողջ փողոցը դղրդաց այն ահագին շառաչունից, որով փակվեցան դռները երիտասարդի ետևից։ Եվ այդ աղմուկը չկարողացավ խլացնել այն թունդ հիշողը, որ դուրս եկավ Մահտեսու բերանից։

Արրահամը լսեց ամենը, հասկացավ։ Նա ուղեց ետ դռնալ, պատասխանել, բայց ձեռքը թափ տվեց, ետ նայեց և ուսի վրայով մի արհամարհական հայացք ուղղեց դեպի երկաթապատ, հաստ դռները, որոնք արդեն պինդ փակված էին։

Երևի է, մեծ փողոցի անցուղարձը վերջացել է, և լուսնունք լայն թևեր է տարածել գավառական խուլ անկյունի վրա։ Մահտեսին իր տեղումն է և դիտում է ամայի փողոցը։ Հասարակական լապտերը, որին նա այնքան ատում էր մի ժամանակ, այժմ անգնահատելի ծառայություն է անում նրան։

Մխտաժ, կեղտոտ ապակիների շրջապատում հաստատված դեղին բոցը բոլորովին աննշմարելի չէ մնում. ոչ, նա ուժ ունի մի շրջան լուսավորելու, և այդ շրջանը բավական լայն է։ Խաղաղ է այդ լույսը, միանման եռանդով լուսավորում է, և ոչ մի արկած չէ խանգարում Ֆրա խաղաղ ու հեղ գործունեությանը։ Խաղաղ է ամբողջ բնությունը. գիշերային սքանչելի զովություն է տարածում խաղաղ քնի գիրկը մտած մարդկության վրա թիթեռնիկի թևերին մեղմությամբ հոսող քնքուշ հողմիկը։ Եվ այդ միջավայրում, մթության մեջ հանգիստ վայելող Մահտեսին մի հիանալի ներդաշնակություն է կազմում, մի անվրդով անդորրություն, որ մարմնացնում է բնության թմրած ու մեղմ հոգին։

Անցնում են խաղաղ ու լուռ րոպեներ։ Բայց ահա լապտերի լույսի շրջանում մի ինչ-որ ստվեր երևաց, որ դողում է, երերում։ Մահտեսին շեց իր աչքերը։ Նա հանգիստ է, նա չէ շտապում. բայց նրա սիրտը զգում է, որ հասել է վճռահան րոպեն։ Նրա բերանը մի մեղմ շշուկ է տարածում օդի մեջ. նարեկը խոսում է, հասկացնելով, որ երկաթապատ դռների մոտ արթուն է փորձանքի ենթարկված մարդը։

Ստվերը նորից դողաց լապտերի լույսի մեջ, եվ վերջապես նշմարելի դարձավ մի մարդ, որ ձեռքում բռնած ունեի թղթեր։ Մահտեսին ճանաչեց երիտասարդին և իր տեղը պնդացրեց։ Այժմ լսելի էին նրա արտասանած խոսքերը. նրա հանդարտ ձայնը փողոցի մեռելություն մեջ տարածվում է իբրև մի խորհրդավոր, խեղդված քրթմնջում։

«Ոմն և ծնունդդ իւր, ոմն և շառաւիղդ իւր, ոմն և բիծք իւր, ոմն և արկածք իւր, ոմն և փուշք իւր, ոմն և արմատք իւր, ոմն և հատուածք իւր, ոմն և պտուղք իւր, ոմն և նշխարք իւր, ոմն և ճիւղք իւր, ոմն և ոստք իւր...»։

Երիտասարդը նորից լույս ընկավ լապտերի առաջ, մի երկու քաջ առաջ անցավ. բայց նա շարժվում է անվստահ, ինչպես մի մարդ, որ չէ ուզում անախորժության հանդիպել և դիտմամբ դանդաղ է քայլում, մինչև որ անախորժությունը կհեռանա նրա ճանապարհից։

Իսկ Մահտեսին քիչ էլ բարձրացնում է ձայնը։

«Ոմն և շանթք իւր, ոմն և հրդեհմունք իւր, ոմն և պատկառանք իւր, ոմն և վիհք իւր, ոմն և անդունդք իւր, ոմն և բորբոքմունք իւր, ոմն և ամպրոպք իւր, ոմն և կայլակք իւր...»։

Արրահամը ետ դարձավ, և աղոթքի ձայնն էլ նվազեց, առաջվա խուլ մրմունջը դարձավ։ Բայց երիտասարդը միտք շունի բոլորովին հեռանալ, տուն գնալ։ Նա վրդովված է, տեսնելով այդ խոշորդոտը, որ այնպիսի քաղցրությամբ, այնպիսի սիրուն հույսերով սկսած գործն է փչացնում։ Նա կանգ առավ։ Ի՞նչ անել։ Անեղակյուղ առաջ գնալ, մտնել, սկսել գործը... Բայց դրա համար

հարկավոր է մի ընդհարումն դռների մոտ նստած ծեր պահապանի հետ: Կարող էր նա համոզել այդ պահապանին: Ո՛չ, դա երկար պատմություն կլինի: Համոզել... քանիսի՞ն է նա կարողացել համոզել այդքան մարդկանց մեջ, որոնք այժմ պատրաստվում են քնել՝ առավոտյան նորից նույնքան սառած, անտարբեր վերկենալու համար... Վճռական գործ, պահանջ... Այդ էլ անհնարին է. նա ուսուցիչ է, նա գտնվում է ամբողջ հասարակության իշխանության տակ. համեստություն, խոնարհություն՝ ահա թե ինչ է ամենից առաջ պահանջվում նրանից: Թքել այդ պահանջի վրա... Հեշտ է, բայց այնուհետև գործը ինքն իրան կխորտակվի: Եվ բացի դրանից՝ նինոն... նա ինքն էր, որ խնդրում էր երիտասարդին զգույշ վարվել ծերի հետ: Ո՛չ, կռիվը այդ արգելքի դեմ ներսից պիտի լինի, տան միջից: Նինոն կարող է պատռել այդ շղթան և դուրս գալ: Պետք է նրան իմաց տալ:

Եվ երիտասարդը վճռեց սպասել, մինչև որ Մահտեսին տուն կմտնե, այն ժամանակ կարելի է դուռը ծեծել և բացարձակ հայտնել, որ գործ ունի տիկնոջ մոտ. տիկինն ինքը կիմանա, գուցե նա ինքը դուրս կգա, և ծերը ոչինչ չէ կարող անել:

— Կռիվը պետք է վարել տոկունությամբ, այդ ճիշտ է. բայց պետք է իմանալ և հանգամանքների հետ հարմարվել,— ասաց նա և, բավական հեռանալով Մահտեսու ամբողջից, կանգնեց խավարի մեջ, սպասում էր:

Անցավ կես ժամ: Նա ձանձրացավ, հեռացավ այդտեղից, մի փոքրիկ պտույտ արավ, աշխատելով որքան կարելի է դանդաղ քայլել: Երբ նա նորից մոտենում էր լապտերին, ամեն ինչ ցույց էր տալիս, որ այժմ պատրաստվել են հաջող հանգամանքներ, ձայն ու ծայրատ չէր լսվում: Եվ նա, սիրտ առնելով, առաջ գնաց: Արդեն մոտ էին կախարդական դռները... Մի քայլ ևս... հանկարծ, կարծես գետնի տակից, հայտնվեց սպիտակ դուխր և պարզ լսելի դարձան հանդարտ ձայնով արտասանած խոսքերը.

«Բարձրապարանոց, անկեալ դնիմ դի անկենդան, կարկեալ ի խոսից, կաշկանդեալ ձեռք, լքեալ անդամօք, խփեալ շրթամբք...»:

Աբրահամը բարկացած հարցրեց, թե տա՞նն է տիկինը: Բայց այդ խոսքերը բոլորովին դուր անցան: Նույն ձայնը շարունակվում էր անվրդով, միանման, ինչպես ոչխարների որոճոց: Զայրույթը դողացնում է երիտասարդին, նա միայն կարողացավ թքել, ետ դարձավ ու գնաց:

Վերկացավ Մահտեսին. նրա շուշկները սկսեցին որոտալ, գավազանի երկաթե ծայրը սկսեց շրխկալ քարերի վրա: Աբրահամը արագացրեց իր քայլերը. դա մի կատարյալ փախուստ էր: Նրան հալածում էին զարմանալի առատությամբ դուրս թափվող խոսքերը: Հալածանքը խիստ էր, անողորմ: Մահտեսին պակաս զայրացած չէր, բայց նրա սրտի ալեկոծումը երկրային բառերով չէր արտահայտվում, որովհետև ի՞նչ երկրային լեզու կարող է այն պիտի խոցոտող շեշտեր ու ոչնչացնող թույն տարածել, որպիսին թափում են գիշերային մեռելության մեջ այս խոսքերը.

«Կոճղ կիսայրեաց, արձան անդգայ, պատկեր անբարբառ, գոյութիւն անշունչ, ողորմելի տեսիլ, աշխարհիկ կերպարան, ողբալի օրինակ, եղկելի դեմք, արտասուելի նմանութիւն»...

Որքան և շտապում էր Աբրահամը, բայց շուտ չազատվեց իր ետևից եկող ձայնից: Փողոցի ծայրին հասնելով, նա վերջին անգամ լսեց «հնձեալ արտ, թաղեալ գարշութիւն, մերժեալ ատելի», և շտապով մտավ ուրիշ փողոց:

— Ո՛չ, այս անհնարին է,— ասաց նա կանգ առնելով:

Եվ քիչ մտածելուց հետո շարունակեց քայլել, զայրույթից միմյանց սեղմած ատամների միջով արտասանելով.

— Վաղը նամակ կգրեմ տիկնոջ... Թող սանձահարե... Անպատվություն... Աստված իմ...

Այդ ժամանակ Նինոն ման էր գալիս իր սենյակում: Նշանակած ժամը վաղուց էր անցել, և նա դեռ սպասում էր Աբրահամին: Նրան տարօրինակ չէր երևում երիտասարդի այդքան ուշանալը. այդ մասին նա չէր էլ մտածում: Երկու օր շարունակ մտքերի մի ահագին խառնուրդ ծանրացած էր նրա վրա. նա կազմում էր ծրագրեր, քննում էր, նորից բարեփոխում էր նրանց: Վերջնական վճիռ նա չէր կայացնում. շատ էր ուզում լսել ուրիշների կարծիքը, գուցե ինքը սխալ է ըմբռնում, գուցե հաջողությունն ուրիշ կերպ կարելի է ապահովացնել: Խնդիրը այնքան փափուկ էր երևում տիկնոջ, այնքան կարեվոր և մեծ, որ նա պատրաստ էր մի քանի գիշերներ լուսացնել անքուն, տքնել այդպես. և մի շոշափելի օգուտ տալ:

Եվ ինչե՞ր են անցնում նրա մտքով:

Առաջին անգամ դուրս գալ հասարակության առաջ, ցույց տալ, որ կինն էլ կարող է դպրոցին, խեղճերին օգնություն հասցնել: Եվ որպիսի՞ խեղճերին: Մի հին ժամանակ մենք ամենայն եռանդով անթիվ վանքեր էինք շինում, իսկ այժմ նույն եռանդով դպրոցներ ենք հիմնում, դպրոցներ, որոնցից կախված է մեր ապագան: Ողորմություն անել բաղձաթիվ խեղճ մանուկներին, որոնք անճար են, ոտաբորբիկ են, ինչպես Աբրահամն է ասում... Օ՛, նա ինքն էլ տեսել է դրանց եկեղեցում, տեսել է, թե որքան խեղճ են դրանք, ամաշկոտ՝ իրանց ցնցոտիների մեջ, գլուխները կախ, ծաղիկ հասակում՝ ճնշված շունեղության ճանկերի մեջ: Նրանք երգում են բարձր ու բարակ ձայնով, մարդկանց սիրտն են մխիթարում: Եվ ոչ ոք, ոչ ոք չէ ուզում իմանալ, թե ինչպես են ապրում այդ սիրտ մխիթարող փոքրիկները, ի՞նչն է թունավորում նրանց կյանքը... պետք է օգնության հասնել: Իսկ օգնության շափը այդ ներկայացումից է կախված. եթե այս առաջին հաջողվեց, եթե հասարակությունը սիրեց առաջին փորձը, պետք է տալ երկրորդ, երրորդ ներկայացում: Պետք է այդ բոլորը հասկացնել Աբրահամին, պետք է լավ և շատ լավ պատրաստվել: Առնվազն հինգ կրկնություն հարկավոր է. թեև վոդեվիլներ են, բայց առանց լավ պատրաստության ոչինչ չէ կարելի, կիշանա ներկայացումը, ծաղրի առարկա կդառնա նրա սուրբ նպատակը... Պատասխանատվություն կա խղճի, մտքի, գաղափարի առաջ: Նույնիսկ վոդեվիլներից մեկը լավ չէ երևում, հիմար բան է, պետք է փոխել, ավելի ծիծաղաշարժ դնել: Իդուր էր Աբրահամը ասում, թե հարկավոր չէ բնագալան կրակը, մեծ բան չէ, բայց այսպիսի ժողովրդի համար հարկավոր է. պետք է ազդել, պետք է գրավել...

Որքան սիրելի է լինում գաղափարով ոգևորված մարդու դեմքը: Իսկ երբ այդպիսի ոգևորությունը մի գեղեցիկ կնոջ է հափշտակում, այդ դեպքում դեմքը դառնում է աննկարագրելի, ո՛ւր են գույներ, որոնք նկարեն սովորականից բարձր կանգնած գեղեցկությունը, բառեր, որոնք արտահայտեն այն երջանկությունը, այն հրաշալի ժպիտը, աչքերի այն փայլը, որ այդպիսի դեմքերն են զարդարում...

Այսպես է Նինոն. նա մոռացել է իր շրջապատը: Նրա աչքերի առաջ, հեռու մի անհայտության մեջ, նկարվում է մի ամբողջ նոր կյանք: Մտքերը, որոնցից ստեղծվել է այդ սիրուն հեռանկարը, ավելի և ավելի բարդվում են, ավելի ու ավելի լայն շրջաններ են բաց անում, և նա շտապում է այդ մտքերը հաղորդել. երիտասարդին. նա սպասում է, և նրա համբերությունը սպառվելու վրա է:

Վերջապես... Լավեց դրսի դռան թրխկոցը: Նա չհամբերեց, դուրս գնաց: Մթության մեջ լավեց, որ դուռը կողպում են. ահագին երկաթե նիզը շառաչե-

լով ընկալի իր տեղը, մեծ կողպեքը կախ ընկալի նրանից: Եվ պահպանութեան այդ ազդու գործիքները դեռ չէին կարողացել իրանց աղմուկով հայտարարել, որ այդ ժամից Մահտեսու դուռը անառիկ է, երբ նրանց մոտ լավեցան խորին բավականութեամբ արտասանած բառերը. «Արդ ես ինձէն դիս ինքն պարտ վարկայ կրկին հատուցման կորստեան սատակման ի մահ...»:

— Մի փակիր, հայրիկ, — շտապեց ասել տիկինը:

— Փիե՛... — այս եղավ հայրիկի պատասխանը:

— Մեզ մոտ մարդ պիտի գա:

— Ո՞վ...

— Այն երիտասարդը:

— Դե՛ս տուն, գնա՛, — բարկացած ասաց Մահտեսին և բանալին իր գրպանում դրեց:

Այդ բավական չէր: Նույն երեկո Մահտեսին արձակեց իր լեզվի կապերը, որոնք այնքան ժամանակ տանջում էին նրան: Իր կնոջ մոտ նա երկար ու բարակ բացատրեց հարսին, որ այդպես չէ կարելի անել, որ ինքը, այսինքն՝ Մահտեսի-Մնացականը, մարդ է, մարդու որդի է, զլխին փափախ է դնում: Նա ցույց տվեց, թե ինչ է ամօթը, պատկառանքը, թե ինչ զարհուրելի բան է մարդկանց բերանի խոսք դառնալ, թե մարդու պատիվը մի ապակի է, որը եթե կոտրվեց, այլևս չէ կարող ամբողջանալ առաջվա պես: Վերջաբանութեան հասնելով, նա խիստ կծու կերպով պահանջեց, որ հարսը անպայման հտ կենա այդ երեսբացութունից, այդ անամօթ և անպատիվ գործերից:

— Մենք կնամարդին խրատում ենք, — ասաց նա, — եթե չէ խրատվում, սկսում ենք ամեն օր, ամեն ժամ հայհույել նրան: Իսկ եթե այդ էլ չէ օգնում, այն ժամանակ... Ի՞նչ արած, ծեծում էլ ենք: Բայց դու իմ հարսն ես, իմ լեզուն ինչպե՞ս քեզ կոշտ բան ասե:

Նինոն լսեց այդ բոլորը համբերութեամբ. նա վաղուց էր սպասում մի այդպիսի առթիվ, և երբ խրատը վերջացավ, նա սկսեց խոսել: Անամօթութեան, երեսբացութեան մասին նա մի խոսք անգամ չասաց, այլ միայն բացատրեց, թե ով է այն երիտասարդը և ինչու է իր մոտ գալիս: Նա պարզեց նպատակը, շատ հասարակ, հեշտ հասկանալի բառերով հայտնեց, թե ինչ մեծ բան է դարձրել, ինչքան պատիվ է իր համար, եթե կարողանա օգնել աղքատ երեխաներին: Պատմեց նույնպես, թե ինչ կերպով պիտի ինքը օգնե նրանց: Տեղ-տեղ նրա ձայնը դողում էր. նա, կարծես, հոգնում էր, շփոթվում էր: Անսովոր պաշտոնի մեջ էր. հուզվում էր վախից, թե մի գուցե չկարողանա հասկացնել, համոզել. և այդ պատճառով երկարացնում էր խոսքը, մանր ու չափազանց հասարակ բաների մասին էր խոսում: Մարդու կնիկ լուռ էին, նրան չէին նայում, բայց հանգիստ նստած էին, և նա կարող էր կարծել, որ իրան լսում են: Բայց երբ նա սկսեց պատմել, թե ինչ բան է ներկայացումը, թե ինքը ինչ պիտի անե այդ ներկայացման ժամանակ, դրությունը միանգամից փոխվեց: Մահտեսի-Մնացականի դեմքի վրա երևաց հուսահատություն, վիշտ. նա հտ նստեց, գլուխը բարձրացրեց դեպի առաստաղը և դողդոջուն ձայնով բացականչեց.

— Ողորմա՛ծ աստված, ես հինգ խոսք խոսեցի, մեկին հարյուր պատասխան ստացա... Ո՞ր կորչե ինձպես անբախտը:

Տիրեց լուռություն, ծանր, խեղճ լուռություն: Նինոն այլևս չխոսեց. նա կորցրեց իր մտքերը, կորցրեց պատմության թելը: Մի աներևակայելի կարևոր ինչո՞քում նա հասկացավ, որ վատ է խոսում, դուր է խոսում: Դա մի տարօրինակ վայրկյան էր: Սկզբում մի ինչ-որ ցնցում անցավ նրա մարմնի մեջ, նա զգաց պահանջ, Մահտեսուն նույն կծու կերպով պատասխանելու պահանջ:

Բայց թույլ վայրկյանը, և այնուհետև լեզուն չէր հնազանդվում, կապկապված էր և լուռ էլ մնաց:

— Ասա՛ դրան, այ կնիկ, — հուսահատությամբ խոսեց Մահտեսին, — ասա՛, որ այն օրը ես կգնամ, քարի գլխից կընկնեմ, փշուր-փշուր կդառնամ, գետը կընկնեմ, կխեղդվեմ... իմ արյունը կթափեմ դրա գլխին պչն օրը, երբ դա դուրս կգա մարդկանց առաջ... կխաղա... տաղ կասե... աստված, աստված... այս ինչե՛ր է խոսում բերանս...

Մահտեսու ձայնը դողդոջում էր, վերջում սկսեց խեղդվել կոկորդի մեջ, իսկ աստված կանչելիս նա խռնոցներից և... արտասուքը հեղեղի պես թափվեց նրա աչքերից: Նա լաց էր լինում երեխայի պես հեկեկալով, աղլուխը ձեռքին բռնած:

Սարսափելի տեսարան էր: Նինոն և իր սկեսուրը մնացել էին քարացած: Մերտնու բերանից դուրս էին գալիս կիսաապուշտ հնչյուններ, խոսքեր, որոնք վիշտ ու տագնապ էին հայտնում, որոնք թրջված ու խեղդված էին արտասուքի մեջ:

— Ի՞մ մեղքերը, իմ մեղքերը, տե՛ր աստված, ասե՛ր ինձ և փաթաթվել, — հեծում էր ծերունին:

Այդքանին չզիմացավ սկեսուրը: Հիմա նա բերան բաց արավ, սկսեց հանդիմանել Նինոյին: Հարսն է տան ուրախությունը, տան շնորհքը. տան պատերը ծիծաղում են, երբ նրանց մեջ հարս է երևում, աստված էլ վերևից է ուրախանում, երբ հարսը տանն է ուրախացնում: Իսկ ա՛յժմ... այդ ի՞նչ սուգ է տան մեջ... Միբայելը օտար տեղ, հեռու ամենքից, իսկ այստեղ լաց... Կարելի՞ բան է, ողորմած աստված...

Նա էլ փռվեց և լաց եղավ: Նինոն վազեց իր սենյակը, ընկավ մահճակալի վրա:

«Դժոխք, դժոխք», մրմնջաց նա և լռեց: Եվ մի ժանր ինքնամոռացություն եկավ նրա վրա, մի թմրություն, որ առժամանակ մոռացնել տվեց նրան, թե ուր է նա, ինչ է և ինչ է անում:

Անցավ բավական ժամանակ: Զղերը հանդարտվեցան, մտքերի քաոսը անցավ, և Նինոն զգաց իր դրությունը: Մենակություն, չկա օգնություն, չկա մի օժանդակ հեղինակություն, որին հավատալիս: Օ՛, ինչու՞ ժայռերը հասկանալու ընդունակություն չեն ստացել երկնքից: Այն ժամանակ գուցե մարդկանց մեջ չէին եղել սառն ու ցուրտ ժայռեր... Տիկինը աչք էր ածում իր շորս կողմը, կարծես որոնում էր մի նեցուկ, մի կարեկից անշունչ առարկա: Ոչինչ չկար: Ծրագրված վարդապետն լուսամտից հեռացել էր սենյակի մի աղոտ լույսով, որ ամբողջովին մեղկություն էր, բուն բերող մի թուլություն: Ամեն ինչ անշարժ, ծուլ ու քնաթափա էր այդ լույսի մեջ: Եվ այդ բոլորի վրա ավելանում էր մի անընդհատ խուլ մրմունջ, մի ինչ-որ անորոշ, աղաչավոր շշնջյուն: Մի հատիկ պատուհանը, որ բացված էր բալկի վրա, տկամա գրավեց նրա ուշադրությունը: Թանձր ու խիտ երկաթե վանդակի հետևից նա նայեց: Դրսում, պատուհանի առաջ, փոքրիկ գորգի վրա շոբած էր Մահտեսին: Մենյակի կարմիր լույսը հաղիվ էր լուսամտից նրա բաց գլուխը, և լերկ գագաթը սպիտակին էր տալիս շրջապատող մթության մեջ: Այդ գագաթը շուտ-շուտ ցած էր գնում, գետնի վրա դնվում, և այդ ժամանակ խորհրդավոր մրմունջը ավելի բարձր ու որոշ լսելի էր դառնում, ավելի ոգևորված. այդ ժամանակ Մահտեսին, կարծես, իր եռացող սիրտն էր դուրս հանում և նրա մեջ բուն դրած վիշտը ողբում էր իր թոքերը կտրտելով: Իսկ երբ լերկ գագաթը նորից բարձրանում էր, թեքը տարածվում էին դեպի աստղազարդ երկինք, լեզուն հպարտությամբ արտասանում էր «մեղա», և ձեռքը խող թնդվումով դարձնում էր

կրծքին: Ասյա Մահտեսին անշարժանում էր, միմունջը շարունակվում էր իբրև լեռնային վտակի միանման հոսանք, մինչև որ լերկ գագաթը նորից խոնարհվում էր գետնի վրա:

Նա աղոթում էր: Եվ այդ մոլեռանդ աղոթքը Նինոյի մեջ սարսուռ էր տարածում: Նա մնացել էր անշարժ, պլշած նայում էր ծերունուն, և այդ ժամանակ նրա մեջ որպիսի մեծ զղջումն առաջացավ: Նա խղճահարվեց, նա ուզում էր խոսել, ուզում էր քաղցր ու հեղ ձայնով կանչել ծերունի սկեսրայրին, տեղից վերկացնել: Բավական գիշեր էր անցել, իսկ նա, խեղճը, ինչպես է աղոթում, ծեծում է իրան: Տեսարանը ծանր տպավորություն էր անում, որին տիկինը դիմանալ չէր կարողանում: Եվ իսկույն ծագեց հարցը. մեղավոր է ինքը: Թվում էր, թե, այո՛, մեղավոր է: Մի ինչ-որ հանցանքի գիտակցությունն էր ծնունդ առնում նրա մեջ, երբ տեսնում էր լերկ գագաթի գետնին քսվելը, լսում էր կրծքի խուլ թնդյունները: Բայց ի՞նչ հանցանք էր այդ, ի՞նչ անուն ուներ: Ահա այդ չէր կարողանում նա գտնել:

Նա սկսեց դանդաղ քայլերով անցուգարձ անել սենյակում: Այդ ժամանակ նա տեսավ սեղանի վրա ընկած ծրարը: Ձեռքն առավ, Միքայելի գրությունը տեսավ: Ո՞վ էր բերել նամակը և ինչո՞ւ գցել են այստեղ. մի բառ անգամ չեն ասել, թե կա նամակ: Փոստի կնիքը ցույց էր տալիս, որ նամակը հենց այդ օրն էր ստացվել: Հասցեն գրված էր Նինոյի անունով: Երևի այդ երեկոյան տեղի ունեցած դեպքերն են Մահտեսուն մոռացնել տվել նամակը. թե չէ նա հարյուր անգամ հարցրած կլինեիր, թե ի՞նչ է գրել Միքայելը:

Եվ մոռանալով ամեն ինչ, նա մի ակնթարթում պատռեց ծրարը: Նամակը բավական երկար էր, և այդ հանգամանքը որքա՞ն գոհություն պատճառեց տիկնոջ սրտին: Սա, այս սիրտը, ամբողջապես ձգվեց դեպի նամակը՝ կաշնու, հանգիստ կորզելու համար:

Նա կարդում էր: Սկզբում չքնաղ ժպիտը, որ խաղում էր նրա դեմքի վրա, ցույց է տալիս, որ նա այդ վայրկյանին մի երջանիկ ամուսին է: Բայց ժպիտը մարեց, անհետացավ, երբ նրա աչքերի առաջ եկան մի քանի տողեր. նա սաստիկ կարմրեց, երակները ականջների մեջ սկսեցին ավելի թունդ դարկեր տալ:

«Ի վերջո թույլ տուր քեզ մի փոքրիկ հանդիմանություն անել, հոգիս», գրում էր Միքայելը. «Հորիցս մի քանի դանգատներ եմ ստացել քո մասին: Դու գիտես, որ նա հին մարդ է, ունի իր հայացքները, իր մտքերը, որոնցից կբաժանվի միայն գերեզմանի ափին: Ինչո՞ւ վշտացնել ծերունուն: Նա բարի է, սիրում է ինձ անշափ, և, հավատացած եմ, պակաս չէ սիրում քեզ, ինչպես իր որդու թանկագին, աննման ընկերին: Այդ ընկերը նրա որդու սրտի տերն է, թագուհին է, կյանքի պայծառ աստղն է, որ կաթնագույն շողերով լուսավորել է կյանքի դժվար ճանապարհը, որ մարմնացնում է քաղցրությունը, երջանկությունը: Այո՛, ամեն ինչ կա մի սիրուն կյանք հիմնելու համար: Մեղ մի բան է պակասում, հոգիս. մեղ դեռ հարկավոր է անուն ստեղծել, մենք դեռ անուն չունենք: Ծիշտ չէ՞... Մի տխրիր, համբերություն ունեցիր, և դու կտեսնես, որ քո Միքայելը դիրք, անուն կաշխատե: Մենք այժմ պիտի աշխատենք, երկուսս միասին: Բարձր հասարակությունը իր պահանջներն ունի: Մի մոռացիր, որ ապագա ունենք, անուն է հարկավոր մեզ: Աղաչում եմ, ծուր բացատրություն չտաս իմ այս խոսքերին: Ամեն բոլոր ձեռքիդ ունես իմ սիրտը և, իհարկե, ինձանից պարզ ես տեսնում, թե ինչ է նա քեզ համար: Լսի՛ր ինձ. դու աղատ ես, որքան իմ մեջ շունչ կա: Բայց, հոգիս, ոչ մի լուսավորություն, ոչ մի բարոյական փիլիսոփայություն դեռ չէ ասել, թե պետք է մոռանալ մեծերին, ծնողներին: Բարձրագույն իմաստությունը ես գտնում եմ այս

խոսքերին մեջ. «Պատվիր հորդ ու մորդ և հնազանդվիր նրանց»: Դու լավ պիտի իմանաս այդ խոսքերը, ավելի լավ, քան կարող է իմանալ մի ուրիշը... Անթիվ անգամ պիտի և պիտի համբուրում եմ քեզ»:

Մի բարակ ու քնքուշ ծիծաղ դուրս թափ տիկնոջ բերանից, բայց դա ամբողջովին դառնություն էր: Նամակը ընկավ, նա բարձրացրեց, դրեց սեղանի վրա, և ինքը նստեց նրա կողքին: Եվ դարձյալ մտքերը խառնվեցան այդ փոքրիկ, գեղեցիկ գլխի մեջ. դարձյալ նրա ուղեղը ծակծակում են հարյուր ու մի սուր սլաքներ: Մա՛նր է, շատ ծանր... մինչև անգամ սրտի հառաչանքը դժվար է դուրս գալիս ներսից, կարծես տանջվում է այնտեղ: Հիմա ի՞նչ անել...

Նա պառկում է, նստում է, թիկն է տալիս բարձրին, շուռ է գալիս կողքի վրա. հանգստություն չկա, մի ինչ-որ բան քրքրում է նրան... Որքա՞ն տխուր է այդ հրեշտակը... Ձեռքը դնում է ճակատին, կարծես այդպես ավելի հեշտ է դեկավարել անհանգիստ ու խառն մտքերը: Որտեղի՞ց որտեղ, Անհայտության մի կորած անկյունից նրա առաջն է գալիս գեղեցիկ, քնքուշ, հրաշյա երեխան: Նրան գովում են ջերմեռանդությամբ. գովում են նրա գեղեցկությունը, խելքը. գովելով համբուրում են, հարյուր ու մի փառաբանական խոսքեր են ասում, շոյում են նրա կակուղ մազերը, փոքրիկ, ձյունի պես սպիտակ ծնոտը: Հրճվում է երեխան, ծիծաղում է. նա բախտավոր է, այդ նոր ծաղիկը. երջանկության հրաշալի ժպիտը վարդեր է շարում նրա փոքրիկ բերանի շուրջը: Եվ նա մոռանում է իրան, մոռանում է այն, ինչ որ ցանկանում էր. մանկական քնքուշ սիրով, մի սրտառու միամտությամբ անձնատուր է լինում իրան գովողներին, այդպես սիրողներին: Ա՛հ, սիրելի և խեղճ մանուկ:

Նա հեռացավ, և ահա հայրենի տունն է կանգնած նրա առաջ: Մանթ լի պատկերներ... Ահա ծտերի ծլվողից աղմկված բակը, ահա փոքրիկ պարտեզի դուռը, որի ետևում կարմիր, թավամազ շնիկի սիրուն դունչն է երևում: Որքա՞ն սիրուն են դրանք: Տասնութ տարի այդ բակը, նրան շրջապատող հարևանները կյանք են անցկացրել նրա հետ: Թռան այդ հիշողությունները, դարձյալ նույն երեխան է գալիս... Նրան համբուրում են, նրան գովում են, գուրգուրում: Ահա նա նորից ժպտաց, գլուխը թեքեց, հպատակվեց այն քաղցր խոսքերին, փառաբանքներին... էլի պարտեզը. կանաչ գորգը սիրուն, խոշոր ծաղիկներով է զարդարվել, բնությունը փայփայում է նրան օր ու գիշեր, սիրունացնում է անդուլ եռանդով: Քանի՞, քանի՞ օրեր են անցկացրել այդ խաղաղ անկյունում. ընկերներ, ընկերուհիներ, գրքեր, խոսք ու զրույց, վեճ, ծրագրեր... Նորից և նորից երեխան... զարմանալի է, այս գիշեր նա չէ ուզում հեռանալ: Նրան գովում են, համբուրում: Գգվանքներին վերջ չկա: Եվ նա, այդ փոքրիկ, չքնաղ մարդը, որին խաղացնում էին ինչպես ծաղիկ փունջ, բոլորովին գերի դառավ. ժպտալով, ծիծաղը բերանին կոտրեց, փշրեց իր ամբողջ ցանկությունը, մտավ քաղցր ու հրապուրիչ ձևերով սարքած հրամանի տակ, մի հրամայեց միայն ունեթ: Ահա նա լուռ է, փոխված: Իսկ սիրով, գուրգուրանքով խրատողները չեն էլ տոնում իրանց հաղթությունը, չեն տոնում անգամ մի թեթև ժպիտով: Որովհետև նրանց արածը մի շատ հասարակ բան էր...

— Բայց ես երեխա՛ չեմ, աստված իմ... — բացականչեց նա:

Թեև այդպես է, բայց նա իր մեջ էլ զգում է մի այդպիսի կաշկանդանք: Նա շարժում է ուներ, շարժում է թևերը, բայց փոքրիկ ու քնքուշ շղթան իրան դրալ է տալիս ներսում, մի ինչ-որ անհայտ, խոր խոռոչում. նրան գերի է գնում միտքը, կամքը, և չկա դիմադրելու կարողություն: Նա հանկարծ հիշեց Արրահամին, նրա ցրված մազերը, շառագունած դեմքը, հուղմունքից դողացող

ձայնը, երբ բողոք, գանգատ էր արտահայտում: Ահա և եկեղեցին և նրա մեջ չորս փոքրիկները. ցնցոտիներ, խեղճություն, մոլորված, մոռացված...

Ո՛հ, տմարդություն է դրանց մոռանալը: Եվ ո՞ր օրվա համար է մարդը: Եվ տիկինը մի ներքին մղումից շարժվեց, շտապ քայլերով մոտեցավ սեզանին, վերցրեց մի կտոր թուղթ և սկսեց գրել: Նամակը ուղղած էր Աբրահամին: Առաջին տողերը հայտնում էին, որ եթե հարկավոր է իր, տիկնոջ, մատակցությունը, պետք է...

Գրեց միայն այդքանը: Գրիչը ալյուս չէ շարժվում, կախարդվել է աչք խոսքերից՝ «պետք է»... Այո՞, պետք է, բայց ի՞նչ...

Հարկավոր են խոսքեր, համոզիչ, ծանր բառեր, որոնք մտնեն մարդու ուղեղի մեջ, հասկացնեն, թե պետք է... ի՞նչ... ո՞ւր են նրանք, այդ բառերը...

Նինոն նրանց չէ գտնում և որքան տանջվում է: Նա բոլորովին ջարդված է, դիմաթափ: Գրիչը սառել է նրա մատների մեջ, գրած տողերը տաշորում են նրան, հարկադրում են ցույց տալ, պարզել: Եկավ այն վայրկյանը, որ հասկացրեց նրան, թե ալյուս ոչինչ, ոչինչ չէ կարելի գրել, ամեն ինչ իզուր է... Կանացի ուժը սպառվեց: Սրտի խորքից մի ջերմություն պոկ եկավ, դանդաղ կերպով բարձրացավ դեպի վեր, խանձելով կոկորդը... Կուշ է գալիս կոկորդը, իսկ աչքերի մեջ գոյանում է մի ծանրություն, որից տաքություն է տարածվում գլխի մեջ:

— Հարկավոր չէ... Թող կատարվի մեծերի կամքը, — հառաչեց նա, պատռելով իր գրածը:

Նա հուսահատություն թաղեց իր գլուխը բարձրի մեջ, նրա կուրծքը խիստ ցնցումներով բարձրանում էր և ցածրանում:

Իսկ դրսում, գիշերային սքանչելի անդորրության մեջ, դեռ շարունակվում էր կրծքի տախտակի խուլ թնդյունը, և «մեղա, մեղա» բացականչությունը կրակոտ ելևէջներով թռչկոտում էր դեպի բարձր...

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ «ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ»

Ա

— Խուլեցին իր սարերի ժայռն է, իր ծմակների արջը:

Ամեն տեղ այդպես են խոսում: Եվ եթե ուզում ես իմանալ աչք կոշտ ու կոպիտ մարդու տեղը, լա՛վ նայիր պատմողին. նա աչքերով երկնքն է ցույց տալիս:

Եվ իրավ: Ահա՛ թե սարերը ուր են տարել աչք ամբողջ երկիրը՝ ուղիղ ամպերի տակ...

Դեռ այնտեղ էլ սարեր են բարձրանում, և այնտեղ էլ սարերը մութ ձորեր են սեղմում իրանց մեջ: Անտառը ծածկել է ամեն ինչ, մերկ թուղնիով միայն ժայռերի վիթխարի դեղերը, որոնց աչք ու այն կողմն է շարտել լեռների քմահաճությունը: Կես տարի մի դառն ու անգութ ձմեռ տիրում է այնտեղ: Բայց գարնանը Խուլը կանաչների մի միապաղաղ բարձրություն է, որ հասնում է երկնքին:

Ամեն ինչ հսկայական, ամուր ու դաժան է այդ սարերում: Ժողովուրդը խումբ-խումբ ցրված է փոքրիկ գյուղերի մեջ: Իսկ սրանք մի հանդգնություն, որ միայն լեռնցուն է հատուկ, կաբլ են ժայռերի ուսերին, անվրդով նայում են անհատակ ձորերին: Ճանապարհ, հաղորդակցություն շատ մի որոնիր:

այդպիսի բաներ չէ սիրում սարի բնությունը. և գյուղերը միայն անունով է հարևան:

Շատ սեր և բարեկամություն չունի Խուլը նաև դրսի աշխարհի հետ: Գա-գաթների ծայրերից մի հատ քարե կածան է իջնում: Նա քերում է ժայռերը, սողում է լանջերի վրա, գահավիժվում է ահավոր կիրճերի մեջ և այնտեղից դուրս է վազում բարձրությունների գլուխը, ոլորվում է ձորերի կողերով, ականջ է դնում նրանց խորքերում կատաղած ջրերին և հանկարծ, բոլորովին անսպասելի կերպով, հասնում է Խուլի ստորոտը: Այստեղ արդեն լույս է աշխարհի սկիզբն է:

Բայց բանուկ չէ այդ ճանապարհը: Դաշտեցին քաշվում է սարի «արջերից», նրանցով է վախեցնում իր երեսաներին: Գիտե՞նա, որ «արջերը» ծմա-կի մենակություն են սիրում, ռեստի և չէ բարձրանում այդ քարային կա-ծանով: Խուլեցին նույնպես շատ քիչ է դաշտ իջնում: Եվ նա ունի իր պատ-ճառը:

Դաշտեցին շատ էր թույլ ու խեղճ, շատ էր ենթարկված բախտի դառնու-թյան: Երկնքի տակ եթե Խուլից էլ բարձր սարեր լինեին, դարձյալ նրանց գլուխը կհասներ դաշտեցու լացի ձայնը: Նրան կողոպտում, հարստահարում էին առանց որևէ դժվարության: Նա սնդականություն չունեի. ոչ միայն ապ-րանք ու տուն, այլև լին ու աղջիկ գորեղին էին պատկանում: Նա միայն լաց լինել գիտեր:

Եվ երբ աչք լացը արձագանք էր պալիս սարի գագաթին, խուլեցին նա-յում էր իրան և հարցնում էր.

— Դու է՞լ այդպես կլինես:

Ու վազում էր իմանալու, թե խուլեցին հո չէ դադարել արջ լինելուց:

Պատասխան տալիս էին մեծ-մեծ, հուժկու մարդիկ, որոնք աշխարհի սկզբից վայրենի, բայց անկախ Խուլ են պահել, և հենց այդ պատճառով կեն-դանի են մնացել:

Դրանք հսկա գերեզմաններ էին: Հասարակաց գերեզմանատները չէին դրանց տեղը: Յուրաքանչյուր գյուղ իր սիրած անկյուններն ունեի և այդտեղ էր պահում իր պապերին:

Մարդկային արհեստը չէր շոշափել այդ հավիտենական բնակարանները: Ժայռերից պոկած ահագին բեկորներ էին դրանք, հսկա ոսկորների հավա-տարիմ ավանդապահներ: Գյուղից մինչև այդ քարերը ձգվում էր փոքրիկ ճա-նապարհ, որը երբեք չէր ծածկվում խոտաբույսերի տակ. նրա վրա միշտ ետ ու առաջ էին շարժվում մարդկանց կրունկները: Գնում էին, հավաքվում էին քարերի մոտ և շարժում, բարձրացնում էին այն պատմությունները, որոնք պահված էին նրանց տակ: Քարը չունեի գիր ու հիշատակ. միայն մամուռն էր նրա վրա փափուկ գորգեր հչուտում: Եվ հարկավոր չէին ոչ ճիշտ անուններ, ոչ էլ՝ թվական, որ չափում է անցած ժամանակը: Բավական էր այն, որ խու-լեցին այդ բոլոր մեծերին հաջր էր անվանում: Եվ երբ քարը խոսում էր ծերե-րի բերանով, երբ ավանդությունը անսխալ պատմում էր այն ամենը, ինչ որ իր հետ քարի տակն էր տարել անցած-գնացած ժամանակի հերոսը, խուլե-ցին նույն ջերմեռանդությամբ փառք է տալիս երկնքին, ինչպես այն ժամա-նակ, երբ լսում էր իր փոքրիկ եկեղեցու մեջ քահանայի ձայնը:

Խուլի գերեզմանների վրա Խուլի ամբողջ պատմությունն էր խոսում օր ու գիշեր: Նա միմիայն մեծերին, միայն խելոքներին չէր հայտնի: Նրան ականջ էր դնում ամեն հասակ. լսում էր երիտասարդ տղան, լսում էր և մանկահասակ աղջիկը: Մարեցին օրհնում է աչք գերեզմանների անու-նով, ինչպես և անիծում է նրանց բերանով: Դրանց մոտ են կնքվում բերանա-

ցի դաշինքներ, կատարվում է երդում, ուխտ: Եվ չկար ժողովրդի մեջ մի օրհնք, մի սովորություն, որ գերեզմաններից լավող խոսք չլիներ:

Խուժը հիշում է իր սկիզբը այն օրից, երբ գտնվեց երկաթի հանքը: Ենն գյուղի առաջ, աղբյուրի ձորի վերին մասում, բազմադարյան կաղնին մի մեծ գերեզմանի վրա է տարածել իր ճյուղերը: Ան առ քարը շատ է խրվել հողի մեջ, բայց ժամանակը չէ կարողանում անհետացնել նրան: Դա Խուժի առաջին երախտավորն է, առաջին դարբինը: Դա էր, որ առաջին խուժը կոչեց: Այն օրվանից Խուժը իր սեփական հացն ունի: Տարիներ անցան, առաջին դարբինը տեսավ, որ խուժը մարդկանց խեղճացնում է: Հայտնի դարձավ, որ ով ունի մշտական հաց, ունի և մշտական թշնամի: Մտածեց, մտածեց և մի օր նույն երկաթից, որ խուժ է դառնում, նա շինեց և սուր: Նա ասաց, «Խուժն առանց սրի և սուրը առանց խուժի արտասուք են»:

Նրանցից հեռու, ժայռոտ բարձրություն գլխին, ինչ-որ տիտանյան պատի մնացորդներն են երևում: Պատի ետևում ծառեր չկան, և տարվա մեջ չորս ամիս շարունակ բարձրահասակ ծաղիկները շրջապատում են մի երկար ու լայն քար: Խուժեցին դեպի այստեղ էլ մի ասի լայնությունը ճանապարհ ունի տարած: Այդ քարը պատմում է այն կտակը, որ արգելել է խուժեցուն երբևիցե աչք դնել ուրիշի հացին:

Նրա ժամանակը Խուժը կոչվ ուներ: Երկրի թշնամին միշտ միևնույնն է՝ մի վրանաբնակ ցեղ, որ ապրում է սարերի մյուս երեսին, կանաչ լանջերի վրա, դաշտից ոչ շատ հեռու: Պողպատ և կաթ շատ կա այդ ցեղի արյան մեջ: Այդ է պատճառը, որ Խուժի բոլոր գերեզմանները շատ հին ժամանակներից անհաշտ թշնամություն են քարոզում նրա դեմ: Վրանաբնակ ցեղն էլ իր հին ավանդությունն ունի խուժեցու մասին: Եվ երկու կողմը դարերից ի վեր սուր են բանեցնում միմյանց դեմ: Սարերի լանջերը շատ և շատ անգամ են կատաղի կռիվների վկա եղել: Բայց նրանցից ոչ մեկը նման չէր այն կռիվին, որ վարում էր տիտանյան պատի ետևում, ծաղիկների մեջ թաղված մեծ գերեզմանի մարդը:

Կռիվը ձգձգվեց մի քանի ամիս: Դժբախտությունն այն էր, որ այդ տարի խուժեցին հաց չունեց, որովհետև ծաղիկների մեջ տարածված փոքրիկ արտերը փչացել էին: Պետք էր, որ թշնամին էլ սովի ճանկն ընկներ, որպեսզի կարելի լիներ հավասար ուժերով կռվել: Վրանաբնակ ցեղը ոչ ցանկել գիտեր և ոչ՝ հնձել, շատ վաղուց այդ գործը նրա համար կատարում էր դաշտեցին: Մի մարդ իջավ քարային կածանով, գնաց դաշտը և այնտեղ հասկացրեց, որ Խուժը երբեք չի ընկճվի քաղցածությունից, բայց ամոթ է, որ քրիստոնյան անօրհնին հաց տա և պահպանե նրան մի այնպիսի կռիվի մեջ, ուր մյուս կողմը, որ նույնպես քրիստոնյա է, թուլացած է հացի պակասությունից: Պատգամավորը քարոզեց, որ դաշտը կարող է միանալ սարի հետ, և այն ժամանակ վայր տարել է վրանների մեջ ապրող գաղաններին: Մի քանի օրից հետո Խուժը պատառ-խան պտացավ: Դաշտեցին ասում էր, որ ինքը չէ կարող, որովհետև խեղճ է: Եթե խուժեցին քաղցած է, թող իջնեն ու հաց տան: Դաշտում այս տարի այնպիսի առատություն է, որ շատ երկրներ կարող են կերակրվել:

Ի՞նչ անել: Սարում արդեն լացի և հուսահատության ձայն էր բարձրա-նում: Բայց մի օր Բղդոն՝ խուժեցիների գլխավորը, խոսք սկսեց բանակում:

— Կռիվ թույլ ժամանակն է, — ասաց նա, — ցրտերը գալիս են, նրանք միշտ մեր աջ թևն են եղել: Ես չեմ թողնի, որ այսպիսի ժամանակ մի հատ խուժեցի հեռանա սարերից: Չենք ուզում այն հացը, որից մեր թշնամին էլ է ուտում: Դաշտեցին, ճշմարիտ է, մեր հավատիցն է, բայց մեր բարեկամը չէ:

Նա հաց է տալիս մեր թշնամուն, ուրեմն նրա կողմն է: Մենք չենք գնա նրանից հաց խնդրելու, ինչպես երբեք չենք խնդրի մեր թշնամուց:

Խոսք ու գրույցից երևաց, որ Բղդոն շատ լավ է ասում: Սարեցին ուրիշի դռնից հաց չի մուրա: Նա կարող է կծել իր շիրուխի կոթը և օրեր ու շաբաթ-ներ բերանում մի կտոր հաց չդնել: Բայց Բղդոն մոռանում էր, որ կան երեխա-ներ: Նրանց հաց է հարկավոր:

Բղդոն ծիծաղեց. «Պար ես կարծում, թե ինքը այդքան անհասկացող է: Իր տանն էլ նստած են երեխաներ: Նա ասաց.

— Հուսահատվողը խուժեցի չէ: Մեր լեռները երբեք մեղ քաղցած չեն թողել: Հաց չկա, որս հո միշտ կա: Այժմ մի մտով կպահենք մեր երեխանե-րին: Այժմ չլինի, արջ շատ կա: Իսկ եթե արջերն էլ կոտորվեն, ծառերի ճյուղեր շատ ունենք: Փորը լցնել կարելի է, տղերք: Բայց թշնամու ձեռքին նա-յել չէ կարելի:

Նրան լսեցին: Վաղաժամ ձյունը դարձանալի առատությամբ թափվեց սարերի վրա. խու-թեցին անհաղթելի դարձավ: Ավազակ ցեղը սարսափելի ջարդ կերավ և առանց ետ նայելու՝ փախավ մինչև դաշտ:

Չմեղը երկար էր, դաժան: Խուժեցին հաց չունեց, բայց ծիծաղը չէր հե-ռանում նրա բերանից: Երբ երեխաները լաց էին լինում, նա նստում էր թեժ կրակի առաջ, հավաքում էր նրանց իր շուրջը և պատմում էր, թե ինչպես էր փախչում թշնամին: Իսկ որսը այնքան առատ էր, որ կարծես երկրից էր թափվում ձյունի հետ:

Ահա այն ժամանակից սարեցին չէ սիրում դաշտեցուն, որովհետև Բղդո-նի գերեզմանը երբեք չէ լուծվում: Եվ նրան լսելը լուկ դվարճություն չէ: Պապերի կտակը սրբությունը պահելը պապերի նման լինել է նշանակում: Այդ վկա-յում է Չորագլուխ գյուղի միակ պարծանքը՝ Մարտոյի գերեզմանը: Մի բարձր ու սքանչելի բլուրի վրա, ծմակի ծոցում, պառկած է Մարտոն և պատմում է այսպիսի բան:

Հեռավոր մի վանքից Խուժ եկավ մի գիտուն վարդապետ: Հրաշքներ էին պատմում նրա խելքի մասին: Ասում էին, որ նա գիտն, թե ինչ կա երկնքում, և ինչեր են ծածկված հողի տակ: Մարտոյի հին ու խարխուլ վանքը, որ Խուժի ամենաբարձր գագաթի մի ժայռոտ ուսի վրա էր շինված, նրա ճգնու-թյան տեղը դարձավ: Բայց նա աշխարհ ասող անապատական չէր. իր հետ բերել էր թուղթ, գրիչ, թանաք՝ իրեր, որոնք Խուժում տեսնված բաներ չէին: Ճիշտ է, մի-քանի հատ գրքեր կային լեռնային փոքրիկ եկեղեցիներում, բայց դրանք սրբություններ էին, որոնց բաց անելը մեղք էին համարում նույնիսկ տերտերները: Սրանք անգիր գիտեին մի քանի աղոթքներ և սուրբ գրքերը ձեռքում բռնած՝ կատարում էին ծեսեր, բայց երբ վերցնում էին իրանց փի-լոնները, դառնում էին նույն սարեցին:

Գիտնական վարդապետը բարոզներ խոսեց, հասկացրեց, որ մարդը անա-սուն է, եթե չունի ուսում և գիտություն: Խուժը հավատաց. վարդապետը վան-քում դպրոց բացեց: Հրաշքը այն էր, որ խուժեցի երիտասարդը, հաց և գիրք վերցրած, բարձրանում էր սարի թեք լանջով և չոքում էր վարդապետի առաջ: Բայց այդ հրաշքը շատ կարճատև էր:

Սարերում տարածվեց մի խորհրդավոր շշուկ: Միմյանց ասում էին. «Դաշ-տի հոտ է փչում»: Ի՞նչ էր այդ հոտը: Ժողովուրդը սովոր չէր դրան. վարդա-պետը աշխատում էր, որ սարեցին արջ չմնա: Պապերի գերեզմանները լուկ էին. նրանց տեղ խոսում էին օտար, անծանոթ պապեր, որոնք քարոզում էին հանդարտ ու խելճ մնալ:

Շշուկը գնալով սաստկանում էր: Եվ մի օր գյուղերից մարդիկ գնացին Ձորագլուխ: Մարտուն նրանց տարավ իր կալը: Երկար խոսեցին և վերջը կանգ առան այս խոսքերի վրա.

— Խեղճի բանում մենք խոսել չենք կարող: Բայց եթե լավը վարդապետի ասածն է, թող մի փորձ անենք:

Փորձը հանձնվեց Մարտունին:

Մի օր գիտնական վարդապետը Ձորագլուխ էր եկել: Կարծես դիտմամբ նրան այնքան ուշացրին, որ աշնանային կարճ օրը մթնեց. վրա հասավ մի սարսափելի մթություն, որի պակասը լրացնում էր թանձր մշուշը: Երբ վարդապետը հայտնեց, թե կկամենար իր վանքը գնալ, ոչ ոք չխնդրեց մնալ: Ընդհակառակն, մի խումբ երիտասարդներ, որոնց մեջ կային և նրա աշակերտները, պատրաստություն հայտնեցին ուղեկցել նրան մինչև տուն:

Ձորագլուխը մի հատիկ ճանապարհ ունեն, որ անցնում էր խոր ձորի միջով: Միայն լեռնականի ջորին կարող էր իմանալ, թե ուր և ինչպես է գնում այդպիսի մի մութ ժամանակ: Ցածրում, մի ինչ-որ անհայտ, կորած տեղ, բարկացած վշշում էր գետակը. ճանապարհը կամ մոտենում էր նրան, կամ հեռանում, և ամեն ժամանակ, երբ ջորիները իրանց սմբակներով ճանկոտ էին միապաղաղ քարերը, որոնց վրայով անցնում էր ճանապարհը, վարդապետը հրամայում էր իր հետևորդներին, որ չհեռանան իրանից. նա չէր կարողանում ծածկել իր երկյուղը, անիծում էր ճանապարհը, յուրաքանչյուր մի նոր լավող խայնի մասին հարցումիորձ էր անում: Երկար այդպես խախտվում էին, իսկ ձորը կարծես գնալով խորանում էր, և՛ մոեթը թանձրանում: Հանկարծ առջևից գնացող երիտասարդը կանգնեց և ձայն տվեց: Պատասխանի տեղ բարձրից լսվեց հրացանի ձայն, որ ահավոր արձագանք տվեց ձորի ժայռերի մեջ:

Մի քանի կարճ խոսքով երիտասարդները հասկացրին վարդապետին, որ տարվա այս ժամանակ շատ են պատահում ընդհարումներ սարի մյուս կողմում ապրող վրանաբնակների հետ, որոնք գալիս են կամ մի բան խելելու, կամ թե մի հին վրեժ հանելու համար:

Այդ ասելով, երիտասարդները սկսեցին պատրաստել իրանց զենքերը: Բայց վարդապետն ասեց, որ չարից պետք է հեռանալ. նա խնդրեց ետ դառնալ: Այդ խոսքը խեղույն կատարվեց: Նորից որոտաց հրացանը և այս անգամ շփոթված խմբի գլխի վրա: Ավազակները հասնում էին:

— Փախչե՛նք, — հեղուկ կանչում էր վարդապետը և շտապեցնում էր իր մարդկանց:

Մի սաստիկ իրարանցում տեղի ունեցավ: Բայց փախչելը հեշտ չէր. ճանապարհը չէր թույլ տալիս արագ շարժվել: Մի ակնթարթում ավազակներն առաջ անցան. նրանցից մեկը սկսեց հայհոյել խուժեցիկներին, ասեց, որ նրանք տղամարդ չեն, այլ լալեր կանաչ: Ապա առաջարկեց անձնատուր լինել բոլոր զենքերով, թե չէ՝ ամենքը կմորթվեն հավի պես: Խուժեցիկ երիտասարդները առաջին վայրկյանում կատաղեցին. բայց առանց վարդապետի հրամանի ոչինչ չուզեցին անել: Մեկը հասկացրեց, որ մի թեթև կռիվ է հարկավոր: Վարդապետը, որ առանց այդ էլ հազիվ էր կարողանում շունչ քաշել, նորից կրկնեց, որ չարին հաղթել կարելի է հեղուկամբ և խաղաղությամբ: Մի ակնթարթում երիտասարդները իրանց բոլոր զենքերը հանձնեցին ավազակներին, որոնք շարունակում էին անխնա հայհոյել խուժեցիկներին: Իսկ վարդապետը խնդրում էր, որ իրանց խնայեն:

Գերիներին տարան Ձորագլուխ, պահեցին մի այլի մեջ: Միայն առավոտյան հասկացավ վարդապետը, թե այդ ինչ բան էր: Գյուղամիջում մարդիկ

հավաքվեցին: Մարտուն, գյուղի գլխավորը, մի-մի պատմեց, թե ինչեր արավ ինքը այդ գիշեր: Չմոռացավ և ոչ մի խոսք իր հայհոյանքներից: Սարսափ տարածվեց լսողների վրա: Մի երկուսը փախսացին, որ պետք է այդ վախկոտ մարդուն ժայռից ցած գցել: Բայց Մարտուն գիտեր, թե ինչ պետք է անել: Վերջը նա ասեց.

— Զո խելքը մեծ է: Բայց խուժեցիկն, վարդապետ, չէ հասկանում, թե այդ ինչ զարմանալի խելք է, որ ինն հոգի երեք մարդու ձեռքն ընկնեն: Մեկը հայհոյել խուժեցուն, կին անվանե նրան և անպատիժ մնա... Դու մեզ կփշացնես, վարդապետ: Այսօրվանից մի հատ սարեցի տղա չի չոքի քո առաջ, որ քեզանից բան սովորի: Մենք տերտերներ ունենք. ճշմարիտ է, ինչպես դու ես ասում, մեզ պես արջեր են, բայց այս սարերում դու չես գտնի մի հատ տերտեր, որ ինն հոգով մի ամբողջ գիշեր կռիվ լանե հարյուր մարդկանց դեմ:

Բոլոր գյուղացիները հաստատեցին Մարտունի խոսքերը: Իսկ վարդապետն աշխատում էր հասկացնել, որ հոգևորական մարդու գործը բոլորովին ուրիշ է, բայց այդ խոսքերը չընդունվեցին, և Մարտուն շարունակեց.

— Մենք մեզ հետ կռիվ չենք տանում մեր խեղճերին, անդամալույծներին: Եթե սիրում ես մեր սարերը, մնացի՛ր այստեղ: Աստուծո խեղճին մենք զեն չենք գցում. հաց տալիս ենք, պահպանում ենք. ոչ ոք չէ կարող նրան նեղացնել: Դու էլ մեր խեղճն ես:

Վարդապետը այդ վիճակը չընդունեց և ճանապարհվեց մի քանի օրից հետո: Նրա հոտից գիտում էին բազմաթիվ մարդիկ: Մարտուն առաջնորդում էր նրանց և ոչինչ չէր խոսում: Երբ կածանը բավական ցած գնաց, Մարտուն կանգ առավ: Այժմ միայն խոսեց նա.

— Այս քարից դենը մեր երկիրը չէ:

Եվ ձեռքը ուղղելով դեպի սարերը՝ նա շարունակեց.

— Դիտե՛՛ս ինչ հեղեղներ են տեսնում այս սարերը: Լինում է ժամանակ, սրանից էլ մեծ ժայռեր են պոկում ջրերը և ցած են տանում իրանց հետ: Եթե աստված մի օր բարկանա մեզ վրա, և հեղեղները տանեն այն գերեզմանները, որոնց մեջ մեր պապերն են ննջում, ի՞նչ կանի խուժը: Նույն օրը նա ցած կգլորվի անդունդների մեջ, և չի լինի մեկը, որ կամենա մնալ, ապրել առանց իր պապերի: Ներքևից, դաշտի կողմից եկող ամեն մի նոր մարդ, հասնելով այս մեծ քարին, որ մեր սահմանն է, պիտի կանգ առնե և այս բանն իմանա ու ապա շարունակի իր ճանապարհը: Դու չհասկացար, վարդապետ: Քեզ բարի ճանապարհ:

Բոլոր սարեցիները համբուրեցին վարդապետի ձեռքը, բարի ճանապարհ մաղթեցին: Իսկ Մարտուն այդ խոսքերի համար արժանացավ Խուժի նվիրական գերեզմաններից մեկին:

Ո

Եղվարդ գյուղի արևմտյան կողմում ճանապարհը, հասնելով մի հսկայական կլոր ժայռի, կիսվում է: Մի կես շրջան է տալիս հարավային ստորոտի մոտով, վաղում է ցած մի քանի խոշոր քարերի վրայով, անցնում է Եղվարդի գետակը և խեղույն անհայտանում է ծմբկների մեջ: Իսկ մյուս կեսը, երկու-երեք մեծ պտույտ անելով, բարձրանում է ժայռի գլուխը և այնտեղ վերջանում:

Այդ վիթխարի սյունը, որ տնկված է լեռների անհեթեթ խառնակությունների մեջտեղը, կոչվում է Վարդանի կալ: Բայց ի՞նչ կալ կարող է լինել այդպիսի բարձրության վրա: Երևի այդ Վարդանը մեկն է եղել այն մարդկան-

ցից, որոնց մեջ նստած է հանդուգն, տարօրինակ ձեռնարկությունների ոգին: Նա պոկել ու ցած էր գլորել ժայռեր, մի լայն հրապարակ էր հարթել: Եվ այդ-
բանն էլ բավական էր, որ հսկա կոլոր ժայռը ստանար Վարդանի անունը:
Քայց ճանապարհը, որ գնում էր դեպի այնտեղ, Վարդանի ոտների ստեղծածը
չէր. նա պարզ ցույց էր տալիս, որ խուժի ժողովուրդը շատ էր գնում այդ
տարօրինակ տեղը:

Ի՞նչ կար այնտեղ:

Միայն մի բան, մի վայրենի և ահեղ տեսարան, որ ամեն ժամանակ կա-
րող էր զարմացնել նույնիսկ խուժեցուն: Ահագին ձորը, ամբողջապես քա-
րից զանգված, սկիզբ էր առնում այդտեղ և ցած էր իջնում սարի լանջի հետ:
Վարդանի կալը շատ բարձր ու հարմար տեղից էր նայում ձորին, բայց չէր
տեսնում այն ամենը, ինչ կար նրա մեջ: Եվ ո՞վ գիտե, արեգակն էլ կարողա-
նում էր նայել ամեն մի խոռոչի, սև վիհի մեջ, որոնց ձորը կրում էր իր գրե-
կում: Եղվարդի գետակը այնտեղ էր դառնում մշտնջենավոր տանջանքների մի
մուշկ ճանապարհ: Վարդանի կալը բաց էր անում այդ տանջանքների դուռը:
Այնտեղ, ուր նա ցցված էր իր կոլոր հիմքի վրա, ջրերը փոքել էին մի նեղ
ու մութ անցք, որի մեջ ծածկված՝ ցած էին թափվում: Ջրվեժը ստորերկրյա
որոտոցներ էր հանում մի սարսափելի խորություն մեջ, որ թաքնված էր ծա-
ռերի և թփերի տակ: Կարծես գետը այդ խուլ որոտոցների պառնդողությունը
գնում էր դեպի երկրի խորքերը, բայց այնտեղ հանդիպելով մի ուժեղ դիմա-
դրություն, նորից դուրս էր թափվում, ամբողջապես եռացող ալիքներ և փր-
փրբան պտույտներ դարձած:

Եվ ուրիշ ձայն չկար ահագին ձորում: Երբեմն միայն մոխրագույն անդղը
բարձրանում էր ձորի ծերպերից և, թափ տալով ահագին թևերը, իր սուր կոքն-
չունները խառնում էր անընդհատ վշտոցների հետ:

Սակայն այս տեսարանի պատճառով չէ այնքան բանուկ Վարդանի կալի
ճանապարհը: Սարեցու աչքը որոնում է ներքևում, աներևույթ ջրվեժի կողքին,
մի սպիտակ և երկար քար: Այդտեղ տեսնվում էր մարդու ձեռքի գործը: Փոր-
ված էր ժայռի կտորը, միապաղաղ սպիտակ քարը ամրացրած էր նրա վրա:
Ջրերը անդադար խփում էին նրա մի կողմին, բայց ոչինչ չէին կարողանում
պոկել կամ քանդել, քարի պնդություն հետ միացած էր կիրն ու ավազը, մի
զանգված, որ խուժում հազվագյուտ է, և այստեղ լույս է ընկել լոկ այն պատ-
ճառով, որ պետք էր շատ պինդ պահել սպիտակ քարը:

Նրան անվանում էին Սարոյի գերեզման: Վարդանի կալը գնացողները
նրա մասին էին խոսում: Պատմողը շուտ-շուտ ընդհատում էր իր խոսքը և
երկնքի ողորմությունն էր խնդրում մեղավորի փրկության համար:

Սարոն վախկոտ մարդ չէր. ամբողջ խուժը գիտեր, որ նրան տված է եր-
կաթե բազուկ: Այդ պատճառով, երբ այն սև տարին մահմեդական թագա-
վորը զորք ուղարկեց խուժ՝ հրաման տալով խել անհնազանդ սարերի ազա-
տությունը, Սարոն էր, իհարկե, որ խուժեցիների գլուխն անցավ: Դեռ այդ-
պիսի պատերազմ չէր եղել այս կողմերում. բայց լեռները ե՞րբ են երեսի վրա
թողել իրանց զավակներին: Խուժը անվրդով էր. եթե զենք չմնար, քարերով
կջարդեր թագավորի զորքը: Պետք էր միայն պինդ պահել մի քանի անցքեր:
Միակ թույլ կողմը, որ բնությունը թողել էր լեռներում, այն անցքն էր, որ
Ազոավաքարի մոտ է գտնվում: Այդտեղ էր խուժեցիների գլխավոր ուժը: Սա-
րեցի առաջնորդը թշնամու դեմ կանգնած առաջին կովոդն է: Եվ Սարոն գտնե-
վում է ամենից առաջ: Կովի սկիզբը շատ տաք էր: Լեռնցի կտրիճները դեռ
լավ չէին թափ ընկել, դեռ նրանց կեռ թրերը կարգին արյունաթաթախ չէին
դառել, երբ Սարոն, մե՛ղք նրան, թուլացավ... Դե՞ էր մտել նրա մեջ, թե ինչ

էր... Նա առաջին խուժեցին էր, որ միտք արավ, թե թշնամու հետ կարելի է
հաշտ ապրել: Ուշ իմացան այդ բանը, այն ժամանակ, երբ Սարոն ետ քաշեց
իր մարդկանց, հեռացրեց Ազոավաքարից, և թշնամին մտավ խուժը: Մի քա-
նի գյուղեր քանդվեցան, ավերակները այժմ էլ մնում են: Սարոն հնազանդ-
վեց: Այն օրից խուժը երկու տեսակ հարկ էր տալիս. առնում է թագավորը,
առնում է և վրանաբնակ ավազակների ցեղը, որ գտնվում է սարի մյուս երե-
սին: Այդ դժբախտությունը հանկարծ եկավ խուժի վրա, այնպես, ինչպես
հանկարծ ամպը ծածկում է երկինքը, և կայծակը զարնվում է ժայռերին: Լծի
տակ էր խուժեցու վրդը. պետք էր կտրել երեսայի բաժինը, որպեսզի անո-
ղորմ հարկահանները իրանցը տանեին:

Իսկ Սարոն տարօրինակ մարդ դարձավ: Զգում էր նա մի բան... Ուշ օրի
հետ մտերմություն չունեց, նույնիսկ իր տանն էլ պարզ չէր խոսում: Նա շատ
աշխատեց, որ խուժը առաջվա նման դառնա. շարունակ ման էր դալիս, հա-
վաքում էր մարդկանց, հավատացնում էր, որ կարելի է ոտքի կանգնել, սա-
րերի երեսից սրբել ամոթը: Գուցե նա իր սրտին էր ասում, բայց ցավն այն
էր, որ ոչ ոք այլևս նրան չէր հավատում: Մի օր տեսան Սարոյին ծակի ծա-
ռից կախված. արդյոք ի՞նքն էր իրան խեղդել, թե՞ մեկը վրեժ էր հանել:
Գաղտնիք էր այդ մահը:

Երկու օր առաջ Սարոն հայտնել էր Եղվարդի տերտերին, որ ինքը այսինչ
տեղը թաքցրած ունի երկու սափոր արծաթ փող: Զավակ չունեց նա, և փողը
իր մահից հետո տալիս էր ժողովուրդին: Նրա դիակը հանեցին թումբի գլուխը,
ամեն գյուղից մարդ եկավ. հարկավոր էր իմանալ, թե ուր պետք է դնել Սարոյի
ոսկորները: Ժողովուրդը ընդունեց երկու սափոր արծաթ: Այն տարին շատ
վատ էր բերքը, հարկ տալու կարողություն չէր մնացել ժողովուրդի մեջ. վճռե-
ցին, որ Սարոյի փողով հատուցանեն հարկերը. և դրա փոխարեն կեսօրից
մինչև արեամուտը դիակը պահում են Եղվարդի եկեղեցու շմբի կողքին և
ապա լուռ թաղում են գյուղի գերեզմանատան անկյունում:

Այն միջոցին, երբ գյուղացիներ Մուսեն կարգադրեց, որ չորս մարդ մյուս
օրը գան իր մոտ, որպեսզի միասին հանեն սափորները ցույց տված տեղից,
մարդիկ մոտեցան դիակին և վերցրին նրան: Բայց հանկարծ պառչեց եկավ
Թառուկ գյուղի երեցը և ասաց.

— Սպասեցե՛ք: Սա մեղք չէ, որ ես եմ անում: Ժողովուրդ, Սարոյի ար-
ծաթը պիղծ է...

Մարդիկ ցած գրին դիակը: Իսկ տերտերը շարունակեց.

— Այս տարի զատկին Սարոն եկավ ինձ մոտ և շատ աղաչեց, որ մի լավ
խոստովանեցնեմ նրան: Երկա՛ր նա շոքած էր իմ առաջ, երեսը քարերին էր
քսում, պատմում էր իր մեղքերը, իսկ ես թողություն էի տալիս: Երբ եկավ
«Պահպանիչ» ժամանակը, ես ձեռքս նրա գլխին դրի, բայց նա ետ քաշեց
ձեռքս: Դեռ չէր վերջացրել. սակայն այլևս խոսել չէր կարողանում. տեսա՝
մարդը դողում է, ատամները միմյանց զարնելով: Բռնեցի նրա ձեռքը, ուզում
էի վերկացնել, բայց նա ինքն սկսեց ինձ դեպի իրան քաշել, ձեռքով նշան-
ներ անել, որ ես ավելի ցած խոնարհվեմ: Այդ էլ կատարեցի, ճակատս հա-
մարյա քարի վրա էի դրել: Սարոն մի ինչ-որ բան շշնջում էր: Ականջներինս
չէի հավատում, նորից կրկնել տվի և այս անգամ պարզ լսեցի նրա բերանից,
որ այդ երկու սափոր արծաթը նա ստացել է Ազոավաքարի մոտ, թագավորի
մարդկանցից, ու այդպես ծախել է մեղ: Ինչպե՛ս էր նա թողություն խնդրում,
ինչպե՛ս էր կուրծքը ծեծում: Ես հայտնեցի, որ թողություն չեմ տա և վեր
կացա: Սարոն մրմնջում էր, աղաչում. երբ ճար չեղավ, սկսեց արտասուր
թափել: Աշխարհի մեջ շատ մեղքեր կան, որոնց կարելի է լվանալ արտասու-

բով, բայց Սարոն մարդասպան չէր, իր մոր ծիծը չէր կտրել, իր քրոջ պատի-
վը չէր ծախել, որպեսզի արտասուքը օգնէր նրան: Ամբողջ խուֆն էր նա ծա-
խել, հազարավոր մարդկանց վիզն էր ծանր շղթա անցկացրել: Իսկ այդպիսի
մեղք թողութիւն չի գտնի ոչ այստեղ, ոչ երկնքում, ոչ իսկ դժոխքում: Ես
գուրս գնացի եկեղեցուց. իմ ետեկից չաքելոք քաշ ընկավ Սարոն. և այնու-
հետեւ ես չտեսա նրան: Հիմա լսեցեք: Կարգը այնպէս է, որ խոստովանահայրը
ծածուկ պահէ, ինչ որ լսում է խոստովանքի ժամանակ: Բայց ես ասացի,
որպեսզի Սարոն մեռնելուց հետո էլ չխաբէ մեզ:

Ժողովուրդը ետ քաշվեց. Սարոն մենակ ընկած էր գետնի վրա: Մարդիկ
նստոտեցին քարերի վրա. շիբուխ վառեցին, ծուխ արին, միտք մտքի տվին:
Կեսօրն անց էր, երբ վերջացավ խորհուրդը: Վճիռն այսպէս էր. դնել Սարո-
նին այնպիսի տեղ, որ նա հանգստութիւն չգտնի. երկու սափոր փողը թաղել
նրա ծոցում, որ նա համիտյան տանջվի. կամենա ազատվել նրանից, բայց
չկարողանա ազատվել: Իսկ Թառուկի երեցին ժողովուրդն ասաց, որ նա խուֆի
մեջ մի լավ խոստովանահայր է:

Վճիռը գործադրեց ինքը՝ ժողովուրդը: Նա գտավ տեղը, կարգադրեց ինչ
որ հարկավոր էր: Հիսուն թե վաթսուն մարդ գործ տեսան: Այծի մազից հյու-
սած շվաններ կախեցին, վարպետներն ու բանվորները իջան ձորի հատակը:
Իջավ և Սարոն. հենց առաջին օրից անհանգիստ ջրերը սկսեցին ծծել նրա
մշտական խոնավ բնակարանը: Իսկ արծաթը, խուֆի գերութեան գինը, պինդ
պնդացրած է նրա ծոցում:

Այն օրից Վարդանի կալում մի այլ գործ էլ սկսվեց: Տարին մի անգամ
դաշտի կողմից գալիս են հարկահան զինվորները և ուղղակի իջնում են կա-
լում: Այդտեղ, նշանակած ժամանակին, պատրաստ են խուֆի մեծերը, որոնք
և հանձնում են հարկը ու շեն թողնում, որ զինվորները մտնեն գյուղերը: Ամեն
անգամ վեճ և աղմուկ է պատահում. սարեցին հաշիվ չէ պահում, և
նրանից միշտ ավել են առնում: Կարգ է, որ հարկահաններն էլ շահվեն: Այդ
էլ կատարում է խուֆեցին: Եվ երբ զինվորները հեռանում են, նա նայում է
իրան, տնտղում է և տեսնում, որ բոլորովին պղծված է: Բայց նա գիտէ, որ
յուրաքանչյուր տարի իրանից երկու կաշի են հանում. մեկը ահա տարան զին-
վորները, մյուսի ետեկից շուտով կգան վրանաբնակները:

Բայց ինչու խուֆեցին անպատճառ ուզում է, որ իրանից երկու կաշի
քերթեն այն սպիտակ գերեզմանի դիմաց, որ նայում է ձորի խորութիւնից:

Մայիս ամիսն էր: Արև օրերը հրաշք էին տարածում կանաչ սարերի վրա.
բայց նրանց շուտով փախցրին դարնանային կապարյա ամպերը: Երկար ժա-
մանակ ամպերը պոկ չեկան երկնքի երեսից. տեղում էր անձրև՝ կարճ, ան-
նկատելի ընդհատումներով, տեղում էր օր ու գիշեր: Այդպէս անցավ կես ամիս:
Նույնիսկ սարեցին, որ ծնվում և մեռնում է խոնավութեան մեջ, չափազանց
էր համարում այդ ջրհեղեղը:

Արդեն երեք անգամ գյուղերը մթնելու վրա հավաքվել էին եկեղեցիներ-
ում, ծունկ չոքած արտասովել էին, որ երկինքը խղճաւ: Բայց ամպերի հաստ
շերտերը վաղուց էին խել երկինքը և չէին թույլ տալիս, որ նա տեսնէ ու լսէ:
Եվ որոտոցը ահեղ թնգյուններով գորդացնում էր խուֆի լեռները, իսկ կայծակ-
ները անխնա ակոսում էին ժայռերի կուրծքը: Կատաղի վտակներ էին վազում
ամեն կողմով, քարուքանդ էին անում լանջերը, ձորերը. մարդկանց կածան-
ները ջնջվել էին: Սարը կատաղի կերպով ինքն իրան ճոթոտում էր, իր ան-
կարգութիւնների վրա նոր-նոր անկարգութիւններ էր ավելացնում:

Այդ ավերումների, այդ արհամիրքների մեջ միայն սարեցու տունն էր,
որ արծվի բույնի նման կպել էր լանջերին, ջրոզող էր դառնում, բայց կանգ-

նած էր հաստատ: Խուֆեցին բանտարկված էր այդ բույնի մեջ: Նա անդա-
դար նայում էր փր երդիկին և տեսնում էր միայն անշարժ ամպեր: Տներում
պակասել էին պաշարները, իսկ հաց ալլես չէր ճարվում, որովհետև ալլուր
չկար: Կորեկն ու գարին կամ եփում էին, կամ աղանձ էին անում ու այդպէս
ուտում: Եվ որքան էլ շարքաշ լինէր սարի մարդու ապրուստը, այնուամենայ-
նիվ հացի կարոտը սաստիկ էր: Դա էլ մի տեսակ սով էր, այդ էր հասկաց-
նում երեխաների լացը: Իսկ անձրևը գալիս էր ու գալիս:

Մի երեկո տեղի ունեցավ հրաշք: Խուֆեցին պատրաստվում էր քնել,
հույսը մյուս օրվան թողնելով, երբ հանկարծ շները սկսեցին հաչել: Ամենքը
գուրս թափվեցան, երկինքը պարզել էր, իսկ Մարաթուկի սարի կողմից բարձ-
րանում էր բոլորակ լուսինը: Գյուղերը սթափվեցան, կարծես ծանր քունը դեն
գցեցին: Մարդիկ միմյանց ձայն տվեցին, և այդ անսովոր ժամին տարածվեց
ցերեկվա գլուղական աղմուկը:

Այդ աղմուկի մեջ Շեն գյուղի մարդիկ շուտ չսեցին մի մարդու ձայն,
որ գալիս էր գյուղի վերևում ցցված ժայռերի գլխից: Նա կանչում էր մեկին,
որի անունն էր Մկո: Եվ երբ, վերջապէս, գյուղից պատասխանեցին, կանչողը
հայտնեց, որ ինքը չէ կարողանում գյուղ փչնել, որովհետև իր առջևում ալլես
ճանապարհ չկա:

Մկոն, մի կաղիկ և կարճիկ մարդ, ձայն տվեց: Վերեկից լսվեց.

— Տանուտեր Եղոն ասաց, որ առավոտը գաւ Եղվարդ:

— Բարի լինի,— պատասխանեց Մկոն:

— Ինչ բարի... Գետը քշել է բոլոր ջրաղացները, ոչինչ չէ թողել: Խու-
թում սով կսկսվի, եթէ ճար չլինի:

Այս խոսակցութիւնը կատարվեց շատ բարձր ձայնով. հազիվ էին միմ-
յանց լսում և հասկանում: Ամեն տեղ դեռ ծլծլում էին ջրերը, իսկ շրջակա ձո-
րերը գորգում էին կատաղած վտակների ձայնից: Մկոն իր համաձայնութիւնը
հայտնեց: Այնուհետեւ մի քանի տեղերից հարցութիւն արին լուր բերողին:
Տեղեկութեան էին ուղում դրոսի աշխարհի մասին, և պատասխանն այն էր, որ
աշխարհը քանդվել է:

Բայց և այդպէս, սբանչելի էր լուսինը: Եվ դեռ երկար ժամանակ մարդիկ
բազիրից բարձր ձայնով խոսում էին միմյանց հետ: Շատ պարզ էր երևում, որ
ջրաղացների ավերումը ընդհանուր վիշտ է պատճառել: Եվ դա հասկանալի
էր. ամբողջ խուֆին ալլուր տալիս էին Եղվարդի ջրաղացները: Շատերը հայտ-
նեցին, որ առավոտյան կգնան դժբախտութեան տեղը:

Մկոն խուֆի ամենալավ վարպետն էր: Մյուս օրը առավոտյան նա, դժվա-
րութեամբ հասնելով Եղվարդ, գտավ այնտեղ մի մեծ բազմութիւն: Շատ
մարդիկ էին հավաքվել և շրջակա գյուղերից: Ամենքը սպասում էին նրա վճռին:

Ջրաղացների ձորում դրութիւնը հուսահատական էր: Գետը մեծացել էր,
կատաղել. ջրաղացների տեղն էր միայն երևում: Մի ջրաղացպան խեղդվել
էր ջրի մեջ:

Մկոն նայեց, գլուխը ծանր կերպով շարժեց: Տանուտեր Եղոն, որ այդ
ժամին աչք չէր հեռացնում նրանից, ասաց.

— Ինչ և լինի... մեր կանանց և երեխաների համար խնայելը չկա:

Այն ժամանակ վարպետը հայտնեց, որ անհնարին բան չի լինի աշխար-
հիս վրա: Նա ետ ծալեց թեքերը, առաջ անցավ և կանչեց.

— Մարդ բերե՛ք:

Խուֆը միաբան, ընկերովի գործի կապով: Մի մասը սկսեց կարգի բերել
փշացած առուն, մի մասը անտառ գնաց փայտ ու գերան կտրելու: Յեկը
խոր էր, չէր թույլ տալիս ազատ շարժվել: Եղոն և մյուս գյուղերի ծերերն

էլ անգործ շմանցին: Զրադացներն ամբողջ ձորը ներկայացնում էր մի կտոր հացի համար սկսած կովի դաշտ: Գետը ոռոնում էր, մոնչում, իսկ մարդիկ մերջյուններն նման դեսուդեն էին ընկնում, աշխատում էին ընկճել, կարգի բերել նրան, որպեսզի սարեցու դատարկ պարկը ալյուրոտ դառնա:

Կեսօրից անց էր, երբ ցածրից մի մարդ, քարից քար ցատկելով, հարյուր ու մի տեղ ճանապարհ որոնելով, եկավ հասավ աշխատությունների տեղը: Նա նախ ընկավ մի աղբյուրի վրա, ջուր խմեց, ապա գտնելով Եղոյին, կանգնեց նրա մոտ և ծնոտը դնելով իր ահագին մահակի ծայրին, լուռ ու անշարժ կանգնեց:

Եղոն մի քանի անգամ նայեց նրան, նշաններով հասկացրեց, որ անգործ մնալը մեղք է: Բայց նա չէր հասկանում:

— Խուժեցի չե՞ս, — հարցրեց նա:

— Եղվարդի, — պատասխանեց մարդը:

— Խուժին ջրադաց է հարկավոր: Թեքերդ ծալիր:

Բայց նա չփոխեց իր դիրքը: Իսկ պատասխանի փոխարեն ասաց.

— Սարոյին տարել են:

— Ի՞նչ:

— Գետը տարել է Սարոյի քարը:

Եղոն լռեց, շարունակեց իր գործը: Բայց քիչ անցած՝ նա մի կողմ գցեց թին և այդ լուրը հաղորդեց ուրիշներին: Կարճ միջոցում ամենքը գիտեին, որ այդպիսի բան է պատահել: Եվ ամենքի վրա էլ միևնույն կերպով էր աղղում լսածը. սկզբում լուրը կարծես ոչինչ տպավորություն չէր գործում, բայց հետո հարկադրում էր դեն դնել գործիքները: Աշխատությունը թուլացավ, ինչպես ասում են, պառավեց: Մկոն այլևս կրակի նման դեսուդեն չէր ընկնում, հրամաններ չէր տալիս: Եվ վերջապես ամենքը հպատակվելով մի ինչ-որ ծածուկ ու լուռ հրամանի, միասին գնացին դեպի ցած:

Վարդանի կալը հազիվ կարողացավ տեղավորել այդքան մարդկանց: Իսկ այն տեսարանը, որ նա ցույց էր տալիս այժմ, ահա պատճառեց ամենքին: Կատաղած գետը այլևս սովորական ճանապարհ չէր ճանաչում: Նա ժայռերի գլխից ուղղակի ցած էր նետվում, և իր ձայնը երկինքն էր հանում: Նա փշրել, ջարդել էր բոլոր ծառերը, որոնք առաջ խոնարհված էին խոռոչի մեջ ծածկված ջրվեժի վրա: Իսկ այնտեղ, ուր առաջ սպիտակ գերեզմանն էր, այժմ ջրի ահռելի սյուններ էին թափվում և մոլեգնաբար պարում:

Խուժեցիները լուռ էին: Երևում էր մարդը, որ վիզ է ճկում բնության արհամարհանների առաջ, զգալով, որ ինքը բոլորովին անզոր է, բոլորովին խեղճ: Միայն կաղ Մկոն էր, որ մի-մի մոտենում էր կալի ծայրին, դիտում էր, թե ինչպես են ջրերը գահավիժվում և երբեմն գլխի մեղմ շարժումներով հավանության նշաններ էր անում:

Վերջապես, ձայն հանեց Եղոն:

— Մեր ամոթը կորել է, տղերք, — ասաց նա: — Ի՞նչ կլինի Խուժի դրուծությունը:

Մի ծերունի հաստատեց այդ խոսքերը և ավելացրեց.

— Ցավն այն է, որ այդ բանը մի ուրիշ տարի չպատահեց: Տեսնո՞ւմ եք, աշնանը միայն քիչ կորեկ կունենանք: Իսկ ամառնամուտին կգան հարկ ստանալու: Մեր ցավը ի՞նչ ցավ կլինի, եթե վարդանի կալում ունեցած-չունեցածը տալուց հետո նայենք դեպի ցած և շտանենք Սարոյին:

Մի ուրիշը ավելի վհատություն տարածեց:

— Եվ մեր որդիները կսովորեն ու կապրեն կորած, մոռացած ամոթով, — ասաց նա:

Այդ միջոցին Մկոն մի կտոր քար պոկեց և գցեց դեպի այն կողմը, ուր գետը ցած էր թափվում: Վարժ ձեռքը շփրիպեց նպատակից: Քարն ընկավ նշանակած տեղը: Երեկ փորձը հաստատեց նրա ենթադրությունը: Ուստի երեսը դարձրեց դեպի մարդիկ և, ինչպես հարազատ խոսեցին, ասաց.

— Քահանան խոստովանանքը բաց արավ, պատմեց ամենքին, որպեսզի Խուժը ճանաչե իր ամոթը: Եթե գետը տարած էլ լինի նրան, մենք պիտի գտնենք նորից:

Եվ նա բացատրեց իր միտքը: — Այդ անսովոր տեսարանի գաղտնիքն այն էր, որ գետը այլևս չէ կարողանում մտնել իր խոռոչը ու ցած գնալ այն տեղով, որովհետև ջրի բերած մեծ քարը խրվել, պնդացել է խոռոչի բերանում: Եթե բերանը բացվի, հոսանքը կանոնավոր կլինի և այն ժամանակ հեշտ է իմանալ՝ Սարոն իր տե՞ղն է, թե ոչ:

Ունկնդիրները շատ բան չհասկացան վարպետի մագնադիտական բացատրություններից: Բայց խոսքերի փոխարեն Մկոյի դեմքն էր ցույց տալիս, որ հույս կա: Եղոն, որ ամենից լավ էր հասկանում այդ դեմքը, բացականչեց.

— Աստվածածինը մեզ չի թողնի, տղերք: Մկոն ասում է և կանի:

Շատերը երեսներին խաչ հանեցին, շատերը կանչեցին Մարաթուկի սուրբ Աստվածածնին: Իսկ այդ ժամանակ Մկոն, որ լավ ուսումնասիրել էր, թե ինչ պետք է անել նպատակին հասնելու համար, հասկացնում էր, որ գետը կանոնավորելը ջրադաց շինել չէ: Պետք է բան տեսնել գետի մեջ: Իսկ նա արյուն է, նրա համար մարդ կամ ժայռ տանելը միևնույն է, թե մի շյուղ տանել: Սակայն ոչ ոք չվախեց. մարդու համար դժվարն այն է, որ իմացվի, թե կարելի է գործը գլուխ բերել. այնուհետև աստծու կամքն է մնում:

Մկոյի ծրագիրը ընդունվեց: Մնում էր վճռել, թե երբ սկսել: Ո՞րն է ավելի հարկավորը. ջրաղա՞ցը, թե՞ Սարոյի գերեզմանը:

Այդ մասին խորհուրդը երկար չտևեց: Խուժեցիների մեջ շատ քիչ էին այնպիսիները, որոնք համարձակություն ունեցան հայտնելու, թե առաջ փորը պետք է կշտացնել: Դրանք երեք-չորս հոգի էին: Գուցե նրանք էլ ուրիշ կերպ խոսեին, եթե Եղոն, ծերերը և ամենից հետո՝ Մկոն, հենց սկզբից բացած լինեին իրանց բերանը:

— Զրադաց միշտ կունենանք, բայց Սարոն մի հատ է, — ասաց Եղոն: — Ո՞վ գիտե, գուցե գետը էգուց պիտի պոկե ու տանե նրան:

— Արդար խոսք է, — վրա բերեց մի ծերունի. — փորի գործը հեշտ է: Խուժեցին մի քանի օր էլ կարող է դիմանալ: Այնպես դնենք, թե երեկ երկինքը չէ բացվել և դեռ մի շաբաթ էլ անձրևը պիտի ծեծե մեզ:

— Շատ էլ դժվար էր մեր օրը, — խոսեց մի ուրիշը. — կորեկն ու գարին, փառք աստծու, բավական կան. ճշմարիտ է, եթե կամ աղանձած շատ անհամ է, և երեսները լացով ու դժվարությամբ են ուտում... Բայց ես դեռ չեմ տեսնել մի երեխա, որ շատ լաց լինելուց մեռած լիներ:

— Համն էլ ոչինչ, — շարունակեց այս անգամ մի երիտասարդ մարդ, — հրեն արևը չորացնում է հողը. կանաչներ ու բանջար շատ կա մեր սարերում. շատ համեղ են, և գտնելն էլ դժվար չէ:

Այս մտքով մի քանիսներն էլ խոսեցին: Իսկ Մկոն ասաց.

— Առանց խելքի վարպետություն չի լինի: Ես ջրադացը գլխավոր կշինեմ, եթե խելքս տեղը չլինի. իսկ խելքս իր տեղը կլինի այն ժամանակ, երբ այստեղ կվերջացնենք: Քահանան խոստովանանքը բաց արավ... Մենք հացի մասի՞ն պետք է մտածենք կանանց նման:

Արևը արդեն մայր էր մտել, երբ խուժեցիները իջնում էին Վարդանի կալից: Նրանց դիմավորում էր լուսինը սարի վրայից: Ամենքը խաչ հանեցին իրանց երեսներին. տարածվեց մի ընդհանուր մրմունջ:

— Ողորմությունդ լինի Խուֆի վրա...

Նույն երեկոյան գլուղերում խոսակցութեան նյութը Եղվարդի գետն էր: Հարցնում էին ջրաղացների մասին, բայց լսում էին ուրիշ պատմութիւն: Տրտունջ հայտնող չկար. այնքան շուտ են սարեցիները հասկանում իրանց ցավը: Մայրերը երեխաներին ասում էին.

— Աստծու ողորմութիւնը լինի, հաց էլ կունենաք:

Նորից կաթսաները դովեցան կասկարաների վրա՝ կորկոտ ու կորեկ եփելու համար: Իսկ Թառուկ գլուղի կանայք երբ քնացրին երեխաներին, գնացին երեցի մոտ և խնդրեցին, որ եկեղեցու կանթեղը վառեն: Նրանք, չոքած սեղանի առաջ, ուխտ էին անում և աղաչում էին կուրծք ծեծելով, որ մյուս օրը Մկոյի և բոլոր խութեցիների գործը հաջողվի:

Անցավ երկու օր: Վարդանի կալի հարավային ստորոտի մոտ աշխատանքը եռ էր գալիս: Մկոն հրաշքներ էր գործում. կիսամերկ մարդիկ դեսուղեն էին գնում գետի մեջ և իրանց աղաղակներով խլացնում էին ջրի գոռոցները: Աշխատում էին և ժայռոտ ափերի վրա: Մմակից մեծ քանակութեամբ հաստ ձողեր ու գերաններ էին բերել. իսկ կատաղի հոսանքի մեջ մարդկանց պահելու համար երկար շվաններ էին կապել ամեն մեկի մեջքից և նրանց մյուս ծայրը պինդ պահում էին ափին կանգնած և նստած մարդիկ: Բայց Մկոն, որ մինչև այդ հարյուր անգամ փոխել էր գործերու եղանակը և վերջը հասել էր այն մտքին, թե ճակատ առ ճակատ կովել անհնարին է, թե պետք է փոքրից սկսել մեծին հասնելու համար, դեռ չէր ասել իր վերջին խոսքը: Արդեն վեց մարդիկ ուսերի վրա մի մեծ գերան էին տարել դողալով, քրտինք թափելով և հասցրել էին ժայռերի ծայրին: Եվ երբ գերանի ծայրը դրին այնտեղ, ուր գետի խոռոչի բերանը պիտի լիներ, Մկոն, որ կանգնած էր նրանց կողքին, վերջապես, կանչեց.

— Հիմա մեր ձեռքին է...

Դեռ չէր վերջացրել նա այդ խոսքերը, երբ մի ինչ-որ բան որոտաց: Մարդիկ դեսուղեն փախան, իսկ նա բարձր ձայնով ծիծաղեց, և ապա հանդարտ գնաց դեպի ափը, հագավ իր շորերը: Նա հայտնեց ամենքին, որ քարը տեղահան է եղել. մնացածը կանի ինքը՝ ջուրը:

Եվ իրավ, գիշերը կատարեց այդ զարմանալի գործը: Առավոտյան գետը ցած էր թափվում իր սովորական ճանապարհով: Բայց խութեցիների համբերութիւնը դեռ երկար պիտի փորձվեր: Սարոյի գերեզմանը չէր երևում. նրա տեղ քարերի մի կույտ էր մնացել:

Հարկավոր եղավ մարդիկ իջեցնել ձորի հատակը: Երկու օրվա գործ էլ այնտեղ կար: Եվ երբ բրիչը առաջին անգամ դարնվեց սպիտակ սալ քարին, Վարդանի կալում հավաքվածները, որոնց գործն էր նայել և տեսնել, թե ինչ կլինի վերջը, սկսեցին աղաղակել. միմյանց աչքալույս էին ասում:

Իրիկնադեմին բոլոր աշխատավորները հավաքվեցին Եղվարդի եկեղեցու դռանը: Խոսք ու զրույցի քաղցր ժամանակն էր, երբ եկավ ծերունի երեցը: Նա էլ նստեց մեծ գերանի վրա: Եղոն նորոգեց պատմութիւնը, մի-մի նկարագրեց Մկոյի արածները, գովեց նրա խելքը: Երեցը կանգնեց, «պահպանիչ» ասաց, ձեռքը դրեց Մկոյի գլխին: Եվ ապա ավելացրեց.

— Խուֆը հինգ օր ավել ծոմ պահեց, ապաշխարանք լինի:

— Բայց հո այժմ, տերտեր, մենք էլ մարդու նման դառանք, — պատասխանեց Եղոն. — այսուհետև Խուֆի հացը էլի իր համն ու հոտը կունենա:

— Եթե հաց լինի, — լավեց մի ինչ-որ ձայն:

Այդ ճշմարիտ էր: Ամենքին հայտնի էր արդեն, թե ինչ ավերումներ են գործել հեղեղները Խուֆի բոլոր կողմերում:

— Գալիս է և հարկի ժամանակը. ժողովրդի դրութիւնը շատ դժվար է, — նորից խոսեց քահանան:

— Բայց աստված մեզ հետ է, — պատասխանեց Մկոն. — Խուֆի ամոթը շտարան ջրերը: Կգան հարկահանները. մեր հացը պակաս կլինի: Բայց հո մեր որդիները կիմանան, որ եթե խութեցուց երկու կաշի են քերթում, պատճառը մեր կանացիութիւնը չէր, այլ այն ամոթը, որին գետը ուզում էր փախցնել: Քահանան իր խոստովանանքը բաց արավ, և դա առանց աստծու չէր:

Կսողները նորից փառք տվին աստծուն: Մկոն շատ էր խելոք, և այս անգամ ամենքն էին նրան պարզ հասկանում, այդ պատճառով էլ օրհնում էին նրան:

— Մենք մեծ փորձանքից ազատվեցինք, տերտեր, — շարունակեց Մկոն, ուշադրութիւն չդարձնելով այդ բարեմաղթութիւնների վրա. — և երբ վերջացրինք մեր գործը, շատ հոգնած էինք ու ասացինք. «Գնանք, փառք տանք աստծուն, ապա միտք կանենք ջրաղացի մասին»: Դրա համար եկանք քեզ մոտ:

Քահանան ժպտաց, ուրախութիւն հայտնեց և հաստատեց, որ աստված Կրտսե ժողովրդի խոսքը ու կօգնե նրան:

— Նա հիմա էլ լսում է մեզ, հիմա էլ օգնում է մեզ... Մտառ ենք ասածուն, այսօրվանից գիտենք, որ նա մեզ հետ է:

Եղոն կարեց Մկոյի խոսքը. նա չէր կարողանում պահել իր ուրախութիւնը և ասաց.

— Սարեցին սուր լեղու շունի, որ ամեն ինչ հասկացնի. բայց այսքան մարդկանց մեջ չկար մեկը, որ չհասկանար, թե ինչու՞ երեք օր անընդհատ մենք կովում էինք արնախում գետի հետ:

— Իհարկե, գիտենք, — պատասխանեց քահանան. — խութեցի մանուկն էլ հասկանում է, որ պետք է պահպանել պապերի գերեզմանները:

Այդ խոսքերից հետո տեղից բարձրացավ մի գլուղացի:

— Ինձ էլ հենց այդ է զարմացնում, — ասաց նա. — Երեք օր առաջ, առավոտը, Ենն գլուղի մոտով անցնելիս՝ տեսա, որ հեղեղները շատ քանդոտել են Բղդոյի գերեզմանի կողքերը. ավազ, քար, ցեխ շատ էր թափված, քարը չէր երևում, և կարծես մեծ ճեղք էր գոյացել նրա գլխի կողմում: Եկա Վարդանի կալի մոտ, տեսա, որ մերոնք նոր են հանում իրանց շորերը, և իսկույն պատմեցի: Ոչ ոք տեղից չշարժվեց: Ինչ մեղքս թաքցնեմ, ասացի, խութեցին ուրիշ մարդ է դառել: Բայց իմ ընկերը ասաց, որ ես էլ հանեմ շորերս, և ավելաբեց. «Բղդոն կկորչի, եթե Սարոն կորած լինի»: Եվ ապա ինձ հասկացրին այդ խոսքերի միտքը: Այսօր առավոտ տեսա Բղդոյի քարը. նա նույն դրութիւն մեջ էր: Բայց ես անցա: Էգուց իմ պարտքը լինի, որ գնամ, դրստեմ... Զէ՛ որ նա մեր լավ պապն է:

Ամենքը հավանութիւն տվին, իսկ քահանան այդ մարդուն էլ օրհնեց: Մկոն վեր կացավ և, նայելով երկնքին, ասաց.

— Հիմա, տերտեր, մեզ համար ժամ ասիր: Մի օր Խուֆը կհասկանա, որ երկու կաշի չէ տալիս նույնիսկ ոչխարը: Բայց այդ օրը երբեք չէր գա, եթե մեր կաշին քերթելուց հետո մեր մաշկած մսի վրա ձեթ քսեն, որպեսզի շուտ մոռանանք ցավն ու կսկիծը: Մեր վերքերի վրա, փառք աստծու, աղ են ածում, և աղը միշտ կա՝ Սարոն: Նա ամոթ ու կրակ է, բայց դեռ մեր մարդկանց կրակ չէ տվել: Կգա մի օր, երբ նա մեզ լավութիւն կանի և մի լավ կվառն մեզ: Աստված դրա համար է պահում նրան:

Սկսվեց ժամասացութիւնը: Եկեղեցին լիքն էր, բազմութիւն մի մասը դրսում մնաց. այդտեղ բաց արին գլուխները, ծունր դրին, ցեխոտ ու կոշտ

ձեռներով խաշ հանեցին երեսներին: Երկինքը պարզ էր, ժպտում էր, և ամեն-
քը, ամենքը փառք էին տալիս նրան:

Արևը մայր մտավ, ժողովուրդը ցրվեց դեպի գյուղերը: Խմբերը բաժան-
վելիս ասում էին միմյանց, որ հաջորդ օրը շուտ պետք է գնալ, ջրաղաց շի-
նել: Առանց այդ էլ շատ էր ուշացել այդ գործը: Հարկավոր էր շատ մեծ աշ-
խատանք, որ շուտ գա այն օրը, երբ Խուժը հաց կունենա:

— Իսկ այն մյուս օրը, որի մասին խոսեց Մկոն:

Այդ հարցը տվողը մի ջլուտ, բարձրահասակ տղամարդ էր: Նրա ուղե-
կիցները կանգ առին, միմյանց նայեցին: Արդեն հասել էին բլուրի գլուխը:
Արևելքից սպիտակ լույսի խուրձեր եկան, թափվեցան ամեն տեղ: Մարաթու-
կի հին վանքի ետևից դանդաղ բարձրանում էր լուսինը:

Ամենքը «աստված» կանչեցին և դիմեցին դեպի ձորը...

ԱՅՄԱՐԱՆԸ

Ա.

Գարնան արձակուրդներին ես ստիպված էի մնալ քաղաքում: Հեռու էր
մեր գյուղը, բայց պատճառը հեռավորությունը չէր, այլ այն, որ նա լեռնա-
յին գյուղ էր: Մեր գարունը գալիս է ուշ, գալուց հետո էլ երկար տանջում է
մարդկանց իր ձյունախառն անձրևներով, թանձր մշուշներով, մանավանդ ան-
տանելի ցեխերով: Ոչինչ հրապույր չկար տարվա այդ ժամանակ գյուղ գնա-
լու մեջ:

Բայց մի տարի գատիկն ուշացավ: Ապրիլի 15-ին մեզ արձակեցին մինչև
29-ը. իսկ դա մի ժամանակամիջոց էր, երբ նույնիսկ մեր մառախլապատ ու
ջրոլող սարերն էլ շորանում են: Նղբայրս եկավ, ինձ համար ձի բերեց: Իմ
զպրոցական կյանքի մեջ դա առաջին անգամն է, որ գատիկն տուն էի գնում:

Հենց այդ պատճառով էլ մայրս գրկեց ինձ մի առանձին, կրակոտ հըրճ-
վանքով: Նա հաշվել էր, որ վեց անգամ գատիկը մտել էր մեր տան դռնով
և ոչ մի անգամ չէր գտել ինձ մեր օջախի կողքին:

— Մահը մերն է, մենք մահինն ենք,— ավելացրեց նա՝ իր արտասուքոտ
համբույրները դրոշմելով իմ դեմքին:

Անցյալ տարի մայրս հազիվ էր ազատվել մահից, և այնուհետև այդ
խոսքերը սովորական ասացված էին դարձել նրա բերանում: Ամեն մի նշա-
նավոր օր նա կամենում էր գուշակել, թե արդյո՞ք դա վերջինը կլինի իր հա-
մար: Եվ այս անգամ էլ նա արտասանեց.

— Ո՞վ գիտե, եկող տարի...

Բայց չվերջացրեց: Մի ակնթարթում զգաց, որ ինձ տխուր մտքեր հայտ-
նելու համար չէր բերել տվել և շտապեց քաղցրացնել իմ սիրտը, ինչպես կա-
րող էր: Հարցերի տարափ էր տեղում ինձ վրա: Ինչպե՞ս եմ քաղաքում, գլու-
խըս հո չե՞ ցավել, անկողինս փափո՞ւկ էր: Մայրական հետաքրքրությունը
դեռ չհագեցրած, նա հանկարծ ընդհատեց իր հարցուփորձը և հայտնեց, որ
այժարած Եղոն պսակվել է:

— Հա՛, — բացականչեցի ես սաստիկ զարմացած:

Միայն մայրս գիտեր, թե ինչ է ինձ համար այդ այժարածը: Նա, իհար-
կե, նկատեց, թե որպիսի՞ մեծ ախորժակով եմ ես լսում այդ նորությունը, ու
ինքն էլ ծիծաղկոտ և ուրախ էր: Կարծես պսակվել էր մեր տան անդամներից
մեկը, կարծես այդ հարսանիքը մեր ընտանեկան կյանքի մեջ մի նոր շրջան
պիտի բաց անի:

Ես նույնիսկ մոռացա, որ քաղաքից ընծաներ եմ բերել իմ եղբոր երեսա-
ների համար, որոնք շրջապատել էին ինձ, ձգձգում էին իմ աշակերտական
զգեստը, ճխլառում էին իմ գլխարկը, աշխատելով իրանց բոլոր մատներով շո-
շափել և եթե հնար է՝ նաև պոկել նրա վրա կպցրած պղնձե նշանը: Հարցնում
էի մորս. ե՞րբ, ի՞նչպես: Եվ նա պատմում էր՝ հիացած իմ վառ հետաքրքրու-
թյունից:

Այո՛, այդ դեպքը, որ տեղի էր ունեցել յոթ շաբաթ առաջ, բարեկենդա-
նին, ավելի հետաքրքրական էր ինձ համար, քան դատիկը, որ արդեն սկսել
էր իր աղմկալի գնացքը:

Ամեն բան կարող էր պատահել: Բայց այժարած Եղոն ամուսնացած՝ դա
անհավատալի էր...

Բ.

Ես նրան ճանաչում էի վաղուց, իմ մանկության օրերից:

Մեր բակի մեծ մասը Մեհրունց կտուրն էր: Մեզ համար մի երկրորդ տուն
էր այդ կտուրը: Ամառվա գիշերներն այդտեղ քնելը մի առանձին հրապույր
ունեցող եղբայրներիս և ինձ համար: Այդտեղ էինք խաղում մենք, այդտեղից
էինք տեսնում գյուղը և կամ, երբ այլևս գործ չէր մնում անելու, մոտենում
էինք Մեհրունց ահագին երգիկին և նրա ծակով նայում էինք ցած, տեսնում
էինք, թե ինչ են անում այնտեղ:

Կենսային հայ գյուղը զարմանալի դրացիասիրտություն է սովորեցնում:
Տեղավորված լինելով լեռան լանջի վրա, նա այնպես է սահմանում, որ մի
տան կտուրը մյուսի բակը լինի: Մեր կտուրն էլ ուրիշի բակն էր, և մենք էլ
տեսնում էինք երգի ծակով դեպի մեզ ուղղած հետաքրքիր աչքեր:

Ընդհանուր կանոն էր՝ բոլորքն այդքան մոտիկ հարևանության դեմ միայն
այն դեպքում, երբ երգի ծակից անզգուշությամբ կամ դիտմամբ հող էին թա-
փում: Խոստովանում եմ, այդ տեսակ չարության համար ես շատ անգամ եմ
Մեհրունց պառավի հայհույններն ու անեծքները կերել: Մի անգամ նա տա-
նից հանեց և մորս մոտ բերեց մի մեծ կաթսա, որը լիքն էր նոր մերած մած-
նով. իմ թափած հողը ծածկել էր մածնի երեսը: Այն օրվանից ես վախենում
էի պառավից:

Բայց և այնպես, Մեհրունց տունը զարմանալի համբերող էր այն կող-
մով, որ նա դրացիական փոխադարձությունից զուրկ էր. նա շուներ իր առջև
հարևանի կտուր, ուրեմն չէր կարող քնել ուրիշի կտուրին, նայել ուրիշի եր-
գից: Մեհրունց տանից ցած զառիվայրը այնքան ուղղաձիգ էր, որ տուն
շինել անհնարին էին համարել, և լայն տեղ էր մնացել փողոցի համար, որ
պտույտ էր գալիս Մեհրունց մեծ ցանկապատի տակով ու երկու հինավուրց
մեծ ծառերի միջով գլորվում էր դեպի նեղ ու երկար ձորը:

Սակայն հարևանի կտուրի փոխարեն Մեհրունց տունն ուներ մեծ ու լայն,
թեև շատ էլ զառիվայր բակ: Այնտեղ բուսած էին թթենիներ. դրանց տակ
թափված էին հին մեծ գերաններ, իսկ այդ գերանների վրա լինում էր Եղոն:

Ես նրան այնտեղ էի տեսնում: Տեսնում էի ամեն երեկո, գարնան սկզբից
մինչև աշնան վերջը:

Ինչպես Մեհրունց բակից չէր կարող պակասել այժմերի հոտը, այնպես էլ
այդ հոտից չէր կարող պակասել Եղոն:

Երբե՞ք: Ես այժմ էլ աշխատում եմ հիշել գոնե մի երեկո, երբ Եղոն իր
տեղը չլինեց: Բայց չկար իմ հիշողության մեջ այդպիսի բացառություն, և ինձ
թվում է, թե նա չէր հիվանդանում, գոնե այն ամիսների ընթացքում, երբ նա

այծեր էր արածացնում: Տեսնված բան չէր, որ նա իր հոտից ետ մնար՝ արտա գնալիս, թե վերադառնալիս: Գնալը, քանի երեխա էի, չէի տեսնում, բայց ամեն օր վերադարձը մեր աչքի առջև էր: Օրվա որոշ ժամին եկեղեցու գավթում երևում էին Նղոյի առաջընթաց այծերը, երկու կամ երեք հատ: Ապա միմյանց ետևից լույս էին ընկնում և մյուս այծերը, իսկ հետո, անպատճառ բոլորից հետո, երևում էր ինքը՝ Նղոն:

Նա չէր սխալվում նույնիսկ այնպիսի օրերին, երբ արեգակ չէր լինում: Իսկ մեր գյուղը շատ ու շատ էր տեսնում այդպիսի օրեր: Մշուշը պատել է ամբողջ աշխարհը, չգիտես՝ արդյոք մթնո՞ւմ է, թե՞ լուսանում է մռայլ, անլույս, խոնավ օրը: Գիտցողը Նղոն է: Այդպիսի օրերին մայրս քանի՜ անգամ ուղարկել է ինձ Մեհրունց կտուրը, որպեսզի խմանամ՝ արդյոք եկե՞լ է Նղոյի հոտը:

Միայն այն ժամանակ, երբ հաստատվում էր, որ եկել է, կանայք վերջ էին դնում իրանց գործին և վեր կենում, երեկոյան պատրաստություններն սկսում:

Շատ հոտեր էին մտնում մեր գյուղը, բայց միայն Նղոն էր, որ երբեք չէր խաբում իր հարևաններին...

Գ

Միջահասակ էր Նղոն, բարակ կազմվածքի տեր: Նա ջահել էլ չէր: Մայրս ասում էր, թե վաղուց է նրան այդպես տեսնում:

Բացի այս տեղեկություններից, ի՞նչ կարող եմ ասել՝ Նղոյին նկարագրելու համար: Գուցե այն, որ նա հագնում էր դեղնավուն շալի չուխա, մեջքին կապած ուներ հովվի գորշ, գործած քսակը, որի մեջ, իհարկե, նրա հացն էր պահվում: Նա մի մեծ մահակ էլ ուներ: Բայց այդ բոլորը դյուղական աշխարհում շատ սովորական բաներ են:

Իսկ ի՞նչ էր արտահայտում Նղոյի դեմքը, ի՞նչ տեսակ մարդ էր նա: Ահա այդ գծվար է ասել: Մարդու հոգին նրա հայացքի մեջ է երևան գալիս և այն արտահայտության մեջ, որ ստանում է ամբողջ դեմքը. իսկ Նղոյի աչքերը տեսնել անկարելի էր. նրա դեմքի վերին մասը մշտապես ծածկված էր Նղոյի սովորությունն էր՝ փափախը քաշել աչքերի վրա, այնպես որ, երբ կամենում էր քիչ դեպի վեր նայել, պիտի բարձրացներ ամբողջ գլուխը:

Ինչո՞ւ էր այդպես անում: Ահա այս հարցն էր, որ գրավում էր իմ մանկական հետաքրքրությունը: Ես անթիվ անգամ դիմել եմ մորս. նա աշխատում էր բացատրել, բայց դանաղան ենթադրություններից դենը գնալ չէր կարողանում: Հաստատն այն էր, որ ոչ ոք չէ տեսել Նղոյի ճակատը: Ոչ ոք, բացի, իհարկե, նրա մորից, որ Մեհրունց պառավն էր: Տարինը երկու կամ երեք անգամ, ինչպես պատմում էր իմ մայրը, պառավին հաջողվում էր ամբողջ օրեր շարունակվող աղաչանքներով ու հանդիմանություններով կակղեցնել Նղոյին և լվանալ նրա գլուխը: Այդ ժամանակ էլ նա տեսնում էր որդու ճակատը:

Միայն շատ ուշադրությամբ նայողը կարող էր նկատել փափախի մազերի տակից երկու նեղ ու փոքրիկ աչքեր, որոնք անդադար ճպճպում էին կիսախուփ, կարծես միշտ իրանց առջև փայլուն առարկաներ ունեին, որոնց չէ կարելի նայել առանց կոպերը կռւ ածելու:

Բաց էին մնում նրա բարակ ու մեծ քիթը, դուրս ցցված, նիհար այտերը և միշտ կիսաբաց բերանը: Նա ուներ փոքրիկ բեղեր և շատ ցանցառ մորուր, որ կարծես երբեք չէր երկարում:

Զգիտեմ՝ դուք ինչպես կհասկանաք այսպիսի դեմքը, բայց ինձ վրա նա միշտ թողնում էր մի խորհրդավոր, գծվար հասկանալի տպավորություն...

Գ

Նղոն հենց այդ է պատճառը, որ ես այժմ էլ, այնքան տարիներից հետո, կարողանում եմ մտաբերել Նղոյին միայն մի տեսակ խորհրդավոր քողով ծածկված միջավայրի մեջ:

Այն երեկոները, երբ ես տեսնում էի նրան, իհարկե, միանման չէին: Կային պարզ, աստղադարձ երեկոներ, կային միանգամայն խավար ու մառախլապատ, ինչպես նաև հրաշալի լուսնյակ երեկոներ: Բայց իմ հիշողության մի տեսակ երեկոների մեջ է ծրարել Նղոյին ու այդպես էլ պահել:

Խաղաղ է շորս կողմը. ամեն ինչ մի տեսակ սպասողության մեջ է, կարծես ուղում է վճռել՝ կլինի՞ արդյոք, թե ոչ:

Այդպես տրամադրողը երկինքն է: Նա ծածկված է ամպերով, տեղ-տեղ՝ ծանր ու սև, շատ տեղ բարակ, կաթնագույն ամպերով: Սպասում ես անձրևի, բայց բնության մեջ կա մի առույգ, լուսատու շեշտ, որ թելադրում է, թե անձրև, երևի, չի լինի. և ամբողջ գյուղը դուրսն է գտնվում:

Շենքի հաշոց անգամ չէ լսվում, կարծես այդ տեսակ գիշերները երկինքը ինքն է հրամայում լուռ ու հանգիստ մնալ: Հեռու հորիզոնի վրա, մթության մեջ միայն իրանց անորոշ ուրվագծերը ցույց տվող սարերի գլխին, եռանդով փայլատակում էր կայծակը, բայց որոտ չկար: Նա հաճախ այնքան զորավոր է, որ լուսավորում է և գյուղը, նոսր խավարի միջից հանելով կամ Նղոյի այծերի մորուքավոր գլուխները, կամ կարի ծայրին նստած ալևորի դեմքը, կամ թե շտապով ինչ-որ տեղ վազող շանը: Մեղմ կերպով, կարծես վախված, օրորվում են թթենիների տերևները. և երկնային այս խաղաղության մեջ աղոթքի մրմունջների նման բարձրանում են մարդկանց հանդարտ ու հեղ խոսակցությունները: Նույնիսկ աղաղակներն անգամ մի կերպ զսպված ու մեղմ են հասնում՝ բնության պես տրամադրված մարդու ականջին...

Զգիտեմ ինչո՞ւ, այդ տեսակ երեկոների հետ իմ հիշողության մեջ կապված է և դյուղական թոնիրը: Ահա այն բարձր բակում, մեր տան կողքին, հաց են թխում: Հրեղեն սյունը երբեմն դուրս է թռչում թոնրի միջից, տարածում է մի պայծառ լուսավորություն, որ բաց է անում այսպիսի տեսարան. այծերի հոտը դանդաղ որոճում է. Մեհրունց հարսը վերջին այծերն է կթում. մի քանի բարձրահասակ այծեր գերանների վրա են, և նրանց մեջ Նղոն իր կարճ երեկոն է անցկացնում:

Ի՞նչ էր նա անում այդպես անշարժ ու անխոս, երեսը դարձրած դեպի գյուղամեջ: Ինձ թվում էր, թե նա չի կշտանում գյուղը դիտելուց. չէ՞ որ միայն երեկոյան մի քանի վաղացուկ ժամերն են տված նրան՝ աշխարհը, մարդկային աշխարհը տեսնելու համար: Մնացած ժամանակը նա բացակա էր այդ աշխարհից, և նրա համար ո՛չ տոն ու կիրակի կար, ո՛չ անձրև ու ցեխ:

Մտքներով հոտը մեծ ու զառիվայր բակը, Նղոն չէր հեռանում այնտեղից մինչև վաղ առավոտը, մինչև արոտ գնալու ժամը: Կարծես իրավունք չէր համարում գնալ գյուղամեջ, մարդկանց շարքերը մտնել: Հեռու ամենքից, նա կարծես խորթ ու օտար էր հայրենի գյուղում, և գյուղն էլ հաստատում էր, որ նա, այո՛, այդպես է: Հարևան բակերում մարդիկ էին լինում կանգնած, շատերն անցնում էին փողոցով, բայց ոչ ոք «բարի երեկո» չէր ասում Նղոյին: Նույնիսկ շատ քիչ էր պատահում, որ Մեհրունց տանը ապրողներից մեկը մոտենար նրան՝ մի քանի խոսք փոխանակելու համար...

Նվ նա գերանների վրայից, շրջապատված իր սև նոխազներով, նայում

էր իր փափախի տակ կուշ եկած նեղլիկ աշքերով: Այդ էր այն ամենը, ինչ մտնում էր նրան մարդկանց հասարակության մեջ. թվում էր, թե նա շատ ուշադիր և հետաքրքրվող մեկը պիտի լիներ. ուզում էի ասել, թե նրա ականջները մի առանձին քաղցրությամբ, առանձին ախորժակով են ներս ընդունում գյուղական ձայները, և նա այդ ծիծաղների, գանգատների, հայհուցանքների հետ մտքով մտնում է ապրող մարդկության ծոցը, ճաշակում է այն ամենը, ինչ կա այդտեղ:

Բայց այդպե՞ս էր: Չգիտեմ:

Նրա նստած տեղից մի քանի քայլ էր մինչև այն տունը, ուր ծնվել էր նա, ուր այժմ ապրում էին նրա ծերունի հայրը, երկու եղբայրները: Բայց նա այդ տան շեմքով էլ շատ քիչ էր մտնում, երբ պետք էր կամ ջուր խմել, կամ հաց վերցնել: Մեհրունց տան մեջ պատահում էին ուրախ և տխուր դեպքեր. եղել էին հարսանիքներ, մահեր, բայց Նղոն իրանից այդքան մոտիկ կյանքի արտահայտություններին էլ սիրում էր նայել օտարի նման, իր գերանների գլխից: Մայրս պատմում էր, որ իմ ծնվելուց մի տարի հետո մեռավ Նղոյի եղբայրը: Երիտասարդ մարդ էր, շատ տնարար. ծերունի Ավագը իրանց սրահից բառաչում էր, թե քանդվեց Մեհրունց տունը. մեռածի մայրն անդադար ուշաթափվում էր: Հարեաններն անգամ լաց էին լինում: Իսկ Նղոն: Նա ներս մտավ, կանգնեց շեմքի մոտ, մի թե երկու անգամ հառաչեց և ապա էլի դուրս գնաց: Մյուս օրը թաղումն էր, բայց Նղոն սովորական ժամին քնեց իր հոտը դեպի արոտ: Դեռ եկեղեցու մեջ չէ եղել նա...

Նվ, սակայն, նա շար մարդ չէր: Չարերին ամենից լավ ճանաչում են երեխաները, իսկ մեր գյուղում չկար երեխա, որ վախենար Նղոյից: Դեռ չէր պատահել, որ մի անգամ Նղոն մի երեխայից հաց խլե կամ ծեծե նրան, ինչպես անում էին հովիվները, այն էլ այնպիսիները, որոնք Նղոյի պես տարօրինակ մարդիկ չէին:

Ահա հեզիկ անցնում է գիշերը: Թթենիների տակ փչում, հազում են այծերը, թոնրի շուրջը մի քանի կանայք են երևում: Ես տեսնում եմ մեկի գեմբը. մի պառավ է դա, երկար շամփուրով խառնում է կրակը: Բոցերը մի անգամ էլ արծարծվում են ու ցած ընկնում: Ահա հրեղեն սյունը բոլորովին վերջացավ, և միայն խավարի մեջ երևացող թեժ կարմրությունն ու պառավի դեպի առաջ խոնարհվելն ու ետ նստելը ցույց են տալիս, թե ինչ է կատարվում այնտեղ: Բարձրացավ, մինչև գյուղի ծայրը տարածվեց նոր հացի սուր, ախորժելի հոտը: Հարեաններին մի-մի հաց է ուղարկվում, չէ մոռացվում և Նղոն: Դա կարգ է, որ կատարում են կանայք՝ իրանց միայն հատուկ ջերմեռանդությամբ:

Հետզհետե մարում են ճրագները, քունը մեղ քաշում է դեպի փափուկ անկողին: Բոլոր այծերը նստոտել են միմյանց մոտ, գիշերային թույլ լույսի մեջ նրանք երևում են իբրև անշարժ սև բծերի մի խումբ: Նրանց մեջտեղը, դերանների վրա, երևում է մի նույնպիսի անորոշ, բայց ավելի երկար բիծ: Դա այժմարածն է, «անտառի մարդը», ինչպես սովոր ենք մենք անվանել այդ տեսակ մարդկանց:

Բայց ես պետք է ասեմ, որ «անտառի» բառը բոլորովին ճիշտ չէ Նղոյի վերաբերմամբ: Մեր գյուղը ունի թանձր, լայնատարած անտառներ, որոնք ծածկում են մի քանի լեռնային բարձրություններ. սովերների այդ հսկայական աշխարհը, ուր ման գալու համար պետք է մի քիչ էլ հսկա լինել, Նղոյի համար չէր:

Երևակայեցեք մի ուրիշ, բայց ավելի ահագին ու երկար սար, լեռ, ամբողջովին ժայռեր, կաղմված սև, փխրուն քարից: Նա մեր գյուղի ետևումն է, մոտ երեք ժամ ճանապարհ հեռու նրանից: Տեղ-տեղ այդ սարը ծածկում

էն ցածրահասակ թփեր, իսկ ամեն տեղ միապաղաղ սև տարածության վրա ցաքուցրիվ երևում են վայրի կարճահասակ բույսեր, որոնք մի խղճուկ ու աղքատիկ կենդանություն են հաղորդում ընդհանրապես չոր ու ցամաք քարային անհուն զանգվածին: Ապառաժների կրճերին, քարակույտների արանքներում վազվզում են միայն բարակ խլեղները և անճոռնի քարաթոթոշները: Բայց ողորմած է բնությունը. կան մի քանի ձորեր, որոնց մեջ պահվել է հողը. այդտեղ փոքրիկ ջրեր են բխում, և բուսականությունը մի քիչ հարստանում է. դույններով աղքատ ծաղիկներ են պատահում նոսր ու կարճիկ խոտերի մեջ, իսկ մի երկու-երեք տեղ էլ փոքրիկ անտառներ են գոյանում:

Դա էր Նղոյի աշխարհը: Այդտեղ, ժայռից ժայռ թափառելով իր այծերի հետ, նա անց էր կացրել ամբողջ տարիներ, ապրել, մեծացել էր այնպես, ինչպես այդ բնությունն էր կամեցել:

Ե

Նվ այդ մարդը ամուսնացել էր...

Գեղեցիկ զատիկ ունեցանք: «Ոսկի օրեր են», — ասում էին գյուղացիները: Նվ իրավ, ամբողջ ժամանակ ժպտուն երկինքը ոսկի էր թափում, իսկ մեր սարերի բնությունը դիտե այդ ճառագայթների տակ բաց անել մի ապշեցնող շոքայություն:

Թաթախման օրը գյուղը դղրգում էր աղաղակներից ու իրարանցումից: Բայց տոնի ամբողջ ծանրությունը կանանց վրա էր ընկած: Մայրս շունչ քաշելու ժամանակ չունեի. մեր տունը մեծ է, շատ են մանավանդ երեխաները. թեև օգնում էին հարսները, բայց տան մեծի գործը միշտ կրկնապատիկ է: Այնուամենայնիվ, մայրս ժամանակ գտավ՝ ինձ մի հետաքրքրական նորություն էլ հաղորդելու: Նա ասաց, որ Նղոյի հարսին էլ պիտի «ժամ հանեն»:

Նկեղեցում կանգնեցի քահանաների մոտ, որպեսզի կարողանամ տեսնել կանանց վերնատունը: Վերջապես նկատեցի նրա երկու անկյունում վառ մոմեր բռնած աղջիկներին: Երևում էր, որ երկու հարս են ժամ բերել: Բայց ո՞րն է Նղոյինը: Ժամը վերջանալու վրա ներս մտավ հարսանիքի շորեր հագած մի երիտասարդ. ես նրան ճանաչում էի: Նկատեցի, որ նա անդադար նայում է դեպի ձախ անկյունը: Ուրեմն Նղոյի հարսը աչ անկյունումն էր: Շատ հետաքրքրական էր՝ կգա՞ր արդյոք և Նղոն, որպեսզի ինքն էլ նայի այդ երեկո իրան պատկանող անկյունին:

Նա չեկավ:

Ժամը արձակված էր, բայց ծերունի քահանան ինձ պահեց բակում և հարցումիորձ էր անում քաղաքի մասին: Այդ ժամանակ ես տեսա սովորական պատկերը. գալիս էին Նղոյի այծերը, իսկ ամենքից հետո՝ նա ինքը, ինչպես միշտ, գլուխը բարձրացրած, որ մոտիկ տա փափախի տակից:

Հայտնի է, թե ինչ վճիռ պիտի կայացնեի ես տուն վերադառնալիս. ամեն ինչ վկայում էր, որ նա չէ փոխվել, և երկու կյանքերի միացումից մի նոր դրություն համարյա չէր ստեղծվել: Իսկ երբ տեսա Նղոյին թթենիների տակ, իր սովորական տեղը, բոլորովին անտարբեր դեպի զատկալան երեկոյի հուզմունքները, ինձ համար գրեթե այլևս կասկած չմնաց, որ այդ ամուսնությունը մի թյուրիմացություն է եղել, որ Նղոն ինքն էլ չէ իմացել, թե ինչ է անում: Այդպես էլ ես ասեցի մեր տանը, զատկական ընթրիքի վրա, և ոչ ոք չասաց, թե ես սխալվում եմ:

Մարդուն ճանաչելը ամենագոյնի բանն է աշխարհում, այս եզրակացության վրա էլ կանգ առանք ամենքս:

Այո՞, դա շատ ճիշտ էր:

Կիրակի առավոտյան մենք, իհարկե, շատ վաղ վեր կացանք: Եկեղեցում մատաղ կար, իսկ գլուղին հայտնի էր, որ մեր տերտերներից մեկը սաստիկ շտապող է, սիրում է կարճ կտրել:

Արեգակը արդեն դուրս էր եկել: Որքա՞ն մեծ եղավ դարմանքս, երբ տեսա, որ Եղոյի այծերը դեռ բակումն են: Իրանք, այդ անբան անասուններն էլ, կարծես զգում էին, որ մի բան պատահել է, և առաջնորդ այծերն անհանգիստ կերպով գնում էին դեպի բակի այս ու այն կողմը, քաշելով իրանց ետևից ամբողջ հոտը: Քիչ անցած, ես եկեղեցուց տեսա ավելի դարմանալի բան: Եղոն գնում էր հոտի ետևից, բայց ոչ իր սովորական շորերով: Այժմ նա հագել էր սև շուխա, գլխին դրել էր «բուխարա» փափախ: Մի խոսքով՝ հարսանիքի շորերումն էր:

Ես դուրս եկա այդ նոր մարդուն նայելու: Բուրբուլին դժվար կլիներ ասել, թե դա Եղոն է, եթե նրա թուխ ու բավական գեղեցիկ փափախը էլի դեպի դեմքը քաշած շիկներ: Հովվական մոխրագույն ու կոպիտ քսակն այլևս չէր երևում նրա մեջքին: Եվ ինչպե՞ս կարող էր երևալ, նա չէր սաղի տոնական զգեստին:

— Կա՞մ է, — բացականչեցի ես ժպտալով. — նա, ուրեմն, մասնակցում է տոնին...

Անցնելով մի խումբ երիտասարդների մոտով, որոնք ձու էին խաղում, նա կանգ առավ, և մի ընկեր կար, երբ ինձ թվում էր, թե սև ժայռի վրա կազմված այդ մարդը մտավ կյանքի խնջույքի մեջ, իր տեղը բռնեց այնտեղ: Դա մի ընկեր էր, կրկնում եմ, որովհետև Եղոն խելույն էլի շարունակեց իր ճանապարհը: Բայց ես զգացի, որ տան մեջ կար մեկը, որ ուղղում էր նրան դեպի օրվա շարն ու բարին:

Եվ ես գիտեի, թե ո՞վ է այդ մեկը...

Բայց հասարակական կարծիքն այդպես չէր դատում: Հասարակական կարծիք... շատ մեծ չէ՞ այդ անունը մի խեղճ ու կորած հովվի վերաբերմամբ: Ես չեմ ասում, թե ամբողջ գյուղը մտածում էր Եղոյի մասին և կարծիք կադ՝ մում. բայց չեմ էլ կարող ասել, թե մտածողներ բոլորովին չկային: Մեր թաղի կանայք խոսում, դատում էին Եղոյի և նրա «խեղճ ջահելի» մասին. իսկ ո՞վ կարող է ասել, թե գյուղում հասարակական կարծիքի առաջին հիմքը կանայք չեն դնում:

Այն հանգամանքը, որ Եղոյի ջահելը «խեղճ» անունն էր ստացել, մի վկայություն էր, որ այդ նորահարսը բախտավորներից չէր: Ծիշտ է, ասում էին, նա խեղճ ու կորած ընտանիքից էր դուրս եկել, ճիշտ է, հասակն առած աղջիկ էր նա, բայց հո Եղոն էլ մի բռի ու անխոս հովվից ավելի չէր, իսկ տարիքով իր կնոջից երկու անգամ ավելի մեծ կլիներ: Ո՛չ. հովվին էլ աստված շնորհք, հասկացողություն է տվել, մինչդեռ Եղոն չգիտե, թե ինչ է ընտանիք: Այսպես դատելու համար կանայք, իհարկե, տնեին իրանց փաստերը. փաստեր, որոնց աղբյուրը, ո՞վ գիտե, գուցե հենց ինքը, «խեղճ ջահելն» էր:

2

Ես այդ կարծիքն ավելի ևս հաստատ ու տարածված գտա, երբ ամառվա արձակուրդներին տուն վերադարձա: Մայրս, չնայած որ առաջ Եղոյին անպայման դատապարտողներից չէր, այժմ նույնպես խղճում էր նրա կնոջը: Եղոն իր երեկոները անց էր կացնում առաջվա նման: Միակ տարբերությունն այն էր, որ առաջ նա, նայած եղանակին, քնում էր կամ քաց երկնքի տակ, կամ գոմում, մինչդեռ հիմա նրա համար պատրաստված էր անկախ օջախ, առանձին տուն:

Դեռ փոքրիկ ու խախտա էր այդ անկախությունը: Զառիվայրի գլխին, փողոցի այն տեղում, ուր երկու հին ծառերն էին բուսած, Մեհրունց ցանկապատն ընդհատվում էր, տեղի տալով ձորին նայող մի տնակի, որ ուներ մի հատ փոքրիկ պատուհան և նրա կողքին մի դուռ: Շինված էր այդ բնակարանը մեծ խնայողություններով. դա համարյա խորանարդ մի արկղ էր՝ ցածրիկ կառույցով. նրա դռնով հաղիվ թե մարդ կարողանար մտնել առանց կռանալու: Բայց հին շինություն չէր. առջևի պատը նոր էր, նոր էին և այն տախտակները, որոնցից շինված էր պատուհանի փեղկը: Մի բան, որ չէին խնայել այդ տանը, անասունների աղբն էր: Մեհրունց բակի բարձր տեղից տարիների ընթացքում դեպի այդ կողմն էին սրբել այծերի, ոչխարների, տավարի աղբը. կազմել էր բավական աչքի ընկնող մի երկար կույտ, որ ձգված էր բակից դեպի ձորը, և որի մեջ մինչև կեսը թաղվել էր տնակը:

Մեհրունց Ավագը, ամուսնացնելով իր որդուն, այդ տեղը նշանակեց նրա բնակության համար: Եվ նրա նոր հարսը այդ աղբերի մեջ էլ վառեց գյուղական տան ճրագը: Հաճախ, երեկոները մեր պարտեզից վերադառնալիս, ես մի տեսակ քաղցրություն էի զգում, տեսնելով այն փոքրիկ ու համեստ լույսը, որ երևում էր ուղիղ փողոցի վրա բացվող դռան և պատուհանի փեղկի ճեղքերից: Նա զգալ էր տալիս, որ ներսում, պատահաբար փախսների վրա նրստած, հայ կինը միայն իրան հատուկ համառությամբ հյուսում է գյուղական օջախ...

Մենակ էր այդ կինը. նա չունեց սեփական թանիր, սեփական տաշտ՝ հաց թխելու համար: Այդ կողմից Եղոյի տունը դեռ խառնված էր նրա հոր տան հետ: Բայց կարելի էր կասկածել, թե գեղջկուհուն չի հաջողվի մի անկախ ծուխի բոլոր սեփականությունները մտցնել այդ խեղճուկրակ տան մեջ: Պատմում էին, թե նա շատ է աշխատում, բայց Եղոն ժայռի պես անընկճելի էր: Եղոն սովորեց այն փոքրիկ փոփոխության, որին ենթարկվեցին նրա գիշերելու տեղերը: Կամաց-կամաց նա մի քայլ արավ դեպի մարդկանց հասարակությունը, բայց կարծես վախենալով, կանգ առավ և համառությամբ հաստատ մնաց իր դերանների վրա:

Մի երեկո ես էլ Եղոյի նման մենակ անշարժացել էի կտրի ծայրին: Երկնքի մեջտեղից բոլորակ լուսինը կաթնային մի ծով էր փռել մեր հսկայական աշխարհի վրա: Աննման էր բնությունը. յուրաքանչյուր ծառ, յուրաքանչյուր ձայն կախարդում էր...

Շատով իմ ուշադրությունը խլեց մի արտասովոր ուրախ աղմուկ, որ այդ միջոցին մտնում էր գյուղի ծայրով: Ես տեսա բեռնավորված ջորիների երկար շարք և նրանց ուղեկցողներին, որոնք, համարյա առանց բացառության, երեսաներ էին: Զորիները, շարան ընկած, քայլում էին աշխույժ և, թվում էր, թե նրանք այս գիշեր մի առանձին հաճությամբ են շարժում իրանց բոժոժները: Նրանք սկսեցին բարձրաձայն Մեհրունց փողոցով, և ես նկատեցի մեր ջորիները, եղբորս սրտուն՝ փոքրիկ Արտաշին, որ մեծի հավեր առած, երկար ճիպտան ուսին գրած, քայլում էր իր ընկերակիցների հետ:

Առաջին խորձերն էին, որ արտերից փոխադրվում էին կայերը: Սկսվեց մի կատարյալ տոն բոլորակ լուսնի տակ, մեկն այն գյուղական տոներից, որոնք ծնվում են հանկարծ, ինքնաբերական, առանց ծրագիրների և պատրաստությունների: Զեմ կարծում, թե լինեի աչք ունեցող մի մարդ, որ դուրս չգար սղջունելու նոր հացի այդ բարեբախտ հաղթական մուտքը և ամբողջ սրտից շքանկար նրան ամեն բարիք: Այս ու այն կողմից հարցեր էին տալիս երեսաններին. ո՞ր արտից է, ի՞նչ են անում այնտեղ մնացած մեծերը... Մեր Արտաշը վազեց ինձ մոտ և տվեց ինձ ցորենի մի խոշոր, գեղեցիկ փունջ: Ես համբուրեցի նրան և թույլ տվի, որ նա գնա իր գործին:

Ինձ բերած ընծան ամենասիրուն ապացույցն էր, թե ինչո՞ւ այնքան դեղնիկ է գյուղական այս փոքրիկ տանը, ինչո՞ւ նույնիսկ շներն էլ, լեզուները կախ, վազում են ահա ջրեղանների ետևից և մթնյանց հետ հաշտ են ու բարեկամ: Դեղին, չաղ, խաշոր հասկեր... Եվ այս բարիքի մի ամբողջ ծով ծփում էր գյուղի շրջաններում, հնձվորի մանգաղ հրավիրելով...

Գյուղացու գոհունակությունը այն աստիճան հափշտակել էր ինձ, որ անմահական երեկոյին, որ բավական ուշ նկատեցի իմ առջև բացված փոքրիկ տեսարանը: Եղոյի կտրին էլ մարդ կար, բայց դա Եղոն չէր: Մինչև կուրծքը հարսանիքի կարմիր քողով ծածկված նորահարսն էր բարձրացել իր խղճուկ արկղի գլուխը՝ լուսինն ու խուրձերը տեսնելու համար: Թեև ամեն տեղ մարդիկ կային, բայց նա կարելի համարեց չամաշել ու ձախ ձեռքով քիչ բարձրացնելով քողի ծայրը, մի փոքրիկ պատուհան բացեց իր աչքերի համար: Նա նայում էր այս ու այն կողմը, իսկ ես հետևում էի նրա գլխի շարժումներին, որպեսզի իմանամ, թե ինչով է հետաքրքրվում այս փակված, անխոս լեզուն: Եվ տեսնում եմ, երկար դեպքերն ճանաչեց հետո նա հանկարծ շուտ եկավ դեպի այն կողմը, ուր գերաններն էին դարձած...

Այս անգամ երկար էր նրա հայացքը. ես մինչև անգամ կարողացա նըշմարնել նրա դեմքի մի փոքրիկ մասը, որքան թույլ էին տալիս կարմիր ծածկոցը և երկնքի լույսը: Մի քանի անգամ նա, ցույց չտալու համար, թե շարունակ մի կետի է նայում, փոխեց իր դիրքը, բայց իրողությունը նույնն էր մնում՝ նա նայում էր իր ամուսնուն:

Եղոն պառկած էր թթենու տակ, կիսով չափ ծածկված տերևների ստվերներով: Այժմերը, երևի խրախուսված երեկոյի պայծառ լույսերից, թռչկոտում էին գերանների գլուխը և այնտեղից ցած: Եղան շատ քիչ էր համբերությունից դուրս գալիս, և նրա սաստուղ ձայնը շատ քիչ էր լսվում: Միայն երբ նրա աչքի առաջ նրկու շաքաճճի ջահելներ կոխվեցին բռնեցին իրանց եղջյուրներով, նա մի ակնթարթում վեր ցատկեց և, բռնելով երկու ախոյանների ականջներից, տարավ դեպի բակի ծայրը, ապա նորից ետ բերեց ու բաժանեց իրարից, իսկ ինքը էլի նստեց իր տեղը, էլի գլուխը դրեց գերանին:

Ջորինները վերադառնում էին կալերից, նրանք դեռ մի անգամ էլ պիտի գնային արտերը և խուրձեր բերեին. ամառային այսպիսի գիշերները գյուղացին ձեռքից չէր տալիս, երբ պետք է աշխատել: Դարձյալ սկսվեց աղմուկը. տներից հարցեր էին առաջարկում փոքրիկներին, պատվերներ էին տալիս. ես էլ ասեցի մեր Արտաշին, որ վերադառնա իր հոր հետ: Այդ միջոցին ինձ թվում էր, թե խեղճ նորահարսի հայացքը ավելի ևս համառությամբ մեխվեց այժմերի մեջ պառկած իր ամուսնու վրա: Կարծես նա ուզում էր վեր կացնել նրան, տանել, եթե կարելի է, իր մոտ, որ միասին նստեն, միասին նայեն արտ գնացող երեխաներին, մի բան էլ իրանք ասեն:

Ես այդպես հասկացա այդ ծածկված մարդու ծածուկ սիրտը, թեև, առհասարակ, սիրտ հասկանալը անկարելի է: Ո՞վ գիտե, գուցե նորահարսը ավելին էր ուզում ասել իր ամուսնուն, գուցե այդ կաթնային օվկիանոսի մեջ նա կկամենար ավելի հեռու գնալ, բաց անել զգացմունքների մի ամբողջ աշխարհ իր Եղոյի, իր նշանածի առաջ: Գյուղացին զգացմունքների մի զանգված է. մի՞ նայե՞ք նրա կոշտ դեմքին, նրա անտաշ լեզվին:

Եղոն միևնույն դրության մեջ մնաց՝ անտարբեր դեպի ամբողջ աշխարհը, որ ոչինչ առնչություն չունի նրա այժմերի հետ:

Ո՞չ: Նա մարդկային մի այլ, նախնական, չբացած կեցության ներկայացուցիչն էր: Ես հասկանում էի, որ դա հացի, գութանի, անշարժ տան մարդը չէ: Եթե մեջ ապրում էր հին թափառական հովիվը, որի տան հարկը երկնա-

կամարն էր, իսկ հոգան ու հասկացողությունը՝ իր մի քանի անասուններին ծառայել և փոխարենը նրանցից ուտելիք ստանալը:

Երբ այսպես էր, կարելի՞ էր դարմանալ, որ այդ մարդը այնքան ատում էր մարդկային հանրակեցությունը, խորթ էր մնում նրա աղմուկին ու իրարանցումներին և ապրում էր գյուղի մեջ այնպես, ինչպես ապրում էր իր սարի փխրուն, ամայի ապառաժների վրա:

Եվ ես վճռեցի, որ այլևս հետաքրքրություն չէ ներկայացնում մեր հարեվան բակում ապրող նախնական մարդու այդ բեկորը: Նա այնպես էլ կմնա մինչև գերեզման...

է

Հետևյալ ամառը ես ուշ գնացի տուն: Վերջին քննություններս էին, և ինձ հուզողը միայն ոսկեխառ, առաջնակարգ վկայական ստանալու ականկալությունը չէր: Ես նրան շուտ ստացա, և առաջին օրերում նա ինձ համար ոսկե ցնորքներ էր հյուսում, օգային ամրոցներ կառուցանում: Բայց շուտով ես սկսեցի կարդալ և այն՝ ինչ չէր գրված իմ սիրուն վկայագրի մեջ, այլ երևում էր նրա տառերի և թվանշանների ետևից: Դա ծանր, մաշեցնող հարցն էր՝ ի՞նչ անել այժմ...

Իբրև գյուղացի տղա, ես պարտավոր էի ժամանակ չկորցնել, պարտավոր էի արագ և ճիշտ կերպով վճռել, թե ո՞ր կողմից և ինչպես մտնեմ կյանքի մեջ: Եվ այդ պարտավորությունը երկար պատեցնում էր ինձ քաղաքի խեղդող ու կրակված փողոցներում: Ես դիմումներ էի անում, խնդրում էի, իսկ ինձ խորհուրդներ էին տալիս, առաջարկում էին սպասել, այսինչ օրը գալ, և այլն...

Հուլիսը վերջանում էր, երբ ես մտա մեր գյուղը, որ գոնե այնտեղ մի բան վճռեմ: Նույն երեկոյան մեր ընտանեկան խորհուրդը քննում, ծանր ու թեթև էր անում իմ մտադրությունները, ականկալությունները: Հաստատ բան ես ինքս էլ չգիտեի և հաճախ նեղ դրության մեջ էի ընկնում մորս կամ եղբայրներիս հարցերից: Ես կարծես կախված էի օդի մեջ և թաքտում էի, որ ոտներս դնելու մի հենակետ գտնեմ մայր հողի վրա:

Անախորժ գրություն... Բայց հայրենի բնությունը ինձ հանգստացնում էր, վստահություն ու հանգստություն էր ներշնչում իմ մեջ: Եվ ես մյուս օրը վերցրի հրացանս ու գնացի լոր որսալու: Սիրում եմ հանդարտ, անլսելի քայլերով թափառել նոր հնձած արտերի սահմաններում, երբ լորերը տեսանելի են դառնում, երբ նրանք դուրս են գալիս բաց տեղերը՝ հնձվորի թափած հատիկները կտցահարելու համար: Բայց այս անգամ ես ուշացել էի. արտերում այլևս չկային դարձած խուրձեր, և միայն բարակ քամին էր խաղում կարճ ցողունների երկար տարածության վրա:

Իրիկնապահ էր արդեն, բայց ես որս համարյա չունեի: Գնացի դեպի լեռնակողմերը, հույս ունենալով գտնել այնտեղ կորեկի արտեր: Թեև այդ միտքըն էլ ինձ մի առանձին օգուտ չտվեց, բայց ես չզղջացի: Դեռ դարմանալի թարմ ու անուշաբույր էին այնտեղի կանաչները. ինչպե՞ս էին նրանք սքանչացնում մարդուն տարվա այս ժամանակին, երբ արեգակը այրած ու վերջացրած է լինում նույնիսկ մեր գյուղի չափ բարձր տեղերի բուսականությունը: Մի արյունածարավ որսորդից ես ականազարձա խաղաղ զբոսնող, որ բնության զարդեր է որոնում:

Ես ճանաչում էի մի այդպիսի դարդ, և դա Ուոենիների հուշակավոր ձորն էր: Հուշակավոր էր ձորը նրանով, որ այնտեղ, ուռենիներով հովանավորված, մամուլապատ քարերի միջից, բխում էր մի հորդ ու ցուրտ ազդրուր: Փողովորդի մեջ կար համոզմունք, թե դա անմահական ջուր է և կարող է կենդանաց-

նել նույնիսկ ծանր հիվանդներին: Եւ ես տեսել էի գլուխըստ գլուխ մոմեր՝ կայցրած այդ հրաշագործ ջրի ակունքի քարերին, տեսել էի հալված հիվանդներ, որոնք եկել էին խմելու և առողջություն գտնելու:

Անտարքեր անցնել այդ սրբություն մոտով չէր կարող ոչ մի գլուխացի: Քայլերս ուղղեցի դեպի ուռնիների ձորը: Բայց դեռ աղբյուրը չտեսած՝ ես կանգ առա: Աղբյուրի գլխին փռված էր խոտերի և ծաղիկների մի մեծ գորդ, այդտեղ ծունկ չոքած և երկու ձեռքերի վրա հենված մի մարդ սողում էր մի փոքրիկ մանուկի հետ...

Ես իսկույն ըմբռնեցի, որ դա ուխտավոր հիվանդ չէ: Պարզ էր, որ մենավոր մարդը խաղում էր երեխայի հետ. աշխատում էր ամեն կերպ երեխայանալ, ինչ-որ բան էր ասում նրան մի տարօրինակ խուլ ձայնով, հաճախ և ծիծաղում էր, ու նրա ծիծաղը նման էր նեղ քարայրին խոռոչում դղնչող ջրի ձայնին:

Նայեցի ձորին: Այնտեղ ցրված էր այծերի հօտը, իսկ ուռնիների մոտ կանգնած մի կին նայում էր թե՛ այծերին և թե՛ երեխայի հետ խաղացող տղամարդին: Ավելի վերջինիս էր նայում, և նրա ծաղկատար, ընդհանրապես տգեղ, շատ հաստ դեմքը հաճախ փայլում էր մի հրճվանքից: Ուշ նկատեց նա, որ այծերից մի քանիսը աշխատում են դուրս գալ ձորից՝ նրա մի խիստ ուղղաձիգ կողով: Շատ վտանգավոր ճանապարհ էր դա, և կինը շտապով քարեր շարտեց դեպի այն կողմը, կանչեց իր զիլ ու սուր ձայնով, ապա և վազեց այդ կապը կտրածների ետևից: Այծերը վերջապես ետ դարձան, և կինը իր նախկին տեղն էր գնում, երբ տեսավ ինձ ու իսկույն ինչ-որ բան ասաց ոտով-գլխով երեխայության մեջ թաղված տղամարդին:

Սա բարձրացավ տեղից, նստեց, նախ երեխան գոգումը դրեց, ապա նայեց ինձ:

Նղոն էր... փափախը ետ դրած, ճակատը բաց...

Ամենից անակնկալը, ամենից զարմանալիս այդ էր՝ ճակատը բաց... Ամբողջ գլուղը համոզված էր, թե դեռ ոչ ոք չէ տեսել Նղոյի ճակատը, բացի, իհարկե, նրա մորից: Բայց ինչպե՞ս է, որ այժմ ես տեսնում եմ նրան, իսկ նա կարծես դիտմամբ չէ ծածկում, կարծես անպատճառ սղոյում է, որ ամենքը տեսնեն: Մի զարմանալի ճակատ... Դեմքի մյուս մասերի հետ համեմատած՝ նա սպիտակ էր, համարյա ձյունափայլ: Քանի՞ տարի էր, նա արևի երես չէր տեսել: Այժմ հուլիսյան արեգակը թափում էր իր ճառագայթները այդ սպիտակ ու քնքուշ կաշու վրա, և Նղոն... ոչինչ, կնճիռներով շրջապատված իր նեղիկ աչքերով նայում է ինձ, և նրա կարճ շրթունքները կարծես ժպտում են, կարծես հարցնում են ինձանից, թե ինչպե՞ս է գոգի երեխան:

Դա այն Նղոն չէր, որին ես ճանաչում էի տասնհինգ տարիներից ի վեր: Մոտենալով նրան, ես ասացի.

— Բարի օր, դրացի Նղո:

— Աստծու բարի, բարով եկար, — իսկույն պատասխանեց նա ատամների արանքով:

Առաջին անգամն էի լսում նրա խոսակցությունը, առաջին անգամն էի տեսնում նրան պատասխան տալիս: Բայց ի՞նչը չէր առաջին անգամ...

Անմահական ջրից կուշտ խմելուց հետո. ես ետ դարձա բախտավոր հոր մոտ:

Ը

— Երեխան քո՞նն է, դրացի Նղո:

— Հա՛, մատաղ եմ, աստծու տվածն է:

Ես նստեցի նրա կողքին: Մի փափուկ, սիրուն երեխա էր՝ շատ աշխույժ ու

խոշոր աչքերով, որոնք իսկույն հառվեցին ինձ վրա: Մկսեցի մատույն խաղացնել նրա ուռուցիկ, փոքրիկ շրթունքները. նա ետ տարավ իր ընթր թշերը և ծիծաղեց: Մի կատարյալ հրեշտակ էր: Նկատեցի, որ հայրը կամացուկ սեղմեց նրան իր կրծքին և թեթև կերպով հառաչեց:

— Անունն ի՞նչ է, դրացի Նղո:

— Անթառամ, քահանան դրեց:

— Դու համաձայն չէի՞ր, ի՞նչ է:

— Ասում եմ, աստծու տված երեխա է... անունն էլ քահանան դրեց... Ասում եմ, անունը, որ քահանան դրեց... աստծու կարգն է... Ուրեմն անունը այնպես էլ կլինի... Անթառամ...

Նա կարծես զգում էր, որ դժվար է իրան հասկանալ, ուստի ավելի ևս առաջ տարավ իր բացատրությունները: Բայց որքան առաջ էր գնում, այնքան դժվարանում էր բանը. խոսքերը նա արտահայտում էր դեմ ընկնելով, համարյա զրոյով:

Խեղճ Նղո... նոր էր սովորում խոսելը: Ես նկատեցի, որ նա հեշտ պատասխանում է կարճ հարցերին, երբ պատասխանն էլ կարճ է: Այդպես նա վարժվել էր իր կյանքի ընթացքում: Բայց այժմ նրան հուզում էին զգացմունքներ, որոնց պետք էր բացատրել, փիլիսոփայական հայացքներ, որոնց պետք էր արտահայտել: Առանց դրանց անկարելի էր այժմ «յուլա գնալ», որովհետև այժմ այդ երեխան տակնուվրա էր արել նրա ամբողջ էությունը: Ահա՛ այդ նոր, բարդ զգացմունքները նա սկսում էր «ասում եմ» բառերով, բայց էլի խառնվում էր, խոսքի տակն ու գլուխը չէր գտնում և գտածն էլ ճիշտ չէր արտասանում:

Ես այսքանն իմացա, որ նա իր այդ կցկտուր, անկապ խոսքերով կամենում է ասել, թե իր երեխան աշխարհ է եկել ամենայն օրինականությամբ. տվել է աստված, մկրտել է քահանան, հետևաբար Անթառամը Անթառամ պիտի լինի, ինչպես մի ուրիշը Նղոն է, Մարիամ է կամ Հոռոմսիմ:

— Իհարկե, իհարկե, դրացի Նղո, — շտապեցի հաստատել ես. — քո երեխան հրեշտակ է, մեր գլուղում հաղիվ թե դրա պես մի ուրիշ տխրիկը լինի: Նղոն ուրախությունից ձեռքը տարավ հոնքերի վրայով. միևնույն ժամանակ ես լսեցի մի խեղդված շնչոց. «Աստված քեզ պահե»:

Այսպես ասողն արդեն Նղոն չէր, այլ ձորի կինը, երեխայի մայրը, որ նստել էր մեզանից քիչ հեռու և կողքից նայում էր մեզ, աչքից չզցելով և այծերին: Ամեն օր նա երեխան շալակած բերում էր այստեղ՝ իր ամուսնուն փոխարինելու համար. երեխան տալիս էր նրան, իսկ ինքը նայում էր հօտին:

Եվ Նղոն ոչինչ չէր խնայում փոքրիկի համար: Տեսա նրա կոշտ ձեռքերի ու նախնական մարդու հատուկ հնարիմացության նշանները: Անթառամի վզից կախած էր խոտերի մեջ փաթաթած մի խխունջ: Տեսա, ինչպես նա շարունակ ցույց էր տալիս երեխային մի փայտի կտոր, որի վրա նա դանակով փորփորել էր մարդու դեմքի նման մի բան, որ ավելի վախեցնել կարող էր իր այլանդակությամբ:

Նղոն ճանաչում էր մորս, ինչպես նաև ուրիշ հարեաններին: Նա գովեց մորս, բայց ես տեսնում էի, որ նրա բոլոր տեղեկությունները նորագույն ժամանակից էին սկսվում, երեխայի ծնվելու օրից ոչ հեռու: Նա հետաքրքրվեց և ինձանով:

Երեկոյան սովերները շատ էին երկարացել: Մենք ճանապարհվեցինք դեպի գլուղ: Երեխային շալակեց մայրը: Նղոն քշում էր այծերը: Ես նրա հետ էի գնում: Հանկարծ նա կանգ առավ, վերցրեց հրացանս, սկսեց տակին-գլխին նայել:

— Լավն է, քաղաքի՞ է, երեխ, — հարցրեց նա:

Նա ցույց տվի ամեն ինչ, բացառելով: Բայց նա հանկարծ ընդհատեց ինձ մի նոր հարցով:

— Սա մարդ սպանում է:

Ստանալով դրական պատասխան, նա շտապով ինձ տվեց հրացանը և առաջ գնաց:

— Ասում եմ, երեստերը... չպետք է բռնե... Որ սպանող է... Ասում եմ, այսինքն՝ չար է... Չի իմացվի...

Նա հանդատարի նրան, ասելով, որ դատարկ է հրացանը:

— Քաղաքում լավ բաներ կան, հա՛... Ասում եմ, ո՛վ գիտե, իսկի խելքը չկտրելի բաներ, դարմանալի... Ասում եմ, այնտեղ մարդ էլ են շինում...

— Ինչ որ սիրտդ ուզե, դրացի Եղո:

Դրացիս մի անձկալից, ճնշված հայացք գցեց դեպի այն վիթխարի լեռնաշղթան, որ մեր գավառի սահմանագլուխն է կազմում: Մեր գյուղացիների համար դա ծանոթ աշխարհի վերջն էր, և ամեն մի անծանոթ, անիմանալի բան նրանք տեղավորում էին այդ շղթայի ետևում: Եղոն էլ, երևի, կարծում էր, թե քաղաքը, ինչպես այդքան զարմանալի աշխարհ, դարձյալ այնտեղ է գտնվում: Նա ձևավոր ցույց տվի բոլորովին հակառակ ուղղությամբ: Բայց նա ուշադրություն չդարձրեց. նրա համար իրողությունը չէր փոխվում այն հանգամանքից, թե քաղաքը այս կողմում չէ, այլ այն կողմում:

Լավեց երեսայի լացը: Մայրը մոտեցավ, հայտնեց, որ հոր համար է լաց լինում: Նվ նորից դերերը փոխվեցան: Հովվական ցուպը վերցրեց կինը, իսկ երեսային խտտեց Եղոն: Սա դեռ չէր էլ սովորել երեսա խտտելը: Երկու ձեռքով սեղմել էր նրան իր կրծքին ճիշտ այնպես, ինչպես մի ութ տարեկան երեսա կխտտեր:

Հենց որ փափուկ մանուկը տաքացրեց հայրական կուրծքը, Եղոն էլի կարիք զգաց խոսելու, երկար խոսելու: Էլի կմկմալով, հաղթահարվելով բառերից, ամեն վայրկյան կորցնելով մտքի թելը, նա ասաց ինձ.

— Այսպես հազար-հազար ուլեր եմ մեծացրել... Ասում եմ, գիտեմ... այսինքն, թե ինչ է փոքր երեսան... Տաք, փափուկ, ասում եմ, թույլ, վայր գցես, հոգին կտա... Դժվար է պահելը... Ասում եմ... չկա այծի պես սիրուն երեսա ծնող... Բայց դե մարդը ջոկ բան է... Ասում եմ, ո՛, քա՛նի ուլիկներ եմ պահել մեծացրել փեշիս մեջ, ծոցումս: Սովոր եմ: Անլեզու, պուճուր են, մարդու սիրտը այրում են... Ասում եմ՝ գալից, թշնամուց, ցրտից պահել եմ շատերին: Բայց դե մարդը ջոկ է: Նա տեսա... Ասում եմ, Անթառամի պես իսկի մի ուլ չեմ տեսել...

Ահա՛ որտեղից էր այդ մարդը վերցրել այնքան սեր դեպի փոքրիկները: Նորածին ուլերին խնամողը ամբողջովին հափշտակություն էր դարձել, երբ ծնվել էր ոչ մի ուլի նմանություն չունեցող Անթառամը...

Գյուղի վերևում մենք բաժանվեցանք միմյանցից:

Մեր տանը վաղուց գիտեին, որ Եղոն փոխվել է, տանու մարդ դարձել: Երեկոները այլևս Եղոյին չէր կարելի տեսնել թթենիների տակ: Նա կտրել էր բակի մեծ մասը մի բարձր ցանկապատով, ուր և գիշերները փակում էր այծերին: Ինքը կամ իր տան շեմքումն էր լինում նստած, կամ կտուրի վրա: Նվ շատ քիչ էր պատահում, որ հրաշագործ փոքրիկը նրա մոտ չլիներ:

Օգոստոսի կեսին, ստանալով նամակ, որի մեջ ինձ առաջարկում էին ուսուցչի պաշտոն մի մեծ գյուղաքաղաքում, ես այլևս ավելորդ համարեցի տատանվելը ու ճանապարհ ընկա իմ պաշտոնատեղին:

Եղոյին այլևս չտեսա: Իսկ այն, ինչ որ հիմա պիտի պատմեմ, ես վերցնում եմ մորս հաղորդածներից:

Աշնանը խիստ փոփոխական և վատ էին եղանակները մեր գյուղում: Եկավ վաղաժամանակ ձյուն. նա հալվեց մի տաք քամուց, ապա սկսվեցին անվերջ խոնավ օրեր: Գալիս էին անընդհատ անձրևներ, ամեն տեսակ անձրևներ. կամ մանր, ասղի ծայրերի չափ մանր, կամ հորդ-զարնանային, կամ ձյունախառն. կատարյալ բուք ու բորան...

Ամեն ինչ փտում, լուծվում էր: Հիվանդություններ երևացին անասունների մեջ, իսկ շատ չանցած, սաստկացան և մարդկանց հիվանդությունները:

Պարզ երկինք չէին տեսել շաբաթներից ի վեր: Ողբում, հառաչում էր Եղոյի տնակը: Աղբային խոր ցեխերի մեջ թաղված, ցուրտ ու ջրոգող էր նա և անց էր կացնում մոռյլ ու հուսահատ օրեր: Նրա մեջ չկար մի ափ տեղ, որ չոր լիներ. ջուրը ծլում էր կտուրից, կաթոցը չէր դադարում մի բուպե անգամ, որպեսզի տանը աչք բաց անեն: Վառվում էր փոքրիկ օջախը, բայց ծուխը խեղդում էր այնպես, որ նույնիսկ գյուղացին էլ չէր դիմանում նրան. բաց էին անում դուռն ու պատուհանը, այժմ էլ ցուրտն էր ներս թափվում: Տան ներսը ոչնչով չէր զանազանվում փողոցից:

Ահա այդ թշվառ հարկի տակ էլ մտավ այն հիվանդությունը, որ սկսել էր գերեզման տանել երեսաներին: Թկուտո՛ց...

Սարսափահար էր ամբողջ գյուղը: Ինչպես ընդհանուր դժբախտության ենթարկված մի հոտ, գյուղացիները ավելի մոտենում էին միմյանց, ավելի սեղմվում էին իրար: Որքա՛ն կուրծքեր էին ծնծվում, որքա՛ն արտասուք թափվեց: Կտրված ամբողջ աշխարհից, դիտի վերև ունենալով մի պղտոր, ցուրտ ու լացկան երկինք միայն, գյուղը երեսայի նման հեկեկում էր, ողորմություն էր հայցում հուսահատ, մատաղներ էր մորթում: Եղոն իր ձեռքով մի լավ նոխազ մորթեց իր տան շեմքում: Բայց հիվանդության շար ոգին ոչինչ պաղատանք ու արյուն չէր ընդունում:

Պատի մեջ շինած մի փոքրիկ խորշում, ուր գիշերները նավթի ճրագն էր վառվում, պառկած էր Անթառամը: Ամբողջ տան մեջ միայն այդ անձուկ տեղն էր, ուր չէին հասնում կտուրից ներս ծծվող ջրի կաթիլները: Հազիվ էին կարողացել տեղավորել այնտեղ երեսային, որ առանց այդ էլ սարսափելի դժվարությամբ էր շունչ քաշում:

Գիշեր է: Նավթի ճրագը ձեռքին, կանգնած է Եղոն իր սիրուն ուլիկի դիմաց և նայում է, անվերջ նայում: Կարծես նա լավ զգում է, որ երեսային ազատելու համար միայն այդ միջոցն է մնում՝ նայել, նայել...

Երրորդ անգամն էր, ինչ նա դիմում էր իր կնոջը.

— Մաթու աղջիկ, դեղ չե՞ս իմանում... Դու այսպես շատ կլինես տեսած...

Բայց Մաթու աղջիկը միայն կարկուտի պես արտասուքներ էր թափում. նա ոչինչ չգիտեր:

Արդեն կապտել է սկսում պատի մեջ դրած երեսայի սիրուն, լիքը երեսուր: Նրան խեղդում են: Այդ լավ է տեսնում հայրը և այս ու այն կողմ է նայում, ձեռքը մտցնում է պատի խորշը, ուզում է գտնել այն ձեռքը, որ խեղդում է, ուզում է կովի բռնվել այդ անգութ խեղդողի հետ:

Նա հոտ նայեց. կինն արդեն ծնծում էր ծնկները և մորմոքելով ասում էր, թե երեսան ձեռքից գնաց:

— Զա՛ն, Մաթու աղջիկ, դու էլ ես ցավ իմանում...

Ասաց նա, գլուխը դրեց կնոջ ուսին և իր արտասուքները, իր առաջին արտասուքները, խառնեց նրա արտասուքների հետ:

— Խեղդեցի՛ն, խեղդեցի՛ն,— մրմնջաց Մաթու աղջիկը:

Եղոն մի անգամ էլ նայեց մորթվող հալի պես թարթացող երեխային։
Նվ աչս անգամ նա գոռաց։

— Այն ո՞վ է, որ խեղդում է երեխայիս։

Ու ճրագը տալով կնոջը, ինքը դուրս վազեց։

Գնում էր խեղդողի դեմ մարդ կանչելու։ Սարսափելի մութ գիշեր էր։
Ամեն տեղ միայն անձրևի խուլ, միանման վշտոցն էր տիրում։

Եղոն ծեծեց տանուտերի դուռը, ուշադրություն չդարձնելով շնահաշոցին,
որ բարձրացրեց այդ տարածամ աղմուկը։ Դուռը բացվելուն պես՝ Եղոն ներս
ընկավ և հնալով ասաց։

— Երեխայիս խեղդում են... Ես թագավորի հպատակ եմ, մի տարի է,
մարդահաշվի մեջ եք դրել ինձ ու հարկ եք առնում։

Տանուտերը նույնպես ցավոտ մարդ էր և շուտ հասկացավ Եղոյին։ Ար-
տասունքները կուլ տալով, նա ասաց, թե երեք օր է, ինչ այդ նույն անգութ
խեղդողը տարել էր իր մի թոռանը, իսկ մյուսը հիմա էլ պառկած է։

Նու է գնում Եղոն. իմացավ, որ մարդահաշվի մեջ գրվածները մի են ցավի
առաջ։

Բայց նրա միտքը գործում է տենդային եռանդով, ու նա նոր միջոցներ է
գտնում։ Գալիս է, մեր դուռն է ծեծում։

— Մի ճա՛ր, Առուշանենց հարս,— ասում է նա մորս.— քաղաքում մարդ
ունիք... Ասում եմ՝ գուցե քաղաքի մի հնարք իմանաք... Այնտեղ իմանում են,
այնտեղ, քո տղան էր ասում, ինչ ուզում ես...

Քաղաքն էլ ոչինչ չէ տալիս։ Բայց Եղոն չէ էլ սպասում մորս պատասխա-
նին։ Հանկարծ նա հիշում է անմահական ջուրը։ Ու վերցնելով մեր սրահումը
դրած փոքրիկ ամանը, վազում է դեպի Ուռենիների ձորը։

Սարսափելի է մտածել, որ գիշերվա այդ ժամին, այդպիսի եղանակին,
կլինի մեկը, որ դուրս գա մեր գյուղից, միշտ և միշտ դեպի բարձր, դեպի
սարերը կգնա։ Բայց Եղոն մանկությունից լսել էր մեծից ու փոքրից, թե ան-
մահական է այդ ձորի ջուրը, թե նա դեղ է բոլոր հիվանդությունների դեմ։
Այժմ նա միայն այն գիտեր, որ ուշ է հիշել, որ պետք է վազել, սար ու ձոր
կտրել, որ կարելի լինի մի ժամ առաջ հասնել, մի ժամ շուտ հասցնել անմա-
հական ջուրը Անթառամին։

Հիշում էր նա կապտած փափուկ թշերը, փոքրիկ բերանը, կրծքի վրա
դրած թաթիկը։ Իսկ սարերում ձյուն էր գալիս, բուքն էր բռնում...
Եղոն էլ բռնում էր բուքի հետ, բայց վազում էր, վազում...

Երբ ջրով լցրած ամանը ձեռքում բարձր բռնած՝ մոտենում էր նա տնակի
դռան, արդեն առավոտյան լույսը բացվում էր։ Բայց և ամեն ինչ վերջացել
էր...

Երեք հոգի էին Անթառամին գերեզմանատուն տանողները՝ քահանան, տի-
րացուն, որ խտտել էր երեխային, և ինքը՝ Եղոն։ Փոս փորոզը դեռ չէր վերջաց-
րել գործը, անձրևը մաղում էր անդադար. որքա՛ն ցեխոտ էր Անթառամի հա-
վիտենական բնակարանը. երեխան արկղիկ էլ չունեւր...

Քահանան այժմ մանավանդ շտապում էր։ Ո՞վ գիտե, եթե նա այնքան
շտապեւր, գուցե Եղոն ավելի ժամանակ ունենար իր սրտին մխիթարանք
գտնելու։ Նա մնաց գերեզմանատանը մենակ։ Արդյոք ի՞նչ էր անում այնտեղ։
Պոկեց իրանից մի բան ու դրեց Անթառամի խոնավ ծոցո՞ւմ, թե ինչ էր, բայց
այն օրվանից Եղոն սկսեց, ինչպես ասում են, «բարակ մանել»։

Տանջվեց ամիսներ. չէր պառկում, շրջում էր իբրև ստվեր։ Մարդուն դուրս
էին հանել այն աշխարհից, ուր նա ապրել էր երեսուն տարի՝ փափախը աշ-
քերին քաշած։ Ցնցումները այնքան ուժգին էին, նոր, անծանոթ կյանքը այն-

պես անողորմ կերպով սկսեց տակնուվրա անել նրա խեղճ միտքն ու հոգին,
որ նա դարձավ մի փխրուն աման, վաչր ընկավ ու ջարդվեց, գնաց պառկելու
իր ուլիկի կողքին։

Ժ

Նորից եկավ ամառը, նորից նա իր կախարդական հմայքներով ծածկեց
թե՛ արտերը, թե՛ գերեզմանները, թե՛ կյանքի գեղաժպիտ հույսերը, թե՛ ան-
կենդան ավերակները։

Ես տխուր էի տուն վերադառնում։ Մեր գյուղը դեռ չէր մոռացել իր կո-
րուսաները։ Այս անգամ ինձ դիմավորեցին լացով. ընդհանուր աղետը մեզ էլ
շատ վնասներ էր տվել, մեր երեխաներից մեկն էլ մեռել էր։

Բայց, խոստովանում եմ, ամենից շատ ինձ ցավեցնում էր այն ավերան-
քը, որին ենթարկվել էր այժարած Եղոյի տունը։

Մնացել էր միայն Մաթու աղջիկը. նա վերցրել էր ծնոտի վրա կապած
կարմիր կտորը. դա սուգի նշան էր։

Փակ էին Եղոյի դուռն ու պատուհանը։ Ես առաջ էլ շատ էի տեսել այդ-
պես փակ, բայց այժմ՝ գերեզմանը, հավիտենական ոչնչությունն էր այդպես
կանգնել այդ խեղճ տան մեջ, ուր նոր սկսել էր մի գյուղական օջախ հաստատ-
վել։

Իմ աչս տպավորությունը հաղորդեցի մորս։ Իսկ նա ցույց տվեց ինձ
եկեղեցու մոտ ցցված ահագին ժայռը և ասաց։

— Տեսնո՞ւմ ես այն քարը։ Դիր նրա մեջ սիրտ, և նա էլ կհալվի...

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

Պատմական դրամա 3 գործողությամբ,
նախերգանքով և վերջաբանով

ԳՈՐԾՈՂ ԱՆՁՆԵՐ

Սահակ Պարթև՝ հայոց կաթողիկոս
Սահականուշ՝ նրա աղջիկը
Վարդան՝ սպարապետ հայոց
Դստրիկ՝ նրա կինը
Հմայակ՝ վարդանի եղբայրը
Զվիկ՝ նրա կինը
Մաշտոց՝ վարդապետ հայոց
Վասակ Սյունի՝ մարդական հայոց
Զանդազան իշխան՝
Աշխեն՝ նրա } փեսան
Բաբիկ } աղջիկը
Վահան Ամառունի՝ հազարապետ հայոց } ծառան
Զարմանդուխտ՝ Ապահունյաց տիկին
Այծեմնիկ՝ Արշարունյաց տիկին
Զարունի՝ Ամատունյաց տիկին
Հովսեփ եպիսկոպոս՝ կաթող. տեղապահ
Ծգնիկ
Եղբայր՝ } եպիսկոպոսներ
Եղիշե
Թաթիկ }
Ղևոնդ } երեցներ
Զանգակ
Աբրահամ՝ սարկավազ
Խոսրով՝ պարսիկ պաշտոնյա
Վահրին՝ պալատի վերակացու
Ատոմ՝ սուրհանդակ

Տիրոց Բագրատունի
Արտակ Ռշտունի
Ներսես Ուրծո
Գաղիշո Խորխոռունի
Մանեն Ապահունի
Գարեգին Մովսեսյան
Արշավիր Արշարունի
Խորեն Խորխոռունի
Առանձառ Սեպուհ

Մուշկան Նյուսալախում՝ սպարապետ պարսից

1-ին

2-րդ

3-րդ

4-րդ

5-րդ

6-րդ

Նաժիշտներ

Արաբադապետ

Դուստներ

Մոզպետ

Երկու գյուղական աղջիկ

Երկու գեղջիկուհի

Զորքեր

Պարսիկ զորապետներ

Նախերգանքի և առաջին գործողության մեջ անցնում է 18 տարի
Երրորդի և վերջաբանի մեջ՝ 5 տարի
Ա—Գ գործողությունների անցքերը տեղի ունին 450—451 թ.

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ

Տեսարանը ներկայացնում է Մամիկոնյանների տապարանը Վաղարշապատում: Ընդունարան—պարտեզ. կիսաբաց փայտաշեն մի ընդարձակ սենյակ, երեք կողմից միացած պարտեզի հետ, բայց մի առանձնացված անկյուն է կազմում, շրջապատված լինելով խիտ ծառերով: Չորրորդ կողմից աղաքանքի պատն է, և այդտեղ՝ երկու դուռ, որոնք տանում են աղաքանքի ներսը: Հարուստ կահավորում. գորգեր, վարադույրներ. մեջտեղ և պատերի տակ՝ գահավորակներ և օթոցներ:

Առավոտյան ժամն է: Նստած են Վասակ և Տիրաց իշխանները:

Տեսիլ Ա.

Վասակ, Տիրաց

Տիրոջ. Դու է՞լ շատ շտապում ես, Վասակ իշխան: Ափսո՞ս... Արարատյան դաշտը սքանչելի է մանավանդ աշնանամային: Կյանքը հիմա մտել է այգիները: Նստի՛ր միայն ու վայելիր:

ՎԱՍԱԿ. Ես քեզանից շատ եմ շտապում, Բագրատունյաց տեր: Մի քանի օրից Վրաստան պիտի լինեմ՝ մարդպանության գործերն ու հաշիվները հաշորդիս հանձնելու համար: Եվ այս ժամին ես այստեղ չեի էլ կարող լինել, վաղ կարգադրություններ ունեի: Բայց այս անակնկալ հրավերը...

Տիրոջ. Այո՛, ա՛յդ ասա, Վասակ իշխան... Ի՞նչ է պատահել: Ինձ էլ հետաքրքրությունը խնց գործերիցս և բերեց այստեղ: Երեկ էր, որ նա եկավ և, դեռ, ասում են, նույնիսկ շահագոտացած, մեզ է հարցրել... Երկու՞սա ենք միայն:

ՎԱՍԱԿ. Ոչ, մեր Զանգազանն էլ, մեկ էլ Արտակը՝ Ռշտունին: Արդեն այն, որ շորսս ենք հարկավոր եկել, ցույց է տալիս, որ ժամանակն է այսպես անում:

Տիրոջ. Բայց ի՞նչ կարող է եղած լինել:

ՎԱՍԱԿ. Ամենից առաջ հենց այն, որ հարկավոր են մարդիկ, հարկավոր է խելք: Ես ինքս առանց նրան տեսնելու չպիտի հեռանայի այստեղից: Թեև գահազուրկ է նա շորս տարուց ի վեր, բայց մի մեծանուն ծերունի է, հարյուրապատիկ բարձր ու սուրբ այդ անառակ ասորուց: Շատ բան է արել մեր ծերը լոկ իր հեղինակությամբ և շատ բան կարող է անել լոկ իր հեղինակությամբ, առանց անգամ կաթողիկոս լինելու, բայց խելք ունի, և հենց դրա համար հարգում եմ ես նրան: Եվ եթե կամք ունենա մեզ, այս երկրի տերերիս, լսելու, դեռ շատ բան կարելի է փոխել ու շտկել՝ մեր ամենքիս բախտի և երջանկության համար:

Տիրոջ. Իսկ եթե դարձյալ չլսե՞ն:

ՎԱՍԱԿ. Այն ժամանակ... Մենք՝ այսպես (Յույց է տալիս մի ուղղությամբ) նա՛ այսպես (Յույց է տալիս մի այլ ուղղությամբ):

Տիրոջ. Եվ հենց այս գլխից հակառակությամբ...

ՎԱՍԱԿ. Ո՞վ ասաց: Յո՞թը շափիր, մե՛կ կտրիր:

Տիրոջ. Ես գտնե չեմ կասկածում, որ շորս տարվա պարսկական արտուրը չէ փոխել Սահակ կաթողիկոսին:

ՎԱՍԱԿ. Ավելի վատ, եթե այդպես է: Բայց ես հավանական եմ կարծում: Զուր չէր, որ մեր նախարարները նրան հեռացրին հայրական գահից: Պարթևներն ամենից շատ իրանց համառությամբ են աչքի ընկնում: Գուցե հիմա, տեսնելով այդ անպիտան օտարին իրանց հափշտակած գահի վրա, նա կարողանա ըմբռնել, որ պետք է, վերջապես, զիջել, պետք է սթափվել, հպատակվելով հանգամանքներին և մանավանդ՝ երկրի կամքին...

Տիրոջ. Կհպատակվե՞ր, թե երկիրը մի կամք ունենար:

ՎԱՍԱԿ. Եվ չէ էլ կարող ունենալ: Ամեն մեկս մեր հաշիվներն ունինք: Ո՞վ է անշահասերը: Մամիկոնյանները, որոնք վայելում են Լուսավորչի տոհմային հարստությունը: Մի թագավոր անգամ կարող էր նախանձել նրանց, այնքան մեծ են նրանց ժառանգական կալվածները: Թե՛ շահ չսիրողները Կամսարականները պիտի լինեն, որոնք եթե Սահակ կաթողիկոսի հլու ծառաները չլինեին, նրա միջնորդությամբ ես չէին ստանա իրանցից խլված պատիվն ու կալվածները: Այս բոլորը թող հասկանա հայոց կաթողիկոսը: Թող կշռե մեզ էլ, մեր հակառակորդներին էլ: Խելք ուղիր, որ հասկանա, թե չէ կարելի հայի երկիրը օտարներին ուտեցնել... (Մտնում է Զանգազանը):

Տեսիլ Բ.

Նրանք, Զանգազան

ԶԱՆԳԱԶԱՆ. (Հուզված): Քրիստոնեությունն ատելու համար բավական են հենց այս թխամորթ ասորիները, Միջագետքի անկուշտ մարախները, որոնք թափվում են, հա, թափվում մեզ վրա:

ՎԱՍԱԿ. Ի՞նչ է, նոր բա՞ն իմացար...

ԶԱՆԳԱԶԱՆ. Նորն էլ իմացա, հինն էլ գիտեի, և ամեն ինչ միևնույնն է ասում, որ ես զուր չեի մանկությունիցս դեմն ասորու կերպարանքով երևակայում: Գալիս էի այստեղ, անիծյալ բախտ... Գիտեք, որ ուրիշ ճանապարհ չկա, պետք է անցնել այդ կաթողիկոսարանի մոտով: Սչբերս երկնքին զցեցի, որ շոտենեմ: Բայց ինչպե՞ս կարելի էր շոտենել: Մի ամբողջ կարավան... էշեր, լակտաներ, կանայք...

Տիրոջ. Գնո՞ւմ էին:

ԶԱՆԳԱԶԱՆ. (Խեղալով): Գի՞ժ են, որ գնան: Եկել են մեր հողիները երկիրք ուղարկելու, այսինքն՝ մեր փափուկ ու համեղ հացը ծամելու... Անիծածները գտնե խնայելին, շներ չբերելին. գիտեն, որ մենք առանց այդ հավատարիմ շորքոտանիների չենք: Բայց շները, նրանց կարավանում կարծեմ մարդկանցից քիչ չէին... Եվ դեռ ի՞նչ ահագին բարկություն ու պահանջկոտություն: Պատիվ քիչ են տալիս նրանց, մինչդեռ կաթողիկոսի մարդիկ են եղել իրանք...

ՎԱՍԱԿ. Միևնույնը չե՞ն և հույները: Պակա՞ս սուր է նրանց ախորժակը: Այս ի՞նչ եղանք մենք, Տիրոջ իշխան: Մի՞թե անարիացել ենք այն աստիճան, որ պիտի մեր բերանի հացն էլ տանք օտարին:

ԶԱՆԳԱԶԱՆ. Էլի լավը պարսիկներն են...

ՏԻՐՈՅ. Այդ շատ լավ գիտեմք մեր նախնիքները, ուստի և պարսիկների հետ էին:

ՎԱՍԱԿ. Ես հենց աչք էլ պիտի առնեմ այս մեծանուն ծերունուն: Պիտի առնեմ, որ նրա տոհմը հարյուր տարուց ավելի է, որ կովի ու խոզովության մեջ է պահել այս աշխարհը: Ո՞վ մեզ այսքան խեղճացրեց, ո՞վ թուլացրեց մեր հին ուժը, մեր այն մեծ ուժը: Թո՞ղ գտնեմ նա, վերջինն իր տոհմից, հասկանա իր նախնիքների սխալը, իրանն էլ՝ հետը և հոգիք մեզ մեր հին ժամանակները, երբ հայն էլ ուժ էր և կարողանում էր իրան հարգել տալ ուրիշներին:

ԶԱՆԴԱԶԱՆ (Հեզնաբով): Վասակ իշխանը դրա՞ համար է եկել այստեղ այսքան կանուխ: Չարժեր դրա համար առավոտյան քաղցր քունը կարճել:

ՏԻՐՈՅ. Իսկ եթե միջոց ցույց տալ խնդրե՞ն, Վասակ իշխան:

ՎԱՍԱԿ. Վասակ իշխանը ցույց կտա: Այս երկիրը, կասեմ նա, ապրել է առաջ էլ: Մենք նախնիքներ ենք ունեցել, որոնցով պարծենում ենք: Վերադառնանք այն ժամանակներին, լինենք այն, ինչ եղել են մեր նախնիքները:

ՏԻՐՈՅ. Հեթանոս դառնալ նորից...

ՎԱՍԱԿ (Քմծիծաղով): Դու այդ բանից սարսափո՞ւմ ես, Բագրատունյաց տեր:

ԶԱՆԴԱԶԱՆ. Ո՞հ, ես, մանավանդ (Նրեհով ծիծաղում էն):

ՎԱՍԱԿ. Բայց ես չեմ էլ ասում, թե քրիստոնեություն իսպառ չլինի մեր երկրում: Ով ուզում է՝ թող խաչ պաշտե, բայց այդ խաչը լինի այն, որ պաշտում են Տիգրանում, արքայից արքաների աշքի առջև: Պարսիկը մեզ չէ ասում՝ քրիստոնյա մի եղիր, այլ ասում է՝ եղիր այնպիսի քրիստոնյա, որ ես քեզանից երկյուղ չունենամ...

ՏԻՐՈՅ. Ամեն մեկը կասե...

ՎԱՍԱԿ. Մենք էլ իրավունք ունինք առնու Սահակ կաթողիկոսին. «Այս երկիրը թող լինի քրիստոնյա, հոգևոր տեր, բայց այնպիսի քրիստոնյա, որ մենք չկործանվենք...» (Մտնում է Արաակ Ռշտունի):

Տեսիլ Գ

Նրանք, Արաակ

ԱՐՏԱԿ. Էլի քրիստոնյա, էլի քրիստոնյա... Բայց, Վասակ իշխան, ինձ խղճացեք, ես ի՞նչ գործ ունեմ այդ բաների մեջ...

ՎԱՍԱԿ. Ես քեզ չեմ էլ խառնել որե՛կ գործի մեջ... Հոգևոր տերն է կանչել, չէ՞...

ԱՐՏԱԿ. Ախ, Վասակ իշխան, կարծես ես հարցնում եմ, թե կանչողն ո՞վ է: Բանն այդ չէ: Այլ այն, որ երեկվանից մենք, մի մեծ խումբ լավ, արտակից մարդիկ, Վարազտիրոցի այգումն ենք, Քասախի վրա: Խմել ենք ամբողջ գիշերը: Այս առավոտ, հիմա պիտի սկսվեն ամենազվազվորը—տավարի ոտներ՝ իր, Վարազտիրոցի պատրաստած, և մեկ էլ ո՞վ, գիտե՞ս—Նուշիկը, հատկապես Տարոնից բերել տված: Նա հիմա պիտի գա... Մեռած եմ ես նրա պարի ու երգի համար: Եվ այսպիսի մի ժամանակ ձի հեծիր, կանչում են...

ՎԱՍԱԿ. Ոչինչ, Արտակ իշխան, էլի կհասնես ընկերներին:

ԶԱՆԴԱԶԱՆ. Որ Նուշիկով, Վարազտիրոցով նստել եք, մի շաբաթից հազիվ դուրս գաք Քասախի մեծ աչքոց:

ՏԻՐՈՅ. Ափսոս, ես չկարողացա գալ:

ԱՐՏԱԿ. Թեկուղ աչքպես, Զանգազան իշխան, բայց ես կուզեմ, որ ինքս

սկսեմ: Է՛հ... Բայց դժբախտությունն այդ չէր միայն: Երկրորդն էլ կա: Գալիս ո՞վ ինձ բռնե ու կանգնեցնե: Մեր եպիսկոպոսը, Աբրահամը: Ի՞նչ կա: Մաշտոց վարդապետն է ինձ ուղարկել, ասում է, Արտակ իշխան, այսքան ու այսքան տուր, որ եկող շաբաթ դնանք դպրոցը բաց անենք... Ստիպողական պահե՛ք է, Մաշտոցն է ուզում:

ՎԱՍԱԿ. Եվ ի՞նչ, տվիր...

ԱՐՏԱԿ. Որ ուզում են՝ շտա՞մ...

ՎԱՍԱԿ. Ո՛չ, չպետք է տալ:

ԱՐՏԱԿ. Ես արդեն տվել եմ:

ՎԱՍԱԿ. Ինչո՞ւ:

ԱՐՏԱԿ. Ուղեցին, ես էլ տվի: Ուրիշ ի՞նչ կարող էր լինել...

ՎԱՍԱԿ. Մենք, նախարարներս, մեր ձեռքով մեզ սպանում ենք: Ո՞վ կմնա այս երկրում, եթե նախարարություն էլ կործանվի...

ԱՐՏԱԿ. Ինձ թողություն արա, Վասակ իշխան: Այստեղ ես կնստեմ ու կհանգստանամ, դուք ինչ հարկավոր է խոսեցեք (նստում է գանավորակի վրա, գլուխը քեֆում կրծքի վրա ու անշարժանում):

ՎԱՍԱԿ. Այո՛, բայց էլի լսիր, Արտակ իշխան: Հենց հիմա, երբ թագավորությունն էլ կորավ, այսօր, այս դառնության մեջ, ի՞նչ է, որ ծաղկում է մեր երկրում: Մաշտոց վարդապետի դպրոցը: Մի ժամանակ, տարիներ առաջ, այս վարդապետը եկավ ինձ մոտ, խնդրեց օգնություն, և ես ճիշտ որ մի շաբթ դպրոցներ բաց արի Սյունիքում, դրամ ու նյութեր տվի: Կարծում էի, թե լավ բան եմ անում, որովհետև ո՞վ գիտեր, թե ինչ պիտի դառնան լույսի տաճար անվանված այդ բաները: Այժմ, երբ նրանք հասցրել են այնքան դառն պտուղներ...

ԶԱՆԴԱԶԱՆ.— Ո՛հ, շատ դառն...

ՎԱՍԱԿ.— Ես փակեցի բոլորը, թույլ չեմ տալիս բաց անել նորերը: Այսպես արել են և մի քանի ուրիշ նախարարներ: Հիմա պիտի պահանջեմ Սահակ կաթողիկոսից, որ նա իր ձեռքով փակե ամեն տեղ Մաշտոցի դպրոցները, իբրև չափազանց վտանգավոր հիմնարկություններ:

ՏԻՐՈՅ. Այդ մասին ես չեմ էլ մտածել, Վասակ իշխան:

ՎԱՍԱԿ. Պետք էր մտածել, Բագրատունյաց տեր, մտածել լուրջ, այն ժամանակ կտեսնեիր, որ մենք այդ դպրոց ասածից ավելի կատաղի թշնամի չունենք:

ՏԻՐՈՅ. Այդ խեղճ վարժապետները:

ԶԱՆԴԱԶԱՆ. Այո, հենց այդ խեղճները:

ՎԱՍԱԿ. Հոնք քաջ լեռնցի է, անգուժ, բարբարոս, պարսիկը՝ ուժեղ իր պետությամբ, իր զորքով ու ռազմական կարգով, հույնն՝ իր հնարիմացությամբ, իր նուրբ խելքով: Բայց դրանից և ոչ մեկը չպիտի կարողանա այնպես փորել մեր գոյության հիմքը, ինչպես հայ դպրոցը: Հեռու չգնանք: Ի՞նչ կլինի երես առած ծառան, կապ կտրած ճորտը: Մի ժամանակ մենք ունեինք հլու ու հնազանդ ժողովուրդ, որ գիտեր միայն աշխատել ու ծառայել իր տերերին: Այն ժամանակ գիր սովորում էր հազարից մեկը, երկուսը, երեքը, նախարարներ... Բացվեցին այս նոր դպրոցները: Գիր ու կարգավ ամենքի համար: Չգիտեմ, լավ գիտեմ միայն, որ նրանք՝ այդ նորերը, եկան ոչնչացնելու մեր հին արմատները, մեր պապենական գերբը: Շինականներն են մեծագույն մասամբ, որ մտնում են դպրոցները և այնտեղից դուրս են գալիս արդեն իբրև տերեր, մեզ հավասարներ: Նրանք են հասկացողները, և մենք, հին ու տոհմիկ իշխաններ, պիտի լսենք նրանց, պիտի... հպատակվենք նրանց կարգադրություններին ու ցուցմունքներին: Եվ հանդուգն ու բերանաբաց՝ նրանք մտնում են ամեն տեղ, իրանց ձեռքն են առնում ամեն ինչ: Քրիստոնեությունը

յութեղացրեց մեզ, չէ պահպանում նախարարական տները ամբողջությամբ, որ մեր երկրի հիմքն է, այլ ուժ հանեց մեզ դեմ՝ ոտքի կանգնեցնելով մեր հպատակներին: Այս մի սոսկալի տակնուվրայություն է—աամիկը՝ իշխան, իշխանը՝ նրա ուսուցիչ: Եկեղեցին խեղճեց արքունիքը, այժմ հերթը մերն է: Եվ վաչ է մեզ, եթե չմանանք պաշտպանել մեզ...

ՏԻՐՈՑ. Այժմ եմ սկսում հասկանալ ձեր տր, Վասակ իշխան, հենց երեկ, այդ մեծահանդես ընդունելության միջոցին, նախարարները համարյա չէին նկատվում:

ՎԱՍԱԿ. Այո, մենք ետեւում էինք, հեռվից նայողներ: Կարգադրիչ առաջին մարդը իմ ուսուցիչներից մեկն էր, որ երեկ անցյալ օրը տաան էշով փայտ էր բերում մեր տուն:

ԶԱՆԴԱԶԱՆ. Այդ իշխանը, ձեր տր, ամենից վատն է:

ՏԻՐՈՑ. Ո՞րը...

ՎԱՍԱԿ. Հովսեփը, Հովոցիմ գյուղից: Նա, կարծեմ, այստեղ, այս ապարանքում էլ մեծ բան է համարվում: Եվ այսպես, Տիրոց իշխան, նախարարությունը ոչ միայն զրկվում է իշխանությունից, բայց և ալլատներում է, դարձյալ նույն դպրոցների միջոցով: Տես ինչ գիվական կարգ է մտել: Նախարարական տներից տղաներ շատ քիչ են գնում դպրոցները, բայց աղջիկները՝ որքան կուղես: Մեկ էլ տեսար՝ տոհմիկ օրիորդի մեկը խելագարվեց այդ երես առած ուսուցիչներից մեկի վրա և գնաց նրան: Այո, հենց այս նպատակով է այդ ուսումը: Այսպես է լինում, որ ստրուկները, մեր ճորտերը, իրանց ձեռքն են առնում մեր նախարարությունները:

ԶԱՆԴԱԶԱՆ. (Կրեռալորյամբ): Երբ մենք լուռ ենք, երբ մենք մեռած ենք, արժե որ այդպես լինի, արժե որ մենք կորչենք միմյանց վերջինը...

ՏԻՐՈՑ. Լավ, շատ լավ, Վասակ իշխան: Այժմ ամեն ինչ պարզ է: Իմ կողմից այն կասեմ, որ այդ բոլորը նոր բաներ չեն, որ փորձեր եղել են հասկացնելու այն, ինչ դու ես այսօր ասում: Բայց...

ՎԱՍԱԿ. Գիտեմ՝ ինչ պիտի ասես, Բագրատունյաց տեր: Մեհրուժան իշխանը, չէ՞: Բայց այժմ պայմանները շատ են փոխվել: Նրա ժամանակ գոյություն ունեին Արշակունիները: Այժմ հայությունը ազատվել է այդ մերկ, ապիկար ու անբարոյական տոհմից...

ԱՐՏԱԿ (Գլուխը բարձրացնելով): Զանգազան իշխան, լավ լսիր:

ԶԱՆԴԱԶԱՆ. Նոր չեմ լսում: Ես Արշակունի եմ, բայց միեւնույն խոսքերն եմ կրկնում:

ՎԱՍԱԿ. Իմ փեսային ես լավ եմ ճանաչում, Արտակ իշխան: Նա մասնակցում էր Արտաշեսին դահլիճից անելուն: Մենք պետք է կենդանացնենք երկիրը մի նոր թագավորության ձեռքի տակ. մի թագավորության, որ դրսից, օտարներից մուրացված չլինի, այլ հարազատ հայ ծագումով, հայ սրտով, հայ ավանդություններով: Այս իմ նպատակն է: Ուրիշ կերպ չարժե ապրել: Կա մի ուրիշ շատ նպատակովոր հանգամանք էլ: Մեհրուժան անպատճառ կհասնի իր նպատակին, եթե չլինեն Մամիկոնյան հսկաները: Այժմ Մամիկոնյան տան մեջ ալլես հսկաներ չեն ապրում: Մնացել են մի քանի պատանիներ, որոնք... (Հեզնոհեմ) դեռ երեկ կարդացողներ էին Մաշտոց վարդապետի դպրոցում...

ԱՐՏԱԿ. (Չանհաջած վեր է կենում): Բայց մենք ուշանում ենք... Ինչո՞ւ են սպասել տալիս մարդկանց... Չէ՞ որ ամեն մեկն գործ ունինք...

ՎԱՍԱԿ. Մի քիչ էլ սպասենք...

ԱՐՏԱԿ. Մի բան եմ խնդրում, Վասակ իշխան: Դու խոսիր հոգևոր տի-

րոջ մոտ մեր բոլորիս կողմից: Ինձ համար ամենալավն այն կլինի, որ թողնեք զնամ փմ գործին: Եթե այս չի լինի, այն ժամանակ ես լուռ կնստեմ, ինչպես այստեղ էի... (Մտնում է Սահականույշը):

Տեսիլ Գ

Նրաճ, Սահականույշ

ՎԱՍԱԿ. (Ոտի է կանգնում, նրա հետ և մյուսները): Ողջուն Մամիկոնյան մեծ տիկնոջ (գլուխ են տալիս):

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. (Ազնվական շարժումներով պատասխանելով ողջուններին): Ողջուն ձեզ, Վասակ իշխան, Տիրոց իշխան, Զանգազան իշխան, Արտակ իշխան: Ինչպե՞ս եք:

ՎԱՍԱԿ. Խոնարհ ծառայություն ունինք մեծ իշխանուհու... Շնորհավորում ենք հոգևոր տիրոջ ողջ ու առողջ ժամանելը:

ՏԻՐՈՑ. Աչքդ լույս...

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Շնորհակալ եմ, իշխաններ, դուք և ձերայիններն էլ միշտ ողջամբ վերադառնաք ճանապարհորդությունից: Հայրս մի քիչ ուշացավ կաթողիկեում մի քանի գործերի պատճառով: Նոր վերադարձավ և իսկույն կընդունե ձեզ: Ինչպե՞ս է Սյունյաց մեծ տիկինը...

ՎԱՍԱԿ. (Գլուխ տալով): Շնորհակալություն: Մայրս ապրում է դեռ:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Եվ առո՞ւյզ դարձյալ: Այստեղ լուր կար, թե պիտի գա:

ՎԱՍԱԿ. Օ՛, այդ չափազանցություն է. մայրս երկար ճանապարհորդություն կատարել չէ կարող: Նույնիսկ տանը առանց նեցուկների ման գալ չէ կարողանում:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. (Անկեղծորեն): Շատ ափսոս, Վասակ իշխան, ես փափագում էի տեսնել Փառանձեմ մեծ տիկնոջը: Նա մեր բոլորիս մայրն է: Իսկ Անուշավամ տիկինը, Սյունյաց իշխանիկները...

ՎԱՍԱԿ. Շատ շնորհակալ եմ, մեծ տիկին: Ես էլ միշտ ձերոնց մասին եմ հարցնում: արել, մանավանդ Վարդան իշխանի մասին: Աստված տա, որ նա իսկապես Մամիկոնյան տան ճրագը դառնա:

ՏԻՐՈՑ. Ամեն:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Մարիամ մեծ տիկնոջ մասին չեմ հարցնում, Տիրոց իշխան: Երեկ ինքս նրա մոտ էի: Իշխանիկի տկարությունն անցավ:

ՏԻՐՈՑ. Այսօր լավ է:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Փա՛ռք աստծու... Իսկ խեղճ Մարիամ իշխանուհին որքան մտահոգ էր, որքան անհանգիստ: Մայրն էր... Միշտ այդպես են նրանք... Զանգազան իշխան, Աշխենին դեռ չտեսա...

ԶԱՆԴԱԶԱՆ. Կտեսնես... Նա էլ քեզ է կարոտել: Տանից ինձանից առաջ դուրս եկավ՝ քեզ մոտ գալու համար...

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Հա, ինձ ասացին, որ մեր օրիորդներն արդեն հավաքվել են պարտեզի մեջ... (Գլուխ է առադապետը):

Տեսիլ Ե

Նրաճ, առադապետ

ԱՐԱՐՈՂԱՊԵՏ. Հոգևոր տերն սպասում է իշխաններին (Բաց է անում ապարանքի մեջ տանող դուռ. իշխանները գնում են):

Տեսիլ Զ

Սահականույշ, արարողապետ

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Այժմ հավաքիր այստեղ բոլոր աշակերտուհիներին, որոնք եկել են ինձ տեսնելու (Արարողապետը զուլխ է տալիս և դուրս գնում):

Տեսիլ Է

Սահականույշ

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Գոնե այս դպրոցական հանդեսով սիրտիս հորս տու- չորված մեծ սիրտը: Չորս տարի տառապել է արսորի մեջ, և տառապանքները որքան խոր են ակոսել նրա դեմքը: Շարունակ իր ծերանալն է հիշատակում: «Ամեն ինչ գնաց,— ասաց նա երեկ երեկոյան՝ առանց կարողանալու խեղդել իր հառաչանքը,— ամեն ինչ գնաց, մնում են երկու զավակներս. դու, մեկ էլ՝ դպրոթյունը»: Գոհ եմ, բարեբաղ աստված, անհունապես գոհ եմ, որ վերա- դարձիր իմ ծերունի հորը, և ես կարող եմ լիովին վայելիլ իմ նախնին եր- ջանկությունը, որ ուրիշ բան չէ, բայց միայն ծառայել նրան, նրա անգին կյանքի պահապանը լինել անբույժ ջերմեռանդությամբ (Մտնում են օրհորդ- ները):

Տեսիլ Ը

Սահականույշ, Դսարիկ, Աշխեն, Չվիկ, Զարուհի, Սյծեմենիկ

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. (Ուրախ դիմավորելով): Եկա՞ք, սիրելիներս (Օրհորդները գրկախառնվում են նրա հետ, համբուրում են նրա ձեռքերը, նա էլ համբուրում է նրանց դեմքը): Բարով, բարով... Ինչպե՞ս անց կացրիք այս մի ամիսը ձեր լեռներում:

ԱՇԽԵՆ. Հրաշալի... Չորս շաբաթ վաղվեցինք: Մաղիկ չմնաց, որ չփնջեիր, աղբյուր չմնաց, որի հետ չհամբուրվեիր...

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Ապրե՛ք, ծաղկե՛ք... հայոց աշխարհի ծաղիկներ: Լեռան ամենասիրուն ծաղիկն էլ թառամում է, դուք անթառամ պիտի մնաք: Ձեզա- նից ես փունջ փնջեցի, խնամեցի աստված կանչելով: հիմա այդ փունջը պի- տի տամ Հայոց աշխարհին, որ նրա պսակը դառնաք: Մի հատը միայն պա- հում եմ մեզ համար:

ԱՅՄԵՆՄԻԿ. Գիտենք, գիտենք... Դսարիկը (Դսարիկը ամոթխածությամբ մի կողմ է փախվում):

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. (Միծաղկում): Որտե՞ղ իմացաք, շարաճճիներ...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Էլ ինչո՞ւ էիք մեզ տարել Աշտիշատ:

ԱՇԽԵՆ. Եվ ինչպե՞ս ենք իմացել, այս է գեղեցիկը: Մեզ պատմեց Տա- րոնի ամառը: Այնտեղ խոսում են ամենքը՝ աստղը, ալիքը, ծառը, եղնիկը: Հացյաց Դրախտը հազար լեզվով է պատմում՝ ինչ տեսնում է իր աչքերով...

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Հպարտանում եմ, զավակներս, որ մեր փոքրիկ հայրե- նիքը քաղցր է եկել ձեզ ամենքիդ:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Փոքրիկ է Մամիկոնյանների հայրենիքը, բայց սիրուն է: Եվ սիրուն է, որովհետև այնտեղ էր, մեզ հետ էր Մամիկոնյան մեծ տիկինը, մեր սիրառատ մայրը...

(Ամենքը փառավ են Սահականույշին, իսկ սա փախվում է նրանց):

ԱՅՄԵՆՍԻ. Կարոտել ենք... կարոտել ենք (Գրկում են նրան):

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Ապրե՛ք, իմ անթառամներ... Հիմա նստեցե՛ք ասեմ: Ահա վերջացրիք ձեր լեռնային ամառն էլ... Հիմա այգեստանների աշունն է, քաղցր ու բարեխից: Վայելեցե՛ք նրան էլ, աստված ձեզ համար է գեղեցկացրել նրան հազար ու բյուր համ ու հոտով: Նոր կյանք է սկսվում ձեզ համար: Գիր սո- վորեցիք, գրել սովորեցիք, իմաստություն առաք, առաքինության մեջ դաս- տիարակրկից իմ ձեռքով, այս հարկի տակ: Հիմա գնում եք, որպեսզի ուրիշ- ները գան ձեր տեղը: Մենք իրարից չենք բաժանվում, ես միշտ սրտովս ձեզ հետ եմ: Երջանիկ եք, զավակներս, որ կյանքի մեջ մտնելիս ձեր ճանապարհը պիտի օրհնե ինքը՝ մեր հոգևոր տերը...

ԱՅՄԵՆՍԻ. Այո՞... (Ուրախ են, բռնկվում են): Ե՞րբ կտեսնենք նրա սուրբ դեմքը:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Ինքը կամեցավ տեսնել ձեզ... գալուն պես:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Դեհ, տար մեզ, տար մեզ սուրբ աջը համբուրելու (Շաա- պեցնում են):

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Ոչ այժմ, զավակներս: Մենք դեռ սրտի պատրաստ- վենք: Ի՞նչ մատուցանենք մեր հորը, որ նա տեսնե և մխիթարվի:

ԱՅՄԵՆՄԻԿ. Մեր ձեռագործները...

ԱՇԽԵՆ. Մեր գրությունները...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Բոլոր մեր ընկերուհիներն այստեղ չեն:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Տեսա՞ք... Ճիշտ որ այստեղ միմիայն նախարարական մի քանի բարձր տների օրհորդներդ եք. իսկ քանիսն է՞նք են գյուղից, այս մեր քաղաքի արհեստավոր ժողովրդից:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Եվ բոլորն էլ հրաշալի աղջիկներ:

ԱՅՄԵՆՄԻԿ. Առանց նրանց չենք գնա: Քույրեր ենք:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Իմ խեղճ զավակներ... Այդպես, այդպես... Ձեզ բո- լորիդ մի մայր է ծնել՝ աստվածային դաստիարակությունը: Այժմ ասեմ, թե ինչու ուզեցի ձեզ տեսնել: Սկսենք հենց այժմից պատրաստվել: Դսարիկ, դու ինձ հետ կլինես մեր մեծ վարդապետին վաչել պատրաստություններ տես- նելու համար:

ԱՇԽԵՆ. Մաշտոց հայր սո՞ւրբը:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Այո, հոգևոր տերը ճանապարհից է նրան նամակ գրել, և մենք ստասում ենք նրան այսօր:

ԱՅՄԵՆՄԻԿ. Նա էլ, ուրեմն, կօրհնե մեզ (Ամենքը հրճվանք են արա- հայտում):

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Բայց ինձ մի խանդարեք, այծյամներս... Հա, Զարու- հի և Այծեմենիկ, դուք կգնաք քաղաք՝ մեր գործին մոտիկ տիկիներին այստեղ շնորհ բերելու հրավերով: Իսկ այս երկու օրհորդներին թողնում եմ սենյակ- ների պատրաստությունը: Ներսի դահլիճը և այս ընդունարանը: Պետք է սեղան զարդարել, հանդեսից հետո բաղնիքներին մրգեղենով պիտի մեծարենք: Հիմա գնանք:

(Ամենքը, բացի Աշխենից ու Չվիկից, գնում են):

Չվիկ (Հուլիս): Լսեցի՞ր... Միայն Դստրիկի անունը եղավ, ի՞նչ է այս նշանակում: Օ՛, խոսիր, Աշխեն... Քեզ հետ է կապված իմ ամբողջ նոր բախտը: Դու էիր, որ տարար ինձ այնտեղ: Եվ... հիշում ես... Եղնիկների աղբյուրի վրա, փոքրիկ ծաղկանոցում, լուսնի լուսով...

ԱՇԽԵՆ. Եվ դու հուզմունքից ու երջանկությունից հեկեկում էիր կրծքիս վրա: Այժմ էլ նույն արտասուքն է, քույրիկ, շողում աչքերիդ խորքում...

Չվիկ. Դու, ուրեմն, չլսեցի՞ր:

ԱՇԽԵՆ. Լսեցի և իմացա, որ մեր մեծ տիկինը միայն Դստրիկի բանը գիտե, իսկ ուրիշ շատ ու շատ բաներ դեռ չէ իմացել: Չգիտե հենց առաջին այն, որ Զարուհին արդեն Ամատունյաց հարսնացուն է, և Վահան իշխանը խնամախոսներ է արդեն ուղարկել նրա հոր մոտ: Չգիտե, հետո, որ Այծեմ-նիկն արդեն գերել է կրտսեր Կամսարականի սիրտը: Ինչո՞ւ դարձանա՞նք, որ չգիտե քո պատմությունն էլ, Չվիկ: Ո՞վ է քեզ զարնողը, Հմայակ իշխանը... Սահականուշի որդին, պարկեշտ, ամոթխած՝ մի նորահարսի շափ: Կարծում ես հե՛շտ էր նրա համար պատմել նույնիսկ հարազատ մորը այն, ինչ դու բոցավառ շշուկով հաղիմ հաղ պատմում էիր իմ ափանջի մեջ այն կախար-դական երևույթին...

Չվիկ. Ո՛հ, այժմ էլ քեզ կհամբուրեմ ես այնպես, ինչպես այն ժամին, երբ լեզուս առաջին անգամ սիրո թարգմանը դարձավ (Գրկում է նրան և համ-բուրում): Ես քիչ առաջ տեսա նրան... Այլևս չենք կարողանում նայել իրար, կարծես դասընկերներ չենք եղած...

ԱՇԽԵՆ. Երջանկությունը արևալին շաղերից է հյուսվում, և հողեղեն աշ-քերը չեն դիմանում նրան...

Չվիկ. (նախկին կրկնում է): Ահ, Աշխեն, իմ Աշխեն, սիրո դու սոխակ, խոսիր այդպես, երկա՛ր, երկա՛ր, անուշ շնչով, քշիշալով... խոսիր... Ասա քոնն էլ. հիշում ես մեր բաժանման ժամը, երբ դու Սյունիք էիր գնում: Ասում էիր, թե քո սիրտն էլ վառված է, խոստացար պատմել: Ասա այժմ: Ես Տարոն եմ թռչում, Աշտիշատ, Քարբե, Ողական: Դու՞...

ԱՇԽԵՆ. Ես հաճում եմ դեռ, թափառիկ, անօթևան մի դժբաղդունքի թեկ-րով: Դու մատուռի դռանն ես արդեն, բախում ես նրան ուխտալորի հուշով: Իսկ ես դեռ ուխտի սեղան կապելու տեղ էլ չեմ նվաճել:

Չվիկ. Բայց ո՞վ է նա:

ԱՇԽԵՆ. Նա... Աշխարհի համար՝ մի շինական, ինձ համար՝ մի կախարդ: Արևից է նա քաղել ու իր աչքերի մեջ լցրել այնքան կիզիչ հմայք: Զարնվեցա, երկնային ոգևորություն էր այդ վայրկյանին այլակերպել նրա ամբողջ էու-թյունը, և նա բացատրում էր, թե մարդը անասուն է առանց աստվածային ուս-ման:

Չվիկ. Եղնի՛կը...

ԱՇԽԵՆ. Հա, իհարկե, մեր մտքի հետ էր խոսում: Բայց իմ սիրտը մըտ-քիցս շուտ նվաճվեց: Ու վերջը, Հացյաց Դրախտի մեջ, կանուխ առավոտին, հանդիպեցանք իրար անակնկալ, մենակ... Ի՛նչ զգացմունքներ ես ստեղծել, տեր աստված, բայց անլեզու, հա՛մր... Նա՛ սովորականի պես, առանց այլալուծան, հեղ, ամոթխած իր գյուղական դեմքի վարդագույն թխլիկությամբ, անշարժ ժպիտը ուռուցիկ շրթունքների վրա: Իսկ ես փախա, քույրիկ: Սրտի մի հրա-վառ հուզմունք էր, որ հարվածեց ծնկներս, և ես փախա իմ զգացմունքի ահե-

ղությունից, ինչպես եղնիկը՝ դեպի իրան թռչող նետից: Այն օրվանից այդ հանդիպումով եմ ապրում ես: Նետը մոտովս շանցավ... Սրտիս մեջն է...

Չվիկ. (Գլուխը մտերմաբար դնում է նրա կրծքին): Դու էլ, իմ սիրած քույր, դու էլ, ուրեմն, սակի երազների մեջ... Ապրենք նրանցով, օրորվենք նրանց անուշ ծփանքների մեջ: Ըմանալով եմ քո աննման սիրտը, և նրան արժանի է քո ընտրածը (Փարում եմ իրար: Մտնում է Դստրիկը երկու նաժիշտների հետ):

Տեսիլ Թ

Նրան, Դստրիկ, երկու նաժիշտ

ԴՍՏՐԻԿ. (Չորս կողմը նայելով): Դեռ ոչինչ չեն արել ծուլ աղջիկները (կարգավորում է, ցուցմունքներ է տալիս նաժիշտներին): Խոսքով տարվել են, մոռացել: Հասկանո՞ւմ եմ: Գեղեցիկ է, քաղցր է... Շշնջուն, կիսատ խոսքեր, մեղմ հառաչանք, խոնավ աչքեր...

ԱՇԽԵՆ. Մի խոսքով՝ ասա, Դստրիկ, սիրտ:

ԴՍՏՐԻԿ. Ոչ, ասեմ սիրող սիրտ, քույրիկ: Նա երկինք է, հրեշտակների օթևան է: Մի ամբողջ ամառ ապրեցինք այդ օթևանում: Բայց դուք գիտե՞ք, Մաշտոց հայր սուրբը եկավ այս բուսիկն...

ԱՇԽԵՆ և Չվիկ. (Ոտիկ եմ կանգնում): Տեսա՞ր նրան, Դստրիկ...

ԴՍՏՐԻԿ. Ինչպե՞ս չէ: Նա, չգիտե՞ք, ամեն մեկի համար մի քաղցր խոսք ունի:

Չվիկ. Քեզ է՞լ ասաց... Ի՛նչ ասաց:

ԴՍՏՐԻԿ. Ասաց... (Դժվարանում է ասել):

Չվիկ, ԱՇԽԵՆ. Պիտի ասես...

ԴՍՏՐԻԿ. Ասաց՝ «Ուրախացիր, Մամիկոնյան հարս»:

Չվիկ. Երանի՛ քեզ:

ԱՇԽԵՆ. Իսկ ո՞ւր է այժմ:

ԴՍՏՐԻԿ. Խոսում է մեծ տիկնոջ հետ: Հիմա որտեղ որ է՝ ամենքը կհա-վաքվեն (Բոլորն աշխատում են, կարգավորում են սենյակը): Ես շատ բան իմացա այդ խոսակցությունից:

Չվիկ. Ի՛նչ:

ԴՍՏՐԻԿ. Հոգևոր տերը գրել է մեծ վարդապետին, որ հավաքե աշակերտ-ներից ամենալավերին, բերե իր մոտ: Նա էլ բերել է, հիմա կգան: Անուններն էլ մեկ-մեկ ասաց:

ԱՇԽԵՆ. Եղնիկն է՞լ կա:

ԴՍՏՐԻԿ. Ի՛նչ խոսք... Նա աշակերտների աչքն է: Իսկ գիտե՞ք ինչու է հոգևոր տերը հավաքում աշակերտներին: Այդ էլ իմացա: Պիտի ուղարկե Հու-նաստան ուսում առնելու համար:

ԱՇԽԵՆ. Ամենքի՞ն:

ԴՍՏՐԻԿ. Այդ լավ չլսեցի: Կարծեմ նախարարադուները պիտի մնան:

ԱՇԽԵՆ. Շինականներին, ուրեմն... Չասացի՞ն, թե որքան ժամանակ նրանք կմնան օտարություն մեջ:

ԴՍՏՐԻԿ. Չասացին... Բայց, անշուշտ, երկար:

Չվիկ. (Շփոթվելով): Այսինքն... հինգ տարի, տասը տարի...

ԴՍՏՐԻԿ. Երեկ...

ԱՇԽԵՆ (Փարեյով նրան): Օրհնվի՛ր բերանդ, Դստրիկ: Դու չասացիր քա-
ռասուն տարի, հիսուն տարի, հարիսունականություն (Դռների մեջ երևում է
արարողապետը):

Տեսիլ ԺԱ

Նրանք, արարողապետ

ԱՐԱՐՈՂԱՊԵՏ. Հայոց մեծ վարդապետ Մաշտոցը:

ԱՇԽԵՆ. Գնանք, Զվիկ: Թող գնա նա էլ... Ես... կսպասեմ նրան... Մինչև
ժամանակների վախճանն անգամ:

(Գնում են ամենքը: Քիչ անցած մտնում են Մաշտոցն ու Սահականույշը, որոնք բռնած
ունեն մի-մի կարմիր մետախոյա կապոց):

Տեսիլ ԺԲ

Մաշտոց, Սահականույշ

ՄԱՇՏՈՅ. Այսօրվա մեր անելիքից է կախված մեր ամբողջ ապագան:
Հայոց աշխարհում բավական չէ սկսել, պետք է և շարունակել, պնդել: Մեր
նախարարներին ստիպող է հարկավոր: Դու չգիտես՝ ինչ դրույթուն է այժմ:
Ինչ որ արել եմ տարիներ առաջ, այն էլ չկա ամբողջությամբ: Գիրն ու գրիչը
կորչում են Հայաստանից: Ի՛նչ դարհուրելի խոսքեր... Այս նշանակում է, թե
կորչում է ինքը՝ Հայաստանը: Իմ մեղքն էլ քիչ չէ: Մուլացա, ման չեկա, մեր
թարգմանություններն էի զբաղված: Այժմ կերթամ, այն էլ երկար ժամանակով:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Բայց դու, հայր, այստեղ ավելի հարկավոր ես... Եվ այդ
հասակում. առաջներս ձյուն ձմեռ է գալիս: Ոչ, քեզ չենք թողնի...

ՄԱՇՏՈՅ. Բնության ցրտությունը սարսափելի չէ: Սարսափելին անզգա-
յություն, դիակի ցրտությունն է մարդկանց սրտերի մեջ... Հարկավոր է հրա-
ման, բայց նրան պիտի ընկերանա համոզող խոսքը, կենդանի խոսքը...

(Մտնում է Սահակ Պարբեր, Մաշտոցը վազում է ընդառաջ: Գրկախառնվում են: Կպնում է
հեկեկանք):

Տեսիլ ԺԳ

Մաշտոց, Սահակ, Սահականույշ

ՄԱՇՏՈՅ. Գոհություն և փառք արարչին, որ ողջ ու առողջ վերադարձ-
րեց հովիտի իր հոտին...

ՍԱՀԱԿ. Քո սուրբ բարեխոսությունը, սուրբ հայր... Սրա չափ (Նայելով
Սահականույշին) քո կարոտն էր ինձ տալիս օտարության մեջ: Այժմ... բյուր
շնորհակալություն ասածուն, քեզ նույնպես առույգ և ժիր եմ տեսնում, ինչ-
պես առաջ...

ՄԱՇՏՈՅ. Վշտերը միշտ սպանել չեն մարդու համար, հոգևոր տեր,
նրանց մեջ է, որ հաճախ ամբանում, երկաթ է դառնում մարդը: Զորս տարի

է, տառապում էինք առանց քեզ: Որքի անբախտություն էր պատել մեր աշ-
խարհը: Այժմ նորից կծաղկեն մեր դաշտերը...

ՍԱՀԱԿ. Մինչև որ նորից մի սառնամանիք կպիչե, և մեր ծաղիկները ցըր-
տահար կանեն: Այսպես է մեր դաշտերի բախտը, երկունքով ծաղիկ տվող մեր
դաշտերի... Մի մեծ սառնամանիք եկավ անցավ, և մենք կորցրինք ինչ որ
ցանել ու բուսցրել էինք մինչև այդ: Այժմ ամառացավ մեր դաշտը, և նորից
ու նորից մենք սերմեր պիտի տնկենք, նորից ծիլեր մեծացնենք...

ՄԱՇՏՈՅ. Այդպես էիր գրել դու ինձ չորս տարի առաջ, Տիրուկ քահա-
նայի միջոցով: Ես կարդացի ու հասկացա: Այո, հայոց աշխարհը մեծամեծ
կորուստներ ունեցավ: Կորցրինք մեր թագավորությունը, կորցրինք, և սա
ամենից կսկծալին է, Լուսավորչի տան հայրապետությունը: Մեր թշնամի
պարսկաօրոյությունը զորեղացավ անչափ: Ասորիները նորից նստեցին մեր
գլխին և լափում էին մեր սիրտը: Աշխարհի հայրը հեռացված էր բռնի, հայ-
րենի մատնություն ձեռքով: Այս սոսկալի ցավերի մեջ մենք այստեղ ուրախու-
թյուն էինք պատրաստում մեզ համար: Եվ այսօր կարող եմ ասել ձեզ. «Ցնծա,
ուրախ եղի՛ր, քո երկիրն ապրում է» (Վերցնում է հետք բերած քղբերի կա-
պոցը, դնում է Սահակի առջև): Քո սուրբ տանջանքները, հայր, վարձատրված
են լիովին...

ՍԱՀԱԿ. Ի՛նչ է այս:

ՄԱՇՏՈՅ. Այն է, որ դու երկնեցիկ աստվածային կանխատեսությամբ,
սնուցիր ու փայփայեցիր իբրև գորովագույթ ծնող: Աստվածաշունչ՝ հայերեն
լեզվով, հայերեն գրերով: Քսանեհինգ տարվա աշխատանք: Քո մատներն էլ
են գործել այս մեծ աշխատանքի մեջ, քո վճիռ լեզուն էլ խոսում է այս գան-
ձի մեջ բազմաթիվ էջերով: Քեզ, հասարակաց մեծ հորդ, ներկայանում է
առաջին հայերեն գիրքը...

ՍԱՀԱԿ. (Նայում է քղբերին, ժպիտը փայլում է նրա ալեուր վեճ դեմ-
քին: Հիացմունքից դողացող ձայնով): Վերջապե՛ս... Սրա համար կարելի է
մոռանալ և քսոթ, և բանտ, և անապատներ: Բոլորովին՝ վերջացած է:

ՄԱՇՏՈՅ. Բոլորովին, մինչև վերջին կետը: Երեկ դեռ մի քանի պակասու-
թյուններ կային: Մենք միացրինք բոլորիս ջանքերը, որպեսզի այսօր կատա-
րելություն բերենք քեզ: Մնացած մասը քեզ մոտ էր, գնալիս հանձնեցիր Մա-
միկոնյան մեծ տիկնոջը...

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. (Մատուցանելով իր կապոցը): Իսկ ես պահեցի նրան աշ-
քիս լույսի նման (Դնում է հոր առջև):

ՍԱՀԱԿ. (Միացնում է երկու մասերը, երկու ձեռքի մեջ բռնելով գիրքը,
աչքերն ուղղում է դեպի երկինք): «Արդ արձակեա, տէր, զժառանգս քոյ» (Դնում
է գիրքը բարձր սեղանի վրա: Սահականույշը գլուխ է տալիս նրան, խաչ հա-
նում երեսին): Աստված ինքն է առաջնորդում մեզ, սուրբ հայր: Այս գանձն
ուղարկում է մեզ այն ժամին, երբ մենք կողոպտված ենք ամեն կողմից: Կորց-
րինք անկախության վերջին նշույլը, նրա տեղ ստացանք գիրք: Հրաշք ծնվեց
Հայաստան աշխարհում: Սա պիտի պահեն մեզ, եթե մենք իմանանք պահել
սրան:

ՄԱՇՏՈՅ. Բազմացնենք մեր դպրոցները, բարձրացնենք նրանց:

ՍԱՀԱԿ. Հայոց աշխարհը նոր ոտք դրած՝ դիմացս ամենից առաջ ծա-
ռացած եմ տեսնում անհաշտ, խուլ թշնամությունը քո դպրոցների դեմ, հայր
Մաշտոց: Ինձ մոտ էին Վասակ Սյունին, Տիրոց Բագրատունին, Զանդաղան
Ոստանիկը և Արտակ Ռշտունին: Ես կանչեցի նրանց, որ խնդրեմ աջակցել մեր
աշակերտներին արևմուտք ուղարկելու համար: Վասակ իշխանն իր և իր ըն-
կերների կողմից ամենակարող կերպով պահանջեց փակել բոլոր դպրոցները:
Ես կարծում եմ, թե պարսկական կուսակցությունը գնալով կթուլանա: Բայց

սխալմամբ եմ: Յալ ու կսկիծ է տեսնել, որ Սյունյաց իշխանի պես մի կարող մարդ արդեն այն կողմն է անցել, և մեր գործը, սուրբ հայր, կրկնակի, եռակի դժվարանում է... Ես չեմ ուզում սև գուշակող լինել մեր խեղճ հայրենիքի և մանավանդ մեր նորածնի, բայց հենց այն սկզբից դժբախտ մայրենի դրությունից համար, բայց ինձ երեւում է դարձյալ կոխի, ահ, դարձյալ արցունք...

ՄԱՇՏՈՅ. Մենք չենք լինի այդ կովից վախեցողը: «Սուր վերցնողը սբից էլ կընկնե»: Վասակ իշխանի հետ ես էլ շատ եմ խոսել այդ առարկայի վրա: Նա, ճիշտ որ, ատելով ատում է քրիստոնեական լուսավորությունը, համարելով այն մեր բոլոր դժբախտությունների պատճառ: Սյունյաց նահապետին ես ավելի շատ կհավատայի, եթե նա բարձր իշխանական տենչերով տարված չլիներ: Պարսկաստանից նրան հարկավոր է ամենից առաջ մեծ պաշտոն որոնելու համար: Այդպիսի մարդը չէ կարող կամակատար ստրուկ չլինել հակահայ մտածմանքի ձեռքին: Ասում են, նա ձգտում է ստանալ հայոց աշխարհի մարզպանությունը: Իսկ այդպիսի բան չէ կարող լինել՝ առանց որ նա ծախս իր հոգին: Բայց անկախ և այս հանգամանքից՝ Վասակ իշխանը մերը չէ կարող լինել: Ես միանգամայն հասկանում եմ նրան, երբ նա, դառնացած, մեր աչքն է խոթում այս անարգ ասորիների տիրապետությունը հայությունից սրտի մեջ, երբ ասում է, թե հայը օտար ազգերի հյու և անխոս ծառան է դառնել, այնպես որ, հույն ուզում է հույն դարձնել մեզ, պարսիկը՝ պարսիկ, ասորին՝ ասորի: «Ի՞նչ մենք ոչ հույն կդառնանք, ոչ՝ պարսիկ, ոչ, մանավանդ, ասորի, մենք հայ կմնանք», — ասում է նա լեռնցու դաժան վճռականությամբ: Ես համաձայն եմ, որ այդպես է, ես ինքս էլ նույնն եմ կրկնում: Բայց ինձ և Վասակ իշխանին բաժանում են ձորեր և անդունդներ: Նա կարծում է, թե մենք հայ կմնանք՝ վերադառնալով մեր հին վայրենություն, մեր աղքատ հեթանոսության և մոտենալով պարսիկներին: Իսկ ես միշտ ասել եմ նրան, թե այդ բոլորը ես անպետքություն եմ համարում, մեռելոտի միայն: Մենք հայ կապրենք ահա սրանով (Ցույց է ապիս գիրքը), լուսավորվելով, առաջ գնալով...

ՄԱՇՏՈՅ. Ինչ կասկած, արդեն քսանհինգ տարի է, որ մեր աշխարհը այդ ուղղությամբ ենք տանում:

ՄԱՇՏՈՅ. Կոխիլ այս երկու ուղղությունների մեջ եղել է և պիտի լինի: Եվ հաղթանակող կլինի նա, ով լավ կպատրաստվի: Մեզ համար առաջին գործը հենց այս է, որ ահա սկսել ես գու, հայր հայոց երկրի, վճռելով կատարել վաղուց հաստատված մեր մտադրությունը: Ահա եկել են, հետո են մեր աշակերտները, հրամայիր, որ ներկայանան իրանց տենչացած հորը:

ՄԱՇՏՈՅ. Թող գան (Սահականույշը իսկույն պատվեք է ապիս արաբո-ղապետին): Ես իմ դժբախտ արգելմանս մեջ էլ, հայր Մաշտոց, կարողացա մի երկու բան անել մեր գործի և մեր հայրենիքի համար (Մանում են աշակերտները):

Տեսիլ ԺԳ.

Նրանք, Վարդան, Հմայակ, Վանան, Հովսեփ,
Եզնիկ, Ղևոնդ, Եղիշե

ՄԱՇՏՈՅ. Ողջույն... (Աշակերտները ծուկ են իջնում, շոֆեռնոֆ մոտենում են նրան՝ աջն առնելու: Նա ձեռքը դնում է ամեն մեկի գլխին): Մաշտոց հայր սուրբի առաջին աշակերտներից եք, վաղուց եք վերջացրել ուսմունքը. բայց

«աշակերտ» էլ կհոշվեք միշտ: Ձեզանից շատերն այսօր էլ ձեր մեծ վարդապետի օգնականն եք թե ուսուցանելու, թե թարգմանելու մեջ: Այսօր մի նոր և սքանչելի գործ է կանչում ձեզ, և ես պետք է ամեն մեկիդ ցույց տամ իր ճանապարհը: Վարդան, Վահան, Հմայակ, դուք նախարարական կոշման վաճել պարապմունքներ ընտրեցիք՝ զենքի, իշխանություն գործերը: Այդպես էլ, իհարկե, հարկավոր է, և այսօր շափազանց կարևոր են մեզ ձեր ձեռք բերած հմտությունները: Դուք երեքդ (Նրանք բաժանվում են իրանց ընկերներից) կմնաք մեր երկրում, կծառայեք նրան ձեր բազուկով ու իմաստությամբ: Պարսից արքունիքում ես կարողացա հաջողացնել, որ քեզ, Վարդան, տրվի քո տոհմի ժառանգական պաշտոնը, և դու արդեն նշանակված ես հայոց սպարապետ, իսկ Վահան իշխանի իբրև Ամատունի՝ հայոց հազարապետ...

ՄԱՇՏՈՅ. (Ձեռքերը դեպի երկինք): Փառք քեզ, տեր, փառք քո իմաստության, որ մարմնացած է հայոց մեծ հայրապետի մեջ: Արգելարանի մեջ էիր, հոգևոր տեր, և այնտեղ էլ, մի անգամ ևս, փրկեցիր հայոց աշխարհը: Հիմա, իհարկե, մերն է հաղթանակը, և կասենք մենք ամեն մեկի ճակատին, թե խեղճ չենք...

ՄԱՇՏՈՅ. Փառքի, ուրախության, մեծության հաճույք չէ, որ բերում է քեզ պապդ, սիրելի Վարդան, այսպիսի մի ժամանակ: Հոգսեր ու դառնություններ ավելի շատ պիտի ճաշակես: Բայց ես լավ եմ ճանաչում քեզ և ուրիշ ընտրություն քեզ համար չէի կարող անել: Զուր չէ, որ այն դպրոցը, ուր դու կըրթվեցիր և որ այնքան սիրում ես, ահ ու դայրույթ է պատճառում ոչ միայն պարսկին, այլև՝ ասորուն: Մեր թշնամիների ահեղ թշնամին է նա: Եթե պետք է, որ մենք, աշխարհի ուժեղների կարգին ենթարկվելով, հպատակվենք օտար տերություններին, մենք այդ ճակատագիրը կտանենք խղճի մտքը: Բայց մերն է մեր հոգին, մեր միտքը, մենք չենք կորցնի նրանց անկախությունը, քանի որ մենք չենք ուզում, ապրել և լավ ապրել ենք ուզում, ապրել նոր կյանքով, լուսավոր աստվածապաշտությամբ, գիտակցելով ու ճանաչելով մեզ մինչև վերջին շունչը, և ահա այստեղ է, որ հանդես կգա մեր կողմից Վարդանը իբրև առաջնորդ, իբրև պաշտպան զորավար...

ՎԱՐԴԱՆ. (Մեծ ոգևորությամբ): Երկրի փառքի համար, հայր (խոնարհվում է՝ Սահակի և Մաշտոցի ձեռքերը համբուրելու համար: Սահակը գրկում է նրան: Սահականույշը արտասվում է):

ՄԱՇՏՈՅ. Իմ հիացմունքն եմ հայտնում հայ լուսավորության առաջին սպառազեն և քաջարի պաշտպանին (Համբուրում է Վարդանի նակատը):

ՄԱՇՏՈՅ. Եվ մենք օրինական կարգով կօրհնենք այդ զինվորին: Առաջ մայրը:

ՄԱՇՏՈՅ. (Վերցնելով պատից կախած բուրբ): Մեր տան փառքն է այս և ամենամեծ սրբությունը: Հարյուր տարի է, սա Մամիկոնյան մի սպարապետի մեջքից փաթաթվում է մյուսի մեջքին: Վաչեն, Արտավազդը, Վասակը, Մուշեղը, Մանվելը սրանով են կովել: Մամիկոնյան մեծ տիկինները արտասուք են կաթեցրել այս նվիրական պողպատի վրա: Նրանք էլ պահել են, ձեռքից ձեռք են անցել: Եվ ես, թեև բոլորովին անարժան, արտասվելով թացացրել եմ սրան, վերցնելով, իմ կարմիր Վարդան, քո հոր մեջքից (Կապելով նրա մեջքին): Քոնն է, զավակս: Աստծուց խնդրում եմ այսպիսի բախտ նաև Դստրիկի համար, որ նա էլ քո որդու մեջքը կապի Մամիկոնյան թուր (Համբուրում է Վարդանին, նա էլ փաթաթվում է նրա լանջին):

ՎԱՐԴԱՆ. Ուխտում եմ, մայր, քո կրծքի վրա, որ իմ մեծ նախնիքներին արժանի հարգի մեջ կպահեմ այս սպարապետական սուրբ...

ՄԱՇՏՈՅ. Օրհնյալ լինիս դու և օրհնյալ է թուրդ: Դա նվաճողության գործիք չէ, ուրիշներին ասրկացնելու համար չէ: Թող ամենքն ապրեն ինչպես

ուղում են, մենք մեզ համար մի անկյուն ապահովենք՝ ապրելու և աշխատելու համար: Մենակ չես դու, զավակս, քեզ հետ ենք մենք ամենքս, եկեղեցին, դպրոցը, այս ամբողջ նոր ժամանակը: Քս անունը միայն քեզ չէ պատկանում, այլ՝ բոլոր նրանց, որոնք քեզ հետ են: Ես և Մաշտոց հայր սուրբը վաղուց է, որ քո դասակիցներին քո անունով ենք կոչում՝ Վարդանանք: Չասես թե քիչվորներ են դրանք: Չասես թե մի քարոքանդ իրարանցումներից թշվառացած երկիր է մնում քեզ: Դեռ կա մի մեծ ուժ, և նա քեզ հետ կլինի՝ ժողովուրդը: Այսօր է նա խեղճ, վաղը կլինի իսկապես մեծ: Այսօր նա կամ վախկոտ է, կամ անտարբեր իր տգիտությունից, վաղը կսովորե ոտնակոխ անել մահը իր փրկության, իր սրտի պաշտամունքի համար, և նրանից կվախենան նույնիսկ հզորները:

ՎԱՐԴԱՆ. Ամեն ինչ երկնքի փառքի համար:

ՍԱՀԱԿ. Օրհնյալ լինիս և դու, Վահան իշխան: Դպրոցն արդեն մտերմացրել է քեզ Վարդանի հետ. թող այդ մտերմությունը մնա և այսուհետև, մինչև երկուսիդ կյանքի վերջը: Հայոց աշխարհը միայն քաջ զորականների չէ կարոտ, այլ՝ լավ կառավարիչների: Տա աստված, որ դու միացնես քո մեջ այդ երկու առաքինությունները ամենակատարյալ ձևով:

ՎԱՀԱՆ. Երգվում եմ ձեր, իմ հոգևոր ծնողների սրբությունից, որ արժանի կլինեմ ձեր երախտիքին: Իմ կյանքը նվիրված կլինի մեր աշխարհի բարիքին (Համբուրում է ամենախնամախոս ձեռքերը, նրանք էլ նրա նակատն են համբուրում):

ՍԱՀԱԿ. Իսկ քեզ, իմ առաքինի և հեզ Հմայակ, նշանակում եմ եղբորդ համհարգ: Սիրեցեք իրար միշտ այնպես ջերմորեն, ինչպես հիմա (Համբուրում է):

ՄԱՇՏՈՑ. Ինձ թույլ տուր, հոգևոր տեք, իմ անարժան խոսքն ավելացնեմ քո վեհ բարեմաղթություններին: Մամիկոնյան մեծ տիկինը, արժանի զավակ իր մեծ հոր, եղև է մեր ամբողջ գործի պահպան հրեշտակը: Մեր բոլոր աշակերտները լիովին վայելել են նրա մայրական խնամքը: Չեմ մոռանա, երբ հիվանդացավ մեր աշակերտներից մեկը, մի խեղճ ու անհայտ գյուղացի տղա, Մահականույշ տիկինը անքուն գիշերներ անցկացրեց նրա սնարի մոտ, նույն այս տանը:

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Մեղք ինձ, որ չկարողացա խեղճ Գնեկին աղատել մահից...

ՄԱՇՏՈՑ. Բայց մայրությունդ անշափ քաղցրացրել է նրա կյանքի վերջին օրերը: Աղաչում եմ բարձրյալին, որ նա երկար ու երկար քեզ մայր պահե այս ամենքի (Յույց է տալիս աշակերտներին) և ամբողջ մեր աշխարհի համար. (Աշակերտները խորին երախտագիտությամբ գլուխ են իջեցնում Սահականույշի առջև):

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Բայց ինչո՞ւ ե՞ս միայն... Ես ոչինչ եմ... Հայ կինը այր մարդուց ետ չի մնա, հայր սուրբ: Նա դաստիարակվում է պարկեշտության, աստվածապաշտության մեջ: Ձեր գրքերը, ձեր դպրոցները միայն տղամարդկանց համար չեն: Այսօր կտեսնես մեր աշակերտուհիներին:

ՍԱՀԱԿ. Այդպես էլ պիտի լինի, զավակս: Հայ դաստիարակությունը պիտի ընտանիքի խորքերը թափանցե, թե չէ՝ թշնամին ներս կսողոթնե, և այն ժամանակ իսկապես փրկություն չի մնա մեզ համար... (Դիմելով մյուս աշակերտներին): Հիմա դուք, զավակներս (Բոլոր աշակերտները շփում են, նրանց հետ և Մաշտոցը): Ամեն ինչ արդեն գիտեք և ամեն ինչ սրտաբան է: Ինձ մնում է ողջերթի խոսքը: Գնում եք օտարություն: Կտեսնվե՞նք արդյոք նորից այս աշխարհում՝ աստծուն է հայտնի: Իմ կտակն եմ դնում ձեզ հետ,

եղեք հարազատ ավանդապահներ: Վարդապետելու ի՞նչ կարիք: Ուղարկում ենք ձեզ լույս բերելու այս խավար ու դժբախտ երկրին: Ուղարկում ենք Արևմուտք, այնտեղ է կյանքի աղբյուր գիտությունը. նա մեզ շատ է հարկավոր. որովհետև Արևելքն է արշավում մեզ վրա: Չարաթույն վիշապի շունչն է այս, որ պատում է մեզ՝ չորացնելու, կիզելու, մոխիր դարձնելու համար: Մեծ է ձեր գործը, ավելի մեծ, քան որեւէ գործ, որ կատարվել է երբևիցե այս երկրում, և ես հայցում եմ, որ աստված լինի ձեզ հետ: Մեղունների նման մտեք եվրոպական մտքի պարտեզը, անգուց ու անդադար հավաքեցեք գիտություն, շնորհք, աստվածային իմաստություն: Բերեք, շատ բերեք այստեղ արևմուտքի բարիքներից: Մի կարոտ երկիր անհագ է: Չհուսահատվեք երբեք: Ձեր ժողովուրդը միայն անբախտ է, բայց կորած չէ: Ահա դրա ապացույց (Յույց է տալիս գիրքը): Մի երկիր, որ այսպես աշխատել գիտե, չի մեռնի:

ԵԶՆԻԿ. Ուխտում ենք չպատկանել մեր անձին:

ՂԵՎՈՆԴ. Եվ կոխվ՝ խավարի դեմ:

ԵՂԻՇԵ. Երկնավորի համար ուրանալ ամեն երկրավոր:

ՀՈՎՍԵՓ. Կյանքն առանց գործի՝ մահ է:

(Լուսյուն: Սահակը ծանր կերպով ծուկ է իջնում, նրա կողքին՝ Սահականույշը):

ՍԱՀԱԿ. (Բազկառաւած՝ երկնքին դիմելով): Հերկեցինք, բարերար աստված, մեր ճակատի քրտինքով, ինչպես դու հրամայեցիր... Այժմ սերմն ենք զցում... Մնացածը քո ձեռքին է...

(Դնում է ձեռքը աշակերտների գլխին):

ՎԱՐԱԳՈՒՅՐ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌԱՋԻՆ

Սյունադարձ սենյակ Արտաշատի պալատում, կահավորված շատ պարզ կերպով: Մեջտեղ՝ երկար սեղան, որի շուրջը նստած են եկեղեցականներ: Խորհրդակցություն է: Նախագահում է Հովսեփ Եպիսկոպոսը:

Տեսիլ Ա.

Հովսեփ Եպիսկոպոս, Եզնիկ Եպիսկոպոս, Թաթևի Եպիսկոպոս, Եղայր Եպիսկոպոս, Եղիշե Եպիսկոպոս, Ղևոնդ Երեց

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Լուրը, դժբախտաբար, ճշտվում է:

ԹԱԹԵՎ ԵՊ. Այո, ես էլ տեղեկություն ունիմ: Նախարարները, տեղ հասնելով, ցրվում են իրանց տները, իսկ մոգերն առաջ են գալիս:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Մեծ մասն արդեն մտել է Բագրևանդ: Այստեղ, ինչպես երեվում է, պիտի լինի նրանց կայանը:

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Ուրացել են՝ ամենից... Առանց բացառության... Նույնիսկ և սպարապետը...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Գուժկանը ոչ մի բացառություն չմատնանշեց... Ամենքը, — ասում էր նա:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Այդ մի քիչ անհավատալի է: Պարսկական բարբարոսությունը՝ եթե կրոն է դարձել մի մեծ պետության համար, այդ տգիտության պատճառով:

ուով է միայն: Իսկ մեր սպարապետը... Վահան իշխանը... մեր դասընկերներն են...

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Ես էլ միեւնոյն տարակուսանքի մեջ եմ: Վերջին տասնևհինգ տարիները Մամիկոնյան իշխանի փառքով էին լցված... Նկատեցեք՝ Սահականույշ մեծ տիկնոջ որդին... շիտակ, ուղղաձիգ մի բնավորություն... Կարելի՞ է:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Տյարք, ենթադրությունների և գուշակությունների ժամանակ չէ: Շատ բան կարող ենք ասել անցյալի մասին: Ես կհիշեցնեմ հենց այն հավերժական օրը, երբ մեր մեծ ուսուցիչները, մեր հոգևոր ծնողները, ճանապարհում էին մեզ արևմուտք: Այն ժամանակն այնպես էր. այսօր Վարդան սպարապետը ուրացած նախարարների հետ, մոգերով շրջապատված, վերադառնում է Հայաստան: Եթե նա ուրացողներից չլիներ, չէր էլ կարող վերադառնալ: Այսպես չէ՞ միթե: Ապականություններով լի է ամբողջ մարդկությունը, պետք է սպասել ամեն բանի, պատրաստ լինել ամենավատի համար: Այս մի մեծ հալածանք է, որ սկսել է կոպիտ ու կատաղի հեթանոսը... Համենայն դեպս, ես չեմ թույլ տա, որ ժողովը ենթադրություններով և հավանականություններով ապրե: Ես ձեզ կանչել եմ՝ մեր անելիքը որոշելու համար:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Մեր անելիքն ասել ենք արդեն, հոգևոր տեր, երբ հենց այստեղ, այս սենյակում պատասխանում էինք Միհրանեսի վարդապետի հիմարական նամակին: Ասել ենք և այժմ էլ կրկնում ենք, որ մենք մի նկուն ժողովուրդ ենք և բոլորովին չենք ուզում դրժել մեր հայատական պարտավորություններին: Տալիս ենք, ինչ ուզում է տերությունը՝ հարկ, բաժ, հաս. ձկում ենք մեր մեջքը ավելի դժնդակ ծանրության տակ՝ արյան հարկ էլ ենք տալիս: Մեր ձիավոր զնդերը միշտ պատրաստ են մեր քաջարի սպարապետի հետ զնալ կռվելու պարսիկների շարքերում, պարսիկների համար, տարիներով հեռու իրանց երկրից, տառապելով օտար, հեռավոր վայրերում, անջրդի անապատներում: Եվ պարսից ամբողջ բանակը միշտ գոհ է եղել մեր զինվորների քաջություններից, միշտ պարծեցել է նրանցով: Այսքանից ավել ի՞նչ կարող է անել մի հպատակ ժողովուրդ: Հայոց երկիրը այսքան ծանրություններ վերցրել է իր վրին, որպեսզի իր ներքին ազատությունը, իր ազգային ինքնավարությունը անաղարտ պահպանե: Այժմ պարսկական բարբարոսությունն ուղում է լուսափայլ իմաստություն ձևանալ և իր կրակ-աստվածը, իր մոխիրը, արևը և այլ հարյուրավոր հիմարություններ ուժեղի իրավունքով, որ մեծագույն անիրավությունն է, ընդունել տալ ամենքիս իբրև ամենաբարձր ճշմարտություններ: Մեր մարմինը կողոպտում է հարատե, այժմ էլ ձեռք է առնում մեր հոգին՝ նրան էլ կողոպտելու համար...

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Տեղից վեր բռնելով ջերմորեն): Այդ անկարելի է... Մենք չենք թողնի...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Անկարելի է հենց այն պատճառով, որ գիտությունը չէ կարող հպատակվել տգիտության, լույսը՝ խավարին... Հոգեպես և մտավորապես մենք ոչ միայն անկախ ենք, այլև բարձր՝ մեզ վրա տիրողներից: Մենք կարող ենք մեռնել, բայց ոչ երբեք ստրկանալ և հոգով...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այդ բոլորը սքանչելի է: Բայց Հազկեհ՝ Գուժկանն ասաց, որ նա հայտարարել է արքունիքում մեր բոլոր նախարարների երեսին, թե ոչինչ են իր համար մեր հավատարմությունն էլ, մեր քաջությունն էլ: Նա թագավոր է ահեղ ուժով և իր իրավունքն է հարկադրել, որ բոլոր իր հպատակները իր նման մտածեն ու հավատան, իր լեզվով խոսեն, մի խոսքով՝ պարսկա-նան:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Նորից արագ ոտի կանգնելով): Այդ անհնարին է... Հարյուր անգամ կրկնենք այս...

(Մտնում է Խոսրով հագաւապետը, սուր կապած, զաւանակ օլորված մի բալթ ձեռքի):

Տեսիլ Բ

Նրանք, Խոսրով

ԽՈՍՐՈՎ. (Գոռոգուրյամբ առաջանալով, առանց ողջույնի, կանգնում է նախագահի կողքին): Մարդպանից հանձնարարություն ունիմ հայտարարելու մի բարձր հրաման:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Վասակ իշխա՞նն է գրել:

ԽՈՍՐՈՎ. Բերել է իր հետ, և նրա մեջ...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Լա՛վ, դի՛ր այդտեղ, կկարդանք, կտեսնենք...

ԽՈՍՐՈՎ. Թուղթն այստեղ դնելու և հեռանալու հանձնարարությամբ ինձ, պարսից հազարապետիս, չէին ուղարկի, այլ մի ստորին պաշտոնյայի: Ես պիտի հայտարարեմ, իսկ դուք՝ լսեք: Պատասխան ու բացատրություն ձեզանից չէ պահանջվում, անցել է այդ ժամանակը: Արյաց արքայից արքայի հրամանն է կարգացվում, և պահանջում եմ կանգնեք (Ամենքը կանգնում են: Բաց է աճում բուրբն ու կաղում է):

«Մի տարվա մեջ, նավասարդից նավասարդ, մեծ թագավորի իշխանության տակ գտնվող բոլոր տեղերում վերացվին եկեղեցական կարգերը, փակվին տաճարների դռները, բոլոր սպասները գրով ու համարով հանձնվին արքունիքին: Փահանջները չհամարձակվեն իրանց տների մեջ կրթել ժողովուրդը, մենաստաններում գտնվող հավատացյալները, այր մարդ թե կին, դուրս գան և աշխարհական շորեր հագնեն: Նախարարների կանայք սովորեն զրազաշտական ուսմունքը, ազատների ու շինականների աղջիկներն ու տղաները նույնպես դաս առնեն մոգերից: Մի կնոջ փոխարեն շատ կանայք առնեն, որպեսզի բազմանա հայ ազգը: Ամուսնացման խտրություններ չլինեն. աղջիկը զնա իր հորը, քույրը՝ եղբորը, մայրը պառկե որդիների հետ, և թոռները մտնեն պապերի անկողինը: Մասցու կենդանիները՝ ոչխար, այծ, արջառ, խոզ, նույնպես և հավեղենք, առանց նախապես հաղվելու, չմորթվեն: Խմորը չհամարձակվեն հունցել առանց նախապես բերանին փանտամ կապելու: Աղբն ու քակորը կրակի մեջ չզցվեն, ձեռները առանց եղան մեղի չլվացվեն: Շնչրինները, աղվեսները, նապաստակները չսպանվեն, օձերը, մողեսները, գորտերը, մրջյունները և դրանց նման կենդանիները սպանվեն և որոշված արքունի չափով մեջ բերվեն» (Վերջացնում է): (Լռությամբ): Այս մեծ և խիստ հրամանը չկատարողները պիտի համարվեն ապստամբներ, և թագավորական ուժեղ զորությունը կիմանա ինչպես պատժել այդպիսիներին (Լռությամբ): Պաշտոնս վերջացած է (Գոռոգ ֆայլվածքով դուրս է գնում):

Տեսիլ Գ

Նրանք առանց Խոսրովի

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. (Հանդարտ և լուրջ): Մեզ ասում են, որ չապրենք այլևս:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. Իսկ մենք անպատճառ կապրենք՝ կռվելով:

Հովսեփ ԵՊ. Կոիվ, այո՛... բայց չափազանց անհավասար են ուժերը: Ղեկնործ ԵՐ. Ուժը թվի մեջ չէ: Նախատակները թույլ են, բայց հաղթում են բռնավորներին (նստում է, գրում):

ԹԱԹԻԿ ԵՊ. Վայրենություն ինչ աղտեղի պատկեր՝ պառկել մօր հետ... Մեր երկիրն ա՛յս աստիճան պղծվի: Չուզեցի այն մի կտոր կյանքը, որ ինձ պիտի տան այսպիսի աղտեղությունների գնով:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Հիմա՛ տեսե՛ք — մե՛նք ուր, պարսիկներն ուր... Ընդհարումն անխուսափելի է մեր մեջ: Պատրաստվենք հենց այժմից:

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Հազկերտը ամբողջովին մոգերի ձեռքին է, ի՞նչ կարելի է սպասել նրա կառավարությունից: Վաղորդը մեզ ապստամբ են հայտարարել, որ լավ ոչնչացնեն: Այսպես է միշտ, երբ ուժեղն ուզում է կլանել թույլին:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. (Ոտի կանգնելով): Իսկ թույլը երկու ձեռքով իր կրծքին կսեղմե այն ամենը, ինչ տված է նրան ուժեղացնելու համար: Աղաչում եմ սուրբ հայրերիդ՝ անմիջապես գործի անցնել: Իմ առաջարկությունները, որ խնդրում եմ թույլ տաք կարգալ, համապատասխանում են ամենքիս տղա-մադրության...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Կարդա՛, տեր երեք:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. (Կարդում է): Առաջին՝ հայոց երկրի կառավարությունն այս վայրկյանից իր ձեռքն է առնում այս ժողովը: Վերացվում են բոլոր սովորությունները, կանոնները, օրենքները: Տիրում է միայն եկեղեցական օրենքը:

ԶԱՅՆԵՐ. Շատ խելացի է:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. Երկրորդ՝ այսօր իսկ ձերբակալվում է Վասակ մարզպանը, որպեսզի չկարողանա հակադրել կարգադրություններ անել:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Եվ ուրիշներն էլ, եթե հարկը պահանջե (Հավանությամբ եռանդուն նշաններ: Բոլորի տրամադրությամբ աստիճանաբար բարձրացնում է):

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. Երրորդ՝ այս ժողովը խնդրում է մեր հոգևոր տիրոջը՝ իր ձեռքն առնել կառավարության ղեկը...

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Այդ՝ անկասկած և բնականաբար...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Պատրաստ եմ ծառայել աստծու գործին մինչև վերջին շունչս, միայն թե տեր չանվանեք ինձ: Ես հետինն եմ ուխտակից եղբայր-ների մեջ:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. Տիտղոսներ ու բարձեր չկան այլևս: Մնում են միայն կոշ-ման անունները:

ԶԱՅՆԵՐ. Չկան...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Միապաղաղ եղբայրություն: Եվ ոչ ոք չէ կարող հրաժարվել իրան տված հանձնարարությունից:

ԵՂՐԱՅՐ ԵՊ. Մեկը բավական չէ բոլոր գործերին հասնելու համար: Երկու օգնական-խորհրդատու էլ տանք Հովսեփ եպիսկոպոսին:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. Մեկը՝ Եզնիկ եպիսկոպոսը լինի, երկրորդը՝ Եղբայր եպիսկոպոսը:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Այս դեպքում Ղևոնդ երեքը պիտի գնա, իբրև իմ փոխանորդ, Բագրևանդ գավառը, ուր մոգերը, ինչպես երևում է, իրանց գլխավոր բնա-կատեղին պիտի հիմնեն:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. Ես իսկույն կճանապարհվեմ: Բայց դեռ չվերջացրի (Կարդում է): Չորրորդ՝ մնացած եպիսկոպոսներն իսկույն, առանց ժամանակ կորցնելու, գնում են իրանց վիճակները և ոտքի են կանգնեցնում ամենքին, ամբողջ ժողովուրդը, ծայրեծայր, առանց աջ ու ձախ նայելու, առանց խորություն գնելու սեռի, հասակի, դիրքի և կարողության մեջ: Ամենքը՝ եղբայրներ են,

համազոր ու հավասար այս սրբազան պայքարի մեջ՝ աղատ, թե շինական, այր, թե կին, աշխարհական, թե եկեղեցական:

(Ամենքը կանգնում են աստիճան ողևորված):

ԶԱՅՆԵՐ. Արդար է, իրավացի է:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Ավելի պարզե՛նք ապստամբական հրահանգները: Ես առաջարկում եմ այսպիսի ձև. ապստամբությունն ուղղված է թե գրսի և թե ներսի թշնամիների դեմ: Ով մեզ հետ չէ, մեր թշնամին է, ով ուզում է լինի, և կոխվր կբորբոքվի ամենից առաջ մեր տներում...

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Ավելի ևս պարզ. եղբոր ձեռքը բարձրանա իր հարազատ եղբոր վրա, եթե սա ուրացել է աստծու պատվիրանները: Մա՛հ բոլոր ուրացողներին:

ԱՄՆԵՔԸ. (Բարձրացնելով իրանց ձեռքերը, հուզված շարժումներ են անում): Մա՛հ, մա՛հ...

ԵՂՐԱՅՐ ԵՊ. (Շտապելով ավելացնել): Հայրը շինայի որդուն, որդին՝ հորը...

ԹԱԹԻԿ ԵՊ. Կինը կովն ամուսնու դեմ, ծառան՝ իր տիրոջ դեմ:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Եվ ամենից բարձր կանգնած լինի աստվածային օրենքը, և մեղավորները նրանից ստանան իրանց պատիժը:

ԱՄՆԵՔԸ. (Մարտական ուժեղ տրամադրությամբ): Անխնա՛...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այսպե՛ս ենք մենք պարտական մեր աստծուն և մեր ժողովրդին:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐ. Խոսքից՝ գործի: Ես գնում եմ Բագրևանդ՝ մոգերին, ինչպես կարգն է, ընդունելու:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Բայց նախ խնդրենք աստծուն (Ամենքն ընդունում են աղոթական դիրք): Դու, տե՛ր, ճանաչում ես ամենքի սիրտը և մարդկանցից վկայություն լսելու պետք չունիս: Եթե քո գործը լավ չենք պաշտպանում, այսօր իսկ դատի՛ր մեզ: Իսկ եթե հաստատ ենք մնացել սուրբ ուխտին, դու, տե՛ր, մեր օգնականը եղիր և մեր ձե՛ռքը տուր ճշմարտության թշնամիներին, որ նրանց հետ վարվենք քո սուրբ կամքով:

(Իբրեւ ետևից դուրս են գնում: Թեմն առժամանակ մնում է դատարկ: Մնում են Վարդանե ու Վասակը՝ խոսելով):

Տեսիլ Գ

Վարդան, Վասակ

ՎԱՐԴԱՆ. (Հուզված): Հավատս չէ գալիս, անկարելի է...

ՎԱՍԱԿ. (Սառն, դանդաղ): Բայց գործը շատ է պարզ:

ՎԱՐԴԱՆ. Ես էլ հենց այդ եմ ասում: Շատ է պարզ, որ մեր նախարարներն ինձ չէին կարող խաբել, եթե դու չլինեիր, Սյունյաց տեր: Հարյուր ու մի հավաստիացումներ մեջ բերիր, թե ժամանակավոր է լինելու այս խայտառակությունը:

ՎԱՍԱԿ. Այո՛, և ի՞նչն է այժմ փոխվել:

ՎԱՐԴԱՆ. Ուրացությունը, քո ասելով, պիտի տևեր մինչև Հայաստանի սահմանները: Ժամանակ վաստակել, միջոց ստանալ տուն, վերադառնալու, մեր գնդերը հավաքելու և մեր երկիրը պաշտպանելու համար: Ահա՛ Հայաստանը, ահա՛ մենք: Ո՛ւր են մեր գնդերը, ո՛ւր է մեր պաշտպանությունը:

ՎԱՍՍԱԿ. Այո՛ հասել ենք, և ամեն մեկս ազատ է անհետ ինչ ուզում է: Նախարարները ցրվեցին իրանց տները, մի քանի ժամանակից ես էլ կմեկնեմ Սյունիք: Թո՛ղ ամեն մեկը կշռե իր ուժը, հետո կհավաքվենք ու կվճռենք, թե ի՛նչ անենք:

ՎԱՐԴԱՆ. Ինձ համար առաջին բանը կլինի խոստովանել եկեղեցում, որ ուրացության մեղքի մեջ եմ ընկել ահամա, դղջալ և թողություն աղաչել:

ՎԱՍՍԱԿ. Այդ քո գործն է, և բոլորովին չկարծես, թե ես կամ մի ուրիշը այդպես չենք անելու: Հարցը միայն ժամանակին է վերաբերում: Ես իմ անձը չեմ տեսնում, այլ՝ մեր երկրի օգուտը: Ես շատ կկամենայի, որ դու էլ, հայոց սպարապետ, ինձ հետ միասին կշռեիր այդ օգուտները: Ես ժառգալան, դու զինվորական հրամանատար: Մենք պիտի որոշենք այս երկրի բախտը: Հաճություն կունենա՞ս ինձ լսելու:

ՎԱՐԴԱՆ. Պատրաստ եմ հենց այժմ:

ՎԱՍՍԱԿ. Մեզ հետ հարյուրավոր մոզեր եկան, որոնք բերել են քրիստոնեությունը վերացնելու բացարձակ հրաման: Երկու բան ունինք անելու. կամ թույլ տալ, որ նրանք մեզն են երկրում, կամ գուրս վճռել նրանց: Վերջինը կլինի թագավորի հրամանի արհամարհում:

ՎԱՐԴԱՆ. Անարգար հրամանը միայն արհամարհել կարելի է:

ՎԱՍՍԱԿ. Շատ լավ: Ուրեմն՝ ապստամբություն: Ապստամբվել, ինչո՞ւ չէ, կարելի է, մեզ ոչինչ չէ պակասում այդպիսի մի բանի համար: Բայց կարելի՞ է պատերազմը այժմ, մեր այս դրություն մեջ:

ՎԱՐԴԱՆ. Պատերազմ ամենից շատ շուտովը ես ինքս եմ: Չափազանց շատ է իմ սերը դեպի երկիրը, որպեսզի կարողանամ հավանություն տալ, որ նա ավերվի: Բայց եթե մեզ հանգիստ թողնեն...

ՎԱՍՍԱԿ. Հանգիստ մեզ չեն թողնելու:

ՎԱՐԴԱՆ. Այն ժամանակ՝ մենք ու մեր զինքը:

ՎԱՍՍԱԿ. Կալ: Հաշվի նստենք և տեսնենք՝ ի՛նչ հետևանք կունենա այդ բանը: Մեր հակառակորդն ամենի ուժ է. նա մեզ կտրորե ինչպես ճանձների:

ՎԱՐԴԱՆ. (Տախանալով): Մենք ճանձ չենք, Վասակ իշխան, մենք մարդ ենք, մարդկային կերպարանք ենք ստացել, սուր բռնել գիտենք: Եթե մենք լավ ճանաչում ենք պարտից ուժը, պարսիկներն էլ մեզ լավ են ճանաչում:

ՎԱՍՍԱԿ. Այդ մասին ոչ մի կասկած չունիմ, Մամիկոնեից տեր: Պարսիկ բանակը, ինչ խոսք, շատ լավ է ճանաչում հայոց սպարապետին, այսօր էլ պատմում է նրա քաջությունը: Մերվի անապատները, Խուժաստանը, Ճորաս Պահակը մի անգամ չեն միայն տեսել նրան՝ հաղթական սուրը ձեռքին: Բայց այսօր ժամանակները փոխվել են, տեր սպարապետ, և դու, հայոց քաջարի հեծելազորքի բարձր հրամանատար, եթե աղատվեցար կապանքներից ու արսորից, այդ միայն ուրացության գնով, ամենածանր փրկանքով:

ՎԱՐԴԱՆ. (Արագությամբ վեր կենալով: Տախ): Այդ ավելի վատ Հաղկերտի համար:

ՎԱՍՍԱԿ. Ես այդ էլ եմ հասկանում: Մի օր հայոց սպարապետը կմերկացնե իր պապենական սուրը և իրան հասցրած անարգանքի հատուցումը կպահանջե, և երկուսից մեկը. կամ կստանա նա այդ հատուցումը, կամ կընկնե քաջի փառաբանված մահով:

ՎԱՐԴԱՆ. Ուրիշ արդարություն չէ էլ կարող լինել երկրի վրա:

ՎԱՍՍԱԿ. Կա, տեր սպարապետ, և այդ այն է, որ միայն սուրը չէ դատեր վճռողը: Կա և խելքը: Եվ նա թելադրում է ինձ ասել, որ մենք այս բոլորիս ապստամբական որևէ շարժում չառաջացնենք: Խելացի կլինեիր այն, որ մենք թողնեինք իրերը ներկա դրություն մեջ և սպասեինք նպաստավոր պայմանների: Եթե համաձայն ենք, որ ամեն բանի հաջողության գրավականը հարմար

ժամանակն է, պետք է, ուրեմն, տեր սպարապետ, ամեն միջոց գործադրենք, որ ոչինչ գրգռիչ շարժում տեղի չունենա, և երկիրն ազատ մնա կործանումից:

ՎԱՐԴԱՆ. Ասել է՝ միշտ այսպես կեղծենք. միշտ խաբենք աստծուն էլ, մարդկանց էլ...

ՎԱՍՍԱԿ. Ոչ այդպես... Ես առաջարկում եմ զիջողությունների ճանապարհը: Զիջենք մենք, կզիջեն և պարսիկները:

ՎԱՐԴԱՆ. Դու միշտ այդ խոսքերն ունիս բերանումդ:

ՎԱՍՍԱԿ. Եվ ոչինչ չէ եկել ապացուցանելու, թե միանգամայն անպետք են իմ այդ խոսքերը: Հույս ենք դնում մենք, իհարկե, Հունաստանի վրա, մինչդեռ հույներն են, որ անխնա ոչնչացնում են մեր ազգային կերպարանքը: Այնինչ Պարսկաստանը միշտ ավելի նպաստավոր է եղել մեզ համար, և եթե մենք նրա վրա հենվենք, միշտ կպահպանենք մեր ազգային գոյությունը...

ՎԱՐԴԱՆ. Հաստատ է այդ՝ ես չգիտեմ: Գիտեմ միայն, որ այսօր մեղանից պահանջում են հրաժարվել ամեն ինչից՝ խղճից էլ, պատվից էլ, իսկ դու կարծում ես, թե կարող ենք մեզ համար կյանք շինել խաբելով, կեղծելով... Զգիտեմ, տեր մարդպան, որքա՛ն այդ հնարավոր է: Կարող եմ հաստատապես հայտարարել հետևյալը. ես ինքս հրաժարվում եմ մշտապես կեղծող ու խաբող մարդ լինելուց: Քեզ և ուրիշներին շխանդարելու համար ես նույնիսկ կհեռանամ հայրենիքից, եթե տեսնեմ, որ ինձ մենակ է թողել ամբողջ աշխարհը: Կերթամ, կընակվեմ հունաց բաժնում, կեղծիքից ու խաբեությունից հեռու մնալու համար: Ես զինվոր եմ: Իսկ եթե այստեղ կգտնվեն գեթ մի հազար, երկու հազար մարդ, որոնք կզան իմ ետևից, այն ժամանակ ես սուրբ ավանդ ունիմ կատարելու, և իմ տեղը լինի դիմադրություն ճակատի առջև, հրամանատար, զորավար...

ՎԱՍՍԱԿ. Իսկ եթե մի դժբախտ երկրի համար ուրիշ ելք չկա, բացի համակերպումներից ժամանակ վաստակելուց...

ՎԱՐԴԱՆ. (Անբավական, արագ ընդհատելով): Թո՛ղ այդ խոսքերը, Սյունյաց տեր... Ինձ հետ խոսի՛ր ոչ իբրև մարդպան, իբրև արքունի պաշտոնակալ, այլ իբրև հայ մարդ: Մեր երկիրը դժբախտ չէ: Մենք շատ ուրիշներից շատ նախանձելի ենք: Դեռ երեկ անցյալ օրն էր, որ մենք Պարսկաստանում էինք: Ասա՛, ի՞նչ կա այնտեղ երջանիկ, բախտավոր: Միայն մի ուժեղ տերություն, չէ՞: Բայց այն տգետ ժողովուրդը, որ հավիտյան փայտ է ժողովում, որ պաշտե նրա բոցն ու սուրբ մոխիրները կուտե իր փրկության համար... Խավար, նախապաշարված, կույր, անզգա... Ա՛յս է բախտը... Եվ այդ բախտից ստանալու համար է, որ մենք, հայ իշխաններս, մեր ձեռքով որմզդական հուր պիտի վառենք մեր օջախներում, փակենք մեր սրբավայրերը, պարսկերենը դարձնենք մեր օրորոցի, առաքաստի, գերեզմանոցի լեզու... Շնո՛րհ արա այնուհետև այդ երկրից գալ մեր երկիրը: Ժամանակը փոխվել է, ասում ես: Բայց ինչո՞ւ չես տեսնում նույն ժամանակը փոխված և մեղանում: Այսօր այստեղ ժամանակի սիրելին այլևս սպիններով ծածկված զինվորը չէ, վեհաշուք ու մեծափարթամ իշխանը չէ, այլ այն անտոհմ, ուսմիկ մարդիկ, որոնք գիր են ուսուցանում, եկեղեցու մեջ զրույցներ են անում, թե ի՛նչ բան է երկնային կամարը, ի՛նչ է օվկիանոսը, ծիածանը և հազար ու մի այսպիսի բաներ: Ժողովուրդը հազարներով կուտակվում է նրանց լսելու համար, սովորում է, թե որքան հիմար բաներ են պարսկական հավատալիքները, հենց օրինակ գուշակությունները մարմնի զանազան մասերի խաղալու վրա կամ թե այն, որ մարդը ծնվում է բարի կամ չար աստղի տակ և դրա համեմատ էլ բախտ ստանում:

ՎԱՍՍԱԿ. Հենց ա՛յդ է վատը, հենց ա՛յդ է վնասակարը:

Վասակ, Վահրիճ

ՎԱՀՐԻՃ. (Գլուխ տալով): Տեր մարգարան, դու կալանավորված ես:
 ՎԱՍԱԿ. (Տեղից վեր բռնելով): Ե՛... Եթե Վահրիճը չլինեիր, պիտի ասեիր,
 թե ինձ չես ճանաչում: Թե՞ ականջներդ արդեն ծանրացել են, ծերո՞ւկ...
 ՎԱՀՐԻՃ. Ո՛չ, տե՛ր մարգարան, ես շատ լավ եմ լսում:
 ՎԱՍԱԿ. Բայց ո՞վ է, որ կարողանա կալանավորել հայոց մարգարանին:
 ՎԱՀՐԻՃ. Եպիսկոպոսների հրամանն է: Ապստամբությունն սկսված է:
 Այս ապարանքը շրջապատված է զորքերով...
 ՎԱՍԱԿ. Եպիսկոպոսներ, զորք, ապստամբություն. այս բոլորը միասին
 ես մի քիչ լավ չեմ հասկանում, Վահրիճ:
 ՎԱՀՐԻՃ. Իսկ ես սրանից ավել բան ասելու իրավունք չունիմ: Իմացի՛ր
 միայն այսքանը, որ հայոց երկրի իշխանն ու տերն այժմ եպիսկոպոսական ժո-
 ղովն է (Ուզում է գնալ):
 ՎԱՍԱԿ. (Մի վայրկյան լուռ է և արագորեն համակերպում է): Սպասի՛ր,
 Վահրիճ, մի քանի խոսքի համար: Եպիսկոպոսներից ո՞վ կա այստեղ:
 ՎԱՀՐԻՃ. Ինքը՝ հոգևոր տերը:
 ՎԱՍԱԿ. Գնա՛, հայտնի՛ր նրան հենց այժմ, որ ես, իբրև կալանավոր,
 շատ կարեւոր հայտարարություն ունիմ անելու եպիսկոպոսների կառավարու-
 թյան (Վահրիճը գնում է):

Տեսիլ 1

Վասակ

ՎԱՍԱԿ. Ապստամբություն... Չմտածված, տհաս ձեռնարկություն... Խե՛ղճ
 երկիր, դարձյալ մահվան տագնապի մեջ... Եվ լեռնացող ալիքների ծայրին
 նստած լինի իմ հպատակը, այն բոբլիկը, որ մեր տանից հաց էր խնդրում իր
 մոր համար... Նա կալանավորե ինձ, Սյունյաց նահապետիս և հայոց մարգ-
 արանիս... Ահա՛ ուր հասավ ճորտի լրբությունը... Տանե՛լ այս ամբողջ անար-
 գանքը... Մնա՛լ այս պատերի մեջ և շտեսնել նույնիսկ այն հրդեհը, որ վառել
 են երես ատած շինականները: Ո՛չ, այս անկարելի է, այս կնշանակե թաղել
 մեր իշխանական դասակարգը: Այժմից իսկ լսում եմ նրանց լալիքը քրքիշը,
 նրանց խրախճանական ոռնոցը մեր գերեզմանի վրա: Պետք է գործել այն-
 տեղ, դրսում: Մնալ այստեղ, նշանակում է դիակ դառնալ հոժար կամքով,
 նշանակում է ինքն իրան դուրս ձգել աշխարհը սասանեցնող շարժումներից: Ես
 դուրս կգամ այստեղից, նորից իմ ձեռքը կառնեմ բոլոր անցքերը, կղեկավա-
 րեմ նրանց այնպես, որ տանեն ինձ դեպի իմ նպատակը: Ես շուտ կտամ այս
 ամբողջ շարժումը: Ամենից առաջ՝ բաց անել այս դռները... բաց անել՝ ի՛նչ
 գնով էլ լինի (Հուզված ու բարկացած գնում է դեպի դուռը. բայց այդ միջո-
 ցին բացվում է դուռը, երևում է մի զինվոր, որին հետևում է Հովսեփ եպիս-
 կոպոսը: Երկու զինվոր էլ կանգնում են դռան մոտ):

Տեսիլ 5

Վասակ

ՎԱՍԱԿ. Տարբերությունները մեր երկուսիս մեջ շատ են մեծ: Նախ հենց
 այն, որ իմ երկու որդիները պատանդ են Հաղկերտի ձեռքում և անգթորեն
 կիսողխողվին, եթե ես այստեղ պարսից գործին հակառակ գնամ: Վարդանը
 այսպիսի զգացմունք չունի իր մեջ: Բացի դրանից... Հիմար է Հաղկերտը,
 կարծելով, թե մեր այս երկիրը իր եկեղեցիներով և վարդապետներով կարող
 է երբեքից մտանգ դառնալ նրա տերության համար: Իսկ այստեղ... Եթե ես
 թագավոր լինեի, մի հատ բաղձանք պիտի ունենայի՝ որ իմ զորքերի հրամա-
 նատարը լիներ Վարդան սպարապետը, բայց միայն այսքանը և ո՛չ ավել:
 Բանակից և պատերազմից դուրս ես կօգնեի, որ նա մի ուրիշ ս. Կարապետի
 վանք էլ շինե իր Տարոնում, իմ հաշվով հարյուր եպիսկոպոս կկարգեի այն-
 տեղ, հազար հարյուր արեղա, սարկավազ, աշակերտ, չորս սենյակ կլցնեի
 գրքերով, պատերի վրա հազար անգամ գրել կտայի ամենախոշոր տառերով.
 «Ամեն ինչ երկնքի փառքի համար»: Թո՛ղ այդտեղ սրբություններ պաշտեր նա,
 որքան հոժարություն ունի: Երկիրները այսպիսի խելքով չեն կառավարվում:
 Կայսրը մի փոքրիկ աստված է իր մայրաքաղաքում: Եկեղեցին ուղղակի պաշ-
 տում է նրան, բայց նա հարկավոր դեպքում եկեղեցին էլ զոհում է պետության
 օգտին: Արքայից արքայի համար ոչինչ չկա, որ բարձր լինի իր գահից: Խա-
 բել, դրժել՝ սովորական բաներ են արքունիքներում, մեծերի ու փոքրերի հա-
 մար: Իսկ այստեղ մեր երկրի բախտը իրանց ձեռքն են առել ճգնավորները,
 արդարները, որոնք շիտակ ու մաքուր են ուզում մնալ իբրև հրեշտակներ
 (Հեգնական ծիծաղ): Եվ ի՛նչ... Ես չպիտի լինեմ, իհարկե, դժգոհը այս դրու-
 թյունից: Եթե այս է լավը, օգտավետը, թո՛ղ այսպես լինի: Այս տեսակ հան-
 գամանքների մեջ է ծնվում հնարավորություն մի նոր կարգ, նոր իշխանական
 ուժ հաստատելու համար: Եվ ես կաշխատեմ. հաջողության ուղին, դեռ առայ-
 ժըմ մի չափազանց նեղ լեռնային կածան, այժմից իսկ հարթված եմ տես-
 նում: Պետք է, վերջապես, ուժեղացնել այս խեղճ երկիրը: Վարդանը հրճվում
 է, որ ժողովուրդը վարժապետ է պաշտում: Հիմարություն է. ուժ, ուժ, ամենից
 առաջ, ամենից շատ՝ ուժ... Սրան է պաշտում ամբողջ տիեզերքը, սրան են
 երկրպագում թագավորները: Առաջ ուժ, միմիայն ուժ... Արշակունիները
 չհասկացան այս: Արշակունիների տեղ Սյունիներ՝ այս միևնույն չպիտի՞ լի-
 նի երկրի համար: Եվ ո՞վ կարող է ինձ դատապարտել, որ այսքան սիրուն մի
 բան եմ ցանկանում ես իմ հայրենի երկրին... (Ժպտում է, ինքնագոհ չորս
 կողմն է նայում: Մտնում է Վահրիճը):

Վասակ, Հովսեփ Եպիսկոպոս, զինվորներ

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Մանր պաշտոնականությամբ): Ի՞նչ խնդիրք ունի կալանավորը:

ՎԱՍԱԿ. (Մտախնայելով): Երա աշխատեմ, բայց նա չէ բոլոր տալիս: Հոգևոր տեր...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ես տեր չեմ, այլ մի պարզ եպիսկոպոս Վալոց Զորից:

ՎԱՍԱԿ. Որ Սյունյաց իշխանին է պատկանում: Եվ այդտեղ է Հոգևոր պապը, սեփական կալվածքը Սյունյաց մեծ տիկնոջ...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Ընդհատելով): Ավելորդ բացատրություններ: Կալանավորից ես կարող եմ միայն խնդիրք ընդունել:

ՎԱՍԱԿ. (Իսկույն տեղի է տալիս. նրա ձայնն ընդունում է խնդրական շեշտ): Այո՛, կալանավոր... Իբրև կալանավոր՝ ես խնդրում եմ նկատի առնել, որ բոլորովին իզուր եմ ես արգելքի տակ առնված: Ինչո՞ւ եպիսկոպոսական սուրբ կառավարությունը...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Ուղղելով): Ժողովրդական կառավարությունը...

ՎԱՍԱԿ. Այո՛, ժողովրդական կառավարությունն ինչո՞ւ այդպիսի վճիռ է կայացրել: Ես... ձեզ հետ... այո՛, ձեզ հետ եմ, ուզում եմ ասել՝ ձեր բոլոր գործերի մեջ միաբան...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Խոսքեր են դրանք...

ՎԱՍԱԿ. Բայց Սյունյաց նահապետի խոսքերը. իսկ դու գիտես, տեր եպիսկոպոս, թե ո՞վ է Սյունյաց նահապետը, եթե հիշողությունիցդ չեն անհետացել մանկությունդ օրերը, մեր իշխանական ամրոցը բարձր բլրի վրա, դու՛ մորդ և քույրերիդ հետ...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Ընդհատելով): Բայց այն ժամանակ Սյունյաց նահապետը պարսիկ հազարապետներ չունեին իր հրամանի տակ և նրանց ձեռքով թուղթ չէր ուղարկում հայ ժողովրդին, որ նա ուրանա իր հավատը...

ՎԱՍԱԿ. Այդ մեր ակամա և առերես ուրացություն շարունակությունն էր: Ես այժմ... զղջում եմ ամբողջ սրտով իմ արածների համար՝ սկսած մեր, նախարարներիս, միահամուռ ուրացությունից: Վերադառնում եմ եկեղեցուն, խնդրում եմ աստծու ողորմությունը և եպիսկոպոսական կառ...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ժողովրդական...

ՎԱՍԱԿ. Այո՛, շարունակ սխալվում եմ... Ժողովրդական կառավարության ներողամտությունը...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Խոսքն առանց գործի մեռած է...

ՎԱՍԱԿ. Ես պատրաստ եմ:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Պետք է մարզպանական իշխանությունը թողնես... Ժողովրդական կառավարությունը միակ տերը պիտի լինի ամբողջ երկրում...

ՎԱՍԱԿ. Տալիս եմ ձեզ: Ահա իմ մատանին:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Ընդհատելով): Փառք աստծու... (Ձեռքով նշան է անում, որ չոֆե, Վասակն իսկույն կատարում է): Այժմ ոչինչ չէ արգելում, որ իմ օրհնությունը տամ քեզ (Ձեռք դնելով նրա գլխին): Իմ կարգով և աստիճանով թողություն եմ տալիս քեզ և աղաչում եմ աստծուն, որ չեղած համարե ուրացության հանցանքը, մի ծանր և աղետելի հանցանք, որ դու պիտի ջնջես քո միաբան գործակցությամբ եկեղեցու և ժողովրդի հետ (Վեր է կացնում): Այժմ դու մեղանից մեկն ես: Իսկույն ժողով կսկսվի մի քանի կարևոր հարցեր քննելու համար:

ՎԱՍԱԿ. Ես կուզեի տուն գնալ, Սյունիք: Վեց ամիս է չեմ տեսել երեխաներիս:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ո՛չ, այսպիսի ժամանակ Սյունյաց իշխանի տեղն այստեղ է... (Զինվորները հեռանում են, մտնում են Եզնիկ, Եղբայր եպիսկոպոսները և Վարդանը):

Նրանք, Եզնիկ եպիսկոպոս, Եղբայր եպիսկոպոս, Վարդան սպարապետ

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Ուրախ): Հայոց մարզպանն էլ մեզ հետ է: Այս րոպեիս զղջաց անկեղծորեն, և ես նրան էլ թողություն տվի մյուսների նման:

ՎԱՐԴԱՆ. Ես ուրիշ բան չէի սպասում Սյունյաց մեծ իշխանից (Սեղմելով նրա ձեռքը): Ուրախ եմ, Վասակ իշխան: Դու էլ տեսար, որ ուշացնելով բան չի դառնա, և մենք նույնիսկ ժամանակ էլ չենք վատապահի: Դեպքերը իրար հաջորդում են աներևակայելի արագությամբ: Այն, ինչ կարելի է այժմ, վաղն այլևս անկարելի պիտի լինի:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Իմ երկու եղբայրներն ի՞նչ ունին ասելու:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Քո արածն ընդունելի է: Մենք կարող ենք միայն ուրախանալ...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այժմ նստենք խորհրդակցելու (Նստում են): Ժողովրդական կառավարությունն այսուհետև միանգամայն անթերի կլինի, քանի որ նրա մեջ են մտնում մարզպանը, սպարապետը և հազարապետը: Վահան իշխանն այսօր լուր է ուղարկել Օշականից, որ կգա վաղը: Այժմ ամենակարևոր խնդիրն է դրվում մեր առջև: Սկսելով կռիվ սասանյան անիրավ և ազգասպան ոտնձգությունների դեմ, մենք, իհարկե, միայն մեք ուժի վրա չենք հույս դրել. մեր ուժը, որքան էլ մենք ամենքս պատրաստ լինենք մեռնելու սուրբ գործի համար, բավական չէ պարսից ուժերին դիմադրելու համար: Դրսի օգնությունն անհրաժեշտ է: Մեզ կարող են օգնել վրացիք, աղվանները, հոնները, բայց ամենից շատ՝ կայսրը: Պետք է ամեն տեղ պատգամավորություններ ուղարկել: Ամենից կարևորը կայսրի մոտ ուղարկվելիք պատգամավորն է: Մենք արդեն խոսք ունեցել ենք մեր մեջ և ամենից համար ենք դատել սպարապետի եղբորը:

ՎԱՐԴԱՆ. Հմայակի՞ն...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այո՛, նրան ճանաչում են մայրաքաղաքում...

ՎԱՐԴԱՆ. Երբ վճռել եք, ի՞նչ առարկություն կարող է լինել:

ՎԱՍԱԿ. Համոզված եք, որ կայսրը կօգնե ձեզ, և ի՞նչն է համոզում:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Ամենից առաջ այն, որ հունաց մեծ պետության հետ մեզ կապում է հավատակցությունը: Կայսրը չի թույլ տա, որ պարսկական հեթանոսությունը ջարդե ու տրորե քրիստոնեությունը:

ՎԱՐԴԱՆ. Առաջին անգամը չէ, որ կայսրը պիտի մեզ օգնե: Մենք և հույները հին դաշնակիցներ ենք՝ սկսած Տրդատ թագավորի ժամանակից: Երբ իմ պապ Սահակի հանձնարարությամբ ես և Մաշտոց հայր սուրբը գնացինք Բյուզանդիոն, արքունիքում մեզ հանդիմանում էին, որ հեռու ենք պահվում, մեր կարիքները չենք հայտնում իրանց: Հավատացնում էին, թե պատրաստ են մեզ օգնել ամեն դեպքում:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Հետո շմոռանանք, թե առհասարակ ի՞նչ համակրանք են տաժում Եվրոպայում դեպի մեզ: Կ. Պոլսի, Աթենքի, Հռոմի մեջ մեզ՝ հայ

ուսանողներին, առանձին սիրով էին ընդունում: Ճանաչում են եկեղեցու բարձր պաշտոնյաները՝ սկսած պատրիարքից, գիտնականները, զորավարները: Եվ ամենքն ասում են, որ մենք, հայերս, հելլենական լուսավորության տարածողներն ենք Ասիայում...

ՎԱՍԱԿ. Իսկ ես հաստատ գիտեմ, որ Հազկերտ թագավորը, նախքան մեր դեմ հալածանք սկսելը, համաձայնություն է կայացրել կայսրի հետ:

ԱՄՆԵՔԸ. (Ձառմացած): Ինչպե՞ս:

ՎԱՍԱԿ. Հազկերտը կայսրից հարցրել է՝ ինչպե՞ս նա կվերաբերվի, եթե ինքը իր երկրի ներսում, իր հպատակ հայերի նկատմամբ խիստ միջոցներ ձեռք առնե, ստիպված պետական անհրաժեշտությունից: Անտարբեր չեղարկություն խոստանալու դեպքում Պարսկաստանը պարտավորվում է մի քանի զինվորներ անել Միջագետքում, որոնք արհամարհելի չեն կայսրի համար: Եվ կայսրը իր համաձայնությունն է տվել:

ՎԱՐԴԱՆ. Այդպիսի մի բան ես էլ լսեցի Տիգրանում, բայց, ճիշտն ասած, չհավատացի: Քեզ էլ, Սյունյաց տեր, խորհուրդ եմ տալիս շատ հավատ չընծայել պարսիկների խոստումներին էլ, հավաստիացումներին էլ:

ՎԱՍԱԿ. Հավատացե՛ք, ոչ ոք պարսիկներից լավ չէ: Իմ առած տեղեկությունը հաստատ է: Եվ որքան ես գիտեմ՝ հարաբերությունները մեր հարևան երկու մեծ տերությունների մեջ ուրիշ կերպ չէ էլ կարող լինել: Ես համոզված եմ, որ կայսրը մեզ չի օգնի, և նրա վրա հույս դնելով ապստամբություն սկսելը վերին աստիճանի կորստաբեր ձեռնարկություն է:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Իսկ ես բոլորովին հակառակն եմ կարծում: Եթե տեղի ունեցած էլ լինի այդպիսի մի համաձայնություն, այնուամենայնիվ մենք մատնված չենք լինի Քրիստոսի կատաղի թշնամու վայրագության: Բարեբախտություն է, որ այսպիսի մի դառն ժամանակ արևմտյան մեծ գահի վրա բազմած է Թեոդոր կայսրը: Հավատա՛նք, առանց հավատի ոչինչ չէ կարելի անել այս աշխարհում:

ՎԱՐԴԱՆ. Ես ավելին կասեմ, տեր եպիսկոպոս: Մենք պարտավոր ենք այս դիմումն անել, ինչ էլ լինի նրա հետևանքը: Մեր գործը մեզ չէ միայն պատկանում, այլև՝ ընդհանուր քրիստոնեության: Վրացիներն ու աղվանները, ես կասկած չունիմ, մեզ հետ կլինեն այս սուրբ կովի մեջ: Իսկ այս ավելի մեծ առհավատչյա է, որ կայսրը երեսի վրա չի թողնի երեք միացած քրիստոնյա ազգությունները:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ամենքիս համար արդեն միանգամայն պարզվեց ամեն ինչ: Վիճել այլևս ավելորդ է: Դեսպանություն և թուղթ անպատճառ կուղարկենք Բյուզանդիոն: Կուղարկենք և Հազկերտի հրամանը, որպեսզի կայսրը տեսնե և իմանա, թե պարսիկներն ինչ մտադրություն ունին մեր վերաբերմամբ: Գնա՛նք ամեն ինչ պատրաստելու թղթի գրությունը թող հանձն առնե Նղբայր եպիսկոպոսը իբրև ճարտար հունագետ: Կստորագրենք ես, մարզպանը և սպարապետը: (Մտնում է Վահրիճը):

Տեսիլ Ժ

Նրանք, Վահրիճ

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ի՞նչ լուր, Վահրիճ:

ՎԱՀՐԻՃ. Ամբողջ բաղաբը զգրվում է, հոգևոր տեր: Արևմտյան դռների մոտ ատրուշան էր շինվում, և արդեն մոգերը վառել էին կրակը, բայց

Մամբել երեցը և Աբրահամ սարկավազը կրակն ածեցին ջրի մեջ, մոգերին ձեռնցին ու փախցրին քաղաքից: Կուռվել է հազարավոր ժողովուրդ, որ մոռնում է հորդ գետի պես: Նախարարներն իրանց գնդերով դուրս եկան, որովհետև այդպես էր պահանջում ամբոխը: Հիմա հրապարակում քեզ են սպասում:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Վասակին և Վարդանին): Ժողովուրդն ինքն սկսեց: Օրհնյա՛լ է աստված (Խաչակնում է): Օրհնյա՛լ լինի և նրա ժողովուրդը:

ՎԱՐԴԱՆ. Գնա՛նք ժողովուրդի մեջ, ի՞նչ ենք այստեղ կանգնել: Ժողովրդի բերանով աստված մեզ կանչում է իր գործը պաշտպանելու:

ՎԱՍԱԿ. Սպասե՛ք, տեր սպարապետ, ժողովուրդը չգիտե՛ ի՞նչ է անում (Ամենքը զարմացած նրան են նայում):

ՎԱՀՐԻՃ. Բայց ես բոլորը չպատմեցի, հոգևոր տեր: Քաղաքի այս կողմում՝ մի ուրիշ մեծ շարժում: Կանանց մի ահագին բազմություն եկավ մտավ ներքին քակը, ուր սպասում է քո օրհնության:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Օրհնյա՛լ լինին և կանայք...

ՎԱՀՐԻՃ. Եկել են հայտնելու, որ այսօրվանից հայոց աշխարհի կանայք զինվորագրվում են Քրիստոսի գործին և հասարակաց փրկության սեղանի վրա են դնում իրանց զարդարանքները...

ՎԱՐԴԱՆ. Ընդունե՛ք այդ զոհը ծնկաշոք, գլուխ իջեցրած:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Օրհնյա՛լ լինի հայոց աշխարհը իր սուրբ ջանքերով:

ՎԱՀՐԻՃ. Քսան տարի է՝ այս մեծ դառն վերակացու եմ, բայց այսպիսի բան տեսած չեմ: Հրաշք է պատել հայոց աշխարհը: Գեղջուկ և հասարակ քաղքենի կանանց հետ խառն են իշխանական տների մեծ տիկիները. Ամատունի, Խորխոռունի, Կամսարական, Արծրունի, և էլ ո՞ր մեկն ասեմ... Նրանք չուղեցին անգամ, սովորականի պես, մտնել պալատական հատուկ ընդունարանը, ուր նրանցից ամեն մեկն իր սեփական տեղն ունի: Չուղեցին, մնացին հասարակ կանանց բազմության մեջ...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Գնա՛նք. շտապե՛նք, իշխաններ...

ՎԱՀՐԻՃ. Իսկ վերջին պահուն շշուկ տարածվեց, թե գալիս է ինքը՝ Մամիկոնյան մեծ տիկինը, սպարապետի մայրը, որին դեռ ոչ ոք չէ տեսել զբոսում սրբացած Սահակ հայրապետի մահից հետո (Եպիսկոպոսներն ու Վահրիճը գնում են, Վասակը կանգ է առնում և կանգնեցնում է Վարդանին):

Տեսիլ ԺԱ

Վասակ, Աշխեն

ՎԱՍԱԿ. Սառնասրտություն, տեր սպարապետ, ժամը շատ վտանգավոր է, և հոգևորությունը, ես ճանաչում եմ քեզ, կարող է անզգույշ քայլեր առաջացնել: Մի՛ մոռանար, որ մենք դեռ ոչինչ պատրաստություն չունինք:

ՎԱՐԴԱՆ. Պատրաստություն... Երբ կանայք անգամ ոտի են կանգնել: Մի քիչ զգացմունք, Սյունյաց տեր... Ասում էի, որ դժբախտ չէ մեր երկիրը... Ա՛յժմ ահա համեմատիր մեզ պարսիկների հետ...

ՎԱՍԱԿ. Լավ է մեր լսածը... Բայց եթե այս բոպեիս տալին մեզ պարսից պատերազմական փղերից մի քանի հատ, ես այն ավելի լավ կհամարեի, քան այս ամբողջ զղրոցը...

ՎԱՐԴԱՆ. Միշտ հաշվում է Սյունյաց տերը:

ՎԱՍԱԿ. Ով հաշվել չգիտե, նա միշտ սխալվում է:

ՎԱՐԴԱՆ. Դու հշուխս ես, իսկ ես՝ հարաւ: Հշուխսում՝ Սյունյաց ձյու-
նապատ ու մշուշոտ լեռներում արև էլ չէ երևում... Ե՛կ մեր դաշտը, Տարոն:
Կապույտ է մեր երկինքը, ջերմ է մեր արևը... Մենք հավատալ գիտենք...

ՎԱՍԱԿ. Քեզանից դենն էլ, շատ հեռու, դեռ հարաւ կա, և սակայն այն-
տեղ էլ գիտեն հաշվել, ա՛հ, և ինչպե՛ս գիտեն...

ՎԱՐԴԱՆ. Ո՞րը... Տիգրո՞ւնը... Ես այնտեղ զինվորական կարգերով եմ
տարվում, դու դիմաններում, պաշտոնականների հետ խորհրդածություններ ես
սիրում: Դրա համար ես դու մարդպան, ես՝ զորավար: Ուզո՞ւմ ես իմանալ այս
հոկուսի մեջ եղած տարբերությունը, թե՞ մարդպանությունը և ե՛կ գնանք
ոգևորվելու և ոգևորելու: Զինվոր չէ կարող լինել նա, ով հավատ չունի: Հա-
վատն ինձ հինգ մարդով տանում է հարյուրի դեմ: Հայաց աշխարհը դղրդում
է, Վասակ իշխան, պարսից փղերն ու շեփորները նշանակություն չունին ինձ
համար (Գնում է արագ): Ուր ժողովուրդ, այնտեղ և ես... Ես նրանն եմ (Դուրս
է գնում: Վասակը տատանվում է, նույնպես գնալ է ուզում: Շեմֆի վրա հանդի-
պում է Աշխենին):

Տեսիլ ԺԲ

Վասակ, Աշխեն

ՎԱՍԱԿ. Աշխեն... (Գրկում է): Քեզ մոտ պիտի գայի: Ինքդ ես շտա-
պել... Բայց չէ՛, երևի ինձ համար չես եկել: Քեզ է՞լ ոգևորությունը բերեց:
ԱՇԽԵՆ. (Համբուրելով նրա ձեռքը): Այո՛, քեռի...

ՎԱՍԱԿ. Բայց, կարծեմ, սխալվել ես այստեղ գալով...

ԱՇԽԵՆ. Զեմ սխալվել, քեռի: Իմացա, որ դու այստեղ ես, եկա քեզ տես-
նելու:

ՎԱՍԱԿ. Շատ ուրախ եմ, սի՛րելիս, որ ես էլ քեզ տեսա:

ԱՇԽԵՆ. Որքան հպարտացա, երբ լսեցի, որ դու էլ թողել ես ուրացու-
թյունը մյուսների նման և ժողովրդական կառավարության անդամն ես:

ՎԱՍԱԿ. Տեսնո՞ւմ ես, քեռիդ քեզ հաճույքներ է պատճառում, բայց
դու... Եթե ինձ շատ ես հարգում, գոնե հորդ մխիթարիր... Մերժեցիր ամեն-
քին, պառաված կույս ես դառնում... Վերջինը Բաղրատունին էր, նրան էլ մեր-
ժեցիր... Երևի այն պատճառով, որ պարսկասեր է...

ԱՇԽԵՆ. Ո՛չ, ո՛չ...

ՎԱՍԱԿ. Մերումի հորդ ես դրանով վշտացնում:

ԱՇԽԵՆ. Քեռի, այդ ի՞նչ ես ասում: Ո՞վ կա մեզ պես: Ես հորս եմ պաշ-
տում, նա՛ ինձ: Դեռ վշտի, անբավականության մի հատ խոսք, մի շարժումը
չեմ տեսել նրա կողմից: Ապրում է ամբողջապես ինձանով, մենք իրար թև ու
թիկունք ենք, իրար մոտ ենք մոռանում ամեն մի զրկանք, որ կարող է պատ-
ճառել աշխարհը (Արագ փոխում է առաքյալ): Բայց այս չէ... Գիտե՞ս, միայն
ինձ չէր, որ հպարտություն էր ներշնչում քո դարձը: Շատ շատերն են ինձ
պես... Քեզ էլ այնտեղ սպասում են...

ՎԱՍԱԿ. Հա՛, գնամ, ուշացա... Ով ետ է մնում, նա ինքն իրան դուրս
է գցում մարդկանց շարքից: Պետք է առաջին տեղը, միշտ առաջինը գրավել...
Դե, ես գնացի: Այստեղից քեզ մոտ եմ գալու (Գնում է: Աշխենն էլ մտանում
է դռանը, բայց մեկ էլ ետ է դառնում):

Տեսիլ ԺԳ

Աշխեն

ԱՇԽԵՆ. Նրան տեսա... Թաքնվեմ այստեղ... Դեպի այն կողմը գնաց
նա (նստում է. հոգնածի նման է): Դղրդում է աշխարհը: Ալիքները բարձրա-
ցել են, ուռել, արդեն փրփրել են սկսում: Նրանք ինձ էլ բերին այստեղ: Կավ
է փոթորիկը, լավ են հուզված, կատաղի ալիքները... Ես նրանց շատ եմ վա-
ջելել իմ սրտի մեջ: Տեսա նրան, քաշվեցի այս կողմը, թաքնվում եմ... Բայց
էլի նույն տենչանքը, նույն երազը. կտեսնե՞մ նրան... Հացյաց Դրախտի մեղ-
մանույշ առավոտից տարիներ շա՛տ անցան: Դարունը հրաժեշտ տվեց իմ հա-
տակին և անդարձ գնաց... Իջավ փոթորիկը սրտիս մեջ, ավերակներ կուտակ-
վեցին այնտեղ, և անթեղված մնացին կայծեր միայն: Ու երկու որբ ենք մի հար-
կի տակ—հայրս և ես, երկուսս էլ կողոպտված սրտերով: Նա ծերության օրե-
րում սիրող ամուսնուց զրկված, ես՝ կրկնակի որբ... Խեղճ հայր... Տարիներ-
ով որքա՛ն ջանքեր էր անում իր գգվանքների ջերմությամբ բաց անել սրտիս
գոները, մի ուրիշ արեգակից ճառագայթներ մտցնել այնտեղ, տաքացնել՝
կյանքի ուրախություն վառելով... Եվ ամեն անգամ, մինչև այսօր, զո՛ւր էին
այդ ջանքերը... (Դուռն մեջ երևում է Եզնիկ Եպիսկոպոսը: Աշխենը բաշվում
է նրանից, բնկրկում է դեպի անկյունը):

Տեսիլ ԺԴ

Աշխեն, Եզնիկ Եպիսկոպոս

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. (Առաջին նվագ նույնպես մոլորվածի նման է, աճվեցական
հայլերով գնում է դեպի Աշխենը): Ինչո՞ւ այդպես, Աշխեն օրիորդ: Ինչո՞ւ այն
մեծ բաղձության մեջ չէիր դու...

ԱՇԽԵՆ. Ես... այնտեղ էի:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Հիմա՞... Բակո՞ւմ... Ո՛չ, դու այնտեղ չէիր: Անկարելի է,
որ լինեիր դու, և ես չտեսնեիր քեզ...

ԱՇԽԵՆ. Կանանց բաղձությունը մեծ է. ա՛հ, այնքան շատ են հավաքվել,
կուտվել են իրար վրա... Շնչել չէր լինում, տեր աստված...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Այդ նշանակություն չունի, ես քեզ կտեսնեի, եթե այդ բոլորը
թանձրացած լինեիր հինգ անգամ ավելի...

ԱՇԽԵՆ. Զգիտեմ, ես երբեք ուրիշի աչքերով չեմ նայել ինձ...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Ինչո՞ւ... Մի՞թե իմ աչքերը այնքա՛ն ապերախտ են եղել
դեպի քեզ, հայոց օրիորդ (Աշխենը ծածկում է դեմքը ձեռքով): Խնդրում եմ,
ասա՛ անպատճառ, բաղձության մե՞ջ էիր դու...

ԱՇԽԵՆ. Ո՛չ, ո՛չ...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. (Ուրախ, քեքեացած): Ասում էի, որ չեմ կարող սխալվել...
Բայց ինչո՞ւ այնտեղ չէիր...

ԱՇԽԵՆ. Որովհետև... Հացյաց Դրախտից այս կողմը կյանքը ինձ համար
փշրված երազների մի ցուրտ անապատ է...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Ինձ համար էլ, ինձ համար էլ, Աշխեն օրիորդ...

ԱՇԽԵՆ. Ես ուխտավոր էի, ես սպասում էի...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Երանի՛ քեզ, ես այդքան երջանիկ չէի: Պարտքի զգաց-
մունքը ծառացավ առջևս, երբ ես ժամանակ գտա անձնատուր լինելու Հացյաց

Դրախտի հիշատակներին: Ահագին, անսահման վեհ գործը, հայ ժողովրդի գործը, կանչում էր ինձ անձնագործության, որ հարկավոր էր նրա հաջողության համար: Ինձ գերեց և գիտության սերը, որ եկավ, ծանր ու լուսավառ, տիրելու բոլոր զգացմունքներին: Այնուհետև պետք էր անձ գոհել, չէր կարելի չգոհել: Իսկ ի՞նչ բան է անձը, եթե ոչ ինքը՝ սիրտը: Եվ զոհաբերեցի ես իմ սիրտը հայրենիքի սեղանին, գիտության սեղանին... Հեշտ չէր այս զենումը, սրբոյն պատվածքներն այժմ էլ դեռ չեն սպիացել, և ցավը դեռ մրմնջում է այնտեղ... Զգում էի ես, որ իմ սրտի հետ մորթում եմ և մի ուրիշի սիրտը, որ բաբախում է իմի հետ միասին: Բայց բազմակարող հայրենիքը զոհերի թվից, զոհերի մեծությունից չէ քաշվում... Ների՛ր ինձ, Աշխեն: Այս կրակոտ շարժումները, այս ինքնաճանաչ, ոտքի կանգնած թարմ ժողովրդականությունը, որ բռնության ատամների մեջ տրորվելով հանդերձ՝ այնքան վեհ է իր հպարտ բողոքով, իր պայքարող ըմբոստացումով. մի՞թե այս բոլորը բավական չէ իմ զոհաբերությունը նվիրագործելու համար: Զէ՛ որ այսպիսի գեղանի օր պատրաստելու մեջ ես էլ մի շնչին մասնիկ եմ ունեցել, իբրև մեկը մեր մտավորականներից... Մի՞թե այսքանը հերիք չէ, որ դու քո զոհը միացնես իմ զոհին... Պարտքը ամեն ինչ դարձավ ինձ համար: Այս սև զգեստը՝ ահա ե՛ս (Աշխենը ետ է տանում իր վերնագգեստի փեշը, որի տակից երևում է սև զգեստը): Օ՛, դու էլ, դու էլ, սքանչելի կույս... Դու է՛լ ես զոհել անձը... Կանգնենք, ուրեմն, միասին հասարակաց սեղանի առջև, միասին ծառայենք նրան, և թող կատարվող պարտքի համերաշխ գիտակցությունը փոխարինե մեր սրտերի մեջ Հացյաց Դրախտի հավիտենապես զոհված մեր անուշիկ առավոտը...

ԱՇԽԵՆ. (Համարձակ առաջանալով): Տե՛ղ ցույց տուր ինձ, թե ո՛ւր պետք է հավաքել այն ընծայաբերությունները, որ անում են հայ կանայք հայրենիքի փրկության: Ես դանդաղ կպտտեմ, կփողովեմ շա՛տ ու շա՛տ, ամբողջ դեղերով և մենակ, շալակովս կբերեմ ու կհանձնեմ քեզ անհուն հարստություններ, գոհարեղեն, զարդարանք, ոսկի, փղոսկր: Դու տե՛ղ պատրաստիր, ես զննեցի (Դուրս է վազում):

Տեսիլ ԺԵ

Նզնիկ կայսկոպոս

ԵՂՆԻԿ ԵՊ. (Նստած է, կարծես մոռացած ամեն ինչ, տարված է մաքնում: Ուշադրություն չէ դարձնում վանդակի վրա, որ ներս գալով, մի քույր է դնում նրա առջև ու էլի նեղանում): Հիշատակներ, հիշատակներ, դեռ վա՛ղ է ձեր հմայքը մոռանալ... (Մեքենաբար վերցնում է քույրը, ետ տանում նրա ծալֆերը): Ի՞նչ, ի՞նչ... ինչպե՞ս... Անկարելի է... Հրեշտակ է... Զանգազան իշխանը դավաճա՞ն... Այն էլ ծա՞նր, մահապա՞րտ... Բայց նա Աշխենի հայրն է... (Վեր է կենում, ման է գալիս շղայնացած): Ես պետք է ի կատար ածեմ դատավճիռը արագահաս, կայծակնահար, որ կայացրել է ժողովրդական կառավարությունը: Պետք է ստորագրեմ հրամանը, ուղարկեմ իսկույն... Ինձ է հանձնված այսպիսի վճիռների կատարումը... Եվ ի՞նչ սոսկալի մահ... Քարկոծում... Ո՛չ, այս արդեն... Պետք էր, վերջապես, խնայել այդ սուրբ աղջկան, նրա ոսկի սիրտը... Գեթ մի անգամ հարգվեր սրտի իրավունքը (Վնասկանություն է արտահայտում): Այո՛, սա հաստատ է... (Մտածում է): Բայց դավաճանություն հայրենիքի դեմ, մեր գործի վտանգում... Թուլանա՞լ այսպիսի ժա-

մանակ, մեծ մարտի նախօրյակի՞ն... Ո՛չ (Զղուտ շարժումով վերցնում է գրիչը): Ո՛չ մի զոհ մեծ չէ հայրենիքի համար... Ես կլինեմ մեր վճռի առաջին կատարողը (Ձեռք դնում է քղթի վրա): Հանո՛ւն հայրենիքի (Ստորագրում է):

ՎԱՐԱԳՈՒՅՐ

ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ընդարձակ պատշգամբ Արտաշատի մարդսպանական ապարանքում: Զարդարված ծառերով, բույսերով, ծաղիկներով: Վարագույրներ, գորգեր, վերևի անկյունում, բարձր պատվանդանի վրա դրված է պղնձե մեծ կրակարան, իսկ նրա վրա զրադաշտական կրակն է վառված: Սպիտակ շորեր հագած մի պաքսիկ փուշտիպան երբեմնակի դուրս է գալիս կողքի սենյակից, արծարծում է կրակը, դնելով փայտի փոքրիկ կտորներ:

Պատշգամբի առջև՝ պարտեզ և հրապարակ:

Դիշերային զինվածություն էր պատշգամբում: Նա շարունակվում է, թեև արդեն բավական թուլացած, առավոտյան լուսաբացին: Ծրագներն աղոտ պլպլում են: Տարածված են փափուկ ներքնակներ, որոնց վրա նստած են նախարարները: Ցուրաքանչյուրը թիկն է տվել գեղեցիկ ասեղնազոր՝ բարձին: Նստածների առջև բացված է սփռոցը: Կերակուրներ, մրգեղեն, զինու ամաններ, արծաթե ու ոսկե զավթներ: Դուստների մի խումբ, բաղկացած երեք աղջիկներից ու երկու պատանիներից, երգում են նվագելով: Նրանք հագնված են գեղեցիկ, ծաղկեպսակներ ունեին դուխների վրա: Մատովակը գինի է մատուցանում Վասակ իշխանին, որ նստած է վերևում, զրադաշտական կրակի մոտ:

Տեսիլ Ա

Վասակ, Տիրաց, Արտեմ, Ներսես, Գաղիշ, Մանեն, զուսաններ

ՎԱՍԱԿ. Վառվում է երկինքը, հայոց իշխաններ: Մեծ Վահագնը ծնվում է ծիրանի բոցերից: Միրանի գինին էին մեր նախնիքները ձոնում այս ծիրանի ժամին: Մեր գավաթները, իշխաններ, մայր արևածագին:

(Ամենք բարձրացնում են գավաթները: Աղմկալից ողջույններ աղոթաբանին):

ԱՐՏԱԿ. Վահագնե՛ր... Բայց առանց Աստվածի՞... Մատաղ եմ նրան...

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՒՄԱՆ (Երգում է): Մշուշն իջավ Մշո դաշտը, շերտ-շերտ ծալվեց կուտակվեց, բռնեց լեռ, ձոր, տնտառ, ե՛րեք հասավ, տարածվեց, ծածկվեց արևը, մթնացավ...

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՒՄԱՆ. Ապշած է աշխարհ, հաժքերն են կանգնել, հովվի բերանում սրինգն է տառել: Քարքե լեռան դաշար լանջին հայ կտրիճները կանգնեցին... Տենչանք ունին իրանց սրտում, կրակ տենչանք՝ տեսնելու փրկուր կուրծքը Աստղիկ դիցուհու, երբ նա նաղանքով կաթնաղբյուրի ակն է մտնում լողանալու...

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳՈՒՄԱՆ. Բայց գու՞թ շատ ունի հայոց շքնաղ դիցուհին: Մի՛ գաք, մի՛, հայոց կտրիճներ, հայ լեռների արծիվներ, դուք կայրվիք իմ լույս լանջից, ձեզ կտոշորե իմ հրաշք մերկությունը... Լսող չկա... Հիացք կտրած՝ ցած են նայում, հազար կրակ, բյուր-բյուր նետեր մատաղ սրտին ի՞նչ կա-

նեն... Սեր է տենչում կյանքի դարձր գործուն, տեսնել գեղը աստվածային մեղկություն...

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՒՍԱՆ. Ու գայրացած Աստղիկը, խայտակն դիցուհին, մայրը վայելքի, մշուշ հանեց դաշտի կրծքից, փռեց, կուտեց ամեն տեղ, հանվեց մերկացավ առանց քաշվելու, և ծփանքով անուշիկ պիքները կաթնափրփուր եկան նազանք տալով լիզել նրա կուրծքը սիրառատ...

ԱՐՏԱԿ. Գեղեցիկ է...

ՆԵՐՍԵՆ. Օրորում է... Լա՛վ կլինե՞ր այսպես քնել:

ՏԻՐՈՅ. (Գուսաններին): Ապրի՛ք... Ձեզ ընծայում եմ հինգ բեռն ցորեն, երկու արջառ:

ԱՐՏԱԿ. Ես էլ իմ բաժինը:

ՆԵՐՍԵՆ. Մեր տունն էլ կգաք...

(Իրեն շնորհակալություն գուսանները մի զգայեալան պար եմ սկսում նվագելով: Հիացմունք, բացականչություններ, ծափեր):

ՏԻՐՈՅ. Վասակ իշխան, ահա այս բոլորը մեզ հարազատ է... Մեր հայրերը, մեր պապերն այսպես են ապրել, այսպես են հաղթել...

ՎԱՍԱԿ. Եվ թո՛ղ նորից դան նրանք, նորից՝ իրանց չքնաղ Աստղիկով, իրանց քաջահաղթ Վահագնով, ոսկեմայր Անահիտով մեր որբացած աշխարհը բարձրացնելու:

ԳԱԴԻՇՈ. Կզան ու կբերեն իրանցից պսակված մի իմաստուն առաջնորդ հայոց աշխարհը երջանկացնելու համար: (Ամենքը դարձնում են իրանց հայացքը Վասակի վրա և նրան են ուղղում իրանց գավաթները):

ՎԱՍԱԿ. Նրանց կողմն է այսօր արյաց ամբողջ գործությունը...

ՁԱՅՆԵՐ. Կեցցե՛ք...

ԱՐՏԱԿ. Մեռա՛նք ձեթից ու ոսպից, խնկից ու մոմից, շոքեշոք սողալուց, ճակատներս գետնին դարնելուց... Մեռանք «մեղա» կանչելուց, գիշեր ցերեկ պաղատելուց, որ մի հրեա աստված մեզ խղճա...

ՆԵՐՍԵՆ. Մի երկիր, որ ուրախանալ չգիտե լի կրծքով, ծայրից ծայր, մինչև պոռնկները, ապրելու իրավունք չունի:

ՄԱՆՆԵՃ. Գինի, կին, վայելք, հղիացում...

ԱՌԱՋԻՆ ԳՈՒՍԱՆ. (Նրզում է): Ոսկի երազներ, բյուր համբույրներով, կրակե մանյակ՝ կույսի լանջին... Ու գլուխը վարսագեղ, ծնկան վրա նիրհած, փայփայլում է անհագ մինչ լույս առավոտ...

ՆԵՐՍԵՆ. Ա՛հ, սա մանավանդ նուրբ է, գեղեցիկ է, իշխաններ: Համբույրները, լսո՛ւմ եք, կրակե մանյակի պես կախվում են կույսի կրծքին, և նրա վարսագեղ գլուխը ծնկան վրա (Խփում է ծնկան)...

ԱՐՏԱԿ. Մեռա՛նք խելքից, երկինքը քննելուց, մարմինը տանջելուց... Գրեցի ու գրչից, վարդապետ բարեկույց, կոշնակից ու ժամհարից, դպրոց վագելուց (Բնդհանուր ծիծաղ): Ռամիկը կերավ մեզ, շինականի ծուխը խեղդեց ամենքիս...

ՎԱՍԱԿ. Ամենից անտանելին այդ վերջինն է, Արտակ իշխան: Ես գերի էի շինականների ձեռքին, որոնք այսօր, ավա՛ղ, կառավարում են հայոց աշխարհը: Իրանց անունը դրել են ժողովրդական կառավարություն, իրանց աստծուն էլ բազմեցրել են իրանց կողքին և ինչ իրանք ուզում են անել, անվանում են՝ «ժողովուրդն ուզեց», «աստծու կամքն է»: Նայում էի նրանց, երբ հավաքվում էին միասին: Ո՛վ գիտե, ո՛րը նախարարածի որդի, ո՛րը՝ իշապանի, ո՛րը՝ բրուտի... Եկել են իրար գտել, իշխանություն հափշտակել, իրար գովում են, իրար պաշտում են, մեկի խոսքը մյուսի բերանումն է... Ո՛չ խելք, ո՛չ զգաստություն... Հարբածներ են, այն էլ ոչ թե գինով, այլ խաշխաշով...

ՄԱՆՆԵՃ. Խմենք, իշխաններ, նորից ու նորից Վասակ իշխանի կենացը: Ցանկանք, որ նա ազատե հայոց աշխարհը նախարարածներից ու իշապաններից (Աղմկալից բացականչություններ, ամենքը գավաթներ են բարձրացնում: Գուսանները երգում ու պարում են):

ՎԱՍԱԿ. Շնորհակալ եմ, բարձակից եղբայրներ... Առանց ձեզ չէ, որ պիտի գլուխ գա այս հիանալի գործը: Ձեզ վրա պիտի հենվի իմ ձեռքը: Արքայից արքան ձեզ հարուստ ընծաներ է ուղարկել և տվել է թագավորական խոստում, որ ապստամբ նախարարների կալվածները ձեզ պիտի անցնեն...

ՏԻՐՈՅ. Այսպես շուտ-շուտ հավաքվենք, Վասակ իշխան, այս գավաթները շուտ-շուտ համբուրենք:

ԱՐՏԱԿ. Եվ այս աղջիկներից էլ (Գրկում է գուսան աղջիկներից մեկին)... Այսպես, ահա Շուտ-շուտ, շատ-շատ (Ձեռքով շոյում է աղջկա դեմքը: Զվարթ ծիծաղ: Խրախուսանքներ):

ՎԱՍԱԿ. Բայց այդ հետո, հետո, հայոց իշխաններ: Այսօր դեռ գործել է հարկավոր: Ես արդեն բաց եմ արել ամեն ինչ, և դուք գիտեք բոլորը: Հաշտություն մասին խոսք անգամ չէ կարող լինել: Կռիվ է: Մենք կովում ենք մեր օգուտների համար. մեր կռիվը շինական վայրենացման դեմ է, որ սպառնում է կործանել մեր աշխարհը:

ՏԻՐՈՅ. Այսպես վաղուց էր հարկավոր, հիշո՛ւմ ես, այն օրից, երբ կանչված էինք Սահակ կաթողիկոսի մոտ...

ՎԱՍԱԿ. Շատ ճիշտ է, Բագրատունյաց տեր, բայց մտադրությունս իրագործելու համար պատրաստվել էր հարկավոր: Ես պատրաստվում էի դեռ այն ժամանակներից, իսկ հարմարություն ստեղծվեց այժմ միայն: Նրանց ձեռքն ընկա: Սկզբում փորձեցի խելքի բերել, ետ կասեցնել վտանգավոր շարժումներից, որովհետև... մեր երկիրը, մեր ժողովուրդն է վնասվողը... ուզում էի բանականության ուժով ճնշել նրանց: Գուցե այսպես կարելի լիներ հասնել նպատակիս: Բայց երբ տեսա, որ դուր է ամեն մի փորձ, մտա նրանց մեջ և նրանց կործանումը փութացնելու համար՝ խրախուսում էի նրանց շարժումը: Ստորագրեցի նրանց հետ ապստամբական թղթեր, դիմում արինք միասին հունաց կայսրին: Նրանք հավատում էին ինձ, իսկ ես՝ վերահաս էի լինում նրանց բոլոր գաղտնիքներին: Նրեխաներ են, կարելի է նրանց խաբել ամեն տեսակ խաղալիքով, օրինակ՝ մի թուղթ գրելով և նրանց Ավետարանին կնքելով: Այս միջոցներով է, որ ես խաբեցի Վարդանի նման քաջ միամտին և ուղարկեցի նրան Աղվանից երկիրը: Հետևանքը հայտնի է ամենքիդ: Մեր փառավոր հաղթանակները, մեր գրավումներն ու հափշտակումները, որոնցից հետո է ահա, որ եկանք մեր խոնջած բազուկները այս գավաթներով վարձատրելու (Բարձրացնում է գավաթը: Նորից ցնծության աղաղակներ: Ներսեհն էլ գուսան աղջիկներից մեկին գրկում է, հետը սիրաբանություն սկսում):

ՄԱՆՆԵՃ. Ճիշտ որ մեծ խելքով հաջողեցրած մի բան էր այս մեր ամբողջ հաղթանակը:

ՎԱՍԱԿ. Բայց հիմա տեսե՛ք՝ որքա՛ն դարմանալի է պատերազմական բախտը: Նրեկ արշավում էինք, այսօր պիտի պարպենք Արտաշատը, ետ քաշվենք՝ մեր գործն ավելի ամրացնելու համար: Վարդանը վերադառնում է Աղվանքից, գայրացած այստեղի մեր հաջողություններից: Մնալ այստեղ, պիտի նշանակեք ահավոր պատերազմների դուռ բաց անել: Այդ չեմ ուզում ես: Արյաց դորբերը դեռ չեն կենտրոնացել Ատրպատականում և այս բոսպիս չեն կարող մեզ օգնության ձեռք մեկնել: Նրանք չեն մոռանում, որ իրանց դեմ Վարդան Մամիկոնյանի պես մի զորավար ունին: Զպիտի մոռանանք, իհարկե, և մենք:

ԱՐՏԱԿ. (Իր գուսան աղջկա գլուխը քնի տակ առնելով): Չէ՞ր կարելի, վասակ իշխան, մի բան անել, որ վարդանը քաջ չլինի...

ՎԱՍԱԿ. Ինչպե՞ս անենք այդ:

ԱՐՏԱԿ. Նախարարական խորհրդով: Հայոց աշխարհում այսքան նախարարներ որ միաբանվենք՝ հո սարեր կքանդենք, ի՞նչ բան է իմ առաջարկածը... Ես չեմ ուզում, որ նա քաջ անվանվի...

ՎԱՍԱԿ. Բայց եթե նա քաջ է:

ԱՐՏԱԿ. Այդ միևնույն է: Լինի, չլինի՝ ես չեմ ուզում: Եվ այս՝ ոչ թե հիմա, այլ միշտ, այն ժամանակ էլ, երբ բարեկամ էինք ես ու վարդանը: Երբեք իմ բերանից դուրս չէ եկել քաջ անունը... Ես չեմ ուզում, որ մեկն ինձանից ավելի լինի: Պրծա՛վ: վարդանը քաջ չպիտի լինի: Այս բանի մեջ մեզ գուցե օգնեն կախարդանքը, բժժանքը, դանակը, թե ուրիշ... Ի՞նչ իմանամ... Ես ժամանակ չունեմ, այստեղ զբաղված եմ, դո՛ւր գտեք: Չեմ ուզում ու չպիտի լինի:

ՆԵՐՍԵՆ. Արտակ իշխանի մտքինը ես էլ եմ իմանում:

ՄԱՆԵՃ. Ես էլ...

ԳԱԴԻՇՈ. Եվ ես... Մենք տանել չենք կարողանում...

ՎԱՍԱԿ. Մեր ամբողջ գործը հենց այդ է, իշխաններ: Կշարդենք վարդանին, և ահա նա այլևս քաջ չէ: Դրա համար հարկավոր է, որ այսօր իսկ, հենց հիմա, թողնենք Արտաշատը և մեր ուժերը քաշենք դեպի պարսից մեծ բանակը... (Բարձրացնելով գավաթը): Մեր վերջնական հաղթանակի կենացը:

ԱՐՏԱԿ. Այդ իմ ասածը չէ, բայց էլի խմում եմ...

(Ուրախությամբ վերակենդանանում է: Նվազ, պար, որ, սակայն, հանկարծ կտրվում է: Մտնում է մոգվածը՝ բազմաթիվ մոգերով շրջապատված):

Տեսիլ Բ

Նրանք, մոգված, մոգեր

ՄԱԳՊԵՏ. Ողջո՛ւյն հայոց իշխաններին:

ՎԱՍԱԿ. Ողջո՛ւյն և ձեզ, արքայ մոգայետ:

(Սկսվում է պաշտոն կրակի մոտ: Մոգվածն ու մոգերը հագած են սպիտակ շորեր, բերաններին, բրի վերևից կապում են սպիտակ փանդամներ, որոնք ծածկում են բերանն ու կզակը: Մոգվածը ձեռքն է առնում փոփոխ արժանիքներ, որի մեջ սրբազան «հոմա» նյութն է, որից կախվում է կրակի վրա: Բոլոր նախարարները ունեն փափառ, և ամեն անգամ, երբ մոգվածն ու մոգերը զլուխ են տալիս կրակին, իրանք եւ շերտնադրությամբ զլուխ են իջեցնում: Բոցերն արժարժվում են, բարձրանում, ամենքը աղոթավորի դիրք են բռնում):

ՄԱԳՊԵՏ. (Կարդում է Զենդ-Ավեստայից): «Զրադաշտն ասում է՝ պատիվ Մազդայից ստեղծված հոմային — նա իսկապես հոմա է, որ ստեղծվել է Մազդայի ձեռքով: Պատի՛վ հոմային (Կաթեցնում է կրակի վրա): Ես երգում եմ գովեստը բոլոր հոմաների, որոնք աճում են թե՛ լեռների գագաթներին, թե՛ հովիտների խորքում, կիրճերի մեջ: Ես քեզ կածեմ, ո՛վ հոմա, արծաթի բաժակից ոսկի անոթի մեջ, որ դու շթափվես հողի վրա, դու, որ հարուստ արժեք ունիս: Քեզ համար են այս երգերը, գովեստի այս օրհներգը: Դու ես բարիքներ բաժանում... Ես գովում եմ բոլոր բարի մտքերը, բոլոր բարի խոսքերը, բոլոր բարի գործերը: Ես գրկում եմ այն ամենը, ինչ բարի է մտքի, խոսքի և գործի մեջ: Ես հրաժարվում եմ բոլոր վատ մտքերից, բոլոր մեղավոր խոսքերից, բոլոր վատ գործերից (Կաթեցնում է հեղուկը: Վերցնում է փանդամը բերանից: Մոգերը խոր երկրպագությամբ են անում ու դուրս գնում):

Տեսիլ Գ

Նրանք՝ առանց մոգերի

ՄԱԳՊԵՏ. Ինչպե՞ս է Որմիզդն օգնում ձեր գործերին:

ՎԱՍԱԿ. Փա՛ռք նրան... Դու արդեն տեսար, տեր մոգայետ...

ՄԱԳՊԵՏ. Փա՛ռք իրան... Այսուհետև էլ լավ կլինիք, միայն շմոռանաք (օրվա հինգ պահերին պաշտոն մատուցանելը աստվածներին...)

ՎԱՍԱԿ. Բայց այսօր մենք արքունի բանակը պիտի տեղափոխվենք: Մեր թշնամիները գուցե հենց այսօր մտնեն քաղաք: Այն ժամանակ ի՞նչ կլինի սրբազան կրակը:

ՄԱԳՊԵՏ. (Միշտ անխռով պաղուրյամբ): Նա կմնա այստեղ անսասան և անշիջանելի, սպասավորն էլ նրա մոտ անբաժան, որ կերակուր տա նրան անընդհատ: Հզոր է մեր աստվածը, վախ չունի ոչ ոքից, փախչել չգիտե: Եվ ձեր ու մեր թշնամիները չեն համարձակվի նրան վնաս նյութել. արյաց ամբողջ ուժը նրան է ծառայում: Ես էլ այստեղ եմ, իմ տանը (Դուրս է գնում: Նրա ետևից կամաց-կամաց ցրվել են սկսում և նախարարները: Գնում են և գուսանները):

ՎԱՍԱԿ. (Գնացողների ետևից): Քնել չկա, հայոց իշխաններ: Հրաման արեք ձեր զնդերին իսկույն ճանապարհվել (Տեսնելով ներս եկող Զանգակին): Ողջո՛ւյն, տեր Զանգակ...

Տեսիլ Դ

Վասակ, Զանգակ երեց

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. Բարով լինես ու հազար բարով, տեր մարդպան (զլուխ է տալիս): Բավական լավ լուրեր եմ բերել քեզ:

ՎԱՍԱԿ. (Շտապով): Սպարապետի՞ց:

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. Սպարապետի վերաբերմամբ լուրերը մնում են նույնը՝ սպառնական: Դալիս է նա հաղթությամբ, «կառօք և երիվարօք», նոր հաղթության հավատով լցված: Դալիս է, ինչպես ամեն տեղ են ասում՝ «առ ի դատելը»:

ՎԱՍԱԿ. (Հեզմանով): Ինչպես ձեր Քրիստոսը, հա՛... էշի վրա նստած...

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. (Նույն ձևով): Նա իր էշով էլ քո Որմիզդից պակաս չէ:

ՎԱՍԱԿ. Թո՛ղ երկուսն էլ մի կողմ կենան: Դու ա՛յն ասա, ի՞նչ ճանապարհով է գալիս, որքա՞ն մարդ ունի:

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. Ճանապարհ... Նա հեռու չէ այստեղից: Դաշտի ճանապարհ, մեծ, լայն, հարթ, կույրն էլ կարող է դնալ առանց առաջնորդի... Մնացած հարցերիդ պատասխանը ուրիշներից ուղի՛ր: Ես կատարում էի ավելի արդյունավոր գործ: Մեր Պետրոս երեցի հետ բավական ժողովուրդ որսացի. Պետրոս առաքյալը իր կյանքում այնքան ձուկ որսած չի լինի: Զուր չենք այս երկար հազուստները հագել: Մանավանդ երբ ծոցներիցս խաչ ենք հանում... Զարմանալի հրաշագործ արծաթ է: Հավատում են, որ եկեղեցու իսկական պաշտպանը դու ես, իշխան, երեակայա՞ծ ես այսպիսի բան: Այդ հավատն ամրապնդելու համար Ավետարանին էլ էինք դիմում...

ՎԱՍԱԿ. Կարդո՞ւմ էիր:

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. Չէ՛, համբուրել էինք տալիս: Այս ավելի հեշտ է, քան կարդալը:

ՎԱՍԱԿ. Պետք է, պետք է այդ ասել ամեն տեղ... որ պարսիկները բո-

լորովին գործ չունի՝ մեր հարձակումի հետ, որ նրանք միայն ապստամբներին են պատժում...

ՁԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. (Հեզնոբեն): Որ այս մողերը դրոսանքի են եկել մեզ մոտ, որ նրանց ատրուշանները օջախներ են՝ ձեռքեր տաքացնելու համար... Ինչպես էլ լինի, մերն այն է, որ խաբենք, չէ՞: Հայոց աշխարհն ընդարձակ, ժողովուրդը՝ հավատացող: Օրհնյալ լինի: Գնամ, գնամ քարոզելու Սյունյաց տիրոջ ավետարանը: Շատ կարճ ժամանակով մտա, մինչև որ ձիս մի կտոր բան կուտեմ... Եվ քեզ էլ մտածելու մի քիչ նյութ տալու համար, իշխան:

ՎԱՍԱԿ. Շնորհակալ եմ, տեր երեց, դու միշտ ինձ լավ նյութեր ես բերում: Եվ հիմա այդ խաչն ու ավետարանը ինձ մի նոր միտք տվին...

ՁԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. Բայց նախ՝ ինձ անիրավ մամոնա է հարկավոր: Բառ խրթին է, բայց դու, իբրև նախկին քրիստոնյա, կհասկանաս: Պաշարներս բոլորովին վերջացել են: «Ո՛չ միայն բանիւն ասածոյ կեցցէ մարդ»: Հետո... լսա՛լից ու Ավետարանից էլ շատ՝ անիրավ մամոնան է բան սարքում...

ՎԱՍԱԿ. Ո՛վ է հակառակը պնդում (Ուրախացած): Չէ՛, մենք զորեղ միջոցներ ունինք... Ամեն ինչ կտրվի քեզ առատությամբ... Երգվում եմ (Ձեռք մեկնում է դեպի կրակը):

ՁԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. (Խորամանկ ժպիտով): Պաշտելս չէ գալիս... Մխտա ու մոխրոտ է:

ՎԱՍԱԿ. Մեր աստվածն է:

ՁԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. Ձեռքիցդ շխեցի: Ես դեռ եկեղեցումն եմ: Եվ եթե այնտեղից դուրս գալու էլ լինեմ, չթողնեմ՝ քո օգտի համար: Դեռ գործ շատ ունինք, չէ՞: Մինչև (խորամանկ ձեռնով գլխի վրա բագի նշան է անում): Եվ այն ժամանակ չես մոռանա խոնարհ աղոթարար ծառայիդ: Հավատա՛, տեր արք... իշխան, հայոց աշխարհը չի քանդվի, եթե Ձանդակ երեցը նստե Նովսեփ Հոգեմեջեցու տեղը...

ՎԱՍԱԿ. (Վարակվելով նրա տրամադրությունից, զվարթ, ծիծաղկոտ): Գնա՛, գնա՛, և աղոթի՛ր, և աշխատի՛ր: Ամեն ինչ կլինի, եթե չքնենք: Մենք զենքի ահավոր ուժ ունինք, բայց զենքից ավելի մեծ ուժ է հնարիմացությունը: Մտնել ամեն տեղ, բաժանություն գցել միացածների մեջ, թուլացնել կապերը, կասկած սերմանել, անհամաձայնություններ ու դիմադրություններ գրգռել... ահա՛ հաղթության լավագույն գրավականը: Ամեն տեղ աշխատիր վարկաբեկ անել Վարդանանց... Հավատացրո՛ւ, որ անմիտ և ապարդյուն ապստամբություն է, որ մենք բոլորս շատ լավ կապրենք առանց այդ եպիսկոպոսների և վարդապետների: Պետք է նրանց դեն քշել, և այն ժամանակ արյաց արքան մեզ բարերարություններ շատ կանե:

ՁԱՆԳԱԿ ԵՐԵՅ. Իմ ու քո աստվածը վկա, որ այդպես խոսելով՝ երեսխային էլ չես խաբի, տեր մարդպան... Միտքն այդպես է, բայց խոսքն ուրիշ պիտի լինի: Ե՛հ, ինչ եմ երկարացնում: Ես հո չեմ եկել այստեղ քեզ դաս տալու... Անիրավ մամոնան...

ՎԱՍԱԿ. (Ձեռք մտեմաբար նրա ուսին դնելով): Հա՛, լավ, լավ, (Տանում է): Գրպաններդ լցնեմ մինչև բերանը (Երկուսով դուրս են գնում: Քիչ անցած՝ մանում է Աշխենը՝ սևեռ հագած):

Տեսիլ Ե

Աշխեն

ԱՇԽԵՆ. (Տխուր ու ցած ձայնով): Այն մրմունջը... ականջիս մեջ, ուղեղիս մեջ, սրտիս մեջ: Միշտ, անլուռ, հնչում է նա հայրական սրտի ջերմ շեշտերով

և միշտ միալար «վրժ» է կանչում... Ու եկա ես այստեղ, ահ... Եկա, իմանալով ո՛ւր եմ գնում, եկա, և ամենքը տեսան... Թո՛ղ... ես սիրում եմ իմ հորը և այժմ, երբ նրա ամբողջ էությունից ոչինչ չէ մնացել, ո՛չ նույնիսկ մի հողաթումբ, որի վրա կարողանայի գնել ճակատու այս սոսկալի մենակության մեջ... Այո՛, այժմ էլ սիրում եմ: Ջերմապես փարեցի նրան մանավանդ այն րոպեից, երբ ամբողջ աշխարհն էր նրան հալածում, անարգում. կտոր-կտոր պոկում էր նրա մսերը՝ գազանային մի հագուրդ ստանալու համար: Իմ նեցուկն էր նա: Շա՛տ համարեցին (Արտասվում է) այս բախտը և շտապեցին ցնխի ու անարգանքի մեջ տրորել նրան: Ի՛նչ զղվելի աղաղակներով էին ջարդված մսակույտ դարձնում խեղճ հորս. «Մա՛հ դավաճանին»: Արդյոք դավաճա՞ն էր նա: Զգիտեմ: Զիմացա՛: Զթողին, որ վերջին անգամ երկու խոսք ասե իր դժբախտ որբին: Զուր էի աղաչում դահիճներին: Նա խլվեց իմ գրկից: Օ՛, նրա վերջին հայացքը՝ աղաչվոր, տարակուսական... Հարցնում էր ինձ անձայն. «Ի՞նչ կլինես դու, ձագո՛ւկս»: Իմ սիրտն այսպես կարդաց, թե ինչ է ասում նրա պատվող սիրտը խոշոր, սիրուն աչքերի միջով... Եվ կատարվեց այս դարհուրելի դժբախտությունը նրա հրամանով, նրա, տեր աստված, որ ինքն էր խոստովանում, թե մորթել է իմ սիրտը: Զբավականացավ մի անգամ մորթելով, երկրորդ անգամ դանակ քաշեց... (Վճռականորեն): Բայց բավական է այլևս: Ամբողջ աշխարհն է այսօր աղաղակում՝ «բավական է»: Զեմ ուզում այլևս անբարբառ զոհ դառնալ: Մարդ եմ և ես: Կաղաղակեմ, թո՛ղ լսեն ինձ մարդիկ, և ամենից առաջ հենց նա, մահավճիռներ ստորագրողը: Հորս արյունաշաղխ ուրվականը բերավ ինձ այստեղ: Շատ ուղիղ է, որ այս չէ իմ տեղը (Ցույց է տալիս կրակը), բայց, վերջապես, մի քիչ էլ ինձանով ապրել եմ ուզում: Վրեժիս զգացմունքը այստեղ բավարարություն է գտնում, և ես արդեն դանակ ունեմ ձեռքիս: Հարված եմ պատրաստում, և եթե նա ընկնե հարվածիս տակ, չեմ վարանի մինչև վերջը տանել մահացման գործը: Սիրտս բաժանվել է պատառների, որոնք մրցում են իրար հետ: Քեռիս ուղղում է իմ վրեժը իմ սիրտը մորթողի դեմ... Սարսափելի է քեռիս իբրև հակառակորդ, և ես նրան դիմադրել չեմ կարողանում: Սակայն այսպես է ամբողջ աշխարհը: Խնայել, զթալ չկա, և ով ուզում է առանց ոտների տակ տրորվելու, այսպես պիտի լինի (Հրապարակում երևում են մի խումբ կանայք և երեխաներ, շրջապատված գինվորներով: Կալանավորներ են, և նրանց տանում են շտապով: Աշխենը հանկարծ նանաչում է նրանց): Ա՛հ, Դատրիկ, Զվիկ, Վահան, Շուշանիկ, Քույրիկ... Բոլորը, բոլորը... դայակներով, նաժիշտներով... Ո՛ւր են տանում (Ձեռքերը տարածելով դեպի նրանց): Կացե՛ք, կանգնեցե՛ք, մի խոսքի, մի բարեկ համար (Խումբն անցնում է): Ո՛հ, մինչև անգամ չնայեցին ինձ... Արհամարհում են... Հասկացա ինչու, ո՛վ բախտ՝ դավաճանի աղջիկ, դավաճանի տուն (Հուսափառական շարժումներ է գործում, և այս միջոցին նրա քեր բռնում է Վասակը):

Տեսիլ Զ

Աշխեն, Վասակ

ՎԱՍԱԿ. Նրանք չէին կարող ոչ ոքի հետ խոսել: Արգելված է...

ԱՇԽԵՆ. Ո՛չ, արգելքը չէ... Նրանք չնայեցին էլ, արհամարհում էին:

ՎԱՍԱԿ. Դատարկ հպարտություն...

ԱՇԽԵՆ. Բայց ո՛ւր են տանում նրանց:

ՎԱՍԱԿ. Չե՞ս իմացել... Իմ գերիններն են նրանք: Ուղարկում եմ մեր Որոտնա բերդը... Հիշո՞ւմ ես:

ԱՇԽԵՆ. Որոտնա բերդը... Ա՛հ... Ձվիկա այնտե՛ղ (Կիսաձայն): Ես կազատեմ նրան:

ՎԱՍԱԿ. Նրանց շտապեցնում են: Ժամանակ չկա: Քաղաքի դռների մոտ նրանց սպասում են ձիաները, որոնք պիտի փախցնեն նրանց այսօր հեռո՛ւ այստեղից: Ափսոս միայն, որ որսի ամենաշաղ պատառը դուրս պրծավ մեր ձեռքից... Սահականույշը...

ԱՇԽԵՆ. Մամիկոնյան մեծ տիկի՞նք... Ի՞նչ եղավ նա, քեռի...

ՎԱՍԱԿ. Ազատվեց, այն միջոցին նա Աշտիշատ էր գտնվում:

ԱՇԽԵՆ. (Հանգստանալով): Բայց, քեռի, անմեղ են նրանք... Ձվիկը, Մամիկոնյան երկրորդ տիկինը, իմ ընկերուհին է... Երեխաները... հրեշտակներ... Ա՛հ, որքա՛ն դաժան է մեր ժամանակը:

ՎԱՍԱԿ. Ինչո՞ւ միայն հիմա: Ամեն ժամանակ, սիրելի՛ս, օրենք է, որ չոր փայտի հետ այրվի և թացը... Հիմա տեսնեմ ինչ պիտի ինձ ասե Վարդան սպարապետը: Վաղը կգա այստեղ հաշտություն աղերսելու, բայց ինձ այստեղ չի գտնի...

ԱՇԽԵՆ. (Ձեռքերը տարածելով գերիների ետևից): Ձվիկ, ա՛հ, սիրելի՛ Ձվիկ... (Հանկարծակի փոխվելով): Ինձ էլ, քեռի, ինձ էլ ուղարկիր Մյունիք... Ես ուզում եմ տեսնել տատիս: Ես կերթամ և Որոտնա բերդը... Ոչինչ չեմ անի... Միայն մխիթարել նրանց, լինել նրանց հետ գոնե օրը մի ժամ... Մի գավաթ ջուր մատուցանել... համբուրել երեխաներին...

ՎԱՍԱԿ. Բայց մոռացա՞ր վրեժը... Խեղճ Ջանդաղանի գլխի տեղ մնացել էր սպիտակ մազերի, ուղեղի, մսի, ոսկորների և ցեխի մի արյունոտ զանգված... Քիչ ուշացել էի, հասա այն միջոցին, երբ վճիռը կայացել էր արդեն: Խնդրեցի, չլսեցին: Եթե մի անգամ էլ կրկնեի խնդրքս, ինձ էլ պիտի նույն վախճանին դատապարտեին: Եվ դու դեռ խղճո՞ւմ ես...

ԱՇԽԵՆ. Ա՛հ... Այո՛... մնամ... (Ջղային հուզմունք: Թուլացած ընկնում է պատշգամբի անկյունում, ծաղիկների ետևը: Վասակն շտապով հեռանում է:

(Թեմն առժամակ դատարկ է: Հրապարակում կամաց-կամաց սկսվում է շարժում: Երեւում են քաղաքացիներ, որոնք գնում են իրանց գործին: Հակառակ կողմից եկողներ էլ կան. նանդիպում են իրար, կանգ են առնում, խոսում, էլի շարունակում ճանապարհը):

Տեսիլ Է

Քաղաքացիներ

1-ԻՆ ՔԱՂԱՔԱՅԻ. (Ցած ձայնով, կասկածանքով նայելով պատշգամբին): Որի՞ն հավատանք...

2-ՐԴ ՔԱՂԱՔԱՅԻ. Ջուր է ղզուշությունդ, այնտեղ հիմա ոչ ոք չկա, բացի մի երկու պարսիկից...

3-ՐԴ ՔԱՂ. (Մոտենալով): Գնացին, ես էլ տեսա... Մարդպանը, նախա-րարները... Սաստիկ ձիավարում էին... Թռան...

2-ՐԴ ՔԱՂ. Ջարմանալի բաներ են կատարվում: Ի՞նչ էր նշանակում այն մյուսը:

3-ՐԴ ՔԱՂ. Ո՞րը:

2-ՐԴ ՔԱՂ. Մամիկոնյան գերիները... Ես տեսա նրանց...

4-ՐԴ ՔԱՂ. (Մոտենալով): Գերիներ՞ն եք ասում: Ես էլ իմացա: Այն

ժամանակ, երբ նրանք դուրս էին գնում Գառնիի դռներից, Վաղարշապատի դռներին մոտենում էին Վարդան սպարապետի զորքերը...

1-ԻՆ ՔԱՂ. Եկա՞ն... Գալի՞ս են...

4-ՐԴ ՔԱՂ. Առաջապահ գունդը ես ինքս տեսա մեր այգուց...

2-ՐԴ ՔԱՂ. Շա՛տ կլինեին...

4-ՐԴ ՔԱՂ. Ի՞նչ ասեմ, եղբայր... Ես ասեմ հարյուր, դու ասա՛ հաղար: Ճանապարհ չէ երեսում...

3-ՐԴ ՔԱՂ. Տեսնես ինչ կլինի...

5-ՐԴ ՔԱՂ. (Մոտենալով խոսողներին): Եկան եպիսկոպոսները Վաղարշապատից:

2-ՐԴ ՔԱՂ. Այս դիշեր ես այդ տեսա երազում: Եկել էին շատ եպիսկոպոսներ: Քաղաքում տեղ չկար...

4-ՐԴ ՔԱՂ. Կոխվ կլինի, ո՞վ գիտե...

3-ՐԴ ՔԱՂ. Մարդպանն, ասում են, գնաց պարսիկ բերե...

4-ՐԴ ՔԱՂ. Որ ի՞նչ...

3-ՐԴ ՔԱՂ. Կաթողիկոսի հետ վատացել է, ասում են...

6-ՐԴ ՔԱՂ. Տեսնեիք, եղբաք, ի՞նչ հիացք բան էր... Մեծը քաղաքումն էր:

ԱՄԵՆՔԸ. Մե՛ծը... (Սաստիկ հետաքրքրություն):

6-ՐԴ ՔԱՂ. Հա՛, հա՛, ես ինքս տեսա... Այսպես, առջև... Հա՛, հենց այն Մեծը, Մամիկոնյան գնդապետը... Հմայակ իշխանի հետ գնացել էր Հռոմաստան: Նոր վերադարձան, դեռ հիմա էլ Հմայակ իշխանի ձիաները աչք կողմում ման են ածում: Եղնիկ եպիսկոպոսը հանդիպեց իշխանին և, իհարկե, շտապեց հաղորդել նրան Մամիկոնյան ընտանիքի գերեվարումը: Մեծին չթողին էլ ձիուց իջնե... Հմայակ իշխանը հրամայեց նրան հետապնդել գերեվարներին... Եվ գնաց Մեծին իր գնդով... Ի՞նչ ասեմ, ձիավորներ էին առջև, մեկ էլ տեսա մարդ ու ձի չկա, միայն ամպ է վազում Գառնիի ճանապարհին:

2-ՐԴ ՔԱՂ. Մեծը կհասնե...

4-ՐԴ ՔԱՂ. Մեծը ձեռքից չի տա:

5-ՐԴ ՔԱՂ. Մեծը կբերե...

1-ԻՆ ՔԱՂ. Մեծը... (Հրապարակում երևում է Ատոմը՝ ճանապարհորդի շորերով):

Տեսիլ Ը

Նրանք, Ատոմ

3-ՐԴ ՔԱՂ. Բարով տեսանք, Ատոմ եղբայր:

ԱՏՈՄ. (Կանգ է առնում, բարևում են իրար): Աստծու բարին, եղբարք: Հայոց աշխարհը լա՞վ է:

4-ՐԴ ՔԱՂ. Քո տեսածն է: Ճանապարհդ շա՛տ էր երկար:

ԱՏՈՄ. Էլ մի ասի... Աշխարհի ծայրից եմ գալիս: Դեռ էլ տեղ չկա, աճուճ-մաճուճների աշխարհն է... Մի երեք շաբաթ առաջ Վրկանա ծովի ջրերը լվանում էին ձիուս ոտները... Ի՞նչ երկիր, եղբարք, դժոխք ասեմ՝ լավ է: Չոր հող, աղ, աղի պղտոր աղբյուրներ, կրակ է դուրս գալիս երկրից, կրակ է թափվում երկնքից: Այսօր, փառք ասածու, տեսա մեր Արագածը... Մեր երկրին երկիր չի հասնի:

6-ՐԴ ՔԱՂ. Քաղցր է, ի՞նչ խոսք:

1-ԻՆ ՔԱՂ. Իսկ ընկե՞րդ...

ԱՏՈՄ. Ի՞նչ ընկեր... Ասա՛. Առանձար սեպուհը: Նա գնաց Հմայակ իշխանի մոտ: Երկու դեսպանությունները միաժամանակ վերադարձան աշխարհի հակառակ ծայրերից...

2-ՐԴ ՔԱՂ. Տեսնես այդ ի՞նչ նշան է:

ԱՏՈՄ. Ի՞նչ ասեմ, եղբարք... Աստված ինքը խղճա մեզ և պահպանե հայոց աշխարհը...

4-ՐԴ ՔԱՂ. Սպարապետին հանդիպեցի՞ր, Ատոմ եղբայր:

ԱՏՈՄ. Ո՛չ... Մենք ո՛ւր, նա ո՛ւր... Ծանապարհը կարճելու համար մենք եկանք Արցախի, Սյունիքի վրայով նախնաժամ: Կարճ ճանապարհ է, բայց զորքի ճանապարհ չէ: Սպարապետը վերելի մեծ ճանապարհով է գալիս, Գեղարքունով...

3-ՐԴ ՔԱՂ. Սյունիքն ինչպիսի՞նք երկիր է, Ատոմ եղբայր:

ԱՏՈՄ. Սար, քար, ձոր— այծի երկիր...

5-ՐԴ ՔԱՂ. Ամենքը մարզպանի՞ կողմն են:

ԱՏՈՄ. Կեսն էլ որ լինի, էլի մեծ բան է... Աղգականների մեջ էլ թշնամություն կա: Վախենում են, որ Վասակ իշխանը թագավոր դառնալով՝ ամենից առաջ խլե նրանց բոլոր կալվածները:

6-ՐԴ ՔԱՂ. Այդ հո լավ է, Ատոմ եղբայր: Թե չէ՝ ասում էին, որ մարզպանը նախ Սյունիքում պիտի թագավոր նստե, հետո իր այդ ամբողջ երկիրը վերցնե ու մեզ վրա գա...

(Ատոմը չպատասխանելով գնում է: Նկատվում է հեռվից առաջացող շարժում: Գալիս են հատ-հատ զորականներ և ճանապարհ բաց անում):

4-ՐԴ, 6-ՐԴ ՔԱՂ. Եկան, գալիս են... Մեզ համար տեղ բռնենք...

(Ամենքը ետ են լավում, վերցնում են զլխարկներ: Մտնում են երեք եպիսկոպոսներ, երանգ ետևից՝ Վարդան սպարապետը, շրջապատված նախարարների խմբով: Հետո ժողովրդի բազմությունն է, որի մի փոքրիկ մասն է մտնում բեմ):

Տեսիլ Թ

Հովսեփ եպիսկոպոս, Եզնիկ եպիսկոպոս, Եղբայր եպիսկոպոս, Վարդան սպարապետ, Հմայակ իշխան, Առանձար սեպուհ, Արշավիր Արշարունի, Վահան Ամատունի, Խորեն Խորխոռունի, Գարեգին Սրվանձոյան, Ժողովուրդ:

ԱՂԱՂԱԿՆԵՐ. Բարո՛ւվ եկաք (Վարդանը գլուխ է տալիս ամենեփն): Կեցե՛ց սպարապետը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Քրիստոսի հաղթական զինվոր, վերադառնում ես դու երկնային նոր ճաճանչներով պսակված: Ուրախ են այսօր հրեշտակները, ուրախացան մարդիկ, որովհետև հզոր բազմովդ խորտակված է լուսի ահեղ թըշնամին (Մուկ է շոքում: Ամենքը հետևում են նրա օրինակին, բաց են անում իրանց գլուխները: Հանդիսավոր լուսություն): Գոհություն, փառք և երկրպագություն քեզ, երկնավոր արարիչ, որ քո տկար ծառաներին բարձրացրիր մինչև մեծ բռնավորին ջախջախելը... Փառաբանվում է այսօր սուրբ հավատի գործը՝ քեզ և միայն քեզ փառաբանելու համար (Գեղեցիկա՛մ երկրպագություններով վեր են կենում):

ՎԱՐԴԱՆ. (Համեստ ու հանգիստ): Շնորհակալ եմ, հայրեր, շնորհակալ եմ, եղբայրներ: (Նորից գլուխ է տալիս ժողովրդին): Աղվանից երկրում, Կուր գետի մեծ ափին, հանդիպեցինք պարսից բանակին, ասածու անունը կանչե-

ցինք, հարձակում գործեցինք, պատրաստ՝ մեր արյունը թափելու: Մեծ ջարդ տվինք թշնամուն, փախցրինք: Աստված էր, որ հաղթեց ու խորտակեց մեր հավատի անողորմ թշնամիներին: Մինչդեռ օտարությունից ուրախ լուր էինք ուղարկում մեր հայրենի երկիրը, հասավ ձեր գուժկանը, որ բերավ այստեղի աղետների բոթը: Կսկիծով իմացանք, որ ընտանի դավաճանությունը գլուխ է բարձրացրել ամբարտաճանությունը, մեր բերդերն է գրավել, կողոպտել ու, վերջապես, մեր ընտանիքը գերել: Դժբախտությունը, սակայն, չհուսահատեցրեց մեզ, այլ լցրեց մեր մեջ ավելի մեծ աստվածային զայրույթ և մինչև վերջը արյունով պայքարելու վճռականություն: Շտապում էինք օր ու գիշեր, որ վրա հասնենք իբրև կայծակնահար պատիժ, բայց խորամանկ դավաճանը կարողացավ փախչել հենց այսօր, և եղբայրս հիմա իսկ գուժեց, որ իր ու իմ երեխաներն ու կանայք քշված տարված են Սյունիք: Այս երկրում չէ մնացել և ուրիշ մի դժբախտություն, որ ինձ հայտնի չլինի: Բայց այս բոլորը ոչինչ է՝ ահա ինչ եմ այսօր հայտարարում ձեզ: Առանց ընտանիքների, առանց երեխաների ու սիրելիների էլ պիտի ապրենք մենք մեր ամենագլխավոր նպատակի համար, որ մեր մեծ, մեր ահեղ թշնամուն հարվածելն է: Այս րոպեիս իմ աչքին Սյունյաց իշխանը չէ երևում, ընտանի մի ստոր, փոքրոգի դավաճան... Մեր ահը, մեր վտանգը՝ պարսիկն է, և, ջարդելով նրան, մենք ջարդած կլինենք մեր երկրի մանր ու խոշոր աղվեսներին էլ: Մոռանանք ինչ որ մանր է, մասնավոր, անձնական: Վճռենք, թե ինչ ենք անելու մեր գլխավոր թշնամու դեմ: Ոչինչ գաղտնիք այլևս չունի հայոց աշխարհը: Ժողովուրդն է կանգնում իր գործը պաշտպանելու համար, թո՛ղ նա էլ իմանա ամեն ինչ, թո՛ղ իր ներկայությամբ վավերացնե մեր խորհրդակցությունը: (Նստում է պարտեզի առջև շինած փառե նստարաններից մեկի վրա: Եպիսկոպոսներն ու նախարարները հետևում են նրա օրինակին: Ժողովուրդը խոնվում է, կուտակվում նրանց շուրջը և ընդունում է զանազան դիրքեր՝ ո՛րը նստած է, ո՛րը՝ կանգնած, ո՛րը՝ հենված իր կողմինի վրա): Հիմա լսենք, ինչ տեղեկություններ են բերել մեր դեսպանները: Խոսի՛ր, եղբայր Հմայակ:

ՀՄԱՅԱԿ. Թեոդոս կայսրը մեռավ...

ՎԱՐԴԱՆ. Այդ գիտենք:

ՀՄԱՅԱԿ. Իսկ այժմյանը, Մարկիանոսը, խաբուսիկ խոստումներ արավ: Սյունեցիին այնտեղ էլ, բյուզանդական ավագանու մեջ, աշխատակիցներ ունի:

ՎԱՐԴԱՆ. Եվ հայեր... Այդ էլ հայտնի է:

ՀՄԱՅԱԿ. Այո՛... Գլխավորի անունը դարձյալ Վասակ է: Եվ ահա՛, վերջիվերջո՛ ոչինչ:

ՎԱՐԴԱՆ. Նկարագրեցի՞ր մեր ամբողջ գործը, մեր դրությունը:

ՀՄԱՅԱԿ. Օրերով տեսնվեցա մեծավորների հետ: Միշտ ժպիտ, քաղաքավարի ակնարկներ: Երանի կլինեք, եթե միանգամայն բացարձակորեն մերժեին կամ գոնե ասեին, թե ինչ կա իրանց սրտում... Ինձ ճանապարհ դրին փափուկ ու ախորժելի ձևերով, և ես մի քանի օր սիրուն երազների մեջ էի: Միայն ծովի այս կողմն անցնելուց հետո տեսա, որ ոչինչ չեմ բերում հետս, բացի դժնդակ մի իրականությունից: Ծիշտ էր սյունեցու ասածը: Հաղկերա՛ս ու կայսրը համաձայնություն ունին կայացրած մեր դեմ: Քրիստոսյա թագավորը մեզ ծախել է...

ՎԱՐԴԱՆ. Հիմա դու, Առանձար իշխան, պատմի՛ր: Հեթանոս հոները, ասա, մեզ ավելի լա՞վ չհասկացան, քան կրոնով եղբայրակից հույները:

ԱՌԱՆՁԱՐ. Ծիշտ, տեր սպարապետ, որքան այդ կարելի էր սպասել նրանց վայրենամտությունից: Գոնե հիշեցին, որ առաջներում մեր դաշնակիցներն են եղել, որ քեզ խոսք են տվել... Ասացին, որ չեն մոռանա իրանց խոս-

տումը, բայց թե ե՞րբ... այդ չգիտեմ, հազիվ թե շուտ լինի: Համենայն դեպս, պետք է նոր դեսպանություն ուղարկել, ավելի բազմամարդ, ընծաներով:

ՎԱՐԴԱՆ. Թե որ ժամանակ տան: Քո բերածն էլ ուրեմն հաստատուն օգնություն լուր չէ: Իսկ ի՞նչ ունի մեզ հաղորդելու սուրբ կառավարությունը:

ԵՂԲԱՅՐ ԵՊ. Պարսկական մեծ բանակ է կազմվում Հեր և Զարեանդ գավառներում: Երեկ տեղեկություն եկավ, թե այնտեղ է հասել մատյան գունդը, բերել են բազմաթիվ փղեր: Տեղացի հայերը սարսափահար պատմում են, թե երբեք այսքան ահեղ պատրաստություններ չեն տեսել այս կողմերում: Երեվում է, որ պարսիկները վճռել են այս անգամ բոլորովին ճնշել ու ոչնչացնել մեզ: Ինքը՝ Միհրանեսը, եկած է եղել բանակը, որի հրամանատար կարգված է մեծ զորավար Մուշկան Նյուսալավուրտը...

ՎԱՐԴԱՆ. (Նախաբաններին): Լսեցիք ամեն ինչ, հայոց իշխաններ: Իսկ ես կավելացնեմ և հետևյալը: Մեր թշնամին ահեղ է ոչ միայն իր փղերով և զնդերով, այլ մանավանդ նրանով, որ իր ձեռքում ունի մեր երկրի ամենամեծ ամրոթանքը, մեր ամենամեծ դժբախտությունը՝ լայն կաղմակերպված ընտանի դավաճանությունը: Մեր թշնամին մի առ մի գիտե՛ ինչ ենք մենք, ինչ ունինք, ինչ չունինք: Թաքցնել նրանից որևէ բան մենք չենք կարող: Փոխվում է արդյոք մեր դրությունն այս բոլորից հետո և ի՞նչ ունինք այս հանգամանքների մեջ...

ԴԱՐԵԳԻՆ ՍՐՎԱՆՉՏՅԱՆ. Մեր դրությունը, տեր սպարապետ, նույնն է մնում: Մեր կանանց և աղջիկներին բռնադատում են պարսկերեն սովորել, մեր տներում հարկադրում են կրակի սեղաններ հարդարել: Մոգերն անպատկառ, հրամանատարի վստահությամբ մեր ամրոցների դռներն են բխում և ներս խուժում նույնիսկ առանց հարցնելու: Պատիվ չմնաց (Մառեմալով Վարդանին և խոնարհվելով նրա առաջ): Իմ երկրի ամբողջ ճակատագիրը քեզ եմ հանձնում, տեր սպարապետ (Նախաբանները շքապատել են Վարդանին):

ԶԱՅՆԵՐ. Մենք էլ, մենք էլ...

ԱՐՇԱՎԻՐ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ. (Կրակոտ աշխույժով): Դատողություններն ավելորդ են, պատերազմն արդեն սկսված է, և մենք գալիս ենք Աղվանից աշխարհից:

ԽՈՐԵՆ ԽՈՐԽՈՒՈՒՆԻ. Շատ ճիշտ է ասում Արշարունյաց տերը: Բայց մարզպանն ունի երկու քահանա, որոնք ոչնչացնում են մեր երկրի ռազմական տրամադրությունը: Նրանք մտնում են ամեն տեղ և հավատացնում են ամենքին, թե պարսիկները կռիվ չունին մեր դեմ և չեն էլ ուղի երբևիցե կռվել, եթե հանգիստ մնանք...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Պարսիկներից ավելի վտանգավոր են այն ցեղերը, որոնք մեր մարմնից են գոյացել: Վասակ իշխանին և նրա ընկերներին մենք պետք է ոչնչացնենք: Ուրիշ կերպ կյանք չի լինի մեր աշխարհում: Ուրիշ կերպ՝ ապականությունն ու փտությունը կուտեն մեզ: Այսօրվա մի վասակի տեղ վաղը հարյուրներ դուրս կգան, եթե չիմանանք արմատախիլ անել նրանց:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Տարիներ առաջ, տեր իշխաններ, պարսից զենի երևելիներից մեկը, մի մովպետ, վիճելով ինձ հետ հավատի, գիտության, փիլիսոփայության վերաբերմամբ, դառնացած իր մտավոր տկարությունից, որ և նրա կատարյալ պարտության պատճառը դարձավ, հանկարծ անկեղծության մեջ ընկավ և ասաց պարզորեն, թե պարսիկները չեն կարող մեզ այս դրության մեջ թողնել: Եթե նրանք մեծ աղգ են, եթե պետություն են, ապա պիտի մեզ ճնշեն ու խորտակեն, ինչ էլ լինի: Որովհետև, ասում էր, դուք շատ եք առաջ գնում զարգացման ճանապարհին: Ձեզ պես մի ուրիշ աղգ չկա պարսից պետության մեջ, դուք նույնիսկ մեզանից էլ եք առաջ ընկել: Մենք, ասում էր, թույլ չենք տա, կկանգնեցնենք ձեզ: Ձեր իմաստության, տեր նախարարներ, շատ քաջ

հայտնի է, որ այս է բոլոր պատճառների պատճառը: Մենք հանցավոր ենք, որովհետև աչքաբաց ենք: Մենք հանցավոր ենք, որովհետև աշխատել գիտենք, լավի, պայծառի գաղափար ունենք: Եվ այնքան անբուժելի է պարսկական խավարի կուրությունը, որ կարծում են, թե մեր այս՝ նրանց համար սպառնական ու վտանգավոր դրության միակ պատճառները մենք ենք, եպիսկոպոսներս, և բավական է ոչնչացնել մեզ, այն ժամանակ հայոց աշխարհը այնքան հեռու ետ շարտված կլինի, որ այլևս ոչ մի դժվարություն չի մնա նրան կատարյալ ստրկության մեջ դահավիժելու համար... Ո՛չ երբեք... Հայոց աշխարհը կանգ առնել, ետ մղվել այլևս չէ կարող: Կանգնեցնել նրան այլևս չես կարող նույնիսկ դու, տեր սպարապետ, չենք կարող նույնիսկ և մենք, եպիսկոպոսներս: Նա կարող է միայն գնալ, միայն շարժվել, որովհետև ապրել է ուղում, իսկ ապրել ուրիշ կերպ չէ կարող: Թո՛ղ չլինենք մի քանի եպիսկոպոսներս, ի՞նչ կկորցնեն աշխարհը, եթե մի քանի դիակներ ավելի փուլեն հողի վրա: Բայց կգան շատ ուրիշները, կանցնեն մեր դիակների վրայով և առաջ կտանեն հայրենի տան ճրագը...

ՎԱՐԴԱՆ. Պարզ է ամեն ինչ: Հայոց իշխաններ, դուք իմաստությամբ ասացիք, ինչ վայել է այս մեծ երկրին... Այժմ վճռականը... վերջին խոսքը... **ԶԱՅՆԵՐ.** Դո՛ւ ասա... Դու մեր զուլան ես:

ՎԱՐԴԱՆ. (Կանգնում է, աջ ձեռքը բարձրացրած): Ասածու առաջ, սուրբ եկեղեցու առաջ, հանուն մեր անարգված հայրենիքի, խղճի մտքը կշռադատելով ամեն ինչ, հայտարարում եմ պատերազմ... Առանձար իշխանին հրամայում եմ երկու հեծելազնով անհապաղ արշավանք սկսել Ատրպատականի կողմերը...

(Վայրենական լուսքյուն: Ապա բռնկվում է ընդհանուր ոգևորություն: Նախաբանները ավելի մոտ են սեղմվում իրար, գրկախառնվում են Վարդանի հետ: Ժողովուրդը ճիացական «կեցցե»-ներ է կանչում...

Այդ միջոցին երևում են զորքեր: Նրանք զույգ-զույգ փայլում են. Ղևոնդ երեքը գնում է առջևից՝ խաչը ձեռքին):

Տեսիլ Ժ

Նրանք, զորքեր

ԶԻՆՎՈՐՆԵՐ. (Երգում են): Դատե՛ա, Տէր, զայնոսիկ, որք դատեն զմեզ. մատի՛ր ընդ այնոսիկ, որք մարտնչին ընդ մեզ...

(Նախաբաններ, ժողովուրդը նույնպես երգում են: Բացառություններ՝ «կեցցե» զորքը, «կեցցե» սպարապետը: Ամենքը գնում են զորքերի հետ)...

Տեսիլ ԺԱ

Աշխեն

ԱՇԽԵՆ. (Դուրս է գալիս պարտեզից, ձեռքին տանում է կրակաբանը, որի վրա վառված է կրակը, դնում է գետնին, առաջ վերցնում է մի բուռ հող, ածում է կրակի վրա, հանգցնում: Սպառնալիք բռնեց՝ անելով դեպի պատըշ-գամբը): Մա՛հ դավաճաններին (վազում է զորքերի ետևից):

ՎԱՐԱԳՈՒՅՐ

Բանակ Ավարայրի դաշտում: Ընդարձակ վրանի երկայնությամբ նստած նախարարների կանայք և աղջկերք վիրավառներ են պատրաստում: Ղեկավարներն են Զարուհին, Այծեմնիկը, Զարմանդուխտը: Ամեն մեկը խորասուզված է իր դործի մեջ: Եղիշե եպիսկոպոսը պարծի ընդհանուր կարգադրին է. բաժանում է կտորներ, ձեթ և խունկ, հաժաքում է պատրաստ վիրավառները: Երբեմն մտնում են և մյուս եպիսկոպոսները, նստում են և էլի գնում:

Տեսիլ Ա.

Եղիշե եպիսկոպոս, Այծեմնիկ, Զարուհի, Զարմանդուխտ, տիկիներ և օրհարյներ

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Տեսարանը խիստ հիասթափ էր առավոտյան կանուխ լույսերի մեջ: Առաջին անգամն էի տեսնում այսքան մեծ մի դաշտ, ծայրեծայր ծածկված վրաններով: Մարդիկ եռում-զնուում էին միջուկների նման: Ամբողջ գնդեր տեսա, որոնք պառկած էին բացօթյա, առանց վրանների: Հեռվից նայողը կասեր, թե պատերազմի համար չեն այսքան մարդիկ, այլ Տարսնի մեծ ուխտի օրն է:

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Այդ դեռ առավոտյան, Այծեմնիկ տիկին: Տեսնեիր գիշերը, երբ հազարավոր խարույկներ էին վառված, և երկու կողմերը պատրաստվում էին պատերազմի — ո՛րն իր սուրն էր սրբում, ո՛րը մեծ խեղճով մաքրում ու լվանում էր իր ձիու մեջքն ու ոտները: Կեսգիշերին շարքեր կազմվեցին, գնդերը կարգ-կարգ կանգնեցին: Խարույկների կարմիր լույսերը խավարի միջից դուրս էին հանել անվերջ շարքերը, պսպղում էին սաղավարտների ու դեմքերի վրա, հազարավոր մտախոհ ու լուրջ դեմքերի վրա էին անշարժացել: Խոսք խոսեցին նախ սպարապետը, ապա՝ Ղևոնդ երեցը: Տպավորիչ ու քաղցր էր խոսքը, ոգեվորություն տարածեց ամբողջ դաշտի վրա: Այնուհետև ամենքը հաղորդվեցին: Պետք էր տեսնել, թե որպիսի՜ պատրաստականությամբ և հոգեկան զմայլմունքով էին ամենքը մոտենում քահանաներին...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Եվ սպարապետ...
ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Նա՛ ամենից առաջ...

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Ես ձեզանից վաղ եկա, Արշարունյաց և Ամատունյաց տիկիներ: Լույսը նոր էր բացվում, խարույկները վերջին պլպլոցն էին արձակում, և այդ ժամին սպարապետը, սպիտակ ձիու վրա, շրջում էր բանակում ու հրամաններ տալիս:

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Միայն այդ չէր նրա գործը: Ամբողջ գիշերը նա չքնեց: Տեսնելով էր առաձին-առանձին ամեն գնդի, ամեն վաշտի հետ, հարցումիորձ էր անում, խրախուսում էր, սրտապնդություն ներշնչում: Բանակի ահագին մեծամասնությունն էլ ոտի վրա լուսացրեց դարնանային այս կարճ գիշերը:

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Զարմանալի է... Ամենքն են ասում, թե երբեք չեն տեսել սպարապետին այսպես: Հրաշք պիտի պատահե, ասում են: Բոլորովին փոխվել է, դեմքը երկնային արտահայտություն է ստացել: Ամբողջովին հույս ու հավատ: Եվ բյուրավոր մարդիկ, նրան տեսնելով, գինվոր թե հրամանատար, իշխան թե ռամիկ, մեծ թե փոքր, նույն աներկյուղությունն են զգենում...

(Մտնում են Վարդանը, Հովսեփ եպիսկոպոսը, Բիկնապաններ: Ամենքը ոտի են կանգնում):

Տեսիլ Բ.

Նրանք, Վարդան, Հովսեփ եպիսկոպոս, Բիկնապաններ

ՎԱՐԴԱՆ. (Փաղցրությամբ գլուխ խոնարհելով): Հայոց տիկիներին և օրհարյներին ողջուն: Նոր վառվեց մեծ օրը, իսկ դուք արդեն գործի եք: Ես լուր կտանեմ մեր զորականներին, և նրանք կրկնակի թափով կնետվեն պատերազմի մեջ:

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Շատ բան չէ մեր գործը, տեր սպարապետ... Ինչ որ կարող են անել թույլ կանայք...

ՎԱՐԴԱՆ. Ձեր մայրական քնքուշ մատներով փաթաթված վերքերը մահաբեր չեն լինի մարտիկների համար...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Նրանք բոլորը մեր եղբայրներն են...

ՎԱՐԴԱՆ. Աղոթեցեք ամենքի համար այս մեծ առավոտին:

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Մեր բոլորի սրտերը քեզ հետ են, տեր սպարապետ, և քո զորականների հետ. մեր բերանների մրմունջը ուղղված է դեպի աստված:

ՎԱՐԴԱՆ. (Հովսեփ եպիսկոպոսի հետ դեպի մի կողմ անցնելով, կիսաձայն): Զմռանաս, ուրեմն, տեր եպիսկոպոս: Եթե, աստված մի արասցե, անհաջող եղավ մեծ պատերազմի ելքը, մենք դիմում ենք բերդային պատերազմի եղանակին: Իմ հաջորդ նշանակում եմ եղբորս, Հմայակին... Այժմից իսկ պատրաստ լինեն բոլոր բռնակիր անասունները, բավական թվով հեծնելու ձի: Ժամանակին ետ քաշվել ամենայն կանոնավորությամբ: Թշնամու ձեռքն ավար շտալ: Զգուշանալ ամեն տեսակ խուճապից (մտնում են Աշխենը և մի խումբ զեղչկունիներ):

Տեսիլ Գ.

Նրանք, Աշխեն, զեղչկունիներ

ԱՇԽԵՆ. (Պատկառանքով գլուխ տալով Վարդանին): Արտազ գյուղի կանայք և աղջիկները խնդրում են թույլ տալ քեզ տեսնել, տեր սպարապետ:

ՎԱՐԴԱՆ. Թող գան:

(Առաջ մտնում են երկու փոքրահասակ աղջիկներ, բռնած մի-մի մեծ ծաղկեփուռ: Հերարձակ են նրանք, մաքուր հագնված գույնզգույն տեղական շորեր. նրանց մազերը զարդարված են բույսերից ու ծաղիկներից հյուսված պսակներով: Գեղեկապես սրտառու միամուրյամբ մատուցում են ծաղիկները):

ԱՌԱՋԻՆ ԱՂՋԻԿ. Մեր դաշտերից փնջեցինք, տեր սպարապետ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՂՋԻԿ. Ողորմած լինես, թուրդ կտրուկ:

(Վարդանը խոնարհվում է, հայտնաբերում է հեկտա մազեր, հետո համբուրում է և վերցնում փնջերը):

ԱՌԱՋԻՆ ԳԵՂՋԿՈՒՀԻ. Մեր գյուղում տղամարդ չմնաց: Բոլորին ճանապարհեցինք սուրբ կովի: Մեզ էլ պատերազմի գործ տուր, տեր սպարապետ:

ՎԱՐԴԱՆ. Այստեղ (Ցույց է տալիս տիկիներին) գործ շատ կտան ձեզ: Այծեմնիկ տիկին, ընդունի՛ր մեր այս նոր բույրերին:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԵՂՋԿՈՒՀԻ. Մենք նեղ արձակել գիտենք, և եթե զենք տրվի, այս դաշտի գյուղերից երեք հարյուր կովող կանայք դուրս կգան թիկունքդ պաշտպանելու:

(Ամենքը հիացած են: Տիկիները շրջապատում են զեղչկունիներին, բարվում են նրանց ձեռք, զարմանք ու հիացմունք արտահայտում):

ՎԱՐԳԱՆ. Այս էլ մի նոր դրվագ այս մեծ պատերազմի մեջ...

ԱՌԱՋԻՆ ԳԵՂՋԿՈՒՂԻ. Այս օրիորդը (Յույց տալով Աշխենին) եկավ մեզ մոտ, հասկացրեց, որ մենք էլ կարող ենք թշնամի չարդել:

ԱՇԽԵՆ. Դրսում սպասում են երկու հարյուր կանայք: Ես տեսա, թե ինչպես են կռվում սրանք: Իրանց երեխաներին թաքցնում են արտերի մեջ, փոսերում, խրամատներում, իսկ իրանք ցրվում են, դարան մտնում և նետաձգություն սկսում... Թշնամին ոչինչ չէ տեսնում, բայց ամեն կողմից հարվածներ է բնդում:

ՎԱՐԳԱՆ. Բայց այդ եղանակը դաշտային մեծ պատերազմի համար չէ:

ԱՌԱՋԻՆ ԳԵՂՋԿՈՒՂԻ. Ո՛չ, մենք կաշառականներ մեր գյուղի մոտով անցնող մեծ ճանապարհը:

ՎԱՐԳԱՆ. Այդ էլ մեծ բան է: Դե՛հ, իմ քաջ զորականներ, ձեզ էլ բնդունեցի բանակիս մեջ: Այդ լավ օրիորդն էլ, որ ձեզ եկել է հասկացնելու պատերազմի բաները, կտանե ձեզ մեր մթերանոցը՝ զենք ու զրահ ստանալու համար, մնացածը կհանձնարարեմ մեր կամսարականներից մեկին: Հայոց տիկիներ, ձեր խնամքին եմ թողնում այս նոր զինվորներին:

ԱՅՍԵՄՆԻԿ. Հրաշք էր, տեր սպարապետ, և մենք բոլորս կծառայենք այս հրաշքին:

(Այծեմենիկը, Աշխենը, զեղկումիները դուռն են գնում):

Տեսիլ Դ

Նրանք առանց Այծեմենիկի, Աշխենի և զեղկումիների

ՎԱՐԳԱՆ. Դաշտն ինձ կանչում է, արդեն միջօրեից անց է արել, և մեր մեծ առավոտը վերջանում է: Հրա՛շք էր անվանում Այծեմենիկ տիկիներ: Մի ամբողջ շաբաթ է՝ ես այդ հրաշքն եմ տեսնում, տեր եպիսկոպոս: Գալիս են մեր երկրի բոլոր կողմերից, առանց հրավերի, առանց հրամանի: Այսօր առավոտյան էլ զեռ եկողների շարքերը մտնում էին մեր բանակը: Հարյուրավոր գյուղացիներ տեսա, որոնց զենքն իրանց ցաքատն է: Ձեռքեր են կռվելու, — ասում են լեռնականի հպարտությամբ: Զարմանալի է, այո՛, հայ ժողովուրդը: Միայն այսքան զարմանալի ժողովրդի կանայք կարող են այսպես լինել... Մայրս...

(Առաջ գնում է զեպի մատեր, ուր երևում է Սահականյւշ տիկինը: Ետքում է ծանր, պառավական բայերով, նեղված զավագների վրա: Վաղանք գրկում է նրան):

Տեսիլ Ե

Նրանք, Սահականյւշ

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Ե՛կ տեսնեմ, քաջս (Թևերը փաթաթում է նրա վզին, համբուրում է նակաթը): Այսպես... Շունչդ ու հոտդ վայելեմ... Այսպես (հեռացնում է: Բաց բողբոջով նրան իր գրկից): Եկա քեզ ճանապարհ դնելու:

ՎԱՐԳԱՆ. Ինչպես մեկը հայոց աշխարհի մայրերից: Այս քույրին, մայր, բյուրեբն են կուտված Ավարայրի դաշտում, և բոլորն են անցել մայրական գրկով...

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Ես էլ քեզ, իմ անդրանիկ ուրախություն... Շատ եմ

քեզ ճանապարհել զեպի արյան դաշտ, շատ եմ համբուրել ձիուդ ճակատը: Բայց երբեք իմ մայրական սիրտն այնքան երանություն, այնքան բերկրանք, հպարտություն չէ զգացել, ինչպես այս ժամին: Դու պատրաստ ես:

ՎԱՐԳԱՆ. Վաղուց, մայր, ժամանակ է գնալու...

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Այսպես, պաշտելիս, այսպես, իմ կարմիր դավակ: Գնա՛: Այլևս Թուրանի ու Խուժաստանի անապատներից չպիտի գա համբավդ: ալ մոտից, մեր տանից ու բնից, հայոց ծաղկած դաշտերից: Վանի՛ր ժանտ թըշնամուն, և թո՛ղ ծիծաղը նորից հնչե մեր լեռներում ու ձորերում:

ՎԱՐԳԱՆ. Բո սուրբ օրհնությամբ, անուշիկ մայր (Տանում է նրան):

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. Տանեմ քեզ, քաջս... Ու վրանիդ առջև, մինչև աստղերը, ճամփադ կնայեմ: Եվ կգաս դու, իմ սրտիս պարծանք, գլխիս պսակ, կգաս հաղթանակովդ մորդ կուրծքը դարդարելու:

(Գնում են, նրանց հետ և շատերը աշխատող տիկիներ: Թեմք ետևում քերն աղմուկ: Լսվում են աղաղակներ՝ «Կեցցե՛ սպարապետը»: Հետո վերադառնում են ճանապարհողները, դրանց հետ և Այծեմենիկ տիկինը):

Տեսիլ Զ

Եղիշե եպիսկոպոս, Այծեմենիկ, Զարմին, Զարմանդուխտ, աշխատող տիկիներ և օրիորդներ

ԱՅՍԵՄՆԻԿ. (Հափշտակված): Այսպիսի բաներ ես չէի տեսել, տե՛ր աստված: Գեղջկուհիների զինված վաշտը, Աշխենի հետ, գնաց իր դիրքերը գրավելու: Հրա՛շք: Շատերը երեխաները՝ շալակած, բայց ամենքը, առանց բացառության քաջազեն, արի, գոռ քայլվածքով: Վերադարձա կես ճանապարհից և այստեղ, սպարապետական վրանի մոտ, նոր մի հրաշք: Այն մայրը, որ որդուն ճանապարհում է կռվի դաշտ: Այդպիսի տեսարան, ո՞վ գիտե, հայոց աշխարհը երբեք տեսած չի լինի:

ԶԱՐՈՒՂԻ. Իսկ և իսկ հրա՛շք: Այն հասակի մեջ, այնքան վշտերից ծեծված... Քսան տարեկան երիտասարդի պես բռնեց ձիու ասպանդակը, ձեռքը առույգ թափ տվեց պատերազմի դաշտի ուղղությամբ: Նայեց սլացող սպիտակ ձիուն, նայեց երկար, ծանր օրորեց իր ալետր գլուխը...

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Եվ գնաց նորից որդու երկնագույն վրանի առջև, երեսք զեպի կռվի դաշտը, անշարժ ու ուշադիր հայացքով սպասում է... Որդու վերադարձին է նա սպասում... Դեռ երբեք Մամիկոնյան տիկինն ինձ այնքան մեծ և սուրբ չէր երևացել, ինչպես այժմ:

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Այո՛, այժմ նա ամենամեծ մարդն է հայոց աշխարհում:

ԱՅՍԵՄՆԻԿ. Այսպես՝ մայրը, տեր եպիսկոպոս: Իսկ որդի՞ն: Տարավ ամենքի սիրտը: Արտասուք պահել անկարելի էր: Այլակերպված էր: Մեր բարի Վարդան իշխանը չէր, կասես, որին ճանաչում ենք մանկությունից: Այդպես հրեշտակն է թռչում սպիտակ նժույգի վրա: Հեռվից մի երկնային երեվույթ էր: Այս աշխարհից չէ նա...

ԶԱՐՈՒՂԻ. Նկատեցի՞ր, նա մնաք բարեկ խոսք շարավ...

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Մահ, ասում են, չկա նրա համար...

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Ծիշտ են ասում, հայոց տիկիներ, մահ նրա համար չկա: Չկա մահ և ամեն մեկի համար, ով գիտե, թե ինչ է մահը: Այսպիսի մարդը մահից երբեք չի վախենա: Իսկ ով չգիտե, թե ինչ է մահը, վախենում է նրանից: Որոնց ոգիները թուլացած են երկնավոր առաքինությունից, նրանց մարմնի բնությունը մեծ ահի տակ ընկած է լինում: Ամեն քամուց շարժվում է,

ամեն բանից շփոթվում է: Տգիտութունից է առաջանում այս բանը: Կույրը արեգակի ճառագայթներից է զրկվում, իսկ տգիտութունը՝ կատարյալ կյանքից: Լավ է լինել կույր աչքերով, քան կույր՝ մտքով:

(Ամենք լսում են հիացմունքով):

ԱՅՄԵՄՆԻԿ. Սուրբ խոսքեր են, տեր եպիսկոպոս: Այսօրվա մեր բոլոր մարտիկներն են կրկնում այդ: Բայց կայանա՞նք, նկատելի էր սպարապետի հայացքի մեջ մի մեղմ թախիծ, երկնային մի վիշտ: Եվ ես հասկացա նրան: Այս մեծ ժամին, երբ երկինք ու երկիր իրար են անցնում, նա, իհարկե, կկամենար տեսնել իր բոլոր սիրելիներին, իր ամբողջ ընտանիքը: Որքա՞ն ծանր պիտի լիներ նրա համար չգրկել այստեղ իր Շուշանիկին: Գիտենք ամենքս, թե ինչպես է նա պաշտում այդ փոքրիկին: Երբ գեղջուկ երեխաները փնջեր էին մատուցանում նրան, ես սպասում էի, թե իհարկե նա կարտասվի: Զէ՞ որ Շուշանիկն էլ այդ հասակի մի երեխա է: Բայց նրա սիրտը չափազանց մեծ է՝ այդտիտի բուն զգացմունքներ իր մեջ խոր թաղելու համար:

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Անշուշտ, հայոց աշխարհի աղնավաճառ տիկիները: Աստծու սերը մեծ է, քան ամեն մի երկրավոր մեծություն: Այդ սերը դարձնում է մարդուն աներկյուղ, պատում է նրան իբրև անթափանցելի դրահ... Մարդկային սիրտ չկա, որին խորթ լինեն մարդկային տառապանքները: Բայց սպարապետը չէ խոսում և չէ սիրում, որ ուրիշները խոսեն իր ընտանեկան վշտի մասին: Նույնիսկ Սահականույշ մեծ տիկինն էլ գիտե այս բանը և հպարտակովում է որդուն: Նա էլ որդու նման է մտածում, որ այսօրվա օրը պիտի վճռի ամեն ինչ, թե հայրենիքի և թե ընտանիքի դատը...

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Աստված այդպիսի մի բախտ տար մեր աշխարհին: Զգիտեմ, տեր եպիսկոպոս, իմ սրտի մեջ մի տխուր նախազգացում կա, և այնքան նա նեղում է ինձ, որ ուզում եմ աղոթել: Որդիս, Տաճատը, երեկ երեկոյան հրաժեշտ էր տալիս ինձ այնպես, կասես ոչինչ կասկած չունի, որ այլևս չէ կարողանալու գրկել իր մորը...

(Շտապով մտնում է Աբրահամ սարկավազը, ամբողջովին զինավառված, կրակոտ եռանդով լի մի երիտասարդ):

Տեսիլ Է

Նրանք, Աբրահամ սարկավազ

ԶԱՅՆԵՐ. Լո՛ւր... Պատերազմի՞ց (Ամենքը թողնում են իրանց գործը):

ԱՐՐԱՀԱՄ ՍԱՐԿ. Պարսկական ահեղ մի գրոհ սպառնում էր պատռել մեր ճակատը, բայց այդ միջոցին շեշտակի թափով առաջ մխվեց սպարապետը: Բախումն այնքան սարսափելի էր, որ սպարսիկներն սկսեցին ետ գնալ: Ես այս կողմն անցա մեր գնդի ցրված մասերը հավաքելու և նորից գրոհի տանելու համար: Մարտական փոթորկի ամենազայրագին ժամն է: Մենք կհաղթենք, եթե մեր գրոհն առաջ տանենք (Առաջ գնում է, բարձր ձայնով կարգադրություններ անելով, կարծես իր զինվորների հետ է): Առա՛ջ, դարկեցե՛ք, ջարդեցե՛ք, խորտակե՛ք, տրորենք... Առա՛ջ...

Տեսիլ Ը

Նրանք՝ ամենց Աբրահամ սարկավազի

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Ահավո՛ւր ժամ... Հայոց աշխարհի բախտն է որոշվում...

ԱՅՄԵՄՆԻԿ. Բայց որքա՞ն գեղեցիկ, որքա՞ն թարմ ու կտրիճ էր այդ երիտասարդը... Գաբրիել հրեշտակապետն էր՝ բոցավառ սրով...

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Հիացա ես էլ... Կայծակներ էին թափվում նրա խոշոր աչքերից:

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Դա էր, որ սկսեց ապստամբական շարժումը: Առաջին անգամ մոգերը ջարդվեցին և հայաժողովից դրա ձեռքով:

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Ես հիմա հույսով լցվեցի, տեր եպիսկոպոս: Հավատալ սկսեցի...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Այսպիսի կոսովներով է աստված մեզ օրհնում...

ԵՂԻՇԵ ԵՊ. Եվ քանի ու քանի այդպիսի ծաղիկ կյանքեր պիտի թափեն իրանց եռացող արյունը մեր դաշտերի ծաղիկների վրա: Գեթ փրկություն լինի այդ արյունը մեր հայրենիքի համար:

(Գալիս են Հովսեփ, Եզնիկ և Նորայր եպիսկոպոսները: Բազմությունը անձայն, ներքին մղումից տարված, ծունկ է չոխում: Եպիսկոպոսներին նույն տրամադրությունն է քնդգրկում, և նրանք էլ աղաթի են կենում):

Տեսիլ Թ

Նրանք, Հովսեփ, Եզնիկ, Նորայր եպիսկոպոսներ

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Աստված մեծ, աստված հզոր, աստված հաղթությունների... Ամբարտապանությունը չէ մեզ դուրս բերել այս արյունոտ դաշտը, ո՛չ սին փառքը, ո՛չ հպարտանալու, ուժով դատելու տենչանքը: Զրկված ենք մենք, թույլ ենք և քո անունն ու փառքն ենք մեզ դրահ դարձնում: Հայրենի տունը, հայրերի ավանդը, մեր որդիներին անարատ մի անուն թողնելու բախտը— ահա ինչի՞ համար է այսօր թափվում քո մարտիրոսների արյունը: Նրանց վշտահար այրիների, որը մանկիկների (լավում են հեկեկանքներ), անմխիթար մայրերի բերանով ենք խնդրում քեզ, տեր մեծություն, օգնական եղիր, զորացրո՛ւ քո զինվորների բազուկները, հաղթություն պարգևիր նրանց (Լույություն: Դուխները խոհարհեցրած են մինչև գետին: Կանայք լաց են լինում: Մտնում է Վահրինը):

Տեսիլ Ժ

Նրանք, Վահրին

ՎԱՀՐԻՆ. (Հովսեփ եպիսկոպոսին): Հրաման սպարապետից (Մածուկ խոսում է Հովսեփ եպիսկոպոսի հետ, որ խելույն մոռենում է մյուս եպիսկոպոսներին, ինչ-որ բան է հաղորդում նրանց: Մասնակ մտահոգություն է առաջանում, ամենքն անհանգիստ են: Այդ տրամադրությունը հաղորդվում է նաև տիկիներին: Նրանք էլ մեծ վշտով են համակվում և դուրս են գնում իրար ետև-վից):

Հովսեփ եպիս., Եղիշ Եպիս., Եղիշ Եպիս., Եղիշ Եպիս.

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Երբ դրու՞թյունը վտանգավոր է, երբ սպարապետը չլինուհրաման է ուղարկել, պետք է, ուրեմն, անցնել այն կարգին, որ անձամբ սպարապետը բացատրել է ինձ, այն է՝ բերդային պատերազմին: Սրա համար ժողովրդական կառավարության մի մասը պիտի իսկույն տեղափոխվի մայրաքաղաք: Առաջարկում եմ՝ Եղիշի եպիսկոպոսն իսկույն ճանապարհվի: Անմիջապես կարգադրություններ անել, հարկ է, որ կարգը լիարժեք լինի:

ԵՂԻՇ ԵՊ. Հանձնարարությունը չափազանց կարևոր և պատասխանատու է: Ես կաղաչեի, որ այդ պաշտոնը հանձն առնե՞ր ինքը՝ Հովսեփ եպիսկոպոսը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այստեղ է մեծագույն վտանգը, այստեղ էլ ուղում եմ գտնել: Ես, հայոց քրիստոսազեն զորքի մեջ, հայոց մեծ սպարապետի մոտ:

ԵՂԻՇ ԵՊ. Ես էլ ճիշտ այդպես եմ մտածում: Ժամանակ չկա երկաթաբացնելու:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Բռնելիք ուղղությունն արդեն նախորոշված է: Երբ բերդային պատերազմի դրու՞թյուն է, պետք է անմիջապես ընտրել ամենամոտ բերդերը, այնտեղ փոխադրել ժողովուրդը: Եղիշն եպիսկոպոսը, նախարարական տներն և հայրապետանոցի հոգսը կբաշխե:

ԵՂԻՇ ԵՊ. Բայց չպետք է ըստե՞նք կորցնենք: Մենք իսկույն պիտի ճանապարհվենք: Վաղը գուցե շատ ուշ լինի:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այո՛, իսկույն և՛ եմ: Գլխավորն այն է, որ հուսահատություն չառաջանա: Ամեն ինչ պատրաստված է: Բարի ճանապարհ: Ես էլ գնամ կարգադրեմ, որ պարպեն բանակը (Դուրս են գնում):

(Քիչ անցած՝ զգուշորեն նայելով, շարունակ ամեն ծակ ու ծովի նայելով, ականջ դնելով, մտնում է Զանգակ երեց: Ոտների մատների վրա է ման գալիս):

Տեսիլ ԺԲ

Զանգակ երեց

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. (Սխառձայն): Հագիվ հասա, մեղավոր գլուխս ուտերիս վրա է դեռ, փառք Որմիգդին, թե Արհմին՝ հաստատ չգիտեմ: Բայց այդ անիծյալ դեմքը քիչ էր մնում պապերիս մոտ ուղարկելն ինձ: Քթիս առջևով անցավ նրանց արձակած նետը: Զինվոր կանայք... Այդ չէինք տեսել, հիմա տեսնում ենք: Եվ որքա՛ն անողորմ, որքա՛ն անլավ: Ընդհանրապես իրանցն է, չեն թույլ տալիս: Բայց ես աստծու քահանա եմ, և իմ արծաթե խաչի առջև հալվեցին այդ դեմքն էլ... (Տառակուսաճում): Մի բան, սակայն, պիտի լինի այս կողմերում: Իմ աչքերը երբեք չեն խաբել ինձ. Աշխենին նկատեցի հեռվից, Կանգնած էր մենակ: Քիչ էր մնում կանչել նրան, այնքան անկասկած էր, թե Աշխենն է նա և ոչ թե՛ մի ուրիշը: Ի՛նչ է այս նշանակում (Մտածում է): Այստեղ արդեն հսկողություն չկա... Իսկ բանակին բոլորովին մոտ կանանց մեծ շարան տեսա: Նախարարների կանայք էին, հեռանում էին: Լուրջ հոնքերը վրա տված, կարծես ժամից էին գնում: Ինձ նույնիսկ չնկատեցին, այնքան խորասուզված էին իրանց մեջ: Է՛հ, ինձ հենց այդ էլ հարկավոր էր: Սակայն այս ի՞նչ է: Մոտեցող քայլեր եմ զգում... (Քաշվում է անկյունը, քաֆնվել է աշխատում, ուշադրությամբ նայում է բոլոր կողմերը): Ո՛չ, կարծեմ լրտեսի, գողի անհիմն վախերից մեկն էր (Երկու քայլ առաջ է գալիս և էլի ետ քաշվում, տեսնելով ներս մտնող Աշխենին):

Զանգակ երեց, Աշխեն

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. Ես քեզ կանչել էի ուղում, Աշխեն օրիորդ...

ԱՇԽԵՆ. Իզուր... Ես առանց կանչելու էլ պիտի գայի տեսնելու, թե ի՞նչ ունիս դու այստեղ:

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. Քեռիդ ուղարկեց ինձ...

ԱՇԽԵՆ. Ո՞վ:

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. Մեղա աստծու... քեռիդ, Սյունյաց իշխան Վասակը, որ և մարզպան հայոց, որի մոտ դու, հայոց օրիորդ, վրեժ էիր որոնում հենց սրանց դեմ...

ԱՇԽԵՆ. Մի ժամանակ...

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. Հիմա էլ այն ժամանակի պոչն է, որ շարունակվում է, և քեռիդ ուղում է, որ մի լավ, մի փառավոր վրեժ հանես քո հոր սպանության համար, մանրամասն պատմելով ինձ այստեղի անցուղարձը: Ես արդեն տեսա մի շարժում, որ փախուստ էր հիշեցնում. հայոց տիկիները, Եթե այդպես է, մենք կիսիներ այս կողմից, կկտրենք Արտազի ճանապարհը, և այն ժամանակ Վարդանի ամբողջ բանակը շրջապատված կլինի ու մեր ձեռքը կընկնե:

ԱՇԽԵՆ. Իմ պատասխանը նա կստանա, բայց ոչ քո ձեռքով:

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. Ավելի գեղեցիկ, եթե ինքդ ես ուղում գնալ քեռուդ մոտ... Գնանք, ուրեմն, իսկույն, առանց վայրկյան կորցնելու: Հետո երեք պարսիկ ձիավորներ կան, սպասում են այստեղից քիչ հեռու... Միասին կթռչենք, կայծակի նման...

ԱՇԽԵՆ. Կարիք չկա, իմ ձայնն այստեղից էլ կհասնե նրան: Կարճ մի ձայն է դա. «Մա՛հ դավաճանին»:

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. (Բաց անելով բերանը, ծիծաղում է): Դու էլ սկսեցիր կատակները... Շո՛ւտ արա, հայոց օրիորդ, թե չէ՝ ես արդեն սկսում եմ զգալ ինձ արշի բերանում...

ԱՇԽԵՆ. Եվ չես էլ դուրս գա այնտեղից (մեծ դանակը արագ խրում է նրա կողքը: Քահանա՛ն փորձում է դիմադրել, բայց ընկնում է):

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. (Նվաղելով): Կորա՛վ իմ կաթողիկոսությունը...

ԱՇԽԵՆ. Այլևս չես խաբի (Դուրս է հանում նրա ծոցից արծաթե խաչը): Սա փրկության նշան է, բայց դու կործանման միջոց դարձրիր: Աչքիս առջև էր, որ խաբեցիր մեր գեղջկուհի զինվորներին, սրանով ճանապարհ բացիր, որ մեր բանակը շրջապատելու միջոց ցույց տաս մեր թշնամուն: Մեռի՛ր...

ԶԱՆԳԱԿ ԵՐԵՑ. (Ընդհատվող, ցած ձայնով): Մեռնում եմ... Բայց դրանով ամենքն են խաբում...

ԱՇԽԵՆ. (Հանելով իր պայուսակից բղբի մի կտոր, կարդում է և ղեկում սպանվածի կրծքին): Այս թուղթը պիտի զարգարեք քեռուս կուրծքը, բայց վնաս չունի, նրա համար էլ կգրեմ: Հիմա շտապեմ... Իմ գեղջկուհիների հետ պիտի օգնեմ Եղիշին... Դարձյալ Եղիշի: Այսօր ավելի քան երբևիցե հափըշտակիչ է նա: Հայրենիք է փրկում նա և օգնության ձեռք խնդրեց ինձանից: Եվ տվի նրան ձեռքս (Շտապով գնում է):

(Մտնում են Հովսեփ եպիսկոպոսը և Վահան Ամատունին: Տխուր են, համբալի, խռում են հանդարտ):

Հովսեփ Եպիսկոպոս, Վահան Ամատունի

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Գոնե ծածկել առժամանակ, այս երեկո միայն:

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Անկարելի է, բոլորովին անկարելի...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ի՞նչ օրհասական հարված...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Այդպիսի մի մահ չէր կարող մնալ աննկատելի: Պատերազմական դաշտի ամբողջ ուշադրությունը սպարապետի վրա էր բեռնված: Ամենքը՝ հայ, թե պարսիկ, տեսնում էին միայն այդ զարմանալի մարդուն սպիտակ նոսրգլի վրա, ռազմական փոթորիկի մեջ պատելիս: Զարմացած էինք և մենք, նրա վաղեմի զինակիցներս: Այսօրվա պես երբեք նա չէր կոխել: Թե՛ զորավար էր, թե՛ հասարակ զինվոր: Եվ հանկարծ, անիծյալ ժամ, սպիտակ նոսրգլի մնաց առանց հեծյալի, վազվզում էր մեն-մենակ, մինչև որ մեր զինվորներ բռնեցին նրան: Ինչի՞ց ընկավ հայոց առաջին զինվորը—առաջժամ չգիտենք: Եվ սկսվեց մեր բանակի լքումը: Վատեր, փոքրզիններ, մանավանդ անպատրաստ, առաջին անգամ կոխվեցին տեսնող գյուղացիներ շատ կապին մեր երկու թևերի վրա, որոնց պահում էր սպարապետի հմայքը: Գրանք սկսեցին ցրվել ու փախչել: Միայն մեր հին, փորձված զորքերն էին, որ կանգնեցին ամուր պարսպի պես, շարունակեցին մաքառել ուժգնությամբ մինչև մութը: Սպարապետի մարմինը տեղափոխվեց Արտազ գյուղը, և այս գիշեր նրա եղբայր Համազասպյանը կտանե նրան Աշտիշատ: Անցնում էի սպարապետական վրանի մոտով, և ահավոր մի երևույթ՝ կաշկանդեց ինձ, տեր Եպիսկոպոս: Մութի մեջ անշարժ նստած է Մամիկոնյան մեծ տիկինը: Նա սպասում է իր որդուն...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Նրան դեռ ոչինչ չէ՞ հայտնված:

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Համազասպյանը պիտի տանե նրան Արտազ, ասելով, իբր թե այնտեղ է վիրավորված սպարապետը...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Բայց իսկապես որքա՞ն լավ կլինի, Վահան իշխան, եթե ճիշտ որ նա վիրավորված լինի: Գուցե դու...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Այդ բխտը մեզ չէ տված: Ինքս շոշափեցի նրա սառած ու փայտացած երակը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այժմ ի՞նչ է մնում...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Առաջ ու առաջ պետք է այս գիշեր ևեթ դուրս բերել մեր զորքերը պատերազմի դաշտից, և այս գործով կղբաղվեմ ես: Վաղն այստեղ ոչ ոք չպիտի մնա: Մեր ուժերը արագ պիտի հավաքենք բերդերի մեջ: Իսկ դո՞ւ ինչ ես մտադիր անել:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ուր դուր, այնտեղ և ես: Ինձ հանձնած ժողովրդական իրավունքը ես ետ կդարձնեմ միայն հայոց զորքին:

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Շատ իրավացի: Պատրաստվիր, ուրեմն, զորքերի հետ մեկնելու: Բայց այստեղ ոչ մի պաշտպանություն չկա: Ես իսկույն մի գումարտակ կուղարկեմ: Իսկ ա՞յս ով է (նոր են նկատում դիակը):

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ա՛հ, սա այն գարշելին է: Ի՞նչ թուղթ է (կարդում է): «Մահ դավաճանին: Հայ աղջիկ»...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Տեսնո՞ւմ ես մինչև ուր է եղել հասած դավաճանությունը... Եվ ո՞վ է այս օրհնյալ ձեռքը, այս հայ աղջիկը: Լքման այս ժամին որքա՞ն սփոփիչ է այդ հարվածը... Բայց պետք է դուրս ձգել այս պիղծ դիակը, գցել վրանի առջև, թող շներն ուտեն (Գնում է, երկու զինվոր մանում են և տանում դիակը):

Հովսեփ Եպիս., հետո եղբայր Եպիս.

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ո՛վ երկնային նահատակություն... Անակնկալ և տագնապեցնող... Ի՞նչ ես բերում այս աշխարհին (Եղբայր Եպիսկոպոսին, որ ներս է մտնում այդ միջոցին): Ի՞նչ համբավ, Եղբայր...

ԵՂԲԱՅԻ ԵՊ. Հեկեկանքներ են լսվում հեռու մութի մեջ: Դողդոջուն կերոներ հարյուրներով թափառում են դաշտի մեջ, կորածներ են որոնում դիակների կույտի մեջ: Տխուր է գիշերը, Հովսեփ... Այսբան սրտաճաք մթնոթյուն հայոց աշխարհը դեռ երբեք չէ իջեցրել իր գարնանային դաշտերի վրա: Մոռացված են անհատական կորուստները, Վարդանի հետ ընկած նախարարներին են որոնում լացով ու կոծով... Սուգ է պատել երկիրն ու երկիր... Սրտաճմլիկ պատմություններ են անում և արյան դաշտից վերադարձող մեր երեցները: Ահա նրանք (մտնում են Ղևոնդ երեցը, Խորեն երեցը, Աբրահամ սարկավազը):

Նրանք, Ղևոնդ երեց, Խորեն երեց, Աբրահամ սարկավազ, հետո՝ Վահրեմ

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Բռնելով Հովսեփ Եպիսկոպոսի ձեռքը): Հիմա մենք, պատվական եղբայր... Հիմա մերն է նահատակությունը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Գրկելով նրան): Ո՛ւր է, ո՛ւր է զոհարանը: Վերջացնենք աշխարհի հաշիվները...

ԱԲՐԱՀԱՄ ՍԱՐԿ. (Կանգնելով նրանց մեջտեղ): Ո՛չ, մենք նոր կսկսենք աշխարհի հաշիվները: Գնաց սպարապետը, բայց մենք ունինք մի գլխավոր էլ: Այդ դու ես, տեր Եպիսկոպոս: Եվ դու կտանես մեզ արյունոտ պայքարին ընդառաջ...

ՎԱՀՐԻՅ. (Ներս վազելով): Պարսիկները... Մենք շրջապատված ենք:

(Աբրահամ սարկավազը դուրս է քաշում սուրը: Ղևոնդն ու Հովսեփը բռնում են նրան: Ներս են քափվում պարսիկները, օրոհ առաջ ու առաջ զինարար են ահում նրան):

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. Երիտասարդ, երեկ ես էլ քեզ պես կանեի, բայց այսօր նահատակության օր է, և ես էլ ուզում եմ նահատակված լինել:

(Նրան է վասալը պարսիկ քիկնապանների հետ):

Նրանք, Վասակ, քիկնապաններ

ՎԱՍԱԿ. Ահա՛... Շինական սինլորները, բոլորը միասին, իմ ձեռքում... Վերջապես... (Թիկնապաններին): Զինվորներ կանչեցեք: Խիստ հսկողություն: Բոլորը իմ կաշանավորներն են: Ապստամբության գլխավորները, վատթարագույն խռովարարները հենց սրանք են: Մեր ընդհանուր հրամանատարն այս գիշեր կորոշե ամեն մեկի պատիժը...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. և ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Ձեռները դեպի երկինք տարածելով):

Հովսեփ Եպիսկոպոս, Վահան Ամատունի

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Գոնե ծածկել առժամանակ, այս երեկո միայն:

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Անկարելի է, բոլորովին անկարելի...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ի՞նչ օրհասական հարված...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Այդպիսի մի մահ չէր կարող մնալ աննկատելի: Պատերազմական դաշտի ամբողջ ուշադրությունը սպարապետի վրա էր բեռնված: Ամենքը՝ հայ, թե պարսիկ, տեսնում էին միայն այդ զարմանալի մարդուն սպիտակ նժույգի վրա, ռազմական փոթորիկի մեջ պտտելիս: Զարմացած էինք և մենք, նրա վաղեմի զինակիցներս: Այսօրվա պես երբեք նա չէր կռվել: Թե՛ զորավար էր, թե՛ հասարակ զինվոր: Եվ հանկարծ, անիծյալ ժամ, սպիտակ նժույգը մնաց առանց հեծյալի, վազվզում էր մեն-մենակ, մինչև որ մեր զինվորներ բռնեցին նրան: Ինչի՞ց ընկավ հայոց առաջին զինվորը—առաջժ չգիտենք: Եվ սկսվեց մեր բանակի լքումը: Վատեր, փոքրոգիներ, մանավանդ անպատրաստ, առաջին անգամ կռիվ տեսնող գյուղացիներ շատ կապին մեր երկու թևերի վրա, որոնց պահում էր սպարապետի հմայքը: Դրանք սկսեցին ցրվել ու փախչել: Միայն մեր հին, փորձված զորքերն էին, որ կանգնեցին ամուր պարսպի պես, շարունակեցին մաքառել ուժգնությամբ մինչև մութը: Սպարապետի մարմինը տեղափոխվեց Արտազ գյուղը, և այս գիշեր նրա եղբայր Համազասպյանը կտանե նրան Աշտիշատ: Անցնում էի սպարապետական վրանի մոտով, և ահավոր մի երևույթ կաշկանդեց ինձ, տեր Եպիսկոպոս: Մութի մեջ անշարժ նստած է Մամիկոնյան մեծ տիկինը: Նա սպասում է իր որդուն...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Նրան դեռ ոչինչ չէ՞ հայտնված:

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Համազասպյանը պիտի տանե նրան Արտազ, ասելով, իբր թե այնտեղ է վիրավորված սպարապետը...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Բայց իսկապես որքա՞ն լավ կլիներ, Վահան իշխան, եթե ճիշտ որ նա վիրավորված լիներ: Գուցե դու...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Այդ բխտը մեզ չէ տված: Ինքս շոշափեցի նրա սառած ու փայտացած երակը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Այժմ ի՞նչ է մնում...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Առաջ ու առաջ պետք է այս գիշեր ևեթ դուրս բերել մեր զորքերը պատերազմի դաշտից, և այս գործով կզբաղվեմ ես: Վաղն այստեղ ոչ ոք չպիտի մնա: Մեր ուժերը արագ պիտի հավաքենք բերդերի մեջ: Իսկ դո՞ւ ինչ ես մտադիր անել:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ուր դուք, այնտեղ և ես: Ինձ հանձնած ժողովրդական իրավունքը ես ետ կդարձնեմ միայն հայոց զորքին:

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Շատ իրավացի: Պատրաստվիր, արեմն, զորքերի հետ մեկնելու: Բայց այստեղ ոչ մի պաշտպանություն չկա: Ես իսկույն մի գումարտակ կուղարկեմ: Իսկ ա՞յս ով է (Նոր են նկատում դիակը):

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ա՛հ, սա այն գարշելին է: Ի՞նչ թուղթ է (կարդում է): «Մահ դավաճանին: Հայ աղջիկ»...

ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ. Տեսնո՞ւմ ես մինչև ուր է եղել հասած դավաճանությունը... Եվ ո՞վ է այս օրհնյալ ձեռքը, այս հայ աղջիկը: Լքման այս ժամին որքա՞ն սփոփիչ է այդ հարվածը... Բայց պետք է դուրս ձգել այս պիղծ դիակը, գցել վրանի առջև, թող շներն ուտեն (Գնում է, երկու զինվոր մտնում են և առնում դիակը):

Հովսեփ Եպիս., հետո եղբայր Եպիս.

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ո՛վ երկնային նահատակություն... Անակնկալ և տազնագեղնող... Ի՞նչ ես բերում այս աշխարհին (եղբայր Եպիսկոպոսին, որ ներս է մտնում այդ միջոցին): Ի՞նչ համբավ, եղբայր...

ԵՂԲԱՅՐ ԵՊ. Հեկեկանքներ են լավում հեռու մութի մեջ: Դողդոջուն կերոներ հարյուրներով թափառում են դաշտի մեջ, կորածներ են որոնում դիակների կույտի մեջ: Տխուր է գիշերը, Հովսեփ... Այսքան սրտաճար մթություն հայոց աշխարհը դեռ երբեք չէ իջեցրել իր զարնանային դաշտերի վրա: Մոռացված են անհատական կորուստները, Վարդանի հետ ընկած նախարարներին են որոնում լացով ու կոծով... Սուգ է պատել երկինք ու երկիր... Սրտաճմլիկ պատմություններ են անում և արյան դաշտից վերադարձող մեր երեցները: Ահա նրանք (մտնում են Ղևոնդ երեցը, Խորեն երեցը, Աբրահամ սարկավազը):

Նրանք, Ղևոնդ երեց, Խորեն երեց, Աբրահամ սարկավազ, հետո՝ Վահրեն

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Թոնելով Հովսեփ Եպիսկոպոսի ձեռքը): Հիմա մենք, պատմական եղբայր... Հիմա մերն է նահատակությունը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. (Գրկելով նրան): Ո՛ւր է, Ե՛ր, է՛ր զոհարանը: Վերջացնենք աշխարհի հաշիվները...

ԱԲՐԱՀԱՄ ՍԱՐԿ. (Կանգնելով նրանց մեջտեղ): Ո՛չ, մենք նոր կսկսենք աշխարհի հաշիվները: Գնաց սպարապետը, բայց մենք ունինք մի գլխավոր էլ: Այդ դու ես, տեր Եպիսկոպոս: Եվ դու կտանես մեզ արյունոտ պայքարին ընդառաջ...

ՎԱՀՐԻՅ. (Ներս վազելով): Պարսիկները... Մենք շրջապատված ենք:

(Աբրահամ սարկավազը դուրս է փախում օտար: Ղևոնդ ու Հովսեփը բռնում են նրան: Ներս են քափում պարսիկները, որոնք առաջ ու առաջ զինարար են առնում նրան):

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. Երիտասարդ, երեկ ես էլ քեզ պես կանեի, բայց այսօր նահատակության օր է, և ես էլ ուզում եմ նահատակված լինել:

(Նրանք է՛վասակը պարսիկ քիկնապանների հետ):

Նրանք, Վասակ, քիկնապաններ

ՎԱՍԱԿ. Ահա՛... Շինական սինլորները, բոլորը միասի՛ն, իմ ձեռքում... Վերջապես... (Քիկնապաններին): Զինվորներ կանչեցե՛ք: Խիստ հսկողություն: Բոլորը իմ կալանավորներն են: Ապստամբության գլխավորները, վատթարագույն խռովարարները հենց սրանք են: Մեր ընդհանուր հրամանատարն այս գիշեր կորոշե՛ր ամեն մեկի պատիժը...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. և ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Չեղճները դեպի երկինք առաժնելով):

Շնորհակալ ենք, բարերար աստված, որ մեզ դատողը օտար անօրենք պիտի չլինի և ոչ թե սա:

ՎԱՍԱԿ. (Արհամարհանքով): Այս ահալոր օրն էլ խելքի չբերեց սին լքորներին...

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. Ընդհակառակն, Սյունյաց տեր, այս ահալոր օրը գուբերել ես, որպեսզի ավելի աներկյուղ և համարձակ դառնա Հայոց աշխարհը...

ՎԱՍԱԿ. Աներկյուղ ու համարձակ՝ ուսմիկների լծից ազատվելու և հայրենի ազնվապետության բաղձանքին նորից հասնելու համար: Ով չէ ուզում լսել ականջով, լսում է թիկունքով: Այս կարգ է, որ ձեզ էլ հասավ: Ցավ է, որ Հայոց երկիրն այսքան ծանր զոհեր տվեց իր վաղեմի հարստությունը պաշտպանելու համար: Բայց ո՞վ է մեղավորը: Կարող եմ այժմ ասել, որ նպատակիս հասա: Մեր թշնամիները ջախջախված են, և այսօրվա պարտության վրա հայ աշխարհն իր լավագույն ապագան կկառուցանե:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. Հույս մի դնիր քո ավերակներին վրա: Այս մեծ դաշտում այսօր հազարից ավելի նահատակներ են ընկել: Նրանք կլինեն մեր անխորտակելի ուժը...

ՎԱՍԱԿ. Ձեր զոհերը, որոնց համար պատասխանատու կլինեք...

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊ. Ուրախությամբ կերթանք նրանց ետևից, խաչատալով կերթանք, մեր կամքով, մեր սրտի մղումով և ոչ այնպես... Այս վրանի մոտ մի դիակ կա ընկած շների համար...

ՎԱՍԱԿ. Տեսա նրան, ճանաչեցի, և վաղը նա մեծ պատիվներով կթաղվի այս գյուղի եկեղեցու առջև... Թող լինի այդ զոհն էլ, միայն թե մեծ նպատակն իրագործված լինի... Իսկ այն աղջիկը, որ այս ոճիրն է գործել... ես կգտնեմ նրան և կպատժեմ ամենադժան կերպով...

ԱՔՐԱՀԱՍՄ ՍԱՐԿ. Բայց դու դեռ չես հաղթել... Մենք դեռ կանք... (Առաջ է վազում հարձակվելու համար, բայց քիկնապանները բռնում են ու կապում: (Նհս եւ քափվում պարսիկ զորապետներ, հրանք ետևից՝ Մուշկան նյութալավուրը՝ զլխավոր հրամանատարի փառով):

Տեսիլ ԺԸ

Նրանք, Մուշկան նյութալավուր, զորապետներ

ՎԱՍԱԿ. (Առաջ գալով հարգանքի և խոնարհության ցույցերով): Մեր հաղթության վերջում մի նոր հաղթություն ես, տեր սպահապետ: Այս բոլորին, հենց այստեղ, ես կալանավորեցի սրանց: Ամենավտանգավոր խռովարարներն են և ապստամբության գլխավորները:

ՄՈՒՇԿԱՆ ՆՅՈՒՍԱԼԱՎՈՒՐՏ. Ի՞նչ մարդիկ են, ի՞նչ պաշտոն ունին...

ՎԱՍԱԿ. Չգետներն արդեն ցույց են տալիս, տեր սպահապետ, խաչապաշտների մոգեր...

ՄՈՒՇԿԱՆ ՆՅՈՒՍԱԼԱՎՈՒՐՏ. Ինձ ավելի հարկավոր են ապստամբ նախարարները: Բոլորին պիտի կապեմ և ուղարկեմ մեծ թագավորին...

ՀՈՐԱՊԵՏՆԵՐ. Թող երկար լինի նրա արևը և կտրուկ՝ նրա թուրը:

ՄՈՒՇԿԱՆ ՆՅՈՒՍԱԼԱՎՈՒՐՏ. (Հպարտ ու արհամարհանքով հայացք է նետում Հովսեփ Եպիսկոպոսի և հրա ընկերների վրա): Սրանք... Համառ ու անպիտան անհավատներ... Բոլորդ հենց հիմա պատասխան կտաք արյաց զորքերի կոտորածի և այս աշխարհի կործանման համար... Դահի՛ճ...

1-ին ՀՈՐԱՊԵՏ. Պատրաստ է, տեր սպահապետ:

(Դանիքը առաջ է գալիս):

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Համարձակորեն առաջանալով): Մենք էլ, տեր սպահապետ, ասելիք ունինք, որ պետք է հասցնենք մեծ թագավորի ականջին: Այս բոլոր շարիքների բուն պատճառը վասակ մարդպանն է:

ՎԱՍԱԿ. Մի ապստամբապետի, ատրուշան ավերողի և մոգեր ծեծողի խոսքեր են դրանք:

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. Մենք կապացուցենք, տեր սպահապետ, մենք բողոքում ենք մեծ թագավորին:

ՄՈՒՇԿԱՆ ՆՅՈՒՍԱԼԱՎՈՒՐՏ. (Խոսքի ձևը փոխելով): Բարի: Այս դեպքում ես գործ չունիմ ձեզ հետ: Արքայից արքան, իմ մեծ տերը, որի ոտների փոշին եմ ես, կլինի ձեր դատավորը: Ես կուղարկեմ ձեզ Տիգրան: Դու էլ, վասակ իշխան, պատրաստվի՛ր գնալու, բայց, իհարկե, ոչ թե սրանց հետ, այլ քո սովորական կարգով: Ի դեպ ասեմ, դու ինձ ալլես հարկավոր չես:

ՎԱՍԱԿ. (Բոլորապես ցնցվում է զայրագին, բայց զսպում է իրան՝ հակառակորդների առջև տկար չերևալու համար: Ղևոնդ երեցին): Իմ ձեռքից, այնուամենայնիվ, չեք պրծնի:

ՄՈՒՇԿԱՆ ՆՅՈՒՍԱԼԱՎՈՒՐՏ. Հատուկ հրաման ունիմ մարդպանությունը հանձնելու մի ուրիշին իմ ընտրությամբ:

(Վասակը ֆալվում է մի անկյուն):

ՂԵՎՈՆԴ ԵՐԵՅ. (Իր ընկերներին): Իմ գրկում մեռավ Հայոց մեծ սպահապետը: Իմ կրծքի վրայից էր, որ նրան ընդունեցին հրեշտակները իրանց հրեղեն թևերով: Արևը մայր էր մտնում Ջյունական լեռան գլխին, երբ մայր մտավ Հայոց արևը: Երկնքի ծոցերից ծիրանիններ էին կաթում, պսակ կապում նրա ճակատին և խաղում էին համր, մարում էին կամաց, կասես ներս էին ծծվում սպիտակ ու լայն ճակատի մեջ: Մեղմ փակել էր աչքերը, քնած է՝ կասեիք, եթե մեծ արյունոտ վերքը պատռած չլիներ նրա կողը: Լուսնոն բոսոր շիթերը ծանր էին բաժանվում գրկիս մեջ հանդուգ հսկայից: Մի քանի ճառագայթներ, գունատ արդեն, դեռ պաշալվում էին մեղմիկ ու ժպտուն, մինչև որ մութն առավ դաշտը, և ննջածի գլուխը մենք հանգա՛րտ, վախենալով անուշ քունը խանգարել, դրինք հայրենի հողի վրա: Ծաղիկները ծովեցին նրա կրծքին, սարի հովիկը վազեց մրմնջալով՝ գունատ շրթունքները շոյելու... Եվ այժմ (Ձեռքը բարձրացնելով) սալառնում է նա աստղային բարձունքներում, ինքն էլ մի աստղ, ծիրանի լուսապսակով: Ու մեզ է կանչում, մեզ է սպասում: Գնա՛նք, եղբայրներ (Հուզված ու ոգևորված՝ գրկում են իրար):

ՄՈՒՇԿԱՆ ՆՅՈՒՍԱԼԱՎՈՒՐՏ. Ոտով, շղթայակապ, քաշեքաշ...

(Ձիվորները կապաններով մոտենում են հրանք):

ՎԱՐԱԿՈՒՅՐ

ՎԵՐՋԱՐԱՆ

Պատկեր առաջին. Պարսկաստանում

Փոքրիկ ու մերկ նախասենյակ մեծ ու սյունազարդ միջանցքի կողքին: Անկյունում՝ մեծ փայտե նստարան: Միջանցքը մութ է, լուսն Երևում են անշարժ կանգնած երեք պարսիկ զինվորներ՝ երկար նիզակներով, աղեղներով և վահաններով: Սյունաշարքի ետևից երբեմն լսվում են շղթաների ձայներ, մի-մի անդամ՝ նաև խուլ հառաչանք...

Տեսիլ Ա

Քարիկ

ԲԱՔԻԿ. (Ներս մտնելով, զարմացած կանգնում է): Դեռ չէ եկել... Բայց շտապեցնում էր ինձ: Քանի օր է, տկարություն ունեմ, չէր կարողացել այստեղ անցկացնել իր սիրած մի քանի ժամերը... Վասակ իշխան, Վասակ իշխան... Մերացավ, ուժ չունի... (Հեզմանալով, ինքն իրան): Իսկ դու, Բաքիկ, դու չե՞ս ծերացել: Քառասուն տարի է ծառայում եմ ես Սյունյաց տերերին: Վասակ իշխանի հետ միասին մեծացանք, միասին ապրեցինք: Այսօր նա տկար է, շուտ-շուտ գերեզմանի խոտ է անում, և ես էլ զգում եմ, որ առանց նրան չպիտի ապրեմ: (Հառաչելով): Ի՞նչ օրերի հասանք... Հայոց աշխարհն այստեղ է, այս բանտի մեջ... Լո՛ւյս դառնա մեր մեծ կաթողիկոսը՝ Սահակ Պարթևը... Եթե կենդանի լիներ, հայոց աշխարհն այսքան պառակտված, այսքան քարուքանդ չէր լինի... Չեմ կարողանում, աստված վկա, նայել: Այս դեռ այստեղ է այսպես, Պարսկաստանի այս հեռավոր քաղաքում, ի՞նչ կլինի այնտեղ, մեր քաղցր երկրում... Աստված, աստված (Երկնքին նայելով), քեզ եմ... (Լսվում են շղթաների ձայներ), քեզ եմ (Շտապով, աղերսավոր) աղաչում, տա՛ր ինձ... Մի ժամանակվա վրաց և հայոց մարդպանը, Սյունյաց մեծ իշխանը, մխիթարություն է գտնում՝ այս գծախտությւնն անկյունում մի-երկու ժամ մնալով... Ինձ էլ մի բան շարունակ դեպի այս կողմն է ձգում. օգնել մեր նախարարներին, ծառայել նրանց գոնե կարճ ժամանակով, թեթևացնել նրանց տանջանքները... Բախտ է, որ այսքան բարի է այս բանտապետը և ինձ թույլ է տալիս մտնել կալանավորների մոտ: Դալիս էի այստեղ, ճանապարհին երկու տուն մտա, կերակուր մուրացի, բերի նրանց տվի: Վահան իշխանն էր, Ամատունյաց տերը, որ ընդունեց և... (Լացակոմած) ուրախացավ, շնորհակալություն արավ... Երանի կուրացած լինեի և այս բաները շտեմանեի... Խնայիր, աստված, հայոց խղճուկ աշխարհը... Հիմա էլ պիտի գնամ, կերակուր մուրամ իմ տիրոջ, Վասակ իշխանի համար (Փղծկում է): Միշտ կտա՞ն արդյոք ողորմություն, թե հայոց իշխանները պատառ չեն ունենա իրանց բերանում դնելու համար (Հուսահատությամբ կախ է անում գլուխը: Ներս է մտնում Վասակը: Սաստիկ հագնած է):

Տեսիլ Բ

Քարիկ, Վասակ

ՎԱՍԱԿ. Այստե՞ղ ես, Բաքիկ... Իսկ ես որքան կարոտ էի քո ծեր կրծքին... Ա՛հ... (Հնում է: Տառափում է):

ԲԱՔԻԿ. (Արագ գրկելով՝ նրան): Ի՞նչ եղավ, իշխան... Նստիր, հանգստացիր (Օգնում է, որ նստե):

ՎԱՍԱԿ. Հա՛, լավ ես հասկանում, իմ հին, հավատարիմ ընկեր: Ինձ հանգստանալ է պետք: Ոտով էի գալիս: Ոտեր շարժողը, դու էլ գիտես, սիրտն է: Իսկ իմ սիրտը շատ է հնացել, այլևս ծանր բեռ տանել չէ կարողանում: Տեսե՞՞ր ես լեռան ճանապարհով մեծ բեռան տակ բարձրացող ձին ինչպես է հանկարծ կանգ առնում հոգնած... Իմ սիրտն էլ այնպես է: Փողոցի մեջ կարծես մեկը հնձեց ոտներս: Հարկավոր էր քո սիրտը, որ ինձ էլ տաներ, քեզ էլ... **ԲԱՔԻԿ.** Աստված ինքը քեզ ողորմություն անե, իմ գլխի տեր...

ՎԱՍԱԿ. Այդ ի՞նչ աստված է, որին քառասուն տարի է՝ կանչում ես, կանչում, իսկ նա մի բռնակ էլ չէ լսում...

ԲԱՔԻԿ. Որովհետև մեղավոր եմ ես:

ՎԱՍԱԿ. Թե՞ ականջները լավ չեն լսում:

ԲԱՔԻԿ. (Մեղմ անբավականությամբ): Ապա կա՞րգ է, իշխան, այդպիսի բան ասելը... Ասածու պես լսող ու տեսնող չկա:

ՎԱՍԱԿ. Լա՛վ, հիմա էլ դու չպիտի աստվածաբանական վեճեր սկսես...

Ավելի լավ է՝ գնա, Բաքիկ, մեկ էլ փորձիր, գուցե այս անգամ հաջողվի տեսնել Տիրոց իշխանին: Այստեղ, մոտիկ պիտի լինի, արքունի բանակում... Թե՞ գուցե արդեն գնացել է... Ինձ լուր բեր շուտով:

ԲԱՔԻԿ. Այստե՞ղ...

ՎԱՍԱԿ. Այստեղ, իհարկե, այստեղ... Քո թևն ինձ հարկավոր է, որ տանե ինձ տուն (Բաքիկը գնում է):

Տեսիլ Գ

Վասակ

ՎԱՍԱԿ. Խաղը տանուլ տված մի մարդ եմ ես, և ահա նույնիսկ իմ ընկերները հեռու են պահում իրանց: Հաջողությունն է միայն այս աշխարհի տերը: Բայց խաղ տանուլ տալ՝ մեղք չէ, ո՛չ էլ պակասություն է նշանակում: Տանուլ տալիս են ամենքը՝ թագավորներն անգամ: Իսկ ես դեռ... Թագավոր չեմ: Տանուլ են տալիս, որպեսզի նոր մեկանց, ուրիշ կողմից, ուրիշ ճանապարհով մոտենան նույն խաղին ու տանեն: Ես էլ այդպես... Տանուլ տվի... Պակասություն է, այո՛: Բայց ի՞մն էր պակասությունը (Մտածում է): Ո՛չ... դա մարդկային ականջների պակասություն է: Լսեցին ականջներս հաստատ խոստումներ, արքայական բերանից արձակված: Եվ՛ հավատացի... խաբված եմ: Խաբված է մեր ամբողջ աշխարհը: Այս նշանակում է, որ անկատար գործիքներ են մեր ականջները: Նրանք չեն մաղում-գտնում, չեն մաքրում իրանց դարնվող ձայները, և միտքը շատ անգամ է մոռանում, որ այդ այդպես է, ու խաբվում է... (Լսվում են շղթաների ձայներ): Ա՛ (Ժպտալով ականջ է դնում: Կենդանաճում է): Ահա այս արդեն հաղթանակ է, իմ հաղթանակը (Լսում է, սպասում է լսել նույն ձայներ): Եվ այս հաղթանակի վրա է, որ հիմա կառուցանում եմ նոր, ավելի մեծ ձեռնարկություններ (Լսություն): Անիծյա՛լ երկաթ... Գործում ես հուսահատեցնող դանդաղկոտությամբ: Քեզ եմ սպասում, թե երբ, վերջապես, կիշրես հայոց նախարարների համառությունը: Շինական սինթրոնությունը ես զսպեցի, ետ մղեցի հայոց երկրի կառավարության գործից: Երեկ այստեղ դահիճների ձեռքը մատնվեցին Ղևոնդ երեցը, Հովսեփ և մյուսները: Ո՞վ մնաց (Հաճությամբ ձեռները շփելով): Ոչ ոք. հայոց աշխարհը մաքրված է մեղքերից, և նրան մնում է նորից իր նախկին դիրքն ստանձնել իր նախարարական կարգերով: Այսպես կմիանանք մենք բոլորս, այսպես կուժեղանանք, այսպես կկենդանացնենք մեր հայրենիքը: Շղթաները պիտի ստիպեն մեր կամակոր նախարարներին հրաժարվել այն ամենից, ինչ կործանեց մեր երկիրը և իրանց էլ այս օրը ձգեց: Եվ ահա գալիս եմ ես այստեղ հաճախ. նրանց ձայնը լսելու, նրանցով կենդանացնելու իմ հույսերը, թարմացնելու իմ սիրտը: Մաշեցնող է երկաթը, տանջանքները մոթ արգելարանի մեջ անտանելի են դարձնում նրա ցուրտ օղակները (Նորից շղթայի ձայներ): Հաճախ բարձրացեք, հաճախ, ո՛վ բերկրալից ձայներ... Խոր ու խոր

խրվեցեք մօխ մեջ, ո՛վ ամրակուռ օղակներ... Իմ գործն եք դարձնում... Այս բանտապետը մի ժամանակ պաշտոնյա էր իմ ձեռքի տակ, Հայաստանում: Ինձ համար նա սարքեց այս տեղը, որ քաղցր ժամեր վայելեմ: Բացի դրանից, հանձն առավ խոսել նախարարների հետ, համոզել նրանց, որ միանան ինձ հետ, օգուտ քաղեն նոր հանգամանքներից: Բայց նրանք դեռ համառ են, դեռ ուզում են շիտակ ու գաղափարական մնալ վարդապետների ու միանձնուհիների նման (Շոքաների ձայներ): Այդպես, այդպես... Շառաչեցեք, ժանտափտի նման կոկորդներից կպեք, ո՛վ երկաթներ, և հասկացրե՛ք, հասկացրե՛ք, որ կույսերն ու վարդապետները չեն կարող երկիր կառավարել, որ երկրի օգուտը երբ պահանջում է հաշտվել երեկվա թշնամու հետ, պետք է հաշտվել... (Մտնում է Բաբիկը):

Տեսիլ Գ

Վասակ, Բաբիկ

ԲԱԲԻԿ. (Հուզված): Այսուհետև ո՛վ պիտի աղոթե հայոց աշխարհի համար... Սարսափելի բան, իշխան: Այս գիշեր զահիճները մորթել են մեր յոթը կալանավոր հոգևորականներին...

ՎԱՍԱԿ. (Ուրախությունից փայլող դեմքով): Հա, զարմանալի լավ են կտրում պարսից դահիճների դանակները...

ԲԱԲԻԿ. Բայց բանը դանակը չէ, տեր իշխան... Ես լաց եմ եղել...

ՎԱՍԱԿ. Որ այնքան թույլ ու անդիմացկուն էին նրանց պարանոցները, հա՞...

ԲԱԲԻԿ. Ա՛հ, իշխան, մեր երկիրն է խեղճ...

ՎԱՍԱԿ. Որ ծնել է այնպիսիներին... Բայց հիմա այլևս խեղճ չի լինի... Հիմա կապրե նա, Բաբիկ...

ԲԱԲԻԿ. Ասա, իշխան, խեղճի դրժներում քո հախաբարը չկա, մեռելներն էլ աստծու հետ խոսում են, չէ՞:

ՎԱՍԱԿ. Խոսում են: Աստված հենց մեռելների հետ է ապրում...

ԲԱԲԻԿ. Այդ լավ է:

ՎԱՍԱԿ. Այո՛, լավ է: Եվ շատ լավ արին այդ քահանաներն ու եպիսկոպոսները, որ շտապեցին ազատել իրանոսի հայոց երկիրը և գնալ սեղանակից լինելու իրանց աստծու հետ...

ԲԱԲԻԿ. (Անկեղծ հիացմամբ): Նրանք միշտ պետք է աստծու հետ ճաշեն, հա՞... Երանի՛ նրանց... Եվ դրանք կխնդրեն մեզ համար... Կաղոթեն մեզ համար, և աստված նրանց խնդրանքը չի մերժի, մեզ ողորմություն կանհ...

ՎԱՍԱԿ. Միշտ նույնն էս, Բաբիկ... Միամիտ երեխա:

ԲԱԲԻԿ. Մառադ եմ, տեր:

ՎԱՍԱԿ. Այդպես էլ մնացի՛ր, հավատարիմ ընկեր: Այդպես՝ դանձ ես դու: Բայց Տիրոց իշխանը...

ԲԱԲԻԿ. Թողություն արա՛, տեր, մոռացա: Տիրոց իշխանը գնացել է... Կարավանը անակնկալ ճանապարհվել է, և իշխանը չէ կարողացել տեսնել իմ տիրոջը:

ՎԱՍԱԿ. (Դառնացած): Գնա՛ց... Դատարկ պատճառաբանություն... Նա չէ հավատում... Դրա համար չեկալ... Չէ հավատում (կոտորում): Ու փախուստ է տալիս... Նույնիսկ տեսնելուց... նույնիսկ խոսքից... Եվ մենակ եմ ես (Վաճակով իրանից այդ միտք): Մենա՞կ... Ո՛չ, մենակ չեմ... Ինձ հետ են այս շղթաների ձայները (Միտ առնելով, աշխուժանում է): Նստե՛ք, Բա-

բիկ, և պատմի՛ր դու, ինչպես պատմում էիր ինձ վաղ պատանեկության օրերից, քո կախարդիչ զրույցները. Հայկ, Արտաշես, Տիգրան, Արտավազդ, Վահագն, Արգոստան, Վարդգես... Երգիր նրանց նորից ու նորից, երգիր քաղցր, ինչպես դու գիտես երգել: Մեր ես արդեն, բայց ձայնդ ու սիրտդ չեն ծերացել. երեկ էի լսում, թե ինչպես մեղմ, օրորվելով երգում էիր «Երկներ երկին»-ը: ԲԱԲԻԿ. Մառադ եմ, տեր... Բայց այստեղ...

ՎԱՍԱԿ. Գիտե՞ս ինչ է... Ես եմ այդ զրույցների, այդ երգերի Հայաստանը: Ամեն օր ինձ տեսություն է գալիս մի սքանչելի կին՝ անմահացնող ժպիտը դեմքին, սիրով ու գուժով լի, խնամող, փայփայող: Ինձ դիպչում է նա իր վարդ մատներով, շոյում է հոգնած ճակատս, կենդանություն է լցնում տխուր սրտիս մեջ: Հիմա էլ տեսա նրան, հիմա: Հենց այստեղ: Դու ներս էիր գալիս, երբ նա հեռանում էր ինձանից: Չտեսա՞ր: Մի՞թե չես ճանաչում քո երգած Անահիտ ոսկեմայր տիկնոջ... (Շոքաների ձայներ): Լսո՞ւմ ես (Հեկուղ ուրախությունից): Լսո՞ւմ ես... Սրանք, այս շղթաներն են բերում մեր մեծ մորը: Հիմա նա կգա, զարծյալ կգա ինձ հետ միասին լսելու (Դառնալով դեպի սյունաշարը): Գործի՛ր, երկաթ, պող-պող, սուր, կեղեքիչ ցավերով խրվի՛ր հայոց նախարարների մարմնի մեջ, հուսահատեցրո՛ւ, հուսահատեցրո՛ւ...

ԲԱԲԻԿ. Աստված օգնություն անե մեր նախարարներին... Նրանց էգուց այստեղից բռնում են Հրե քաղաքը...

ՎԱՍԱԿ. (Ցնցվելով): Ի՞նչ ասացիր... Հրե՞, Բաբիկ, իսկ մենք...

ԲԱԲԻԿ. Իսկ մենք՝ Հայաստան... Զի՛չունինք, ես քեզ շարված կտանեմ, տեր իշխան...

ՎԱՍԱԿ. Կարոտ եմ մեր հողին ու ջրին, գիշեր ու ցերեկ նրանց հասն ու հոտն եմ կանչում... Բայց այսպես գնա՛լ... Ո՛չ... այստեղ պիտի ես հիմնադրեմ Անահիտական Հայաստանը... Ես կերթամ նրանց ետևից (Վառված) ոչ միայն Հրե... ամեն տեղ... Պարսից անապատը կկտրեմ կանցնեմ... մինչև աշխարհի ծայրը (Սաստիկ հեռում է)... Ես կսպասեմ... համբերություն կունենամ... Ես ապրում եմ, ես ապրեցնում եմ... Մա՞րդ չկա... Վերջապես դու կաս, իմ Բաբիկ... Քեզ հետ կանեմ (Հենվում է նրա ուսին): Պիտի լինիմ այն... Պիտի լինիմ այն... Ինչ... ինչ... (Ուժգին քափով) ես եմ ուզում... ես (Անշընչացած՝ Բաբիկի գիրկն է ընկնում):

ԲԱԲԻԿ. Աստված, ողորմությունդ շմերժես իմ խեղճ իշխանին... (Հանդարտ պառկեցնում է նրան նստարանի վրա):

ՎԱՐՍՊՈՒՅՐ

Պատկեր երկրորդ. Հայոց լեռներում

Ժայռոտ ու անտառապատ բարձրություն: Նեղ ճանապարհը նրա զազաթից պտույտներով իջնում է խոր ձորը, որի երկու կողքերին երևում են խուղեր: Երբ-չակները վայրենի և անբնակ տեղերի տեսարանն են ամբողջացնում:

Վարդույրը դեռ շրարձրացած, լսվում է խմբական երգ, դանդաղ ու մեղմ, աղոթանման: Երգում են տղա ու աղջիկ:

Ո՛վ աստված Գրիգորի,

Ո՛վ աստված Սահակ,

Ո՛վ աստված Վարդան...

Վարդույրը դանդաղ բարձրանում է: Երգը գալիս է ժայռի մի խոռոչից, ուր հավաքված են աշակերտներ ու աշակերտուհիներ: Դպրոց է: Երգը շարունակվում է:

Ո՞վ դու, տեղ մեր Հիսուս Քրիստոս,
կնդրեմք ի բնն, ով ողորմած,
կողակցութուն տուր աշխարհիս,
Ազատութուն՝ գերիններին...

Բարձրության գլխին երևում է Նշխան եպիսկոպոսը: Լուս է, նայում է
սուս:

Տեսիլ Ս

Նշխան եպիսկոպոս

ՆՂԻՇԵ ՆՊ. Քանզված է Հայոց աշխարհը: Շրջեցի ամեն տեղ: Ավերակ,
լուս... Միայն Ավարայրի դաշտն է ճոխացել: Մածկվել է նա ձյունափայլ ու-
կորներով, և փարթամ ծաղիկները, բարձրահասակ ու գունագեղ, խոնարհվել
են նրանց վրա, զրուցում են նրանք անխոս և օրորվում են զարմանքից: Տեսա
ես Հայոց աշխարհի ապարանքները: Բուն է կանչում այժմ այնտեղ, ուր վա-
յելութուն, հավերժական ուրախություն, ճաշակ էր տիրում: Խցվել ու խա-
վարել են շքեղ սրահները, սարդն է հյուսում իր սատայնը նորահարսների առա-
գաստներում: Բորբոսնել ու սևացել են սնդանատան սպասները, ոչ ոք այլև
չէ նստում փողոտած գահերի և գահավորակների վրա: Նրանց տերերն աչա-
տեղ են (Անոմլ ցույց է տալիս ձորը, տարածություններ չորս կողմում: Հեռ-
վից եկող է նկատում: Ուշադրությամբ դիտելով): Ո՞վ է նա, որ հուշիկ քաշ-
լերով, անշտապ իջնում է այն լեռան կրճքով... Մենակ է և կին... Թե՞ երևույթ...
Նկատում եմ սև զգեստը: Տարագիր նախարարներից մեկի ամուսինն է...
Ցույց է ձեռքին, սահում է բարերի վրայով: Մտավ փողերիկ անտառը: Անցավ
ծառերի միջով: Դուրս եկավ, վախ չունի: Իջնում է ձորը: Բարձրանում է գեպի
այս կողմը (Չախ ձեռքով հովանավորելով աչքերը): Նա է, սիրտս այն գլխիցն
էր ասում, Ամատունյաց տիկինը: Գալիս է այն ձորից այս ձորը... Այստեղ,
այնտեղ, հեռու ու մոտի ձորերում, անտառների խորքերում, ժայռերի ծերպե-
րում են դառնում այն լեռնած ու ամառացած ապարանքների բնակչուհիները...
Գետնափոր խուղերի մեջ, չոր խոտի վրա տարածված, առանց վերամակի,
առանց անկողնակալի... Ամեն զրկանք են տանում, անլվա, մի կտոր սև հա-
ցի ապաստան, ծանր աշխատանքով գլուխ են պահում... Այսպես է հիմա կըռ-
վում Հայոց աշխարհը. մեծ ցասման կռվով: Ավարայրը՝ զենքով, արյունով:
Այժմ՝ ավերակներով, անապատի լուսվյալը, քաղցով ու զրկանքով: Երբ մարդն
ուրանում է իր անձը, երբ սուրբ գաղափարի համար արհամարհում է իր մարդ-
կային բնությունն անգամ, այն ժամանակ է նա անմարմին դառնում, այսինքն՝
անխոցելի: Բռի ուժով, փղերով մեղ ճնշեցին: Այժմ չեն կարող: Անապատն ան-
ճնշելի է: (Գլուխ է տալիս Զարուհի տիկնոջը, որ այդ միջոցին երևում է նեղ
նանապարհի վրա և սկսում է իջնել դեպի ձորը): Այժմ է, որ Հայոց աշխարհից
վախել են սկսում: Հաղթեցինք մենք և ոչ թե՞ վաստկը... Գնամ... Իմ գրիչը
դեռ շա՛տ այսպիսի տեսարաններ ունի նկարագրելու (դժգուշալ անհետանում է):

(Այդ միջոցին Զարուհին ձորն է իջել: Նրա հանդեպ մի խուղից դուրս է գալիս Զվիկը:
Ուրախացած՝ դեպի իրար են վազում, իրար գիւկ բնկնում, երկար ողջագուրվում):

Տեսիլ Բ

Զարուհի, Զվիկ

ԶԱՐՈՒՀԻ. Զվիկն ես դու... Հավատալս չէ գալիս: Արի մեկ էլ համբու-
րեմ (Համբուրվում են):

Զվիկ. Զե՛հ՜ր սպասում: Մի բանի օր է, որ եկել ենք...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Եվ Դստրի՞կը...

Զվիկ. Ամենքս, ահ, բացի... իմ երեք կորյուններից:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Լսել ենք այդպիսի մի բան: Վահանը, Վասակը, Արտաշեսը...

Զվիկ. Այո, նրանց Վասակ մարդպանը տարել ընծայել է Հաղկերտին...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Աստված համբերություն տա: Հայոց լեռները հիմա ամբողջը
համբերություն են դարձել:

Զվիկ. Իսկ մեղ ազատեց Աշխենը...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ինքն անձա՞մբ...

Զվիկ. Այո՛, ձի հեծած, զինված, տասն մարդկանց մի խմբով: Ինքը
բաց արավ մեր բանտի դուռը Որոտնա բերդում, ինքը բերեց հասցրեց այս-
տեղ...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ա՛խ, Աշխեն...

(Մի խուղից դուրս է գալիս Աշխենը):

Տեսիլ Գ

Նրանք, Աշխեն

ԶԱՐՈՒՀԻ. Զարմանալի աղջիկ, լա՛վ աղջիկ (Համբուրում է նրան): Դու
որ մեր Զվիկին...

ԱՇԽԵՆ. (Շտապով բնդհատելով): Բանբեր ես, այո՞: Ես էլ... Գնամ իմ
հերթը կատարելու (Ցույց է տալիս իր ցուպը):

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ո՞ր կողմը...

ԱՇԽԵՆ. Այս... դեպի ձախ...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Այդպես գնալով կհանդիպես Նզնիկ եպիսկոպոսին... Ինձ
տեսցին, որ նա գալիս է այստեղ:

ԱՇԽԵՆ. (Հանույ՜նով): Մի՞թե, ուրեմն ես նրան այստեղ կսպասեմ: Շատ
բան ունեմ նրան ասելու մեր դպրոցների մասին: Վաղուց էի ուզում, որ նա
գար այստեղ:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Այդպե՞ս է արդեն:

ԱՇԽԵՆ. Հասկանում եմ միտքդ, Զարուհի: Մի ժամանակ կար, այս
երկրում մարդիկ իրանց համար և իրանցով էին ապրում: Այն ժամանակ կար
և սեր, և ատելություն, և հայր, և մայր: Հիմա համայնքն է ապրում, անհատը
մեռած է: Նզնիկ եպիսկոպոսը մեկն է այն սակավներից, որոնք ազատվեցին
արյան փոթորիկներից՝ այս երկիրը լուսավորելու և փրկելու համար: Նա մեր
համայնական սրբությունն է: Եվ մենք պաշտում ենք նրան:

(Ձանազան կաղմբեց դուրս են գալիս Դստրիկը, Այծեմեհիկը, Զարմանգուխտը, ուրիշ տի-
կիներ, երեխաներ):

Տեսիլ Դ

Նրանք, Դստրիկ, Այծեմեկ, Զարմանդուխտ, տիկիներ, երեխաներ

ԶԱՐՈՒՀԻ. (Բարեւում է ամենին, ապա առաջ կանգնում, երկու ձեռքով ցույցի վրա հեռված): Մեր ձորի հայոց տիկիները բարեներ ունեն շատ ու շատ: Ձեր բարին են հարցնում:

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Բարով լինեն, հազար բարով: Մենք, փառք ասածու, ապրում ենք... Իրանք ինչպես...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Իրանք էլ փառք են տալիս երկներին: Եվ հարցնում են՝ ինչպես եք դիմանում այս ձորի տիկիներդ:

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Լավ, ասածու ողորմությամբ:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Պակաս տեղ չկա... Հո չե՞ք թերանում: Հո չե՞ք թուլանում: Մարդու բնությունը հո չէ՞ հաղթում: Գանգատվում եք, դժգոհում եք, անիծում եք...

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Ո՛չ, ո՛չ: Ուխտով ու սաղմոսով, երկինք կանչելով, երկրորդ ուրանալով՝ սպասում ենք...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Մենք էլ: Արդյոք քիչ չէ մեր արածը: Գուցե քիչ է և շատ քիչ, ու այդ պատճառով էլ մեր սիրելիները օտար աշխարհում, կապանքների մեջ ավելի շատ են տառապում: Գուցե ասածու ողորմության համար հարկավոր է, որ է՛լ խիստ զրկանքների տակ գցենք մեզ, է՛լի մեզ ճնշենք, է՛լի նվաստացնենք մեր անձը, շատացնենք աշխատանքը, կոշտացնենք մեր կաշին, ժամ, պատարագ, աղոթք ու պաղատանք շատ անենք...

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Ասածով ամեն ինչ կանենք մեր սիրելիների համար: Մենք՝ ոչինչ, ամեն ինչ՝ մեր կապալներին...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Ասոված կարողություն տա, սկերես չմնանք միմյանց մոտ, հայոց տիկիներ (Գլուխ է տալիս և նստում մյուսների մեջ):

ԴՍՏՐԻԿ. Երազ եմ տեսել, այսօր լուր կգա...

ԶՎԻԿ. Ահա բերում են (Ցույց է տալիս նախապահը, որի վրա երևում է եզնիկ եպիսկոպոսը):

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Հարցնենք, թե ինչ լուր...

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Ես ձայն չեմ հանի:

ԱՇԽԵՆ. Լռենք, ինքը թող ասե (Մտնում է եզնիկ եպիսկոպոսը):

Տեսիլ Ե

Նրանք, եզնիկ եպիսկոպոս

ԵԶՆԻԿ. Ողջո՛ւյն հայոց մեծ տիկիներին: (Ամենքը կանգնում են, աջն առնում): Միծեռնակները վաղ եկան այս գարնան, և մեր քարավանն էլ, ավետաբեր ծիծեռնակ, շատ չուշացավ: Ասում եղբայրը անձամբ տեսել է մեր նախարարներին, տվել է հայոց տիկիներին ուղարկած փողերը...

ԶԱՅՆԵՐ. Փա՛ռք ասածու, փա՛ռք ասածու...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Բայց առո՞ղջ են, տեր եպիսկոպոս:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Ամենքն էլ... Ասել են, որ դիմանում են բանտին ու շղթաներին... (Հառաչանքներ, ուրախության ձայներ): Նրանց դրությունը փոխված չէ: Հազվեբար դեռ պատերազմի մեջ է բուշանների դեմ: Համբերությամբ տանում են իրանց կապանքները ձեր սիրո համար, հայոց տիկիներ...

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Եվ մենք էլ, մենք էլ...

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Զարուհի տիկինը բերած հարցերը ճիշտ էին, հայոց տիկիներ: Մեր սիրելիները մեզանից շատ են տառապում: Պետք է ավելացնենք մեր զրկանքները, որպեսզի հավասարվենք նրանց: Տառապանքները թող միացնեն մեզ մեր կարողությունների հետ...

ԶԱՅՆԵՐ. Ուղիղ է, ուղիղ է...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Մեր օրհնյալ իշխանները մի մեծ պարգև են ուղարկել հայոց աշխարհին:

ԶԱՐՈՒՀԻ. Պարզե՞, ի՞նչ պարգև:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Մեր մեծ նահատակներից մեկին, Աբրահամ սարկավադին...

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Նրա՞ն, որ Ավարայրի օրը...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Այո՛, այն կրակ երիտասարդը: Կսեցեք պատմամ: Նրան և նրա՛ ընկեր խորեն սարկավադին նույնպես տանջեցին պարսիկ դահիճները, բայց չսպանեցին: Զարեցին նրանց մեջքը, ոտները, կտրեցին ականջները տակից, այնպես որ չէ կարելի ասել, թե այդ մարդիկ ականջ ունեցել են (Հառաչանքներ): Ու այդպես քշեցին երկուսին Միջագետք՝ արքունի արտերը մշակելու: Բայց նրանք չմեռան այն տաք ու կրակ երկրում, ոչ էլ մոռացան: Այն գործը, որի համար նահատակվել է ամբողջ հայոց աշխարհը: Քրիստոնյա համայնքներ են ապրում այնտեղ, մեր մաշկված ու ջարդված սարկավադները պատմեցին նրանց մեր նախարարների խղճալի դրությունը, դրամ էին հավաքում և կապալներին հասցնում:

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Բարեբա՛ր ասոված... Ի՞նչ ենք լսում...

ԴՍՏՐԻԿ. Կիսասպան մարդի՛կը...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Մարմնով սպանված, բայց հոգով ամենի այդ մարդիկը: Որպեսզի իմանաք, թե ինչ գործ է այդ, կասեմ, որ Միջագետքը Պարսկաստանի արևմտյան ծայրն է, իսկ Հրե քաղաքը, ուր մեր նախարարներն են բանտարկված, արևելյան ծայրումն է, Հնդկաստանի մոտ: Այդ երկու ծայրերը՝ արևմուտք և արևելք, իրարից բաժանում և անշափ հեռացնում է մեծ ու սարսափելի անապատը, անջրդի, շիկացած ավազներով ծածկված: Այդ տարածությունն էին կտրում մեր երկու սարկավադները, իրանց հավաքած դրամները տանում տալիս էին նախարարներին, նորից նույն դժոխային ճանապարհով ետ դառնում, նորից ժողովք անում, նորից Հրե տանում: Մեկը, խորեն, վախճանվեց ճանապարհի դաժանությունից և անապատի տոթից, իսկ Աբրահամը շարունակեց մենակ տանել այդ տանջալից գործը...

ԶՎԻԿ. Հրա՛շք...

ԱՅԾԵՄՆԻԿ. Հրեշտա՛կ էր նա և Ավարայրի օրը...

ԴՍՏՐԻԿ. Եվ հիմա է՛լ:

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Ո՛չ, հայոց տիկիներ: Այժմ մեր երանելի իշխանները կարոտ չեն: Ասումը նրանց է հասցրել այն գումարը, որ դուք գոյացրիք ձեր մատների աշխատանքով: Անշափ հրճվել են բանտարկյալները և փոխարենն ուղարկել են ձեզ հենց այն սուրբ մարդուն, Աբրահամին: Հաղարներ նահատակվեցին մեր սուրբ իրավունքի համար և հաղարներից այդ մեկն է միայն, որ աղափվեց: Հայոց նախարարները նրան ուղարկեցին այստեղ, որ ամենքը տեսնեն ու մխթարվեն...

ԶԱՐՈՒՀԻ. Այստե՛ղ է... մեր աշխարհում:

(Տիկիների ու երեխաների մեջ իրարանցում: Հարցնում են, որոնում են:

Այդ ժամանակ բարձրության գագաթին մի մենավոր մարդ է երևում, մեջքից կուշ եկած, կաղ, հեծված ջուխտ ձեռքով մի կարճ մահակի վրա: Ականջների տեղերը չորեքով փաթարված են: Ճանապարհի փոշին նստած է նրա վրա: Գնմբ գունատ: Դողում է օժտապառ: Պառկում է փառքի վրա):

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. (Հուզված, ոգևորությամբ): Ահա՛ նա... հայոց գործը — հաշմանդամ, ջարդված, բանտերի մեջ փակած, արսորի ճանապարհներին մաշված, գահիճներից թել-թել ծվատված, բայց սո՛ւրբ, սո՛ւրբ, սո՛ւրբ...
(Ամենք ծունկ են չոփում, ձեռքերը տարածում են դեպի նրան նիացած, վերացած: Նա տերը երեսներին խաչ են նանում, աղոթքներ են մտնելում...)

ԱՅՄԵՄՆԻԿ. Ո՛վ Ավարայրի հրեշտակ...
(Աշխենը բարձրում է, չոփում է պառկածի ոտների մոտ և հանդարտ, մեղմ խոսակցությամբ, բռնում է նրա փելի ծայրը, համբուրում):

ԶԱՐՄԱՆԴՈՒԽՏ. Բարեխոս եղիր մեր սիրելիների համար...

ԵԶՆԻԿ ԵՊ. Եվ այս աշխարհի խաղաղության համար:

(Խուզից դուրս է գալիս Սահականույշը: Դանդաղ, զոդոջուն քայլերով, գավազանի վրա հենված, գնում է դեպի բարձր: Ապշել են ամենք, թիացքից ծունկ է չոփում և եզերիկ ելլալույթը):

Տեսիլ 2

Նրանք, Սահականույշ

ՍԱՀԱԿԱՆՈՒՅՇ. (Մոտենալով պառկածին, խոսակցությամբ է նրա վրա): Դու մեռած ես (Շոշափում է: Լուսություն): Դու մեռնո՞ւմ ես (Նայում է: Լուսություն): Ո՛չ: Դու չե՞ս մեռած... Դու չե՞ս մեռնում... Դու չե՞ս մեռնի... Ապրի՛ր (Թևերը տարածում է նրա վրա):

ՎԱՐՍԱԳՈՒՅՐ

ԼԵՈՅԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պատասխանելով Յուրի Վեսելովսկու հարցերին, 1893-ին Լեոն իր կոչումն էր համարում ժողովրդական կյանքի ցավոտ կողմերի լուսարանությունը և իրականության այն առողջ սերմերի պարզաբանությունը, որոնց տնօրինում է առաջադիմության և մշակույթի ճանապարհը ոտք դրած ժողովրդական մասսան, և որոնք նշանավորում են ժողովրդի պատմական կյանքի լուսավոր պահները¹: Սեփական գեղարվեստական հավատամքի այս կարեւորագույն և դիպուկ գնահատական երկերը՝ պատմվածքներ, վիպակներ, վեպեր, դրամաներ և այլն, որոնք նրա պարակ իշան անցյալ դարի 80-ական րվականներից մինչև մեր դարի 20-ական րվականները: «Ժողովրդական կյանքի ցավոտ կողմեր» ցնցող պատկերները Լեոյի ստեղծագործության մեջ գրեթե միշտ պարզաբան էին ազնիվ տառապանքի, անմեղ հույսի, անհաշտ ըմբռնացման և հոգեկան այլ գեղեցկությունների լուսավոր հառաքյալներով, որոնք էլ նենց գոյացնում էին նրա գրողական դավանանքի կենսահաստատ տարերքը: Այսօր, նրա առաջին երկի տպագրությունից (1884) հարյուր տարի անց, վստահ կարելի է ասել, որ Լեոն իր հետքը բազմազան հայ գրականության անդամաճում: Նրա անվան հետ է կապվում հայոց իրականության որոշ նորանշանակ երևույթների ու գաղափարների ներհույս գեղարվեստական խոսքի ասպարեզ:

Ընդհանրապես Լեոյի կյանքը ժողովրդի շահերին ծառայելու վաղ օրինակ է, աշխատավարձի մասսաների զարգացումը խոշորագույն քաղաքական, սոցիալական և հոգեբանական արգելների դեմ խիզախ պայքարի օրինակ: «Ինձ դեկավրադ, ինձ դրոգո, ինձ հրամայողաբար առաջ մղողը, — գրել է նա 1908-ին, — եղել է հայ ժողովուրդը... Լինելով ժողովրդի գավակ, անվաճ ու մեծացած նրա տառապանքների, նրա անհուն ցավերի մեջ, ես իմ գործունեության յուրաքանչյուր քայլում, ամեն ժամ, ամեն րոպե նրան՝ այդ մեծ ու տարաբախտ մար ծայրին էի ակնոջ դնում, նրա վեճ արտին էի դիմում և այնտեղից ներշնչումներ ստանում²: Նման ելակետի արդյունք են նաև նրա գեղարվեստական երկերը, ուր գրողն անմիջապես հանդես էր գալիս լեոյների, արհամարհվածների կողմը, սրանց հետ կապում «հիվանդ աշխարհի բժշկությունը»: Ժողովուրդը, Լեոյի պատկերացմամբ, «միակ հեղինակավոր, միակ կարող, միակ արդար ուժն էր»³, «ապագայի հույսը»:

Ինչի՞ մասին են պատմում Լեոյի գեղարվեստական գործերը, ի՞նչ գաղափարներ են առաջադրում դրանց մեջ:

19-րդ դարի վերջերին հայկական իրականությունը սուր հակասությունների մի բարդ աշխարհ էր: Առավելապես զյուդացիական երկիր Հայաստանում, մասնավորապես նրա արևելյան հատվածում, ծայր էին առել խոր տեղաշարժեր, որոնք սպառնում էին զլխիվայր շուտ տալ հայ շինականի սոցիալական-հոգեբանական դարավոր կացությունը: Նահապետական խավարի ամոքխած նիւմերն էին բափանցում կապիտալիստական հարաբերությունները, անցումային շրջանին բնորոշ նյութական ու հոգևոր եզնաժամերը ստեղծել էին յուրատեսակ խոնավի մրքնություն, հողալիումի և ազգային հատկանիշների համահարեցման լուրջ վտանգներ: Պեմոկրատական մտավորականության մի հայտնի մասը, որն է լուսավոր կեն շտեմենով բուրժուական քաղաքում, իբրև փրկության միակ խառնի, երեք դարձել էր դեպի ուսմական աշխարհի դեռևս անաղարտ մնացած ակունքները: Ինչ գնով էլ լինի՝ փրկել այդ աշխարհը քայքայման ու աղավաղման վարակից, բուժել նրա հեօրյա վերքերը, ապա այդ առողջ նիւմի վրա ձեռնամուխ էին ժողովրդի սոցիալ-քաղաքական իդեալների իրագործմանը, այսպիսին էր դեռևս առաջին լուսավորիչներից ավանդված նրանց ծրագիրը, որի էությունը պատմական տվյալ պահին հանգում էր «նաեաշիլ—կանխել—լուսավորել» եռաստիման կարգախոսին: «Ազգի պահպան» տերմինը նշանակում էր բացառապես հայ շինական դասը, գեղարվեստական գրականությունը շարունակում էր հետազոտել նրա կեցության բոլոր արտաեայտությունները, պատմական նոր պայմաններում նրա կերպարի լայնակի ու խորքային յուրացումները: Իր գեղարվեստական երկերի մեծ մասը Լեոն նվիրել է այդ խնդիրներին:

¹ Ե. Զարենցի տնվ. դրականության և արվեստի թանգարան, Յուրի Վեսելովսկու արխիվ:
² Վտակ (Թիֆլիս), 1908, № 111:
³ Հուշարար (Թիֆլիս), 1907, № 11, էջ 163:

Առաջին իսկ պատմվածքի («Մեծապաշտության փութ») հիմնում ընկած է ցավոտ հին քեման՝ նահապետական նախապաշարմունքներին գերի աշխատավորի ռոքերգությունը, որ նոր շրջանի հայ գրականության հանախաղեպ շահարկվող հարցերից էր։ «Խավար, մութ խավար ամեն տեղ։ Դա մեր ցավառական աշխարհն է», — գրում է Լեոն նոր դարի սկզբին։ Այդ աշխարհի մղձավանջային ետամնացությունը գրողը պատկերել է «Այն ընդ ական» (1888), «Դարդաման» (1889), «Մի բուռ մոխիր» (1904) և ուրիշ գործերում։ Որոշ պատմվածքներում նույնիսկ խախտված է «մեղավոր—արդար» հնավանդ բարոյականի սահմանագիծը։ Գրողն այդ դեպքում ի ցույց է դնում հուսահատական ֆալսեթ, ռեիդենթ, փուլվող նախապաշար, ակամա շարագործների, և երկի շերտերից ինքնաբերաբար վեր է բարձրանում հազարամյա հավատալիքների անփակելի ցանցը, որ շնչանդ է առնում բոլորին։ Սրափ ձայներ չեն հնչում, ոչ մի նրազ չի լուսավորում այդ մարդկանց առեղծվածներով ու պատմությաներով առկեցուն կյանքի նաեպարհը։ «Չգիտես, քե՛ն ում պետք է խղճալ, — լին արձակագրումի էլիզա Օրժեկոյի համաման մի պատմվածքին նվիրված գրախոսականում գրում է Լեոն, — զոհի՞ն... քե՛ն խավար հասկացությունների մեջ փառացած այն խեղճներին»⁴։

Պատկերացումների դարավոր նստվածքները վտանգներ էին պարունակում նաև ընդհանուր առաջադիմության տեսակետից։ «Ազգի պահապանը» պատմվածքի ներս Մեացականը բուրժուական բարեկիցի այլանդակ դրսևորումների հետ միասին կատաղաբար պայքարում է նաև իսկական առաջադիմության առաջին ծիծեռնակների դեմ, հուսահատության դուր հասցնում հանրագույտ հղացումների հեղինակներին։ Անա ևս մի նոր հայեցակետ. լուսավորական շարժման ակամա, անգիտակից հակառակորդ է դառնում նեց նա, ում համար ծավալվել էր այդ շարժումը։ Սակայն նահանջը զինաթափություն չէր նշանակում։ Հերոսները հաշիվ են տալիս իրենց, որ շինականի էություն խորհրդում կուտակված հազարամյա բացասական լիցքերը հնարավոր չէ պարզել միանգամից. պահանջվում է շրջանայաց, տեական ջանք ու եռանդ։

Պատմվածքների ու վիպակների մի մասը Լեոն նվիրել է գյուղի նին ու նոր ցեղերի շահատկությունների մերկացմանը («Շատերից մեկը» — 1887, «Արևազին» — 1890, «Գալառական հերոսներ» շաբաթ օրոշ պատմվածքներ, «Անգուցականը» — 1902 և այլն)։ Ուղղագիծ հակադրությունների միջոցով գրողը սոցիալական ընդհանրացումների է գնում՝ հավատարիմ մնալով կյանքի նշմարտությանը, ցույց տալով հարստության ու բարոյագրության ներքին կապերն ու փոխադարձաբարձությունը։ Համատարած շարագործությունների այդ աշխարհում ամենահամոզական լին, Լեոնի կարծիքով, իշխանության արդարամիտ-պատմասող ձևերի բացակայությունն է, և երբ կա մի ուժ, որ ի գործ է ինչ-որ տեղ զսպել ունեւորների սանձարձակությունները, դա ներհնալարի ընդվզումն է։ Նույնիսկ եղուն («Այծարածը»), ամբողջ կյանքը շարժառնիների հետ սարեհում անցկացրած խեղճուկակ մի մարդ, կանգնելով անձնական զարհուրելի վտանգի դեմ-հանդիման, զլխի է ընկնում, որ ինքը՝ «պետության նպատակը», ոչ միայն պարտականություններ ունի, որ կատարում է բարեխղճորեն, այլև՝ բնավ չհարգվող իրավունքներ։

Առավել մեծ համոզականության և ընդհանրացումների է հասնում Լեոն, երբ պատկերում է «հողից կտրվածներին»՝ ապրուստի տանելի պայմանների ակնկալությամբ փաղափ մեկնած գյուղացիների ստորացումները, տառապանքները, անմխիբար խոնքերը։

Աղետալի չափերի հասած «խաղաղ» պանդխտության, դատարկվող հայ գյուղի քեման դարի վերջերից սկսած տագնապներ և բուռն վեճեր էր հարուցել մամուլում ու գրականության մեջ։ Արտահայտված ծայրահեղ և միամիտ տեսակետներից մեկն էլ այն էր, քե՛ն գյուղացին փաղափ է հեռանում ոչ այնքան նյութական անելանելի կացությունից, որքան «անհատական բախտախնդրությունից և շուտով փող վաստակելու անհազ ցանկությունից»⁵ մղված։ Նման տեսակետը բնականաբար միանգամայն հնարավոր էր համարում աղետի առաջն առնելը և իր բարոյադատարարական ուղ զինանոցը գործի էր դնում, որպեսզի պահանջի «մուրվածներին» դարձը ամենափրկիչ հողի գիրկը։ Առաջին պատմվածքներում Լեոն քե՛ն հրաժարվում է ունեւորի գյուղացիների մասսայական չվերբը դեպի փաղափ դիտել որպես զրգոված ախորժակների հետևանք, սակայն դրանց մեջ էլ դժվար չէ նկատել մուրաբեի պարագան և գրողական նախադիմումն ու կշտամբանքը «մուրայաներին» հասցնելն։ Սյուժետային միագիծ կառույցների էֆպագիցիան հուշում է անհնարին կացություն, իսկ ավարտի մեջ երևան է գալիս բարոյական ծանր կորուստներ կրած և իր ակնկալությունները փամուն տված պանդխտի անամոփ վիշտը, զղբումն ու ինքնաձայնակումը։ Ինչ էլ որ լինի, տողերի արանքից անընդհատ լսվում է գրողի խառնապահան ձայնը, նստիք ֆո տանը, ֆո հողի վրա. էլի լավը դա է, ֆանգի արհեստավորների ու հողագործների երբեմնի փաղափն այժմ դարձել է կատաղի բնագոյների, մեղանչումների մի օջախ, անտեր-անտիրական մարդկանց համար բազում փորձանքներ բախցրած մի դժոխս, միևնույն գյուղաշխարհը դեռ պահպանում է վաղ ժամանակների փոխօգնության բեկորները, միմյանց նախապաշարի հանդեպ շինականների սրտառույ հոգածության մղումները։ Արխատակեսը («Մայրեր»), Սարգիսը

(«Պանդուխտ»), Մարկոսը («Մեր Մարկոս») բուրժուական փաղափի դժնդակ հարվածների տակ հոգեկան անբուժելի վերքեր են ստանում, անիծում գյուղից հեռանալու սև օրը։

1889-ին հրապարակված «Կորածներ» վիպակը, որ ժամանակի հեղինակավոր բնագրատներից ռմանք բնութագրեցին որպես նատուրալիզմի առաջին լուրջ փորձը հայ գրականության մեջ, կառուցված է «բարոյական մեղանչումների» հիմքի վրա։ Սեփական մարմինները վանալի հանած Աննան, Մաշան, Հերիֆազը, կաղ մուսկլան Բարսեղը, Աննայի անշափահաս դուստր Սառան, չաղու պառավ Բաբուշկան և մյուսները փաղափային կյանքի արտաքին անդորրը մթագնող հերոսներ են, որոնց ակամա ջանքերով զրվում են իրականության սև գրքի մուսյլ էջերը։ Սակայն այդ մարդիկ այլ բնութայուն չունենին։ Բացելով իր հերոսների հոգեկան աշխարհները, գրողն այնտեղ հայտնաբերում է արդար մղումների նարստ պաշարներ՝ նվիրվածություն օջախի սրբազան գաղափարին, աշխատասիրություն, շարիֆն դիմագրավելու կամք և այլն։ Միևնույն ողբերգական նաեգամանքների շղթայական ռեակցիան և դրա անխուսափելի ուղեկից դաժան ազդատությունը ամենաեղին պլան են մղում բարոյական հնավանդ սկզբունքները, մարդկության կամքը գրկում հեռաբանից, հերոսներին նետում անկման անդունդը։ «Անմեղ մեղավորների» քեման հիմնավորվում է զեղարվեստական բարձր իրավիճակների մեջ, գրական պրակտիկան հարստանում է «կորած մարդկանց» նախապաշարի նոր մեկնաբանությամբ, մերժվում մեղանչումների ժառանգորդական-կենսաբանական հիմունքները և կարևորվում դրանց բացառապես սոցիալական ազդակները։

«Գյուղի մարդիկ» շաբաթ «Հողից կտրվածներ» («Ոսկու ժուռի մեջ») վիպակը՝ լավագույնը սոցիալական խեղճիներ արժանազոլ Լեոնի երկերից և բնագրատական ռեալիզմի ամենագործող դրսևորումներից մեկը հայոց գրականության մեջ, ծանոթ քեմայի վրա նետված մի նոր, առավել օրափ հայացքի առնավառչյան էր։ Այստեղ արդեն հեռավոր ակնարկ անգամ չկա «հողից կտրվածներին» ոչ խոտորման, ոչ էլ, առավել ևս, զղման ու ինքնաձայնակման մասին։ Գրողն իր հերոսների համար ստեղծում է այնպիսի վիճակներ, որոնք նրանց հոգեբանորեն օտարում են և՛ փաղափից, և՛ գյուղից։ «Հողից կտրվածներ» խորագիրն ընդլայնում է նախկին իմաստը և հուշում ոչ միայն մայր հողից նրա որդիների ռոքերգական անջատման փաստը։ Լեոնի հերոսների համար ըստ էության փակ են փրկության հույսի բոլոր բարեպաշտն զոները։

Վիպակի գլխավոր հերոս զոնապան Հակոբի ներաշխարհը նույնպես բզկում է գյուղական հարազատ եզերի կարտոր. այնտեղ են անցել նրա մանկությունն ու պատանեկությունը, այնտեղ են անջատման փաղափ օրերը հաշվում նրա կիներ, որդին, դուստրերը։ Սակայն այդ կարտոն անբաժան է տագնապներից, և ամեն անգամ, երբ նրա խռովահույզ հոգին փախուստի էլ է որոնում արդյունաբերական փաղափի կատաղության ներանքներից և պան մի փառում ծննդավայրի հովվերգական հրապույրներին, տեղնուտեղը հառնում է պարտատիրոջ՝ վաշխառու Սարուի անեղ կերպարը, ցրում պատրանքը, փակում տունդարձի հանապարհը։

Այն միջավայրը, ուր վեց տարի առաջ կարիքը հետեց նախկին ժրաջան հողագործին, իր մեջ խտացնում է կապիտալիստական փաղափի գրեթե բոլոր զարհուրանքները։ Դա մեծ փաղափի աղֆատանցն է՝ բուրժուական ֆիլանտրոպիզմի հոգեզավակը, որտեղ իրար դեմ մրցության են էլել քաղաքացիական խաբեությունն ու արկածախնդրությունը, մանկան դուրը հասած խնամալուների հանդեպ խնամատարների ռադարկված հողկանքն ու ցուցադրաբար նրանց նետված գոյության միջոցների բախում կողոպուտը։ Այդ բոլորը, դրանց հետ նաև այլ բազմաթիվ ֆառմենի արարներ, կատարվում են Հակոբի աչքի առաջ, և երբեմնի միամիտ շինականի հոգին խռովում է աշխարհի բաների շուրջ մտորելիս։ Նախապես, լսելով հարուստների կյանքի մասին հեփախային պատմություններ, Հակոբի մտապատկերում անհասանելի այդ աշխարհը նույնանում է դրախտի առասպելների հետ, և այն փաստը, որ ինքը հաղորդակցվում է նորաբախ. «մարդատուվածներին», խոսում նրանց հետ, ականատես լինում նրանց միջոցներով կոնկրետ մարդկանց ազատագրմանը մանկան մագիլներից, միամիտ պանդուխտի սիրտը լցնում է երախտագիտությամբ, և նրա զգայացունց հոգին ինքնաբերաբար արտաբերում է քրիստոնյա աշխարհի նեօրյա վեքմ պատգամներից մեկը՝ «Աղամի որդիներ ենք...»։ Սակայն աստիճանաբար նրա ուղեղին է հասնում ուրիշ նշմարտություն՝ աշյան բշնամություն կա Աղամի որդիների միջև, որովհետև միլիոնատեր Սամվել Նուրյանի դասակարգը կռում-կոփում է իր նմանների դժբախտությունը։ Նտաղարձ հայացք նետելով հայ գրականության կերտած կերպարների վրա, Լեոն շեշտում էր, քե՛ն Սունդուկյանից առաջ «հասարակ ժողովուրդը շատ էիք էր երևում մեր գրականության մեջ. հայ ասելով հասկացվում էր գլխավորապես վանառականը, աղան, ազդեցիկ պաշտոնյան։ Բայց դրանք ոչ միայն հայ ժողովուրդի չէին, այլ այդ ժողովուրդի բշնամին էին»⁶։ «Ոսկու ժուռի մեջ» վիպակում զուգահեռ պլանով առաջ տարվող Նուրյան-Չարվադարյան սյուժետային գիծը էլ ավելի է խորացնում դասակարգային ռիսերիմ բշնամանքի գրողական հայեցակետը, ցու-

⁴ Մշակ (Քիֆիս), 1897, № 27։

⁵ Մշակ, 1887, № 121։

փանիշը: Անգամ ագտագրական կովի մարտիկը, ինչ դասի էլ որ եւս պատկանի, երբ չունի նման գիտակցություն, ի սկզբանե կրում է պատմական դատապարտվածության խարանք: Եվ անողնե-
րի ու նվաճվածների միջև ծավալվող հակամարտությունը վիպական կոնֆլիկտի, այսպես ասած, բնական հոսքն է: Եվակետայինը գրողի պատմագեղարվեստական բոլոր երկերում, որը և ցու-
ցադրում է նրա պատմափիլիսոփայության առավելությունները, ժողովրդա-ազատագրական պայ-
քարի սկզբունքն է: Դա պատմության մեջ ժողովրդի դերի ընթանման շարունակությունն էր, բնութագրում, որ Լեոն սփռել է ընդհանրապես իր հոգևոր ժառանգության բոլոր մարզերում՝ բնե-
նարկելով ժողովրդական ներգրավմի բոլոր հնարավոր արտահայտությունները: Այստեղից էլ և՛
«Մեխիֆի աղչկա» մեջ, և՛ հեղինակի այլ պատմագեղարվեստական երկերում մշտապես բարա-
խող սոցիալ-դասային երակը: Էպիկական մանրամասնությամբ այդ գաղափարը զարգացվում
է հատկապես «Մեխիֆի աղչկա» մեջ:

«Արյուն արյան դիմաց» կարգախոսն ունի իր համոզված հակառակորդները, և դրանք առա-
ջին հերթին հոգևորականներն են: Ինչո՞ւ էր Լեոն իր երկերում այդքան հաճախակի արժանա-
նայն շարաքառակի խնդիրը՝ չեղեցիկ կրկնություններից, ստանդարտ իրավիճակներից, հրա-
պարակախոսական կրքից, միտումնավոր չափազանցումներից: Հոգևորականության բննադա-
տությունը լցնում էր նախորդ դարի մի ծայրից մյուսը, սակայն իրավացի էր Լեոն, երբ շեշտում
էր, թե հայ ժողովուրդը մանավանդ «բուրժուական» արյունոտ դատի վրա է սովորել, որ հոգե-
վորականությունը բշտամի է ազատության, առաջադիմության: «Մեխիֆի աղչկա» հակակոնտրակ-
տիկ վեպի հավասարազոր հյուսվածքներից մեկն էր և նպատակ ուներ մասսաների աշխատանքի
նախադրելու և վճատագրելու ագտագրական պայքարի այդ վտանգավոր ներքին հակառակորդին:
Քույր Հեղինեն խտացնում է իր մեջ եկեղեցական դոգմաների ողջ խոտելի հատկանիշները, բա-
ռում Լեոն հավասար հարթության վրա է դնում հոգևորականության հաղափական և սոցիալական
վարժագիծը: «Ինչո՞ւ էլ լավ այս տաճար առյուծները դուրս վայրենի իսկական առյուծներից, —
դառնում էր մտաբանը և Դայանեն, — ...միևնույն են դրսիներն ու ներսիներն, ամենքը մի աճում
ունեն՝ բռնակալ»:

Վեպում Լեոն կերտել է վառ կերպարների մի ամբողջ շարք, որոնց միջոցով արտացոլել է
հասարակական տրամադրությունների բարդ համալցապատկերը: Ի դեմս Սարը-Մուստաֆա փա-
շայի, Սուլեյման-բեկի, Քյոսա-Մուստաֆի և այլոց՝ պատկերելով օտարերկրյա լծի զարհուրան-
ները Հայաստանում, գրողը հմտորեն տարբերակում է հայրենի երկրի դասային կառուցվածքի
շերտերը, բնորոշում բնորոշ կերպարներ, նրանց օժտում դասային համապատասխան հոգեբանու-
թյամբ ու վարժագծով: Դարաբաղի փառապանծ մեխիֆների շառավիղն է Ավանը, որ երեսնեց հա-
վատարություն ցուցաբերելով բուրժուականներին, վանդակի մեջ նետված վագրի նման պա-
տկապատ է խփվում, էլ օրոհում հոգեվարժ ապրող հայրենիքի համար, գաղափարապես ի մի հավա-
քում ոգու կորուզող պահպանած մարտիկներին և իջեցնում վճռական հարվածը: Նրա փայլը՝
Աննա-Խարանը, ստանձնելով հանգուցյալ ամուսնու իշխանապետությունը, կանգնել է անձնական
ու հասարակական ողբերգության փաստի առաջ, և կանացի նրա բնույթը երբեմն խանգարում է
պահպանել հոգու հավատարակչությունը արհամարհների ոլորապտույտում: Ի վերջո վարանդայի
իշխանուհու մեջ հաղթում են ամուսնու ազատասիրական պատգամները, և նա էլ սուր ձեռքին
կլնում է անարգ բշտամիների դեմ: Ներհամալիրի ներկայացուցիչներ են Փերին, Նազլուն, Մե-
րին, որոնց անագորայն հակառակորդը սենում է նաև նրանց դասային ատելությունը: Սողոմոնի
պատժի տեսարանով Լեոն բշտամու բառմեջի հաշվեհարդարի ֆոնի վրա ցույց է տալիս հայ-
կական ոգու անխորտակելի ուժը, հավատը, արժանապատվությունը: Ավելի հանգամանալից է
գրողը հայրենի անտառապատ լեռները փառված և այնտեղից նվաճողներին պարբերաբար խոցո-
տող ժողովրդական վրիժառու Մանասի ու նրա «զմերի» կերպարները կերտելիս: Հեղինակը մի
ամբողջ բանավեճ է բացում Մանասի և նրանց միջև, ովքեր անհեռակար ու վտանգավոր են
համարում, «մանր» կոխվածքը: «Մմտի մարդը», որի մեջ Լեոն մարմնավորել է ժողովրդի փիլի-
սոփայությունը, արժանի պատասխան է տալիս ընդդիմախոսներին: Մանասի ֆաշերը կոխում են
ոչ միայն երկիրը ցցահարման հրապարակ դարձած օտար նվաճողների, այլև բնդարմացման
կործանարար հաշիշի դեմ, օրինակ տալիս և զրահավում մարդու ամենաբանական կենսաբա-
նական տրվածքը՝ նույն-հավատը:

Հայ գրականության ստեղծած լավագույն հերոսանիշներից մեկն է Դայանեն: Լեոն համոզիչ
նրբագծերով է պատկերել կերպարի հոգեբանական հասունացումը: Միտո ռոմանտիկ ոգևորու-
թյունը, դրսի աշխարհի հետ ծածուկ հաղորդակցումները, որոնցից ցնցվում է նրա կուտակյալ հո-
գին, օրիշատակից դուրս հիասթափությունը, բուրժուական և կուտակյալ հոգի-
մամբ այն զսպանակներն են, որոնք նախապատրաստում են Դայանեին հայրենասիրական սխա-
րի: Վեպի վերջում հերոսանիշն վաճճ է գնում: «Այնտեղ անիծվում է ազատության համար բարձ-

րացող սուրբ... Այնտեղ վերջ չեն կապում, սպեղանի չեն դնում... Այնտեղ երկրպագում են իշ-
խանին, իսկ խեղդի արյունը ծծում... Այնտեղ եմ գնում երբ», — ասում է նա: Դա Լեոնի տեսական
էր «կովի, կեղեցու» վերաբերյալ:

Հիեղեհորդ դարի հոշակավոր իրադարձություններին մի նոր հայացք է բերվում Լեոն
«Վարդանանք» դրամայում: Վարդան Մամիկոնյան — Վասակ Սյունի հակամարտության մեջ գրողը
նկատում է ուրիշ մի առանցքային շարժառիթ ևս: Հայ գրի ու գրականության առնվիճակները, որ-
պես ազգային փրկության միակ միջոց, Հայաստանում ստեղծել են դպրոցների ցանց, ու
սովորում են նաև չինականների գավակները, վարդանանք կողմը ապավինում է հոգազոր՝ հային,
սուր տալիս նրա ձեռքը: Վասակը սարսափում է այդ բոլորից, նրա դասակարգային բնագոր-
կանում է վերահաս վտանգը: Վարդանի կողմնակիցները վեր են բարձրանում դասապաշտա-
կան անձուկ շահերից, ֆանի որ նմարի վրա դրված է հայրենիքի բախտը, և նրանք հոշա-
կում են անդամ ու փրկարար կոխվող դավաճանների, դասալիքների դեմ: «Հայրը չխնայե
որում, որդին՝ հորը... Կիներ կովն ամուսնու դեմ, ծառան՝ իր տիրոջ դեմ»: 20-րդ դարակազմի հա-
մար միանգամայն արդիական էր նկնում դրամայի ներսի փառաբանությունը արդարության սրի
հանգեին, որ «նվաճողական գործիք չէ, ուրիշներին ստիպեցնելու համար չէ: Թող ամենքն ապ-
րեն, ինչպես ուզում են. մենք մեզ համար մի անկյուն ապանակենք՝ ապրելու և աշխատելու հա-
մար»: Վերջապես այստեղ էլ ինքն իրեն հավատարիմ Լեոն է՝ մասսաների արարչագործ պոետնե-
ցիալը պաշտամունքի աստիճանին բարձրացրած դեմոկրատը:

Անցյալի հոգևոր արժեքների կենսունակության բնությունը հարատև պրոցես է փոփոխվող
ժամանակների մեջ: Լեոնի գեղարվեստական ստեղծագործության լավագույն մասը դիմանում է
այդ բնությունը և հայ գրականության պատմության մեջ «իս պատվավոր տեղն ունի» (Ավ.
Խանակյան):

ԱՇՈՏ ՕՂԱՆՅԱՆ

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեոյի առաջին ժողովածուն, որ պայմանականորեն միացն կարելի է այդպես անվանել, 1959-ին հրատարակ իջած «Գեղարվեստական երկեր» գիրքն է, որ տեղ են գտել երկու գործ՝ «Մելիքի աղ- ջիկը» վեպը և «Ոսկու ժողովի մեջ» վիպակը: Սույն հատորում ամփոփված ընտրանին, անկաս- կած, կրեդլային այսօրվա ընթերցողի պատկերացումները կեռ-գրողի ուշագրավ գեղարվեստական աշխարհի մասին:

ՄԵԼԻՔԻ ԱՂՋԻԿԸ

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Մշակ» լրագրի 1897 թվականի 107—131, 134, 141—143, 147, 149, 152 և 1898-ի 3—4, 6, 8, 11—12, 15, 37—41, 47—52, 59—62, 65—66, 70—72, 84—86 համարներում:

Առանձին գրքով լույս է տեսել 1898-ին: Երկրորդ հրատարակություն (1905) առթիվ հեղինա- կը նկատելիորեն փոխել է վեպի «պատմական տեսությունները»՝ դրանց գեղարվեստական ներ- հյուսումները դարձնելով ավելի տրամաբանական, իսկ երկը՝ առավել կառուցիկ ու նպատակա- սլաց:

Վեպն ունեցել է նաև հետևյալ հրատարակությունները. Բոստոն, 1933 թ., Բեյրութ, 1933 թ., Երևան, 1959 թ. (Լեոյի «Գեղարվեստական երկեր» գրքում):

Հետաքրքրական է «Մելիքի աղջկա» ստեղծագործական պատմությունը: Վեպի գլխավոր հե- րոսուհու՝ Գայանեի մասին Ղարաբաղի ժողովուրդը հյուսել էր գեղեցիկ մի ավանդություն, ըստ որի, մանկամարդ օրիորդը 1733-ին սրախողխող էր արել Ղարաբաղը նվաճած թուրք բեկերից մե- կին: Գայանեի սրախողթությունը որպես իրական փաստ է ներկայացրել Բաֆֆին (տես Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, հատ. 10, Երևան, 1959, էջ 191—192): Ղարաբաղի հայության մեջ լայնորեն տարածված այս ավանդությունը ոմանք փորձել են գրի առնել, որպեսզի սերունդնե- րի հիշողության մեջ պահպանվի խիզախ հայուհու անձնվեր հայրենասիրությունը: Գրառումներից մեկը 1880-ական թվականների երկրորդ կեսին ընկնում է Լեոյի ձեռքը, որի հիման վրա նա գրում և Մարտեյի «Արմենիա» լրագրում (1887, №№ 79—86) տպագրում է «Հայի վրեժ» պատմվածքը: Մեկ տասնամյակ անց Սասունի գեպերի տպավորության տակ գրողն ընդարձակում է՝ պատմե- վածքի սյուժեն և ստեղծում «Մելիքի աղջիկը» պատմավեպական վեպը: Ժանրի բնական պա- հանջով հավելված մի շարք հերոսներից ու սյուժետային հստակություններից բացի՝ գրողը հակա- ռակ մեկնաբանություն է տվել «Հայի վրեժ» պատմվածքից փոխանցված որոշ կերպարների, որ աշխարհայացքային որակական առաջընթացի արդյունք էր:

Վեպը լավ ընդունելություն է գտնում ընթերցողների շրջանում և մամուլում: Թերթերն ու ամ- սադրերը տպագրում են զբաղադրական գրախոսություններ: «Հանդես ամսօրյան» «Մելիքի աղ- ջիկը» համարում է «խեղճագիր վեպերու հսկաներեն» մեկը, «Բյուզանդիոնը» վեպի առիթով հրա- տարակած գրադատականում Լեոյին անվանում է «Կովկասի լավագույն գրիչներն մին»:

1915-ից, որպես Մեծ եղեռնի անմիջական և յուրովի արձագանք, վեպն սկսում է իր բնա- կան կյանքը (բեմավորման հեղինակներ՝ Ս. Եղոյան, Լեո, Ս. Աղամյան, Վ. Միրզոյան): Այդ ժա- մանակից մինչև մեր օրերը, ականավոր ռեժիսորների և դերասանների մասնակցությամբ, երկը հաջողությամբ ներկայացվել է Կովկասի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի հայոց բեմերում, հարյու- րավոր արձագանքներ ունեցել ազգային և աշխարհի մամուլում:

Ներկա հրատարակության համար հիմք է ընդունվել 1905-ի տպագրությունը, որ իրագործվել է հեղինակի հսկողությամբ:

ԿՈՐԱՄՆԵՐ

Լեոյի հրատարակած առաջին ծավալուն գեղարվեստական գործն է:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրի 1889 թվականի 9-րդ և 10-րդ համարներում: Նույն թվականին լույս է տեսել առանձին գրքով: Վիպակի մասին գրախոսություններ տպագրեցին «Մշակը», «Մուրճը», «Արձագանքը», «Նոր գաղթը» և այլ թերթեր ու ամսագրեր: «Մուրճի» խմ- բագիր Ավ. Արասխանյանը Լեոյի երկը որակեց որպես «մի նոր երևույթ մեր վիպագրության մեջ»:

ՈՍԿՈՒ ԺՈՌՈՒ ՄԵՋ

Մեր դարի սկզբին Լեոն սկսում է գեղարվեստական երկերի նոր շարք՝ «Գյուղի մարդիկ» ընդհանուր խորագրով: Այս վիպակը շարքի երկրորդ գործն էր: Տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրի 1901 թվականի №№ 2—5-ում՝ «Հողից կտրվածներ» վերտառությամբ: 1927-ին հեղինակը կրկին

անդադարեցնում է վիպակին, վերամշակում այն, փոխում վերնագիրը: Վերամշակված տարբերակը հրատարակվել է «Սովետական գրականություն» ամսագրի 1941-ի № 1—4-ում:

Ճեռագիրն անհայտ է: Արտատպվում է «Սովետական գրականություն» ամսագրից:

ՊԱՆԴՈՒՆՏ

Հրատարակվել է «Մշակ» լրագրի 1887 թ. № 147—151-ում: Առանձին գրքով լույս է տե- սել 1888-ին:

Տեղ է գտել «Հայ գրողներ» դասագրքի Ա հատորում (1910 թվ. և հետագա): Ժամանակա- կիցներն ու հետնորդները բարձր գնահատական են տվել երկին: Գրիգոր Արծրունին «Մշակում» պատմվածքի վերլուծությանը նվիրեց հատուկ առաջնորդող, Կ. Պոլսի «Մասիսում» գրախոսու- թյամբ հանդես եկավ Ա. Արփիարյանը: Նա «Պանդուխտում» տեսավ ըննադատական ռեալիզմի արդարացման և գործնական հեռանկարի ապացույցներից մեկը հայ գրականության մեջ: Պ. Առա- քել Բաբախանյան կամ Լեո, — գրում է Արփիարյանը, — կոչված է մեր գրականության մեջ նշա- նալոր գիրք մը գրավելու և ըլլալու մեր էն ժողովրդական վիպասաններն մին: Բնությունն զնա. օժտած է այն հատկություններով, որք անհրաժեշտ են վիպասան մը առաջ բերելու համար, ունի սիրտ մը, որ խորապես կզգա այն ցավերը, որով կտառապին թշվառները:

Արտատպվում է «Մշակից»:

ՊԱՍՏԱՎԱՆ ՀԵՐՈՍՆԵՐ

Այս ընդհանուր խորագրի տակ Լեոն «Մշակում» և «Տարագում» տպագրել է պատմվածքնե- րի մի շարք, որտեղ երգիծաճումբխտական գույներով պատկերել է գյուղաշխարհի առցիալա- կան և հոգեբանական դրամաները: Հատորում գետեղել ենք շարքի «Ներածությունը» և պատ- մըվածքներից մեկը:

ՆԻՐԱՄՈՒԹՅՈՒՆ

Տպագրվել է «Մշակ», 1890, № 38-ում: Արտատպվում է «Մշակից»: Երկի որոշ ոճական նմանակներությունները նկատելի են հետագա մի քանի հայ գրողների ստեղծագործություններում (Չարենցի «Երկիր Նախիր», Բակունցի «Կյուրեսը» և այլն), որ ամենայն հավանականությամբ միևնույն էլման կետի՝ ազգային երգիծական ավանդների և գոգույան-չլիգերիչյան երգիծաբա- նության խաշավորումի հետևանք են:

1. Փանահ խան — շիվանշիր ցեղի տառչնորդ, Ղարաբաղի խանության հիմնադիր (18-րդ դար): Լեոն նկատի ունի այն փաստը, որ սա վերակառուցել-ամրացրել է Ավան յուզքաշու հիմ- նադրած Շուշի բերդը:

ԱԶԳԻ ՊԱՀԱՊԱՆԸ

Առաջին անգամ տպագրվել է ռուսերեն՝ «Армянские беллетристы» ժողովածուի երկ- րորդ հատորում (М., 1894, стр. 233—262): Ինչպես հայտնի է, հատորի ողջ տպաբանակը, մի քանի օրինակներից բացի, ոչնչացվեց ցարական գրաքննության կողմից. մտավախություն էր ծնվել, թե գիրքը կարող է «սնունդ տալ համահայկական երազանքին»: Ոչնչացված հատորում տեղ էին գտել Լեոյի երեք գործերը՝ «Թաթախման գիշեր», «Մեր Մարկոս» և «Ազգի պահապա- նը»: Վերջինիս առիթով խմբագիրները (Յուրի Վեսելովսկի, Միխայիլ Բերբերյան) տողատակին ծանուցել էին, որ երկը մինչ այդ եղ մի տեղ չի տպագրվել: Պատմվածքը հայերեն լեզվով տպագրվել է «Մշակ», 1896, № 17—21 և 23-ում: Կան որոշ, ոչ էական, տարբերություններ ռուսական և հայկական տարբերակների միջև:

Արտատպվում է «Մշակից»:

ԽՈՍՈՒՄ ԵՆ ԳԵՐԵՋՄԱՆՆԵՐԸ

«Լեոնցիներ» ընդհանուր վերնագրի առաջին գործն է: Ըստ երևույթին նախատեսվել է որպես պատմական գրույցների շարք: Գրողը շարքն ընդհատել է՝ ամբողջապես նվիրվելով «Մելիքի աղջկա» իրականացմանը, իսկ այնուհետև բոլորովին հրաժարվել է այն շարունակելու մտքից: Իրանից առաջ Լեոն հրատարակել էր պատմական թեմայով մի քանի փոքրածավալ երկեր, իսկ 9-րդ դարի արաբական տիրապետության շրջանի հայոց ազատագրական կռիվներին նվիրված

«Արումուսի էռանշահիկ» վեպը (1892) մնաց անավարտ (ձեռագիրը պահպանվում է Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի կեռի ֆոնդում)։

Տպագրվել է «Մշակ», 1896, №№ 132—134-ում։

Արտատպվում է «Մշակից»։

ԱՅՑԱՐԱՄԸ

«Գյուղի մարդիկ» ընդհանուր խորագրի առաջին գործն է։ Տպագրվել է «Մուրճ», 1901, № 1-ում՝ «Այծարած Եղոն» վերնագրով։ Առանձին գրքով լույս է տեսել 1904-ին՝ Բաքվում։ Պատմը-վածքն ամբողջությամբ տեղ է գտել «Հայ գրողների» Ա հատորում (1910 թ. և հետագա), իսկ մի հատված՝ Ռ. Ջարդարյանի «Մեղրագետ» դասագրքի (1913 և հետագա) մեջ՝ արևմտահայերենի վերածված։ Քննադատներից և գրականության պատմաբաններից ոմանք «Այծարածը» համարել են կեռի գեղարվեստական գործերի զուլխը։

Արտատպվում է 1904-ի հրատարակությունից։

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ

Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանի կեռի ֆոնդում պահպանվում են ընդարձակ գրառումներ, որոնք հուշում են, որ կեսն 1891—1892-ին մտադիր էր վեպ գրել Վարդանանց ժամանակների մասին Քառորդ դար անց միայն գրողին հաջողվում է իրագործել իր մտահղացումը՝ վեպի փոխարեն ստեղծելով «Վարդանանք» դրաման։ Ստեղծագործական կոնկրետ ազդակներ են հանդիսացել հայ ժողովրդի քաղաքական ծանր կացությունը և «Մեկիքի աղ-ջկա» բնական հաջողությունները։

Առաջին անգամ հրատարակվել է 1916-ին՝ առանձին գրքով։ Բեմադրվել է Թիֆլիսում և Կ. Պոլսում։ Դրամայի և բեմադրության մասին մամուլում դրվատական հոդվածներով հանդես են եկել Ավ. Գուլյանը, Ս. Այվազյանը, Երվանդ Օտյանը։ Ներկայացումն արձագանք է ունեցել նաև ռուսական մամուլում։

Արտատպվում է 1916-ի հրատարակությունից։

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Մեկիքի Աղջիկը	7
ԿՈՐԱՅՆԵՐ	273
ՈՍԿՈՒ ԺԵՈՐԻ ՄԵԶ	335

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

Պանդուխտը	429
Գավառական հերոսներ	449
Ազգի պահապանը	454
Խոսում են «գերեզմանները»	476
Այծարածը	490

ՎԱՐԴԱՆԱՆՔ	506
Կեռի գեղարվեստական ժառանգությունը — Աշոտ Օհանյան	573
Ծանոթագրություններ	580

ԼԵՈ

ԵՐԵՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ 10 ՀԱՏՈՐՈՎ

Հասարակական գիտություններ

Փնտրագրական երկեր

ЛЕО

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ

В 10-ТИ ТОМАХ

Том седьмой

Художественные произведения

(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»

Ереван, 1983

Խմբագիր՝ Ռ. Գ. Սարգսյան

Նկարիչ՝ Հ. Կ. Մնացականյան

Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Խ. Գյուլամիրյան

Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Սիմոնյան

Վերստահող արձագրիչ՝ Օ. Դ. Քերգյան

ИБ 4405

Հանձնված է շարվածքի 25.05.83 թ.: Ստորագրված է տպագրության 9.11.83 թ.:

Ֆորմատ՝ 70×108¹/₁₆: Թուղթ՝ տպագր. № 2: Տառատեսակ՝ «Գրքի սովորական»: Տպագրության
բարձր՝ 51,1 պայմ. տպ. մամ., 44,9 հրատ. մամ.: Պատվեր՝ 1594: Տիրած՝ 30 000: Գինը՝ 4 ս.:
«Սովետական գրող» հրատարակչություն, Երևան—9, Տեղյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ՀՍՍՀ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի պետական կոմիտեի
Հակոբ Մեղապարտի անվան պոլիգրաֆկոմբինատ, Երևան—9, Տեղյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акопа Мегапарта Госкомитета по делам издательств, поли-
графии и книжной торговли Арм. ССР, Ереван-9, ул. Теряна, 91.